PENSCHETSEN

UIT

NIJMEGEN'S VERLEDEN.

door

H.D.J. van Schevichaven

Gemeente Archivaris

WWW.STILUS.NL

index 1e deel 1898: pdf 5
index 2e deel 1901: pdf 295
index 3e deel 1904: pdf 593
voorwerk herdruk 1966: 821

De volgende opstellen verschenen oorspronkelijk, in den loop der laatste jaren, in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* en in den *Gelderschen Almanak*. Vrienden en bekenden drukten meermalen den wensch uit, die s p a r s a m e m b r a in een bundel vereenigd te zien. Aan dat voor mij zoo vleiend verlangen wordt hiermede dankbaar voldaan.

v. S.

NIJMEGEN, Februari 1898.

INHOUD.

	Blz.
De Plannen van Oud-Nijmegen	1
De Stads Kovels en Stads Kleuren	5
De Egmonds Toren	11
Ontvangst der Bruid van Koning Philips II van Spanje	16
De Blauwe Steen	28
Verzworen Maandag	35
Onze Oude Poorten	40
De Altaren in St. Stevenskerk en Pastoor W. van Berchen	48
Het Nijm. Raadsel en de Eerste Nijm. Politie-agenten	54
Een Historisch Huis en de Vrijheid van het Kraamhuis	61
Vrouwengratie	70
St. Geertruids Bergje en Kerk	76
De Klok in de Voorzaal van het Raadhuis	82
De Godspenning bij het Huwelijk	87
Rutger van Langeveld	91
Een Jaar Huishouden der Stad Nijmegen	94
Nijmeegsch Bier	110
Nijmegen van 1672—'74. Het Beleg	118
De Occupatie	125
Doodenroepers of Voorgangers te Nijmegen	136
De Putten en Pompen van Oud-Nijmegen	141
Spronckshuis en het Eerste Weeshuis	149
De Hoofdberg en Hoofdkuilen	152
Melpomene te Nijmegen	161

—

	Blz.
De Oude Verdedigingstorens	177
De Vrede van Nijmegen niet gesloten in de Hezelstraat . . .	186
Vrijplaatsen te Nijmegen. ,	190
Wolven bij Nijmegen	196
Nijmegen tijdens het Vredecongres	203
De Poelen van Oud-Nijmegen	217
Keizer Karel en zijn Klok	225
De Place Royale	232
De Calvariënberg en de Zeven Kruisen	236
De Couranten te Nijmegen	242
De Landweer	249
Wijnkoopers en Wijndrinkers	257
Gybenklooster, het Observantenklooster, de Bokkinghuizen . .	265
Alva te Nijmegen	272
De Schandsteenen en de Stadston	280

De Plannen van Oud-Nijmegen.

Het zijn geen plannen voor de toekomst waarvan hier sprake zal zijn, geen plannen voor nieuwe parken, singels, boulevards en villa-buurten. Het geldt ons *oud* Nijmegen, dien »terrarum angulus" die ons met duizend banden aan het hart gebonden is, aan wien zelfs het zoo schoone nieuw Nijmegen ons niet vermag ontrouw te maken. »Wer seine Heimat liebt, muss sie auch verstehen wollen", is een waar woord van Jacob Grimm. Tot die kennis te geraken, die vooral ook het verledene betreft, wordt den Nijmegenaar steeds moeilijker. Het oude verdwijnt bij den dag, en zelfs zij die hun gansche leven hier ter stede gesleten hebben, kunnen zich op vele punten niet meer voorstellen hoe het er daar uitzag in de dagen hunner jeugd. Doch er zijn hulpmiddelen gevonden om ons in die moeilijkheid tegemoet te komen. Ons Gemeente Museum kan hem die zien wil wat vroeger was, de oude stad weder voor oogen tooveren. Uit tal van platen en teekeningen wordt ons daar het verledene weder voorgevoerd. Een nog meer omvattende hulp verleenen de aldaar voorhandene plannen of plattegronden, zooals men die oudtijds placht uit te voeren, namelijk in vogelperspectief. Met zulk een plan voor zich, kan men denkbeeldig een retrospectieve wandeling nemen in oud Nijmegen, en zich levendig voor den geest roepen hoe deze stad zich voordeed, op een gegeven tijd in de dagen der vaderen. Gelukkig is er aan dergelijke plannen geen gebrek in onze Gemeente Verzameling.

Het oudste plan onzer stad is dat 't welk in 1572 verscheen in Braun en Hogenberg's »Théâtre des différentes Cités". Hoewel dat werk in Brussel werd uitgegeven, is die plattegrond toch zeer nauwkeurig, niettegenstaande kleine tekortkomingen in den juisten loop der straten, en wat het aantal huizen op sommige punten betreft. Elk gebouw, klooster, kerk, de grootste heerenhuizen, zijn er duidelijk op te vinden. Men ziet er tevens een afbeelding van den Nijmegenaar en de Nijmegenares, die Alva hier in de straten konden tegenkomen.

Ook onze vroede vaderen, de heeren van den magistraat, hebben in de laatste drie eeuwen met prijzenswaardige bedachtzaamheid zorg gedragen, dat het beeld hunner stad voor het nakroost zou bewaard blijven. Immers het Rekenboek van 1611 bericht, dat in genoemd jaar aan Nicolaas Arndtsz van Gelekercken, platesnijder, *f* 300 betaald waren »voor conste, costen ende arbeidt int snyden van dese stadt, mitsgaders de vereeringh van 25 caerten van denselven, mede cierlycken affgeset". Wat van dat plan werd, is niet bekend, er schijnt geen enkel exemplaar meer van in wezen te zijn. Doch een andere Geelkercke, misschien 's mans zoon, landmeter en wijnroeder hier ter stede, heeft ons een plan nagelaten, dat aan sierlijke uitvoering niets te wenschen laat. Van Isaac van Geelkercken is namelijk het keurige, maar niet geheel nauwkeurige, vogelperspectief onzer stad in Pontanus' Historia Gelrica, 1639.

Toen onze Magistraat in 1627 vernomen had, dat Joannes Pontanus, predikant te Harderwijk, voornemens was de geschiedenis van Gelderland te schrijven, had hij den beroemden Smetius bij raadsbesluit opgedragen, den geleerden collega in Harderwijk te verzoeken »die saecken deese stadt raeckende in goede recommendatie te willen houden, und int stellen ende verhaelen van dieselve die goede voorsorghe draeghen, datt die luster und reputatie der voorss. stadt, voor soe veel in wairheyt leyden can, doorgaens geconserviert blieven. Und dat een Erbaer Raedt tselve tsyner tytt met een goede vereeringhe zal recompenseren". Zooveel was den Raad gelegen aan de eer zijner stad. Wederom vernam de magistraat in 1645, dat er een zeker boek onderhanden was, geïntituleert »Theatrum Urbium Orbis Terrarum", bij ons bekend als het Stedeboek van Blaeu. Nijmegen zou daar ook in verschijnen en moest er een goed figuur maken. Ten dien einde werd Mr. Jan Ridder door den Raad bij besluit van 22 April v. d. j. belast »een pertinente caerte van dese stadt te maecken, mitsgaders nog een andere grote caerte van dieselve stadt die men in de Raedtcamer zal mogen hanghen", waarvoor men hem *f* 90 zou betalen. Mr. Jan Ridder ging aan het werk, nam in Juli een à conte van *f* 75, en ontving de belofte van »noch een goede vereeringhe daerenboven", als het werk voldeed. Edoch er begonnen zich geruchten te verspreiden, dat het werk van Ridder te wenschen overliet en een commissie werd benoemd het te gaan onderzoeken. De heeren vonden »die caerte niet allerdinghs nae behoeren ende vereysch gestelt te syn", en dat het beter zou zijn het werk door een ander te laten voltooien. Men dacht aan »den schilder in die Corte Burchtstraet, indien haer Edelen hem daertoe bequaem mochten achten". Doch dat moet niet het geval geweest te zijn, of wel het begonnen werk was hopeloos verknoeid, althans van dien platten grond schijnt niets terecht gekomen te zijn.

Eerst twee jaren later werd er een aanvang gemaakt met een nieuw

plan. Bij raadsbesluit van 10 Juli 1647 werd die arbeid opgedragen aan zekeren Hendrik Veltman van Kleef. Hij zou »dese stadt met eene penne pertinentelick afteykenen, ende daervan leveren twe cairten, die eene clein om in het Cairtboek dat te Amsterdam uijtgegeven wordt gestelt, ende die ander in een groot plan dat in de Raedtkamer gehangen sal worden." Voor het teekenen van beide kaarten ontving hij *f* 150. Het Cairtboeck van Blaeu verscheen in 1649, en vertoont een zeer nauwkeurig en uitvoerig plan van Nijmegen, doch zonder naam van teekenaar en graveur. Van het groote plan voor de Raadkamer verneemt men vooreerst niets meer.

Het werk van Pontanus werd vertaald door Slichtenhorst, wiens »XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen" het licht zagen in 1654. Ook daarin komt een goede plattegrond van Nijmegen voor. Het is evenwel geen oorspronkelijke opname, maar een copie van die in Blaeu, met de veranderingen er op aangebracht, die in de vijf jaren, verloopen sedert de uitgave van het Stedeboek, hier waren voorgevallen.

Doch het schoonste plan onzer stad, en zulk een als inderdaad weinige steden het geluk hebben te bezitten, is dat groote geschilderde vogelperspectief dat op de trap van het Raadhuis hangt. De schilder daarvan is de Klevenaar Hendrik Veltman, die het plan voor het Stedeboek geteekend had. Denkelijk is dit dus het groote plan »dat in de Raedtkamer gehangen" zou worden. Immers het blijkt uit onomstootelijke intrinsique bewijzen dat dit stuk in of na 1668 geschilderd moet zijn. Zoo is b. v. de Karregas, die vroeger doodliep, op dit plan reeds doorgetrokken tot de Zwanengas, 't geen geschiedde bij Raadsbesluit van 16 Mei 1666, en ziet men het Kelfkensbosch beplant met zeer kleine boompjes, want de iepen, gepoot in 1622, waren in 1668 gerooid en door lindeboomen vervangen (Chronyk van Nijmegen, bl. 203). Daarentegen worden de »1600 braemplanten", die blijkens het Rekenboek in 1669 »aent hangen van Calverbos" geplant werden, op dezen platten grond nog niet gevonden. Nu vindt men aangeteekend in het Rekenboek over 1668: »Aan den procureur Frederick Tijssen voor gelevert rouw doeck (ruwe of grove lijnwaad, om op te schilderen), aan den schilder Veltman, soo dese stadt afgeschilderd heeft, 4 gld. 5 st." En in 1669: »Aen Hendrijck Veltman, schijldenaer, betalt voor den affgeschijlderde Kaert van de stat Nimegen, Hondert gulde."

Dit stuk, nagenoeg 2.46 × 2.68 groot, is keurig van uitvoering, breed en flink gepenseeld, en toch met ongeloofelijke zorg uitgevoerd. Niettegenstaande het schiiderij zeer geleden heeft, — het hing vroeger in het vochtige voorhuis, en moest voor eenige jaren verdoekt worden — is elk gebouw, elk huis nog duidelijk kenbaar. De grootere gebouwen, de kerken, de vroegere kloosters en Godshuizen, zijn ware miniatuurtjes; met photographische getrouwheid is elk detail teruggegeven. Ook de

aanzienlijke heerenhuizen van dien tijd zijn er op terug te vinden: het kasteelachtige oude Hof van Egmond in de Burchtstraat, waar prinsen uit het huis van Gelder gewoond hadden, toen ter tijde woonplaats van den gouverneur der stad; het huis op den N. O. hoek van het Kelfkensbosch, en de tegenwoordige St. Josephschool, beide met groote tuinen; het prachtige huis dat zijn naam aan den Doddendaal gaf, weinige jaren te voren herbouwd en zijn uitgestrekte tuinen nieuw aangelegd door den toenmaligen eigenaar jhr. van Haeften, heer van Doddendaal, onder Ewijk; het huis in de Snijderstraat, met de poort, waarop men nog de alliance-wapens van Singendonck en van Romswinckel ziet, met het jaartal 1640; het tegenwoordige huis der freules Sweerts de Landas, in de Houtstraat, en meer anderen. Het had mij wel eens verwonderd in de reisbeschrijving van Thomas Coryatt, een Engelschman die Nijmegen omstreeks 1607 bezocht, te lezen dat de meeste aanzienlijke huizen in de Grootestraat kanteelen hadden (garnished with battlements, according to the German form of building). Doch ziet, Veltman's schilderij bewijst dat er meer dan 60 jaren later nog huizen met kanteelen voorkwamen. Beide, dat groote gebouw op den hoek van de Ridderstraat, tegenwoordig no. 26, en het groote huis in de Hezelstraat, thans no. 83, zijn op dat schilderij duidelijk van kanteelen voorzien. Kortom het is niet mogelijk een trouwer vollediger voorstelling te hebben, van het aanzien onzer stad, een 230 jaren geleden.

Daarmede was dan ook het glanspunt onzer stadsplannen bereikt. Uit de 18e eeuw is mij geen enkel gegraveerd plan van Nijmegen bekend, en het was eerst in 1833 dat H. L. Staal, landmeter van het kadaster, de liefhebbers dezer stad weder met een zeer goed uitgevoerden platten grond, (uitgegeven bij J. F. Thieme) in de gelegenheid stelde haar op het papier te kunnen bestudeeren.

De Stads Kovels en Stads Kleuren.

Kogel was de oorspronkelijke naam van een zeker hoofdbedeksel (Anglosaks. cugle, Engelsch cowl, oud-friesch coule). Dit woord werd later verdrongen door den vorm kovel, die in onze Rekenboeken van het eind der 16de eeuw ook voortdurend gebruikt wordt voor de projectielen der artillerie »iserenn coeuels.'' Reeds zeer vroeg, al vóór de 13de eeuw, werd dit kleedingstuk door mannen en ook door vrouwen gedragen. Den joden alleen was het verboden; doch zelfs de kameel, dien hertog Reinoud IV in 1402 in zijn menagerie op het Valkhof hield, droeg een »gruenen covel." Ook vorsten versmaadden dit hoofddeksel niet. Toen Willem, mijns lieven heeren hertog Reinouds zoon, abt van Gladbach, in 1418 te Zwolle op school ging liggen, kreeg hij mede o. m. »enen langen tabbert [tot] op syn vueten, haesen (hozen) ende koevel;" en Rynken Breemkenssoon, die als bediende van den jeugdigen prelaat mede naar Zwolle toog, »enen tabbert, koevel, ende hasen." Dat ook hertog Reinoud de kovel droeg, blijkt uit de volgende zonderlinge aanteekening in het Rekenboek van den hertogelijken rentmeester heer Claes, over het jaar 1386: »Item myns heren kovel te lossen, die heer Henric van Strunckede versett (verpand) hadde voir appelen." De hertog bezat dan ook ware prachtexemplaren. In 1398 kon hij zich verheugen in een kovel met vederen, en een met »pelleveugelen," 't geen wel zal zijn geweest wat ons volk nog panneveugels *) noemt, en wij kapellen. Zij waren er op geborduurd met goud en zilver, door den borduurwerker Gerytken van Wijck.

De kovel was een vrij nauw om het hoofd sluitend hoofddeksel, kap of muts, met een daarvan afhangend *bavolet*, dat tot op de schouders reikte. Oorspronkelijk schijnen zij ook het aangezicht gedeeltelijk bedekt te hebben. »Die van buten komen," zegt een Arnhemsche publicatie van

*) De naam pelleveugels, pellevogels, schijnt daaruit ontstaan te zijn, dat de vleugels van het diertje door hun kleuren op pelleweefsels, tapisserie of borduurwerk geleken.

1461, »ende in der stat willen ryden, ende vermomt syn, dat men die nyet kennen en kan, sullen die poirt wechteren vragen wense komen, ende lathen oir kovell van den ansicht stricken, dat men se kennen mach." Van de beeldstormers te Bommel in 1563, leest men dat zij zich vermomden, de een zijn hoofd met een ouderwetschen kovel bedekkende, de andere met een bonten borstlap. — Tabberd en kovel waren de kleedingstukken die men gewoon was aan dienaren te verstrekken. »Geen en sel meer cleder geven ymant te dragen, het sy tabbart of covels, dan sinen dienres, dei hy daghelicx in sinen cost heeft," luidt een Utrechts raadsbesluit van 1455. Zoo gaven ook vele steden jaarlijks een tabbard en kovel aan sommige hunner beambten. Ons tot de kovel bepalende, vindt men hier dat kleedingstuk van af 1420 jaarlijks verstrekt aan 24 schutten (de stads gewapende macht), twee rijdende boden, den stadstimmerman, -smid, -straatmaker, -zoutmeter, -leidekker, -slotenmaker, twee stadstichelaars (de stad bezat toen tichelovens, buiten de Hoenderpoort) en eenige anderen wier betrekking niet opgegeven wordt. In het vervolg kwamen daar nog bij twee kraanmeesters, twee, later vier, wijnschroders, een landmeter tevens wijnroeder, de koeren of torenwachters en nog enkele anderen.

Tot het ambtsgewaad der gildebroeders behoorde de kovel eveneens, hoewel zij onder hen na den overgang der stad tot de Protestantsche zijde, als een »papistische" dracht in discrediet kwam. Een raadsbesluit dien aangaande van 15 Oct. 1584 luidt aldus: »Die schoinmakern ten beiden siden by supplicatie ende montlick, deen over dander geklaeght hebbende, om die koevels op die teerdagen ende doodebegreffenissen niet toe willen draghen, off overmits die Roemsche insettinghe ende superstitien by die exercitie deeser [de Protestantsche] wharer religie cessirende, nu niet meer gehalden werden, die vortaen toe draghen niet beswaert behoeven toe warden, is om eenicheit onder den ambachtgesellen beider religien tonderhalden, goetgefonden ende denselven angesacht dat sy luyden sich daerin draghen ende halden sullen, gelick sy voir vyer offte viff jaeren gedaen, ende die andere drie ampten noch doende syn." Nogmaals werd het dragen van de kovel voor de gilden geregeld bij besluit van 15 Aug. 1592, waarbij werd vastgesteld: »Die covelen als insignia ende kenteickenen der meesteren van den ampten, ende deren soe daer onder gehorich, werden den ampten gelaten, mits dat sy die op oere hoffden, twelck meer tot onteeringh deselve soude strecken, *niet* en draghen." Daarmede schijnt bedoeld dat zij de kovel om moesten hangen, doch van het hoofd teruggeslagen.

Bij den zoogenaamden Ouden Brief van 21 Maart 1447, werd vastgesteld: »Elck borgermeistere sal voer syn loen hebben vyfftich alder schilde ende een beslaigen coevell, als dat gewoenlic is, ende niet meer." En niet alleen de twee burgemeesters, maar ook de burggraaf, de richter,

en de twee roeidragers ontvingen jaarlijks elk een beslagen kovel. Wanneer dat ingesteld werd is niet bekend, »als dat gewoenlic is," zegt bovenstaande resolutie, en zoo vindt men dan ook reeds in het oudste Rekenboek dat wij bezitten, dat van 1420, dat die kovels aan dezelfde ambtenaren verstrekt werden. Zoo bleef het tot de tijden van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, toen alle onderscheidingsteekenen uit den boozen verklaard werden. Voor het laatst verschijnt de kovel in het Rekenboek van 1793 wanneer Jan Elias, baron van Lynden, in zijn dubbele qualiteit van burggraaf en richter twee kovels ontving à 29 gl. 6 st. 8 d. elk. De waarde der kovels was toen reeds meer dan de helft verminderd. In 1766 werd er betaald: »aan den heer burggraaf O. F. van Lynden, tot refusie der kosten van een kovel 75 gl.," en in 1788 aan den heer burggraaf J. E. van Lynden, voor twee kovels als burggraaf en richter, 150 gl.

Ingevolge raadsbesluit van 22 Dec. 1601, moesten de stadsdienaars de kovel dragen op alle hoogtijden »of als men den wijn vereert", d.w.z. als men een *quantum* wijn schonk aan een zeker aantal beambten die daartoe berechtigd waren. Droegen zij de kovel niet op dien dag, dan verbeurden zij hun wijn. De heeren waren alleen verplicht zich in de kovel te vertoonen op Paaschen en bij voorkomende plechtige gelegenheden, als bij ontvangst van vorstelijke personen, en Smetius vermeld dat bij de plechtige inwijding onzer Illustre School, 3 Mei 1655, de toenmalige burggraaf Diederik, graaf van Welderen, in den optocht ging met zijn prachtige kovel (*solemne cuculo conspicuum*), en ook de beide burgemeesters en de beide roeidragers, alle met hun kovelen. Voor de roeidragers bracht het dragen van de kovel ook nog een geldelijk voordeel: 1748: »Aan den roeidrager van Aldenburgh, voor 't dragen van den kovel over 1746—47: 19 gl. 5 st." 1787. »De beide roeidragers voort dragen van den kovel op Passcha 1786—87: 38 gl. 5 st."

In de prachtlievende oude tijden was de kovel met zilver, gewoonlijk lovertjes versierd, of ook wel geborduurd, van waar dan ook de hooge prijs die er voor betaald werd. In den bovenaangehaalden Ouden Brief worden dezulke »beslaegen kovels", elders »sulveren kovels" genoemd. Zoo leest men dat Maria d'Harcourt, hertogin van Gelre, in 1418 »tot haer hoicken ende covelen gekofft (had) avermits Herman van Tricht, 5½ merck silvers tot beslach, ende noch avermits Derick Hoff tot Nymegen gecofft 3½ merck. Des hefft gehadt myn gen. Vrouwe op oer covel aen beslach 9 loot 12 gr." Nog prachtiger kovels vindt men geboekt in de rekening aangaande de kleederen van haar echtgenoot, Hertog Reinout IV, over 1396, waar men leest: »upten covelen 5½ loet silvers, ende 5½ loet voer die vergulde doppen. Item der doppen was 15 hondert; van den doppen te maken 2 gf. 30 gr.; item te sticken van elcker covelen gegeven 2 gl."

Kovels met zilver beslagen werden hier jaarlijks geleverd aan den burggraaf, den richter, de twee burgemeesters en de twee roeidragers. De kosten waren voor alle zes volkomen gelijk, behalve dat de heeren een paar haakjes er aan hadden, die de roeidragers niet ontvingen. Was de burggraaf tevens richter, zooals vaak voorkwam, dan ontving hij twee kovels. Telken jare werd dat kostbare hoofdbedeksel opnieuw verstrekt, of desverkiezends de waarde daarvan in geld; dat van het vorige jaar bleef het eigendom van den persoon die het ontvangen had. En de heeren stonden op hun recht. In het Rekenboek van 1519 leest men: Aan »Erasmus van Eck, voer den kovell die Elis van Eck, (richter) syn vader, mitten silver noch taffter bleven was, betalt 18 g. 14 st." De burgemeesters en de roeidragers kregen in 1525 hun kovels als gewoonlijk; dan volgt deze aanteekening; »Item den borchgreeff [Joachim van Wyhe], durch ontheit van den ganssen raede ende meisteren van Senter Claes gilde, voer syn silveren kovell, en der richters kovell, *eer hy die schepenen eden wolde*, dairvoir geg. 16 enckel guld., ende een enckel gulde voir maeckgelt; ende denselven gulden van den maickgelt hefft die borchgreeff the voeren gegeven. De gulden ad. 3 gl. gerekent." Doch toen Goert Baert in 1559 tot provisioneel burggraaf werd aangesteld, en als zoodanig den kovel ontving, was die gift slechts conditioneel: »Overdragen den stadthelder Goert Bairt syn beslagen kovell toe geven, als borchgreve in der tydt, tott provisie Coen^{l}. Ma^{tts}.; des sall hy op hoichdaghen syn solemnisation mytten kovel halden, als 't behoirt; ende offts noet gebeurde enen anderen borchgreve van Coen^{l}. Ma^{tts}. gesath wordt, sall men alsdan mytt dezen kovell vurscreven eens affwesen." — Ook de reparatiën aan het beslag kwamen voor stadsrekening: 1577 »Aen Andries Palmert betaelt 65 g. 16 st. voor trepareren ende schoonmaacken van de silvere covels ende leverantie van eenige nieuwe plaatjens." En in hetzelfde jaar: »Betaelt aen Andries Palmert 76 gl. 14 st. over het leveren van eenige silver plaatjens ende haacken, tot den covel van den heer burgemr. Singendonck."

In de laatste twee eeuwen dat de kovel gedragen werd door bovengenoemde waardigheidsbekleeders, was hij steeds van de stads kleuren, doch in de 15de en het begin der 16de eeuw, werden zij ook wel van andere kleuren geleverd. Toch waren rood en zwart, zoover onze boeken teruggaan de stadskleuren, doch wanneer en waarom zij werden aangenomen is in het vergeetboek geraakt. Waarom Amsterdam diezelfde kleuren heeft, is begrijpelijk, daar het stadswapen een zwarten paal op een rood veld vertoont. Maar hoewel de Nijmeegsche adelaar zwart is, rood komt in ons wapen in het geheel niet voor. Hoe dit zij, in het Rekenboek van 1422 vinden wij reeds de twee bekende kleuren. Voor de zes kovels wordt daar geleverd dertien ellen lang zwart, en »voer die banden daerop 2 ell lang roets." 1424 wordt alleen zwart ge-

noemd. 1425 »10 ellen gecrumpenes gruen," de kleur der banden niet vermeld. Ook de 34 tabbards en kovels voor de schutters en de mindere beamten zijn groen. 1426 alleen zwart. 1427 gekrompen groen voor allen, stadsgeneesheer en stadssecretaris incluis. 1428 voor de kovels Ieperschrood, van banden geen sprake, de 34 tabbards eveneens rood. 1429 lang zwart. 1511 de kleur der kovels niet genoemd, doch »totter leveryen 3 verdel roets ende 3 verdel wyts." Gerit Hor, een der beambten »heft tot sinre cledinghe 5 ellen kempis zwart, dat sangwins voer 32 st."; (sangwins = sanguin: bloedrood.) 1519 kleuren niet genoemd. 1521 kovels »ende alle der dienre leveryen" rood en zwart. 1522 kleur niet genoemd; 1523 evenmin, maar »totter leveryen 5 verdel Bruickxgrau ende 5 verdel Engels roets." Van 1525 tot 1550 wordt er alleen gesproken van Engelsch laken, doch aangezien beide rood en zwart Engelsch laken waren, kan men geen gevolgtrekking maken. Ook de »lappen" en »beleckzells" zijn van datzelfde laken. In 1551 wordt de gewone hoeveelheid Engelsch laken gegeven, dan volgt deze aanteekening: »Item soe die verrouwe van die cleidonghe verandert wardt, hebben onss burgermeisters noch een ander koevel gehadt, elk 3 vierdell Engels." Alleen de burgemeesters, verder kreeg niemand de nieuwe kleur. In 1554 komt die zelfde aanteekening nogmaals. 1555—59 geen kleur genoemd. *) Ook geen sprake van »lappen". 1560, allen rood en zwart. Van 1574 af staan rood en zwart vast.

Van de zeer weinige kovels in ons land die door den tand des tijds en der motten gespaard zijn, hebben wij het geluk er twee in ons Gemeente Museum te bezitten. De eene is een meester's kovel van het smidsgild, van rood laken, behangen met een zilveren hamertje, een knijptangetje en vier schilden, waarop de namen van de gevers, zijnde drie meesters en een boekhouder, uit 1649. De andere is een burgemeester's beslagen kovel, waarschijnlijk afkomstig van een der heeren de Beyer, welk geslacht verscheidene burgemeesters leverde. Hendrik bekleedde die waardigheid zesmaal tusschen 1592—1610; Justinus, 1694; Jacob 1705; Justinus, heer van Hulzen, zesmaal tusschen 1746—70. De linkerkant van deze kovel is van rood, de rechter- van zwart laken. Het bovenste gedeelte, dat den schedel bedekte, is versierd met een paar lovertjes van zilver. Doch het overige gedeelte, tot op den schouder toe is gepantserd met zilveren plaatjes ter grootte van een kwartje, op 23 reien naast en tegen elkander aan, in vier horizontale afdeelingen,

*) Een aanteekening aan het eind van de rubriek Kleeding in het jaar 1558, zegt dat aangezien er hier in dat jaar geen Engelsch laken te krijgen, en de aanvoer daarvan uit Brabant bij publicatie verboden was, werd aan elk der stadsdienaar de waarde van het laken dat zij gewoon waren te ontvangen, in geld uitgereikt.

door reien halve cilindertjes van elkander gescheiden. Op elk plaatje is een rozetje gestempeld. Het af hangende stuk den nek en een gedeelte van de schouders bedekkende, bevat acht afdeelingen in perpendiculaire richting met tien reien plaatjes. Het totaal dier zilveren plaatjes is dus 228 in het bovenste gedeelte, 234 in het onderste, te zamen 462. Geen wonder dat het volk, wanneer de heeren op Paaschzondag in groote statie naar de kerk togen, om het nachtmaal bij te wonen, placht te zeggen: »Loa-we is nao de Merrit gaon, kieke nao de heere met de mutse met de dubbeltjes op."

De Egmonds Toren.

In de Betouw gaat met dezen in de geschiedenis van Nijmegen beroemden toren te werk, eenigszins als met een toren op het schaakbord. Hij plaatst hem nu hier, dan daar: »tegenover het Valkhof," »een der torens van het Hof," en zelfs »op het Kelfkensbosch." Luitenant Schönstedt (Wallen van Nijmegen) gaat nog verder, en veronderstelt dat hij stond »waarschijnlijk op de plaats waar later de Belvedère door Parma is gebouwd" (!). De ware standplaats van den Egmonds toren is echter vrij duidelijk aangegeven in oude stukken. In een schepenprotocol van 4ª pt. Valentini, 1519, wordt een tuin verkocht, gelegen »by den Egmontsche tairen, tusschen de Stryckstraiten en Johannes van den Borche." Na den uitleg der stad werden, naar uitwijzens van het Rekenboek van 1525, de fundamenten van den vroegeren ringmuur opgegraven »tusschen den Egmonschen tairn ende die Borchtpoirt." Nog nader is zijn ligging omschreven in den koopbrief van zekere ledige plaats, die in 1529 aan den tolschrijver Arnt Thoenissen of Anthonissen, van Arnhem, verkocht werd. Dat terrein was gelegen »tusschen der Burchpoirten mitter mueren, ende dat cleyn tairnken in derselver mueren staende, Oestwert gelegen mitter mueren ende tairnken an den Valckhoff, Noirtweert an der mueren mitter gerechticheit van derselver mueren by den Egmonschen tairn, ende Suydtweert an onser stat straten to, tusschen beyde onse Borchporten." Uit die beschrijving zou men m. i. mogen opmaken, dat het verkochte grondstuk een gedeelte van het tegenwoordige Valkhof was, en dat de Egmonds toren nagenoeg ter plaatse stond waar nu de photograaf van Hout woont. De beide »Borchporten" zijn de poort van den burcht, en de stadspoort, Burchtpoort genoemd, die aan het O. einde van de Burchtstraat stond.

Wanneer deze toren gebouwd werd is niet bekend. Men heeft altijd aangenomen dat hij genoemd was naar de beide prinsen uit het huis van Egmond die aldaar jaren lang gevangen zaten, doch dit is onjuist.

Reeds meer dan een halve eeuw vroeger droeg deze toren den naam van Egmonds toren. Het bewijs daarvoor vindt men in een schepenprotocol van 4ª post Judica 1424, aangaande een rente betaalbaar uit een huis, enz. gelegen bij den Egmontschen tairn, tusschen de gas waarmede men gaat naar den Burcht (nu Bezembindersgas) en de Duvengass. Aangezien ik hier een sedert eeuwen aangenomene en onbetwijfelde overlevering te lijf ga, en dit bewijsstuk hier voor het eerst aan het licht gebracht wordt, moge het in zijn geheel volgen. »Pontianus Gruenwalt et Mechtildis uxor redditum VI hertoch philip gl. seu pagamentum ejusdem valoris, a vigilia Pasche proxime venture ad..... deinde proximos sequentes pro primo termino, et sic singulis annis eodem termino Jacobo de Altheusden pagandum et expendendum, ex domo, et area ac horreo, ac stabulo, prefatis, et ex horreo cum pertinentibus sitis juxta den Egmonsche tairn (hier stond eerst »cappelam S. Anthonij") inter vicum uno quo itur ad castrum, altero..... quondam Gerardi de Pelt, posteriore ad Hubertum die roede, anteriore ad plateam dictam Duvegass, enz." Denkelijk was de toren dus genoemd naar Jan van Egmond, wiens zoon Arnoud, bij het uitsterven van het geslacht van Gulik, in 1423, de eerste vorst uit het huis van Egmond was die den Gelderschen hertogelijken troon besteeg.

Het was in het jaar 1477 dat het voorval plaats greep, waardoor deze toren in de geschiedenis onzer stad bekend is. In den toen heerschenden erfopvolgingsstrijd, die na den dood van Hertog Adolf ontbrandde tusschen den ouden Willem van Egmond, Arnouds broeder, en de regentes Katherina, Adolfs zuster, had Nijmegen partij gekozen voor den wettigen vorst, Adolfs jeugdigen zoon, dien Maximiliaan van Bourgondiën gevangen hield. Willem van Egmond, bijgestaan door den hertog van Kleef, begon met Arnhem te overrompelen, verdreef van daar zijn nicht Katherine, en liet zich tot voogd huldigen van den gevangen jongen prins. Aangemoedigd door het welslagen van deze verrassing, beproefden de beide zonen van Egmond, Frederik, heer tot IJsselstijn, Buren en Kranendonk, en Willem, heer tot Boxmeer en Haaps, Nijmegen op een dergelijke wijze meester te worden. Uit Grave kwamen zij in den laten avond van 21 April, met een veertigtal gewapende ruiters binnen de stad, waar zij, in de woorden van Slichtenhorst »met de burgery te trotsen sich al te bont en laetdunkend aanstelden." De burgers, voor verraad beducht, liepen te hoop, maakten zich van de prinsen meester en stelden hen in verzekerde bewaring op den Egmonds toren. Ook hun hoofdmannen en dienaren werden gevangen genomen, en sommigen daarvan, die op de pijnbank bekenden deel gehad te hebben aan den mislukten aanslag op Wageningen, werden onthalsd. De twee prinsen hadden een drietal jaren tijd om over hun rassche daad na te denken: eerst den 24 April 1481 werden zij door tusschenkomst van Maximiliaan van Oostenrijk ontslagen. Maar daarmede was alles nog niet afgeloopen, en de rekening tusschen de prinsen en de stad nog niet

vereffend. De Nijmegenaars zouden de waarheid ondervinden van het spreekwoord: *rira bien qui rira le dernier.* Nadat de beide heeren ontslagen waren, werd er in 1484 door Maximiliaan van Oostenrijk een uitspraak gedaan, waarbij de Nijmegenaars zich verbonden aan beide prinsen »oere knechte ende dyeners, die des met oen te schaffen hebben [voor] perde, harnysch, schaide, kost en verloep te geven sullen vyer dusent Rynsche guldens." Drie duizend daarvan moesten betaald worden met Kerstmis over vijf jaren, tegen 6½ % middelerwijl te betalen, en 1000 gl. op 1 Mei van het eerstkomende jaar.

Uit hoofde zijner ruime vertrekken schijnt de stad in vredestijd dezen toren hoofdzakelijk als bergplaats gebruikt te hebben. Voornamelijk diende hij als kruitmagazijn: 1511 »op den Egmonsen tarn ghewest, ende aldair die tonnen opgeslagen ende dat kruyt besien, ende doe weder toegemaeckt, ende dat waren 29 tonnen". Zoo vindt men jaar op jaar een paar posten omtrent het bergen van geschut, kruit en kogels op dien toren. Ook als werkplaats werd hij gebruikt: 1523 »Wilhem van Kuyck betaelt over 2 sparren daermen lederen aff maeckten in den Egmontzen taren". Soms arbeidt de leidekker op het dak, of worden er andere reparatiën gedaan. Overigens verstoorden slechts kraaien en duiven de stilte der kamers, waarin de beide prinsen onze stad en magistraat zoo lang hadden zitten te verwenschen.

Die sterke toren, een ware »Zwinger", zoo dicht bij den burcht, was een doorn in het oog der vorsten. Toen dan ook de stad op 15 Juni 1481 gedwongen was een verdrag te sluiten met Maximiliaan van Oostenrijk, bepaalde deze dat hij en zijn echtgenoote Maria »eenen vryen uyt- ende inganck" moesten hebben, zoowel op den burcht als op »den toorn by den slaete, daer die here van Ysselsteyn ende syn brueder in geseten hebben, tot oere gnaden wille ende beliefte". Maar ergere vernedering kwam later.

In 1529 leefde Nijmegen in onmin met hertog Karel van Egmond; men wantrouwde zijn voornemens. Er liepen zelfs geruchten dat hij zijn land, na zijn dood, aan den koning van Frankrijk zou nalaten. Het was dáártoe, zeide men, dat hij de Geldersche steden zoo versterkte. Nijmegen weigerde dan ook Karels krijgsvolk binnen zijn muren toe te laten: de burgers braken uit in openlijke vijandelijkheden, overmeesterden den burcht, braken de aldaar nieuw gemaakte vestingwerken af, haalden den wijn uit de kelders, en schijnen verder wel wat geplunderd te hebben. Karel beproefde daarop gewapenderhand binnen Nijmegen te dringen, doch dit mislukte, waarop hij zich in arren woede naar het slot te Middelaar terugtrok. De magistraat evenwel voelde zich niet in staat Karel op den duur wederstand te bieden, en zond een deputatie van raadsheeren en burgers, met de burgemeesters Joost van Randwyk en Peter Adelyen aan het hoofd, naar Middelaar, teneinde een poging aan te wenden

den vorst in een betere stemming te brengen. Maar de hertog wilde hen niet te woord staan, en sloot de elf *) heeren op in de kelders van het slot. Nu besloot men hier ter stede zich te onderwerpen, de poorten te openen, den vergramden vorst met zijn legermacht binnen te laten en hem de sleutels der stad te overhandigen. Men ging zelfs verder. Bij zijn intocht, toen hij met de gevangene burgers binnenreed, werden hem aangeboden een vetten os, acht amen wijn, 50 malder haven, alles versierd met het stads wapen, en daarenboven een »gulden kopp" die op 97 goudgulden (291 gld.) te staan kwam.

Dat alles verhinderde niet dat Karel bevel gaf den Egmonds toren af te breken. Er werd van hier nog een zwakke poging aangewend om zijn bestaan te redden: »Gerardus Ocken (stadssecretaris) met Gerrit van Ravestein (rijdende bode) 't Arnhem aen mynen genedegen here geweest, omb te verdedingen den Egmondschen tairn", dan het mocht niet baten. De toren moest vallen, en de stad zelve de slechting bekostigen, waarvoor zij de helft van den afbraak zou ontvangen. Hoe die toren stuk bij stuk verdween, staat aangeteekend in de Rekenboeken van 1529 en 1530. Gaert de busmeester was tegenwoordig toen het kruit en de ammunitie vervoerd werden. Daarna van boven af: 1529 »Arnt leyendecker int affbreken van den Egmontschen tairn gearbeit 7 daich. 1530, Ontfangen van den loott herkomende van den Egmontschen tairn, van 685 ℔, van 2 pond 1 st.: 33 gld. 5 st. Gysbert van Arnhem, snyder, een toebesicht totten Egmontschen tairn, des geens halven dair in stondt gehaidt, den durch beveell geg. 5 vierdel Kempis (laken) die ell 22 st. brab.: 2 gl. 15 st." Ontfangen van den tolschriver Arnt Anthoniss (dezelfde die daar bij den toren dat stuk grond kocht, waarvan boven sprake was), van holt, herkomende van den Egmontschen tairn, 6 gl. 5 st. It. ontfangen van aldt yser van den Egmontschen tairn 8 gl. 4 st. Ontfangen van Arnt van Gent van 170 ℔ aldt yzer van den Egmontschen tairn affkomende, thondert 36 st. brab.: 6 gld. Item ontfangen van Goessen van Straelen van een yseren traly, wtter den Egmontschen tairn herkomende, dwelck weegt 50 ℔, 2 ℔ à 1 st.: 2 gl. 10 st." »Wilhelm van Boicholt int affbreken van den Egmontschen tairn gearbeit 20 dagen à 8 st. daags; Peter Thymmerman 3 dagen hout en planken helpen afbreken; Gys Tymmerman, selffs anderde, 9 dagen. Gysbert van Arnhem, wtter den Egmontschen tairn op die Hyrtsteegsche pairt tsement ende ander gereit helppen brengen". Dan volgt er een opsomming van 338.000 baksteenen »in affkomen van den Egmontschen tairn, totter stadt deell, van welcke die andere heelffte myn genedige here ontfangen heeft"; 2105 karrenvrachten

*) Behalve de twee bovengenoemden: Jan Schenck van Nydeggen, Frans to Puth ghenant Wyenhaef, Wyllem die Wael, Pieter Komanss, Pons Groenewalt Heymerick van Vechelen, Jan Vermoelen, Luyken Ridder en Jacop Mynten.

van dien steen werden gebruikt tot den opbouw der muur tusschen Kronenburg en de Hezelpoort, die kort te voren omgestort was.

Verder vindt men nog aangeteekend: »Henrick Peels, ende Ott van Heteren, attelreymeisters, int affbreken van Egmontschen tairn durch begeert dair by geweest, ind oick doe een deell van onss stat geschott mytter salpeter ende bussenkruyt daer wtgefuerd worde, soe voir ende nae, elck in all 20 daich dairby geweest, elck geg. 6 gul. brab. Michiel de Koermeister (opperste torenwachter) selffs seeste (zesde) die balcken wtter den Egmontschen tairn helpen breken 2 gl.

»Den metzeleren die den Egmontschen tairn affbraicken oir guetwillicheit ende trouwicheit oires airbeits, durch consent geg. 1 vat biers".

»Item den nabueren van den Valckenborch (Valckhof) ende van der Hyrtsteegsche poirt van 't gruys (puin) te halen van den Egmontschen tairn, ende dairmyt den weegh gemaict buyten ende bynnen die Hyrtsteegsche pairt, durch ontheit geschenct 2 vat biers mytter accysen 5 gl."

De ligging van den toren bleef lang bij overlevering bekend. Nog in schepenprotocollen van 5ª pt. Palmarum 1548 en van 3ª alt. Exalt. Crucis, 1562 wordt een huis, enz. beschreven als gelegen »by den Egmontschen tairn, en met het achtereind strekkende tot het erf onzer stad."

Ontvangst der Bruid van Koning Philips II van Spanje, te Nijmegen. *)

De maand Augustus van het jaar 1570 bracht een drukken tijd aan ons »anders zoo stille stadje". Om redenen van staat was Koning Philips II van Spanje, spoedig na het overlijden zijner derde vrouw, op 45 jarigen leeftijd verplicht geweest naar een vierde gade omtezien. Zijn keus was gevallen op Anna van Oostenrijk, dochter zijner zuster Maria en van zijn neef Keizer Maximiliaan, een aankomend meisje van 19 lenten.

Nu had men hier ter stede reeds op 31 Mei aanschrijving van hooger hand ontvangen, dat zijne uitverkorene, op haar reis van Weenen naar Madrid, een paar dagen te Nijmegen zou vertoeven. Daarbij ging een koninklijk verzoek om haar »met alle ehere vnd reverentie" te ontvangen. Dat was geen aangename tijding voor een stad lijdende aan chronische »tachterheit", in andere woorden, wier jaarlijksche rekening gewoonlijk sloot met een niet onbelangrijk te kort. Doch men gehoorzaamde en toen de Ridderschap der provincie te hulp kwam met een toezegging van 14,000 gl. kon men aan het werk gaan. De sedert tal van jaren alleen door den burggraaf, zijn gezin, en ambtenaren bewoonde burcht, moest in ordelijken staat gebracht worden. Dat kwam voor rekening van de provincie. Daar werden twee nieuwe keukens, gebouwd, verscheidene kamers beschoten, muren doorgeslagen, banken en dergelijke in alle haast gemaakt. Daken, deuren, vensters, poorten moesten nagezien, de stallen in orde gebracht, alles gewit en grondig gereinigd worden; 180 karren-

*) Het volgende relaas is ontleend aan de aanteekeningen van een ooggetuige van deze ontvangst, Jan Lievens van Caudekercke, pensionaris van Leuven, in haar geheel te vinden in de „Dietsche Warande", II, bl. 385; verder aan Don J. V. Rustant Historia del duque de Alva II, p. 197; de posten in het stadsrekenboek v. d. j. benevens andere origineele stukken hier ten Raadhuize, enz. De raadsignaten van 1570 zijn ongelukkig verloren gegaan.

vrachten van allerlei bouwmateriaal werden er heen gevoerd, waarbij o.a. »teenen traliën in de vensters voir die joufferen inne te leggen"; 117 dagen lang werd er gearbeid, en eindelijk, tot versiering, werden de zalen met gobelins behangen. Voor de groote zaal evenwel bezat men er geen groot genoeg; de wanden daarvan werden dus beschilderd. Drie koninklijke wapenschilden, drie met het wapen van Alva en drie met dat van de stad, werden voor de buitenpoort aan het Valkhof gehangen.

Daarenboven liet de overheid afkondigen dat alle gebroken vensters in huizen en schuren in de geheele stad, gerepareerd moesten worden, op een boete van vier goudguldens. Ieder die paarden kon stallen moest zich voorzien van fourage voor acht dagen, en zou twee brab. stuiv. lopend geld ontvangen in de 24 uren, voor elk paard. De prijs van hooi werd vastgesteld op drie Carolus gulden per kar, behoorlijk geladen. Wie koren in zijn schuur had, moest het aanstonds laten dorschen, en het stroo verkoopen ten behoeve der verwachte paarden. Alle stallen moesten zorgvuldig gereinigd worden; ook van de straten moest men alle mist verwijderen. Allen die op den Cruis (Markt) veil hadden haring in tonnen, appelen, wortelen, peren »worsten off ander kremery" moesten aanstonds van daar vertrekken »ende eenen markt stellen mit dieselve parselen onder Sent Jans Boge" (Korenmarkt). Een ieder moest blijven verkoopen volgens de Ordonnantiën, de prijzen mochten niet opgeslagen worden.

Op 25 Juli kwam een aanschrijven van den stadhouder Karel van Brimeu, graaf van Megen, om tegen de aankomst harer Majesteit uit de Ridderschap der vier Kwartieren twee van de »trefflickste" te deputeeren, benevens vier raadsheeren van de »vornemenlickste" uit de vier hoofdsteden. Dientengevolge werd uit het Nijmeegsche Kwartier gedeputeerd Karel van Arckel, heer tot Weerdenborg, burger der stad Nijmegen, terwijl zich nog zes adelijke heeren uit het Rijk van Nijmegen aanboden om mede te rijden, waaronder onze burggraaf, Hendrik van Boenenburg genaamd Honstein. Verder zou zich de geheele ridderschap den avond voor de aankomst der vorstin hier ter stede vervoegen.

Aan de Waal moest een nieuwe »kribbe" of landingsplaats gebouwd worden, want H. M. zou met haar schip den Rijn en de Waal afzakken. Men begon dus met in Keulen 725 planken te koopen, benevens een vaartuig, bemand met drie koppen en een stuurman, om ze herwaarts te voeren, en in negen dagen hard werk was de kribbe klaar. Aan de Koningin besloot men een geschenk te geven dat onze Geldersche steden gewoon waren bij zulke gelegenheden aan te bieden: namelijk drie zilververgulde bokalen. Doch die waren bij onze goudsmeden niet te vinden. De rentmeester reed dus met eenige andere heeren op een kar naar Keulen, waar zij de gewenschte bekers aanschaften. Hun keus viel op een groote bokaal van *f* 195, en twee kleineren die te samen *f* 210 kostten, waarop men hier ter stede het stadswapen liet schilderen. Een nog

kostbaarder present werd in 's Hertogenbosch besteld en vervaardigd. Dit was een »ouerhemsel of ouerhemelsche", een hemel die tot staatsie boven de Koningin zou gedragen worden. Dat »gulden stuck" kwam te staan op niet minder dan *f* 516 — 7 st.; daarenboven moest Hendrik van Poelwijk er nog een wapen op schilderen, en hing er een ander wapen aan, misschien in zilver gedreven, eveneens te 's Hertogenbosch vervaardigd. Verder besloot men de gewone drie vette ossen te schenken, 108 malder haver, benevens drie vaten wijn, inhoudende te samen 15 aam, tot een bedrag van *f* 297 — 2 st. Met onctie en liefdevolle zorg was die wijn gekozen. Daarvan toch bericht het Rekenboek dat eenige dagen »voer die Coninginne quam, hebben ons heren Burgermr. (Jonker Arndt van Bonenburch, heer tot Ubbergen), de heer van Gendt ende meer anderen den wyn verzocht, ende des morgens anbeten, vertert 8 qrtn wyns."

Reeds op den 5e Augustus verscheen Alva, ten einde een waakzaam oog te houden op de toebereidselen. Hij was vergezeld van een schitterend gevolg. Dat kostte de stad geduchte hoeveelheden »schenkwyn," maar aangezien de Hertog reeds in 1568 met een os, twee toelasten wijn en 50 malder haver vereerd was, ontving hij ditmaal slechts twee toelasten wijn, en meer niet.

Van zijn gevolg werd aangeboden aan:

Don Frederik, Alva's zoon	18 kan	Delrio	7 kan
Don Fernando, Prior van Malta,		Roden	7 »
Alva's tweede zoon	18 »	Courteville	4 »
Hertog van Aerschot	18 »	Berty, Alva's secretaris	5 »
Heer van Barlaimont	9 »	President Tysenach	5 »
Baron de Noircarmes	9 »	Brusselio	5 »
de Vorstin van Gelre *)	18 »	Assomville	5 »
Bisschop van Roermond	7 »	Scherdenborch	5 »
Graaf de Lalaing	7 »	de Cancelier van Gelderland	7 »
Graaf de Ligne	7 »	Advocaat fiscaal	5 »
Graaf van Aremberg	7 »	Mesdach en Praetz	5 »
prins van Pynon Anthony	7 »	twee Deurwaarders	4 »
Graaf van Styrom	7 »	Roos, secr. van Brimeu	3 »
Graaf van den Bergh	7 »	Tresorier Schetz	5 »
de heer Vargas (bloedraad)	7 »		

En niet alleen moest de wijn geschonken worden aan al die machtigen der aarde, maar ook aan hun secretarissen, raden, huissiers de chambre et salette, arcieren, trompetters, lakeijen en gaande boden. Aan al die

*) Elisabeth van Brunswijk Luneburgh, wede van Karel van Egmond, die haar echtgenoot 34 jaar overleefde.

lieden moest, volgens officieele aanvraag, wijn vereerd worden, »suivantz les bonnes et anchiennes coutumes."

Op Zondag, 13 Augustus, was eindelijk alles in orde. De feestelijkheden begonnen voor onze stad, en wij waren in feestelijke stemming. Nijmegen toch was Spaansch-gezind, zij beschouwde Philips als haar wettigen vorst, en dat hij de rebellen met woest geweld trachtte te onderdrukken, vond men niet meer dan billijk en gewenscht. Nu zou morgen zijn bruid aankomen, per schip uit Keulen, begeleid door Johannes van Hoya, bisschop van Munster en Osnabruck, als haar chaperon. Dien Zondagmorgen was er plechtige dienst in St. Stephen; bisschop Lindanus, of Willem van der Lindt, Bisschop van Roermond, een Nijmegenaar van geboorte, bediende in persoon de hooge Mis, en de hertog van Alva had zijn eigen koor van Italiaansche zangers geleend, wier liefelijke stemmen weerklonken door de gewelven van het schitterend versierde kerkgebouw. Hoe vol het er was, en wat een aanzienlijk publiek, kan men zich voorstellen.

Die Zondag werd verder doorgebracht zooals dat gewoonlijk gaat in steden waar een feest op handen is. Men nam de toebereidselen in oogenschouw, bekeek de vele vreemde heeren die zich op straat vertoonden, en, waar kennissen elkander ontmoetten, luidruchtig begroetten. Men bezag het geschut dat aan de Waal, op het Valkhof (waaronder ook het tegenwoordige Bosch verstaan werd) en elders gereed stond, om vreugdeschoten te doen, ijzeren en koperen slangen en kartouwen, half slangen en half kartouwen, en daar was Kostverloren, de welbekende, het grootste stuk onzer stedelijke »attelrye". Al het stads geschut was uit het bussenhuis naast de Burgpoort en van de wallen gehaald, en daarmede niet tevreden had men nog daarenboven een aantal stukken van Arnhem geleend. Die waren per schip hier gebracht, en het had moeite genoeg gekost ze aan wal te krijgen, want de kraan was juist gebroken, en men had ze met touwen uit de schepen naar boven moeten sjorren, vertelden de wandelaars elkander. Kruit voor saluutschoten was er in overvloed; de stad had aanschrijving gekregen 10 à 12 ton te leveren, en daarenboven had de stadhouder nog 5 à 6 ton aangeboden.

Aan de Waal verzamelden zich de meeste kijkers. Daar toch lag een groot schip geheel gevuld met brandstoffen, dat aangestoken zou worden bij het naderen der Koningin. Het schip had twee masten waaraan vuurpijlen en fuseën bevestigd waren, veel metalen buizen, met kruid gevuld, die onder het branden bij wijze van kanonnen zouden ontploffen, een aantal teertonnen en stapels brandhout aan boord. Om de natuurgetrouwheid te verhoogen was het bemand met stroopoppen als soldaten en matrozen gekleed. Dat zou gewis een prachtig schouwspel opleveren

Zoo ging de Zondag voorbij. 's Maandags, 14 Augustus, stond reeds vroeg de halve stad aan de Waal stroomop te kijken, maar daar was

niets meer dan gisteren te zien, en menigeen dacht tegen den middag nog tijd te hebben naar huis te gaan en in der haast zijn maaltijd te nuttigen. Daar zette zich eensklaps tusschen 12 en 1 uur het groote brandschip langzaam in beweging, stroomopwaarts, gevolgd en omringd door een aantal andere schepen en schuiten gevuld met officieele personages. De Koningin was dus in aantocht, en werkelijk haar jacht was zooeven den elleboog omgekomen die de Waal op de hoogte van Bemmel vormt, en gleed nu statig stadwaarts. Toen het vuurschip op behoorlijken afstand van het vorstelijk vaartuig genaderd was, werden de brandstoffen aangestoken. Eerst zag men zwarte rookwolken waardoor de roode vlammen speelden, dan ontploften de vuurwerken, eindelijk stond alles in lichte laije. De flottielje was inmiddels de stad genaderd, en nu zag men dat de Koningin aan boord was van een allersierlijkst vaartuig, een geschenk van den Bisschop van Keulen. Trompetters aan wal schetterden een blijde fanfare, die door de vier trompetters op het koninklijk schip beantwoord werd, »ende in wederzijden met correspondentie zeer triumphantelyck ende lustelycken, tot blydschapen van de aencompste lange deen op dandere sloegen." Ook het geschut liet zich niet onbetuigd: »haecken, camers ende groot ander geschut warde afgeschoten, met diverse fuseën ende diergelycke triumph van viere ende artillerye".

Zoo was het nu tusschen 3 en 4 uur geworden, en haar jeugdige Majesteit stapte van boord op de nieuwe »kribbe", die waarschijnlijk lag aan de uitwatering van het meertje, bij die »bleik" waar ouden van dagen zich herinnerden dat 24 jaar geleden ook haar oudoom Karel V aan wal was getreden. Daar wachtte haar een indrukwekkend gezelschap: de heeren van het Kapittel der Groote Kerk in pontificalibus, fonkelend van goud en kleuren, met vanen en kruisen hoog boven hun hoofden gedragen. Ook de hertog van Alva was daar met zijn beide zonen Don Federigo en Don Fernando, groot prior van Malta; Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland en Friesland, en vele andere edelen, de gezanten der Hollandsche en Brabandsche steden, kenbaar aan hun meer sobere kleedij en houding. Daar stond eveneens de Nijmeegsche burgerij geschaard, »mit harness vnd geweer, tot eher der stat, tot een teyken van blitschap, als sulcx oick behoirt". In grooten getale waren zij verschenen, want Alva had gelast dat alle burgers en ingezetenen »soe ennych vermogens" waren, hadden op te komen, op een peen of boete van 10,000 steenen.

Terwijl men groeten en plichtplegingen wisselde waren de paarden aangebracht: H. M. met haar twee kleine »breurkens", de aartshertogjes Albert en Wenceslaus, benevens haar gevolg van zes of zeven jonge Oostenrijksche dames werden in het zadel geholpen, en zoo toog de stoet, kruisen en vaandels voorop, stadwaarts in, niet naar de Burcht, zooals de vorstin wel gehoopt zal hebben, neen, eerst naar de kerk.

Bisschop Lindanus was daar wederom in functie. *) Er werd een te Deum gezongen, waarbij zich het heerlijke koor van Alva weder liet hooren. Nadat de dienst meer dan een uur lang geduurd had, verliet men het kerkgebouw, en mocht zich de stoet nogmaals vormen. Voorop de twee knaapjes te paard, dan de Koningin op haar hakkenei; boven haar hoofd werd die prachtigen hemel uit den Bosch door zes heeren gedragen, door den heer van Ghent, Hendrik van Boenenburg genaamd Honstein, heer van Ubbergen, Mr. Johan Poeyn, jonker van Welderen, Zellar en Berck. Mocht een of andere dame die dit leest wenschen te weten hoe H. M. gekleed was? Aan dat verlangen kan voldaan worden. Zij droeg een grauw zijden hoed »met eenich silver werck," zegt mijn autoriteit met mannelijke onnauwkeurigheid; een grauw zijden schoudermanteltje met twee randen van zilverborduursel, elk omtrent drie vingers breed, een grauw zijden japon met strepen in de lengte, en even als het manteltje met zilver doorwerkt. Een lief, smaakvol reistoiletje. Ja, die Oostenrijksche dames weten zich te kleeden. Onmiddellijk achter de Koningin reed de hertog van Alva, aan de linkerhand van »der oude madame, haere staetsvrouwe;" dan volgden haar zes of zeven jonge meisjes op hakkenijen met zilveren zadelboomen, op den eersten waarvan O. L. V. was afgebeeld, op den tweeden St. Anna, en voorts andere figuren, »ende van achter van gelycken verzilvert."

De stoet toog door de Burchtstraat naar het Valkhof, waar drie vendel Spanjaarden geschaard stonden »wel in ordre met hunne hagelschutte". Nauwelijks was H. M. de Burchtpoort uit, of zij gaven een salvo, terwijl te gelijker tijd ook het grof geschut meermalen gelost werd, »wesende int selve aencommen, ende nae dat haere Majesteit int Paleys was, sulcke gerucht ende geluydt dat men ende hoorde noch en zach, doer tpoeder dwelck de locht verduijsterde". Schoon de stad later 15 ℔ 12 st. 9 d. te betalen had voor »diversche nye glaesen op den Valckhoff, die ouermits het geschut gebroecken waren", had zij er toch bepaald eer van: haar stukken waren goed bediend. Clock van Utrecht, de busmeester, was dan ook veertien dagen bezig geweest om de bussen in orde te brengen, en dirigeerde nu zelf het vuren.

Voor de ingangspoort van den Burcht had denkelijk die zonderlinge plechtigheid plaats, waarvan mijn Brabantsche berichtgever niets vermeldt, doch die ons het Rekenboek openbaart in de woorden: »die griffier van Arnhem hefft die ballingen aen die lyndt geholden". Op genoemde plaats dan stond de griffier van het Hof van Arnhem, met een lang touw in zijn hand, waaraan zich een aantal uit de stad gebannenen vasthielden, die de Koningin nu, volgens gewoonte bij den intocht van vorsten, met

*) De toespraak door hem bij die gelegenheid gehouden staat geboekt in Havensius, Comment. de Erect. nov. in Belg. episc. p. 115.

een paar woorden begenadigde. Had H. M. in een rijtuig gezeten dan zou het touw achteraan gebonden zijn, en zoo de geheele slier van de poort af medegeloopen hebben. Bij vorsten die te paard zaten werd het touw gewoonlijk aan den staart van het dier gebonden, zooals bij den intocht van Karel V te Arnhem in 1546 geschied was.

In den burcht aangekomen, voor de deur van het gebouw dat zij bewonen zou, werd de vorstin door den Hertog van Alva met Spaanschen zwier en hoffelijkheid van het paard geholpen. Aan den voet van den trap ontvingen haar de Hertogin van Aerschot en Mevrouw van Barlaimont, die haar »met drye honneurs oft rentrentien" te gemoet kwamen. Deze dames werden haar door Alva voorgesteld, waarna zij, overeenkomstig de Spaansche étiquette »haere majesteyt saluerende, met eenen willecome, den mont custen". Daarop trad de vorstin binnen, en vertoonde zich dien dag verder niet meer buiten de ringmuren van den burcht.

Dinsdag, 15 Augustus, O. L. V. Hemelvaart, was ongelukkig een regendag. Wel jammer, want de prachtige processie die anders door de straten gegaan zou zijn, met Alva en al de hooge heeren, blootshoofds, waskaars in de hand er achter, moest nu in de kerk plaats hebben. Hoogst ongelukkig ook dat weder, in een tijd toen regenschermen nog onbekend waren, voor onze heeren van den Rade, die in hun galakleederen den regen moesten trotseeren, om hun opwachting bij de Koningin te gaan maken. Zij kwamen nu H. M. dat prachtige »gulden overhemelsche" aanbieden waaronder zij uit de kerk gekomen was, voorts de gouden pokalen, de drie ossen, de drie voeder wijn, en de 300 zakken haver. De optocht had zich met moeite een weg naar de poort gebaand, door het dicht samengepakte en nat geregende volk, dat in bewondering staarde op de met »orfely" vergulde horens der ossen, en de 29 vaantjes door Jan Jacop Janssen met stadswapen en -kleuren beschilderd, die op den »schenckwyn" en op de haverzakken prijkten. Doch onze heeren hadden weinig eer van hun geschenk. H. M. liet zich verontschuldigen, en hoewel de geschenken aangenomen werden, vertoonde zij zich niet. De reden daarvan zal de heeren van de stad wel bekend geweest zijn, zegt mijn berichtgever, »en metter tijt sullen wy die oock wel mogen verstaan." Die vrome wensch is evenwel niet vervuld geworden.

Majesteit ontving dien dag niet; zij deed haar devotie en rustte. Ook de gedeputeerden der Brabandsche steden, die in grooten getale hun opwachting kwamen maken werden teruggewezen, »zoodat zij metten hoop van vele anderen, zoo mans als vrouwspersonen, te Nijmegen weder inne quamen, sonder yet gesien te hebben." Te huis, in hun logies, bij de wed. Coels, op de Lage markt, vonden zij alles in rep en roer. Vier dronken Spaansche soldaten hadden zich daar geinstalleerd en hielden er woest huis. Zij stompten en sloegen de weduwe, haalden hare kippen uit den loop, en eischten dat men hun zou te eten geven, gezoden, gebra-

den, en wijn, »zoo vele zij des begeerden." Mijnheer van der Temple, burgemeester van Brussel, zond een bode met klachten naar den Spaanschen commandant van het garnizoen, en weldra verscheen dan ook een Spanjaard te paard, die hun beval het huis te ruimen. Doch daarover bekommerden zich de rustverstoorders niet: zij dreigden zelfs de weduwe in het vuur te werpen, zoodat de galante burgemeester den ganschen avond te huis bleef, om haar voor het ergste te beschermen.

De volgende dag, Woensdag, was een drukke dag voor de koninklijke bruid. Reeds voor dag en dauw was zij in de weer om toilet te maken. Om 8 uur verzamelden zich de Staten van den lande van Braband in het Predikbroerenklooster in de Broerstraat, denkelijk in het reventer dat om zijn ruimte bijzonder daarvoor geschikt was. Nogmaals bespraken zij de formaliteiten, waarvan zij Zondags te voren een programma uit Alva's hand ontvangen hadden. Dat bevatte de »pointen en articulen" die de Hertog begeerde dat zouden aangeroerd worden. Veel gehaspel was er geweest onder de Brabanders over de kwestie wie het woord zou voeren, doch het stond nu vast dat Mr. Jan van Maelcote, pensionaris van Brussel, die eer zoude genieten. Hij zou ook het geschenk aan de vorstin aanbieden, bestaande in »tapecerye ende lijnwaet, ende andere meubelen" ter waarde van 100,000 gouden kroonen, en daar in mijn bronnen over Holland geen sprake is, wil ik hier, in 't voorbijgaan, maar vermelden dat die van Holland een geschenk brachten van 29,000 pond. Alva had gewenscht dat die geschenken der Staten bestaan zouden hebben in tapijten met het wapen van het landschap er in gestikt, lijnwaad en andere meubels. Het afgedwongen geschenk dat Overijssel op last van Alva aanbood, was een lampet met daarbij behoorend lavoir van zuiver goud, ter waarde van 4000 Car. gl., waarde geconstateerd bij notarieele verklaring. Dit kunststuk was vervaardigd door Mr. Gheerardt de Rasines, zilversmid te Antwerpen.

Volgen wij nu de Brabandsche heeren. Tusschen 9 en 10 uur vormde zich de stoet. Voorop ging de bisschop van 's Hertogenbosch, met den abt van het adelijk stift van St. Geertruid; de heeren van Merode en van IJssche vormden het tweede paar, de burgemeester van Leuven met den pensionaris het derde; dan volgden die van de overige steden, twee aan twee, en eindelijk de wagens en paarden beladen met geschenken.

De deputaties werden op den Burcht in de eerste zaal binnen gelaten, waar het stampvol was, zoo »dat men nae plaetsse en had om te staene." De Koningin was nog bij de Mis, denkelijk in die kapel welker halfronde apsis nog op het Hof staat. Daar naderde Alva met den groot prior van Malta, Charles de Brimeu, Barlaimont, Noircarmes, Tyzenack en andere heeren. Hij geleidde de gedeputeerden in een andere zaal. Wie zou het woord voeren, wenschte Alva te weten, en »oft selve bequamelyck met goeder gereeden gedaen zoude worden?" Men moest bekennen dat

de woordvoerder zijn les niet van buiten kende, daar de heeren gedeputeerden nog ter laatster ure in het Broederenklooster veranderingen in de salutatie gelief'd hadden te maken. Hij zou het dus moeten voorlezen. Alva ontstak in fellen toorn en met hem de heeren van het gevolg, »met oick den tresorier Schetz." Van zoo iets had men nooit gehoord; een geschenk overhandigen en daarbij de aanspraak voor te lezen, was »gheener maniere." Maar daar viel niet aan te doen, er konden geen veranderingen meer in het programma worden aangebracht, en er was niemand te vinden »die syn lesse beter geleert off corter gemaeckt hadde, dat hy die van buyten hadde mogen opseggen." Geen der heeren aan wien dit voorgesteld werd, dorst het te ondernemen.

Alva nog steeds inwendig kookend, voerde nu zijn gezelschap in de volle zaal terug, en verdween. Omstreeks 11 uur was de Mis over, en nu trad de Hertog binnen, de Koningin aan zijn rechterhand geleidende, gevolgd van den Grootmeester der Duitsche orde, den hofmeester der Koningin, en andere heeren. Majesteit was nu »zeer costelyck als hair majesteit toebehoort geaccoutreert". Zij droeg een tabberd of japon bedekt met zwaar verheven zilverborduursel, van onder tot boven gesloten, en met een langen sleep die gedragen werd door »een oud madame". De mouwen van haar kleed waren wijd als »een minnebroers mouwe", doch om de pols gesloten, van voren opgesneden en met poffen voorzien. Haar hoofddeksel was een gouden »huifve" of mutsje, bedekt met edelsteenen. Zij had een gouden »kercant", een soort van halsband, om haar hals, waarvan een prachtige »bagge" of medaillon met twee groote robijnen en diamanten afhing op haar borst. Ook haar gordel was van goud, bedekt met edelsteenen. Wat haar persoon aangaat was het jeugdige vrouwtje vrij lang en slank, »zoo vuytnemend schoon, weselyck ende behaegelyck dat het nyet en is om (te) scryven, uitnemend clair, ende wit als alabaster van coleure, 't haer wittekens ende claer, daensicht nyet vernepen, maer volcomen; den neus oick bequaem ende wel staende." Van den mond wordt niet gerept; die zal het zwakke punt geweest zijn, met de Habsburgsche onderlip. Toch, »finalyck in alles (een) zoo schone fraye princesse alsmen sou mogen bedencken, ende syner coninclycke majesteyt int kerstenryck zou mogen vinden."

Bij het binnenkomen maakte H. M. »fraye reverentien" tegen de Staten en anderen, en nam daarop plaats op een met goudlaken bedekten armstoel onder een troonhemel. De twee kleine aartshertogjes, beide nagenoeg even groot, stelden zich aan haar linkerhand, staande met ongedekte hoofden. Aan haar rechterhand de stadhouder van Gelderland, en de andere meer genoemde heeren. Bij de deur en langs de muren »den stoet van de jongedochters" de hofdames en anderen. Tegenover den troon, aan het ander einde van den zaal, de drom der gedeputeerden.

Een nieuw *déboire* wachtte hier Alva, de Bisschop van Munster en de

Grootmeester der Duitsche orde, chaperons der vorstin, eischten als zoodanig den voorrang boven Alva. Diens zonen weigerden dit toe te geven, aangezien hun vader een te voornaam personnage was om den voorrang aan iemand af te staan, wat hem bovendien onmogelijk was te doen, aangezien hij »virrey," onderkoning was, en dus den koning van Spanje representeerde. Reeds wilden de heethoofdige Spaansche heeren de koppige Duitschers met geweld uit hun plaatsen werpen, toen Alva een eind maakte aan de moeielijkheid, door plaats te nemen naast doña Magdalena de Guzman, de Grande Maîtresse, die daarmede niet weinig gevleid was. Deze dame deelde later de vorstin medé wat er geschied was, waarop hare Majesteit den volgenden dag den Hertog bij zich liet komen ten einde hem haar innigen dank te betuigen voor zijn geduld, gematigheid en tact in zulk een moeilijk geval.

Toen H. M. gezeten was, en het gezelschap plaats genomen had, trad de pensionaris van Brussel met een bonzend hart eenige schreden voorwaarts, maakte twee of drie reverenties en bleef staan tegenover de Koningin. Hij begon met de elf landen op te noemen uit wier naam hij sprak, wier afgezanten daar tegenwoordig waren, om H. M. welkom te heeten, een gescbenk aan te bieden, en, indien het veroorloofd was, de hand te kussen. Verder kwam de waardige pensionaris niet, zijn geheugen begaf hem. Een oogenblik nog beproefde de griffier Willemans die achter hem stond, de woorden in te fluisteren, maar op een toornigen blik van Alva trok hij zich terug. Er was nu niets meer aan te doen. De pensionaris haalde een papier te voorschijn en las zijn rede tot het eind toe. Hij maakte het kort evenwel, »scheydende alzoo daervan met een reverentie of twee, daermede d'arenge eynde."

Majesteit wierp een vragenden blik op Alva, die daarop vooruit trad en haar mededeelde dat de raad Bruxella verzocht de Staten uit haar naam te mogen dank zeggen. Dit geschiedde waarbij die geoefende spreker nog eenige punten liet invloeijen die in de mislukte aanspraak van den pensionaris waren verloren gegaan, en het een en ander inbracht omtrent de geschenken; daarmede was die plechtigheid afgeloopen.

Nu moest het handkussen volgen. Alva en eenigen van zijn gevolg vervoegden zich bij de vorstin, en deze veroorloofde genadiglijk dat de heeren van de elf landen alsmede de pensionarissen tot deze eer zouden worden toegelaten. Te dien einde trok Majesteit de geparfumeerde bruine handschoen van haar rechter hand, legde die hand »op den schoot ewat boven haere knyen," uitgestrekt op de behandschoende linkerhand, en wachte de dingen die daar komen zouden. De eerste kus werd gegeven door den Bischop van den Bosch, als abt van Tongeren, daarop volgde de abt van St. Geertruid, dan de heeren de Merode en IJssche, als representanten van den adel, daarna de vier voornaamste hoofdsteden, dan die van Vlaanderen en de anderen provinciën en steden, zooals de volgorde

van den voorrang dat medebracht. Die gekust hadden vervoegden zich aan een einde der zaal, doch moesten daar blijven totdat de geheele plechtigheid afgeloopen was, want de hellebardiers hielden de deuren gesloten.

In de »naenoene" had plaats wat men nu zou noemen »le clou de la fête," waarvan ook het groote publiek kon genieten, dat wegens den regen op den 15en uitgesteld was. Dit bestond in een zoogenaamd *combat à pied* of tournooi. Daartoe had men bij den Loomolen, even buiten de Molenpoort een krijt bereid; 91 personen hadden daaraan van twee tot zeven dagen gearbeid en gegraven, zonder nog de werkers uit Hees en Neerbosch te tellen die met hun karren waren opgeroepen. Zelfs op Maria Hemelvaart had men doorgewerkt, doch om de gravers moed en kracht te geven in die warme Augustusdagen, had de burgemeester hun een aantal »dubbele brooden" gezonden, en twee tonnen bier verstrekt.

Hoe dat *combat à pied* geleverd werd is niet duidelijk beschreven door den Brabander, waarschijnlijk begreep de waardige stadhuisman er niet veel van. Hij meldt alleen dat er in tegenwoordigheid van H. M. »met haeren state ende edelen aldaer grootte triumphe geschiedde, met menigherhande manieren van vieren, fuseën ende anderen, die van vuyter eerde ende stocken schoten, daer doere menige persoonen gequetst, gewondt, ende eenige doodbleven, doordien de Spaignaerts tselve qualick aengericht hadden." Uit die woorden ziet men dat het een infanterie spiegelgevecht was, waarbij veel vuurwerken afgestoken en geschoten werd, en uit de rekening van den voerman weten wij dat er ook kanonnen bij te pas kwamen.

»Tenselven achternoene" had aldaar een tournooi te paard plaats, eveneens vereerd met de tegenwoordigheid der koninklijke bruid. Ook daar ging het ruw toe. Hoewel de gezant daar niets van opteekent, licht het Stadsrekenboek ons dienaangaande voldoende in. Daar vindt men in de rekening van den voerman: »noch mit twee sleën gehaldenn onder den Loemoelen, doe men tornoyden, om die doode perden wech to fuyren."

's Avonds was de stad geïllumineerd. Daartoe had men uit Dordrecht laten komen voor 10 g. 19 st. »toerkenn (pitten) die gebrant syn in die heerpannen." En daarmede waren de feesten afgeloopen.

Den volgenden dag zette de vorstin haar reis voort tot 's Hertogenbosch, vandaar naar Vlissingen, waar zij zich onder zeil begaf, en na een voorspoedige tocht van acht dagen op Spaansch grondgebied aanlandde, en door haar oom-echtgenoot ontvangen werd. Het was een wijze beschikking van onzen Willem I dat hij Joan Basias, zijn gemachtigde over de zeezaken, uitdrukkelijk gelast had zorg te dragen dat de vloot die 's Keizers dochter overbracht, geen het minste belet zou aangedaan worden door de Nederlandsche schepen.

Zoo verdwijnt deze jeugdige vorstin van onzen gezichtseinder. Ik wil

hier alleen nog maar bij voegen dat men te Madrid zoo voldaan was over de ontvangst, dat de bijzondere Staten schriftelijk door den Koning zelven en door Alva bedankt werden. De oorspronkelijke brieven waarin deze hun tevredenheid en dank betuigden, bevinden zich nog in het Gemeentearchief op ons Raadhuis, en zijn gedrukt te lezen in In de Betouw's Vervolg der Handvesten van Nijmegen, bl. 125. Ook H. M. betoonde haar tevredenheid over de hartelijke ontvangst. Op den lijst toch der sieraden aan St. Stevenskerk weleer behoorende, vindt men opgeteekend: »Dry ny corkappen van golde laeken, sonder bardt, gegeffen anno 1570 van ons Connynghyn van Ostenrick, Keys. maj. dochter, van hyr vort nae Spangen verreisende."

Dit verhaal kon besloten worden met gewone eind der *märchen:* de Koning en de Koningin leefden vele jaren hoogst gelukkig te samen, en kregen veel kinderen. In den herfst van 1580 evenwel was Philips vergezeld van zijn jonge vrouw op weg om Portugal te veroveren, toen hij te Badajoz door de influenza werd aangetast. De Koningin was wanhopig; dag en nacht in gebed verzonken smeekte zij den hemel den Koning te sparen, en haar leven in plaats van het zijne te nemen. Zoo geschiedde het: Philips herstelde in korten tijd, terwijl Anna door dezelfde geheimzinnige ziekte werd aangetast en stierf. Haar overlijden was een verpletterende slag voor den Koning. Toen hij uit Madrid vertrok was er bijna geen enkel grijs haar in zijn hoogblonden baard, maar toen hij weinige maanden later in de hoofdstad terugkwam was hij sneeuwwit geworden. Zoo berichtte Kardinaal de Granvelle aan de landvoogdes Margaretha van Parma.

De Blauwe Steen.

»Blauwe steen" was de gewone benaming voor een steensoort, die, uit Namen aangebracht, in vroegere eeuwen hier ter stede veel bij het bouwen gebruikt werd. Van diezelfde soort, thans in het bouwvak hardsteen of arduin genoemd, is ook de welbekende zerk op de Markt. Wanneer daar voor het eerst zulk een steen gelegd werd is niet bekend. Wel leest men in het Rekenboek van 1522: »Goissen (stadsvoerman) gevoert van den Haven den blauwen steen op den Cruyss," d. w. z. op de Markt. Daarvoor ontving hij 2 gld. voerloon. Maar een eind verder ziet men, dat hem ook 2 gld. betaald werden, voor het wegvoeren van 56 karren slijk uit de straten. Bijgevolg moet die blauwe steen, die hij vervoerd had, ook veel karrevrachten geweest zijn. Toch is het mogelijk, dat daaronder één blauwe steen *par excellence* was, want nog in datzelfde jaar vindt men aangeteekend: »2 man een dach an den Blauen Steen (gearbeid). Tonis, steenhouwer, van 3 malen den rynck op den Blauen Steen vyt ende in te houwen, geg. 10 st." Dáár hebben wij blijkbaar met één steen te doen. Van dien ring zullen wij later meer hooren; maar hoe dat driemaal uit- en inhouwen te verklaren? Misschien op deze wijze: 1° de ring wordt uit een vorigen Blauwen Steen gehakt, 2° hij wordt in een nieuwen bevestigd, 3° daar hapert iets aan, en hij wordt verplaatst. Zoo zou het *kunnen* geweest zijn. Die steen van 1522 was niet de eerste noch de laatste die er gelegd werd; de voeten onzer vaderen hebben er meer versleten. Nogmaals vinden wij in het Rekenboek van 1647, dat de straatmaker 3 gld. 5 st. loon ontving »voor het uytnemen van den ouden, ende het leggen van een *nieuwen* Blauen Steen." Na dien tijd heb ik niet gevonden dat die zerk meer vernieuwd is. Alleen werd bij raadsbesl. van 27 Mei 1668 »den Blaeuwen steen met grippen gehouwen om datter de peerden te zeer over vielen."

De geleerde Jacob Grimm bewijst in zijn »Rechtsalterthümer," door vele voorbeelden, dat de Germaansche volkeren in de vroege middel-

eeuwen veelal recht spraken bij groote steenen. Niet zelden waren zulke steenen oorspronkelijk heidensche offerplaatsen geweest. Ook in ons land, vooral in Gelderland en Overijsel, meent men sommige dier oude gerechtsplaatsen te kunnen aanwijzen. Zoodanige zouden zijn de zoogenaamde Koningstafel op den Heijmenberg, bij Rhenen, anderen te Oldenzaal en op den Lemelerberg, in Overijsel. Vroeger vond men er ook te Hengelo en in de meeste steedjes en dorpen van Twente, waar men ze marksteenen noemde. Langs den Rijn hadden de oude land- en stadgedingen gewoonlijk bij bepaalde steenen plaats, die hier en daar de Groote of de Lange Steen, in Worms de Zwarte Steen genoemd werden. In een grensbepaling van zeker erf in Keulen, van 1246, wordt de »blau sten" tweemalen genoemd. Op den grooten slothof van den Kleefschen burcht ziet men een steen in het plaveisel, die de Blauwe of Genade-Steen heet, omdat van daar de ridder, die het genade-touw sleepte bij de inkomst van een vorst, zijn rit begon. Merkwaardig bovenal was de Blauwe Steen te Leiden. Evenals de onze lag hij op het middelpunt van de in vier vierendeelen verdeelde stad. Op dien steen werden oudtijds de burgers die hun schulden niet betalen konden, na voorafgegaan vonnis, van hun poorter- en burgerrecht vervallen verklaard vóór men ze gevangen kon zetten. Daarna moest de veroordeelde nog driemaal om dien steen geleid worden, om te zien of iemand borg voor hem wilde blijven. Een dergelijk gebruik bestond eveneens in Arnhem. In de ordonnantie dier stad, aangaande de wijze van procedeeren in civiele en crimeneele zaken, werd bepaald dat een gevangen burger, vóór hij ter gevangenis geleid kon worden, op den Grooten Oord gebracht werd. Daar moest hij door den gezworen roedrager driemaal om den ring geleid worden, terwijl deze daarbij uitriep: »Of iemand dezen gevangen wilde verborgen, dat hy te voorschyn kome." Zulke plaatsen ter verborging vond men ook in 's Gravenhage, Schoonhoven en elders.

In overeenkomst met den oorsprong der verschillende bovengemelde gerechtsplaatsen, mag men dan misschien aannemen, dat in de verre oudheid ter plaatse waar men nu den Blauwen Steen ziet, een of meer dier groote keien lagen die onze diluviale heuvelreeks oplevert, en dat deze als gerichts- of offerplaats dienden. Die steen of steenen kunnen in lateren tijd verwijderd, misschien bij de invoering van het Christendom, en door een met den beganen weg gelijk liggenden steen vervangen zijn. Dat er daar of daaromtrent reeds vroeg een gerechtsplaats moet geweest zijn, blijkt uit een bepaling in den zoogenaamden »Ouden Brief," van 1447, waar men leest: »Voert als ymants te schaffen heeft *voor den gerichte* des voermiddaiges off des namiddaiges *aen den Cruys*" enz. Mogelijkerwijze was dit het zoogenaamde Buitengezicht dat later, tot diep in de 18e eeuw, voor het Raadhuis zitting nam.

Dat gerecht verdween van de Markt in den loop der tijden, maar de Blauwe

Steen behield zijn juridisch *prestige*. Een Raadsbesluit van Woensdag voor Hemelvaart 1526 of 1529 (de datum wordt verschillend opgegeven) bleef van kracht tot in de 18e eeuw. Daarbij was vastgesteld, dat een burger of ingezetene dezer stad, om een of andere misdaad gevangen genomen, niet in de gevangenis gezet mocht worden voordat hij om den Blauwen Steen geleid was. Kwam er dan iemand die zich als borg aanbood, met de daarvoor bepaalde som en zijn persoon, dan werd de beschuldigde voorloopig en tot zijn vonnis uitgesproken was op vrijen voet gelaten. Uit de wijze waarop in die bepaling het voeren om den Blauwen Steen besproken wordt, vloeit duidelijk voort, dat het toen reeds een oud en welbekend gebruik moet geweest zijn. »Offt nu off hyernamaels," zoo luiden de woorden, «tott ennygen tyden geboirden dat unse burgermeisteren in der tyt, ennygen van ons burgeren, burgersche, off ingesetenen hantplichten ende anvynghe omm ennygerhande mysdaden wille, ende die dan op ten Blauwen Steyn leyden" enz. Dat is niet de wijze waarop een nieuw besluit aan den burgeren bekend gemaakt wordt, blijkbaar was het een oud, algemeen bekend gebruik, dat in genoemd Raadsbesluit in een of ander punt gewijzigd, of wel bekrachtigd werd. Op 8 Januari 1569 werd dit Nijmeegsch *Habeas Corpus* nogmaals bevestigd en wederom 29 Dec. 1614, »behalve in saecke van doodtslagh met opset, moort, vergift, brandstichting, verraderye, gewelt ende andere diergelycke opter daet bevonden ende kennelycke misdaden, dewelcke capitael synde niet verburght, noch tegens eenen anderen als den hantdeder in persoone geexecuteert connen en behoeren te worden." In 1705 werd dit gebruik nog geeerbiedigd. Na den aanval op het Stadhuis werd het den gevangenen Jacobus Nagel, van verraad beschuldigd, geweigerd, waarop een groot aantal burgers »tot maintenue van die soo dierbare privilegien" een request bij den raad indienden om genoemden Nagel »onder verburginge van syn stadregt, buiten eenig delay promptelyck uyt syne incarceratie te relaxeeren." Minder dan een halve eeuw later was dit privilegie reeds vervallen, naar uitwijzens van het pamphlet *Zedige Aanmerkingen op het Waarachtig Verhaal*, enz. omtrent de onlusten van 1748. Daarin leest men aangaande het privilege van den Blauwen Steen: »Wat de pretensie verburging aangaat, zeggen d'ondergeteekende alleenlyck dat die maniere van doen *is in onbruyck geraakt*."

Niet iedereen evenwel was gediend met die gunst. Velen beschouwden dat openbare omleiden als een ergere schande dan de voorloopige hechtenis. Aldus een raadsbesluit van 5 Juni 1568: »Engel van Denssen hebbende sitten drincken met etlicke gasten, die op die molens gewagt ende naderhant by die vyand syn gaen loepen, daerdoor men suspicie van verredery op hem is hebbende, is hem in consilio voorgehalden off hy om den Blauwen Steen geleyt wilde syn, vermogen syn burgerrecht, oder niet; daerop hy antwoordende der schanden halven sulx niet to begeren,

is in die gefenckisse gelacht." Desgelijks in een schepen protocol van 1 Juni 1598, »Gertrud, uxor legitima Siberti de Goch, hefft, aen handen des Burgermeisters Berck, ende Welderen, stathelder des burgemeisters Bemmell, gesonnen ende gebeden, Dieweil sy gheen burger geweest, noch vermyndt tho bekomen, *nyet* om den Blaeuwen Stein geleydt tho werden. Vorbehelden in krafft van desen onser stattrechten hyermit ongekrenkt ende onbenhomen, als recht is."

In Leiden werden doodstraffen op den Blauwen Steen uitgevoerd, totdat Philips van Bourgondiën, op verzoek van den Magistraat, in 1564 veroorloofde dat zij op Gravenstein mochten plaats hebben. Denkelijk zullen ook hier ter stede de doodstraffen oudtijds wel op den Blauwen Steen ten uitvoer gebracht zijn, doch daarvan hebben wij geen schriftelijk bewijs. Wel weten wij dat er andere vonnissen daar ter plaatse voltrokken werder, en daarbij kwam die ring te pas, waarvan boven sprake was. Vermoedelijk werd hij gebruikt om misdadigers aan vast te hechten, bij wijze van tepronkstelling. Zoo leest men in het Leidsche keurboek: »Soe wie anders syn vulnisse ende dreck lossede dan voirscreven is, die sal staen twee uren lanc gesloten upten Blaeuwen steen." Bij ons schijnt een dergelijke straf toegepast te zijn op wijntappers die slechte maat gaven. Volgens een oude keur in onze Stadsrechten, werd hun de keus gelaten tusschen een ballingschap van een jaar lang, vijf schelling boete, of wel »enen dach ende nacht aen die kettene te staan." Dat die ketting aan den ring op den Blauwen steen gehecht werd, is waarschijnlijk: immers nog in het Metselaars Rekenboek van 1662 vindt men onder datum van 13 Septembris: »den rinck in den Blaeuwen Steen op de Merkt vastgegoten." En bij raadsbesl. van 8 Nov. 1598 wordt »Lodewyck Holtvuerder, van Cranenburch, gecondemneert, anderen ten exempel, int aepenbaer aen eenen halsbant gestelt te worden den tyt van een uhre." Ook in Arnhem was er een ring op den Oord bevestigd. Hij werd in 1563 met acht pond lood in den steen gesoldeerd. In 1572 betaalde men daar »den schaetter (schutter, die het losloopend vee schutte) een dach huer, van dat hy den rink op den Oert, daer an Frans gegeysseld worde, schoene gemaeckt had, die met iss ende snee well twee voeten befraeren was, und men mit groten arbeit vinden moesten."

Voorbeelden van executies op onzen Blauwen Steen zijn niet talrijk. 1529: »meyster Johan scherprichter Thomas Swartgen op ten Blauwen steen gegesselt, hem geg. 15 st." 1532: »den scherprichter van die banck te draegen op ten Blouwen Steen, daermen den man van Cranenborch syn vynger op affgehouwen heefft, geg. 1 ℔. Item, den scherprichter van des mans vinger aff te houwen, geg. 2 gl.; den twee clycksteens elk geg. 1 ℔. Int versuecken (pijnigen) die scherprichter ende den clycksteens, ende van die bancke wederom draeginge, verdaen 15 vaenen biers. Item den scerprichter om aff te houwen des mans vynger, enen

beitell gecofft, voor 6 st. Van de mans vynger te verbienden, ende van een deel plaister meister Bartholt, geg. 1 snaphaen." Het afhouwen van een of twee vingers was een straf voor meineed: »Die enen quaden eedt swoer, die sal verbeurt hebben syn twee vingeren, die hy opgerecht hadde doen hij swoer," zegt een bepaling in de Handvesten van Z.-Holland. — 1545: »Op manendach nae den Sonnendach Judica, is hyr een lantloeper op ten Blauwen Steen met roeden geslagen, daervan den scherprichter 8 Brab. st. ende 2 vaenen byers, ende den 2 klicksteenen elck 1 ꝉ ende 1 vaen biers. Item den 7 May is enen boedelsnyder (zakkenroller) 2 oeren aen die Kaeck afgesneden, ende aen den Blauwen Steen gestupt (gegeesselt) myt roeden." Ooren afsnijden was een straf voor kleine vergrijpen vooral voor zakkenrollers: »Want die sake nyet groet en was, so is hem genaede gedaen, ende is ter stupen geslagen, ende een oir afgesneden," vindt men in het Deventer Oirphedeboek. — 1549: »Van 2 op ten Blauen Steen to geysselen, den scherprichter gegeven van elck 8 Brab. stuv., ende den twee klicksteenen eenen van elck." 1558: »Den scherprichter geg. 15 st. brab. ende den clycstein 4 st. br., dat zij twee heijens (heidens) die flouweel gestalen hadden, opten Blaeuwen stein brochten, ende vuytter stadt leyden." 18 Juni 1570 »die twee behaefften sullen lossgelaten, dan der dritte sall opten Blauwen Stein gegeiselt (gegeesselt) worden." 1584 »Denn 5 May betailt den scherprichter van twee rabauwenn (boeven, Fransch: ribauds) ter statt wth the geisselenn, vnnd optenn Blauen Stein te geisselen, 3 gl." 23 Maart 1597 »Magdalene, eene meidt van Amstelredam," wegens diefstal gevangen en haar misdaad bekend hebbende, »hoewel sy swaerder straff verdient heefft, is ten opsien van oere jonckheit op den Blauen Stein der stat verwesen." 1598: »betalt den scherprichter, hebbende Gerrit Lamerts op den Blaeuwen Steen gegeisselt, 15 st.; Steven Dericks van de royen (roeden) aen te langen, 7½ stuv."

Meer excuties heb ik niet gevonden, wel nog enkele symbolische die blijkbaar tot smaad op den Blauwen Steen plaats hadden. Een keur van Leiden uit 1447 bepaalt »dat derden deel (van door de waardyns afgekeurd laken) salmen barnen op ten Blauen steen." Dergelijke terechtstellingen *in anima vili* hadden ook hier plaats. 1531: »Doe die Deken die boyck barnden op den Blouwen steen, die clicksteens durch consent, tot Jelys in den Swaen (nu winkel van den de zilversmid Bielen) aen bier verdaen 17 stuv." Dat zullen wel Anabaptistenboeken geweest zijn. 25 Januari 1560 werd weder een man met boeken aangehouden, Dirck ten Haeff, uit Zwolle. Zijn boeken werden onderzocht door den Prior en den Procurator van het Broerenklooster, die daaronder eenige verboden werken van de nieuwe leer vonden. Daarop slaan deze posten in het Rekenboek: »Den clicksteenen dat zij eenen gevangenn, die enen valschen daler bij sich hadde ende Lutersche buecken, voor onsen heren brachten, geg.

6 st. Ende van die selve buecken opten Blaeuwen Steen te branden, geg. enen guld. brab." Dat geschiedde op den volgenden Zondag. Laatstelijk bevat een raadsbesluit van 9 November 1574, de volgende bepaling: »Gene schuten dess nachts up die ander sieden (te Lent) tho laten, of die selve upten Blauwen Steen tho fueren, und tho verbarnen." Angst voor vijandelijken nachtelijken overval was de reden van dit verbod. Zoo ook een paar jaren later: 28 Oct. 1576 de stadsvoerman »noch myt drie peerden geweest ende gewacht ain dat Raethuys om die schuyten, soe die schipluyden onwillich geweest waeren op die Merckt to fuyren."

In een verslag van de commissarissen, door Alva in 1567 naar de Nederlandsche steden afgezonden, om onderzoek te doen aangaande den staat der gemoederen en den voortgang der ketterij, wordt medegedeeld, dat de Leidsche rederijkers een schilderij, een heilig onderwerp voorstellende, aan een touw gebonden en op een schandplaats (infami loco), den Blauwen Steen genaamd, te pronk hadden gesteld. Een dergelijke executie had ook hier ter stede in het jaar te voren plaats gehad. Tijdens die onzalige godsdiensttwisten, die hier in het eind van September 1566 heerschten, werd de preekstoel uit de toen aan de Protestanten afgestane St. Janskerk gehaald. De predikant had zich uit de voeten gemaakt, doch in zijn plaats werd de preekstoel op den Blauwen Steen gegeeseld, en daarna met den hoed van den weleerwaarden aldaar openlijk verbrand.

In vroegeren tijd bestond hier de gewoonte dat men de lijken van burgers, inzonderheid die van gildebroeders, alvorens ze naar het graf te dragen, een omweg door de stad deed maken, waarbij ook de Markt bezocht werd. Daar had men dan, ten gevolge van de grootere ruimte, gelegenheid de geheele stoet te overzien. Misschien deftigheidshalve, of wel in overeenkomst met een nu vergeten bepaling, werd de kist dan ook om den Blauwen Steen gedragen. Men hield het er voor dat indien de overledene schulden had nagelaten, de schuldeischers aldaar den verderen voortgang der ter aarde bestelling mochten verbieden. Doch van zulk recht is nergens eenig spoor te vinden, evenmin verneemt men dat iemand daarvan ooit gebruik gemaakt zou hebben. Hoe dit zij de omgang van lijkstatiën om den Blauwen Steen, wordt nog door Arkstee (Oude Hoofdstad der Batavieren 1788, bl. 281;) als een bestaand gebruik besproken.

Ten slotte een paar schepenprotocollen omtrent borgstelling op den Blauwen Steen:

2ª alt. Pantaleon. 1560. »Daernick, Jeger, scabini. Walterus de Groetvelt et Petrus de Burcharen p. Jacobus Verhaegh, Winandus Verhaegh, Thidericus Verhaegh, Herbertus Verhaegh et Henricus Vermoelen, sartor, promiserunt p. Jacobo de Groetvelt pro 1000 brab.-gl. ende een lyf, dat

sy sementlich ende elck besunder, een voir al, den vurgenanten Jacob van Groetvelt tott manongen ende gesynnen myner Ersamen Heren, ten rechten levendich ofte doit leveren sullen, sunder eenig wederseggen. Ende hyer van syn wytgesundert ende gesloten van 't lyff borch te worden Wolter van Groetvelt ende Peter van Borcharen, dan syn evenwaell mede verplicht ende verstreckt in die belaeffenisse der duysent gulden vurschreven."

10 Jan. 1582 »Mews, Beyer (schepenen) Gerardus van den Pavort et Eusebius van Wees fidejusserunt, simul et insolidum, pro Joanni Wees, den Borgermeisteren tot ovren gesinnen ten rechten toe staen, ende sententie toe verwachten, ende toe voldoen, belangende den nederslach van Arnt Aloffsen, pro summa van 1000 goltgulden ende eene mans liff.

Eusebius praedictus et Joannes a Wees, pater et filius, promiserunt Pavordt servare indemnem."

In beide protocollen waren de eerstgenoemde borchtochten procureurs of notarissen, die de verantwoordelijkheid voor den beschuldigden slechts gedeeltelijk aanvaardden.

Raadsbesl. 26 Jan. 1589. Jacob de Weert en zekere vrouw genaamd Lysbet, verdacht van verstandhouding met den vijand, afgevraagd »of hie die burgerrechten wilde genieten oder niet. Derhalve dat die burgemeesteren hem op zin begeren burgerrecht wederfairen laten, vnd om den Blauwen Steen geleit hebbende, fragende tot drie verscheiden reisen ofter ymantz weer die hem verburgen wilde, vur een duesent gulden vnd eens mans lyff. Und dat niemantz gecomen die hem verburgt, wo van gelycken Lysbet vurschreven, die oick niemantz willen verburgen." Jacob de Weert werd in February daaraanvolgende op het Valkhof geexecuteerd.

Verzworen Maandag.

De eerste Maandag na Drie Koningen, Verzworen Maandag genoemd, was weleer in geheel Nederland een dag waarop weinig gearbeid, maar des te meer gedronken werd. Van de vroegste tijden af was die dag alom een feestdag; zoo leest men in de oudste burgemeester's rekening der stad Middelburg, van het jaar 1364: »Item op Versworen Maendach, doe men hier vor den auont vergaderde, te coste 4 ℔ 2 s." Zoo ver reiken de Nijmeegsche rekenboeken niet terug; de oudste meldingen van dien dag daar ter stede komen voor in schepenprotocollen van 1417 en 1426, waarin Verswaren Manendach als een termijn gebruikt wordt. Voornamelijk evenwel werd op dien dag feest gevierd door de mindere stedelijke beambten, die dan op stads kosten onthaald werden. Een paar grepen uit de rekenboeken zullen dit ten genoege bewijzen:

1523. Den dyeners op Verswaren Manendach nae alder gewoenten 1 vat biers mitten syzen (accyns betaald).

1533. Opten Verswaren Maenendach die stads dienrers nae alder gewoenten verdaen 1 vat biers, mytten accysen 3 gl. 3 st.

1546. Opten Verswaeren Maenendach die baden (stads rijdende en voetboden) nae alder gewoenten 1 ton biers, mitten accyzen.

1550. Opten Verswaren Manendach hebben onsser stadt dieners verdaen in die Spoell (een herberg op het Valkhof) nae alder gewoenten 1 ton biers, enz. Dezelfde post in 1553.

1555. Die stadt dienaers mitten baeden op Verswaeren Manendach nae alder gewoenten 1 ton biers 3 gl. 18 st.

1556, 1557 drinken zij hun ton bier in den Witten Beer, een beroemde taveerne in de Grootestraat, tegenover de Platenmakerstraat.

Omstreeks 1570 verdwijnt die ton bier, en wordt vervangen door nieuwjaarsgiften. Alleen voor het smidsgild werd, om ons onbekende redenen, een uitzondering gemaakt:

1579. Opten Verswaren Maenendach die alde unnd nyhe meisteren

van het Smeedsgilde geteerd tot Gerit van Meeckeren, in »die Krey." De Zwarte Kraai, op den Ganzenheuvel, bestond nog als tapperij in de twintiger jaren dezer eeuw.

1580. Op Verswaeren Maenendach hebben die alde unnd nyhe meisteren van dat smeedeampt getert tot Jan Janss, in die Snyderstraett, unnd hebbenn gehaltt tot meister Peeter in die Heeselstraett, 22 ende ein vierdel point schenken (ham) nae alder gewoenten, 1 ℔ 3 st.

1588. Den vifften January betalt Leonart den Smit, voer het ampt van den smeyen, den alden gebruyck nhae, voer twee scheincken, wegende 30 pondenn, tot viff stuver tpont, facit 7 gl. 10 st.

Deze uitzondering ten gunste der smeden »op hoeren Verswoerendenn Maenendach," zooals de rentmeester zich uitdrukt in 1582, bleef in stand, tot de reductie der stad in 1591, toen er een eind kwam aan al dergelijke zaken. Maar vóór dien tijd was de naam van het feest reeds in het vergetelboek geraakt, in 1587 wordt het genoemd »de smey (smeden) haeren teerdach," in 1589 »oeren Vastenavent."

Op Verzworen Maandag plachten te Nijmegen de zittingen van de rechtbank, na het Kerstmisreces weder te beginnen, want blijkens den Ouden Brief van 1447 duurde de vacantie »van Sunte Thomasdach (21 December) tot Verswaeren Maendach toe." In de costumes van Antwerpen leest men: »Des Maendaghs na Dry Coningendagh, is men alle jaer gewoenlick tGuldenboeck (Gildenboek) op de Lakenhalle te lesen voor degheene die begheert, ende is men des saterdachs daer te vooren met den heeren te puyen of ter presentien van de guldekens (gilden) openbaerlyck condighende een yegelyck, dat soe wie tguldenboek begheert te hooren lesen, com op de Lakenhalle des Maendaghe alsdan naest comende voor de noene." In de rekeningen van het Huidevettersgild van Brugge over 1468, vindt men wederom posten aangaande gelden uitbetaald op Verloren Maandag, naar ouder gewoonte, »aen de scheecnaepe, aen de schadebeletters, aen de stedegarsoenen, en aen de vier biddende (bedel) orders." In de komieke »Vremde Prognosticatiën" van Meter Herry gedrukt te Lier in 1518, wordt deze dag onder de buitensporige feestdagen gerekend. Daar leest men deze voorspelling: »Den v dach van deser maint (Januarius) sullen der veel gecroonde coningen ende coninginnen syn, die sanderdaechs niet een cruijs in haer borse en sullen vinden. Die dagen van veranderingen sullen syn: Dertienavont, Dertiendach, Versworen Maendach ende daechs daerna."

Niet alleen in Nederland en Belgie, maar ook in de Rijnlanden en in een groot gedeelte van Duitschland, tot in het door Nedersaksische kolonisten bevolkte Siebenburgen, op de grens van Roumanië, toe, bestond eenmaal het gebruik dat de nieuw aangestelde mindere beambten op dien dag den eed aflegden. Klaarblijkelijk was dit een overblijfsel van het Ongebodene Ding of Geding. Deze volksvergaderingen vielen op drie

vaste, algemeen bekende dagen in het jaar, en elk vrij man was gehouden daar ongeroepen, ongeboden, te verschijnen. Op de eerste daarvan koos de menigte haar koning, heer of voogd, of wel bekrachtigde den erfelijken. De nieuw gekozenen zwoeren dan op diezelfde vergadering den eed, en dat gebruik van eedaflegging op dien dag bleef in wezen, ook nadat zich de stedelijke samenleving gevormd had. Zoo laat zich de naam Verzworen Maandag verklaren: een woordvorming van dezelfde soort als verslapen, verreizen, en dergelijke woorden, waarin het voorvoegsel *ver*, te kennen geeft dat zekeren tijd verbruikt was in die bezigheid die het grondwoord aanduidt. De Fransche naam *Lundi des Parjurés* die Kiliaen opgeeft, en die te Ath, te Doornik, te Rijssel en te Douai gebruikt werd, strijdt niet tegen deze veronderstelling. In die streken werd vroeger Vlaamsch gesproken, en toen, nadat zij door Lodewijk XIV geannexeerd waren, de Fransche taal aldaar in gebruik kwam, werd de naam van dezen dag, waarvan de oorspronkelijke beteekenis reeds sedert lang vergeten was, letterlijk in het Fransch vertaald.

Weinige heilige dagen zijn onder zooveel verschillende benamingen bekend geweest als deze vrolijke Maandag. In Arnhem werd hij oudtijds uithoofde der dolle, uitgelatene feestelijkheid Razende Maandag genoemd. Zoo leest men in de rekening van Gijsbert van Mekeren over 1419: »Opten Rasenden Manendach, des myddages, aten die meisten ende beste vrouwen van Aernhem sementlick masschap in den Wyenhuys te Aernhem, daertoe hem gegeven te vollest in die eer M(yns) G(enedigen) Heren, nae der goeder gewoenten 1 R.gl." Zegge één gulden! *Tant de bruit pour une ommelette!* Verloren Maandag daarentegen is de naam die deze dag op veel plaatsen in België draagt, hetzij omdat daags te voren dat gedeelte van het Evangelie, Lucas II, gelezen werd, waarin verhaald is hoe Christus verloren was, en door Zijn ouders in den tempel weder gevonden werd. Of wel omdat deze dag, eigenlijk de eerste arbeidsdag na de Kerstmistfeestdagen, toch voor het werk verloren ging ten gevolge van het afleggen der eeden, en der daarop volgende feestelijkheden. Want hoewel die gelagen het volk niet direct aangingen, is het toch een welbekend verschijnsel, dat de arbeid bij den minderen man niet vlotten wil, wanneer er een feestelijke stemming heerscht, al behoort hij niet tot de genoodigden. De naam Verloren Maandag was in Nederland ook niet geheel onbekend, doch, werd daar verhaspeld in Floramaandag. Een Koppermaandag gedicht van »de gasten ter drukkerij van K. Kemna te Haarlem," heeft dit opschrift: »Achtste Koppermaandag wensch aan onze Heeren en Meesters, op Flora Maandag den 11^{en} van Louwmaand des jaars 1734."

In het Waalsche patois van Ath heet deze dag »li roi brouzi," te Diest Mastermaandag. Beide woorden *brouzi* en *master* worden verklaard als »zwart gemaakt." Zij zouden ontstaan zijn uit het gebruik dat diegenen der gasten die zich op het Drie Koningenfeest aan een of ander majesteit-

schennis tegen den Boon-Koning schuldig maakten, door den nar met zwart gemerkt werden, en den daaropvolgenden Maandag een feest moesten geven. Te Diest werd deze dag ook Blijden Maandag genoemd, te Dixmuide Verkoren Maandag, misschien wel oorspronkelijk uit hoofde der verkiezingen. Doch de werklieden gaven er later een andere beteekenis aan. Zij gingen dan aan de huizen waar zij bekend waren geluk wenschen; in plaats van »een gelukzalig nieuwjaar" wenschten zij evenwel een »Zalig Verkoor," dat men namelijk eenmaal tot de uitverkorene zaligen mocht behooren. In sommige gedeelten van Vlaanderen en Henegouwen, vooral op de grens dier beide provinciën, werd deze dag Egyptischen Maandag genoemd, daar men dan een ommegang hield, en hier en daar nog houdt, die de vlucht naar Egypte voorstelt. In veel plaatsen van Oost-Vlaanderen zegt men Zotten Maandag, en te Haltert, Oosterzeele en in andere dorpen wordt de schoolmeester door de leerlingen gebonden; zooals elders in Belgie op St. Thomasdag (21 December), en in Engeland, waar het »barring out" genoemd wordt, in October of December placht te geschieden.

Behalve de bovengemelde officieele feesten hadden in Gelderland nog andere volksvermaken plaats, die aan Verzworen Maandag den naam van Raasmandag of Razenden Maandag bezorg hadden. Op het platte land vermaakte men zich dan met ganstrekken, papegaaischieten, katknuppelen, en dergelijke landelijke genoegens, waarbij de kan duchtig werd aangesproken. In dat opzicht was men het overal eens, men beweerde zelfs dat het ongeluk bracht op Verzworen Maandag te werken. Daarom waarschuwt de moralist Adrianus Poirtiers dan ook in zijn »Masker van de Wereldt", Antwerpen, 1646, tegen de verlokkingen van dien dag: »Men hoede zich te gaan", zegt hij, in een woordschildering die aan Teniers doet denken:

„daer men Verloren Maendag viert,
daer een vaentje hangt en zwiert,
daer men heele potten drinckt
daer men int prieeltjen klinckt,
daer men met den bierbas *) vryt,
daer men schrijft met dobbel kryd,

*) Bierbas schijnt een verbastering van bierbuise te zijn. In Mertens en Torfs geschiedenis van Antwerpen, vindt men de bierbuise onder allerlei huisraad genoemd. Men verstond er onder eene groote bierkan met twee handvatsels. Ook in oud-Nijmegen was dit woord niet onbekend. Het komt o.a. voor in het *Liber Depositionum Testium* op 5[a] post Egidij 1560, waar een getuige deponeert dat twee mannen met elkander „gelyckerhant geboegelt, (en) enen mit malckander gedronken (hadden), waerna Derick Paep opgemelt Gysbert twee van den bierbass gewonnen heft", d. w. z. twee van de te betalen kannen bier.

daer de vinsters staen vol groen,
daer den weerd heeft veel te doen,
daer de maegt loopt op en neer,
daer de vrouw tapt evenzeer,
daer een dochter zit en vleit,
daer men maer by nachten scheïdt."

Anders eenigszins was de opvatting van dezen dag, die op het platte land in Engeland heerschte. Toch werd hij ook daar beschouwd als het eind der Kerstvermakelijkheden, en een dag waarop weinig moest worden gearbeid. Het was een half-holiday: 's morgens werd er gewerkt, de namiddag echter werd niet aan slemppartijen gewijd, maar aan ruwe hoewel goedgeluimde scherts, met de *practical jokes* zoo dierbaar aan het Engelsche volk. Deze dag droeg daar den naam van een denkbeeldigen heiligen, St. Distaff's day (H. Spinrokken). De zonderlinge gebruiken die daarbij op het land in zwang waren, worden geschilderd in Herrick's *Hesperides*, en zijn aldus samengevat in een gedichtje voorkomende in »*A Grove of new Fantasies*," 1657:

„Partly work and partly play,
You must on St. Distaff's day:
From the plough soon free your teame,
Then come home and fother them.
If the maides a spinning goe,
Burn the flax and fire the tow;
Scorch their plackets, but beware
That ye singe no maiden haire.
Bring in pales of water then:
Let the maids bewash the men;
Give St. Distaff all his right,
Then bid Christmas sport good night.
And next morrow every one
To his owne vocation."

Onze oude Poorten.

Hoewel de poorten van Nijmegen even grondig van den aardbodem verdwenen zijn, als de beroemde honderd poorten van het oude Thebe, zoo liggen de dagen, dat onze stad een twaalftal dier in- en uitgangen bezat, nog niet zoo ver achter ons, of wij mogen aannemen dat zelfs de nieuwste nieuw- Nijmegenaar, die eenig belang stelt in het verleden van de stad zijner adoptie, weet nagenoeg waar zij eenmaal stonden en hoe zij heetten. Maar tot die kennis bepaald zich het wetenswaardige dienaangaande toch bij lange na niet. Moeielijk zou het vallen in de ruimte die een courant biedt, alle zonderlinge gewoonten en gebruiken mede te deelen, die aan deze oud-wereldsche gebouwen verbonden waren. Ik moet mij bepalen slechts hier en daar een greep in het verledene te doen, teneinde ook op die wijze een blik in het leven en handelen der voorvaderen te geven.

Bij de oudste vestingen was de poort doorgaans in een sterken vierkanten toren aangebracht, en zoo nauw dat er slechts een wagen tegelijk door kon. Gewoonlijk was zij aan de stads- en aan de buitenzij voorzien van dubbele deuren, bedekt met ijzeren platen, beslagen met spijkers met groote massieve koppen. Daar de poorten bij de middeleeuwsche belegeringen, toen het geschut nog geen doordringende kracht genoeg bezat om bressen te schieten, de meest bedreigde punten waren, waardoor de belegeraars trachtten naar binnen te dringen, was men er op bedacht die zooveel mogelijk te versterken. Niet alleen werden er flankeerende muurtorens aangebracht, maar men zon er ook op de verdedigingsmiddelen der poort zelve te vermeerderen, met voorpoorten, staketten, valhekken, slagboomen, schorten en schermen, hameijen, schotpoorten, haspels, en wat niet al. Van al zulke voorwerpen vindt men het maken en onderhouden in de Rekenboeken jaarlijks verantwoord. In de 17e eeuw werden deze weder vervangen door nieuwe versterkingen, buiten de poorten aangebracht, bestaande in diepe drooge grachten, hellen en wolfskuilen genoemd, waarover bruggen en ophaalbruggen. Later werden

er ook lunetten, hoornwerken, contrescarpen, ravelijnen en andere werken voor de poorten opgeworpen.

Tot meerdere veiligheid werden in de 16e eeuw, in tijden van gevaar, de poorten »toegebolwerkt", met zware balken dichtgemaakt, toegemetseld, of wel de geheele ruimte tusschen de twee poorten werd met aarde opgevuld. Natuurlijk waren zij dan zoolang dit duurde, buiten gebruik gesteld. Nijmegen was toen nog een waar akkerstadje, waar glacis en buitenwerken onbekend waren, en »de heide", hier en daar afgewisseld met bouwland, tot aan de stadsgracht reikte. Hoe dat sluiten der poorten onze landbouwende gemeente uiterst lastig en hinderlijk was — somtijds bleef er slechts één poort aan de land- en één aan de waterzijde open — behoeft geen nader betoog. Daarvan spreken de raadsignaten uit de tijden van den tachtigjarigen oorlog, waarin aanvragen van de »naburen" om deze of geene landpoort te mogen openen, althans voor eenige dagen, met belofte van goede wacht te zullen houden, gestadig voorkomen. Even hard jammeren handel en scheepvaart over het sluiten der Waalpoorten. Werd een of andere poort dan tengevolge dier aanhoudende verzoeken enkele malen geopend, dan geschiedde dit op kosten van de naburen.

De poorten werden »gehuedt" door »poirtsluteren, schotportenbewaerders, en boemsluyters", die, als stadsbeambten, den kovel droegen, en jaarlijks twee el kempis laken voor hun kleedij ontvingen. In de oudste tijden waarvan de bescheiden tot ons gekomen zijn, bewaarden deze ook de sleutels: 1424 »Opten heiligen Sacraments avont de burgemeisteren, Claes Collert ende Gadert van Heze, gegaen tot allen poerten te eyden (den eed te doen afleggen) dieghene die die slotels verwaren solden, ende die slaten besagen; gedroncken 8 quart *videlicet* 24 meeuwen." Later stond op elke poort een klokje, dat 's avonds geluid werd vóór men de poort sloot. Was zij eenmaal gesloten, dan werden de sleutels bij den eersten burgemeester gebracht, om 's morgens weder gehaald te worden. Burgemeester's meid kreeg een fooitje van de stad voor haar moeite: 1546, »des burgemeisters maeth van die sleutelen te bewaeren, soe sy vroech ende laet moest opstaen ende langen se (ze moest aangeven), oer nae alder gewoente geg. 1 gl. 4 st." In 1651 werd bepaald dat de dienstmaagden van den burgemeester 12 gl. 's jaars zouden ontvangen, »voor de moeite ter cause van het brengen en halen derzelve sleutels". Waren er vijandelijke troepen in de buurt, dan werden de poorten 's morgens niet geopend, voor iemand naar buiten gezonden om korenvelden, kreupelhout en omliggende huizen te onderzoeken, terugkeerde en rapport gemaakt had dat alles veilig was.

Tot voorzorg tegen verraad plachten de burgemeesters eeuwenlang, eenige malen in het jaar, de sloten der verschillende poorten om te ruilen, = »die slaten te verhangen". Daarvoor was geen bepaalden dag vastgesteld, noch ook hoe dikwijls dit moest geschieden; soms gebeurde het driemaal,

soms zes-, zevenmalen per jaar. De formaliteit werd verricht door beide burgemeesters, gevolgd door de twee roeidragers en de kliksteenen. Na het verrichten dezer werkzaamheid gingen de heeren zich dan verkwikken in de een of andere taveerne, waar een goed vat wijn aangestoken was, de edelachtbaren in het heerenvertrek, het gevolg in de gelagkamers van hetzelfde établissement, hoe voornaam dat ook mocht zijn. Later werd dit wijndrinken bij elke gelegenheid — in 1565 begon men te vinden dat het de spuigaten uitliep en de stad verarmde — vervangen door acht raadsteekenen voor elken burgemeester, twee voor elken roeidrager en kliksteen. Die kon men, naar verkiezing, in een bepaalde hoeveelheid wijn of geld omzetten. In de 17e eeuw werden de raadsteekenen voor het verhangen der sloten vervangen door een maaltijd die later met andere gezette maaltijden vereenigd werd, en waaraan een groot aantal genoodigden deelnamen. Daardoor werd dat weder een kostbare zaak: 1629, »betaelt aen Elisabeth de Beyer, weduwe van salliger Beeckman, de som van 130 gl. voor de verteringhe over het verhangen der stads sloeten; by myn heeren oevermiddach vertert, door die heeren burgermeisteren Singendonck, Kerkman, Renssen, ter Spycken ende Bouwens (alle oud-burgemeesters), schepen Mulicom en Campen, den heer burggreeff, den Gouverneur, rentmeister, auditeur, vice-secretaris, de twee wachtmeisters, twee roeidregers, ende stockmeister, mit 22 dienners", die natuurlijk niet allen aan dezelfde tafel aanzaten. 1654: »betaelt aen Sibilla Canis, weduwe van Steenwyck, de som van 391 gl. 12 st. voor de ordinaris maeltyt, van de verteeringen by myn heeren ende haere gasten over het verhangen der sloten, aen haeren huise geschied". De ellende, ten gevolge van de inname der stad in 1672, maakte een einde aan die overdadigheden, doch nog laat in de voorgaande eeuw werd het verhangen der sloten telkenreize aan de burgemeesters geldelijk vergoed. In 1785 ontvingen zij nog 30 gl. voor het verhangen der sloten, en het wegen van het brood en zoo zal dat wel tot den Franschen tijd gebleven zijn. Oudtijds werden de poorten ook van tijd tot tijd door den magistraat geinspecteerd: 1540 »Op Donredach nae sent Pauwels ons heren omgegaen ende die poirten ende tairn besichticht."

Behalve de verschillende poorthoeders en poortsluiters, was er ook een wacht aan elke poort, die door de burgers betrokken werd, en hoe de burger over zulke militaire plichten denkt, dat kan men nagaan aan onze schutters. Teneinde nu het vervelende verblijf aan de gehate poortwachten eenigszins dragelijk te maken, had een vaderlijk bestuur eertijds de »loegenbancken" bedacht, die reeds in 1535 aan alle poorten te vinden waren, en naar men beweert, haar naam ontleenden aan het »opsnijden" waarmede de daarop zittenden den tijd trachtten te korten. Alva, die de poorten door zijn krijgslieden liet bewaken, deed die banken verwijderen, in 1572; doch in 1585 bedacht de magistraat weder een nieuw tijdverdrijf

voor de wachthebbende burgers. Aan elke veldpoort werd er op stadskosten een beugelbaan gemaakt, met acht ballen en de noodige »lepels" of slagers. De burgers schijnen zeer nalatig met dat speeltuig omgegaan te zijn, blijkens de sommen die jaarlijks voor nieuwe »bogelkloey und sleger" betaald moesten worden; in 1596 b.v. beliep dat niet minder dan 17 gl. 10 st. Een ander spel werd hun gegeven in 1656, toen Derick Seeris, zadelmaker, 3 gl. 12 st. ontving voor het maken en leveren van vier spel kegelen aan de wachten van de landpoorten. Voor de officieren was men gewoon de verwenschte wachtcorvee te verzoeten door een geldelijke toelage: 1679 »Aen de officieren van de borgery deser stat, betaelt een somme van 150 gl., synde twee jaere, als van outs haer tot een recreatie toegelegt".

Evenals thans honden voor den krijgsdienst gedresseerd worden, zoo trachtte men ook reeds in de 16e eeuw uit die dieren nut te trekken, door ze aan de poorten als wachthonden te gebruiken. Dit komt het eerst voor in het Rekenboek van 1595: »Item afgerekent met de 4 veltportiers, ter saken van 't geen sy een tyt lanck herwarts aen broet voer den honden verschaten hebben, belopende in als 7 gl. 8 st.; den 3 novembris gecocht, om voer de honden aen de poerten te laethen backen, 5 schepel manckorns (gemengd koren); noch een malder manckorn om voor die honden ann die poerten te laethen backen 4 gl. 8 st. Gecocht voer die honden 2 halsbanden 18 st. Den 25 novembris betaelt Perlefyn (kliksteen) cum suis, ter saeken van sekere quantiteit van vleis van doode beesten, daermit sy gedurende dees voerlede maent die honden aen de poerten gespist, 2 gl. 5 st." Zulke posten vindt men ook in de Rekenboeken van de volgende jaren.

De vertrekken boven de poorten werden tot verschillende doeleinden gebruikt. Sommigen daarvan werden verhuurd, en het verhuren van die lokalen werd, bij keur van 1471, opgedragen aan den stadsrentmeester, die bij zijn eed beloofde »alle onser stat pairten ende tairne uytdoen ende orberen te sullen, totten meesten profyte onser stat." In het boek van Overdrachten en alde Ordonnantiën, vindt men dat reeds in 1375 de geheele Meipoort »van af het ghewulfft," levens lang verpacht was aan Hendrik Rombouts, die er naast woonde, »als mede die caemer die geleghen is langhs onser stats mure." Onder de schepenprotocollen van 1412 is er een, waarbij de schepenen constateeren dat »onser stat Kraenpoert" verpacht is aan Hendrik van Wyhe »tot synen lyve, dat hy daerinne wonen mach, ende die bruycken tott sinen nutt ende orber". De Hezelpoort werd in 1412 voor zes jaren verhuurd aan Gijsbert van den Hautert; in 1428 voor drie jaren aan Griet van Hese Rulof's dochter, in plaats van rente voor 103 Overlandsche guldens, die zij aan de stad geleend had. In 1444 werd deze poortwoning afgestaan aan Willem van den Hautert, vleeschhouwer, om te mogen bewonen totdat de stad de door

hem geleende 40 Rh. gl. zou terug betaald hebben. De Kraanpoort was een der mooiste poortwoningen. In 1427 woonde daar reeds Rutgerus, een der eerste stadssecretarissen wier naam tot ons gekomen is. In 1540 was zij geheel opgedaan, waarbij er niet minder dan vier nieuwe schoorsteenmantels gemaakt en de vensters kwistig met geschilderd glas versierd waren. Dat apartement zal wel onder de duursten geweest zijn. 1545: »Soe Bertolt Voss gehuyrdt had die Kraenpoirt, voir synre dochter man, jaerlicx voer 9 philips guldens, ende hy dat onderste huysken nyet daerby gebruickt, en heff men hem derhalve verlaeten jaerlicx 2 phs. guld.", toch betaalde hij nog 36 gl. 8 st. in het jaar. Minder hooge huur had een den Nijmegenaars wel bekend persoon (al ware het dan ook slechts door den naar haar genoemde straat), de weldadige Styn of Christina Buys, stichtster van het Weeshuis, die in 1549 en '50 op de Meipoort woonde, tegen een huur van 4 schilden en na haar, van 1551 tot 1563, (haar zoon?) Gerit Buys Geritsz, accysmeester. Ook de Veerpoort werd verhuurd, doch aan meer arme lieden. De kamer boven Mulicomspoort, aan de Waal later St. Stevenspoort genoemd, werd 16 Nov. 1609 aan Coenraad van Haeften verleend, mits hij dan ook afstand zou doen van een rente van 6 gl. 's jaars die hij uit den Hartnagel, een weide in de Ooi, trok. Of nog andere poorten bewoond werden is mij niet gebleken; maar dat er ook op de Ziekerpoort — die in 1521 nog met stroo gedekt werd — minstens één goed vertrek moet geweest zijn, blijkt uit een post in het Rekenboek van 1529: »Doe myn genedigen heer myt syn volck hyr komen sold, ons heren op de Ziekerpairt geseten, daer op verbarnt 4 ganck Kaelen." Karel van Egmond werd uit Middelaar verwacht, en de heeren zaten daar, gewis in groote benauwdheid, om hem bij zijn komst huldevol, in zak en assche, te ontvangen. Nog bij raadsbesluit van 9 Nov. 1701 werd het den stads zieketrooster veroorloofd op de Wiemelpoort te wonen, met een tractementje van 25 gl. 's jaars; en onder de verplichting van het uurwerk op die poort te onderhouden.

Bij andere poorten werden de woningen niet verhuurd, doch als gevangenissen gebruikt. Reeds bij een Keur van 1444 wordt de Wiemelpoort als een gevangenis voor schuld aangewezen. Daarbij werd bepaald, dat wie de stad de verschuldigde jaar- of pachtgelden niet betaalden, met hun borgen »op de Wiemelpoort gaen sullen, ende niet daer aff te scheyden, sy en hebben eerst ons stadt rindtmeister dat wall vernucht ende betaelt". Minvermogende burgers die bekeurd waren, moesten door den burgemeester »in der poirten" geleid worden, »dair to blyven sitten thent die koeren betaelt syn". Daar werd ook Jasper van Meerwijk, rechter van Nijmegen, gezet, in 1521, omdat hij weigerde een boete van 100.000 steenen, waarin hij vervallen was, aan de stad te voldoen. Doch ook anderen dan schuldenaars werden er in verzekerde bewaring gehouden. Overbekend is het geval van de twee raadsheeren, die in den Raad in

twist geraakten over de behandeling van den dief uit de lijfgarde van Karel V, tijdens het bezoek van dien Keizer hier ter stede in 1546. De eene werd op de Burcht-, de andere op de Wiemelpoort gezet, totdat zij beloofden zich in tegenwoordigheid van den Raad te zullen verzoenen. In 1580 zat daar Peter Schenck, broeder van den beruchten Maarten, een tijdlang gevangen. Hij was in April met acht anderen bij Stralen gevangen genomen. Maarten bood 6000 gl. rantsoen voor hem, en schijnt hem dan ook vrijgekregen te hebben, want verder hoort men niet meer van dien gevangenen. Voor preventieve hecht werd de Wiemelpoort eveneens gebruikt: in 1535 zaten en dronken daar voor 11 st. 1 oirt bier, »twee frouwen personen die mytter Lutterye beruchticht waren", en in 1545 »enen genant Onverzaecht, van diefstael betegen". Ingevolge een raadsbesluit van 19 Mei 1652 werd aan de Wiemelpoort een gijzelkamer verbonden, waarop verkwisters voor acht of veertien dagen gezet konden worden, op hun eigen kosten en op verzoek hunner curatoren. Die acht of veertien dagen werden soms wel eens tot jaren gerekt; in 1769 b.v. werd er zekere Jan van Goor, na vier jaren op die wijze gezeten te hebben, ontslagen, »omdat die woning geen blijvende plaats van verzekerde bewaring was."

Een der kelders onder de Wiemelpoort werd in 1531 tot een »geckhuis" ingericht. Het moet er geheel duister geweest zijn, want de metselaars werkten bij kaarslicht. »Gecke Gerdt" werd er nog datzelfde jaar opgesloten, en in 1566 leest men: Hanrick die klycksteen hefft eyn dol wyff onder die Wymelpoert gesat, geheyten Tryen". Gedurende een groot gedeelte van de 16e eeuw bleef »dat gat van dat gevangenhuys onder die Wymelport", de plaats waar de krankzinnigen bewaard werden, totdat men eindelijk op den eenigszins meer humanen inval kwam, van hen in de cellen van het Lollardenhuis, in de Pikkegas, te plaatsen, dat als krankzinnigenhuis in gebruik bleef tot in onzen tijd.

Ook de Hezelpoort diende oudtijds als gevangenis. Daar zaten in 1567 Hendrik Hanssen, muntmeester dezer stad, en zijn vrouw, beide de nieuwe leer toegedaan. Zij vonden middel om te ontkomen, de muntbus medenemende. Van de vrouw verliezen wij daarop het spoor, doch de man werd weder gevangen en op 26 Apr. 1569 te 's Hertogenbosch »tot pulver verbrandt". Dan in 1575: »den scherprichter vnnd den clicksteinenn gegeven, dat sy den dollen muller in die Heselportt, vnd van dair onder die Wymelportt gefenclich gefuert hebben, 1 gl. brab". De Burchtpoort werd desgelijks als gevangenis gebruikt; niet alleen voor menschen, maar ook voor vagabondeerende varkens had men daar een plaats van arrest: 1534. »Voert schott daer men die vercken in dreef an der Borchpairten, een doer myt gehangen, ende mit een slot laten maicken." Bij de Burchtpoort stond toen ook een zoogenaamd »gexhuysken" waarin men geen krankzinnigen, maar straatschenders opsloot. Zoo werd bij raads-

besluit van 5 Febr. 1595, op verzoek der predikanten, teneinde »de petulantie van de jeucht op ende omtrent den kerckhoff te caveeren, besloten, dat een geckhuisken op een gelegen oort van den kerckhoff, gemaeckt ende getimmert werden sal."

Behalve tot de bovengemelde bestemmingen werden de poorten, als behoorende tot de drukste punten der stad, nog tot verschillende andere doeleinden gebruikt. Publicatiën werden aldaar aangeslagen. Een niet onaardige illustratie van dit gebruik vindt men in het leven van Martinus Duncanus, den laatsten pastoor der St. Hippolytus kerk te Delft. Uit liefde voor de wetenschap was deze in zijn jeugd uit Kempen, zijn geboorteplaats, buiten weten van zijn vader weggeloopen, ten einde aan de beroemde Fraterschool te Nijmegen te gaan studeeren. Eenige jaren later kwam de vader hem hier ter stede zoeken, doch niet wetende waar zijn zoon woonde, gebruikte hij het eenige middel van publiciteit dat in dien tijd bestond. Hij schreef op een briefje dat hij op een der stadspoorten spijkerde: »Hendrik Dunck zoekt zijn zoon Maarten," terwijl hij tevens zijn adres in de stad aan den poortwachter gaf. De zoon las toevallig deze oproeping, won de noodige inlichting bij den portier, en op die wijze werden vader en zoon weder vereenigd. Wat er verder al zoo bekend gemaakt werd, toonen de volgende posten uit de Rekenboeken. 1552 »den twee klyeckstenen dat sy voir alle poirten brieuen opsloegen van Key^r^ Ma^t^ Koempst. geg. 2 vaem byers." 1559 »Van die schriften belangende den Vrede (van Câteaux Cambrésis, tusschen Frankrijk en Spanje) op der stat poerten toe slaen 6 st. br." 1581 Mr. Jacob Kamerknecht (consierge van het stadhuis) van tweemalen placaten op de stadspoorten te slaan, »vermeldende die ein van die verbaedenn munt, dander van den gefangenn te executeren 8 st." Zelfs nog in 1697 wordt bepaald dat zeker raadsbesluit zal »geaffigeert" worden aan de vier voornaamste poorten.

Ook als schandplaats, tot tepronkstelling, werden de poorten gebruikt. Bij raadsbesluit van 6 Febr. 1585 werd »ordiniert aen alle paerten isere halsbanden te laeten maecken, om die broeckhafftigen, soe anderluyden holt opbraicken ende in die stad willen brengen, tot een exempel daer aen te sluyten." En in het Rekenboek van 1598 vinden wij een voorbeeld daarvan: »betaelt aen Derick Schlim (kliksteen) ter saecken van Lodewyck den Wael, aen de Craenpoirt aen den halsband te setten 6 st. brab." Die aandekaakstelling strekte zich ook tot voorwerpen uit: de kwartieren van gevierendeelde verraders werden op de poorten gehangen, waar zij bleven totdat zij vergaan of door kraaien en ongedierte opgegeten waren. Verder vinden wij in het Rekenboek van 1584: »den 12 novembris betallt den scherprichter vann etlicke falsche dalers (daalders) op die portenn to schlaen 15 st." En na den mislukten aanslag van Parma op de stad in datzelfde jaar, werd eveneens een afgeschoten hand, die men voor de stad vond liggen, door den scherprechter »up die Zieckerportt gehangen aenn enen staeck."

Uiterst gewoon was het boeven en vagebonden eerst op de Markt te geeselen, en dan nog een pak toe te dienen aan de poort waarbij zij de stad als bannelingen verlieten. Dit was nagenoeg dezelfde bewijsvoering die men wel eens bij een kat te pas brengt, wanneer men haar met de neus tegen een vogelkooi wrijft, teneinde haar tot de overtuiging te brengen dat zij daarbinnen niet gewenscht is. Somtijds had die executie plaats »aen die vier principael paerten," Molen-, Kraan-, Hoender- en Hezelpoort. In enkele gevallen schijnt zij ook herhaald te zijn: »Item, doe Henrick Ariaenss *eerstmaell* voir die principaell poirten gegesselt wairdt," enz.

In verband met tepronkstelling verdienen nog melding een paar vreemde oude gebruiken. Wanneer een wolf in het schependom gevangen of geschoten was, en de stad daarvoor de bepaalde 12 gl. premie betaald had, dan werd het doode dier aan een der vensters van de Wiemelpoort, aan de zijde van de Molenstraat, in een ijzeren halsband opgehangen. Zonderling ook was de straf die de keurmeester der varkens onderging, wanneer hij een varken voor goed gekeurd had, dat daarna bevonden werd garstig te zijn. In dat geval was deze beambte verplicht, niet alleen den kooper schadeloos te stellen, maar hij moest nog daarenboven met een tafeltje aan de Wiemelpoort zitten en het ongezonde vleesch in het klein uitveilen. Geen wijze maatregel, maar trychinen waren toen nog niet uitgevonden.

Ten slotte nog een godsdienstig gebruik dat eertijds aan de vier hoofdpoorten plaats had, namelijk het zingen der Evangeliën aldaar: 1534 Doemen bynnen onsser stadt die processie hyll, ende de 4 Evangeliën aen die 4 poirten gesongen hadt, ons burgermeisters den heren van den Capittell tot 15 personen toe, die idt heilichdom gedragen, ende oick die gedient hadden, elck tot Thomas van Triest toegelaeten een quart wyns." In 1559 werd er omgeroepen »dat men die straet schoon solde maken, soomen aen die vier poerten die Evangelie syngen ende processien halden soldt." 1572 Betaelt die koiren (torenwachters) dat sy gebeiert hebben doe men dat Sacrament droich, ende dat H. Evangelium aen die vier porten gesongen werdt, 4 st. br." 1586: »betalt Derick Schlim van die Merckt schoin to makenn, als men die vyer Evangeliën aen die poertenn hefft gesongen." De plechtigheid om de Pericopen van het Evangelie aan de vier einden eener stad te zingen, bestaat nog hier en daar, en heeft plaats bij de omdracht op H. Sacramentsdag. Wie bij die gelegenheid Huissen, Duiven, 't Loo en andere plaatsen in die streken bezoekt, kan dat oude gebruik aldaar nog bij die processie onderhouden zien. Gewoonlijk werden dan onder de poorten altaren opgericht, waar het H. Sacrament een wijle werd nedergezet, en gedurende dat oponthoud hief het koor kerkelijke hymnen en cantica aan, terwijl door een diaken de vier Evangeliën gezongen werden.

De Altaren in St. Stevenskerk

en Pastoor Willem van Berchen.

Uiterst weinig is bekend omtrent de St. Stevenskerk in R. K. tijden. Behalve de tamelijk uitvoerige beschrijving van haar stichting in de Geldersche kroniek van van Berchen, en een schamel bundeltje handschriftelijke aanteekeningen van verschillenden, hoofdzakelijk finantieelen aard, op het Archief berustende, heeft een bestaan van meer dan drie eeuwen bijna geen spoor van zijn wezen en werken nagelaten. Verdwenen is het voor de geschiedenis onzer Nijmeegsche geslachten onwaardeerbare Necrologium, verdwenen zijn de lijsten der pastoors, vicarissen en kanonniken, verdwenen de Mis- en getijdeboeken, kostbare gedenkteekenen van middeleeuwsche kunst. Van dat hart onzer stad, van dien zetel van haar geestelijk leven, waar duizenden en duizenden van het voorgeslacht hun ziel ophieven uit het aardsche gewoel, waar zij hoop en troost zochten, sterking in de moeilijkheden van het leven, opbeuring in beproevingen, dank brachten voor ontvangen zegeningen — van dien tempel, waar duizende menschen »het eeuwige leven, de zaligheid en de rust" [1]) zochten en vonden, is ons zoo goed als niets bekend. Diepe duisternis hangt over het verleden van dat gebouw. Het doel van dit opstel is dien sluier aan eene zijde een weinig op te lichten, en de altaren na te gaan, waarvoor de geloovigen in vroegere dagen hun gebeden plachten uit te storten, en de bemiddeling der Heiligen in te roepen. R. K. lezers zullen wel ten goeden willen houden, wanneer ik mij hier of daar minder juist uitdruk, zooals het ons Protestanten vaak overkomt, wanneer wij R. K. zaken behandelen.

*) Deze zinrijke woorden leest men in een chronogram boven den ingang der kerk van het naburige Zifflik: VIta saLvs ReqVIes DatVr hIC. pVLsate fIDeLes (1274).

Willem van Berchen, uit een Nijmeegsch geslacht gesproten, pastoor van het dorp Niel en vicaris van St. Stephen, schreef zijn kroniek van Gelderland omstreeks 1465. Daarin deelt hij mede, dat deze kerk ingewijd werd op 7 Sept. 1273, toen zij nog slechts ten deele voltooid was. Zij werd toen onder de bescherming gesteld van de H. Moeder Gods en van den eersten martelaar, St. Stephen. Het hoofdaltaar was reeds voltooid en werd gewijd aan St. Stephen, verder waren er nog slechts twee altaren gereed, die aan St. Nikolaas en aan St. Catharina opgedragen werden. Voor St. Nikolaas schijnt het huis van Gelre een hoogen eerbied gekoesterd te hebben, want ook de achthoekige kapel op het Hof was gewijd aan dien Heilige. Onder de regeering van Reinoud III (1343—71) hadden er groote verbouwingen plaats in de kerk en werden er twee nieuwe altaren opgericht, aan het H. Kruis en aan de H. Maagd gewijd.

In 1461 toen de heer Johan Vygh, parochiaal rector van St. Stephen, eene bede richtte aan Paus Pius II, om het godshuis tot een collegiale kerk te willen verheffen, bevatte zij 29 altaren en telde over de twee duizend communicanten. Dat getal verdient opmerking: St. Stephen's was toen de eenige kerk hier ter stede, en dientengevolge geeft ons dat aantal communicanten een tamelijk juisten maatstaf om de grootte der bevolking in dien tijd bij benadering te kunnen berekenen. Men kan aannemen, dat gemiddeld de jongelieden op hun twaalfde jaar op de lijst der communicanten worden ingeschreven. Gaat men dan na, welke tegenwoordig de verhouding der bevolking is beneden en boven dien leeftijd, en neemt men in aanmerking, dat de sterfte bij de kinderen toen veel grooter was dan thans, dan mag men zonder overdrijving, ten einde de geheele bevolking te vinden, het cijfer der communicanten nog met de helft vermeerderen, hetgeen het aantal inwoners van Nijmegen in 1461 op een totaal van ± 3000 zou brengen.

In den bovengemelden bundel op het Archief, die de eenige overgeblevene stukken op St. Stephenskerk betrekking hebbende bevat, bevindt zich een vrij lijvig 4° handschriftje, waarin de jaarlijksche opkomsten aan de altaren verschuldigd opgeteekend zijn. Deze lijsten vangen aan met het jaar 1489 en eindigen met 1517. Daaruit wordt het mogelijk de verschillende altaren na te gaan, die zich toen ter tijde in St. Stephenskerk bevonden, de inkomsten die zij genoten, en het aantal Missen, dat wekelijks moest gezegd worden:

Altaar.	Missen.	guld.	st.	
H. Maagd Maria	1	4	3	1 oort.
der Ballingen [1])	3	15	12	1 alb.

[1]) *Altare Exulum.* De oorsprong van dezen naam is mij onbekend. Blijkens aanteekening in het onderhavige geschrift was de Fraternitas Exulum

ALTAAR.	MISSEN.	guld.	st.		
St. Judocus	2	6	3	5 groot.	
St. Georg	1	1	19	5 penn.	
St. Jacobus	2	9	14	6 groot	4 kippen.
H. Kruis	1	3	5		2 kippen.
St. Antonius	3	7	4	1 oort.	
St. Anna	1	4	8	14 groot	6 kippen.
H. en Ondeelbare Drievuldigheid [1]	1	3			
Drie Koningen	1	4	8		1 kip.
St. Michaël	1	3		1 alb.	
St. Eligius uit het Veerstat [2]	1	15	17		
der Kledermakers	3	15	3	1 oort 8 penning.	
Hoogw. Sacrament	3	8	14	6 groot.	
St. Stephanus	1	3	19		
St. Willebrord alias St. Job	1	3	8	11 groot.	
St. Katharina en Barbara, alias St. Rochus	»	4	16	4 groot.	
St. Agatha en Barbara in den omgang [3]	»	5	9	6 groot.	
St. Geertruid in armario [4]	1	8	10	»	
St. Matthias apostel, alias St. Sebastiaan	1	6	2	1 alb.	2 kippen.
St. Erasmus mart., alias St. Lucas Evang.	3	16	10	»	
St. Severus	4	27	12	6 groot.	
St. Andreas apostel, bij den omgang [5]	2	12	»	»	

jaarlijks op Petri 4 𝔲 3 st. verschuldigd aan het altaar van St. Antonius, en een schilt op Victoris aan dat van St. Gertrudis in Armario.

[1]) In het missaal van het Bakkersgild in de Gemeente Verzameling wordt dit altaar genoemd: „het altaer staende in den omganc, gewyt in die eer der heiliger drievoldicheit ende X dusent marteler". Reyner van Oss, kanonnik, was er toen (1481) rector van. Dit zal wel hetzelfde altaar zijn, dat in het Register op de Guedesdachbuecken, in een raadsbesl. van 4a pt. Elberti, 1558, het Backers altaer genoemd word.

[2]) *St. Eligius ex naustagio.* Misschien had dit altaar oorspronkelijk in een kapelletje aan de Waal gestaan, want *naustagium* is de plaats waar het veer afvaart, in oud Nijmeegsch veerstat; *ex* zal dan beteekenen afkomstig *uit* of *van* het veerstat.

[3]) *St. Agatha et Barbara in ambitu.* Gewoonlijk beteekent *ambitus* de kloostergang, doch in dit geval de omgang rondom het priesterkoor; het altaar stond dus, evenals dat der Drievuldigheid, in een der straalkapellen.

[4]) *St. Gertrudis in armario.* Het woord armarium is duister in dezen zin. De gewone beteekenis is bergplaats van de koorboeken, ook het sacramentshuisje of theoteca, aan de Evangeliezijde van het Hoogaltaar, doch geen dier beide plaatsen eigenen zich voor een altaar. Zou *armarium* hier mogelijkerwijze kunnen beteekenen het kapelletje aan den ingang van den Blok?

[5]) *St. Andreae Apostoli in ambitu,* zie noot 3.

Altaar.	Missen.	guld.	st.	
St. Johannes bij den doopvont, alias der brouwers.	1	»	19	20 groot.
St. Thomas apostel, alias der timmerlieden	3	32	2	3 groot.
St. Olaf	1	»	»	»
Het altaar *supra testudinem* [1])	1	2	3	»

Dat maakt 27 altaren, doch er zijn er misschien meer te vinden. In een lijst van beneficiën onder het patronaat van St. Stephenskapittel in 1591, wordt opgegeven »het altaar in de kapel van St. Michael den Aartsengel, genoemd dat Corneeckel (knekelhuis), staande op het Kerkhof van St. Stephen." Die kapel bestond nog in de 17e eeuw: in een protocol van 28 Juni 1607 is sprake van een huis en hofstat »op St. Stevenskerckhoff, die cappel van St. Michel an eene zyde." Verder worden er nog hier en daar enkele altaren genoemd, die niet op bovenstaande lijst voorkomen, doch daar vele aan meer dan één Heilige gewijd waren, en daarenboven de naam van den Heilige niet bij alle is opgegeven (Ballingen, Kleedermakers, ook het altaar *supra testudinem*) is het moeielijk na te gaan, of zulk een altaar in de lijst niet onder een anderen naam voorkomt. In een raadsignaat van 20 Mei 1585 verklaart Lambert van Wyenhaven dat zijn »voirdderen" een vicary gesticht hadden op het *Metselaars* en een op het *Wevers* altaar, in St. Stephenskerk, waarvan de Wyenhavens altijd collators geweest waren. Gebrekkig geworden zijnde, en niets meer kunnende verdienen, verzoekt hij, dat men hem een woonplaats ten Regulieren inruimen en alimentatie geven zal, welk verzoek wordt toegestaan. Een schepenprotocol van St. Georgendag 1420 noemt heer Egidius of Gillis van Donsbrugge, vicaris van het altaar opgericht ter eere van de H. Maagd en St. Stephanus. Dit was misschien het eerste altaar dat in de kerk geplaatst werd, en dat daar reeds stond, toen de Kerk, volgens van Berchen, gewijd werd aan de H. Moeder Gods en aan den prothomartelaar. Een ander, gedagteekend den dag voor St. Stevensvinding, maakt melding van het altaar van St. Johan den Dooper en St. Johan den Evangelist; volgens Arkstee zou dat altaar gewijd zijn in 1420. Vier dagen na St. Johannes ante portam Latinam, 1446, verkoopt Nees Weremlrechts haar recht op een bank, »staande by het altaar genoemd Nicolaes Trouloes, en op een bank after die haldoer en St. Johannes onder den orgelen, als

[1]) *Altare supra testudinem*, wegens zijn raadselachtigheid is dit woord onvertaald gelaten. *Testudo* beteekent in kerken een gewelf, maar een altaar op een gewelf? dat gaat niet. Misschien is hier het oksaal bedoeld, waarop gewoonlijk een altaar geplaatst was. Dit was ook in St. Steven's het geval onder de ontvangsten van 1511 staat aangeteekend onder het opschrift: *Doxale:* solui duo. Johanni Mascop van doxalle de una Missa 2 gl."

mede op een graf gelegen voor het altaar van St. Katharina en St. Johannes." De rector »van het altaar der Apostelen" wordt genoemd in een protocol van den dag na H. Kruisdag, 1456; op Zaterdag na St Dionysius, 1468, vermaakt Reyner Hertinck acht malder rogge aan heer Gerard Bechger, »ten behoeve van het altaar gesticht ter eere van St. Katharina en Barbara, Cecilia en Gertrudis, staande in de parochiekerk van Nymegen." Verder wordt genoemd op St. Crispijnsdag 1481 »heer Jacob, rector van het altaar gesticht ter eere van den almachtigen God, de H. Maagd, en de heilige Hieronymus en Victor." Arkstee vermeldt ook nog een altaar aan St. Dionysius en Laurentius gewijd in 1350, en een aan St. Maarten, aan de O.zijde van de kerk, in 1326 gesticht door Henrick Neomagus, scholaster der kerk te Zutphen.

Beroemd boven alle andere altaren was dat der Geldersche Lieve Vrouw, waarschijnlijk hetzelfde waarmede bovenstaande lijst aanvangt. Slechts tweemaal komt het onder dezen onderscheidenden naam voor; in het Rekenboek van 1569 leest men »op onser Liever Vrouwendach, genoempt die Geldersche Lieve Vrou," en in 1573: »des Donnerdaichz voer die Gelrische Lieffrow." Dit was O. L. V. aan welker hulp hertog Willem in 1388 de overwinning over de Brabanders bij Niftrik toeschreef, en in wier kapel hij de 17 veroverde vaandels ophing. »S'en vint" zegt de kroniekschrijver Froissard; »tout droict à l'esglise ou celle imaige de Nostre Dame est, ou il avoit si grand fiance; et là devant lhostel en la chapelle se desarma de toutes pièsces, et se mist en pur son flotternel, et donnast toutes ses armures à limaige, en la remerciant et regraciant de la belle journée quil avoit eue. Et là furent mis tous les pennons des chefs et des seigneurs qui cil jour furent prins en la bataille, par devant limage Nostre Dame: je ne scais sils y sont encores."

Het totaal der inkomsten van alle altaren, als opgegeven in de lijst van 1517, bedroeg de matige som van 232 gl. 7 st. 1 oort. Bovendien bezaten sommige altaren renten van eenige malder koren, terwijl het altaar van St. Eligius uit het Veerstat $^1/_{16}$ aandeel in het veer bezat. In 1511 staat bij de inkomsten van dit altaar aangeteekend: »Ik heb ontvangen van de verstat 1 malder haveren verkocht voor 13 st."

Men behoeft de kerk van binnen slechts aan te zien, om tot de overtuiging te komen, dat zij nooit rijk geweest kan zijn. Wel bezat zij in de 16e eeuw een vrij aanzienlijken schat aan gewijde vaten en kerksieraden tot een gewicht aan zilver van 96 pond 14½ lood, doch de architectonische versiering is bepaald met een spaarzame hand aangebracht. Hoewel grootendeels dagteekenend uit het meest weelderige tijdperk der Gothische bouwkunst, het Flamboyante, is alles wat onze kerk te vertoonen heeft, wel goed van lijnen, maar mager en schraal, bepaald armelijk in vergelijking met de kerken van naburige landen. Zoo bezat zij ook geen vette prebenden en waren de kapelaans en vicarissen slecht verzorgd.

»Onss capellanen", zegt een opsomming der inkomsten van de kerk, gedagteekend 25 April 1591, »hebben van onss kerrick geen bisonder belonongh, dan men pleght or jarlix myt eyn bereet (baret) off anders tho vererenn, om tho beeter by den krancken onss kerrick tho gedynckenn. Doch van dy Collecten ynt Loeff tho syngen, jarlix 15 st. Ock yst gewontelyck dy capellanen vnd custers rogelen (*rochetum*, rokket? kort linnen koorhemd) tho bestellen". Onder die omstandigheden doet het genoegen den volgenden post te ontmoeten in het stadsrekenboek van 1589: »Den cappelaens vnd custers, gewoinlick zinde etlicke tonnen biers in desen vastelavont te hebben", werd daarvoor door de stad de accyns betaald.

In de onderhavige verzameling van aanteekeningen, die van 1489—1517 loopen, komen jaarlijks de gelden voor, betaald aan de kapelanen voor de wekelijksche Missen op de altaren die zij bedienden, berekend à twee gulden per Mis. De geestelijken worden daarin met name genoemd, en behoorden tot deftige Nijmeegsche geslachten. In het oudste boek komen onder de rectoren der altaren ook pastoors voor van andere plaatsen: de pastoor van Angeren was rector van St. Judocus; van het altaar van St. George was rector de pastoor van St. Martyn te Keulen; van St. Antonius de pastoor van Keken; van St. Stephen magister Johannes van Witzelenborch; van Drie Koningen »zeker Utrechtenaar, genaamd Johan van de Wy"; van St. Eligius de deken van Deventer en van St. Anna de deken van Nijmegen. Kapelaan van St. Eligius was in het jaar, waarmede onze lijsten aanvangen, 1492, en tot 1496, magister Reynier van Oss, kanonnik van St. Steven, geen vreemdeling voor wie bekend is met de geschiedenis onzer stad. Hij toch was de stichter van het Fraterhuis in de Boddelstraat, waartoe hij aldaar het huis van heer Reinout van Ooi gekocht had.

Nog een beroemde naam komt voor onder de kapelaans van St. Stephen, hoewel hij niet is te vinden in de onderhavige lijsten. Vroegere geschiedschrijvers noemen Willem van Berchen, schrijver der bekende kroniek van Gelderland, een kanonnik van St. Stephen, doch dat kanonnikaat is twijfelachtig. Wèl was van Berchen rector van een altaar in de Groote Kerk, dat van St. Stephen, en dit is een ontdekkinkje, dat hier voor het eerst aan het licht gebracht wordt. Het bewijs daarvoor leveren twee schepenprotocollen. Twee dagen na St. Margaretha 1451 beschikt heer Willem van Berchgen, rector van het altaar van St. Stephen in de parochiekerk van Nijmegen, over een rente van twee pond uit een erf, gelegen te Ret (nu Reet) in de Betuwe. En zes dagen na Drie Koningen 1466 overdraagt heer Willem van Berchgen, rector van het altaar van St. Stephen, aan Martyn Elseman, steenhouwer, een huis en hofstat gelegen in Wuesixgasse te Nijmegen, enz. Daarbij was van Berchen rector van het dorp Niel in den Duffel, dat thans tot Pruisen behoort, doch in de 15e

eeuw een heerlijkheid van het geslacht van Groesbeek was, en met die familie stond hij, blijkens zijn eigen woorden, in relatie. Sprekende over het erfelijk waldgravenampt van het Rijkswald, door Keizer Hendrik II in 1040 aan de heeren van Groesbeek opgedragen, zegt van Berchen, dat hij het diploma dienaangaande had gezien »by Jonker Jan van Groesbeek, *myn patroon*".

Van Berchen wordt gewoonlijk een Nijmegenaar genoemd, maar dat hij dit zou geweest zijn is niet zeker. Hij zelf beschrijft zich alleen als uit een Nijmeegsch geslacht gesproten (*ex eius urbis progenitoribus originem duxisse*). Dat zijn geslacht hier ter stede gezeteld was, bewijzen alweder de schepenprotocollen, die, met het jaar 1410 aanvangende, de volgende van Berchens opgeven, waarbij ik de spelling van den geslachtsnaam geef, zooals die in het oorspronkelijke steeds wordt aangetroffen:

1410. Steven van Berchgen.
1411. Johan Stevensz. van Berchgen; dezelfde ook in 1413, 1414, 1419.
1413. Jacob en Herman van Berchgen, gebroeders.
1415. Henric van Berchghen en Heilwig zijn vrouw.
1426. Henric Arnoldsz van Berchghen, kleedermaker.
1434. Henric van Berchgen; ook in 1442.
1446. Volcquin Stevensz. van Berchgen.
1456. Dirk van Berchgen, barbier.
1459. Willem van Berchgen (geen geestelijke).
1470. Johan Folpertsz. van Berchgen en Geertruid zijn vrouw.

Uit het volgende schepenprotocol van St. Margarethedag 1452 vernemen wij nog een paar bijzonderheden omtrent pastoor van Berchen: »Magister Johan de Curia et dominus W. de Berchgen, fratres, confitentur se debere rectori capelle in Ubbergen ad vsus capelle 7 grt. pro augmentatione diurni cultus, in vera elemosina, ex domo sita in der Hezelstraten, inter Alberti uten winckel uno et Hermanni Puelman altero, posteriore ad Scolas" (Latijnsche School).

Aan van Berchen's betrekking op Nijmegen hebben wij gewis te danken, dat zooveel omtrent onze stad in zijn kroniek werd opgenomen, en dat deze zulk een uitvoerig verslag der stichting van St. Stephenskerk bevat, terwijl het ontstaan van andere Geldersche kerken stilzwijgend voorbijgegaan wordt. Het was dus een welverdiende hulde, toen het Bestuur de straten van de nieuwe stad aan de *bene meriti* wijdde, dat een der eerste met den naam van dezen verdienstelijken geestelijke gedoopt werd.

Het Nijmeegsche Raadsel en de Eerste Nijmeegsche Politie-Agenten.

Ons Gemeente-Museum bezit meer dan een dozijn prent-afbeeldingen van het algemeen bekende Nijmeegsche Raadsel, door verschillende uitgevers in het licht gegeven. De oudste van die prenten is gedateerd 1698, de nieuwste zijn uit onzen tijd. Alle zijn hoogst onnauwkeurige copieën van het schilderij in de voorzaal van het Raadhuis; één teekenaar zelfs heeft goedgevonden het geheele gezelschap met bloote voeten en beenen voor te stellen, alsof zij de Kneippkuur deden. In de oplossing van het Raadsel komen alle overeen. Bovendien bestaat er ook nog een berijmde oplossing, zonder prent, die niet in onze verzameling gevonden wordt, en aan velen mijner lezers wel onbekend zal zijn. Zij komt voor op een gedrukt blaadje, zonder jaartal of plaatsopgave, doch is blijkbaar uit de vorige eeuw, en luidt als volgt:

Uitlegging van het Zeldzaam Huwelijk.

Heer Brakel trouwde na elkaar twee Weduw-vrouwen,
Waarvan de eerste een Soon, de tweede een Dochter had,
En wyl de Liefde hem tot syne Egaas 't hart besat,
Liet hy syn Stiefsoon en Stiefdochter samen trouwen.
Het Dochtertje, 't welck uyt dit Paar is voorgekomen,
Was qualyk Seeven en Tien jaar geworden oudt,
Of t'is met Brakel haar Stief-Grootevaar getrouwd;
Waardoor het Moeder wierd van haar vier halve Oomen.
De Soonen van syn eerste, en tweede, en deese Gaade
Syn Broeders, Neeven, en Oud-Oomen met elkaar
Geweest van 's Moeders syde; een Voorbeeld wonder raar!
Want sonder uytleg sal 't geen een van honderd raade.

PR. VAN TOORENBURG.

Lager staat: »De zeldzaamheyd deezer geschiedenis heeft de Magistraat ler Stad Nimwegen (alwaar dit voorgevallen is) doen resolveren het fbeeldzel en verhaal daarvan, ter gedagtenisse, op haar Raadhuys ten oon te doen hangen."

De oplossing van het Raadsel is dus overbekend. Toch blijven er nog een paar vraagteekens omtrent dit stuk te beantwoorden. 1e. Wie schilderde het? 2e. Is het een ware gebeurtenis?

Op de eerste vraag geeft ons een Raadsbesluit van 6 Augustus 1619 (het schilderstuk is ook gedateerd 1619) een afdoend antwoord: »Pauwels Schoten, mr. maler, is neffens de burgerschap voor hem ende synne Kinderen, voort schilderen der taffelen in den raethuyse, boven de doir van der Secretarie, vereert mit dartich gulden, sullende synnen burgereedt doen, soe wanneer hy synne fixe residentie hier sal genomen hebben." Dit bericht wordt aangevuld door een paar posten in het Rekenboek v. d. j.: »28 July. Jan Rinkelsvelt voor seeckere lyste en paneelen tot eene schilderye int raethuys gestelt, 12 gld. Arnt van Haeff voor eenige blader golts gebruict aen de schilderye int raethuyss 6 gl. 10 st. 6 Augustus betaelt aen Paulus van Schoten in vereeringhe van de taffel int raethuys deser stat gestelt 30 gld." Verder vindt men bij raadsignaat van 28 Oct. 1619 als burger ingeschreven: Pauwels van Schoten, schilder, met zijn zonen Jacob en Joris. Daarmede is de eerste vraag, naar mijn bescheiden meening, conclusief beantwoord.

2e. Is het een ware gebeurtenis? Op die vraag ben ik geneigd te antwoorden: neen; niettegenstaande de autoriteit der prenten waarvan een den stamvader heer Huibert, een andere heer Brakel noemt, en die beweren, dat het voorval te Nijmegen geschied en op last van den Magistraat zou geschilderd zijn. Mijn twijfel aan de waarheid dier legende ontstaat, doordien er geen raadsignaat te vinden is, waarin besloten wordt, zulk een voorval door de schilderkunst te doen vereeuwigen en er ook in bovengemeld signaat van 6 Aug. 1619 geen woord dienaangaande vermeld wordt. Integendeel, de schilder ontvangt voor zijn werk het burgerrecht en een »vereeringhe." Het schilderij was dus denkelijk een geschenk der stad aangeboden, bij welke gelegenheden de Magistraat gewoon was een »vereeringhe" ter hand te stellen. Indien het geval werkelijk voorgekomen ware, en de Raad het voldoende belangrijk vond om de herinneringen ervan in zulk een kolossaal schilderij te bewaren, waarom zou dan de naam der familie verzwegen zijn en dat in een tijd, toen men kwistig genoeg was met dergelijke aanteekeningen? Integendeel de personen, behalve de stamvader en de twee voorkinderen, die niet op het schilderij staan, worden alle als algebraïsche hoeveelheden aangeduid door voornamen, wier eerste letters elkander in alphabetische rangorde volgen, A, B, C. Om die redenen vermoed ik, dat de ingewikkelde verwantschap als een combinatie, verzonnen door den een of ander vindingrijken geest, mag beschouwd worden: een mogelijkheid, maar geen geschiedenis. Overigens is de eerste plaat, die het voor een historisch feit uitgeeft, 79 jaren na het schilderij vervaardigd; zij maakte zich met het als een feit te kenmerken, slechts de echo van een volkspraatje.

Er bestaan ook prenten, die hetzelfde geval voorstellen, maar waarbij geen sprake is dat het te Nijmegen zou zijn voorgevallen. Zoo is er een in ons Museum »uitgegeven te Amsterdam, by Gerred de Broen, Boek- en Papierverkooper op het Rockin, by de Olyslagers Steeg, in Leyden Ontset." Deze is gegraveerd door den welbekenden R(omeijn) de Hooge, en gedateerd 1698. Zij heeft geen overeenkomst met ons tafereel. Voor de poort van een in rijken renaissance-stijl versierd gebouw, in een boomrijk en bergachtig landschap, zit een heer van rijperen leeftijd met een jonge dame te spreken. Links staan twee heeren, rechts nog twee. Allen zijn gekleed naar de mode van dien tijd, met breedgerande hoeden, allonge-pruiken, kanten dassen, degens, enz. Aan de knieën der moeder spelen twee kleine kinderen, die men naar de kleeding voor meisjes zou houden, doch het onderschrift noemt ze jongens. Onmiddellijk onder de gravuren staat:

Zes zonen hier gemaalt zyn 't kroost van d' oude man,
Die hier zit by zyn Vrouw, de Nigte en Moeder van
De vier, en twé van haar, zijn zes, elkanders broeder;
Vier broeders van de zes zyn Omen van de moeder.

S. Sylvius.

Wat lager staat:

Zeldzaam Huwelijk.

De vrouw spreekt:

Deez' Print verbeeld U, Man en Vrouw
In echt verbonden door de Trouw;
De oudste Zoonen beydegader,
Dat syn twee swagers van myn Vader;
Twee Zoonen aan myn Regterhand.
Zyn Oomen van myns moeders kant;
De kinders die hier voor my speelen,
Die kwam ik by myn Man te Teelen:
Ook maakt de Echt my moeder van
Myn Oomen, Zoonen van myn Man:
Die my ook volgens Godts begeeren,
Als Nigt en Moeder moeten Eeren,
Zoo dat vier Broeders Oud-Oom zyn
Van 't jongste Paar, het kroost van myn.

Geen oplossing wordt daar gegeven. Dezelfde prent werd later verkocht »tot Haarlem, bij M. Clijnhens." Op dien afdruk is het jaartal uitgekrabd, ook zijn er enkele veranderingen aangebracht in het vierregelig versje van S. Sylvius. Daarenboven, in plaats van bovenstaande opgave van het raadsel in rijm, is hier in proza een uitvoerige »Uitlegging van het Zeldzaam Huwelijk," waarin de man »heer Brakel" genoemd wordt.

Daaronder staat woordelijk hetzelfde als onder het rijm waarmede dit artikel aanvangt.

Bovendien bestaat er in het Gereformeerde Weeshuis te Schoonhoven een schilderij »een Familie Raadsel" genoemd, dat veel overeenkomst met het onze moet hebben. Ik heb het schilderstuk niet gezien, doch de rijmen, die er op staan, zijn mij door een bevriende hand geworden. Daaruit blijkt dat de kleuren van de kleederen der sprekende personen verschillen van die der onze. Zij zijn zwart, rood, geel, hier ter stede rood, groen, wit. Met niet noemenswaardige varianten zijn de rijmen dezelfde, die in ons raadsel voorkomen, alleen schijnt de taal wel wat ouder. Men oordeele naar hetgeen de »juffrouw" zegt:

Dit raetsel bediet goeden lieden fyn
Dat dese twee in 't swert myn ooms syn,
Want het myn vaders broeders waeren.
En de twee int rood, ick moet u verklaeren,
Dat syn myn moeders broeders beyde tsamen,
Dies synt myn ooms ook beyde by namen;
En de twee die ghy int gheel gecleet staan siet,
Dat syn myn kinders, twyfelt niet.
Nu ge weet hiervan de waerheid bloot,
Haer lieder alder vader leyt in mynen schoot;
Ick heff hem voor de heylige kerck getrouwt,
Geen maagschap gebroocken, dit wel onthout.
Nu proeft wyselyck en versind met staeden,
Off gy het raetsel wel kunt geraeden." [1])

[1]) Op het Nijmeegsche schilderstuk wordt het raadsel in de volgende woorden opgegeven:

Merckt wel en siet op dit verclaren Myn
De twee int Root myn vaders Broeders syn
De twee int Groen syn myn Moders Broeders
De twee int Wit Myn Kinders; ik Moeder
Heb van dese ses Den Vader tot myn Man
Dat smaegschaps graat my niet beletten kan

Boven de twee in het rood staat:

Twaer ons lect soot waer achter bleven
Onse Nigt en waer onzen vader gegeuen
Want sy en is niet ons vaders nicht:
Twelck niemant en sal geraden licht.

Boven de twee in het groen:

Het is wonder te mercken in deser figure,
Want hy is onsen vader in der naturen
Ende heeft onse nicht getrout,
Nochtans ons des niet en berout.

Moeten wij dan aannemen, dat het Schoonhovensche raadsel het oorspronkelijke is, waaraan ons schilderij en sommige der daarvan afwijkende platen ontleend zijn? In elk geval geeft het Schoonhovensche stuk de oudste lezing van het geval.

Wat het schilderij betreft in de voorzaal van ons Raadhuis, zonder Paul van Schoten's reputatie te na te willen komen, het kan gerust kladschilderswerk genoemd worden. Ook hebben de costumes hoegenaamd geen oudheidkundige waarde; zij zijn geheel fantastisch, met een hang naar de modes van het eind der 15e of het begin der 16e eeuw. Zulke hoeden als de mannen op hebben, ziet men alleen op de hoofden van joodsche hoogepriesters en schriftgeleerden in oude prentenbijbels, doch geen sterveling heeft ze ooit gedragen. De twee knapen in het wit zijn niet onaardig gecostumeerd: witte tabberds met zwarte galons en rijk met goud geborduurde ondermouwen. Een hunner heeft een kolf in zijn hand, zooals die in het kolfspel gebruikt worden en zich in het wapen der van Balverens vertoonen.

Uit het boogvormig venster van het vertrek, waarin zich deze ingewikkelde familie bevindt, heeft men een kijkje door de Korte Burchtstraat: men ziet het Stadhuis, met de hooge stoep die er toen geheel langs liep, en verderop de Markt. Daar vertoonen zich verscheidene figuurtjes, waaronder een paar, die het de moeite loont, eens nader in oogenschouw te nemen. Men ziet daar een tamboer, die een bedelaar opbrengt. Dat is een onzer stads »trommesleghers;" wij hadden er vier in dien tijd, een voor elke hopmanschap. De groote trom, die hij op zijn rug draagt, verbergt gedeeltelijk zijn costuum: men bemerkt evenwel, dat hij een roode broek, witte kousen en een breedgeranden hoed draagt. Interessant als die trommeslegher voor den stedelijken oudheidkundige is, nog interessanter is het paar naderbij: de man met een stok gewapend, die een bedelaar bij den kraag vat. Dat is namelijk de prototype onzer politie-agenten, een der twee toenmalige stadsprovoosten, die in 1619 Burghart Toniss en Jan Huttepaal genaamd waren. De provoost is gekleed in een lichtgrijs pak, wambuis en korte wijde broek, witte kousen, een opstaanden stijven kraag en hoogen spitsen hoed; aan zijn stok wapperen de stadskleuren in roode en zwarte linten.

Politie bestond er in die tijden niet. Tot 1616 toe was de orde, zoo goed en zoo kwaad als het ging, gehandhaafd door de twee kliksteenen.

Boven de twee in het wit:

Onser aller vader is den ouden man;
Onser tweer moeder is de joffrou dan;
Maar segt my hoe het doch kan komen
Dat ons broeders cyn ons moders Oomen?

Deze waren eigenlijk beulsknechts, doch hadden ook verscheidene der werkzaamheden te vervullen, die thans tot de plichten der Politie behooren. Zij arresteerden bedelaars, straatschenders en dergelijken, hielden toezicht op de reinheid der straten, geleidden naar de poort diegenen, die uit de stad gebannen werden, liepen oudtijds naast die personen, die tot straf een kaars in de processie moesten dragen, hielden orde onder het volk bij processies en optochten, enz. Maar omstreeks 1615 begon er een geest van orde in het stedelijk bestuur te komen, die zich o. a. openbaarde in het verruimen der straten, door het wegbreken van wengers en pothuizen, doch bovenal door het aanstellen van twee personen, die orde moesten houden op straat. Verdere bijzonderheden aangaande die nieuw aangestelde nuttige stadsdienaren leveren de onuitputtelijke Rekenboeken.

Daar leest men, dat er in 1616 twee »perfaasstokken" gekocht werden bij Hendrik Wichers; daarmede bedoelde de rentmeester, nog niet goed bekend met dat toen nieuwe woord, provooststokken. Zoo hadden voorgangers in zijn ambt ook het woord proviand in pairvandt veranderd. Verder: »Cornelis Hendricxse, adjunct ofte hulpe van Jan Kemmingh, voor dopsicht dat die straeten reyn worden gehouden, ende die bedelers geweert, komt int jaer: 120 gld." Jan Kemmingh was toen ter tijde »Geweldige van de Burgerie;" In 1617: »Item betaelt aen Johan Hermansz voor drye ellen hateycks vnd syeden lint, soo Cornelis Hendricxz voor eenen leuerye aen synen stock gebruickt, 2 gl. 2 st.; twee ellen carteeck ende 1 el roodt syede lindt voor Jan Huttepaal, soo gestelt is om opsicht te nemen dat die straeten reyn gehouden, ende die bedelaers geweert worden, aen synen stock voor de stadts leverye gebruict, 1 gl. 8 st. 1619: Item den 31 July hebben myn heeren aengenomen Jan Huttepael, smidt, om mede opsigt te nehmen neffens Cornelis Hendericxs, dat die straeten reyn gehouden worden, ende die bedelaers geweert, ter maent 10 gld." Die twee in de straten dezer stad nieuwe figuren schijnen den schilder van het Raadsel zoo getroffen te hebben, dat hij een ervan waardig achtte op zijn doek vereeuwigd te worden, waarvoor wij liefhebbers van oud-Nijmegen hem van harte dankbaar zijn.

Zooals voldoende blijkt uit het grauwe costuum op het schilderij, ontvingen de Provoosten oorspronkelijk geen stadskleeding. Eerst in 1659 werd hun »een goeden pyen rock" toegelegd, bij *f* 3 per week tractement, 10 stuivers van de Diaconie en *f* 8 huishuur. Volgens Raadsbesluit van 5 Dec. 1660 ontvingen zij nog daarenboven »een rooden mantel met zwarten baay en zwart fluweelen mantelkraag," dien zij moesten dragen zoolang zij in dienst der stad waren. Wie verder wenscht te weten, wat hun plichten waren, kan het »Reglement voor de Provoosten" raadplegen, dat te vinden is aan het eind van het boek der Raadsignaten over 1659.

Een historisch Huis,

en de Vrijheid van het Kraamhuis.

Er zijn slechts weinig huizen in Nijmegen, waaraan de een of andere historische herinnering verbonden is. Wij kennen het huis, waarin de Zal. P. Canisius het levenslicht zag, weten, waar de vrede gesloten werd in 1678, waar Napoleon logeerde in 1811, en een paar dergelijke feiten meer. Minder algemeen bekend is het, dat het huis Ridderstraat N°. 4, thans de meisjesschool van het Departement tot Nut van het Algemeen, ook een bescheiden plaatsje inneemt in de geschiedenis dezer stad. Aan den achterkant van dat huis ziet men in steen uitgehouwen, het alliance-wapen van een vroeger paar bewoners: Johan Michiel Roukens en zijn echtgenoote Agneta Jannetta Verspijck, waaronder de spreuk »Ex INVIDIA ET FAVORE". Roukens, aldaar geboren in 1702, was raad en tweemaal schepen dezer stad, een der grootste geleerden van zijn tijd en een bevallig Latijnsch dichter. In 1749 werd hij vanwege de stad benoemd om den Erfstadhouder Willem V ten doop te houden. Hij overleed in 1772. Zijn echtgenoot was een dochter van den ontvanger generaal van het Nijmeegsche kwartier Leonard Verspijck. Het was onder de volgende omstandigheden, dat hun woning een historisch huis werd.

Men leest in de Chronijk van Nijmegen onder het jaar 1747 : »Omtrent dezen tijden ontstonden er geweldige beroeringen onder het gemeen tegen de Regeering, ten oogmerk hebbende een betere bescherming en beveiliging tegen alle uit- en inheemsch geweld, en bewaring bij hunne aloude rechten en Privilegiën". Die klinkende, maar vage en geheimzinnige woorden van den omzichtigen Mr. Johan in de Betouw, geven weinig begrip van de toestanden die hier toen heerschten, en eischen eenige toelichting.

Het jaar 1747 werd gekenmerkt door beroeringen in verschillende deelen van ons land. De prinsgezinden wenschten den stadhouder, Willem Karel Hendrik Friso, bekleed te zien met dezelfde macht, die zijn voorgangers bezeten hadden, doch die hun door de bekende dertien arti-

kelen van 1722 en de instructie van October 1729 ontnomen was. Holland, Zeeland en Overijsel verklaarden zich voor het erfstadhouderschap en de daaraan verbondene machtsuitbreiding. Doch de republikeinsche partij, en daaronder de stedelijke regeeringen van Gelderland, op wier rechten en privilegiën vroegere stadhouders reeds meermalen inbreuk gemaakt hadden, wilden daar niets van hooren. Er voor waren velen der hoogere standen en met hen het volk, gedeeltelijk uit gehechtheid aan Oranje, gedeeltelijk, omdat hun verteld werd, dat het erfstadhouderschap voordeeliger voor hen zou zijn, daar dat grootere garnizoenen ten gevolge zou hebben. Zoo stond men ook hier ter stede op vrij gespannen voet tegenover elkander. Men had gehoopt, dat op de Landschapsvergadering te Zutfen, in de Meimaand, een gunstig besluit zou genomen zijn, maar dat gebeurde niet. Men bepaalde zich tot een resolutie om op zekeren dag de benoeming van Z. D. H. tot erfstadhouder met een openbaar feest te vieren, terwijl het volk uitdrukking gaf aan zijn vreugde hierover door zich met oranje-kokardes uit te dossen. Dit kon de magistraat niet verhinderen, doch hij verbood den beambten van het Raadhuis mede te doen. Nieuwe hoop verrees weder, toen de Landdag in October op nieuw zou vergaderen, maar ook ditmaal viel het tegen. Op een voorstel dienaangaande door graaf van Lynden gedaan, om de instructie van 1722 te wijzigen, werd ontwijkend geantwoord, »dat men op dit stuk niet kon resolveeren, bij gebrek aan instructie der committenten."

Op Zondagmorgen, 29 October 1747 vond men aan de poorten en op andere plaatsen dezer stad biljetten aangeplakt, waarvan ook exemplaren in de straten gestrooid lagen, van den volgenden inhoud:

Aan alle goede Patriotten.

»1. Advys aan de burgers van Nymegen. Men heeft hier tyding ontvangen dat door toedoen van de inwoonders van Zutphen Z. H. de heer prince van Oranje tot stadhouder is aangesteld, zooals hy het thans is van andere provincien. Derhalve recommandeeren wy onze ingezetenen van ook niet langer stil te zitten, maar zamen te spannen, en gaan na boven, en vragen of de Heeren ook Z. H. willen uitroepen, zoo niet, dat wy het dan zullen doen. Sa, mannen, toont dat gy voor de goede zaak durft uitte komen, want men ziet dat land en kerk, ja, ook onze stad niet wel geregeerd wordt, en daarom blyft niet sitten, wy zullen mee doen. Arnhem begint ook al.

2. Alle eerlyke burgers en inwoonders die de Prins tot souverein stadhouder willen hebben, worden verzocht morgen middag te vier uren in het Kalverbosch te komen."

De kerken waren op dien Zondag niet druk bezocht, weinig koetsen met vier paarden ratelden over de Markt. Men schoolde samen, redeneerde

politiseerde, critiseerde en profeteerde. Niettegenstaande den rustdag zat de Raad tweemalen: dadelijk na het ontbijt en wederom 's namiddags. Met eenparige stemmen werden de auteurs en verspreiders van bovengemelde oproeping verklaard voor vijanden van de stad, de goede burgers en inwoners derzelve. Een premie van 100 goudguldens werd uitgeloofd voor hun ontdekking, en men besloot (als men ze vinden kon) ze te straffen, naar rechten tegen zoodanige boosdoeners alom gebruikelijk. De vergadering op het Bosch werd bij klokslag verboden, onder het gemor eener talrijke menigte menschen, groot en klein, die deze publicatie aanhoorden. Ook het samenrotten en het loopen roepen van »Vivat de Prins van Oranje!" werd verboden. Ouders werden aansprakelijk gesteld voor hun kinderen, meesters voor hun knechts. Nog dienzelfden dag kwam er bericht uit Zutfen, dat de schepenen en raden dier stad »gepermoveerd" waren geworden om Z. D. H., zooveel hun stad aanging, het erfstadhouderschap op te dragen, met verzoek een buitengewone Landschapsvergadering te doen beroepen, waarop die kwestie nader zou behandeld worden. Men zond antwoord »dat men voor Z. H. en het vorstelijke huis steeds een bijzondere hoogachting had geconserveerd, en ook bereid was daarvan reëele preuves te geven." Maar meer ook niet.

Niettegenstaande de wachten dien dag verdubbeld waren en het samenrotten verboden was, verzamelden zich toch troepen prinsgezinden voor de huizen van andersdenkenden, waar zij zich met slaan op de deuren, Vivat schreeuwen en het uitvoeren van wildedansen den tijd kortten. Anderen vereenigden zich tot een bende en doorliepen de straten, aangevoerd door een »stout kaerel", zekeren Aalbert Gramey, of lange Albert genaamd, met een getrokken houwer of hartsvanger in de vuist en verder nog met twee messen gewapend. Deze troep werd door de burgerwacht uiteengedreven, de aanvoerder op de Markt »bij de kop gevat" en, zonder om den Blauwen Steen gevoerd te zijn, gevangen gezet, waarop zijn aanhang een goed heenkomen zocht in de vlucht. Een andere hoop, aangevoerd door den apotheker Bartholomeus Berkeboom, drong in verschillende huizen, teneinde een trom op te sporen en alarm te slaan, Daar er zelfs voor een aanbod van 10 pistolen (90 gl.) zulk een instrument niet te vinden was, beval deze tweelingbroeder van Shakespeare's kapitein Parolles, zijn bende hun zakken met steenen te vullen en gewapenderhand een trom aan de hoofdwacht te gaan veroveren, waar toen de boekverkooper Heijmans, uit de Korte Burchtstraat, als burgerluitenant de wacht had. De krijgshaftige apotheker werd op de Markt gevangen genomen en opgesloten, waarop de bende zich uit de voeten maakte. 's Nachts werden eenige prinsgezinde heethoofden gevangen genomen, die alle evenwel, met uitzondering van Lange Albert, spoedig weder losgelaten werden. Berkenboom werd ingedaagd tegen 13 December, doch oordeelde toen raadzaam niet te verschijnen.

Op Maandag 30 October was er weder raadszitting. De heeren begonnen nu te laveeren en lieten bij publicatie bekend maken, dat zij het goed meenden met den Prins en dat zij eerstdaags over deze zaak een extraordinaire Landschapsvergadering zouden bijeenroepen. Wederom verbod van samenrottingen en Vivatgeschreeuw, dat echter in zijn uitwerking meer op een gebod dan op een verbod geleek. Middelerwijl werd, naar men beweert, aan de buitenlieden aangezegd »den hennep op prijs te houden", en men bracht ter algemeene kennis »dat de vensterduijmen van het Stadshuis sterk genoeg waren"; dreigende toespelingen op de sommaire executies, die bij het oproer van 7 Aug. 1705 hadden plaats gegrepen.

Nu kwamen de prinsgezinden — vrijcompagniën en kwalijkgezinden, in de taal der tegenpartij — met een langdradig manifest voor den dag. Een allercurieust document. Zij beweerden daarin, bereid te zijn tot het uiterste, teneinde hun wil door te drijven en besloten te hebben indien de Burchtstraat of het stadhuis met militie mocht bezet worden, die de burgerij daaruit zoude willen houden, een appèl op de officieren te doen, om met hen te komen onderhandelen, en te hooren bewijzen, dat het met deze stad en deze provincie gedaan zou zijn, indien de Prins niet tot Erfstadhouder uitgeroepen werd. Hoewel men niet het minste plan had, eenig geweld te gebruiken, zou men »vermits men zich altoos het zwaarste moet voorstellen", toch wel doen »het geweer klaar te hebben, zich verder voorziende van behoorlijk kruit en lood". Bij onverhoopte nederlaag, en »succumbe", zou men zich in de beste orde naar het Hof terugtrekken, de avenues daarvan bezetten, en overwegen wat er verder te doen stond. Na dat cordate besluit is het eind ware bathos: »Bijaldien een weigerend antwoord of resolutie onverhoopentlijk mocht gegeven of genomen worden (*sic*), is absolutelijk vastgesteld dat men met goede woorden te geven en sterke instantiën te doen, continueel zal voortvaren om het voorgenomen einde te bereiken, al zoude men bij wijze van aflossing acht dagen en nachten achter malkanderen [een ware noveene!] de Regeering te samen op het Stadshuis inmiddels verzameld zijnde (!), door gedurig smeeken en bidden dezelve gedrongen zijn lastig te vallen, zoodanig dat in zoo'n geval zelfs een steene hert zou moeten breken". — Wel treffend, maar toch miste het zijn werking.

Op 16 November waren de heeren van de Ridderschap vergaderd, en lieten 's avonds een feest aanrichten in de Gedeputeerde Kamer van het Stadhuis. De magistraat, vreezende dat dit tot onlusten aanleiding zou kunnen geven, gelastte den schout om met de klapperlieden en dienaren der justitie op de plaats binnen de poort post te vatten. Op het feest, dat om vier uur begon, werd dapper gedronken en geredeneerd door de heeren, terwijl bij de lakeien in de voorkamer, die gezorgd hadden, dat ook zij hun deel van den wijn kregen, de opgewondenheid zoo hoog steeg, dat zij omstreeks middernacht er lucht aan moesten geven, door

de flesschen op de gezondheid des Prinsen en van alle goede patriotten geledigd, uit de ramen op de hoofden der wachthebbende politie te werpen. Gebelgd stoven de schout Arents en de klapperlieden naar binnen, en bearbeidden de knechts met hun stokken. Daar verschenen »in het holst van den nacht" de beide burgemeesters Vos en van der Lynden. Zij geboden den knechts zich ordelijk te gedragen, kalmeerden de verbitterde politie en verwijderden zich. Doch nauwelijks waren zij vertrokken, of de lakeien stoven de feestzaal binnen en klaagden over het gebeurde bij hun meesters. Verhit door wijn en politiek vliegen dezen naar buiten; met het rapier in de vuist doen zij een heftigen aanval op schout en klapperlieden, die hun heil in de vlucht zoeken. Eenige heeren, nog niet voldaan met deze overwinning, zetten de zich naar huis begevende burgemeesters na, »schreeuwend en schrappend langs de straten, en roepend *Sta! Sta!*" De Edelachtbaren werden achterhaald bij de pomp in de Burchtstraat. Daar werd men handgemeen, een verward geschreeuw ging op in de slecht verlichte straat, doffe stokslagen weerklonken, degens kletterden, er werd zelfs een pistool gelost en het eind was, dat de burgervaderen »leelijk gehavend" hun heenkomen zochten.

Niettegenstaande deze executie betuigden de heeren edelen zich nog niet voldaan. Zij eischten voldoening voor het affront hun livereien aangedaan en dreigden zelfs in rechten te zullen procedeeren. De meer bezadigden evenwel maakten den volgenden dag verontschuldigingen bij de mishandelde burgemeesters.

Intusschen zat de burgerij ook niet stil en, geërgerd door het feit, dat sommigen der regenten des nachts langs de straten patrouilleerden, ten einde het doen der Prinsgezinden waar te nemen, besloten zij den magistraat een rekwest aan te bieden, met verzoek het stadhouderschap erfelijk te willen verklaren. Vier heeren, de advokaat Engelbert de Man, de advokaat Morrees, Adriaan de Mist en de wasbleeker Isaac Rijnders, droegen dat document van huis tot huis, teneinde de burgerij uit te noodigen het te onderteekenen, aan welk verzoek 330 ingezetenen voldeden. In dit rekwest maakten zij gewag van de wonderbare voorzienigheid Gods, die Z. H. in de fatale omstandigheid van ons Gemeenebest in het stadhouderlijk bewind over verschillende provinciën had gesteld, in een tijd toen de meeste gemoederen zoozeer van den Prins vervreemd waren, dat men zich niet ontzien had hem meermalen te hoonen. Zij constateerden dat de Republiek thans adem begon te scheppen en geduchter voor haar vijanden was geworden. Z. H. was bezield met een gloeiende liefde voor het vaderland, zou in het roemrijke spoor zijner voorvaderen treden, den vijand van onze muren keeren, een duurzamen vrede bezorgen, »tot welk einde Hij ons door God geschonken was." enz. enz.

De regenten lieten daarop, 8 December, scherpe bedreigingen uitgaan tegen allen, die dit rekwest zouden onderteekenen, waarop de gecommit-

teerden het gerucht verspreidden, dat het reeds meer dan duizend handteekeningen droeg. Zij kregen daardoor ook werkelijk dat getal bijeen en op 9 December was de aandrang van onderteekenaars zoo groot, dat de meesten niet in de gelegenheid kwamen hun naam er onder te zetten. Tegelijkertijd besloten de gecommitteerden een dergelijk rekwest aan de Gemeentelieden aan te bieden met verzoek om hun ondersteuning. Dit rekwest eindigt met de spreuk *Vox Populi vox Dei.* Op 13 December zou de kwestie in den Landdag behandeld worden. Doch de heeren van de regeering waren middelerwijl tot inkeer gekomen. Zij voorzagen, dat zij toch zouden moeten toegeven, wenschten liever in de voorbaat te zijn dan te laat te komen, en belegden een vergadering op 11 December waarop de rekwestdragers ontboden werden. Eenigen tijd werd er gedelibereerd. Onderwijl stond het volk oproerig en tierend voor het stadhuis, en verscheidene malen kwam de »majoor *de la place*" van der Meer ongeroepen de vergaderzaal binnen, met de Jobsboodschap, dat het volk in zoo groote woede was, dat hij geen kans zag, het langer in toom te houden. Men besloot dus toe te geven; op eens zag men de hellebardiers uit het stadhuis loopen om oranjekokardes en linten voor de leden der regeering te gaan halen, terwijl de president der Gemeenslieden kwam aankondigen, dat het besluit van den Raad onmiddellijk den volke zou bekend gemaakt worden. Daar hoorde men ook weldra uit het stadhuis den verboden kreet »Vivat de Prins van Oranje!" weergalmen, die door de buiten staande menigte werd overgenomen en spoedig door de geheele stad weerklonk, verkondigende, dat de Raad zich verklaard had voor het erfstadhouderschap. De heeren van het rekwest vertrokken onmiddellijk met hun papier naar den Haag, op het jacht van den graaf van Bylandt, dat te hunner eere met kanonnetjes bewapend was en twee trompetters aan boord had. Zij werden heuschelijk door den Prins ontvangen, doch aangezien zij niet van credentialen voorzien waren, was er met het rekwest niet veel aan te vangen. Op Woensdag 13 December evenwel werden de burgemeester Matthias van der Lynden en de raadsecretaris Abraham Vos gecommitteerd naar 's-Gravenhage, teneinde de officieele stukken aan Z. D. H. te overhandigen.

Maar daarmede waren alle moeielijkheden nog niet uit den weg geruimd. De magistraat had wel gestemd voor uitbreiding van de macht des Stadhouders, doch had het vergeven der stadsambten aan zich behouden. Dat was wel een streep door de rekening der prinsgezinden, waarvan velen gehoopt hadden hun ijver met een of ander winstgevend baantje beloond te zien. Te recht of te onrecht werd het raadslid Johan Michiel Roukens als het hoofd van den tegenstand tegen de machtsuitbreiding van den Prins beschouwd. Op hem wilde men zich wreken, tegen hem werd het volk opgeruid, zijn huis zou aan het gemeen worden prijsgegeven. Daartoe werd de avond van den 12en December bestemd. Wat

deed het er toe, dat zijn vrouw juist in de kraam lag? Dat maakte het feest slechts pikanter. Dus naar de Ridderstraat. Tierend en brullend verzamelt zich daar op dien ruwen winteravond een woeste horde van omstreeks 400 man, aangevoerd door den prinsgezinden de Man. Steenen donderen tegen de gesloten deur en blinden; pogingen worden aangewend om de deur open te rammeien. Daar steekt opeens de wind op, wild gierend om alle hoeken; te gelijkertijd opent de hemel zijn sluizen, stroomen plassen neder, gemengd met neersuizende leien van de daken en instortende schoorsteenen. Het was niet te doen in zulk weder, en de deur bood nog altijd tegenstand! Doornat en van schrik bevangen, zochten de bestormers hun heil in de vlucht. Binnen weinige oogenblikken was de onstuimige menigte uiteen, weggevaagd, verdwenen, en de straat overgeleverd aan stormwind en neerplassende regenvlagen. Roukens en de zijnen waren gered.

»Op den 12e December was er een geweldige storm uit het Zuid- en Noordwesten, waardoor veel schade aan huizen als anderszins geschiedde," meldt de droge Mr. In de Betouw, altijd geheimzinnig. Den storm, die in de Ridderstraat woedde, gaat hij stilzwijgend voorbij. ***Et c'est ainsi, qu'on écrit l'histoire!***

Ter herinnering aan deze gelukkige redding uit een zoo dreigend gevaar liet Roukens een gedenkpenning slaan. Ons Gemeente-museum bezit er exemplaren van in zilver en in brons. Op de voorzijde ziet men een ooi met haar lam, links belaagd door twee beren en twee slangen, rechts door een leeuw en twee vossen. Tijdgenooten wisten met name te noemen wie daarmeê bedoeld waren. Uit de wolken steekt een arm die een schild houdt, met het opschrift: TIBI MILITAT AETHER (voor u strijden de elementen). Op de keerzijde leest men:

JOH. MICH.
ROUKENS ICTI
SCAB. ET SENAT. NOVIOM.
AEDES PUERP. OPT. UXORIS
AGN. JANN. VERSPYCK
SANCTAE A FURENTE PLEBE
OPPUGN: EXORTA PRO
CELLA SERVATAE
PR. IDUS DEC.
1747.

Daar om heen: HAEC LIBERTATIS ERGO. (Dit ter wille van de vrijheid.) Het niet zeer vloeiende opschrift kan gevoeglijk vertaald worden: »Toen Agneta Jannetta Verspyck, geliefde echtgenoot van Johan Michiel Roukens, rechtsgeleerde, schepen en raad der stad Nijmegen, in het kraambed lag, is dit (daardoor) geheiligde huis door het woedende gemeen aangetast,

doch door het opkomen van een hevigen storm bewaard gebleven, 12 December 1747."

De woorden *aedes puerperae sanctae* zijn een toespeling op een oud-Germaansche wet, waarbij het huis eener kraamvrouw heilig, onschendbaar en een vrijplaats was. Vandaar ook, dat men bij oude schrijvers, wanneer oorlogsrampen beschreven worden, soms de uitdrukking vindt dat »kerck noch kraem" gespaard bleven. Kraamschenders, d. w. z. personen, die een wandaad bedreven in het huis waar een kraamvrouw lag, hadden zich in Gelderland, ter eerste instantie niet voor de gewone of nederrechters te verantwoorden, maar aan den vorst (Geld. Placaatb. Aanh. p. 148 col 1.) Zoo hield de hertog het straffen van dit vergrijp, als een der zwaarste misdrijven, aan zich alleen. En toen de Groningers op het laatst der 15[de] eeuw van den keizer het bestuur over Friesland gekregen hadden, en aangeklaagd werden, dat zij zich zoo woest gedroegen, dat zij zelfs de kraamhuizen niet ontzagen, werd hun deswege die suzereniteit weder ontnomen. Ook bij het Friesche Landrecht, in 1505 gemaakt en tot laat in de 17[e] eeuw bekrachtigd, worden huizen van kraamvrouwen nog uitdrukkelijk onschendbaar verklaard. Mannen wier vrouwen in de kraam lagen, waren niet gehouden op gerechtelijke dagingen te verschijnen. Evenmin konden in zulke huizen rechtsexecutiën plaats hebben. Zij waren op halsstraffe bevredigd en vrij. Dat ook in het Nijmeegsche recht het kraamhuis als een vrijplaats erkend was, blijkt uit de woorden van het volgende schepenprotokol van 3[a] die Odulphi 1459, op het gemeente-Archief voorhanden:

»Karolus de Hoenzelar juravit ad manus scabinorum, dat hy in den huyse Henrics van der Woerdt blyven sal, nyet daer uyt te scheyden in enniger wijs, ende oick gheenrehande vrijheden van kirchaven, *kraemen* off anders te gebruycken in ennigerwys; ende offt huys verbernde, ende (hy) van nooitswegen daer vyt gaen moest, so sal hij terstond wederom daer opter hofstat komen, daer rechts te verwachten, ende wederom tot elken mail daer yn te komen."

Een beperking van dat recht komt voor in het volgende raadsbesl. van 4[a]. pt. Oculi 1562, dat de kantteekening draagt »si reus ex domo puerpere producatur," en een antwoord is op een petitie van jonker van Boenenburg, om in zijn huis, als kraamhuis, het recht van asylum te eerbiedigen: »Is accordeert den gefangen, die diefftail begangen hefft, voor recht te stellen, niettegenstaende dat disclue vuyt Bonenborch huyss *daer enen craem gehalden*, gehalt sy; gemerckt dat die fryheit van eyn craemvrow nyet so fern en streickt, noch behoirt verstaen tho werden. Darumb dan, ende om verder consequentie van mishandelongh tho vermyden, ende guet regiment van justicien onder die borgeren toe onderhalden, en konnen myn heren, metten meisteren van Senter Claisgilde joncker Bonenborch's petition myt syn vrientschap nyet acceptiren. Versoickende demna

dat syn L(ieve) eyn Erberen Rait die weigerong der bede vorschreuen nijet vor unguet affnemen will, wie zulcx van den Burgermeister Beinhom int lanck muntlicken is vorgedragen."

Mijn lezing van dezen aanslag op het huis van Roukens wijkt aanmerkelijk af van hetgeen dienaangaande vermeld wordt in het artikel »J. M. Roukens" in het *Biographisch Woordenboek* van Van der Aa. Zoo erg als het daar wordt voorgesteld, is het niet toegegaan. Ware dat het geval geweest, dan zouden de volgens dat relaas gepleegde euveldaden zeer zeker niet voorbij gegaan zijn in de *Zedige Aanmerkingen* op de gebeurtenissen dier dagen, bij Hendrik Heymans in het volgende jaar hier ter stede in het licht gegeven. Hoewel dit pamflet vloeide uit de pen van een aanhanger der magistraatspartij, is daar evenwel geen sprake van gewelddadigheden *in* het huis gepleegd. Daarenboven, waren de plunderaars reeds *in* huis geweest, dan zou er geen reden bestaan hebben om te vluchten voor den stortregen en den storm. Zij hadden zich den tijd aangenaam kunnen korten in den wijnkelder en elders, totdat de bui uitgewoed zou zijn.

Vrouwengratie.

Onze stedelijke bescheiden bevatten enkele gevallen, dat ongehuwde vrouwen gebruik maakten van het haar eertijds toegekende recht, om een ter dood veroordeelde het leven te mogen redden door hem ten huwelijk te vragen. Van dit zonderlinge gebruik komen de volgende voorbeelden voor:

In het *Liber Depositionum Testium:* »Johan Buyss, Gerritgen, echte huysfrou Arntz van Rijswick ende Peter van Goer, tuigen durch dwanck des Rechten, als hier na beschreuen volght: Ende in den yrsten tuygen Johan Buyss ende Geritgen opgemelt eendrechtelicken, Dat eyn tyt lanck leden ys, ongeuerlicken achtien jair, dat eynen, genant Johan van Let, van Bruyssel, voir eyn Kreysknecht in Key^r Ma^tts hochlofflicker memorien dienst, alhier bynnen Nymeghen gelegen hefft, ende dat dieselve Johan van Let op die kriesswacht durch twist ende balgongh van de prauaess (provoost) aengeuanghen worden wass, ende alzoe die princess van Orangnien alhier bynnen quam, worden die geuanghen gelost ende gequyt. Ende als Johan van Let van verscheiden persoenen gesacht wart, by alzoe hy ter justicie gebracht soldt worden syn, sold hem eyn frouwe persoen, genant Weyndell Cornelissz, onse ingesetene, verbeden hebben; ende dat guede, getrouwe gunstige hert vermerckende ende aensiende, hefft Johan van Let, mit synen voorbedachden vrien wille, dieselve Weyndell voir hen tuigen vurschreven, ende meer anderen gueden frommen luyden, alsoick in presentie Lanslot van Watere, Johans van Let vurschreven lansman, mit eyn stuck geltz getrouwet, ende gelaefft hoer to halden voir syn echte witlicken huysfrouwe, ende van hoer nyet to scheiden die doede schieden hoer, enz. Dom. Laet. 1561.

Raadsbesl. 27 Oct. 1576: »Peter van Wanckom, geuangen synde van wegen eyns gestolen pertz, Is durch vorbitt der verordende Ritterschappen ende stedevrunden syner geuenckenis fry gelaten, mits conditien dat hy Beatrix ter kercke leiden sall."

Stadsrekenboek 1579. »Item den 15 Augusti int justificeeren van

Meinart Gerhartzss van Munickdam, unnd vur Hans Richter van Seelum, die op ten Valkchoff (vóór de Burchtpoort, waar de executies plaats hadden) *verbeden wort*, synt int raethuys gehaelt 12 quarten wyns vur die gefangen und Mr. Hans Scherprichter." En dit geval wordt nader opgehelderd in het boek van Crimineele Saaken § 19, waar men vindt op Zondag 6 Sept. 1579: »Hans Richter, van Zellon, gewesene dienaer des Eerentfesten Heeren van Ubbergen, dorch voorbidden eener maeget syn leven geschenckt, ende remis van den Hove erlangt, is van syner gefenckenis ontledigt, een orveed gedaen, ende, in praesentie eens eerbaere Raeds, ther ehe die maget vursegd van den minister Johanne Venradensi genomen ende getrouwt, ende syn attinge (onderhoud, eten) die Claes Burcharts, als volmechtiger des Heeren van Ubbergen, opsich genoomen, van wegen des Heeren voirsegd toe betaelen gelaefft, to quiteren ende schadeloes toe halden." En in het rekenboek v. d. j.: »noch betaltt Mr. Hanss den scherprichter, van Hanss van Vbbergen ter [pyn]bancken te brengen, vnd dairnae van einer maicht in den rinck verbaeden." Met den ring is hier bedoeld de kring van toeschouwers om het schavot.

Vrijstelling van doodstraf op collectief verzoek van vrouwen, doch zonder huwelijk, komt eveneens voor, o. a. in een brief van Karel van Brimeu, stadhouder van Gelderland, onder dagteekening 25 Maart 1562, berustend op het Gemeente-Archief in Bundel T. Daarbij wordt gratie verleend aan een jongen, die wegens verscheidene diefstallen in hechtenis zat, na hem eerst »dapperlick" gegeeseld te hebben. Deze gunst werd hem bewezen, zegt de stadhouder, »in aenschou zyner jeucht, vnd sunst wy durch den *jonckfrauwen aldair to Nymmegen*, vnd anderen gueden lieden om syn leven te erhalden (woe hij vellicht tot der doot gecondemneert moest worden) gebeden syn." De delinquent in dit geval was dezelfde knecht van burgemeester Bonenburg van wien sprake was boven, op bl. 68; hij had o. m. »synen jonckheren ende heren gestolen ende ontdragen een sylveren beker myt decksell, en een silveren saltvat." Blijkens het Rekenboek was hij na 28 dagen gevangen gezeten te hebben ter dood veroordeeld.

Dit voorrecht om ter dood veroordeelden door middel van een huwelijk te kunnen redden, bezaten ongehuwde vrouwen in een groot gedeelte van Europa, zoowel bij Germaansche als bij Latijnsche met Germanen vermengde volkeren. Daar men er geen spoor van vindt bij de Romeinen — uitgenomen het recht van gratie verleenen, dat den Vestaalschen maagden toekwam — is het misschien niet ongerijmd, den oorsprong af te leiden van den eerbied, dien de Germanen voor het vrouwelijk geslacht koesterden. Tacitus zegt, dat zij de vrouw als iets heiligs, iets goddelijks beschouwden, dat men haar raad niet verachtte, haar woorden niet in den wind sloeg. Zeker is het, dat, in lateren tijd althans, de vervolgde, die tot een vrouw zijn toevlucht nam, onschendbaar was als op een vrijplaats. Tal van

voorbeelden daarvan zijn in de sage te vinden. Zoo bedekt Chriemhilde, in het oude heldendicht »*der Rosengarten*", den door Dietrich overwonnen Siegfried met haar sluier, teneinde zijn leven te redden. Al vluchtte een wolf tot een vrouw, zegt Reinmar van Zwieten, een middeleeuwsch Hoogduitsch schrijver, dan zal men hem uit liefde tot haar het leven laten. En Grimm deelt mede in zijn *Rechtsalterthümer*, dat het nog tot in de vorige eeuw gebruikelijk was in de streken van Barège, in Bigorre, dat elk misdadiger begenadigd werd, die er in slaagde zijn toevlucht te nemen tot een vrouw. Uit zulke gebruiken schijnt het aannemelijker den oorsprong van dit recht te verklaren, dan uit de redenen, die »ook beroemde en verstandige schryvers", (doch die het waarschijnlijk te huis niet goed hadden) volgens van Idsinga's *Staatsrecht* aanvoeren: »als of zouwde zyn ingevoerdt, omdat het huwelyck erger straffe dan het hangen is, en een vrouw, en wel bijzonder een ontuchtige, waaraan eenige dit recht alleen schynen te geeven, een man erger plaagen als een beul; als 't welcke met de deftige wyze van dencken der menschen in 't gemeen, en de eerbaarheidt, die by dezelve plaats hadt, geenszins bestaanbaar is."

In het Friesche zoogenaamde *Zeendrecht* staat uitdrukkelijk, dat wanneer men een dief vangt, voor het gerecht brengt, en hij wordt veroordeeld, »daernaa so mach den dieff verantwoerden een mundeloes magedekenn, dat is die vader, noch moeder en hevet, die mach den dieff nemenn toe enen echten man, dat is toe enen voermunder (voogd). Wyll syt doen, ende dat mach men haer niet wygerenn, ende so is die deef vry daermeede ende quyt." In het bovenstaande wetsartikel is alleen sprake van dieven, die weleer alom met den dood gestraft werden, doch het was ook van kracht bij andere misdadigers, zelfs bij moordenaars. Voorbeelden daarvan komen reeds vroeg voor. In de stadsrekeningen van Vere vindt men onder het jaar 1489: »Betaelt mr. Willem van een man, die men gemeent hadde te rechten met den swairde, om dies wille, dat hij een vrouke doet stac, ende als hy up 't schavot was, so wert hy by een maecht verbeden om hem te trouwen, ende Myn Heer (Philips van Bourgondië) dede gratie." In die »Chronicke van der vermaerde ende vromen stadt van 's-Hertogenbosch" vindt men het volgende oud-wereldsche tafereel geschilderd: Zondag vóór vastenavond in 1543 omtrent acht uur 's morgens werd de groote klok van St. Jan geluid, waarop alle burgers met hun wapenen naar de poorten en op den ringmuur liepen. Daar vernam men, dat er zeven »verlopen boeven ende landsaten" gevangen waren, die den boeren van Helvoort overlast aangedaan hadden, »die welcke men alle ses aen een galge op die merct gehangen heeft, op onser liever Vrouwen avont purificatio, ende bleven daer hangen drie dagen, ende doen mit eenen wagen gevuert onder die galghe, ende daer in eenen cuyl gegraven. Ende die sevenste, wesende van Diesen, werdt van een maget verbeden, die hem troude terstont." Door den Raad van Harderwijk werden in

1578 drie boosdoeners ter dood veroordeeld. »Twee daarvan waren er reets geregt, en is den derden op aanzoeck van een vrouwmensch, hem tot een egte-man begerende, van de straffe bevryd en losgelaten." Zoo meldt Schrassert in zijn Beschryvinge der Stadt Hardewyck. Een voorbeeld uit Oostfriesland vindt men in Emmius' geschiedenis van die landstreek. Daar zouden namelijk te Emden twee zeeroovers terechtgesteld worden, doch den eenen schonk men het leven en de vrijheid, dewijl een meisje hem als echtgenoot begeerde, de ander werd gehangen.

In een dergelijk geval met een moordenaar, werd op 27 Febr. 1587 door het Hooge Gerechtshof van Breslau aan de rechters en schepenen van Freistadt, in Silezien, verklaard: »Aangezien bij ulieden die slechte gewoonte bestaat, dat een veroordeelde door tusschenkomst en op bede eener maagd, die hem trouwen wil, van de gewone doodstraf bevrijd kan worden, zoo mag dat gebruik ook in dit geval van toepassing zijn."

Het is begrijpelijk, dat dit middel om aan den dood te ontkomen, wanneer het zich aanbood, dikwijls, vooral in den lageren stand, met beide handen werd aangegrepen. Doch bij de hoogere standen was dat lang niet altijd het geval; voor hen was vaak de dood een minder schrikbeeld dan een *mésalliance* of een *marriage mal assorti.* Te Harlingen gebeurde het in 1567, dat de heeren van Batenburg en eenige andere edellieden, op de Zuiderzee verraden en gevangen genomen, in het kasteel op den dood zaten. Daar verscheen »een jonge maagd, die haar hair heel fray opgemaakt, een kroon van rosmareyn op 't hoofd gezet, en zig geheel en al als een bruid toegesteld hebbende, tusschen nog twee andere, in een anti-chambre komende," verzocht, bij den Stadhouder Aremberg toegelaten te worden, teneinde volgens oud Friesch recht, een vaandrig af te bidden, die onder de ter dood veroordeelden was. Aremberg wilde niets van dit recht weten, en sloeg het verzoek af. Maar ook de veroordeelde was er niet toe te bewegen en verklaarde, dat hij zijn leven »door zulk een ongelijk huwelijk, en dat zoover beneden zijn geboorte was, in te gaan, niet vrijkoopen wilde."

Een ander voorbeeld vinden wij in de vaderlandsche geschiedenis van Bor. In 1582 werd Nicolaes de Maulde, kapitein eener compagnie infanterie, als aanlegger eener muiterij ten gunste van Leicester, te Leiden gevangen genomen. Hij stond terecht, bekende zijn schuld, en werd ter dood veroordeeld. »Den voorssegden Nicolaes de Maulde werd van een yder seer beklaagt om syn jonckheyt, beleeftheyd, als andere goede qualiteyten." Nadat het vonnis uitgesproken was, werd hem »van eenige aengezegt, dat hij moed houden soude, dat een joffrou, genaemt Uytenbroek, hem verbidden en ten huwelick versoecken soude; maar hy, horende deselve noemen, en in haer geselschap wel geweest synde, hadde weinig moeds, dat hy door haar verlost worden soude, of ook deselve ten huwelyke niet begerende, konde hem niet tevreden stellen; het versoek van de

voorssegde joffrou werd afgeslagen," en de Maulde werd onthoofd.

Een voorbeeld van een kieskeurigen dief, die de aangebodene gratie afsloeg, wegens gebrek aan bekoorlijkheid der zich aanbiedende bruid, wordt medegedeeld in een ondeugend versje van Lazarus Sandrub in zijn gedichtjes, die te Frankfort in 1618 het licht zagen:

„Ein Dieb sollt man justificiern,
Als man ihn für Gericht thät führn;
Da kam ein Magd auch auf den Plan
Und sprach den Henker fleissig an,
Er sollt den Dieb zum Mann ihr geben,
Denn sie wollt mit ihm ehlich leben.
Mit Fleiss besah der Dieb die Magd,
Aber ihr Lieb ihm nit behagt,
Sprach sie hätt eine Habichtsnasn,
Die Lefzen wärn ihr aufgeblasn,
Sprach: Meister, richt mich immerhin!
Viel nutzer ists wenn ich todt bin,
Den dass ich sollt mit dieser Mährn (merrie of nachtmerrie)
Mein Leben jämmerlich verzehren;
Ist besser dass ich sterb einmal,
Denn dass ich stetigs leb in Qual."

Dat het ook mannen kon tegenvallen, en dat de gehoopte gratie niet werd aangeboden door haar, van wie men dat verwachtte, dat ondervond de roofridder in de oude ballade. Thysken van den Schilde, een ruiter en roover, wordt daarin voorgesteld als tot radbraken veroordeeld, in een hoogen toren gevangen zittende. Daaronder komt zijn liefste een praatje met hem maken, zeggende o. m., dat, indien hij haar raad gevolgd, het ruiten en rooven gelaten had, hij daar niet zou gezeten hebben. Thysken »liet syn hoofdeken ter hogher tinne uit schieten," en antwoordt, dat alles haar schuld was: zij »wou draghen dat silver ende root gulden, dat rode beslaghen gout." Hij had teveel gezegd; gebelgd over dit verwijt, voegde de schoone hem toe: »Hadt ge dat woord niet gesproken, ik had u gered, doch nu zal het u »costen dyn fiere jonghe lyf." Thysken vraagt haar:

Och, vroucken van den Schilde, en soude u dat niet verdrieten,
Dat mi die raven, die voghelen souden eten,
Dat mi souden eten so menich clein voghelken?

Tot zijn troost verneemt de candidaat voor het rad de woorden:

Och, Thysken van den Schilde, en laet u niet verlanghen,
Ic sal uw radeken met rooskens omhehanghen,
Daer op sal rusten dyn fiere jonghe lyf.

Zooals in het boven aangehaalde feit van Aremberg te Harlingen,

gebeurde het meer, dat het recht der vrouw een doodvonnis te casseeren niet erkend werd. In Gent werd in 1566 een moordenaar en roover opgehangen, in 1580 een soldaat, niettegenstaande zich in beide gevallen een jong vrouwspersoon aangeboden had, om den misdadiger op staanden voet te trouwen. Zulk een recht of gewoonte, waardoor de uitvoering der strafwetten afhankelijk gemaakt werd van hartstocht, willekeur of eigenbelang van bijzondere personen, en dat de deur opende tot allerlei kwade praktijken, kon dan ook natuurlijk slechts bij uitzondering worden toegelaten, en bleef altijd een schreeuwende onrechtvaardigheid voor getrouwde arme zondaars.

Juristen zijn het nog niet eens over het vraagstuk, of dit recht van gratie te verleenen door het huwelijk, alleen was toegekend aan haar, die nooit gehuwd geweest waren, of ook aan weduwen, en zelfs aan mannen, die ter dood veroordeelde vrouwen tot echtgenoote mochten begeeren. Een Hoogduitsch rechtsgeleerde (Struvius, Syntagma Juris XLIX, th. 89) verhaalt een merkwaardig voorbeeld van dit laatste, waarin hijzelf voor de toepassing had geadviseerd. Een jong vrouwspersoon, wegens het vermoorden van haar onecht kind ter dood veroordeeld, werd door een blindeman ten huwelijk begeerd. Aan verzachtende omstandigheden ontbrak het niet en de bede werd verhoord. Verder is mij geen enkel voorbeeld bekend, waarin die gunst aan een man zou zijn toegestaan, en het ligt dan ook in den aard der zaak, dat zulks moeilijk het geval kon zijn.

Sint Geertruids Bergje en Kerk.

31 Maart 1895.

Wederom is er een stukje oud-Nijmegen »improved off the face of the earth." De huisjes op het Sint Geertruidsbergje zijn den weg van alle gebouwen gegaan. Grootendeels althans, want twee zijn er nog in wezen gebleven. Mooi was dat stukje oud-Nijmegen niet. Maar het gaat er mede als met een slechten tand of kies: hij of zij moet er uit, en toch, als ze weg is, voelen wij een soort van verdriet, wij missen iets, dat tot ons behoorde. Wel kunnen de meesten onzer de tien leelijke huisjes, die daar aan den Voerweg stonden, beter missen dan een tand, maar wij waren gewend, ze daar te zien, onze vaderen hadden ze daar gekend, en hun afwezigheid maakt — voorloopig nog — een leegte in het zoo welbekende stadsgezicht. Zij hadden daar ook een heel poosje gestaan; een gansch stuk wereldgeschiedenis was over die krotten heengegaan. Geslacht op geslacht was daar geboren, gehuwd en tot zijn vaderen vergaderd. Daar waren dagen van geluk en van ellende doorleefd in die huisjes, daar heeft men vreugde en verdriet gekend, zij zijn het tehuis van duizenden en duizenden geweest, al waren dat somtijds »die besten Brüder auch nicht". Doch die gebouwtjes behoorden nu eenmaal niet meer in onzen tijd, en zij zijn verdwenen.

Het bergje ontleende zijn naam aan de kerk, die eenmaal ten O. der stad stond. Doch het schijnt dien naam eerst betrekkelijk laat te hebben overgenomen, hij wordt althans niet aangetroffen vóór 1532. In dat jaar verkoopen de timmerman Lambert van Rijswijck en Jutte zijn vrouw een ledige ruimte bij Sent Gertruden berch. Een schepenprotocol van 1586 voegt er een niet dikwijls voorkomend oud woord bij: »aen St. Gertrudis bergh, *op die Kleff*". Dit woord, dat in de meeste oudere Germaansche talen aanwezig is, beteekent helling, steilte; vgl. het »roode Klif" bij Stavoren, en waarschijnlijk ook de naam der stad Kleef. In genoemd protocol beteekent het de plaats waar de huisjes stonden. Dat die gebouwtjes niet te vinden zijn op het in het algemeen niet zeer

nauwkeurige plan in Pontanus (1639) moet aan eene omissie te wijten zijn, want zij worden vermeld in oudere schrifturen, en zijn dan ook te zien op het plan van 1572, acht in aantal.

Alle berichten ontbreken omtrent de bekeering dezer gewesten tot het Christendom. In 496 trad Chlodwig, Koning der Franken, na de Alemannen bij Zülpich verslagen te hebben, tot den Christelijken godsdienst over. Doch hij dwong zijn onderdanen niet zijn geloof te volgen, en in onze streken greep die bekeering vermoedelijk niet plaats voor de 7e of 8e eeuw, toen Bonifacius, Amandus en Suidbertus daar het Christendom verkondigden. Misschien evenwel was het Christendom te Nijmegen vroeger dan elders door den invloed der Frankische vorsten aangenomen, en laat het zich daardoor verklaren dat deze stad en omstreken tot de aartsdiocese van Keulen behoorden, en niet bij het bisdom Utrecht gevoegd werden, zooals met het overige Gelderland geschiedde. Ook is het zeker, dat Suidbertus reeds vroeger hieromtrent gepredikt had, al verwerpt men overigens de berichten medegedeeld in zijn onechte biographie, die op naam van Marcellinus gaat. De kroniekschrijver van Berchen althans meldt, op gezag van oude bescheiden, dat hier reeds omstreeks 692 een parochiekerk op een heuvel aan de O. zijde van de stad gebouwd zou zijn. Die eerste kerk stond denkelijk buiten den ringmuur, aan het O. einde van het tegenwoordige Kelfkensbosch, en was gewijd aan St. Geertruid. Deze vorstin, geboren in 626, was dochter van Pepijn van Landen en van Idberga of Itta, een zuster van Modoald, aartsbisschop van Trier; zij was dus nicht van Pepijn van Herstal, door diens niet minder heilige moeder Begga. Geertruid overleed in 659 en vermaakte al haar bezittingen aan een klooster in Breda, dat zij zelf gesticht en in 647 ingewijd had. Niet lang na haar overlijden werd zij heilig verklaard, uithoofde harer groote godsdienstigheid en milddadigheid. Haar feestdag valt op 17 Maart; die dag was oudtijds een termijn hier ter stede, lijfpensien b.v. werden betaald op St. Peter, St. Geertruid, Paschen en St. Victor. Onder de relieken in St. Stephenskerk tot den tijd der hervorming bewaard, bevond zich ook eenig overblijfsel van St. Geertruid.

Wij zijn geheel onbekend met de toestanden onzer stad in de tijden toen de St. Geertruidskerk gesticht werd; dientengevolge kunnen wij niet met zekerheid zeggen dat dit gebouw ook toen buiten de muren lag, zooals het later deed. In elk geval zou daarin niets buitengewoons geweest zijn, integendeel, het was een veelvuldig voorkomend verschijnsel. Om een paar voorbeelden in ons land te noemen: de oude St. Nicolaaskerk te Harderwijk, de eerste kerspelkerk dier stad, stond lang voor den tijd van Reinoud I, »omtrent een slingerworp buiten de Luttickepoort", en werd eerst in 1415 binnen de stad verplaatst, onder den naam van O. L. Vrouwenkerk. St. Jan te 's Hertogenbosch was oorspronkelijk buiten de stad gebouwd, en kwam eerst in 1318 bij de uitlegging der

muren binnen de stad. Ook de parochiekerk van St. Geertruid te Utrecht stond aanvankelijk buiten de stad, en werd later, misschien in 1232, binnen de muren getrokken. Met de oudste kerspelkerk van Kleef, St. Johannes Evangelist, was dit eveneens het geval, en verder weg vinden wij een beroemd voorbeeld in de St. Stevenskerk te Weenen. Wat ook de reden van dit schijnbaar zonderlinge gebruik geweest moge zijn, het zou niet moeilijk vallen eenige honderden parochiekerken in verschillende landen van Europa aan te wijzen, die eenmaal in hetzelfde geval verkeerden.

Het oude kerkje schijnt niet onaanzienlijk te zijn geweest, althans in 1242 (en hoeveel of liever hoe weinig inwoners kon Nijmegen toen hebben?) bezat het minstens drie priesters: Henricus, die in brieven van 1243—50 rector en plebaan wordt genoemd, benevens Olricus en Wilhelmus. Een eeuw vroeger vindt men een »Olricus, sacerdos de Novimagio" vermeld. In het midden der 13[e] eeuw besloot men de kerspelkerk binnen de muren der stad te verplaatsen. Men vreesde dat bij een mogelijke belegering van den burcht dit kerkgebouw voor de belegeraars van grooten dienst zou kunnen zijn, zooals graaf Otto III zelf ondervonden had. Van de nieuwgebouwde kerk was in 1273 reeds zooveel gereed, dat er dienst in gedaan kon worden, en op 7 September v. d. j. werd het koor ingewijd, onder het patrocinium van St. Stephanus, door den beroemden Albertus von Böllstadt, bijgenaamd den Grooten, wijbisschop van Keulen. Waarom de beschermheilige der stad bij die gelegenheid veranderd werd, is niet bekend.

De St.-Geertruidskerk werd toen afgebroken, doch tot 1591 toe had er jaarlijks op de octaaf van Pinkster een plechtige omgang van de gansche cleresij van Nijmegen plaats om dat kerkhof, met het H. Sacrament, het beeld der H. Maagd en de relieken der Heiligen. Te midden dier eeuwen-oude graven werd dan op een uit schragen gevormd altaar een Mis opgedragen, en volgens de woorden van den vromen kroniekschrijver en priester Willem van Berchen, »gebeden opgeofferd voor de zielen dier ontelbare geloovigen, wier lichamen aldaar in het stof in den Heere rusten, in afwachting van het laatste trompetgeschal en de toekomstige retributie hunner daden". Deze omgang, toen voor het eerst, waarschijnlijk door den invloed van Albert den Grooten ingesteld, werd later door de geheele R. K. wereld aangenomen en is nog ten huidigen dage gebruikelijk. Het was een der dertien processiën, waaraan onze burgemeesteren en raad gehouden waren in ambtsgewaad deel te nemen.

De juiste ligging der oude St. Geertruidskerk is ten eenenmale onbekend, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat zij te zoeken is aan de Oostzijde van het Kelfkensbosch. Toen men in 1633 een afwateringskanaal van den toenmaligen poel op het Bosch naar den Voerweg groef, werden er daaromtrent groote hoeveelheden duifsteen gevonden. In No-

vember 1665 werden er opgedolven »buiten (achter) het Kalverbos aent hangen van den wall" 41 ton; in December 67 ton; November 1867, 40 ton, »soe men uytgroeff teynde van het Calverbos." January 1668 »int Kalverbos" 58 ton. Zoo kwamen er ook in 1841 bij het graven van gaten voor boomen, tegenover de tegenwoordige huizen n°. 19 en 20, op nagenoeg een meter diepte fundamenten van zwaar muurwerk in duifsteen voor den dag. Ongelukkig was men toen hier ter stede te onverschillig voor zulke zaken, om verdere nasporingen te doen. Toch is het hoogstwaarschijnlijk, dat men daar overblijfselen van de oude kerk voor zich had. Mijn vermoeden is dit: wat boven den grond stond van het gebouw was afgebroken, nadat de St. Stephenskerk ingewijd was, maar wat daar beneden lag had, men daar gelaten. Een crypt, zooals zoovele oude kerken bezaten, zou veel van dien gevonden duifsteen verklaarbaar maken. Ook de fundamenten van een muur om het kerkhof kunnen er bij geweest zijn. Aan Romeinsche overblijfselen zal men niet moeten denken: ik betwijfel, of er hier ooit Romeinsche bouwwerken uit duifsteen gevonden zijn.

Een kapel, waarvan de overblijfselen bij het afgraven der Wallen weder te voorschijn zijn gekomen (nabij de Belvedere), werd op het Oude Kerkhof in 1460 gebouwd, maar wordt reeds genoemd twee jaren vroeger. Op 5 Mei 1458 toch erkent Geerloch van der Waden een hofstad in de Ooi verkocht te hebben, waaruit »Sint Geertruids kapel op het Oude Kerkhof" een erfpacht had van 1½ schild, 1½ malder zout en 12 hoenders. Ook vermeldt een schepenprotocol van 1459 dat Hille, vrouw van den smid Johan van den Broick, uit haar nalatenschap een som van 100 Rh. gl. vermaakt aan de »fabriekmeesters der kapel van St. Geertruid, gelegen op het Oude Kerkhof." Een ander behelst het contract, waarbij Herman van den Boot »die capelle opten Alden Kerckhoff" dekken zal met goede Rijnsche leien, wel vastgenageld, tegen vier Rhijnl. guld. per roede. Tot 90 gl. toe mocht hij gaan. Kwam het op minder te staan, dan moest het overschot teruggegeven worden. Naïeve wijze van aanbesteden! De kroniekschrijver van Berchen noemt het een schoone kapel en zegt, dat zij opgericht werd uit de aalmoezen der geloovigen, ter eere der oorspronkelijke patrones St. Geertruid, en aan haar gewijd was. Op kosten der St.-Geertruidsbroederschap werd er een vicaris onderhouden, die rector genoemd wordt op de lijst der jaarrenten, welke de stad in het midden der 16ᵉ eeuw te betalen had: »den rector van Sinte Gertruden Capell op den alden kerckhoff bet. een jairrente van 11 gl. 10 st."

In 1559 schijnt dit gebouw hernieuwd te zijn of wel er werd een nieuwe kapel aangebouwd, althans het Rekenboek van dat jaar bericht in de voermans-rekening: »Vant raethuys (waar toen groote verbouwingen plaats hadden) op den alden kerckhoff gevuert vyff stucken blaeuwen steens, durch onsen heren ende die meisteren van sunter Claes geg. tot

den voet van sheiligen cruys in die *nyhe capel.*" En weder in 1569 »betaelt aen meister Roloff van Coelen, metzeler, dat hy verdient had in die alde kerck opten Valckhoff (zoo heette het Bosch nog in dien tijd) ann arbeitzloen, 6 gl. 3 st. 1 oirt". Dat dit gebouw een spits torentje aan het W. eind had, blijkt uit een stadsplan van 1572.

Gedurende de godsdiensttwisten, die hier omtrent dien tijd heerschten, schijnt de kapel in verval geraakt, en, te oordeelen naar den staat, waarin zij zich bevond, weinig meer gebruikt te zijn. 1569 »Mr. Roeloff, metzeler, dat hy verdient had in de alde kerck opten Valckhoff aen arbeitz loen, van estericken, van sandt, kalck ende leyen toe fueren," enz. Er werden ook 400 baksteenen verbruikt. »In de Mey(maand) 1571 Jelis Greyz met den dodegrever, doer befeel des raetz aenverdyncht die kerck op den alden kerckhoff aff the keren, vnd twee mael over wael the wytten, vnd kasten vnd altaren myt dat Sacramentenhuesken aff tho keren, vnd to wassen, voor 8 gl 2 st. tot wynkop; noch 3 st. van water tho fueren vnd kalx. Noch 12 tonnen waters daer die altaren vnd die kerck mey gewassen syn, die ton 1 blanck; noch 2 kupen kalx." In 1574 betaalde stad den glazenmaker voor »het stoppenn vann *datt glass van der statt* opten alden kerckhoff," waaruit men mag opmaken dat de stad aan het kapelletje eenmaal een geschilderd venster had vereerd, welks onderhoud zij op zich had genomen.

Bij den uitleg der stad, die in 1467 voltooid was, had men den nieuwen ringmuur vlak achter het O. einde van St.-Geertruidskapel getrokken. Omtrent een halve eeuw later werd de aarden wal achter den ringmuur opgeworpen, doch bij de kapel was daar geen plaats voor, althans de wal moest daar smal blijven. Toen men derhalve in den Tachtigjarigen oorlog den wal overal breeder en dikker wilde maken, moest dat gebouwtje of althans een gedeelte er van, vallen. Dit geschiedde in 1579. Aldus het rekenboek: »Item hebben gearbeit om den alden kerck aff to breecken", volgt een lange lijst van arbeidersnamen. »Item meyster Hanrick van Luyck, mit synen soen an den alden kerck gebraicken 6 daich". Hij was stadsstraatmaker, misschien moest hij de zerken opnemen. »Noch den 23 May an den alden kerck to breeken gearbeit 3 daich. Den irsten daich Juny betaelt diese nae beschreven persoenen, die den alden kerck afgebraicken hebben". »Item die timmerluiden hebben getrouwelick gearbeid, groete sorch vnd arbeid gehadt met dat holt aff te neemen", weshalve zij 1 gl. 13 st. drinkgeld ontvangen. »Drie karren duyffsteins van den alden kerckhoff gehaelt om sement to maelenn." Dan volgen er weder lange lijsten van mannen en jongens, die weken lang het werk der vernieling voortzetten; daaronder ook de trommensleger en de hundvanger, die den bot (de mand) dragen. »Item ick (rentmeester) heb betaltt Cornelis van Lirop, metzeler, van die kappell und ringelmuir, vnd dair dat cruciflx op steet, die steen op synen kosten vanden olden

kerckhoff aff to brecken, vnd den stein gevecht (geveegd = afgebikt) vnd schoongemaickt, vnd mitten duisent geleevert, to weten 63,600 tegelstein, vnd hem betaltt van ieder 1000: 16 st. Item betailt diese naebeschreven leyendeckers, dat sy int irste, vur myner (rentmeester's) aenkomst, vnd oick int leste, aen die alde kerck gearbeit hebben, om to entdecken", daarop volgt weder een lijst van namen. Geheel werd het kerkje niet afgebroken, dat blijkt, want de overblijfselen staan er nog. Wat overbleef, werd begraven onder de opgehoopte aarde bij de verbreeding en versterking, die de wallen na de reductie der stad ondergingen. Zoo werd b.v. volgens raadsbesluit van 14 Jan. 1597 ten dien einde »allen dreck ende vulicheit omtrent den Valchoff ende sunst [in de bovenstad] liggendt, gebracht bij den wall, naest den Alden Kerckhoff" en uit de lagere gedeelten aan den wal »aen des heren van Doedendaels huyss". De standplaats van het oude kerkje werd daarop in den loop der tijden zoo geheel vergeten, dat geen Nijmegenaar meer wist te zeggen, waar St. Geertruids-kapel gestaan had, totdat in 1880 bij het sloopen der wallen een gedeelte van dat gebouw weder teruggevonden werd. Aan de N. zijde daarvan ontdekte men toen ook een knekelhuis vol beenderen.

Bij raadsbesluiten van 31 Juli 1580 en 9 Jan. 1695 werd de opkomst der vicarie van St. Geertruid, benevens die der kapellen op den Burcht, geadsigneerd tot onderhoud der predikanten en de tertiën der vicarie in deze kapel bestemd tot bezoldiging van den koster der Waalsche kerk.

Op het oude kerkhof, dat zooveel eeuwen lang het stadskerkhof geweest was, schijnt men in het begin van de 16e eeuw nog begraven te hebben, althans in het Rekenboek van 1532 leest men, dat de *meisteren van den alden kerckhoeff* een jaarrente hadden van 5 gl. »herkommende van Gairt van Colne", schepen in 1515, onderrichter in 1516. Later moet het in onbruik geraakt zijn en een onooglijk, verwaarloosd aanzien gekregen hebben. Waren er groote werken van stadswege in handen, dan werd daar de kalk beslagen, steenen gehouwen, hout gezaagd, baksteenen, leien, zand en hout gedeponeerd. Ook het stadsstratenvuil werd er gebracht: 1588 »Noch hefft Uwens (stadsvoerman) gevuert 143 karrenn drecx op ten alden kerckhoff". Er werd toen ook sedert lang niet meer begraven, behalve de op het Valckhoff geëxecuteerde misdadigers, die stierven voorzien van de H. Sacramenten, en dus in gewijde aarde mochten rusten. Het laatste lijk dat er ter aarde besteld werd, was misschien wel dat van een dienstmaagd, die zich in 1624, ten huize van den kapt. de St. Hilaire, om het leven gebracht had uit angst voor straf. »Op voorbede van goede luiden werd vergunt haar stilzwygens by nacht wyle op den Ouden Kerckhoff te begraven."

De Klok in de Voorzaal van het Raadhuis.

Welk Nijmegenaar kent niet de klok in de voorzaal van het Raadhuis? Doch hoeveel Nijmegenaars zijn er, die zich de moeite getroost hebben, eens alles te lezen en te ontcijferen, wat er op de groote vergulde schijf staat, die men onder de wijzerplaat ziet? Zeker niet vele; de richting der regels — bij sommige moet men bijna op zijn hoofd gaan staan om ze te lezen — en de tochtige gang, zijn redenen, dat de meesten weinig lust gevoelen zich bekend te maken met al, wat daar te zien en te leeren valt. Ook de beschrijvers van Nijmegen, Arkstee, ten Hoet, Keller en *tutti quanti*, geven dit uurwerk als het ware slechts een groet in het voorbijgaan. Toch verdient het ten volle nader in oogenschouw genomen te worden, vooral daar deze klok als een Nijmeegsch waarteeken mag beschouwd worden.

De groote gegraveerde schijf beneden de wijzerplaat is een eeuwigdurende kalender, een compendium der almanakswijsheid van de 16e eeuw. Zij bevat tien concentrische ringen, gelijkmatig verdeeld in segmenten, waarvan elk aan een maand gewijd is. Op den buitensten ring staan de namen der maanden: »Januarius, wyens maene schynt 30 dagen; Februarius, wyens maene schynt 29 dagen", enz. De 2de ring bevat de datums der maanden. De 3de de Zondagsletters. De 4de de namen der Heiligen aan wie de dagen gewijd zijn, waarbij de hooge heiligedagen met kapitale letters zijn aangeduid. Bij 1 Januari staat: »Jaersdach, is Christus besneden, ende syn eerste bloed gestort, Lucas 2, oudt wesende 8 dagen, ende die werelt oudt synde 3974¼ jaer". Bovendien vindt men daar ook de uren van op- en ondergang der zon, de lengte van dag en nacht, en den datum, waarop de zon in het hemelteeken van elke maand treedt, als: 11 Januari »Den inganck Aquarii van de Sonne"; 11 Februari »Den inganck der Sonne in Pisces". De 5de ring vertoont het teeken van den dierenriem van elke maand, keurig in relief in palmhout gesne-

den. Daaronder de Latijnsche benaming van het teeken en een hygiënische opmerking, als: »Libra, heedt ende vochtig"; »Scorpio, koudt ende vochtig". De 6de ring vertoont de afdeeling van elk hemelteeken in dertig graden, op den eenen ring van tien tot tien, op den tweeden van vijf tot vijf, welke afdeelingen eertijds bij beurten rood gekleurd en blank gelaten waren. Hierop ziet men de schijnbare beweging der Zon en den omloop der Maan. Op den 7^en^ ring zijn de maanden volgens jaargetijden gegroepeerd, met de respectieve bijschriften: »Dit zyn de drye maenden van den Winter", desgelijks »van den Lenten", »van den Somer" en »van den Herrist". De 8ste ring vertoont het gebruikelijke hieroglyphische teeken van den dierenriem, met een aanteekening omtrent den invloed daarvan op het menschelijk lichaam. Beginnende met Januari: (*Waterman*) Goet. Regeert de beenen van de knyen totte enkelen. (*Visschen*) Middelbaer. Regeert de voeten der menschen. (*Ram*) Goet. Regeert dat hooft ende die oghen. (*Stier*) Quaedt. Regeert den hals ende den crop. (*Tweelingen*) Quaedt. Regeert de schouderen, armen ende handen. (*Kreeft*) Middelbaer. Regeert de borsten, maeghe ende longh. (*Leeuw*) Quaedt. Regeert de lever, 't herte, de syden ende die rugge. (*Maagd*) Middelbaer. Regeert de buyck, ingewant ende nyeren. (*Weegschaal*) Goet. Regeert den naevel ende (een woord, dat men niet meer uitspreekt). (*Schorpioen*) Middelbaer. Regeert de gemachte ende backdarmen. (*Schutter*) Goet. Regeert de beenen baven de knyen. (*Steenbok*) Quaedt. Regeert de knyen der menschen". Bedenkt men nu, dat oudtijds het nieuwe jaar begon met Maart, dan ziet men hoe regelmatig de invloed van den stand der zon over het menschelijk lichaam in den loop van het jaar verspreid was, beginnende met het hoofd in Maart en eindigende met de voeten in Februari. Op den 9^en^ ring ziet men gegraveerde voorstellingen der bezigheden, die elke maand medebrengt; duidelijkheidshalve is in een hoek het teeken van den zodiac aangebracht, waaronder elke maand staat. Januari: een man zit te eten, terwijl een ander bij den haard heeft plaats genomen. Dit is geheel in overeenstemming met de voorschriften der almanakken van die tijden:

Coemt die sonne in Aquario ghegaen,
Wilt u dan schicken by den viere,
Te eten, te drincken, te maken goede chiere.

Februari: een binnenhuis met een man aan den haard; buitenshuis boomen planten. Maart: snoeien en andere tuinarbeid. April: een vrouw, die een koe melkt. Mei: schuitjevaren en zwemmen. Juni: schaapscheren. Juli: grasmaaien. Augustus: korensnijden. September: ploegen en zaaien. October: wijnmaken; een man treedt druiven in een kuip, onder het genot van een kan wijn, terwijl op den voorgrond een ander ligt, die zich te veel aan het druivensap te goed gedaan heeft. De voor-

stelling van het wijnmaken moge verwondering baren, in een land, waar geen wijn gemaakt wordt. Maar October heet nu eenmaal wijnmaand. Ook de landman Poot neemt een dichterlijke vrijheid met ons klimaat, wanneer hij het leven van den Nederlandschen boer beschrijvende, aangaande zijn werkzaamheden in den herfst zingt:

't Herfstsaizoen, vooral te danken,
Snijt hem druiven, perst hem most,
Most die slechts wat moeite kost:
Hemelwaerde wyngertranken
Vullen dan met wyn zyn ton,

November: vlasbeuken; op den achtergrond een wever. December: varkensslachten. Eindelijk in den binnensten cirkel leest men: „*J. Gront, fecit, in usum Johannis Hartij, civitatis Noviomagensis a secretis*, 1597", d. w. z.: »Gemaakt door J. Gront, ten dienste van Johan de Hardt, secretaris der stad Nijmegen, 1597." Johan de Hardt werd secretaris in 1589, toen deze stad nog trouw was aan Koning Philips, en bleef in die betrekking tot 1599, dus nadat Nijmegen door Maurits was ingenomen. Hij schijnt zich goed naar de tijdsomstandigheden te hebben kunnen schikken:

N'importe de quel côté que vint souffler le vent,
Il y tournait son aile et s'endormait content.

Uit het opschrift op de plaat blijkt niet, wàt J. Gront gemaakt heeft. Heeft hij alleen de plaat gegraveerd, of is hij ook de maker van het uurwerk? Denkelijk graveerde hij alleen de plaat, want van beroep was hij goudsmid en goudsmeden verstonden toen meestal de graveerkunst. In het Rekenboek van 1608 vindt men hem vermeld als een bekwaam kunstenaar: »Jan Gronde, goudsmitt, voor idt ontwerp van twee schorstenen in de nye camere achter 't Raedthuys, bescheert 6 gld." Uit de »Rekening der Klooster Goederen, soo binnen als buyten der stadt," over hetzelfde jaar 1608 blijkt, dat »Jan Gront, goltsmidt, in de Corte Burchstraet," uit zijn huis aan het Broerenklooster schuldig was 4 gl. 's jaars, »ende tot het achterste deel van de Predicbroren 6 gl." De naam van den uurwerker, die de klok maakte, blijft dus nog een raadsel.

Eerst in 1646 kwam deze klok in het bezit der stad. Op den 26 Maart v. d. j. werd in de zitting van den Raad medegedeeld, dat de gecommitteerden tot het koopen van het horloge, staande ten huize van de erfgenamen van van Eck, dat uurwerk gekocht hadden voor 300 gld. en twee rosenobels voor de kinderen. Het Rekenboek vult dit bericht aan met een post van 8 gld. 17 st., betaald aan de weduwe van zaliger Gerrit van Ryswyck, »voor de verteering t haeren huyse by gecommitteerden uyt den raedt, over t copen van een uyrwerck van de kinderen van Hendrick van Eck". Zonder een stevig glas wijn ging het niet in die dagen.

De klok schijnt niet goed onderhouden geweest te zijn gedurende die halve eeuw, dat zij geloopen had; een grondige reparatie was noodzakelijk. Gelukkig bevond zich toen een waar kunstenaar in dat vak hier ter stede, een Duitscher, Jan Becker van Call genaamd. Deze beroemde »horlogier" was in 1644 in Batenburg woonachtig, doch schijnt in dat afgelegen plaatsje zijn licht niet onder een schepel verborgen te hebben. De faam had naar Nijmegen overgebracht, dat hij niet alleen een bekwaam »uhrwercker, maer oock in verscheyde andere fraye konsten ervaren, ende daerom hieromtrent seer vermaard was". Hier ter stede was toen gebrek aan een goed uurwerker en de Raad besloot in de zitting van 18 Augustus v. d. j. van Call met een liberaal aanbod herwaarts te lokken. Men bood hem het burgerschap, vrijheid van wachten, vrije woning in een vroeger geestelijk huis en het landmeterschap dezer stad, met een tractement van 30 daalders 's jaars, mits hij zich voor 15 jaren wilde verbinden. Van Call (in onze Rekenboeken ook wel Jan van Batenburch genoemd) nam het voorstel aan en ontving nog bovendien dezelfde vrijheid van accijns, die de raadsheeren genoten. Hij betrok echter niet het hem aangeboden geestelijk huis, maar vestigde zich in een gehuurde woning, waarvoor de stad, op 29 April 1646, het eerste jaar huur betaalde ten bedrage van 100 gld. Voor dien prijs kon men toen een zeer goede woning hebben. Op 1 Dec. 1647 werd »Jan Becker Call, horlogemaker" op de burgerlijsten ingeschreven.

In datzelfde jaar had hij de reparatiën aan de in het vorige jaar gekochte klok voltooid. Zij moeten zeer belangrijk geweest zijn, daar de Magistraat er hem 280 gld. voor betaalde, dus slechts 20 gld. minder dan den aankoopprijs. Die som werd hem bij Raadsbesluit van 21 Juli 1647 toegekend, op voorwaarde, dat hij dan het uurwerk nog zes jaren lang op eigen kosten in orde zou houden. Tevens besloot men toen de klok in de voorzaal van het Raadhuis te doen stellen en er een staket omheen te plaatsen, denkelijk hetzelfde ijzeren hek, dat er nog staat. Voorts zou »den wieser door de muyre in den raedtcamer gebrocht worden". Later werden er ook nog in twee andere vertrekken uurwijzers aangebracht, namelijk in de secretariskamer en in de secretarie.

Jan van Call bleef Nijmegen getrouw, ook nadat de tijd verstreken was, waarvoor hij zich verbonden had. Men ontmoet zijn naam meermalen in Rekenboeken en raadsignaten. In 1647 b.v. werd hij naar Amsterdam gezonden om koper te koopen voor de wijzers van den grooten kerktoren. Soms was hij ook als landmeter werkzaam voor de stad. En toen in 1657 zekere onhandige pompenmaker uit Dordrecht ondernomen had, den put op de Markt in een pomp te veranderen, en daarmede een paar jaren lang hopeloos knoeide, werd door een raadsbesluit in 1659 aan Jan van Call opgedragen, dat broddelwerk weder terecht te brengen. Zijn talenten waren dus wel veelzijdig.

Een zijner zonen, eveneens Jan genaamd, geboren 1655, overleden 1703, staat bekend als een beroemd teekenaar (zie van Gool, Schouwburg der Nederl. kunstschilders D. I., bl. 117). De Gemeente-Verzameling bezit enkele zijner werken, die zich door een goede opvatting en krachtige behandeling kenmerken. Minder genoegen beleefde hij van een ander zijner zonen: uit verschillende raadsresolutiën blijkt, dat deze in concubinage leefde en zijn vermogen verkwistte in alchimie. Met zijn schoonzoon was hij ook niet gelukkig: de raadsignaten weten te verhalen, dat het tusschen schoonvader en schoonzoon zelfs tot dadelijkheden kwam, waarbij van Call met een mes in de hand gewond werd. Van Call's overlijden schijnt vóór 1667 te hebben plaats gegrepen, althans in dat jaar ontvingen zijn zoon Peter van Call en Cornelis Eyckenpas 230 gld. »voor werck aan het horologe op het stadhuis". Aan het W. einde van den N. zijbeuk, in de Groote Kerk, ziet men een grafsteen met den naam:

JAN VAN CALL.

Daar er verder niets bij staat, is het niet mogelijk te zeggen, of daar de uurwerker of wel de teekenaar, zijn laatste rustplaats gevonden heeft.

Dat van Call's roem zich ook ver buiten Nijmegen uitstrekte, mag blijken uit de volgende woorden in Boitet's Beschrijving van Delft, die ze bijna woordelijk overnam uit van Heussen's Oudheden en Gestichten van Delfsland, 1720. De speelklokken op het Raadhuis aldaar hingen oorspronkelijk in St. Ursula's toren, waar zij »opgestelt waren door een Jan Cal, uurwerckmaker te Nimwegen, de eerste uitvinder der kopere speeltonnen en ook der speelschroeven, aan deze hamerveeren eerstmaal alhier te Delft gemaakt in den jare 1663, gelijk het opschrift bij hem zelfs aan het uurwerk aan de Westzijde gesteld aantoont; de ton en al de klokken, in de lantaren hangende, zijn gegoten door Frans Hemony, doch deze, met over de 4000 steekgaten voor de speelschroeven, zijn opgemaakt door den pas genoemden Jan Cal, t welck alhier eerst in gebruick wierd gebragt, soo treffelyck en onverbeterlijk is uitgevallen, dat er, zooveel mij bekend is, nergens bekoorlijker en aangenamer klokken klinken".

Aangaande ons uurwerk valt nog op te merken, dat »het klokkenspeulletje", althans »de kleyne klokjens dienende op het Horloge staande in de voorsaal van dit raadhuis", bestaande uit 25 tympanen, in 1738 geleverd werd door de Leuvensche klokkengieters Pieter en Matthias van den Geyn, dezelfden, die in dat jaar het carillon op den toren in orde brachten. In 1889 werd de klok gerestaureerd en van een geheel nieuwe, keurig in renaissance-stijl behandelde kast voorzien.

De Godspenning bij het Huwelijk.

Dienen soll das Weib, zegt Schiller en van dat standpunt gingen alle oude volkeren uit, zelfs schijnt het Sanskrietsche woord duhitri, waaraan ons dochter ontleend is, de beteekenis te hebben van melkster, veehoedster. De jonge dochter diende in het huis haars vaders; zelfs de prinses Nausikaa, in de Odyssee, gaat met de dienende jonkvrouwen de »groote wasch" aan de beek doen, en op diezelfde wijze verrichtten oudtijds de dochters van alle standen alle mogelijke huiselijke plichten en diensten. Trouwde eene dochter, dan verloor het vaderlijk huisgezin zooveel werkkracht, en dientengevolge moest hij, die haar uit het ouderlijke huis wegvoerde, betalen voor den meerderen arbeid dien hij daardoor den overigen huisgenooten oplegde. Zoo kan men zich verklaren, hoe het koopen der bruiden ontstond, dat bij alle oude volkeren in zwang was. »Hoe boven alle anderen zalig zal hij zijn," zegt de complimenteuse Odysseus tot de schoone Nausikaa, »die u *met geschenken winnend*, als bruid naar zijn huis medevoert." Derhalve ook noemt Homeros (Iliade, XVIII 593) de jonkvrouwen *ἀλφεσίβοιαι,* letterlijk: zij, die ossen aanbrengen, voor wie ossen betaald worden. Met ossen kocht ook de Germaan zijn bruid: »De geschenken, waarmede men de bruid aanwerft," zegt Tacitus in zijn beschrijving van Germanië, »zijn niet voor vrouwelijke weelde gekozen, noch voor den tooi der jonggehuwde: het zijn *ossen*, een opgetuigd paard, een schild, met speer en zwaard."

Zoo kocht ook Koning Clovis zijn vrouw, een Bourgondische Koningsdochter met één solidus en één denarius en betaalden de Friezen later den mundschat, zooals de koopsom genoemd werd, met 13 schillingen en 13 penningen. Het Christendom bracht wel eene wijziging in het koopen der bruid, maar de verloving »met stuiver en penning" (*per solidum et denarium*) bleef ook in de Salische wetten bestaan. Eveneens bij de Saksen: nog laat in de middeleeuwen heette het bij de Ditmarscher boeren, »der Brudegam betalet den in welcher Gewalt de Brut

is so vele to, als under ehnen bewilliget und belevet worden." In Oost-Pommeren, Beieren en andere streken van Duitschland, bestaat het volgende gebruik. Na het trouwfeest gaat de jonge bruid in een hoek der kamer zitten, met een schotel op de knieën; de gasten doen, alsof zij haar wilden koopen en werpen geldstukken daarin. Eindelijk komt de bruidegom, die een goudstuk op den schotel legt, waarna de bruid opstaat en hem volgt. Van gelijke beteekenis was de knotteldoek, vroeger onder de lagere standen van ons land gebruikelijk. Eenig geld werd in een doekje geknoopt, of wel het werd geborgen onder het deksel van een zilveren knottedoosje, dat daarop aan de uitverkorene werd aangeboden. Nam het meisje doek of doosje aan en vooral trok zij den in den doek gelegden knoop stevig toe, dan gold dit als een teeken, dat de zaak beklonken was en het huwelijk een voldongen feit mocht heeten. Als een overblijfsel van dat koopen der bruid bestaat hier te lande nog de spreekwijze, waarmede iemand gewaarschuwd wordt, die een bewonderend oog werpt op eene verloofde jonkvrouw: »Daar behoeft ge niet naar te kijken, die is al *verkocht*."

De schutbladen van ons stedelijk Rekenboek over het jaar 1571 zijn gevormd door twee bladen perkament, genomen uit een middeleeuwsch rechtsgeleerd werk, bestaande in vragen en antwoorden, die eenige interessante bijzonderheden behelzen. De boeken, waarin men onze stadsrekening schreef, werden gemaakt en gebonden in het Fraterhuis, in de Boddelstraat; waarschijnlijk was dus het handschrift, waaruit die beide bladen genomen zijn, afkomstig uit de bibliotheek van dat Godshuis. Toch zou het gewaagd zijn, daarom te willen aannemen, dat dit geschrift Geldersch recht behandelde, want vóór de uitvinding der drukkunst waren de Fraters ook werkzaam in het vermenigvuldigen van nuttige handschriften, als een bron van inkomsten voor hun huis. Hoe dit zijn moge, een der paragrafen op dit schutblad handelt over verlovingen (*sponsalia*), en daar leest men, dat »verlovingen geschieden door het geven van de verlovings Godspenning." (*Item contrahuntur sponsalia datis arris sponsalicys*). De kooppenning wordt daar dus nog als recht erkend; de op eeuwenoud gebruik gegronde gave was blijven bestaan als symbolieke *sponsalia*. Dat dit overoud gebruik ook nog te Nijmegen laat in de 16^e^ eeuw in zwang was, blijkt uit de volgende stukken:

»Voor de schepenen Bronckhorst en van Buren, hebben Jacob Vosseken ende Henrieken Vosken gezworen dat sy den hylick tusschen Sebart Hessell ende Jan van der Schuppen, van wegen synre dochter, hebben helpen dedingen (tot stand brengen); ende dat Jan van der Schuppen den gaetzpenning van Zebart ontfyngh ende sloeg oen syn dochter to. Ende Jan sacht den vrunden to, hy wold syn dochter der verdeldag vyt laten sitten, om Wolters wille die se nu heeft, ende hy laefde den vrienden sy en seld den Sebert nyet afhandich werden; hy wold yrst

hondert cronen daer verpleyten, ende hy verschaelschatten (?) dese vurwarden te volbrengen by 24 st. Ende de bovengenoemden hebben gezien dat hy den gaetzpenningh synre dochter gaff, ende baedt synre dochter geluck, ende sy wer daer wael mede te vrede. Item Hencken heeft niets gezien van dese 100 cronen die hy verpleyten wolde." (Schepenprotocol 6ª Crastº Katharine 1462).

In dit geval ontving de vader den godspenning en overhandigde dezen aan de bruid: in het volgende ontvangt de bruid zelve het geld. Het eerste voorbeeld, ontleend aan het *Liber Depositionum Testium*, Zondag Laetare 1561, is te lang, om in zijn geheel over te nemen, doch komt hierop neder: Bij de inkomst hier ter stede der gemalin van René van Chalons, stadhouder van Gelderland, in 1543, was er onder de veroordeelden, die toen, volgens gebruik, gratie ontvingen, een jeugdige krijgsknecht, Johan van Let genaamd. Deze vernam later, dat zeker meisje gezegd had, dat indien hij ter executie geleid werd, zij hem zou »verbidden", d. w. z. zijn leven zou redden door hem op het schavot ten huwelijk te vragen. »Ende dat goede, getrouwe, gunstighe hert vermerckende ende aensiende, hefft Johan van Let, mit synen vorbedachten vrien wille, dieselve Weyndell voir tuigen vurschreven, ende meer anderen goeden luiden — *mit eyn stuck gelt getrouwet*, ende gelaefft hoer te halden voir syn echte witlicken huysfrouwe, ende van hoer nyet to scheiden die doede schieden hoer."

Een ander geval toont, hoe bindend de godspenning beschouwd werd: »Goessen van Wachtendonck, bruersknecht, tuycht dat een tyt geleden is, dat hij met Peter Post in vrouw van Mertens huyss savonz toe bed solde gaen, ende dat Peter doe sacht tot Goessen in affect: »Ick heb een dingh gedaen dat my seer berouwet. Ick heb Henricksken Haessen *myt vier penningen getrouwet.*" Daerop Goessen him sacht: »Ist geschiet, soe moet geschiet blijven." Daarop Peter antworden: »Ick en weet nyet woe ick daer mit doen sal." — »Goessen Kuypers tuyght dat hy der vurgenanten trouwen-halven mit Peteren beryeden (besprak) ende dat derselve Peter doe sacht, dat hy by Henrixken vurschreven op oer bedt gelegen, ende als [ick] weder vuytter oer huyss gyngh, misten ick vuytter mynen buydell 4 penningen; ende ick en weet nyt woe die daer vyt komen syn." Thomas Molss tuyght dat Peter vurss. tot hem in vrouw Mertens kelre sacht: »Ick heb een dingh gedaen, ende will derhalven so ver lopen als Got eenen voet landts had." Mer wat dat wass en meynden Peter vursscreven nyet, ende hem dat ook nyet afgevraicht en wardt." *Liber Depositionum Testium* 4ª pt. Judica 1543.

Eindelijk, bij een kwestie van een betwist huwelijk, deponeert een der getuigen »dat sy Peter vurschreven nyet en hefft hoeren seggen, dat hy Henrixken Schaep getrouwt sold hebben, off *iet op trouw gegeven hedt.*" *Lib. Depos. Test.* 3ª pt. Judica 1545.

Uit bovenstaande aanhalingen blijkt voldoende, hoe onherroepelijk bindend de godspenning werd geacht. Voor de wet was zulk een huwelijk volkomen geldig, maar niet voor de kerk. Jan Albertsz te Arnhem had Geertje Pieters in 1547 met een zilveren snaphaan getrouwd, zonder dat huwelijk in de kerk te hebben laten inzegenen. Toen korten tijd daarop Geertje ziek werd en, haar einde voelende naderen, bediend wenschte te worden, vroeg de daartoe ontboden priester aan Jan: »Hoe staat ge met Geertje?" waarop het antwoord luidde: »Geertje, laat den penning zien, waarmede ik u getrouwd heb." De zieke richtte zich op in haar bed, stak de hand in haar tasch, en reikte Jan den snaphaan. »Ja, Geertje," zei Jan, haar dien teruggevende, »dit is de penning, waarmede ik u getrouwd heb, en zoodra gij weer gezond zijt, zal ik de H. Kerk voldoen en u voor het altaar leiden." Maar Jan en Geertje hadden het kerkelijk gebod overtreden en de priester liet Jan dan ook de boete betalen, eer hij Geertje de H. Sacramenten der stervenden toediende.

Onwaarschijnlijk is het niet, dat uit het oorspronkelijke koopen der bruid, ook het denkbeeld ontstaan was, dat men de vrouw, als gekochte waar, weder verkoopen kon. Zooals bekend is, was deze opvatting in Engeland vroeger algemeen verspreid, hoewel zij door geen enkel wetsartikel, van de oudste tijden af, erkend werd. De koop was nul en van geener waarde, werd dus daar ook niet gestraft. Hier ter stede komt een dergelijke transactie slechts één enkel maal voor en schijnt als strafbaar beschouwd te zijn. Dit blijkt uit den volgenden post in het Rekenboek van 1547: »Item Ffrederyck van Loen (rijdende bode) gewest mit ons Burgermrs om to sueken eenen man *die eens mans wyff gekocht had, voer* 3 *haemels.*"

Rutger van Langeveld.

»Nijmegen heeft schier alleen meer geleerden ter wereld gebragt dan wel menig geheele landschap," zegt Slichtenhorst, en hij bewijst de waarheid dezer stelling door de opsomming van een statige reeks van namen op *ius* uitgaande, die eenmaal beroemdheid verwierven op wetenschappelijk gebied. Minder vruchtbaar was onze stad in het voortbrengen van schilders. Daarin stond Gelderland ver achter bij de provinciën Noord- en Zuid-Holland, de bakermat van al die mannen, wier heerlijke kunstwerken nog steeds de bewondering boeien van de geheele beschaafde wereld. Slechts twee schilders, die zich eenigen naam verworven hebben, waren Nijmegenaars van geboorte: Nicolaas de Heldt Stockade en Rutger van Langeveld. Van Stockade bezit de stad enkele stukken, van Langeveld slechts één schilderij, het eenige dat in Nederland te vinden is, naar men zegt. Men kan dus het in de Raadszitting 24 Aug. 1895 eenparig genomen besluit, om dit zeldzame stuk door middel van verdoeking voor den ondergang te besparen, niet anders dan toejuichen.

Rutger van Langeveld werd op 15 Febr. 1635 te Nijmegen geboren en ontving met zijn vader twee jaren later het burgerrecht, blijkens raadsbesl. van 18 Oct. 1637: »Lambert van Langhevelt, stads rydende bode, is tott burger aangenomen, met syn soontghe *Rutgher*, en dat gratis."

Van zijn leven is zeer weinig bekend en slechts enkele kleine bijzonderheden dien aangaande zijn in onze stedelijke bescheiden te vinden. Blijkens het Rekenboek van 1667 werd »Aen Rutger van Langevelt 9 g. 9 st. [betaald] voort affteyckenen van 2 portalen ende een deur opt stathuis, om daernae gewerckt te worden." Bij raadsbesl. van 21 April 1669 werd hem een vereering toegekend van 13 gl. »voor het maecken van seeckere teyckeningh van Bellevideren, ende een afteyckeninge van justicie." Wat met deze beide bedoeld wordt is niet duidelijk. Verder werd hem op zijn verzoek 19 Aug. 1676 toegestaan het gebruik van »het capelleken onder de Marienburgse kerck, tottet exerceeren van zijn schil-

derconst, tot wederopzeggens toe;" en 15 April 1677 ontvangt hij verlof zich metterwoon te vestigen in een stadshuis in de Marienburgsche straat, eertijds bewoond door den burgermajoor Dirk de Man, en door diens overlijden vacant geworden. Langeveld zou geen huur betalen, doch moest het huis in goede reparatie houden.

Op 29 September 1669 werd besloten, dat Ruth van Langeveld een schilderij zou maken voor den schoorsteen van de Landschapskamer. Beviel het den heeren niet, dan zou hij het tegen een recognitie moeten behouden: men had dus geen overdreven denkbeeld van zijn genie. Langeveld zette zich aan den arbeid, en toen het werk voltooid was, betoonde de Magistraat zich zoo voldaan er over, dat op 8 Juni 1670 besloten werd: »Ruth van Langevelt, de schilderye voor de schoorsteen op de Landschapscamer gemaackt hebbende, is daervoor boven de 50 gl. die hy genoten heeft, nog toegelegd twee hondert guldens, mits dat hy boven de deuren van de bovencamers nogh zal hebben te schilderen de wapens van de drie respectieve quartieren deser provintie." Ook aan dezen eenigszins zonderlingen eisch werd voldaan, want twee dier wapens, blijkbaar van zijn hand, elk vergezeld van een chronogram, bestaan nog; dat van het derde kwartier is bij een verbouwing teloor gegaan. Blijkens het Rekenboek van 1671 werd aan Langeveld »voor dienst op het raedthuis gedaen aen schilderye" de hem toegewezen 200 gl. uitbetaald. Hier moet dat groote schilderstuk bedoeld zijn, dat thans op de gang naar de Raadzaal hangt, en dat allegorisch voorstelt, hoe, door het huwelijk van graaf Gerard van Gelre met Ermgard, gravin of vrouw van Zutfen, in 1078, dat gewest met Gelderland vereenigd werd. Dit stuk, misschien het eenige werk van Langeveld dat nog in wezen is, geeft ons geen grooten dunk van 's mans kunst. Het is slecht geteekend, en behalve het blauw satijnen kleed van Ermgard, ook slecht geschilderd. De afmetingen dezer schilderij 2.45 × 1.76 geven ons een imposant denkbeeld van den nu verdwenen schoorsteen der voormalige Landschapskamer (nu Raadzaal). Verder bezit het Gemeente-Museum nog van hem een portret in zwart en rood krijt, van den ouderen Smetius, en twee dergelijke van den jongeren Smetius. De beide laatsten zijn gedateerd 1669; de oudere Smetius overleed in Mei 1651.

Naar zijn biographen beweren, zou Langeveld meest historie- en kerkstukken geschilderd hebben; ook wordt hij geroemd als een kundig schrijver over architectuur en krijgsbouwkunde. Bij zijn tijdgenooten stond hij hoog aangeschreven. Jean Brun predikant van de Waalsche gemeente alhier, maakt van hem gewag in zijn *Conseil d'Extortion*, 1672—74, in de volgende woorden: »Un jour ayant Monsieur Langevelt, *excellent peintre et grand mathematicien*, à diner chez moi, van den Berg [de beruchte advokaat] l'y vint chercher, pour lui parler d'une peinture qu'il lui avoit fait faire."

In 1678, toen de »Groote Keurvorst" van Brandenburg Nederland met een bezoek vereerde, leerde hij onzen veelzijdigen kunstenaar kennen en waardeeren. Vorst Frederik Wilhelm overreedde hem, om mede naar Berlijn te gaan, als hofschilder en architect op een tractement van 600 Reichsthaler 's jaars, dat weldra met 200 Reichsthaler 's jaars vermeerderd werd, toen hem een gedeelte van het onderwijs der jonge prinsen werd opgedragen. Aangaande zijn verblijf te Berlijn valt het volgende op te merken. Ook daar is geen enkel zijner schilderstukken te vinden, zelfs niet in de galerij van het Koninklijke Slot, waarin de vroegere verzameling van den Grooten Keurvorst is opgenomen. Evenmin komt zijn naam voor in den catalogus der schilderijen van 1790, terwijl van de werken, die Langeveld geschreven zou hebben, geen enkel vermeld wordt in den catalogus der gedrukte boeken in de Koninklijke Bibliotheek. In de *Algemeine Deutsche Biographie* wordt van hem gezegd, dat hij zijn vak in Holland en Frankrijk bestudeerd, en zich grondig ontwikkeld had op theoretisch en practisch kunstgebied. Zijn kunstrichting sloot zich aan bij die der Nederlandsche architecten Memhard en Smids, die door het overbrengen hunner nationale Renaissance-architectuur op den bodem der Mark, de eerste aanleiding gaven tot de ontwikkeling der bouwkunst in Berlijn. Tot Langeveld's bouwwerken behoorde het oude koninklijke lustslot Köpenick, dat, hoewel zeer eenvoudig in stijl, door tijdgenooten geroemd werd. Desgelijks werd de op last der Keurvorstin Dorothea gebouwde kerspelkerk, in de Dorotheenstadt, geheel naar zijn ontwerpen uitgevoerd. De beste afbeelding dezer kerk — zooals zij zich vertoonde in 1690 (zij werd geheel verbouwd in 1860—62) — is te vinden in *die Dorotheënstädtische Kirche*, van den predikant R. Stechow, 1897. Daaruit ziet men, dat het gebouw kruisvormig was, met een absis in het O.; in de kruisarmen bevonden zich twee boven elkander geplaatste emporen of galerijen, in de N. twee ruime sacristiën. De dakruiter op de snijding der kruisarmen droeg in zijn spits den keurvorstelijken hoed en het zwaard en was voorzien van een uurwerk.

Dat Langeveld directeur der schildersacademie te Berlijn zou geweest zijn, zooals opgegeven wordt in Van der Aa's Biographisch Woordenboek, is niet wel mogelijk. Onze kunstenaar overleed in Maart 1695 en de academie, tot wier oprichting in dat jaar de eerste pogingen in het werk gesteld werden, kwam eerst tot stand in 1696 of volgens anderen in 1699. Zijn naam komt ook niet voor op de lijst der directeuren, die in *Altes und Neues Berlin* s. 170 te vinden is.

Langeveld stierf te Berlijn 15 Maart 1695 en werd in de naar zijn ontwerpen gebouwde Dorotheënstädtische Kerk begraven. Bij het verbouwen dier Kerk in 1860, werden alle grafkelders geledigd, doch zijn grafzerk is bewaard gebleven en bevindt zich in den muur gemetseld

naast den zijingang, binnen in de kerk. Het opschrift luidt als volgt:

D . M . S.
HIC SITVS EST
RVTGERVS A LANGERFELD
SERENISS . AC POTENTISS . ELECTORIS . BRANDENB.
FRIDERICI III
PRINCIPIS . OPT . MAX
QVONDAM . ARCHITECTVS ET MATHEMATICVS
IDEMQVE . PICTOR . EXCELLENTISSIMVS
QVVM . ANTEA
DIVO FRIDERICO . GVLIELMO . MAGNO
QVVM . IN . SVBSTRVCTIONIBVS . ALIISQ; OPERIBVS . PERFICIENDIS
TVM . IN . ERVDIENDIS . ET . AD . MATHEM . ARTES . INSTITVENDIS
FILIIS . MARCH . BRAND . PRINCIPIBVS . IVVENTVTIS
PER . ALIQVOT . ANNOS . VTILEM . ET . FIDEL . OPERAM . NAVASSET
VIR . DVM . VIXIT . BONVS . SI . QVISQVAM
MATHEMATICARVM , AVTEM . DISCIPLINARVM
QVAS . ET . SCRIPTIS . ILLVSTRAVIT
IN . PRIMIS . ARCHITECTVRAE . CIVILIS . ET . MILITARIS
TANTA . SCIENTIA . PRAEDITVS
VT . IN . HOC . GENERE
PARES . SVA . AETATE . PAVCOS . SVPERIOREM . HABVER . NEMINEM.
NATVS . NEOMAGI . A . CHR . MDCXXXV . A . D . XV . FEBR
DIEM . OBIIT . BEROLINI . A . MDCXCV . A . D . XV . MART
AETATIS . LIX . MENS . VN.
MEMORIAE
CONIVGIS . CARISS . DESIDERATISSIMI
HOC . PIETATIS . ET . CONIVGAL. AMOR . MONVMENTVM.
POSVIT
NALETTA . DE . MANN . MOESTISS . VIDVA.

Langeveld liet een zoon na, Wilhelm genaamd, die als een niet onverdienstelijk schilder en teekenaar van figuren geboekt staat en *Castellan* der Berlijnsche schildersacademie was.

Een jaar huishouden der stad Nijmegen.

Uiterst weinig is bekend omtrent onze stad vóór de 15e eeuw. Gaat men verder terug, dan dwaalt men in duisternis, waarin enkele aanteekeningen betreffende keizerlijke bezoeken op den burcht, oorlogsfeiten, kloosterbrieven en overdrachten aan Broederschappen, de schaarsche lichtpunten zijn, die eenige schemering verspreiden. Maar met de 15e eeuw begint het beeld zich duidelijk te vertoonen. In 1410 vangen de schepenprotocollen aan, in 1420 de stadsrekenboeken. Met de hulp dier laatste, oogenschijnlijk zoo droge documenten, wordt het mogelijk, den toestand der toenmalige maatschappij na te gaan, en ontwikkelt zich zelfs een vrij duidelijke voorstelling van wat Nijmegen was in het verleden. Hoe het daar gesteld was in de laatste jaren van Hertog Reinald IV, zal ons het oudste Rekenboek, dat van 1420, voor den geest roepen.

Onder stadsrekenboeken verstaat men die boeken, waarin de stadsrentmeesters rekening en verantwoording deden van de door hen ten behoeve der stad ontvangen en uitgegeven gelden. De verschillende ontvangsten en uitgaven worden daar onder zekere hoofden gerangschikt, en elke post uitvoerig met tal van bijkomende omstandigheden geboekt. Tot groot genoegen van oudheidliefhebbers vertoont zich daarbij het verschijnsel, dat hoe ouder het boek, hoe uitvoeriger die aanteekeningen zijn. Die boekdeelen vormen dan ook een rijke, bijna onuitputtelijke bron voor de geschiedenis, vooral voor de cultuurgeschiedenis, onzer stad.

Het Rekenboek van 1420 is een folio van 45 bladzijden en is in een zeer leesbare hand geschreven, op stevig papier met het watermerk van een zittenden leeuw. De muntsoorten waarin de rekeningen gehouden worden, zijn velerlei, doch worden steeds teruggebracht tot Rhijnsche guldens. Die munt is derhalve bedoeld, wanneer in de volgende aanteekeningen van guldens gesproken wordt; de onderdeelen waren meeuwen, grooten, brabantsch, enz.

Vooraan in het boek staat: »Dits rekeninge ende bewisinge Dirck Hessels ende Willem Wynnincks, rentmeisteren der stat van Nymegen, begonnen op sunte Scolastiken dach (10 februari) anno dni. 1400 vicesimo, ende geslaten up sunte Scolastiken avont (9 februari) anno vicesimo primo". (Er waren toen ter tijde twee rentmeesters, die jaarlijks aftraden). — De eerste veertien bladzijden zijn gewijd aan de ontvangsten der stad. Na opgave der termijnen, waarop zij betaalbaar waren, beginnen de posten als volgt:

Ontvangsten.

1. *Thyns van der heyden, van den voirslach, aengaende op de Groesbeecxsche straet* (straat = weg, zooals nog bij onze boeren). De stad lag toen ter tijd nog binnen de aloude ringmuren, daarvóór de droge gracht, dan een krans van bouwland, vervolgens alom de heide. De voorslag daarvan gold per morgen 12 schilden, betaalbaar op St. Petri ad Cathedram (12 Februari). Er waren 28 pachters, waaronder de H. Geest-broederschap, de prior van het Broerenklooster, het gasthuis, (denkelijk St. Nicolaas in de Grootestraat, nu Luthersche kerk), enz. Totaal 17 g. 20 meeuwen min 2 brab.

2. *Thyns van den naeslach*, van dezelfde heide. De morgen gold 9 sch., er waren slechts vijf pachters, die een totaal van 1 gl. 2 m. 1 groetken 1 brab. opbrachten.

3. *Dat erve dat besyden den nyenbusch* (te Neerbosch) *gelegen is.* Vijf pachters, die te zamen voor acht morgen een totaal van 2 g. 10 m. 1 gr. betaalden. Onder de namen der pachters vindt men dien van den rentmeester Willem Wynninck, voor twee morgen.

4. *Van den heyden tot Hezewart* (naar de kanten van Hees), 12 pachten, totaal 2 gl. 35 m.

5. *Van erfpacht up Petri ad Cathedram* (12 Febr.). Daaronder vindt men dat Simon van Redinchaven voor der stat hoeve betaalde 58 pond. 4 sc.; van der stat erve, verschillende pachters; landerijen o. a. strekkende »tot baven aen die heide van Assell" (Overasselt), enz.; totaal 40 g. 19 m. 3 groetken.

Summa Summarum der voorgaande opbrengsten 43 gl. 18 m. 4 brab. Daarmede begint een nieuwe categorie.

2. *Van jaerpacht up Petri ad Cath., verpacht mit ponden, als een alt scilt voor 4 pd. gerekent.* Verschillende kampen en waarden, verpacht voor 6 à 8 jaar, daaronder »Daem van Heze dat weertken in den Waile, daer dat duyfhuys op steet 2 pd."; Totaal 69 gl.

3. *Van tynsen op Passchen*, o. a. een hof bider Zieckerhuys, d. w. z. het Melaten huis, toen buiten de stad gelegen en eerst in 1579 afgebroken, waaraan de Ziekenstraat haar naam verschuldigd is. Peter van

Steenbergen, van een hofstat op Clockenbergh 6 s. 8 d. De van Steenbergens waren een hoog aanzienlijk geslacht, door bastaardij uit het eerste grafelijke huis van Gelre stammende. »Gherit van Well uter sinen huys opte hornick (hoek) by Sunte Jans (Korenmarkt) 18 s.; uter Winterkens huys by Sunte Jans 18 sc.; uter Heynen camer van Bemmel, onder 't Gewanthuys 7 pd. (de lakenhal aan de W.zijde van de Markt, waarvan de rez-de-chaussée tot winkels verhuurd was); die Heiligeist (Broederschap) uter twee cameren neest den roester" (het hek van den Kerkboog), en andere pachten uit cameren, zooals toen ter tijde steenen huizen genoemd werden. »Herman van Boegen, steenmetseler uter sinen kelre onder der Scholen (Apostolische of Latijnsche school) 25 s." Huur van de woning boven de Kraanpoort 2¼ sc., boven de Ameypoort (Meipoort) 1 sc., en van sommige der verdedigingstorens in de stadsmuren, die in vredestijd verhuurd werden. Totaal 16 g. 17 m. 3 gr.

4. *Andere renthen up Paesschen:* de Wagen (er was een Waag aan de Markt, een andere aan de Waal) 73¼ g.; zoutmaat verpachting 21 g. Al het zout, dat aangebracht, uitgevoerd of in het groot verkocht werd, moest van stadswege gemeten worden; daarvoor werd ½ witken of 12 groot per malder betaald aan den pachter. Weitmaat, het meten van de weit of het koren, verpacht voor 54¾ gl.; oliemaat, het meten van de olie, verpacht voor 9 gl. 9 m. Huur van den Raadhuiszolder 3¾ gl. Olieaccijns 27 g. 12 m. Reep (belasting op het lakenweven) 17 g. 41 m. Vakhuur (staanplaatsen op het Gewandhuis) op Walburgis (1 Mei) 3 g. 7 m. Van den gewantsnideren (lakenkoopers) 10 g. 11 m. Totaal 237 g. 25 m.

5. *Up Pinxtenthyns*, drie thynsen, totaal 7 m. 1 brab.

6 *Up Sunte Jansdachthyns*, acht namen, o. a. Willem Aelbertsoens erven uter eenre hofstat onder den Alden Kirchof (O. einde van het Kelfkensbosch, het kerkhof van de oude parochiekerk van St. Geertruid) 18 sc. Een gedeelte van een kelder onder de Latijnsche school, 4 pd. Rutger Tengnagel van Zandwyk (schepen) uter Roden taern 24 sc. Deze stond aan de Waal nabij het eind van de Boddelstraat. Keerberch uter sinen huyse opten scarpen hornick van der Stricstraten 20 sc.; dit was boven aan den tegenwoordigen Lindenberg en lag toen nog buiten de stad. Totaal 17 g. 3 gr.

7. *Van anderen renthen up Sunte Johansdach nativitatis* (24 Juni), acht posten: Weggeld (landtollen). Ott van Lent, van de stadsvisscherij 11 gl. De Kraan 57 g. Medeassyze 9 g. Vermoedelijk moet men hierbij niet aan den drank mede, hydromel, denken, maar aan meed of meekrap, de verfstof waarmede het laken »gemeed," de in dien tijd zoo beminde roode kleur, geverfd werd, want Nijmegen bezat toen een bloeienden lakenhandel. 24 vleeschbanken in het Vleeschhuis (in de Hezelstraat) van elke bank 11 Gelresche meeuwen; Halhuur 3 g. 18 m. (in het Gewand-

huis?). In St. Michielsmerckt (kermis in September) van vackhueren of staanplaatsen 3 g. 4 m. Totaal 221 g. 45 m.

8. *Tynse op St. Victor* (10 October) 35 posten, grootendeels dezelfde als op Paschen, huur van huizen, kameren, hoven o. a. verscheidene »uter Gewanthuysgevel," misschien loodsen of kramen tegen den gevel staande. Dan de aanteekening »de tyns van den alden Vleyshuys is verset." Dat vleeschhuis stond in de Nonnenstraat. Totaal 16 g. 27 m.

9. *Van anderen rechten op Victoris*, 7 posten, totaal 215 g. 21 m.

10. *Up Alre Heyligendach;* vier posten, drie voor kampen land, één van »Jan Cuysman van het duyfhuys after Gerits huys van Oye 2 g." Totaal 39 g. 44 m. Op het eerste blad van het boek leest men dienaangaande: »Dat duyfhuys achter Gerits van Oy, dat Jan Cuysman (schepen in 1423) te hebben plach, (aan) Gerit van Oesterbeke verpacht 6 jaren lanc voir 4 arnh. gl." Gerard, heer van Ooi, had een huis aan het N. W. einde der Boddelstraat, dat later het Fraterhuis werd, en op welks plaats velen onzer zich nog een looihaven zullen herinneren. Naar uitwijzen van een post in het Rekenboek van 1425 was dat duifhuis in een der stadsverdedigingstorens: »Egbert Gadertss dat duyfhuys achter Gerit van Oy beneden 1 croen, ende Henric van Galen den taern boven 1 rh. gl." Het houden van een duifhuis, natuurlijk om de duiven te verkoopen, was toen een recht van steden en van groote heeren. Te oordeelen naar den pachtprijs moet dat van Nijmegen goed bevolkt geweest zijn, gewis tot merkelijke schade van den landbouw in den omtrek. Nog bij raadsbesluit van 26 Maart 1650 werden er verschillende bepalingen gemaakt omtrent het recht van duifhuizen te houden.

11. *Tyns up Martini* (11 November) twee posten: »Boomken uter sinen huyse opten hornick voir die Borchpoert (tegenwoordige Wintersoord) 20 sc. Gadeken Spronc uter enen deel van eenre hofstat onder den berch (aan den Voerweg) 2 sc. Totaal 12 m. 2 gr.

12. *Tyns up Midwynter* (25 December) 12 posten, daaronder »Heinrick Michgelic van der tymeringen boven Taybertsgasse, die Geertruyt Boyen plach te wesen, 12 sc. (de tegenwoordige O. L. V. Trappen tusschen Steenstraat en Vleeschhouwerstraat, toen nog een steile gas zonder trappen); Aelbert Botzier, keteler, van enen kelre under der Schoelmueren; Willem Aelberts soens erven uter eenre hofstat onder den alden Kirchof Heinrick Hillensoen van eenre hofstat by Vridages poel (niet bekend welke poel bedoeld wordt, er waren er toen minstens drie in de stad); uten raemhoff 9 pd. nyet geboirt, want mense daer jairlics weder vuyt schuldich is." (De raamhof was de plaats, waar de ramen der lakenbereiders stonden, tusschen Boddelstraat en Papengas). Totaal 2 g. 3. m.

13. *Van anderen renthen up midwynter:* zeven posten, dezelfden als n°. 7, behalve de vakhuur. Totaal 213 g. 3 m.

14. *Van gelde dat onse stat ter tymeringen geleent heeft.* Van

Claes erfgenamen van Herwen 6 g. Meer is daar niet aangeteekend.

15. *Van der wynassisen, van den sack, ende van der gruyten.* Sack schijnt een soort van wijn geweest te zijn, misschien Falstaffs geliefd Canary-sack. Kiliaen geeft een onmogelijke verklaring van het woord: »sack: vinum percolatum sacco castratum, cujus vires sacco fractae sunt; vin coulé par une poche." Deze opbrengsten werden bij het halve jaar verpacht en betaald. »Die sack mitten gasthuisgelde" (opcenten wellicht? ten bate van het gasthuis) »de gruyt of hoppegruyt, en van den gruytbiergruyten." Twee biersoorten, de een gebrouwd met hop, de andere met gruit of gagel. De wijnaccijns bracht op, het eerste halfjaar 931 g.; het tweede 998 g. Sack het eerste halfjaar 937, tweede 994; gruit 3002; hoppegruit 305 g.; gruitbier 5 g. 43 m. Waarom dit zoo weinig opleverde in het tweede halfjaar blijkt niet en is bevreemdend, daar men toch gewoon was in Maart en October te brouwen. Totaal 4662 g. 30 m. De zoogenaamde dorst der inwoners was dus verreweg de rijkste bron van inkomsten voor de stad.

16. *Van alrehande opboeren* (inkomsten): tien posten, waarvan vijf »van der hansen," varieerende van 4 tot 35 g. Totaal 106 g. 24 m. 4 gr. Nijmegen behoorde tot den Hanzabond, en een keur in het Stadsrecht werpt licht op dezen post: »Item alle die ghene, die der Hanzen genyeten, als dat geordiniert is, die soelen by oeren ede oer gelt betalen, half up Kyrsavont, ende half up Johansdach nativitas. Ende off sy des nyet en deden, soe en soelen sy onser stat recht voer der heren tolle nyet genyeten, sy en hedden dat yrst gericht ende gebetert."

17. »Item geboirt van meister Goessen der Oesterling clerk 500 rh. gl., daer hy jairlics voir hebben sal tot sinen live 50 rh. gl.," betaalbaar half op midwinter, half op St. Jan. Hij had dus een lijfrente van 10% van de stad gekocht.

»Summa summarum van allen upboiren voirscreven 6650 gl. 7 m. Ende daertoe 6 pd., die Peter Lauwick ende Jan van der Duynen ons gegeven hebben van oerre burgermeisterschap (waarschijnlijk van boeten en bekeuringen) doe onse rekening gesloten was, *valet simul* 6651 rh. gl. 23 m. Ende dieselve burgermeisters hebben aen panden geleecht in der rentmeister kamer, die sy luyden afgepeint hebben, voir 24 pd., die die nye rentmeister voirt ontvangen soilen." Deze panden waren in beslag genomen voor achterstallige belastingen en bij wijze van boeten.

Met een 6651 gl. moest dus de stedelijke huishouding toekomen: dat cijfer bereikten de inkomsten.

Uitgaven.

1. *In den yrsten van tynse, die onse stat jaerlicx weder geeft;* vijf posten. Totaal 4 g. 3 m.

2. *Van pensien, die die werckliede jairlicx hebben*, ten getale van zeven: de slotenmaker van der ureclocken ende reep te verwaren 4 g. 32 m.; Symon straetmaker 4 g. 32 m.; meister Jan Schut 4 g.; de leidackmeter 2 g.: zijn bezigheid was de leidaken te meten, daar de stad, teneinde de stroodaken weg te krijgen, een gedeelte der kosten van nieuwe leidaken terugbetaalde (zie lager N°. 5). Pannendaken waren toen, en nog eeuwen later, hier weinig in gebruik; de straetmacker 6 g.; onsen heemraet 12 g. (»Elcke richter in de Betuwe sal syn beyde richter ende dycgreve in sinen ampte, ende sal vyf heemrede hebben onder hem in den ampt." Nyhoff, Gedenkw. I. 299); twee roedeneren (wijnroeders?) 6. g. Totaal 33. g. 2 m.

3. *Van der Cledinge;* lijst der personen, die jaarlijks de stadskleeding of liverei ontvingen: 24 schutten (krijgslieden in vasten dienst) twee rijdende boden; de stads-leidekker; de timmerman; de straatmaker; de zoutmeter; de slotenmaker; de metselaar. Elk dezer ontving een »rock" en een kovel- of hoofdbedeksel met afhangend schoudermanteltje. Totaal 34 rokken; in elke rok ging 7 el gekrompen laken; de schutten ontvingen nog een el »te bande", d. w. z. om af te zetten, de anderen slechts ¼ el. Rok en kovel kwamen op 3 gld. Totaal 112 g. Ook de burggraaf, de twee burgemeesters, de richter en de roedragers ontvingen elk een kovel. Totaal 13 ellen lang zwart (laken), met de banden (afzetsels) daartoe en het maakloon 13 g. 31 m. Jan de Kock en Willem van Dueren, eveneens een kovel en »banden"; Mr. Aelbert, schoelmeister (van de Latijnsche school), voor een laken lang zwart 16 g., benevens nog drie andere personen, wier betrekking niet opgegeven wordt. Totaal 162 g. 33 m.

4. *Van den wekeren ende poertsluyteren.* De portiers der Kraan-, Burcht- en Windmolenpoorten, ontvingen voor het sluiten en schoonhouden dier poorten elk één gulden 's jaars. De portier van de Hezelpoort 1 g. 40 m.; daarvoor moest hij dan ook den Stadshof (stadsbergplaats, in de droge stadsgracht, links buiten de Hezelpoort) bewaken. De portier van de Veerpoort moest ook Geertruid Boyens (tegenwoordig Bezienders) poortje sluiten en ontving voor het sluiten dier beide poorten 2 g. 13 m. Voor het sluiten van Kreytspoertken (aan het eind van de St. Stevensstraat) 33 m. 3 gr.; Stakenborch, van den werve (kade) schoon te maken 1 g. 40 m. en nog 14 g. 15 m. voor zijn loon; welke betrekking hij bekleedde blijkt niet. Voor het poortje bij den Rooden toren (aan het N.W. einde der stad; denkelijk een poortje, dat op de toenmalige Haven in de Stadsgracht uitkwam) ¾ g. (Hoender-, St.-Joris-, Hersteeg-, Zieken- en Molenpoort bestonden nog niet; zij verrezen eerst bij de uitlegging der stad, later in die eeuw). Totaal 38 g. 3 m. 3 gr.

5. *Van den leidak.* Dit waren de daken, die nieuw gemaakt werden, en waarvoor de stad, als bovengezegd, (zie N°. 2) een vergoeding gaf. Dat jaar werden er 29 daken gedekt, die respectievelijk een oppervlakte

van 1 tot 16 roeden hadden. Totaal 137¾ roeden à 1 alde schild de roede, 202 g. 16 m.

6. *Van onser statleydack.* Betaling van arbeid, dekken, soldeeren, enz. op stadsgebouwen verricht, daaronder 200 pannen op de (Apostolische of Latijnsche) School; verder leien op het gewandhuis, raadhuis, Windmolenpoort, raadhuis aan de Waal, bij de Meipoort (wij bezaten toen, en nog meer dan een eeuw later, twee raadhuizen), Vleeschhuis, en op sommige poorten; Totaal 19 g. 3. gr. Leien kosten een Arnh. gul. de »rijst"; stopnagel 15 m. de duizend, leinagels 10. m. de duizend.

7. *Van Badeloen.* Posterijen bestonden toentertijd niet. Alle officieele correspondentie werd door boden overgebracht; particulieren moesten zelve zien, hoe zij hun brieven verzonden kregen. De boden behoorden onder die personen, aan wie stadskleedij verstrekt werd, doch zij ontvingen geen tractement. Zij werden betaald voor elke reis, naarmate van den tijd, dien zij afwezig geweest waren. De meeste tochten waren in Gelderland, naar steden, dorpen en adellijke heeren op hun kasteelen. Ook in het Schependom, om »den weet" te doen, dat de huislieden volgens hun verplichting hier ter stede moesten komen arbeiden, wanneer zulks noodig was. Doch ook verder ging de reis somtijds, in de woorden van het Rekenboek in alle »hornycken", naar alle hoeken, overal. Dit jaar o. a. werden er b.v. boden gezonden naar Keulen en Mainz. Totaal 30 g. 17 m.

8. *Daer die scepen ende raede gereden syn.* Niet alle boodschappen konden door boden verricht worden. Waar het delicate aangelegenheden gold, moesten schepenen en raden zelve in het zadel, en het land inrijden. Kosten van zulke zendingen worden onder dit hoofd verantwoord. Het waren in dit jaar hoofdzakelijk missies aan den Hertog te Arnhem en op het Kasteel Rozendaal, doch er staan ook geboekt ritten naar Grave, Lobith, Batenburg, 's Hertogenbosch; en buitenslands naar Kleef, naar Aken 9 dagen, naar Keulen 10 dagen. De heeren werden betaald met twee gulden daags reiskosten; zij kregen geld mede, soms werd hun ook nog wat nagezonden, en wat zij overhielden brachten zij bij den rentmeester terug. Totaal 317 g. 16 m.

9. *Van der Schenckinge:* Opsomming van de hoeveelheden wijn, door onze heeren ten behoeve der stad gedronken, en aan hier vertoevende aanzienlijke personen ten geschenke gezonden. Zij worden veelal bij vierdels ook wel bij flesschen berekend; maar die flesschen waren oneindig grooter zelfs dan onze damejeannes. Een bescheiden paar flesschen werd gewoonlijk geledigd, wanneer de heeren vergaderden: den dorst van dien tijd in aanmerking genomen, begrijpt men dat hun inhoud geen kleinigheid kan geweest zijn. »Tolvleschen haldende 10 quarten", komen voor in onze stadsrekeningen van 1568. De latere stadskannen waren in de 15e eeuw nog onbekend. De wijnsoorten, die in onze rekening

van 1420 het meest genoemd worden, zijn Malvezy en Romeny, en nog een ander soort, kortaf »wijn" genoemd, zeker een mindere kwaliteit.

»Int raethuys" werd er dapper gepinteleerd bij alle mogelijke gelegenheden. Bij de afrekening van den rentmeester; »doe die schatmeister dat gelt tot Nymegen bijeenbrochte"; toen mijns heeren raden en die der hoofdsteden van de drie andere kwartieren hier vergaderd waren; toen de klerken van Roermond herwaarts gezonden waren om met onzen raad te onderhandelen; toen de ridderschap van het kwartier hier vergaderd was; toen die van Zutfen en Arnhem hier waren; toen de ridderschap en de raden der drie hoofdsteden hier vergaderden; »voer ende nae doe men die peerde sette", d. w. z. toen de schepenen bepaalden, welke heeren als ruiters aan een veldtocht moesten deelnemen. Bij deze laatste gelegenheid werd er, bij uitzondering, ook »hopp" of bier gedronken, een drank, die anders op het Stadhuis niet geschonken werd. Dronken de heeren onder elkander bij de raadszitting die bewuste paar »vleschen", dan kwam er veelal ook voor een meeuw »te broede" bij. Als bij vriend Falstaff »but one halfpennyworth of bread to this intolerable deal of sack!"

Onder de personen, aan wie de eerewijn thuis gezonden werd, vinden wij een anonymen ridder uit Portugal 4 vierdel. Hertog Jan van Beijeren en zijn gemalin, de vriend en bondgenoot van hertog Reinout, 8 amen, benevens 3 zalmen en 4 snoeken; den raad van Beijeren, ten huize van Jan van Groesbeeck, 2 vierdel. Dit huis stond in de Burchtstraat, thans de wijnkooper Brendel. Hertog Arnoud van Gelre nam daar zijn intrek in 1436. In 1439 werd 's Graven rentmeester met nog 3 mannen en hun paarden »in leisting gemaand", in »Jans huys van Groesbeke", voor een som, door zijn meester verschuldigd aan den Nijmeegschen jood Molle (meer aangaande dit huis in mijn Oud-Nijmegen's Straten bl. 28). Den Bisschop van Keulen 6 vierdel, benevens twee pond witte ruysen (honig), een pond roode ruyse, een pond karwijzaad en anijs; men dronk toen namelijk veel gekruiden en gezoeten wijn. Daarenboven ontving Zijn Eminentie een hengst met zadel en tuig; de Officiaal van Keulen 2 vierdel malvezy en romeny en 2 vierdel wijn. Proost Schuerman's broeder 3 vierdel wijn. Item Schuerman een gelach geschenckt van 1 g. 20 m." Jonker van Hoenfles (Hohenfels) 4 vierdel wijns; Udo den Boezen, een gelach van 39 me. De burggraaf Udo den Boze, Heer van den Duckenburg, komt in een protocol van 1419 reeds als overleden voor; de hier genoemde was zijn zoon. Jonker van Gaesbeeck (heer van Arkel) 4 vierdel romeny en malvezy en twee vierdel wijn; jonker Walraven van Meurs een gelag betaald; den proost der Regulieren van Neuss, en den prior van Zwolle met hun heeren, 4 vierdel wijns; heer Heymeric van Druten, 2 vierdel malvezy en romeny; de heeren van Sinte Apostelen te Keulen 4 vierdel wijns; (het Kapittel der H. Apostelen te Keulen had het patronaatrecht over onze St. Stephens-Kerk); de jonge vrouw van Homoet (Elisabeth

van Bronckhorst) 4 vierdel wijns; een Duitsch heer (ridder van de Duitsche Orde) ten huize van Jan van Groesbeek, 2 vierdel; eenige raadsheeren van Aken, 4 vierdel; »den jongen schutten, doe sy oer papegay schoeten, 18 kwarten wijns. Den alden schutten doe sy our papegay schoeten 15 r. g." Dit was het prijs- of Koningschieten van twee der hier bestaande schuttersgilden. »Item des Sonnendachs na beloken Paesschen (acht dagen na Paschen) doe onse genedige here (Reinout IV) van Arnhem gereden quam mit synen vrinden, doe in 't raethuys gebancketeert ende werd gedronken 85 quarten wyns, ende voirt vleys, lamer, capuyn, botter, kaecken (koeken), appelen, broet ende byer, tsamen 11 g. 46 m."

Verder werd er wijn verstrekt op zekere dagen in het jaar niet alleen »aen die van den Rade, ende degenen die den wyn te hebben plegen," maar ook op de hooge kerkfeesten aan de kerken en kloosters in de stad. Die wijn was »voir die communicanten," daar het gebruik bestond om na het ontvangen der H. Communie een dronk ongewijden wijns te geven, teneinde de H. Hostie gemakkelijker te kunnen doorslikken. De H. Communie onder beide gedaanten uit te reiken, zooals dat ook bij den Latijnschen ritus eenmaal gebruikelijk was, werd reeds vroeg door de conciliën van Basel, Constans en Trent verboden. — Totaal der schenkingen 351 g. 16 m. In latere tijden werd deze rubriek in drieën gesplitst: 1e. van de schenkingen met de stadskannen, 2e. der Heerengelagen, 3e. Kerken- en Kloosterwijn.

10. *Van den steen ende metselryen in den grave*, d. w. z. in de droge stadsgracht. Er werden in dat jaar 565,000 steenen uit de stadssteenbakkerij in de Ooi genomen, waarvan er 28,000 gebruikt werden aan Posthouwerspoel, en 14,000 door Ruelken molner (de molenaar) langs zijn erf om den poel mede »te beten." Die poel lag aan den ingang van de Ziekerstraat uit de Molenstraat, en ontleende zijn naam aan zekeren Johan Posthouwer, die reeds in 1369 een schuur »buiten die Wyntmoelenpoerte," dus aan die poel, bezat. Hij werd gedempt in 1746. De overige uit de Ooi gehaalde steenen werden gebruikt aan den stads ringmuur, aan de Hezelpoort, en om den havenmuur hier en daar wat te versterken. Als haven werd toen, en tot 1603 gebruikt dat gedeelte van de stadsgracht dat van de Waal tot bij de Hezelpoort reikte. Voorts werd er gemetseld »in de schutgrave, ende daert anders te doen is geweest." De overige steenen werden in de stadsgracht gebruikt. Totaal 367 g. 13 m. Voor karrevracht uit de Ooi tot op het werk 3 m. per 1000; geschonken aan de werklieden in geld en drank 2 g. Verder nog een post voor kalk en het beslaan daarvan; voor het pleisteren en witten van de Wiemelpoort, 36 g. 35 m. Totaal 880 g. 16 m.

11. *Van graven inder stat grave, ende water ende zandt gevuert.* Dit wordt bij de week berekend, beginnende met de week voor Pinksteren, 18 weken. De »wyer" (vijver, plas, poel) in de stadsgracht te baggeren

6 man 4 weken, 13 dagen; metselen aan Posthouwerspoel (zie N°. 10); aan de Haven; »opter mueren aen Florisgesken," (dit gasje kwam uit in de Zuidzijde van de Houtstraat); aan het Vleeschhuis; aan de Hezelpoort; in 't raadhuis; en »dat poertken by Peter Collerts op te breken ende te maken"; waar dat was is niet bekend. Totaal 154 g.

12. *Ditz tymmeringhe van den holtewerck ende holte dit jaer vertymmert.* Aan de Kraan; aan 't poortje bij Dirk van Machgeren (Boddelpoort); aan de Veerpoort; aan het poortje bij de Windmolenpoort, »daer men mede in der stat grave geet," enz. Twee houtzagers 6 dagen à 16 m. daags. Hout voor Posthouwerspoel; het poortje bij Aernt Bairtz (onbekend); houtwerk »aen der ludzen (loods) opten kerchof"; de schijven (om te winden) aan de Kraan te verhangen en andere reparatiën aldaar; aan den toren achter Herman van Zandwijk de deuren en vensters vermaakt; »onser stat thentte weder op te wynden" (op den zolder van het raadhuis, om hem aldaar op te bergen? van die tent zullen wij lager meer hooren); aan de (Latijnsche) school vensterplanken gemaakt, bouten, ramen en wat daar verder noodig was; aan de poort van den stadshof (buiten de Hezelpoort) en aan het huis aldaar »weder in te wynden en te maken," denkelijk de »tuin" of heg, die er omheen lag weder in orde te maken, men spreekt toch nu nog van kransen *winden*. Aan de Wiemelpoort en op die voorpoort daarvan deuren en vensters gemaakt; aan de Kraanpoort en aan de Ameypoort; aan het Vleeschhuis; in het raadhuis twee vensters gehangen. Totaal 66 g. 31 m.

13. *Van alrehande yserenwerck dit jaer gebesicht:* aan de Wiemelpoort, aan Manspoort. (Deze poort, wier ligging onbekend is, komt ook voor in de Rekenboeken van 1422 »aen Manspaerte een spyck (brug) gemaeckt daer men up ende neder rydt," eveneens in 1424. Misschien afkorting van Machgeren's ook *Machermanspoort?* zie N°. 12), aan de Veerpoort, aan het Gewandhuis, aan de kuipen in de stadsgracht en aan eenige emmers; aan de school, aldaar een »gehenge aen den boem daer die vuyreymer (lederen brandemmers) aen hangen; »totter waterscepe (schep) dat men te (bij) branden heeft; een yser daer twatervaet int raethuys aenhenkt"; een gewicht in den Waag zwaarder gemaakt; 7 pinnen ander paveye (paviljoen, stadstent); van den tentboem te bynden (met ijzer te beslaan); een vleysgavel; (groote vork met drie haakvormige tanden om het vleesch uit den pot te halen); 2 haken en een oog bij Florisgasse (zie bov. onder N°. 11); aan Peter Collertspoortje; »om die clepel aen die schell int raethuys 1 m."; 5 ankers aan het huis aan de Stadhof, bij de Hezelpoort; een sleutel voor de keuken van het raadhuis; sleutels aan verschillende wachthuizen, waarvan een buiten de Hezelpoort; de stadsgracht afgesloten; een slot aan den ingang tot de stadsgracht buiten de Wiemelpoort en een buiten de Burchtpoort; een sleutel aan Kreytzpoort (zie N°. 4); 2 sloten aan wijnvaten; een slot met 3 sleutels aan de muur in Florisgasse

(waarschijnlijk aan een hek, waarmede de gas afgesloten werd, teneinde het daar nederleggen van vuil te verhinderen) »een ketten ende 2 halsbende." »Een cluyster vermaeckt aen de Ameypoerte" (misschien met de »ketten ende 2 halsbende" om delinquenten in te pronk te stellen, zie boven bl. 46) enz. De soorten van spijkers die gebruikt werden heeten las-, deur-, spon-, anker-, deknagels en scherping. Totaal 44 g. 24 m.

14. *Ditz van allen cost ende uytgeven aen de reysen der heervaert*, oorlogskosten. Opontbod voor een krijgstocht heette heerban, voor grootere afstanden: reise. Optrekken ten oorlog wordt bij Jan van Heelu, slag van Woeringen I. 270, reisen genoemd; de tocht: reise; het strydros: reisig peert, waarvan vervolgens ook reisener, reisige, ruiters. Door de schepenen werd »ghezat", wie mede moesten uittrekken. Hertog Reinout had zich verbonden met zijn vriend Jan van Beijeren, neef van gravin Jacoba van Beijeren, tegen de steden Utrecht en Amersfoort, waarmede deze destijds in oorlog was. De wederzijdsche vijandelijkheden namen spoedig een aanvang. De Gelderschen verbrandden Amerongen, Doorn en Zeist, en plunderden en roofden tot bij Amersfoort. Op die tochten hebben de volgende uitgaven betrekking. Voor de eerste reise werden gekocht 200 schotelen, 100 bolten (kleine drinkkroezen), 14 groote kannen, 100 roedeken (roedjes, stokjes), 4 zakken, 4 bijlen, 4 schoppen, 1 houweel, 1 korf, 3 manden, 2 wijnvaten (waarvoor de bij N°. 13 vermelde sloten denkelijk bestemd waren); koorden aan de pavye (paviljoen, tent) en betaling van de dragers, die het benoodigde droegen en op de wagens laadden. 5 vierdel stokvisch. De reiseners op den heen- en op den terugweg verteerden 10 g. 9 m. Voor huur van een wagen 1 arnh. g.; een vat bier 35 m.; brood 1 g. 32 m.; 2 amen wijn 7 g.; een schepel zout 13 m.; 2 vat boter 16 g. 26 m.; 2 wagenvrachten kaas 7 g. Peter Lauwert om een glavye 15 m." Glavye was de staalspits aan de lans en bij uitbreiding ook de geheele lans. Peter Lauwert, lid van een aanzienlijk Nijmeegsch geslacht, was burgemeester in 1419. Hij sneuvelde, heldhaftig strijdende, in een nederlaag, die de Gelderschen van de Stichtenaars ondergingen tusschen Maurik en Ravenswaaij, in 1427.

Op de tweede reise: Jacop Wolff (onderrichter van het Ryk van Nymegen in 1421) medegegeven 18 g., waarvan hij 2 g. 2 m. terugbracht. Aan elken glavy (lansdrager, lansknecht) 1 fl. wijns, tot 26 glavyen toe; brood 1 g.; 1 vat kruit, 2 stucs (vaten) rooden wijn, houdende 7 amen min 4 vierdel; die wijn werd in kleine vaatjes gedaan, »tot allen reysen mede te nemen." Totaal 27 g. 32 m. Een aam hield omtrent vier van onze ankers in.

Op de derde reise, naar Amersfoort, kreeg Dirk Hessel, schepen, mede 25 g., daaronder gerekend wat verteerd werd, toen zij terugkwamen, »ende te samen aten, ende die daer niet aten oer fles wyns gegeven 2 g. 16 m."; 2 vaten bier 70 m.: een schepel zout 13 m.; brood 2 g. Aan deze expeditie namen de 24 stadsschutten deel. Zij waren 5 dagen uit en

werden betaald 6 m. daags per man benevens hun 12 knechts die 9 groot daags ontvingen. Acht wagens waren 40 dagen lang uit geweest, waarvoor betaald werd 33 g. 7 m.

Van de vierde reise staat niets anders geboekt dan dat jonge Willem Wynninck, die schepen en richter in het Ryk van Nymegen was, een voorschot medekreeg. Totaal 43 g. 31 m.

Op de vijfde en laatste reis naar Amersfoort krijgt Peter van Blitterswijk, een Geldersch edelman, mede en schiet voor, te zamen tot een bedrag van 29 g. 10 m.; wijn 9 g. 12 m.; vleesch dat zij van hier medenamen 5 g. 6 m.; brood 1 g.; een vat bier 35 m.; een wagen 10 dagen lang gehuurd 8 g.; »om wympelen ende veenken (vaantjes) ende schiltken op die waghen ende aen die glayen (glavien) 5 g. 11 m.; Heinric van Galen, doe hy burgemeister geset was, voer een glay 12 m. (Nog in de 17e eeuw ontvingen de burgemeesters en de rentmeesters bij hun benoeming 6 g. voor een »bardezaan", partizane). »Voer ende nae aen waskeerssen 12 m. »Willem van Overcamp dat hij op alle reysen medegeweest heeft, ende kock was 1 g. 40 m." Heymeric de hoefsmid die mede uittoog op al deze tochten, voor arbeidsloon en 85 hoefijzers 10 g.; mr. Gerrit Botzeel »dat he op dese reysen medegereden was, voir syn loen 18 g. 15 m." Hij was stadsgeneesmeester, maar mr. Dirk Coenenzoon, die eveneens medetoog en een drinkgeld van 3 g. 13 m. ontving, is mij onbekend. »Den monnick die op dese reysen mede was 1 g." Aan de veerlieden van Lent voor het overzetten bij al deze gelegenheden 6 g. 13 m. Jan Uten Winkel, voor ketel- en pothuur en een drievoet om ze op te zetten 13 m. Dirk van Machgeren (schepen 1427) voor huur van Jacop Segers paard in dezen veldtocht 2 g. Claes Vygh voor huur van het paard van Albert Vaeck, om in stadsdienst naar het Lobith te rijden 2 g. Het verhuren van paarden voor stadsdienst was verplicht (zie Stadsrechten bl. 42). Totaal der oorlogskosten 303 g. 8 m.

15. *Van den peerden die op dese reysen afgereden syn:* tien paarden, toebehoorende aan heeren van de beste Nijmeegsche geslachten: Adam van Heze, Derick van Machgeren, Henric van Heteren, Jan Bodde, Jan van Zellar, Jan van Bronchorst, Herman van Drueten, Willem van Lyenen (Lynden), Willem Winninc en den mij onbekenden Dirck Gadensz. Voor de strijdrossen werden betaald sommen van 4 g. 3 m. tot 42 g. 23 m. Totaal 213 g. 9 m.

16. *Van den straten dit jaer gemaikt.* Krieckenbeecksgasse (nu Vijfringengasje) werd bestraat, »ende dair is ingevuert aen zande ende eerd weder uytgevuert 131 karren, elc kar 6 groetken, ende 16 karren steens uter Stathof int werck gevuert, ende die straetmeker van elck roeden voir syn loen een quartier Rhyn. g.; ende 1 oeperknecht 26 dage, elcq dags 5 m.; maict te samen 16 g. 23 m.; ende daerin hefft onse stad 2 roede ende 5 voet, 2 karren steens; ende dairaf van den nabueren

geboert 6 g. 15 m. Soe blyft ons stat te gelden 5 g. 15 m." »Dat straetken by Peter Collerts totten paertken toe, helt 6 roeden," enz. (Zie n°. 11). Dan nog twee dagen gaten stoppen aan de Hezelpoort. Meer werd er dat jaar aan de straten niet gedaan, waarschijnlijk waren de meesten toen nog onbestraat. Totaal 13 g. 31 m.

17. *Van Lyfpensien* up Petri (22 Febr.), Gertrudis (17 Maart), ende Paesschen: 61 namen; de grootste som is 28 g., vele anderen van 2 tot 15 stuivers. Ook bewoners van Kleefsland zijn onder de recipienten, o.a. heer Ywen Pieck, kanunnik te Zifflik; verder personen in Assendelft, Neuss en Duisburg. De overige termijnen zijn Walburgis (1 Mei), St. Jan nativitatis (24 Juni), Victoris (10 October), Martini (11 November), Midwinter (25 December). Totaal 3369 g. 11 m.

18. *De Diversis* bevat alle uitgaven die niet onder de vorige hoofden konden gerangschikt worden: Claesken, mijns heeren gek, gegeven van beveel des raads 2 g. Op O. L. V. Annunciationis (25 Maart) toen de steden hier vergaderd waren en onze genadige Vrouwe te gemoet reden, bij hun terugkomst een gelag betaald van 2 g. Dit was hertog Reinald's gemalin, de knappe en verstandige Marie d'Harcourt, door haar kranken echtgenoot naar den landdag alhier gezonden, met volmacht om de geschillen bij te leggen die tusschen den vorst en zijn onderdanen ontstaan waren. Haar pogingen waren echter vruchteloos en de edelen en steden werden erkend als een van de vorst onafhankelijk staatslichaam. »Item op denzelfden dag Heinrik van Galen, gegeven 6 g., die hij juffer Genetten (Jeannette) bracht, onser gen. Vrouwen juffer, als zegelgeld van den brief die onze gen. Vrouw met de ridderschap van het land van Gulik bezegeld had. — Emmers en schepels gekocht. Drie gelagen toen de hoofdsteden en de kleine steden hier vergaderd waren 4 g. 18 m. Voor het ijken van de schepels. Een gelag aan de ridderschap en steden 3 g. 4 m. »Den toll tott Ludick geseynt van twe jaeren 2 g. 8 m." Dit was de tol van twee havikshandschoenen gevuld met 2 pd. peper, die de stad jaarlijks naar Luik moest zenden, voor haar vrijheid van tollen op de Maas. »Den werf (kade) bi der Vischmarckt schoen te maken daer voil slycks lach, 1 g. 32 m."; de vischmarkt werd toen en tot 1638 gehouden in de Grootestraat en op de Waalkade daaromtrent. Alardus ende Rutgerus (stad-secretarissen), dat sy alle dit jaer voir arbeyts van scryven gehadt hebben 10 gl. Rutgerus (Greve, uit Essen afkomstig) den onderschrijver te verdrinken gegeven 2 g.", wel te verstaan: tot een drinkgeld. Geelken en Catharine Dorren op bevel van den raad elk een tabberd en kovel 4 g. 3 m.; niet bekend wie zij waren. Dien van Roermond een gelag toen zij naar Arnhem zouden rijden, 38 m.; »7 paer hansschen in der stadt grave 10 m.", handschoenen om te gebruiken bij het vlechten van doornen heggen. Voor de schel in het raadhuis 8 m.; voor koorden en het hangen van de schel 12 m.; 179 karren keijen uit

het (Rijks) wald op te graven en naar de stad te voeren (om als straatsteenen te gebruiken) 11 m. per kar. »Van beveel des raets onss Vrouwen (O. L. Vrouwen kapel in St. Stephen's kerk) gegeven te vollest der tymmeringhe 50 g." 4 nachtwachten die de stad rondgingen van Scholastica (10 Februari) tot Saterdag na Beloken Paasschen (Zondag na Paschen), 9 weken en 6 nachten à 3 m. per nacht 18 g. 18 m. Nog 2 wakers van Beloken Paasschen tot den tijd, dat zij afgedankt werden 9 g. 11 st. Het hout van de hamei van de Hertsteeg, dat neder gewaaid was, in de stad te voeren 12 m. Een hamei was al wat tot afsluiting diende. Dat er een poort in de Hersteeg was vóór de uitlegging der stad, blijkt uit het Rekenboek van 1428: »totter pairten in die Hirtstege gecoft 6 baerde, een zwengel ende andere holten banden." Roelken de molner 27 karren puin en zand aan de Kraan gevoerd, daar de gaten geschuurd zijn, (door hoog water) 2 m. per kar; »Willem van der Beke van de slyck doert jaer van het raadhuis te voeren, 4 pd."; dezelfde Willem voor 3000 pijlen, die hij voor de stad gemaakt heeft, 5 g. per 1000, en 2 g. voor 200 worsten (een soort van fakkels) »die opten reysen gebesicht. syn." Der rentmeesteren loon, samen 24 g. Onser stadsschryver (secretaris) 15 g.; twee rijdende boden elk 40 pd. Dit jaar op het raadhuis aan kaarsen verbruikt en op reis mede gehad 121 pd. à 10 groetken het pond; den richter voor zijn loon van peindingen 1 g. 40 m.; was voor de cancellary. 1 g. 15 m. Voor het schrijven der rekeningen over het geheele jaar 4 g. Totaal 332 g. 18 m.

19. *Dye maeltyt* 23 g. Daarmede is waarschijnlijk bedoeld de maaltijd die jaarlijks plaats had op 2 Januari, na de verkiezing der burgemeesters.

»Summa summarum van allen uytgeven voirsegd 6557 g. 23 m.

»Dat uytboeren tegen dat uytgeven afgerekent, soe blyven die rentmeister der stat sculdich (een batig saldo van) 93 g. 40 m."

»Restant van desen jaer is bleven soe wij dat ontfangen hebben."

Volgen eenige sommen, die verschillende personen aan de stad schuldig bleven, pro memoria aangeteekend, doch niet in de rekening gebracht. Daaronder: »Henric van Lent ende Dirc Dircs soen bleven sculdig van oerre burgermeisterscap 167 g. 18 s. 3 d." Hendrik en Baldeken van Lent, die later genoemd wordt, behoorden tot het adellijke geslacht der heeren van Lent.

»Item Heinric van Lent ende Jan van der Duynen bleven sculdich van oere burgermeisterscap 219 pd. 18 sc.; daeraf heeft Jan van der Duynen syn aendeel betailt ende Jan die Joede syn aendeel van Heinric wegen van Lent, ende Baldeken van Lent, syn aendeel ende die andere erfgenamen Heinrics en hebben niet betaelt." Woordelijk hetzelfde staat nogmaals aan het eind der Rekenboeken van 1423 en 1425. H. van Lent, schijnt in, of kort na, zijn burgemeesterschap overleden te zijn, en wat hij aan de stad schuldig was, werd door de erfgenamen, zeer van liever-

lede, terugbetaald. Dit rekenen met restanten, waarbij de stad niet »tot oiren rechten" kwam, werd den rentmeesteren verboden bij keur van 22 April 1444 (Stadsrechten van Nymegen bl. 226).

»Item alle geschut, bussen groet ende cleyn, worsten, vuerpannen, taeshaken (een soort schietgeweer) groet ende cleyn, syn all bleven soe sy ons aen quamen, ende daartoe gecoft 3000 pyl die int raethuys liggen (waar toen en ook later een arsenaal was). Item soe syn dair 10 Homborger tonnen pyll, ende 2 tonnen die Claes Vyge (schepen, 1421) onser stat sculdich is, die ons aen quamen." Die pijlen die Claes Vygh »onser stat afgeleent had," waren in het Rekenboek van 1424 nog niet afbetaald.

Op de laatste bladzijde staat: *Dese syn burgeren worden in dem jaire voirsegd.* Vijftien namen met den datum, waarop zij aangenomen werden, doch geen betaling, en daar die ook niet voorkomt onder de ontvangsten, mag men misschien aannemen, dat het burgerschap in dien tijd gratis verkregen werd. Onder de nieuwe burgers vindt men de in de geschiedenis dezer stad zoo beroemde naam Kanis voor het eerst: Jan Kanis, waarschijnlijk uit Keulen of wel Kleefsland afkomstig. Verder Dirk en Ryquyn Geldenhouwer, een naam, die later beroemd werd in den persoon van Gerard Geldenhouwer of Neomagus, in 1482 alhier geboren, en schrijver van *Historia Batavica* en andere werken. De stad had dus dat jaar twee goede aanwinsten gedaan.

Onder aan deze bladzijde staat nog de volgende aanteekening aangaande het muntwezen:

»Item men sal ontfangen 16 alde botdregher ende 1 meu voir 1 aerh. gulden.

Item 14 alde boddreger maeckt 46 meuwen, videlicet 1 arn. gul. 1 meu.

Item men sal geuen 16 nyen braspenninck ende 1 gr. voer een aerh. rh. gul.

Item men sal geuen 13 nyer braspenninck ende 5 gr. voer eenen guld. aernh.

Item men sal geuen 24 alde Vlemsche ende 6 gr. voer 1 rh. gulden.

Item men sal geuen 21 alde Vlemsche ende 2 gr. voer 1 aern. gulden."

En daarmede eindigt het rekenboek.

Rangschikt men nu ontvangsten en uitgaven volgens hun relatieve grootten, dan komen zij in de volgende orde te staan, waarbij de onderdeelen van guldens over het hoofd gezien zijn, en de nummers die der rubrieken zijn waaronder de posten voorkomen:

ONTVANGSTEN.

Wijnaccijnzen, gruit, N°. 15	4462
Tijnzen, renten, pachten, N°. 1—13	1142
Geleend geld, N°. 14 en 17	506
Allerlei ontvangsten, N°. 16	106

UITGAVEN.

Lijfrenten, N°. 17	3369
Metselwerk, N°. 10	880
Krijgskosten, N°. 14, 15	516
Schenkingen, N°. 9	351
Verschillende uitgaven, N°. 18	332
Zendingen van magistraatsleden, N°. 8	317
Leidaken der inwoners, N°. 5	202
Kleeding, N°. 3	162
Arbeid in de Stadsgracht enz., N°. 11	154
Timmeringen, N°. 12	66
Smidswerk, N°. 13	44
Wakers en Poortsluiters, N°. 4	38
Tractementen, N°. 2	33
Bodenloon, N°. 7	30
Maaltijd, N°. 19	23
Daken van stadsgebouwen, N°. 6	19
Straten, N°. 16	13
Tijnzen, N°. 1	4

Moraal: *Tempora mutantur et nos mutamur in illis.*

Nijmeegsch Bier.

Hoewel er thans weder veel bier gedronken wordt in ons land en elders, is de consumptie van dien bruinen nectar toch niet meer zoo algemeen en zoo groot als zij was in vroegere eeuwen. In tijden, toen thee, koffie, chocolade, cacao onbekend waren, was bier de gewone drank, die, vrij algemeen, reeds bij het ontbijt zijn verschijning maakte, en verder niet alleen bij middag- en avondmaal, maar ook bij die gelegenheden voorgezet werd, waarbij wij de bovengenoemde exotische aftreksels gebruiken. Nijmegen was in dien tijd beroemd om »zijn brouwers, die in 't leveren van goedt bier by de gebuervolckeren seer geprezen worden," zegt de Amsterdammer Blaeu in zijn Stedeboeck in 1649.

Het bierbrouwen had hier reeds vroeg een aanzienlijken omvang genomen, zoodat Willem van Gulik, hertog van Gelre, in 1382 van de stad 2150 ouden schilden kon krijgen, voor het pandschap »van de gruyt ende gruytstat, met het recht van hoppe aldaer." Met andere woorden de vorst deed afstand aan Nijmegen voor negen jaren van het hem als grondheer toebehoorende biermonopool. Dat recht werd van tijd tot tijd, tegen verdere betaling, ten behoeve van de stad vernieuwd, voor het eerst in 1391, en daarna door de geheele 15e eeuw heen.

Onder gruit verstond men in de middeleeuwen niet alleen het recht of het monopool van bierbrouwen, maar ook »het bestanddeel, waarmede bier aan het gisten gebracht" werd, zooals het in een oorkonde van 1064 omschreven wordt. De meeningen verschillen omtrent de natuur van het gruit, doch vermoedelijk was het een zeker kruid, de Mirica Gale van Linnaeus, dat zich in ons land in een menigte namen kan verheugen: gruit, gagel, post, possem, luiskruid, Brabantsche mirthe, Drentsche thee, wilde rozemarijn en andere. Deze plant groeit gewoonlijk op vochtige heiden en draagt een vruchtje, dat een hartsachtigen, bitteren, aromatischen smaak heeft. Naar men vermoedt, zou onze Gruitberg zijn naam aan de bewaarplaats van het gruit te danken hebben, doch schriftelijke bewijzen zijn daarvan niet te vinden.

Ook nog nadat hop ingevoerd was, schijnen velen aan den ouden geur van het aromatische gruit getrouw gebleven te zijn. (Dat men dien smaak kan leeren liefhebben, zullen zij weten die de genereuse naar harts smakende roode wijnen en het bittertje van Mastic in Griekenland genoten hebben). Zoo werden dan ook gruitbier en hoppenbier nog wel een paar eeuwen lang gezamenlijk gebrouwd. Een keur in de stadsrechten van Zwolle zegt: »So en sall men in de vryheden, buten der stadmuren van Zwolle, anders dan in den Smeden (een der straten), geen hoppenbier noch gruitbier brouwen om te vercopen, dan elc tot syns selffs drincken." Gruitbier en hoppenbier zullen dus ook wel te verstaan zijn in die Nijmeegsche keur van 1390, waarbij verboden wordt schulden te maken »by den byertepperen an *byer off hopp* off anderen dranck." Verder vindt men in onze oudste Rekenboeken (van af 1420) vermeld dikbier, dunbier, keut- of kuitbier, benevens Hoemborger of Hamburger bier, waarvan Homerische hoeveelheden door de dorstige burgers in stadsdienst gedronken werden. Weinig meer is van die soorten te zeggen, dan dat dikbier beter was dan dunbier; kuit (vanwaar de naam Kuytenbrouwer evenals Hoppenbrouwer van hopbier) was gewoonlijk een dun bier; de betere soort heette dubbele kuit, doch het werd steeds zonder hop gebrouwen. Liefhebbers daarvan waren in Zuid-Nederland bekend als kuithanen en kuithalzen. Tot het brouwen van dubbele kuit waren in Utrecht in de 14ᵉ eeuw voorgeschreven: 12 mud haver, 6 mud garst en 3 mud weit. Dezelfde brouwer mocht niet dubbele en »cleyn coyte" brouwen.

Het beroemdste Nijmeegsche brouwsel werd Mol genoemd. »Deze stad is vermaard," zegt de bovenaangehaalde Blaeu, »voor hare brouwerijen van zeker wit bier, mol geheeten, 't welk men een verkoelende afzettende en zuiverende kracht toeschrijft. Versch gebruikt is het geen onsmakelijke drank (een vrij voorzichtiger lofuiting!). De Nijmeegsche mol wordt niet alleen dagelijks door Gelderland en Kleefsland, maar zelfs tot in Holland toe verzonden. Ver kan zij niet vervoerd worden, omdat zij haast (spoedig) verschheid en smaak verliest." Die biersoort wordt voor het eerst genoemd in onze boeken 1519, bij gelegenheid van het feest, dat jaarlijks op het Gewandhuis (bij den Kerkboog) plaats had, na de verkiezing der meesters van Sinter Claes. »Totter maeltijt als men meystere van Senter Claes koer, van Nezen in 't Paradys (een taveerne in de Grootestraat, denkelijk met het huisteeken van Adam en Eva) gehadt an kost 11 gl.; een aem wyns voer 8 enckelen guldens van gewicht; noch een ton *geremols*, enen Philipsgulden, een ton duyn biers 24 st." Dit *gere*, dat later wegviel, is het werkwoord geren, Duitsch gähren, met de beteekenis van gisten, schuimen, een in het Nijmeegsch en andere met Duitsch gekleurde dialecten, voorkomend woord: „Men bruwe daer af ber (bier), dat dicke si, dat it wol *gheren* moge," zegt een middeleeuwsch genees-

kundig geschrift. Maar het woord mol blijft een raadsel. Een schrijver (Schoorius, de Cerevisia, cap. XXIV p. 272) uit de 17e eeuw, trachtte den naam te verklaren, »doordien dit bier, wat te veel gebruikt, de drinkers blind als mollen maakt" (blinddrunk, zeggen de Engelschen). Even onaannemelijk is de verklaring van Smetius, die het woord wil afleiden van molen en malen, of van het Latijnsche mola, meel. De Geldersche geschiedschrijver Pontanus schijnt een warm bewonderaar van ons bier geweest te zijn. In zijn nieuwjaarsbrief aan Smetius, 1635, zond hij dien geleerde een door hem vervaardigd, doch naar het schijnt nu verloren gegaan epigram, op den Nijmeegschen mol. »Ik had dit reeds vroeger gemaakt," zegt hij, »toentertijds toen ik aan het middagmaal en aan het avondmaal dat bier bij U dronk" (*de Castris Veteribus* p. 22). Daarbij verzocht hij hem vooral, iets medetedeelen omtrent de afleiding van den naam, en of iets dienaangaande aan de Nijmegenaars bekend was. Smetius schijnt daarop in scherts geantwoord te hebben, want in een schrijven van 12 Mei daaraanvolgend, betuigt Pontanus veel genoegen gehad te hebben, »in de jokkernijen (*lusus*) en conjecturen aangaande den mol, of laat ik liever zeggen aangaande den naam mol," van Smetius en diens collega Leonius Leo. Daaronder zal bovengenoemde afleiding van molen en malen enz. ook wel gerangschikt mogen worden.

Behalve Mol, brouwde men hier ook nog in de 16e en 17e eeuw Mom. Jopenbier, Juxstart, Leckwordt en Scherrebier. Ik weet niet, waaraan het is toe te schrijven, maar de oude biernamen zijn in alle landen harde noten om te kraken. Van waar b. v. de naam Juxstart? Dat was een bier van mindere kwaliteit dan mol: laatstgenoemd betaalde in 1586 één gl. accijns per ton, de juxstart slechts 10 st; een ton mol kostte in 1597 vijf guld., een ton juxtart drie. Van Jopenbier is het bekend, dat het naar een straat in Dantzig heette, waar het oorspronkelijk gebrouwen werd; dit bier wordt thans te Amsterdam nog veel gedronken. Mom was vroeger beroemd in het Hannoversche, en met het Hannoversche vorstenhuis vond het zijn weg naar Engeland, waar de »Mumhouses" door de aanhangers van de nieuwe dynastie druk bezocht werden. Leckwordt en Scherrebier waren de twee minste soorten. Het eerste, in Holland Lec genoemd, was het laatste aftreksel van den draf in de brouwkuip. Deze beide bieren mochten ingevolge een raadsbesluit van 1693 alleen in open tonnen en halve vaatjes (zoogenaamde kintjes) of wel in tonnen met een stroowisch uitgezet worden. »Schamelen luyden" was het veroorloofd, zelve een vaatje naar huis te dragen, terwijl alle andere biersoorten alleen door de gezworen bierdragers konden vervoerd worden. Scherrebier zal wel hetzelfde geweest zijn, dat in Holland Scharrebier heette. Daarvan spreekt Reym, de dienstmaagd van den gierigaard, tegen den knecht, die zich verheugt den bruidswijn te zullen proeven, in Hooft's Warenar:

„Kal jy van bruytswyn hier?
Vraegh nae bruyts scharrebier."

Bij raadsbesluit van 21 Maart 1599 werd het den brouweren verboden »scherpbier" te brouwen, bij privatie van hun nering voor een jaar en tien goudgulden boete.

Onze brouwers woonden oorspronkelijk in de naar hen genoemde Lange en Korte Brouwerstraat, doch breidden zich vandaar uit over de Koningstraat, Lagemarkt, Begijnengas, Papengas, Hezelstraat, Ganzenheuvel; ook de Priemstraat, Boddelstraat en Houtstraat konden enkele brouwerijen aanwijzen. Een ondernemende geest deed zelfs in 1560 een aanvraag, om zich in de Jodengas te mogen vestigen. Doch, »daer die platse seer enghe, immers dat gesken seer benaut befonden" werd en de buren vreesden voor brand, werd dit verzoek afgeslagen. — Men beweert, dat Nijmegen in haar bloeitijd 70 brouwerijen zou bezeten hebben. Op welken grond dat bericht steunt, is mij niet bekend. Doch in het Rekenboek van 1526 ligt een los blad, in datzelfde jaar gedagteekend, aangaande de Honderdste Penning en daarop leest men: »Dyt nae beschreve syn dye browers," waarop een lijst volgt van 45 namen. Zelfs dat is een aanzienlijk getal voor een zoo kleine plaats als Nijmegen toen moet geweest zijn, toen bijna de geheele stad nog lag tusschen Hoender- en Hezelpoorten, Oude Stadsgracht, Oude Varkensmarkt en Doddendaal; het nieuwe gedeelte, dat daar buiten lag, was nog slechts zeer weinig bevolkt. In het begin der 17e eeuw vindt men jaarlijks een rubriek in de Rekenboeken: »Ontfanck van nieuw aangecomene brouwers." Daaruit blijkt, dat er zich toen telken jare eenige nieuwe hier ter stede vestigden en dat dezen verplicht waren tien daalders aan de stad te betalen, voor het recht om hun bedrijf te mogen uitoefenen. Blijkens het »Eedtboeck" waren er in 1632 niet minder dan 52 brouwers en brouwerschen werkzaam, doch van toen af begon de nering allengs achteruit te gaan. Minder dan een eeuw later, in 1715, waren er nog slechts 34; de meesten daarvan werkten met vier, enkele met vijf personen. In een raadsbesluit van 24 Juni 1733 wordt gezegd, dat het brouwershandwerk in de laatste tijden hier ter stede steeds afnemende was, zoodat er binnen weinige jaren zestien brouwerijen door neringloosheid te gronde gegaan waren. De brouwers van dien tijd schreven dit toe aan de bieren, die van buiten af kwamen, en verzochten om protectie. Doch er kwam geen verbetering en in 1739 waren er nog slechts vijftien brouwerijen in wezen; dat getal verminderde later nog aanmerkelijk.

Het bierbrouwen was in den tijd van zijn bloei, met den wijnhandel, een der meest geziene bedrijven. Men vindt tot in de 17e eeuw de beste namen van oud-Nijmeegsche burger- en patricische geslachten op de lijsten der brouwers vertegenwoordigd. Voortdurend ontmoet men daar Buys,

van den Berch, van Wichen, van Beynhom, van Ryswyck, van Wynhaven, Kelffken, van Hoeckelom, Pels, Kanis, van Eck, Soermont, Poortman, Roukens, Knippingh, Verheyden, Vos, van Zellar, Noot, van den Heuvel enz. Doch daarbij vindt men onder de kleineren natuurlijk ook mindere elementen. Op den ambrachtsbrief van 1586 komen zelfs een aantal brouwers zoowel als brouwerschen voor, die niet konden schrijven, en dat stuk met hun merk teekenden, waarachter de stadssecretaris hun namen schreef. Daarbij baart het toch verwondering, dat »nae inhalt des coerboicks ende der older gewointen" geen brouwer verkozen kon worden tot burgemeester, schepen, raad, meester van Sinter Claas, noch tot stadsrentmeester. Zij deelden deze disqualificatie met de bakkers, de vleeschhouwers en »de wynwerden die wyn mit kannen verkopen off mit vleschen slyten, uythgesondert denghoenen, die den wyn in 't gros verkopen." Deze keur werd nogmaals bevestigd op 11 Augustus 1558, op aanvraag van eenige der gilden, doch kwam in de 17e eeuw in onbruik.

Niet alleen het brouwen, maar ook het tappen werd vroeger door vrouwen zoowel als door mannen uitgeoefend. De brouwer van het vrouwelijke geslacht heette brouwersche; zij, die tapte: biervrouw of tapvrouw. Dit was ook in andere gedeelten van het bierdrinkende Europa het geval. Engeland had zijn alewives, van wie men drastische schilderingen vindt, in dat oude gedicht: »The Tunnyng of Elinor Runnyng".

De Raad hield hier ter stede streng toezicht, dat er geen misbruik gemaakt werd van de zwakte van »het betere geslacht". Een keur bepaalde, dat: »wie den wynvrouwen off biervrouwen mitten gelage ontginge, die verloire in koire 3 ℔, also duck als hy dat dede." De delinquent kon zelfs op staanden voet uit de stad gebannen worden, totdat hij zijn gelag betaald had. Zelfs wanneer de vrouwen geen klacht indienden en het misdrijf ter kennis van den magistraat kwam, werden deze straffen toegepast.

De meeste brouwerijen waren hier oudtijds van kleinen omvang, denkelijk zooals in Delft, beroemd om zijn kuitbrouwerijen, waar in 1600 en volgende jaren, blijkens het register der haardsteden, de grootste brouwerijen werkten met twee eesten en drie ketels, de meesten evenwel met twee van ieder, ja, zelfs nog met minder toestel. Volgens een bepaling van 1594, werden te Nijmegen zij, die niet minstens 20 à 25 vaten brouwden voor verkoop, niet als brouwers erkend, en moesten den vollen bieraccyns betalen. Wie evenwel meer brouwden dan genoemde hoeveelheid, behoefden slechts de gerechtigheid van het veertigste vat op te brengen. Men ontvangt overigens geen overweldigenden indruk van de brouwerijen hier ter stede, wanneer men in onze keuren leest: »Item, dat men van nu voirtaen geyn karen (koren) op ennige esten droegen en sall, dair *stroeën daken* boven die esten staen. Item, dergelycken en sall geyn brouwer bier brouwen onder ennige husen, die boven met stroe

gedect syn." En nog op 8 Juni 1561 werd het noodig gevonden, te bepalen: »en sal niemand van desen dag aen to rekenen, in die binnenstadt (binnen de boven opgegevene enceinte) brouwen, anders dan onder harden dack, ende uytgaande steenen scharensteenen," enz. Ook het voortdurende huren en verhuren van de brouwers onder elkander van een »*cacabum* genoemd brouketel", dat men in de schepenprotocollen aantreft, duidt op schamele inrichtingen.

Maar er was »leven in de brouwerij." In die kleine lokalen werd vlijtig gearbeid, want de productie en uitvoer moeten inderdaad aanzienlijk geweest zijn. In het oudste Rekenboek (1420) vinden wij onder de stedelijke ontvangsten: »Coen ende Wolter van der Meer van der hoppegruyten, een half jaar 199 schilden (die van maand tot maand gebeurd werden). Van der gruyten van den yrsten halven jair, Jan die Hage ende Coenrardus 305 gl."; het tweede half jaar Jan, Coenrardus en Wolter van der Meer 297 gl. In 1511 bracht de bieraccyns op 686 gl. 11 st.; in 1520: 4425 gl.; in 1521: 5020 gl., en die getallen namen voortdurend toe. Zij laten zich verklaren door feiten als het volgende: In 1518 bij het bruiloftsfeest van hertog Karel met Elisabeth van Brunswijk, te Zutfen, werden niet minder dan 67 vaten Nijmeegsch bier gedronken en later moesten er nog 70 vaten komen. Ook Arnhem was een goede afnemer; daar werden in de jaren 1567—69 jaarlijks 4480 ton Nijmeegsch bier gedronken, dus meer dan twaalf ton daags, zonder nog dat te rekenen, dat in de omstreken en op den Veluwe-zoom gebruikt werd. Evenals de Franschen, niettegenstaande hun anti-Duitsche gevoelens, zich het Duitsche bier goed laten smaken, zoo strekten ook de Arnhemmers hun animositeit tegen Nijmegen niet tot het Nijmeegsche bier uit. Onder het jaar 1560 leest men in de Arnhemsche Kroniek: »Soe die naeburen in die Rynstraet na alder gewoenheid jairlicq eens in St. Peters Kerk pleegden te teeren, ind dat Nymeegsche bier daer dan verdroncken wardt; soe sy dan in dit jaer solden teeren, ind geen Nymeegsch bier was te bekommen, hebben 's deels nabueren, als Rutger Tullicken, mit noch meer anderen, in dit jaer aen ons Heeren erworven, ind sy hoir toegelaeten, dat sy datmaell wyn cysevry mochten drincken." Wijn alleen werd waardig gekeurd dat beroemde gerstensap te vervangen! Onze magistraat waakte dan ook te allen tijde, dat het bier zijn ouden roem gestand deed en dat het puik van kwaliteit was. Er bestaan tal van bepalingen omtrent de samenstelling. In 1607 b.v. werd besloten, dat op een ton Mol 100 ℔ malt moesten gedaan worden, terwijl er op een ton Juxstart slechts 27 kwamen. Zoo bleef de uitvoer bloeien, niet alleen naar het binnen-, maar ook naar het buitenland. Zelfs met de beroemde Vlaamsche bieren schijnen de Nijmeegsche brouwers den wedstrijd op dier eigen grondgebied te hebben durven ondernemen; althans onder de stukken op het archief, loopende over de jaren 1545—82, be-

vinden zich tal van onderhandelingen en verordeningen aangaande den invoer van Nijmeegsch bier te Antwerpen. Te Amsterdam werden de bieren, hier ter stede gebrouwen, in 1680 ontheven van de belastingen, die op andere vreemde bieren in Holland rustten. Naar Kleef werden nog in 1720 over de 260 tonnen uitgevoerd, hoofdzakelijk Mol, hoewel men in dat jaar aldaar reeds begonnen was, zelf bier te brouwen in de koninklijke brouwerij. Nog in 1791 schrijft Bachiene *Vaderl. Geographie* bl. 299, dat »de inwoneren van Nymegen veel wit bier naar beneden zenden [versta: de Waal af], dat daar ter stede alleen gebrouwen, en Mol genoemd wordt." Thans echter schijnt het geheim der samenstelling van dien eenmaal zoo beminden drank, reeds sedert tal van jaren verloren gegaan te zijn.

Allerlei oude bepalingen aangaande de brouwers zijn te vinden in de »Stadrechten van Nijmegen," waar zij veertien bladzijden druks beslaan. Ik behoef niemand te zeggen, dat veertien bladzijden van municipale verordeningen uit de 16ᵉ eeuw menige curieuse en voor onze ooren vreemd klinkende zaak aan den dag brengen. Doch dit bestek gedoogt niet, daarvan melding te maken, evenmin als van nog vele andere bijzonderheden, die nopens het bierbrouwersbedrijf ten onzent zijn opgeteekend.

Nijmegen van 1672-1674.

Het Beleg.

Nauwelijks had Lodewijk XIV in 1672 den oorlog aan Nederland verklaard, of hij vermocht een leger van 146.000 man in beweging te zetten, aangevoerd door mannen als Condé, Turenne en Vauban. Hiermede rukte Lodewijk met alle mogelijke snelheid, nadat hem de doortocht door Belgie was geweigerd, door de landen van den keurvorst van Keulen, door het neutrale gebied van Luik, na Maastricht geblokkeerd te hebben, naar den Rijn, veroverde daar in weinige dagen de door Nederland bezette vestingen van het Kleefsche en trok op 12 Juni over den Rijn. Verslagenheid en vertwijfeling heerschten hier te lande. De regeering scheen radeloos, het volk redeloos, het land reddeloos. Nijmegen was reeds in Januari aan den arbeid gegaan, om de onderkomen, lang verwaarloosde vestingwerken weder meer of min in staat van verdediging te stellen. Het een en ander omtrent die voorbereidselen deelt het Rekenboek mede; hier kan dat graven en metselen, dat plaatsen van geschut, schanskorven, palissades en stormpalen in stilte worden voorbijgegaan. Wat er geschiedde bij het beleg, meldt een geschriftje van een ooggetuige, waarvan in de Gemeente-Bibliotheek geen exemplaar voorhanden is, doch dat door mij in het British Museum, te Londen, letterlijk en woordelijk werd afgeschreven, en dat ik hier laat volgen, in de hoop, dat het den stadgenooten aangenaam zal zijn daarmede kennis te maken:

Missive

Geschreven uit Nimwegen

Rakende het gene gepasseert is gedurende het Belegh
en Overgave der voorsz. Stadt
Door een goed liefhebber van ons Vaderlandt.
t Amsterdam, by Jacob Vinckel, in de
Beurs-straet, in de History-schryver 1672.

Missive geschreven uyt Nimwegen.

Naest hertelycke groetenisse:

Nademael ick door ondervindinghe genoechsaem wete ende verseekert ben, hoe veele onwaerachtige en twyffelachtige tydingen datter in de afgelegene Plaetsen van dese stadt in dese tyt zyn uytgestroyt; en hoe begeerig een yeder is na de ware tydinge, soo hebbe ick de moeyte waerdigh ende ul. aengenaem te sullen wesen gedacht dat ick soo veel my daer van kennelyck is, eens over soude schryven, hoe het sich in ende omtrent de Belegheringh van dese stadt Nimwegen heeft toegedragen.

Na dat die twee Machtighe Koningen van Engelant en Vranckryck den Heeren Staten Generael desen verderffelycken Oorlogh hadden aengedaen, ende syn Majesteyt van VranckrycK syne machtige Heyrlegers te samen hadde gebracht, heeft hy die stercke stadt Maestricht laten liggen, de steden Orsouw, Rynberck, Wesel en Burick so haest niet berent, ofte sy zyn eensdeels door al te swacken guarnisoen, anderdeels door bloohartigheyt van vele Commandanten en Officieren, ja oock door hare trouwloosheyt en schelmstucken, in handen van syn Majesteyt so haest vervallen. Daer nae oock de stadt Rees met hare Schans verovert hebbende, is syn Majesteyt met syne Legers genadert tot de ondiepe reviere de Yssel en Neder-Rhyn, welcke door 't Staten Leger beset waren; waer van syn Hoogheyt den Heere Prince van Orangien de eerste genoeghsaem heeft verdefendeert, soo dat de France macht daer over niet en konde passeeren; hetwelck oock genoeghsaem soude konuen zyn geschiet van den Majoor Generaal Momba (Montbas) op den Neder-ryn, indien hy het volck dat hem den Heere Prince van Orangien hadde toegevoeght, niet tegen ordre hadde wegh-gesonden na Nimwegen, daer het doe ter tydt niet van nooden was, omdat de France macht daer niet omtrent maer op die Revieren lagh, het welck den Heere Lieutenant Generael Welderen, Gouverneur van Nimwegen, wel verstaende hoe veel ons Nederlandt aen het beschermen van die Revieren geleghen lagh, sondt dat Regiment van Collonel Aylva, dat den Majoor Momba van syn Post na Nimwegen gesonden hadde, wederom derwaerts, het welck nu van het gedurich marcheren was afgemartelt, eerst uyt de Spaensche Nederlanden na het Leger, van daer na Nimwegen, van Nimwegen na den Rynkant, van den Rynkant wederom na Nimwegen, en nu wederom van daer na den Rynkant. Onder tusschen konde ons weynigh volck dat daar den Rynkant besetten soude, den furieusen aenval der Francen niet langer stutten, als zynde te weynig in getal, hoe welse al vele van dien hadden doen inden gront sincken, door haren dapperen tegenweer, rijdende onze weynige Ruyters hare Vyanden tot de buycken vande paerden in het water te gemoet, doch konden sonder het voet-volck niet langer tegenhouden, maer moesten retireren, wordende vande France Ruyterij ge-

volgt, door den wegh na Nimwegen, alwaer sy door haer vluchten het schoone Regiment van Alua, dat na den Rynkant toe quam, en nu van het geduyrich marcheeren moede was, in discordre brachten, alwaer 't seer jammerlyck door de Francen in de Pan gehouwen wiert. Hier quamen de Francen in de Betuwe, een Landt vol van beesten en allerley goederen, door dien dat de goede ingesetene van dien, hopende ende vertrouwende dat den Vyandt buyten de Betuwe voor de Reviere soude gestuyt werden, geene of te weynige goederen na de vaste Steden gevlucht hebbende, alles moesten achterlaten, ofte wierden andersins noch moedernaeckt daer toe uitgekleedt. Ten eersten raeckten sy op het Tolhuys, synde een stercken Toren, gelegen aen den Ryn, niet verre beneden Schenkenschans; daerop een cherjeant van de compagnie van Capiteyn Linden, uyt 't guarnisoen van Schencken-schans met 16 à 17 man tot besettinge wiert geleght, het welck hy wel met 3 mannen ofte alleen hadde konnen bewaren, gelyck het inden voorgaenden Spaenschen Oorlogh alleenlick van 3 mannen bewaert wiert, als zynde een toren so dick dat hy niet doorschoten, en soo hoog dat hy niet beklommen kan worden; desen ofte door bloohertigheyt, ofte door schelmstuck, is daer van gaen loopen met zyn volck, ende also zyn de Francen daer op sonder slagh of stoot geraeckt; doe naderden de Francen oock na Nimwegen door de Betuwe: den 15 Juny quamen sy voor het Fort Knodsenborgh tegen over Nimwegen, dat door Capiteyn Verschoor met ettelicke Compagnien Soldaten wiert bewaert; des nachts begroeven sy sich (openden de loopgraven) al voor de Schans, terwylen anderen van haer met hare Musquetten geduyrigh na de Wallen schoten; niettegenstaande datter uyt de Schans gestadigh met Musquetten en Canon onder wiert geschoten; en uyt de Stadt en van 4 Staten Uitleggers (welke lagen tusschen Nimwegen en Knodsenbergh, die sich nu inde gront boorde doe de Schans overgingh) wierde soo met Canon op de Francen gedondert, dat de Hemel en Aerde scheen te bewegen: het guarnisoen van de Schans was door het geduyrich schieten op de Francen seer vermoeyt, die noch niet tot de grachten genadert waren, en souden, indien mogelick, uyt Nimwegen met versch volck zyn ontset geworden; indien den Commandeur Verschoor niet al te voorbarigh waer geweest om met de Francen te Capituleren, ende de Schans over te geven, waer op hy noch maer 2 dooden en weynig gequetsten hadde; het guarnisoen trock uyt met vliegende Vaendels, soo men seyt, na Groeningen. Doe eyschte sy de Stadt oock op, welcke legghende in het hangen van een bergh, ende langhs de Wael sonder Wal zynde, door het Canon van Knodsenbergh uytter maten kon beschadigt werden; evenwel de Borgers willende liever met verlies van goet en bloedt hare Vryheyt, daer haere loffelicke Voor-ouders soo lange om gevochten hebben, beschermen, als die soo ondanckbaer en schandelick overgheven, hebben deswege de Francen haren eysch niet ingewillight;

die door een Battery die sy beneden Knodsenborgh opwierpen, en naerderhandt een boven het Fort in den Dyck, en selfs uyt het Fort, de Stadt met haer Canon seer beschoten. Op welcke ook uyt Nimwegen, door het Canon op de Wal by de Haven, en by Belle Vedere lustigh wiert gedondert, ende hare stucken dickwils lamschoten. Ondertusschen gingh het stercke Fort Schencken-Schans, dat den sleutel is van de Betuwe, en van ons Landt, over aen de Francen, door die verfoeyelicke bloohertighheyt van dien jongen ende onervaren Commandant, den soon vande Borgermeester Ter Haef (Melchior ten Hove, meermalen burgemr. 1661—70), ende dat sonder slagh ofte stoot, niet tegenstaende dat het van Volck en Ammonitie seer wel voorsien was; ende soo wel gefortificeert, ende in de natuur soo uyttermaten sterck, als leggende in een hoeck tusschen twee loopende Rivieren, den Ryn ende de Wael, soo datter maer een passagie tot hetselvige is; en het is te verwonderen dat de Capiteynen, die daer guarnisoen hielden, met sulck een trouwloos overgeven zyn te vreden geweest, tegens haren plicht, ende Eedt van getrouwigheyt. Ondertusschen wierden Aernhem., Doesburg, Grol, Deventer, ende andere stercke Plaetsen van Over-Yssel ende Gelderlandt al schier soo haest verovert als men daervoor quam. Nimwegen wiert dagelicx noch al met Canon beschoten, en somtyds al weder opgeeyscht, doch te vergeefs; Hoe wel sy huysen ende Kercken dagelicks beschadigden, sulcks dat de kogels op verscheyde reysen neffens den Predikant op den Predickstoel heenen vlogen; ende op een sekeren tyt een steen uyt de muer hem tegen het Lichaem aenvloog, sonder nochtans hem te quetsen; daerom dat geen klocken meer en derfden luyden als men te Kercken gaen soude, om datse dan dies te meer daer op schooten; ja, men moeste in een kleyne Kerck in de Broer-straet leeren, om dat de groote so beschoten wiert. Als sy evenwel met dit schieten niets en wonnen, sonden sy nochmael een Colonel om de Stadt op te eyschen, doch al wederom sonder voordeel; soo begonnen sy nu met Vyerwercken de Stadt te verschricken, en schooten een sekere soorte van Bomben inde Stadt, die van gepeckte touwen inden anderen gevlochten zyn, ende door de gaetjes tusschen de touwen steecken ysere pypjes uit, gevult met kruyt en musquet-kogels, die door den brandt losschieten, opdat men het niet soude derven blusschen; binnen in is het vol peck, solpher, etc.; en oock een hant-granaet dat op en door de huysen, ofte op de straten vallende, grooten brandt, smoock en stanck van sich geeft, en wanneer het wat gevlamt heeft, schieten de kogels los, met een groot gekraeck. Echter niet tegenstaende datter so ettelicke 100 inde Stadt geworpen zyn, soo by dach als by nacht, soo heeft het Godt de Heere belieft tot haer aller groote verwonderinge, dat die alle geluckigh zyn gebluscht. De Magistraet hadde eenige Leydeckers en Metselaers gestelt, die geduyrigh daer op waeckten, en met eenige emmeren waters overgoten,

ende andere luyden op hoge torens die sagen waer dat se vielen. De Borgers lieten hare kelder-vensters met mist en dergelycke dingen toe-dempen, en hadden voor hare deuren, en op hare solders tonnen en kuypen met water en emmers gereet staen, ende des nachts brandende lanteernen voor hare huysen: naederhant schoten sy Yseren bomben inde Stadt, van tusschen 90 en 100 pont; doch door de Godts genade, vruchteloos ten meerendeele, als alleen ettelicke huysen seer beschadigende, want sy konnen wel gehele huysen onder de voet smyten, gelyck oock de voorgaende van groote krachten zyn; een vielder op de Broerekerck, die het gewulft van het Choor instortede; soo dat men naerderhant in de Prince Kamer op het Valckhoff [gepredikt] heeft; so moest men vluchten van de eene plaetse na de andere; doch vele [bommen] vielen in de Wael in het water, die om haer gewigt niet over konden komen, andersins soude men nog meerder schade inde Stadt geleeden hebben, hoewel nu oock eenige huysen 't eenemael geruineert zyn. De Francen hadden boven de Stadt een Gierbrugh geleyt op de Wael [bij Gent], gelyck als voor de Stadt geleghen heeft, om daer over volck en alle nootsaeckelickheyt aan de lant zyde voor Nimwegen te konnen brengen. Op Saterdagh, zynde den 22 Juny, oude styl, waren sy over de Wael getrocken, ende hadden tusschen het huys te Ebburgen (Ubbergen) ende dese stadt een party Tenten geslagen, en reden met eenige troupjes Dragonders, en ruyters na St. Anna, St. Thoenis-molen, tusschen Hees en Nederbosch, soo een kleyn half uer rontom de Stadt, en naeder, Sondags daeraen volgden het gros van het Leger onder den Marschal Duc de Turenne, ende sloeghen het rontom de Stadt vol van ontallicken Tenten, een half uur en yetwes meer of minder van de Stadt. Wanneer sy somtyts onder 't Canon quamen, wierder op uyt de Stadt vyer gegeven. Een quartier uers van de Stadt was daer (te St. Anna?) een party in een Boerenhuys gegaen, in welck een Canon Kogel vande wal geschoten wiert, so dat sy aen alle zyden daer uytvluchten, ende sy staken het huys aen brandt, leggende het in kolen. Des avonts omtrent 10 ueren quamen de Francen achter een oudt Horenwerck buyten de Mole-poort, dat wy niet besetten konden, of wy souden noch veel meer volck moeten gehat hebben; dat werck gebruyckten sy tot hare avantagie; de Musquettiers stonden achter de Borstweeringh, ende schoten na de Walmuer, ende na het Nassous- en Pesthuys Bolwerck, gelegen tusschen de Molen- en Heselpoort, terwyle dat sich andere begroeven, en hare Loopgraef brachten tot by onse Stats gracht, door dat Horenwerck henen; des middags daer aen wiert daer weder een Frans Officier binnen gesonden, om de Stadt op te eysschen, doch wiert al wederom als te voren geantwoort. Daerna schoot men wederzyts wederom furieus. Den volgenden nagt, tusschen Maendacgh en Dingsdagh, planten sy een Battery in een hoeck van dat selve Horenwerck, waer van sy de Stadt met 5 halve

Kartouwen schrickelick beschoten, onder het geduyrich geraes van de Musquetten; dien nacht stormden sy sterck op die twee wercken (Nassau- en Pethuis Bolwerken), hadden al eenige palissaden so afgekapt als uyt de grond gearbeyt; waren al by na in het Pesthuys-bolwerck geraekt, doch de Borgery ontsetten het noch door het geduyrich schieten van de Wal, ende den Manhaften Heer Col. van Gent quam met eenige Musquettiers uyt syn Werck [het ravelijn] by de Heselpoort, ende dreef de France voort te rugh, wordende selfs in syn arm, ende in syn buyck gequetst, so dat hy als een braef soldaet syn leven, tot groote droefheyt van syn geheel Regiment, voor het Vaderlant heeft verloren, ende dien dapperen Zee-helt, zyn broeder den Heer Adm. van Gent heeft gevolgt: als de Francen nu aen het wycken waren, vervolgden de onse haer, doodende ende vangende verscheyde die niet weder buyten de palissaden konde raken; onder die een officier die swaer gequetst zynde, inde Stadt gestorven is; oock een Colonel van groote afkomst, welcke by de Walen geraeckt was, willende seker soldaet een hant vol gouts geven, dat hy hem soude loslaten, doch de soldaet hielt hem gevangen, ontnam hem syn deghen met den draeghbant, voor welck datelick hem 100 gulden wiert pepresenteert, oock kreegh hy een pistolet tot een vereering; oock kregen onse soldaten verscheyde snaphanen, byllen, etc, die de Francen achter gelaten hadden. Sy mynden ondertusschen door onse Myn. In welcke men verscheyde handt-granaten werpende, veele Francen dootbleven. Den volgenden nacht stormden sy niet meer soo sterck, buyten twyffel om dat het dien voorgaenden nacht haer qualyck was bekomen; alle onse Milicie was alle nachten in de buyten-wercken, en oock ettelycke Compagnien Ruyters te voet in die twee wercken die de Francen attaqueerden; sy konden met hare Carbynders en Pistolen soo veel doen als twee Musquettiers, als de Francen storm liepen; ons volck hebben trouwelyck gevochten, gelyck oock verscheydene uyt de Borgery die vrywillich gingen in die twee voorgenoemde Bolwercken, want anders en wierdender geen aengetast, of nergens anders begroeven sy sich als van teghen over de Molen-poort, tot voorby die twee wercken. Den volgenden nacht stormden sy wederom heftigh, en wierden drie reysen met verlies van veele dooden terugh gedreven; op welcke ook verscheyde brandende peck-kranssen geworpen wierden, en handt-granaten. Sy planten oock een Battery tusschen de Molen ende de Molen-poort, waer mede sy dwers door de poort schooten, de klock van boven neder; geen klocken sloegen meer in de Stadt, want waren alle selfs, ofte eenigh gewicht en aenhang daer van geschoten. Donderdaegs omtrent 7 uren s'avonts, regende 't een plas regen dattet uyt den Hemel stortede, so dat onse Soldaten de lonten uytgeregent waren; dit wilden de Francen gebruicken totter voordeel, beklimmende met een haestige veerdigheyt die twee Bolwercken; so dat die in 't Nassaauwsbolwerck al aen 't vluchten waren, maer wierden

door seker Ingenieur, die daer was, met slaen en stooten tegen gehouden, en sloegen haer (de Franschen) dadelyck wederom te rugh. Ondertusschen was de geheele Stadt in allarm, en een yeder was in een oogenblick vaerdigh na syn allarm-plaets; des nachts daer aen vielen sy wederom aen, doch hebben noch geen werck konnen winnen, maer lagen boven al tegen onse borstweering aen gearbeyd, en maeckten de stormpalen al los; hadden oock die twee wercken al ondermynt, om die des nachts daer aen te laten met ons volck springen, welcke wy hadden doorgesneen met een nieuwe borstweeringh, om, so men het eene niet en konde houden, dan in het andere te retireren. Des namiddaghs wierd wederom stilstandt, en wierd geparlementeert. Saterdaghs wierd 't Accoort getroffen, wel goet voor de Stadt, maer slecht voor de Militie. Sondagh 's morgens, zynde den 10 July, Nieuwen-styl, quamen eenige France en Switsers binnen tot guarnisoen, het Staten volck quam in 't geweer in het Kalverbosch, en voor het Valckhoff, alwaer sy op de plaets wierden ontwapent, en in de Kercken geset, tot datse haer rantsoen betaelt souden hebben; gelyck oock de Luytenants en Vaendrigbs. Veel [van de vreemde troepen] gingen over in Francen dienst, en veel wierden 'er uytgelost van hare officieren, die scheep af wierden gebracht na Gorcum. Capiteyns en Ritmeesters trocken uyt met hare paerden en goederen.

Daer was ongemeene couragie om te vechten, so wel in de Borgers als Militie, en sooder eenigh ontset had te verwachten geweest, souden wy de Stadt niet hebben overgegeven; maer Hollandt had ons afgesneden (in den steek gelaten): de Soldaten die geen gelt hadden, wierd eten en drincken met geheele tonnen en korven inde wercken gebracht van de Borgery. De Borgers van Utrecht en Rhenen, die hier in guarnisoen laghen, trocken vry uyt met haer volle geweer. Hier lagen in 9 Compagnien Ruytery, 't Regement van Carssepeyn [Cassiopyn], van de Walen en van Schot, al te samen schoon volck te voet, oock 4 Compagnien uyt Genneperhuys, het Regement van Collonel Gent, en 6 Compagnien Waertgelders behalven de Borgers [totaal ongeveer 2500 man]. Alle hooge en lage Officianten blyven: de Gereformeerden behouden twee Kercken. Hier is noch goede ordre onder het Volck. Het Leger voor dese Stadt wierd geseydt omtrent 18.000 man sterck te wesen, ende wierdender noch meer verwacht. Omtrent 1300 zynder voor de Stadt doodt gebleven, en ontrent 1100 gequetst, waer onder veele Officieren; sy pryzen ons dat wy ons wel gedefendeert hebben. Omtrent 50 dooden en gequetsten hebben wy in de Stadt gehad. Wy souden met de Ruytery een uytval hebben gedaen, maar hadden niet volck genoegh om onse wercken te besetten, in welcke oock de Ruyters te voet waren. Al de Militie is de geheele tydt van onse Belegeringh in de wapenen geweest. Sommige Soldaten waren de borst soo blaeuw geschoten, dat sy de handt aen haer hooft niet en soude hebben konnen brengen van 't geduerigh schieten. Wy moeten dit ver-

lies der stad] toeschryven aen het Legher, om dat sy van ons afvluchtede, latende ons in den noodt sitten, sonder hoope van ontset: yeder Stadt sorght voor haer eygen intrest, en soo gaet bet Gemeen verloren. Doch hope Godt sal uytkomste geven. Vaert wel (*)."

De occupatie,

Zoo werd dit treurspel afgespeeld, doch terwijl de stad vol ellende was met dooden, gewonden, verwoeste huizen en een duistere toekomst, greep hier nog in alle gauwigheid een klein dramatisch intermezzo plaats, hoewel groot genoeg voor hem, die de hoofdrol daarin vervulde. In het Rekenboek van den stadswerkmeester Bruyns, vindt men geboekt, dat eenige arbeiders bezig geweest waren, »aent nieuwe schavott te helpen richten, buyten de Borchpoort, om daerop tonthoofden den keurmeester Jacop Marcx, hebbende schipper Jan de Witt dootgesteken. Doch *alsoo de heeren capittelleerden* wegens de stadt met Duc (!) de Turenne, is onthooft op de binnenplaats van den Heeren Gedeputeerden, 29 Juni 1672."

Den volgenden dag trok het occupatieleger de stad binnen. Op datzelfde Valkhof, waar de burgers weinige dagen te voren den gouverneur van Welderen gezworen hadden, de stad tot het uiterste te zullen verdedigen, moesten nu de Staatsche troepen de wapenen afleggen. Van daar werden zij met hun subalterne officieren afgemarcheerd naar de Broerkerk, waar zij gevangen bleven, totdat hun losgeld betaald was. Want het was gestipuleerd, dat hoofdofficieren en kapiteins zich naar Gorcum mochten begeven, met hun eigendom, zonder eenig rantsoen. Het rantsoen der subalterne officieren beliep een maand soldij. Ruiters moesten zes rijksdaalders, infanteristen drie betalen; vele soldaten werden evenwel door Turenne, op verzoek hunner vrouwen, zonder losgeld vrijgelaten. Ook het geheele regiment van Van Welderen mocht zonder rantsoen aftrekken. Verder leest men in het Rekenboek van den statsvoerman: »2 weecken en 6 dagen, soe aent voeren van de wapenen van de soldaten, in de kerck door ordre van den Coninck gevangen gestelt, na't Magazyn." Slecht moeten de soldaten in de Broerkerk gehuisd geweest zijn. Bij het bombardement toch was een der 295 bommen, die op de stad regenden, op het dak dier kerk nedergeploft; zij was door het gewelf heen gebroken, en karrenvrachten puin waren naar beneden gestort.

De gewonde Franschen, in de Chronyk geschat op 1100, werden in de stad gebracht, en in het Gasthuis en elders verpleegd, waartoe de magistraat drie chirurgijns aanstelde om de militaire doctoren bij te staan.

(*) De conditiën waarop de stad zich overgaf aan Turenne, zijn te vinden in In de Betouw's *Handschriften van Nijmegen* bl. 313.

Ook de gezonden moesten onder dak gebracht worden, en dat ging niet zonder moeite. Kazernes bestonden niet in die tijden: de soldaat placht te wonen bij de burgers, de getrouwde manschappen huurden kleine huisjes in de achterbuurten. Voor het talrijke Fransche garnizoen werden de groote gebouwen beschikbaar gesteld: de Latijnsche School, het Oud Mannenhuis (nu kazerne der Kolonialen), de oude kloosterkerk op den Hessenberg (waar nu het R. K. Weeshuis staat), Bethlehem (H. B. School), de schuur van het Spinhuis (bij Bethlehem), de auditoria van de Academie en de Waag, die als hoofdwacht diende. Het Rekenboek zegt verder, dat de Franschen ook »in ledighe en publicque huysen" gebilleteerd werden. Daaronder was het logement de Zwaan, op de Markt, eigendom van den lafhartigen burgerhopman Hendrik Heuck, uitvinder van de gierbrug, die bij het naderen der Franschen de vlucht genomen had. Ook de vier predikanten, Wiltingh, de Vry, Beeckman en Smit, waren uitgeweken. Bij hun terugkomst vonden zij hunne woningen, stadshuizen, die vroeger tot het Broerenklooster behoord hadden, »door peerden, beesten en soldaten (is die rangschikking een hatelijkheid?) seer onnut gemaackt, die daarin hadden gelogeert, mits gemelte predikanten gevlucht waren uyt de stadt, de beleegeringh der Francen vreesende." Terecht werd bij besluit van 4 Juli »verstaan dat de predikanten tselve schoonmaken soude betalen," terwijl later elk hunner nog in een boete van 34 gl. geslagen werd. In de meeste gevallen kwam anders de stad op voor de kosten van het reinigen en van de reparatiën der schaden, aangericht door het bombardement.

Onder de talrijke hoofdofficieren waren vele leden van den hoogsten Franschen adel; de hertog de Luxembourg, de hertog de Mortemart, maarschalk van Frankrijk, de hertog de Vivonne, de hertog van Schombergh, de markiezen de Sourche, grand prevôt, de Béthune en de Rancy. de graaf de Lorges aangesteld tot gouverneur der stad en omstreken, graaf de Montauban, later gouverneur van Zutfen, maarschalk de Bellefonds, kolonel de Maisonneuve; *j'en passe et des meilleurs.* Deze heeren waren gewoon, op een bijna vorstelijken voet te leven, en hadden kleine hofhoudingen bij zich, adjudanten, secretarissen, stalmeesters, écuyers, maîtres d'hôtel, koks, lakeien en verdere *maison.* Bij hen vergeleken, leefden onze Nijmeegsche jonkers als kleine burgerluitjes. Al de grootste, ruimste huizen der stad werden door die heeren in beslag genomen tegen door hun autoriteiten vastgestelde huurprijzen. Doch ook daar voelden zij zich armoedig en bekrompen, niets was behoorlijk ingericht. Dientengevolge begon er een eindeloos bijbouwen, verbouwen en veranderen naar hun willekeur, hetgeen voortduurde zoolang zij hier vertoefden, en dat de stad betalen moest. Graaf de Lorges koos het huis van secretaris Leeuwens aan het Bosch (Josephsschool) en installeerde zijn opperstalmeester in de woning van baron van Boetzelaer (hoekhuis bij Belvedere). M. de

Bernetz, luitenant des Konings, vestigde zich in het huis van Van Welderen, in de Burchtstraat (het oude Hof van Egmond). Na hem nestelde zich daar de beruchte Intendant Robert. M. de la Levrettière, Bernetz's opvolger als luitenant des Konings, verkoos het huis van den heer van der Moelen, in de Houtstraat (thans bewoond door de freules Sweerts de Landas). De markies van Montlevrier liet zijn paarden gedurende den ganschen tijd der occupatie in het Weeshuis stallen; slechts 45 gl. als vergoeding voor geleverd hooi ontving de binnenvader bij zijn vertrek. En zoo verder met alle groote huizen in de stad.

Ook de vroegere kloostergebouwen werden in aanspraak genomen. St. Jan (Fransche kerk) werd een bewaarplaats van meel en een militaire bakkerij, die na de evacuatie voor afbraak verkocht werd. De Chronyk bericht, dat de kerk van Mariënburg en de Regulierenkerk voor den R. K. eeredienst werden ingericht. Dit is onjuist. Bij artikel 4 van de capitulatie was bepaald dat ééne kerk aan de R. K. zou worden afgestaan, en daarbij bleef het. Mariënburg was toentertijde de stadsbergplaats voor turf. Op aanvraag (en: votre désir m'est un ordre) van M. de Lorges, werden die brandstoffen opgeruimd. De 29 tonnen turf, die er nog lagen, werden op »Mullers Kamer" (een lokaal van arrest, naast het stadhuis), gebracht, en het vroegere bedehuis der vrome nonnen, werd herschapen in een arsenaal voor de Fransche artillerie.

De kerk, die Lodewijk XIV aan de R. K. overhandigde, was de Groote of St.-Stephenskerk. Zij werd door den kardinaal de Bouillon plechtig ingewijd, waarbij, volgens de Chronyk, Z.E. het Bourbonwapen met de drie gouden lelies, *op* het altaar liet plaatsen, met de opdracht *Regi Triumphanti*. De preekstoel werd verplaatst en het doophek uit elkander genomen en in een rechte lijn als afsluiting op het oxaal gesteld. Op het dak boven het koor stond in dien tijd nog een dakruitertje, zooals men ziet op de prent in Arkstee. In dat torentje werd nu een klokje gehangen, dat van den Burcht genomen was en als Mis- of Sanctusklokje gebruikt werd. Na het vertrek der Franschen werd het er weder uitgehaald en aan de kerk te Hees geschonken, waar het nog altijd hangt. Nog werd er gelast, dat »de schilderyen van de Roomsgesinde, voor desen opt stadthuys gebracht en nog voor handen synde, wederom aan deselve sullen toegelaten ende gevolcht worden" (Raadsbesl. 10 Juli 1672). En zoo geschiedde het. Ook wat er nog overbleef van de in 1592 aanvaarde kerksieraden (maar dat was niet veel), werd op aanraden van den gouverneur, graaf de Lorges, »uyt civiliteyt, ende daertoe ongehouden," aan de R. K. geestelijkheid teruggegeven (Raadsbesl. 15 Juli 1672). Bij deze kerkelijke aangelegenheden moge opgemerkt worden, dat men hier toentertijde, en nog jaren later, steeds met den Ouden Stijl rèkende, de Franschen daarentegen met den Nieuwen, die in Nederland als eene »papistische" instelling en uit den booze verworpen werd. Zoo ge-

schiedde het dan, dat in 1672 de Katholieken met hun geloofsgenooten de Franschen, Kerstmis vierden naar den Nieuwen Stijl, de Protestanten daarentegen naar den Ouden. Paschen evenwel werd door beiden naar den Nieuwen Stijl gevierd.

De Protestanten richtten de Broerkerk voor hun eeredienst in. De Rekenboeken van dien tijd gewagen van geduchte veranderingen aldaar. Het stukgeschoten gewelf moest opgelapt, en het geheele gebouw schoongemaakt worden, »alsoo de soldaten van de hrn. Staten daarin gevangen hebbende gelegen, tselve seer vuyl gemaakt hadden, alsmede het kerkhoff." De »vuylicken door de soldaten gemaakt," werden er »uytgekroyt," de gestoelten »in malkanderen gezet ende weder gerepareert;" er werden nieuwe gestoelten bijgetimmerd, en een galerij gebouwd met twee trappen, aangezien het gelijkvloers veel te klein was voor de gemeente; ook werden de banken uit de niet langer gebruikte Academie daarheen gebracht. Misschien werd er ook dienst gedaan in de Regulierenkerk, althans in Augustus 1672 vindt men aangeteekend, dat de banken aldaar gerepareerd werden, »die door de soldaten zeer bedorven waren, die daar gelegen hadden."

Bij het naderen der Fransche legers waren zooveel personen uit de stad gevlucht, dat een artikel in de capitulatie aan hen in het bijzonder moest gewijd worden. Artikel 3 zegt: »que ceux des dits Habitants ou autres qui estoient sortis de la Ville, seront reçus avec leurs biens et meubles quand ils y voudront entrer, pour jouir de tous les Privilèges des autres Habitants." Aan die lokstem schijnen echter weinigen van de meergegoeden gehoor gegeven te hebben. Weshalve op 15 September een edict afgekondigd werd, waarbij alle inwoners, die hun huizen en landerijen hadden verlaten, wederom werden teruggeroepen, op verbeurte van 50 gl. daags, voor hen, die aan deze indaging geen gehoor gaven. Dit placaat laat zich moeilijk rijmen met artikel 2 van de capitulatie: »que ceux des dits Habitants ou autres, qui se trouvent présentement dans la Ville, qui voudront se retirer de la ditte Ville dans un An, pourront le faire avec toutes leurs familles, biens et meubles, sans qu'il leur soit donné aucun empêchement."

Maar de Fransche Intendanten verstonden dit anders, en verklaarden het artikel op hunne wijze: de tijden waren veranderd, redeneerden zij, en de wetten en de wapenen konden niet te samen bestaan. De toepassing van het edict op de uitgewekenen werd tot haar uiterste grens gedreven, en geexploiteerd als een onuitputtelijke bron, waaruit schatten in de Fransche oorlogskas en in de zakken der heeren Intendanten stroomden. Men ging daarbij hoogst willekeurig te werk, Nijmegenaars, die sedert jaren in andere steden gevestigd waren, vrouwen zoowel als mannen, werden beboet, en de naaste hier ter stede gevestigde bloedverwanten hadden de boete te betalen. Sommigen werden in duizenden

anderen in honderden beboet. Burggraaf van Welderen b. v. had 3000 gl. te betalen voor twee zijner dochters, die uitgeweken waren; de heer van Lennep voor zijn vrouw 550; de Beyer voor zijn vrouw, die in Holland ziek lag 1265, en voor zijn zwager Verschoor, Kapitein op een oorlogschip 2500; de freule van Mussenburgh, tusschen de 70 en 80 jaren oud, welke zich te Gorcum bevond 1750; Kelffken, voor zijn te Amsterdam gevestigden zoon, 1000 gl., en dergelijke voorbeelden meer staan bij honderden geboekt. In sommige gevallen, waar geen familie te vinden was, werden de huizen der uitgewekenen omvergehaald en afgebroken.

Geplunderd werd de stad niet, althans niet door de soldaten, want zij had gecapituleerd. Maar om te beginnen moesten de klokken uit de torens teruggekocht worden. Volgens krijgsrecht vervielen alle klokken van een ingenomen stad als rechtmatig eigendom aan de artillerie van den overwinnaar, die ze tot kanonspijs gebruiken kon. Als rantsoen onzer klokken werden 20.000 gl. geëischt; die som werd evenwel slechts gedeeltelijk betaald, want op 19 Maart 1674, dus weken voor de Franschen vertrokken, werd in den Raad besloten, »het klokkegeld niet verder te betalen, maar op alle sachte manieren te dilajeren en aff te wysen". Maar bij het klokkengeld bleef het niet: 60.000 gl. werd daarenboven gevorderd als brandschatting van de burgerij; daarbij kwamen nog eindelooze requisitiën en vorderingen van allerlei aard, zoodat de som, die de stad en de burgerij in die minder dan twee en twintig maanden werd afgeperst, geschat wordt op *f* 458.592, zonder nog te rekenen de vereeringen en presenten, het afkoopen van inkwartiering door de welgestelden, brandstoffen, kaarsen, stroo, reparatie, en al wat noodig was tot gerief der doortrekkende troepen, die in de verlaten en ledig staande huizen gelegerd werden, het verlies aan huizen, hoven, landerijen, enz. enz. Hoe de super-intendant Robert en Méthelet, commissaire du Roi, hier huishielden, is genoeg bekend uit het geschrift van Ds. Brun, *Voleries des Français* (waarvan een exemplaar in de Gemeentebibliotheek). Boven die beiden stond een hooger en machtiger heer: Mr. de St. Pouan, superintendant-generaal, en hem trachtte onze magistraat tot vriend te houden. Bij raadsbesl. van 30 Maart 1673 werd goedgevonden, een paar stukjes van den landschapschilder Vorsterman te koopen, die men wist, dat de heer Intendant met welgevallen gezien had, en hem die uit naam der Stad aan te bieden. Burgemr. van Gendt, die toch om zaken naar Utrecht moest, kon ze dan aan Z.E. overhandigen. (Vorsterman, soit dit en passant, was geen Nijmegenaar, hoewel zwager van burgemr. van den Bergh, doch bevond zich toen hier in het gevolg van den markies de Béthune, wien hij behulpzaam was in het aankoopen van schilderijen.) Later gingen weder burgemr. van Welderen en schepen Beeckman naar Utrecht, en in 1674 burgemr. van Winssen, »om den hr. Intendant te spreecken, en de gedreijghde harde militaire executie te voorkomen". En daarop volgt de

post »7000 gl. betaald aan den Intendant, om de laatste executie en onkosten te voorkomen".

Bij de vele en drukkende lasten, die de bewoners der stad te dragen hadden, was de inkwartiering een der ergste. Niet alleen had de stad een sterk garnizoen, maar daarenboven trokken er voortdurend troepen door, die dan hier een rustdag hielden of overnachtten. Somtijds geschiedde dit drie of vier malen per week, zoodat de mindere man vaak dertig militairen in één week had te herbergen en de gegoeden dergelijken overlast met rijke geschenken moesten afkoopen. Sommigen der heeren Intendanten voeren goed daarbij. Indien wij Ds. Brun mogen gelooven, kwam zekere majoor de St. Martin hier aan »als een schrale vent, arm als een kerkmuis", maar dank aan zijn knevelarijen kon hij zich binnen korten tijd kleeden als een prins (en dat beteekende wat in dien tijd!) en reed in zijn karos als een nieuwbakken markies. Brun wijdt geheele bladzijden aan de verfijnde kunstgrepen van dat heer: o.a. eischte hij als zijn recht de tongen van alle dieren, die in de Vleeschhal verkocht werden. Alle molens, alle herbergen, kroegen en verkoopers van brandewijn en tabak, zelfs de venters van vruchten en groenten, moesten hem een maandelijksch tribuut betalen. Hij liet putten en pompen sluiten ten behoeve van het garnizoen, en veroorloofde den burgers slechts tegen betaling zich daaraan van water te voorzien.

»Hier is nog goede ordre onder het volk", berichtte de schrijver van den brief, overgedrukt aan het begin van dit opstel. Maar die goede verstandhouding was slechts tijdelijk, later moeten zich teekenen van onvergenoegdheid en weerspannigheid vertoond hebben. Het werd raadzaam geoordeeld, de burgerij te ontwapenen: de ingezetenen moesten hun wapenen op het Stadhuis brengen. In de Chronyk staat, dat dit geschiedde op 17 Aug. 1672, maar dat schijnt onjuist, getuige het Schultboeck, waar men leest: »10 Juli 1672 Mr. Franck Daniels, smit, heeft het slot vermaackt van de deur van de Lantschap Camer [nu Raadzaal] daar 't borger geweer opgedragen wordt." Terzelfdertijd werd bepaald, dat 's avonds na 9 uur niemand meer op straat mocht verschijnen; ook werden er meer dan 50 stukken geschut geplaatst op de Markt, voor de Zwaan, bij de Hoofdwacht en op de hoeken der straten; overal werden schildwachten gezet. Tegen verder gevaar van binnen en van buiten, werd voorzien door 32 wachtposten rondom de wallen, en op verschillende plaatsen in de stad, met officierswachten aan de poorten. Twee of driemalen werden er looze alarmen gemaakt, ten einde te zien, hoe de burgers zich daarbij gedroegen.

Toen de winter aanbrak, moest dat alles, benevens de soldaten in de ledige huizen gebilleteerd, verwarmd worden. Het stoken begon op 4 November 1672; elk der 32 wachten en corps de gardes moest op bevel van den luitenant des Konings voorzien worden van een halven ton turf

daags, benevens faceelhout (tal- of brandhout). In Januari 1673 was de consumptie gestegen tot 38 ton daags, en alle zakkendragers van de stad werden gerequireerd, om die hoeveelheid rond te brengen, waartoe hun één uur tijds gegund werd. Als een enkel staaltje van de moeielijkheden, waarmede men te worstelen had, moge dienen de volgende aanteekening in het Schultboeck van den stadswerkmeester: »23 Oct. 1673 gekocht by Dr. de Raat 400 faceel ad 30 gl. de 1000, voor de hertog van Luxembourg; maar deen kar ladende, heeft de tweede niet willen laten laden, off t gelt moest eerst daar syn, niettegenstaande dat ick seide dat ick het hem selfs soude brenghen, eer dat de kar soude met het hout weghvaren. Maar was te vergeefs soo dat ick het heb moeten halen by den stockmr. opt stadthuys, die my gaf *f* 13-8 st." Zoo werden van 27 Jan. tot 30 Nov. 1673 aan brandhout door de stad geleverd, voor niet minder dan *f* 5638-10 st. De bovengenoemde majoor de St. Martin maakte goede zaken met het brandhout. Hij had zich in het najaar een ruime hoeveelheid daarvan weten aan te schaffen, en verkocht het tegen buitensporige prijzen aan den magistraat, toen daaraan gebrek was in de stad. Ook de hoeveelheden kaarsen, die gerequireerd werden vormden geen onbelangrijk item, en met moeite kon men leveranciers vinden, die de geeischte groote hoeveelheden dagelijks vermochten op te brengen, en geneigd waren, de stad een maand crediet te geven. Van 16 October tot 12 Nov. 1672 werden er 620 ℔ verbrand, à *f* 210-10 st. Van 13 tot 30 November 360 ℔; van 1—13 December 730 ℔ à *f* 237-5 st.; van 14 December tot 14 Jan. 1673, dertig ℔ daags, à *f* 312, en het totaal tot 1 Nov. 1673 beliep *f* 3293.

Op 16 Oct. 1672 gaven onze heeren van den magistraat een diner aan de Fransche officieren. Het blijkt niet, bij welke gelegenheid dit geschiedde, en al wat wij er van ervaren, bepaalt zich tot dezen post in het Rekenboek: »Verschoten aen de maeltyt van de luitenant des Cooninck en andere officieren, soo de heeren opt stadthuys getracteert hebben, *f* 256-6-6."

»Wegens de victorie van onsen Cooninck over 't innemen van die stercke stadt Maestricht, die sich overgegeven heeft," werd er op 1 Juli 1673 's avonds om 6 uur, een Te Deum gezongen in de Groote Kerk, waarvoor eveneens in de Broeren Kerk *nolens volens* door de Protestanten een dankzegging moest gehouden worden en »op order van Ds. de Vrij", een psalm gezongen werd. Want wij waren nu één met Frankrijk, en de stadswerkmr. Bruijns, aan wiens Rekenboeken vele der hier vermelde bijzonderheden ontleend zijn, noemt Lodewijk XIV daarin trouw »onsen Cooninck". De verstandhouding tusschen overwinnaars en overwonnenen was dan ook, aan de oppervlakte althans, hoogst cordiaal. Op den avond van dit feest was er illuminatie, of liever een vreugdevuur, op de Markt. Een kruis met vier pektonnen daarop, en een boven op den staak, werd

op de Markt geplaatst, »omtrent tegens thuys van den hopman van de Wall," op bevel van den magistraat en van commissaris Méthelet, terwijl burgemr. Laurens van den Bergh een kruis met negen pektonnen had doen zetten tegenover de Waag. Na de kerkdiensten haalden de Fransche heeren onzen magistraat op het Stadhuis af en gezamenlijk ging men in deftige orde naar de Markt om de tonnen aan te steken, wat op de volgende wijze geschiedde. De pektonnen op het kruis van den burgemeester werden ontbrand op bevel van den luitenant des Konings, M. de Bernetz; die op het kruis van de stad op bevel van den magistraat, en wel de eerste door burgemr. van den Bergh. De bezettingstroepen stonden in gelid geschaard op de Markt en losten drie salvo's, onder het feestelijk beieren der groote klok, »die oock voorars beierde," wordt er bij aangeteekend. Daarop antwoordde het geschut op den Wal, op Knodsenburg, en op een oorlogsscheepje op de Waal. Na afloop der plechtigheid werd het garnizoen op mol onthaald.

Op 3 Augustus, St.-Stevens Vinding, 1673 had er eene luisterrijke processie plaats, ter eere van den Patroon dezer stad, waaraan gewis een gedeelte der bezetting en alle hoofdofficieren in hun schitterendste kleedij, met lange waskaarsen in de hand, deelnamen. Dit is de laatste processie, die zich door onze straten bewogen heeft.

Ook andere, het volk niet minder welgevallige schouwspelen, verschaften de Franschen van tijd tot tijd. Op 13 Aug. 1672 werd er een halve galg gezet midden op de Markt, waar een Franschman aan gehangen zou worden, die linnen gestolen had uit het Gasthuis. Ter elfder ure evenwel werd hij »verbeden," d. w. z. hij ontving gratie op iemands verzoek. Later hadden er nog twee terechtstellingen plaats, die het den heer Bruijns, stadswerkmeester, behaagd heeft in zijn Rekenboek in de Fransche taal neder te pennen, denkelijk omdat de veroordeelden Franschen waren, terwijl overigens al zijn posten in de moedertaal zijn: »Par ordre de Mons. Méthelet, commissaire du Roy, ont fait les charpentiers de ceste ville, avec leurs valets et autres, une potence avec une double échelle; et de même il les ont planté à plein midy sur la Place. Pour ceste oeuvre et travail le Roy paye ordinairement, comme ils ont entendu des autres charpentiers, 63 escus; mais ils ne demandent (parceque c'est la première fois) que 53 escus. Nymègue, le $\frac{15}{25}$ Aoust 1672."

Beleefder kan het niet. Nog eens in: »1674 $\frac{19}{29}$ Janvier. Par ordre de Monseign^{r}. le Maréchal d'Humières, etc. ont fait les charpent^{s}. de ceste ville, avec leurs valets et autres, un échafaut, une croix et une roue sur un pal de 7 à 8 pieds de hauteur; et de même ils les ont planté à plein jour sur la Place. Pour ceste oeuvre et travail le Roy paye ordinairement, comme ils ont entendu des autres charpent^{s}, 100 escus; mais ils ne demandent, parceque ils ont emprunté quelque chose, par kativité (Italiaansch cativitâ, slechtheid) des temps, que 63 escus." De timmermansrekening

geeft dienaangaande nog eenige inlichtingen: »19 Jan. 1674 gestelt een schavot op de Merckt, en sulcx van drie schortschragen, en daer plancken opgeleyt, om daerop een soldaet, hebbende Reyn de sackendragers vrou doot gesteken, opt kruys gebonden zynde, de armen en beenen ontstucken te slaen, en daernae geworght te worden, gelyck geschiet is; en daerna op een radt geleyt, soo op een staack was gestelt neffens het schavot. Den volgenden dag afgenomen en op de Groote Kerckhoff begraven."

In de eerste dagen van April 1673 verschenen hier de beroemde prins de Condé en zijn zoon de hertog van Enghien. Alle stallen van het hof moesten voor hun paarden schoon gemaakt worden. De heeren namen hun intrek in de woning van secretaris Leeuwens (Josephsschool), door den gouverneur graaf de Lorges op 6 April ontruimd, bij zijn vertrek naar Frankrijk. Condé vertoefde daar slechts een paar dagen, misschien ter zake eener inspectie. Reeds den 14^{en} April wordt het huis schoongemaakt, »van den hr. secretaris Leeuwens, daer Mr. le Prince de Condé gelogeert heeft, en daer nu de heer gouverneur Magalotty wonen zal." Magalotty, veldmaarschalk in het leger van Condé, was als opvolger van de Lorges, reeds den 9^{en} April aangekomen en had zijn intrek genomen in het huis van den heer Arnold Kelffken in de Platemakerstraat, doch betrok het huis op het Bosch, zoodra dat klaar was. Hij bleef daar tot 18 Mei, toen hij »na beneden" vertrok, en maarschalk d'Humières zijn plaats innam.

Z. M. Lodewijk XIV verwaardigde zich niet, deze stad te betreden. Wel kwam hij in de buurt, doch niet verder dan het huis Wayenstein, onder Herwijnen, in de Over-Betuwe. Daar gingen de Gecommitteerden uit het kwartier van Nijmegen, de burggraaf Diederik van Welderen, en zijn broeder Jan, gewezen gouverneur dezer stad, benevens de magistraat, hun opwachting maken aan den Zonnekoning. De heeren werden genadiglijk in de hooge tegenwoordigheid toegelaten. Minder gunstig liep het af met de professoren onzer Academie, die in zwart getogade deftigheid, vergezeld van de leden van den Kerkeraad, eveneens hun plichtplegingen gingen maken. Het werd den heeren niet vergund, zich te koesteren in de koninklijke zonnestralen. Z. M. weigerde hen te ontvangen, en onverrichter zake moesten zij met hunne van buiten geleerde lofredenen weder huiswaarts keeren, onder den spot en de quodlibets der jonge Fransche officieren, wien zij gewis de pédants uit Molière's tooneelstukken voor den geest riepen. (*)

Op 9 Maart 1674 kwam er nog eens weder eene aanschrijving om een Te Deum te zingen over een nieuwe zegepraal van Koning Lodewijk,

(*) „De professoren van Utrecht hadden latynse carmina of veerzen ter eeren van den Coning gemaakt, en door den druk in het openbaar uitgegeven." Ontroerde Nederl. bl. 290.

de verovering van het stadje Gray, in de Fransche Comté, waarbij vreugdevuren moesten aangestoken worden op de Markt, en door de geheele stad. Het liep anders den »zegepralenden Koning" niet erg meer mede in den laatsten tijd; de leeuw van Oranje was aan het rondwaren en eindelijk kwam de langgewenschte verlossing. Juist een maand na het laatste Te Deum, 's morgens om 10 uur, ontbood de Intendant den Magistraat en deelde het heuglijk nieuws mede, dat de Koning gezind was, de stad te verlaten. Den 16en April werden de artikelen van evacuatie gewisseld, en op Paaschmaandag 30 April, voor den middag, trokken de Franschen »met alle civiliteyt" uit de stad, nadat zij, bij wijze van reispenning, nog eens *f* 50.000 brandschatting geëischt hadden. Nu kon mr. Bruijns in zijn Rekenboek aanteekenen »dat ons Godt de Heere soo genadelick van de Francoysen verlost hadt," en 2 Mei 1674: »Michiel Michielss voor tleveren en maken van een Oranje vaan op den toorn, en dselve te laten verven *f* 4."

Behalve ontredderde financiën en een minder aangename herinnering, lieten de Franschen ons ontzettend veel vuil achter. Men ging nu overal met mannenmacht aan het opruimen, schrobben, schoonmaken, witten, »spinnenjaghen en dreck *afsteken*," ten einde alles in orde te hebben tegen de komst van een Nederlandsch garnizoen. De Academie, de kerk op den Hessenberg en het Oud-Mannenhuis werden gereed gemaakt, om de landgenooten te logeeren. Reeds op 8 Mei verscheen Z.E. de graaf van Limburg Styrum, als gouverneur van Gelderland en Utrecht. Hij nam zijn intrek in het huis van Van Welderen in de Burchtstraat. Met hem kwamen een standaard ruiterij en het regiment van Wirtz hier aan. Op bevel van den Prins van Oranje, Willem III, overhandigde burgemr. van den Bergh de sleutels der stad, die hij bij het vertrek der Franschen van la Levrettière ontvangen had, aan den nieuwen Gouverneur. »Die ik hem" schrijft de burgemeester, »naer het sluyten van de poorten heb overgeleevert, by syn Exie op een schotel etens, die hadde doen toebereyden in het huis van den heer (van Randwyck) van Rossum ten eeten zynde." Spoedig kwam nu oók Rabenhaupt, de held die Groningen zoo wakker tegen de Munsterschen verdedigd had, hier in garnizoen; hij ging wonen »by den heer Nyendam." Den 6en Juni arriveerden de Gedeputeerden van den Stadhouder, de heeren van Wevelickhoven en Wyrts. Door deze beiden werden op 22en daaraanvolgend de geheele Raad en de gemeenslieden van hun eed ontslagen, uitgenomen de burggraaf, die als richter bleef. Tevens werden als provisioneele regenten aangesteld Dr. Fagel, Dr. Coerman, Dr. te Water, Dr. Jacob Roukens, de hoplieden Muylecom, Heysen en Verheyden, benevens Jan van der Moelen, heer van Schonenburg.

De gierbrug was bij het aftrekken der Franschen met het overvoeren van acht stukken zwaar geschut en hun affuiten gezonken, doch werd

dienzelfden zomer weder boven water gebracht, naar uitwijzen van het Rekenboek, waar geboekt staan: »*f* 12-16 st. aan verscheyde arbeyders voor het uytwinden van de gierbrugh die gesoncken was, en in den gront lagh." Voorloopig schijnt men een schipbrug over de rivier gelegd te hebben, want 4 Juni 1674 werden er tien kabels aan de stad geleverd, te samen lang 3612 voet, »tot de doorgaende of liggende brug.

Op 1 Jan. 1675 werd er weder voor het eerst een kwartierdag gehouden, waarop men voorstelde, Z. H. Willem III hertog van Gelder te maken, »een saeck van groot gewight," merkt ex-burgemr. van den Bergh op, aan wiens handschriftelijke aanteekeningen dit en het volgende ontleend is, »den Allemaghtigen biddende hetselve te willen bestueren tot syner eere en 's Lants welvare." Het aanbod werd op 29 Januari door Z. H. heuschelijk van de hand gewezen.

»Den 4en February," vervolgt de burgemeester, »naer Arnhem gevaeren, in compaigni van myn swaeger Johannes Vorsterman [den bovengemelden landschapschilder], alwaer den 5en syn Hoogheit binnen gecomen en door de Borgeri en soldaten in de wapen, door verschyde arkes triomphales ingehaelt is. Den 6en alles door de directeure geadjusteert synde, syn de aengestelde heeren bekend geworden, en ick gans vergeet· Adieu weldoen! den Allemaghtigen wil my synen seegen in andere deelen tot synder eere en mynder, en der mynen tot onser aller saligheyt verleenen." Waarom van den Bergh, die burgemeester geweest was in de moeilijke tijden der occupatie, gepasseerd werd, is niet bekend. De overlevering zegt, dat Nicolaas Fagel, die oorspronkelijk Staatsgezind geweest, doch na den moord der de Witten overgegaan was tot de Oranjepartij, van den Bergh bij Willem III zou hebben weten verdacht te maken. Hoe dit zij, zijn tijdgenoot Smetius Jr. beschrijft den burgemeester als een rechtschapen man, »optime pessimo tempore de Tretrarchia et Urbe Noviomagensi meritus."

»Den 29 Augustus 1675, synde Sondagh, hebben de borgers voor deerste reyse op de hoofdwacht gewaackt, hebbende t woort en halve sleutels (het wachtwoord en de helft der sleutels) van de poorten, en oock 2 poorten als de Craanpoort en de Heselpoort bezet." Zoo was die storm dan weder gelukkig doorgestaan, en geraakte, *mutatis mutandis*, ten laatste alles weder in zijn gewone doen.

Doodenroepers of Voorgangers te Nijmegen.

Hierbij het plaatje tegenover het titelblad.

Tot de mindere stedelijke beambten van Nijmegen behoorde eeuwen lang een persoon, die den titel droeg van Doodenroeper, later van Voorganger der Dooden. Beide benamingen waren ontleend aan zijn werkzaamheden. Den naam Doodenroeper had deze functionaris gekregen, doordien het zijn plicht was, wanneer een lijk ter aarde besteld werd, overluid den naam van den overledene uit te roepen, en diens ziel aan te bevelen aan de gebeden der geloovigen. Zoo vindt men in het Overdrachtsboek een bepaling uit de 16^{e} eeuw: »Van kyndergraften toe maicken die men onder den erm dreeght [wel te verstaan het doodkistje], sall de dodegreuer hebben drie stuuer brabantz lopentz, voir dragen, *roepen*, ende begraven te samen." Bij kinderbegrafenissen was het dus toen ter tijde de doodgraver, die de oproeping deed, bij volwassenen de doodenroeper. Die betrekking komt reeds voor in 1511. Reeds toen (en met dat jaar beginnen onze Rekenboeken opnieuw na een lacune van af 1429) ontving zekere Ott van Kessel jaarlijks vier ellen Kempees laken, en die zelfde persoon ontvangt evenveel in 1426 en wordt dan »doyenroeper" genoemd. Op 8 Febr. 1542 werd Frans Diemer »versien ende begyfticht mytten dodenroeperambt. Ende hy heft synen eet gedaen der stat trow ende holt toe wesen, oer arghst toe wairnnen ende synen dienst trouwelick toe bewaren, ende nyet meer loens toe nemen dan van altz gewoenlick." Duidelijk straalt door, waarin dit roepen bestond, uit het volgende raadsbesl. van 7 Maart 1582: »Henrick Loot, dodenroeper is aengesacht, deweijl men verstaet, dat by het voirgaen der affgestoruen frunden inder kercken onder die lyckpredick, die papisten, offte onse religie niet gesint synde, vtter kercken verlopen, ende hem volghen voir den kerckroister (Kerkboog), roepende overluydt *Een pater noster voir d'affgestorven*, dwelck ongottlick is, tgene voirschreven vortaen onderlaten sall, verblyvende in der kerck tott dat die lyckpredick geëndet, laetende gaen die willen;

ende over den affgestoirven niet meer als by het opboeren des lycks toe roepen sullen. Ende is hem ditselve bevolen toe doen, off syn officium toe verlaten. Ende heeft sulcke vormen gelaefft toe sullen achterfolghen." Om deze raadsresolutie te verstaan, bedenke men, dat de stad in 1579 toegetreden was tot de Unie, waardoor de Protestantsche godsdienst de heerschende was geworden en alle R. K. gebruiken waren afgeschaft.

Van dien tijd af hadden de doodenroepers, in die qualiteit, geen anderen plicht meer te vervullen, dan voor de begrafenissen uit te gaan en werd zelfs de naam doodenroeper langzamerhand vergeten en door dien van voorganger der dooden vervangen. Daar de doodenroeper *ex officio* met een goede stem begaafd moest zijn, werd hij ook gebruikt, om afkondigingen te doen, naar uitwijzen van dezen post in het Rekenboek van 1586: »Betalt Henric Loeth, doeijenroeper, van het Fleisshuyss vnnd dat waichthuiss by die Moelenpoert op te roepen." Denkelijk had die bekendmaking plaats in St. Stevenskerk, na de Mis; in het vorige jaar toch hadden de R. K. hier weder de overhand gekregen. — Later schijnen de voorgangers het doodenbiddersambt *) met hun betrekking vereenigd te hebben, althans een raadsbesl. van 21 Febr. 1694 luidt: »Matthys Coenen aangesteld als voorganger der dooden; en by aldien een van de doodebidders met sieckte overvallen of onbequaem totten dienst of andersints aflyvigh quam te worden, dat voorsegde Matthys Coenen die bidders plaets met ende benevens de voorgangers plaetse bedienen, ende daermede sal worden gebeneficeert."

In de tweede helft der 16e eeuw fungeerden er reeds twee doodenroepers. Maar toen de stedelijke finantien sterk achteruit gingen ten gevolge van den afval van de Unie, beperkte men zich weder tot één. Van daar het raadsbesl. van 1 Maart 1589, zekere »notarius," die tevens »fuerer" der hopmanschap was, »supplicirende in die plats des affgestoruen Hendrick Loot, gewesene dodenroeper, toe moghen kommen, is hem affgeslagen; want die stat mit éénen dodenroeper nae alts gebruyckelick ende noch ter tyt sich lyden wil." Na de Reductie der stad werden er weder twee aangesteld en bij dat getal bleef het. Evenals de vroegeren genoten zij geen vast tractement, maar werden betaald door de nagelatenen dergenen, wier lijkstoet zij voorgingen, en bij elke begrafenis was men verplicht, hun tegenwoordigheid in te roepen. Kosteloos moesten zij toen ter tijde ook voorgaan, »alle dodens die van wegen die diaconie, armenhuysen, ende anders omsunst begrauen worden" (Raadsbesl. 25 Juli 1655).

*) Aldus genoemd, omdat zij de verwanten en vrienden gingen bidden, d. w. z. noodigen, aan de begrafenis deel te nemen. Tot 1672 werd dit bedrijf hier door drie vrouwen (bidsters) uitgeoefend, die volgens raadsbesl. 4 Oct. 1643 „int bidden ter begraeffenisse heucken sullen opsetten."

Hoeveel hun betaald werd in het begin der 17ᵉ eeuw, ziet men uit een raadsbesluit van 3 Juni 1612: »Op supplicatie van Gerard Hermans, dodenroeper, versueckt mits synne sobere gelegenheit eenigh gracelyck onderstandt. Supplianten wordt vergunt van elck lyck by hem ter eerde geleidt in platse van de gewoenlicke drie stuiver, te moegen ontfangen vier, vnd voer de sess stuuer acht,"

Tusschen de doodenroepers en doodgravers heerschten voortdurend geschillen omtrent de verdeeling der begrafenisgelden, die meermalen door een Eerbaar Raad moesten geslecht worden (zie raadsbesl. van 19 Aug. 1668; 3 Oct. 1675; 6 Maart 1695). Vooral trachtten de doodgravers van de nachtelijke begrafenissen, toen in zwang, gebruik te maken om de doodenroepers hun »gerechticheyt" te onthouden. Maar ook daarin wist de Raad te voorzien. Sedert 1644 had de stedelijke overheid aan het Weeshuis bij uitsluiting vergund, om bij alle begrafenissen het lijkkleed te verhuren. Had er een sterfgeval plaats, dan moesten de naaste verwanten het Weeshuis daarvan verwittigen, waarop een der weesmeisjes het doodenkleed aan het sterfhuis bracht, en datzelfde meisje was ook verplicht, de voorgangers in kennis te stellen van de op handen zijnde begrafenis.

Men zou allicht geneigd zijn te vermoeden, dat de doodenroepers uit den aard hunner betrekking een zachtmoedig, stemmig soort lieden waren. Maar dat was niet altijd het geval: er liepen ruwe gasten onder. Die Henric Loet, van wiens wangedrag boven reeds sprake was, werd op 27 Febr. 1585, aangeklaagd met zijn broeder Willem, glazenmaker, met zijn hellebaard het glas van de schotpoort naast Johan van Wees, stuk gestoten en geslagen te hebben. Om den Blauwen Steen geleid zijnde, bleef Johan Ridder, hameker, borg voor hem met 1000 gl. en een lijf. »Jan van Kessel, dodenroeper" zegt een raadsbesl. van 30 Oct. 1594, »met syn naebuer in twist ende kivagie geraden siende, waeruit volgens schelden ende vechten is ontstaen," worden elk tot een schelling boete veroordeeld ten behoeve van de armen, en tot de vrede vermaand. Zoo in een ander raadsbesl. van 11 Oct. 1644 werd Berndt Janssen »twede doedenroeper ofte voorganger", over syn gevecht ende die quetsure aen sekeren ruiter gegeven, gelegt in eene amende van 20tich goltgl., boven die coste van 14 gl. 6 st. by den burgerwachtmeester verschaeten, die hy mede gehouden sal syn te betalen." Maar het ergste geval was dat van Peter Dietz die 2 Aug. 1680 een man in de Boddelstraat doodstak.

Even als aan alle andere stedelijke beambten werden den doodenroeper oudtijds jaarlijks 4 à 4½ el Kempees- of ook wel Engelsch laken verstrekt. Later ontvingen zij om de twee jaren een nieuw gewaad, op 15 gl. 15 st. berekend, benevens een »livryrock," à 3 gl. 3 st. (1630). In 1584 wordt voor het eerst vermeld, dat het laken de stads kleuren vertoonde, rood en zwart, en deze dracht (als voorgesteld op het plaatje) bleef in zwang, zoolang de doodenroepers of voorgangers bestonden. De snit verschilde

weinig of niet van het statiegewaad door de stedelijke beambten in de 16e eeuw gedragen en van de kleedij der weesjongens, zooals die zijn afgebeeld boven de poort van het Weeshuis in de Bagijnengas, op een basrelief uit de tweede helft der 16e eeuw.

Tot ver in de 17e eeuw ontvingen de doodenroepers ook een kovel, die wanstaltige nauw om het hoofd sluitende kap die tot op de schouders hing, en door alle stedelijke beambten van den burggraaf af gedragen werd. (Zie bl. 9.) De doodenroeper schijnt onder de weinigen behoord te hebben, die een met zilver beslagen kovel ontvingen, althans in het Rekenboek over 1648 leest men onder de »Wtgevens wegens de silveren covelen," dat Jan Sam, dodenroeper, »eerst in dienst aengenomen synde" 5 gl. voor zijn kovel ontving. Veel zilver kan er dus niet aan geweest zijn Daarenboven werd hem dit slechts eenmaal, bij het aantreden van zijn dienst verstrekt, niet jaarlijks zooals aan den burggraaf, de burgemeesters, de twee roedendragers, en enkele andere beambten.

Later viel de kovel weg, en werd vervangen door een zilver onderscheidingsteeken op de mouw. Anderen droegen dat daar reeds vroeger: »Lenart vann Broickum, boimsluitter," leest men in het Rekenboek over 1574, »vur synn syluer opten mouw van syn schoiffue twe dalers vnnd thien stuvers; van maicken 3 gl. 18 st." Desgelijk de stadstimmerman »op den mouw van siin schoiffe." Ook de roededragers in 1580 en zelfs ontving in 1513, zekere Gerrit Horren een tabbert »met *coeperen* beslach op die mouwen." Dat versieren der mouw moet een zeer oud gebruik geweest zijn. Reeds in een gedicht van 1382 »De Maghet van Ghent" genaamd, beschrijft de dichter de jonkvrouw die hij in een vision gezien heeft, waarbij

op hare rechte mouw
stonden vijf letteren sonder me,
G H E N met einre D,
Van finen perlen uut orienten.

Uiterst smakeloos was het onderscheidingsteeken, dat de doodenroepers op hun mouw droegen. Het bestond in een vierkant, gevormd door rijen ronde, met een rozet gestempelde, zilveren plaatjes, ter grootte van een kwartje, als in een lijstje ingesloten door langwerpige zilveren staafjes, dus geheel op dezelfde wijze samengesteld als de beslagen kovels van den burggraaf, de burgemeesters en de roededragers. De kosten van dit versiersel worden aldus berekend in het *Schultboeck* van den stadswerkmeester over 1670: »Andries Palmert, silversmit, 20 Mai 1670 geleverd tot den rock [1] van Peter Dits, dooden-

[1] Aan het woord *rock* moet men hier geen te begrensde beteekenis hechten, volgens de Bijbelvertaling toch werd Joseph gelukkig gemaakt met een „bonten rok;" en nu nog geldt datzelfde woord voor onze galakleedij, en voor een uitsluitend vrouwelijk kleedingstuk. In Oud Hoog Duitsch wordt *roc* of *rock* gebruikt als vertaling van het even elastische Latijnsche woord *tunica*.

voorganger, 112 ronde en 65 lange silvere plaatjens, wegen 6 loot ende 3 quart à 26 st. f 8 : 15 : 8
Voor fatsoen 4 : 10

f 13 : 5 : 8

Dat dit eigendom van den drager bleef, blijkt uit het bovengenoemde *Schultboeck*, waar men leest: »2 Aug. 1680 heeft Peter Diets, doodevoorganger, den schoonsoon van Marten Driessen, in de Boddelstraat over de onderdeur metten mes doodgesteeken, ende hy vluchtende, is syn plaets den 11en dito gegeven aen Johannes Verwiel, en heb ick van de vrou, volgens last van borgemr. Fagel, gehandert (*sic*) het silver van den rock, tot 168 plaetjens, swaar zynde 5⅞ loot ad 26 st., totaal *f* 7 12 st." De opvolger van Diets kreeg ook een nieuw pak: »Aen Peter Scheers betaelt twee ende twintigh gul. dartien stuv., voor leverantie van carmosyn root en swart laecken tot een rock voor den nieuwe doode voorganger. Aen Bert Coene, cleermaecker, betaelt drie gulden drie stuv. voor het maecke van den rock. Aen de huysvrou van Peeter Dits betaelt seue gul. twaelff stuv., voort silver van harens mans rock, dat gebruyckt is op den rock van den nieuwen dooden voorganger."

Een ander distinctief van de doodenvoorgangers was de roede, die zij droegen. Dit was een doornen stokje, ongeveer een meter lang, uitloopende in vier takjes, die aan het uiteinde samengebonden waren, en dat eenige overeenkomst had met de oude Akensche gerichtsroede, beschreven in de *Rheinische Geschichtsblätter*, April 1896, s. 312: »Sie bestand aus eine knotigen 69—90 cm. langen, etwa fingerdicken dornenstock, an dessen oberm ende sich einige kurze reste von zweigen befanden, auf denen vergoldete eichelförmige knopfen angebracht waren." Hier te lande waren de roeden van de roedendragers der gilden van een dergelijken vorm. Zoo bevond er zich onder de voorwerpen, die op de verkooping van 16 Febr. 1897 in het Verkooplokaal te Amsterdam onder den hamer kwamen, volgens den catalogus, »un bâton de bedeau du gilde des brasseurs de Leyde", bestaande in »une branche épineuse montée en argent." Van de oudste tijden onzer maatschappelijke samenleving was de roede of staf het zinnebeeld van autoriteit; in het geval der doodenvoorgangers misschien oorspronkelijk om aan te toonen, dat dezen het recht hadden ruime baan te maken in de straten voor den lijkstoet, maar welk symbool er in de samengebonden takjes schuilt mogen anderen beslissen.

Nadat de Voorganger der Dooden eeuwen lang alle Nijmegenaars voorgegaan was naar het graf, heeft de al het oude opruimende Tijdgeest, ten laatste een dertig à vijfendertigtal jaren geleden, ook dezen in stads kleuren gehulden Mercurius Psychopompos uit onze straten doen verdwijnen.

De Putten en Pompen van Oud-Nijmegen.

»Het water is de beste gift, die de Goden ons geschonken hebben," zegt Pindarus, die noch afschaffer, noch onthouder was, en ook menig waardeerend woord over een goeden dronk wijn gesproken en gezongen heeft. Met hem waren onze voorvaderen het eens. Hoewel zij het druivensap alle recht lieten wedervaren, toch wisten zij ook den »ganzenwijn" naar waarde te schatten. De magistraat dezer stad droeg zorg, dat water steeds volop en van goede kwaliteit voorhanden was. Evenals ons bier, kon ook ons water met dat van elke stad in Nederland wedijveren. Men kon er mede voor den dag komen en er zelfs eer bij inleggen. Leverde menige stad een ziltig, brakkig vocht, of een aftreksel van venen en moerassen, hier kwam kristalhelder water uit den reinen zandbodem, die door ijsbergen herwaarts gebracht was van gletschers en bergtoppen in het hooge Noorden, eer tijd een naam of afmeting had. Geen door vuile daken bezoedeld regenwater werd hier gedronken. Nagenoeg elk huis had zijn put, of wel het recht op een aandeel in den put van zijn buurman. Dat blijkt uit de protocollen aangaande den verkoop van huizen, waarbij voortdurend genoemd wordt »de gerechticheyt van den put," of van den halven put, of zelfs van een derde of vierde part daarvan. En wie geen water in huis bezat, kon op straat terecht, van vroege tijden af. De put in de Houtstraat wordt genoemd in 1393, die in de Grootestraat in 1399, die in de Korte Nieuwstraat in 1422. Die datums worden toevallig in oude stukken vermeld, maar het lijdt geen twijfel, dat er hier oneindig vroeger reeds putten moeten geweest zijn. De *puteus* was den Romein wel bekend, en van hem zal men hier te lande met den naam ook wel de zaak overgenomen hebben.

»Doorgaans," zegt Blaeu, sprekende van Nijmegen, in zijn *Stedeboeck*, 1649, syn er in de straten gemeene putten gesteld, van uytnemende diepte. Uyt deselve wordt met verscheyde gereedtschappen, elders met de armen, elders met de voeten het water uitgeput." Op het keurige, uiterst nauwkeurige plan onzer stad in genoemd werk, ziet men die putten, microscopisch klein, maar toch volkomen begrijpelijk. Het wiel, waarmede

zij voorzien waren, ten einde de emmers op te winden, treedt op in onze stedelijke bescheiden. »Gesien dat een rat van een put hem toebehoorende,'' leest men in een schepenprotocol van 27 Jan. 1433, waarin verder sprake is van »dat holt daer dat rat anhenght, dat steckt in der muren Goessens vander Molen met eenen eynde, ende dandere laght op eyn holt over ende staende." Ook het Rekenboek van 1539: »Durch beveell onser heren te vollenste der putten in de Molenstraet te maeken, Henrick van Ryndt *raymeker*, utgericht 5 gl." Dat sommige dier wielen met de handen, andere met de voeten in beweging gebracht werden, blijkt uit de boven aangehaalde woorden van Blaeu. Vermoedelijk liep in het laatste geval de persoon, die putten wilde, in het wiel op dezelfde wijze als dit bij de Kraan aan de Waal gebruikelijk was. De anderen »gereedtschappen," waarvan Blaeu spreekt, zullen wel emmers, touwen of kettingen, en puthaken geweest zijn. Dat die laatstgenoemde voorwerpen in grooten getale voorhanden waren, ziet men uit een verslag aangaande den mislukten aanslag van Marten Schenck, in 1589. Daarin verhaalt een ooggetuige, dat toen bij den overhaasten aftocht eenige schuiten gezonken waren, de burgers de lijken der drenkelingen opvischten, »met de haken, waarmede men de emmers uit de putten haalt."

Het is bevreemdend, dat men in de *Stadrechten* geen enkele bepaling vindt, die op de poelen en putten betrekking heeft. Gelukkig vullen de raadsignaten die leemte aan; daarin komen allerlei besluiten voor, die ons een vrij duidelijk inzicht geven, omtrent de behandeling en het beheer der stadsputten. Wij zien daar hoe de zindelijkheid behartigd werd, uit een publicatie van 23 Nov. 1580: »dat alle nabuurschappen hun putten moeten doen vegen." Hoe op 11 Juni 1628 de Raad verbiedt dat »niemand eenighen dreck, vuylicheyt, peeckel, off andere ondeugende materie aen den boem vnd hecken by den put in de Burch straet staende, brenghen, of vuyl uytgieten sal." Hoe in November 1656 bepaald wordt: bij het »kleine" of lage water, toen verscheidene putten in de stad droog stonden, maatregelen te nemen ten einde de putten uit te diepen. Op 6 Sept. 1648 wordt »Albert van Cuyck, tegenover den put op de Markt wonende, verboden vellen en wol die hy kompt te verkoopen, uit de vensters van zyn zolder op straat te smyten, ten einde de haeren ende vuylicheyt van dien, in de geseyde putt niet komen te rysen." Tegen het inwaaien van stof en vuiligheid had men deksels, doch de waterhalers gaven zich niet altijd de moeite die te sluiten. Derhalve wordt de putmeester in de Grootestraat bij raadsbesluit van 7 Sept. 1614 geauthoriseerd een schelling boete te heffen van al degenen, die »by versuimenis den put ongesloten aepen lieten staen." Hij schijnt echter moeite gehad te hebben, zijn schellingen te innen, althans op 3 November daaraanvolgend wordt den roeidrager gelast, hem daarin de behulpzame hand te bieden. En wat werd er al niet door baldadigen in die putten geworpen! Voortdurend moesten

de stadswerklieden de emmers uit de putten opvisschen, die er bij nacht en ontijd ingeworpen waren. Bij de vele grijzelige verhalen, die de beroemde pestdocter van Diemerbroeck opdischt, is het volgende niet van de minste. In die heete zomerdagen van 1636, toen de pest hier woedde, werden er op zekeren morgen meer dan veertig doode muizen in den put in de Grootestraat gevonden, die òf aan de pest gestorven, òf vergiftigd, en door kwaadwilligen daarin geworpen waren. De diepe put moest dientengevolge meermalen ledig gepompt en met de uiterste zorg gereinigd worden. En dat de vrouw van een ruyter «vuyt melancolie" zich in den put op den Mariënburg verdronk, was ook niet aangenaam voor de bewoners dier buurt, die hun water aan dien put plachten te halen. Daarbij is de slijpsteen, die in 1667 uit den put in de Molenstraat opgevischt werd, een kleinigheid.

Het toezicht over de putten was opgedragen aan putmeesters, drie of vier over elken put, gekozen uit de huisbezitters uit de buurt. Er was geen tractement aan die betrekking verbonden, doch zij bracht enkele voordeelen mede, zooals vrijheid van burgerwachten en van putgelden. De putmeesters werden gekozen door den Raad, op voordracht der naburen. Bij raadsbesluit van 3 Jan. 1605 wordt Jacob Rover, »als altste nabuer van de burschap in de Holtstraet" gelast acht personen op te schrijven, waaruit de Raad de vier putmeesters zou verkiezen. Op 14 Dec. 1677 wordt hopman Dirk van de Wall, wegens indispositie ontslagen van het putmeesterschap van de Markt, op voorwaarde dat hij den Raad een drietal personen zal opgeven, die hij geschikt acht voor zijn opvolgers. Tot het onderhoud der putten droeg de stad somtijds bij, maar niet altijd. In 1551 geeft de Raad 2000 nieuwe steenen en twee karren kalk ten behoeve van den put in de Molenstraat, die ingestort was. De naburen van de Regulierstraat ontvingen in 1574 tot reparatie van hun put één gl. brab.! en in 1653 werden er 36 gl. toegelegd tot reparatie van den put in de Cronenburgergas. Met die sommetjes kon men niet veel uitrichten en de vereischte gelden moesten opgebracht worden door de bezitters van huizen in de buurt. Daarin werd nog onderscheid gemaakt. Zoo besliste de raad in 1568 bij een geschil over de putgelden van de Pikkegas, dat de naburen van die gas en van de Hezelstraat, die geen putten in hun huizen hadden, het volle putgeld zouden betalen, doch zij die putten op hun erf bezaten, mochten volstaan met het halve putgeld. Kloosters en gasthuizen en er waren er verscheidene in die buurt, waren vrij van deze betaling. Het rayon der huizen, die tot een put gerekend werden, was uitgebreid en schijnbaar vrij willekeurig genomen. Op 2 Maart 1631 werd b.v. bepaald, dat de Groote Zwaan op de Markt (nu de zilversmid Bielen), aangezien dat huis een uitgang door een gas in de Houtstraat had, mede moest contribueeren tot het onderhoud van den put in de Houtstraat. Bij raadsbesl. van 3 Juli 1640 werd vastgesteld, dat zeker huis in de Snijderstraat 12 gl.

moest bijdragen tot reparatie van de pomp in de Grootestraat. Het huis behoorde »onder die pomp" zegt de resolutie. Daarentegen zouden de bewoners, »vrij ende exempt" worden van de put in de Muchterstraat. Desgelijks werd in 1668 bepaald, dat alle huizen op de Korenmarkt, de Kannenmarkt en de Pepergas aan beide zijden tot aan de Grootestraat toe, moesten bijdragen tot reparatie van de pomp op de Markt. Dat ook »crychsluy ende ander schaemel volck" moesten contribueeren, blijkt uit het bovenstaande raadsbesl. van 3 Juli 1640, aangaande de pomp in de Smidstraat.

Pompen waren uitgevonden in de 16e eeuw, doch het duurde geruimen tijd voor die nieuwigheid hier toegepast werd. In de Betouw (*Nijmegen in Wijken* enz.) beweert, dat de put in de Burchtstraat in 1562, die in de Pikkegas in 1568 in pompen veranderd werden, doch dat is ten eenenmale onjuist. De put in de Pikkegas werd eerst in 1653 tot een pomp gemaakt. De put in de Burghtstraat in 1699. Wij hooren te dezer stede voor het eerst van een pomp in 1604, toen op 3 Januari besloten werd een pomp in Beynhomsgasken te doen zetten. »Daerby mede gudt gevonden, soe tot onraet van dese stad als geriff wille, alomme die putten deeser stadt soe veel doenlyck tot pompen te approprieeren ende toe doen stellen." Op 8 November v. d. j. wordt de pomp in de Smidstraat besproken, en bepaald, dat de loodgieter, die deze pomp gemaakt had, »id pypwerck" niet zes jaren, zooals oorspronkelijk bepaald was, maar drie jaren »tot synnen anxte ende perikel" zou onderhouden. Ten behoeve van diezelfde pomp, wordt op 1 April 1612 den naburen van de Priemstraat toegestaan, op het Observanten Kerkhof te doen halen »eenige stucken van blauwe sarcksteen om voor de pomp gelecht ende gebruykt te worden." De pomp in de Hezelstraat werd gemaakt in 1628, op kosten der omliggende huizen; die in de Grootestraat in 1639, waartoe de stad 150 gl. gaf; op de Vischmarkt in 1676. Het onderhoud daarvan kwam half voor rekening van de stad, half van de naburen. Zij, die tot den put in de Burchtstraat behoorden, troffen het gelukkig. Toen daar in 1699 een pomp gemaakt werd, contribueerden de Gedeputeerden, wier vergaderzaal in het Raadhuis was, 250 gl., terwijl de Magistraat 300 gl. bijdroeg. Van den put in de Houtstraat besloot men in 1669 een pomp te maken. Dat zou 882 gl. kosten, waarvan de geërfden de helft bij den aanvang van het werk moesten opbrengen; op 8 November was de nieuwe pomp gereed, doch bij onderzoek werden er defecten in gevonden. Toen men dan ook reeds in 1700 daar een nieuwe pomp moest zetten, werd bepaald, dat de aannemers »het staande werck" tien jaren lang voor eigen rekening moesten onderhouden.

Gebrek aan pompenmakers was hier anders niet, er waren zelfs uitvinders onder. In 1650 verzocht en verkreeg Willem van Dueren, pompenmaker, »die een geheel nieuwe vorm van pomp geïnventeerd" had, patent voor zijn uitvinding voor acht jaren. Zeven jaren later krijgt

Herman Sonneman, burger van Dordrecht, octrooi en privilegie, om in deze stad en schependom dertien jaren lang, zeker door hem uitgevonden »of van anderen geleerd pompwerk," alleen te mogen maken, op boete van 300 gl. Hij gaf een proefje van zijn kunst op de Markt, maar de pomp, die hij daar zette, was zoo gebrekkig, dat men hem gelastte, den put weder in zijn vorigen staat te herstellen. Aan dit bevel werd geen gehoor gegeven; het werd nogmaals vruchteloos herhaald in 1658, waarop in het volgende jaar besloten werd, dat indien de pomp, gemaakt door Calthoff van Dordt, (zoo wordt hij daar genoemd) binnen een maand niet opgeruimd was, dit op diens kosten zou geschieden. Ten laatste moest het nuttelooze werktuig nog door onzen ervaren werktuigkundige en uurwerker Jan van Kall verwijderd worden.

Over de stedelijke pompenmakers schijnt er ook reden tot klagen bestaan te hebben, aangezien men, niettegenstaande den strengen geest van protectie, die toenmaals heerschte, op 30 Maart 1646 noodig vond, te bepalen, dat ieder burger, of wie ook zich hier als inwoner kwam vestigen, het pompenmakersbedrijf mocht uitoefenen, »zonder dat die arbeid aan eenig gild zal toebehooren."

Met het betalen van de pompgelden ging het dikwijls slecht. Curieus is de maatregel, genomen op 7 Januari 1657, tegen de onwillige betalers in de Grootestraat, dat anders waarlijk geen arme buurt was. Men liet hen waarschuwen door den bode van de Hopmanschap, dat, zoo het verschuldigde binnen 24 uren niet betaald was, de roeidrager de noodige panden uit de huizen der deliquenten zou halen en in den Lombard zetten, teneinde zooveel daarop te heffen, als het pompegeld met de kosten bedroeg, waarna men hun de pandbriefjes zou thuis zenden. Dat schijnt geholpen te hebben, want dezelfde maatregel werd later toegepast op de Markt, waar de pompmeesters, 28 Juni 1677, geauthoriseerd werden bij wanbetaling »paratelick te executeeren." Begrijpelijkerwijze gaf het invorderen der gelden ook vaak aanleiding tot onaangenaamheden, weshalve in 1668 besloten werd, dat de pompmeesters op hun *tournée* zich mochten doen vergezellen door een hellebaardier of een roeidrager. Toch waren de pompgelden niet hoog gesteld. Blijkens het Cohier van het Straat- en Pompgeld over 1728 was 18 st. het maximum, dat alleen van de allergrootste huizen gevorderd werd, verder waren de sommen 10, 9, 6 en 3 st. per maand, naar gelang der huizen. Tal van personen beweerden, te recht of te onrecht, vrij van die belasting te zijn. Onder de questieuse pretenties vindt men in genoemd Cohier de praeceptoren der Latijnsche School, de fabriceurs opt Spinhuis, den waard van der Stads Doelen, op Mariënburg, den koster en den doodgraver, den Kapitein Geweldiger, in de Vleeschhouwerstraat, kortom al wat in stadshuizen woonde. Ook vijf of zes »arme personen, wel den naam dragende van een huysken te hebben, doch die geen steens eigendomb meer daer aen bezitten, en

haeren leeftogt genieten van de Ellendige Broederschap of Diaconie, en dienthalve biddende syn van straet, en pompgelt gelibereert te wesen." Een natuurlijk gevolg van de instelling der pompgelden was, dat men alleen water mocht halen aan die pomp, waarvoor men betaalde. Een raadsbesluit van 27 October 1658 maakt dit duidelijk. Men ziet daaruit, dat Ariaen van Ee zich onderstaan had, geweld aan de pomp op de Markt te gebruiken, en een ijzer er af te slaan, waarmede die pomp gesloten was, »omme diegene, soo daertoe niet berechticht waeren, daervan te weeren." Op zijn kosten zou het slot vernieuwd worden, terwijl hem daarenboven nog een boete van zes goudgulden opgelegd werd.

Langzaam aan ging men voort, de putten in pompen te veranderen. Op 22 Jan. 1721 besloot men »een bequaeme pomp" te maken van den put in de Muchterstraat, op kosten der stad. Tevens werd »vastgesteld, dat voor het toecomende alle publique pompen, staande binnen deze stad, sullen worden gerepareert en onderhouden, en dat de tydelyke put- en pompmeisters hun jaarlixe rekeningen voor burgemeesters en rekenmeesteren sullen moeten doen. Voor welcke moeite haar Ed. Achtb. het tractement van de heeren burgemeesters en rekenmeesters, de presentiegelden daaronder begrepen, hebben geaugmenteert jaerlix tot 50 gl. te beginnen met en over desen lopenden jare 1721." Daarbij kwam nog 16 gl. 10 st. aan elken burgemeester voor het »af hooren" der rekeningen van de pompmeesters. Op 11 Febr. 1724 werd besloten een »bekwame pomp" op den put in de Molenstraat, bij de Ziekenstraat, te plaatsen. Tevens werd bepaald, dat er alle jaren op stadskosten een pomp zou worden gesteld op de nog overige putten in dezer stads straten, ten welken einde de onkosten van alle putten en pompen tot stadslasten genomen werden. Daartoe zou men het straatgeld voor alle huizen — notoir onvermogende uitgezonderd — met de helft verhoogen; behalve voor huizen waar putten of pompen waren, die slechts een vierde verhoogd zouden worden. Zoo kwam er dan regelmatigheid in het systeem, en verkreeg men die in onze oogen zeer matige belasting, die in het cohier van 1728 opgegeven wordt, en die toen voor de acht hopmanschappen een totaal van 1773 gl. 3 st. opbracht. Blijkbaar kon men het daarvoor doen, want op 29 Apr. 1747 wordt de reparatie aan putten, pompen en daken voor de geheele stad, volgens lijst en bestek, aanbesteed voor twaalf jaren à 1000 gl. per jaar en een premie vooraf. Ook in 1759 wordt dit onderhoud aanbesteed, voor »een som niet excedeerende 1000 gl."

In de tweede helft der 18e eeuw waren alle putten verdwenen en waren er de geheele stad door pompen te vinden, in zoo grooten getale, dat in den loop der jaren sommige afgeschaft werden. Pompen in de Beynhemsgas, Scheidemakersgas, Kronenburgergas, Brouwerstraat, op de St. Jansplaats, op den Ganzenheuvel, aan de Haven, waarvan oude bescheiden gewagen, hebben wij niet meer gekend; toch telde de stad, toen deze eeuw nog

jong was, niet minder dan 18 pompen. Hun vorm was veelal dezelfde: een vierkante kast met twee kranen, daarop een hooge kolom, gekroond met een bal; aan weerszijden twee lange ijzeren zwengels; het houtwerk was geel, het ijzer zwart geverfd. Alle pompen hadden echter een fundamentaal gebrek, in tijden van droogte weigerden zij water te geven. Op 13 Nov. 1630 moesten de stadsarbeiders byten in het ys maken voor alle water poorten »om in tyt van noot van brant sich te konnen dienen, alsmede voor de dragonders peerden te wateren, mits alle putten en pompen leegh zijn." Ook op 10 Dec. 1760 werd besloten wegens het buitengewoon lage water, »en ten einde de pompen niet geheel onbruikbaar te maken, nee maer in cas van brand van dienst te kunnen zijn," de pompen 's avonds om 7 uur te sluiten en 's morgens om 7 uur te ontsluiten. Dit kwam meer voor. In 1857 waren de maanden Juli en Augustus zoo droog, dat alles op bouw- en weiland verbrandde, en men op vele plaatsen aan het vee in de weiden voeder en water moest brengen. Nog in December was er zoo weinig regen gevallen, dat alle pompen lens, en op twee na gesloten waren. Deze twee, die van de Burchtstraat en die van de Vischmarkt, gaven slechts water aan ééne kraan, en waren den geheelen dag belegerd door waterhalers. Voor de meeste huiselijke noodzakelijkheden moest men zich behelpen met het onverkwikkelijke Waalwater.

Reeds in 1620 was er sprake van een waterleiding in deze stad. Het water zou uit de Waal opgepompt worden; achter den bok bij de Veerpoort, dacht men, zou daarvoor een geschikte plaats zijn. Lambert Anthonis en Bastiaan Been, »constenaers int waterleiden," hadden in de raadszitting van 11 Apr. 1619 voorgesteld en vergunning gekregen, niet alleen »idt water vuyt de Wahel in de stadt te brengen," maar nog daarenboven »een sprongh fonteinschewyse op de Markt alhier te brenghen, ende idt stellen van eenige waterbacken in de straten." Doch dat grootsche plan kwam niet tot uitvoering, en men behielp zich nog twee en een halve eeuw lang met putten en pompen. Eerst in 1879 kwam de stad in het bezit eener waterleiding, en begonnen de eenmaal onmisbare pompen langzamerhand te verdwijnen. Toch is er altijd nog wel een twaalftal over. De laatste put, voor publiek gebruik in deze stad gegraven, was die van de pomp op het Valkhof. Hij werd aanbesteed in September 1839 voor 1270 gl., berekend voor een diepte van 80 voet. Mocht men genoodzaakt zijn, tot een grootere diepte te graven, voor men water vond, dan zouden de kosten proportioneel verhoogd, in het omgekeerde geval verlaagd worden. De pomp was voltooid op 26 Aug. 1841. Zij was eenigszins sierlijker dan de overige stadspompen, was gekroond met een lantaren, en stond ongeveer ter plaatse van het Spoorweg-monumentje.

Tengevolge van het aanleggen der waterleiding verdween er een welbekende vertooning van onze straten: de twee vrouwelijke dienstboden, die den dagelijkschen watervoorraad aan de pomp in de buurt gingen halen.

Groote huizen hielden er een ton op na, grasgroen van buiten, vermiljoen van binnen, met zwart geverfde ijzeren banden beslagen. Een paar »meiden" plachten dien ton dagelijks op lange boomen naar de naburige pomp te dragen en daar te vullen. Geen theater soubrettes waren dat, voorwaar, met een soupçonnetje van een muts op het coquet gekapte hoofd. Neen, *dralle* stevige deernen, van het genre, dat Rubens schilderde, maar met *biedere* knip- of floddermutsen op, paarse jakken, zwarte *everlasting* (zoo heette de stof) rokken en vleezige bloote armen, rood als gekookte kreeften. Aan de pomp maakten de »gedienstige geesten" *queue*, en hielden zij haar sociëteit; daar werd gebabbeld het A B C uit, daar werd gelachen, kwaad gesproken van »ons volk," en des naasten reputatie op de pijnbank gelegd en geradbraakt. Het ging daar toe als met Lieschen en Bärbelchen in Goethe's Faust, en met recht konden de Nijmeegsche Gretchens zeggen:

„Wie konnt ich über andrer Sünden
Nicht Worte g'nug der Zunge finden;
Wie schien mir's schwarz, und schwärtzt's noch gar,
Mir 's immer doch nicht schwarz g'nug war."

Aan dat alles, en aan nog vele andere misstanden, heeft de waterleiding een eind gemaakt. Zeer zeker is de water-proviandeering dan ook een der vele zaken, waarin de nieuwe tijd in alle opzichte beter is dan de »Goede Oude Tijd."

Spronckshuis en het eerste Weeshuis.

Mr. Johan in de Betouw heeft, zoowat een eeuw geleden, een geschriftje in het licht gegeven, onder den titel van *Kerken en Godsdienstige Gestichten te Nijmegen*, dat, hoewel ver van nauwkeurig of volledig, nog altijd de eenige gedrukte bron is, waaruit wij het een en ander omtrent de geschiedenis onzer voormalige godshuizen kunnen putten. Onder de verschillende gestichten, die in dat werk stilzwijgend zijn voorbijgegaan, behoort ook dat, welks naam boven dit opstel staat. Toch wordt dat huis minstens een vijftigmaal genoemd in onze schepenprotocollen en uit die documenten kunnen wij een korte schets van zijn bestaan samenstellen. Spronckshuis was een begijnenhof of -hofje — omtrent zijn uitgebreidheid is niets te vinden — dat voor het eerst genoemd wordt in een schepenprotocol van den dag na St. Andreas, 1413. Daarbij schenkt Maria, weduwe van Johan Lome, zekere rente aan Elisabeth Spruncks »ten behoeve der begijnen, wonende in het huis gesticht door voornoemde Elisabeth, gelegen op den berg, bij het erf van heer Robbert van Apeltern, en naast het erf van z. vrouwe Griet von Mekeren." Het hof was toen nog niet lang geleden gesticht, daar de stichtster nog in leven was. Zijn ligging wordt in genoemd protocol vrij nauwkeurig aangegeven, want die »berg" (wij zijn in het *bergachtige* Nijmegen) was de Jodenberg, waar heer Robert van Apeltern, uit het geslacht der heeren van Persingen, bovenaan woonde. Duidelijker is de omgeving beschreven in een protocol van twee dagen na St. Remigius, 1468, waarbij Reinald van Herwen belooft, een cijns te zullen betalen uit een hem toebehoorend huis, vroeger eigendom van Johan (van) Zellar, staande naast zijn eigen huis, bij den Heesschenberch, Bethlehem, Spronxhuys en de Frederick Joedengasse (nu Jodenberg). Spronckshuis strekte zich dus uit van den Jodenberg tot aan de Robbertsgas (het latere Spinhuisgasje, dat nu anoniem naar de H. B. School voert). Zoo leest men in een prot. van 1456 aangaande zeker huis »staande in de Robbertsgasse, naast het erf der zusters wonende in het huis genaamd Spronxhuys."

Door een overdracht van 1470 schenken T. Eyssel en joffer Aleyd, zijn

vrouw, een rente van 7 malder graan, uit hun huis »in de Frederick Joedengasse, naast het huis der zusteren, Bethlehem genaamd, en het zusterenhuis Spronxhuyss." Dat die twee gestichten bij elkander stonden, ziet men eveneens uit een overdracht van vier dagen na St. Bartholomeus 1422, waarbij de begijnen Beel de Lange Henricsdr., Henrica van Elden Ernstdr., en Deliana, dochter van Gerard van der Wueste, »aan de magistrix of rectrix van het begijnenhuis dat Elizabeth Sprongs heeft doen bouwen, gelegen bij het huis der begijnen wonende op den berg (Bethlehem), nabij het huis van heer Rubert van Apeltern, ridder, zekere rente schenken tot onderhoud of verderen aanbouw van genoemd huis." Tengevolge dier nabuurschap en doordien beide huizen, Spronckshuis en Bethlehem, »het zusterenhuis op den berg" genoemd worden, is het, tenzij er nadere bepalingen bijgevoegd zijn, onmogelijk in sommige protocollen na te gaan, welk der beide huizen bedoeld is. Zoo staat het met protocollen van twee dagen na Palmzondag, 1416; zes dagen na St. Gregorius en prof^o^. van Petrus banden 1426; van St. Marcusdag 1438; en met een aanteekening in het Cartularium van de H. Kruis Broederschap, waarbij 4 ℔ uit de spenden jaarlijks wordt toegekend aan »de beghinen upten berghe."

Somtijds wordt Spronckshuis een klooster genoemd, als in een prot. van 2^a^ die Alexij, 1451, waarbij Johan Huysman en Mechteld, zijn vrouw, bekennen, dat zij vijf malder graan uit de helft van zekeren molen, waarvan de andere helft toebehoorde aan Egbert Arntsz, schuldig zijn »aan het klooster genoemd Spronx convent, gelegen tusschen Johan van Zellar en den Hezescheberg." Ook twee dagen na St. Paulus, 1493, wanneer zuster Katherine Goissens een rente schenkt uit een huis in de Hezelstraat »ten behoeve van het klooster genaamd Spronxhuis." Maar in datzelfde jaar, op profesto Odulphi, wordt het weder een zusterenhuis genoemd.

Het spreekt van zelve, dat er aangaande een begijnenhof weinig te vinden moet zijn in het stedelijk archief, behalve nu en dan een overdracht, een schenking, of iets dergelijks. Als voorbeelden daarvan de volgende: Conrard Gerardsz., kramer, schenkt op Aschwoensdag 1416 een jaarrente aan »Elizabeth Spruncx, procuratrix van het begijnenhuis gelegen op den berg, bij het huis van heer Robert." Vier dagen na St. Lucia 1438 maakt Elizabeth Spronghs, rectrix van haar huis (*sue domus*), voor zichzelve en hare medezusters in genoemd huis, een rente van 5 ℔ aan Johan van den Haeven, ten behoeve der Broederschap van het H. Kruis. Op St. Remigiusdag 1440 dragen Beel de Langhe en Hille van Kessel alle hare bezittingen over aan Elizabeth Spronghs, ten behoeve van Spronckhuis en der zusters die dat huis bewonen. Zes dagen na St. Brictius 1459 schenkt Katherine, weduwe van Johannes Roelofs, een huis en hofstat, gelegen in 's Heeren Robbertsgasse, aan zuster Hille, procuratrix van Spronxhuyss, ten behoeve van dat huis. 1466, den dag

na Epiphania of Drie Koningen, belooft Elizabeth, dochter van z. Dirk Voss, aan Hille Sproncx, als rectrix, ten behoeve van het huis der zusteren 100 st. jaarlijks te zullen betalen, zoolang genoemde rectrix leven zal. Zes dagen na St. Egidius v. d. j. schonk Hille, weduwe van Jacob die rode, zoon van den bakker, een cijns van 4 ℔ aan zuster Hille Spronx, rectrix van het zusterenhuis genaamd Spronxhuyss. 1468, Peter Bessel en Aleid, zijn vrouw, dragen een cijns van 4 st. over, betaalbaar op Paasschen en op St. Victor, uit een stal en open plaats, gelegen tusschen de erven van Gadefried van Hoeckelom en Boudewyn Valck, aan zuster Hille Spronx, rectrix, ten behoeve van het zusterenhuis genaamd Spronxhuis. 1552, twee dagen na H. Drievuldigheid verkoopen zuster Thes (Theresia) Dymers, moeder of rectrix en zuster Lysken Meisters, procuratrix van het zusterenhuis Sproncxberch, een rente van twee schilden, uit twee huizen en hofsteden, enz. naast elkander gelegen opten Wyer, toebehoorende aan Anthonis van Suchtelen, kuipenmaker, op den hoek van de Vynckengasse. 1563, twee dagen na H. Crispinus en Crispinianus. Het »klooster op Spronxbergh" ontvangt een jaarrente van twee Rh. gl. uit zeker huis in de Begijnengas.

Van de verschillende rectricen of materschen, die aan het hoofd van dit gesticht hebben gestaan, zijn ons bekend:

1410 – 38. Elisabeth Spronck, de stichtster.

1426. Gees van Stralen en Nees van der Dyckwyck, rectrices.

1459. Hille Sproncks. rectrix.

1460. Hille van Hekeren, matrix.

1466—68. Hille Sproncks, rectrix. — »Henricus de Arena (van der Zande?), rector eener kapel in Kleef, en zuster Hille Spronx," worden genoemd als executeurs testamentaires van z. heer Gerhard Lechger, in 1470.

1492. Aleyd Goissens, rectrix.

1519. Bertradis Franse, rectrix.

1542. Clara van Mulichom, rectrix, Elisabeth Meisters, procuratrix.

1552. Theresia Dymers, matrix, Lyskin Meisters, procuratrix.

1559. Zuster Thomas van Megen, matersche.

Reeds eenmaal in 1522, in een protocol van St. Bertradisdag, werd dit huis Spronx-*berch* genoemd: de schrijver had eerst Spronx-*huyss* geschreven, doch streek dit door en zette er *-berch* boven. Vanaf 1542 wordt deze laatste naam uitsluitend gebruikt en het gesticht steeds een convent genoemd (conventus sororum Noviomagensium dictus Spronxberch). In de tweede helft der 16e eeuw begon het zusteren huis in verval en financieelen achteruitgang te geraken. Dit blijkt duidelijk uit een raadsbesluit van 4a pt. Circ. Dom. 1558, van de volgenden inhoud:

»Overdragen op aengeven des (oud) Borgermeisters Berch, datt men beseynden sall (iemand zenden zal naar) die susteren van Sprongsberch,

umb oer brive ende segell, oer fundation belangende, toe doirsien, ende datt alzdann nae beveindongh der fundation bevonden sal werden, dat alzdan dat selvige huyss van Spronghsberch tott een weeshuyss gemaickt sall werden; edoch durch begerten ende bewilligongh der susteren dess huiss vurscreven, soe sy durch noetturfiticheyt sich nyet langer verhalden kunnen, ende oick alzoe onderhalden moegen werden durch gude luden, dair sulcx durch gefundiert ende gesticht sall werden."

Het plan aangeduid in dit vrij onduidelijk gestelde raadsbesluit, schijnt geweest te zijn, het begijnenhof te koopen en de zusters met een ander huis te voorzien. Wat het advies der gezondene commissie was weten wij niet; zeker is alleen, dat Sprongsberg *niet* gekocht werd, (Nijhoff's lezing *Lotgevallen van het Voormalig Burger-Kinderen Weeshuis* bl. 12, is geheel onjuist) en dat men in plaats daarvan een huis in de Broerstraat door koop verwierf. De Nijmeegsche overlevering zegt, dat dit gebouw tusschen de Broerkerk en de Markt stond; ook dit is onjuist, zooals aangetoond wordt in het onlangs verschenen *Oud-Nijmegen's Straten* enz., bl. 398. Daar evenwel niet elk, die dit opstel leest, dat boek bezit moge hier nog eens herhaald worden, dat men de ligging van dit weeshuis bij benadering kan bepalen uit de twee volgende protocollen: 4ª pt. Pasche 1569 wordt een huis verkocht in de Broerstraat, »naast de Weeskinderen," en achter strekkende tot het erf van Johan Schenck van Nydeggen. Waar het huis van Schenck stond, blijkt verder uit het volgende: 4ª pt. Quasim. 1572 juffer (*nobilis*) Margaretha van Boidtbergen, weduwe van Henric Valckener, koopt het huis genaamd de Voess, in de Broerstraat; met achterhuis, stal en kamer naast het erf van z. Johan Schenck, achter strekkende tot de Bemmelgasse." De Bemmelgasse was de tegenwoordige Beynhomsgas. Het weeshuis stond dus aan de W. zijde van de Broerstraat, niet ver van de Beinhomsgas. Met die plaatsbepaling moeten wij ons vooralsnog tevreden stellen.

Het laatste bericht omtrent Spronckisberg, dat mij onder de oogen gekomen is, komt voor in een gelijktijdige copie van een brief van den hertog van Alva, gedateerd 27 April 1573. Daarbij wordt aan »der moeder van religieusen des convents van Spronckisberge binnen der stadt Nymeghen," handlichting geaccordeert van betaling eener rente van twaalf Hoornsche guldens, met vijf achterstallige jaren, na afkorting van den 15ᵉⁿ penning. Wat er na dien tijd van het huis geworden is, ligt in den schoot van het verledene verborgen.

Aangaande de familie Spronck, waartoe de stichtster van het begijnenhof behoorde en naar wie het genoemd is, weet ik niets verder mede te deelen, dan dat Henric Spronck burger dezer stad werd in 1358, Bernard Spronck in 1372, en dat eene Aleid Spronck voorkomt in een prot. van Saterdag na St. Vincent's 1415.

De Hoofdberg en Hoofdkuilen.

I have supp'd full with horrors.
MACBETH.

»Te dier tijde [1350, gedurende de twisten der Heeckerens en Bronchorsten] had de stad Nijmegen voortdurend veel overlast te lijden van zekeren Dirk van Lent, die zich met zijn aanhangers in de kasteelen van Lent en Buijnsweerd [een heerlijkheid der heeren van Lent, bij Beuningen] ophield. Derhalve nam hertog Eduard met de Nijmegenaars Buijnsweerd in, en maakte ongeveer 26 personen aldaar gevangen, waarvan er één ontkwam, doordien hij een bed op zijn schouders wegdroeg, en aldus den schijn aannam, alsof hij tot de belegeraars [en plunderaars] behoorde. De overigen werden op last van den hertog onthoofd op het heuveltje den Hoftberghe. Hun hoofden liet hij op staken rondom het bergje zetten, tot een afschrikkend voorbeeld voor zijn vijanden. En naar die terechtstelling wordt dat heuveltje nog ten huidigen dage door de inwoners Hoofdberg genoemd."

Zoo verhaalt de kroniekschrijver Willem van Berchen. Hij zegt niet, dat die executie te Buijnswaard plaats greep. Zulke terechtstellingen werden dan ook meestal uitgevoerd in de grootere steden, ten einde meer ruchtbaarheid te erlangen, zooals b.v. ook het geval was met de Nijmeegsche plunderaars van IJsselstein, die in 1466 te 's Gravenhage geradbraakt werden. Het is dus meer dan waarschijnlijk, dat hertog Eduard de gevangenen, van wie de Nijmegenaars veel geleden hadden, ook te Nijmegen liet terechtstellen. Dat bergje, waarop de executie plaats greep, was toen misschien reeds als gerechtsplaats in gebruik, want, opdat executies zooveel mogelijk zouden gezien worden, was men gewoon ze op hoogten te doen plaats grijpen. Vandaar de vele Galgenbergen in ons land, meestal kunstmatig opgeworpen verhevenheden, waarop galg en rad *en permanence* stonden, die met de daaraan bungelende lijken en zwermen van kraaien, den reiziger bij het naderen onzer steden zoo gezellig en gemoedelijk begroetten.

De Hoofdberg en Hoofdkuilen worden voortdurend in onze stedelijke bescheiden genoemd, en uit verschillende toespelingen kan men hun

ligging nagaan. In een schepenprotocol van 1417 en een ander van 1438 is er sprake van land »bij den berch genaamd Hoeftberch, strekkende tot den Roemschen Voet." Zoo heette de streek, die zich uitstrekte ten N. van den lateren Bottendaal tot aan de Waal. In 1423 wordt er een erfpacht aan het H. Geest Huis gegeven van een stuk land »by den Hoetberch (hoet voor hoofd, nog hier en daar in Vlaanderen en Zeeland gebruikelijk) strekkende met eene zyde tot aan die strate geheiten die Tyrsstraet," d. w. z. den weg naar den tegenwoordigen Teersdijk, nagenoeg onzen Graafschen weg. Verder leest men op Maria Hemelvaart, 1438, van een stuk land »op het Nyevelt te Heze, streckende tot aen de Wychensche straet (Heessche weg) aan eene zijde, en den weg gaande van den Hoitberch naar de Wolfscule aan de andere zijde." En op Zaterdag na St. Valentijn 1481 »een akker tusschen den Hoiftberch en de Nonnendaelsche stege," een weg, die nog bestaat, hoewel zijn loop gedeeltelijk veranderd is. Dan nog een raadsbesluit van 15 Maart 1675, waarbij eenige bakkers verlof ontvangen, een windkorenmolen op te richten buiten deze stad »voor de Molenpoort, op zekere twee morgen bouwlants, gelegen aen den Graefschen weg, agter de Hutcuylen, van outs soe genaemt." Die molen hebben de meesten onzer nog gekend, aan het eind van den Bottendaal. Een eindje verder takte de Nonnendaalsche weg af naar Hees; rechts daarvan lag de onwelriekende vilderskuil, de laatst overgeblevene der Hoofdkuilen. Nauwkeurig is de ligging van berg en kuilen niet meer te bepalen. Dat terrein is door het aanleggen van den spoorweg zoo veranderd en vergraven, dat er van het oude niets meer overblijft.

Wat er al zoo geschiedde op den Hoofdberg na het bloedbad van 1350, waaraan de berg zijn naam verschuldigd was, melden de bronnen, die ons ten dienste staan niet. Ongetwijfeld werd er vlijtig gehangen, onthoofd, geradbraakt, verbrand en wat dies meer zij. Eerst met 1544 begint in onze Rekenboeken de treurige opsomming van executies aldaar. Onder de posten die daarop betrekking hebben, vindt men de volgende: »Op Saterdach na Scolastica (10 Februari) zyn 2 morders geraybrackt; ende daer 2 holter, daer die raeder op liggen, toe gekofft. Item soe die 1 moerder lazarus (melaatsch) was, gekofft eenen kop (daar de melaatschen mede liepen te bedelen), den opt rat genegeld wardt. Goert Ketel (stadstimmerman) een lazerusklep gemaeckt, die aen dat rat gehangen, ende daertoe met synen knecht to voermiddage aen den gericht gearbeit. Cornelis Uwenss (stadsvoerman) hefft dat holt tot die vursegden twee misdedigers gefuerdt, myt die 2 raeder upten Hoetberch. Vyt beveell des burgermeisters hefft Cornelis dat vursegde holt ende raeder van den Hoetberch gefuerdt aen der heyden opten Graeffschen wech." Struikroovers werden geradbraakt, en hun lichamen bleven op het rad liggen, tot zij uit elkander vielen. Onze twee geradbraakte misdadigers schijnen met hun raderen op de plaats gebracht te zijn, waar zij de misdaad gedaan hadden. In enkele

gevallen, zooals bij bovenstaanden leproos, werd een of ander zinnebeeldig voorwerp aan galg en rad gehangen, teneinde het publiek in te lichten. Wij zullen daarvan verderop meer voorbeelden ontmoeten.

1555. »Op maendach na Michaelis Mr. Gaert tymerman die stadtsmyt, Peter Bayen ende Anssum Mermanssz, doe sy den staeck op den Hootberch geseit hadden, daermen Barbara die touvernerster aen branden solde, hebben sy naer alder gewoenten in den Berr (de Witte Beer, beroemde taveerne in de Grootestraat) savontz vertert 1 gl. 18 st." En nog een aantal posten aangaande wijn bij dat feest gedronken.

1569. Het Rekenboek van dit jaar bevat verscheidene posten aangaande het verbranden van den wederdooper Johan Block. Ook deze schijnt wel op den Hoofdberg verbrand te zijn, want de stadsvoerman brenght in rekening: »Noch gefuerd den post buiten de Molenport, dair Johan Block aen gedodet is; mit oick den ryss ende hey, daervan betaelt 15 st. Noch Jan Block aint gericht gefuert, oick daeraff gegeven 15 st." Bij deze gelegenheid werden er 67 kwarten wijn gedronken.

1573. Het Rekenboek v. d. j. geeft een aantal uitgaven »Vant gericht op den Hoefftberch," die het onnoodig is hier over te schrijven.

Raadsbesluit 28 Maart 1578. »Is resolvyrt dat men een ny driekantighe galgh op den Hoofdbergh sall doen maken, ende die teghen een *) vrydach savents verdich zynde, die twee dieven, met den jonghen so oproir gemaeckt, toe straffen ende daeraen thangen, teghen een Saterdach."

1582. »Den leesten Marty, in die justificatione Wylhem van Duysseldorp unnd Joergenn van Koessveldt, geexecutiert op den Hoefftberch," enz. Voor die gelegenheid hadden drie man »die gaetter gegraeffen optenn Hoefftberch, van der galgen, oick eynen affwech aldair gemaickt." *Op*weg zou een meer passend woord geweest zijn, want er gingen er meer op dan af, ***nulla vestigia retrorsum.*** Het was het pad waarlangs de beul met zijn knechts en de veroordeelden het bergje opgingen. »Item den 28 aprilis op justificatione der 6 Blienbecker (aanhangers van Marten Schenck aan wien het slot Blyenbeek toebehoorde) geexecutiert op den Hoefftberch," enz. In datzelfde jaar vindt men ook nog aangeteekend: »Den 8 aprilis die bussenschieters vann die nyhe gegattenne (gegoten) stuixkens beschaetten und versoucht, die cloetten wtter den Hoefftberch gegraevenn, gegeven 4 vaemen biers." Dus de Hoofdberg werd ook als kogelvanger gebruikt.

1584. »Den 15 juny betaltt den scherprichter van twee persoenen optenn

*) *Een* is hier niet het onbepaalde lidwoord in zijn gewonen zin, maar beteekent „den volgenden" Zaterdag, een spreekwijze, die men nog wel hoort gebruiken doch die dan klinkt als *in*: tot *in* Zaterdag. Dat dit werkelijk de beteekenis is, blijkt uit de onmiddellijk daarop volgende resolutie „om teghens naest comende saterdach justitie te doen." Het is een dialectische bijvorm van het tijdbepalende voorzetsel *aan*, vroeger *en*, oudtijds *ani*, etymologisch niet hetzelfde als het plaats bepalende *aan*, vroeger *ane*, oudtijds *ana*.

Valckhoff (voor de Burchtpoort) to justificieren, die welcke opten huyse Wintsen gekregen." Twee ongelukkige soldaten bij de inname van het slot te Winssen gevangen, opgehangen als represaille voor den, op last van Camillo Sacchini te Middelaar ter dood gebrachten, Nijmeegschen burger Jacob Veltgens. »Noch vann idt affsnidenn ende wederom opten Houfftberch toe hangen, in als 3 gl." De stadvoerman »noch die misdedigers op den Valckhoff gehaeltt, unnd opten Hoefftberch gefuert. Item den 17en juny betailt den scherprichter van die vurscreven twee gehangener misdedigers vann die galghe opten Houffberch wederomb te snidenn ende to begraven 1 gl. 10 st."

1596. »Betailt Steven Derickss hebbende den gehangen misdadiger op den Hooftberch begraven." Dat zal wel de laatste executie zijn geweest, want in de timmermansrekening v. d. j. leest men op 8 Augustus »Noch heft deselve de galge opten Hooftberch mit sienen knecht ut den anderen geslagen." In datzelfde jaar werd het bergje geslecht, waarschijnlijk, omdat die hoogte bij een belegering den vijand een gunstig punt zou aanbieden om eenig geschut te plaatsen. Dienaangaande berichten raadsbesluiten van 7en en van 20en Juli, dat een commissie benoemd was, om »met den luitenant van de mineurs alhier in garnisoen wesende, te spreken over het slichten ende hinruimen van den Hooffberch." De luitenant ondernam de taak, die niet onbeduidend schijnt geweest te zijn, en verrichtte haar tot voldoening van den magistraat, blijkens het raadsignaat van 10 September v. d. j. »De luitenant van de mineurs hebbende hierbevorens aangenomen te slichten den Hooffberch voor de somme van tnegentich gulden, daeraen men met der daet bevindt dat hy geen arbeytslohn gehadt en heeft, is by myn heeren hem nog toegelecht eene vereeringh van twee pond Vlems, vuyt die fortificatie penninghen te betalen." Het terrein, door het weggraven der hoogte ontstaan, »mit dat lant daertoe gehoerende werd op 2 November v. d. j. voor 390 gl. verkocht aan Matthijs Boenen. Deze schijnt daar nog verder afgravingen gedaan te hebben, althans op 16 Nov. 1597 werd hem »op syn versueck vergust den Hooftberch by hem aengecocht, nae Heess ende die leechte aldaer te mogen slichten;" doch den landmeter werd daarbij bevolen toezicht te houden, dat Boenen zich niet meer grond toeeigende dan door hem aangekocht was. En nogmaals 3 Sept. 1600 werd Matthys Boenen toegestaan op zijn verzoek, »den Hofftberch tott syn selffs oirber ende nutte te slichten," in dier voege, dat hij het land, dat hij daarbij »nae die leghte ende nae Heess off sunst" zou winnen, erfelijk zou mogen behouden zonder iemands verwin; wel te verstaan nochtans, dat hij ter zijde van zijn land »over die voer ende grachte aldaer niet en sal moegen schryen." Zoo was de Hoofdberg dan grondig opgeruimd, doch de naam bleef nog lang in gebruik. Nog in 1624 leest men: »seeckeren morgen bouwlants gelegen buyten de Meulepoort, aen de Graefsche wegh, onder aen den Hoetberch hangende."

Meer nog dan de Hoofdberg vindt men de Hoofdkuilen vermeld. Zij waren denkelijk ontstaan door het opwerpen van den berg en later vergroot door het halen van zand en aarde en het steken van zoden, vooral in de jaren tusschen 1581—85, toen men de wallen breeder en dikker maakte. In de voermansrekening over 1581 leest men: »Noch hefft hy gehalt in die Huitkuilen 84 karren zwarter eerden, ende opten wall gevuert." (Zooveel »swarte eerde" in deze zandheuvels is merkwaardig.) In 1584 wordt de voerman betaald, »gefuert hebbende wtth den Haefftcuill, op den wall tusschenn die Molenpaert unnd den Molenthoren, 101 dubbel fueren; item 44 karren flagghen (heidezoden, plaggen) in die Hoetcuul gehalt, unnd by Cronenburch gefuertt." 1585 »Noch vierthien karren roess (zoden) wt die Houtculenn opten wall gefuert."

Ook in die kuilen hadden executies plaats. Daar werd op Allerzielendag 1555 Gaelt, een toovenares uit Weurt verbrand. In 1573 brengt de stads timmerman in rekening: »Die galgh gemaickt in die Hoetcuilen," en de stads voerman: »den leder (ladder) gefuert in die Hoetkuele, doen sy die gehangen waren begraven solden worden. 1581 »betaltt den 26 Septembris, den scherprichter, van Poett Jan, van Amsterdam, in die Hoefftkuil to hangen, 15 st. Item betallt scheelen Steuen van idt vell te dragenn, dat den misdediger omb gehangen werdt, 6 st." Poett Jan was een valsche munter, en die werden, het is moeilijk te begrijpen waarom, in een lederen mantel gehangen. In 1552 had hier ter stede een goudsmid valsche munt vervaardigd. Bij de uitgaven voor zijn executie kwam: »van 't leren kepken (manteltje, Spaansch *capa* = mantel) dat die mysdediger omme den halss had hangen, mit bleycken (blikken) pennyngen daer vann gehangen, tsamen gecost met maeckloen 1 gl. 6 st. 1556 Hanrick Arndss gecofft een Eingelsch vell dat Goessen Arndtss, die gejusticyrt worde des valsch gelt halven, tott een cap omgehadt soldt hebben, 9 st. Denseluen Hanrick van den capp te maken 6 st. Denseluen Hanrick voir twe bleeckblaeder, ende van die ronden daervuyt gehouwen op den leren mantell te neyen 1 gl. 6 st." De ronden stelden munten voor. Nog op 23 Mei 1746 werd hier ter stede een Duitsche valsche munter ter gewoner plaatse gegeeseld, met een strop om den hals, waaraan eenige „valsche speciën" waren vastgemaakt.

Hoofdzakelijk evenwel werden deze kuilen gebruikt als begraafplaatsen voor ter dood gebrachte misdadigers en zelfmoordenaars; ook als vilderskuil. Een treurig teeken van den onverdraagzamen tijdgeest geven de volgende posten. In 1566 was de stad een tijdlang in de macht der protestanten geweest. Het Rekenboek van het volgende jaar, toen de oude godsdienst weder de overhand had gekregen, heeft deze uitgaven: »Jan Plaet (stadsvoerman) 2 doede lichaemen in die Hoefftkulen gefuert, te weten Gerit Rossum und Claes van den Boenhoff. Beide clicksteenen betalt den 7 Septembris van Gerit Rossems vrouw optograven und wederom in die Hoefft-

kuellen begraven, *om oirsaicken wyl* 15 st. Betaelt beyde clyckstenen elck vifftien stuver, ende dat durch opgraeffung Claes van den Boenhoff und Gerit Rossem, enz. Betalt beide clickstenen dat sy den alden Johan Posten huysfrow den lesten Decembris in die Hoetkuelen gegraven hebben, 15 st." Deze personen waren protestanten, die in gewijde aarde begraven waren, en die na den terugkeer der stad tot het R. K. geloof, daar natuurlijk niet konden blijven. Die gevallen zijn gelukkig eenig: zij waren een gevolg van de verbittering, veroorzaakt door de beeldstormerij, die in het vorige jaar alhier gewoed had. Volgens een gelijktijdig Italiaansch geschiedschrijver (Conestaggio, Historia delle Guerre nella Germanica Inferiore, p. 44) was dit de eerste dier barbaarsche uitbarstingen, die in Nederland plaats greep; vandaar de verbittering. Later werd bij raadsbesluit, 29 Juli 1587, den protestanten een begraafplaats aangewezen »in den Jodenkerckhoff (aan den Berg en Daalschen weg, bij Ruimzicht) off by den put aen het Melaetenhuis"

Dat de Hoofdkuilen verder dienden als begraafplaats van geëxecuteerde misdadigers en zelfmoordenaars, alsook als vilderkuil, zal blijken. 1572. »Steven Roist die hem selffs in die gevanckenis erwurcht hadde, gesleipt in die Hoeff Kuiell, onder die gallich 15 st.; den 9 octobris mr. Claes scherprichter omb Steven Roest in die Hoefft Kuiel to graven, die sich selff in den stock ombgebracht ende erwurcht hadde, 15 st. Steven die hondtsleger van hett gatt ader kuyll to maecken, 4 st. 1573 Na een executie op den Hooftberg »den klicksteenen ende Steven, dat sy die doden van die galg gegraven hebben in den Hoetkuylen" enz. 1582 »den sesten octobris Schlimm betalt van enen misdediger, in die Hoefftkuillen van die galge gefallen, begravenn te hebben 4 st." Ook de beide mannen van wie boven sprake was, die bij de inname van het slot Winssen gevangen waren, vonden hnn laatste rustplaats in deze kuilen. Na hun executie ontvingen de beide klicksteenen »van den leer te richten 12 st.; vann het graefft in die Houfftcuel te maicken, 10 st." — »Een vrouwspersoon zichzelve omgebracht hebbende," zegt een raadsbesluit van 16 Apr. 1606, »wordt, na visitatie, het lyck errwesen om door den scherprichter tot een spectacul, op een slede naer de Hof kuylen gevoerd, en daer begraven te worden."

Dan 1629: »den sleedryver 1 gl. voordat hy een doot peert, dat aen de Hoenderpoort op den wall doet lach, in de Huttcuyllen heeft doen vueren." 28 Nov. 1632 »een doot ligchaem van een zelfmoordenaer, dat gecondemneerd was uytgesleept ende in die Hooffcuylen begraeven te worden, verstompeld zynde, verstaen de goederen van stadswege te inventariseren." 1634 worden eenige schoorsteenvegers betaald voor het sleepen van een dood paard naar de Hoofdkuilen. Raadsbesluit 14 Jan. 1645: alle beddelakens en al wat door een aan hondsdolheid overleden jongen was aangeraakt, in de Hooftcuylen te verbranden. 1650 »Celytgen Jacobs,

ondertrouwde huysvrouw van Adam Cassiner," die zichzelve het leven benomen had, wordt door den scherprechter met een slede en paard uitgesleept naar den Hooftkuil, waarvoor deze 12 gl., de voerman 9 gl. ontving. 1662 Grietje Nieuwencamp, een zelfmoordenares, in de Hooftkuilen begraven. Dat begon toen een vrij kostbare zaak te worden: 2 doctoren, voor het visiteeren van het lijk 30 gl., een chirurgijn voor de autopsie 25 gl.; den procureur »voor 't defenderen van 't doode lighaem" 9 gl. 15 st.; (Billijkheidshalve ging men niet over tot de vernederende begrafenis van een zelfmoordenaar, vóór de zaak gerechtelijk onderzocht en bewezen was. In het onderhavig geval was de procureur op stadskosten als advokaat voor de overledene opgetreden.) den kliksteen voor het sleepen van het lijk uit haar huis in de St. Jorisstraat 12 gl.; den voerman voor het sleepen naar de kuilen 6 gl.; de provoosten (agenten) voor het bewaren van het lichaam 3 gl. Zoo kwam die barbaarsche gewoonte toentertijde de stad telkenreize op 85 gl. 15 st. te staan.

Allengs begon ook een meer beschaafde tijdgeest veld te winnen, de wreedaardige rechtspleging viel in onbruik, en men dacht er over den Hoofdkuilen een andere bestemming te geven. Bij raadsbesluit van 17 Nov. 1655 gingen onze heeren *collegialiter* »de Hufkuylen buyten de Molenpoort" bezichtigen, ten einde zich te vergewissen, of de grond daaromtrent, toen nog heide, »van tyd tot tyd tot bekwaam land zou kunnen geapproprieerd worden." En dat schijnt geschied te zijn, want van 1663—73 betaalde Peter Pelgroms jaarlijks een tins van één schild of 15 st. »uyt de Hoeffcuylen." Daarna werd op 22 Mei 1672 voor het slechten van de Hutkuilen en het opmaken van het groote hoornwerk buiten de Molenpoort, telken dage een compagnie burgers gecommandeerd; niemand werd van dien plicht vrijgelaten, tenzij hij een plaatsvervanger zond. Alle werden evenwel niet gevuld, want nog op 25 Maart 1685 wordt bij raadsbesluit een ledige kuil tusschen de Hufkuilen en het Heesche Veld aan den stokmeester afgestaan, tot het maken van een hof. De »Vuylickskuyl" bij de St. Anthonisallee (Graafschen weg) wordt genoemd in een protocol van 15 Febr. 1774. Vuilik beteekende in die tijden vuilnis; misschien was dit dezelfde kuil, die nog in het midden dezer eeuw als vilderskuil gebruikt werd; doch de naam van Hoofdkuil was toen reeds sedert lang vergeten.

Nog één herinnering: Op Zaterdag na Michaelis 1574 werd in den raad bepaald: »den ossenmerck sal dit jaer gehalden worden in die Hoeffkuylen, ende in der straet nae den gericht toe." De ossen- of beestenmarkt werd oulings op de Groote Markt gehouden, van waar de stadskeur: »Uitgenomen opten neesten manendach nae sente Victors en sullen die kremeren en de schomekeren op die Cruyss mit oeren kraemen ende bancken nyet staen, omme des ossenmerckts wil."

Ter geruststelling van degenen, die aanstoot nemen aan Bottendaal als

straatnaam, moet ik hier nog bijvoegen, dat die niet ontleend kan zijn aan de beenderen der in de Hoofdkuilen begraven misdadigers. De molen, dien velen onzer nog gekend hebben, stond aan het eind van den Bottendaal, en volgens het raadsbesluit, waarbij de bakkers geauthoriseerd werden hem op te richten: »op seeckere twee morgen bouwlants *agter* de Hutcuylen." Achter is daar op te vatten in den zin van dichter bij de stad. Uit plannen, als ook uit overblijfselen van het hoornwerk Bottendaal, die daar nog voor betrekkelijk korten tijd stonden, weten wij, dat die lunette rechts van den molen lag, en in N. N.-O. richting liep, met het linker épaulement geappuyeerd aan den molenberg. Dat werk en zijn glacis lagen op aanmerkelijken afstand van de vroegere Hoofdkuilen, en kan dus moeilijk zijn naam ontleenen aan de botten of beenderen der arme zondaars, die bij het graven voor den dag zouden gekomen zijn. De naam Bottendaal komt niet in oude stukken voor, en doemt eerst op in het eind der 17ᵉ eeuw, te gelijk met het werk. Omtrent zijn oorsprong moet men zich met gissingen tevreden stellen.

Melpomene te Nijmegen.

Een geschiedenis van het Nederlandsche tooneel is nog steeds een *desideratum*. Wijd en zijd liggen de bouwstoffen verspreid, doch niemand heeft er zich nog aan gewaagd, deze tot een geheel te vereenigen. Ook het verleden van onze stad brengt daartoe haar steentje bij, zij het dan al geen hoeksteen, zooals de grootere steden leveren, een bescheiden plaatsje in den bouw is het toch wel waardig in te nemen. Ver in de middeleeuwen moeten wij teruggaan, om de eerste sporen van dramatische kunst hier ter stede te ontdekken. Een post in de grafelijke rekeningen van twee malder rogge, betaald aan Marieken die *joculatrix*, en Otto die *histrio*, beiden uit Nijmegen, die in 1314, denkelijk te Arnhem, voor graaf Reinoud I hun kunst vertoond hadden, geeft ons daarvan de eerste aanduiding. Waarin die kunst bestond, is in dit geval niet geheel duidelijk. De waarschijnlijkheid is, dat Marieken behoorde tot de in dien tijd rondtrekkende zangeressen (*puellae cantantes*), die voor geld dichtten en zongen en haar naam joculatrix ontleenden aan *jocus:* spel, muziek. Otto de *histrio* kon een zoogenaamde »spreker" zijn, aangaande welk soort van kunstenaars er meer dan een dozijn posten voorkomen in de grafelijke rekeningen, tusschen 1389—94.

De oudste tooneelvoorstellingen, indien men ze zoo wil noemen, waren de Vastenavond-vertooningen op de markten onzer steden. Dat die ook hier plaats grepen, valt niet te bewijzen, doch laat zich vermoeden, doordien dit van Arnhem met zekerheid bekend is. Daar speelden blijkens de Kronijk, in 1396 en 1399 »die ghesellen te Vastelavond dat spil opten Marckt". Onder het volk ontstaan, en met het volk ontwikkeld, bleven deze spelen geheel vreemd aan den invloed der geestelijkheid, en kenmerkten zich vaak door ruwheid en losse scherts. Uit den schoot der Kerk daarentegen ontstonden die voorstellingen der geloofsgeheimenissen, die als mysteriën en mirakelspelen bekend zijn. Daarin werden passages uit de Heilige Schrift, op vrome, maar naïeve wijze, tot stichting en leering

der gemeente door de jonge geestelijkheid vertoond. Het hyperrealistische van dergelijke voorstellingen, gepaard aan de nuchterheid der plaatsen, waar zij opgevoerd werden, markten, schuren, zelfs kerkhoven, waren de oorzaken, dat de mysteriën allengs een meer wereldsch karakter aannamen. Men gebruikte zelfs somtijds leeken om de liederen te zingen, waartoe voornamelijk menestreelen gekozen werden, uithoofde hunner bekendheid met muziek. Ook de rollen van de duivelen werden gewoonlijk door leeken gespeeld. Zoo geraakte het geestelijke element in de mirakelspelen langzamerhand op den achtergrond en kwamen de Moraliteiten in de plaats, stukken waarin Deugden en Ondeugden de hoofdrollen speelden. De spelers waren daarbij niet langer geestelijken, maar handwerkers en dikwijls ook scholieren. Daarvan leest men in de stadskameraarsrekeningen van Utrecht: 1536 »Betaelt Ev. Wyersz, de somme van 5 ℔, wt sake hy daervoor aengenomen ende hem aenbestaet is, voor Magdalene [15]37 te maecken een groote tardeys opte plaets, voer de Waelsche scoelmeister omme by syn discipulen ende anderen daerop een batement te speulen". En in hetzelfde jaar: «Jan Spruyt getapt 12 quaert wyns, die de stadt op St. Lambertusdach, doe die clercken van St. Hieronymuscoel (het Fraterhuis) hoer comedie ende spuel gespuelt hadden, die meysteren van St. Hieronymus mitten clercken voorsz. sconken". Het woord »tardeys" in bovenstaanden post beteekent een opgeslagen tooneel, in onze Rekenboeken van dien tijd aerduys en ordeus genoemd. Aan »batement" ligt het Fransche *ébattement* te gronde en daaruit ontstond de naam voor degenen, die op zulk een tooneel speelden »de batementers", die te Bergen-op-Zoom in 1474 het spel »Van den VII Eeuwen" voordroegen.

Nog was er een soort van dramatische voorstellingen, het Wagenspel of Processiespel genaamd. Het ontstond uit vertooningen op wagens, die de processiën vergezelden, en geschiedenissen uit de H. Schrift vertoonden, doch was niet, zooals de oudere mysteriën, aan den tekst van het kerkenlied gebonden, en had steeds plaats na processiën ter eere van O. L. V., het H. Sacrament, het H. Kruis en anderen. Het tooneel daarvoor was beweegbaar en werd gevormd door een of meer wagens. Zoo lezen wij, dat in 1495 de gezellen van de Passie te 's Hertogenbosch »niet spoelen wilden, mits dien dat zy gheen wagens, bequame wesende tot spelen, hadden." Hier ter stede hadden die voorstellingen eveneens op de Markt plaats. In 1533 b.v. liet de Magistraat twee gulden geven aan »den Dry Koningen", die op O. L. V.-dag, na het omgaan der processie op de Markt gespeeld hadden. Dit schijnt een bekend spel geweest te zijn; het werd ook te Delft in de kerk vertoond in 1498 en wordt bij die gelegenheid aldus beschreven: Upten sondach nae dertienendach, na de Vesperen, te drie uren, soe worde hier gespult een spul van de priesters, die tot verscheyden doeren der kercken te pairde inne quamen rijden, elx met syn gheselschap, vergaderende in 't midden der kercken; ende upten

groeten orgel waren engelen, singende *Gloria in Excelsis* ende beneden lagen die harders ende spulden; en daer quam een sterre scietende van after wt die kercke nae thoech outaer toe, ende bleef dair staen, wysende die drie coninghen den nieuwen gheboren coninck, twelck ghemaect was mit levendighe persoenen upten hoghe outair, daer deze coninghen eensdeels sprekende, ende eensdeels singhende hair offerhanden deden; ende dair was alsoe veel volx in der kercken, beneden ende boven, datter nyt zoe veel volx in der kercken gezien en was." Een wagenvoorstelling brengt de ontknooping te weeg in de volkslegende van Marieken van Nijmegen, die gedeeltelijk hier ter stede speelt in 1465. Groote drukte op O. L. V.-dag op de Markt bespeurende, verneemt de heldin van het stuk, dat »men salder gaen spelen een wagenspel," waarop zij, een meisje uit een naburig dorp van afkomst, zich herinnert:

„Dat is alle jaer op dezen dag te doene."

De voorstelling, die toen gegeven werd heette Masscheroene, een woord dat in het Italiaansch een wanstaltig masker beteekent. Dienaangaande zegt Marieken:

Als ick er om peyse t'is tspel van Masscheroene;
De weerdicheyt van dien spele is niet te sommen.
Mynen oom [een dorpspastoor] plaeh daerom hier te commen.
Ey, Moenen, het plach so goet te zijne;
Ic heb myn oom hooren seggen, op andere saisoen,
Dat dit spel beter is dan sommich sermoen.

De indruk, die het op haar maakt, is dan ook de oorzaak, dat Marieken zich onmiddellijk bekeert. Later verbasterden die wagenspelen in onbeduidende, meeninglooze straatvertooningen en zulk een ontaard overblijfsel werd hier verboden, bij raadsbesluit van Donderdag na Laetare 1575. Toen werd »ordiniert dat die meisteren van den timmerluyden ampt, op Sunt Josephs, oiren feestdach, oer ceremonien stillerwerdt halden sullenn, und dat gulgell oder wagenspoel van eynen Joseph, daer die kynder mennichvuldelick mit groot gerucht nalopen, hinfurt aenstaen laten sullen."

In het Rekenboek van 1540 vindt men nog de voorstelllng van Moraliteiten vermeld. Daar leest men den post: »den spoelluyden die dat spoell genant Homulus gespoelt hadden, durch beveell onss heeren ende meisteren van Senter Claes, gegeuen ende wtgericht 12 gl." En in datzelfde jaar: »Noch Peter van Elzen ons heeren to vollenste die onkosten van dat Zuzanna spoell toegelaten 6 gl." Beide stukken zijn welbekend en bestaan nog in druk. De oudste uitgave van Homulus verscheen te Nijmegen, bij bovengemelden Peter van Elzen, in 1556. Uit den titel ziet men reeds, dat het ten volle den naam van Moraliteit verdiende: »Hoe in den tyd des doots den menschen alle geschapen dinghen verlaten, dan alleene die dueucht die blyft by hem." Het Susannaspel behelsde de in de mid-

deleeuwen zeer beminde geschiedenis van de kuische jonkvrouw. Peter van Elzen was boekdrukker hier ter stede, en vertoonde die stukken waarschijnlijk zelf, met behulp zijner gezellen, evenals te Arnhem in 1522 »Tyman die printer myt syne gesellen idt spoell van Henric die wilde" opgevoerd had. Of de rol van Susanna door een man gespeeld werd, is niet meer na te gaan. Zeker is het, dat te Arnhem in 1517 een vastenavondspel door meisjes werd vertoond: »Item die jonge maechden die op den vastellaeffent tot Willem van Broeckhuyssens [een herberg] voir den heeren ende joefferen spoelden, vermomt wesende."

De rekenboeken doorbladerende, vinden wij in de 16ᵉ eeuw een bont mengelmoes van voorstellingen, die onze heeren van den senaat waardig keurden uit de stadskas beloond te worden: 1550 »durch ontheit onser burgemeisters den koekelers (goochelaars, kunstenmakers) die omme Alreheyligen myss hier waren, gegeven 1 enckel daeler = 3 gl. 4 st." 1560 »die int Raethuys spoelden met den Wildenman, geg. 6 st." Moeilijk kan dit het bovengemelde spel van Henric die Wilde geweest zijn, dat in 1522 te Arnhem vertoond werd. Te oordeelen naar de geringe belooning, die er voor uitgereikt werd, moet het veeleer geweest zijn een dier vertooningen, die door gezellen opgevoerd werden, waarbij te Breda in 1568 in den »ommeganck van den H. Sacramente" voorkomt »*die den Wildeman jagen.*" Dat wordt daar genoemd onder de volgende: »swertdansers, calverdansers, gesellen die 't spel van St. Joris spelen, die de vier Heemskinderen spelen, het Sinte Barbelenspel, met den clippel dansen, het Herodesspel spelen, de Herderkens spelen, en vyf jonghers die des coninx Salomonsspel spelen." Om tot onze Rekenboeken terug te keeren. 1560 »Dat menneken dat op ons kermis voir ons heren reed (dus een kunstrijder) mit consent der borgemeisters geg. 1 daler" 1562 »Durch bevelh van myn heren gegeven etlicke koekelaers, die vur myn heren int Raithuys gespoeilt hebben 16 st." 24 juli 1580 »Een aventurer het Alde en het Nieuwe Testament met gewicht figuerlick versouckende toe moghen spoelen, is hem tselven nae der predicatie toe moghen doen toegelaeten, ende na versouck ende bevindinghe, alsdan hem tgebieden of tverbyen"; waarschijnlijk een marionettenspel. Maar het wonderlijkst en onverklaarbaarste blijft het volgende: 1596 »Item verricht dengenigen die van den thorn heft afgevlogen 6 gl."

Langzamerhand was in de 16ᵉ eeuw, door individualiseering der abstracte denkbeelden, het eigenlijke schouwspel ontstaan, waardoor ten laatste moraliteiten geheel verdrongen werden, op dezelfde wijze als deze vroeger de mysteriën vervangen hadden. Op 19 Sept. 1601, dus in de kermisweek, leest men in onze stadsrekeningen: »betallt aen de commedianten, dewelcke voor myn heeren in den Reventer (van het Broerenklooster, toen de grootste zaal hier ter stede) gespeeld hadden, 15 gl. Item den 23 Septembris

betaelt aen seeckere commedianten voir den dienst deser stadt gedaen int spelen 6 gl." 1603 »betaeltt aen enen constenaer int springen 3 gl."; hij alléén ontving dus half zooveel als het laatste tooneelgezelschap. 1604 »betaelt seeker commedianten van tspelen voor myn heeren, hunluyden van myn heeren, vereert de somma van 30 gl." In 1605 drinken de burgemeester en verscheidene raadsheeren 18 qn. wijn, »nae dat oer Edelen int Gasthuis gesien hadden een speel van diversche handwerckers." Meer is er uit dien tijd niet geboekt. In de hoogste mate betreurenswaardig is het, dat er niet het minste spoor gevonden wordt om na te gaan, wie die comedianten kunnen geweest zijn, die hier voorstellingen gaven, in een tijd, toen hier te lande geen eigenlijke tooneelgezelschappen bestonden. Misschien waren het Rederijkers, die toch worden ook commedianten genoemd. (zie bl. 176 onder a° 1639) Interessant zou het ook zijn te weten, welke stukken hier vertoond werden, in die dagen toen Shakespeare het tooneel in Engeland beheerschte.

Onder degenen, die tooneelvoorstellingen gaven in de 17e eeuw in ons land, behoorden ook de leerlingen der scholen. Dit was niet zoozeer een voortzetting van de oude traditiën der geestelijke klerken van de middeleeuwen, als wel teneinde de jongelieden te oefenen in het reciteeren en spreken. Zoo leest men in de »Ghemeine Send Brieven profytelyck voor dOuders, Meesters ende Kinderen," 1662: »Onse meester laet ons somtyts een comedie ofte tragedie spelen, omdat wy daerdoor souden leeren goede manieren. Oock wel spreecken, maer principaelick opdat wij ende al degene die tsien, daerdoor souden gesticht ende geleerd wezen, als door een levendig exempel." Vooral was dit geval met de leerlingen der Latynsche scholen. De stukken, die dezen voordroegen waren comediën van Terentius of andere Latijnsche tooneeldichters, evenals dit nu nog jaarlijks op Westminster school te Londen, op den Dinsdag voor Vasten plaats heeft. Zulke voorstellingen hier ter stede geschiedden denkelijk voor een daartoe genoodigd publiek, bestaande uit den Magistraat, de honoratioren, en misschien de ouders der kinderen. Dienaangaande vindt men in een raadsbesluit van 1 Nov. 1609: »Mr. Jan Verheyden, rectori scholae, is voor moeite ende kosten, op het bestellen ende ageren van een comedie gehad ende aangewend, vereerd 28 gl." En nogmaals in hetzelfde jaar: »Bet. Mr. Jacob Verheyden, rectori der Latijnsche scholen, in recompens van zijn moeyten ende costen, gehadth int toestellen van eenich exercitie van recreatie mit de jugent der Latynsche scholen 50 gl." Middelerwijl werden voorstellingen van een anderen aard in datzelfde jaar, bij raadsbesluit van 7 Juni, ten eenenmale geweerd. Daarbij werd «geresolveerd dat van nu voortaen, alle verquisting en verwentheit der jeugt voor te komen, die hierdoor veel veroorsaeckt wordt, geen keukelaers, springers en dergelyck geselschap hier toegelaten sal worden den trommel te roeren, of sich vermeten hier om geld te exerceeren of te vertoonen." Bij raadsbesl. van 11 Aug.

1618 werd zekeren burgerkinderen op hun verzoek vergund »een commedie te ageren," waarvan zij een proef moesten afleggen voor den Raad, eer zij in het openbaar mochten optreden. Op 8 September daaraanvolgend werd hun toegestaan »seeckere commedie van de executie der graven van Egmont ende Horn," in den Marienburg te vertoonen, waartoe de stadstimmerman gelast werd het ordeus of tooneel op te slaan. In het volgende jaar had er weder een opvoering plaats door de schooljongens. De timmermansrekening van dat jaar bevat dezen post: 9 July »een stellacie gemaeckt in die Broerenkerk, daer die jonge jeucht eenige exercitie gehad hebben, soo in die Latynsche schoole gaen." En verder: »12 Augusti, betaelt Mr. Jacobo Verheyden, rector, in vereeronge van syn moeiten ende costen, in die oeffeninge der jonge jeucht, ende recreatie mynen heeren aengedaen, mittet ageren van een commedye, 50 gl."

In datzelfde jaar hadden hier ook professioneele tooneelvoorstellingen plaats. »Isaac Broeckhaven, mit zynen consorten, commedianten," zegt een raadsbesl. van 16 Nov. 1619, »is op zijn request vergunt deese weeck over, voor ieder man die sulcx begert te sien, te moegen commediën ageren." Een Fransche troep verscheen reeds eenige jaren vroeger: »Seeckeren Franschen Comoedianten," zegt een raadsignaat van 5 Juli 1615, »geaccordeert op haerluyder versueck voor eenigen tyt alhier te mogen ageeren ende speelen." Omstreeks dien tijd braken de kerktwisten uit, en bij de ijveraars dier dagen, de dweepzieke aanhangers van den puritijnschen Gomarus, was het tooneel verafschuwd: in de woorden van Falstaff »because that they were virtuous, there should be no more cakes and ale." Zoo gaf dan ook een raadsbesluit van 2 April 1619, lucht aan deugdzame verontwaardiging: »Ter kennisse van myn heeren gecommen synde, dat eenige officieren vant Engelsche guarnizoen, buyten weeten ende consent myner heeren, gisteren in den spaeden avont hem gelieften te laeten een comedie te ageren, een ergerlycke saecke ende binnen deeser Stat niet toegelaeten, synde geschiedt opt Furstendom's burcht, is guedgevonden den heer burggreeff [Bernard van Welderen] ende den rentmeester van de domeinen doen versoecken ende aente seggen, daer voor te sien ende te weren dat sulcx niet meer meer geschied." Men kan niet opmaken uit dit merkwaardige besluit, of de Engelsche officieren een liefhebberij-voorstelling hadden gegeven, een dier ***masks***, die toentertijd in Engeland zoo bemind waren. Of wel was het een dier Engelsche tooneelgezelschappen, die toen in Europa rondreisden, en o. a. te 's-Gravenhage, Amsterdam, Rotterdam en Leiden optraden, die hier voor hun landgenooten een voorstelling kwamen geven. Dergelijke vreemde gezelschappen vielen hier te lande zeer in den smaak. De dichter Bredero laat iemand in een zijner stukken zeggen, dat de rederijkers hem »te stemmig en stijf" zijn, alsof zij van »klaphout" gemaakt waren:

„Waren 't Engelsche of andere uytlandtsche,
Die men hoort singen en so lustigh siet dantse,
Dat sy suyssebollen en drayen als een tol,
Sy spreken tuyt hun geest, dees [redenrijkers] leeren 'tuyt een rol."

Chronologisch voortgaande, vindt men de volgende opvoeringen en vertooningen aangeteekend onder de uitgaven ten behoeve der stad:

1621 »betaelt aen eenen Schotssman, hem vereert voor oncosten int affwachten alhier mit vertooningh van een monster ofte wildt mensch, 4 gl. 10 st." Waar de beschreven vaderen zich al niet mede vermaakten!

8 Sept. 1624 »Eenige jonge gezellen versoecken vryheid en eenige platse haer to exerceren in de retorique vertoningen, ende idt ageren van commedien. Dit versoeck wordt gehouden in bedencken, tot eene betere gelegenheit." Niet ten onrechte, want een besmettelijke ziekte heerschte hier toen, die talrijke slachtoffers eischte.

15 Dec. 1630 »Den rector van de Latynsche schole Gulielmo Verheyden, is voor aangewende costen ende moeiten, over twe verscheyde commedien bij synne discipulen geagiert ende gespeult, toegeleyt honderd guldens eens."

13 Juli 1632 »Op requeste van eenighe jong gezellen, burgers kynderen, heeft een Erbaer Raedt denselven geconsentiert eene tragedie te mogen agiren, und daertoe die Marienburchsche kercke verleent."

4 Sept. 1639 »Op requeste van eenige Redenbroeders, synde burgers kinderen van Swoll, een Eerbaer Raedt heeft denselven vergost voor den tyt van acht dagen eenige eerlicke (betamelijke) comedien, in druck vertoont, binnen deser stadt toe moegen speelen, mets datten dorden penningh van het incommen aen den Armen uytgekeert sall worden, und dat sy selffs een bequaeme plaetse daertoe sullen despicieren." Zij »despicierden" daartoe de kerk van het vroegere Franciscaner nonnenklooster, ter plaatse waar nu het R. K. Weeshuis staat, en bij raadsbesluit werd daarop aan de »Redenbroeders off comedianten van Swoll," op hun verzoek het gebruik van dat gebouw tot het geven hunner voorstellingen toegestaan."

13 Nov. 1644 »Rector en raadsvriend Willem Verheyden voor het speelen van comoediën, door discipulen van de Latynsche schoolen, tot twee diverse reysen, toegelegd 200 gl."

15 Nov. 1648 »Is eenige borgerkinderen op haer versoeck geaccordeert en toegestaen, eenige comedien binnen deze stadt te mogen speulen. Ende is hierby den provisoren van 't Arme-kinderhuys (op den Hessenberg, in 1636 opgericht) vergost in die kercke then Hessenberch een theatrum off stellagie te doen maecken ende onderhalden, om telkens aen dengene die henvorder daerop souden willen agieren off speulen, te verhueren".

Men moet het boven reeds meermalen gebruikte woord »stellagie" niet

opvatten in zijn allereenvoudigste beteekenis. In verscheidene stukken van Vondel is het dekoratief duidelijk vermeld: hij spreekt van »groot toestel", en in *Adams Ballingschap:* »Nu zal het tooneel met recht een toestel van boschloof en spelonkschaduwe, naer zijnen oirspronckelycken naem, *scena* eischen". En toch gebruikt Andries Pels in zijn *Gebruyck en Misbruyck des Tooneels* (1681) voor decoraties nog het woord stellage:

„Met persoonaazjen
Vertoond zijnde, op, naar eisch beschilderde *Stellaazjen.*

Dat was nu wel in Amsterdam, maar *iets* van dien aard zal denkelijk ook hier in zwang zijn geweest, en in het doen vervaardigen daarvan, kan een gedeelte der vrij aanzienlijke kosten bestaan hebben, die den rector na de tooneelvoorstellingen door den magistraat, zooals boven bleek met 200 gl., vergoed werden.

16 Dec. 1651 »Die studenten off discipulen in de Latynsche schole is vergost seeckere tragedie te mogen agieren, mets datet selve geschiede sonder versuym van hare ordinarise lessen."

10 Maart 1652 »Op voordragen van den Kerkenraad, mogen voortaan geen comedies of andere speelen geageert worden op eenigen Zondag."

21 Oct. 1653 »Eenighe jongeluyden is geaccordeert seeckere tragedie van den *Coninck van Engelandt* te agieren."

4 Febr. 1657 »Eenige burger-kinderen is vergost seeckere comedien ter gewoenlicker plaetse te mogen spuelen, mets dat daerinne geenen wyn, noch tabacq sall worden gedroncken, maer alleen eenen dronck biers voor den dorst; sall oock niemantt op het theatrum gaan sitten, maer datselve vry blyve, ende dat alles geschiedt tot vordel ende profytt van de Armen."

De »gewoenlicker plaetse" was nog steeds de kerk op den Hessenberg. In het eerste jaar na de inrichting daarvan tot tooneelzaal, in 1648, bracht het verhuren 25 gl. op, eenige jaren later reeds 103 gl. Het zitten van enkele toeschouwers op het tooneel was toen overal gebruikelijk. Molière hekelt vaak dat gebruik. Het drinken van wijn en tabak (rooken heette toen drinken), slaat niet op de spelers, maar op de toeschouwers. Die *unsitte* van het rooken in schouwburgen, die hier nu nog alleen in de saturnaliënweek van de kermis geduld wordt, was toen algemeen. In het eerste tooneel van Bredero's *Griane* spreken Bouwen en Nel aldus over deze ongemanierdheid van het publiek:

„Schaemt jou, dat jy hier lecht en tabackt en quylt en roockt,
Denckt dat ien angder van de bange lucht schier kaeut en koockt.
Wy sinnen niet verkuyst met jou respen noch met jou stincken;
Loopt in de tabacq-huysen, wil jy tabacq leggen en drincken."

Ook Vondel had noodig geacht, de volgende waarschuwing in het portaal van den schouwburg te Amsterdam te doen aanbrengen:

„Geen kind den Schouburgh lastig sy;
Tobakspijp, bierkan, snoepery,
Noch geenerley baldadigheid.
Wie anders doet wordt uitgeleyd."

Het laatste woord is een beleefd euphemisme voor wat de Duitscher noemt *ausgeschmissen.*

Bij het raadsbesluit van 5 Febr. 1657, waarbij den »burgerkinderen" vergund werd comedien te spelen, werd op verzoek van den rector ook weder aan de discipelen der Latijnsche school toegestaan een comedie te mogen »ageeren". Weinige dagen later evenwel, op 20 Februari, werd goedgevonden »by dese gelegenheit van tyt het spoelen van de comedien binnen deser stat toe verbieden, ende niet toetestaen." Daar er toen geen besmettelijke ziekte heerschte, geen burgertwist of oorlogsgevaar bestond, schijnt de »gelegenheyt van tyt" te doelen op de »excessen ende insolente dertelheden", waaraan de studenten onzer in 1655 opgerichte Illustre School zich bij tooneelvoorstellingen gewoon waren schuldig te maken.

24 Oct. 1658 besloot de kerkenraad der Nederduitsche Hervormde gemeente alhier: »Also oock publycke danseryen gepleegt worden, tot grote droefheyt der Vromen en aergenisse der Swacken, etc. sal daertegen met ernst en yver gepredict worden", tevens werd er een besluit genomen alle »comoedianten te weyren" (weren). De vier predikanten werden dientengevolge door den kerkenraad naar den Raad gezonden met verschillende verzoeken, strekkende om de zondige bevolking dezer stad in het pad der deugd terug te leiden, waarbij o. a. een aanzoek om »het toelaten van commedianten" te verbieden, »waerdoor veele verleit ende groot gelt uyt de stat gesleypt wort." Aan dat verzoek werd vooreerst nog niet voldaan.

15 Sept. 1659. »Eenige jonge borsten binnen dese stadt, versoeckende aen Mynheeren consent om te mogen eenige niet aenstotelycke ende statige com. ende tragedien (die tmesis is curieus!) ageren, ende publicq exhiberen; wordt verstaen dat se alvoorens eene memorie sullen hebben overtegeven van tgeen sy vermeynt syn te representeren, om naerder gedisponeert te worden. Ende bevonden synde niets ontstichtelicx daerin vervat te syn, is sulcx suppliceren geaccoordeert en toegestaen voor den tyt van 14 dagen, mits sy daer in voor alle lichtveerdige ende insolente actien sullen wachten, ende geen aenstoot of ergernis aen de toesieners geven." Opvallend veel voorzorgsmaatregelen! Of de spelers wellicht studenten waren?"

Dat het hier in dien tijd, niettegenstaande de aanmaning der predikanten, vrij druk moet geweest zijn met tooneelvoorstellingen, kan men nagaan uit een request op 11 Sept. 1659, waarbij de »tambour majeur" op zijn

verzoek »int trommen voor keuckelspeulen als andersints geduirende de kermissen, voor allen anderen zal worden geprefereert." Een veertien dagen later werd een request ingediend door »samentlycke stadstambours," waarbij dezen verzochten — dat zij alleen gewettigd zouden zijn voor allerhande comedien, spelen en vertooningen »soo van buiten binnen dese stadt comen souden," de trom te slaan, met uitsluiting der militaire tamboers. Met Salomonische wijsheid velde de Raad een oordeel in deze netelige zaak. Er werd besloten, dat voor alle comediespelen en vertooningen »met burgerlyke en geen militaire actien", supplianten alleen trommen zouden, daarentegen de tamboers van het garnizoen bij »alle militaire actien ende daervan dependeerende dingen." Eenige jaren later, 16 Febr. 1671, verzocht de burgertamboer Jan Paulsz. Buyser »om by allerhande spelen, vertooningen en comedies die van buiten inkomen, als burgertamboer te mogen fungeeren." Dit werd hem toegestaan, bij accoord met de overige burgertamboers. Het was een oud gebruik dat tooneelvoorstellingen door trommelslagers, bij wijze van omroepers, in de steden aangekondigd werden. Daarop doelt reeds de dappere Parolles in Shakespeare's *All 's well that ends well*, die leugenachtig beweert van zekeren officier: »Faith, sir, 'has led the drum before the English tragedians."

Met die »comedien soo van buiten binnen dese stadt comen souden," waarvan in bovenstaande rekwesten sprake is, zijn klaarblijkelijk reizende tooneelgezelschappen bedoeld. Dergelijke troepen begonnen in het midden der 17ᵉ eeuw in Nederland rond te trekken. Aan het hoofd der eerste, waarvan melding gemaakt wordt, stond Jan Baptist van Fornenburg, die niet alleen als directeur fungeerde, maar ook bekend staat als de schrijver van een kluchtspel *Duifje en Snaphaan*, 1680. Dit was die Jan Baptist op wien Frederick van Dorp doelde in een zijner sneldichten:

Advys van de Heeren Ridderschap op het subject van de Commedianten.

Jan Baptist moet leeren delven,
Want 't is uit met zijn gewin;
D' Ed'len houden 't aen haer zelven
De geck te spelen nae haer sin.

J. A. Alberdingk Thym, aan wien ik dit sneldichtje ontleen, (Constantyn Huygens en de Familie van Dorp bl. 14) maakt hierbij de zonderlinge aanteekening: »Men schijnt St. Jan Baptist voor den patroon der tooneelspelers te houden!" Fornenburg was bepaald een man van onderneming. Niet tevreden met de lauweren, alom in zijn land behaald, trok hij ook Duitschland door, speelde in Hamburg en andere groote steden, en stichtte daarna een theater in Stockholm, waar hij zich jaren lang ophield, roem en gouden kronen oogstende. Het zoogenaamde plat Duitsch of Nederduitsch werd in die tijden nog algemeen in het noorden van Duitschland gesproken, zoodat men weinig moeite zal gehad hebben, het Hollandsch

te verstaan. Maar hoe dat in Zweden en Noorwegen ging, is minder begrijpelijk; men schijnt evenwel ***moyen de s'entendre*** gehad te hebben. Op Fornenburg volgde Jacob van Ryndorp, een zeer begaafd dramaturg, omstreeks 1665 te Amsterdam geboren. Ook deze bracht een uitstekend gezelschap bijeen, waarmede hij niet alleen Nederland bereisde, maar evenals zijn voorganger zijn tochten uitstrekte tot Brussel, Antwerpen en zelfs Kopenhagen. Wie evenwel de tooneelspelers waren, die in die tijden zoo vaak voorstellingen te Nijmegen gaven, is nergens te vinden.

Over het algemeen ging het toen vrij ruw toe onder het mindere publiek in onze Nederlandsche schouwburgen. Er werd gerookt, geschertst, gegeten en gedronken, getierd, gekust, gevrijd, met schillen en notendoppen geworpen en wat dies meer zij. Ten minste zoo ging het in Amsterdam, en hoewel hier ter stede de „***great unwashed***" denkelijk den schouwburg weinig met zijn bezoek vereerde, moet men zich toch niet voorstellen, dat alles volmaakt ordelijk toeging. Nijmegen bezat toen een academie, en het »wanlatigh" gedrag der studenten gaf maar al te dikwijls aanleiding tot zeer gegronde klachten:

20 Sept. 1660. »Is verstaan de moedwillige studenten, wegens de gepleegde onlangse insolentien in de commediespelen, nogmaels op gehoorsaemheyt te citeren, off dat andersints publicq met de clocke uytgeluyt sullen worden." Tevens besloot men den Rector Magnificus te doen weten, »dat dit exces soo groff ende ontydelyck" was, dat de magistraat zich had voorgenomen, tot voorbeeld van anderen, »selfs abitralycke te voorsien." De tijd heeft verzoenend zijn mantel van ondoorgrondelijke duisternis uitgespreid over deze lang verleden ondaden der academische jeugd, maar toch komen wij nog te weten, wie de slachtoffers er van waren, uit de volgende raadsverhandeling:

3 Oct. 1660 treden »Jacobus Sammers ende consorten, meisteren van de commediespelen," op tegen zes studenten, en den jongsten zoon van den brouwer Jan van Zeller, wegens geleden schade enz. De Raad eischt zware borgtochten, laat zich echter verbidden en relaxeeren, op voorwaarde, dat de jongeheeren op Zondag aanstaande na de voormiddag-predicatie zullen verschijnen en zich verantwoorden. Over het verdere beloop dier zaak zwijgen de raadsignaten, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat het in der minne, tegen contanten, met de tooneelisten geschikt werd.

Aan dat schandaal evenwel zijn wij het verschuldigd, dat wij den naam kennen van een der tooneelgezelschappen, die toen ter tijd onze stad bezochten. Jacob Sammers behoorde oorspronkelijk tot den troep van Fornenburg. Hij was weinig begaafd, doch had groote ervaringen opgedaan bij zijn reizen, en wist vooral zoogenaamde »trekpleisters" of »trekkende" stukken te kiezen. Later verbond hij zich aan het Amsterdamsche tooneel, en schijnt overleden te zijn, of zich teruggetrokken te hebben vóór 1689. Hij was de schrijver van een comedie, ***de Moedwillige Bootsgesel***, 1679,

die tot in het eind der vorige eeuw te Amsterdam op het repertoire bleef.

1663. »Betaelt aen twee vremde schermmeisters 7 gl. voor het vertoonen van huer const." Een zonderling gladiator had men eenige jaren te voren gezien: 1655 »Betaelt aen sekere schermmeester sonder beenen eenen dukaton, den selven vereert voor dat hy syne const voor un Eerb. Raedt geexcuteert heeft."

27 Jan. 1676. »Bij het incoomen der aenstaende vredehandelingen is goet gevonden alle welgeformeerde compagniën van vertoonders van comedien en tragediën in dese stadt te admitteren, als die van Jan Baptista van Fornenburgh, ende acteurs van 't Schouwburg van Amsterdam."

Fornenburg, van wien boven reeds sprake was, gaf zijn voorstellingen in het Spinhuis (H. B. School), dat hij op 10 Juli 1676 gehuurd had. Eerst in November 1681 werden de door hem aangebrachte timmerages weder afgebroken. Het hout »met het buytenste portael daer men doorginck in de comedie," werd voor 250 gl. door de stad gekocht.

In 1676, verzochten de middelaars bij het Vredecongres een paspoort voor een troep uit Frankrijk ontboden tooneelspelers. De Staten-Generaal weigerden aanvankelijk, doch bij herhaalden aandrang vergunden zij den spelers herwaarts te komen. Dezen huurden op 11 Juni daarop het «Oude Magazijn (Marienburg) met de zolders. Den 10 Juli speelden zij reeds, althans toen werd er iets aan het dak veranderd »daer de France Commedianten haer vercleeden." Zij zouden 16 rijksdaalders per 15 dagen betalen, »maer haer saeken seer slecht uyt vallende," werd reeds op 20 Augustus geaccordeerd dat zij voor »yder spel" twee ducatons zouden betalen, waarvan *f* 5 voor de stad, de rest voor de Diaconie. Uit de afrekening blijkt dat zij van 10 Aug. 1676 tot 20 Jan. 1677 drieendertig malen speelden. Het failliet schijnt toen hopeloos geweest te zijn, althans 19 Jan. 1677 kocht de stad al hun toestel, »theater bancken en ses huyskens" (loges) voor *f* 250, waarop de troep naar Maastricht vertrok. De zaal schijnt in ***statu quo*** gebleven te zijn; op 6 Nov. 1678 werden de achterste banken weggebroken, teneinde daar een brandspuit te plaatsen, en in Juni 1680, werd de »Franse Commedie" afgebroken en het hout naar de Stadsschuur vervoerd.

De tegenwoordigheid van een derde tooneelgezelschap, blijkt alleen uit den volgenden post in het rekenboek van den stadswerkmeester: »10 Maart 1679 heb ick ontvangen van mr. Fubin, de Joode, de somme van 45 rycxd. of *f* 117—10 st. wegens de Italiaense comedianten, soo opt Spinhuis gespeelt hebben."

Gedurende de volgende twintig jaren is er niets te vinden omtrent het tooneel hier ter stede. Slechte tijden braken aan voor den schouwburg met het einde der 17ᵉ eeuw. Bij het naderen der kermis in 1693 en 1694 besloot de Raad dat »geen commedianten, marionettenspelen, coordedansers of andere dergelyke guychelspelen op de kermis" zouden worden

toegelaten. Die puritijnsche geest bleef zijn uitdoovenden invloed uitoefenen, over het grootste gedeelte der 18e eeuw. Zelfs professoren streefden om hem aan te wakkeren. Triglandius en Smout hadden dit gedaan in Amsterdam, de predikant Bogerman in Leeuwarden, van het oogenblik af, dat het tooneel een nationale instelling begon te worden. De Utrechtsche professor Gijsbert Voet schreef in 1650 een heftig strijdschrift, *Disputatio de Comoediis*, waarin hij dergelijke schouwspelen brandmerkte als goddeloos en een aanmoediging tot huichelarij. Het *ridendo castigat mores* ten eenenmale over het hoofd ziende, veroordeelde de ultra-orthodoxe cleresij het tooneel van den kansel, als niet anders dan een kweekschool van leugen en bedrog. Men nam daar immers den naam en het voorkomen aan van wat men niet was, van keizers en koningen, tyrannen, wraakzuchtigen, verliefden, verraders en wat niet al. Men deed zich gansch onwaar voor en pleegde dus een openbaar bedrog. Dergelijke scheeve, kleingeestige theoriëen vonden ingang bij onze bekrompen magistraat, die op 27 Aug. 1700 bepaalde, dat de kermis, als van oude, op 19 September N.S. zou gehouden, doch dat er »geene commedianten en diergelycke gogelspellen geadmitteert" konden worden. Zoo ook 17 Aug. 1701: »dat de »Ganskermis" voortaan altijd een aanvang zou nemen op den tweeden Maandag in September, »sullende op d'aenstaende jaermerckt gheen comedianten, coerdedansers, marionetten, ryffelcramen (loterijen) off dergelycke geadmitteert worden." Men schijnt er toen op bedacht te hebben, de tooneelvoorstellingen in Lent te doen plaats grijpen, doch zooals verklaarbaar is, dat tochtje met de gierbrug in het vaak ruwe najaarsweder schrikte de liefhebbers af en de spelers maakten slechte zaken. De magistraat bleef onwrikbaar; zelfs het roerende »verzoek van eenige burgers, ten agter zynde aan eenige acteurs van de Amsterdamsche Schouwburg (d. w. z. de acteurs stonden bij hen in het krijt en konden niet betalen), die eenige comediën tot Lent vertoond hebben, dat dezelfde acteurs ook hier ter stede een corte tyt sullen mogen spelen, om van haer duydelyck agterwesen niet te worden gefrustreert," werd van de hand gewezen bij raadsbesl. van 14 Nov. 1700. Te vergeefs ook trad de beroemde philoloog en Utrechtsche professor Peter Burman als verdediger van het tooneel op, door bij het openen zijner academische lessen, 14 Sept. 1711, een gloeiende rede ten gunste van den Schouwburg te houden. Zijn verstandige bespreking gaf slechts aanleiding tot eindeloos geschrijf van de tegenpartij en een nijdige pamphletten polemiek. Ja, toen de Amsterdamsche Schouwburg in 1722 afbrandde, waarbij 14 personen het leven verloren, werd dit door deskundigen als een gerechte straf van den Hemel voor zooveel goddeloosheid en zedenbederf verklaard en dat ongeluk zelfs in dien geest door zekeren Johan Christiaan Mohr te Amsterdam, in een gedicht verheerlijkt. Ook onze magistraat bleef tot in de laatste jaren der 18e eeuw getrouw aan de oude overleveringen, en nog op 12 Mei 1784 werd er

besloten, tegen de aanstaande kermis een »advertissement" in de couranten te plaatsen tegen comediën, marionetten en andere vertooningen.

Eindelijk kwam er een omkeer in de zienswijze, en wel van onverwachte zijde: de romans van twee vrouwen brachten te weeg wat professorale scherpzinnigheid en welsprekendheid niet vermocht hadden. Betje Wolff en Aagje Deken, de schrijfsters van *Sara Burgerhardt* en tal van andere romans, traden wakker op tegen alle godsdienstige overdrijving en vooral ook tegen de kleingeestige veroordeeling van den Schouwburg. Zij verklaarden, dat het er niet toe deed, onder welken vorm de zedenleer den volke gepredikt werd, zij het van den kansel of van de planken. Niet het tooneel in het algemeen, maar alleen de *slechte* stukken konden een schadelijken invloed uitoefenen. Die gezonde aanschouwing verkreeg allengs de overhand ook in onze stad, en reeds in 1787 was de ban alhier opgeheven. Raadsbesluiten maken ons bekend met den theaterdirecteur Theodoor Obelt, die in dat jaar aanvraag deed, om het gebruik van de stads Manège (toen op Mariënburg) voor zes weken, ten einde met zijn gezelschap van Nederlandsche tooneelisten voorstellingen te mogen geven, tegen betaling van 50 gl. aan de armen. Obelt, een Amsterdammer van geboorte, stond toen aan het hoofd van het rondreizende gezelschap, oorspronkelijk opgericht door Herman 's Gravezande, dat over zeer goede krachten beschikte. In 1791 verbond hij zich als eerste komiek aan den Amsterdamschen schouwburg.

Er bestaat in het Gemeente-Museum een gedrukt stukje van het jaar 1789, getiteld: »Aanspraak by de eerste vertooning op den Nederduitschen Schouwburg, onder directie van mejuffr. C. E. van Dinsen, geb. Kraayenstein, op Maandag 7 Sept. 1789, binnen Nymegen zullende geopend worden." Die »Schouwburg" kan natuurlijk niet anders geweest zijn, dan een tent of hoogstens een gehuurd locaal. De directrice, Catherina Elisabeth van Dinsen, stond toen aan het hoofd van een rondreizenden troep. Niet begunstigd door de natuur met schoonheid, was zij toch een begaafde actrice, en werd vooral bewonderd in oude vrouwen- en moederrollen, zooals b.v. de titelrol in Rhynvis Feith's *Thirsa.* Ook Willem van Dinsen, haar echtgenoot, was een zeer goed speler; hij aanvaardde later zelf de directie van dezen troep. Terzelfdertijd gaven hier ook F. Snyders en H. van Rumpt tooneelvertooningen en was men in de gelegenheid, »den konstenaar Maffey" te bewonderen, alle drie mij onbekende grootheden. Mejuffr. van Dinsen verscheen nogmaals 10 Juli 1797, met het nederige verzoek, »om met uitsluiting van alle andere comedien, in welke taal het zij, ook van kwakzalvers die op hun theater zoogenoemde comedien en kluchten vertoonen, met de aanstaande kermis voorstellingen te mogen geven in de stads manege." In 1801 speelde daar in de kermisdagen Willem van Dinsen met zijn gezelschap, later een Duitsche troep van Ziehr, in 1803 de wed. Böhm en andere Duitsche tooneelisten onder

directie van Karl Bürmeister; in 1807 het Hoogduitsche tooneelgezelschap van Bilau. Ook de gezelschappen van Ottingh en van Hoedt en Bingley kwamen in die tijden het Nijmeegsche publiek jaarlijks verlustigen. Ottingh schijnt thans geheel vergeten, wel bekend daarentegen zijn de namen van Hoedt en Bingley, de voormalige directeurs van den Amsterdamschen schouwburg. Ward Bingley, gehuwd met een zuster van de beroemde Cornelia Wattier, had in 1795 zijn mandaat als directeur van den Rotterdamschen schouwburg nedergelegd en een zelfstandig gezelschap gevormd, waarmede hij 's-Gravenhage, Rotterdam en des zomers ook de provinciën bezocht, en dat later den naam van Koninklijke Hollandsche Schouwspelers ontving. J. H. Hoedt was een zijner beide regisseurs en later ook zijn schoonzoon. In 1790 werd hij mede-directeur. Hoedt verstond bij uitnemendheid de kunst om zich van de beste krachten te omringen, waaronder somtijds ook de beroemde Andries Snoeck te vinden was. Zoowel onder de mannelijke als onder de vrouwelijke leden van zijn gezelschap, waren er verscheidene, die later sieraden uitmaakten van den Amsterdamschen Schouwburg en wier namen onafscheidelijk verbonden blijven aan de geschiedenis van het Nederlandsche tooneel.

Stadgenooten, wier leeftijd reeds tot »the sere and yellow leaf" periode gevorderd is, zullen zich herinneren, dat, vóór de tegenwoordige schouwburg gebouwd werd, de meeste tooneelvoorstellingen, concerten en bals plaats grepen in de groote zaal boven het koffiehuis van van Ewijk op de Markt, waar nu de oorspronkelijke winkel van Bahlmann staat. Kleinere voorstellingen, zooals goochelaars, marionetten en dergelijke, werden gegeven in het koffiehuis van Hamerslag, thans Burchtstraat No. 12. Eenigszins vroeger werden ook wel de groote zaal van de *Place Royale* en van den *Ridder Sint Joris*, een hôtel aan de W.zijde van de Molenstraat, voor tooneeluitvoeringen en bals gebruikt. Op de open ruimte om den Mariënburg werden omstreeks 1820 de kermistenten voor dergelijke voorstellingen opgeslagen, maar daar zou weldra een verandering in komen.

Reeds in 1826, bij het afbreken van de Burchtpoort, ontstond er een plan, om een lokaal op te richten »tot algemeen nut en genoegen" dat de plaats zou innemen van de naast die poort staande eeuwen oude stadsschuur. Dit plan kwam in den Raad te berde in 1829 en werd toen bij de begrooting der stadsmiddelen op 25.000 gl. beraamd. In het volgende jaar evenwel brak de Belgische omwenteling uit en had men zich te Nijmegen met gansch andere zaken dan tooneelvoorstellingen bezig te houden. Doch niet zoodra was de politieke horizon weder wat opgehelderd, of dit onderwerp werd opnieuw op het tapijt gebracht. Met het toenmalige groote garnizoen gevoelde men meer dan ooit de behoefte aan een behoorlijk lokaal ter ontspanning, en er werd besloten dat men zou overgaan tot het bouwen. Op 7 Aug. 1838 werd er voor dit doel een inschrijving geopend, groot *f* 40.000 à 4%, met jaarlijksche uitloting;

den 12n van die maand was zij reeds volteekend, terwijl na dien tijd nog voor *f* 11.000 werd ingeschreven. Zoo groot was het verlangen der Nijmegenaars, een schouwburg te bezitten. In het najaar begon men met het afbreken der oude stadsschuur en der ruiterwacht er naast, en weldra nam de bouw, die voor *f* 35.000 aanbesteed was, een aanvang, naar het plan van den stads-architect P. van der Kemp. Op Dinsdag 15 Oct. 1839 werd het gebouw feestelijk ingewijd.

De in Nijmegen toen ter tijd gaarne geziene Zuid-Hollandsche tooneelisten van Hoedt en Bingley waren voor die gelegenheid overgekomen, en hoewel alle plaatsen *f* 2 waren, toen een exceptioneele prijs, was het gansche huis uitverkocht. De titels der nu vergeten stukken, waarmede de inwijding plaats had, waren: *De Tijdgeest of Kunst en Kunstmin* (zonder dubbelen titel ging het toen niet), een allegorisch stukje met zang, voor dit feest vervaardigd, en waarvan het handschrift nog in de Bibliotheek van het Gemeente-Museum bewaard wordt. Dit werd gevolgd door *De Bruid van Vreeland, of Wie is de Bruidegom*, blijspel in vier bedrijven; ten slotte *De Eerste Minnehandel of Herinneringen uit onze Kinderjaren.* Aanvang ten 6 ure (men dineerde in dien tijd om 3 uur). Het eerste nummer van de *Nijmeegsche Courant*, dat daarna verscheen gaf natuurlijk een gloeiende beschrijving van deze heuglijke gebeurtenis. Er had algemeene opgewondenheid geheerscht; na de voorstelling hadden zich een zeventigtal feestgenooten aan een keurig souper vereenigd en het was laat in den morgen geworden, eer de geestdrift uitgewoed was en men aan scheiden denken kon. Ook het gebouw werd uitvoerig beschreven, en het bleek, dat de stad behalve een schouwburgzaal ook nog een zaal voor concerten was rijk geworden, benevens een voor teekenen en rechtlijnig teekenen, en een receptiezaal. Hoe de schouwburgzaal was ingericht kunnen de meesten onzer zich nog herinneren. Er waren geen loges, en alles was uiterst eenvoudig. Maar de decoraties waren echte kunststukken, het werk van den beroemden Haagschen decoratieschilder van den Hove. Het uurwerk in 1841 in het torentje gehangen, was afkomstig van het St. Nicolaas-gasthuis in de Grootestraat. De klok had oorspronkelijk in de Kapel op het St. Anthonis Kerkhof gehangen, daarna op de Kraanpoort, en van af 1830 op het Hof, waar zij op het sluitingsuur geluid werd.

In 1880 werden de tooneelzaal en andere gedeelten van het gebouw verbeterd en eenigermate, zooveel doenlijk was, op de hoogte des tijds gebracht. Later werd het ook nog tegen brandgevaar van ijzeren balcons en ladders voorzien. De Hemel geve, dat hun diensten nimmer vereischt mogen worden!

De oude Verdedigingstorens.

In overeenstemming met de regelen der middeleeuwsche fortificatiekunst, waren de muren dezer stad oudtijds voorzien van uitspringende torens, wier doel was de tusschen hen inliggende muurvlakken te bestrijken. Sommige dier torens waren rond, andere vierkant, doch de meesten waren halfrond en open aan de stadszijde. Hun muren waren van buitengewone dikte, van enkele, indien wij geloof mogen hechten aan het beweren van Smetius, »achtien voet dicker als de stadsmuer." De meesten waren overdekt, doch nog in 1533 hadden er verscheidene stroodaken. Het toezicht over de torens was den stads-rentmeester toevertrouwd, die bij zijn eed beloofde, dat hij »die thornen, poertten ende mueren, sampt gelucken (afsluitingen), in daken, versieren und erhalden" zou.

In oorlogstijd werd er 's nachts op sommige torens door een paar man gewaakt. De Rekenboeken uit die onrustige tijden, toen de stad in onmin was met Karel van Egmond, geven ons een goed overzicht van de verdeeling dier wachtposten op de torens en andere punten. 1523 twee wakers op elk der volgende posten: Vygen- en St. Joost's torens, Ziekerpoort, Molentoren, op de Zeilbaan, op Kronenburg, Hezelpoort, aan de Waal, op den Rooden toren, op het Tolhuis, Kraanpoort, Ooitoren. Uitvoeriger nog in het boek van 1526: daar vinden wij onder de rubriek »die cleyne waeck": twee man in het Raadhuis, benevens twee respectievelijk op Molen-, St. Joost- en Rooden toren. De »groet waeck" bestond toen uit twee »gaende wekers" (patrouille), dan twee op elk der volgende punten: Hoenretoren en Vigentoren, Cronenborch, Hezelpoort, Zeilbaen, Thonnenborch, Kuyperstairnken, Hyrtsteegsche poirt; zes man »opt gatth," waar de ringmuur ingestort was, tien op den werff, d. w. z. aan de Waal, benevens twee »opt Tholhuisken." Michiel die koermeister (oppertorenwachter) en drie helpers »hadden den wekeren opten benen gehailden opten nyen waill (wal)," dat is, ze hadden rondes gedaan en zelve ook mede gewaakt. 1527 »op den daich doemen onss lieverfrouwen Marienbilde gedragen had (de processie van Maria Hemelvaart), doe op sommygen tairnen gesanth 8 mannen, omb een thoebesicht the hebben." Zoo bleef

12

men nagenoeg de geheele 16e eeuw tegen verschillende vijanden waken. »'s Avonds, by lichten daghe mitter wachtklock" werden de wachten betrokken en eerst 's morgens, na het afsluiten der wachthuizen door den walmeester, werden zij afgelost. De betaling voor den wachtdienst verschilde naar de lengte der nachten. In de wintermaanden van 1525 ontvingen »24 soe schildwekeren ende anderen opten walltairnen, elcx ther maent, 2 gl. 2 st." In de zomermaanden kregen zij wat minder. In 1568 ontvingen »etlicke haickenschutten, die opter stas toirnen gewaickt hebben," te samen voor een maand soldy 5 gl. 13 st. Terzelfder tijd werd Jacob van Kempen, die het grof geschut op de torens en wallen bewaakt had, voor een maand uitgereikt 6 gl. 15 st.

In tijd van oorlog werden de torens bewapend met grof- en klein geschut, slangen, halfslangen, kartouwen, enz. Was het gevaar geweken, dan werden deze bussen »opten tairn waer die bussen liggen," of ook wel »uten taernen, opten raethuys" gevoerd. De grootere stukken werden naar de stadsschuur gebracht, ter plaatse, waar thans de Schouwburg staat, waar in 1525 »die nye schuyre offt buysshuys" gebouwd was. Op de torens werden ook groote hoeveelheden keien in voorraad gehouden, om als projectielen tegen belegeraars gebruikt te worden: »resolviert op ider waltoren twee wagen keyen te doen fhuyren," zegt een raadsbesluit van 8 Dec. 1583. Dat men die keien met goed effect wist te gebruiken, bleek eenige jaren later, toen bij Marten Schenck's nachtelijken overval, een zijner schepen door den stroom tot onder St. Huberts toren werd gedreven, vanwaar men het zoodanig met keien bestookte, dat de bemanning grootendeels gedood werd en het vaartuig ten laatste zonk.

Beneden in sommige torens waren er sortiepoortjes, die met mijngangen in verband stonden, zooals men nog ziet in de ruïne van den waltoren tusschen de Belvedere en St.-Jorisstraat. Het toegemetselde poortje in den muur links van den Kronenburgertoren, had dezelfde bestemming en werd misschien gemaakt in 1619, althans in dat jaar wordt de stadsmetselaar betaald voor arbeid »aen die minne (mine) by Cronenburger toorn." Dergelijke poortjes openden op de stadsgracht en dienden voor kleine uitvallen bij belegeringen. In 1579 werden er een aantal klokjes uit de kloostertorens hier ter stede genomen en op de waltorens geplaatst. Hun gebruik is aangewezen in »der tornwachteren" eed van 1581: Wij belooven »dat wy onsse wacht opter stat tornen, daertoe wy gestaet ende aengenhomen zyn, getrouwelick halden, des avonts by lichten daghe metter wachtklock optrecken, ende des smergens voor daegh niet van der wachte, dan nae het affsluyten ghaen sullen; die wacht klockskens op den tornen niet dan int sterck aenkommen der vyants aenrueren offte trecken sullen." Die klokjes schijnen een geliefd mikpunt geweest te zijn voor de steenenwerpende vernielers, althans 21 Febr. 1593 vond de

Raad noodig bij trommelslag bekend te maken, dat het verboden werd, de klokjes op wallen en poorten te beschadigen.

Was er vrede in het land, werden de speren in ploegscharen, de zwaarden in sikkels veranderd, dan kwamen de torens buiten dienst. Die halven, die aan de stadszijde open waren, schijnen niet met hekken afgesloten geweest te zijn, en behoorden dus tot het domein van den alom tegenwoordigen straatjongen. Een publicatie van Zondag 17 Dec. 1564 verbiedt: »dat nymant van ennyge jonghegesellen, tzy burgerenn off ingesetenen, sich en onderstae op sonnendaghen, Apostelldaghen, off op ennygen anderen daghen op onser statt wall, in onser stat tairnen off in ennygen anderen plaetsen, myt kartten, katen off ennygerhandt spoell bevonden warden toe spuelen." En bij spelen bleef het ook niet: van tijd tot tijd moesten de kliksteenen rondgezonden worden »dat sy die stat torne reinichden." Dit niettegenstaande de bepalingen en keuren »tegen het ontreinen der stat muer, wall, of waeckhuys," het steigen op de borstweering, en het klimmen over der stat »gelaecten" (palissadeeringen en dergelijke afsluitingen).

De magistraat, die zich weinig liet ontgaan, verhuurde in vredestijd de bewoonbare torens als pakhuizen, of wel, zij werden gratis ter bewoning aan kleine stedelijke beambten en aan minvermogenden vergund. Zoo vindt men in het Overdrachtsboek van 1417, dat de Kreytstoren voor hun leven afgestaan werd aan Sweder van Vaerne en zijn vrouw, op voorwaarde, dat zij het gebouw zouden onderhouden. Onder de ontvangsten der stad in 1420 en volgende jaren: »Herman van Rondenberch, van den taeren upter mueren 1 ℔; Rutger Tengnagell van Zandwick, uter Roden torn, 24 schilden." In het Rekenboek van 1550 leest men, dat de leidekker arbeidt »op den toirn daer Heyn die Licht (een der kliksteenen) in woent, ende een nyhe doer aent ronddeel daer Johan Uwenss (stadsvoerman) op woent"; verderop wordt deze toren »Uwenss taern" genoemd. Hij woonde er dan ook ettelijke jaren en was er nog te vinden in 1556. In datzelfde jaar worden er twee nieuwe deuren gemaakt »aen den taern daer Herman van Lynkhuysen in te wonen plach." Ook deuren en vensters »aen den taern daer die weduwe van zalige Goessen Arndtss (een valsche munter hier ter stede gehangen) in woent ende daer Johan van Vendeloe, klycksteen, in woent." 1559: »Gaert (timmerman) gearbeit aen een holten gaet (goot) te hangen achter den alden Kirckhoff, in den taern daer Bernt die klycksteen in woont. (Dit is die toren, waarvan de ruïne nog bestaat in het Hunnerpark); vort in den toern gemact cassen, schapen ende wat daer nodich was. Opt rondeel daer Wapper Lossert woont, enen mantel aen den schaersteen, ende die leisten daertoe gedaen; noch twee holter tot enen hanck omme vleys ende anders daeraen te hangen." Men ziet geheel zonder comfort waren die woningen niet. — Duiven en kraaien matigden zich zonder zegel of brief, het recht aan, de torens te bewonen, doch uit het

Rekenboek van 1425 blijkt, dat er ook een toren tot het fokken van duiven verhuurd werd: »Egbert Gadertss dat duifhuis achter Geryt van Ooy (achteraan de Boddelstraat, W. zijde), beneden, 1 croen, ende Henric van Galen den tairn boven 1 rh. gl., verpacht voor 6 jaer lanck." Ook als gevangenissen werden sommige dier torens gebruikt. Op 3 Juli 1594 werd vastgesteld, dat gras- of fruitdieven, 't zy mans- of vrouwspersonen, klein en groot, jong en oud, bij het binnenkomen der stad opgepakt »ende in eenen toirn voir eenen dach twee ofte drie, nha gelegentheit van de delicte, te water ende te broode hingeseth sullen werden." Erger nog: 28 Mei 1581, werden op last van den Raad van State eenige Nederlanders, die onder de Spanjaarden gediend hadden, rug aan rug gebonden bij nacht van St. Huberts toren geworpen en verdronken: men noemde dat »de voeten spuelen." Liefelijk werk voor een Meinacht! Maar wij hebben meer van dat soort in verband met onze torens. Op 4 Aug. 1579 werd David Voss, eveneens een Spaanschgezinde, als »een statsverrader gequartiert." Ons heren ende die gantsche schepenstoel woonde dat stichtelyke schouwspel by, en verdelgden daarna 74 kannen wyn. En verder: »den 14 Augusti betalt meister Hanss scherprichter, van David Voiss, van Brussell, opten Valckhoff mitter sweert to justificieren und dairnae geferdelt, und die quarteren op Lappentoern, aen die Zieckerpoert, dat hoefft op die Moelenportt, ein vierdell aen Kroeneborchger toern, vnd een aen St. Hubertz toren wtgehangen synde." »Item den 9 Augusti betaelt Mr. Hanss vnd Schlim, die clickstein, van Davidt Voiss een quartier op Lappentoern vnd het quartier op Hubertz thoern aff to sniden." Een kantteekening verklaart, waarom die stukken weggenomen werden, »daer opten toeren oevermitz den grootten stainck, die waicht nyet halden const."

In tegenstelling met deze gruwelen werden de torens bij andere gelegenheden weder gebruikt, om kond te doen van de volksvreugde. Toen b. v. in 1559 de vrede bij Câteau Cambresis, tusschen Frankrijk en Spanje gesloten was, werd er een processie gehouden en twee karrenvrachten teertonnen gezet op »Cronenborger toorn ende op die andere byleggende toernen ende mueren, omme tsavonts aen te steken als men tgeschot aff schoot." Twee karren met ijzeren kameren werden daartoe uit het bussenhuis van de Ziekerpoort op het Oude Kerkhof (O. einde van het Kelfkensbosch) gebracht, benevens zes stukken grof geschut en zes veldslangen uit de Stadsschuur. Zoo werd die dagen een feestelijke stemming geuit.

Van tijd tot tijd werden de torens geïnspecteerd, in oorlogstijd door krijgskundigen: 1543 »maerschalck (Marten) van Rossum, doe hy hier vurschreven was, om besichtonge te doen aen der stat torne, in den Sloetel (taveerne, Grootestraat) ende in des burgermeisters huys 52 quarten wyns." Of wel de magistraat vervulde die taak: 1540 »op Doenredach nae Sint Pauwels ons heren omgegaen, ende die tairn ende poirten

besichticht." 1562 worden er 27 kwarten wijn gedronken, door »ons burgemeisteren metten werckmeister ende frunden, hebbende besichticht die tornen ende muren om daeraen reparatie te doen." 1594 de stadstorens en de daarin gemaakte »spygaeten" bezichtigd door de burgemeester en een commissie uit den raad. 29 Maart 1597 wordt de burgemeester gecommitteerd, om met den gouverneur de stadstorens te visiteeren.

Maar die inspecties verhinderden niet, dat de gastvrijheid, die de stad in de torens verleende, haar eenmaal bijna duur te staan kwam. Onder de beambten, die daar vrij woning ontvingen, behoorde ook de walmeester. Dat vinden wij reeds in 1541, toen Herman van Enckhuyssen tot walmeester aangenomen werd, tegen een loon van 30 gl., »een kleydongh op Pinxten, ende huysvestongh op een torntgen." Zoo werd ook in 1576 zekere Johan Haritz aangesteld in die betrekking, met een traktement van 6 st. daags, zomer en winter, en vrij woning in den toren naast de Ziekerpoort. Doch toen de stad in Maart 1585 weder overgegaan was tot de Spaansche zijde, en Haritz, protestantsch en staatsgezind, in zijn betrekking en toren gelaten werd, knoopte deze onderhandelingen aan met kapitein Diederik van der Voort, bevelhebber op het slot te Heumen. Met hem sprak hij af, dat hij een gat in den muur van zijn toren zou maken, waardoor eenige soldaten van Schenck en Neuenahr in de stad konden sluipen. Dezen zouden dan een der poorten overweldigen en openen en de helft der bezettingen van Gelder, Grave, Venloo en Wachtendonck, die bij de hand waren, binnenlaten. Op het welslagen dezer onderneming bedronk zich Haritz den dag voor den aanslag, 24 Oct. 1585, ten huize van den stads constabel (geschutmeester) Rolof Rolofs, en verklapte zijn geheim. Hij werd onmiddellijk gevangen genomen en de bewuste toren met gewapende burgers gevuld, die de komst der Staatschen afwachtten. Doch men had verzuimd, Haritz het afgesproken teeken te vragen, en toen dit niet gegeven werd, begrepen die daar buiten stonden, dat er iets gaande was, en trokken af zonder hun slag te wagen. Nadat proces-verbaal tegen Haritz gemaakt was, werd hij op 30 October om den Blauwen Steen geleid. Daar bleven Johan van Haren en Mr. Willem van Duren borg voor hem, met 2000 gl. en hun lijf. Voor het gerecht bekende hij al de bijzonderheden der samenzwering, en verklaarde op de pijnbank, dat de afgezette burgemeester Johan Kelffken en zijn vrouw, benevens Coenraad van Berongen zijn medeplichtigen waren. Ook dezen werden op 30 October om den Blauwen Steen gevoerd, waar Jacob van Berck, keizerlijk raad, met zijn twee broeders borg bleven voor Kelffken en zijn vrouw, met 18.000 gl. en een lijf; Berongen werd vrijgelaten op een borgtocht van 6000 gl. en een lijf, en alle drie werden spoedig daarop buiten staat van beschuldiging gesteld. Haritz en zijn zoon Ruth, die mede in de zaak betrokken was, werden ter dood veroordeeld, en op 31 Oct. 1585 op een schavot voor de Burchtpoort gehangen, daarna ge-

vierendeeld; de vierendeelen werden buiten de Molenpoort aan de galg gehangen en de hoofden op staken gezet. Ten gevolge van dit geval droeg de Ziekertoren een tijd lang den naam van Haritz-toren. De Raad, door dit voorval beleerd, besloot op denzelfden 25 October, waarop de aanslag mislukte, »die vrow met oyer dochter, wonende op Cronenborgher torn, aff ende aen toe Hoemen altemet lopende (naar den Staatsgezinden Diederik van der Voort), durch Poyn, roydregher, aenteseggen, haer den ersten dach voir den lesten van daer te sullen moeten vertrecken, want myn Heeren haer niet langher daerin gedulden."

Volgens het bericht van een schrijver uit de 16[e] eeuw, aangehaald door In de Betouw (Nijm. in Wijken, enz. bl. 32), zouden er toen ter tijde twaalf groote torens geweest zijn, en dit stemt vrijwel overeen met het stadsplan van 1572. Bij name vindt men in de Rekenboeken de volgende torens vermeld, waarbij dezelfde toren in verschillende jaren wel eens onder een anderen naam voorkomt. De jaartallen in de volgende lijst geven het eerste en het laatste jaar, waarin de torens vermeld worden, doch zij kunnen desniettegenstaande vroeger en later bestaan hebben. Alle, die aan de O. en Z. zijden der stad stonden, tot bij den Kronenburger toren toe, moeten na 1467 gebouwd zijn, want toen ontving de stad aan die kanten haar nieuwe bevestiging. Ongelukkig ontbreken de Rekenboeken uit dien tijd, om eerst in 1511, en dan nog tot 1538 met talrijke leemten, weder aan te vangen. Voor zoover vastgesteld kon worden, volgen de torens hier in de orde waarin zij stonden:

Egmondstoren, in den toenmaligen stadsmuur tegenover den burcht, op het tegenwoordige Valkhof gebouwd vóór 1424, behoorde dus tot de oudere bevestiging der stad, en werd afgebroken 1530. (zie bov. bl. 11).

Ooitoren, aan de N. O. uithoek der stad; 1469; vanaf 1543:

Lappentoren genoemd; door overstrooming verwoest in 1784.

Hoenretoren, bij de poort van dien naam, 1511; thans Belvedere?

Belvedere, deze naam verschijnt voor het eerst in 1592.

Arndt Viegentairnken, achter den Alden Kirchhoff, 1511, 1592, het torentje, welks ruïne nog bestaat tusschen Belvedere en St. Jorisstraat. Arndt Vige was schepen in 1483 en volgende jaren.

St. Joost- of *St. Joristoren*, bij de St. Jorispoort, 1499.

»'t Nye tairnken opten wall, opt eerthuyss, tusschen St. Joisttairn ende die Hyrtsteghse poirt," gebouwd 1521. Eerthuyss, aertdoeys, ordoys, was een ophooging; een uitdrukking evenzeer voor een »kat," een tribune en een schavot gebruikt.

Hersteegsche toren, bij de poort van dien naam, 1522. — In het gordijn halfweg tusschen Zieken- en Molenpoort stond nog een vierkante toren bij de ontmanteling.

***Ziekertoren*, bij de poort van dien naam, 1511.**

Haritztoren, 1584—85, dezelfde, genoemd naar den verrader, of martelaar, al naar men het nemen wil, van wien boven sprake was.

Tessentoren, 1429, afgebroken 1601; Tess was een Nijmeegsche familienaam.

Tornonsche off Tessentoren, 1413, 1522.

Molentoren, 1511, Blomer- ofte Molentoren schepenprot. 23 Aug. 1591.

Bloemenborch, 1511, 1691, nabij het uiteinde der naar hem genoemde Bloemerborger-, thans Bloemerstraat. Bloem was een oud-Nijmeegsche familienaam. Deze toren wordt ook genoemd:

Blommerthorn, 1584; *Bloemberger toren*, 1591.

Thonnenborgh, 1513, 1527. Protocollen van 1369 maken gewag van het erf van Heyskin van Tonenborgh, backer, buiten de Wyntmolen poerte; Gerard van Tonnenborgh wordt genoemd in 1410.

Cronenborch, tegenwoordig Kronenburger toren. Misschien de »Neye taern by der Heselpoorten", die in 1420 vermeld wordt. Tusschen 1425—28 wordt er bij die Hezelporte weder een nieuwen toren gebouwd. Den naam Cronenborch hoort men voor het eerst in 1511.

Arndt van Genths torn, aan den Roomschen Voet, gebouwd in 1527; 1568.

Haventorentje, gebouwd 1535; de haven lag toen voor den stadsmuur, van de Waal tot de Hezelpoort.

»Torntien tusschen de Heselpoirte und St. Huyberts torn", 1594; hetzelfde als het Haventorentje?

Henrick van Galenstaern, 1422, 1425. In 1422 had Henrick van Galen het bovengedeelte in pacht van een toren achter Gerit van Oy; het benedengedeelte was aan een ander verhuurd tot een duifhuis. Gerard, heer van Ooi's huis stond aan het eind van de Boddelstraat, waar in latere tijden een leerlooierij was. »Het nyhe rondeel by de Frateren," 1536, schijnt Henrick van Galen's toren vervangen te hebben, want Gerard heer van Ooi's huis was in het eind der 15e eeuw een Fraterhuis geworden.

Torn achter de Frateren, 1574, 1625, dezelfde.

Roode Toren, 1410, 1543.

St. Hubertstoren, N. W. hoek der stad; gebouwd 1540, afgebroken 1637, weder herbouwd en bleef bestaan tot aan de ontmanteling.

Torntgen by den Observanten, 1558, 1592. Het Klooster der Observanten is de tegenwoordige kazerne van de Koloniale Reserve.

Kreytztoren, 1416 bij de Kreytspoort, later St. Stephenspoort genoemd. Kreyt was een Nijmeegsche familie in die tijden.

Cuyperstaern, by St. Stevenspoirt, aen de Wael", 1521, 1592, dezelfde als het taernken affter Keupershuyss, in 1521; denkelijk ook Kreytztoren.

Ploenyen Toern of *Pollonyenn Cuyperstoern*, 1592; dezelfde. Ploney of Polloney was een afkorting van den vrouwennaam Apollonia.

Geesken van Ginckelenstorentje, aan de Waal, niet ver van St. Jacobs poortje, 1527, 1588; van Ginckelen was een Nijmeegsch geslacht.

Kraantoren, 1515. Op het vogelperspectief van Veltman, 1669, ziet men in den stadsmuur, achter de Kraan, een vierkanten toren zonder dak.

Stratenmakerstören, 1562, 1665, aan het W. einde van den muur die onder langs den Burcht liep, buiten de Veerpoort. In 1552 kwam de straatmaker daar te wonen.

TORENS, WIER LIGGING ONBEKEND IS.

Taernken after Wilhem van Heze, 1422, Willem van Heze was schepen in dat jaar.

Werners van Heze tarenken, of »het taernken affter Werners van Heze," 1513, 1531, hetzelfde als bovenstaand? Werner was schepen in 1439 en volgende jaren.

Taern aefter Arndt van Ryswyck, 1425.

Tolhuystaerngen, 1522—23; het tolhuis stond in de Steenstraat; in 1523 wordt er wacht gehouden »op dat tolhuyss."

Watertairngen, 1523.

St. Jacobstoren, 1525. »tuysschen den Moelentairn ende den nyen tairn geheyten St. Jacopstairn," zegt het Rekenboek v. d. j.

Tarengen aichter 't Hoff, 1527.

Keyserstaerngen, 1527—1529. Er wordt ook een Keyserspoortje genoemd in dat jaar. De naam was denkelijk ontleend aan dien van een in de nabijheid wonend persoon: 1513, »Toen die Engelsche Gairde *) te Heze lach, Steilken selff anderde gewaickt achter Jan Keysers."

Gerit van Haeffs taerntgen, 1556; de weduwe van Gerit van Haeff komt voor in het archief der Broederschappen, A°. 1506.

Den Platten toern, 1559.

Zandtoren, ergens bij de Molenpoort, gebouwd 1572. Het »toorntgen genaamt Zanttoorn op de Wal," 1661; herbouwd 1682.

Blankaertstorentje, 1581; 1648.

Essenthoern, 1582.

Kelffkenstoern, 1586—87; denkelijk stond deze achter het huis van Kelffken, in de Steenstraat; het zou dan dezelfde zijn als het Tolhuistorentje.

Nyen tairn, voortdurend is er sprake van een of anderen nyen tairn, die dan later een naam krijgt, doch moeilijk te identifieeren is. Van een nieuwen toren bij den Roomschen Voet is meermalen sprake in 1527; een anderen »tuysschen Thonnenbosch ende nyen tairn," 1526, enz.

*) Garde moet hier niet genomen worden in den zin, dien men daaraan hecht in moderne legers. In dien tijd bedoelde men daarmede benden van afgedankte en gedeserteerde soldaten, die het platteland afliepen, zooals de in de geschiedenis van Gelderland beruchte Groote Garde. De naam was ontleend aan het middel-nederduitsche werkwoord garde en garden: bedelend en stelend rondzwerven.

Kruittoren. Ook deze naam verwisselde naar mate het kruit in den een of anderen toren bewaard werd, die dan de kruittoren genoemd wordt.

Constapelstorentgen 1662. De constabels beheerden het geschut.

Bleinhuysthorn wordt vermeld door In de Betouw (Nijmegen in Wijken, enz. bl. 32) zonder jaartal. Het is mij niet mogen gelukken dien naam, blijkbaar ontleend aan blyden, belegeringswerktuigen, in onze oude bescheiden ergens te vinden.

Tot de torens behooren ook de Mezekouwen gerekend te worden. Daaronder verstond men kleine torentjes, die rondom de stad op den ringmuur waren gebouwd. Naar men wil zou de naam afgeleid zijn van een gewaande overeenkomst met een vogelkooi, een meezenkooi, vanwaar zij ook in het Duitsch messekisten heetten. Opvallend echter is de overeenkomst in klank met het Fransche machicoul en machicoulis, waaronder men verstond een torentje tegen den walmuur, door welks open bodem men den vijand, die aan den voet van den muur genaderd was, kon bestoken. Alle onze mezekouwen werden afgebroken in 1571. Later schijnt er ergens aan de O. zijde der stad een grootere toren gebouwd te zijn, die den naam van Mezekouw ontving, en nog in een raadsbesl. van 13 Aug. 1747 genoemd wordt. In 1652 werd hij nog gebruikt als kruittoren. In 1656 ontving Gijsbert van Mulicom, gewezen rentmeester, verlof een tuintje te mogen aanleggen aan den voet van den Wal, »tusschen de Hersteegpoort en den Mesecow."

In de tweede helft der 16e eeuw werden de waltorens reeds als een verouderd systeem beschouwd. Alva zond in Juni 1568 zijn ingenieur, den Italiaanschen cavaliere Orologio, »die die bollwercken ordinieren solde". Nieuwe bolwerken werden ook aangebouwd, nadat Maurits in 1591 de stad had ingenomen. De groote verandering kwam in 1598, toen de ingenieur Andries de Roy de nieuwe fortificatiën ontwierp, de buitenwerken voor de stadsgracht, die elf bastions, die de stad op de plannen van de 17e eeuw omringen. Toch kwamen de torens — althans de voornaamste — niet geheel in onbruik. Op 8 Oct. 1662 werden nog 6000 gl. door den Raad van State (onder wiens beheer toen de vestingwerken stonden,) verstrekt, tot reparatie van de waltorens. Zelfs nog in het noodlottige jaar 1672, toen het oorlogsgevaar dreigend naderde, werd op 16 Januari geboekt, dat Jan van Aldenburg »met zyn volck gearbeyt heeft aen alle de toorns om de stadt, om dselve te repareeren, alle trappen te verstellen en schietgaten te openen." Enkele torens bleven in stand tot de ontmanteling der vesting.

De Vrede van Nijmegen

niet gesloten in de Hezelstraat.

Het is onder de Nijmegenaars vrij algemeen aangenomen, dat bovengemelde vrede gesloten werd in een huis in de Hezelstraat, dat toen ter tijde bewoond zou zijn geweest door de ambassadeurs van Lodewijk XIV. Ook zwart op wit, in druk, is dat te lezen: »De verdragen van vrede en koophandel tusschen Frankrijk en de Vereenigde Nederlanden, werden den 10den Augustus, tusschen 11 en 12 ure des nachts, in het hôtel der Fransche ambassadeurs (dit was in de Beneden Hezelstraat, waarschijnlijk de tegenwoordige woning der Wed. Mr. M. A. van Roggen) geteekend", leest men in *Nijmegen beschreven* door Mr. J. W. Staats Evers bl. 32, van wien ook de tusschenzin is. En wat lager: »Volgens niet onwaarschijnlijke overlevering woonde de Fransche gezant in gemelde woning. Immers noemt St. Disdier p. 65 de verblijfplaats van den pauselijken nuntius (Begijnengas) »maison *proche* des Ambassadeurs de France".

Nego majorem. Aloisius Bevilaqua, patriarch van Alexandrië, nuntius van Paus Innocentius XI. en middelaar bij het congres, woonde *niet* in de Begijnengas, die ook niet genoemd wordt door de St. Disdier. In het Weeshuis, het eenige huis in die gas, waar een zoo voornaam heer zijn intrek kon nemen, woonde van November 1676 tot in Juni des volgenden jaars John Barclay, ambassadeur van Engeland, en na hem tot 1678, Theodorus Althetus Henricus Straetman, derde keizerlijke ambassadeur. Dus niet in de Begijnengas.

Op p. 67 van St. Disdiers *Histoire des Négotiations de Nimègue* leest men, dat de drie Fransche gezanten, de een na den anderen, den Nuntius den dag na zijn aankomst incognito te voet gingen bezoeken, »daar het slechts weinige passen was, van hun huis tot het zijne". En dat hun huis in de bovenstad stond blijkt verder. Omtrent Justus Hoeg, tweeden ambassadeur van Denemarken, zegt St. Disdier p. 15 (ik geef zijn woorden in het oorspronkelijke, want hier komt het op aan): »Il logea dans une maison qu'on luy avoit preparée *au voisinage de celles* (het meervoud is in het oorspronkelijke) *de France*, parce que ce quartier, estant

le plus haut de la ville, estait le plus agréable". Uit een raadsbesluit weten wij, dat de heer Hoeg in het huis van juffer (freule) van Zeller, in de Burchtstraat woonde.

Vermoedelijk woonde graaf d'Estrades, eerste ambassadeur van Lodewijk XIV, in het oude Hof van Egmond, vroeger paleis der prinsen van ons hertogelijk huis Gelre-Egmond, in de Burchtstraat, toen eigendom van den burggraaf Johan van Welderen. Dit gebouw stond aan een plaats, achter het tegenwoordige schoenenmagazijn van Hubscher, doch kwam met een poort aan de Burchtstraat uit. Zoo niet in dàt huis, dan was toch daaromtrent de woning van den Franschen gezant. Het bewijs daarvan levert een episode uit die dagen, die ik hier in woordelijke vertaling laat volgen. Vooraf, teneinde het terrein vast te stellen, dient opgemerkt te worden, dat .Willem Adriaan van Nassau, heer van Odyck, tweede ambassadeur van Nederland, van wien lager sprake zal zijn, blijkens raadsbesluiten woonde in het huis van mevr. Goris, weduwe van burgemeester Jacobus Goris, in de Burchtstraat, en naar uitwijzen van het Hopmansboek, was dat gebouw de tegenwoordige societeit »de Harmonie". De plaats, waar het huis van Odyck stond dus bekend zijnde, geef ik het woord aan de St. Disdier. Zijn verhaal is wel wat langdradig en eenigszins onbeholpen, maar toch niet onvermakelijk, wanneer men in aanmerking neemt, dat die dingen in onze eigen stad, in de ons welbekende huizen en straten geschiedden.

»De markies de la Fuente (tweede ambassadeur van Spanje), die voor galant doorging, wilde de ambassadrices een partij geven naar de Spaansche mode. Maar, daar die dames geen huizen bezochten, waar geen vrouw aan het hoofd stond, liet hij ze uitnoodigen uit naam van zijn nicht, de markiezin van Quintana, die de *honneurs* waarnam. De twee Fransche ambassadrices gingen er heen, maar de ambassadeurs lieten zich verontschuldigen, omdat zij (uit politieke redenen) den markies de la Fuente niet erkenden. Hetzij tengevolge daarvan, of wel dat er reeds andere redenen van ongenoegen bestonden tusschen de bedienden van M. Colbert (tweeden Franschen ambassadeur) en die van den markies de la Fuente, waardoor eene vijandige stemming ontstaan was, het gebeurde, dat een lakei van M. Colbert aan de deur eenigszins ruw behandeld werd. Deze besloot het den bedienden van den markies de la Fuente betaald te zetten, bij de eerste gelegenheid, dat M. Colbert zou ontvangen. Daaruit ontstonden oneenigheden zoo ernstig, dat de Nuntius (de algemeene vredebemiddelaar) er zich mede moest bemoeien, en de betrokkenen liet beloven, dat er verder niets van komen zou.

»Het scheen wel, dat het wantrouwen van de ambassadeurs onderling, omtrent de hinderpalen, die het sluiten van den vrede in den weg stonden, ook op de bedienden was overgegaan. Althans de verzoening, waarvan boven sprake was, die een paar dagen tevoren plaats greep, had de beide

partijen zoo weinig bevredigd, dat in den nacht van den laatsten Juli (1678) datzelfde geschil weder aanleiding gaf tot een botsing, die oneindig gevaarlijker gevolgen had kunnen na zich sleepen.

»Op dien avond was er een groote *assemblée* bij den heer Odyck, en daar het een Zaterdag was, zou men een *medianoche* houden. Tegen 10 uur vernamen de ambassadeurs van Frankrijk, dat de bedienden van den Hertog van San Piedro gewapend waren verschenen. Zij deelden dit terstond mede aan den Nuntius, wien deze oneenigheid aanging, en die dan ook onmiddellijk de wapenen deed afleggen. Maar tegen elf uur gingen de pages van den markies de la Fuente, die de eerste aanleiding tot deze oneenigheden gegeven hadden, eenige pistoolschoten lossen bij het huis van M. Colbert. Dientengevolge namen de lakeien van de Fransche ambassade hun voorzorgen tegen 't geen er verder zou kunnen voorvallen.

»Terwijl nu het geheele gezelschap aan tafel zat bij den heer van Odyck, bemerkten de Fransche ambassadeurs, dat alle bedienden der Spanjaarden om de tafel stonden, en de geheele zaal vulden, terwijl zij (de Franschen) zelve geen enkelen lakei bij zich hadden, volgens hun gewoonte, teneinde geen te groote volte te maken in de huizen, waar zij gingen. Zij zonden derhalve een boodschap aan alle edellieden van hun gevolg, dat zij moesten komen en plaats nemen achter hen, terwijl de pages ontboden werden, om te komen bedienen. Deze bevelen die onmiddellijk ten uitvoer gebracht werden, verrasten zoozeer de Spanjaarden en veroorzaakten zulk een paniek onder de dames, dat er een doodelijke stilte begon te heerschen. De heer van Odyck achtte het zijn plicht op te staan, teneinde de dames gerust te stellen, en haar te verzoeken te eten. Maar zoodra hij opstond, rezen ook de Spanjaarden van hun zetels, en met hen het gansche gezelschap. De markies de los Balbases met zijn geheele gevolg, alsook de markies de la Fuente, namen onmiddellijk afscheid en verwijderden zich in vier koetsen, zonder te verklaren waarom, noch ook eenige opheldering te vragen.

»De ambassadeurs van Spanje moesten, op *hun weg naar huis, voorbij de woning van den maarschalk d'Estrades, die een paar honderd pas van daar gelegen was.* Daar had men alle lakeien binnen de poort gehouden, uit vrees voor wanordelijkheden, waartoe men bespeurde, dat zij zeer geneigd waren. Reeds waren er drie karossen voorbijgereden, toen iemand dergenen, die in de vierde zaten, een musketoen afschoot tegen de poort van den maarschalk d'Estrades. Misschien werd het uit bravade gedaan, in de meening, dat dit ongestraft kon geschieden, daar de poort gesloten was. Maar door dit schot, waarbij de kogels in het hout drongen, voelden al de bedienden van het huis zich beleedigd, zij grepen de eerste de beste wapenen, die voor de hand lagen, rukten de poort open, stormden op de koetsen toe, en toen van daar nog eenige schoten vielen, beantwoordden zij deze.

»De Fransche ambassadeur was toen juist in gesprek met den heer van Odyck, zich beklagende over de zonderlinge handeling der Spanjaarden, en het groot gevolg, waarmede zij verschenen waren. Maar zoodra de Fransche edellieden, die de ambassadeur had laten komen, de eerste schoten hoorden vallen, ijlden zij derwaarts en hielden met groote moeite de bende lakeien tegen, die zich op de koetsen wilden werpen. Het was inderdaad tijd, dat zij kwamen, want, ziende, dat er niemand van de Franschen gewond was, en dat de tegenpartij alleen bestond uit karossen vol hooggeboren dames, waaronder de Hertogin de San Piedro, die in zoogenaamde blijde verwachting was (preste d'accoucher), slaagden zij erin, met bedreigingen, hun bedienden tot bedaren te brengen, en een eind aan de wanordelijkheden te maken.

»De Spanjaarden hadden alle reden bevreesd te zijn. Hun lakeien wierpen de fakkels weg en de koetsiers raasden in vollen galop de Markt (la Place) over en een steile straat (une rue qui va beaucoup en pente, dus Stikke Hezelstraat) af, aan het eind waarvan zij woonden. De geheele stad was in rep en roer gebracht, door die schoten om twee uren in den nacht. De burgerwacht sloot de hoofdwacht en vertoonde zich niet; alles vloog naar de vensters. Maar al die wanordelijkheden waren in een oogenblik gedaan en onder zooveel menschen was niemand anders gewond, dan een Spaansche koetsier aan den voet en een Fransche lakei aan de hand".

Zoover de heer St. Disdier. De Spanjaarden, althans don Pedro Ronquillo, de tweede ambassadeur, en denkelijk ook wel de anderen, woonden in het huis van heer Jan van der Moelen, heer van Schonenborg, Sleeborg en Druten, lid der Gedeputeerde Staten, gehuwd met vrouwe Mechtild van Randwyck (beiden liggen op het koor in de Groote kerk begraven). Dit huis stond in de Houtstraat en wordt thans bewoond door de freules Sweerts de Landas. Maar de Fransche ambassadeurs woonden in geen geval in de Hezelstraat, dat blijkt zonneklaar uit bovenstaand relaas en dat was *Quod erat demonstrandum.*

Postscriptum. Toen ik het bovenstaande schreef, was het Rekenboek van den Stads Werkmeester met zijn arbeiders mij nog niet onder de oogen gekomen. In dat boek vind ik mijn veronderstelling bewaarheid. Bij gelegenheid van een brand, die op 15 Jan. 1678 in het huis van den Nuntins plaats greep, wordt aangeteekend dat Z. E. woonde, »int huys van Buys, boven aan de Muchterstraet."

Vrijplaatsen in Nijmegen.

Deuteronomium XIX, vs. 1—13 bevat voorschriften omtrent het stichten in het Beloofde Land van zes steden, waarin doodslagers vrij van vervolging zouden zijn. Ook het Romeinsche recht erkende plaatsen, waar dergelijke misdadigers veilig waren tegen onmiddellijke wraakneming, zooals reeds het Rome van Romulus was. In den codex van Justiniaan wordt vrijdom verleend aan kerken, en het zou dus mogelijk kunnen zijn, dat de Christenpriesters bij de bekeering der heidenen, dit aan kerken verleende voorrecht ook hier te lande ingevoerd hebben. Maar aan den anderen kant vindt men dezelfde instelling in de oudste Duitsche wetten, en uit enkele passages, waarin zij vermeld wordt, zou men opmaken, dat het Germaansche heidendom reeds zulke plaatsen erkende. De Capitulariën bepalen, dat wanneer een schuldige gevlucht is in een kerk, niemand zich vermeten mag, hem daaruit te halen of met geweld te verdrijven. Men zal hem het leven en al zijn leden laten; maar hij moet zijn misdaad vergoeden zoover hij kan, en zoover het gerecht zal bepalen.

Het recht van vrijdom werd in de vroege middeleeuwen zeer uitgebreid, en daar het de uitvoering der justitie belemmerde, werden er reeds vroeg wetten gemaakt, die het beperkten. Een Saksische wet van vóór Karel den Grooten stelde vast, dat iemand, die ter dood veroordeeld en in een kerk gevlucht was, weder overgeleverd moest worden aan de overheid. Maar deze bepaling werd gewijzigd door Karel den Grooten, die voorschreef, dat men den misdadiger ongedeerd in de kerk moest laten verblijven; hij moest dan trachten, zijn zaak bij te leggen en daarna in tegenwoordigheid van den vorst gebracht worden, die over zijn lot zou beschikken.

Volgens de Capitulariën waren niet alleen de kerken en kloosters vrijplaatsen, maar, daar deze niet altijd openstonden, ook de daartoe behoorende voorhoven, tuinen en kerkhoven, en dit bleef ook later het geval. Zoo maakte de raad van Middelburg reeds in 1295 bepalingen omtrent het kerkhof van Westmonster aldaar, en merkte daarbij op, dat sommigen hopen »door op dat kerkhof te vluchten," vrijheid van straf voor hunne misdaden te ontvangen. Te Amersfoort, Utrecht en Dordrecht vond men

een vrijplaats op de *Montade*, op het kerkhof met dertig pas daaromheen, welke ruimte, met de huizen, die er op stonden, aan de respectieve kapittels behoorde.

Vier soorten van misdadigers waren uitgesloten van den vrijdom: moordenaars, roovers, dezulken, die veldvruchten op de akkers verbrandden en zij, die een misdaad begaan hadden in een gewijde plaats. Van de Nijmegenaars, die in 1466 IJselstein geplunderd hadden, en te Gorcum achterhaald en geslagen werden, vluchtten sommigen naar het Minderbroederen klooster, anderen naar de H. G. Kerk. Maar voor hen, »die kerkschenderij voor genuycht en kortswijl hadden gehouden," bestond de veiligheid dier plaatsen niet. Zij werden er uitgehaald en te 's-Gravenhage onthalsd. Slechts aan vier van hen, die geen deel genomen hadden aan die gewelddaden, dewijl zij de schepen bewaakten, werd »het kerkhof vergund." Aldus Slichtenhorst.

Ook ballingen waren daar niet altijd veilig. Zoo beveelt de graaf van Holland in 1324 aan zijn baljuw van Zierikzee, de misdadigers, die gebannen zijnde, van buiten de stad in kerken daarbinnen kwamen vluchten, daaruit te halen en terecht te stellen, evenals of hij ze buiten de kerk gevangen had. En, voegt de graaf er bij, »dit sel gheduren t'onsen wederzehghen." Evenzoo wordt dit terzelfder tijd in Dordrecht voorgeschreven, mede tot wederopzeggens toe, waaruit volgt, dat het voorrecht gewoonlijk erkend werd. Te Dordrecht evenwel moest 's graven rechter eerst tot den balling in de kerk gaan, »ende hem bidden wil hij uter kercken gaen, hij salm seker deruyt leyden op syn behout." Weigerde hij dit, dan eerst mocht de rechter de hand aan hem slaan.

Wie in een vrijplaats vluchtte, moest zijn wapenen afleggen en ontving geen voedsel. Dientengevolge kon zijn verblijf aldaar slechts van korten duur zijn en moest dus de overeenkomst met de beschadigde partijen in allerijl gemaakt worden. De oude Friesche wetten bepalen geen tijd voor het gebruik van de vrijplaats; de landrechten van Overijsel uit lateren tijd, stellen een termijn van drie dagen en drie nachten, en niet langer. Aan vrouwen was het verboden omgang te hebben met ballingen in vrijplaatsen gevlucht: »Ende so wat wyf, joncwyf of deerne dat dede, dat ware op (verlies van) haer rechter oor," zegt eene keur van Delft. Later werd het oorafsnijden veranderd in »mitten tairlinc (dobbelsteen) te werpen, hoe menich jair dat zy ut die stede vryhede wesen sullen, op een lit te verliesen van hair vingher van der rechterhant."

Terwijl de vluchteling in den vrijdom vertoefde, werd door hem of zijn vrienden met de beschadigde partij een overeenkomst gemaakt, hoe het begane misdrijf geboet en vergoed zou worden. Was het een ernstig geval, dan werd hij streng bewaakt, opdat hij niet ontkomen zou, en meer dan een voorbeeld is bekend, dat men hem onder een grooten kuip gevangen hield. Zoo verhaalt Slichtenhorst, dat de heer van Arkel in 1364

zekeren Henric Kannemaker, »een abolligen vrouwenschender," die voor het gerecht gedaagd zijnde te Gorinchem, in een kerk gevlucht was, onder een grooten ververskuip liet »stelpen," en toen de man zich op den vijfden dag, door honger gedwongen, overgaf, deed onthoofden. Iets dergelijks schijnt ook eenmaal in het ons welbekende dorp de Ooi geschied te zijn waaromtrent in de rekeningen van het Richter's ampt over 1392 het volgende bewaard is: Item eynen t'Oy op den kerckhoff geloopen, dien ick (de Richter) gerne daeraf gehadt had, daertoe geleent der stadt tonne, die ick daer liet dragen, kosten my aen die gesellen te dragen und te waren op den Kirckhoff tsame 15 st."

Van Gelderland zijn mij geen wetsbepalingen omtrent vrijplaatsen bekend, doch het bestaan van vrijdommen bracht de Geestelijkheid en den magistraat van Arnhem meermalen in botsing. Men vindt aldaar in het stadsrekenboek van 1446, dat op Dinsdag na Circumcisionis, de schepenen langen tijd, »hent bij 12 uren toe," besproken hadden, »of sij mynen here bistant solden doen, dat men die lude die Jan van Ray gesteken hadden, aff solde nemen van Sinte Jans vryheit off neyt." In de kronijk dierzelfde stad leest men onder het jaartal 1450, dat zekere Willem Barss doodgestoken werd door twee gebroeders, Henric en Harman van Nymegen, die daarop de wijk namen op Sint Jans vrijheid. De magistraat liet hen van daar halen, vonnissen en onthoofden. Hier was dus heiligschennis gepleegd, en de Geestelijkheid deed de stad in den ban, die eerst na verloop van twee jaren werd opgeheven. Zoodanige ondervinding maakte den magistraat voorzichtiger: toen eenige jaren later een geestelijke, heer Floris Hoetmaker, een doodslag begaan hebbende, van cancelier en raden vrijdom ontving op St. Walburg's kerkhof, bepaalde men zich tot een protest en een verzoek, dat de cancelier en raden »de stad niet in hare gerechtigheid wilden bedroeven." In 1483 werd zekere Derick Vincent, »omme syne hantieringh ende onburlicke wanderingh" jegens zijn moeder, den Raad, en zijn medeburgers, voorts om een doodslag gevangen genomen. Hij ontkwam uit de gevangenis en vluchtte op de vrijheid. Daar beloofde hij »met opgerichte vingeren, voirtain burlicke mit syne moeder ende alle man omtogaen, ende gheen onbesteur also te bedryven." Waarmede hij vrij kwam, doch onder de bedreiging, »off he dess wes meer dede," dan zou hem geen vrijdom te stade komen.

Omtrent de Nijmeegsche vrijplaatsen is slechts weinig, en dat dikwijls nog maar bij inferentie, te vinden. Zoo leest men b.v. in het Rekenboek van 1529 den volgenden post, waaruit men mag opmaken, dat daar sprake is van een misdadiger, die op Marienburg gevlucht was. »Onss burgermeisteren Peter Adelien en Johan ter Kynder, doe sy Henrick Roist gevangen hadden toe Marjenborch, dieselve verdaen 4 gl." Duister is ook de volgende post in de rekening van den landsrentmr. H. de Groiff, 1523: »Gherardus geschict tot myn genadigen Heere op Schoenrebeeck,

om syne genade te advertieren van den groeten moeyteryen binnen Nyemegen, verresen durch eynen clerck doir theylichdom herkomende, dair men omgegraven hadde." Waaruit men misschien moet verstaan dat een »clerck" of student, die op een kerkhof gevlucht was en dien men, door een sloot daaromheen te graven, getracht had gevangen te houden, met behulp van anderen ontvlucht was, vanwaar de »groote muiterijen."

De vrijheid van het Observantenklooster (nu de kazerne der Koloniale Reserve) treedt ons voor oogen in het *Liber Depositionum Testium*, 1560, waar het volgende geboekt staat. Op Zaterdag na Quasimodo zaten eenige Nijmeegsche heeren wijn te drinken bij Evert Walterss te Wielderen (een afstammeling van dien Walters hield daar nog herberg in onze jeugd). Een hunner, Arnt Worms, dronk een ander, Wilhelm die Wyse toe, met een maatje wijn, een oortje genaamd; de Wyse, die daarin zijn naam geen eer aandeed, vond, dat hij hem had behooren toe te drinken, niet met een kwart kan, maar met niet minder dan een halve. Daarop een woordenwisseliug en een vechtpartij, waarbij Worms zijn tegenstander met een ponjaard een steek in den rug toebracht, zoodat deze binnen weinige oogenblikken bezweek. De doodslager week in het Observantenklooster. Daar verzocht hij Willem van Hoekelom, raadsvriend, Gaerdt Gaymans, overste van Sint Nicolaasgild, en Johan van Have, den bekenden stadssecretaris, als »dachhelderen" voor hem te willen onderhandelen met »die bewairten" van de Wyse, en den doodslag te »zwoenen (vereffenen, verzoenen). De vertegenwoordigers van den verslagene eischten, dat Worms een bedevaart naar Rome zou maken, 400 daalders betalen ten behoeve der armen en zijn levenlang uit de stad zou blijven. Door tusschenkomst van vrienden werd deze uitspraak in zooverre gewijzigd, dat men zich geneigd verklaarde, de twee eerste voorwaarden volgens uitspraak van vrienden te mitigeeren, maar men stond er op, dat de doodslager twintig jaren lang uit de stad afwezig moest blijven.

Het *Liber Depositionum* geeft nog een tweede geval, omtrent het Observantenklooster, onder datum 5ª pt. Catharinæ, 1561: »Johan ende Steven van Wanray, gebruedere, tuigen dat oen koendich ende wittich is. Dat Jacob van Wanray mit synen frunden eens (eenerzijds), ende Goessen van Megen mit synen frunden anderdeels, ongeverlicken Witten Donresdach neest verleehen, eyn freuntlicke bij[een]compst tsamen gehalden hebben binnen Nymegen, in den Observanten cloester, belangende den nederslach van Hubert Johanss Visscher. Ende dat Jacob van Wanray, na voelen voergainden redenen ende wairden, sprack ende vroech den vurschreven Goessen van Megen, of hy wist." enz.

Wanneer men een »zwoen" getroffen had, werd daarvan voor de schepenen een protocol gemaakt, zooals er een aantal in onze schepenboeken te vinden zijn. Den inhoud van zulk een document ziet men uit het volgende voorbeeld: »Voor de schepenen Blitterswyck en Cuusman;

W. Cloppert Laurensz. en Albert Cloppert, gebroeders, Johan van den Dam, uit naam van Yrmgard Cloppert, zijn vrouw, Gerard van der Weyden, W. van Deynsen, Johan Gadefrieds en Wouter Smyt, Gadefriedsz., gebroeders, Henric Schaerdenberch, Johan die Groet, en Johan van Beeck, tymmerman, hebben ten aanzien eyn gantze stede swoene gegeven, van den doitslach als Gerard van Couwe gedaen heeft op Albert Cloppert, zoen van Wilhelm Cloppert, op onderstaande voorwaarden. Dat Gerard binnen de twee eerstkomende jaren drie bedevarden doen zal, namelyk naar het H. Bloed, 2e. naar St. Joosten, 3e. th'onss Vrouwen then zedel. Ende des sal he van elken bedevart eyn schyn (bewijs) brenghen. Item van Paasschen af binnen een jaar, 200 zielmissen voor het heil der ziel van Albert. En hy zal betalen 12 Arnh. gul.; 4 reyde (terstond), 4 op Victoris, en 4 op Paesche, op boete van 4 sch. voor elk verzuim; ende dit geldt sal Jan van Couwen, de vader van Gerard, aan W. Cloppert verwissen, dat hy des vast sy (versta: de vader moest borg stellen voor die som) 6a St. Mathie, 1426."

De vrijheid van het huis der ridders van St. Jan van Jerusalem (Fransche Kerk) komt meermalen voor in onze stedelijke bescheiden:

In het Rekenboek van 1425 »Item in profesto 11,000 Virginum, *doe die gesellen van Sunte Johans genomen worden*, verteert by den borchgreve richter, burgermeister, deels sraits, Sunter Claesgildemeisteren, etc., ende 's borchgreven knechten, 2 Rh. gl. 9 meeuwen." In dit geval hadden de boosdoeners geen recht op de vrijheid en werden aldaar door de hoogste stedelijke autoriteiten gevangen genomen.

Rekenboek 1511 »Hermen slaetmeker (heeft geleverd) noch een ny slot aen den boem onder den vryberch."

Raadsbesl. 7 Maart 1582. In dit jaar waren zes Blyenbeekers, denkelijk aanhangers van Maarten Schenck, aan wien het kasteel Blyenbeeck toen toebehoorde, uit de gevangenis Emaus, in de Nieuwstraat, losgebroken. Mr. Jacop, stokmeester, beducht voor de gevolgen, die men daaruit mocht trekken, vluchtte met zijn vrouw en huisgezin op St. Jan's vrijplaats, en kwam daar niet af, alvorens zijn onschuld gebleken, en hij, door bemiddeling van vrienden, buiten vervolging gesteld was.

Raadsbesl. 5 Juli 1583. Eenige schippersgasten pleegden ongeregeldheden aan de Kraan, en werden door de wacht aan de Kraanpoort gewapenderhand tot orde gebracht. Daarbij waren harde klappen gevallen en er was bloed vergoten. De manschappen van de wacht, vreezende te ver gegaan te zijn, weken op St. Jan's vrijplaats, waar zij bleven, totdat de raad besloten had, hun vrijgeleide te geven, niet te beboeten en buiten vervolging te stellen.

De vrijheid van St. Jan kwam ter sprake in den Raad op 27, 28 en 29 December 1595, toen zekere Henrick Hanssen zich daar teruggetrokken had, »tegens deser stadt hooch ende gerechticheit." De magistraat

ontkende het recht van vrijheid niet, doch *gelastte* den commandeur de »exhibitie van de privilegie van de vreyheit." Daartoe beweerde de commandeur niet gehouden te zijn, maar hij verklaarde zich bereid, »dieselve aen eenige van myn heeren int particulier mede te deelen." Daar myn heeren »zich niet geimputeert wilden hebben, te wesen infracteurs van desselven huises vry- ende gerechticheiden, ende om te bethoonen dat sy diegeene niet en syn die deselven in eenigen deelen suecken te vercorten," werden twee raadsheeren met den gerechtschrijver gecommitteerd, om zich naar St. Jan to begeven en copie van de privilegiën te nemen, ten respecte van de vrijheid des huizes. — Desniettegenstaande werd het recht van vrijdom weinigen tijd daarna algemeen afgeschaft.

Onze schepenprotocollen bevatten ook talrijke voorbeelden van verdachten of beschuldigden, die op vrije voeten gelaten worden op belofte van »gheenre vryheit te gebruycken". Een paar voorbeelden van Crast. Joh. ante Port. Lat, 1450 »Ic Berris Janssoen ende Jan Berrissz, Dirck Janssoen, elc die eyn voer den anderen, verzekert ende gezwaeren hebn, op sunte Laurens dach neest comende by der sonnen in onser stat Nymegen, wy seker behalt komen sullen, ende nyet van daer te scheyden, ten sy mit wille ende consent der Burgermeisteren indertyt, ende *geyn behulp te suecken van vryheyde*. Sonder argelist."

»Ick Derick Janssz., Jan Steefkenszoen ende Jan Jacopsz., Gysbert Corneliss, Baris Jan Steefkenssoen ende Jan Barissoen, gelaven dat sy in soelen komen ende der stat van Nymegen gevencknisse halden soelen, van huden aen 14 dagen, ten sy mit wille der burgermeisteren indertyt, ende *nyet behelpen mit geestlicken noch wertliken zaiken* voer lyff ende guet. Sonder argelyst. Die sterft quyt van dan gelaeften. Gesekert in echstat hebben zy gezworen." Dit waren inwoners van Brakel; in een derde protocol beloven zij »tot welcker tyt die stat van Nymegen se mit oeren apenen plakaetsbrief duet manen, te Brakel an der kircken," dat zij dan den volgenden dag zullen verschijnen en blijven zoolang als de burgemeesters indertijd zouden goedvinden.

Behalve de vrijplaatsen in kerken en op kerkhoven was ook, althans bij de Anglosaksen, maar niet bij de Franken, het vorstelijke paleis een asylum. Verder waren er in Duitschland, misschien ook hier te lande, zekere plaatsen, op wier bodem de gevluchte misdadiger veilig was, wellicht tengevolge van eene of andere heidensche overlevering. De vischmarkt te Freiburg in Breisgau, werd als zoodanig beschouwd; soms waren zekere kleine plaatsen met dat zelfde voorrecht voorzien als een kuil bij den vroonhof van het klooster Rheinau, enkele hoeven, vrijhoven, vroonhoven, huizen, akkers ruïnen, ja zelfs zekere banken in herbergen. — Dat het huis eener kraamvrouw hier ter stede een vrijplaats was, werd aangetoond in een vorig opstel. (zie bl. 68.)

Wolven bij Nijmegen.

Wolfsmonat was een der oud-Duitsche namen, in sommige streken voor November, in andere voor December en Januari, dus voor de drie somberste maanden van het jaar. Dan hoorde men maar al te dikwijls onder het loeien der winterstormen het onheilspellende gehuil der wolven, die door honger gedreven de bosschen verlieten en het platteland onveilig maakten. Bij Nijmegen, dat oudtijds door bosschen omringd was, vond dit schadelijk gedierte steeds veilige schuilplaatsen en overvloedig voedsel: herten, reeën, wilde zwijnen en kleiner wild. Doch in den winter, wanneer zij den wildstand aanmerkelijk gedund hadden, was het bij hun razenden honger te lastig, om het vlugge hert of het stoere wilde zwijn te jagen, dan belaagden zij gemakkelijker te verkrijgen prooien, huisdieren en den mensch.

De oudste oorkonde omtrent wolven in onze buurt, is te vinden in het volgende graphische schepenprotocol van 1461: »Jan Grever getuigd dat hy St. Jans dach na Kerstmis neest voerlieden, stont tot Groisbeke in die kercke, ende hoirde mysse; so is hy ontboden mit Nenneken Gerit Moeren dochter, van Aleyde dochter, Johan die koster, Hadewige dochter, Henrik Kemppen en Fycke Johan Ridder dochter. So genge hy totter drye voirgenant; doe hy daer by quam, sachten die 3 personen daer loegh een hynd, datter weer kommen dryven mit yss (in de Groes-beek, die toen grooter schijnt geweest te zijn dan thans); ende dat hynd hedden sy twe wolven afgejaght, dat hy mede gynck ende helpen oen dryen dat fell off trecken. So gynck Jan vursegd mede, ende doe sy quemen daer thynd lach, so was Johan Ridders hont daer an, ende lacht ende beet; so jaechden hy den hont daeraff ende ontfylden dat hynd. Doet gedaen was, so gaven sy hem dat deel van den hynd dat die hond bebeten had, ende doe bad Jan om die lever die sy hem gaven, ende sy behielden dat andere". Zoo eindigt dit relaas; waarom het geprotocoleerd werd is niet duidelijk, doch als een kynematographisch beeld uit het dorpsleven in de 15e eeuw, met zijn stoffage van wolven, moge het hier een plaats vinden. De wolven werden daar blijkbaar slechts

beschouwd als een bijkomende omstandigheid, een gewoon iets. Het doode ree was de hoofdzaak voor die hongerige Groesbeeksche boeren en boerinnen.

Reeds in de capitulariën van Karel den Grooten vindt men bepalingen, om de wolvenplaag tegen te gaan. Van de hoeven des Keizers moest gedurig worden bericht, hoeveel wolven men daar gevangen had; de huiden behoorden hem zelven te worden toegezonden. In de Meimaand moest men de jonge wolven opzoeken en vangen, zoowel met netten als met honden en groeven. Deze laatste was een der oudste en meest primitieve manieren, om wolven te verschalken. Er werd een kuil gemaakt, waarvan de wanden overhelden. Daarin werd een schaap, geit of jong varken geplaatst, wiens geschreeuw den wolf lokte. Zoodra deze het lokaas ontdekt had, sprong hij in den kuil; de aftocht vandaar was hem onmogelijk door den vorm der wanden, en met steenen, pijlen of schietgeweer werd het ondier dan afgemaakt. Op die wijze ontstonden de wolfskuilen, waarvan er nog verscheidene in onze omstreken hun naam bewaard hebben, o. a. te Hees, die reeds in een charter van 1396 vermeld wordt, en een andere bij den St. Anthonismolen. In den loop der jaren vielen de steile wanden in en werden die kuilen als zandgroeven gebruikt, waardoor er geen spoor meer van hun oorspronkelijken vorm overbleef.

Werd de wolvenplaag ondraaglijk, dan organiseerde men groote jachten. Zoo vindt men in het Rekenboek der stad Arnhem, dat op den 5^{en} dag na Pinksteren, 1384 »myn Heer (Willem van Gulik) die wolve jaghde mit sinen ghesinde." In 1531 vaardigde Karel van Egmond het volgende bevel uit: »Wy laeten weten aen onsen Borchgreve tot Nymegen, ind onsen amptman van Maze ind Wale, sampt den herlicheiden dair by gelegen: soe wy verstaen dat durch die jacht onse neve van Cleve int Hoigewalt gedaen heeft, die wolven sich herwerts in onse landen ergeven hebben, ind onsen armen ondersaiten merckelicke schaeden doen, Bevelen wy U, dat gy U myt malkanderen versamelen, om die wolven soe voele mogelick zy te jaigen, dat onse arme ondersaeten daervan gevryet muechten werden; des verlaiten wy ons entlicken tot U. Datum op Sent Michiels avont, anno 1531."

Het Rekenboek van dat jaar zwijgt over die jacht, de magistraat schijnt er dus niet mede gemoeid geweest te zijn. Doch van af 1535 vindt men af en toe posten, die toonen, dat ook onze heeren den oorlog aan het roofdier verklaard hadden: »Ons burgermeisters in bywesen des amptmans van Maes ende Waele, doe sy den wolff jaechden, Uwen (stadsvoerman) doe myt 3 peerden 3 dach wtgewest; durch beveel onser heeren hem voir syn loen, terongh ende haver geg. 6 gl. 9 st. Item doemen den wolff jaegen soldt, Jacop den weet gedaen int Scependom, ende voirt over den Thyrs (Teersdijk) gegaen", ten einde de boeren op te roepen,

die als drijvers en anderszins moesten dienst doen. 1547 »Frederyck van Loen, ridende bode, gewest mit den burgemeister Ott van Mekeren, doemen den wolff jaechden, 1 dach". 1550 »Herman van Lobbroeck (rijdende bode) gewest mit den stathelder op die wolfsjacht" enz. 1566 »Henrick van Aefferden (roeidrager) hefft drymael die klock laeten slaen in dat Schependum, dat die huysluyden den stadthelder solden helpen jagen". 1567 »Henrick van Aifferden is gewest to Hees ende Nederbosch ende ter Hatert ende hefft verkundicht om den wolff tho jagen; ende is oick op die jagt gewest, 19 st. Vier stadsdienaren »geloent dat sy eynen dach op die wolffs jacht int Schependom gewest syn; Betalt ain Jasper op die Tyrs dat die burgemeister mit die dieners dair vertert hadden, als sy den wolff des anderen dachs daer gejacht hadden na sente Agneten" (21 Januari); »Jan van Brouckhuysen hefft bryven bracht den 24 May, ain den heer van Persingen, om den wolff te jagen." »Peter Janssen is gewest met brieven aan den heer van Persingen, als men den wolff jagen soldt." — »Den 18 Augusti betalt op die jacht van die wolff int Schependom ende Ryck van Nymegen, dat die dieneren vertert hebben, eilff vanen biers. Item doemen den wolff jaechden in den sommer tot twemaelen toe, syn daer by gewest 7 dieners; ende myn heren bevolen my (rentmeester) om te betalen tgene dat sy verdroncken hadden opgen blochuis" (aan den Teersdijk). In 1569 had er op 8 December een wolvenjacht plaats te Hatert, waaraan de twee burgemeesters van Nijmegen, de heer van Ubbergen en anderen deel namen. Op 21 Maart 1647 werd besloten: »Also int Rijck van Nymeghen een wolvejacht aenbestemd is, heeft een Erbaer Raedt goedgevonden, dieselve jacht te gelyck int Schependom mede te laeten geschieden." En bij een dergelijke gelegenheid op 11 Oct. 1654 werd den schout gelast, »daertegens de huysluyden op te baeden." — »Een wolvenjacht int generael," werd op 15 Febr. 1682 bepaald en onder acte *de non prejudicando* toegestaan, dat die van het Schependom daaraan zouden deelnemen. Nog leest men in een raadsbesl. van 7 Mei 1710: »Alsoo de wolff zeer grasseert, hebben haer Ed. Achtb. goedgevonden en geresolveert, bij de eerste bequaeme gelegentheyt eene wolvenjacht aan te stellen, met concurrentie van de Heere Burggraef en jonckeren in den Rycke van Nijmegen en anderen."

De verwoestingen, veroorzaakt door den Tachtigjarigen oorlog, kwamen den wolven in alle opzichten ten goede, zoodat zij ontzettend toenamen. In sommige dorpen, zegt de geschiedschrijver Bor, sprekende van Brabant en Vlaanderen, »waren de huizen kuilen der wolven geworden, die het vee en beesten, peerden, koeyen, kalveren, schapen, niet alleen hebben vernielt, maar ook door haren rasenden honger de menschen en byzonder vele kinderen hebben gegeten; het wilt, als hasen, konynen, jaechden sy na, en vernielden alle de waranden. Tot Lokeren alleen, wesende het sevende deel van het Land van Waes, schrijft de pastoor aldaer

datter gebeten en daeraf gestorven syn, so kinderen als groote lieden, 17 menschen. En hy vertelt, dat hy van Lokeren nae Waesmunster ginck, eene myle weegs van elckander gelegen, dat hy omtrent den halven wegen vond staen een arme knechtgen, van 9 of 10 jaren, twelck hy uit medelijden een aelmoes gaf, seggende: »manneken, blyft thuis, dat u den wolf niet en neme;" en van Waesmunster wederom komende, bevond hy tselve knechtgen van den wolf gescheurt en half opgegeten. Hy verhaelt andere schrickelyke exempelen, die hy seide eensdeels zelfs gesien en van geloofwaerdige personen verstaen te hebben." Nog erger schijnt de plaag in Duitschland gewoed te hebben. De getallen wolven, die in de 17[e] eeuw door twee Keurvorsten van Saksen geveld werden, kunnen daar een begrip van geven. Johan Georg schoot eigenhandig gedurende den tijd zijner regeering, 1611—55, niet minder dan 3872 van deze dieren. Zijn opvolger, Johan Georg II, velde er tusschen 1656—80, een totaal van 2195.

Uit die streken kwam dit ongedierte in zoo grooten getale naar Nederland over, dat hun tegenwoordigheid een nationale ramp dreigde te worden en zelfs de Stadhouder er zich mede moest bemoeien. In 1592 vaardigde Prins Maurits, met overleg der Gedeputeerde Staten van Utrecht, op 29 Maart een publicatie uit, waarbij een algemeene wolfsjacht tegen den 14[en] April werd verordend, ten einde het land van Utrecht »promptelyck te suiveren van de wolven, dye men verstaet van dage tot dage te vermeerderen". En niet alleen de meer boschrijke provinciën Gelderland en Utrecht, maar zelfs het vlakke, aan venen en weiden rijke Friesland, werd door dit roofgedierte bezocht. Uit Andreæ Geschiedenis van Kollumerland blijkt, dat in 1596, de grietman dier grietenij, Johan van Schevichaven, eveneens door den stadhouder gecommitteerd werd ter wolvenjacht. In de rekeningen over dat jaar zijn de desbetreffende uitgaven te vinden, als 133 pond touw tot wolvennetten, belooning wegens het breien en ter jacht voeren daarvan, over het tromslaan bij het drijven en verder nog een aantal posten aan genoemden grietman betaald, wegens onkosten ter wolvenjacht. Soortgelijke uitgaven komen voor in de rekeningen der provinciën Drente en Overijsel.

Hoe die jachten gevoerd werden, blijkt meer bepaald uit bovenvermelde publicatie van Prins Maurits. Alle huislieden werden daarbij opgeroepen, zich op den bepaalden dag bij zonsopgang te verzamelen onder toezicht hunner schouten en rotmeesters, en zich alsdan te vervoegen, waar hun bevolen werd. Van daar moesten zij in gesloten gelederen de jacht beginnen in de richting, die hun zou worden aangegeven. Vijftien of zestien man vormden een rot. Zij, die hun gelederen verlieten of anderzins ongehoorzaam waren, werden met 25 gl. beboet. Ieder bewoner van het platteland boven de 16 en onder de 60 jaren moest opkomen, of wel zich door een weerbaar man doen vervangen. Ook de opgezetenen van de buitenbuurten

hadden last, aan de jacht deel te nemen, »aangesien zy daer deur soe wel gevryt sullen worden als andere huysluyden; ende dit voor dese reyse alleene, sonder getrokken te mogen worden in consequentie," zegt de resolutie. Intusschen werd het volgende jaar dit verzoek herhaald en wederom toegestaan, onder dezen verstande echter, dat slechts »die gebuyren die bouwwerck (landbouw) doen, en osschen, peerden, ofte koeyen weydende syn," behoefden deel te nemen. Molenaars alleen waren vrijgesteld, doch zij moesten uit hun molens uitzien, werwaarts de voortgedreven wolven liepen en den jagenden huislieden de richting aanwijzen.

De wapenen, die de opgeroepenen voerden, bestonden in kaatsbalgen (knuppels?), verrejagers (lange spiesen), hooivorken, en ander wapentuig met den naam van halsgeweer bestempeld. Roeren of geweren te gebruiken was uitdrukkelijk verboden, »teneyndc daerdoor onder den huysluyden gheen ongelucken gebeuren." Om de dieren op te jagen werd door de drijvers op trommen geslagen. Vandaar dat, toen Maurits in 1592 Nijmegen kwam belegeren en met zijn troepen aan de overzijde lag, waar men voortdurend de trom hoorde roeren, de Nijmegenaars spottend vroegen, »wat al dat trommelen in de Betuwe doen souden, of sy den wolf gingen jagen?" — Niemand der jagers, behalve de adellijken en tot de jacht berechtigden, mocht hazewinden of andere jachthonden medebrengen, noch eenig ander wild dan alleen wolven dooden. Een dag voor de jacht, werd overigens al het andere wild naar de grenzen van het gewest gedreven. De jacht duurde dikwijls drie dagen, waartoe de jagers hun eigen levensmiddelen hadden mede te brengen. Elken dag werd er een ander district afgejaagd, waarbij de wolven in een van netten omspannen ruimte gedreven en daar afgemaakt werden. Voor die jachten in de Provincie Utrecht waren er niet minder dan 1000 vademen net voorhanden, die in lengten van 100 vademen, in verschillende kerken en kasteelen bewaard werden. Aanzienlijke hoeveelheden netten moeten ook bij ons in gebruik zijn geweest. In 1657 ontving Hendrik Gijsberts 50 gl. »hem voor een subsidie voor het breyen van vier wolffsnetten toegeleyt." En daarmede waren zij nog niet betaald; het Rekenboek v. d. j. heeft nog een anderen post: »16 December, betaelt 50 gl. voor het maken van 4 wolffsnetten, om in het Ryck en het Schependom te gebruyken." Andermaal werd in 1660 »50 gl. by myn heeren geconsenteert tot het maeken van nieuwe wolffsnetten, by den heer burggraeff Welderen bestelt," waarin ook het Schependom zijn aandeel moest betalen. En in hetzelfde jaar werden zij nog gebruikt, blijkens een raadsresolutie van 12 December, »dat de huysluyden in het Schependom de wolfennetten moeten uitsetten zooals de burggraaf bestelt."

Zulke op groote schaal georganiseerde jachten hadden slechts van tijd tot tijd plaats en mochten niet eigenmachtig door particulieren ondernomen worden. Zoo daagde op 15 Juli 1618 de landdrost der graafschap Zutfen, Joost van Heeckeren tot Ruurlo met de inwoners van Ruurlo voor

het Hof van Gelre en Zutfen, omdat deze zonder oorlof van den landdrost, »met den trommelslach, ende met toestand van die van Borculo," de ingezetenen van Ruurlo had opgeroepen tot het houden van een wolfsjacht. Het Hof veroordeelde hem voor deze inbreuk op de jachtwetten, tot een boete van tien daalders. Maar voor het overige was de wolf vogelvrij verklaard, elkeen had het recht hem te jagen; premiën zelfs werden uitgeloofd voor het dooden of het vangen van het ondier. In het Schependom was men aanvankelijk met zes gulden tevreden: »Den 12 Aprilis," zegt het Rekenboek van 1598, »betaelt aen tien jonge gesellen van Nederbosch, voor een vereerungh van eenen wolff, by hunluyden gevangen, 6 gl." Later werd die premie op tien, dan op twaalf gulden gesteld, en er zijn jaren, dat die belooning wel tien à twaalf malen moest worden uitgereikt In het rijkere Utrecht stelde de graaf van Neuenahr en Meurs, stadhouder dier provincie, bij plakkaat van 31 Mei 1588 een premie van 30 gl. voor het dooden of vangen van een wolf. Bij publicatie der Staten van 15 Jan. 1646 werd die prijs zoodanig verhoogd, dat 100 gl. uitgeloofd werd voor elken reuwolf, levend of dood, voor een teef 120 gl., voor een jongen wolf 32 gl. In het kwartiersreces van 1 Aug. 1645 leest men: »Alsoo de wolff tegenswoordigh in de Veluwen aanwascht, en meer schade doet als eenige jaeren herwaert, is goetgevonden nu voortaen opt vangen van een olden wolff te stellen voor een premie 50 gl. en voor een jongen 10 gl." Nogmaals werd in 1691 op de Veluwe en den Veluwezoom uitgeloofd 50 gl. voor een rekelwolf, 60 gl. voor een moerwolf en 15 gl. voor een jongen wolf. Ook voor het vinden van nesten werd betaald, blijkens onze Rekenboeken: 1619, 2 Juni, 12 gl. belooning voor het vinden van een nest met jonge wolven te Neerbosch; 1624, 6 gl. belooning voor het vangen van vier jonge wolven; 1658, 16 Mei, betaelt 24 gl. voor 4 jonge wolven door Hendrik Jacobs te Hatert in 't Schependom gevangen. 1669 werden 12 gl. betaald voor een nest met jonge wolven te Neerbosch gevonden; vier daarvan waren gevangen en aan mijn heeren vertoond. En zoo voortdurend, jaar in, jaar uit.

In het midden der vorige eeuw begon men allengs meer systematisch tot het uitroeien over te gaan. In overeenkomst met een plakkaat van den stadhouder van 22 Sept. 1750, waarbij bepaald werd, dat in Mei en November premiën zouden betaald worden voor het vangen van wolven, vossen en wilde katten, maakte men hier ter stede, bij raadsbesluit van 10 Maart 1751, den vorm op van een certificaat, dat voor het vangen of dooden dier dieren zou gegeven worden, met het oog op de zesmaandelijksche betaling der premiën. Die op het dooden van vossen en wilde katten werden afgeschaft bij publicatie van het kwartier van 9 Juli 1757; alleen die op wolven bleven bestaan. Een raadsbesluit van 1 Juni 1774 luidt: »Burgemeesteren, enz. in ervaring gekomen zijnde, dat onlangs door een wolf in het Schependom meer schade is toegebracht, dan geschied zou zijn, indien

men tijdig gewaarschuwd ware, en jacht hadde kunnen laten maken op het ondier, gelasten dat wie een wolf in het Schependom ziet of bespeurd, gehouden zal zijn daarvan kennis te geven aan den schout, en wordt de wolf binnen 6 dagen gedood, gevangen of door anderen gezien, dan zal de eerste aanbrenger een premie van 3 gl. genieten." Op die wijze kwam er ten laatste een einde aan de wolvenplaag in onze gewesten.

In het laatste jaar der 18e eeuw komt de wolf voor het laatst in onze raadsignaten voor. Op 1 Aug. 1800 ontving onze magistraat een schrijven van den Rechter en die van het Gemeente Bestuur van het Rijk van Nijmegen, gedateerd 18 Juli v. d. j., inhoudende kennisgeving »van de beraming eener te doene wolvenjaght, tegens de schadens door dezelve veroorzaakt wordende." Daarbij was gevoegd een concept reglement en het voorstel aan deze jacht, die op 12 Augustus zou plaats hebben, te willen deelnemen. Het antwoord luidde, dat »de Raad zich volkomen was confirmeerende met het ingezondene concept en bereid de jacht op den aangegeven datum te voeren." Dat was dan de laatste groote wolvenjacht in Gelderland, maar alle bijzonderheden dienaangaande ontbreken: het Rekenboek zwijgt en de Nijmeegsche Courant werd eerst jaren later geboren.

Gewoonlijk werd, wanneer een wolf in het Schependom gevangen of geschoten en de bepaalde premie daarvoor betaald was, het doode dier aan een der vensters van de Wiemelpoort, aan de zijde van de Molenstraat, in een ijzeren halsband opgehangen. Dit gebruik bestond ook elders. In de 17e eeuw, zoodra er zich een wolf in de buurt van Kronenburg, in het Sticht, vertoonde, maakten de jonkers van dat slot terstond daarop jacht. Doodden zij het roofdier, dan werd het opgeknoopt aan een der twee zware eikeboomen, die oudtijds voor de laan van dat kasteel stonden. Desgelijks leest men ook onder eenige aanteekeningen uit een oud plakkaatboek, aangaande de toestanden in de Betuwe in vroegere tijden, voorkomende in de Geldersche Almanak, 1839: »1709, den vilder Aaldert Claassen 46 gl. betaald, voor het aftrecken, opvullen en ophangen van een wolf aan het ampthuis te Elst, doch waeronder mede was begrepen het slepen van een karel die zig zelf had verdaen. Item nog twee gulden voor het maeken van een ketting waerin de wolf werdt opgehangen." Ook nu nog plegen landlieden schadelijk gedierte, dat zij dooden, aan schuur- of huisdeuren te nagelen. Wel een zeer oud gebruik, want in de Edda hangt zelfs voor Odin's hemelwoning boven de Westerdeur een doode wolf, en daarboven een arend gespijkerd.

Nijmegen tijdens het Vredecongres.

1676—1679.

In den doolhof der negotiaties, waarin Mevr. Bosboom—Toussaint in haar roman *Medianoche* ons waarschuwt, dat het licht valt binnen te treden, maar allermoeilijkst is, den uitweg te vinden, zullen wij ons niet begeven. Daarover zijn bibliotheken vol geschreven van lijvige folianten, geleerde kwartijnen en enkele niet ongezellige duodecimos, in alle talen van het beschaafde Europa, Latijn niet uitgezonderd. Wij willen slechts, *more solito*, een blik werpen op de toestanden in onze stad, en nagaan, hoe het er daar in die drukke dagen uitzag. Lang had men getwist over de plaats, waar het congres zou bijeenkomen. Frankfort a/d Main, Straatsburg, Hamburg, Aken, Keulen, Luik, Breda, London, Meurs, waren bij beurten voorgesteld. Ten laatste werd men het er over over eens, dat men te Nijmegen zou vergaderen. Die eer had ons stadje aan den voorslag van Karel II van Engeland te danken.

Nijmegen moest daartoe een neutrale stad verklaard worden, weshalve het garnizoen reeds vroeg in 1676 vertrok, nog vóór de komst der ambassadeurs. Nu begon ook de magistraat allerlei te laten verrichten, teneinde de hooge gasten behoorlijk te kunnen ontvangen. Ten einde het verkeer der vele rijtuigen gemakkelijker te maken, werden alle markten verplaatst. Gedurende den tijd, dat de vreemde heeren hier waren, werd de groenmarkt gehouden op de Lage Markt; de korenmarkt in de Bloemer- en Regulierstraten; de havermarkt op de Zeigelbaan; de houtmarkt, anders in de Lange Burchtstraat, werd naar de Hersteeg verplaatst; de hooimarkt naar het Valkhof. De beestenmarkt gewoonlijk op de Groote Markt gehouden, moest verhuizen naar de Oude Stadsgracht, de Houtmarkt en de Paulstraat. Deensche ossen alleen mochten nog op de Groote Markt verkocht worden. Op aandringen van Sir William Temple, Engelsch gezant te 's Gravenhage, werden de straten behoorlijk schoon gehouden, en de stankverspreidende poel op het Bosch uitgebaggerd. Ook werd op zijn verzoek, ten einde het breken van nekken te voorkomen, de afweg

bij de Belvedere breeder gemaakt en tot aan de Melatenbleek toe, met een heg beplant. Ledigstaande en vervallen huizen, zooals er toen zoovele in de stad stonden, tengevolge van het uitwijken der eigenaars, moesten binnen drie maanden opgedaan en in ooglijken staat gebracht worden, of de stad zou ze aanvaarden. En dat het ernst was met die bedreiging, bleek, toen korten tijd na de publicatie van dat besluit, ettelijke vervallen huizen in de Papengas aan het Weeshuis geschonken werden, en zekere huiskens in de Houtstraat aan het Gasthuis.

Teneinde de Nederlandsche gezanten in de gelegenheid te stellen, den openbaren eeredienst behoorlijk bij te wonen, werd het gestoelte van den Magistraat in de Groote Kerk, te hunner beschikking gesteld. Voor 195 gl. maakte de schrijnwerker er een »gehemelte" boven en verder werden er nog 125 gl. besteed aan trypen kleeden, benevens gordijnen met franjes van groene zijde en Italiaansch pijpgoud. Op aanhouden van mons. Pollenburgh, hofmeester van de heeren ambassadeurs, werd dat gestoelte later nog wat ruimer gemaakt. Ook het »Kapiteijns Gestoelte" werd vergroot, en ter beschikking der ambassadrices gesteld, terwijl het gestoelte der professoren voor de aan de ambassade verbondene edellieden werd ingericht. In de Broerkerk, toentertijd eveneens aan den Protestantschen eeredienst gewijd, werd een nieuw gestoelte gebouwd en met trijpen kleeden voorzien, insgelijks voor de heeren ambassadeurs. Daar werd ook een galerij gemaakt, met twee sierlijke eikenhouten trappen »in forme van een winckelhaack", en met gedraaide ballusters en 26 »stooven met potten" aangeschaft tegen den winterdag. Drie »juffersbancken" waren reeds gezet in de Fransche Kerk in 1675, daar werd nu een vierde aan toegevoegd en in 1677, een nieuw gestoelte ten dienste der ambassadeurs van den Keurvorst van Brandenburg geplaatst. De R. K. heeren moesten zich met huiskapellen behelpen, want »Roomsche" kerken werden hier toen nog niet geduld.

Aanvankelijk hadden de vergaderingen plaats, in de huizen, waar de verschillende ambassadeurs hun intrek hadden genomen, maar toen de préliminaires geregeld waren, werden de ruime zalen van het Raadhuis voor de zittingen afgestaan. De Nederlandsche ambassadeurs begonnen reeds in het eind van Januari 1677, bijeen te komen in het vertrek daar de Gedeputeerden van het Kwartier hun gewone vergaderingen plachten te houden. In het eind van 1678 werden ook de overige mogendheden op het stadhuis geïnstalleerd en op 18 December vergaderden men daar voor het eerst. Een kantteekening in het rekenboek van den stadswerkmeester met den leidekker, deelt mede, dat de maréchal d'Estrades en Colbert in de Zutfensche Kamer vergaderden, Oxenstiern, de Zweedsche Ambassadeur op de Landschapskamer en de Engelschman Jenkins, als mediateur, in de Raadkamer zitting hield. De rentmeester Herman van Arnhem had zijn tapijten geleend, om de Landschapskamer in behoorlijken staat te

stellen, en — hij schijnt behanger geweest te zijn — wat verder ontbrak leverde hij nog daarbij, namelijk 25¼ el zijpersch (Cypersch) zay, om pilasters enz. te bekleeden. Voor het naaien en »kalvateren" van tapijten ontving de kleermaker 2 gl. 10 st.; zes blikken handblakers werden gekocht »om keerss op te zetten als de heeren ambassadeurs vergaderden op het stadthuys." Ook op de Zutfensche Kamer werden 9½ el zijpers zay en 24½ el schotsch zay aangebracht.

Tot uitspanning van het mannelijk geslacht moest er een kaatsbaan gemaakt worden; dat spel was toen in geheel Europa zeer in zwang. De baan moest aangelegd worden in den tuin van het oude klooster Mariënburg, doch geen fondsen werden daarvoor geleverd; alleen beloofde Sir William Temple 900 gl. uit naam zijner collega's, maar deze werden nooit betaald. Men verzocht den veel ondernemenden Hendrik Heuck, uitvinder van de gierbrug, zich met den bouw te willen belasten, die evenwel stichtelijk bedankte. Matthijs Coenen, huurder van het Doelenlokaal in Mariënburg, ondernam daarop de baan op eigen kosten aan te leggen, mits men hem het monopool van het kaatsspel hier ter stede vergunde. Zoo kwam de baan tot stand; doch inplaats van de geraamde 2800 gl., kwam zij op bijna 6000 gl. te staan. Als schadevergoeding ontving Coenen later (30 Juli 1679) de kaatsbaan en Doelen in erfpacht tegen 40 Kar. gl. 's jaars. Sociëteiten bestonden toen nog niet, koffiehuizen waren waarschijnlijk nog niet tot Nijmegen doorgedrongen. Maar de Raad gaf den heeren gezanten vrij gebruik van de Belvedere, dat heiligdom, dat de raadsvrienden dertig jaren te voren tot een »hooghe speelhuys", uit hun boeten ten behoeve van henzelven en hunne familiën hadden laten opbouwen. Het bovenvertrek (de tegenwoordige Koffiekamer) werd aan de gezanten afgestaan, die daarvan sleutels zouden ontvangen. Ten einde ook een bron van intellectueel genot te verschaffen, werd aan Abraham Arondeus, boekverkooper uit den Haag, verlof gegeven, een kraam op te slaan op de Markt, bij de Waag, naast de kooi, waarin vrouwen, die niet deugen wilden, gedraaid werden. Daar zou hij voor de liefhebbers te koop bieden »allerhande fraye en costelicke schilderyen en rariteiten, met rare en ongemeene boecken."

De twee Nederlandsche gezanten, van Beverningk en van Haeren, vertrokken uit den Haag op 20 Jan. 1676, op jachten van den Raad van State en van de Admiraliteit, en kwamen vier dagen later alhier aan. Lionel Jenkins, bemiddelaar van Groot Britannië, was toen hier reeds aanwezig en liet hen terstond door twee edellieden aan boord verwelkomen. In overeenkomst met hem, besloten de gezanten, geen plechtigen intocht te houden, en ten einde moeilijkheden te voorkomen, zou men ook den anderen ambassadeurs bij hun aankomst voorstellen, alle ceremonieel van dien aard achterwege te laten. De Hollandsche heeren bleven aan boord, totdat hun bagageschepen aankwamen, en toen deze verschenen waren, trokken zij op 29 Januari de stad in alle stilte binnen. Op verzoek der Staten-Generaal

had de stedelijke regeering tot woning voor hen gehuurd, het huis van den graaf van Bijlandt Palsterkamp, op den Doddendaal, waar nu de St. Franciscuskerk staat. Onze heeren verstonden toen de kunst van hooien, terwijl de zon schijnt, evengoed als tegenwoordige hôtelhouders en kamerverhuurders in tijden van Tentoonstellingen. Zoo nam de graaf van Bijlandt niet minder dan 700 gl. per maand huishuur. In Juni 1677, toen de huurprijs van de woningen der andere gezanten de helft of een derde afgeslagen was, beproefden onze gezanten ook met een mindere som te volstaan, doch vruchteloos. Zelfs de magistraat, die zich op verzoek der Hoog Mogenden met deze zaak inliet, mocht er niet in slagen, den huurprijs op 500 gl. per maand te krijgen. Gebelgd hakten daarop de Staten-Generaal in November 1678 den knoop door, met te besluiten niet meer dan 250 gl. per maand te zullen uitkeeren. Zoodra de heeren van Beverningk en van Haeren geïnstalleerd waren, ging een commissie uit den magistraat, bestaande uit de twee burgemeesters, drie schepenen en drie raadslieden hen verwelkomen. De derde Nederlandsche gezant, Willem Adriaan van Nassau, heer van Odijck, die wat later aankwam, werd gehuisvest in de woning van mevrouw Goris in de Burchtstraat, thans de *Harmonie*, »tegen wil en dank" van de eigenares, zooals zij in een raadsbesluit van 27 Nov. 1678 verklaart. Hij betaalde daar 850 gl., later 600 gl. 's jaars. Aanvankelijk hadden de ambassadeurs schildwachten aan hun deuren, doch toen Jenkins den zijnen had teruggezonden, lieten ook de Nederlandsche heeren hun soldaat verwijderen, en later werden er geen meer aan de ambassadeurs gegeven.

Het Fransche gezantschap, bestaande uit den markies de Croissy, broeder van den vermaarden Colbert, benevens graaf d'Avaux (de maarschalk d'Estrades kwam eerst later) was reeds op 28 Dec. 1676 uit Parijs vertrokken, doch moest *vijf* maanden te Charleroi op paspoorten wachten. Eindelijk scheepten zij zich op 7 Juni vandaar in, en de Maas afzakkende, bereikten zij Mook op den 13[den] Juni, 's middags om één uur. Daar lieten zij hun bagage achter en togen in rijtuigen langs den warmen, zonnigen, zanderigen weg over de heide herwaarts. Het was Zondag, dus was er veel publiek op de been na den maaltijd, zoodat, hoewel de heeren incognito aankwamen, hun intrede toch een plechtige intocht geleek. Aan de poorten, op de wallen, in de straten, aan alle vensters, overal stonden de nieuwsgierigen dicht op een gepakt. Door die drommen van toeschouwers reden de bestoven koetsen naar de Burchtstraat, waar een huis, denkelijk het Hof van Egmond, voor hen gehuurd was (zie bl. 187). De bagage verscheen eerst den volgenden dag; dat gaf weer wat te zien, een reeks van niet minder dan een zestigtal zwaar beladen Mooksche wagens en karren; de eersten waren reeds voor het huis aangereden, toen de laatsten nog niet aan de poort gekomen waren. Een ongekende herrie in de stad.

Voor zijn stalling had de maarschalk de stadsschuur en plaats gehuurd,

a 200 gl. per maand. De zaken, die daar lagen, werden gebracht op den toren bij St. Joost's trappen, op het stadhuis, op den zolder boven de Latijnsche school, in den kelder van het Spinhuis en op St. Jan: de blauwe steen, die op de plaats lag werd gedeponeerd bij den put achter het huis te Ooi (thans Crispinus).

Nu begonnen ook de andere ambassadeurs te arriveeren, de een voor, de andere na, langzaam kwamen zij aandruipen. Barclay, de Engelschman, bejaard en zwak van gezondheid, wenschte een rustige en stille woning. Voor hem was het Burger Kinderen Weeshuis in de Begijnengas gehuurd, tegen 420 gl. 's maands. Hij verscheen eerst in November met gemalin en gevolg, doch de weezen waren reeds in Augustus verhuisd naar het zoogenaamde Pest- of Glashuis in de Hezelstraat, waar nu de stallen van den *Gouden Leeuw* staan. Barclay bleef slechts tot in Juni van het volgende jaar en werd toen in zijn woning opgevolgd, door den keizerlijken ambassadeur Straetman; deze betaalde evenwel 175 gl. per maand, maar bleef tot den herfst van 1679.

In een stadje zooals het Nijmegen van dien tijd, dat hoogstens 10.000 inwoners kon tellen en lang niet rijk was, moet het veel bezwaar gehad hebben zulk een constellatie van grootheden, zooveel voorname weelderige huisgezinnen met den daaraan verbonden stoet van edellieden te huisvesten. Hoe groot de huizennood dan ook was, kan men nagaan uit een raadsbesluit van 16 Juni 1676, waarbij aan den beroemden professor Greve werd toegestaan, gedurende het congres bij den pedel der academie te gaan inwonen, op conditie van te zullen verhuizen, indien het geheele gebouw mocht verhuurd worden. Van de meeste gezanten en bemiddelaars, er waren er een vijftigtal, zijn de woningen niet meer na te gaan. Die van anderen vindt men terloops vermeld in raadsbesluiten en protocollen omtrent questieuse zaken. Zoo woonde don Pedro Ronquillo, tweede ambassadeur van Spanje, in het huis van jonker Jan van der Moelen, in de Houtstraat, thans no. 61. Op 31 Augustus kwamen de Zweden opdagen, en de verkwistende graaf van Oxenstierna nam zijn intrek in het tegenwoordige Postkantoor. Baron van Platen, afgevaardigde van den bisschop van Osnabrück, woonde in de Ridderstraat in het huis van Jean Brun, predikant der Waalsche gemeente en schrijver van het bekende *Voleries des Français*. Justus Hoeg, tweede ambassadeur van Denemarken, betrok de woning van juffrouw van Zeller, in de Burchtstraat. Aloisius Bevilacqua, de pauselijke nuntius, had het huis van Buys, boven aan de Muchterstraat, gehuurd. Weinige dagen na zijn aankomst ontving hij daar 's avonds om 7 uur een officieel bezoek van de Fransche gezanten, in zeven carossen, elk met zes paarden bespannen. De halve stad liep uit, in de hoop den prelaat te zien te krijgen, terwijl hij de Fransche heeren uitgeleide deed; ook de twee burgemeesters zaten in observatie voor de vensters van een naburig huis. Men smaakte het genoegen, Monsig-

nore te zien, in een lang purperkleurig gewaad, met scharlaken gevoerd en met een diamanten kruis om den hals. Onze beide burgemeesters, Fagel en van Heuckelom, brachten eveneens een bezoek aan Z.E. en gaven hem alle vrijheid tot het houden zijner godsdienstoefeningen. Hij maakte daarvan evenwel geen ander gebruik, dan om een groote kapel bij zijn huis te laten bouwen, die, evenals de kapel der Fransche en Spaansche ambassades, voor alle geloovigen zou openstaan. Daar werden dagelijks de heilige diensten gedaan, op de hoogtijden met dezelfde solemniteiten als in een kerspel kerk. Een klok in een torentje, aan dit gebouw verbonden, verkondigde de uren der godsdienstoefeningen en gebeden en werd over een groot gedeelte der stad gehoord. Niet minder dan zijn persoon, trokken de equipages van den Nuntius de algemeene aandacht. Hij bezat drie galarijtuigen, met zes paarden elk, en tal van lakeien, naar den toenmaligen Romeinschen trant gekleed, met lange los nederhangende mouwen, sommige gegaloneerd met goud, andere van fluweel, en daarbij wijde mantels.

Langzamerhand werd men aan die ongekende kleederdrachten gewoon, maar aanvankelijk hadden zij groot opzien, en misschien ergernis gebaard. Weinige dagen voor de komst van den Nuntius, had zich een jezuïet uit het gevolg van den Spaanschen gezant in zijn overigens eenvoudig genoeg ordenskleed op straat vertoond. Dit had zulk een oploop van het volk ten gevolge, dat de magistraat den volgenden dag raadzaam vond een publicatie te doen, waarbij op lijfstraffe verboden werd, iemand ter zake van zijn geestelijke kleeding met woord en daad te bemoeilijken.

De meeste gezanten waren vergezeld van hun echtgenooten en andere vrouwelijke verwanten. Dat gaf aanleiding tot veel gezellige bijeenkomsten — *assemblées*, zooals men toen zeide — waar gespeeld, geflirt, geïntrigeerd, vaak ook gecollationeerd of gedineerd werd, en vooral de Spanjaarden uitmuntten door grenzelooze pracht en weelde. Iedereen sprak Fransch, ook de dames, uitgenomen de markiezin de los Balbases, die het slecht kende en zich met Italiaansch behielp. Fransch werd de algemeene taal, zelfs van de vreemde ambassadeurs onder elkander in hun officieele stukken. Dat gebruik schijnt toen nieuw geweest te zijn, althans de St. Disdier maakt er melding van als iets ongewoons. Mad^{me}. la Maréchale d'Estrades verscheen eerst den 12^{den} Juni 1678. Zij was een dochter van den Franschen kanselier Etienne d'Aligre. d'Estrades die reeds 72 lenten achter den rug had, had haar, terwijl zij hier vertoefde, bij procuratie getrouwd. Het bericht van haar komst verwekte een geweldige nieuwsgierigheid, niet alleen bij al wat rokken droeg, maar zelfs bij »tout le peuple de Nimègue." Een echte Parijsche bruid, kersversch van Versailles, die toiletten! dat was hier waarlijk geen alledaagsch gezicht. De Fransche heeren togen haar tegemoet tot Mook, waar zij aan wal stapte en dadelijk na haar aankomst brachten alle ambassadeurs en am-

bassadrices haar statiebezoeken. — In het midden van den zomer van 1676, hoewel toen met uitzondering van de Franschen nog geen enkel gezantschap voltallig aanwezig was, begon men de werkzaamheden. Het eerste onderwerp was, te bepalen, waar er mogelijkheid zou zijn een mondvol versche lucht te gaan scheppen. Nijmegen bezat geen Cours la Reine, geen Prado, geen Prater, geen Corso, noch Hyde Park; behalve het nederige Kalverbosch (en die naam! *le bois des Veaux!*) en de wallen, waarop toen ter tijde ook met »carossen gevaren" mocht worden, was er geen gelegenheid, om elkaar te zien en gezien te worden. Er was dus geen keus, men moest buiten de stad gaan rijden; maar dat was gevaarlijk, want de oorlog met Frankrijk duurde nog steeds door. Zoo liep men gevaar, opgelicht te worden òf door stroopende Fransche benden uit Maastricht, die tot in Maas en Waal brandschatten, òf wel door sluippatrouilles van het Nederlandsche garnizoen van Grave. Men moest dus de grenzen van een neutraal gebied afbakenen. Daarmede namen de moeilijkheden een aanvang en het was 15 October, voor men Lodewijk XIV kon bewegen, een omtrek van een uur gaans om de stad neutraal te doen verklaren. Dat terrein zou omvatten Hees, Neerbosch, Hatert, Weurt, Beuningen, het landgoed de Meerwijk, Ubbergen, Beek, Ooij, Persingen en Erlekom. Onder toezicht van een lid van den Raad en van een Fransch edelman, werd dat gebied met 15 palen afgebakend, waarop de woorden *neutralité* en *neutraliteit* te lezen waren. Binnen die palen was men veilig voor stroopende chevaux-légers en andere maraudeurs.

In het voorjaar van 1677 werden er reglementen gemaakt over het ceremonieel, altijd een kapitaal punt bij ambassadeurs. Volle drie uren waren noodig, om den Engelschen het denkbeeld bij te brengen, dat het wenschelijk zou zijn, elkander over en weder met *vous* aan te spreken, in plaats van het in sommige gevallen betwiste Excellentie. Ook andere punten van haarfijne étiquette en ceremonieel namen veel tijd in beslag. Het duelleeren (eenige duels hadden reeds plaats gehad), werd den edellieden op strenge straffen verboden. Reeds in Januari v. d. j. waren er klachten ingediend in den Raad door kapt. Geelvinck, die hier aan het hoofd der politie stond, aangaande nachtelijke wanordelijkheden op straat. Lakeien van de verschillende ambassades, hun livreirokken ten binnenste buiten gekeerd, om niet herkend te worden, hadden allerlei baldadigheden gepleegd. Geelvinck klaagde, niet genoeg manschappen te hebben, om dit te keer te gaan, en verzocht, dat er wachten en patrouilles van burgers zouden ingesteld worden. Met verlof van den Stadhouder werd dit verzoek in Mei toegestaan. De bemiddelaars zelve kwamen overeen, dat noch pages, noch lakeien veroorloofd zoude zijn stokken of wapenen te dragen. Misdrijven door bedienden gepleegd, zouden volgens gewoon stadsrecht bestraft worden; beleedigingen van bedienden onderling, of door dezen een gezant aangedaan, zouden door den meester der beleedigde partij te

14

bestraffen zijn. Personen van rang reden in die dagen altijd met vier of zes paarden, en zulk een span door onze nauwe straten en gasjes te mennen, eischte de talenten van een waar Automedon. Ten einde nu tooneelen te voorkomen, zooals men tengevolge van de kwestie van uitwijken elders reeds meermalen gezien had, bloedige schermutselingen vooral tusschen de gevolgen der ambassadeurs van Frankrijk en van Spanje, onderteekenden alle gezanten een overeenkomst. Daarbij werd bepaald, dat wanneer twee rijtuigen elkander in een nauwe straat zouden ontmoeten, datgene, dat er het verste in was, mocht doorrijden, terwijl het andere achteruit moest wijken of plaats maken, zonder dat daaruit eenige gevolgtrekking kon gemaakt worden, omtrent de pretenties van den uitwijkende. Maar het had heel wat voeten in de aarde, voor dit beginsel algemeen werd aangenomen.

Met amusementen was het hier jammerlijk gesteld, vooral voor heeren en dames, gewend aan het grootstadsleven der residentiën. Hier waren noch tooneelspelen, noch muziekuitvoeringen, noch bals, noch redoutes. Onze Hollandsche heeren schijnen dan ook met de kippen op stok gegaan te zijn. Bij zekere gelegenheid, op 9 Mei 1678, toen de markies d'Avaux hen noodzakelijk moest spreken aangaande zeker bericht van Lodewijk XIV, dat hij juist ontvangen had, werd hem 's avonds om 9 uur geantwoord, dat de heeren zich reeds ter ruste begeven hadden. Hij moest dus met zijn boodschap tot den volgenden morgen wachten. Gedurende den winter van 1677—78 waren de onderhandelingen zoo goed als geheel geschorst. Er werden geen andere bijeenkomsten gehouden dan om te dineeren, te dansen en kaart te spelen. Reeds in de raadszitting van 27 Jan. 1676 was besloten: »By 't incomen der aenstaende vredehandelingen, alle wel geformeerde compagnien van vertoonders van comediën en tragediën in dese stad te admitteeren, als die van Jan Baptista van Fornenburgh en de acteurs van 't Schouwburg van Amsterdam." En zoo geschiedde het. Op 11 Juni 1676 werd het Spinhuis (H. Burgerschool) voor den tijd der Vredehandelingen tegen 130 gl. per maand verhuurd aan Johan Baptist »om daer comedien te spelen." Dat was de beroemdste Nederlandsche troep van dien tijd (zie boven bl. 170), maar daar hadden de vreemden niet veel aan. De bemiddelaars verzochten dan ook een paspoort voor een troep Fransche tooneelspelers, die uit Parijs zouden ontboden worden. Hoewel de Hoog-Mogenden aanvankelijk zwarigheden maakten, eindigden zij toch met in te willigen. Het »Oude Magazijn op de Mariënburg," werd op 19 Juni 1676 aan een Fransch tooneelgezelschap verhuurd; op 10 Augustus gaven zij hun eerste voorstelling, maar het nam niet op, en „haer saken seer slecht uytvallende," eindigden zij hun opvoeringen op 10 Jan. 1677. Dan was er nog een Italiaansche troep, die eveneens op het Spinhuis speelde, terwijl op de Muziekkamer bij de Broerkerk, ook enkele uitvoeringen plaats hadden. Voor de liefhebbers werden er ook voorstellingen van een minder kaliber gegeven. Reeds op 27 Juni 1676 werden

er 12 rijksdaalders aan de Diaconie betaald, »als de stat val van de koordedansers syn aengetelt." Op 28 Mei 1676 werd Willem Greve toegestaan, gedurende de vredehandelingen zijn kunst te mogen toonen in »voltiseeren," springen en dansen, tegen een recognitie aan de armen, maar vooraf een proef van zijn kunsten te leveren aan de *patres conscripti.* Misschien behoorde hij tot die koordedansers, die in Juni van dat jaar 12 rijksdaalders aan de diaconie ter hand stelden. Ook werd de Kerkboog 25 Jan. 1677 voor eenige dagen verhuurd aan Jacob Overbeek, »met syn lange vrou, die te sien was."

Liefhebbers van Oudheden en wetenschappelijk-gezinden, konden hun hart ophalen in het cabinet van Smetius, en dat van diens bereidwilligheid trouw gebruik gemaakt werd, blijkt uit de naamlijst der bezoekers, die nog in onze Gemeente-verzameling voorhanden is. Bijna wekelijks had Smetius hoogaanzienlijk bezoek: ambassadeurs met hun dames en gevolg van edellieden, meestal groote gezelschappen. Temple met zijn schoonzuster en vele edelen, gingen reeds een kijkje nemen in Juli 1676, later graaf Oxenstierna met echtgenoot, zoons en groot gevolg en deze kwam meermalen. Mevr. van Odyck met dames en gevolg; Beverningk met gevolg, Jenkins, Somnitz, Spanheim, Widderkopf en tal van mindere sterren en asteroïden van den diplomatischen hemel. Nooit had de WelEerw. heer Smetius zulk een drukken tijd beleefd.

De winter van 1677—78 was bar, de koudste, dien men in 25 jaren gekend had, zoodat de Waal zat van het eind van December tot 24 February. Gelukkig waren brandstoffen in overvloed te krijgen: de magistraat verkocht de turf aan de gezanten tegen 15 st. de ton (12 st. was de gewone prijs); en de heeren verbrandden duizenden tonnen. Ook in de vergaderzalen op het stadhuis werd geen koude geleden. Van 19 December tot 28 Januari werden op de Landschapskamer voor den Zweedschen Ambassadeur en op de Zutfensche Kamer voor de Fransche heeren, voor 322 gl. 14 st. faceelhout verbrand. En in de Metselaarsrekening leest men: »De Fransche ambassadeurs en edelluyden en anderen, hebbende de Servyscamer om haar daar te verwarmen in die seer felle koude becomen, hebben deselve soo sterck gestoockt dat de balcken en solder in den brant hadden gemaakt," enz. Die felle koude verhinderde niet, dat het Carnaval allerdolst was, tot groot genoegen onzer bevolking, die sedert de stad protestantsch geworden was, niets van dien aard meer had mogen aanschouwen. De Spanjaarden gaven een prachtig gecostumeerden sleden-optocht, die al de voornaamste straten doorreed. De luisterrijkste gemaskerde bals volgden elkander zonder ophouden. Op een daarvan, ten huize van den Deenschen gezant Oxenstierna, verschenen twee heeren als Capucijner monniken vermomd. Oxenstierna's nicht danste met hen, doch toen zij ook m^elle^. Colbert uitnoodigden, kwam de markies de Croissy tusschenbeide met de welverdiende opmerking, dat men in Frankrijk niet gewoon was, in zulk een

gewaad te dansen, en dat, hadden de heeren zich te zijnen huize in dier voege vertoond, hij hen zou hebben doen behandelen, zooals hun gedrag verdiende.

Intusschen gingen de congreszittingen door, met eindeloos geharrewar en gekibbel, protesten en contra-protesten. In den beginne vergaderden onze heeren alleen Maandags en Donderdags om 4 uur, dus na het middagmaal. Later werd het echter veel drukker. De zittingen waren somtijds ondraaglijk lang: op 29 en 30 Januari 1678 zat men van 's ochtends 8 tot 2 uur en daarna weder van 's middags 4 tot den volgenden morgen 5 uur. Maar dat was bij uitzondering. Verder werden er veel ceremonievisites gemaakt en daarin muntte uit Z.E. Johan van Goes, bisschop van Gurck, in Karinthia. Deze prelaat, de eerste in rang der keizerlijke gezanten, was berucht om zijn eindelooze bezoeken, ware bezoekingen. Nooit duurden zij minder dan *drie* uren, waarbij de afgevaardigden uit- en daarna ondervraagd en in het verhoor genomen werden. En welk ceremonieel, wanneer de heeren elkander statiebezoeken brachten! Bijvoorbeeld in Augustus 1677, toen de Spaansche ambassadeurs hun opwachting bij de Franschen kwamen maken, verschenen zij met *negen* gala-carossen, elk met zes paarden bespannen. Voorop zes koetsen van het gevolg, dan de drie equipages van de gezanten, twee ledig, de drie heeren gezamenlijk, op een rij, in de derde en laatste koets gezeten. Daarachter nog de hertog van San Piedro met het jonge hertogje del Sesto. Vermits de paarden van het rijtuig, waarin de ambassadeurs zaten, nieuw waren en de koetsier ze nog niet goed kende, dorst hij de poort van den markies d'Estrades niet in te rijden en moesten dus de Fransche gezanten hun bezoekers aan de poort tegemoet gaan. In de audiëntie-zaal schreden zij voort tusschen twee rijen edellieden. Pages brachten de stoelen aan.

De diners waren al eveneens prachtig en deftig, maar de lucht was als het ware bezwangerd met tweedracht en, zooals de meester is, zoo is de knecht: ook de lakeien der verschillende ambassades waren onderling op gespannen voet. Zoo kwam het somtijds tot vechtpartijen onder de »gedienstige geesten" der Fransche en Spaansche gezantschappen en tot dat handgemeen in de Burchtstraat, waarbij kogels in de poort der Fransche ambassade geschoten werden (zie bl. 188). Van weerskanten gebruikte men schietgeweer, totdat de Spanjaarden het raadzaam vonden, de wijk te nemen, de Markt overholden en de Stikke Hezelstraat af naar huis. Geen kleinigheid met een span van zes doorvoede, door schoten en geschreeuw opgewonden paarden!

Den 17den April 1678 werd den Keizer te Weenen een zoon geboren, die later het Duitsche Rijk als Joseph I zou regeeren. Over deze heuglijke gebeurtenis werd op 2 Augustus door graaf Kinski, tweeden ambassadeur van den Keizer, een volksfeest aangericht. Zijn Excellentie, die bij Teyler in de Zwaan, op de markt (nu de zilversmid Bielen) woonde, liet voor zijn

huis een fontein zetten, waaruit roode en witte wijn sprong, terwijl er geld onder het volk te grabbelen gegooid werd. Onze magistraat en de vreemde grootheden zagen dit schouwspel aan, van uit de Hoofdwacht (nu Politiebureau, in de Waag) en van den Kerkboog. Dat waren af en toe gebeurlijkheden, die stof tot gesprek leverden. Verder had men, wat de tijd alzoo in zijn vlucht pleegt mede te brengen: berichten van overwinningen, nederlagen en het innemen van steden, verwisselingen in het personeel der gezantschappen, diefstallen bij Oxenstierna en bij d'Estrades, kibbelarijen, waartoe ook de dames onderling het hare bijdroegen, een brandje bij den Nuntius, den dood van den dikken ouden heer von Somnitz, gezant van Brandenburg, de bevalling der markiezin de Quintana en van gravin Oxenstierna, het tragische eind van den zwager van den Deenschen gezant, die in Zweden gefusilleerd was, en zulke zaken meer. Ten laatste nog in Juni 1679 een sentimenteele drukte en opwindingje. Zekere Jacob Pull, naar den naam te oordeelen een Engelschman, werd veroordeeld, om gehangen te worden »over eenige feitelijkheid, aan een Jode geperpetreerd." Dat mocht niet zijn. Met Jenkins aan het hoofd werd door »samentlicke ambassadeurs en ambassadrices" gratie voor den delinquent gevraagd en, geroerd door dat hoogvereerend verzoek, werd door HunEd. Achtb. de executie niet alleen »gesurcheert, maar ook den gezegden Pull allerdings gepardoneert."

Eindelijk werd de vrede beklonken. Op 11 Aug. 1678 begaven de gezanten der H. M. zich om 11 uur 's avonds naar de Fransche ambassade. Daar werden de verdragen »onder Gods heiligen zegen" en onderlinge gelukwenschen onderteekend. Zoodra de bedienden der Nederlandsche gezanten dit vernomen hadden, vlogen zij de straat op, klopten op deuren en blinden in de buurt, en maakten de heuglijke gebeurtenis met luid geschreeuw bekend. Op 17 September werd het vredesverdrag tusschen Frankrijk en Spanje geteekend en op 20 September ontvingen de Nederlanders de ratificatie van den vrede door de H. M. in drie zilveren doozen. Deze werden terstond aan de Fransche ambassadeurs overhandigd, die hun daarop insgelijks de ratificatie van Lodewijk XIV in doozen van hetzelfde metaal deden toekomen. De Staten-Generaal wenschten den vrede officieel te laten afkondigen; dit geschiedde op 25 September van den Kerkboog, waar het verdrag werd voorgelezen door den secretaris van Loon, in bijwezen van beide burgemeesters, Fagel en Singendonck, en vier raadsheeren. Van het stadhuis zich derwaarts begevende, werden zij voorafgegaan door de beide roedragers in statiekleeding, de met zilver beslagen roeden in de hand, en gevolgd door de hellebaardiers met hun roode mantels en hellebaarden. In dezelfde orde keerde men weder naar het Raadhuis terug. Doch alle feesten en teekenen van openbare blijdschap moesten achterwege blijven, op verzoek der andere ambassadeurs, daar Nijmegen, als een neutrale stad, geen vreugdeblijken behoorde te geven, zoolang de

vrede niet algemeen gesloten was. In het overige Nederland werd de sluiting op den 5 October met uitbundige blijdschap gevierd; hier ter stede gebeurde verder niets anders, dan een diner door de Franschen aangeboden, dat na den algemeenen vrede door een contradiner gevolgd werd, waaraan ook de dames en het gevolg deelnamen. Den volgenden dag boden de Nederlanders weder een maaltijd aan aan de heeren van den magistraat en de predikanten dezer stad.

De maarschalk d'Estrades vertrok op 5 Mei 1679 met zijn geheele gevolg, Colbert in Juli. Daarmede was het congres feitelijk ten einde. Doch er was nog veel te regelen: de bemiddelaars en een gedeelte der Keizerlijken en der Spanjaarden, de ambassadeurs van Zweden en de Staten-Generaal bleven nog, teneinde een verbond tusschen Spanje, Zweden en Nederland te teekenen. Geruimen tijd te voren waren reeds de overige gezanten opgebroken. In Maart 1679 Kinski en Balbases, Platen in de laatste helft van Juni, Jenkins op 9 Augustus, Hoeg in dezelfde maand, Straetman en Blaspeil in de eerste dagen van September, de markies de la Fuente 6 October. Op 14 October vertrokken de Nederlandsche heeren, na op het Raadhuis in den vollen raad den magistraat, voor al de betoonde zorg en beleefdheid, plechtig bedankt te hebben. De Nuntius vertrok het laatst van allen; het laatste verdrag, dat geteekend werd, was op 2 October 1679, dat tusschen Zweden en Holland. In November 1679 werd de post weder gezet onder den Kerkboog, »om te beletten het varen van die karossen na de kerck, mits de ambassadeurs vertrocken waren."

Zoo was dan al die drukte voorbij, de kermis der ijdelheden was ten einde, maar het *quart d'heure de Rabelais* was niet overal even bevredigend. Wel hadden de neringdoenden een gouden oogst gemaakt, want de heeren hadden ruime tractementen en verteerden ze met kwistige hand. M. de St. Disdier, opperstalmeester van den Graaf d'Avaux en kroniekschrijver van de vredesverhandelingen, weet op een prik te vertellen, hoeveel elk der heeren had. De Engelsche gezant trok 1200 gl. per week, buiten 450 gl. voor uitrusting en het ameublement van de audientiezaal; bovendien had hij, volgens Engelsche gewoonte, een zilver tafelservies van de Kroon in gebruik. De prins van Gurck ontving 3400 gl. per maand, Kinski 2000, Oxenstiern 100 kronen daags, Olivenkrantz 50, de afgevaardigden van Brandenburg gaven gedurende hun verblijf in deze stad niet minder dan 60.000 gl. uit; de Nuntius ontving 370 Romeinsche kronen per maand en had daarenboven een groot fortuin. Hoeveel baron Platen kreeg, wordt niet gezegd, maar teekenend zijn de woorden, »qu'il fit honneur à son mâitre par une *belle dépense*."

Toch bleef ook veel onbetaald. Reeds op 15 Mei 1677 vond de Raad noodig den Gilden en Ampten te verbieden, interdictie te doen voor verschuldigde waren op eenig ambassadeur. En drie dagen later werd een meubel-

maker met 50 gl. beboet, omdat hij Colbert geïnterdiceerd had. Op 10 Aug. 1677 werd, op request van jonker Johan Georg van Euwsom, een commissie uit den Raad benoemd, om na te gaan, in wat voege de heeren ambassadeurs zouden kunnen verplicht worden tot voldoening hunner huurcontracten. Bij hun vertrek, nadat de vrede gesloten was, brak de storm los. Velen hunner moeten panden achterlaten en onze schepenprotocollen van dien tijd wemelen van beslagleggingen op hun goederen. Op 1 October 1678 werd er beslag op Ronquillo's goederen gelegd. Hij moest aan jonker Johan van der Meulen voor huishuur overhandigen een wissel van 800 rijksdaalders, betaalbaar een maand na dato. Nog daarenboven achterlaten zijn twee beste carossen, zes zwarte merries met tuig, een tapisserie, bestaande uit tien stuk, 30 stoelen met karmozijn fluweel bekleed en een damasten bed met gouden passementerie. Ook andere ambassadeurs waren in hetzelfde geval en het duurde lang, voor alle schulden voldaan waren. Die van graaf Oxenstierna, die bijzonder verkwistend was, werden nooit betaald en zijn onderpanden na vele jaren verkocht.

Zeven portretten, die nog op het Raadhuis hangen, stellen ons in de gelegenheid, te zien, hoe die heeren ambassadeurs en bemiddelaars in levenden lijve er uit zagen. Lionel Jenkins, tweede Engelsche gezant, vereerde zijn conterfeitsel aan de stad in 1679. Men besloot daarop in de raadszitting van 29 October hem voor zijn beleefdheid te bedanken en hem tevens te verzoeken, zijn collega's Hyde en Temple te willen overreden, om eveneens hun portretten te zenden. Temple gaf aan dezen wensch gehoor. Daarop werd goedgevonden hem een brief van dankbetuiging te doen toekomen, en tevens te onderzoeken, of er onder de schilders, die hier tijdens het congres werkzaam waren, ook portretten van ambassadeurs te verkrijgen zouden zijn, zoo niet, dan hun Excellentiën zelve daarom te verzoeken. Alleen de Fransche gezant d'Estrades en de Spanjaard de Balbases schijnen aan dat verzoek voldaan te hebben. De drie andere portretten, dat van den Nuntius, van Beverningk en van van Haeren moeten aangekocht zijn, althans de schilder Vaillant, wiens werk zij zijn, ontvangt bij raadsbesluit van 15 Juni 1681 twintig ducatons voor eenige »pourtraicten, mitsgaders printen van de Heeren Ambassadeurs," en later (26 Augustus) nog eens 25 ducatons voor een dergelijken arbeid. Daarmede is bedoeld de portretschilder Barend Vaillant, geboren te Rijsel, doch toentertijd woonachtig te Rotterdam.

Maar al de portretten, die geschilderd werden, zijn niet meer aanwezig, of wel werden zij nooit voltooid? In het *Schuldboek* van den stads werkmr. Bruyns toch leest men het volgende: 22 Febr. 1679 heeft mr. Frederick Jacobs de blintramen gemaeckt voor de schilders, daer de hrn. ambassadeurs op geschildert souden worden. Als aen mons[r] Vaillant gelevert blintramen, te weten: voor Mr. le comte d'Estrades, mareschal de France; marquis de la Fuente; Mr. Jean, Evecques de Ging (Gurck); Theodore

Althet Henry de Stratman; Mr. Benedict Oxenstern, comte de Corsholm; Mr. Jean Paulin Olivencrants; Mr. Guillaume de Haren, Grietman du Bildt.

»Item aen Mr. Tuart, schilder, 2 blintramen, eenen voor den Hr. ambass^r Jenkins; de andere is noch in voorraet.

»Item aen Monsr de Quiter 2 blintramen.

»Item noch eenen tot Mr. Aloys Bevilacqua, Patriarche d'Alesandrie, lieutenant auditeur de la Rote Romaine, etc.

»Item noch eenen tot mr. Pablo Spinola Doria, Marquis de los Balbasses, etc."

In de Raadzaal zijn thans slechts de geschilderde portretten te zien van Van Beverningk, van Haren, Jenkins, Temple, Bevilacqua, d'Estrades en Balbases, meer geschilderde bezit onze stad niet. Daarentegen vindt men in het Gemeente Museum 28 gravures van verschillende gezanten, bijna alle zwartdrukken van H. H. Quiter, die ook voorkomt in bovenstaande lijst als de ontvanger van twee blindramen. Quiter was een Duitscher van geboorte; hij studeerde te Rome onder Carlo Maratti, vertoefde ettelijke jaren in ons land en overleed te Brunswijk in 1711. Hoofdzakelijk is hij bekend door zijne portretten der gezanten, in zwarte kunst op 28 bladen folio uitgegeven.

De Poelen van oud-Nijmegen.

Vroeger was het niet ongewoon, in verschillende Nederlandsche steden min of meer groote moerassige plekken of poelen aan te treffen, die, nu eens, als in 's Gravenhage en in Haarlem, het Zieken heetten (verwant met siekeren, siepelen), dan weder de Nes (verwant met het Duitsche *nass*) als in Amsterdam, Bake-nes (varkenspoel) in Haarlem en de Nesse te Schoonhoven. Ook oud-Nijmegen had zijn poelen. »Int opperste der stadt", zegt Blaeu in zijn Stedeboeck, 1649, »siet men drie beecken, wyck-plaetsen van geduerige waterloopen, uit verborge bronnen gesproten." Bronnen ontstaan door onderaardsche afwatering van hooger gelegen terreinen. Hier zijn die hoogten oost- en zuidwaarts van de stad te vinden, in die bekende heuvelstreken, die de bekoring onzer omgeving vormen. Wordt een bron aan zich zelve overgelaten en heeft zij geen afwatering, dan vormt zij òf een moeras, òf wel, waar de gesteldheid van den bodem dit toelaat, een poel. Op die wijze ontstonden de poelen, die men vroeger in onze stad zag.

Er waren drie van die plassen: een op het tegenwoordige Bosch, een andere aan het begin van de Ziekenstraat, een derde boven aan de Molenstraat. Op het geschilderde vogelperspectief onzer stad van Veltman, 1669, op de trap van het Raadhuis hangende, zijn alle drie te vinden. Zij vertoonen daar regelmatige vormen en zijn blijkbaar met metselwerk ingesloten. Dat metselwerk en verder onderhoud werd gewoonlijk door de stad betaald, doch het was de plicht der nabijwonenden, den poel schoon te houden. Zoo verwittigt de stadsroedrager in 1536, de naburen in de Hersteeg, Zieken- en Molenstraat, »dat sy oer poelen souden vegen." Hoewel dit geenszins een droog werk kan genoemd worden, was het toch geen aangename arbeid en daarenboven bleef het onbetaald. Het gemoedelijk stadsbestuur was dan ook gewoon een hartversterking bij zulke gelegenheden uit te reiken: »24 Dec. 1603 Verricht den nabueren in de Siecker-ende Moelenstraat, ende die van 't Valckhoff, synde ieder van haer poulen te veghen, toegelacht een ton biers ad 4½ gl. *facit* 13 gl. 10 st." De modder, die uit den poel kwam, werd op den wal gebracht. Bij die gelegen-

heid besloot de Raad, den muur om den poel nogmaals op stads kosten te laten repareeren, op voorwaarde, dat de naburen zich daarmede verder zouden belasten (24 Apr. 1603). Een ander raadsignaat, van 12 Mei 1644, toen het een zeer droog voorjaar was, verordent, dat aangezien de poelen in de Molen- en Ziekenstraat »verlant ende vervallen syn," waaruit groote ongelegenheid in tijd van brand zou kunnen ontstaan, zij weder gereinigd zullen worden, op kosten der naburen, terwijl de stad de muren zal laten repareeren. Uit een besluit van 22 Mei v. d. j. blijkt, dat de bewoners van de Houtstraat ook tot de naburen gerekend werden en medebetalen moesten.

Bij de toenmaals veelvuldige branden waren de poelen wel van eenig nut. Hoewel men reeds uit het Rekenboek van 1566 ziet, dat er spuiten bij branden gebruikt werden (na een brand, die toen gewoed had, liet de magistraat »twe spoiten omrupen," die zoek geraakt waren), moeten deze toch van weinig beteekenis geweest zijn. Denkelijk waren zij van denzelfden vorm als dat instrument, waarvan de apotheker zich vroeger zoo veelvuldig bediende; zulk een brandspuit, van 1558, uit Kampen afkomstig, was te zien in de Brandweer-Tentoonstelling in Oud-Holland, te Amsterdam in 1895. Eerst in 1656 werden hier ter stede behoorlijke brandspuiten aangeschaft. Vóór dien tijd werd bij een brand de toevoer van water, hoofdzakelijk door een rij mannen van hand tot hand in lederen emmers aangereikt. De stad bezat een groot aantal van die emmers — in 1656 werden er nog 324 nieuwe gemaakt — daarenboven moest oudtijds elk klooster, alle geestelijke gestichten en de groote heerenhuizen er eenige in gereedheid hebben. Ontstond er brand, dan werd het water uit den naasten poel geschept. Toen op 27 Nov. 1427 de toren van de Groote kerk afbrandde, bericht het Rekenboek, dat »die puel geoist (uitgeschept) wart, ende 2 man geoist, geg. 10 meuwen. Osevaten (schepvaten) tot Heilckens van Dueren, elc stuc 6 meuwen. Dirc Huet, die daer halp wachten ende toesien," enz. Zoo ook bij een volgende gelegenheid, toen de toren op Valentijnsdag (14 Februari) 1566 door den bliksem getroffen en in brand gestoken werd: »Voir die usten dairmen dat water met in die beck (bakken) goet, betalt an Elbert timmerman 12 st." en later nog meermalen. Verder hadden die poelen weinig of geen nut: de dienstmaagden in de buurt konden er het benoodigde water uit scheppen om te schrobben en de in de voorsteden wonende akkerburgers gebruikten ze om hun vee te drenken. Dat wordt geboekstaafd door een raads-resolutie van 11 Oct. 1622, waarbij voorgeschreven wordt, ten behoeve van het nieuw geplante Kelfkensbosch, dat personen, die hun vee aan den poel aldaar kwamen drenken, zorg moesten dragen, dat de beesten door leunen of wrijven de jonge boomen niet beschadigden. Die weinige woorden omgeven den poel met een toetsje van landelijkheid.

Even als de putten en pompen, stonden de poelen in lateren tijd onder

toezicht van opzichters, gekozen uit de bewoners der naburige huizen. Voor elken poel werden er reeds vroeg in de 17e eeuw drie of vier aangesteld, met den titel van poelmeesters. Bij raadsbesl. van 11 Febr. 1724 moesten dezen zooveel mogelijk opletten, dat er geen vuil in de poelen geworpen werd. In tijd van strenge vorst moesten zij zorg dragen, dat er bijten in gehakt werden voor het gevaar van brand.

Allengs begon men in te zien, dat men het best zonder die poelen kon stellen, te meer daar de wetenschap tot de overtuiging gekomen was, dat dergelijke onreine, stilstaande wateren schadelijk voor de gezondheid waren. Toen dan ook in het najaar van 1736 een hevige dysenterie juist in die straten woedde, die in de buurt der poelen lagen, Zieken-, Koning-, Paul- en Molenstraat, terwijl in de overige stad bijna geen enkel geval voorkwam, was hun vonnis geveld. Op 29 Mei 1737 werd besloten, de drie poelen »om den stanck die door het stille en vuyle water daerinne staende gecauseerd werd, voor te komen, zoo ras doenlyk te dempen." Voorts, om bij de Stadsschuur, aan de Burchtpoort, alsmede aan of bij het Gasthuis, regenbakken te laten maken, elk van ongeveer 300 ton water, met een »bekwame" pomp daarbij, om bij een ongeluk van brand te kunnen dienen. Die pompen zouden gesloten en de sleutels, evenals het andere brandmateriaal, door bevoegde personen bewaard worden. Doch, naar men beweert, is de onderwereld geplaveid met goede voornemens en derwaarts vond deze raads-resolutie ook haren weg. Nog tien jaren lang bleven onze poelen de lucht verpesten, totdat men eindelijk in den zomer van 1747 de handen aan het werk sloeg en de drie plassen dempte en bestraatte. Terzelfder tijd werd besloten, een overwelfden waterbak te maken aan den ingang van het Kalverbosch, ter breedte van 12, ter lengte van 28, ter diepte van 5 voet. De brandpomp, op dit reservoir geplaatst, werd in 1883 afgebroken en op de plaats van het Raadhuis gezet.

Uit hetgene verder omtrent elken poel in het bijzonder te vinden is, moge het volgende hier een plaats vinden, teneinde eenig denkbeeld te geven omtrent het wezen van zulke poelen midden in een stad.

Poel op het Valckhof. »Op het vlack van den bergh, deun (dicht) by het Valckhoff, is een kleyn altoos zypend poeltgen," zegt Slichtenhorst. In de oudere raadsignaten wordt deze poel dan ook de zijpende (sypelende) poel genoemd, ook wel de poel op den pleine van het Valkhoff. Onder Valkhof moet men daar verstaan ons Kelfkensbosch, dat tot 16 jaren na zijn aanleg onder geen anderen naam dan Valkhof bekend was. De poel lag nagenoeg voor de tegenwoordige St.-Jozefsschool. Wij maken voor het eerst kennis met hem in een schepen-protocol van 1417, toen Reinken Coenrardsz, smid, een huis huurde »buiten de Borchpoerte in den hoek by den plas (*lacus*) genoemd puell." Doch de bron en poel waren er duizenden jaren vroeger: ongetwijfeld hadden reeds de Celt en de Bataaf hun dorst aan zijn toen nog reine wateren gelescht. In de Rekenboeken

treedt hij op in 1527: »den nabueren van het Valckhoff," leest men daar, »die den puell geveeght hadden, durch beveell der burgermeisters geschenct 4 gl." 1534 »Jacob van Riswick den nabueren upt Valckhoff den weet gedaen, dat sy den poell vegen solden." Zij schijnen aanvankelijk daaraan geen gehoor gegeven te hebben, want: »Jacop den nabueren opten Valckhoff verwitticht van huys tot huys dat sy den poell vegen solden." Maar daarna: »Uwen (stadsvoerman) eenen dach utten poull opt Valckhoff eerdt gevuert. Die nabueren opten Valckhoff, int vegen van den poell, tot Johan Voss verdaen 11 st. brab." en nog eens 2 gl. 19 st. »als sy den poell geveeght hadden." 1547 »Die nabueren opten Valckhoff van den poell optograven ende uyt to fueren, to verdrincken geg. per Martin Lyfflender 3 gl. 4 st." Op 5 Maart 1589 verzoeken »de Hersteghers", dat de Hersteegpoort geopend moge worden, belovende, dat zij, nadat het bouwen en voeren van mist gedaan zou zijn, »gelickelick het geschorde gat tusschen die Hoenderporte ende die sluys met eerde [zouden] fullen. Item eenen dam om den poell op den Valckhoff toe maken, dat het water niet daer aff en lope, gelyck het hier bevorens plach toe wesen," enz. In 1619 arbeidden vijf arbeiders 67¼ dag »omme den poel op den Valckhoff." En weder in 1620 vier man te zamen 12 dagen, »int diepen der poel op den Valckhoff," en het »schichten" van de aarde buiten de Hoenderpoort.

Bij de werken, ondernomen in 1622 om het verwaarloosde Valkhofplein in een met boomen beplante wandelplaats te herscheppen, moest de poel ook in orde gebracht worden. Men maakte er toen een bodem in van blauwe steen. Na weinige jaren bemerkte men, dat het jonge plantsoen leed van den drassigen grond, daarop werd in 1626 een kanaal gegraven »achter het Boiss", waardoor het zich daar vergaderende water in den poel gevoerd werd. Nieuwe bezwaren, want nu liep de poel over en beschadigde opnieuw het plantsoen. Daarin verhielp een raadsbesluit van 4 Aug. 1633: »Alsoe het water in den poel opten Valckhoff, door het planten vant nye bosch beslooten synde, daegelicx meer en meer compt te hoghen, sulcx datt alreede eenighe boomen van tselve bosch versoert ende vergaen syn, is goetgevonden, omt geseyde bosch tot cieraet van de stadt ende vermaeck van vele luyden, ende effe te houden, een duyckerken in steen ende sement onder doort bosch te doen leggen." Daarmede zou het overtollige water naar den Voerweg en de Hoenderpoort uitgevoerd worden en het water in den poel steeds op dezelfde hoogte blijven. De poel werd toen vijf dagen lang uitgediept en het gemetselde kanaal aangelegd. Bij de veranderingen, die het Bosch in 1841 onderging, werd deze afwatering weder in orde gebracht, zoodat zij thans, als riool, nog altijd dienst doet.

In 1667 werden er groote verbeteringen aan dezen poel aangebracht, door hem in te vatten. Aarde en puin werden van het St. Anthonis Kerkhof gebracht, ten einde een gedeelte, naar den kant van het Bosch,

op te vullen. Daarna werd hij ingemetseld, waartoe 32,700 klinkers, 10,000 »plavey-" of grauwe steenen en nog 11,800 andere steenen gebruikt werden. »Zwart zand" werd er ingebracht tegen den muur en een post in den mond van den poel geplaatst »om eenen goeden inganck te hebben." De modder, bij die gelegenheid uit den bodem gekomen, werd gebruikt om de doornen heggen in de stadsgrachten te bemesten.

Een der eerste maatregelen, die de verstandige Lord Temple nam, bij zijn komst alhier als gezant van Engeland, bij het Vrede-congres in Januari 1677, was de stedelijke regeering bijzonder aan te bevelen, zorg te dragen, dat de straten rein en zindelijk gehouden werden. Ook de poel kreeg een beurt, blijkens het Rekenboek v. d. j. »Aen de arbeyders betaelt 10 gl. 15 st., voor arbeidsloon en pompen, om het water uit den poel opt Valkhof, ten verzoeke van Z.Excell. Temple, uit te pompen." Het bleek toen, dat deze poel 4260 ton (één ton = 1.552 hectoliters) water bevatte. Den eersten dag begon men met emmers te scheppen, maar men zag weldra, dat er op die wijze geen eind aan zou komen, weshalve vijf pompen aan het werk gezet werden, waarmede men zes dagen lang onafgebroken arbeidde. Daarna was men zes dagen lang bezig, om de modder uit den bodem te scheppen. Hij werd eindelijk gedempt in 1747.

Poel in de Molenstraat. Deze lag in de ruimte, die men boven aan de Molenstraat ziet: »de poel aen de Moeleport" noemt hem het Rekenboek van 1633. Ook deze komt het eerst voor in 1526: »den nabueren in der Moelenstraet van dat sy den poell geveegt hebben, gegeven ende geschenct 2 gl." Desgelijks in het volgende jaar. Dan, in de rekening van het »IJzerwerk" over 1555: »huypers (hoepels?) onder ende in die waterbeck (bakken) aen den poell in de Moelenstraet"; ook de timmerman werkte er in dat jaar aan, bijna zes weken lang. 1570, weder reparaties. 1576 »betalt Arndt Kemp 2 dicke balcken die mr. Jan Hengst rontsom den poell in die Meulenstraitt gelacht hefft, ende den poill daermede gerepareert". Tevens was de straatmaker er dat jaar dagenlang bezig. Een raadsbesluit van 12 Mei 1602 luidt: »Om de poelen beide in de Molenstraet en Sieckerstraet te reynigen ende te verdiepen tot gerieff van den inwonder aldair, ende voir eenighe onval van brandtsnoot, is order gegeven dat die van de Blommerstrait", zullen moeten komen arbeiden. Om den poel van de Ziekenstraat schoon te maken, zullen de naburen van de Molenstraat te hulp moeten komen, »die tot den puth aldair vau ouds syn contribueerende", en om het werk te bespoedigen en met order te bevorderen, zijn tot opzieners en directeurs gecommitteerd Daniel in de Mol (een tapperij in de Molenstraat) en Jan Brants. In het volgende jaar werd de muur om den poel opgemetseld en »geklammert". Aan dezen poel hadden groote verbeteringen plaats in 1681. Bij die gelegenheid maakte de werkmr. Bruyns eenige aanteekeningen in zijn rekenboek met den metselaar, alsmede een schets van den poel. Daaruit blijkt, dat hij een

langwerpig vierkant vormde, aan een der korte zijden eindigende in een halven cirkel, en zoo vertoont hij zich ook op den plattegrond van Veltman. De lengte was 60 voet, breedte 32, de diepte »door malckanderen genomen gelycx de straat," 12 Nijmeegsche voeten aan het halfronde einde, 10 aan de voorhelft; inhoud 2129 ton water; de modder werd 13 dagen lang door 45 karren uitgevoerd, waarvoor de voerlieden daags twee kannen bier en twee pleskens ontvingen, te zamen ter waarde van $2^1/_2$ st. Ook deze poel werd gedempt in 1747. Desniettegenstaande staat het boveneind van de Molenstraat aan de O.-zijde, zelfs thans nog bekend als »aan den Poel."

Poel in de Ziekenstraat. Reeds in een protocol van 1414 is er sprake van een windmolen, staande buiten de Windmolenpoort, bij Posthouwerspoel. Deze plas lag vooraan in de Ziekenstraat en is de oorsprong van de ruimte aldaar, waarop thans de kalveren- en varkensmarkt gehouden wordt. Zijn naam ontleende hij aan een geslacht, dat reeds in 1396 een schuur op zijn oever bezat. Een huis »gelegen tegen Posthouwerspuelen, naast het erf van Gerard Posthouwer," vindt men in een schepenprotocol van 1420. Zooals oudtijds veelvuldig voorkwam, bezat die familie dat huis eeuwen lang: nog in een protocol van 1537 wordt er gewag gemaakt van een woning »tegenover de (oude) stadsgracht, naast het huis van Johannes Posthouwer, den zoon." Dat geslacht, dat later uit onze annalen verdwijnt, moet in die tijden in goeden doen geweest zijn. Aelbert Posthouwer was in 1510 kanonnik van Zaltbommel, een betrekking, die toenmaals meestal door goedgeboren mannen bekleed werd. — Posthouwerspoel treedt op in ons oudste Rekenboek met een post van 38.000 steenen, waarvan een gedeelte gegeven werd aan Ruetken die molner, den molenaar van bovengemelden molen, om »langs syn erve den poil mede te beteren". Vijf metselaars en vier opperlieden werkten daar toen tien dagen lang. Die molenaar Rut, met zijn zoons Peter en Johan, worden ook genoemd in een protocol van 1422, waarbij zij aan den molenaar Wynkyn, als zijn vaderlijk en moederlijk erfdeel, overmaken, een stuk land bij Posthouwerspoel.

In 1427 vereischte de poel weder allerlei groote reparatiën, zoovele, dat zij in het Rekenboek samengebracht zijn, onder het hoofd »Van Metzelrien ende Tymmeringe aen Posthouwerspoel". In 1513 »Jan Schuerken ende Claes van Ruermunde gemetzelt an Posthouwers poill 51 dach. Derick Ketell den grauen steen gehouwen, ende op id overdeksel van der mueren om desen poil mit loit an een gegoten, 20 dagen. Noch een stenen gaet (goot) aan dezen poil gecoft." Er werden 142 pond lood gebruikt aan de blauwe steen van de muurbekapping, en 8200 steenen; een metselaar werkte er 19 een ander 17 dagen. »Noch gevuert van die Waell 6 holten an Posthouwers poil, daer men trappen af maickten. Twe holtsnydere enen dach trappen gesneden an Posthouwerspoell vyff man, elc 2 dagen." Blijkbaar lag de poel dus beneden den beganen weg.

Later verdwijnt de oude naam en wordt deze plas steeds de Poel in de Ziekerstraat genoemd: 1532 »de poell in de Sieckerstraet door de nabueren uiigefecht, den geg. 5 gl. 10 st." In 1534 was er een groote brand in het huis van jonker Schenck van Nydeggen; toen kwam de poel te pas: »in den brandt in de Hezelstraeten, Johan van Haeps myt sommige anderen, utten poell vander Zieckerstraeten water ut helpen werpen, gegeven 3 vanen biers". Naar uitwijzen van de timmermansrekening werd in 1547 »aen den poell buyten de Wyemelpoirt" gemaakt »een muerplaet, hecken ende heckenposten, trappen ende anders". De poel werd weder door de naburen »gereynicht, ende den dreck uytgeworpen" in 1559, waarbij zij hun dorst leschten met drie tonnen bier. In 1570 werd aan Willem in die Cuyp »verdingt om den poell in de Sieckerstraet op te metselen op syn eigen kost", voor 34 gl. 16 st. De stad leverde daartoe een rijkelijke hoeveelheid baksteenen. Die Willem in de Cuyp, die dit werk aannam, woonde in de buurt: hij was de waard van de tapperij de Kuip, die reeds in 1543 genoemd wordt, en thans No. 94 Ziekenstraat, nog steeds een glaasje voor den gaanden en komenden man klaar heeft. Het huis vertoont in de blindbogen om de vensters, overblijfselen van zijn hoogen ouderdom. — Op 23 Apr. 1632 werd Coert Timman door de stad 2 gl. 10 st. betaald, »voor verdienste aen de poul in de Siekkerstraet, soo de nabueren niet betalen wilden." Ook deze poel onderging groote reparatiën in 1611. Hij werd leeggemalen, waarna er 94 karren modder uitgevoerd werden. Daarna werd er »een trap met drie boomen", en een nieuw hek voorgeplaatst. Met de overige werd hij in 1747 gedempt en spoedig daarop werden de steenen van den poel bij de Molenpoort verkocht voor 32 gl., die van in de Ziekenstraat voor 52 gl.

Vrydags Poel wordt een paar malen in de Rekenboeken genoemd. 1420: »Heinric Hillenss van eenre hoffstat bi Vridagspoel, 23 schild;" dezelfde post in 1422. In 1424 »Peter van Xancten, rademeker, van eynre hofstat by Vrydachspoel, 22 schilden". Waarschijnlijk was dit slechts een andere naam voor een der drie ons bekende poelen, ontleend aan een persoon, wiens huis in de nabijheid stond. Zoo leest men onder de uitgaven van 1424, dat er een alde schild betaald werd »van beveel sraits te vollest den puel tegen Jans huys van der Horst," die evenmin bekend is, en in een protocol van 1492 word *Tesschenpuell* genoemd.

Enkele malen is er sprake van een poel in de Hersteeg; de eerste maal in een schepenprotocol van 2ª. vig. Petri et Pauli 1456. Daarbij dragen Matthias Dercks en Elizabeth, zijn vrouw, een huis en hofstat over, staande in de Hertzsteghe, naast Wyncken Walters aan de eene zijde, aan de andere naast Henrick Janssen, achter strekkende tot de Hanchueve [de Oude Stadsgracht], voor staande aan de gracht (*fossata*) genoemd puel." De tweede vermelding van dezen poel is te vinden in een raadsbesl. van

6 Sept. 1603: »Is voor raedsaem aengesien dat ordre gegeven werde, dat die poelen in de Hertzsteg ende in de Molenstraet, te verhoeden alle besorgelycke onvallen, opgemetseld werden." Voor de derde maal wordt hij genoemd in een raadsbesl. van 22 Juni 1676, waarbij bepaald wordt den poel in de Hersteeg en in de Molenstraat te laten uitdiepen en reinigen. Meer is omtrent dien poel niet te vinden, hoewel het mogelijk is dat hij ook bedoeld wordt, in de aanhaling, die boven, op bl. 219, l. 4 v. o. op den poel aan het Bosch werd toegepast. Zou hij wellicht gelegen hebben in de open ruimte van het Wintersoord, dat oudtijds Hersteeg genoemd werd? Bevreemdend is het, dat hij bij het dempen der overige poelen, van dien in de Hersteeg geen sprake is. Het kan zijn evenwel, dat hij toen reeds opgedroogd was.

Men zou denken, dat het een ware verlossing geweest moest zijn voor de omwoners, toen die poelen van ongerechtigheid eindelijk uit de wereld geruimd werden. Voor hen toch waren zij niet dan bronnen van last, kosten, stank en ongezondheid. Toch was zulks niet het geval, want 's menschen hart en geest hangen nu eenmaal aan het oude. Weldra wenschte men de poelen terug en de magistraat ging mede met dat verlangen. In de zitting van 15 Jan. 1749 werd een request ingediend van »eenige burgers en ingezetenen deser stadt, verzoekende, dat de drie poelen, die ongeveer twee jaren geleden gedempt waren, »om redenen in den requeste gededuceert," doch die ongelukkig niet opgegeven en dus voor ons verloren zijn, »wederom opgegraven en in vorigen staat herstelt mogten worden." Waarop besloten werd »dat de voorzegde poelen by convenabel saisoen weder sullen opgehaalt, en in vorige staat gestelt worden." De heeren gecommitteerden tot het reinigen der straten werden tegelijkertijd geautoriseerd, met eenige bazen een concept te vormen, hoe die gedempte poelen »weder op de beste en menageuste wyse souden kunnen worden opgehaald en in vorige staat gestelt." Het gezond verstand evenwel, schijnt de overhand behouden te hebben. Men hoort verder niet meer van dat onzinnige plan en de poelen werden niet weder uitgegraven.

Keizer Karel en zijn Klok.

's Giebt nur a Kaiserstadt.

Geen Koning of Keizer uit het verleden is den Nijmegenaar beter bij name bekend, meer om het hart gegroeid dan »Keizer Karel." Maar welke Karel daarmede bedoeld wordt, is hem toch niet zoo geheel duidelijk. Oorspronkelijk misschien wel Karel de Groote, de hersteller der orde, de Keizer, die de afgodstempels nederwierp, de steunpilaar werd van het Christelijk geloof, de eerste vorst, die zich bij de toen verachte lagere standen bemind maakte. Hoewel nu deze Keizer in den loop der tijden bijna een denkbeeldig, een mythisch wezen, een abstractie werd (getuige de cyclus van gedichten, waarvan hij de held is), toch verloochende zich het Frankische bloed van den Gelderschman niet, hij bleef zijn beminden Keizer door alle eeuwen trouw. De Nijmegenaar beschouwde hem in het licht van een stadgenoot. Had hij niet den Burcht doen bouwen en dien tot een zijner lievelingsverblijven gemaakt, waar hij zich jaarlijks kwam verpoozen van de zorgen van den Staat, zich vermijdende met het edele weidspel in het Rijkswald? Vandaar ook de naïeve voorstelling van P. van Haps, die in *Nieuwmeeghs Lof*, 1646, het Stadhuis bezingende, Karel den Grooten daar de rechtbank laat voorzitten:

„Alwaer men seeker hout dat Keiser Kaerl de groot'
Die syn Keysers Paleys doen in ons stadt genoot,
Als richter dikwils heeft processen uitgeweesen,
Die door de boose nydt hier waren opgereesen."

Bovendien Karel was de achterneef van St. Geertruid, de oorspronkelijke beschermheilige onzer stad, en hoewel hij nooit gecanoniseerd is, heeft de volksgeest hem toch in den rang der Heiligen opgenomen. Sint Keizer Karel treft men in vele oude kalenders aan op 28 Januari. Hij was o. a. de beschermheilige van den dom van Frankfort, in Frankrijk is St. Charlemagne de patroon der scholieren en studenten en onder zijn kostbaarste schatten, bewaarde ons kapittel van St. Steven weleer een reliek »de S. Carolo Imperatore."

Een tweede Keizer Karel werd later op dien edelen ouden stam geënt.

Het was Karel V, die den beminden naam weder met nieuwen luister omgaf en het oude rijk van Karel den Grooten gedeeltelijk deed herleven. Zoo werd de Nijmeegsche Keizer Karel een soort van dualistisch wezen, een Keizer's lichaam met een dubbelen kop, even als de Rijksarend van ons stadswapen. Hoewel nu Karel V slechts enkele dagen in Nijmegen vertoefde, hadden zijn roemrijke overwinningen, maar bovenal zijn eerbied voor onzer stads privilegiën, bij gelegenheid van dat verblijf, een diepen, onuitwischbaren indruk op het gemoed der Nijmegenaars gemaakt. Reeds in het Rekenboek van 1545/46, hetzelfde jaar waarin hij onze stad bezocht, leest men: »Mr. Willem, beldesnyder, hefft die figuer van keyserlicker majestiett gemaeckt, ende steet int raethuys, daervan geg. 13 gl." Die Mr. Willem was Willem Colyn, die ook in rekeningen van 1543 voorkomt, en in 1548 een »hupschen vogel" boven op de Kraan maakte. Geen adelaar, zooals van den Bergh (*Bijzonderheden*, bl. 66) veronderstelt, maar, blijkens het stadsgezicht van 1571, een onmiskenbaren kraanvogel, een woordspeling geheel in den geest der naïeve, gemoedelijke burgerij van die tijden. Verder vindt men aangaande het keizersbeeld: »Item Jan die maeler brenght aen, dat hy gestoffiert (beschilderd) hefft die figuer van Key^r. Ma^it. staende int raethuyss, daervan hem geg. 12 gl. 10 st." Het was dus een uit hout gesneden beeld, keurig opgeschilderd en verguld, met die vreugde in uitvoerig détail, die de kunst van dien tijd kenmerkt, waarvan men nog zoo menig heerlijk overblijfsel ziet in de ongebeeldstormde R. K. kerken van het buitenland. Vandaar dat het werk van den schilder bijna even duur betaald werd als dat van den beeldsnijder.

Wat er van dat beeld werd, is niet bekend. In 1604 werd er weder een keizersbeeld gesneden: »betalt mr. Peter timmerman, voor een stuck holts tot den Keyser op de Heselpoirt 2 g. 7 st. 11 December, betalt Thonis Poirtman van 't beelt van den Keyser op de Heselpoirt staende te snyden, 9 gl. 10 st. Item bet. Damis van Tol, schilder, van den Keyser mit syne coleuren te schilderen, mit noch 4 cannen wyns, int verdingen, 17 gl. 8 st." Hier ontvangt dus de schilder bijna dubbel het loon van den beeldsnijder. Reeds vroeger had er een beeld op de Hezelpoort gestaan, maar het wordt niet gezegd, of het een keizer voorstelde: 1541 »verdynght aen Peter van Utrecht 3 steynwapenstucken, ende dat beelt op die Hezelpoirt te houwen ende reet te maken. Item 1 blatt koepers, op dat beelt op die Hezelpoert verbesicht 22 gl. 10 st." Dit beeld werd verguld door de kunstlievende stadsvroedvrouw moeder Aleid, die gewoon was zulk werk te verrichten en die in dit geval beloond werd met 13 gl. 1 st. In 1643 kwam er weder een nieuw beeld op de Hezelpoort te staan. Het Rekenboek deelt mede, dat op 12 Oct. Jan Rutten, hellebaardier, 25 gl. ontving, »voort maecken ende beschilderen van seecker houten beelt, representeerende *den* Keizer, twelcke op de Heselpoort geset sal worden."

Weinige jaren later, toen Slichtenhorst schreef, wiens *Geldersse Geschiedenissen* in 1654 het licht zagen, stond er in de raadkamer op het Stadhuis »een beeltenis van Keyser Karel de Groote, in syn volle uytrustingh, om de overigheyd hiermede indachtigh te maeken dat dit is eene vrye ryx-stadt." Niet tevreden daarmede werd er in 1662 weder een keizersbeeld gemaakt en ontving »Johannes Stolsenburch, beeltsnyder, 100 gl. voort geen hy aen snyden en leveren van 't keysersbeeldt als anderssints int geheel verdient heeft." Het blijkt niet, waar dat beeld geplaatst werd. Twee jaren later alweder een nieuw beeld: toen werd burgemeester Beeckman geauthoriseerd om »Vyfde Carel naer de const in houdt te doen uithouwen, met eenen blanken degen in syn handt," en de stadstimmerman ontving 29 Febr. 1664 zijn loon, omdat hij »de pedestal gemaakt had daar den Keizer op staan zal." Het beeld, dat thans in een nis tegenover de Vierschaar prijkt, draagt het jaartal 1657 op het voetstuk. In het Rekenboek van dat jaar is er niets te vinden omtrent het snijden van een nieuw keizersbeeld; die datum moet dus doelen op de groote verbouwingen, die toen aan het Raadhuis ondernomen werden en komt overeen met het jaartal, dat men ziet onder de namen der toen regeerende burgemeesters, Goris en Beeckman, boven het portaal der trap. Dat de nis uit dien tijd dagteekent, is hoogst waarschijnlijk: zij behoort tot het schema van decoratie, dat toen werd aangebracht. Maar er moet oorspronkelijk een andere Keizer ingestaan hebben, want Arkstee (Nijmegen de Oude Hoofdstad der Batavieren, uitgv. van 1788, bl. 236) zegt dienaangaande: »dit beeld heeft eerst in de Raadkamer gestaan, doch is naderhand hier geplaatst geworden."

Er was omstreeks dien tijd nog een ander Keizersbeeld voorhanden, dat vermeld wordt in het Rekenboek van den stadswerkmr. Bruyns, in Maart 1664: »Mr. Daniel Teller, beeldsnyder alhier heeft de scheuren aent Keysersbeelt toegemaeckt, en den datem onder den Keyser gesneden in looffwerk, en sulcx van syn hout *f* 3." Dat was vermoedelijk het beeld, dat toen in de nis stond, en welks verdere wederwaardigheden ons medegedeeld worden in het Rekenboek van bovengenoemden werkmeester met den stadstimmerman, over 1670. Daar vindt men de volgende posten: »2 January. Aent oude Keysersbeelt gearbeit, als een stuck uyt de rechter schouder gesneden en een ander stuck ingezet, om van den beeltsnyder verbetert (bygewerkt) te worden, volgens resolutie van den 29 December [die resolutie is niet geboekt in de raadsignaten], ende tselve Keysersbeelt te stellen in de nis aen de Wintmolenpoort." 16 Maart »het Keysersbeelt soo boven de Wintmolenpoort staet geverft. Dito het Keysersbeelt noch 3 maal vet in de verf geverft met steengraue verff; en doen de Keyser geset wiert, noch iets [daaraan] geverfd." Z. M. kwam in de nis te staan, die zich, blijkens de prent in Arkstee, aan de binnen- of stadszijde, midden in de tweede verdieping van de Wiemelpoort bevond.

Dat Keizersbeeld, dat toen naar de Wiemelpoort verhuisde, kon tot dien tijd toe in de nis gestaan hebben, in de voorzaal van het Raadhuis. Terwijl stond »Vijfde Carel" over wiens wording Beeckman in 1664 het toezicht hield, in de Raadzaal, en bij het vertrek van het oude beeld, werd Karel uit de Raadzaal naar de nis in het voorhuis overgebracht. De verplaatsing naar de Wiemelpoort geschiedde in de eerste helft van Maart, en op 26 Maart bericht het Rekenboek het volgende: »'t nieuwe *) Keysersbeelt gezet in de nis opt stadthuys en een voet daaronder gemaakt. Het hout tot den arent geprepareert, sullende boven het Keysersbeelt gestelt worden. Noch een ander voet of pedestael onder het Keysersbeelt gemaeckt." enz. Dat dit beeld een houten schepter, in plaats van een »blanken degen" in de hand houdt, is geen bezwaar tegen zijn identiteit; zulk een kleine verandering kan licht zijn aangebracht in den loop der tijden, toen de zienswijze omtrent de keizerlijke macht gewijzigd werd.

Tegelijkertijd met deze verandering, werd ook het beeld van Justitia geplaatst boven de Vierschaar, die in 1666 zijn tegenwoordige plaats had ingenomen. Reeds in 1669 was er »een model gemaàkt van den nis off boogh boven de Vierschaer, daer tbeeld Justitia in sal staen." Op 16 Jan. 1669 ontving de schipper »Arent Alberts, van een geboetseert beelt van Collen, voor vracht, 12 gl. 12 st." en een kantteekening daarnaast in het Rekenboekt zegt, dat dit »Justitia" was. Het snijwerk werd te Amsterdam uitgevoerd, dat blijkt uit het Rekenboek van 1670, onder datum van 26 April: »Claas Floor, schipper op Amsterdam, heeft in een besloten kast metgebrocht het beeld Justitia, gesneden van mons. Guilliam van der Hoeven, te Amsterdam, in de Herte straat; comt voor vracht 3 gl. 3 st." Verder in Bruyn's Rekenboek; »Item 2 verscheyde voeten off pedistalen gemaakt onder het beeld Justitia. Tselve beelt 2 maal op en aff geset ende geholpen." 5 April, »tbeeld Justitia boven de Vierschar opt stadthuys opgezet." »May 1670 Mr. Gerlach van Gent, glasenmaker, heeft op de zaal van tstadthuys tbeelt Justitia gebronst, ende den adelaar staande boven tKeyserbeelt desgelicx, en met hem geaccordeert voor dartich gulden, mits hij aen 't Keysersbeelt, oock door hem gebronst, yets sal verbeteren."

Oud-Nijmegenaars noemen de klok, die des avonds van half negen tot negen uren geluid wordt, Keizer Karel's Klok. Tengevolge van die verwarring of amalgamatie der twee beroemde Karels, waarvan boven sprake was, schrijft Mr. J. J. L. van der Brugghen in zijn *Troostrede aan Oud-*

*) *Nieuw,* niet in den zin van nieuw gemaakt, maar het oude of vorige beeld was weggenomen en datgene, dat er toen in gezet werd, was nieuw in die plaats. Blijkens de rekenboeken was er sedert 1664 geen nieuw Keizersbeeld gemaakt.

Nijmegen, de instelling van dit luiden toe aan Karel den Grooten. Van zoo vroegen tijd dagteekent het waarschijnlijk niet. Maar het is mogelijk, dat er in de regeering van Karel V een of andere bepaling dienaangaande gemaakt is, waardoor diens naam ermede verbonden werd. Oorspronkelijk diende dit luiden, dat in de meeste steden van Westelijk Europa gebruikelijk was, om het teeken te geven dat men volgens politievoorschrift vuur en licht moest uitdooven en naar bed gaan. Vandaar de Fransche naam *couvre-feu*, in Engeland verbasterd in *curfew;* men doofde de vuren uit, of liever »rekende" ze in (vgl. platduitsch *reken* = krabben, *rake* = een hark, Vos Reinaerde, 723) onder de asch en bedekte ze dan met een metalen deksel. Dus in het Rekenboek van 1574: »Voer een koperen decksell betaelt tot Gerit den ketelbuiter, die men in Raithuiss opten hert leyt, omt fuir to verwaren 35 st. br." Vandaar ook de eerste naam, waaronder dit luiden voortkomt, in 1560. »Heyn die Licht (kliksteen) van de nyhe raetsclock to luyden *dat fuyr daer uit*, gegeven 6 st." Maar uit die woorden »nyhe raetsclock" moet men niet opmaken, dat de instelling van het luiden toen nieuw was. Men had slechts een nieuwe klok aangeschaft.

In Arnhem wordt in 1463 den kosters gelast »als men *nachtlicht* luydt", wat langer te luiden dan zij gewoon waren te doen, »en redelick enen gueden pose te luyden". Hier ter stede droeg dit avondluiden toen den naam van »*de slaepclock*," en bepalingen daaromtrent zijn in de Stadrechten te vinden. Een oude keur schrijft voor: »Nae slaepeclock in Sunte Stevens kyrcke en sal nymant doden overluyden". Dat was ook de tijd, waarop elk welgeaard burger zich naar huis begaf. Wie daarna nog in de duistere straten te vinden was, werd een boef geacht, en ook dat gaf weder een anderen naam aan dit gelui. Een raadsbesl. van 26 Nov. 1591 beveelt, »dat niemand na het verluiden van de *boevenklock*, die men van negende half tot negen uyren toe des avonts luyden sal, sonder licht langs de straten gae, op verbeurte van 4 goldgulden, vnnd is met den colonel Dorp (garnizoens-kommandant) versproecken, ditselvige in respecte van soldaten mitter trommen te laeten omslaen". Een dergelijke keur komt ook reeds een eeuw vroeger voor in de Stadrechten: »Item en sal nyemant achter negen uren sonder lanteerne des avonts, noch des nachts mit ennige lange messen, sweerden, hameren, of dergelycken ongewoenlicken gewere langs de straten gaen, by 10 rh. gl. (boete); uytgenomen die weker (wachters) 's heren sborchgreven ende richters brodige knechts, ende des burgemeesters knechte." Zoo ook: »dat nyemant van vremden knechten off andere luden achter negen uren des avonts sonder laterne opter strate" [ga]. Ook op 9 Oct. 1595 besloot de Raad, dat na 9 uren niemand zich meer buitenshuis mocht begeven, terwijl men, bij raadsbesl. van 15 Aug. 1552, zich tot tien uren toe op straat had mogen vertoonen, maar dat was in vredestijd. — De naam slaapklok komt nog voor in een raadsbesl. van 15 Oct. 1617.

Maar het was niet iedereen vergund op die uren te ruste te gaan, want een keur in het Stadrecht bepaalde: »Item soelen die wekere (wachters) up oere stat (plaats) wesen, als men slaepclock van Sunte Stevens kyrcke luydt, ende niet afgaen men heb yerst te metten (kerkdienst bij zonsopgang) geluid". Wanneer de klok ophield haar slaaplied te neuriën, betrok ook de torenwachter zijn hooge, luchtige wachtplaats. Op zijn eed beloofde hij in de 17ᵉ eeuw, de wachten 's morgens af- en 's avonds, na het luiden, op te zullen blazen, »ende daernae een psalm opte schalmeye te spelen". Met het eind van het klokgelui moesten ook de herbergen sluiten; wie daarna tapte werd door den Raad beboet, zooals 8 Nov. 1598 geschiedde met den waard in de Bonte Kraai, een tapperij op den Ganzenheuvel, aan den voet der Kerktrappen. Maart 28 Dec. 1581 werd Peter van Moock, die na 9 uren getapt »ende gasten geset" had, gelast twee daalders aan de weeskinderen te betalen, »daermit hy vur dese reyse begnediget [is], vermitz befunden is dat *luyden van eere daer hebben geseten*". Bij een raadsbesl. van 30 Oct. 1605 wordt mr. Henrick Noster, organist van St. Stephenskerk in twee goudguldens beboet, omdat hij na het luiden der klok gasten te drinken gehouden had; doch bij een ander besluit van 33 Sept. 1639 stelde men het sluitensuur op 10 uren, op een boete van drie goudguldens.

In 1590, toen de Staatschen van uit Knodsenburg den spits van St. Stevenstoren afgeschoten hadden, en men voorzichtigheidshalve de klokken uit den toren nam, werd de klok van de Broerkerk gebruikt voor het avondgelui. Bij raadsbesl. van 23 Dec. 1591 werd »geresolveert dat hinforthan die grootste clocke van den Predickheeren, alle avont om negendhalff tott negen uhren toe sall geluydt wordenn, naer tverlaetenn van dewelcke nyemant sonder licht en sall moegenn langs de straetenn gaen".

Meermalen is Keizer Karel's Klok reeds vernieuwd. Toen de toren op Valentynsdag 1566 met alle klokken verbrand was, werden de nieuwe klokken vervaardigd door de gebroeders van Trier, te Aken. Het volgende jaar werd de nieuwe avondklok ingewijd: 1567 »Betalt die geswaren dregers op den Pasavont *dat fuyr vyter* die ny groet klock te loeyen, betalt an bier 1 gl." Binnen een eeuw wenschte men deze klok weder te vergieten, blijkens raadsbesl. van 20 Juni 1655. Daarbij werd »goetgevonden bij de eerste gelegenheyt die avontclocke van de grote kercke, wegende omtrent 1800 ponden, te doen vergieten ende verswaeren tott ongeveer op 4000 ponden toe, om daerdoor een beter accoort ende harmonie onder die clocken te brengen. Mets dat men allvoorens in competente getall synde, verdacht sall wesen op middelen waer vuyt die costen sullen vervallen." Aangaande het vergieten is in het Rekenboek niets te vinden, maar in plaats daarvan leverde Jan van Kall in 1657 »2 groote luydklocken, onder het gespel te verbruycken," waarvoor hij *f* 230 ontving. Nogmaals werd op 34 Juli 1709 goedgevonden »dat op de clock soo voor de stadt

sall gegoten worden, het stadtswapen en de naemen van de tydelycke heeren burgemeesteren sullen gegraveert en gegoten worden." Deze klok schijnt het uitgehouden te hebben, tot voor een tiental jaren, toen zij letterlijk doorgeluid was en door een nieuwe moest vervangen worden.

Zooals nog gebruikelijk is bij ijsgang, wordt de avondklok niet geluid in tijden van gevaar, daar het gelui dan allicht verwisseld zou kunnen worden met de alarmklok. Dus werd op 15 Oct. 1585, zeven maanden na de overgave der stad aan Parma, bepaald dat de slaapklok nog niet geluid zou worden, daar een overval van het Staatsche leger niet uitgesloten was. — Hoe stil schijnt ons de stad bij winteravonden, wanneer de Waal zit, en onze Keizer Karel zijn vredige, bekende toonen over de besneeuwde daken niet op het gewone uur doet weergalmen. Jaren geleden wenschte de magistraat het luiden der avondklok af te schaffen, denkende den bewoners der stad daarmede een genoegen te doen. Het tegendeel was het geval. Er ging een kreet van wanhoop op in Ramah: de geheele stad klaagde over de treurige stilte, die het gezellige gelui had vervangen en op algemeen verzoek werd Keizer Karel weder in functie gesteld. Want de echte Nijmegenaar is gehecht aan zijn klokkenlied, die »toonen uit de verte, die schijnen te klagen over het afsterven van den dag," in de woorden van Dante:

Squilla di lontano,
Che par' pianger il giorno che si muore.

Duizenden herinneringen worden ons door die *anheimelende* klanken, die klokkensymphonie, voor den geest getooverd: beelden uit het verleden, herinneringen aan hen, die weleer die klok met ons hoorden en lief hadden en die ons voorgegaan zijn naar dat stille land, vanwaar geen reiziger terugkomt, waar geen aardsche zon of maan hen meer beschijnt. »Tout se trouve, zegt Chateaubriand, dans les rêveries enchantées, où nous plonge le son de la cloche natale: réligion, famille, patrie, et le berceau et la tombe, et le passé et l'avenir."

De Place Royale.

In Memoriam.

Met een slag van zijn hamer werd door notaris Courbois, op den avond van 20 Augustus 1896, een eind gemaakt aan het bestaan van een stukje oud-Nijmegen. Het »van ouds vermaarde" hotel de *Place Royale*, dat in zijn laatste jaren aan een verval van krachten geleden had, werd met dien genadeslag uit zijn lijden verlost. In massa met een daarnaast gelegen heerenhuis, aan de Stockumstraat, werd het voor *f* 23,022 aangekocht door de afdeeling Nijmegen en Omstreken van den Nederlandschen Militairen Bond, en in verband daarmede zullen, naar men verneemt, in het gebouw lokalen worden ingericht voor bijeenkomsten van Christelijke jongelingen en jonge dochters, alsook voor andere vereenigingen, werkzaam op Christelijk en philantropisch gebied. Moge het in die nieuwe bestemming een bloeiende toekomst tegemoet gaan, en, als een phenix uit zijn asch, verjongd verrijzen.

Het was voor de liefhebbers onzer oude stad een ware verlichting te vernemen, dat de *Place Royale* in zulke goede handen was overgegaan. Angstwekkende geruchten toch waren in omloop, omtrent de toekomstige bestemming van wijlen het hotel. Men sprak van volksscholen, men mompelde zelfs van arbeiderswoningen. Het zou jammer geweest zijn, indien iets dergelijks geschied ware, om allerlei redenen, ook in het bijzonder uithoofde der vele herinneringen die aan dit huis verbonden zijn.

De oudere geschiedenis van een Nijmeegsch huis te willen nagaan, is een arbeid, die in onderhoudendheid en verrassende resultaten niet behoeft onder te doen, voor het zoeken naar een speld in een hooiberg. Dat heeft zijn oorzaak in het volgende. Weleer werden de huizen in deze stad niet verkocht door een notaris — die beambte, zooals hij tegenwoordig fungeert, werd eerst in den Franschen tijd in het leven geroepen — maar tegenover een paar der heeren schepenen, welke dien dag zitting hadden. Dezen noteerden den verkoop, tusschen allerlei andere transactiën, in een quarto boekje. Aanvankelijk waren daartoe enkele regels voldoende; doch in den loop der tijden namen die aanteekeningen in omvang toe, zoodat zij ten laatste, in de vorige eeuw, niet zelden eenige bladzijden

folio besloegen. Dat zijn de zoogenaamde Schepenprotocollen. Elk jaar werd er een nieuw deel begonnen, en daar het eerste, dat tot ons gekomen is, dagteekent van 1410 en er, uit den aard der zake, geen registers op bestaan, kan men zich een denkbeeld vormen van den verkwikkelijken arbeid, dien het zoeken in die honderden van deelen oplevert. Daarenboven is het eerste halfhonderd geschreven in letters ter grootte van een speldeknop; de lijnen raken elkander bijna, en wemelen van afkortingen van Latijnsche rechtstermen. Dan bestaan er nog andere bezwaren. Huizen bezaten in die tijden geen nummers (deze werden eerst ingevoerd in 1795). Tenzij een pand dus een hoekhuis was, bestond er geen andere wijze, om zijn ligging aan te duiden, dan met den naam van de straat en van de buren rechts, links en aan den achterkant. In de 17e eeuw evenwel werden de Hopmansboeken ingesteld. Daarin werd straat voor straat, huis voor huis aangeteekend, wie de bezitter was, en telkenreize, wanneer een perceel in andere handen overging, hetzij door verkoop, magescheid of anderszins, werd daarvan nota gehouden. Van dien tijd af, totdat het notariaat ingesteld werd, dus de geheele 18e eeuw, is het gemakkelijk, de geschiedenis van een huis te overzien.

De Ridderstraat was indertijd een deftige straat met groote huizen, voor verscheidene waarvan boomen stonden. Alle aanzienlijke geslachten dezer stad waren daar vroeger of later vertegenwoordigd geweest. De van Redinchavens, van Lyndens, Vyghe, Baers van Velar, Lauwert, van Batenburg, van Voorst, van Boenenburgh genaamd Honstein, van Ewsum, van Heuckelom, Buys, Kelfken, Pieck, van Neukirchen genaamd Nyvenheim, Heerdt van Crayeveldt, van Quadt tot Wickraedt, Mackay, van Renesse van Wilp en tal van andere adellijke en patricische familiën hadden daar langeren of korteren tijd gewoond. Het huis tusschen dat van J. M. Roukens (waarvan sprake was op blz. 61) en de Stockumstraat gelegen, bestemd om later de *Place Royale* te worden, was in het laatste kwartaal der 17e eeuw in het bezit van den schepen en raadsvriend Johan Vermeer en werd door hem in 1690 voor 7000 gl. verkocht aan zijn collega François van der Lynden. Na diens overlijden werd het eigendom van den rentmeester Beeckman, en kwam door toedeeling in 1727 in handen van S. B. baron van Randwyck, ambtman van Over-Betuwe. In het bezit dier familie bleef het huis, totdat George Otto graaf van Randwyck het op 8 April 1782 voor 8350 gl. verkocht aan mej. Alida of Aletta Nygh. Door haar werd het ingericht tot een hotel. Nijmegen bezat nog geen courant in die dagen, zoodat wij den datum niet kunnen nagaan, waarop het zijn gastvrije poorten opende, en onbekend blijven met de gemakken en gerieven, die het huis aanbood aan het reizende publiek. Een raadsbesluit van 5 Sept. 1787 schrijft voor, dat de logementen *de Palmboom* (aan den Ganzenheuvel), *de Zwaan* (thans de zilversmid Bielen, op de Markt), en *de Ridder van St.-Joris* (W.-zijde van de Molenstraat), »zoo ook alle

andere logementen en herbergen," gehouden zullen zijn, 's avonds vóór 10 uren een lijst bij den Burgemeester te brengen der personen en bedienden, die bij hen zullen overnachten. De *Place Royale* wordt daarbij niet genoemd en schijnt toen dus nog niet bestaan te hebben. Het eerst, dat wij van dit hotel vernemen, is in een schepenprotocol van 10 Febr. 1792, waarin sprake is van »het huis en erf aan de Mugter- of Ridderstraat, thans genaamd de *Plaatz Royaal*, en bij juffrouw Alletta Nygh bewoond wordende." De eeuwen lang beroemde *Zwaan* op de Markt, schijnt toen aan het aftakelen geweest te zijn, zoodat men mag vermoeden, dat de nieuwe *Place Royale* in zijn plaats trad. De naam van het logement was denkelijk oorspronkelijk ontleend aan het eenmaal beroemde plein te Parijs en was hier te lande al vroeg in gebruik. In 1604 werd het Parijsche plein aangelegd en reeds in 1649 vermeldt Huygens in zijn journalen, het logement de Place Royale te Utrecht, waar de voornaamste edellieden van die dagen logeerden.

Het nieuwe logement in de Ridderstraat bleek goede zaken te maken, althans men moest al spoedig denken aan uitbreiden; dit geschiedde in 1795, toen onderscheidene veranderingen in het huis werden aangebracht, die te samen een som van 2415 gl. 1 st. 8 d. beliepen. Slaan wij verder een indiscreten blik in juffr. Nygh's geldzaken, zooals die in de protocollen onbarmhartig blootgelegd worden, dan zien wij, dat zij haar huis in het jaar, dat zij het kocht, voor 9000 gl. pandveilig verbond of hypothekeerde, ten behoeve van juffr. Elisabeth Törner geb. Prevoost. Weinige jaren later bij den dood van juffr. Törner, stonden er nog slechts 3299 gl. ten laste van juffr. Nygh, en op 6 Mei 1806, toen de *Place Royale* verkocht werd aan B. Nobel, was alles geroyeerd.

Het hotel *Drei Mohren* in Augsburg, een der oudste logementen van Duitschland, bezit een volledige verzameling der boeken, waarin bezoekers van dit huis in den loop van drie eeuwen hun namen geteekend hebben, daaronder tal van vorsten, veldheeren, en andere beroemdheden. Ook het *Goldenes Kreuz*, in Regensburg, heeft een dergelijke collectie, en kan den naam aanwijzen van Karel V, die daar drie malen vertoefde, en er in 1546 vader werd van den ongelukkigen Don Juan van Oostenrijk, den lateren landvoogd dezer landen. Zoo bestaan ook nog de boeken, waarin de bezoekers van de *Place Royale*, een eeuw lang hun namen geteekend hebben, en die verzameling zou een plaatsje in het Gemeente Museum niet onwaardig zijn. Immers verscheidene paladijnen en beroemde *traineurs de sabre* van Napoleon, vonden daar een onderkomen, toen deze eeuw nog jong was. In de dagen vóór stoombooten en spoorwegen, toen men met postrijtuigen reisde, was deze karavanserai een étape voor allen, die over onze stad naar Duitschland, met zijn druk bezochte badplaatsen, en naar het Noorden reisden, of vandaar kwamen. »Gekroonde hoofden," leden van alle vorstelijke huizen van Europa, de geheele *Almanach de*

Gotha van die tijden, heeft onder dat gastvrij dak gerust. Wie het reeds vrij schaarsch geworden »Maandboekje der stad Nijmegen" bezit, uitgegeven door C. H. Clemens, 1837—39, *) kan daar opgegeven vinden, welke grootheden in de *Place Royale* afstapten, toen Rups er den schepter voerde. Onder den adel des geestes, mogen twee beroemde Britten vermeld worden. Sir Walter Scott vertoefde daar eenige dagen in een zijner laatste levensjaren en werd er door een syncope overvallen. De phrenologie van Gall en Spürzheim was toen in de mode en de geneesheer J. M. van Roggen, die bij den lijder geroepen werd, maakte van diens zwijm gebruik, om den machtigen schedel te bevoelen, waarin zooveel betooverende kunstgewrochten waren uitgedacht. Thomas Moore, de heerlijke dichter van *Lalla Rookh* en *Irish Melodies*, vertoefde in de *Place Royale* in Augustus 1838. Ongetwijfeld zouden de verbleekte handteekeningen in die oude boeken, ons een schitterende galaxy van beroemdheden op allerlei gebied voor den geest kunnen roepen.

De groote zaal, waarin oudtijds de van Randwycks hun *assemblées*, bruiloften en andere feesten gaven, is nog steeds in wezen. Daar hadden, vóór onze stad een schouwburg bezat, menigmaal tooneelvoorstellingen, bals, concerten en wat dies meer zij plaats.

Zoo is dan weder een van Nijmegens oude hotels verdwenen en den weg gevolgd, waarop *de Stad Frankfort* of *den Dokter*, *de Zalm* en *de Nederlanden* hem waren voorgegaan. Alleen het Hotel Ariëns — opgericht in 1792 als *de Rotterdamsche Wagen* — schijnt met een eeuwige jeugd begunstigd en het met succes tegen zijn talrijke jongere mededingers te kunnen opnemen.

*) Dat geschriftje doorbladerend, valt mijn oog op de volgende onbetaalbare kleinstadsche hyperbool, waarmede het nummer voor Juni 1838 aanvangt: „Het aantal reizigers, dat tegenwoordig onze stad bezoekt, is nog niet groot; de krooning der koningin Victoria lokt de menigte naar Londen." Dus Londen of Nijmegen, *tertium non datur.*

De Calvariënberg en de Zeven Kruisen.

Paschen 1897.

Een goede drie eeuwen geleden placht het druk te zijn in de Molenstraat en in de Ziekerstraat, in dezen feestelijk heiligen tijd van het voorjaar. Dan stroomde oud en jong, rijk en arm naar den Moldickschen of Mookschen weg, teneinde daar devotiën te gaan verrichten aan den Calvariënberg en de Zeven Kruisen. Wie in landen gereisd heeft, waar de R. K. godsdienst de heerschende is, weet wat men verstaat onder een Calvariënberg. Het is een verhevenheid of berg, hooger of lager naar omstandigheden, langs welks opweg men veelal de 14 stations der lijdensgeschiedenis ziet, terwijl op den top een levensgroote gebeeldhouwde groep de Kruisiging voorstelt. Ook Nijmegen bezat weleer zulk een plastische voorstelling van het Lijdensdrama, welker bestaan en ondergang men kan nagaan uit enkele schaarsche aanteekeningen in onze stedelijke bescheiden. Het is in het jaar 1562, dat men zijn naam voor het eerst ontmoet, in een raadsignaat van 4ª pt. Vincula Petri: »Die straet buiten die Moelenport naist den berch van Caluarien, sullen die geerffden maicken ende denselven sal men schencken enen ton biers off twe." Vervolgens in het Rekenboek van 1566: »Jost, der stat leydecker, van die klock te hangen an den berch van Calvariën, gegeven 10 st." Dat die klok daar gehangen werd door den stadsleidekker en op stadskosten, doet vermoeden, dat zij een geschenk was van den magistraat, want de berg zelf zal wel eigendom van de geestelijkheid geweest zijn. Weer gaan dan tal van zwijgende jaren voorbij, waarin men niets van deze bedevaartplaats verneemt, tot 1573; de oorlog is dan ontbrand, het land wemelt van krijgslieden, en de stadsvoerman brengt in rekening dat hij »2 tonnen byrs aen den berch van Calvariën, onder die knechten" gevoerd heeft. Tot die drie toespelingen en de volgende aanteekeningen in het Rekenboek van 1580, waaruit wij den ondergang van den berg vernemen, bepaalt zich al wat aangaande zijn bestaan geboekt is.

Iets schijnt er reeds afgebroken te zijn in 1579, want in het Rekenboek

v. d. j. wordt de stadsvoerman op 10 Mei betaald, voor »1 karr steins van den Berch van Caluariën aen der Hoenderport gevoert", waar toen de stadsmuur opgemetseld werd. Maar in het volgende jaar heeft de algeheele verwoesting plaats:

19 Juny 1580 »Meister Herman van Duissborch betaltt, hy en syn knecht aen den berch van Calvariën gearbeit hebbende 2 dagen, om de leyen dairaff te breecken. Mr. Herman 2 dagen, sdaigs 10 st., vnd syn knecht 3 daich, sdages 5 st."

26 Juni. Bovenstaanden arbeiden »aen den berch van Caluariën op beyde die huiseren die leyen aff to brecken."

26 Juny »Aen den berch van Caluariën gehalt 11 karren droech holtt, dat van de capell ende ander huyss gebroecken is".

10 July »Betalt Thoenis Dericxss, dat hy gehaelt hefft aen den berch van Caluariën 10.500 gebacken steen, die daer aff gebraken zyn, ende gefuert opter Statt plaitz, van tduisent to fueren 10 st. Van den 11 July totten 16en *ejusdem* betaltt Thoenis Dericxss dat hy gefuert hefft van de berch van Caluariën opter statt plaitz 10.750 gebacken stein." (De Stadsschuur stond toen en tot 1838 ter plaatse van den tegenwoordigen Stadsschouwburg; rechts daarvan lag de Stadsplaats).

17 July »Betallt Thoeniss Joesepss, van die tichelsteyn te tellenn, vnnd opten anderenn to staeppelenn vpter Stattplaitz, die van den berch van Caluariën gebraeckenn synn, 6 dagen." Onder de ontvangsten v. d. j. vindt men »9400 oude steenen die van den berch van Caluariën aff gebraecken syn, door den stadsrentmeester verkocht a 10 st. het 1000, *facit* 34 gl. 13 st."

14 Augusty »Noch 1 kahr stein, gehalt aen den berch van Caluariën, gefuert ten Broeren." Bij besluit van 27 Febr. 1579 waren de Broerkerk en klooster, met de kerken van St. Jan en van St. Anthonis aan de Protestanten afgestaan. »Ten Broeren" werd toen een »nyhen saell" gebouwd, waarvoor deze steenen bestemd geweest zullen zijn.

1 Septembris »Toe samen 13 karren hebben stein gehaltt aen den Berch van Caluariën, vnd gefoertt op der statt plaitz."

23 Septembris »6 karren die aen den Berch van Caluariën tichelstein gehaltt hebben, vnnd opter statt plaitz gefoertt" enz. Onder die zes karren was er een, toebehoorend aan het St. Jacobs gasthuis in de Hezelstraat (nu de Gouden Leeuw) en twee aan het St. Nicolaesgasthuis in de Grootestraat (Luthersche kerk).

26 Septembris. »Noch 7 karren steyn aen den Berch van Caluariën gehalt, gefuert opter Statt plaitz."

7 Novembris, »1 blauwen stein gehalt aen den Berch van Caluariën mit 2 perden."

Dat is alles, wat wij omtrent den Calvariënberg weten; nog minder is van de Zeven Kruisen bekend:

Raadsbesluit 16 Juny 1580: »Matthys Janss, roydregher, is beueell gedaen dat hy der stadt timmerluyden aenseggen vnd beuelen sal, die cappell buiten de Molenpoort, hent aen die Soeuen Cruicen aff te breken."

16 Juny »in der statt gebaett umb van den Soeuen Cruiss den tichelstein to foeren op der stat plaitz".

26 Juny »betaltt Thoenis Josepss, datt hy gearbeitt hefft aen die Soeuen Cruissenn vmb hett holttwerck aff to breecken, vnd die bouumen (boomen) helppen affhouwenn, vnnd helppenn laden, int bussenhuis (stadsschuur) helppen bringen"; twee dagen arbeid.

3 July »betalt Thoenis Derixcss, dat hy gehaltt heeft aen die 7 Cruytzen 13 karren gebacken stein."

10 July »betaltt Thoeniss Joseppss, 4 daich op der statt plaitzen to arbeidenn, van die tichelstein die van denn Soeuenn Cruissen affgebraeckenn to staepelenn."

7 Augusty »Betaltt Mr. Thomas Singendonck, datt hy beide die huisskenns vnd dat kercxkenn aen die Soeuen Cruissen affgebraecken hefft, dair aen geweest synn 47,550 (steenen): ider duisent aff toebrecken 15 st. *facit* 35 gl. 13 st." — »Betaltt Thoenis Jossepss dat hy aen die Soeuenn Cruissen 2 daich getaltt hefft tichelstein, die meister Thomas dair affgebraecken." Er stonden toen meer kapellen in die buurt. o. a. die van het Melatenhuis, en daar dergelijke gebouwen bij een belegering der stad gevaarlijk konden worden besloot men, ze af te breken.

Van deze kapellen kunnen sommige der klokken afkomstig geweest zijn, welke in die dagen in de Waag gewogen werden, denkelijk om er geschut van te gieten, waarmede men toen juist bezig was:

11 Septembris »Noch gefuert wth dat bussenhuis aen die Waich mit 2 perden etlicke klocken. Noch 10 maill mit 2 perden klocken gefuert wth die Waich int bussenhuis."

»Dewiel myn heeren befinden datt die drye merghen landts opt Hooghveldt by de 7 Cruycen gelegen, van allen tydenn zyn gedestineert ende gegeven geweest voor den armen van den Heyligen Geeste alhier," zullen zij ook voortaan dezelfde bestemming behouden, mits betalende voortaan 50 in plaats van de vroegere 25 gl. aan de Arme Weezen. Raadsbesl. 1 Maart 1592.

Verder is er nog een post in het Timmermans-Rekenboek onder datum 26 July 1662:

»De 7 groote grau steenen liggende in de Moocksche straat, buyten de Meulenpoort, in voortyden tot kruyssen geweest," op de stadswerkplaats gevoerd, om ten behoeve der stad verbruikt te worden.

Misschien, dat men de juiste plaats waar deze heiligdommen stonden, nog zou kunnen terug vinden op de kadasterkaarten, de naam althans bleef nog langen tijd bestaan, getuige de volgende bescheiden. Raadsbesl. 12 Oct. 1653 »Mr. Frederick Matthijssen, stadswerckmr ende metseler,

is geauthoriseert, om den wegh naer St. Anna teghens over tland van Hendrich in de Betouw, daer voor desen de cappelle van de Seven Cruysen gestaen, naer behoren te doen opmaecken ende vereffenen." Zoo ook de twee volgende schepenprotocollen: Op 27 Maart 1699 verkoopt de St. Barbara Broederschap aan Pauwel in de Betouw en Maria Bullen, E. L. »seecker parceel bouwlants, groot ongeveer drie mergen, genaempt de Seven Cruysen, gelegen op den Hoogenvelde, buyten deser stadts Molenpoort, ten Oosten de gemeene wegh." En onder de Arresten en Peyndingen in het Overdrachtsboek 13 October 1628: »Een perceel bouwland op het Hoogeveld, groot ongeveer drie morgen, genaamd de Seven Kruysen, ten protocolle van beswaar ervintelijk fol. 69 verso, eigendom van den heer Jacob van Rosestein J. U. D." Men meene echter niet, dat de naam van het oude kroonwerk Steenen Kruis, die nu op een onzer nieuwe straten overgegaan is, iets te doen zou hebben met de Zeven Kruisen. Dat steenen kruis was een dier kruisen, die oulings zoo algemeen bij alle steden werden aangetroffen, waar de reiziger, in een tijd toen allerlei gevaren hem op den weg belaagden, bij den aanvang van zijn tocht nadat hij de veilige, vredige stad achter zich gelaten had, nog een gebed om hulp en bescherming, of bij zijn behouden aankomst een dankgebed kon uitspreken. Ook dat kruis wordt een paar malen genoemd in oude stukken. In een schepenprotocol van 1422 is sprake van een stuk land groot »2 mergen, toebehoorend aan Henric en Willem van Persingen, opten Hogenvelde gelegen, tusschen het Joden Kirckhoff (nabij het tegenwoordige Ruimzicht) en het Kruis." Bij raadsbesl. van 15 Mei 1676 wordt »op verzoek der geërfden op den Hogenvelde omtrent het Steene Kruys, tusschen de Molen- en de Sieckerpoort, verboden wegen of paden over hun landerijen te maken." Nogmaals in een schepenprotocol van 8 Maart 1679 is er kwestie van land, gelegen »omtrent Steencruys, buiten de Hertsteechse poort aan de santcuylen".

Dat de Zeven Kruisen eenmaal bestaan hebben, is daarmede ten volle bewezen, maar nu oppert zich de vraag, wat was hun beteekenis? Daarop moet ik het antwoord schuldig blijven; ik kan mij slechts tot een gissing bepalen. Bekend zijn de altaren in de R. K. Kerken, met het opschrift *Una ex Septem* en het schijnt mij niet onmogelijk, dat de Zeven Kruisen een dergelijken oorsprong zouden gehad hebben. In het jubeljaar 1525 werd te Amsterdam, »in die kerckstraat, bij Doen Pietersoen, in Enghelenburch," een nu zeldzaam stukje in het licht gegeven, aangaande de wijze om den aflaat te verdienen. De aanvang daarvan luidt: »Hier begint een cleyne corte informatie om te verdienen dye stacien en de aflaten der Seven Kercken van Romen. Item: men sal kiesen seven altaren in dye kercke, off daer so veel altaren nyet en syn *seven plaetsen*. Ende op een yghelic altaar oft plaatse een teyken hangen, om die plaatse te bekennen. Ende daartoe een cleyn ghemeen bordeken, daer in sal staen ghescreven: Hier

ist stacie." Nu is mijn veronderstelling, dat men die »seven plaetsen," die de beroemdste kerken van Rome vertegenwoordigden, in ons geval buiten de stad had gekozen, en dat elk dier Zeven Kerken werd vertegenwoordigd door een kruis geprivilegieerd met dezelfde indulgentien als de bewuste kerken. Daar konden dan de bedevaartgangers hun devotiën verrichten en ten einde die plaatsen meer wijding te geven, had men die kruisen opgericht in de nabijheid van den Calvariënberg. Maar voor meer dan een bloote veronderstelling geef ik deze opvatting niet, aan meer bevoegden overlatenden, om te beoordeelen, of zoo iets mogelijk en waarschijnlijk kan geacht worden.

De Couranten te Nijmegen.

Nieuwsgierigheid of weetgierigheid is van den beginne een der sterkste hartstochten van den mensch geweest, dat bewijst onzer aller moeder Eva en niet minder de Grieksche Pandora. Veel kwaads is door die drift in de wereld gekomen, maar ook veel goeds. Onder dit laatste zal men wel de courant mogen rangschikken. Alhoewel men met derzelver ontstaan niet, zooals de advokaat l'Intimé in Racine's ***Plaideurs***, bij de schepping kan aanvangen, moet men toch een heel stuk der geschiedenis van het menschdom teruggaan, om den oorsprong der zoogenaamde »zesde mogendheid" te vinden. De Chineezen, die alles lang vóór het Westen schijnen gehad en gedaan te hebben, lazen natuurlijk een soort van couranten, eene kleinigheid van tien eeuwen vóór onze jaartelling. De Babyloniërs hadden schrijvers, die belast waren dag aan dag alle publieke gebeurtenissen op te teekenen. Verder reeds hadden de Romeinen het gebracht: gretig verslonden de ***flaneurs*** der Eeuwige Stad hun op het Forum geplaatste ***Acta Diurna*** (Dagelijksch Nieuws), waarin de merkwaardigste voorvallen in Stad en Staat bekend gemaakt werden. Daar had in de eerste eeuw onzer jaartelling de nieuwsverspreiding reeds zulk een hoogen trap van ontwikkeling bereikt, dat de hekeldichter Juvenalis van een Romeinsche dame kon gewagen, die haar morgen doorbracht met het lezen van het dagblad.

De courant verdwijnt dan weder in de middeleeuwen, om eerst te herleven anderhalve eeuw na de uitvinding der drukkunst, wanneer zij weder opdaagt in nieuwsbrieven en geschreven nieuwsbladen, totdat men in het begin der 17^{e} eeuw de eerste sporen der periodieke pers aantreft. De Heidelbergsche bibliotheek bezit een geheelen jaargang van een nieuwsblad, ***Relation aller furnemmen und gedenkwürdige Historien***, enz., dat in 1609 te Straatsburg werd uitgegeven, en dat als patriarch van het moderne dagblad kan beschouwd worden. Op 23 Mei 1619 zag in Londen het licht het eerste nummer van een geregeld verschijnend weekblad, ***The certaine Newes of this present Weeke***, bij Nicholas Bourne en Thomas Archer, maar zonderling en onverklaarbaar is het, dat bijna elk nummer

16

daarvan bij een anderen uitgever verscheen. Te Parijs gaf Dr. Théophraste Renaudot van af 1631 geregeld een courant uit, die de voorloopster werd van de beroemde *Mercure de France.*

Dat de dagbladpers reeds vroegtijdig in Nederland tot bloei kwam, is een welbekende daadzaak. In de eerste jaren van de 17ᵉ eeuw verschenen te Amsterdam, 's-Gravenhage en Leiden geregeld dagbladen in de Fransche taal, die door geheel Europa verspreid en ijverig bestudeerd werden. De oudste exemplaren van Nederlandsche couranten, die bewaard gebleven zijn, berusten in de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage en loopen van 25 April 1626 tot 3 Nov. 1635. Die bladen verschenen elken Zaterdag; enkele malen, wanneer er bijzonder gewichtig nieuws was, ook nog 's Maandags. Genoemde verzameling bestaat uit twee gelijktijdig te Amsterdam verschenen bladen. De vijftien eerste aanwezige zijn zonder titel of opschrift, gedagteekend 25 April tot 1 Augustus 1626 en gedrukt »tot Broer Jansz., out-courantier in het Legher van syn Princel. Excell." Andere dragen het opschrift *Courante uyt Italiën ende Duytschlandt*, etc. en zijn gedrukt voor »Jan van Hilten, by de wedᵉ. van Joris Veseler, woonende aan de Zuiderkerck, in de Hope." Doch het folioblad, waarop de onthoofding van Oldenbarneveld, 13 Mei 1619, uitvoerig beschreven wordt, is niet te 's-Gravenhage gedrukt en eindigt met de woorden: »Wat voorders passeert sal ic V.E. toecomende Vrydaghe in *de Courante* mededeelen." Desgelijks bestaat er een nummer van een Amsterdamsch blad, gedagteekend 5 April 1621, een ander 13 Maart 1623. Ook in de *Warenar* van Hooft, uitgegeven in 1627, komt een gezegde voor, waaruit men zou opmaken, dat er toen ter tijde reeds couranten bestonden. Er wordt daar afgegeven op de rijke dametjes en haar kransjes:

> Tweemaelen ter weeck leest m'er van blat tot blat,
> De courante-nouvelles uit de vier hoecken der stat.
> Getrouwelyck vergadert door secretaris Snap-al.

Die secretaris Snap-al doet echter denken aan geschreven nieuws, want vóór gedrukte couranten in zwang kwamen, placht men op andere wijze te voorzien in de behoefte, om het nieuws te vernemen. Voor het bestuur der steden was het van belang, bijtijds bekend te zijn met gebeurtenissen, die invloed konden uitoefenen op handel en nijverheid. Dat men daartoe een eigen correspondent onderhield, toont een post in het Rekenboek van 's-Gravenhage, van 1592 luidende: »Betaelt Cornelis Cools, notaris, de somme van 12 ℔, uyt saecke van seeckere dienste by hem gedaen, met schryven van eenige nieuwsmaren van de comptoiren tot Amsterdam." Deze Cools had namelijk ondernomen, bij de kantoren te Amsterdam, het nieuws te verzamelen, dat zij van hun buitenlandsche correspondenten ontvingen, en dit briefde hij wekelijks over aan den 's-Gravenhaagschen magistraat. Uitvoeriger misschien waren de berichten waarvoor de magistraat

van Leiden in Mei 1600 Derick Gool, casteleyn van 't Hof van Holland, betaalde »ter saecke dat hy de couranten, twelck syn de lopende tydinge van Romen, Venezien ende Coelen, begost Martini 1599, weeckelick uytgeschreven ende aen ons overgeschreven heeft."

Een dergelijk nieuwsagent stelde de Nijmeegsche magistraat een paar jaren later in Keulen aan. »Is geresolveert," luidt een raadsbesl. van 24 Sept. 1595, »dat seckere »Henryck van Bilderbeeck, aengenomen hebbende een Eerbaer Raedt van die daegelixe occurrentien te adverteren, over sulcx jaerlicx vuytgericht sullen werden vyfftich gulden, één helfft tot last van deese stadt, ende dander helffte ten laste van het Quartier." In het Rekenboek v. d. j. komen deze posten voor: »Reinier Vos gebracht hebbende brieven van nieuwe tijdingh 1 gl. 10 st." »Verricht Hanrick Bilderbeeck tot Collen, synde hem van een Eerbaer Raeth togelacht, tot een vereeringh ter saken van syn moiten (moeite), van die nieuwe tydingh ten allen weeken over te schryuen 25 gl." »Den secretaris Beyer ter saken van baedenloon, synde by syn L(ieve), so aen die Coelsche tydingh als andersins verschaten." Jaarlijks daarna werd Bilderbeeck betaald; in 1597 ontving hij 37 gl. 10 st. voor »seeckere diensten," in 1598 de zelfde som voor »secreete diensten."

Het blijkt niet, of Bilderbeeck een Nijmegenaar was, hoewel in 1553—54 zekere Gerit van Bilderbeeck groote hoeveelheden gehouwen steen levert tot het verbouwen van het Raadhuis. Maar het is daar niet duidelijk, of hij in Nijmegen, dan wel in Wezel woont, waar de steen gekocht werd. Blijkens een overdracht van 4 Febr. 1629 bezat Berndt Hendrickss van Bilderbeeck een huis in de Stockumstraat. Enkele posten uit de Rekenboeken aangaande den Keulschen correspondent mogen bijdragen om eenig licht te verspreiden over de betrekking, die hij ten behoeve der stad uitoefende:

1602, 1 Sept. »Geresolveert den agent dezer stadt binnen Collen, in recompens van seecker boeck, handelende van muntsaecken by hem der stadt vereert, te beschencken met eenen gouden penninck van de swerte van een once."

1604, 27 Jan. »Samuel Tressel, klerck van griffler Aernsen (Cornelis van Aerssen, griffier der Algemeene Staten sedert 1585), voor idt mededeelen van de tydingh so dagelycx voorvallen, twee rosenobels." (een voorlooper van de Staatscourant).

1609. »Betalt voor stadsportie in de vereeringh van Hendrick Bilderbeeck, voor de transmise van de couranten 25 gl. Dito verricht den burgermr. Henrick Wintgens, so vor bodenlohn van de weeckelicke couranten, als voor vereeringh van syn dienaer [die de couranten rondbracht] 12 gl. 14 st."

Burgermr. Hend. Wyntgens, voor bodenloon aan de ordinaris van Cölln, als vereering aen zyn dienaer en aan den klerck van Bilderbeeck, 10 gl. 19 st. Item so voer bodenlohn van de weecklicke couranten als voor ver-

eerungh aen den dienaer van burgemr. Hendrick Wyntgens 12 gl. 14 st."

1612. »29 Marty bet. Engel Janssen by hem verschoten over de porte van de couranten van 't voorleden jair, 19 gl. 8 st."

1622, 6 Mei. »Henrick van Bilderbeeck, hem toegeleyt jairlix voor dadvysen van Collen 25 gl."

1626. »Betaelt aen Handrick van Bilderbeeck 25 gl., voor diensten der stadt gedaen int overschryven van Colen idtgene wat notabels passeert; bet. aen Johan de Beyer, over verschott van briefloon van de wekelycksche couranten over Coelen 8 gl. 18 st."

1631. »Betaelt aen den secretariss Renier de Beyer, de somme van een en sestich gl. twee stuv., tot behoeff van den aghent Bilderbeck tot Cuellen, voort overschryven en senden van de wekelicke advyzen."

1633, Raadsbesl. 26 April. »Den agent Bilderbeeck tot Ceulen, is ten aensien dat hy eenigen tyt herwaerts ter weecken *tweemael* advisen overgeschreven heeft, tot een extraordinaris vereeringhe toegelecht twintich guldens eens."

1634. »Aen den secretaris Wilhelm Klerck betaelt, ten behoeve van den agent Bilderbeeck tot Ceulen, de somme van 50 gl., voor twee jaeren tractement vervallen ultima Decembris 1633 en 1634, jaerlicx 25 gl. Ende noch 21 gl. voor het port van de advisen van Coln commende, over de voorschreven twee jaeren, jaerlicx 10 st.; comt te saemen 71 gl."

1640, Raadsbesl. 2 Decembris. »Henderick van Bilderbeeck, agent van de hooch mogende heeren staeten gnrll. tot Colln, is ter cause dat hy tweemael in de weeck die advysen herwaerts geschreven ende overgesonden heefft, toegelegt eene vereeringhe van vyfftich guldens eens, boven het ordinaris traictement daertoe staende."

1653. »Aen Heyn de sackendraeger 3 gl., voor dat hy de courant van Bilderbeeck ten huyse van den heer Burgemr. des avonts in den winter gebrocht heeft."

1657. »Gerard Leefe, posthouder tot Maeshees, 22 gl. voor loon van het port der Keulsche brieven."

1691. »Aen den heer resident Bilderbeeck voor een jaar correspondentie 50 gl."

Het schijnt, dat de betrekking van vader op zoon overgegaan was, maar de geheele correspondentie, meer dan een eeuw lang volgehouden, is verloren gegaan; er blijft geen enkele brief meer van over. — Zekere Christiaen Laurens Bilderbeeck schreef nog brieven uit Keulen, over politieke zaken, enz. aan de Staten-Generaal, 1683—1708. Ook berusten in de British Museum Library, te Londen, een aantal brieven, in den loop dier jaren door hem geschreven aan den Treasurer of the Ordnance, Bertie, alsmede aan den Engelschen staatsman William Blackwaith, gezant in Duitschland 1696.

Behalve op deze berichten uit Keulen, was onze magistraat ook reeds

vroeg, ten bate der stad, op zekere couranten, denkelijk uit Holland, geabonneerd. In 1672, toen Nijmegen tengevolge der ontzettende afpersingen van het Fransche occupatieleger, in hoogst kommervollen financieelen toestand verkeerde, werd op 11 October in den Raad »goedgevonden en verstaan, dat in het toecomende geene couranten verder tot laste van de stadt sullen gelevert worden. Sullende de heeren particulierlick de couranten laten halen om te lesen, en voor yder reys twee stvrs. betalen, en de secretaris sorge dragen, dat t'elckens de drie couranten met de twee strs., om twaelff uyren wederom ten huyse van den boeckvercoper worden gebracht." Maar lang duurde die bezuiniging niet, want reeds in het Rekenboek van 1677 vindt men: »Aen Guiliam Meys, boeckverkooper, 236 gl., betaeld voor geleverde couranten, pampier, en anderen." Wat men onder die »anderen" te verstaan heeft, kan men nagaan uit posten in het *Schultboek* van den stadswerkmeester, die belast schijnt geweest te zijn met den aankoop van het nieuws: 31 Jan. 1680 levert Guilliam Meys: Lettre d'un bourgeois d'Amsterdam, 6 st.; 4 Februari twee couranten extraordinaris, 4 st.; 25 Febr. twee Advysen van een patriot, 22 st.; 6 Maart twee couranten extraordinaris; 15 Maart twee dito 8 st.; 23 Augustus twee couranten extraordinaris 4 st.; 12 October, twee couranten extraordinaris 4 st. — Van January 1680—81, 208 couranten à 20 gl. 16 st. 1682 »Aan Guilliam Meys Verscheyde Franse en Duytse nouvelles, wegens de gereformeerde in Vranckryck," en steeds massas extraordinaris couranten a 2 st. het stuk.

Men schijnt met dat aanschaffen van nieuws op stadskosten langzamerhand meer overdadig te werk gegaan te zijn dan dienstig was, want 30 Dec. 1702 vond de Raad noodig, het volgende besluit te nemen: »Is goetgevonden en verstaan, dat van nu voortaen geen couranten meer aen de huysen van de burgermeesteren, werckmeesteren, stadsrentmeester, nogh ymant anders sullen gebraght off gelevert worden, dan alleen dat de weeckelicke couranten op het raethuys gelevert sullen worden, sullende geen andere aen de leveranciers van wegen dese stat goet gedaen off betaelt worden." Ook aan die wekelijksche courant kwam weldra een einde. Op 5 Febr. 1705 besloot een Eerbaar Raad: »tot menage van de stadt, de leverancie van de weeckelyxse couranten af te schaffen, en sall daervan, aen den boeckvercoper Van Wesel kennis gegeven worden." Tien jaren later, 9 Jan. 1715, wordt er weder »geaccordeert met den boeckdrucker Abraham van Wesell, om voor 27 gl. sjaarlyks, aen dese stat, ten dienste van HaerEd. en Achtb., alle weken te leveren drie Amsterdamsche (lees: drie exemplaren van de Amsterdamsche, enz.), drie Haagsche en twee Fransche couranten, met derzelver lardons (bijvoegsels). Wordende de stockmeester (tevens concierge van het Raadhuis) vervolgens gelast, om, na het eindigen van HaerEd. en Achtb. vergadering, telkens voorsegde couranten na sig in bewaring te neemen, en deselve wekelyks aen den

Raadssecretaris, om geliasseerd te worden, over te geven." (Die Fransche couranten, waarvan sprake is in dit raadsignaat, waren vermoedelijk geen couranten in Parijs of in Frankrijk gedrukt, maar een of ander nieuwsblad in de Fransche taal, in Nederland uitgegeven. Zulk een blad verscheen van af 1710 wekelijks een- of tweemaal bij Michel Chevalier te Utrecht, »doch alles tsyner pericule, ende blyvende gehouden te verantwoorden in gevalle ietwes in de voorsz. courant mochte worden gesteld, waardoor het gemeen ofte ymant in het particulier mogt syn benadeelt of geprejudiceert." Het blad bleef negen jaren in stand. In 1720 werd er te Rotterdam een Fransche courant uitgegeven door François Michel Janson, met den titel *le Nouvelliste sans Fard, ou la Gazette sans Privilège*). Eindelijk werd er in onzen Raad op 1 Febr. 1736 »besloten dat er in het vervolg geen couranten op het stadhuis geleverd of gebracht, geen comptoir of andere kleine almanakken, aan de raadsleden en anderen zullen uitgedeeld of gegeven worden, maar in plaats daarvan één pistool (9 gl.) sjaars."

De oudste melding te dezer stede van een annonce in de courant, komt voor, *ni fallor*, in raadsbesluiten van 28 April en 4 Sept. 1644, waarin goedgevonden wordt, teneinde een beter bezoek te verkrijgen van de twee paardenmarkten, die hier op Woensdag voor half Mei en op St. Gallen-dag (16 October) gehouden werden, »dezelve in de gazette te doen stellen", en verder met hetzelfde doel biljetten in de omliggende steden rond te zenden. In het rekenboek van 1656 vindt men een post: »Aan de couranten te Amsterdam voor notificatie van inauguratie 8 gl. 16 st." Deze som werd betaald, teneinde den lande bekend te maken, dat onze Illustre School op 3 Mei v. d. j. was ingewijd en om studenten herwaarts te trekken. Merkwaardig is de volgende bekendmaking. Op 25 Nov. 1684 werd in den Raad besloten, dat »per naesten door de courante alom soude worden bekent gemaakt," dat alle personen die wegens de Gereformeerde Religie hun woonplaatsen hadden moeten verlaten en die genegen mochten zijn, zich hier ter stede te vestigen en eenig handwerk, koopmanschap of nering bij de hand te nemen, zulks niet alleen kosteloos zouden mogen doen, maar dat zij nog daarenboven het burgerschap zouden ontvangen en tien jaren lang vrij zijn van wachten, tochten en alle persoonlijke taxen. Met belofte dat die vrijheden, naar bevind van zaken en bekwaamheden van personen, nog verder uitgebreid zouden worden. Vroeg in de 18ᵉ eeuw maakte men niet zelden gebruik van »de publicque courant," om stedelijke aankondigingen openbaar te maken. Zoo werd 27 Aug. 1700 besloten »bij de courant bekent te maken" dat de aanstaande kermis »volgens den Ouden Stijl (van tijdrekening) zal gehouden worden" en dat er daarop geen comedianten of goochelaars werden toegelaten. Op 25 Juni 1705 werd op dezelfde wijze een voorzanger en lezer voor de

Groote Kerk en ziekentrooster opgeroepen; en in de raadzitting van 19 Augustus v. d. j., besloot men de namen der voornaamste medeplichtigen aan den mislukten aanslag op het Stadhuis, in de »publicque courant" te doen zetten, onder belofte een premie voor dengene, die hen in handen der justitie zou stellen. De couranten, waarin men dergelijke annonces plaatste, worden ongelukkig nooit genoemd.

Gelderland kan zich er op verheffen, reeds vroeg een courant bezeten te hebben. Daarvan is een nummer bewaard gebleven, dat ten titel draagt: „*Arnhemsche Courante* n°. 38, MDC.XXXII. Tot Arnhem. By Jacob van Biesen, in de Turfstraet, in den Vergulden Bybel, int jaer 1632, den 14 September." Evenals de meeste couranten dier dagen bestaat zij uit twee bladzijden druk, in twee kolommen, op een half vel folio. Dat die courant reeds twee jaren vroeger verscheen, mag men opmaken uit een bijblad, in de Leidsche Universiteits-Bibliotheek aanwezig, met den titel »Amplicatie van de Arnhemsche Courante, uytghegheven den 5 February 1630." Maar daartoe beperkt zich al wat ons bekend is omtrent dat nieuwsblad. In de 18ᵉ eeuw schijnt er te Arnhem geen courant verschenen te zijn. Uit een plakaat van de Staten van Gelderland in 1786 blijkt, dat er toen in geheel Gelderland geen enkele courant gedrukt werd. Nog in datzelfde jaar evenwel, ontstond de Oranjegezinde *Geldersche Courant*, die tweemaal 's weeks verscheen, en in 1786--87 bij Johan Olivier te Zalt-Bommel uitkwam. De destijds vier-en-twintigjarige Gysbert Karel van Hogendorp plaatste verschillende mededeelingen in deze courant. Zij kwam ten einde in 1787, toen Olivier als stadscourantier te Utrecht werd aangesteld. De tegenwoordige *Arnhemsche Courant* vangt eerst aan met 1814.

De eerste courant, die in Nijmegen gedrukt werd, was een Fransch blad. In de raadszitting van 1 Febr. 1769 deelt de boekhandelaar J. van Kampen mede, dat zeker persoon geneigd was, een courant te schrijven en uit te geven en permissie verzocht, die te mogen drukken. Dit werd toegestaan, onder dien verstande, dat hij, van Kampen, verantwoordelijk zou zijn voor al wat in die courant verscheen. Hoe lang dat nieuwsblad bestond, is geheel onbekend. Even weinig weet men van een ander Nijmeegsch blad, dat ook alleen uit een raadsbesluit bekend is. Op 29 Sept. 1797 veroorloofde de Raad »den burger Chastelyn de Bie, om binnen deze stad te mogen doen drukken en uitgeeven, een weekblad onder den titul van *de Nieuwe Rapsodist*, alsmede om in hetzelve advertentiën en bekendmakingen te mogen plaatzen, mits hetzelve met den naam van den autheur betekent, of door den drukker worde gegarandeerd." Ook deze onderneming heeft geen sporen van haar bestaan achtergelaten.

Meer levenskracht bezat de *Nijmeegsche Courant*, waarvan het eerste nummer verscheen bij J. C. Vieweg in Januari 1800 en dat van toen af tot 1813, Dinsdags en Vrijdags, zijn opwachting maakte tegen een jaarlijkschen abonnementsprijs van drie gulden. Van deze courant bezit de

Gemeente-Bibliotheek geen exemplaar, doch het Arnhemsche Museum van Oudheden het nummer van 17 Nov. 1802. Door het overlijden van Vieweg in 1813 moest de uitgave gestaakt worden, aangezien de Franschen bepaald hadden, dat het aantal boekdrukkers hier ter stede moest verminderen. Op 4 Jan. 1814 vertrokken die ongewenschte gasten en reeds den volgenden dag zond de Wed. J. C. Vieweg een circulaire rond, waarin het herleven der *Nijmeegsche Courant* onder haar leiding werd aangekondigd. Het eerste nummer daarvan verscheen op 25 Januari daaraanvolgend. Dit geleek toen echter weinig op de vier vellen druk, die ons nu des Zaterdags-avonds tehuis gebracht worden. Het was een half vel folio, dat Dinsdags en Vrijdags verscheen en in het jaar 4 gl. 10 st. »buiten de porten" kostte; annonces 2 st. de korte, 3 st. de lange of doorgaande regels. Al het nieuws, dat er mede te deelen was, vond zijn plaats in twee kolommen, terwijl perpendiculair daarop een smallere derde kolom langs den buitenkant liep. Het eerste nummer bevatte slechts drie annonces, bestaande in eene bekendmaking omtrent de spreekuren van den commissaris des Arrondissements, een notarieele oproeping en een handelsannonce van de Wed. Vieweg. In het vierde nummer verschijnt de eerste aankondiging van een sterfgeval, die dezen omstandigen vorm aannam:

*** Het heeft den almogenden God behaagt, heden ten 6 uren in de morgenstont, onzen veelgeliefden oudste Broeder Johannes Peuskens, in den bloei zyns levens, in den ouderdom van ruim 39 jaren, na eene ziekte van bijna 3 weken uit ons midden weg te rukken; een ieder kan ligtelyk bezeffen hoe grievend dit voor ons smartelyk verlies is; terwyl wy hiervan langs deze gewoonlyke weg aan Naastbestaanden en vrienden kennis geven, met verzoek van brieven en rouwbeklag verschoond te mogen worden.

Gebr. A. en H. en de *Gez. PEUSKENS.*

P.S. De affaire zal voortgaan als te voren onder de firma van de *GEBR. J. & A. PEUSKENS.*

De tegenwoordig *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, is de lijnrechte afstammeling van die oude *Nijmeegsche Courant.*

De Landweer.

Het woord Landweer had oudtijds een dubbele beteekenis: 1° de verdediging van het land tegen den aanval of inval van den vijand, de algemeene volkswapening ter afweer van een vijand, in tegenstelling tot *heervaart*, waaronder men een vijandelijke expeditie buiten het grondgebied verstond. 2° Concreet beteekende Landweer, al wat diende tot verdediging van het land, allerlei verdedigingswerken, als schansen, dijken en dammen, een verdedigingslinie. Zoo was de Chineesche Muur in beginsel een landweer; desgelijks waren de beide muren dwars door het N. van Engeland getrokken; de zoogenaamde *limes*, die van de Donau tot den Rijn liep; de wal, dien de Saksen in 758 opwierpen tegen de invallen van Pepijn den Korten, en de circumvallatielijn, om Parijs heengetrokken, in hun soort alle landweren. In deze beteekenis komt dit woord veelvuldig voor in onze oudere bescheiden, ongelukkig hoofdzakelijk slechts terloops, doch voldoende om aan te toonen, dat ook deze stad weleer haar landweer bezat. Omtrent den oorsprong van dat oude verdedigingswerk is mij niets bekend. Het wordt reeds vermeld in het Rekenboek van 1425: »Gybken den lantmeter, gegeven van der Lantweren te meten 1 Rh. gl., ende Peter Pen tot tween reysen verlacht 109 meeuwen; want op die Lantweer twee werf mit 10 perden gereden wart", enz. Verder ontmoet men de Landweer in de volgende posten van de Rekenboeken:

1530 wordt er een stuk land verkocht, »gelegen by den Muynthovel, by die Lantwere."

1560. »Bernt van Hoen, rydende bode, is gewest by die greffin van Styrom, angaende den toll in die alde Lantweer."

1577. »3 karren sandtz en een kar keien gevoerd aen die Lantweer."

In de raadsignaten: 4ª pt. Ven. Sacram. 1560 »Hoeckelom en Touman verordent tho Arnhem tho verreisen, om die saicke in die alde Landtweer tegens die grevynne van Styrom to verdedigen."

30 April 1595 verzoeken de geërfden »op het Hooghevelt, dat het hun vergunt moege worden, den Landtweer op te maecken." De raad benoemt een commissie, bestaande uit een burgemeester en drie raadsheeren,

»om mit den geërffden van alles dienaengaende te spreecken ende inspectie oculaire te nemen."

11 Maart 1598 weder een commissie benoemd om »het afgegraven landt aen de Landtwehr te gaen besichtigen opt Hoghevelt."

4 Juni 1600 Eenige heeren worden benoemd »om eenich landt van de heyde naest die Landtweer te vercopen."

Verder wordt zij ook een paar malen genoemd in het *Liber Depositionum Testium:*

1543. »Dom^a. Simon. et Jude, een huys en bouwlant by die Lantweere gelegen."

1545. »3^a. pt. Andree, een stuk land groot 5 hont, »aen die Lantweer gelegen."

Uit de gegevens, die wij ter onzer beschikking hebben, is het niet mogelijk met eenige nauwkeurigheid den loop aan te geven, dien deze verdedigingslinie volgde. Alleen zal het blijken uit de volgende uittreksels uit schepenprotocollen, dat zij rondom de geheele landzijde der stad heen ging, van Ubbergen tot en met Neerbosch; verder N.waarts heb ik haar niet kunnen traceeren, wat evenwel geen bewijs is, dat zij daar niet bestond, want de streken van Weurt en Beuningen worden weinig genoemd in onze bescheiden. Uit verschillende punten, die opgegeven worden, zou men geneigd zijn, te veronderstellen, dat de Landweer op sommige plaatsen een dubbele linie vormde. De binnenste liep aanvankelijk door de Hersteeg; zij wordt vermeld in een schepenprotocol van Sab^e. pt. Magdal. 1434, in welken tijd deze straat nog buiten de stad lag, en het is waarschijnlijk, dat de poort en hamei, die in 1420 en 1428 aldaar genoemd worden, bestemd waren, om den toegang door dit aardwerk tot de stad in tijden van gevaar te kunnen afsluiten. Verder gaande zou men wellicht kunnen veronderstellen, dat die zekere Stadsgracht, die vóór den uitleg der stad zoo herhaaldelijk genoemd wordt, tusschen de St. Jorisstraat en de Burchtpoort (***Oud-Nijmegen's Straten***, bl. 113 en 182) met deze Landweer in verband stond. De woorden, waarin de Landweer bij de Hersteeg, in bovengenoemd protocol beschreven worden, luiden als volgt: »een stuk land gelegen in de Hertstege, tusschen Johan Dunnit en Willem Borren genaamd Borken, achter strekkende tot aan de Lantwer, vóór aan de straat." Ook Sab°. pt. Invoc. 1440: »Een tuin, genaamd die Stelte, in de Hirtzstege, strekkende tot de Lantweer." 3^a pt. Esto Mihi 1457 »een huis buiten de Borchpoort, naby de Ubberchsche poerten, naest de Lantweer." Dit Oostelijk stuk landweer moet vervallen zijn bij den uitleg der stad, die in 1467 voltooid werd, waarbij dit geheele terrein binnen den nieuwen ringmuur kwam te liggen. Tot deze binnenlinie behoorde denkelijk ook het gedeelte, vermeld in de volgende woorden: 1542 »4 morgen land tusschen de Landweer en de Gruesbexsche straet, strekkende tot aan de stad."

Een meer geavanceerde linie ontsprong in Ubbergen; het Noordelijkste punt, waar wij haar aantreffen, lag omtrent de Kop: 1424 Reyner van Kuyck verkoopt een jaarrente aan Bartholomeus die Klaer, uit een huis, enz. »genoemd de Kop, bevattende 18 mergen lands, tusschen die greeff van Ubbergen (de heeren van Ubbergen voerden den titel van graaf) aan eene zijde, en Jan Nyerman aan de andere, strekkende met een eind tot aan den Henxtberch, met het andere tot aan den Landtweer." Sab°. pt. Scolast. 1531 »Land op het Nyvelt, naast het erf de Kop, strekkende tot de Lantwer." Die Animar. 1531 Johan van Boenenborch gen. Honstein en Margaretha, zijn vrouw, schenken een jaarrente van 3 schepels winterkoren aan het H. G. Huis, uit een stuk land »bij den Cop, strekkende tot de Landweer." De Pedelersgasse was een weg, die van af de Borchtpoort over het plateau in de richting van Ubbergen liep (de weg naar de Kop?); ook deze wordt in verband met de Landweer genoemd: 8 Maart 1428 »by de Pedelersgasse, aan de Lantweer."

Als volgend punt van aanknooping W.waarts, vinden wij den Groesbeekschen weg: 6 pt. Pascha 1532 »land by de Lantweer, tusschen de Lantweer en den weg waarmede men gaat naar Groesbeeck."

Van den Groesbeekschen weg liep zij naar den Mookschen weg. 3ª pt. ipso Thome 1468 »lant by dat Galgevelt (dit lag tusschen St. Anna en de stad) aen die Lantweer, tusschen de Groesbeecxsche straet en de Mouwicxsche (Mooksche) straet, achter strekkende tot de Lantweer." 1569 »Aefferdens Kamp, gelegen buiten de Molenpoort, tegen de Landtweer." In een schepenprotocol van 1578 wordt Aefferdens Kamp beschreven als »gelegen in een slach waltz fine des Keisersboomken, dat op die Moeccksche straet steet." (In 1616 den Huiselenberg offte Keysersboomken). 25 Aug. 1571 't huys den Wytschenborch, opt Hoighvelt, tusschen de Groisbeecksche strait en de Moicksche straet, strekkende tot den Lantweer." Zij nam haar loop niet ver van den Valenbaart, een hofstede even voorbij het tegenwoordige Groenewoud: 4ª pt. Exaudi 1561 »lant by de heide, by den Valenbaert, tusschen het erf van de stad en de Lantweer." 20 Mei 1691 »een perceel bouwlant gelegen buyten de Lantweer, onder Hatert, an den Valckenburch." (»op den Valckenburgh, tegenover den Valenbaart" schepen prot. 11 Jan. 1734).

Daarop ontmoeten wij haar weder bij de Proostdij, een complex van bouwland tusschen de Groenesteeg en het Heijendaal. Dit land draagt nog altijd den naam van Proostdij, omdat Karel van Egmond in 1517 acht hoeven daarvan »gelegen noirtwert buyten aen der Landweren onser stat Nymegen," tot onderhoud van den Proost aan St. Stevenskerk geschonken had. Hier helpen ons weder verscheidene protocollen: 1552 »land in die Praestdy, by de Landweer." 1597 »land gelegen in de Proostdye, Noordwards die Lantweer, sZuidenwart die heyde." 3 Nov. 1607 »land gelegen in die Praestye in het schependomb van Nijmegen, mit eenen

eynde aen die heyde vnd metten anderen eynde aen die Lantwehr."

Dan verder in W. richting. In den brief, waarbij hertog Karel bovengenoemde landerijen schenkt aan de Proostdij, wordt ook opgegeven: »een stuck heydelantz dat gelegen is westwart aen der straten ind landweren die neffens sent Anthonys capell liggen, oistwert aen den Halterschen wech, noirtwert aen der Lantweren, zuytwert aen onser heyden nae der Haltert" (Hatert).

De Groenesteeg of Groenestraat loopt van het Groenewoud naar den Graafschen weg; ook in die richting kunnen wij de Landweer volgen in tal van opgaven: 1514 »land int Galgenvelt, tusschen de Groenstege en Lantwere" (desgelijks Sab°. prof°. Jac. apost. 1568; 21 Dec. 1594). – 1537 »Opt Hogevelt tusschen de Landweer en de Groensteghe (zoo ook 18 Juni 1538). 1548 land »int Galgevelt, by het Hoighvelt, strekkende tot de Lantweer en Groenstege." 13 Sept. 1595 »land in de Gruensteghe, int Galgevelt, aen de Landtweer." 29 April 1624 »bouwlant op het Hoogeveld, schietende met den eenen einde aen die Gruinstege, vnd mitten anderen an die Lantweer."

Omtrent Hees en Neerbosch zijn de aanteekeningen minder talrijk, en het verdient opmerking, dat die aangaande laatstgenoemde plaats hoofdzakelijk van betrekkelijk lateren tijd zijn: Sab°. pt. Letare 1535 »lant tusschen de Wychensche strait (oude Heessche laan) en de Lantweer, opt Nyhevelt." 7ª alt. Scolast. 1538 »lant int Nyvelt, op die Lantweer, ende opten Graeffsche wech." 29 April 1778 »Bouwlant te Hees, naast het R. K. kerkenhuis en langs de togt of leygraaf genaamd de Landweer, zynde ter anderer zyde onder Neerbosch gelegen; de Z. grens word door de zoogenaamde Landweer gevormd." Die »togt of leygraaf genaamd de Landweer" zullen wij ook lager ontmoeten.

Tot Neerbosch behooren de volgende aanduidingen: 1548 »lant gelegen aan de Lantweer, by de Duckenborchsche straet en Graefse straet." In een raadsresolutie van 26 Juni 1613 is er sprake van »die weteringh streckende langhs die Landtwer, ende respondeerende op die Schaepsweteringhe," nogmaals genoemd in een raadsbesl. van 15 Juni 1614. De Schaapswetering bestaat nog onder denzelfden naam, ten N. W. van den Dukenburg. 23 Nov. 1695 »Zeller's camp liggende op den Hoogenvelde, naer St. Anthonis moolen, tusschen die Lantweer en de gemeyne Haterschestraet." Misschien is dit hetzelfde stuk land, dat in 1530 van de stad gekocht werd door Derick van Zellar, en beschreven als »gelegen by den Muynthovell, by die Lantweren, haldende 8 mergen." Een stuk daarnaast, 6 morgen groot, lag eveneens »by die Lanthwere." - Verder: 15 Maart 1729 »land op den Hogenvelde, palende met een eynd aan de Graafsche weg, en met het andere eynde aan de Landweer." 26 Aug. 1760 land in Neerbosch, schietende van de eene kant naar beneden tot aan de Landweer, en aan de andere kant naar boven, de helft van het

bouwland regt op loopende tot aan de Graafsche weg." 17 Jan. 1704 »een stuk land in Neerbosch, begrensd ten N. door de Landweer, ten O. door mevr. Singendonck (Bysterhuizen?) met een uitweg op de Graafsche weg." 14 Maart 1776 »land onder Neerbosch, strekkende van de Graafsche weg tot aan de Landweer." 1 Mei 1786 »bouwland te Neerbosch, bij de kerk, opschietende naar de Graafsche weg tot aan de zoogenaamde Landweyer, welke Landweyer tusschen dit en het navolgende parceel gemeen blyft." (Deze tocht of wetering, op de stafkaart Landwayer genoemd, ontspringt achter de R. K. kerk, en loopt van daar in rechte lijn Z.W. waarts, tot aan den spoorweg naar Tilburg.) 7 Dec. 1789 »een morgen land te Neerbosch, langs de allee van luitenant Wolff, zich uitstrekkende tot aan de Landweer." 4 Aug. 1791 »bouwland schietende van het buiten van luit. Wolff, te weten van de Landweer tot aan de Doode graaf, met de daarop staande boomen langs de Landweer, alsmede de daar loopende nieuwe weg."

Uit de boven aangegeven punten zou men opmaken, dat de Landweer, in ruwe trekken genomen, nagenoeg de richting volgde van die aaneenschakeling van wegen, die van af de Kop naar het Hengstdal liep, van daar den ouden zandweg volgde, die op kaarten den naam draagt van Postweg, verder de Groenestraat, van het Groenewoud tot aan de St. Anthonismolen, dan de Dennenweg om Hees heen, en Neerbosch insloot achter Bijsterhuizen om, waar wij haar spoor verliezen, dus het grootste gedeelte van het Schependom omvattende. Denkelijk hebben de hier genoemde wegen wel hun ontstaan aan de Landweer te danken. Aan den achterkant van die verdedigingslinie toch, moest een open ruimte gehouden worden, voor het manoeuvreren der verdedigers, en deze vormde, in tijd van vrede, een geschikt middel van verkeer tusschen de hoofdwegen, die uit de stad radieerden: de weg (veldweg) naar Ubergen; die naar Kranenburg (Bergendaalsche weg); de Groesbeeksche weg; de Mooksche weg; de Graafsche weg en de Heessche weg.

In de boeken en geschriften, die mij hier ten dienste staan, is het mij niet mogen gelukken, iets omtrent de Landweer, haar ontstaan en haar onderhoud te vinden. Onbekend is het mij dan ook, of zij, behalve bij Gelder, dat in de 15^{e} eeuw nog Geldersch was, nog op andere grenzen onzer provincie aangetroffen werd. Zeker is het, dat in Overijsel weleer landweren bestonden. In den landbrief van David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, treft men daaromtrent de volgende verordeningen aan: »Item wie die Landtweere brecke, schyenede (schendde), offte daer inne houwe, die sall syn rechter handt ghebrocken (verbeurd) hebben; unde off daer enighe beesten ynghevonden worden, sullen aen ons ende onse naecomelingen ghecomen ende vervallen wesen. Ende men sal die lantweren in onsen lande van Twenthe hoeden ter schouwe ende beryden, als in Sallandt. Ende in elcken kerspel sal men alle jaeren schouwen, mit twie van der ridderschap ende twie van den scepenen wt den steden

ende den richters in den kerspel dair dat onder gelegen is; op sulcke broecken als in Sallandt daer op staen." Dergelijke bepalingen zullen wel overal bestaan hebben, waar Landweren waren. Het verdient evenwel opmerking, dat, terwijl het schouwen der dijken voortdurend voorkomt in onze raadsignaten en Rekenboeken, het schouwen der landweer aldaar geen enkele maal genoemd wordt.

Men zal mogen aannemen, dat de Landweer om onze stad in verschillende tijdperken werd opgeworpen, sommige gedeelten vroeger, andere later, maar hoofdzakelijk in den loop der 15e eeuw. Toen toch, volgens de aanteekeningen van den Kleefschen kroniekschrijver Gert van der Schuren, omringde hertog Adolf van Kleef zijn geheele gebied met een systeem van landweren en grachten: »Woe sorchfeldich was dese erentrycke man in synen tyden tot vestyngen, tot starckyngen, tot betymmeringen synre lande, slaette, stede ind vestnissen! Wat hevet he wonders *van lantweren doin graven*, van slachboemen doin hangen, van heggen doin paitten, bynnen ind umb syne lande her, hier vur die Gelreschen, dair vur die Coelschen, ghynnert vur die Monsterschen, ind allet vmb vrede ind liefden wille synre armer getruwer ondersaten." Het ligt in de menschelijk natuur, dat dit voorbeeld ook aan deze zijde van de grens, in ons Rijk van Nijmegen althans, zal gevolgd zijn.

Voor zoover mij bekend is, bestaan er geen sporen meer van de landweren om onze stad, wier loop boven aangestipt werd. Maar haar verdwijnen moet geen verwondering baren, daar zij hoofdzakelijk over het tegenwoordige bouwland liepen, en hoe snel daar alle verhevenheden verdwijnen, kunnen zij beoordeelen, die zich den Broerdijk herinneren, toen deze nog met gras en heideplanten begroeid was en hem vergelijken met wat hij geworden is in die weinige jaren, sedert ploeg en egge er overheen schrapen. Oude rivierbeddingen toonen ons ook, hoe snel de natuur het terrein gelijk maakt. Wie zou nu bij Schenkenschans staande, vermoeden, dat daar een paar eeuwen geleden de Rijn langs liep? Het terrein daaromtrent is thans even vlak als onze Ooi. Toch waren de landweren in den regel geen onbeduidende werken, hoewel niet zoo massief als de zooeven genoemde Broerdijk. Wie eenigen tijd in Kleef vertoefd en met open oogen gewandeld heeft, moet in de omgeving dier stad verschillende landweren gezien hebben, o. a. de »lambehr," die van Smithusen naar het Kermisdal loopt en van af Kellen nog met boomen beplant is; een tweede bij Bergendal, in de richting van Goch loopende, en een derde bij Hasselt. Daar kan men zich rekenschap geven van dergelijke verdedigingswerken. Onze Landweer was oorspronkelijk een stevige dam, dicht beplant met houtgewas, dat zeker door strenge straffen tegen de strooperijen van houtdieven en beschadigingen door het vee beveiligd was. Alleen door een bres te graven kon een vijandelijk leger door de landweer heentrekken, zooals Hertog Johan van Kleef deed, toen hij op

22 Juni 1468 tot Wachtendonk doordrong, teneinde het garnizoen dier vesting te versterken en te approviandeeren. Maar »opten gaete in de landtwere daer ze doorgebracken waren," werden zij den volgenden morgen door hertog Arnold van Gelre en zijn strijdmacht in een hinderlaag opgewacht en ontvingen de Klevenaars, na een hardnekkigen slag, die bloedige nederlaag, die in de Geldersche geschiedboeken bekend staat als de overwinning bij Wachtendonk.

Posten in de stadsrekenboeken van Gelder over 1492, geven eenig inzicht omtrent het maken van de landweer. Men ziet daar, dat de boer Rogman een dag rijshout aanvoerdde; »Item die grever hebben an der lantweren voir die Gelrescher porten gegraven 75 rueden. Den greveren op die ierste lantwer te graven te vuerlon (voerloon) geg. 1 malder rogge. Den greveren op die leiste lantwer te graven gegeven 2 vaet rog," enz. Op bedreigde punten waren de versterkingen gewoonlijk meer samengesteld. Zoo leest men onder een oude prent, voorstellende »de slach geschiet by Huckelsmey," in 1642, dat de landweer tusschen Crefeld en St. Tönis bestond uit »een dobbele graft en twee wallen, tusschen beyden dicht met eykenstruyken bewassen, dat geen paerd daer door konde." Wegen, die door den aarden wal heensneden, waren meestal afgesloten met slag of renboomen, die in tijden van gevaar gesloten werden.

Wijnkoopers en Wijndrinkers
(in de 16ᵉ eeuw).

Het glas in de hant
Is 't wapen van Gelderlant.

Wanneer men onze stadsrekenboeken van vroegere eeuwen doorbladert, wordt men bijna draaierig van de plassen wijn, waarover men voortdurend leest. Geneeskundigen mogen beslissen of die onleschbare dorst onzer voorouders zijn oorsprong vond in hun dieet, of wel was dat eindelooze drinken en zwelgen slechts een aanwensel, of een gevolg van omstandigheden? Koffie, thee, chocolade en cacao waren toen onbekend, sterke dranken eveneens. Men had ***aquavitae***, maar dat was een vocht uit een vijftigtal ingredienten gestookt, een geneesmiddel, geen likeur. De gebrande wijn, waarvan onze stadskeuren gewagen, en die door appelvrouwen en anderen op de markt en langs de straten verkocht werd, was geen brandewijn, maar een drank naar den aard van onzen Bisschop of Kardinaal, Falstaff's ***burned sack.*** Reeds in 1454 liet hertog Arnoud een vaatje van 49½ kwart bernwijns uit Nijmegen komen en in 1511 zond onze magistraat meermalen een spion naar het kamp te Venlo, onder den schijn van gebranden wijn aan de soldaten te verkoopen. »Geneverwater" ontmoet men hier voor het eerst in een raadsbesl. van 27 Juli 1660, en het bittertje kwam niet voor het midden van de 17ᵉ eeuw in gebruik. Het bestond toen in wijn met een aftreksel van alsem of absinth. Wilde men dus iets gebruiken, 't zij voor den dorst, 't zij tot opwekking, dan lag de keus tusschen water, bier en wijn. En wijn was toen geen luxedrank: zelfs de mindere man genoot hem volop, zooals nu nog het geval is in landen, waar de wijnstok groeit. Verrichtten werklieden in de 16ᵉ eeuw eenigen arbeid in stadsdienst, dan was niets zoo gewoon als dat zij verlof ontvingen zich in een der voornaamste taveernen op stadskosten te gaan verkwikken. Zelfs aan de gevangenen in de kelders van het stadhuis werd wijn geschonken. »Gehaelt voor Tryn die toevernerster (later verbrand), soe voer ende na, tot Johan van Berck, doe sy gevangen sat, 18 kwarten wyns. Gehaelt voer Jutt van Lent, soe voer ende nae, dewiel

sy gevangen was, 16 kwarten wyns; Celys van Aken (stokmeester) gehalt voer eenen doelen (krankzinnigen) klerck, in den stock sittende, 4 quarten wyns." Deze voorbeelden zijn uit het jaar 1557 en dergelijke posten komen jaarlijks voor. Daarbij valt nog op te merken, dat de wijn, dien de groote heeren, de mindere man en zelfs de gevangenen dronken, van een en denzelfden prijs en kwaliteit was.

De prijs van den wijn werd door den magistraat bepaald. Bij raadsbesl. van 4 pt. Epiph. 1564 werd goedgevonden, »allen wijnwaarden te doen aanzeggen, dat zij hun wijn niet hooger zullen tappen dan 4 st. brab. per quart." Met het vaststellen van den prijs ging men conscientieus te werk: in 1560 b. v. wordt de riidende bode naar Emmerik en een voetbode naar Tiel gezonden, »om te weten die gestaltenis van oir wynaccyse." Emmerik was de gewone plaats, waar men daaromtrent inlichtingen ging inwinnen. In 1576 werd derwaarts een bode gezonden, »om to weten die werde van eyn kan wyns die aldaer getapt wurdt, *volgens den alden gebruyck;* en weder in 1579, »umb te weetenn den koep van den wienen, den wienkoperen alhier in dieser stat neeringh daer nae to geven." Daarbij bepaalde de keur, dat niemand wijn mocht tappen anders dan »by gesatt," volgens de zetting van den magistraat, op tien pond boete en een jaar lang niet te mogen tappen, of, volgens raadsbesl. van 5ª pt. Exalt. Crucis 1558, op een boete van zes daalders. Maar de wijnkoopers en waarden waren niet altijd tevreden met de zetting van den magistraat. In 1540 b.v. leest men: »Item soe hyr tot Sybert van Ekeren enen fremde joncker ter herberge lacht, ende *doe nymants van den wynwerden wyn vercoepen wolt,* ons burgermeister, Joncker Herman van Boenenborch, tot ffrouw Verwers, om den tschencken, laeten haelen 7 vierdel Deelswynss." Het waren misschien wel dergelijke ondervindingen, die de stad er vroeger eenmaal toe bewogen hadden, om zelve te tappen. »Op Sunte Michiels avont" zegt het Rekenboek van 1428, »Peter van Blitterswyc tot Eymeric (gezonden), omme wyne daer te copen, die onse stat selve tapten. Item tegen K. van der Straten gecofft een deel wyne, die onse stat omb die assisen will selven tappen muste, daer ons een groet vat af reyende wart ende daerna vten vate ontliep by eyn aem, ende deels noch daer liggen." De proef was dus niet bemoedigend.

Wijn was goedkoop in die dagen, toen phylloxera en verdere plagen nog onbekend waren, toen daarenboven Europa, het eenige werelddeel, waar wijn gedronken werd, vele millioenen minder bewoners telde. Echt en zuiver was hij eveneens, vóór de scheikunde haar tegenwoordige hooge vlucht genomen had. Thans toch kan men wijn uit alles bereiden, *zelfs* uit druiven, oudtijds waren druiven het eenige bestanddeel, waaruit wijn gemaakt werdt. De soorten, die men dronk, zijn nu grootendeels vergeten; zij kwamen meest uit Z. en O. Frankrijk, uit Duitschland en uit Z. Europa. In 1369 koopt graaf Reinotd III »by Meynart, tot Nymmegen, malvesy,

clareyt, garnate (vernaccia, een Italiaansche witte wijn) ende crude (gekruiden wijn)." Voor 4 kwarten »suets" (zoeten wijn) betaalde hij 12 groot. Van St. Maarten 1369 tot Vrouwendag 1370, bedroeg de rekening van den Graaf, voor 124 voeder en 4 amen wijn, »aen gesewerden (seduer, seduwaer, seduarium, een geurige wortel, Indische saffraan), genagelden (met kruidnagelen bereiden), aloude ende niewe planen wyn," met den tol te Keisersweerd en andere onkosten, 3292 oude schilden. De namen der wijnen, die men in onze Rekenboeken van de 16e eeuw aantreft, zijn: Deelwijn, in 1584 a 7 st. de kwart, terwijl gewone wijn toen 6 st. gold.; »Westwartsche wijnen, als bastart, romenie, malmesie vnnd wat daironder gehoirt" (1586). Er was roode en witte romeny; de naam malmesie, malvesie, een zoete Grieksche wijn, genoemd naar de stad Napoli di Malvasia, op Morea, werd ook gebruikt voor zoeten wijn in het algemeen, Rijnschen wijn, en meer bepaaldelijk Rinckouwer, d. i. Rheingauer, uit den Rheingau, waar thans nog de edelste Rijnwijnen groeien, als Johannesberger, Rüdesheimer, Marcobrunner, enz.; Wormskauer (Wormsgauer) uit de omstreken van Worms, van waar o. a. de Liebfraumilch placht te komen. Menserwijn, uit de streken van Maintz, Berchwin (1575), mij onbekend. De fijne merken van Bordeaux-wijnen kwamen eerst in zwang vroeg in de 18e eeuw, maar toch werd hier in 1591 voor den heer de la Motte, een artillerie-officier van Parma, een okshoofd »roeden Bordewensen win" gekocht. Champagne is niet in onze rekenboeken te vinden vóór 1701.

Fijne wijnen, met klankvolle namen van kasteelen en wijnbergen, onze *grands vins*, waren in die oude tijden ten eenenmale onbekend en kwamen zelfs niet voor aan de hoven der vorsten. In plaats daarvan dronk men »gekrude" en »genagelde" wijnen, die hun geur ontleenden aan kruiden, specerijen en andere bestanddeelen. Zulk een wijn kan de Scharlakenwijn geweest zijn, dien men aantreft in de Rekenboeken van 1564 en 1597. In eerstgenoemd jaar dronk onze magistraat, met de heeren van Arnhem, Harderwijk en Elburg, bij Willem in die Krab, 21 kannen wijns, »ende is Scharlakenwyn geweest, ende hebben desselffs begert." Dit laatste voegt de rentmeester er bij, omdat die gewenschte wijn duurder was dan wat men gewoonlijk dronk, in 1597 zelfs 11 st. de kwart kostte, en men den gewonen slechts 6 st. per kwart betaalde. Ik geloof niet dat men onder dezen wijn den bekenden Scharlachberger, zal moeten verstaan, die bij Bingen groeit. Eer zou ik vermoeden, dat Scharlaken een verhaspeling is van Scharley of scarley, een drank, die ook elders in dien tijd en later voorkomt. »De scarleybladeren in wijn gelegt," zegt P. Nijland, M. D. in de *Verstandige Hovenier*. Amst. 1676, »geeft die(n) een smaak als muscatel, doch veel gedronken verwekt haast (spoedig) dronkenschap en pijn in het hoofd." Dat zou dus een wijn geweest zijn, die zijn geur ontleende aan een plant in de botanie bekend als ***Eupatorium***. Clareyt schijnt ook

een met honig en specerijen geprepareerde drank geweest te zijn, misschien dezelfde als Hipocras; men liet hem door een zak loopen, om hem te klaren of filtreeren: »tot eenen clareyt sac 1½ elle linnen ducx," leest men in eene grafelijke rekening van 1396, en »secken daer men ypecras deurgiet," in 1518. Lotterdranck was een ander preparaat van dergelijken aard. Reeds in 1427 dronken de schepenen te Arnhem twee kwarten Lotterdranck, die toen dubbel zooveel kostte als wijn. Voor de bruiloft van hertog Karel, te Zutfen in 1518, werden »twee stuck wyns gekocht, holdende Lotterwyn, groot 13 aemen." Ook deze drank werd gefiltreerd: »een ell Zutphens wit, daer men die seck aff maickt, dair men den Lotterdranck in maickt." Drie amen vijf vierdels »Lauterwinss" werden 31 Juli 1591 hier ter stede door den Magistraat aangeboden aan den audiencier Verrycken en aan den Auditeur-Generaal. Onbekend is mij de Berenwijn, waarvan onze heeren in 1569 een flesch lieten halen voor zekeren Dr. Sestich. Was deze geleerde heer wellicht een onthouder, die bessenwijn dronk, (beeren zijn bessen in Nijmeegsch dialect) en gebruikt men daarom nog het euphemisme »ben je zestig?" voor »ben je gek?"

Wijn werd in de taveernen verkocht in het groot bij het vat, in het klein bij kan, quart en onderdeelen. Hij werd niet op flesschen gehouden, maar altijd getapt en wanneer een nieuw vat was aangestoken, beijverde men zich dat ter kennisse van het dorstige publiek te brengen. Dit geschiedde op twee manieren, vooreerst door het uithangen van een bos brandend stroo. »Item wellic van onsen burgeren wyns vp duet te tappen, die mach int begyn enen schoof bernen, en nyet meer, alsoe lange als dat stuc loept." Stak hij nogmaals een bos aan voor dat zelfde vat, dan werd hij beboet in 4 st. en moest den accijns van dit vat opnieuw betalen. Een andere wijze om het aantappen van een vat bekend te maken, was door middel van een omroeper, die somtijds, althans in Frankrijk, een staaltje van den wijn medekreeg, om liefhebbers een proefje te kunnen geven. »In dit jaar, 1529," zegt de Bossche kroniekschrijver Cuperinus, »en is gheen nyewen wyn ter bossche (bij brandende stroobos) geroepen ofte getapt in deser stadt, voor des anderen daegs naer Sinte Pauwels bekeeringhe (25 Januari), ende doen wart geroepen: Nyeuwe Poetauw (wijn uit Poitou), die quart voor drie stuvers; want op den Ryn en tot Coelen gheenen wyn en was gewassen." Dat gebruik bestond ook hier ter stede, maar wordt in ons stadrecht beperkt door eene bepaling, welker beteekenis mij ontgaat: »Item soe wye *varwe* van den wyn duedt roepen, off voer den doere varwe sechte, ende gheen varwe en weer, die sold verliesen in koeren 10 rh. gl." Varwe beteekend hier niet kleur, roode of witte wijn, dat spreekt van zelve, want die kon elkeen zien, daarin was geen bedrog mogelijk; maar wat dan? Nog onbegrijpelijker wordt de beteekenis door de wijze, waarop het woord gebruikt is

in de volgende bepaling uit het *Kondichboeck* van Zutfen: »Oec en sal nyemant een stuc wiins vaker doen kreyeren (1) dan eens, by 2 ꝟ boete. Voert soe en sal niemant synen win, den he tappen wil vur verwe doen kreiren, die enghene verwe helt; ende die win zal ommer 12 uren langh verwe holden den vur verwe doet kreyren." Een andere keur in onze stadrechten luidt: »Item soe wye een stuck wyns ducker duedt roepen dan eens, die sal verliesen 10 ꝟ." Dit strookt met de bepaling omtrent het branden van den stroobos: éénmaal slechts, als het vat juist aangetapt was.

In 1444 werd Geertken Merten te Arnhem »gepeyndt, omdat sy twyerhande wyn door enen kraen getapt hadde." Goochelaars verstaan ook de kunst om verschillende dranken uit eene flesch te schenken, maar dat is hier niet bedoeld. Geertje had een vat leeggetapt en het toen weder aangevuld met een anderen wijn. Zij had gezondigd tegen bovenstaande bepalingen. Ook onze Raad nam meermalen besluiten, om dergelijke knoeierijen te voorkomen, als b.v. 19 Maart 1592, dat geen herbergiers, wynweerden of weerdinnen die Rynschen wyn tappen, daarbij anders dan roden Franschen wyn mogen tappen. En wie Franschen, Westerschen of andere vreemden wijn verkoopen, mogen geen Rijnwijn tappen of slijten, uitgenomen uit een ander huis of kelder. 21 Nov. 1599: »Om te remedieeren die groote licentie van die wynwerden mitten mengelingen van de wynen," wordt verboden »blancke Franse wynen" in denzelfden kelder te hebben als Rijnsche wijnen, veel min dezelve te gelijk te tappen. Dat deze beide wijnsoorten niet in den zelfden kelder mochten liggen, wordt ook voorgeschreven bij raadsbesl. van 27 Aug. 1595, 14 Dec. 1611, en meer dergelijke bepalingen.

Belanghebbenden werd aan de deur der taveerne medegedeeld, welke wijnsoort getapt werd; hij die »voer den doeren varwe secht, ende gheen varwe en weer", die dus een wijn beweerde te tappen, dien hij niet had, werd beboet. Desgelijks werd de tapper gestraft, die anderen wijn leverde aan den klant, »dan daer hy voer der doeren uyt dryncken hed doen gheven." Dat proefje aan de deur werd denkelijk door eene bekoorlijke Hebe geschonken, die nog meer beloofde. In het liedje van den Oblyman, in van Santen's *Lichtewigger*, luidt het toch:

„Zoo stond Neel voor de deur:
Sy sey: Com in, Monsieur,
'k Sel 't eerste pintje *gheven*."

Zooals te Munchen in het Hofbräuhaus en andere brouwerijen brood, worst,

(1) Kreyeren: Fransch crier, Engelsch to cry, niet *kruiden*, zooals Sloet in „Van Als" vermoedt. Dus in den Vos Reinarde vs 41:

Nobel, die coninc, hadde ghedaen
Sin hof craieren over al.

harde eieren, radi en andere dorstwekkende versnaperingen verkocht worden, zoo kon men ook in onze taveernen het een en ander te eten bekomen. »Item wellic tabernyer meer wyve mit lichtbrode in syn taverne liet gaen dan een, die weers op 1 ℔." Men weet niet juist, welke soort van brood dit was, doch het moet iets smakelijks geweest zijn, want onder de uitgaven bij gelegenheid van het huwelijk van Johan van Gelre, bastaard, komt ook voor: »1 gl. den vrouweken mit den lichten brode," en bij het jaarlijksche schepenfeest te Deventer, 1373 »Nellen mit den lichten brode 10 s." Die vrouwen plachten ook haar licht brood, clareyt en gebranden wijn langs de deuren te venten, maar dat werd later bij keur verboden; zij mochten zich alleen vervoegen aan huizen, waar een bruiloft gehouden, of de eerste Mis van een jong geestelijke gevierd werd. Ook »garbraders (verkoopers van toegericht vleesch) »off die spys veyl hebben," mochten niet in wijnhuizen gaan, tenzij zij ontboden waren, schreven onze keuren voor, met een alleszins prijzenswaardigen geest van ordelijkheid.

Hier valt nog op tē merken, dat de wijn oudtijds minder uit glazen, dan wel uit aarden potten gedronken werd. Glas was een te breekbare waar voor de hardhandige mannen van die tijden. Zoo leest men in het Rekenboek van 1612: »Item den 21 December betaelt den besierder (beziender van den Tol) Geridt Heymericks, voor 12 dosyn wynpotgens, door last van myn heeren van Cöllen doen brengen, om op der heeren maeltyt to gebruycken, costen 14 gl. 5 st.; den knecht voort brengen vereert 10 st." Deze potjes waren bestemd voor het groote diner, dat jaarlijks op 2 of 3 Januari, ter eere van de verkiezing der burgemeesters plaats had.

Was de wijn in den man en de wijsheid in de kan, dan kwam het *quart d'heure de Rabelais* niet altijd gelegen. »Uitknijpen" zonder betalen werd dan beproefd; maar daartegen beschermden de keuren den waard: »Item wye mit sinen gelage will ontgaen. den mach die weerdt halden, voer syn ghelaech, sonder broecken." Men versta daaronder niet, dat de waard hem zijn *inexpressibles* mocht afnemen, maar dat hij den slechten klant kon vasthouden, tot hij betaalde, zonder daarvoor beboet te worden. En toch werd dat onmisbare kleedingstuk, bij gebrek van een ander, ook wel als pand gehouden. Zoo gebeurde het in 1531, dat de kliksteen naar den Witten Beer gezonden werd, om de hozen te halen, die den »dollen" (krankzinnigen) man aldaar afgenomen waren, omdat hij zijn vertering niet had kunnen betalen. Dat de insolvente drinkebroer overigens dikwijls een kleedingstuk in gijzeling moest laten, bewijzen tal van toespelingen in oude liedjes:

Myn kleidere staan te pande,
Verdroncken in de Rynse koele wyn.

En in het liedeke van de Herbergiersdochter en den Ruiter:

Si quamen voor eender waerdinren huys,
Aldaer men tapte den wyn;

„Waerdynne! wi droncken so gaerne, ja gaerne,
Wi en hebben gheen gheldekyn."
„Waerop soude ic u borghen?
Ghi coomt uit vreemde landen,
Uw clederkens die syn dinne, ja dinne,
Ghi en hebbet gelt, noch panden."

Wanneer de nood zoo hoog gestegen was, dan kwam het vrouwelijke element somtijds te hulp. Nadat Tryn Dircksz in *Oudt Amsterdam* vier nachten met Jan Symonsz heeft feestgevierd, en deze het gelag niet meer kan betalen stelt Tryn voor:

Myn beste tabbert, myn gouwe ringh,
En dat is een so fraeyen dingh,
Dat sal ic U stellen tot een pande.

Zulke tafereelen roepen een beeld van liederlijkheid op, maar zoo ging het niet in alle taveernen. In vele dier inrichtingen waren onze magistraten stamgasten en trouwe bezoekers; zij noodigden er de grootste personen in den lande als hun gasten. Dergelijke huizen waren in de 16ᵉ eeuw de Helm, het Groote en het Kleine Zwaard, de Roode Burcht, alle in de Burchtstraat; de Zwaan, het Hert en de Wijnberg, op de Markt; de Witte Beer, de Bourbon en de Mat, in de Grootestraat; de Storm, in de Hezelstraat, en tal van andere, wier waarden of waardinnen gewoonlijk de drie betrekkingen vereenigden van tapper, wijnkooper en logementhouder.

Taveernen werden oudtijds even dikwijls gehouden door vrouwen als door mannen; zulke vrouwen werden hier ter stede tap- of wijnvrouwen genoemd. Zij worden reeds in bescherming genomen door een stadskeur van 1390, bepalende, dat wanneer iemand »dije wijnvrouwen" of den biertappers aan wijn, bier, hop of eenigen drank iets schuldig was, dat dan de burgemeester het recht had de verschuldigde som »uyt te peynden." Vele patricische geslachten van oud Nijmegen waren door den wijnhandel en als taverniers tot rijkdom en aanzienlijkheid gekomen: o. a. van Ryswyck, de Haerdt, van Tryst, Verbolt, Valckenburg, Kelffken, Pels, van den Bergh, de Clair, Poortman, Kanis, van Wychen, Verheyen en tal van andere. En terwijl wij het thans, bij een bevolking van bijna 40,000 zielen, af kunnen met 14 wijnkoopers, die niet klagen, dat zij overwerkt worden, telde Nijmegen in 1573, toen de Tachtigjarige oorlog op zijn felst woedde en met nog geen vierde part van bovengenoemd getal inwoners, 37 wijnwaarden, afgedaald tot 28 in 1581 en weder gestegen tot 32 in het volgende jaar. Met hen was ook het noodige aantal brouwers ijverig bezig, om den fellen dorst der gemeente te lessen. Maar daartegenover hebben wij thans ruim 230 »Vergunningen" te vertoonen. *Un clou chasse l'autre.*

Wat de magistraat in naam der stad aan wijn verdeed, beliep ongeloofelijke sommen, die in de Rekenboeken verdeeld zijn onder de hoofden,

Schenkingen met der stads kannen, Heeren Gelagen, Kerken- en Communicantenwijn, benevens niet onbelangrijke hoeveelheden, die onder geen dezer hoofden gerangschikt konden worden en een plaats vonden onder Allerlei Uitgaven. De raadsvergaderingen schijnen op een droogje gehouden te zijn, maar verder werd er geen stap ten dienste der stad gedaan, geen woord gesproken, of de regeeringsmachine moest met wijn gesmeerd worden: verkiezingen, verpachtingen, afrekeningen, het jaarlijksche herzien van het keurboek, verkoopingen, brood wegen, maten en gewichten ijken, poortsloten verhangen, executies, altijd en overal was wijn schering en inslag, bij den magistraat zoowel als bij de allerminste stedelijke beambten. Daarbij werd de dorst nog kunstmatig gekweekt met knapkoeken en pleskens, kastanjes, en bij de heeren in de 17^{e} eeuw ook met Homerische hoeveelheden oesters. Een Ed.Achtb. Burgemeester of een Eerbaar Raadsvriend in een »kennelijken staat",

irrigatus multo venas nectare,
sero demum reversus titubante pede,

moet toen een even gewoon als stichtelijk schouwspel geweest zijn.

Altijd was de stad »ten achteren", jaarlijks sloot zij haar rekening met een deficit. Slaat men de Rekenboeken na, dan is er geen andere verklaring voor dat verschijnsel te vinden, dan het onmatige wijndrinken. Tusschen 17 Juli en 12 Aug. 1562 en weder op 12 Jan. 1564, droegen de meesters van Sinter Claes verschillende bezwaren voor aan den Raad over geldverspilling, »soe ons stadt daeghelicx, jae hoe langer hoe meer in groeten verloop komt, als myt dat mennichvolldelicke geschenck myt der stadt kannen ende anders, ende men daer overall nyet myt profytiert." Waarbij men voorstelde, niemand meer dan eenmaal in het jaar een geschenk van wijn te geven, hetgeen anders bij alle gelegenheden en ongelegenheden, het geheele jaar door placht te geschieden. Een zwakke poging, om dit verder te verhelpen, werd gedaan bij raadsbesl. van 2 Jan. 1565, toen men goedvond vier der jaarlijksche feestgelagen af te schaffen en daarvoor wijncedulen »in billicker manieren" te geven. Men begon toen »raadsteekenen" te verstrekken, kleine looden plaatjes, die op eene bepaalde hoeveelheid wijn, of de waarde daarvan in geld, recht gaven, zoodat men niet meer *à indiscrétion* kon drinken. Deze loodjes droegen het opschrift VINUM LAETIFICAT COR HOMINIS (de wijn verheugt 's menschen hart). Zij werden uitgereikt als betaling voor verrichte diensten, in grootere of kleinere getale, naar gelang van den persoon: acht raadsteekenen, berekend tegen 5 à 6 st. het stuk, was de gewone gratificatie van den burgemeester voor een dagwerk; de lagere beambten ontvingen er een paar. Maar veel hielp de bezuiniging niet, men bleef dapper doordrinken. Naïef wordt dit bekend in eene aanteekening in het Rekenboek van 1572, het jaar van het verraad van Kaypap en zijn

vrouw, toen de rubriek »Heeren Gelagen" alleen, op 1386 Br. gl. 11 Br. st. 8 groitgen kwam: »Dat deze gelagen in dit jaer soe hoech belopen," heet het daar, »is geboert overmitz dat die verraderie tot Groisbeeck, op Pinxtavont op dese stat verhanden. Ende dat ons heren en dienare grote moeite ende arbeit gehadt hebben, op die ordinantie van die wake (wachten) aen die porten, goede opsicht ende ordenong the stellen mit die hopluyden, ende daermit vrientschap te maken ende to halden; ende irstlick mit geen crigzvolck versien wesende, ende naderhant beswaert met die merongh. Oick die aenkompst des hartogen van Alva, ende hartogen van Holstein lange tyt hier geweest; ende also den doortoch gefallen ende verbleven, weshalven die heren dagelix groten last ende arbeit gehadt, ende alsoe die geschencken ende gelagen soe hoich verlopen; ende om die grote lasten van den heeren gehadt, werden dieselve geaccordeert, verhapende beteren tyt ende minder onkosten, ***durch genade des almechtigen.***" Dat besluit schildert den toestand zoo goed als boekdeelen. Hoe meer werk, hoe meer wijn; alleen »durch die genade des almechtigen" kon dat standpunt overwonnen worden. En die genade openbaarde zich vooreerst nog niet. Weder werd er een poging gedaan op 8 Aug. 1594, toen de gemeenslieden voorsloegen, teneinde de stedelijke financiën te verbeteren, het afschaffen der groote maaltijden en van het schenken met de stadskannen, het verminderen der gages van den schoolmeester, van den wijnroeier en administrateur van wijnaccijnse, (die 80 gl. tractement ontving), en van de uitgaven der kanselarij. Zoo werden er voortdurend besluiten genomen, waarop men later weder terugkwam, en het was laat in de 18e eeuw, eer het wijnzwelgen op stadskosten voorgoed werd afgeschaft. Maar in de 16e eeuw had het toch zijn climax gehad, die eeuw was de gouden eeuw voor de Nijmeegsche wijnkoopers, voor de Nijmeegsche belastingplichtigen daarentegen was het de ijzeren eeuw.

Gybenklooster, het Observantenklooster en de Bokkinghuizen.

Het kost ons oud-Nijmegenaars dikwijls heel wat moeite, om ons eene eenigszins duidelijke voorstelling voor den geest te roepen van deze of gene plaats in de stad onzer geboorte, zooals die zich vertoonde in de dagen onzer jeugd. Het nieuwe heeft het oude zoo grondig uitgewischt, dat zelfs de herinnering nog slechts vermag een vaag, schemerachtig beeld op te roepen; een eenigermate nauwkeurige schets te ontwerpen, van wat wij daar vroeger gewend waren te zien, zou slechts weinigen gelukken. Tot de gedeelten, die het allermeest, bijna onherkenbaar veranderd zijn, behoort de streek onmiddellijk ten W. onzer stad. In mijn herinnering, zie ik daar, *consule Planco*, buiten de dubbele Hezelpoort, de overbrugde Halve Maan, zelden zonder een drijvenden dooden hond, dan onmiddellijk rechts de Rietbaan, een moeras, strekkende van den Heesschen weg tot bij den Waaldijk, vervolgens rechts de twee paardenpoeltjes, en eenige overblijfselen van duistere kasematten die eenmaal tot de bastions Zeeland of Stadhouder behoord hadden en dan begon de statige laan naar Hees. Maar de juiste plaats aan te wijzen, waar dat alles lag en stond, daartoe zie ik heelemaal geen kans.

Ook die toestanden waren een phase, eene periode in de ontwikkeling onzer stad. Ware het iemand uit de 15^{e} of 16^{e} eeuw vergund geworden, die streken omtrent 1850 nog eens te bewandelen, zij zouden hem geheel onbegrijpelijk zijn geweest, niets van wat zijn oog gewend was te zien, zou hij daar teruggevonden hebben. Hij zou daar *zijn* Nijmegen evenmin herkend hebben, als wij daar nu dat uit onze jeugd wederzien. En zoo blijft het voortgaan; *tout lasse, tout passe.*

Er was een tijd, dat er buiten de Hezelpoort een klooster stond, dat Gybenklooster genoemd werd. Zijn naam komt reeds voor in onze oudste schepenprotocollen: »Op St. Thomasdag 1411 verkoopt Henric van Olmen een stuk land »buiten de Hezelpoerte, aen Gybencloester gelegen." Vier dagen na St. Valentijn's 1416 »een huis gelegen »buiten de Hezelpaerte, tusschen de straat genaamd Gybencloester, en de stads muur." En op

die wijze wordt het nog een keer of wat vermeld. Omtrent dit godshuis is letterlijk niet meer dan zijn naam te vinden. Ik ben niet vreemd aan de gedachte, dat dit geen eigenlijk klooster was, daar het nooit bij den naam eens Heiligen, noch bij dien eener orde genoemd wordt. Wil men zich wagen op het glibberig terrein der gissingen, dan zou men kunnen veronderstellen, dat er een of andere vrije kloosterlijke vergadering, b.v. Broeders des Gemeenen Levens gewoond had. Deze broederschap, omstreeks 1380 door Florentius Radewyns te Deventer gesticht, was spoedig te dier stede en elders toegenomen in uit- en inwendigen bloei. Zij hadden geen patroon en sloten zich bij geen der bestaande orden aan. Zoo zou het dan mogelijk kunnen zijn, dat ons klooster zijn wereldschen naam, want Gybe was een gewone voornaam in die dagen, ontleende aan een aanhanger van Geert Grote, die deze broederschap hier het eerst gevestigd had. Maar dat verblijve aan het oordeel van den kundigen lezer.

De waarschijnlijkheid bestaat, dat het Gybenklooster opgeheven was in het midden der 15ᵉ eeuw, want een schepenprotocol van zes dagen na St. Egidius 1461 bericht. dat Dirck van den Boenhoff een jaarrente van 5 st. schenkt aan heer Andries Roeloffs, priester, uit »twee huizen en hofsteden buiten de Hezelpoort, genaamd Gybenklooster." Dat moeten gebouwen geweest zijn, die tot het voormalige klooster behoord hadden en toen reeds geseculariseerd waren.

In 1455 verzochten de burgemeesters en burgers dezer stad vrijheid van den Paus, om, opnieuw, overeenkomstig het door den aartsbisschop van Keulen verleende verlof, uit hun eigen middelen een convent te mogen »stichten, oprichten en bouwen," voor de orde van de Mindere Broeders der Observantie, aangezien die religieusen in deze streken weinig godshuizen hadden. Het convent zou bestaan in »een huis, geschikt als woonhuis voor de broeders, met kerk, klokkentoren, klok, kerkhof, tuinen, moestuinen en verdere noodige gebouwen." Paus Calixtus III richtte daarop 5 Sept. 1456 een schrijven aan heer Winnemar van Wachtendonck, proost der St. Suitbert's Kerk te Keizersweerd, officiaal van het Keulsche aartsbisdom, waarin hij hem veroorloofde, de gevraagde gunst toe te staan. Op 6 November daaraanvolgend werd het gewenschte verlof verleend en reeds op 27 Juni van het volgende jaar, 1456, werden door den Bisschop, Vicaris generaal van den Keulschen kerkvoogd, twee altaren in het kapittelhuis en de kapel van het ziekenhuis van het nieuwe klooster ingewijd. In 1460 ontving de kloosterkerk met hare altaren de wijding. Ook dit convent lag buiten de Hezelpoort en daar het zoo spoedig voltooid was, in een tijd, toen men zeer langzaam bouwde — op 6 Nov. 1455 werd het verlof verleend en reeds op 27 Juni daaraanvolgend kon een gedeelte ingewijd worden, — is het niet onwaarschijnlijk, dat het oude Gybenklooster, of een gedeelte daarvan, verbouwd en tot een nieuw convent ingericht was. Na dien tijd komt de naam Gybenklooster nog slechts bij

uitzondering voor, maar het convent der Mindere Broeders buiten de Hezelpoort wordt voortdurend genoemd.

Het nieuwe gesticht ontving den naam van Josaphatsdal. In 1464 werden de religieusen van dit huis door Johan Vijgh, rector van St. Stevenskerk, ontslagen van al wat zij voor begrafenissen, enz. aan den rector dier kerk verschuldigd waren. Deze gunst schijnt verkregen te zijn door bemiddeling van Gerard Neve, een telg van een aanzienlijk Nijmeegsch geslacht, die den rector uit zijn goederen een jaarlijksch inkomen toekende van twee Rhijnl. gl., als compensatie voor de aan Josephatsdal afgestane voordeelen.

Op Dinsdag na Paschen 1450 reed hertog Johan III van Kleef uit zijn hoofdstad, met een klein gevolg van vertrouwden, onder voorwendsel van een bezoek te gaan brengen aan zijn oom, den hertog van Bourgondië, maar met het geheime plan om een bedevaart naar Jerusalem te maken. Volgens afspraak ontmoette hij te Groesbeek, ten einde afscheid van hen te nemen, zijn zuster Katharina en haar echtgenoot, hertog Arnout van Gelre. Vandaar toog de Kleefsche vorst naar Brussel, door Henegouwen, Champagne en Bourgondië, door Savoije, over den St. Bernard naar Lombardije en zoo naar Venetië. Daar vond hij eenige zijner heeren, die hem drie maanden vooruit gereisd waren, benevens den graaf van Horne, heer van Perweis en Kranenburg en jonker Dirk van Bronckhorst, heer van Batenburg en Anholt, een Nijmegenaar. Gezamenlijk vervolgde men daarop de reis over zee naar het H. Land. Te Jeruzalem werd hertog Johan door den seigneur de Créqui tot ridder geslagen, waarna de hertog ook heer Dirk van Bronckhorst en den voornaamsten van zijn gevolg dezelfde eer bewees. In de Vasten van het volgende jaar, 1451, kwam de vorst behouden te Kleef terug en betrok zijn reisgezel Dirk van Bronkhorst weder het vaderlijke huis in de Ridderstraat. Volgens van Spaen (Inleiding I, bl. 312) zou hij nog in datzelfde jaar »te Nijmegen overleden, en aldaar in de Minnebroeders begraven zijn." Deze datum evenwel is onjuist, daar, zooals boven bleek, het Minoritenklooster eerst in 1456 gesticht werd; maar het feit, dat hij daar op een lateren datum begraven werd, blijft desniettemin mogelijk.

Onder de eersten, die zich vestigden in het Minoriten of Observanten convent buiten de Hezelpoort, moet de beroemde pater Johannes Brugman geweest zijn, die reeds in een post van het stadsrekenboek van Arnhem in November 1455 aangetroffen wordt, terugkeerende naar Nijmegen, na in Arnhem gepreekt te hebben. Na een zwervend leven van langdurigen en menigvoudigen arbeid, sleet hij in dit klooster zijn laatste levensjaren, nog steeds ijverig en werkzaam, hoewel naar zijn eigen beschrijving »een arm oud man, bevende van zwakte en krankheid." Toch besteedde hij nog zijn laatste krachten, om de parochiekerk van St. Steven tot een collegiale kerk te doen verheffen. Brugman stierf in 1473, het jaar waarin

de ijzeren vuist van Karel den Stouten op de poorten dezer stad donderde, en werd in de kerk van het Observantenklooster begraven.

In het eind der 15e eeuw besloot men, het klooster binnen de muren der stad te verleggen, ten einde het in meerdere veiligheid voor de rampen des oorlogs te stellen. De pauselijke vergunning daartoe werd verkregen op 11 April 1487 en reeds op 29 Mei 1490 hadden de Observanten het oude huis verlaten en een nieuw gebouw betrokken aan het eind der Papengas, ter plaatse, waar tegenwoordig de kazerne der Koloniale Reserve staat. Bij hun vertrek uit het vorige gesticht hadden de monniken de overblijfselen van Brugman verzameld, ten einde hun een rustplaats te bereiden in het nieuwe kerkgebouw; de schedel evenwel werd op het hoogaltaar geplaatst. Daar bleef dit gebeente lange jaren bewaard, een schat den broederen dierbaar, totdat het grauw tijdens de kerkelijke beroeringen, bij een der nitbarstingen van beeldstormerij, in 1566 of in 1579, het klooster uitplunderde en met de overblijfselen der heiligen ook dezen schedel vergruisde.

Het kerkhof, dat tot het oude klooster buiten de Helpoort behoort had, bleef bestaan, doch geraakte in een staat van verwaarloozing en verval. In 1568—69 lagen er soldaten en ging het er vroolijk toe, tusschen de graven, op deze »stille rustplaats van Gods dooden." Op den eersten Mei 1568 werden er 14 ton bier gebracht, en het volgende jaar op denzelfden datum, »6 ton bier, die de soldaten voir der Hezelporten, opten Observanten kerckhoff gedroncken hebben;" ook werden er in dat jaar een aantal vrachten steen gedeponeerd. 1575 Steven kerckedienner, van die misdedigers beide [die gehangen waren] to begraven op den Observantten kerkhoff buiten die statt, 8 st." In 1579 werden 6 vanen juxtart (bier) gedronken door de manschappen, die het nieuwe geschut op het Observanten Kerkhof beproefd hadden. 1586 »twee karren schanss holt buiten de Heselport gehailt vnd opten Observantenn Kerckhoff gefuert." 1589, 13 Juni »den dodenn geexecuteerden opt Kerckhoff buitten die Heselport gefurtt." Een raadsresolutie van 23 Febr. 1592 bepaalt, »dat het Observanten kerckhoff, buyten die Heselpoirten gelegen, sal worden gebruict bij den armen weesen dezer stadt, soe vnnd gelyck men verstaet hierbevorens geschiedt te zynn." Dan worden er weder in 1597 achtduizend metselsteenen schoongemaakt, door den soldaat Tonis Tonissen. In 1620 waren de graven platgetrapt, met gras begroeid, en de vroegere godsakker was verhuurd als een bleek. Op 16 Augustus v. d. j. ontving de stadsklokkengieter verlof »voor soe veel die van de macht aen Eerbaren Raedt is," daar eenige klokken te gieten, mits de vrouw, die de bleek in pacht had, behoorlijk schadeloos stellende. Gedurende de vreeselijke pestepidemie van 1636 werd het kerkhof weder in gebruik gesteld, bij raadsbesl. van 9 Mei, »maeckende de graeven alle ordentlick op een rye." Dit kerkhof schijnt ten Z. van de Hezelpoort gelegen te hebben, zoowat ter hoogte

van de tegenwoordige Badinrichting. Daar althans ziet men op het plan van 1572, een groote ronde ingesloten ruimte met een kapel midden er op. Desgelijks op den platten grond onzer stad in Galeazzo Gualdo Priorato's *Teatro del Belgio*, die wel betrekking heeft op het beleg van 1672, maar blijkens de costumen der krijgsknechten, naar een plaat van het eind der 16e eeuw gecopieerd moet zijn. Het kerkhof is daar ingesloten met een heining en met boomen begroeid. Meermalen wordt de kapel, die men op de gravure van 1572 ziet, genoemd in onze stedelijke bescheiden, o. a. in een register van thynsen, erfpachten en renten van St. Stevenskerk, van circa 1565, waar thynsen opgegeven worden uit panden »by de kapel der Franciscanen, buiten de Hezelpoort." Ook later: 1570 »Item doe den dick an die Heselport wolde doer lopen, hefft Henrick van Aefferden (roedrager) mit die huisluiden in der Observanten capell gewaikt, ende tot Allardts den blaulap laten halen 3 ganck kalen" (steenkolen). In 1579, toen men, ten einde de stad in beteren staat van verdediging te stellen, alle gebouwen sloopte, die te dicht voor de muren stonden, moest ook deze kapel vallen: »Ik heb betalt Cornelis van Lirop, metzeler, van die kappell vnd ringelmuer, vnd dair datt crucefix op stunt, die stein op synen kosten van den Observanten kerckhoff aff to breecken vnd den stein geuecht vnd schoin gemaickt ende mitten duisent gelieuert, to weeten 53,600 tigelstein à 16 st. per 1000; facit 42 gl. 18 st. fal. 5 April 21 karren tichelstein van den Observanten Kerckhoff aen der Hoinderportt gevoertt; 18 April 43 karren ende 5 karren blauwen steins van den Observanten Kerckhoff int Bussenhuis gevoertt. 25 April 65 karren van het Observanten Kerkhoff aen die Hoinderpoirtt. 5 karren leyen die van dye Observantten kapell gebraicken syn, in den torn aen die Heselportt gevoert; 4 karren hout van de kapel aen die Heselportt geuertt; 5 Mei 81 karren van het Observanten Kerckhoff an die Heselpoertt, 10 Mei 49 karren." Daarmede was het kapelletje verdwenen.

In vroegere eeuwen was versch vleesch bijna uitsluitend zomerkost; 's winters werd er weinig of niet geslacht en behielp men zich met gerookt en gezouten vleesch. Ook visch speelde een groote rol, daar zij goedkooper was dan vleesch. Evenals men bij de slacht een voorraad van vleesch voor den winter opdeed, zoo zorgde men 's zomers, dat men provisie van visch zou hebben in den wintertijd, wanneer de vangst door stormen bemoeilijkt werd en de staat der meestal zeer verwaarloosde wegen niet toeliet, dat visch uit de Zuiderzee met karren door de Veluwe en Betuwe herwaarts gebracht kon worden. Haring werd in den zomer in groote hoeveelheden uit Holland aangevoerd en hier gedroogd en gezouten. De talrijke voorschriften en keuren dienaangaande bewijzen, dat dit een bloeiende tak van nijverheid moet geweest zijn en dat »braetherinck in den wind gedroogd, gastenherinck en sietherinck", hier beminde spijzen

waren. Veel haring werd ook gerookt en in bokking vervormd. Tot in 1420 geschiedde dit in de stad; elk deed het in zijn eigen schuurtje, een hoogst gevaarlijke praktijk in onze nauwe straten, tusschen stallen, hooizolders, bergschuren en veelal met stroo gedekte, grootendeels uit hout opgetrokken huizen. De magistraat zag eindelijk het gevaar daarvan in en bepaalde op Vrijdag na St. Victor van genoemd jaar, dat niemand langer bokking in de stad mocht rooken, voortaan zou dit alleen toegelaten zijn »buten onser stat, buten der Heselpoerten, tusschen Gybencloester ende den Wale." Daar werden gebouwen gezet, bepaald voor deze nijverheid ingericht, en bokkinghuizen genaamd. De haven in dien tijd werd gevormd door dat gedeelte der stadsgracht, dat zich uitstrekte van bij de Hezelpoort tot aan de Waal, en in de nabijheid daarvan stonden de bokkinghangen, in het Rekenboek van 1511 »de buckinxhuyse aen de Haven" genoemd. In dat jaar werd daar 's nachts gewaakt: »4 wekers in den buckinxhuysen gewaeckt 11 nachten, ende hebben verdient snachts elck 2 st., ende vor vuer ende kerssen (kaarsen) gegeven," enz. Ook »twee balkoenen (groote balken) geset ende gegraven, voir die doer beneven die buckinxhuyse. Noch op Kersavont int stacket by de buckinxhuyse geslagen voor 13 st. spykers."

Er ontbreken zooveel jaren aan onze Rekenboeken van die oude tijden, dat het niet mogelijk is geregeld de geschiedenis dier bokkinghangen na te gaan. Te oordeelen naar den volgenden post, moeten zij kort voor 1525 afgebroken en weder op grond aan de stad toebehoorende herbouwd zijn: »Ontfangen van Henrick van Herwen, Schuylenborch, ende Jelys van Holt 26 gl., die sy onss stat noch schuldich waren van der plaetzen dair die buyckenshuyss *nuw* op staen." Dan weder in 1528: »Gecofft van Cathrein Moelen, van Derick van Scherpenhuysen ende van Greyt Herenbeyn 25.000 stein, gekommen van den affgebraken buykenshuysinge, tdusent voor 1 Phs. gl. ende 1 st. br." En in hetzelfde jaar: »Als men aen die buyckenshuys begont te metzelen," enz. Deze nieuwe gebouwen werden blijkbaar op stadskosten opgericht, maar andere waren in het bezit van particulieren: »Int jaer 1537 van Henrick van Hervelt gehuurt een buckenshuys, dair die arbeiders oer gereischap in geleydt hebben." In 1538 werden er bokkinghuizen door de stad van drie eigenaars gekocht, voor 195 Phs. gl., namelijk van Jelis van Holt, Arnt van Boegen en Henrick van Hervelt. Daarvan werden 98 Phs. gl. contant betaald. In het jaar daarop ontvangen van Hervelt en van Boegen elk 42 gl. 18 st., Jelis van Holt 83 gl. 4 st. De stad verhuurde die huizen dan aan personen die bokking wenschten te rooken, naar verluidt het Rekenboek over 1538: »Ontvangen van Gerit Herenbeen van 20.000 last buckyngs, hij in onsser stadt buckynghshueseren gedroecht heefft, van tdusent ontfangen 1 snaphaen, *facit* 12 gl." Maar in datzelfde jaar nog leest men, dat de bokkinghuizen in de kerk zijn »opgeroepen, ende nyet verkocht en worden." In 1544 werden er

zes door de stad verkocht en kort daarop »die leste ses", terwijl men onder de stedelijke ontvangsten vindt: »ontfangen van den buckinghuyser ende van die ledige plaetz daerby 764 gl. 8 st." En »doe die beuckingshuyse verkofft worden mytter vytgaenden hoegen, tot Deryck Lossart vertert 17 gl. 18 st. Item noch doe die leste beukingshuyse verkofft worden mytter vytgaenden hoegen, tot Derick Lossart verdaen 37 gl. 9 st." In het Rekenboek van 1550: »Gehaelt angyn buskinxhusen 30 carren calx," waaruit niets valt op te maken. Maar in 1553 waren er blijkbaar weder nieuwe hangen gebouwd: »Derick van Scherpenhuysen voir syn gerechticheit (recht) ende voer enen brieff hy hefft gehadt aen ende op die plaets daer der stadt buckinghuyss *nu* gesat syn, geg. 32 gl. 8 st."

De bokking, die hier ter stede gerookt werd, schijnt hoofdzakelijk voor consumptie in de stad bestemd te zijn geweest en de magistraat hield toezicht, dat er goede, gezonde waar geleverd werd. Daarom beval een keur »genen buckinc te drogen mit schomekerloe, off mit lowater ennige spaen te begieten," op een boete van 10 ℔. Mij niet duidelijk is de beteekenis van het volgende voorschrift: «Item dat nyemant ennigen buckinck stryken en sall, dan die gesworen stryker, den die burgermeyster geeydt hedden," op een boete van 1000 steenen, ten behoeve der stad's »timmeringe." Misschien verpakken?

Het laatste bericht, waarin het bokkinghuis genoemd wordt, is een raadsresolutie van 23 Jan. 1583, die een verder inzicht geeft in de daar gepleegde knoeierijen: »Alsoe int buckingshuyss geroeckt worden heringen van 't verleden jaer, dewelcke weder van Coln hiergebracht syn, ende by nachtslaepende tyden over deser statt muiren in dese stat gebracht: ende drie spielen van denselven bucking int raethuys gebracht, besichticht ende bekoert wesende teghens anderen gemeinen bucking; waerop Arndt van den Berch verhoert wesende met Hortenberch, ende genochsam verclaert hebbende onvraekbar guet te syn, ende niet by nacht maer apenbaer by schonen daghe in de statt gebracht synde; Is veraffscheit dat denselven heringh, vort opt geringhste sal gedroeght ende verfuert, oick niet in dese statt verkocht warden; vnd is Henrick Hortenberch bevolen sulck goet niet mehr te droeghen, buiten vurweten myner heeren ende der rentmeisteren."

Opmerkelijk is nog de volgende keur: »Item dat nyemant meer buckinxherinck aen en neme te droegen, dan in syn selfs hancken gehangen mach, vp dat arme liede die oick hancken hebben, oere broet mede wynnen moegen, by (een boete) van 10.000 steens in behueff onser stat tymmeringe."

Tot bovenstaande schrale bijzonderheden bepaalt zich nagenoeg al wat er te vinden is in het alluvium, dat de stroom des tijds heeft laten bezinken. in ons archief, omtrent de drie inrichtingen, wier naam boven dit opstel staat.

Alva te Nijmegen.

Die opvallende persoonlijkheid, »een langh, groot mager man, recht gestreckt gaende, magher en langh van aengesicht, met diepe oogen, strengh en stuer van gesichte," zooals van Meteren hem beschrijft, en »van troonye meer schoon dan aanvalligh," zooals Hooft er bijvoegt, met langen, sluiken, in twee punten verdeelden baard, meestal in deftig zwart fluweel en zijde gekleed, was hier eenmaal wel bekend bij man, vrouw en kind. Meermalen toch bezocht Alva deze stad en verwijlde er zelfs eenmaal maanden aan één stuk. Zijn eerste bezoek viel in 1568. Hij kwam aan op 8 Juli, vergezeld van zijn zoon, don Frederik, en een gevolg van 400 ruiters. De burggraaf, Heinric von Boynenborch genaamd van Honsteyn, heer van Ubbergen, was hem met drie rijdende boden, en vermoedelijk met een deftigen stoet van edellieden, tegemoet gereden, den weg op naar Grave. Aan de Hezelpoort werd de Hertog plechtig ontvangen door de Burgemeesters, Johan van Welderen en Dirk van Zellar en den geheelen Raad, onder klokkengelui en geschutgedonder. De sleutels der stad werden hem aangeboden, doch hij weigerde ze gracelijk en liet ze in handen des burgemeesters. Z. E. nam zijn intrek in den Zwarten Adelaar op de Markt, maar was de gast onzer heeren voor het middagmaal, dat genomen werd in het Roode Hert, eveneens aan de Markt, beide aan de Z.zijde. Zoo meldt de Chronyk. In het Rekenboek vindt men geen woord omtrent dat diner, alleen: »des middaghs S(yn) G(enade) geschenct 9 vierdel roden wyns, ende eyn kan voor de dienaers, de kan 4 st." De gewone geschenken, die de Geldersche steden volgens onderlinge afspraak, aan vorsten plachten aan te bieden, werden ook Alva vereerd: twee toelasten wijn van 10 amen à 172 gl. 15 st., een vetten os van 32 rijksdaalders en 50 malder haver à 105 gl. Zijn zoon ontving 18 kannen wijn, benevens een kwart voor de dienaars, en secretaris Berti 5 kannen. Volgens de Chronyk vertrok de Hertog denzelfden middag naar Arnhem en van daar naar Friesland. Daar maakte hij een kort verblijf, want blijkens het Rekenboek was de zoon hier reeds weder aanwezig Maandag na Petri en Pauli (29 Juli) en ontving 9 kannen wijn. Donderdag

daarop was ook de Hertog hier en werd vereerd met 18 stadskannen Deelwijn à 5 st. de kan. Hij schijnt hier nogmaals doorgetrokken te zijn in October. Op den 21sten dier maand meldt het Rekenboek, »hefft Jacob die verwer 10 wapenen geschildert, doen men den hartoch van Alva schencten," en »13 sacken (voor den haver) doen de Harthoch hier doir toich." Het is echter mogelijk, dat deze post betrekking heeft op het vroegere bezoek en in October eerst betaald werd.

Die eerste bezoeken golden hoofdzakelijk de versterking der stad. In September was caballero Orologe, hoofdingenieur, in het Helm, in de Burchtstraat gelogeerd, »de commissaris, die die blockhuysen maken solde;" de stadstimmerman, de stadsstratenmaker en meer andere bazen gingen rond »mit con[r]. Maj[t]. commissarios om die bolwercken te maicken," en den 6[n] October zond de Hertog nogmaals den bouwmeester Overlope, om de bouwwerken in oogenschouw te nemen en te herstellen waar zulks noodig was. Maar de magistraat deed alle moeite, om dit versterken (dat, wel te verstaan, op kosten der stad zou geschieden) te voorkomen en zijn pogingen werden met gunstig gevolg bekroond. Alva eindigde met af te zien van zijn plan. In het volgende jaar deed men groote moeite bij den Hertog om van hem te verkrijgen, dat de sterke legermacht, die hij toen concentreerde, niet in de stad gelegd zou worden. Boden werden in alle richtingen gezonden, »om de knechten op to halden, wes eyn antwort van de Hartogen van Alva gecommen waer." Tien vendelen Spanjaarden van het regiment Ulloa, hadden reeds eenmaal bij de burgers in kwartier gelegen en hoe die daar huis hielden weet de Chronyk mede te deelen. Zij waren in het vorige jaar op 17 Augustus aangekomen, een 2500 man, »welke alhier zeer leelijk hebben gehuist, tot verdrukking der geheele burgery, stallende hunne paarden in de voorhuizen, zonder eenige verschoning van de beste kamers en vertrekken; deden zig alles na hun begeeren aanbrengen; naamen de bedsteeden der burgers in, versleepende de bedden, om die tot hun gemak op de wachthuizen te gebruiken; en maakten het doorgaans allen den inwoonderen zoo naauw en bang, dat niemand zig tegen hen dorst te weer te stellen." Ditmaal maakte Alva eene voor de stad gunstige beschikking: de troepen werden gecantonneerd in de dorpen van het Schependom. Italiaansche infanterie werd te Neerbosch ingekwartierd; hun kommandant maakte het zich bekwaam in het Sint Agneten nonnenklooster aldaar; piekeniers lagen te Hees, Neerbosch en Hatert, en gedroegen zich daar zóó balddadig, dat al spoedig de roedrager moest gaan, »aen die Tersch (Teersdijk) om kondschap te haelen, doin die Hispaniers so onerlick geholden hadden." Het ging er dan ook woest toe: het ontbonden regiment van Billy, dat volgens Alva's besluit niet in de stad was toegelaten, stroopte in het Rijk van Nijmegen en deed het landvolk grooten overlast aan. Barlaymont stelde voor, dat het gezamenlijke Rijk 3000 gl. zou opbrengen, om hen daarmede af te koopen; maar de overheid ontweek

dit voorstel, op grond van vele schulden, dure tijden, watersnood, brand, enz. enz. en verzocht den Stadhouder, om bij klokslag, alle ingezetenen in het Rijk te doen oproepen en een algemeene drijfjacht te houden op dat gespuis.

In dit jaar 1569 vertoonde Alva zich niet te Nijmegen, maar zijn zoon trok hier door. Op 9 October wordt de gaande bode betaald, zijnde »gewest by den Amptman Karll van Lynden, aengaende des Hertogen soen van Alva." Den volgenden dag rijdt de rijdende bode don Frederik tegemoet tot Grave, en dien avond kwam de jonge edelman aan. Hij werd aan de poort ontvangen door den amptman van Lynden en ettelijke raadsvrienden, die met hem 38 kwarten wijn dronken, waarna hij nog 18 stadskannen eerewijn ontving en op den Burcht overnachtte. Den volgenden dag vertrok hij; twee ton bier werden in het Hoefijzer gedronken door de schippers, die zijn paarden en bagage overvoerden, terwijl die van Lent, die geholpen hadden, drie tonnen kregen. Don Frederik werd door onze heeren naar het schip begeleid, waarbij Claes van Gent »als vertaler of dolmetzer" diende, en nog 31 kwarten wijn geledigd werden.

In het volgende jaar 1570, genoot men Alva hier langen tijd; de kosten van dat bezoek staan geboekt onder het hoofd »Oncosten die Inkompst des Hartogenn van Alva, ende der Coninginne belangende." Hij kwam op 6 Augustus uit 's Hertogenbosch aan en werd verwelkomd met een vetten os van 86 gl. 5 st., 36 malder haver à 53 gl. 19 st. 1 ort, benevens 8 amen wijn min een vierdel. De stad verwachtte de ledige zakken, waarin de haver gegeven was, terug, maar daar had de stalmeester geen ooren naar, alleen willigde hij in, om er 26 tegen 4 gl. 12 st. terug te geven, de overige behield hij. Nog een geschenk staat geboekt: de glazenmaker of glasschilder brengt dat jaar in rekening »20 wapens die den Hartoch van Alva sampt anderen heeren geschenct zyn." Het is niet duidelijk, wat er met die schenkingen van wapens bedoeld werd. Waren het misschien hun familiewapens, om op te hangen, volgens toenmalig gebruik, voor de huizen waar de heeren vertoefden? Dienzelfden zomer had men ook den Hertog van Holstein, commandant van een regiment cavalerie, 6 wapens geschonken, toen hij hier doortrok en in den Zwaan logeerde. — De reden van Alva's komst in dit geval was, dat Anna van Oostenrijk, vierde gemalin van koning Philips II van Spanje, verwacht werd, op haar reis van Weenen naar Madrid. Zij zou een paar dagen te Nijmegen vertoeven, teneinde O. L. V. Hemelvaart te vieren. Wat er bij die gelegenheid geschiedde, is uitvoerig verhaald op bl. 16 en volgg.

Op 30 Juli 1570 bood Alva een generaal pardon aan, dat hier werd afgekondigd, aan allen die zich wilden onderwerpen. Van minder aangenamen inhoud voor velen was een schrijven, onder dagteekening 13 Augustus, dus den dag vóór de aankomst der Koningin, waarbij hij last gaf dertien verbeurd verklaarde huizen in deze stad te verkoopen, toebehoord hebbende

aan burgers, die wegens het geloof terechtgesteld, voortvluchtig of gebannen waren. Dit waren de volgende:

Het huis van Willem van Kempen, snyder in de Borchstraat.

Van Gerit Buys Geritz, in de Brouwerstraat.

Van Reynier van Broeckhusen, in de Borchstraat, tegens over de put.

Twee huysen nevens malkanderen aen Daem Hanssen toebehoord hebbende, in de Borchstraet.

Van Cornelis Udenbach staende aen St. Stevenspoorte.

't Huys en brouwerye van Wilhelm Pels, in de Heselstraet.

Twee naast elkander van Hubert Walraven van Wichen, buiten de Wiemelpoort.

Van Derick van Hoevell alias Glasemaker, in de Broerstraat, op den hoeck van de Gruytberch.

Van Anthonis van Bockhorst, op de Leege Markt, by de St. Anthonis poort.

't Huys en de brouwerye van Derick Berents, Agter 't Gasthuis (nu Achter de Vischmarkt), by St. Jacobspoort.

't Huys met rosmolen daerachter, behoord hebbende aen Willem Prick, op den Gruytberch.

't Huys van Peter van Gendt, in de Korte Borchstraet, benevens het Raedhuys.

Weer sloeg Alva een jaar over en men schreef 1572, vóór hij hier opnieuw verscheen. Na Bergen en Mechelen aan Willem I ontrukt te hebben, kwam hij naar Nijmegen, »aen welcke plaets" zegt Slichtenhorst, »hij een wyl, om syn hert wat speelen te leyden, bleef legghen." Volgens president du Thou, in diens *Historia sui Temporis*, overwinterde de Hertog hier, omdat deze stad gunstig gelegen was, voor het verrichten zijner zaken. In allerijl werden de straten schoon gemaakt, 't geen anders alleen geschiedde, als er een processie zou omgaan, doch ook nu niet overbodig was, want er werden 54 karren drek opgeruimd. Reeds op Vrijdag na St. Lucas (18 October) schijnt men den Hertog verwacht te hebben, althans de magistraat verbeidde hem toen aan de Molenpoort, en het wachten moede, ging een glaasje wijn drinken bij de Regulieren (nu het Gasthuis). Daarop werd Jan die Ruitter op een huurpaard naar Maastricht gezonden, »om to verhoeren off Syn Ex^cie^. alhier sal kommen," en 21 October vertrok er een bode naar Arnhem om den stadhouder Gilles de Barlaymont te waarschuwen, die daarop den Hertog onmiddellijk tegemoet reisde. Maar op 13 November was men nog niet veel verder en werden er boden gezonden naar Mook, Gennep en 's Hertogenbosch, teneinde berichten in te winnen aangaande 's Hertogen komst. Middelerwijl schreef men brieven aan den kanselier en raden van Kleef, om de noodige proviand te bestellen. Het is niet duidelijk, of Alva bij zijn aankomst op een dejeuner onthaald werd. Met betreurenswaardige beknoptheid meldt

het Rekenboek alleen: »Als den hartoge van Alva, onsen genedigen heren, hier binnen Nymegen commen is, ons heren in die raitkamer een onbytten gegeven, ende een onbytten in Emauss; noch twee ontbytten op die Cancelrie, betaald 24 gl. br." Alva bracht een vrij aanzienlijke krijgsmacht mede, die door de Stad in de Waag op bier onthaald en daarna op den Burcht gecaserneerd werd. Toen ging het geschenken-geven weder aan den gang. De vier vette Friesche ossen, die men eenige dagen tevoren gekocht had, werden uit de Ooi gehaald, waar zij hun vetheid moesten onderhouden; twee daarvan werden aan Alva, twee aan zijn bitteren tegenstander, den hertog van Medina Celi, die gelogeerd was »tot Spruytenshuyss," anders gezegd ten huize van den heer Gysbert Spruyt, nu de school van juffr. Lange, in de Ridderstraat, waar groote heeren toen ter tijde meer hun intrek namen. Barlaymont kreeg een toelast Rinckouwer (wijn uit den Rheingau, waar de beste Rijnwijn groeit), hertog Frans van Loinenborch, die een corps Saksische ruiterij commandeerde, 9 kan, Bossu, stadhouder van Holland, 7 kan, en nog twee toen hij »int schip ginck"; Nortkermys (Philip van St. Aldegonde, heer van Noircarmes, Alva's rechterhand), 5 kan. Alva's secretaris Albano ontving een gouden penning, om aan den hals te dragen, gemaakt door onzen muntmeester Flemmink, eveneens een gewoon eeregeschenk in die dagen; secretaris Berti hetzelfde, zoo ook Johan Moren, hofmeester des Hertogs, en verder de gewone fooien aan het *menu fretin* van lakeien, arcieren, trompetters, boden, trawanten, fourieren en de »dienaers van den capitein van der justitie".

In dit jaar verscheen er een vreemd gesternte aan den hemel, »dog sonder hair en staert". Het stond hoog in de lucht, nabij het sterrenbeeld Cassiopea. Deskundigen gaven daarvan verschillende verklaringen, maar het meeste opgang maakte die van Cornelius Gemma, professor en beroemd mathematicus te Leuven. Deze kwam met een oude voorspelling te voorschijn, in de Latijnsche taal geschreven, die, in 1520 in de Zwitsersche Alpen gevonden was, en voor Spanje groote dingen profeteerde. De Deensche astronoom Tycho Brahe evenwel was van oordeel, dat de ster betrekking had op het Parijsche bloedbad van den St.-Bartholomeusnacht, dat in denzelfden zomer plaats had gegrepen. Alva wenschte meer dienaangaande te weten en ontbood den geleerden Gemma naar Nijmegen, ten einde hem te raadplegen. Het is geheel niet onwaarschijnlijk, dat Alva toen ter tijde, in heldere sterrenlichte nachten, met den Belgischen astroloog den Reuzentoren van onzen Burcht beklom, om van daar de geheimen der toekomst in het sterrengeflonker uittevorschen, evenals Catharina de Medici te Parijs, op den toren van de Korenhal en Rudolf II op het Belvedere te Praag.

Het waren hier toen dreigende tijden voor de stad. Op 12 Augustus had de Overheid van Venloo geschreven, dat de Prins van Oranje voornemens

was, Nijmegen te belegeren, en aangeraden de hulp van Alva tijdig in te roepen. Dienzelfden zomer was de aanslag van Kapaps ontdekt, waarbij beraamd was, de stad aan vier hoeken in brand te steken; bij de daardoor ontstane verwarring zouden troepen van Brederode, die in Kleefsland lagen, naar binnen dringen en de stad voor de Geuzen bemachtigen. Teneinde zich tegen een soortgelijken *coup-de-main* te beveiligen, begon Alva met de stad te laten versterken. Het Rekenboek van dat jaar heeft dubbel de gewone dikte, hoofdzakelijk tengevolge der uitvoerige posten aangaande de werkzaamheden, verricht door de timmerlui, metselaars, smeden en arbeiders. Ons ouderwetsch stedelijk geschut werd nagezien en opgelapt, en versterkt met »des Conincx attelry", die per schip aankwam. Haken en geschut, grof en klein, werden op de wallen geplaatst. Een groote hoeveelheid kruit werd van elders aangevoerd en in den St. Joost's toren geborgen, die daarna dichtgemetseld werd. De straten werden voorzien van palen met kettingen, waarmede men ze in tijd van nood kon afsluiten en het verkeer belemmeren. Op de Markt werd een park van artillerie gevormd en Spaansche soldaten betrokken de wachten aan Hoender- en Hezelpoort, Spanjaarden en burgers gezamenlijk, aan de Molenpoort; de andere poorten waren toegemetseld.

De Hertog installeerde zich in den Burcht, maar had ook nog andere verblijven, blijkens een post in het Rekenboek van 15 December, aangaande 52 gang steenkolen »die voer dat Hoff ende voer *beyde* des Hartogen losementen, ende op alle wachten der soldaten gebrant syn". De Zwarte Adelaar, op de Markt, waar hij ook in 1568 afstapte, was misschien een dier »losementen", althans de stadsvoerman wordt betaald, omdat hij »één dach met 2 karren op dat Hoff geweest (was), om des Hartoch syn bagagie in den Aer". Op 26 November kwamen de gezanten uit Arnhem hun opwachting maken, »om welfairt hunner stadt" en vereerden den Hertog een voeder wijn, Barlaymont een toelast en Berti, 's Hertogen secretaris, 24 gl. Op het Kerstfeest werden door onze heeren van den magistraat 18 stadskannen wijn aan Alva gezonden. Met het stoken liep het er erg in, gedurende die koude winterdagen: 3 December 79 gangen steenkolen, 29 December 150 gang, 10 Januari 86, à 8 st. per gang. Toen begon de voorraad ten einde te loopen en moesten er boden naar Mook en Ravestein gezonden worden, om meer kolen te bestellen: 144 gangen werden te Mook gekocht à 24 gl. de 100 gang; 28 Januari 1573 nog eens 78 gang; 8 Februari 95; 15 Februari 34, en zoo ging dat voort. Boeren uit het Schependom werden dan opontboden, om de kolen met hun wagens en karren over de Mookerheide naar de stad te brengen, en mochten zich daarna, voor zij naar huis terugkeerden, bij Griet in de Kuip, in de Ziekerstraat, te goed doen aan bier en mik.

Alva schijnt bij dit bezoek niet minder dan acht maanden aan een stuk hier vertoefd te hebben: de Nijmegenaars waren in de gelegenheid

zijn uiterlijk goed te leeren kennen. »Item opten Heiligen Sacramentdach", het Rekenboek is aan het woord, »hefft die Hartoch van Alva mit barnender tortsen dat Sacrament gevolcht, ende vier trompetters voir syn Furstelicke Excell[ie]. ende ons heeren, dieselve geschenct twe ryxdalers". Den 6 Juli kwam het bericht dat Haarlem, na een beleg van zeven maanden, ingenomen was door de Spanjaarden. Op de Markt werd daarvoor een vreugdevuur ontstoken, bestaande uit negen teertonnen, in vier waarvan nog teer was, zoodat zij des te beter brandden. Tijdens dit verblijf hier ter stede volgde de Hertog het voorbeeld van Karel V en liet der stad's gerechtigheid haar loop gaan tegen zijn eigen volk. In het Rekenboek ziet men dat een van zijn »trafanten" zes dagen, en een ander »van des Hartogen van Alva's volck" tien dagen, wegens een of ander vergrijp gevangen gezet werden.

In het midden van Juli 1573 maakte de Hertog zich gereed om te vertrekken. Met klokkenslag werden toen twee achtereenvolgende dagen de huislieden van Hees, Neerbosch en Hatert met hun karren ontboden, »om des hartogen bagasie to fueren". Hij vertrok op 16 Juli: »Johan Vervoorst hefft den hartoch van Alva geleydet op Arnhem den 16[en] July, ende is den 17[en] wederom gekommen". En verder: »Den 16[en] July doe die Hartoch van Alva overfoir met »yn volck ende bagasie na Harlem, ende dat ingenomen wass", dronk dat dorstige geslacht van schippers, enz. 149 vanen bier, gedeeltelijk »mit cruicken, als men die schippers willigh maeckten", aan de Waal gebracht, gedeeltelijk in den Anker op de Lage markt, waar de schippers, die hem overgezet hadden 's avonds spijsden. Zij verorberden voor 3 gl. 8 st. aan brood en »weggen" (brood uit weit gebakken); 110 haringen en 8 pond boter. Het feest werd opgeluisterd door 29 kaarsen, hetgeen, in het midden van Juli, bewijst, dat zij lang hadden zitten pokelen. Voor 79 man, die aan het festijn hadden deelgenomen, »zaventz ende daighz," kwam het op 10 gl. 4 st. min een penning te staan. — Op 18 Augustus passeerde Alva hier weder, als wanneer er een bode werd gezonden aan den Stadhouder, »van die aencompst des Hartogen". Hij was toen op weg naar 's-Hertogenbosch.

Wederom doemde Alva hier op in den winter van 1573. Op 4 November werden hem 18 stadskannen wijn geschonken en 9 aan Don Frederick, zijn zoon. »Alz die hartouch quam dry schepen gehuirt, om te Bemmell die bagasie to laden, yder gegeven een daler, noch elk twe vanen byrss mit int schip genomen". (De weg van Arnhem over Elst was toentertijd onbegaanbaar, zoodat men meestal over Bemmel en Huisen reisde). »Den derden dach Novembris, doe den hartoch van Amsterdam quam ende over foyr, hebben die schippers tott dry of vier dagen gefaren, [om zijn paarden en bagage over te brengen]. Soe heb ick (rentmeester) de schippers die in die pont gefaren hadden mit gelt geloont 21 st. elck, ende die veerscheep (veerschepen) ende pype oick soe foell, nae dat sy gevaren

hadden". Wat de Hertog toen hier kwam doen blijkt niet, maar zijn bezoek was van korten duur. »Die schippers van Osterholt ende Lenth verteert tot Arndt Wolters, als die Hartoch nae Amsterdam reisden 8 gl. br. 1 st." »Item eenen bade van Arnhem kommende, die die tydongh bracht dat die harttoch noch tot Amsterdam wass, hefft die borgermeister hem heiten geven 17 st., om dat het soe quad weer wass ende nymant doer die Betow gaen wolde".

Dat was Alva's laatste verschijning te Nijmegen geweest. Uit Amsterdam ontsloop hij in de woorden van Slichtenhorst »haestelyken ende met een stank, zonder syne geloovers te voldoen", naar Brussel, waar hij het bewind overdroeg aan Don Louis de Requesens. Ook hier ter stede liet hij het, in de volksuitdrukking, leelijk liggen. De Burcht waar hij zoo lang vertoefd had, droeg kennelijke sporen van zijn verblijf. In welken staat hij het daar achterliet, straalt door uit een brief door Jacob Garbrants, rentmeester van Gelderland, op 14 Dec. 1573 geschreven aan de heeren van de Koninklijke Rekenkamer. Daar leest men:

»Ick hebbe myne Heeren een tyt lanck geleden overgesonden die noetlicke reparatien van den glaess op den Valckhoff, die welcke *mit alle andere meublen* durch des Hertogen van Alva, syn Excell. hellebardiers ende huysgesin tsaemen vernyelt, verbrant, ende gebroken syn, sulcx datter van scabellen, taeffelen, bancken ende anders nyet gebleven is, ende ben van des Stadtholders Secretaris te meermalen gevordert, om die voors glass te laeten repareren, innde alle andere noetlycke reparatien te doen maecken, twelcke sonder ordonnantie te laeten geschien, ick my bezweert vinde", enz. Dergelijke klachten werden ook geuit door Gilles de Barlaymont in een brief aan den Koninklijken rentmeester: »Cepandant ses gens ont tellement gasté et rompu la maison, qu'il n'est possible de s'y pouvoir tenir, sans qu'il soit de rechief reparé et rancontré les verrières et autres choses nécessaires".

Zoo gaf Alva's oponthoud hier ter stede een beeld van zijn verblijf in ons land: desolatie, verwoesting en jammer volgden hem als zijn schaduw.

De Schandsteenen en de Stadston.

Tot de correctioneele straffen, hier vroeger in zwang, behoorden de tepronkstellingen aan de Kaak, den Blauwen Steen en aan de Stadspoorten. Analoog daarmede, maar nog meer doeltreffend, was het dragen van den schandsteen. Dit was als het ware een ambulante tepronkstelling, waarbij de delinquent, met den steen of met twee steenen behangen, als symbool der tepronkstelling, in de stad rondgeleid werd door den beul en de beulsknechten. Op die wijze werd zij, want deze straf werd uitsluitend aan vrouwen opgelegd, niet alleen door de leegloopers en straatslijpers op de Markt gezien, maar ook door den nijveren werkman, langs wiens huis zij geleid werd, door den snijder op zijn tafel, den wever aan zijn gestoelte, den smid aan zijn aambeeld, den schoenlapper in zijn pothuis en door zoovele anderen, wier bezigheden hun niet veroorloofden, op de Markt een kijkje te gaan nemen. Dat genoegen werd hun, om zoo te zeggen, te huis gebracht. Hoewel deze straf eerst uit de middeleeuwen bekend is, zoo was zij toch te zeer wijd en zijd verspreid, om niet te mogen aannemen, dat zij reeds vóór de volksverhuizing in zwang geweest moet zijn. Immers zij bestond niet alleen in vele plaatsen van ons land, maar ook in Vlaanderen, Duitschland en in het Noorden. Reeds in een Brusselsche keur van 1292 leest men: «Wat wive die een ander wyf sloge, si waers omme twintich scellinghe, worde ses (zij des) verwonnen; ofte si moste gheketende stene draghen van hare prochien in d'andre." Een Franeker buurbrief van 1417 bepaalt, dat wanneer twee mannen elkander uitschelden en elkanders eer te na spreken, dan zal hij, die den twist begonnen is, 2 ℔ betalen; »Ende scheldet der twa wyf dattet buren aen heren (hooren), die sullen dreggen de stenen um den hals aling der queren." Van dergelijken inhoud zijn vroege keuren van Brielle en van Delft en nog hangt er aan den toren te Mühlhausen, in Pruisen, een zware steen, Klappersteen geheeten, welken men oudtijds een man of vrouw, die zich aan achterklap en babbelarij schuldig maakte, geruimen tijd om den hals door de stad liet dragen.

In het Nijmeegsche strafrecht komt het dragen van den steen reeds vroeg voor. Een keur uit de 15e eeuw bepaalde, dat mannen, die de hun

opgelegde boeten niet betaalden, uit stad en Schependom gebannen werden. Daarentegen »die vrouwen die koeren verboeren, soelen den steen dragen, of die koeren gelden." Voor welke andere misdrijven de steen gedragen werd, zal het beste blijken uit de volgend voorbeelden, waarin deze straf werd toegepast.

Een post in het Rekenboek van 1533 luidt: »Voir enen haluen stuuer royen (roeden) gecofft, dwelck enen man voir in die processie droich. Heyn te Licht ende syn gesell (kliksteenen), van myt by den man in die processie te gaen, elck geg. 1 ℔. Item noch denseluen, van bynnen om die stadt die frouw te leyen die den steen droich, elck geg. 1 ℔." Hoogstwaarschijnlijk waren dit twee overspelers: het bepaalde lidwoord »*die* frouw," in verband met den vorigen volzin, toont dit voldoende aan. Zij was de medeplichtige van den man, die de roeden in de processie gedragen had. 1545 »Een vrouwspersoon omdat sy der stads accyse ontwonden hadde, hefft sy der stats steenen gedragen, ende enen krans op oer hoeftt, daervan den scherprichter voir syn loon geg. 12 st., ende den twee klycksteenen elck een pont." Eenige jaren later schijnt een vrouw wegens overspel zonder steen door de stad rondgeleid te zijn: 1567 »Den 7 Septembris betalt beide clicstenen van Gryet Lerix in der kercken vnd ouer straten to brengen, myt eyn beicken, (bekken) vm dat sy in ouerspoell befonden is, 4 st. Van Griet Lerix kers (kaars, die zij als boetedoende moest dragen) betalt an Seger in de Trip 1 st." In de raadszitting van 15 April 1663 verzoekt de huisvrouw van Albert Janssen »soo over gepleeght overspel de clooten gedraegen, ende uyt dese stadt ende schependom voor althoos gebannen is," opheffing van haar bannissement, hetgeen geweigerd wordt. Ballingschap was toentertijde gewoonlijk aan het dragen der steenen verbonden; zoo werd op 20 Sept. 1667 een overspeelster na den steen gedragen hebben, door den scherprechter uit de stad geleid en gebannen. Latere voorbeelden van het toepassen dezer straf zijn mij niet bekend.

Ons Gemeente-Museum bezit drie oude schandsteenen. Twee daarvan, te zamen wegende ongeveer tien pond, zijn gevat in ijzeren beugels en hangen aan een keten, die door middel van een zwaren ijzeren halsband of kraag, om den hals werd gesloten, zoodat de steenen op de borst hingen. Van jongeren datum is een groote zware steenen bal, eveneens gevat in ijzeren beugels en met een ketting aan een sterken ijzeren halsband bevestigd. Op dezen steen staat het jaartal 1618, en daarmede stemt overeen de volgende post in het Rekenboek: »24 Nov. 1618, bet. Hendrick Pieters, schilder, voor verdienste vant verven en schilderen van de holte heuck ende cloten voor int raethuys hangende 6 gl." Dáár, in de gang, boven de deur van het stadhuis, bleven zij hangen, wanneer zij niet in gebruik waren, tot in 1837, toen zij naar den »plunderzolder" verhuisden, om later een plaats in het Museum te vinden.

Zooals het dragen van den steen of de steenen uitsluitend aan vrouwen

werd opgelegd, zoo werden hoofdzakelijk mannen veroordeeld tot het rondloopen in de ton. Ook dit was een overoude straf, die reeds in 1450 in het Orpheideboek van Deventer voorkomt: Willem Beylen doet daar oervede, »want hi in de stad kelre (gevangenis) geseten, ende die tonne gedragen hadde, om des willen hie hem in dronkenschap onredelyke ende mislike (ergerlijk) gehad hadde, ende die kedene (ketting) van enen putte voir Willem Hessels hus te broicken (gebroken) hadde." Volgens Boxhorn, in zijn Kroniek van Zeeland, werden oudtijds te Westkapelle mannen en vrouwen, die iemand gescholden of licht gekwetst hadden, met de houten huik of ton gestraft. Ook in het N. van Engeland was deze straf bekend, ten tijde; der Republiek. Gardiner schrijft in *England's Grievance*, dat de magistraat van Newcastle upon Tyne dronkaards placht te straffen, »by making them carry through the streets of the town, a tub with holes in the sides for the arms to pass through, to whieh was given the name of Drunkard's cloak," en een afbeelding daarvan is geplaatst in zijn Geschiedenis van Newcastle.

. De oorsprong dezer straf, die ook hier te lands aanvankelijk wel aan dronkaards werd opgelegd, kan daarin te vinden zijn, dat het door hen misbruikte vocht in tonnen bewaard werd. Door hun zwelgen maakten zij zich als het ware tot tonnen, zij vulden zich met drank; het symbool was voor iedereen begrijpelijk. Desniettemin werd deze straf ook voor andere vergrijpen toegepast. Te Deventer werd in 1478 een wijnboef, die gestolen en het geld verdobbeld had, »daeromme in die stad stock geset, ende hefft die tonne gedraegen." In onze Stadsrechten komen de volgende bepalingen voor, die vroeg uit de 15ᵉ eeuw dagteekenen: »Item en sullen die wynboeven gheen dolmessen (dolken) dragen, by der stat tonne te dragen." En wie op geheime plaatsen queck- (trictrac) of dobbelspelen hielden of bezochten, en de daarop gestelde boete van 10 pond niet konden of wilden betalen, die moesten »der stat tonne" dragen. In het stedelijk Rekenboek van 1531 leest men: »Den clycksteens dat sy den beseten man die thon aenhynghen, elck geg. 1 ℔." Dat kan geweest zijn omdat hij zich aan drank te buiten gegaan had, zooals blijkt uit een anderen post: »die haese (hozen), die Hanrick te Licht (kliksteen) den beseten man affgedaen hadt, wtter herberghen geloist, 6 st." De man had namelijk zijn vertering in de herberg niet kunnen betalen en de waardin had hem, waarschijnlijk bij gebrek aan een wambuis, zijn hozen of broek in pand doen laten.

Het vonnis om de ton te dragen werd hier ter stede uitgesproken door den Raad, welke in de 17ᵉ eeuw deze straf meestal oplegde aan mannen, die zich hadden schuldig gemaakt aan overspel, terwijl de medeplichtige vrouw de schandsteenen droeg. Onder datum 6 Oct. 1618 leest men in het stedelijk Rekenboek: »Betalt Mr. Hans scherprichter, van eenen man de tonne te (doen) dragen, en een vrowe de clooten." Ten einde nog

grooteren toeloop van nieuwsgierigen en spotters te lokken, ging er een bekkenslager vooruit: Betaelt Reyn Huyberts, cooperslager, voor een becken, tselve gebruict wordt voor de justitie met de tonne." Eenige dagen later werd de timmerman betaald, »dat hy die tonne en steenen gehangen heeft int Raethuyss." En dat was niet de eerste executie in dat jaar. Op 27 Mei 1618 werd Peter van Wely, die gebannen en zonder verlof van den magistraat in de stad teruggekeerd was, waar hij in het huis zijner vrouw opnieuw echtbreuk gepleegd had met zijn dienstmaagd, veroordeeld om twee uren »mitter stadt tonne aen de kaeck te staen," en de Kraanpoort uitgeleid en gebannen te worden. Door tusschenkomst van invloedrijke vrienden werd de straf veranderd in een zware geldboete en ballingschap. Desgelijks werd op 15 Juli v. d. j. een ander, die »op ergerlyke wyze der ehelycke trouwe ende alle eerbarheit vergeten had," ten respecte van zijn vrouw en kinderen veroordeeld tot 1200 gl. boete, in plaats van de ton, die hij verdiend had. 1662 »Mr. Hans Mosel, scherprichter, 15 gl. voor dat hy de man mette ton en de vrouw mette cloy (kloten, steenen ballen) de stadt uytgeleyt heeft" in ballingschap. 19 Maart »Voor 't wederhalen van den ton en klooten, die de scherprichter aan de Craan- en Meulenpoort had laten liggen, over texecuteren van een man en vrou in overspel geleeft hebbende, 3 gl." De beide schuldigen waren dus bij tegenovergestelde poorten de stad uitgeleid en gebannen. Voor deze gelegenheid waren ton en steenen den dag te voren schoongemaakt, waarvoor, evenals voor elken arbeid, die met het gerecht in verband stond, dubbel dagloon betaald was: »Item Joost van den heeren nog toegeleyt eenen halven ducaton, omdat hy de ton en klooten heeft by der hant gesocht, en den ton von boven gehaald en schoongemaakt, 11 gl. 8 st."

In lateren tijd ging het dragen van de ton meestal vergezeld van een geeseling. Het loopen er mede door de stad was afgeschaft: de ton werd den delinquent omgehangen in of voor het Stadhuis, en dan liep hij er mede naar het schavot, dat voor de Kaak op den Z.O. hoek van de Waag was gesteld. Dit was een geduchte verscherping van de straf, want na de geeseling werd de zware eikenhouten ton weder op den rauwen, bloedenden rug gehangen en zoo naar het stadhuis teruggebracht. Als b. v. 13 April 1672: »Mr. Meyndert Thomas, timmerman, heeft gearbeit extraordinaris aen justicie (d. w. z. tegen dubbel dagloon), als wanneer Jacob de timmerman met de ton na 't schavot gingh en gegeesselt wurde." 5 Aug. 1678 de timmerman arbeidt »aent schavot te richten, omdatter een Fransman de ton na toe soude dragen, en, gegeesselt synde, tselve weder opt Raedthuys terugbrengen." 1679 »Mr. Hans Janssen van Aenholt, scherprichter, betalt van dat hy een kerl die ton heeft doen dragen en gegeselt." Zulk een combinatie van geeselen en de ton dragen komt éénmaal, bij uitzondering, voor, vroeg in de 16ᵉ eeuw. 1531 »den tween clycksteens van Gerryt Diemer bynnen in die stadt mytter thonnen om

te leyen, geg. elck 2 𝔚. Item noch den scherprichter van Geryt te geisselen geg. 2 gl."

Enkele malen droegen ook vrouwen de ton. In Arnhem werd op Maandag na Servatii, 1463, »een wyff in der tonne om die stadt geleydt;" en te Nijmegen werd op 15 Aug. 1663 het request van Magdalena Meyerin, »voor omtrent een jaar alhier, om begangen overspel, *met de ton* uitgeleid," zich hier weder te mogen vestigen, afgeslagen.

Wanneer deze straf hier in zwang kwam, is niet meer na te gaan, maar uit den volgenden post in de rekeningen van het Richtersampt over 1392, zou men kunnen vermoeden, dat zij toen reeds bestond: »Item eynen t'Oy op den kerckhoff gelopen, dien ick [de Richter] gerne daeraf gehadt hadde, daertoe geleent der stadt tonne." Welke andere ton toch dan de ton in kwestie, zou *der Stadt tonne* genoemd kunnen worden? Tegen het eind der 17e eeuw schijnt deze straf alhier in onbruik geraakt te zijn, althans geen voorbeelden er van, komen na dien tijd meer voor in Raadsignaten of Rekenboeken. In sommige streken van Duitschland bleef zij langer in zwang. Dr. J. Nieuwenhuis, van 1822--63 Hoogleeraar in de Wijsbegeerte te Leiden, studeerde in 1796—98 te Tubingen. Uit een aanteekening in zijn onuitgegeven autobiographie, waarvan uittreksels verschenen in den *Tijdspiegel*, Juni 1897, blijkt, dat de tonstraf in de laatste jaren der 18e eeuw in Wurtemberg nog werd toegepast, hoewel voor andere misdrijven dan hier te lande. »Mijn grootvader," schrijft de uitgever dier fragmenten, »woonde tegen den tijd van den wijnoogst te Canstadt zulk een strafoefening bij. Men sloot om den druivendief een Spaanschen kraag, of houten, van boven doorgesneden, kegel, plakte een stuk papier op de houten borst met het opschrift *Traubendieb.* Zoo toegerust werd de delinquent tusschen twee gerechtsdienaars door de stad gejaagd, vooral tegen den tijd, dat de scholen uitgingen."

Tonnen of houten huiken worden nog hier en daar in ons vaderland in stedelijke museums bewaard: te 's-Hertogenbosch, te Delft, te Zierikzee, te Vere, te Enkhuizen, te 's-Gravenhage enz. Die welke ons Gemeente-Museum bezit, is met de stadskleuren, rood en zwart, geverfd en draagt onder het stedelijk wapen het jaartal 1618. Dienaangaande vindt men in het Rekenboek van 1619: »10 Maart betaelt Evert Haghens, cuyper, voor't maken van een tonne ofte houtten heuck, tott straff van eenige delinquanten te gebruycken 10 gl." En in 1618: »den 24 Novembris betalt Handrick Pieterss, schilder voor verdienste vant verwen en schilderen van de holte heuck ende cloden voor int Raethuiss hangende 6 gl."

PENSCHETSEN

uit

NIJMEGEN'S VERLEDEN.

DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

Gemeente-Archivaris.

Tweede Bundel.

GYSBERS & VAN LOON

BAKKERSTRAAT 7 a

ARNHEM

1966

Tout ce qui est vient du passé; le travail accumulé des siècles est le seul capital de la famille humaine. Le passé est l'effort endormi des aieux.

Firmin Roz in de Revue des Deux Mondes
1 Sept. 1900, p. 212.

Das Alte stürzt; es ändert sich die Zeit,
Und neues Leben blüht auf den Ruïnen.
Schiller. Wilh. Tell 4e. A. 2e. Scène.

NIJMEGEN. — Firma H. TEN HOET. — 1901.

Even als de opstellen in den eersten bundel, die in 1898 het licht zag, verschenen ook de volgende hoofdzakelijk in de *Prov. Geld. en Nijmeegsche Courant*. Zij zijn dus meer bepaaldelijk berekend voor den meridiaan van den microcosmos Nijmegen. Toch geef ik gaarne gehoor aan de vriendelijke aanmoedigingen van verschillende zijden ontvangen, om ook deze weder vereenigd uit te geven. Ten zeerste gevoel ik mij vereerd door die vleiende uitnoodigingen en ben dengenen, die ze uitspraken hoogst verplicht voor den goeden dunk van mijn arheid, dien zij daarmede aan den dag legden.

v. S.

NIJMEGEN, November 1901.

INHOUD.

	Blz.
Een snoepreisje van onze Heeren	1
Ons Veer.	7
„Wandelingh van Nijmegen op Ubbergen"	16
Iets over de Joden te Nijmegen	24
Hoe Nijmegen het sluiten van den Vrede van Munster vierde	42
De Eenigheid	47
Willem V op den burcht te Nijmegen	52
De Nijmeegsche Peperhandschoenen	63
De Nijmeegsche Knotsendragers, de Stads Baander en de Burger Vaandels	72
De Schoenmakershaven	79
Een Emigré over Nijmegen	83
Aanslag der Franschen op Nijmegen	93
De Boddelpoort	104
De Toonkunst te Nijmegen	110
Het Meer.	126
Prins, later Koning Philips II te Nijmegen	136
Bergendal	143
De Ouden Sociëteiten te Nijmegen	151
Onsser Stadt Vleyshuyss	160
Burgemeesters Tractement	169
Onze Molens	180
Nijmegen in de latere Middeleeuwen	189
Nijmegens Weerbaarheid in de Middeleeuwen	200
Het Beleg van Nijmegen in 1590–91	209

	Blz.
Twee oude Nijmeegsche Almanakken	226
De Genees- en Heelkunst in Oud-Nijmegen	234
De Broerdijk	249
Een en ander aangaande de Apostolische- of Latijnsche School .	253
Onze Romeinsche Oudheden en Verzamelingen daarvan . . .	268
Een vijftig, zestig jaar geleden	280
Aanvulling bij bl. 147	292

Een Snoepreisje van onze Heeren.

Er bestaat een Engelsch rijmwerkje uit de 17e eeuw, dat den veelbelovenden titel draagt van *Drunken Barnaby's Travels.* Het is het relaas van wat onze Oostelijke naburen noemen *eine Bierreise*, een tocht, ondernomen om kennis te maken met het bier en de verschillende drankgelegenheden der bezochte streek. Barnaby liet het zich goed smaken op zijn ontdekkingsreis en boekte zijn ondervindingen in een berijmd reisverhaal met den bovengenoemden titel, dat in 1634 het licht zag. Die tocht kwam mij in de gedachten, toen ik, het stedelijk rekenboek van 1586 naslaande, onder het hoofd »Dachvarden", op een serie van posten kwam, betrekking hebbende op een uitstapje, door enkele onzer heeren van den Raad in dat jaar ondernomen. Wel was dit geen eigenlijke bierreis, de tocht werd aanvaard ten bate der stad, maar toch maakten gastronomische genoegens er geen onbelangrijk deel van uit.

Nijmegen was op 6 Maart 1585 afvallig geworden van de Unie van Utrecht; onder de leuze »Vrede met God", had de bevolking het protestantsche garnizoen de stad uitgedreven en zich weder aan Parma en de Spaansche zijde overgegeven. Troepen van het Statenleger, die in de Betuwe lagen, wreekten zich daarover door het fort Knodsenburg in Lent te bouwen en van daaruit de stad hevig te beschieten. In den herfst van 1585 trok Haultepenne in de Betuwe met omtrent 5000 man, ten einde dit wespennest uit te roeien; op zijne nadering ontruimden de Staatschen het fort, met achterlating van hun geschut, waarop het met een detachement van het Nijmeegsche garnizoen werd bezet. Er werd toen door de leiders van het Staatsche leger wat nieuws bedacht om Nijmegen te teisteren: ten einde den handel der afvallige stad zooveel mogelijk te knakken en de inwoners in een gevoelige plek, de beurs, te treffen, werden er kleine oorlogscheepjes, uitleggers genaamd, op den Rijn en de Waal gestuurd, om de voor Nijmegen bestemde, of door Nijmeegsche burgers bevrachte schepen buit te maken. Het was met het doel, graaf Karel van Mansfeld, bevelhebber der Spaansche troepen,

die toen in Kleefsland vertoefde, te verzoeken deze lastige watergeuzen te verdrijven, dat een commissie uit den Raad, in het vroege voorjaar van 1586, in buiig Maartweder, den tocht, ondernam die het onderwerp der volgende regelen uitmaakt. De commissie bestond uit den tweeden burgemeester Cornelis de Jegher, jonker Willem van Doornick, raadsvriend, en Willem van Zellar, stadsrentmeester. Aan de dankbare herinnering aan gesmaakte genietingen van laastgenoemden ambtenaar, die hij in uitvoerige posten in het stedelijk Rekenboek ontboezemde, zijn wij verschuldigd, dat we ons dat tochtje zoo levendig voor den geest kunnen stellen. Posten in onze oude Rekenboeken zijn gewoonlijk geïllustreerd met een schat van bijzonderheden, en het relaas, door Willem van Zellar opgesteld, is zoo kleurrijk en levendig, dat alleen de spelling en de zegswijze een weinig behoeven veranderd te worden om er een leesbaar reisjournaal van te maken, uit die oude lang vervlogen dagen.

Op Zondagmorgen 9 Maart 1586, ontbeten onze drie heeren, na de vroegmis bijgewoond te hebben, gezamenlijk bij Gerard van der Horst, in een dier groote welingerichte taveernen, waarvan onze stad er toen zoovele bezat. Men had den wijn geplengd op een goede reis, maar nam nog een kan gebranden wijn voor een hartversterking mede, want het was koud en sneeuwerig. De heeren namen plaats in den stadswagen, bespannen met twee flinke paarden, onder leiding van Thonis Dericks, stadsvoerman, woonachtig in de St-.Jorisstraat. Die stadswagen was voor zulke gelegenheden aangeschaft en wordt het eerst vermeld in 1558; vóór dien tijd huurden onze heeren karren, wanneer zij een reisje moesten ondernemen, of wel zij reden op de paarden, die elk schepen en raadsheer verplicht was te bezitten, of huurden het paard van een der rijdende boden. Uit verschillende posten in de Rekenboeken blijkt, dat er kussens op de banken van den stadswagen lagen (in 1564 waren deze nog slechts met kaf gevuld), dat stevige riemen als leuningen dienst deden, dat er een kist aan het voertuig verbonden was, om reisbenoodigdheden in te bergen, dat er een huif over gespannen was, en dat men er met een ladder inklom. Verder hoort men nog van »draeghbanden" en van »vier stoet scheven". Dit laatste waren veeren, blijkens een raadsbesluit van 13 Febr. 1650, waarin sprake is van »de scheven off veeren daer de raedtclock inne hanght." Of dit voertuig nu hetzelfde was als de in dien tijd ook wel voorkomende »onser statt jaeghwagen," is niet te zeggen, maar erg hard zal de stadswagen in geen geval gejaagd hebben, tenzij er veel aan veranderd was sedert 1564, toen er »ein nie radt beslagen" werd, waartoe men de kleinigheid van »61 pont isers" gebruikte. Men bediende zich in die tijden lang van een zelfde voorwerp: het is derhalve niet onmogelijk, dat dit »de oude stads coetswagen" was, dien men 12 April 1649 besloot te verkoopen »als te swaer ende onbequaem sijnde."

Met den stadswagen dan reed men op dien Zondagmorgen, terwijl de kerk- en kloosterklokken de Mis luidden, de Molenpoort uit, vergezeld van den rijdenden bode Peter Veler, te paard, Jan Vervoert, hellebardier, Berndt, dienaar van »Monsieur" van Doornick, en een escorte van 18 man uit het garnizoen der schans Knodsenburg. In gezelschap van die infanterie kan men gerust zijn, dat het marschtempo niet bovenmatig was. Stapvoets volgde men den met diepe sporen gegroefden zandweg, die over de onafzienbare Mookerheide zuidwaarts voerde.

Het huis of kasteel te Heumen was de eerste étappe. Van daar werd het escorte naar de stad teruggezonden, waar het een drinkgeld van 10 gl. 4 st. ontving, en weder naar Knodsenburg ging. Onze heeren bleven dien dag te Heumen, ter oorzake van den wagen, die op den zwaren weg letsel bekomen had. Een timmerman, Anthonis van der Horst, werd uit Nijmegen ontboden om het ongeval te herstellen, dat bestond in het breken van den »lanckwagenn", den boom, waarmede de vooras aan den achteras verbonden was. Met 6 st. aan hout was het ongeluk gerepareerd. Op het slot te Heumen maakte men goede sier, als gasten van den kapitein, die daar bevel voerde. Dit huis, nog in het laatst der vorige eeuw een der schoonste kasteelen van Gelderland, was in den winter van 1585 door den Spaanschen veldoverste Haultepenne, na een kort maar hevig beleg, ontweldigd aan den Nijmeegschen hopman Diederik van der Voort, die de Staatsche partij getrouw was gebleven. De naam van den commandant, die onze heeren ontving, wordt niet gemeld, maar zijn gastvrijheid blijkt, want rentmeester van Zellar teekende aan: »by den kapitein des middags en des avonds geteerd: *niet*," d. w. z. zonder dat het hun iets gekost had. Intusschen logeerden de dienaars, de stadsvoerman en zijn zoon, en de timmerman, die den wagen repareerde, met hun zessen, bij den zoetelaar op het huis te Heumen, of, zooals wij nu zouden zeggen, in de cantine van de bezetting. Hun middag- en avondeten kwam op 7 gl. te staan.

Van Heumen had men willen doorreizen tot Boxmeer, maar de kapitein schijnt de heeren verwittigd te hebben, dat graaf Karel van Mansfeld niet op het huis te Boxmeer aanwezig was. Een bode werd toen derwaarts gezonden, om te vernemen, wanneer Z.E. zou wederkeeren, en kwam 's nachts terug met de tijding, dat de graaf voor eenigen tijd in Kleefsland vertoefde.

Den volgenden morgen, Maandag 10 Maart, werd de tocht voortgezet, na een drinkgeld van 1 gl. 4 st. uitgereikt te hebben aan des kapiteins »hinssknecht" (geen verkeerde lezing voor huisknecht, maar vgl. het Engelsche henchman en henchboy, kamerdienaar, page), 12 st. aan de dienstmaagd en 20 st. aan de wacht. Uit de bezetting van het slot kregen de heeren een escorte mede van 21 man met twee korporaals, en nu sloeg men den weg in naar Nieuwklooster of 's Gravendaal, een

Cistercienser klooster, gelegen aan de Niers, onder Asperden, in 1248 door graaf Otto van Gelre voor adellijke dames gesticht. Welken weg men nam wordt niet gezegd, wij vernemen alleen, dat zij 's middags aankwamen »by die werde vrouwe van Nyenkloester, waerdat myn heeren synn seer heerlick getractiert." Ook de soldaten en dienaars werden onthaald, en de geheele uitgaaf in dit gastvrije klooster bestond in één gl. drinkgeld, voor portier en dienstmaagd samen. Nog dienzelfden namiddag reisden de heeren verder en kwamen te Kalkar aan. De stadspoort, die gesloten was in die onrustige tijden, lieten zij openen, waarvoor de wacht een drinkgeld van 12 st. ontving. De heeren werden verwacht en aan de poort ontvangen door Dirk Fleminck, die in het vorige jaar burgemeester van Nijmegen was geweest. Deze heette hen welkom en nam hen mede »naer syn Lieven huys". Daar werd hun »goide chiere aengedaen, unnd [zij werden] denseluen avondt aldaer te gast gehalden, herlick getractiert, vnnd den wyn gedroncken, vnnd des anderenn daichs aldair wederomb ontbeeten; vur alles betalt: *nyt.*" De 21 soldaten met de twee korporaals en de dienaars met de twee wagenpaarden werden onder dak gebracht in de Zwarte Hoorn; zij lieten zich daar 's middags kost »langen", en gebruikten er het avondeten, voor welke verteringen, hooi en haver daaronder begrepen, 22 gl. 12 st. betaald werden. Het mankement aan den wagen, die te Heumen door den Nijmeegschen timmerman was gelapt, moest te Kalkar weder worden nagezien; die reparatie was niet bestand geweest tegen de slechte wegen, en wederom moest voor 5 st. touw gekocht worden, om den wagen bruikbaar te maken.

Vóór de avond viel hadden de heeren nog tijd »des Vorsten Munt" in oogenschouw te nemen; dat was een zaak, die hun interesseerde, want Nijmegen had zelf ook een Munt. De muntgezellen, die hun alles hadden verklaard en laten zien, werden vereerd met een drinkgeld van 24 st. Daarna zal het in dien vroege-lente-achtermiddag in de door geschilderd glas verlichte Nicolaikerk wel te schemerachtig geweest zijn, om den onovertroffen schoonen houtsnijarbeid te kunnen bewonderen, en misten onze heeren dus, voor zoover mijn kennis gaat, de gelegenheid, om de schoonste kunstwerken van dien aard te bewonderen, die in de wereld bestaan.

Dinsdag 11 Maart ontbeten de 23 soldaten en de dienaars voor 5 gl. 17 st. Daarbij bracht de waardin ook nog »ter rekenschap" 7 kruiken bier, elke kruik hield 7 kwarten, en elke kwart kostte een stuiver. Dit bier hadden de soldaten 's nachts gedronken, terwijl zij wacht hielden over onze heeren. Dienzelfden dag reed het gezelschap met zijn escorte uit Kalkar naar het huis Angeroen, waar graaf van Mansfeld logeerde. Zij moesten een gids medenemen, om den weg daarheen te wijzen, »soe het seer gesnyet was," waardoor de wegen onkenbaar waren geworden. (Het ka-

steel Roen of Rönne, toen ter tijde in het bezit van den heer van Bronckhorst-Batenburg en Anholt, stond te Overmörmter, een dorpje op den linker Rijnoever, bij Rees, en werd omstreeks 1635 door den Rijn weggespoeld.) Na een goed uur rijdens kwamen zij bij graaf Karel aan, gelukkig nog vóór het etensuur, zoodat de heeren »des naemiddaechs bij sijn Doorluchtigheid goet chier gemaickt, herlick getractiert, unnd den wijnn geschoincken; aldaer verteert: *nyet.*" Met dien wijn, die »geschoincken" werd, is bedoeld, dat zij den eerewijn ontvingen, dus nog de noodige kannen extra, buiten hetgeen hun aan tafel werd voorgezet. De soldaten van het escorte en de dienaars waren bij den zoetelaar, en verteerden daar 3 gl. 10 st. Hoe de onderhandelingen met den graaf afliepen, wat hij beloofde te doen, om de stad Nijmegen uit haar benarden toestand te redden, wordt niet geboekt. Dankbaar en naar het lichaam althans voldaan, keerde men tegen den avond naar Kalkar terug, liet de poort weder openen en gaf de burgerwacht een drinkgeld van 1 gl. 10 st. Het geheele gezelschap, heeren, dienaars en escorte 31 personen sterk, benevens drie paarden, nam nu zijn intrek in de Hoorn, en verdeed daar, »met meer goede freundenn," 's avonds en des anderen daags 's morgens aan kost, wijn, hooi en haver 35 gl. 12 st. »Item hebben noch die Middelersche gastenn 's morgens 6 kannen wyn gedroncken," voor 1 gl. 16 st., en ontving de dienstmaagd van het logement 12 st. drinkgeld. Wie die Middelersche gasten waren, die zoo vroeg al zooveel wijn dronken, wordt niet nader gemeld. Het kasteel van Middelaar, nabij Mook, in het tegenwoordige Limburgsche gelegen, was toen ter tijde in handen van de Spanjaarden, en waarschijnlijk door den kapitein Francesco Sacchini bezet, althans deze ontving aldaar in het volgende jaar van onzen magistraat »negen statkannen wyns, haldende yder kann 2 quart."

Met het escorte van 23 man schijnt men zich toch nog niet veilig gevoeld te hebben, want Woensdagmorgen, 12 Maart, werd Peter Veler, de rijdende bode, die de heeren vergezelde, naar het naburige huis Honnepel gezonden (dat nog gedeeltelijk bestaat), waar de overste Camillo Sacchini, een goede vriend der stad Nijmegen, logeerde, waarschijnlijk de gast van Joost van Bronckhorst, heer van Honnepel, ten einde den overste te verzoeken, het escorte met eenige ruiters te versterken. Hij zond zes man. Daarop werd de reis huiswaarts aanvaard, voorbij het slot Moyland, toen eveneens in het bezit der heeren van Bronckhorst en Batenburg, en tegen den middag bereikte men Kleef. Men liet de poorten openen en pleisterde, waarbij met »goede frunden" weder 7 gl. 7 st. door de keel ging. In den namiddag toog men verder. Te Kranenburg bleven de heeren op den wagen, en lieten voor het escorte wat wittebrood koopen bij Noey Verhellen, en een glaasje wijn tappen voor hen zelve. Het brood kwam te staan op 12 st., bier 1 gl. 10 st., 9 kannen wijn à 6 st. de kan. Alles te zamen kostte aan Kleefsch geld

4 gl. 10 st., gelijkstaande met 4 gl. 16 st. Nijmeegsch. Tegen den avond bereikte men Nijmegen en reed de Hersteegpoort binnen; van de 21 soldaten en twee korporaals werden er 16 gelogeerd bij Gerit van der Horst, hetzelfde huis, waar de heeren des morgens vóór hun vertrek ontbeten hadden. Aan avondeten, ontbijt, den volgenden morgen, bier en kost, verteerden de soldaten, brandhout daarbij gerekend, 21 gl. 18 st. De vijf andere manschappen werden ingekwartierd bij Gerlach van van Gent, glazenmaker in de Burchtstraat, waar zij zes ontbijten nuttigden en, met het maal van den avond te voren en het brandhout, 8 gl. 10 st. verdeden. Een der korporaals werd onder dak gebracht bij Jan van Hulst, in den Arend, een der deftigste logementen op de Markt, waar zelfs Alva weinige jaren te voren gelogeerd had. Hieruit en uit honderden andere posten in de stedelijke Rekenboeken blijkt, dat men zich toen ter tijde in taveernen en logementen niet bekommerde, om sociale *status*. Burgemeesters, schepenen, leden van den raad, de geheele *dessus du panier*, met soldaten, stadsdienaars, huislieden, zelfs de beul en zijn knecht, allen bezochten dezelfde huizen.

Donderdag 13 Maart werden de 21 krijgers en twee korporaals met een drinkpenning vereerd, »omdat zij mijn heeren zoolang hadden geconvoyeerd"; in bijwezen van jonker van Doornick werd hun uitgereikt drie Utrechtsche nobels à 9 gl. het stuk, en nog daarenboven een Oude Leeuw van 5 gl., te zamen 32 gl. De vijf ruiters van Sacchini, een was in Kleef achtergebleven, waren mede gereden tot Nijmegen, en werden gelogeerd bij Dirk de Vries, op de Markt, waar zij 's avonds niet minder dan 25 gl. verteerden, die burgemr. Fleminck uit zijn zak betaalde, »oirsaecken-haluen datt hy mede van Kalcker op Nymegen gereist was," dus als tegemoetkoming, omdat hij zonder gecommitteerd te zijn, van een stedelijke reisgelegenheid gebruik gemaakt had. 's Anderen daags ontbeten de vijf ruiters voor 4 gl. 16 st., en daarbij ontvingen zij vier rijksdaalders voor een drinkpenning. Men ziet die ruiters werden vrij duur betaald, maar daarbij moet men ook bedenken, dat de ruiterij in dien tijd uit een betere klasse bestond dan de infanterie, en dat zij, evenals onze Maréchaussees, hun eigen paarden reden.

De stadsvoerman, die met den wagen op deze reis vier dagen uitgeweest was, en twee paarden geleverd had, ontving 16 st. daags voor elk paard. De knecht, die medegeweest was, kreeg een drinkgeld van 6 st. Peter Veler, de rijdende bode, had een half malder haver gehaald, dat de stadsvoerman medenam op reis, en dat 2 gl. 15 st. kostte. Den bode zelf werd 4 st. daags voor dezen tocht betaald. En daarmede waren alle kosten vereffend, en hadden onze Heeren vier dagen op een nuttige en aangename wijze doorgebracht.

Ons Veer.

Vroege bescheiden aangaande het veer zijn al even schaarsch als omtrent de meeste andere Nijmeegsche zaken. Een overtocht van dien aard moet wel bestaan hebben van de eerste tijden af, dat menschen hier samenwoonden, maar genoemd wordt het veer niet vóór 1357. Op 1 Maart v. d. j. noteert het Cartularium van het H. G. Huis, dat Arnt Ryke, pastoor van Millingen, een erfpacht van drie pond verkoopt, »in den heelen des veerscheeps ende des veers tot Nymegen." In de 15e eeuw waren de opbrengsten reeds zoo groot, dat het veer in handen was geraakt van een soort van actiën-gezelschap, de een had meer, de andere minder aandeelen. Zoo wordt er bij een magescheid in 1413 melding gemaakt van $^1/_{32}$ deel van de veerstat tot Nymeghen (protocol sab° pt. Urbani) en twee dagen na St. Jan van datzelfde jaar dragen Steven Willem, wonende in Zifflik, en Jut zijn vrouw, al het deel en recht, dat zij bezitten »*innaulo dicto* veerstat *Noviomagensi*", over aan Aleid, weduwe van Johan Kaern. Desgelijks beschikken Ernesta, weduwe van Johan van Ubbergen, en R. van Herwen, bij een boedelscheiding, twee dagen na St. Remigius 1457, over »hun deel en recht in den veerstat tot Nymegen", terwijl zes dagen na St. Egidius 1461 Henric Viervant, van Lent, en Geesje, zijn vrouw, een jaarpensie van 4 st. voor zijn leven maken aan heer Andreas Roelofs, priester, uit een $^1/_{16}$ deel van de veerstat. In 1481 geven Elbert van Merwick en Lysbet, zijn vrouw, aan de heeren deken en kapittel van de St.-Stevenskerk, hun $^1/_{32}$ deel in de veerstat van Nijmegen, »altyt voiruit aff te nemen als men den bussch van de veerstat deylen wierdt". Ook het altaar van St. Eligius in de Groote Kerk, dat weleer aan de veerstat gestaan had, bezat een $^1/_{16}$ deel van het veer. Op 3 Sept. 1566 verkoopt Peter Valkenborch zijn $^1/_3$ deel des »vehrstatz vur Nymegen gelegen (waaruit o. a. een erfpacht van haver aan zijn Cor. Matt), met die onkosten des uutwechs toe Lenth," voor 220 Joachimdaalders en een »vereeringh" aan zijn huisvrouw. En zoo zijn er meer voorbeelden te vinden.

De bezitter van het veer was de Hertog, die aanvankelijk de veergelden zelf genoot. Een ongedateerde aanteekening in het Legerboek, geeft ons het oudste bekende tarief. Onder het opschrift Transcriptum de libro ordinationis sive redituum domini ducis Gelrie, leest men daar: Item statui quod pro naulo recipiendo infrascriptus modus ab omnibus observetur, videlicet quod homo pedestris solvat obolum Turonensem pro suo transitu. Et homo cum equo Turonensem. Pro byga non onerata, unum Turonensem. Pro byga vero onerata, pro quolibet equo trahente, iiij-am Turonensem." In 1422 kwamen 's Hertogen raden inspecteeren, in de week na O. L. V. dag Visitationis: »ons genedig Heren raide, doe sy hier waeren *omme tgestant van die veerstat te bezyen*, int raethuys geschenct 4 quarten Malvezien ende Romenien; [ende] tot brode 2 meeuwen, ende tot Hoemborgh (Hamburgsch) byer 2 meeuwen." Later werd het veer verpacht en betaalde de Hertog voor zijn gebruik daarvan eene vaste jaarlijksche som aan de pachters: 1436 »Hebben die veren (veerlieden) van Lent jairlix van mijn ghen. heren voer hoer veergelt, mynen ghenedigen Here mit synen huysgesinde auer te voeren, 30 malder haveren, Nijmichschen maten. Ende hem voir de malder betaelt 30 krompsterten, *valet* 21 Rijns gul. 10 kr." Op 8 Juni 1521 versterkt de Hertog de privilegiën der veerheeren »deels burgers onser stadt Nijmegen, geestelicke ende werltlicke personen, die myten veergelde daervan komende geërfd sijn." Uit consideratie dat de stad Nijmegen zekere 100 Rhijnsche guldens, niet van rechtswege, maar uit gunst hadden opgebracht, bepaalt hij, op verbeurte van lijf en goed der overtreders, dat alleen Nijmegenaars een veer over de Waal mogen hebben, van af slot Bylandt tot aan Doodewaard. Maar zooals de vorst in 1436 aan de eigenaars of pachters van het veer 30 malder haver betaalde voor het gebruik daarvan, zoo trok hij naderhand, en later de domeinen, jaarlijks op St. Maartensdag, die 30 malder haver, die zij met 28 st. per malder redimeerden, eerst van acht tot acht, toen van tien tien, vervolgens tot 25 jaren geprolongeerd. (Raadsbesl. 26 Aug. 1772).

Na zich in 1579 bij de Unie aangesloten te hebben, keerde Nijmegen in 1585 tot de Spaansche zijde terug. Dientengevolge kreeg het veer een lange rust, want toen kwam er voorloopig een eind aan alle communicatie met de Betuwe, welke met het overige Gelderland aan de Unie getrouw bleef. Weldra verschenen er ook Staatsche troepen te Lent, die het fort Knodsenburg bouwden, en van daar uit de stad beschoten. De reductie tot de Unie had plaats op 21 Oct. 1591, de oude magistraat werd afgedankt op 27 Jan. 1592, en den volgenden dag werden 24 nieuwe raadsleden door Maurits aangesteld. Dit waren doortastende heeren, die in weinige maanden de gewichtigste veranderingen teweeg brachten; bijna elk hunner besluiten was een historisch moment. Ook het veer kwam aan de beurt, en reeds in Mei schijnt er een plan rijp geweest te zijn, om het in eigen handen te krijgen.

Vroeger eenmaal, op Woensdag na H. Drievuldigheid, 1550, was het aan de stad te koop aangeboden, doch het aanbod werd toen van de hand gewezen, althans men hoort er verder niet van. Maar de nieuwe Raad dacht er anders over, en stuurde regelrecht op den aankoop aan. Reeds op 31 Mei 1592 werd er een commissie benoemd, om in onderhandeling te treden met Hendrik van Rhenen, commandeur van St. Jan, »belangende het deel ende gerechticheyt dwelck St. Johans Oirdenn alhier aent feher is hebbende." Misschien hierdoor gealarmeerd, begonnen de pachters van het veer, dat nog steeds zijn werkzaamheden slechts gedeeltelijk hervat had, teekenen van leven te geven. Op 6 Juni werd er een verzoek ingediend van »semptlicke verheeren (veerheeren) ende met namen der provisoren van den H. Geest", om het veergeld te mogen verhoogen, ten einde de noodige schepen te kunnen aanschaffen. »Is voor den tyt tselve te doen niet raetsaem bevonden", luidde het antwoord; tevens werd »den veerheeren, ende met namen denen soe hier mit der woen niet sijn", aanzegging gedaan, dat zij zich van de noodige schepen hadden te voorzien, ten einde den dienst te hervatten, anders zou de Raad zelf de zaak in handen nemen. Deze waarschuwing werd nogmaals herhaald op 8 Juli, »alsoe bevonden groet versuimnis tot schade ende merckliȷck affterdeel der reisende luyden bij denselven te sijn." Daar hieraan geen gevolg gegeven werd, en de pachters machteloos waren, benoemde men op 11 Juli een commissie om met de »proprietarissen" te onderhandelen, ten einde »tselve feer voor eenen redelicken penningh, offte anders voer een seker jairlicx pension, geheel ende absoluut aenn der Stadtt ende in derselver stadts macht ende gewalt te brengen." *Force majeure* moest de koop dus wel gesloten worden, en dit geschiedde op 19 Juli 1592, waarna men onmiddellijk er toe overging de ordonnantie en de *verhooging van het veergeld* te beramen. De onderhandelingen met St. Jan in Mei schijnen slechts *pro forma* geweest te zijn, althans men ignoreerde de rechten der ridders en voltigeerde er over heen. De Orde bleef nog lang protesteeren, maar het was de stemme eens roependen in de wildernis, en in de raadszitting van 19 Mei 1700 verklaarde men stoutweg, dat het recht, hetwelk de Orde van St. Jan op het veer bezat, en dat toen door den commandeur van Maerevelt werd staande gehouden, tegelijk met alle andere bezittingen der Orde hier ter stede, bij den dood van jonker van Goltstein, den laatsten commandeur, aan de stad vervallen was.

Quando duo faciunt idem, non est idem: als twee personen hetzelfde doen, is dat daarom nog niet altijd hetzelfde, zegt het oude axioma. Zoo ging het ook hier: de nieuwe vaartuigen, die de Raad geëischt had, dat de veerheeren in dienst zouden stellen, vond hij niet noodig zelf aan te schaffen. Het oude veerschip kon wel weder opgelapt worden. Dat had meer dan vijf jaren verwaarloosd gelegen en vereischte geduchte

reparatiën, aleer het weder bruikbaar werd. Een korendrager ontving 10 st. »van het veerschipp, dat welcke in die Meer geleigenn hadde, van fuilicheit tot reinigen." Verder bevat het Rekenboek posten voor »een vloircorf, een waechboem, feerlinde (touwen voor het veer) 50 vademen lang en wegende 32 ℔, riemen, een nieuw zeil, teer, een mast, een spriet, een pols, planken, spijkers, »voor idt repareeren van den lappe (het zwaard) annt feerschipp, benevens allerlei arbeid aan de »feerponnt, feerscheeppen, unnde feerbrucken", waarbij de timmerlieden in die heete Augustusdagen 9½ ketel bier dronken. Ook werd door den stadsmetselaar en den timmerman »dat feerhuysken op de Waele gemaeckt." Herman Arendtzss werd voor een jaar aangenomen als stadsveerman, met een bezoldiging van 12 gl. per maand, aanvangende met den 1 Augustus, en Lambert Froelick, »statts schuitenner," ontving 34 br. st. per week, om de lui over te zetten, tot het veer klaar zou zijn. Behalve hij wordt er nog een veerknecht genoemd, maar er waren er veel meer. In het raadssignaat van Woensdag na Laetare, 1574, worden niet minder dan tien personen genoemd, alle uit Lent, die »thokomende frydach vur den Burgermeister oeren eidt sullen doenn op die vurwarden van idt vehr." Zoo doen ook op 19 Juli 1592 »tsemtelicke schuitvurder den eidt als van ouds, die gerechtigheyt vant veer niet te sullen frauderen," terwijl op 6 September v. d. j. »semptlicke veerschippers" bij lot moesten beslissen, welke vier hunner den veerman in het voeren van de pont dagelijks behulpzaam moesten zijn. Men moet namelijk weten, dat er toen ter tijde en totdat de gierbrug verscheen, eene groote pont of schouw was, die heen en weder voer met voertuigen, terwijl er verschillende roeischuiten waren, om voetgangers over te zetten. De pont werd bediend door pontgasten, de schuiten door schuitenvoerders of veerschippers. Een paar raadssignaten om dit toe te lichten:

7 April 1630. Anna Willems, wed^e Toenis Hermans, ontvangt vergunning, dat haar oudste zoon voor den tijd van een jaar »het veer over de Wael sall mogen gebruycken, mets dat hij gehouden blieve in tijde van tempeest unnd onweer een ander man tott sich te nemen".

21 April 1630 »den saementlicken veerschippern is belast voor die stadt een partij schiprys tott Lenth *in haere schuyten* te laeden, ende aen de Hoenderpoort te voeren, om aent hooft vóór Lappentoorn gebruyckt te worden", waarvoor zij gezamenlijk een ton bier zullen ontvangen.

16 Juni 1630. »In saecken questieux tusschen die pontgasten met den pachter vant feer, requiranten eens, ende eenige ordinaris veerschippers gerequireerden, anderendeels, Is verstaen datt tott onderhoudinghe van de onderlinghe eenicheyt die vracht, soo wel van de bieren als van de luyden, vnd andere goederen, tusschen haer luyden naer die vorige gestelde ordre verdeylt sall worden".

7 Dec. 1631. »Claes Jansen Moor is om goede consideratien in plaetse, van Jan Meister, overleden sijnde, tott ordinaris veerschipper in de grift door de Over Betuwe (aangelegd in 1607) und over die Wahel voor dese stadt, aengenaemen".

Bij raadsbesl. van 26 Juni 1650 wordt bepaald 22 veerschippers »toe te laten en niet meer."

Van oudsher woonden de veerschippers te Lent. Een ordonnantie van 1556 schreef voor, dat 's morgens als de Kraanpoort geopend werd, »twe van den veren myt tween veerschepen an dese sijde wesen soelen." Uit vrees voor vijandelijke overvallen werd 9 Feb. 1579 bevolen, dat de schuitenaars alhier op het veer met hun schuiten varende, hun vaartuigen 's nachts aan deze zijde moesten laten. Eerst bij besluit van 21 Dec. 1644 werd den meesters van de veerschippers te Lent wonende aangekondigd, dat de veerschippers gehouden zouden zijn, zich tegen aanstaande Paschen metterwoon in Nijmegen te vestigen. De stadshuizen aan de Waal, die ledig kwamen te staan, zou men bij voorkeur aan hen verhuren.

Om terug te keeren tot 1592, Arends, de nieuwe veerbaas, werd tevens belast »die cedulen off brieffken (geleibrieven) van uitgaande bieren" te collecteeren, waarvoor hij nog een apart loon trok. Aan de veerknechts werd op 13 December v. d. j. toegestaan, aan de huizen der burgers rond te gaan, volgens oud gebruik, ten einde »dat alt moerken (een muntje) te collecteeren.

Alle aandeelhouders van het veer waren bij den aankoop door de stad niet uitgekocht. Op 8 Aug. 1593 verkoopen Anna en Goedela van Elden nog haar $^{1}/_{16}$ deel »in het vehr opte Wael" aan het H. Kruis en het H. G. Huis. Nog in 1601 werden er 12 gl. betaald aan joffer (freule) van Balveren, »in minderungh van haere pretense opt fehr"; en eerst in 1604 werd haar $^{1}/_{32}$ aandeel, waarvoor zij zes gulden 's jaars placht te ontvangen, door de stad opgekocht. — Zoo kwam dus Nijmegen in het bezit van het veer, dat van af 30 Juli 1592 voor haar rekening werd geëxploiteerd. Aanvankelijk waren de profijten niet schitterend; van 30 Juli 1592 tot 1 Febr. 1593 bepaalden zij zich tot 256 gl. 15 st. 3 oort. Maar zij verbeterden gaandeweg: in 1598 waren de opbrengsten reeds 559 gl. 9 st., terwijl de onkosten 46 gl. 6 st. beliepen.

Op 7 Febr. 1645 werd het veer uit de hand verpacht voor twee jaren, tegen 2400 gl. 's jaars, de hoogste som, die het tot dien tijd had opgebracht. Weinige jaren later waren de profijten weder op de helft verminderd en zag men zich bij besluit van 17 Febr. 1647 genoopt het veergeld, dat vroeger een oortje, daarna een halve stuiver per persoon geweest was, weder op een oortje terug te brengen. Men kwam dan ook op 13 Februari van het volgende jaar tot het besluit, dat het »dienstich, geryffelick ende voordelich" zou zijn, indien men »eene brugghe over den Waelstroom mochte hebben," en benoemde eene commissie om

te onderzoeken, wat het maken van zulk een brug zou kosten en wat de onkosten daarvan jaarlijks mochten beloopen. Het rapport viel niet gunstig uit, en men bleef voorloopig bij de oude pont, zooals men die op sommige gezichten onzer stad door Jan van Goyen wel ziet voorgesteld. Een nieuwe pont, in 1648 getimmerd, werd met 1400 gl. betaald. »Een nie brugge (vak) »die te Lenth int feer sal staen," werd gemaakt in 1623.

Eindelijk kwam er uitkomst. Er leefde hier, in het midden der 17e eeuw, een zeker veelondernemend man, Hendrik Heuck genaamd, afstammende van een oud aanzienlijk Nijmeegsch geslacht. Bezield van een vurig verlangen om geld te maken, trad hij bij beurten op als houtkooper, glasblazer, koperpletter, daarbij was hij burgerhopman, en werd driemaal bij het prijsschieten tot koning van de schutters gekroond. Deze schrandere, werkzame geest bedacht een beter middel dan de roei- en zeilpont, om de snelstroomende Waal over te steken: hij werd de uitvinder van de gierbrug. Op 18 Febr. 1657 worden de gecommitteerden, die in conferentie geweest waren met den hopman Hendrik Heuck, voor het leggen en gebruiken van eene »gierbrugghe over de Waal," gemachtigd een accoord met hem dienaangaande te maken. »Zeker kloksken hangende op die poort van die Haven," werd hem in bruikleen afgestaan, om op de brug te hangen, en dienzelfden voorzomer begon het nieuwe vaartuig zijn dienst, waartoe op 4 Juni de ordonnantie op het veergeld was vastgesteld, doch blijkens het verhandelde in den Raad op 29 Mei v. d. j. voeren er in die Meimaand reeds karren en wagens met bier »met de Gierbrugghe" over. Verder werd bepaald, dat er altijd een schuit voorhanden moest zijn »tott gerieff van den reisende man ende bevorderinghe van de commercie ende koopmanschap." Toen de winter naderde, werd besloten de plaats tusschen den Havenmuur en den St. Hubertstoren uit te diepen, ten einde aldaar de gierbrug bij ijsgang in veiligheid te kunnen stellen; later (Raadsbesl. 23 November 1665) vond zij een schuilplaats achter den bok bij de Meipoort. De oude ponten werden nu opgebroken en 205 voet eikenhout, dat daarvan afkomstig was, werd gebruikt om een »vischkar te maken, in forme van een cubus, yder zijde van 3 voet," alsmede tot andere doeleinden.

Heuck zelf was de eerste pachter van de gierbrug; voor het gedeeltelijk verloopen jaar 1657 betaalde hij 1600 gl.; voor de vier volgende jaren, 1658—'62, 2500 gl. 's jaars. Een poging door hem aangewend om een jaarwedde van 1000 gl. van het Land te verkrijgen, uithoofde zijner uitvinding, schijnt mislukt te zijn (Raadsbesl. 20 Jan. 1661). In 1665 ging het veer in andere handen over, en werd voor acht jaren verpacht, tegen 5000 gl. 's jaars aan Herman van Erp, kapitein van 's Lands ponten, en Jacob de Wit, welke laatste in het volgende jaar vervangen werd door Neuleke Keyen. Bij raadsbesl. van 15 Oct. 1664 werd goedgevonden,

dat hopman Heuck »voor de inventie van de gierbrug, zijn leven lang, met zyn familie van veergelt zal vrij en exempt zijn." — De schrandere uitvinder, wiens motto was »Selden Onberispt", onteerde zich door uit de stad te vluchten bij het naderen van het Fransche leger, 1672, en werd dientengevolge bij raadsbesl. van 10 Juni als hopman gecasseerd. In 1676 was hij hier weder terug en overleed in datzelfde of in het volgende jaar.

Gedurende het beleg en de daarop gevolgde occupatie der stad door de Franschen, was de brug uit de Waal verwijderd. Eerst in 1677 werd zij weder gelegd, met hulp van »soldaeten van kapt. Geelvinck, die verscheyde schepen, die tot het leggen van de gierbrugh gerequireerd waren, opgehaalt hadden," waarvoor zij met *f* 6,— 6 st. beloond werden.

Onder degenen, die in dat jaar de Waal met de gierbrug overstaken, behoorde de Engelsche médiateur bij het Vredecongres Sir William Temple. De practische Brit was zeer ingenomen met deze hem nog onbekende »contrivance", en spreekt er uitvoerig van in zijn gedenkschriften. Daar dit de oudste beschrijving is, die wij van de brug bezitten, en de overtocht bovendien opmerkelijk was, veroorlove men mij hier dezen passus uit de vertaling van genoemde gedenkschriften in zijn geheel over te nemen: »De rivier is voor Nimwegen zeer snel in het midden van den stroom, leggende aan de stad, en sig seer wijd verspreijende op de zijde van de Betuw, sijnde van lage en effen grond. Het eerste gedeelte passeert men in een groote gierbrugge, die in eene reis mijn twee karossen met ses paarden, een wagen met mijn koffers en agt rijpaarden in hadde, en meer andere kon bergen. Deze gierbrugge is van een zo bijsondere uitvindinge en zo gemakkelijk, dat ik verwonderd ben, dat ik dezelve nooit in andere plaatsen in 't werk heb sien stellen. Want de kragt des strooms dringt de brugge van de eene zijde tot de andere, sonder eenige moeite van 't volk, wordende in deszelfs cours gestiert door een sterke kabel, reikende van de eene zijde tot de andere zijde, en gehegt aan een katrol ten dien einde in de gierbrugghe opgeregt; zo dat geen quaad weder den overtogt verhindert, maar hoe sneller de stroom loopt, hoe eer men over is.

»Aan de zijde van de Betuw, daar de rivier ondiep is, en den loop vertraagt, is deselve voorsien met een brugge, omtrent twee hondert schreden lang, van planken, die slegt onderhouden werden, sijnde vele los en schuddende, en hebbende geen schuttinge ter zijden (!). Toen mijn karossen op deze brugge waren, begon het kanon van de stad te spelen (eereschoten), 't welck duurde zoo lang als ik op de rivier was, zijnde dit stuk van beleefdheid wel gemeent. Doch mijn paarden waren zoo breideloos door dat geluit en 't geraas der planken, dat 't scheen dat zij mij eer in de rivier dan in de gierbrugge wilden brengen. Doch wanneer wij in deselve, door hulp van mijn dienaren te voet, die de paarden

leiden, getreden waren, schenen wij zoo veilig als in een huis, en quamen wel aan de stad."

Uit deze beschrijving moet men opmaken, dat de brug toen op dezelfde wijze gierde als tegenwoordig, aan een dwarskabel. Daarin week zij af van de oudste geschilderde voorstelling, welke aangetroffen wordt op het in 1669 door den Klevenaar Hendrik Veltman geschilderde grondplan van de stad, hangende op de tweede trap in het Raadhuis alhier. Voor zoover men bij de hobbelige oppervlakte van het doek kan onderscheiden, komt het vaartuig daar in hoofdzaak overeen met het tegenwoordige, doch het giert op drie voorwerpen. Of dit schuiten of boeien zijn, valt niet meer te onderscheiden.

Zooals elke nieuwe uitvinding had ook de gierbrug enkelen het brood uit den mond genomen, en ontmoette dientengevolge aanvankelijk wel eenige tegenkanting. Een voorbeeld daarvan geeft een raadsbesl. van 30 April 1657, waarin zekere schipper, Jan Noot, genoemd wordt, verdacht van den kabel van de brug te hebben doorgesneden.

De onnoodig geworden veerlieden hadden overigens weinig reden tot klagen, zij werden volkomen humaan behandeld. Niet alleen konden zij werk vinden op de gierbrug tegen 12 st. daags, maar zelfs in 1660 ontvangen twee hunner nog een pensioen van 40 gl. 's jaars, »wegens het verlaeten van haer veerschippers plaetsen", totdat zij met een anderen dienst zullen voorzien zijn, en eerst bij raadsbesl. van 31 Maart 1665 werd dat pensioen gemortifieerd.

De verdere geschiedenis van de gierbrug vertoont een steeds toenemende pachtsom, benevens enkele krijgs- en andere ongevallen. Zij werd bij het beleg in 1672 vervangen door een schipbrug, waaromtrent 23 Juni 1674 bepaald werd, dat al wie van deze brug gebruik maakten »volgens de oude lyst" het veergeld betalen moesten. Met het schippersgild werd beraamd, hoeveel de schepen betalen zouden, die door de brug afzakten of getrokken werden, terwijl den beurtschippers gelast werd, 's morgens klokke half negen door de brug te zakken. Het schijnt wel 1680 geworden te zijn, voor de gierbrug weder verscheen, want bij een raadsbesluit van 17 Februari v. d. j. wordt bepaald, dat, aangezien men de komst van ruiterij verwachtte, het dienstig zou zijn, dat de gierbrug ten spoedigste worde gelegd. — Bij den ijsgang van 1740 werd de bok bij de Meipoort verwoest, en de gierbrug, die daarachter geborgen lag, medegesleurd tusschen de schotsen tot bij Oosterhout, en daar in den grond geboord.

In Juli 1795 werd het gebruik van de brug voor een tijdlang op verzoek aan de Franschen afgestaan, ten behoeve van het leger van Sambre en Maas; de Nijmegenaars moesten middelerwijl maar zien, hoe zij op de beste manier over de rivier kwamen. Dientengevolge op 3 Augustus klachten in den Raad over »de dagelyksche inconvenienten die wy

gevoelen by het gemis der gierbrug, en de zorgelijke bekommering dat op het onverwachts de eenigste pont die thans int gebruik is, door de zware en menigvuldige doortochten buiten staat zou kunnen geraken om van dienst te zijn." Men zou dus »de vriendnabuurlijke" hulp van Arnhem inroepen om een of twee bekwame ponten te leenen. De brug kwam eindelijk weder terug, maar bij het aftrekken der Franschen in 1814 lieten deze haar achter den bok zinken. Dientengevolge werd er in Mei 1815 weder een schipbrug over de Waal gebouwd, ten einde den overtocht te bespoedigen der gealieerde troepen, die, na de landing van Napoleon uit Elba, naar het Zuiden trokken. De gierbrug werd nog in datzelfde jaar weder opgevischt en in gebruik gesteld.

Eeuwen lang voer het veer af onder aan den Lindenberg. Toen de stad nog in wording was, vormden zij die gebruik maakten van het veer, reeds een weg van de Markt daarheen, de tegenwoordige Gapersgas, Snijderstraat en Ottengas. Die weg liep aan op een poort in den ringmuur, welke waarschijnlijk stond op het snijpunt van Vleeschhouweren Strikstraat. In plaats van deze overoude poort, kwam later de Veerpoort, onder aan den Lindenberg, (zij bestond daar reeds in 1412) die deswege in de 17de eeuw vaak Veerstraat genoemd werd. Dit punt aan het uiteinde der stad had men moeten nemen voor de afvaart, uit hoofde van den sterken stroom, die de schuiten deed afdrijven. Te Lent legden de ponten aan tegen een vak, blijkens een raadsresolutie van 13 Juli 1637, waarbij den pontgasten gelast werd, snachts in een samoreusschip wacht te houden »by *de brug* te Lenth." Op de plaat in van de Ward's Geldersch Panorama, 1806, voorstellende het gezicht van de Belvedere naar het Noorden, herkent men duidelijk de plaats, waar de veerschepen en schuiten plachten aan te leggen, met den daarheen voerenden weg, die een verlenging was van den weg door de Betuwe naar Arnhem. Was de rivier hoog en de stroom buitengewoon sterk, dan schijnt men de veerponten vóór de stad nog een eind Oostwaarts te hebben doen optrekken, zoo althans meen ik de volgende posten in de sted. rekenboeken te moeten verklaren: 1609 »voor een nieuw peerdt-lijndt op de pondt, wegende 159 P. *f* 27.— 17 st." 1610 »betaelt Thonis Peters van dat hij telckerreise hoger aengepeerdt hefft, ten tijde als de troupes van de heeren Staten gemarcheerd sijn tot geleide van den prince ven Anhalt." En den 3 Juni 1614 besloot men dan dat de veerman »met een lin tottet furen van de ponte geassisteert" zou worden.

Voor de meer bedaagden onder ons Nijmegenaars, is de oude Zeldenrust in haar verleden nog omgeven van een romantisch glimmertje. Er was een tijd, dat de Schutterskapel soms op Zondagavond en in den zomer, in Lent placht te musiceeren, waarbij *tout Nimègue* gewoon was zich onder het loofdak der oude lindeboomen te vereenigen. Na afloop van het feest, ging men te gelijk met de kapel weg, want dan wachtten

nog eenige genotvolle oogenblikken. Wanneer het gouden schild der volle maan daar boven de Ooi hing, en haar glanskolom over het spiegelgladde water flikkerde, bleef de brug midden in de rivier een poosje liggen, terwijl het orkest een zijner meest smeltende, wegsleepende muziekstukken ten gehoore bracht. Bij het wegsterven der laatste noten gleed men dan verder stadwaarts. Wij waren met weinig tevreden in die dagen, en hadden genoten. Voldaan ging daarna elk in de enkel door de maneschijn verlichte straten der oude stad zijn laren en penaten opzoeken.

„Wandelingh van Nijmegen op Ubbergen"

omstreeks 1656.

De bloeitijd der rederijkers was voorbij, maar nog gloeide het dichtvuur alom in deze landen. De roem behaald door Vondel, Hooft, Huygens en Cats, lokte voortdurend tal van jongeren, begaafden en onbegaafden, de steile paden van den Parnassus op. Wie twee woorden wist te laten rijmen, waande zich een uitverkorene der Muzen. Elk der vier bovengenoemde dichters had scharen van volgelingen. Onder dezen mogen wij Johan van Someren rekenen tot de epigonen van Huygens en Cats. Te Dordrecht geboren in 1622, behaalde hij met glans het meesterschap in de beide rechten te Leiden en vestigde zich daarna in zijn vaderstad, waar hem allerlei eervolle betrekkingen werden opgedragen. Den 7 Juni 1655 werd hij tot raadpensionaris van Nijmegen benoemd, en door deze hoogere waardigheid verlokt, verliet hij de Merwestad en vestigde zich te dezer stede.

Onze rijmelende rechtsgeleerde gold in zijn tijd voor een kunstbegaafd dichter. Daar denken wij nu anders over. Een hooge vlucht nam hij nimmer; warmte en bezieling moet men bij hem niet zoeken; zijn rijmelarij is tot platheid toe laag bij den weg. Zijn ontboezemingen kenmerken zich door een slaapwekkende loomheid van dichttrant en een rechtzinnige sleur van gedachte. Zulke godzalige bespiegelingen mogen in overeenstemming geweest zijn met den geest zijner kerklievende, geloofzieke tijdgenooten, voor onzen smaak zijn zij slechts geestdoodend gebeuzel. Wie zich een denkbeeld van de dichtkunst wil vormen van dezen verzenlijmer, leze — indien hij er den moed toe vinden kan — zijn *Uytspanningh der Vernuften* (een titel, die reeds ongeduldig maakt), welke in 1660 alhier ter drukkerij van Nicolaes van Hervelt, naast het Stadhuis, het licht zag. In die verzameling bevindt zich o. m. een stuk, welks titel boven dit opstel staat. Het is niet om de poëtische waarde van dit 18 groote quarto-bladzijden lange product, dat ik het voor een oogenblik uit een welverdiende vergetelheid oprakel. Het is alleen om-

dat het een ons allen aangenaam onderwerp behandelt: het verplaatst ons in het Ubbergen uit het midden der 17e eeuw.

Het was in het vroege voorjaar van 1600 in de vijftig, dat van Someren, beu van het zwoegen en tobben over duffe handvesten, charters en gunstbrieven, op zekeren morgen besloot, een dagje vrijaf te nemen:

> Ick span een daeghje uyt. Ick wil
> Naer buyten, en van daegh myn sorgen maken los.

Zoo gezegd, zoo gedaan. In het vroege morgenuur verliet hij zijn ambtswoning in de Nieuwstraat, naast het Stadhuis, en stapte de stille Burchtstraat door, waar kraaien en duiven een eerste ontbijt nuttigden. De Burchtpoort was reeds open; zoodra hij daar uittrad, zag hij den Burcht voor zich liggen:

> 't Oude Hof daer deerste Batavieren
> Uut haer aloude stadt de vaendels deden swieren.

Dit geeft aanleiding tot wilde bespiegelingen over den naam Valkhof. Zou het Walenhof moeten zijn, omdat de burcht aan de Waal ligt? of:

> Seyd ymant Franckenhof, ick seggher weynigh tegen.

Dan nemen zijn gedachten een stoute vlucht door het verre verleden, naar Karel den Grooten, Karel den Stouten, Barbarossa en Catharina van Kleef, die allen het hunne hebben bijgebracht, om den luister van den Burcht te verhoogen.

Zijn weg ligt nu door het Kalverbosch, doch hij zegt, geen tijd te hebben, om over den naam na te peinzen:

> 'K soeck oock niet u naem te weten, of de reden
> Waerom gij Kelfkensbosch of Kalverboschje heet,

(Dat diminutief moest er in om de maat).

> Noch hoeveel boomen dat ghij in u lengte meet,
> Noch hoe ghij zijdt verdeelt in u gesloten dreven.

Dit laatste was anders gauw geteld: het waren zes lanen, waarvan de middelste de ruimste was.

Met vreugde merkt nu onze wandelaar de eerste lenteblaadjes op, aan de lindeboomen van het Bosch:

> Ick sie u jeuchdigh blat alré zyn groene spruyten
> Zijn eerste botjes weer op zijne knopjes uyten.

Dat roept een gedachte bij hem op: »Wie weet," zegt hij tot die knopjes,

»wie weet wie u noch siet in myne bladren staen," voor wien van het nakroost zich nog eenmaal uwe vergankelijke knopjes in verbeelding zullen openen, wanneer hij mijn gedichten leest, eeuwen, nadat wij tot stof in de moederaarde vergaderd zullen zijn. Een niet onaardige toepassing van een beschouwing van Cicero: »Geen plant, door den landbouwer gekweekt, heeft een zoo lang leven, als die, welke de dichter in zijn verzen zaait." (*Nullius autem agricolae culta stirps tam diuturna, quam poeta versu seminari potest.*)

Maar ziet, terwijl de Belvedere zooeven nog in het rooskleurig licht van den dageraad getint stond, laat thans de opkomende zon haar eersten straal op het nieuwe gebouw vallen. Het schiet den dichter te binnen, dat die toren nog kort geleden een wachthuis was; »nu pronckt hij veel schoonder in sijn vergroote zalen, nu dient hij tot vermaeck," nu is hij een »lusthuys". Inderdaad had het gebouw toen eerst sedert een jaar of wat die nieuwe bestemming gekregen; toen na den vrede van Munster de zwaarden in ploegscharen veranderd werden, maakte men van den vroegeren wachttoren een soort sociëteit voor de leden van den magistraat. De Belvedere, zij het hier opgemerkt, bleef ook later nog van Someren's muze bezig houden: zes latijnsche epigrammen, door van Baerle op dit gebouw gemaakt, werden door onzen rechtsgeleerde in Hollandsch vers overgebracht.

Dan daalt hij het steile paadje af, dat links naar beneden ging — het hek, waarmede het afgesloten werd, staat er nog altijd — over de Hoenderpoort heen, daar de trappen af en de poort uit. Maar nu oppert zich de vraag:

Treed ick de bergen op, of houd ick aen het Meer?

Er liep te dier tijde een voetpad den Hoenderberg op, dat naar een molen voerde, die op den heuvelrand stond; velen onzer hebben het nog gekend. In onze jeugd kwam men er mede op den Ubbergschen Veldweg. Van Someren hield zich echter aan den benedenweg, langs het Meer, toen nog een golvenden zandweg. »Die laeg gaet, gaet gerust," filosofeerde hij, want zonder moraliseeren ging het nu eenmaal niet in dien tijd, dat weet men uit Cats. Al spoedig kwam hem een boerenknecht tegen, met een frissche boerenmeid »al-rede op sijn zij," die hij den kwant wel eenigszins schijnt misgund te hebben, want, »dees tijdt die baert wel minn". Maar, daar pastorale gedichten in de mode waren, Alexis en Corydon in aller brein spookten, wordt gauw de herdersfluit voor den dag gehaald en stelt de poëet zich voor, hoe de boerenjongen in geijkte herderstaal zijn hart en hand aan de meid zal aanbieden. Dit kon op een sentimenteel romantische, of op een praktische manier geschieden. Van beide wordt een staaltje opgedischt, doch de tweede

manier is verreweg de beste, en doet, heel in de verte, aan Vondel's Leeuwendalers denken:

Ick heb een geulemey [seyd hij] die van den tant gaat,
Het is een boterkoey, die op het vetste land staet.
Myn alders die zijn doot; noch heb ick goet in 't Rijck,
En tusschen Maes en Wael daar leyt myn beste slijck,
Gints aen de Lentsche kerck daer heb ick noch een bouhof,
Dat vette Betoulant kreegh selden ymant rou of,
Mij dunckt ghij bent de bruyt, mijn hart brandt als een haart
Soo 't niet met u en beurt, 'kwil nimmer sijn gepaart.
Och deern! och! weest mijn vrou, ick heb u uytverkoren.

Onder dit »minne-rellen" was onze wandelaar al halfweg, en nu viel hem in, dat hij

„den bergh sagh, daer eens Oraaniens vorst
zyn oorloghs-standert plantte
Zyn donderend geschut op deze wallen kantte."

Dat geschiedde op den Hoenderberg, bij de belegering van de stad in October 1591. En nu slaat van Someren rechts om, en gaat berg-op:

Hier treed ick moedig op, al moeydent oock mijn leden.

Mij dunkt het moet de Holle Weg zijn, dien hij bedoelt en weldra links om slaande, komt hij »aen het bosch, dat beter dient bekeken", dus in de ons nu, ter wille van de zonden onzer jongens, verbodene »Bosschen van Dommer". Wat hij daar zag, dat zien wij nu niet meer; daar is geen spoor van over, niet zóóveel, dat men eenigszins begrijpen kan, *waar* hij dat zag. Dat bosch, gaat hij voort in zijn gezwollen stijl:

dat *boven in zyn top* ververscht wert van een beeck,
Die selfs haer waterdrift verandert in een kreeck
Die 't oud Ubbergenshuys gestadigh komt bevloeyen
En met een verssche drift zijn vaste muur besproeyen.

In andere woorden schijnt hij te vertellen, dat er een beek door die bosschen naar beneden stroomde, die de gracht voedde, waarin het toenmalige huis te Ubbergen stond. Waar mag die beek geloopen hebben?

Die nu haer reyne vloet doet door mijn voeten schieten,
En door het dorre zandt gestadigh nedervlieten.

Het gezicht dier beek, natuur aan zich zelve overgelaten, beviel hem beter dan de mooiste door kunst gevormde waterpartijen op de vorstelijke buitenverblijven te Rijswijk en te Honsholredijk.

Zoo komt hij dan eindelijk bij het huis te Ubbergen aan, dat sedert

de 16e eeuw als leengoed aan de Nijmeegsche familie Vijgh toebehoorde. »Ubberghens heer", jonker Nicolaas Vijgh, meermalen burgemeester van Nijmegen, wijdde zich bij van Someren's aankomst, juist aan het kalme genoegen van onder een lindeboom in zijn vijver te zitten visschen:

Hij heeft my al gesien; „Kom set u bij my neder",
Dat is zijn eerste woord; „het is het rechte weder
Om hier uyt dese beeck, nu met de hengelroe,
Te trecken of een baers of braessem naer ons toe."

Met die beek is natuurlijk de slotgracht of wel de vijver bedoeld. Jonker Vijgh was blijkbaar een hartstochtelijk liefhebber van de hengelsport. Van Someren moet er ook aan gelooven; hij krijgt terstond een hengelroede en zal zijn geluk beproeven; dat geeft een aantrekkelijk tafreeltje. Er wordt brood gebrokkeld in den vijver, ten einde de visschen bijeen te lokken en weldra vangt de Pensionaris een post, zoo groot als een voorn. Kort daarna bijt er een karper, die zoo zwaar is, dat de hengel breekt en met den stroom afdrijft, »recht tegen 't nieuwe huys". Met het schepnet wordt de visch dan uit het water gehaald, van wien de gastheer opmerkt:

Die vogel dient gestooft,
Een weynich met ajuyn, aen mooten straks gesneden.

Weldra is er genoeg visch gevangen en gaat men een poort door, den tuin in. Vijgh vertelt, hoe hij het goed beheert: nooit mocht er hout gehakt worden; stierf een boom, dan werd er een nieuwe geplant; had men hout noodig, dan moest dit uit het bosch gehaald worden. De tuin, die tegen de helling lag, was in drieën verdeeld: de lage-, de middel- en de hooge tuin. De eerste was de eigenlijke bloementuin, de tweede bevatte de vruchtboomen, de derde was de moestuin. Zoo lag het minst fraaie gedeelte het verste van het huis. Van uit die tuinen kon Vijgh zijn kudde schapen zien weiden, daar graasde het vee onder zijn oog; het werd op zijn tijd naar »de heide" gedreven en kwam daarna weder in de »begraesde wey" terug.

Al wat er groeide en bloeide was door den eigenaar geplant en gekweekt, waarschijnlijk omdat het plantsoen indertijd tegelijk met het kasteel vernield was.

Mijn gelt, myn tijt, mijn sorg, kon noyt mijn vlijt vermind'ren
Ik dacht: is 't niet voor mij, so isset voor mijn kind'ren,

zegt heer Vijgh.

De in dien tijd gebruikelijke hooge heggen waren wat ijl gehouden, opdat men er doorheen zou kunnen zien en van het vergezicht over de

Ooi genieten. Aan het einde van het pad stond een »ruststoel", elders een zomerhuisje.

Dat huysken is gemaeckt opdat men daer zijn lust koel
Van 't overschoon gesicht, dat ons deez' hoochte geeft,
En dat zijn wederga niet in deez' landen heeft.
En sie ick ginder heen, daer sie 'k mijn eigen bergen,
Die door haer groene top, mijn staege vreuchde vergen.

Vogels waren er in aantal, de »fiere nachtegael" was zoo mak, dat hij den heer van het landgoed volgde en zelfs door het open raam hem bezoeken bracht in zijn kamer. Dan waren er nog leeuweriken, geelken en kneutjes.

Vervolgens wordt de vruchtentuin bezocht, waar kersen, abrikozen, perziken en pereboomen stonden, geplant.

Langs dese heggen heen, voor grage juffers hant.

Nu bloeit dat alles nog maar, tot vreugde van het oog, maar is eenmaal de zon voorbij het teeken van den Kreeft, dan buigen de takken onder den last der vruchten

Geen pruym, hoe aengenaem, geen Zwols, *) geen Bergsche pers
Is hier te landt bekent, of 'k heb ze fris en vers.

en is het geen mooi gewas, dan worden er confituren van gemaakt, waarbij jonker Vijgh de ondeugende vergelijking maakt:

Wat schade doet ons dat? wanneer haer jeught vergaet,
De juffer neemt terstond de pleysterpot te baet.

Ginder heb ik jonge meloenplanten staan, gaat hij voort. Als dat »goedje" rijp is,

ey! weest gestaegh mijn gast,
Doch op dees lekkernij dient niet te zijn verbrast.
'k En soeck niet dat wij staen in 't boeck van apothekers;
Dien dronck die valt te dier, al is 't uyt kleyne bekers.

Wat verderop komt men weder aan een koepel,

gebouwt voor hand, voor mond en oogh.

Men kon er met genoegen arbeiden, eten en rondkijken; het was een beschut, koel plekje, bij een fontein, die gelegenheid gaf om den wijn te koelen, al was het nog zoo heet:

*) Zwolsche perziken genieten nog een zekeren roem.

Hier vind men dat men soeckt in d'holle aerdze gronden
't Geen noyt het water gaf, en nimmer schonck het vier,
Slaet maer u oogh om hooch, dat vind ghij flux alhier.

Dit raadsel wordt eenigermate opgelost in een noot van dezen inhoud: »Hier wert gespeelt op de schilderij, staende int verwulffsel van 't huysken van den heer van Ubbergen, vertoonende de vier elementen, met het afbeeldzel van een jonghe maeght"

Terwijl men aldus rondwandelde en koutte, was het etensuur gekomen, en ging men onderzoeken, wat de »kockmeyt" schafte. Daar kwam het zootje op de tafel, dat de heeren 's morgens gevangen hadden, doch wat er verder werd opgedischt komen wij, jammer genoeg, niet te weten. Tegen den herfst werd van Someren uitgenoodigd, te komen jagen, »soo u dan lust gehoor van 't jolcken van mijn honden." Dan kon hij hazen en konijnen schieten in de bosschen. Vijgh zelf was reeds op jaren en jaagde niet meer, doch zijn zoon zou den gast vergezellen:

Dat hem sal sweeten doen, u naer u aessem hijgen;
En is dees jacht te swaer, soo jaeght maer met het fret,
De knijnenjacht is soet en doet doch geen belet.
Of wilt ghij met de hondt, ghij siet het knijntje rijsen
Hier, rondom hof en huys, daer ginder in de rijsen,
Recht langhs de bergen heen.

Maar, er is een tijd van komen en van gaan, zegt de Prediker; zelfs de beste vrienden moeten eenmaal scheiden en het werd tijd voor den Pensionaris om huiswaarts te keeren. »Mijnheer," zegt hij,

den avont komt; de son die is aan 't dalen
De schaduw die verlenght te seer haer gulden stralen.
En eer ick binnen kom, soo is mijn tijt verbij:
De poortklock die belet ick langer bij u zij.
'k Was op een wandelingh dees morgen uytgetogen,
'k Bedank u voor 't onthael, van mondt, van tandt, van oogen;
De groote van u bosch, de oudheyt van 't gesach
Mij spijt dat ick van daegh niet naeder sien en mach.
En schoon ick t'aller uur hiertoe myn gangen wenden
Noyt kon myn swacke geest in dit vermaeck volenden.

Voor ons blijft nu nog deze vraag te beantwoorden: Hoe zag het kasteel van Ubbergen er uit, dat jonker Vijgh toen bewoonde? De Nijmegenaar, die het oude huis der familie Dommer van Poldersveldt nog gekend heeft, denkt allicht, dat dit de gastvrije woning was, waar de heer van Someren zulk een genoeglijk dagje doorbracht. Ten onrechte. Er berust in het Rijks-archief te Arnhem een kaart van het Rijkswald, in 1570 geteekend door den gezworen landmeter Thomas Witteroos, op last van den waldgraaf Thomas van Apeltern, heer van Persingen. Op

die kaart vindt men een uitvoerige afbeelding van het toenmalige kasteel van Ubbergen Dat gebouw schijnt door de Nijmegenaars in brand gestoken te zijn omstreeks 1580 of 81. Onder de middelen, die men toen in het werk stelde, om de stad te versterken en weerbaar te maken, behoorde niet alleen, dat men alle gebouwen even buiten de Hezel- en Hoenderpoort afbrak, maar ook sommige kasteelen in den omtrek vernielde, om te voorkomen, dat de vijand zich daarin zou nestelen. Dat het huis te Ubbergen een dergelijk lot onderging, mag men opmaken uit een brief d.d. 10 Sept. 1582 door den toenmaligen heer van Ubbergen geschreven, en in het Rijks-archief te Arnhem bewaard. Jonker Arnold van Boenenburg, genaamd Honstein, heer tot Ubbergen, spreekt daarin van »het affbranden mijnes huysses und andere huysseren," en voegt er bij »dat noch etlicke borgeren sich vernemen laten, myn huyss noch widers aff tbreecken. Mij beduncket dattet op eynmaell temlick togheyt: die viant die be[e]sten und ander g[e]reit goet, und die vrunden den brant." Wat er van het huis bleef staan in 1582, ziet men op de gravure in Arkstee (Nijmegen de Oude Hoofdstad der Batavieren, bl. 219). De stevige oude muren hadden niet zoozeer van de vlammen geleden, of zij konden nog wel dienst doen. Het gebouw werd hier en daar vernieuwd, zegt Arkstee, en bleef de woonplaats der heeren van Ubbergen tot in 1712. Toen werd het afgebroken door baron van Welderen, en door dat huis vervangen, dat wij in onzen tijd met verdriet hebben zien verdwijnen.

Iets over de Joden te Nijmegen.

»Onder die punten, welke in onze landshistorie niet behandeld en ongetwijfeld zeer duister, maar juist daarom te meerder onderzoek waardig zijn, behoort eene geschiedenis der Joden". Zoo schreef van Wijn in zijn *Huiszittend Leven*, in het einde der vorige eeuw. Sedert gaf ons Mr. H. J. Coenen een uitvoerige en zaakrijke *Geschiedenis der Joden in Nederland.* Doch zulk een werk kon slechts een overzicht geven van de lotgevallen der Nederlandsche Joden in het algemeen; hun wederwaardigheden in de verschillende steden uiteen te zetten, zou te ver gevoerd hebben. Niet lang daarna maakte de heer Guyot het een en ander omtrent het verleden der Joden te Nijmegen bekend, dat later met enkele bijzonderheden werd aangevuld door den rijksarchivaris Van den Bergh. Niettemin valt er nog wel wat mede te deelen, dat niet of onjuist voorkomt in die beide geschriftjes en dat er toe kan bijdragen, eenig verder licht te verspreiden over den toestand en het bestaan der Joden in het verleden in de stad onzer inwoning.

Wanneer de eerste Israëlieten hier gezien werden, weten wij niet. Lang vóór den val van Jerusalem waren zij te Rome te vinden, allengs verspreidden zij zich in alle wingewesten, waar iets te handelen viel. Onder die reizende kooplieden, die Gallië en Germanië afliepen, waarvan Caesar en Tacitus gewagen, zonder hun nationaliteit te noemen, kunnen allicht Joden geweest zijn. Dat Joodsche kooplieden niet schroomden, groote reizen te ondernemen, ook na den val van het Romeinsche Rijk, blijkt uit een aanteekening in de kroniek van den monnik van St. Gallen. Deze verhaalt, dat Karel de Groote zich eens in een zeestad, in het zuiden van Frankrijk bevond. Terwijl hij met zijn gevolg het middagmaal gebruikte, in een zaal, die op de zee uitzag, kwamen er eenige vaartuigen in het gezicht, die de aandacht der dischgenooten trokken. Sommigen meenden, dat het schepen waren van Joodsche, anderen van Britsche of Afrikaansche kooplieden. Het waren echter Noormannen. Dit verhaal toont aan, hoezeer men toen ter tijde gewoon was, Joodsche handelaars

te zien rondtrekken: op hen viel de eerste gedachte van het gezelschap.

In Keulen vindt men de Joden reeds gevestigd in 321 en in denzelfden tijd hadden zij synagogen in Belgisch Gallië. Ook in het Frankenrijk, niettegenstaande buien van vervolging, bleven zij in zóó grooten getale wonen, dat algemeene wetsbepalingen te hunnen opzichte noodzakelijk werden. Karel de Groote en zijn zoon Lodewijk de Vrome, waren den Joden zeer genegen, en bedienden zich vaak van hen in de hoogste betrekkingen. Men kan dus veilig aannemen, dat zich in die tijden ook Joden gevestigd zullen hebben in het voor den toenmaligen rivierhandel gunstig gelegen Nijmegen. Doch met zekerheid kan het verblijf der Joden te dezer stede eerst aangewezen worden, in het midden der 14e eeuw, toen hertog Reinoud II besloot, dezen nijveren handelaars gastvrijheid in zijn staten te verleenen. Daar de jodenschuts evenwel, als een bron van inkomsten, tot de souvereiniteitsrechten behoorde, kon hij zich dit op eigen gezag niet veroorloven. Hij richtte zich dus tot zijn leenheer, Keizer Lodewijk IV, die den hertog en diens erfgenamen, bij gunstbrief van 15 Maart 1339, veroorloofde tot wederopzeggens toe, Joden te mogen »hebben en houden" (*tenere et habere*) in alle burchten, steden en dorpen van zijn gebied; hen te ondersteunen, verdedigen en beschermen, en van hen de *gewone diensten* te eischen. Zooals de woorden »hebben en houden" voldoende uitdrukken, was het niet naastenliefde, die vorsten van dien tijd bewoog, de gastvrijheid van hun land den zonen van Abraham aan te bieden. Het was hun te doen om »de gewone diensten", de schatting, die de Joden voor deze gastvrijheid moesten betalen, en om de kapitalen, die zij in het land brachten. Den Hertog was het gewis lastig, bij zijn chronisch geldgebrek, steeds bij personen buiten zijn staten te moeten aankloppen. Uit zijn rekeningen toch vernemen wij, dat hij nog in het jaar vóór hij den gunstbrief ontving, *f* 2000 terugbetaalde aan een burger van Aken, die hij opgenomen had, om zijn te Dordrecht in pand staande kleinoodiën te lossen.

De Joden maakten niettemin gretig gebruik van de vergunning en reeds in het eigen jaar der toelating trok Reinold, blijkens hertogelijke rekeningen, 132 pond (*f* 792) aan Joodsche schattingen. Het was denkelijk ook met geld, bij de Nijmeegsche Joden opgenomen, dat hij in 1341 in staat gesteld werd, bij de Joden van Keulen zijn kleinoodiën te lossen, die daarop onder zorgvuldige bewaking, zooveel mogelijk bij nacht, naar 's Hertogs hofplaats Rozendaal teruggevoerd werden. Alleen tegen betaling van een jaargeld aan den hertog ontvingen de Joden verlof zich in de Geldersche steden te vestigen, en werden dan door den vorst beschreven als »onse joeden." In een brief van 1 Aug. 1385 erkent hertog Willem, dat hij »Mannus den joede, die tot Berck te wonen plach, sijne wijff ende sijne moeder, ende haere broedige gesinde voir onse joeden aengenamen hebben, avermids desen apenen brieve, ende yn onse be-

schudde, beschermenisse inde geleide." Daarbij werden hun vergund dezelfde rechten als »andere onse joeden, na inhalt alsulcken brieve als wij den anderen onsen joeden daerup gegeven hebben." Voor deze gunst moesten genoemde joden den hertog »dienen" en jaarlijks 25 goede zware guldens betalen. »Ende hebben [wij] voirt gebeden die burgermeister, scepenen ende rayt onser stat van Nijmegen, dat sij die vurscreven joeden voir hoere burgere ontfangen ende halden willen, ende laten sij allen rechten, vriheit, privilegien ende geleide gebruken in der stat van Nijmegen vurscreven, gelijck dat andere onse joeden, die in onser stat vurscreven, wonaftich sijn, hebben ende the gebrueken plegen." Bij een anderen brief van 1385 wordt den jood Johel uit Worms, met zijn gezin, voor tien jaren lang hetzelfde privilegie vergund, tegen twaalf goudgulden 's jaars, met verlof om zich in Roermond te vestigen en zich aldaar het burgerrecht te verschaffen; terwijl de joden Zelichman Nathanssoen van Berck en zijn zoon David en verdere familie te zamen tien jaren lang vergund werd te Nijmegen te wonen, tegen *f* 20 's jaars. Verliet een van hen beiden het land, dan moest de overblijvende *f* 15 's jaars betalen. Nog is er een derde brief, d.d. 4 Nov. 1390, waarin de magistraat van Nijmegen erkent, dat hij op last van hertog Willem, voor zeven jaar tot burger aannam Nathan van Berke, met zijn gezin, als 's hertogen joden, op dezelfde voorwaarden, waarop het anderen joden te Nijmegen en Roermond veroorloofd was te wonen, tegen een tyns van *f* 20, zoo lang zij »yn eynen huys woonen." Mochten zij de stad binnen die jaren wenschen te verlaten, dan moesten zij met den Hertog componeeren. Opgaven van hoofdgeld, betaald door Nijmeegsche Joden, komen het eerst voor in de hertogelijke rekeningen in 1346 en later voortdurend; onder het hoofd »Van het geld, betaald door Nijmeegsche Joden", als: Van Natton (Nathan), 10 schilden; van Zelichman, 14 sch. Van Jacob den Jood, 6 sch. Van Kaelman, 35 groot. Van Natton den Jood, voor woeker 23 pond, van Maria Hemelvaart tot den tweeden Zondag daaraanvolgende. »Item gebeurd van de Joden te Nymegen in 1391: Van Lieveman op termijn Martini, 20 gl. Van Manus (Manasse) op hetzelfde termijn, 15 gl. 1393: Van David den joede van Nijmegen, van zijn tribuut, 25 nieuwe gl.", enz.

Dat ook de Nijmegenaars van allerlei rang en stand veel zaken deden met de Joden, getuigen de schepenacten, en hoewel de geleende sommen naar onzen standaard klein zijn, voor dien tijd waren zij belangrijk. Uit de volgende extracten blijkt, dat het geld enkele malen op eerewoord, soms op panden, soms tegen borgtocht geleend werd. Zoo bekent Alard Puls Petersz in 1410, den jode Leeuwen (Levi) Symonssoen schuldig te zijn 28 rh. gl. »sub fide et honore", tegen een gulden rente. Desgelijks borgen twee kuipers, van de joden Isaac van Neuss en Cono (Cohn) van Dueren, een som van 100 goudgl., voor twee maanden, tegen de woeker-

rente van *f* 7 per maand. Bleven zij ten achteren in hun betaling, dan waren zij verplicht op aanmaning leisting te gaan doen, in een herberg (*hospitium*) te Nijmegen, en die niet te verlaten, vóór de som voldaan was. In hetzelfde jaar borgt Aleid, weduwe van den zadelmaker Johan van Haren, *f* 45 van de Nijmeegsche joden Isaac en Cohn. Gijsbert van der Hautert borgt *f* 36 van de joden Saul Moyses en Hanne sijn echte wyff. Johan van Welderen blijft borg bij Moyses voor een som, geborgd door juffr. Aleid van Apeltern, echtgenoot van Peter Lauwart. In 1411 doen Baldeken en Peter van Steenbergen en twee andere provisoren van het Armen Gasthuis, bij den jood Bonnom van Dueren een leen van 25 oude schilden. Ook borgden de gebroeders Johan en Rudolf Struegel in dat jaar 30 rh. gl. van Moyses van Berck, te Nijmegen, benevens *f* 84 van Selichman met den baard en twee andere Keulsche joden, terwijl Rembold Zebars, bastaard van den heer van den Dukenburg, voor schepenen verklaart, dat »ift sake weer dat hij tusschen dit en Drie Koningen aanstaande niet en loesten van Moyses den joede van den Bruck, sulck silveren pande als hi oen gesat hefft, dat Moyses dan den silvere pande vercopen ende sijn best mede doen mucht sonder wederzeggen." In 1414 blijven zeven personen borg, dat zij Ysrahel die joede »tot sijnen maeningen" 200 Overl. gl. zullen betalen. In 1423 belooft Moyses van Broick dat hij »vast en stede halden" zal, al wat zijn zoon met den heer van Mylendonc overeengekomen was. 1426. Beel, weduwe van Engelbert van den Perck, belooft in vier termijnen de haar door Lyfman den jood geleende 20 Arnh. gl. terug te zullen betalen. In het volgende protocol hebben wij een voorbeeld van een betwiste schuld: »Simon en Aelbert [van Redinchaven] tugen dat Jan van Heze, onse mederaet, voor onss ende voor onse rade lijflic aen den heyligen behalden heeft, mit upgerecte vyngeren ende mit gestaefden eden, dat hij Zelichman Nattansssoen van Barke, den joede, wael betaelt heeft sulcke hondert rh. gl. als Jan voersegd, Rutger van Gelder, Dirc van Wii Wilhelmssoen, Jan ende Claes van der Duynen als zaemende zaecwalde in eener schepenbrief van Nijmegen den voers. Zelichman gelaefd hadden. Ende dat bij hem dat voers. gelt gaf en taelden up eenre kysten, in Zelichmans huys tot Nijmegen, daer hij doe woenden, myt allen wueker ende schaede, tot dien dag toe daerup gegange, uytgenomen den wueker van sess weken, die daer doe aen gebroken. Oick hebben Jan die Joede, onse mederaet, ende Willem van Brabant voer onss ende onse raden, lijflic aen den heyligen behalden, dat hem wittich ende kundich is, soe wes Johan van Heze voers. voergeswaren heeft, dat dat also is."

Van den rijkdom der Nijmeegsche Joden getuigen de verschillende posten in de hertogelijke rekeningen, waaruit blijkt, dat de hertog zaken met hen deed. In 1410 werd een zilveren kan voor 19 Rijnsche gl. gelost, waarop Bonhem, die joede van Nymegen, geld geleend had. 1427

tegen Kersttijd werden 200 Arnh. gl. »tot Nymegen in den Joeden" opgenomen, waarmede »myns lieven heeren gnaden vorderingen" tot een tabbard en huik kocht, voeringen van bont waarschijnlijk. Omstreeks 1436 werden bij Manasses den Jood te Nijmegen, voor vijf jaren, »ten Joeden schaeden" (*) *f* 228 op panden geborgd. Toen Manasse daarop uit Nijmegen metterwoon vertrok, moesten die panden ingelost worden, waartoe 331 gl. noodig waren, »die ick", schrijft de rentmeester, »doe voirt haelden ten Joeden schaide, dair ick konde ende mochte; ende dat heefft voirt verschaidt tot desen dage toe, 100 gl." In 1436 kwamen des Hertogs rentmeesters uit Arnhem naar Nijmegen, »omme te lossen alsulcke panden als myn genedige Heer aen Mollen die Joede, te Nymegen staende hadden, ende bleven daeromme 2 dage ende 2 nachten."

In plaats van op kostbare onderpanden, gebeurde het ook wel, dat de hertog geld borgde tegen belofte van »leisting", d. w. z. kon hij op den bepaalden tijd de som niet terugbetalen, dan moesten een of meer personen met hun paarden, op zijn kosten in gijzeling gaan liggen, totdat de schuld betaald of een andere overeenkomst gemaakt was. Dit overkwam hertog Arnold in 1438: »Item soe heefft Molle die Joede, my (rentmeester) dit jaer doen verleisten, wat hij sijn gelt, dat ick hem sculdich bin [namens den Hertog] van mij hebben wolde, ende heb mit 4 peerden daerup in Jans huys van Groesbeke, als up Sente Severyns avont (22 October) an, thent up Sente Pontianus dach (14 Januari); ende heb binnen die tijt verleist 57 Rh. gl." Drie personen, die met den rentmeester in leisting lagen, verteerden 4 Rh. gl. 17 kromsteerten. »Ende die moisten oick betaelt sijn, solden wi van Mollen onse peerden ut den leisten nemen. Dus te samen 61 Rh. gl." De leisting was dus een soort van boete voor wanbetaling, die echter den schuldeischer niet ten goede kwam. Gewoonlijk moest men zijn intrek nemen, in eene in de schuldbekentenis bepaalde taveerne, doch men kon ook een remplaçant met zijn paard sturen. Misschien bestond er toen hier ter stede nog geen aanzienlijke taveerne; in elk geval gasten van hoogen rang namen veelal hun intrek in de grootste heerenhuizen, en daartoe behoorde Groesbeekhof, het huis der heeren van Groesbeek, in de Burchtstraat (thans de heer Brendel). Uit hoofde van zijn rang moest de Hertog met vier personen leisten.

In het eind der 14e eeuw was er een Nijmeegsche Jodin, »jonfer" Katharinen, die de betrekking van »camer-jonckfrouwe ende wyf" bij de Hertogin vervulde, tegen een jaarwedde van *f* 40, uit den Nijmeegschen

(*) De jaarlijksche rente van geleend geld, welke het den Christen geoorloofd was te nemen, werd hantgelde genoemd, in tegenoverstelling van schade of woeker, die bij kerkelijke wetten verboden, doch door Lombarden en Joden genomen werd.

tol betaalbaar. Wellicht was zij een adept in hygiënische en cosmetische geheimenissen, althans zij stond hoog aangeschreven bij de Hertogin, die haar nog in haar testament met *ƒ* 15 bedacht. Katherine schijnt een bekeerde Jodin geweest te zijn, zooals haar naam reeds doet vermoeden, en ook eenmaal gezegd wordt, in de rekening van 1410: »Catherynke, die Joedynne *was*." Zij behield haar tractement, ook na den dood harer meesteres, tot haar eigen overlijden in 1439. Aangaande haar verblijf te Nijmegen, is het eenige getuigenis de jaarlijks wederkeerende post onder de »Lijffpensiën op Victoris" in de rekenboeken tusschen 1420—29: »Catherynken die Jodynne, 20 Rh. gl."

Hertogin Marie d'Harcourt, echtgenoote van Reinald IV, had ook relaties met de Joden. Omstreeks 1441 gaf zij aan »mijnre joffer van Egmont, doe sij yrst tot Grave quam, eyn overdect silveren kroesen, dat die Joeden gaven", in andere woorden, dat zij van de Joden ten geschenke ontvangen had. »Schone, die Jodynne van Nijmegen," bood haar op St.-Barbaren-avond (3 December) 1395, een geschenk van »ghesulten ghenghever", geconfijte gember. (Hooft spreekt nog van »fruyten in suyker gesult"). De knecht der Jodin, die de pot gedragen had, kreeg 8 gr. drinkgeld, en toen Schone weder uit Arnhem naar Nijmegen terugkeerde, liet de Hertogin haar door een harer lakeien escorteeren. Joden kwamen wel meer aan het hof. In 1404 eenige Keulsche Joden; dezen werd »roet bier" voorgezet, »want sy ghenen wyn, noch hoppe drinken." Deze post wekt eenig vermoeden, dat de Joden zekere waren te koop kwamen bieden, die hier te lande niet verkrijgbaar waren, denkelijk zijden stoffen uit Byzantium, cantillewerk, glas en kralen uit Venetië, reukwerken en ingemaakte vruchten uit het Oosten, Perzische tapijten, wapenen en metaalwerk uit Damascus, bont uit het Noorden en bovenal edelgesteenten.

Nadat de vrijheid aan de Joden verleend was, om hier te wonen, verliep er nog bijna een halve eeuw, eer een hunner het Nijmeegsche burgerschap kocht. Eerst in 1386 waren er vier, die daartoe overgingen, naar hun namen te oordeelen, allen uit Duitschland afkomstig. Dit waren: Lyeverman van Zybergen (Siegburg, aan den Rijn), Mannes (Manasse) en David, beiden uit Berk (Rheinberk) en Zelichman, Natto's zoon, eveneens uit Rheinberk. Al deze namen kwamen boven reeds voor, als betalers van schatting. Nogmaals kochten twee Joden het burgerschap in 1399: Gaetscallic (Godschalk) die jode en Symen die jode; daarna nog in 1481 Gotschalk Salomonszoon en Mozes de goudsmid, beiden uit Huisen afkomstig. In den regel echter schijnen zij het burgerschap niet begeerd te hebben, hoewel zij niet alleen hoofdgeld betaalden, maar ook zaken deden met de stad. Zoo meldt het rekenboek van 1425: »Rulof van der Hautert (de burggraaf) van bevel 's raits gedaen, dat he opten Jodengelt ons geleent, verlacht had ende dat die Joden betalen solen 4 Arnh. gl." En in het volgende jaar: »Geboert van den Joeden,

doe men oen oer gelt betaelden, als van enen gelage, dat 'tjair dairop verleight wart, 4 Arnh. gl. Item betaelt den Joden, dat sy der stat geleent hadden, 300 Reynalds Arnh. gl. *Valent* 309 gl."

Ten jare 1426 bezaten de Joden reeds een synagoge te Nijmegen, in of bij de Houtstraat. Den 15 Januari van dat jaar verhuurde, blijkens schepenprotocol, de brouwer Johan van der Horst aan den jood Monnom, ten behoeve van alle Nijmeegsche Joden, zeker huis en erf in de Holtstrate. Een gasje of gangetje, toebehoorende aan Mechteld Rovers, gaf toegang tot dit huis, en het werd uitdrukkelijk bepaald, dat van der Horst in dat gangetje geen dieren zou houden, of vuil zou nederleggen, waaruit stank kon ontstaan. De plaats, waar deze synagoge stond, want daartoe zal dat huis wel gediend hebben, wordt niet nader omschreven, doch misschien kan dat gangetje ons op den weg helpen. Tot de laatste verbouwing toe, liep er tusschen de tegenwoordige nos. 58 en 60 in de Houtstraat een gangetje, dat naar het achterhuis van een pand in de Jodengas voerde. Houden wij dat feit in het oog en merken wij dan verder op, dat er in de 16de eeuw een synagoge of liever een voormalige synagoge bestond in de Jodengas, dan is de veronderstelling niet al te gewaagd, dat dit dezelfde synagoge was, die de Joden in 1426 in gebruik namen. De synagoge in de Jodengas wordt vermeld in het »Bewijs-regysterboeck van Erffpachten, Tynssen enz. competeerende tot den Capittel van St. Steevenskerck, 1596—1600." Daar vindt men onder de rubriek Jodengas, dat de »*sinagoga Judeorum*", aan het kapittel van St. Stephen *f* 10 erfpacht placht te betalen.

De Joden, die zich te Nijmegen vestigden, zijn nooit gedwongen geweest in een of andere straat te wonen, doch kunnen dit uit verkiezing gedaan hebben, en daartoe schijnen zij de Jodengas gekozen te hebben die reeds in 1424, dus vóór de bovengemelde synagoge gehuurd werd denzelfden naam droeg. Het kan zijn, dat Monnom het huis van den brouwer huurde, omdat toen in deze gas reeds vele zijner geloofsgenooten woonden; om verschillende redenen toch waren de Joden, ook zonder daartoe gedwongen te zijn, gewoon bij elkander te huizen. Doch de Jodenberg, dien men ook wel beweerd heeft aldus genoemd te zijn ten gevolge van het verblijf der Joden aldaar, heeft niets met de kinderen Israel's gemeen. Hij ontleent zijn naam aan het adellijk geslacht de Joede, dat boven aan in die gas woonde, en heette oorspronkelijk Heer Frederik Jodengas. — Opmerking verdient ook, dat een schepenprotocol van 6ª pt. Pauli 1422, gewag maakt van een huis en erf, gelegen »opten Joden Hofstat, aan de Vleyshouwerstraet," waaromtrent evenwel niets verder te vinden is. Alleen gewaagt een schepenacte van 1413 van het huis van Johan van Keerbergen, staande aan de Vleyshouwerstrate, naast het huis van Abraham Selichman. Verder blijkt uit dergelijke bronnen, dat Bonno van Dueren in 1411 een huurhuis op de Markt bewoonde,

achter strekkende tot het erf van heer Sander van Redinchaven, priester, waarvoor hij *f* 19 huur betaalde. Nattan woonde in 1456 in de Begijnengas, voor 10 schild 's jaars. Peerlijn die Jodinne Nattandochter betrok in het volgende jaar een huis in de Hezelstraat, alrenaest die Beer. De eigenaar beloofde daarin een hangkamer te zullen doen aanbrengen en het huis te onderhouden. Mocht hij daarmede in gebreke blijven, dan was de huurster berechtigd het werk op zijn kosten te laten uitvoeren.

Met het verkrijgen der vrije godsdienstoefening, stond het bezit van een afzonderlijk kerkhof in nauw verband. Doch terwijl de Christenen in en om kerken binnen de stadsmuren een rustplaats vonden, werd den Joden tot hun beth-haim, huis der levenden, zooals zij hun begraafplaats zinrijk noemen, steeds een afgelegen plaats buiten de stad aangewezen. Een Joden-kerkhof komt reeds te Nijmegen voor, in een hertogelijke rekening van 1382. Het is daaruit echter niet mogelijk op te maken, waar dit mag gelegen hebben. Men ziet slechts, dat er bouwland omheen lag en dat er misschien een huis bij stond, want drie morgen land bij dit kerkhof werden gepacht door Hadewich *van den Kirchoff*. Mogelijk was dit hetzelfde kerkhof, dat in een charter van 1408 genoemd wordt »het Joeden Kirchoff, aan den weg voerende naar het erf genaamd dye Copp." Waar de Kop ligt, weet elk Nijmegenaar. In de Betouw (Straaten, Steegen, enz., blz. 19) zegt, dat hij in stukken van 1408 vermeld vindt »het Joeden Kirckhoff ende wech to Bruedersdike." Die stukken zijn verloren gegaan. Maar een charter van 1411 spreekt van het »Joeden Kyrchoff, opten Hogen Velde;" en met deze aanwijzingen is ongetwijfeld bedoeld, dat Joden Kerkhof, dat niet meer dan een halve eeuw geleden, nog als een ruig, onbebouwd stuk land, tusschen bebouwde velden aanwezig was, drie of vier akkers ten N. van Villa Jan, aan den Berg-en-Dalschen weg.

In 1452 bepaalde een provinciale synode te Keulen, dat de Joden in de gansche kerkprovincie, derhalve ook te Nijmegen, distinctieve teekenen moesten dragen, waaraan men hen, evenals verdachte lieden en leprozen, aanstonds zou kunnen onderkennen, en de wereldlijke macht werd ingeroepen, om die bepaling te handhaven. Te Arnhem was reeds het jaar te voren afgekondigd, dat alle Joden, mannen en vrouwen, die daar ter stede woonden, van af den volgenden dag bij den burgemeester een teeken moesten komen halen, om op hun bovenkleed te dragen, »daer bi men enen joede kennen mach van enen kirsten," op straffe van bij verzuim, de stad te moeten ontruimen. Het verdient echter opmerking, dat deze maatregel genomen werd, omdat er toen een aflaat was, wanneer men gewoonlijk strenger tegen de joden optrad.

Aangaande de onderscheidingsteekenen, die den Joden toen gelast werd aan te nemen, is niets te vinden. Misschien was de Nijmeegsche Joden-dracht afgebeeld op een fresco, waarvan de overblijfselen weinige

jaren geleden, van onder het witsel, tegen een der kolommen aan de Noordzijde van de kooromsluiting in de St.-Stephenskerk, voor den dag kwamen. Dat schilderwerk vertoonde Mozes met de tafelen der wet in de eene, een getrokken zwaard in de andere hand. Manna viel van den hemel, in den vorm van witte ouwels (»een klein rond ding," Exod. XVII, v. 14). Dit hemelbrood werd in den schoot opgevangen door een man en een vrouw, die dus het Joodsche volk voorstelden. Het beeld van den Jood was bijna geheel uitgewischt; duidelijk kenbaar waren nog alleen de spitse baard en de spitse hoed met lange linten, geheel zooals de drie hoeden in het wapen der Nijmeegsche familie de Joede. Hoed en kleedij, waarvan nog slechts een mouw overbleef, waren geel. Beter bewaard was het beeld der vrouw, die zich vertoonde gekleed in een langen gelen mantel met een hoog opstaand, groen hoofddeksel, waarover de mantel gedeeltelijk heengetrokken was; zij droeg zwarte been- en voetbekleedsels. Beiden, man en vrouw, hadden om den hals een snoer, waarvan kleine langwerpige gele (koperen?) plaatjes afhingen. Daar dit schilderwerk hier ter stede vervaardigd was, mag men misschien daarin de kleedij der Nijmeegsche Joden uit de 15de eeuw erkennen. Ongelukkig was het fresco den een of anderen tijd door afwassching moedwillig vernield, zoodat de overblijfselen het behouden niet waard waren.

Hoe lang het sedert 1339 den Joden vergund was, ongestoord in Nijmegen verblijf te houden, is niet bekend. Na 1481 komt er tot in de zeventiende eeuw geen enkele voor, die het burgerschap kocht. De stadskeuren maken van hen geen gewag, onze raadssignaten beginnen eerst met 1558, en in de rekenboeken worden zij niet genoemd. Van het einde der 15de eeuw, tot het jaar 1544, is hun geschiedenis hier ter stede een volkomen blank. Dat zij verdreven werden, blijkt uit eenige duistere woorden, in een brief van den Stadhouder van Gelderland, aan de landvoogdes, koningin Maria, in genoemd jaar geschreven. Daar leest men: »dat tot Nymmegen off in andere steden deser landen van Gelre, noyt geen Jueden geweest zijn, dan zekeren langen tijt voirleden, welcke vermyts huer mishandeling (misdrijven) ende gebreken, duer hun in der voirss. stadt Nymmegen verrijsende, uyter zelver stadt gedreven ende verjaeght zijn worden." Waarin hun wanbedrijven bestonden, is niet meer na te gaan; zeer licht mogelijk waren het slechts ongegronde aantijgingen, zooals die voortdurend tegen het volk van Israël werden ingebracht.

Uit de bovenvermelde correspondentie der wakkere dochter van Karel V, met den Stadhouder, graaf van Hoogstraten, in 1544 gevoerd, waarvan afschriften op het archief berusten, leeren wij, dat de Magistraat van Nijmegen kort tevoren, aan drie of vier Joodsche gezinnen, tegen betaling van 500 goudgl. = 1625 Nijmeegsche gl., voor een bepaalden tijd, had toegestaan, »op believen Keyserlicker Majesteyt," in deze stad

verblijf te houden. Dan, Karel V had ontdekt, dat »de Jueden alle quaet doen, ende uuyt sijn om steden te bederven," ook »oirsaecke ende beghinsel van nieuwe secten, opgestaen in de Duytsche landen," en had derhalve in het jaar tevoren alle Joden, op verbeurte van lijf en goed, zijn erflanden doen ontruimen. Dientengevolge was het dus noodig, een speciale vergunning van den Keizer te erlangen, en ten dien einde wendde de Magistraat van Nijmegen zich tot den Stadhouder. »Achtervolgende privilegiën, hun bij Keyserl. Majestyt verleent," verzochten hem onze heeren verlof voor de Joden, »durch desen lande van Gelder, soe hun goet duncken sold, te moegen trecken ende converseren." Van die privilegiën werden afschriften ingezonden, die ongelukkig niet zijn opgenomen in onze afschriften dezer correspondentie.

Hoogstraten antwoordde, dat »gemerckt in ghenen steden deser Nederlanden Zijner Majesteyt, die Jueden toegelaten off geleden worden, ende dat tot Nijmmegen, off in andere steden deser landen van Gelre, noyt geen Jueden geweest zijn, dan zekeren langen tijd geleden," enz. Volgt die passage, die ik boven (bl. 33) aanhaalde. Dat hij het derhalve niet geraden vond, Joden aldaar toe te laten, en dat men wèl zoude doen, hen zoo spoedig mogelijk uit de stad te wijzen.

Dit alles berichtte hij aan de Landvoogdes, die te Brussel verblijf hield, bij schrijven van 25 Juli 1544, waaraan hij de volgende verwittiging toevoegde: »Ende soe wij niet en twijffelen, U Majesteyt om deze zaecke gesolliciteert sal worden, soe die Juden te Nijmegen enige particuliere ghyfften geschoncken hebben, om tot hoere meynonge te geraken (soe wij verstaen), hebben Uwe Majesteyt hier aff tvoiren wel willen adverteren." Tevens deelde hij mede, dat de Joden zich ook in Venloo trachtten te vestigen, en dat het stond te vreezen, dat zij zich door geheel Gelderland zouden verspreiden.

De Landvoogdes, die reeds op 7 Maart van dat jaar aan het Hof van Gelderland had geschreven, om het toelaten van Joden in Venloo en Roermond te verbieden, was het volkomen eens met Hoogstraten en antwoordde op 4 Augustus: »Aengaende de previllegiën die de Jeuden seggen verworven te hebben, [deze] commen niet te proposte, gemerckt sij alleenlijck spreecken, te moegen woenen in de plaetsen, daer sij van ouderen hercommen gewoon sijn ontfangen te wesen sonder molestatie. Maer er wordt hun niet geoirloft ofte toegelaeten, te mogen kiesen oft nemen andere plecken om te woonen, oft nieuwe synagogen te houden." Verder wordt er in dit schrijven klem op gelegd, dat de Joden warme begunstigers waren van de nieuwe secten, »op hope mit dien middelen huere Wet te exalteren ende verheffen." Men moest ze dus terstond Nijmegen doen ontruimen: »Huere goederen behoeren naer recht geconfisqueert te wesen, waeromme indyen sij aenderstont niet en vertrecken, behoirt dezelve ende haere goederen terstont te doen apprehenderen."

Met zulk een vaart ging het nu te Nijmegen niet; het sted. rekenboek van 1545 heeft zelfs nog een post van *f* 1625, »ontfangen van den joeden die onsse stat toegelaeten hadde." Pogingen werden aangewend, om de Landvoogdes tot een ander inzicht te brengen. Ten dien einde reed de schepen Jonker Johan van Boedtbergen, den 20sten Juli 1545, naar Utrecht, waar H. M. zich toen bevond, om de Joden-kwestie met haar nog eens te bespreken. Haar antwoord is niet bekend, doch uit hetgeen zij aan Hoogstraten geschreven had, kan het gegist worden, en waarschijnlijk was het ingevolge van haar mededeelingen, dat Karel V, den 20sten Januari 1546, te Utrecht, een plakkaat uitvaardigde tegen de Joden. Hij merkte daarin op, dat »eenige" Joden zich in de laatste tijden in Nederland gevestigd en met de regeerders van sommige steden overeenkomsten gemaakt hadden, om daar te mogen wonen en woekeren, »'twelck tegen onse will ende meynonghe is." Zij moesten derhalve binnen een maand vertrekken, niettegenstaande de contracten, die met hen gemaakt waren. Nog gaf Nijmegen het niet op, nog één poging zou men aanwenden, en daarmede werd weder Jonker van Boedtbergen belast. Den 5den Februari, dus veertien dagen na de uitvaardiging van het plakkaat, toog hij naar Amersfoort, waar Keizer Karel zich toen bevond, op zijn reis van Utrecht, om zich in Gelderland te laten huldigen. Hij zou den gestrengen Keizer verzoeken, »dat Syn Majesteyt myt genaeden die gelegenheit der stadt aen wolden sien." Maar dat was van den kleinzoon van dien Ferdinand en die Isabella, die de Joden op het Spaansche schiereiland namelooze jammeren hadden berokkend, niet te verwachten en gebeurde dan ook niet. Het verzoek werd afgeslagen. Zes dagen later kwam Z. M. binnen Nijmegen en het is wel zeker, dat men gezorgd zal hebben, de Joden nog vóór zijn komst te doen verdwijnen. Zij namen hun weg naar Duitschland, onder een vrijgeleide, dat de raadssecretaris voor hen te Cranenburg was gaan aanvragen.

Zoo moest de stad tegen wil en dank haar contract met de Joden breken. Want in plaats van de ettelijke jaren, die hun toegezegd waren, hadden zij hier slechts hoogstens een paar jaren vertoefd. Een gedeelte van het voor de toelating betaalde geld moest dus gerembourseerd worden, en dat had moeilijkheden in, daar de stadsrekeningen, juist toen, met een jaarlijksch deficit sloten. Na twee jaren vergeefs gewacht te hebben, wendden de Joden zich eindelijk met een klacht tot het Hof van Gelderland, dat den Nijmeegschen Magistraat daarop naar Arnhem ontbood, »om mitten Joeden een composicy te maecken." Bij deze onderhandelingen werden hun 300 goudgl. toegekend, beloopende *f* 837 10 st. Nijmeegsch geld, en daar de stad zulk een som niet in haar kas bezat, werden door den burgemeester Ot van Mekeren, 200 Joachimsdaalders, tegen jaarrente van 12 %. voorgeschoten, en de rest door den rentmeester gevonden.

Onder de regeering van Koning Philips bleef het plakkaat van Karel V nog van kracht; niettemin waagden zich hier en daar weder Joden op Geldersch grondgebied. Nijmegen had in 1566 een Magistraat, die de nieuwe leer toegedaan was, en daaruit zal wel te verklaren zijn, hoe er in dat jaar hier een Jood tot Lombardhouder kon aangesteld worden, hoewel die aanstelling, om redenen die niet geboekt, maar licht te begrijpen zijn, weder ingetrokken werd. Wij vernemen slechts uit het rekenboek, dat de stadsrentmeester 600 Keizersgl. van Hans die Lombart ontving, doch daarentegen 10 gl. te betalen had, voor de verteringen in de taveerne den Helm, »des Joeden, den mijn heren irst als leenmeester aengenomen hadden."

Alva was niet de man, om het plakkaat van Karel V uit het oog te verliezen, zooals brieven bewijzen, onder zijn bestuur aan Arnhem, Zutfen en andere steden geschreven. De Magistraat van Zutfen verzocht in 1569 aan Brimeu, om vrijgeleide voor zekere Joden uit Luxemburg. Deze beval, dat men hem de consentbrieven zou vertoonen, waarbij het den Joden veroorloofd was, zich in Zutfen te vestigen. En wat betrof zekeren Joodschen geneesheer, meester Joost, die aldaar practiseerde, men moest hem aanstonds handvast maken en goed bewaren; »ende," voegt de ridderlijke graaf er bij, »hefft hy ennich schriftelyck bescheit van U heeren, siet dat ghy 'tselve met alle listicheyt weder crijght." Den 17den Mei 1570 vaardigde koning Philips weder een plakkaat uit, inhoudende, dat er nog altijd Joden in verschillende steden en plaatsen van Gelderland gevonden werden en bevelende deze gevangen te nemen en hun goederen te inventariseeren, tot nader order, »woe oick eensdeels geschiet." En daar er desniettegenstaande nog steeds eenige gebleven en andere voornemens waren, terug te komen, werd allen, die nog in Gelderland vertoefden, gelast, binnen veertien dagen te vertrekken, op verbeurte van lijf en goed.

Naarmate de Nederlanden zich echter vrij vochten van het Spaansche juk, kwamen de Joden allengs ook weder terug. In 1589 schijnen er in de buurt van Nijmegen gewoond te hebben. Volgens het beweren van een vlugschrift uit dien tijd, zouden zij Maarten Schenck, bij zijn onderneming tegen de stad, de behulpzame hand geleend hebben, door aan zijn volgelingen, die een aanslag op de Hezelpoort deden, een schuilplaats te verleenen, die »nit fehrn unter der stadt, in den Juden oder wucherer heuser, sich zuvor behalten hatten."

Nadat Nijmegen in 1591 door Maurits tot de Unie gereduceerd was, stond het den Joden vrij zich hier te vestigen. Nijmegen's handel nam toen zoozeer toe in bloei, dat zij zich zeker aangelokt gevoeld zullen hebben, om hun deel van den gouden oogst naar binnen te halen. De raadssignaten en stadskeuren bewaren evenwel het zwijgen omtrent hen. Zeker hield men zich ook hier aan het besluit, in 1619 aangaande Hol-

land genomen, dat elke stad haar eigene bepalingen omtrent de Joden mocht maken; dat zij zich zonder kenbaar teeken in het openbaar konden vertoonen, en dat het den steden vrijstond, hen naar verkiezing al dan niet in een buurt bij elkander te laten wonen.

Hoewel onder het nieuwe régime volledige godsdienstvrijheid aan de Joden werd toegekend, zoo bleven er toch hier ter stede nog gedurende de geheele 17e en 18e eeuw allerlei bezwarende beperkingen van hun rechten in zwang. Burger konden zij niet worden, dientengevolge ook geen lid van een ambt of gilde. Joden, die hier niet woonachtig waren, mochten alleen sinaasappelen en citroenen langs de huizen venten, bovenal geen goud-, zilverwerk of juweelen koopen of verkoopen, »de observatie van welcke resolutie door verloop van tijden geintermitteerd was," op verbeurte hunner waren (1652). Vreemden Joden was het niet veroorloofd, in de stad te overnachten, buiten kennis der burgemeesters (1676; 1743; 1759). Den 11en Febr. 1657 verzochten de gemeenslieden, »dat die joden verboden muchten worden allerhaende coopmanschap ende handel binnen dezer stadt te doen;" waarop de raad beloofde »daer sodaene ordre op te stellen, als ten meesten dienst van de stadt bevonden soude worden toe behoren." Het was den Joden verboden, de kramersnering uit te oefenen (1683; 1687). Geen Jood mocht met hoeden te koop loopen (1713). Geen pakjoden, »vreemde Joden of smoussen", Joodsche haarkoopers of marskramers werden in de stad toegelaten (1743). Nog in 1784 werd bij publicatie gelast, dat geen Joden, zonder verlof van den raad, hier ter stede mochten wonen, en dat die, welke in de laatste acht jaren zich hier metterwoon gevestigd hadden, met 1 Mei aanstaande moesten vertrekken, tenware zij zich tot den raad wendden en daarvan permissie ter inwoning erlangden.

Het hun zoo dierbare beroep van slager was den kinderen Israëls veroorloofd, doch ook daarbij werden zij *handicapped*. Bij een keur van de 15de eeuw was bepaald, dat niemand van een Jood minder vleesch mocht koopen, dan een vierde gedeelte van een rund, een half kalf of een half schaap; zij mochten dus alleen in het groot handelen. In het einde der 17de eeuw waren er dertien vleeschbanken in het Vleeschhuis, die de Christenen tegen *f* 25 's jaars huurden, de Joden tegen *f* 100, benevens twee ducatons aan de Christelijke armen. Toch werden er in 1703 klachten gehoord, over de vele Joodsche slagers, weshalve de Magistraat bepaalde, dat er niet meer dan vijf Joodsche slagers een bank in het Vleeschhuis zouden mogen huren, en dat elk hunner slechts met één knecht mocht werken. De prijs der vleeschbanken werd in 1727 voor Christenen en voor Joden op *f* 100 gesteld, maar — de gulden, dien de Christen betaalde, werd berekend tegen 20 st., die van den Jood moest de waarde van 25 st. hebben. In 1746 konden Christenslagers een bank krijgen voor *f* 50, Joden moesten *f* 62 geven.

Bij raadsbesluit van 27 en 31 Dec. 1721, werd het burgerschap vergund aan Katholieken en aan Joden, tegen betaling van minstens 100 ducatons (*f* 315), doch met die restrictie, dat zij niet verkiesbaar waren tot boekhouders of meesters van eenig gild; evenmin konden hun kinderen opgenomen worden in de godshuizen. Dertig jaren later werd zelfs deze schamele gratie herroepen. Toen desniettegenstaande een Jood in 1766, op aanbeveling van den Stadhouder, het burgerschap had verkregen, weigerde het Kramersgild hem op te nemen. Doch de raad, bevreesd den Prins te stooten, bepaalde, dat de Jood de »geregtigheid" (de entreegelden van het gild) bij den raadssecretaris zou deponeeren, en dat men hem als geadmitteerd zou beschouwen.

Zag de Magistraat evenwel, dat de stad eenig voordeel uit een Jood kon behalen, dan stapte men luchtig over zijn disqualificaties heen. Joodsche geneesheeren had men reeds in de middeleeuwen in grooten getale; te Arnhem o. a. was er een in het midden der 15de eeuw tot stadsgeneesheer aangesteld. In Nijmegen maakte men echter in 1669 nog moeilijkheden, Salomon Moyses toe te laten, zich hier als doctor te vestigen, en eerst een paar jaren later kon men er toe komen, hem deze gunst toe te staan. Daarentegen kreeg een Jood in 1694 zonder moeite verlof een fabriek van wollen en zijden stoffen op te richten, daar er hier nog geen zoodanige fabriek bestond. Om dezelfde reden maakte men in 1740 geen bezwaar, een ander te vergunnen een fabriek van rapé-tabak op te richten. Ook de betrekking van leenmeester of houder van de Bank van Leening, werd reeds in 1665 aan »eenen Gompers en andere Jooden" voor twintig jaren tegen *f* 1100 's jaars verpacht, benevens *f* 100 ten bate van het burgerweeshuis, arme kinderen-, diaconie- en gasthuis. Dezelfde winstgevende zaak werd nogmaals door de bovenstaanden, Lehman Gompertz en Abraham Cohen, in 1721 voor tal van jaren gepacht, tegen een som van *f* 1100 per annum en *f* 1000 bij aanvang van het contract. Aan zekeren Levi Herts werd in 1771 het grootburgerschap geschonken »in ons vaste verwachting, dat hij zijn intentie bij den requeste gedeclareerd, zooveel doenlijk in 't bijzonder ten opzigte van de korennegotie zal achtervolgen ten einde den prijs der granen hier ter stede binnen de behoorlijke palen mogen verblijven, ten beste van het gemeen."

Ten jare 1715 werden door zekeren Isaäk Saksel, volgens zijn voorgeven een bekeerden Jood, de Nijmeegsche Joden beschuldigd, een Christenkind vermoord te hebben, ten einde zijn bloed bij de besnijdenis te gebruiken, waarop de Magistraat eenige Joden in de gevangenis wierp. Dan, de hoogleeraar J. Meyer, die te Harderwijk de Oostersche talen onderwees, overtuigde de regeering, hoe het zedelijk onmogelijk was, dat de Joden, wier Wet hun een afkeer van bloed inboezemde, zich aan zulk een ondaad zouden schuldig maken. Bovendien bij zoovele dier onzinnige beschuldigingen van ritueele moorden in alle landen van Europa, was

nog nooit het geringste spoor van schuld der Joden kunnen bewezen worden. Het gevolg was, dat zij werden ontslagen en buiten vervolging gesteld, waarop hun bij raadsbesluit werd toegestaan, een actie te institueeren tegen genoemden Saksel.

Dat er hier ter stede ook wel eens uitbarstingen van anti-semietisch-gezindheid voorgekomen zijn, bewijst een publicatie van 16 Juli 1753. Burgemeesters, schepenen en raden maakten daarbij bekend, hoe zij met de uiterste bevreemding vernomen hadden, dat sedert eenigen tijd benden van moedwilligen »van meerdere en mindere jaren", bij Joodsche begrafenissen allerhande onbetamelijkheden pleegden, met roepen, schreeuwen, enz. Men was zelfs in het huis van den overledene gedrongen en had daar allerlei baldadigheden gepleegd. De lijkstoet was gevolgd door »diverse troupes", die onder »iselyk geroep en geschreeuw" het kerkhof »overweldigt en onder een vreeselyck geschreeuw ingenomen hadden," slaande en stootende degenen, die hen trachtten er buiten te houden. Met ladders waren zij over den muur geklommen, en zoo dreigend was hun optreden, dat de meeste Joden, die daar tegenwoordig waren, »genootsaakt syn geworden, hun lijff en leven met de vlucht te behouden." Zoo iets kon de Magistraat niet dulden. Hij verklaarde »wel expresselijck, dat sij die van de Joodse natie en gemeente binnen derselver stad, neemen en houden in derselver protectie" en verbood verdere molestatie der Joden »op arbitrale correctie en selfs lijfstraffe, na exigentie van saaken." Zestien jaren later, in 1769, werd het noodig gevonden, nogmaals deze afkondiging te doen.

Het is waarschijnlijk, dat de Joden in de 17de eeuw hier nog weinig talrijk waren, althans zij hielden toen hun godsdienstoefeningen in de woonhuizen van geloofsgenooten. Zoo werd hun in 1697, op verzoek der buren, verboden, ten huize van Eleazar Salomons, in de Grootestraat, diensten te houden, »aangezien de buren daardoor groote ongemakken komen te lijden, door het geroep en geschreeuw, zoo des daags als des nachts bij hun godsdienst wordt gedaan." Later gebruikten zij daartoe een huis met stalling, staande aan de Grootestraat, Vleeschhouwerstraat en Sleutelgas, den bankier Benedict Levi Gompertz toebehoorende. Eerst in 1755 kochten zij, met vergunning van den Magistraat, een erf in de Nonnenstraat, waarop zij hun tegenwoordige synagoge bouwden, die op Rosch-Haschana (Nieuwjaar), 5 September 1756 en volgende dagen, plechtig werd ingewijd. In 1766 werden er nog twee huizen bijgekocht. Het huis in de Grootestraat, »voormaals tot de kerk voor de Joodsche natie gebruikt zynde," werd in 1755 door de erfgenamen van Gompertz aan den raadssecretaris Vermehr verkocht.

Het oude Joden-Kerkhof aan den Berg-en-Dalschen weg, werd in 1571 gebruikt als een schietplaats, blijkens dezen post: »doe die bussemeister synen schuet dede, die klycksteen 2 boss stroitz gebroicht, myt dat hij

die aen den Joeden Kerckhoff droech, 2 st." In 1596 werd dit grondstuk door de stad verkocht, waaruit men misschien berechtigd is, af te leiden, dat er hier toen nog weinig of geen Joden gevestigd waren. Dien verkoop vindt men aldus in het stedelijk rekenboek vermeld: »Betaelt den secretario Jan de Beyer, van een legatye (missie) opt Hoochvelt, van wegen den Jooden Kerckhoff, 1 gl. 10 st. Den soldaten hebbende der Stats gedeputerden op de besichtingungh van den Jooden Kerckhoff geconvoyeert, *f* 5." (De vijand was toen nog meester van Noord-Brabant, zoodat men bedacht moest zijn op maraudeurs). Verder onder den: »Ontfanck van seekere parceelen lants, sinde in deesen jaere vercocht: Item op 2 Decembris heeft Rick van Mulickum, int beiwesen van heren burgermrn. in der tijt, gecocht den Joeden Kerckhoff, voer die somma van 80 dalers, mits conditie dat hij die coopspenningen soude inhouden, tegens tgeene hij van sijn ordonnantyen ten achteren is." Niettegenstaande het Kerkhof dus toen in particuliere handen overging, lag een gedeelte er van nog in mijn jeugd als een stuk *No-mans-land*, een onbebouwd enclave, te midden van het bouwland.

Waar de Joden in de 17de eeuw hun dooden begroeven, is mij niet bekend. Eerst bij raadsbesluit van 7 Febr. 1683 werd hun, tegen een overtins van 15 st., »een plaats omtrent den Wal, achter Mariënburg," tot een begraafplaats vergund, op voorwaarde, dat zij aan de St.-Stephenskerk zouden betalen, *f* 5 voor het begraven van het lijk eens persoons boven de vijftien jaren, en onder dien leeftijd *f* 2, 10 st. Dit kerkhof, uitgebreid door den aankoop van belendende grondstukken in 1739 en 1783, bleef in gebruik, totdat de Joodsche gemeente in 1892 een nieuwen godsakker liet aanleggen, nabij den Broerdijk. Bovendien had de gemeente in 1811, tegelijk met de andere gezindheden, een begraafplaats buiten de stad ontvangen, naast het Protestantsche kerkhof, doch daarvan hebben zij weinig gebruik gemaakt, daar het hun, na het vertrek der Franschen, steeds vergund bleef, in de stad te begraven. Slechts twee personen vonden daar buiten een rustplaats, de koopman Van Goch, uit het huis de Hebreeuwsche Letters, in de Hezelstraat, die onder een zerk ligt, en de miniatuurschilder Seruca, een Portugeesche Jood.

Het aantal Israëlieten binnen deze stad, dat in 1809 bedroeg 389, was in 1850 aangegroeid tot 430, en bedraagt thans 442 zielen; het houdt dus geenszins gelijken tred met het toenemen van andere gezindheden. Oude gegoede Nijmeegsche Joden-familiën, die hier voor een halve eeuw bloeiden, de Levisons, de Presburgs en andere, zijn uitgestorven of hebben zich elders gevestigd. Daarvoor zijn nieuwe geslachten in de plaats gekomen, die door nijverheid en handelsgeest in betrekkelijk weinige jaren, een merkwaardigen trap van bloei en welvaart bereikt hebben.

Ten slotte volgt hier de vorm van den eed, zooals die vroeger hier ter stede voor het gerecht, door de Joden moest afgelegd worden, en die

in zijn hartstochtelijke oud-testamentische anathemizatie, voor den middeleeuwschen banvloek weinig behoefde onder te doen:

»Gij sweert bij den almachtigen en levendigen God, die hemel ende d'aerden geschapen ende door Mosem syn wetten gegeven heeft, oprecht ende waerachtig te wezen, 't gene u alhier gevraegd ende voorgehouden werd. Ende so gij in 't geheel of ten delen, iets valschelijcks ende te onrechte verklaerd, gelijck u alle tijdelijcke ende eeuwige vermaeledeydinge, plaegen ende straffen onderwerpt, dewelcke de God Israels over die van Sodoma en Gomorra, ook Corach, Dathan ende Abiram heeft gesonden, ende alle de sodanige gedreigd, die sijnen naem valslijck ende ligtvaerdiglick aenroepen ende gebruycken. So waerlijck helpe ofte straffe u d'almachtigen ende alwetende God, schepper des hemels ende der aerde."

Hoe Nijmegen het sluiten van den Vrede van Munster vierde.

Prov. Geld. en Nijm. Courant, Zaterdag 14 *Mei* 1898.

Morgen, 15 Mei, zal het twee en een halve eeuw geleden zijn, dat het verdrag bekrachtigd werd, waarmede de Vrede van Munster gesloten was. Een onzer vaderlandsche couranten — ik meen het was het *Handelsblad* — stelde voor, in het begin van dit jaar, om den 250[sten] verjaardag van dien Vrede, waarbij ons nationaal bestaan door geheel Europa wettig erkend werd, door gansch Nederland als een nationaal feest te vieren. Dat denkbeeld maakte geen opgang; waarschijnlijk vond men, en waarlijk niet ten onrechte, dat er reeds meer dan genoeg feesten gevierd werden in ons land. Het feit daarenboven, dat de kroning onzer Koningin ophanden was, drong de feestelijke herinnering aan dien Vrede geheel op den achtergrond. Men wenschte klaarblijkelijk liever feest te vieren over een gebeurtenis in onzen eigen tijd, en dat was niet onbegrijpelijk. Laat ons hopen, dat deze gebeurtenis te harer tijd een even heuglijke, gedenkwaardige dag zal worden, als die waarop voor twee en een halve eeuw de Vrede van Munster gesloten werd. — Hoe het vredefeest in 1648 hier ter stede gevierd werd, zal men uit het volgende zien. Ik geef dat verslag in zijn oorspronkelijken vorm weder, zooals het in het Raadssignaat geboekt staat. Die oude taal en stijl brengen een geur van lang vervlogen dagen met zich. Evenals de *aerugo nobilis*, de *patina*, aan het antieke brons, geven zij hun eigenaardig cachet en waarde aan dat oude verhaal.

In 1646 kwam de hardnekkige strijd ten einde tusschen Spanje en de gewesten, waar de eerste onzer Oranjes de vaan van gewettigden en plichtmatigen wederstand had opgeheven. De langdurigste en felste oorlog, die misschien ooit gewoed heeft, was ten einde. Frederik Hendrik had het onderschrijven der preliminariën op 15 Dec. 1646 nog beleefd, maar toen de vrede te Munster geteekend werd, 30 Jan. 1648, waarbij het zegel gedrukt werd op zijn werk en een eind kwam aan de bange worsteling, het rustelooze streven en strijden van tachtig jaren, was hij reeds ter ruste gegaan. Na oneindige onderhandelingen was nu het warnet van eischen, rechten en aanspraken ten laatste afgewikkeld. De wenschen

van het Gemeenebest waren ten naastenbij bevredigd. Gelderland, Holland, Overijsel, Friesland en Groningen stemden voor het bekrachtigen van het gesloten verdrag, Utrecht en Zeeland waren er tegen. Eindelijk trad ook Utrecht toe; alleen Zeeland bleef halsstarrig tot het eind.

De bekrachtiging had plaats op 15 Mei, werd den volgenden dag te Munster openlijk afgekondigd en in het gebied der Nederlanden op 5 Juni. Daarbij werden de Vereenigde Provinciën door het vernederde Spanje, op de meest gunstige en eervolle voorwaarden, erkend als »een onafhankelijke mogendheid, als vrije souvereine staten en landen, waarop koning Philips noch zijn nakomelingen iets te eischen hadden, »noch immer zouden eischen". Vijf dagen later hield men een plechtigen dankdag in het geheele land. In de meeste steden hadden vreugdebetooningen plaats. Hier ter stede op de volgende wijze:

Woensdag 24 Mei 1648. »Aaengecommen ende verlesen brieven van t Hoff Provinciael, daerbij een Erb. Raedt geadvertiert wordt dat die Hoochmogende Heeren Staeten Generael goet gevonden ende geordonniert hadden, dat den Vrede met den Coninck van Hispanien tott Munster gemaeckt, tegens naestcomende Vrijdach alomme gepubliceert soude worden, ende met eenen alle behoorlicke vreuchde teickenen betoont. Ende alsoo hetselve is een van de grootste ende notabelste saecken die bij menschen gedencken voorgevallen sijn, als naemelick dat Godt die Here almachtich, gelieft heeft desen Staett van den langhduyrigen bloedigen oorloch te verlossen, ende met eenen goeden, vasten ende gewunsten vrede te segenen, met behoudenisse van de waere gereformierde Christelicke religie, ende van de vrijdommen, rechten ende privilegien van den Lande; Soo hebben mijn Heeren goet gevonden, die voorsschreven publicatie van den leuven te laten geschieden, met de naervolgende ceremonien:

Eerstelick, datt die Heeren Burgemeesteren in der tijtt met hare coevelen ende die geheele Magistraet, met Syndico, Secretariën ende Stadts Rentmeester, sich opt Raethuys sullen vynden laeten, nae dat die predicatie geeyndicht sall wesen, ende dat die Burchgraeff ende Richter versocht sall worden met sijne coevel oock aldaer te willen commen.

Ende datt van daer eerst twelff Trompetters in twe rijen sullen voorgaen, ende bij beurten continuelicken blaesen; Ende daernae beyde de Roeydraegers met haere rocken ende gerichtsroeyen; waerop die Heeren twe ende twe te saemen sullen volghen; Und die Hellebardiers elck met een Hellebart; Ende die andere Dienaers met haere Cledingen te wedersijden van die Heeren achter malckanderen gaen, marchierende alsoo te gelijck nae den Kerckbooch toe. Und dat die Corte Burchtstraet ende die Merckt besett sullen worden met vierhondert burgers, als vuyt yder Hopmanschap vijftich. Ende datt der stadts musicanten ende speelluyden sich met haere instrumenten sullen begeven opten Kercktoorn, ende die gemeynte voor ende nae de publicatie met musicieren ende spuelen ver-

maecken. Ende datmen oock op die klokken beyeren, ende in alle kercken ende opte poorten die klocken luyden sall. Ende sall die voorschreven publicate gedaen worden bij Johan Singendonck, Secretarius, in bijwesen van de Heeren, die sich ten beyde sijden in de vensters sullen vertonen. Ende nae die publicatie sall het Collegie van de Musiciens met het singen van eenige fraye musyckstucken het volck recreëren. Ende sullen daernae die Heeren ende dienaers sich in dieselve ordre ende marche van den Kerckbooch wederom naer het Stadthuys vervoegen, alwaer alle die Trompetters ende Trommelslaegers vant garnisoen, lustich in de Trompetten blaesen ende opte trommelen slaen sullen.

Ende salmen des naermiddaghs te vier uhren beginnen op die clocken te spuelen, te luyen ende opten Toorn te musicieren, continuelick tott inden laeten avont toe; in voegen datt wanneer het een ophout, het ander wederom aenvangen sall, ende die coeren, (torenwachters), luyers (klokkenluiders) ende musicanten d'eene nae den anderen, in gestaedighe actie wesen.

Sullen oeck boven aent hoochste van den Kercktoorn een groot aentall van grote lanteernen met brandende keersen opgetrocken ende gehangen worden.

Ende sullen die tartonnen van des Stadts wegen, in meerder getall als oyt voor desen over eenige victorien geschiet is, vuytgedeylt ende gesett worden, daermede oock onder anderen versien sullen worden alle die Gemeynsluyden ende stadtsdienners."

Betaalt aan Engel Peter, cancellarijbode *f* 10 bodenbrood, overt brenbrengen van de eerste tijdinge vant sluyten ende teeckenen van de vrede tot Munster aen mijn Heeren.

Vrijdag 26 Mei. »Die publicatie van den Vrede in forme solemne als voorleden Goensdach beraemt was, geschiedt ende volbrocht sijnde, hebben mijn Heeren die Trompetters voor haere gedaene diensten toegeleyt die somme van dartich gulden eens.

Die Trommelslaegers gelijcke dartich guldens.

Ende aen de acht Hopmanschappen vereert yder drie tonnen biers.

Item aen de Canoniers twelff gulden.

Aan de Biercruyers ende haere assistenten, voort luyden vande Clocken, twelff gulden.

Die Custers van de Grote Kerck voor haere moeyten eenen Rijcxdaller.

Aen de Musiciens, Spuelluyden ende Coeren opten Toorn, vijffendetwintich guldens.

Seecker vremde musicien, synde een componist, ende hebbende neffens andere musiciens mijn Heeren met het singhen van verscheyde musickstucken vermaeckt, is daervoor vereert dartich guld."

De teertonnen, waarvan boven sprake is, vereischen een woord van toelichting. Het waren drie of meer rijen teertonnen, gevuld met hei,

spaanders en stukken hout, die op hooge palen bij wijze van candelabres aangebracht werden en, onder ontzettenden rook, lustig brandden. Men ziet ze o. a. voorgesteld op de »Afbeeldinge van de heerlicke triumphe ende vieringe die tot Antwerpen geschiet is op het af-lesen van den Treve" in *Onze Gouden Eeuw*, D. I, bl. 44. Dat alle gemeensliedеn en stedelijke beambten daarmede »versien" zouden worden, zooals boven gelezen wordt, beteekent, dat zij zulke victoriekruisen voor hun huis zouden krijgen, een gewoonte die eerst afgeschaft werd 12 Sept. 1695, bij de festiviteiten over de inname van Luik. Bij die gelegenheid werd besloten, dat het stadhuis en de kerktoren »mettet aensteecken van flambouwen en keerssen, des avonts souden worden geillumineert."

Het Rekenboek van het jaar 1648 geeft nog eenige bizonderheden omtrent de kosten van het vreugdefeest:

»Aen Thomas Rogier, stratemaecker, 10 gl. 16 st., voort maecken van de gaten daer de cruycen overt triumpheren van de Vreede geset sijn."

»Aan denselven voort stoppen (weder dichtmaken) van de voorschreven gaten, 23 gl. 14 st." En nog acht posten voor denzelfden arbeid, beloopende te zamen 180 gl. 8 st.

»Aen de keurmeesteren deeser stadt, twee hondert vijftich gl., voor tartonnen, die gebruyckt sijn int triumpheren over de Vreede."

»Betaelt aen Herman Hamerslach 56 gl. 5 st., voor de leverantie van peckcransen." En nog eens 46 gl. 17 st. 8 d. voor dergelijke.

»Van 24 tonnen biers, bij de acht hopmanschappen van de Burgerije geconsumeert, 40 gl. 4 st."

»Aen Emont Janss, weert in den Doellen (op Mariënburg), 46 gl. 15 st., voor verschot ende huyr van camers, over tdrincken van bier, so een Eerbarr Raadt aen de Borgerie, tijde van de publicatie van de Vreede vereert hebben."

Den 18 Mei. Peter van Haeps, student in de Rechten, vyftien gulden, denselven voor het presenteeren van seeckere comedie over den tegenwoordigen Vrede tot eene vereeringhe toegeleyt."

Den 28 dito »aen de Trompetters en Trommelslagers van het garnisoen binnen deser stadt, denselven toegeleyt voor dat sij op den dach van de publicatie van den Vrede recreatie gedaen hebben."

Den 29 dito »aen Willem Willems ende consorten, twee gul. 10 st., voor dat sij doemaels die klocke in de cleyne kercke (Broerkerk) geluyt hebben."

Den 2 Juni »aen Johanni Walteri musicant, dartich gul." enz. Dit is de componist van wien boven sprake was.

Den 26 Juli »aen Dirck Roukens, Boeckhouder van de Servicien, (serviesgelden) vijff en twintich gl., voor het maecken ende presenteren van eenige Latijnse veersen op de Vreede."

De bovengenoemde Peter van Haps, toen student in de rechten, was

een telg van een oud Nijmeegsch geslacht. Van de comedie, die hij ter verheerlijking van den vrede schreef, bestaat er een misschien eenig exemplaar in de bibliotheek van het British Museum te Londen. Zij voert ten titel: Hollants Vree Tooneel of Bly-Eynt Spul, op den sin van *B'thontt laang ure;* Gherijmpt over den besloten Vreed tot Munster, den $\frac{30}{20}$ des Maents Januari 1648. Tot Nymegen, Gedruckt bij Nicolaes van Hervelt, 1648, 4°, 56 bldz.

De »vremde musicien, synde een componist", Joannes Walters bij naam, van wien boven sprake was, is mij geheel onbekend.

Ik wil hier nog twee gevolgen van den Munsterschen Vrede bijvoegen. Het eerste is teekenend voor de toestanden door den Dertigjarigen Oorlog teweeggebracht. Op 16 Mei, den dag na het feest, accordeerde de Raad met een schipper, »dat hy in zyn samereuschip laeden ende innemen sall, alle vremde ende schaemele luyden, die voor desen uyt Hooch Duytslandt, ter cause van den oorloch ende landtverderff aldaer ontstaen, binnen dese stadt gecommen ende tott noch toe verbleven sijn", teneinde deze ongenoode gasten naar Keulen over te brengen, van waar elk zich naar zijn eigen woonplaats kon begeven. De schipper ontving daarvoor 375 gl., waarvoor hem op 6 Juni, nadat hij zijn lading in Keulen aan wal gezet had, een mandaat gegeven werd, betaalbaar uit de opbrengst der verkochte Geestelijke Goederen en later te rembourseeren, voor de helft door de Provisoren van de Ellendige en andere Gevoegde Broederschappen, voor de andere helft uit de oortjes »die de rentmr. der Geestelijke Goederen in voorraad of nog te ontvangen heeft."

Voor Nijmegen had het sluiten van den Vrede van Munster nog een bijzondere beteekenis. Aangezien de Vereenigde Provinciën met al hun toebehooren, daarbij werden erkend als *vrije*, en dus noch van Spanje, noch van den Keizer afhankelijke landen, hetzij bij subjectie, hetzij bij hulde en manschap, werd eindelijk de band verbroken, die Nijmegen nog altijd aan het Heilige Roomsche Rijk verbonden hield. Daardoor werd dat pandschap gemortifieerd, tengevolge waarvan de burcht, de stad en het Rijk van Nijmegen in 1247 aan den graaf van Gelre waren afgestaan. Bij dien vrede werd Nijmegen, gelijk alle andere steden dezer provincie: alleen afhankelijk van de regeerders van het Furstendom en Graafschap, met exclusie van den Keizer en het Duitsche Rijk. Wel werd nog in de raadszitting van 21 Febr. 1796, als een argument tegen het sloopen van den burcht, beweerd, dat de Vrede van Munster geen invloed kon hebben op het *dominium supremum* van den Keizer en het Duitsche Rijk, en dat »er zich bij verloop van tijden nog moeilijkheden daarover zouden kunnen opdoen". Maar die theorie ging niet op en de moeilijkheden zijn tot nog toe uitgebleven. Zelfs Bismarck heeft die aanspraken niet doen gelden, bij de oprichting van zijn Duitsche Rijk.

De Eenigheid.

Er zijn enkele steegjes in deze stad, waar niet één Nijmegenaar van duizend ooit een voet inzet. Niet, dat de reputatie dier straatjes daarom wormstekig behoeft te zijn, vele daarvan staan te goeder naam en faam bekend, maar zij voeren nergens heen, zij loopen dood. De onderzoekende geest, die zich er in waagt, wordt bevreemdend aangestaard, somtijds met een vriendelijk: »Zoekt u soms iemand, mijnheer?" of wel men waarschuwt hem: »Daar kunt u nergens heen." Stilte, eenzaamheid en een geest van heengegane dingen hangt over die gasjes. Zij behooren niet tot onzen rusteloozen, rumoerigen tijd. Zulk een steegje is de Eenigheid, in de Houtstraat.

Het woord eenigheid beteekende in oud-Hollandsch, niet alleen eenheid, eendracht, maar ook eenzaamheid; zoo hoort men nog wel zeggen: »hij zat daar in zijn eenigheid," voor: »hij was daar alleen." Aan het eind van een doodloopend gasje in de Houtstraat, achter de tuinmuren der groote huizen op de Markt, teruggetrokken van het gewoel der toen voorname Houtstraat, werd in de middeleeuwen een begijnenhofje gesticht, dat den naam aannam van de Eenigheid, met de beteekenis van eenzaamheid, hermitage, misschien ook met de bijgedachte, dat de daar gevestigde zusterkens in eendracht zouden, of althans behoorden te leven.

In de laatste helft der 12e eeuw bouwde te Luik zeker godvruchtig man, Lambert *le bègue* (de stotteraar) geheeten, in een hem toebehoorenden tuin een aantal woningen met een kapel, die in 1184 ingewijd werd, waarna hij de woningen en de kerk afstond aan eenige vrome weduwen en maagden, welke zich een van de wereld afgezonderd gemeenschappelijk, godsdienstig leven hadden ten taak gesteld; devote vrouwen, die zich niet aan de kloostertucht wenschten te onderwerpen, doch nuttigen arbeid paarden aan dagelijksche godsdienstoefeningen. Naar den stichter werden zij begijnen genoemd. Haar voorbeeld vond spoedig navolging zoodat er in het begin der 13e eeuw reeds een begijnhof te Middelburg was en niet veel later een te 's-Gravenhage, Haarlem, Dordrecht, Utrecht

en 's-Hertogenbosch. Het aantal der bewoonsters was ongelijk. Terwijl er te Leiden slechts eén elftal samenwoonden, bevatten de begijnenhoven te 's-Hertogenbosch en Oosterwijk elk 300 zusters, dat te Luik zelfs 2000.

De regels, waaronder dergelijke zusters leefden, werden door haar zelve vastgesteld, gewoonlijk in overleg met de stedelijke overheid. Haar kleedij was stemmig, maar dat zij daarom niet alle wereldsche ijdelheid voor goed hadden afgezworen, blijkt uit een bepaling van den magistraaat van Leiden, van 10 Oct. 1421. Daarbij werd het aan de St. Agniete gefaliede begijnen van den grooten begijnhof aldaar verboden, haar kleederen met zijde te naaien, zijden of pulmeten huiven te dragen, noch wormen te houden, die zijde of pulmaet spinnen. Ook aan de Utrechtsche begijnen moest te dier tijde het dragen van zijden gewaden verboden worden.

In Nijmegen bestonden in het midden der 15e eeuw verscheidene begijnenhofjes. Daar was het Groesbeekhof, aan welks bewoonsters de Begijnengas haar naam ontleent; daar waren Bethlehem en de zusters op den Hessenberg, die later de clausuur aannamen; daar was Spronxberg, boven aan den Jodenberg, het Vier Zusteren Huis, op het St. Anthonius Kerkhof en daar was een begijnenhof boven aan de Strikstraat.

De datum der stichting van de Eenigheid is onbekend, doch het komt reeds voor als »het huis der zusters begijnen, genoemd die Eynicheyt," in een overdracht van St. Vincentsdag 1433, terwijl in 1440 »die beginen in die Enicheit" 2 rh. gl. als compensatie ontvingen, voor het lei- of pannendak, dat zij in plaats van een stroodak op haar huis hadden laten zetten. Aan het gesticht grensde een ruim, open erf, waarschijnlijk aanvankelijk een moestuin, waarin de zusters de groenten voor haar tafel kweekten: erwten, boonen, sla, kool en rapen, en wat men toen verder van dien aard kende. Later bleek het, dat die grond grooter was dan zij voor haar gebruik noodig hadden, en toen zich een gunstige kans aanbood, om op een voordeelige wijze daarover te beschikken, maakten zij van de gelegenheid gebruik. Bij overdracht van 3ª. pt. Esto Mihi 1467 veroorloofde zuster Yrmgard van Moldick (Mook) »van wegen het susterhuys in de Enicheit" aan Griet van der Stegen te doen »timmeren een huys bynnen ende op erve der begijnen; so sall Griet dess gebruycken oer leven lanck, ende na haar overlijden zal het verblijven aan de Enicheyt, 't selve t'ewelicken te bewonen." Geen slechte speculatie dus.

Zoo werd de begijnenhof in den loop der tijden gezegend met aardsche goederen. In 1468 droegen Willem Gruenwalt en Beeltje (Isabel) zijn vrouw, een jaarrente van 2 schilden op aan de zusters, betaalbaar op Paschen en St. Victor, uit een huis in de Steenstraat. Barbara Gruenwalt, die toen ter tijde zuster in dit gesticht was, kan dochter van dit echtpaar geweest zijn, en haar tegenwoordigheid doet vermoeden, dat het een deftige begijnhof moet geweest zijn, waar dames uit de hoogere standen zich terugtrokken van de verleidingen der wereld; immers de

Gruenwalts behoorden tot de schepenbare, goed geparenteerde familiën dezer stad. Desgelijks schonken op St. Jan 1520 Otto van Delen en Jut, zijn vrouw, een jaarrente aan de rectrix van dit zusterenhuis.

Wat verder omtrent het huis in die tijden te vinden is, heeft uitsluitend betrekking op verbouwingen en dergelijke zaken. Een post in het stedelijk rekenboek van 1521 maakt gewag van 100 karren zand, »om den kalck daermede te beslaen, die der stad den begynen opter Enicheyt ende der vrouwen van Wychgen affgeleent had. Item 160 carren kalx uter Tijs Engelen schip gevuert op die Enicheyt." Er moet toen dus nog veel ruimte bij het gebouw geweest zijn, dat men al die kalk kon bergen. Posten in het rekenboek van 1536 en 1537 vermelden »royen (roeden) pandacks", vergoed »aent convent op die Enycheit"; in 1538, »tconvent op die Enycheit betalt 3 roye dacks." In al die posten wordt het huis een convent genoemd, doch dat werd in dien tijd zoo nauw niet genomen. Ook overdrachten noemen het gesticht nu eens convent, dan weder klooster of zusterenhuis.

Onder het bestuur van Jan van Nassau werden de kloosters hier ter stede opgeheven en de Eenigheid eveneens ontruimd. Den 23 Maart 1581 beschikte de raad, dat de nieuwe rector der Latijnsche School een door de stad genaast kerkenhuis, naast de Latijnsche School, zou betrekken, dat toen door luitenant Dirk van der Voort bewoond was, en teneinde dien krijgsman »op het bequeemste te accomodyren," zou »besichtonghe geschieden op die Eenicheyt als elders." Twee jaren later waren er vier monniken gehuisvest, denkelijk uit een of ander klooster te dezer stede verdreven. Den 11en Sept. 1583 werd »den vier munnicken opt Enicheyt wonende, bevolen hinforder int heymelick off apenbaer gheen kynder te doopen, off anderssins sacramenten te bedienen, op pene van datt myn heeren hun sullen doen uuttrecken uut dese stat, off anderssins ende nae exigentie van den saecken gestrafft te worden."

Nadat de stad weder teruggekeerd was tot de Spaansche zijde, kwamen er Clarissinnen te wonen op de Eenigheid, een orde van nonnen, behoorende tot den tweeden door St. Franciscus ingestelden regel. Met haar abdis Gerarda Canisius, halve zuster van den gelukzaligen Petrus Canisius, werden deze zusters uit Clarencamp of Clarevelt, bij Wamel, wegens de voortdurende oorlogsrampen, waaraan haar klooster was blootgesteld, overgeplaatst naar het stille huis bij de Houtstraat, veilig binnen de stadswallen gelegen. Dit geschiedde ingevolge eener overeenkomst, tusschen deze religieusen en die van de Eenigheid getroffen. Op 12 October 1587 vermaakte Mechtild Keldongs, wed. van Vierssen, in haar testament, een pond groot »aan de Clarissinnen opter Eenicheit." Later schijnen deze Clarissinnen haar intrek in een ander klooster genomen te hebben, want toen de raad op 5 Dec. 1590 besloot, den verschillenden mannen- en vrouwenkloosters »wegens haer armoede," eenige

ondersteuning te geven, ontvingen de Eenigheid en de Clarissinnen elk één malder rogge, de Broeren drie, de Observanten en de Hessenberg elk twee.

Van de rectricen, die aan het hoofd van dit godshuis gestaan hebben, zijn slechts de volgende namen bekend:

1460. Stina van den Have, rectrix.

1468, 1476. Yrmgardis van Moldick, rectrix.

1552. Swena (de geslachtsnaam is in blanco gelaten in de overdracht, waaraan dit ontleend is).

1554. Swena Meyersche, matersche; zuster Irmgardis, conventuaal.

1558. Swena van Werckom, rectrix.

1562. Metta Stein, mater.

1563. Sab°. pt. Ann.b. Mar. virg. Henric van Amstel, stadstimmerman, vermaakt »synen tabbert, der stat cleydongh mit id silver [aan] suster Sween, die moeder op die Eenicheit, oer een cornuyfel (kazuivel?) dair aff toe maicken." (*Lib. Depos. Testium*).

Na de inname der stad door Maurits, werd dit gesticht, evenals alle andere geestelijke gebouwen en goederen, door de stad aanvaard. Van de zusters hoort men daarna niet meer, waarschijnlijk waren zij uitgeweken. Een raadssignaat van 11 Maart 1592 bevat enkele gegevens omtrent het gebouw. Dirk van Leeuwen, rentmeester der Geestelijke Goederen alhier, wordt daar onder handen genomen, omdat hij »zekere cameren, sampt het sieckenhuys ende den hoff int clooster van de Eenicheyt," zonder verlof van den magistraat, verhuurd had aan zekeren Matthijs Boenen. Van zulk »verhuren off scheuringen" van kerken of kloosters, zonder voorafgaand advies, was de raad niet gediend. Den Geweldige-Provoost dezes garnizoens, die zich daar ook al ingehuurd had, zou men veroorloven te blijven, doch Boenen moest de plaats ontruimen, en de deur, die hij eigenmachtig gemaakt had, weder dicht laten metselen.

Den 25 Febr. 1598 ontving de stadsrentmeester last, de kapel van de Eenigheid af te breken, en met de materialen daarvan komende, de vensters van het St.-Nicolaasgasthuis (Luthersche kerk) aan de Grootestraat »te versien voor beclimmongh." Dat dit geschiedde, blijkt uit het sted. rekenboek, waar men reeds op 5 Maart leest: »Betalt ter saecken van het affbreken der capelle op die Eenicheyt, dewelcke my [rentmeester] uit resolutie van myn heeren bevolen was, soe van breken, als van die steen schoen te maken, vant 1000 één gl., und gelevert 13,000, *facit* 13 gl." Het kan dus slechts een klein gebouwtje geweest zijn.

De Geweldige-Provoost bleef op de Eenigheid wonen, tot hem bij raadsbesluit van 29 October 1600 aangezegd werd, plaats te maken voor den nieuwen muntmeester Reyner Hanssen, die daar binnen twee of drie maanden berechtigd zou zijn in te trekken. Een post in Wolter van Duren's »Rekening der kloosterguideren, so buyten als binnen die stat Nijmegen", over het jaar 1608, teekent bij de inkomsten van het

Kapittel van St. Stephen het volgende aan: »'t Convent van den Enicheyt op Victoris ende Pascha 3 kleyner penningen. Dit wordt den conventualinnen ingelaten. Maer also den rendant in syn voorgaende Pascha gelast is, dat hy die renthen off thinsen die teen clooster tander geldende is, al ist dat daervan geen betaling geschiet, evenwel in ontvanck, und daervan wederom in uitgeven brenghen sall, kompt hier 5 s." Het huis, of een gedeelte daarvan, was toen bewoond door den gerichtsscholtis Wagener, wien in genoemd jaar 2 gl. 12 st. gerembourseerd werden, »ter cause van dat hy sekere trappe in de Enicheit had doen maecken," terwijl in 1610 de wed[e]. van den muntmeester Hanssen terugbetaling ontving van onkosten, door wijlen haar echtgenoot in de Eenigheid gemaakt. Later in die eeuw was het de woonplaats van de rectoren der Latijnsche School. Moeilijk had men een meer geschikte woonplaats kunnen bedenken voor die geleerde heeren, die daar na de schooluren, in de kloosterstilte van dit afgelegen huis, naar hartelust zich konden verdiepen in hun eerwaardige in donker, riekend leder gebonden folianten, levende in geestelijke gemeenschap met de groote vernuften van Athene en van Rome. Geen stadsrumoer om hen te storen in hun werkzaamheden; geen ander geluid kwam binnen door de kleine open vensters dan het geritsel der bladeren, het gegons der bijen in de bloeiende linden en het eentonige periodieke klokkenspel. Rector Grevenbroeck liet het gebouw erg onderkomen. In 1685 werd een commissie uit den raad benoemd »om het *gedevaliseerde* huis de Eenigheid te visiteren, daar rector Grevenbroeck in gewoond heeft." Het werd toen gerepareerd en betrokken door den commies (intendant) Johan van Broeckhuysen, die zijn vorige woning op Mariënburg voor den muntmeester had moeten inruimen. Van Broeckhuysen schijnt er niet lang vertoefd te hebben, want reeds in 1687 kreeg de Fransche predikant Samuel Viguier verlof zijn boeken in de Eenigheid te bergen. Praeceptor Johan van Oost, die het huis in 1710 bewoonde, deelde het met een aantal Fransche soldaten, krijgsgevangenen in den slag bij Hochstedt gemaakt. Hij ontving *f* 130 voor den overlast van deze minder wenschelijke contubernalen. Tot in het begin dezer eeuw, bleef de Eenigheid woonplaats van leeraren der Latijnsche School. Later was de Bank van Leening er vele jaren gevestigd, totdat zij verhuisde naar het nieuw-gebouwde lokaal in de Pikkegas, waarna de oude begijnhof afgebroken werd. Het terrein waar hij eenmaal stond, is thans aangetrokken als speelplaats bij de Openbare School No. 2, gelegen in de Rozenkransgas.

Van het oude bedehuis is niets meer over dan de naam, die het straatje, waarin het stond, nog altijd blijft dragen. Op het grondplan der stad in Pontanus 1649, is het huis met zijn hoog dak en trapgevel, staande in een met muren ingesloten tuin, strekkende tot aan het Rozenkransgasje, duidelijk te herkennen.

Willem V op den Burcht te Nijmegen.

Al is ons prinsje nog zoo klein,
Alevel zal hij stadhouder zijn.

Zoo jubelde men toen Willem V, de hoop des Vaderlands, nog in de kinderjaren verkeerde. En ons »prinsje" werd een prins en werd stadhouder. Maar daarmede was alles nog niet gedaan: hij moest regeeren en daartoe behoorde verstand in die moeilijke tijden, toen het hoog noodig was, dat de Augiasstallen in ons land eens grondig gereinigd werden. Juist daarin schoot onze prins te kort. Bij den aanvang zijner regeering scheen men vreugdedronken te denken, dat het millennium daagde, maar gaandeweg kwam de ontnuchtering. Weinig of niets van hetgeen men hoopte en verwachtte geschiedde, en nadat hij twintig jaren den schepter gevoerd had, was Willem V bij een groot gedeelte van het Nederlandsche volk gehaat en veracht. In 1689 bereikte het huis van Oranje zijn toppunt van bloei en grootheid, toen werd Willem III tot koning van Groot Brittannie uitgeroepen. Nog geen eeuw later onderging datzelfde stamhuis de diepste vernedering, toen stadhouder Willem V, bijkans als balling en voortvluchtige, zich genoopt zag, de wijk te nemen naar Nijmegen, een der laatste steden in het vaderland, die hem trouw waren gebleven.

Naar aanleiding van opstootjes, die te 's-Gravenhage in den nazomer van 1785 waren voorgekomen tusschen Patriotten en Oranjeklanten, had het College der Gecommitteerde Raden besloten, om patrouilles door de stad te laten marcheeren, ten einde verdere ongeregeldheden te voorkomen. De Kapitein van de Hoofdwacht, die van de burgerlijke autoriteiten last ontvangen had, deze patrouilles te fourneeren, maakte daarvan rapport aan den Prins, als Kapitein-Generaal van het leger. Z. H., in deze dagorder niet gekend zijnde, beschouwde dit als een beperking van de hem toegekende macht, beklaagde zich bij het College van Gecommitteerde Raden en verlangde, dat de Ed. Gr. Mogende ter vergadering geroepen zouden worden, ten einde dienaangaande uitspraak te doen. Maar de heeren

bleven bij hun besluit en gelastten het College opnieuw, om den Kapitein van de wacht stiptelijk te doen gehoorzamen, zonder bevelen aan te nemen van iemand anders, wien ook. Op deze wijze outzet van zijn opperbevelhebberschap, verkoos de Prins niet langer in den Haag te blijven. Hij vertrok op 15 September naar zijn baronie van Breda, terwijl zijn gemalin met de drie kinderen naar Friesland toog, waar zij hartelijk ontvangen werd. Reeds den 5 October kwam de Prins haar daar afhalen, maakte met haar en zijn gezin een tochtje door Drente en Groningen, waarna zij maandenlang op het Loo verblijf hielden.

Niettegenstaande er ook in Nijmegen zoogenaamde Patriottische en Vaderlandsche Genootschappen bloeiden, was de meerderheid der bevolking daar toch trouw gebleven aan het huis van Oranje. Dit was den Prins bekend en reeds op 29 Juli 1786 bracht hij deze stad een bezoek. Verwittigd van zijn voornemen, had de Raad een paar dagen van te voren besloten, »wanneer Hoogtsdezelve op 's Furstendom's burcht aangekomen zoude zijn", het vorstelijk paar »en corps te gaan complimenteeren". 's Anderen daags keerde de Prins naar het Loo terug, een gunstigen indruk van de stad en hare bevolking medenemende. Op 1 September daaraanvolgend schreef hij aan den Burggraaf, Willem baron van Lijnden, dat hij nog niet besloten had, waar den winter door te brengen, doch weifelde tusschen Nijmegen en Arnhem. »Ik hebbe", schreef hij, »meer redenen gehad om mij over het gedrag der ingezetenen der eerstgemelde stad, dan die van laetstgemelde te loueren, zijnde alles in eerstgemelde stad in orde gebleeven, daer men niet kan negeeren dat verscheide disorders in laetstgemelde stad hebben plaetse gehad". De moeilijkheid, dat te Nijmegen twee rivieren hem van Holland zouden scheiden, stond evenwel in den weg. Maar daar stapte men overheen; op 5 September was de Prins besloten en schreef aan den Burggraaf: »Apres avoir tout pesé, nous croyons que si nous ne sommes point a charge" — dit gold den Burggraaf, 's Prinsen warmen vriend — le meilleur sera, de nous établir à Nimègue cet hiver.... et que pour le logement, cela pourra mieux s'arranger au Bourg, que dans le Gouvernement d'Arnhem." Het plan »met approbatie van den Burggraaf" het winterseizoen door te brengen op den Burcht, werd op 8 September medegedeeld aan de Staten, die daarop bij Landdagsreces den Vorst autoriseerden, aldaar de noodige reparatiën en arrangementen te doen bewerkstelligen.

De Raad werd onmiddellijk verwittigd van het voornemen en besloot op 11 September, »ter zaake van Hoogstdeszelfs gedeclareerde intentie, om binnen deze stad het winterverblijf te komen neemen, een byzonder genoegen te betuigen, met een compliment ter materie dienende." De woning van den Burggraaf op het Hof zou gereed gemaakt worden om Z. H. te ontvangen, en baron van Lijnden zou het huis of een gedeelte van het huis betrekken, op den Doddendaal, daar de rector in woonde.

Ook zouden er behoorlijke gemakken ingericht worden voor de vorstelijke familie.

Op den 7en November namen de hooge gasten hun intrek op den Burcht, en den volgenden dag ging de Magistraat zijn compliment maken »op den gerecipieerden voet". Van het leven van den Stadhouder in zijn goede stad Nijmegen is weinig bekend, daar er destijds hier geen courant bestond. »De aloude burcht", leest men in de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte, »wier muren in lang verloopen eeuwen zoo dikwerf van vorstelijke, zelfs keizerlijke feesten weergalmd hadden, maar die nu voorlang eenzaam en verlaten neerzag op het heerlijke landschap, dat zich onder haar uitbreidt, scheen plotseling weder door den vroegeren luister omstraald." Ook nu ontbrak het niet aan hoffeesten, waartoe met vele aanzienlijke en notabele ingezetenen, ook de talrijke Geldersche adel, meerendeels Prinsgezind, genoodigd werd. Bovendien bracht de vorst nu en dan bezoeken aan plaatsen en streken, waar hij wist dat zijn persoon en gezag nog geëerbiedigd werden. Daarbij herhaalde uitstapjes naar het geliefkoosde Loo, waar hij zich geheel kon overgeven aan die uitspanningen, waarin hij het meest genoegen vond, wandelritten in de lommerrijke bosschen, de visscherij in het Uddelermeer, toen van veel grootere uitgestrektheid dan thans, en de daarmede gepaard gaande partijen en rijkelijk met Bourgogne besproeide maaltijden. De jonge prinsen wisselden druk bezoeken met de Pruisische huzarenofficieren, op de grens gelegerd, terwijl Hollandsche officieren en staatsbeambten, waaronder de dichter Bilderdijk, voortdurend heen en weder reisden, om den stadhouder op de hoogte te houden, van al wat er in den lande omging.

Het is hier ter stede nog bij overlevering bekend, dat Willem V een trouw kerkganger was, en bij elk bezoek een ducaat in het armenzakje liet glijden. De vorstelijke familie placht de diensten bij te wonen, in die overdekte bank vóór den preekstoel, de vroegere Gedeputeerdenbank, waar het wapen van Gelderland boven prijkt, en die, met de bank er voor, nog steeds het Prinsengestoelte genoemd wordt. Somwijlen werd ook de Luthersche kerk bezocht. Bij een dier gelegenheden verkondigde Ds. Lungstrass, de toenmalige Luthersche predikant, dat hij niet begreep, hoe er lieden konden bestaan, die den Prins niet liefhadden: »Solche Menschen", zeide hij, »verdienen ja den Namen nicht von Menschen, sondern eher von gefleischten Teufeln." Er bestaat nog in handschrift een Soprano solo, gecomponeerd door den organist Wilh. Gotlieb Hauff, voor »Z. D. H. den Prins van Oranje, bij zijn intrede in de Luthersche Kerk te Nijmegen", die bij zulke gelegenheden gezongen werd. Verder herinnert aan het verblijf op den Burcht eene gravure, in de Gemeenteverzameling, naar een teekening gedateerd Nijmegen 1787, voorstellende een manege; op den voorgrond ziet men Prins Willem Frederik, later koning Willem I, en zijn broeder prins Willem George Frede-

rik, beide zonen van Willem V. Mogelijk is dit een afbeelding van een manege, die tot den Burcht behoorde. Uit raadssignaten blijkt verder, dat bij alle voorkomende gelegenheden, geboortedagen, sterfgevallen enz. de Magistraat steeds aanbood, een commissie naar het Hof te zenden om Z. D. H. te complimenteeren, en geregeld ten antwoord ontving, dat Hoogstdezelve bereid was, den wil voor de daad te nemen en de moeite niet wilde vergen.

's Prinsen verjaardag op 9 Maart werd hier, volgens de toenmalige opvatting, »luisterrijk" gevierd. Van de schepen, jachten, boeiers en de gierbrug op de Waal wapperden vlaggen. »Hoogstdezelve" hield receptie op het Hof en ontving de gelukwenschen van den Oranjegezinden adel, de regenten der Geldersche steden, de Edel Groot Achtbaren dezer stad, de kerkeraad, de militaire officieren, eenige buitenlandsche gezanten, en van »al wat zich in den zonneschijn van hofgunst zocht te blakeren." Grootsch was de parade op de Markt. De ruiters van Van der Hoop, een half regiment van Douglas en een half regiment infanterie Hessen-Darmstadt stonden in lange onberispelijke gelederen opgesteld. Een talrijk en bewonderend publiek was aanwezig en verheugde zich in den aanblik der gesteekte, gepoeierde, in korte broeken gekleede krijgers, die als door machinerie in beweging gebracht, in de stijve paradepas van Frederik den Grooten, voorbij den staf defileerden. Aan het Hof was 's middags slechts de gewone tafel, maar graaf van Randwijck (in het tegenwoordige huis van notaris Böthlingk) en generaal Van der Hoop (in het tegenwoordige Harmoniegebouw) gaven prachtige diners. 's Avonds was er »een groot cirkel ten Hove", met groote tafel, souper en bal, dat tot in de kleine uren van den morgen duurde. Hier en daar werden vuurwerken afgestoken, maar er was geen illuminatie »vermits van hoogerhand afradende verzoeken waren gedaan, om de geestdrift der burgerij in te houden." Want dat er hier ter stede ook wel eens botsingen plaats hadden tusschen vrienden en vijanden van het huis van Oranje, bewijst een publicatie van 2 Juli 1787: »In aanmerking nemende, dat het dragen van oranjekokardes, strikken, linten en andere versierselen binnen Stad en Schependom heeft vrijgestaan aan een ieder en nog vrijstaat, maar dat daardoor in geenen deele aan de goede intentie zou beantwoord worden, indien dit aanleiding gaf tot rustverstoorend ongenoegen of verdrietelijkheden, onder de goede burgeren en ingezetenen; zoo verklaart de Magistraat, dat hoewel zij het algemeen dragen van diergelijke teekens van Oranje kleur voor aangenaam declareren en houden, het in den tegenwoordigen tijd aan een ieder vrij moge staan, zulks al of niet te doen, naar zijn eigen verkiezing. En ten einde niemand in zoodane vrijheid worde verkort of benadeeld, goedgevonden te verbieden anderen, hetzij ingezetenen, hetzij doortrekkende lieden, om het al of niet dragen van Oranje aan te houden, te reeden te stellen of onheuschelijk te behan-

delen, overlast aan te doen of met smaadredenen, scheldnamen of bijnamen toe te roepen. Degenen die tegen deze publicatie handelen, zullen worden aangemerkt als rustverstoorders en tegen hen zal als zoodanig zonder eenige conniventie geanimadverteerd worden, bij arbitraire correctie of straffe op bevind van zaken." Daarop volgde een complimentje, een »sincecre betuiging van derzelver bijzondere satisfactie wegens de tranquiliteit, welke zoo aanhoudend als voorbeeldig hier ter stede heeft plaats gehad, tot welvaart, voorspoed en eer dezer stad."

Op 9 Mei had er aan de vaart bij Vreeswijk een botsing plaats, tusschen omtrent 250 Utrechtsche patriotten, onder bevel van den Vroedschap d'Averhold en 700 man van het regiment Infanterie van kolonel graaf van Efferen. De Utrechtenaars werden zonder sommatie begroet met een salvo, waarbij ettelijke dooden vielen. Patriotsche gemoederen kookten van verontwaardiging. Als een tweede Tyrtaeus moedigde Rhynvis Feith de weerspannige burgers van Hattem en Elburg aan, »hun stad met eigen handen liever in brand te steken," dan »als slaven te bukken voor de snoode macht van Willem V." Ook de jeugdige blinde dichteres Petronella Moens beschuldigde »Vijfden Willem" van »helsch verraad" en »van menschelijkheid ontaard te zijn." Te midden dier wilde stormen zond de Prins een déclaratoire de wereld in, gedateerd Nijmegen 26 Mei. In krachtigen stijl verklaarde hij daarin, voor zijn recht op te komen, tegen de woelingen van hen, die reeds te lang hun invloed misbruikten, om de constitutie omver te werpen. Het werd nu tijd om allen op te roepen, die den gevestigden regeeringsvorm liefhadden, mede te werken om hem te steunen in zijn rechten, zoowel als in zijn taak om ieders rechten te handhaven. Eindigende met zijn vertrouwen uit te spreken. dat de Staten van Holland, »overtuigd van het dreigend gevaar, waarin de heerschzuchtige invloed van weinige personen het Vaderland gebracht heeft, hunne zoo overhaaste als onwettige besluiten, omtrent het commando van het garnizoen te 's Hage en het Kapitein-Generaalschap, aanstonds en vooraf zullen opheffen."

De Staten van Holland benoemden daarop een commissie van Defensie, om de gevaren af te weren, die hun provincie bedreigden. Amsterdam deed een voorstel om de bemiddeling van Lodewijk XVI van Frankrijk in te roepen, de Staten-Generaal verklaarden, dat zij niet konden besluiten, den Prins te machtigen geweld te gebruiken. Deze vertrok daarop, den 9en Juni, met een klein gevolg uit Nijmegen over het Leksche veer naar Amersfoort, ten einde het campement der daar op de heide verzamelde troepen te inspecteeren en een vergadering der Utrechtsche Staten bij te wonen. In zijn afwezigheid vatte zijn gemalin, Prinses Wilhelmina van Pruisen, het plan op, daar haar gemaal het niet waagde zich in Holland te vertoonen, zelve daarheen te gaan en te onderzoeken »of zij wellicht iets zou kunnen toebrengen »tot redding van het Vader-

land en bevestiging der constitutie." Op 28 Juni vertrok zij, in drie hofrijtuigen van hier, na kennisgeving aan den magistraat en aan de Gedeputeerde Staten. In het eerste, bespannen met zes paarden, zat de Prinses, vergezeld van den kamerheer graaf van Randwijck en de hofdame freule van Wassenaer Starrenberg. In de tweede koets hadden plaats genomen de klerk ter Secretarie Keuchenius, een kamerdienaar en twee kameniers, terwijl in een vooruitrijdende chaise zich bevonden een der adjudanten-generaal, baron Bentinck van Schoonheeten en de gouverneur der jonge Prinsen, luit.-kolonel de Stamfordt.

De Commissie van Defensie, onderricht van dezen tocht, gaf last, de Vorstin aan te houden, zoodra zij de grens der provincie Holland zou overgetrokken zijn. En zoo geschiedde het. Tusschen Schoonhoven en Gouda werd het rijtuig omsingeld en de Prinses het voortreizen verboden. Bijna als staatsgevangene werd zij door een detachement van veertig ruiters met getrokken sabels, bij Goejanverwellensluis over den IJsel gezet en in de woning van den kaasboer Arie Leeuwenhoek opgesloten, waarvan elke toegang met schildwachten bezet werd, terwijl een officier met blanken degen in de vuist in het vertrek post vatte. Daar had de zuster van den Koning van Pruisen een onderhoud met de leden van het Defensiewezen, die haar verklaarden, dat zij zonder verlof der Staten van Holland niet verder kon gaan. De Vorstin keerde daarop terug naar Schoonhoven en, na twee dagen wachten, over Leerdam naar Nijmegen. Op 30 Juni kwam zij daar aan. Het gerucht harer wederwaardigheden had zich reeds in de stad verspreid, weshalve zij door de loyale Nijmegenaars met gestadig hoezeeroepen werd ontvangen. Haar gemaal kwam haar dienzelfden avond begroeten, doch vertrok den volgenden morgen weder naar Amersfoort. Ook ontving de Vorstin een bezoek van den Kleefschen president von Foerden, die haar in een aanspraak wegens haar behouden terugkomst geluk wenschte. *)

De 7e Augustus was de verjaardag der Prinses, die met »stille vreugde" gevierd werd. Die stilte bestond in het luiden van alle kerkklokken, het spelen van het klokkenspel en de gebruikelijke eereschoten van de stadswallen. Er kwam bezoek van den hertog van Brunswijk, uit Kleef, van lord Grenville, gezant van het Hof van St. James, en de Prins kwam over uit Amersfoort, ten einde met die heeren de ophanden zijnde zaken nader te bespreken. 's Middags bood de graaf van Randwijk aan de vorstelijke personen een feest op zijn landgoed te Beek (nu het Spijker),

*) Te Nijmegen verscheen kort daarna een geschriftje, waarin alle wederwaardigheden der Prinses uitvoerig verhaald worden, onder den titel: Echte Bescheiden aangaande het Gebeurde aan H. K. H. Mevrouwe de Princesse van Oranje en Nassau, op Hoogstderselver Reize van Nijmegen naar de Oranjezaal, den 28 Junij 1787. Te Nijmegen, bij A. van Goor, MDCCLXXXVII.

waarbij een optocht van landlieden, rijkelijk met oranjelinten gedekt, vuurwerk, illuminatie en chassinetten, die tot allerlei pasquillen en caricaturen op de tegenpartij aanleiding gaven. In de stad waren vuurwerken verboden, maar enkele particulieren hadden hun huizen met kaarsen en lampions verlicht, weswegen zij »door de Hollandsche dagpapieren, de Vaderlandsche, de Opregte Nederlandsche en andere couranten genoemd en *gestreept* werden."

De tijd was overigens niet uitlokkend tot feestvieren, voor wie nog zijn denkvermogen bezat. Te vergeefs hadden Gelderland, Utrecht, Friesland en Zeeland hun stem verheven tegen de wijze, waarop de Vorstin bij Goejanverwellensluis was behandeld. De Staten van Holland keurden de handelwijze van het Comité van Defensie goed. Dit leidde tot verwikkelingen met Pruisen. Frederik Willem II nam de beleediging zijn zuster aangedaan zeer hoog op en eischte reeds op 9 Juli schitterende voldoening en strenge bestraffing der schuldigen. Deze aanvraag werd door Holland op 14 Juli op onvoldoende wijze beantwoord. Men ging voort op den ingeslagen weg, zelfs drongen de Staten er op aan, om Willem V in al zijn waardigheden te schorsen en hem en zijn familie het Hollandsch grondgebied te ontzeggen. Een tweede memorie van dreigenden toon, door den Pruisischen gezant op 6 Augustus ingediend, ontving geen gehoor, niettegenstaande de waarschuwingen der Ridderschap. Op 24 Augustus zond men den Prins een missive van het besluit, waarbij hij werd afgezet uit al zijn betrekkingen, met inhouding zijner tractementen en emolumenten, zoolang hij ongehoorzaam bleef »en weigerde onze bevelen te voldoen." Nederland bleef ziende blind. Wel wist men, dat een Pruisisch leger op de grenzen stond, maar wat beteekende dat! De couranten dreven den spot met den samentrekkenden storm. Hadden wij niet onze manhafte vrijkorpsen, schutterijen en vliegende legers? Zoo Pruisen het mocht wagen, den voet op Neerlands heilig grondgebied te zetten, zou dan niet Frankrijks legermacht, die zich op de grens gereed hield, terstond zijn Hollandschen bondgenoot te hulp komen?

Zoo dacht men, maar het kwam anders uit. Den 8 September zond Pruisen zijn ultimatum; vijf dagen later trok het Pruisische leger ons land binnen. Daartoe waren sedert het begin van Augustus de noodige troepen bijeen gebracht, ten getale van 26.000 man. Het antwoord op het ultimatum werd niet afgewacht; toen het aankwam was het leger reeds op Nederlandsch grondgebied. Het was dan ook slechts een vorm geweest, meer niet, en gaf den Pruischen officieren, die het overbrachten, de gelegenheid om de landsgesteldheid nog eens goed te onderzoeken, ten welken einde zij hun terugreis langs verschillende wegen genomen hadden. De regeerende hertog Karel Willem Ferdinand van Brunswijk, de veteraan van den Zevenjarigen Oorlog, toen nog in den zonneglans

van zijn roem, kwam den 11^{en} September voormiddags vroegtijdig op den Burcht aan, vergezeld van Bilderdijk, als gids en leidsman. Kort daarop trokken de Pruisen in drie colonnes de grens over, op Amersfoort, Arnhem en Nijmegen aan. Door de Ooi marcheerden zij naar Nijmegen, defileerden voorbij Prins Willem, en trokken daarna de Overbetuwe in, waar zij zich legerden aan de Waalzijde, te Lent, Oosterhout en daaromtrent. Een bataillon grenadiers werd achtergelaten te Nijmegen en in de buitenwerken gecampeerd, van waar zij later in grooten getale deserteerden. Generaal Majoor van Neukirchen genaamd Nievenheim werd aangesteld tot commandant van de stad. Behalve de troepen, die wij op 's Prinsen verjaardag op de parade zagen defileeren, was het garnizoen nu versterkt met de andere helft van het regiment Mariniers en een bataillon Waldeckers. Deze beide korpsen waren op eigen gezag uit Gorcum weggemarcheerd en hadden zich ter beschikking van den Stadhouder gesteld, toen de Staten van Holland, op 10 Mei 1787, de vrije beschikking over het leger op zich genomen hadden. 's Anderen daags vertrok de Hertog van hier en voerde zijn leger, dat tot 19 à 20.000 man was aangezwollen, naar Holland om de gevorderde *éclatante satisfactie* te gaan halen. Lodewijk XVI deed niets, waarschijnlijk indachtig aan vroegere onaangename ondervindingen, bij Frederik den Grooten opgedaan. Vier dagen, nadat de Pruisen de grens waren overgetrokken, viel Gorcum hun in handen, waar zij allerlei wreedheden bedreven. Het onoverwinnelijk gewaande Utrecht, waar de lafhartige Rijngraaf Frederik III van Salm Salm Kyrburg, het bevel voerde, gaf zich over zonder slag of stoot, Amsterdam maakte eenigen schijn van tegenstand, maar moest al spoedig bukken. Ook de Staten van Holland waren nu gedwongen, het hoofd in den schoot te leggen. Den 18^{en} September trokken zij al hun besluiten tegen den Prins in, en lieten hem uitnoodigen naar 's-Gravenhage terug te keeren, om in al zijne vroegere waardigheden hersteld te worden. Lang liet hij zich niet bidden: reeds twee dagen later gaf hij aan deze uitnoodiging gehoor en hield in den namiddag van 20 September zijn feestelijken intocht, onder oorverdoovend gejuich der menigte. De paarden werden van zijn rijtuig gespannen en de vorstelijke koets werd door het jubelende volk, vrouwen zoowel als mannen, voortgetrokken naar het Binnenhof. »Le succès," zegt Thiers, »est un dieu de fer, que les hommes adorent," vaak zelfs wordt hij aangebeden, die er slechts voordeel van trekt, doch het niet zelf behaald heeft. Den 23^{en} September verliet de Prinses Nijmegen, met haar kinderen; bij haar aankomst te 's-Gravenhage werd ook haar rijtuig onder even hard geschreeuw als bij haar gemaal, door de menigte juichend binnen gehaald.

Naar aanleiding van deze gelukkige wending der zaken, nam onze raad op 29 September een besluit, dat in de volgende *sesquipedalia verba* is te boek gesteld: Hebben HE.Gr. Achtbaren na gehoudene deliberatie,

in aanmerking nemende, dat de eer en preferentie, welke deze Stad heeft mogen genieten, door de hooge tegenwoordigheid van Zijne Doorluchtigste en Hare Koninklijke Hoogheden en Hoogstderzelver DoorL. Huis, duurende eenen geruimen tijd binnen derzelver muren, HE. Gr.Achtb., de goede burgerij en ingezetenen steeds behoort te strekken tot een aangenaam voorwerp van herinnering eener verplichte dankbaarheid; Terwijl het regret wegens het gemis van hetzelve voorrecht, afgewisseld zijnde geworden door een genoegelijke aandoening om de zoo gelukkig gevolgde herstelling der zaken, waarbij Hooggemelde Z. H. de heer Erfstadhouder, enz. enz. enz. niet minder als het lieve Vaderland allezins is geconcerneerd, uitlevert een regtmatige oorzaak tot het doen van felicitatie, overzulks goedgevonden" zekere heeren «te auctoriseren en committeren, teneinde zich te begeven naar 's-Gravenhage en in een audientie by Z. D. en H. K. H. te verzoeken, met een compliment van dankzegging en felicitatie ter materie dienende, de voorsz. HE. Gr.Achtbarer sentimenten met meerderen te verklaren."

Driehonderd Nederlandsche krijgsgevangen, door Pruisische troepen begeleid, kwamen op 5 October te Nijmegen aan en werden gehuisvest in de Gasthuiskerk, in de Molenstraat, waar de stad hun een »redelijke hoeveelheid" kaas, bier en andere behoeften deed toekomen, ten bedrage van 416 gl. 3 st. 8 d. Onder die gevangenen bevond zich Alexander Philip van der Capellen tot de Marsch, uit het bekende volks- en antiprinsgezinde geslacht, die te Gorcum het opperbevel had gevoerd, en die het Oranjegezinde Nijmeegsche grauw gaarne te lijve was gegaan. Gedurende hun verblijf in de Regulierenkerk ondervonden onze arme landgenooten de laatste goede behandeling, die zij in langen tijd zouden genieten. Van Nijmegen werden zij afgemarcheerd naar Wezel, waar de meesten in de kelders, casematten en cachotten dier vesting van honger en ellende omkwamen. De tegenwoordigheid der Pruisische rustherstellers schijnt hier ter stede in sommige gevallen gebruikt te zijn, als een middel om oude wrokken en grieven te koelen, althans op 10 October werd op last der Staten van Gelderland een afkondiging gedaan, waarbij »zware straffen ten rigoureusten en zelfs naar exigentie van omstandigheden van zake, aan den lijve *of met den dood*" werden gesteld op »het aanwijzen aan de Pruisische troepen of aan andere militie, der huizen, goederen of personen van hun mede-ingezetenen, onder voorwendsel van het zoogenaamde Patriotismus toegedaan te zijn, of aan deszelfs démarches te hebben geparticipeerd; het opruien en aanhitsen van de militie van den Staat, tot het plegen van baldadigheden en plunderingen van personen en goederen, mitsgaders van het opgeven van geheele lijsten van personen, welke zoodanige kwaadwilligen boven anderen gaarne aan dergelijke moedwilligheden en excessen zagen blootgesteld. Aanvang November werd generaal van Nievenheim geau-

thoriseerd, om elke aanleiding tot seditie of oproer onder het »wufte gemeen" met geweld te keeren en te onderdrukken. En toen er niettemin op den avond van 12 December, aan een huis in de Houtstraat, hoek Bloemerstraat, de ramen werden ingeslagen, ontving de commandant van het garnizoen verlof bij dergelijke gelegenheden met scherp op de rustverstoorders te vuren. Voor de nachtelijke veiligheid werd het aantal klapperlieden voor een tijdlang van 14 op 24 gebracht.

Op 16 October kwam de complimenten-commissie uit den Haag terug, bestaande in de burgemeesters J. Josselet en J. van Leeuwen, benevens den Raadssecretaris C. W. Vermehr. In een door de ontvangst ten Hove opgewonden stemming deden zij hun verslag in den Raad: hoe zij op Zaterdag 29 September, bij zich hebbende den rijdenden bode, in koetsen gereden waren naar Utrecht, en van daar met het binnenjacht van den Raad van State naar 's-Gravenhage gegaan waren, waar zij Donderdags daaraanvolgend aankwamen. Zij werden tot een bijzondere audiëntie bij de Prinses toegelaten, waar zij hun compliment afstaken; dat »Hoogstdezelve al hetzelve in de vriendelijkste termen had gelieven te beantwoorden, betuigende aan HE. Gr. Achtb. attentie sensibel te wezen en zich steeds met *aangenaamheid* te herinneren de onderscheidene blijken van affectie die Zij binnen deze stad onder eene genoegelijke tranquilliteit had mogen ondervinden." Daarna hadden de heeren een bijzondere audiëntie bij den Prins gehad, waar, »nadat zij op *drie stoelen* hadden plaats genomen, waar tegenover Z. H. zich op een gelijken stoel plaatste," het compliment van dankzegging en felicitatie was gedebiteerd. Waarop Z. H. zijn dankbaarheid had betuigd aan de burgerij dezer stad, voor hetgeen zij tot Hoogstdezelfs contentement hadden bijgebracht, voor de rust binnen deze muren zoo voorbeeldig bewaard. Dat Hij bij alle gelegenheden proeven van zijn attachement aan deze stad hoopte te geven. Dat zij op den 8en October behoorlijk afscheid genomen hadden »met de complimenten ter materie dienende, zijnde intusschen, door Hoogstdezelve ter maaltijd genoodigd, onthaald geweest," waarna zij met 's Prinsen jacht naar Utrecht gevaren en van daar weder met koetsen naar Nijmegen teruggereden waren.

Dat voor de stad met zulk een vleiend resultaat bekroond reisje, kwam haar niettegenstaande alle ondervonden prévenances, toch nog op 529 gl. 9 st. te staan. Daarbij kwamen op het stedelijk budget van 1789–90 nog een paar kleine postjes: »*f* 190—17 st. voor brood en bier ter gelegenheid van den doormarsch der Pruisische troepen, en *f* 250 aan de pachters van de gierbrug, ter zake van het passeeren en repasseeren der Pruisische troepen over de rivier de Waal in 1787, en de schade daardoor aan de brug toegebracht."

Beloonigen en eerbewijzen bleven niet uit. Bij besluit van den Landdag, 11 Nov. 1788, werd den heer van Rhede, extraordinaris gezant aan

het Hof van Berlijn *f* 10,000 toegekend. In dezelfde vergadering werd den burggraaf Jan Elias baron van Lijnden en andere heeren gecommitteerden opgedragen, een »gepaste medaille of penning in deze provincie te doen slaan," ter herinnering aan het gebeurde. Den 14en daaraanvolgend werd hun voorstel dienaangaande aangenomen. De penning in goud, zilver en brons, zou aan de voorzijde de drie kwartieren van Gelderland, Nijmegen, Zutphen en de Veluwe vertoonen, »in de gedaante van drie gewapende vrouwenbeelden, gegroupeerd als de *trois graces* in de antique steenen; voor haar een getronqueerde colom, piedestal of stuk van een rots, met het wapen van Gelderland." Het opschrift zou luiden:

UT RVPES IMMOTA MANET

Op de keerzijde:

RESPVB
AB . INTERITV
SERVATA
ORD. D. G. ET C. Z. C. J

(*Ordines ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae cudi jusserunt.*)

En zoo geschiedde het. Wie dit typische monument uit den pruikentijd mocht wenschen te aanschouwen, vindt daartoe gelegenheid, in drie exemplaren in het Museum van Oudheden alhier ten toon gesteld.

De Nijmeegsche Peperhandschoenen.

Van overoude tijden af genoot de stad Nijmegen weleer het voorrecht, dat, tegen een jaarlijksche presentatie te Luik van een paar met peper gevulde valkeniershandschoenen, haar burgers daar ter stede het burgerrecht bezaten. Zoo leest men op de laatste bladzijde van het Klein Legerboek de volgende woorden, in verbleekt en uitgesleten, door ouderdom bijna onleesbaar geworden schrift:

Ex registro thelonij Leodien [*sis*].

Chilh Days (d'Aix, van Aken), chilh de Colongne, chilh de Dure, chilh de Nymaze, chilh de Noirenbergh, chilh de Frankenvort, sont a Liege quites del toluy (tonlieu).

Et al samblay chilh de Liege ne doyent a Ays, ne a Colongne point de toluy.

Et chilh de Dure doyent al mayeur de Liege ij wycheles de sappien (dennenhouten kuipjes) et une paire de wans.

Et chil de Nymaze un paire de grans wans de fakoniere de blan chierf et dedans une livre de poivre. Item chilh de Norrenbergh, une grande longe espee a doys mains, a une large corroye de blan chierf. Et chil de Frankenfort une pare de blans wans de chierf et une espee.

Mede eest te weten dat bysscop Arnt van Ludick, van Hoyrne geboeren, van gonsten wil onser stat ende um holpen wil onser vrynde bij hem, vergeven heeft ende quyt geschouden alle versumentheit die gheschiet is dairain, dat onse stat dat voirscreven recht nyet ghegeven noch en heeft tot Ludick in meneghen jaeren. Ende heeft onse stat weder geseth op oer alde recht. Ende dit geschiede in den jaer onss Heren M. CCC. L XXX. viij."

De aanleiding tot het schenken van dit privilege is onbekend: misschien dagteekende het uit den tijd van het Frankische Rijk, toen beide Luik en Nijmegen *villae regiae* waren. In 1378 was de bisschopsstoel van Luik door den dood van den woelzieken Jan van Arkel ledig geworden en Arnold van Hoorn, bisschop van Utrecht, tot zijn opvolger benoemd. Van Hoorn was vroeger een warm voorstander geweest van Mechteld, die, gesteund door de

Heeckerenpartij, zich als hertogin van Gelre opwierp. Het was misschien daarom, dat hertog Willem van Gelre en Gulick, zich aansloot bij de tegenstanders van bisschop van Hoorn, ten gevolge waarvan vijandelijkheden uitbraken tusschen die van Maastricht en het Overkwartier, waarin ook Nijmegen kan betrokken geweest zijn. Desniettegenstaande beklom Arnold den Luikschen bisschopszetel en werd in 1381 een zoen getroffen tusschen dien prelaat en den hertog van Gelre, waarbij zij elkanders onderdanen uitdrukkelijk veiligheid en vrij verkeer beloofden. Weinige jaren later, in 1388, werd ook het oude privilege der Nijmegenaars door den bisschop hersteld, en dat er in het volgende jaar reeds gebruik van gemaakt werd, bewijst deze post in het stedelijk rekenboek: »Tot des Byscops behuef van Luydic, den mayer van der stat van Luydic gegheven, by Godde van Nyfterik, op Sante Jansdach Baptiste, 12 Vlemsche placken voor 1 ℔ pepers ende 9 placken voir 1 pair hanschen enen vallic mede te draghen, maakt 2 pont 16 ss." Uit bovenstaand kan men opmaken, dat toen niet de handschoenen, maar een equivalent in geld werd aangeboden.

Het charter, waarbij Bisschop Arnold van Hoorn dit privilegie vernieuwde is verloren gegaan, zoodat wij niet met zekerheid weten, welke hoeveelheid peper bedongen werd. In bovenstaanden post wordt één pond opgegeven, dezelfde hoeveelheid, die ook in het uittreksel uit het Luiksche tolboek bepaald wordt. Daarentegen berust er in den Blok een verklaring van den magistraat van Luik, gedagteekend 29 Jan. 1522, »que ceux de la dicte ville Nymaiges sont quittes du tonlieu en ceste cité, voire que ils doient par an, huyt jours après les Pasques, unne paire de grand gans de falkonnier de blan cerff et *deux* livres de poivre." Jan van Beul, burger en raadsvriend van Nijmegen, was toen naar Luik geweest en had de brieven getoond, waarop dit recht gesteund was.

Aan de opgegeven hoeveelheid peper hield men zich echter niet stiptelijk; de reçus uit Luik spreken dan ook alleen van »deux gants remplis de poivre." Wèl was twee pond de gewone quantiteit, maar onze Rekenboeken geven ook andere getallen. Ik laat hier enkele uittreksels volgen: 1422 »voor onser stat gerechticheyt tot Ludyck, Henric van Weert geg. voir 1 pont peper ende een paer haycx hanssen (havikshandschoenen) 1 Rh. gl. 13 m." 1557 »tot Luydick voor onse gerechticheid opter tollen toe verdedyngen gesandt, een pair witte havyck handschoen daervoor betaelt 3 gl. brab.; noch 3 ℔ pepers, voir elk ℔ betalt 16 st. brab. facit 11 gl. 8 st." 1560 »een par witte hyrtsche havicx hantschoen, 3 gl. brab.; derdehalf pont pepers, tsamen 11 gl. 13 st." 1573 en 74 drie pond. 1592 »buffelsche leer totten havicx hantschoen 3 gl. 5 st., 4 ℔ peper 6 gl. 1603 4½ ℔ peper, à 1½ gl. het pond. 1613 5½ ℔ peper, à 22 st. het pond, de handschoenen à 8 gulden.

Het gebruik om renten en cijnsen in peper te betalen was oudtijds in

alle landen van Europa niet ongewoon. Voor Nijmegen mogen de volgende voorbeelden dit toelichten. In de Pepergas werd blijkens schepenprotocol van Zaterdag na St. Adriaan, 1423, een huis verkocht, vrij van alle lasten, behalve een cijns van vier lood peper 's jaars. Meer begrijpelijk is het, dat volgens een ordonnantie van de 15e eeuw de meeste boeten van het Kramersgild betaald werden in ponden peper. Ook de handschoen had oudtijds een symbolieke beteekenis. Met toewerping of toereiking daarvan werden bij Franken, Alemannen en Longobarden goederen overgegeven. In Guillaume d'Orange, chanson de geste van de 11e of 12e eeuw, geeft keizer Lodewijk de Vrome Provence, Orange en Spanje, met zijn handschoen aan Willem van Oranje:

Tenez la grande Espagne,
Sire baron, par ce gant prenez la....
Le fier marquis, saluant de la tête
Plie un genou, prend le gant, etc.

Steden, aan welke de keizer markrecht gaf, placht hij zijn handschoen te zenden. Hier ter stede is er sprake in een schepenprotocol van 10 Mei 1766 van een stal, in het Sleutel- (nu Hanen-)gasje gelegen, bezwaard met een grondrente van een paar handschoenen jaarlijks aan het Gasthuis, die met acht stuivers afbetaald werd. Smetius beschouwde de naar Luik gezonden handschoenen als een zinnebeeld van trouw, met de rechterhand bezworen.

In den regel werd de tribuut door een der stads gaande boden naar Luik gebracht, waarvoor jaarlijks een post in het stedelijk rekenboek te vinden is, b.v.: 1525 »Jan van Leyen gesanth toe Luydick, myt 2 peperhanschen, uutgewest 9 daigen, daigs 8 st. brab." 1539 »Toe Ludyck gesant twee hantschoen ende 2 pont pepers. Voir die hantschoen Johan Janss betalt 24 st. brab.; voir elcke pont pepers betalt 16 st. brab." 1545 »Johan Hubertsz gewest to Ludyck ende aldaer die hantschen gebracht nae alder gewoenten, ende claeghden daer duyr teren was." 1554 »Johan Huyberts, gaende boede, geweest to Ludyck, mit een paar witte hyrtsche havicks hantschoen ende 2 pont pepers, voor onse gerechticheyt opter tollen. Soe dan die Scholtus nyet by huysen was, 4 dach gewacht nae den quitancie; hem daechs gegeven 4 st. brab." 1588 »Johan van Diest gedragenn hebbende op Ludick twee hertz havickx hantschoen, gefullt mit peper, omb aldair deeser statt privilegienn toe verdedeighenn. Und ist hem dairvan toegelaicht 12 gl. Item noch aldoe denselven, nae alder usantie, tott die foy gegeven 10 st." In latere tijden steeg de betaling voor deze reis aanmerkelijk: de bode ontving in 1676 voor den tocht en de geleverde handschoenen, *f* 83, benevens *f* 32—10 voor een pas. In 1715 *f* 85; in 1748, voor het leveren en overbrengen der handschoenen, *f* 90—4; in 1753 *f* 93—16.

Dikwijls gebeurde het, dat de schout, aan wien de handschoen voor den magistraat overhandigd moest worden, bij aankomst van den bode niet in Luik was. De bode moest dan diens terugkomst verbeiden en werd door onze stad voor dat oponthoud bij den dag betaald. Daarmede schijnt nog al eens geknoeid te zijn, althans de Raad zag zich 30 Nov. 1597 genoopt, te besluiten, geen bodenloon te betalen, dan nadat men het aantal dagen, dat de boden voorgaven gewacht te hebben, »pertinentelick heefft nagesien." De tocht naar Luik was niettemin een voordeelige en door de boden zeer gewenschte boodschap. Men ziet dit uit een raadsbesluit van 3 Maart 1631. »Also questie is ontstaan tusschen de lopende boden, over die reyse op Luyck met den hantschoen, is bij mijn heeren geordonniert dat Derck van Vollenhoven dit tegenwoordig, und Reynier Gijsberts het toecomende jaer, den voorschreven reys sullen verrichten."

Enkele malen werd een der rijdende boden gezonden. In 1562 ging »Bernt van Hoen, rijdende bode, overbrengende den hanschon ende peper." Dezelfde persoon deed de reis weder in het volgende jaar: Bernt rijdende bode is gewest to Luyk, overbrengende twee hansen mit peper, toe verdedingen onser stad privilegien, nae advenant hier bevorens geschiet is. Ende heb ick hem, durch ordinantie des burgemeisters Wichman van den Berch, gelievert voer die reyse viff daler; ende enen diener, gegeven tot Luyck ses stuivers."

Toch was die reis in oorlogstijd niet zonder gevaar, ook daarvan geven rekenboeken en raadsbesluiten ampel getuigenis. In 1574 was de bode naar Luik elf dagen uit, wat meer gebeurde, maar ditmaal had hij wederwaardigheden gehad, blijkens het rekenboek. Boven zijn gewone loon werd hem »noch gegeven eenen Keysergulden, tott rantzoengelt van den Geussen." In 1577 duurde de reis 15 dagen, »oevermitz die Spanjardenn opten touch waeren" (maraudeerden). In het volgende jaar ontving de bode 14 gl. brab., »so het gansch periculoes was, unnd hij sine reise fernn hefft moeten omneemen over Koelen, omb dat so sorgelick reysen was." Hij vertrok toen 28 Maart en kwam eerst 13 April terug met zijn quitantie. »Und iss hem toegelacht, omb geferlicheidwill der reisenn, unnd datt hy principalicken snachts unnd nyett dess daichs hefft moeten gaen, 15 gl." Over de jaren 1606 en 1609 staan de bijzonderheden niet geboekt, maar het loon was buitengewoon hoog, respectievelijk 20 en 25 gl.. 1631 »Voor de reyse op Luyck met den handtschoen, *f* 24, soo van oudts daertoe staen; ende noch denselven voor schade ende verloss opten wech, van 's vijants parthijen geleden *f* 12, voor dese reyse extraordinaris toegeleyt, sonder dat hetselve in consequentie getrocken mach worden." Op 9 Maart 1633 »betaelt aen Gysbert Meyner, bode, de somma van 36 gl., voor dat hy die reyse op Luick met die havicks-handschoen ghedaen heeft, und noch 10 gl. denselven voor schade by sijnre ghevanckenisse gheleden, totaal 46 gl."

De peper was hem ontnomen en moest in Luik opnieuw gekocht worden: »Wijders betalt aen Jacob van Hafften 7 gl. 10 st. voor den peper, so tot Luyck daerin gevult is, worden, soo hij aldaer verschotten hadde." Den 28 Febr. 1643 werd in den Raad besloten, den bode, die op zijn reis naar Luik aangerand en uitgeplunderd was, 15 gl. schadevergoeding te geven. Hetzelfde ongeval wedervoer hem in het volgende jaar: 28 Febr. 1644 werd Albert Gerrits, bode, hebbende den handschoen naar Luik gebracht en onderweg door verscheidene partijen aangerand, geplunderd en »uuytgetrocken" zijnde, 15 gl. voor zijn schade toegelegd. In latere tijden werd deze neutrale afgezant meer volgens beschaafd oorlogsgebruik behandeld: in 1676, toen ons land met Lodewijk XIV in in oorlog was, ontving de factoor Leonard Smits 32 gl. 10 st. »voor het ontbieden van twee Franse passen van Maestricht, voor den bode Dirck van Ingen, om naar Luyck te reysen, om den handschoen met peper over te brenghen." 1677 »Aan Monsr. Abraham Helde vier patacons (rijksdaalders) voor een Franse pas voor den boode, 15 gl."

Te Luik werden de handschoenen, met een gesloten missive, in ontvangst genomen, de eene door den hoog-schout, grand majoor of wel premier et souverain mayeur van Luik, namens den Bisschop, de tweede door den oudsten burgemeester, namens schepenen en raad, die daarvoor elk een recepis gaven. Soms verleende een »dolmetzer" daarbij zijn hulp: »4 Maye 1562 hefft Bernt mij (rentmeester) aengebracht een parsoen, hem verthalende ende die quitantzy verduitschende, gegeven thebben 7 br. st." Verder had de stad Nijmegen ook vrienden te Luik, die bij zulke gelegenheden haar belangen behartigden. Het stedelijk rekenboek over 1519 geeft daarvan een bewijs: »Onze burgemeister geschenct meister Henrick Beelen, canonnick tot Ludick, ein gelaich in den Mat (beroemde taveerne in onze Grootestraat), om dienst-wille hij onser stat jaerlicx dede, in die presentacien van den haevixhanzen mit den peper, om onse stat gerechticheyt an den toll te Ludick, daermede te onderhalden." Dat gelag kwam op 4 gl. te staan.

Met de plechtigheden, waarmede de handschoenen overhandigd werden, zijn wij niet bekend. De Luiksche geschiedschrijver meldt slechts het volgende: boogschutters waakten op den Pont des Arches op het voorbij varen van schepen met koopwaren, waarop tol verschuldigd was. Onder de steden, die daarvan vrijdom hadden, noemt hij eenige, die boven (bl. 63) vermeld zijn. Duren, dat voor dien vrijdom den grand mayeur jaarlijks twee kuipjes van dennenhout moest zenden; Frankfort, een wit hertslederen handschoen met een pond peper; Neurenberg, een slagzwaard, met een hertslederen riem. Dit zwaard werd voor den grand mayeur uit gedragen, bij plechtige processies en optochten. Die van Verviers, van Jupille en van Grivegnée vormden processies, waarbij hun kruisen en banier vooropgingen; aan den staf van den banier hingen beurzen

vol geld. Zoodra de afgezanten de vrijheid der stad betraden, moesten zij beginnen te dansen, zonder op te houden (sains ceisseir), totdat zij hun offer overhandigd hadden. Het volk schreeuwde daarbij: *Pose à haut* (den duim in de lucht) en volgde de dansende tribuut-betalers tot in de kerk. Een bijna onmogelijke sprong, waarbij zij met een vinger de lichtkroon aldaar aanraakten, zou hen voor altijd van deze jaarlijks wederkeerende formaliteit bevrijd hebben. *)

Van af 1692 werden de recepissen jaarlijks in de raadssignaten geboekt. Zij zijn ongeveer altijd van denzelfden inhoud. In genoemd jaar b. v. luidde dat van den grand mayeur aldus:

»Messieurs. J'ai reçu celles que vous avez bien voulu m'écrire, dattées du 4e de ce mois de Mars, avec le gant de poivre que vous êtes accoutumé, de nous envoyer tous les ans, de quoy cette vous servira de resipissé, et quitance. Et soyez assurez, que aux occasions de votre service, j'aurai toujours beaucoup de joye de vous témoigner que je suis de tout mon coeur, Messieurs, votre tres affectioné à vous rendre service."

Het reçu van de burgemeesters was somtijds in het Hollandsch, enkele malen in het Duitsch.

Ten gevolge van het vrij drukke scheepvaart- en handelsverkeer, bestond er tusschen Nijmegen en Luik een soort van vriendschapsbond. In Maart 1569 had koning Philips II een plakkaat uitgevaardigd, houdende verbod voor Nederlanders om buitenslands te gaan studeeren, doceeren of resideeren op eenigerlei school, uitgezonderd te Rome. Nijmegen was niet geneigd, zich blindelings bij dat gebod neder te leggen, en verzocht, bij schrijven van 29 Mei 1570, inlichtingen dienaangaande van den stadhouder Karel van Brimeu. Men wenschte te weten, hoe dit plakkaat moest verstaan worden. Het belemmerde de burgers in hun handelsbetrekkingen, beweerde men. Veel Nijmeegsche burgers toch wenschten, dat hun kinderen in het bisdom Luik, in goede katholieke familiën opgevoed werden, ten einde zich in de (Fransche) taal en in handels-usances te bekwamen. Daarentegen kwamen bij de Nijmegenaars weder andere personen in de kost, om verschillende talen en de hanteering der koopmanschap in deze stad te leeren. Brimeu apostilleerde, dat kanselier en raden van oordeel waren, dat een Eerbaar Raad van Nijmegen daaromtrent den Bisschop van Roermond moest raadplegen, die hierin te beslissen had, en indien Zijn Hoogeerwaarde zich incompetent verklaarde, dan zou men zich tot het Hof moeten wenden. Het antwoord van bisschop Lindanus is niet bewaard gebleven.

Niet ieder Nijmeegsch burger kon van de bovengenoemde tolvrijheid op de Maas gebruik maken. Daartoe was het gewone of kleine burgerrecht

*) Liege par M. O. Dognée, met aanhaling van Hemricourt, Le Patron del Temporaliteit, alsmede Recueil de Coutumes de Liege, par Raikem et Polain.

niet voldoende: men moest groot-burger zijn. Om dat burgerschap te verkrijgen, kocht men eerst het kleine, en een jaar en zes weken later, het duurdere groote. De prijs dier burgerschappen verschilde met de tijden. Om een enkel voorbeeld te geven: in 1561 was het kleine burgerschap verkrijgbaar voor *f* 6, terwijl het groote *f* 120 koste. Katholieken en joden betaalden in de 17e en 18e eeuw, voor beide burgerschappen oneindig meer dan de protestanten. Dat groote burgerschap werd dan ook alleen gekocht door schippers en handelaars. Schippers, die grootburger wenschten te worden en te blijven, moesten »vuur en rook" in de stad houden, d. i., zij waren verplicht een huis te bezitten, dat zij bewoonden, wanneer zij niet op de vaart waren. Daarop werd streng het oog gehouden. Gedurig zond de magistraat commissies, om de huizen der schippers te onderzoeken en werden zij bevonden onbewoonbaar te zijn, dan was het recht op den burgerbrief vervallen. Die burgerbrief, die als pas op de Maas diende, moest daarom telken jare vernieuwd worden. Maar hij was dan ook zijn geld waard: het was geen klein voordeel, dat de stad met dien handschoen met peper kocht. De tollen toch waren een bezwaar, waarvan de koopman zich in onze tijden bijna geen denkbeeld vormt. Hoort slechts, hoe een Duitsch dichter er over klaagde:

Der König und der Bischof theilten,
Und Burg, und Stadt, und Stift, und Dom;
Mehr Zölle sind am Rhein als Meilen
Und Pfaff, und Ritter sperrt den Strom.
Zollschreiber ist zuerst Empfänger,
Dann stellt sich der Beseher ein,
Dann folgt Nachschreiber, dann Nachgänger
Vier Mannhoch zappen sie am Wein.

Het is begrijpelijk, dat nadat aan elke tol »vier man hoog" het zijne rijkelijk had ontvangen, er van de waren dikwijls niet veel meer overbleef, dan de vracht, die er op te betalen was. — Behalve den vrijdom te Luik, had Nijmegen achtereenvolgens dezelfde vrijstelling van andere tollen op de Maas erlangd, en dat deze privilegiën gehandhaafd werden, daarvoor waakte het stedelijk bestuur met hand en tand. In de raadszitting van 20 Dec. 1713 werd een klacht ingediend door den schipper Johan Heimeriks van Elsenbroek, dat men, niettegenstaande hij zijn grootburgerbrief vertoond had, te Maastricht tol van hem geëischt had. Waarop de raad besloot, »dat aan den magistraat van Maastricht in convenable termen zou worden geschreven en gerepresenteerd, het indubitable recht en vrijdom dezer stad en borgeren van alle oude en onverdenkelijcke tijden competeerende, in gevolge waarvan onze borgers met al hun waren, goederen en koopmanschappen hebben gevaren, vrij van alle tollen zonder

onderscheid, op de rivieren Maas, Rhijn, Waal en IJsel, »ende in specie op de Maas, van Maziers, in Frankrijk af, tot Gorcum, in Holland, toe en vice versa." Daarenboven waren de Nijmeegsche grootburgers in Luik vrij en exempt van alle »tailles en andere bezwaren."

Door een samenloop van omstandigheden bestond er eenmaal gevaar, dat de goede verstandhouding tusschen de beide steden verbroken zou worden. Dat kwam aldus. Op 9 Mei 1734 had de magistraat van Nijmegen een contract gesloten met zekeren Jean Baptiste Levache, klokkengieter uit Luik, om een nieuw klokkenspel voor den grooten toren te gieten, waarbij Levache zich verbond in de stad te blijven, totdat zijn arbeid voltooid zou zijn. Vroeg in 1736 was het werk zoo ver gevorderd, dat de klokken konden worden onderzocht en gekeurd, waartoe klokkenisten ontboden werden uit Breda, Zutphen en Amersfoort. Deze berichtten, »dat het carillon geen behoorlijk muzikaal accoord had, genoegzaam geen octaven, en de overige tonen alle discord." Levache weigerde de gewenschte verbeteringen aan te brengen, waarop de gieterij, in de Kaatsbaan op Mariënburg, op bevel van den magistraat werd gesloten. Voor den raad ontboden, beloofde Levache de hem gestelde bepalingen te zullen naleven. Maar in plaats daarvan week hij heimelijk uit de stad, sommige stadsmaterialen medenemende. Na onderhandelingen kwam hij onder vrijgeleide terug, doch toen de zaken niet naar zijn zin liepen, maakte hij zich opnieuw uit de voeten. Hij werd door zijn schuldeischers achterhaald en ditmaal, »als een meineedigen en veldvluchtigen debiteur" gegijzeld. Dit dreigde bijna op een *casus belli* te zullen uitloopen. Er kwamen missiven uit Luik »opgevuld met veele aanstootelyke, harde en zelfs ongepermitteerde stellingen, en uitdrukkingen die tusschen privaten, gesweegen tusschen regeeringen, ongepermitteert zyn."

Nijmegen antwoordde daarop met een bezadigd, logisch betoog, dat in het raadssignaat niet minder dan 65 folio bladzijden beslaat. De Luikenaars hadden o.a. in hun recepis voor de handschoenen beweerd: »la franchise et bourgeoisie, dont vos surséans jouissent, en réciprocité de la franchise et bourgeoisie dont les nôtres doivent jouir par le même droit, lorsqu'ils sont chez vous." Daar kwam Nijmegen tegen op. Waar was dat in het concordaat te vinden? Die woorden waren nooit gebruikt in eenig vorig recepisse. Nooit had men gehoord, of zelfs maar er aan gedacht, dat er een reciprocum bestond tusschen de beide steden. Zoo iets was niet te vinden in de acte van bisschop Arnold van 1388, noch in de verklaringen van 1522 en 1529. In geen dier beide wordt een woord gerept van reciprociteit: »Attestons" luidt het daar, »par ces présentes que trouvons escript en nos dittes ordonnances, paix faites et libertés, que ceux de laditte ville de Nymaiges sont quittes de tout lien- (tonlieu?) en ceste cité, voire que ils doivent par an, huyct jours apres les Pasques, une paire de grans gans de falconnier de blanc cerff et deux livres de

poivre. En signe de vérité," enz., zonder eenig gewag van een reciprocum. Daarenboven Nijmegen zond sedert onheuglijke tijden de twee handschoenen met peper, maar wat werd ooit door Luik aan Nijmegen gezonden? En verder, terwijl er jaarlijks tal van schepen van Nijmegen op Luik voeren, had er wellicht nooit een enkel burger van Luik direct op deze stad gevaren en getrafikeerd.

Intusschen werden Levache's klokken door verschillende deskundigen afgekeurd: klokkengieters uit Maastricht, Antwerpen, Leuven waren het eens, dat zij gebrekkig waren. Zelfs de klokkenist van de cathedraal van Luik en twee collega's, die met hem gekomen en door den magistraat van Luik gezonden waren, moesten getuigen in denzelfden geest. Zoo werd de zaak dan eindelijk na jarenlang harrewarren, op 12 Mei 1745, met de erfgenamen van den inmiddels overleden Levache geregeld en afgedaan. Maar Luik bleef zijn uit de lucht gegrepen aanspraken volhouden. In de raadsresolutiën van 1741 en 1742 is het recepis niet te boek gesteld; in dat van 1743 is de zinsnede over recipociteit er in gevoegd en zonder protest in ons raadssignaat overgeschreven. Zij bleef daarna telken jare terugkomen, tot in het laatste recepis toe, dat de stad, onder het oude régime, in 1794 ontving. Met de veranderde toestanden in den Franschen tijd, kwam er een wijziging in de formula. Het reçu, op 23 Maart 1796 geboekt, is eenvoudig een kennisgeving van de ontvangst der handschoenen, met bijlage van proces-verbaal in den Luikschen raad opgemaakt en den stempel der Fransche Republiek dragende. Het is van dezen inhoud: »Il a été fait lecture de lettres du magistrat de la ville de Nimègue, qui suivant un ancien usage envoie annuellement, deux gants remplis de poivre blanc, en témoignage de l'amitié qui existe dans les relations commerciales des habitans de Nimègue et de Liège. L'administration municipale accepte avec reconnaissance ce présent de la fraternité, et arrête qu'extrait de son procès-verbal sera remis au magistrat de la ville de Nimègue." Later bleef ook dat proces-verbaal achterwege en ontving men slechts een kort recepis, dat »le don" te Luik ontvangen was, eindigende met een heilwensch voor den voorspoed van ons vaderland. Zoo verdween deze aloude gewoonte uit ons stedelijk bestaan. In het Rekenboek van 1799 leest men nog: »Aan A. Post, reidende bode, voor een reis na Luik, op den 18 Maart 1799, volgens rekening, ordonnantie en quitantie, 106 gl. Aan denselven voor reparatie der bus (waarin hij zijn brieven droeg) 7 gl. 10 st." Dat is het allerlaatste bericht omtrent de Nijmeegsche Peperhandschoenen. Met zooveel andere zaken heeft de Fransche revolutie ook dit oude privilegie onzer stad uit de wereld geruimd.

De Nijmeegsche Knotsendragers, de Stads Baander en de Burger-Vaandels.

Magister Laurentius, geneesmeester van hertog Arnold († 1473), zegt, in een opgewonden lofdicht op Nijmegen en haar bewoners:

1) »Hun *) roem is schitterend als de zon, zij zijn ware zonen van Mars, 2) daarbij de lievelingen van Venus (hoffelijk?); zij durven een luipaard onder de oogen te zien. 3) Daar woont een moedig, onverschrokken volk, dat goede krijslieden levert. 4) Zij zijn eerlijk, schrander, schoon, ingetogen en voornaam, 5) vredelievend en toch manhaftig in het strijdgewoel."

Bij bovenstaande loftuitingen vormt de moed der Nijmegenaars den grondtoon. Met niet minder ophef gewaagt Smetius in zijn *Oppidum Batavorum* van de manhaftigheid zijner stadgenooten; vrouwen zoowel als mannen, en zelfs de Nijmeegsche honden, waren die deugd deelachtig; naar men beweerde, lieten deze nimmer den staart hangen en staken hem nooit van angst tusschen de beenen (Opp. Bat. p. 168). En de Engelsche ambassadeur sir William Temple, die zitting had in het Nijmeegsche Vredescongres van 1678, teekent aan in zijn Historische Gedenkschriften, bl. 175, dat die van Gelderland de beste soldaten van Nederland zijn, terwijl »de burgers van Nimwegen onder die van Neder-Gelderland, int bijzonder voor dappere luyden gehouden worden. Daar kan een vastigheid en bestendigheyt van couragie zijn, zoowel uyt tra-

*) Dr. Laurentius hield er een Latijn „op zijn eigen hand" op na, doorspekt met woorden, naar wier beteekenis men slechts kan gissen. Ik voeg daarom het oorspronkelijke hierbij, men oordeele:

1) Sunt Novimagenses solares, martinienses.

2) Et Veneris gentes, leopardum conspicientes.

3) Gens inibi fortis, animosa, boneque cohortis.

4) Gens proba, subtilis, formosa, decens et herilis,

5) Armis hostilis in bellis posse virilis.

ditie als uyt opinie: en my dunkt niemant zou weten hoe hij een bloohertige zou kunnen zijn, die in deze opinie opgewiegt is, dat alle die van zijn natie en stadt, haer altijt als manhaftige gequeten hebben."

Van dat krijgshaftig Nijmeegsche ras, was de knots eeuwenlang het geliefde wapen, welks behandeling niet moeilijk te leeren was, en dat een ieder zich gemakkelijk kon aanschaffen. Dientengevolge was het ook elders in zwang. In den gildebrief van het St.-Eligiusgild te Kleef, 1466, was voorgeschreven, dat een ieder, die lid van dit gild wilde worden, burger van Kleef moest zijn, en bezitter van een pantser benevens »eynen guiden beslaigenen kuyse." En waren er in Londen in de 16e eeuw opstootjes onder de handwerkers-leerlingen, (apprentices), dan was het de kreet *clubs! clubs!* (knotsen), die hen uit alle werkplaatsen en winkels te voorscheen deed stuiven. Het was trouwens een gevaarlijk wapen. Een proces-verbaal van Zaterdag na St. Luciendag 1563, spreekt van zekeren Gerit Moer, die in de Brouwerstraat gezien was »een knods in syn hant hebbende," waar hij een vijand opwachtte. »Soo hefft Gerit Moer mit syn knotz nae gemelten Reyner geslagen, op sijnen dulper (dorpel), den welcken slach Reyner ontweeck, und soe id klaerlick toe vermercken wass, wert saicke geweest hy nyet geweeken en hed, Gerit solden vurss. Reyner opter stat doet gesmeten hebben, soe vinnich bracht Gerit den slach."

Was het volk in gisting om een of andere grief, dan verzamelde het zich met knotsen gewapend op de Markt, bereid om zijn eischen met geweld door te drijven. »De knots kwam op de straat," zeide men van zulke volksbewegingen; dat was de geijkte uitdrukking, die men meermalen in oude stukken aantreft. Aldus geschiedde bij den oploop van 25 Sept. 1566, toen de Protestanten uit de stad gedreven werden door het volk, »zoo mans als vrouwen, met knotsen en ander geweer" gewapend.

In het volgende jaar, op den verjaardag dezer uitharsting, werden »verscheide knodsen bestreeken met krensen van rosmarijn violetten en andere bloemen," voor de deuren dier burgers gezet, die een hoofdrol gespeeld hadden in bovenstaande beweging. De Nijmeegsche hopman Diederik van der Voordt, zegt in zijn Historische Aanteekeningen omtrent de gebeurtenissen van zijn tijd, dat deze »vursegde dach bij de Papisten geholden wordt voir eenen festdag." En dat dit twaalf jaren later nog steeds het geval was, ziet men uit den brief van een onbekende aan Johan van Nassau, gedagteekend 1578, waar men leest, dat »etlicke rhatsverwanten auff S. Lucastag (18 October) jungst, auffs neu ihr Knodsenfest gefeiert" hadden. Dit was in de oogen van den schrijver een laakbare manifestatie. Niet minder was het een strafbare misdaad, met de verschijning van de knots op straat te dreigen, zooals men, blijkens raadsbesl. van 5 Dec. 1582, Uwen van Hees aan zijn verstand bracht, »gefenc-

kelick ingetogen zijnde, overmits gespraken solde hebben »ten sal niet eer doeghen, men moet die knods weder op die straet brengen," in andere woorden, de gebeurtenissen van 1566 herhalen.

Onder het bestuur van Johan van Nassau, werd een gedeelte der Protestantsche burgerij van Nijmegen van stadswege van knotsen voorzien, ten einde oproermakers met hun eigen wapen te kunnen bestrijden. Uit de posten, waarin deze in het Rekenboek verantwoord zijn, ziet men, dat het een even gevaarlijk wapentuig moet geweest zijn, als de middeleeuwsche goedendag of morgenster, waarmede de Vlamingen de Fransche ridders zoo duchtig te lijve gingen. Men leest dienaangaande in het sted. rekenboek van 1579:

»Item Rutger Hoymeeker hefft laettenn maiken etlicke knotsenn (tot vifftich toe), und sijn tot Claes Vyghe gemaikt; hem vur ieder stuck betaltt, behalve dat iserewerck dat die smit daeraen gemaekt hefft, 15 gul. fal. Den 23 Decembris betaltt Arndt Jeliss, smitt, hefft aen vifftich holtten knoitzsen, ten verzoeck van Rutger Hoymeecker, van einen Erbaren Raet committiert, gemaickt staelen und iseren pinnen; to weeten van sinen arbeitt, staell unde iser daertoe gedaen, in alss 8 gul. fal."

Opmerking verdient het, dat nog den 17 Aug. 1721, naar het raadssignaat verluidt, iemand gevangen genomen werd in Nijmegen, »gewapent met een groote stock of knots, zijnde een ongepermiteert geweer."

»De knoestige, met lauweren bekranste knotsen (*nodosae, laureataeque clavae*) der Nijmegenaars, zijn spreekwoordelijk geworden," zegt Smetius in zijn Oppidum Batavorum. Daarom noemden de Staatsgezinden, de schans, die zij in 1585 te Lent opwierpen, ten spot der Nijmegenaars, Knotsenburg. Die naam zou eer doen denken aan een Nijmeegsch, dan aan een der stad vijandig werk. Doch de schimp lag daarin, dat de Nijmegenaars niet gaarne van hun knotsen hoorden, en zich bitter beleedigd achtten door den bijnaam Knotsendragers. In November 1578 had zekere Johan van Dueren, die uit de stad gebannen en onder vrijgeleide teruggekomen was, een poging aangewend, om een opstand onder de Katholieken te weeg te brengen. Daarop doelende schreef iemand aan Johan van Nassau: »Dieser aufrührer, welcher die stadt Nimwegen solchen ewigen schandflecken, das ihre bürger in den benachbarten landschafften für *Knotsendreger*, *das ist auffrührer*, ausgeruffen und gescholten werden, angehengt." Dat verhinderde niet, dat het Nijmeegsche schepengeslacht Cuyseman in de 15e eeuw twee knotsen *en sautoir* in zijn wapen voerde, in woordspeling op hun naam; cuyse of cuse toch beteekent een knots.

Kwam de knots op straat, dan verscheen gewoonlijk ook de baander op de Markt. Dat was de stadsbanier, waaronder oudtijds de burgerij te velde trok, als zij den Hertog op diens tochten vergezelde. Geen Nijmegenaar heeft zich in vervlogen eeuwen genoopt gevoeld, er een

afbeelding van te maken, of een beschrijving van te geven, ten behoeve van het nakroost. De oudheidkundige Smetius haalt breed uit van deze banier, doch beschrijft haar al evenmin. In de »Beschrijvinge van Nijmegen," die zijn »Chronyck van de oude stadt der Batavieren" vooraf gaat, zegt hij: »De Nijmegers hebben hare Tol-kamer, haren Blocq, daer de oude brieven ende registers worden opgesloten, haer Ammunitie- of Wapenhuis, haer *Paender*, 't recht van de wapenen te handelen", enz. Nogmaals gewaagt hij van deze banier in zijn »Oppidum Batavorum". Wat hij daar zegt, is dit: »De Nijmegenaars hebben behalve de vaandels hunner burgerwachten een andere grootere oorlogsvaan (*majus belli vexillum*) of labarum, die in het Raadhuis bewaard en voor den burgemeester uitgedragen wordt, wanneer hij te velde trekt. Ons volk noemt haar de baender of banier (*bandum*), zooals die van oude tijden herwaarts, bij de hoogste veldheeren en vrije republieken in zwang was." Hoe zij versierd was, wij weten het dus niet. Misschien vertoonde zij het stedelijk wapen, misschien een afbeelding van St. Stephanus, beschermheilige der stad. Dezen Heilige zag men althans op het zegel der stad in 1361.

De baander kwam alleen voor den dag in tijden van gevaar. Zoo in 1566, toen de Protestanten te Nijmegen eenige vrijheden verkregen hadden, die de Katholieke bevolking niet aanstonden. Den 25n September en nogmaals den 18n October hadden er oploopen plaats: de geduchte »baander kwam op de Markt." »Betalt 5 st." zoo luidt het Rekenboek, »van dat Jan van Leer, boomsluyter [aan een der stadspoorten], den bannyer op die Cruys (Markt) gebracht heeft. [Des burgemeester's] Martin van Andelst knecht Roleff, op den lesten oploep van den banier te dragen, geg. f 3—1 st. 1 oort." De baander kwam nogmaals op de Markt een tiental jaren later, toen de omwenteling plaats greep, waarbij de stad onder de Spaansche heerschapij terugkeerde. »Betaelt Dirck Gheleyns," het Rekenboek van 1585 is hier aan het woord, »hebbende des obristen [Marten] Schencken ruyters, als die hier oeverfoirenn, unnd den banier hier optenn Merckt stoinde, mit kost unnd bier versorget, f 3—4st." Uit het raadsbesl. van 8 Maart daaraanvolgend blijkt, dat de banier toen op de Markt bleef staan: »Aengesien het meerendeel der beswaernisse, daer quaet off tegenwehr ut to verwachten, nu geslicht ende gedaen is" (de suspecten waren ontwapend), wordt gevraagd, »off niet raedsam den banyren van die Merckt to haelen ende den burgeren haer wacht te verlichten?" Doch de heeren verstonden, dat men voorloopig de banier nog op de Markt zou laten verblijven en de burgers onder de wapenen houden, totdat een vendel Spaansche voetknechten, dat men van Parma verzocht had, zou aangekomen zijn. Eerst dan zou het vaandel op het Raadhuis teruggebracht en opgeborgen worden.

Ook Arnhem had zijn stadsbaander, die in gelijke gevallen dienst deed

Naar uitwijzen van de Arnhemsche Kroniek van Van Hasselt, werd op Asch-Woensdag 1434 door den magistraat aldaar bepaald, dat wanneer eenig burger, »alsowel de minste als de meeste, van ymant, [versta daaronder van wege den Vorst] aangetast ende handgeslagen wurdt an syn lijff," dan dat het eerste raadslid dat dit vernemen zou, »terstond de clock ruren sall ende kommen op die Marckt, voor het Raethuys, *onder der stadt wympel.* Ende daer sal de gemeyn raedt ende voort de gemeyne burgerij, groet ende cleyn, bijkoemen ende malcanderen troulick oer onrecht helpen verweren."

Nijmegen was weleer verdeeld in vier kwartieren en acht hopmanschappen. Zooals uit de bovenaangehaalde woorden van Smetius blijkt, had elke hopmanschap een vaandel. Het is waarschijnlijk, dat die vaandels in hoofdzaak alle gelijk, terwijl misschien de onderscheidene hopmanschappen door een variatie van kleur of eenig toevoegsel kenbaar waren. Zij werden geheel of gedeeltelijk door de stad bekostigd. In 1617 kreeg de hopmanschap van de Grootestraat een nieuw vaandel, waarvoor *f* 42 gegeven werd. Dat was ongeveer de gewone prijs, dien men echter ook wel overschreed, als in 1661, toen een zekere ongenoemde hopmanschap *f* 60 voor een nieuwe vaan ontving, maar voortaan, zoo luidde het raadsbesluit, waarbij dit geschiedde, zal niemand meer dan *f* 40 ontvangen, »van outs daertoe gestaen hebbende." Doch men hield zich niet streng aan die resolutie, want 29 Mei 1674 werd wederom goed gevonden, de hopmanschap van de Hezelstraat *f* 50 te geven, »voor making van een nieuw vaendel, *als van outs.*" En 18 Aug. 1675 werd zelfs, op verzoek van den raadsvriend Johan Kelffken, »denselven tot het maken van een nieuw vaendel, sonder consequentie, toegestaan *f* 77.— 3 st. 8 d.

Wat die vaandels vertoonden, is al evenmin bekend als de versiering van den baander. In den Spaanschen tijd droegen zij misschien het Bourgondische kruis, dat men ook op de Spaansche vanen zag. Bij de beschieting der stad Nijmegen, door het Staatsche leger in 1590, trachtte zekere vrouw Van Haeps in de Grootestraat woonachtig, haar meubels uit de stad te verwijderen, om daarna zelve uit te wijken. Toen dit ter oore kwam van den magistraat, werd zij veroordeeld »sekere fendelenn van 't root Bourgondisch cruys" te laten maken, en den bewoners van de Grootestraat een ton mol te schenken. Of echter die vaandels bestemd waren voor de hopmanschappen, of wel als een huldebetoon moesten dienen voor de Spaansche troepen van het garnizoen, die men op alle wijzen trachtte te verplichten, blijft een onopgeloste vraag. Want dat de Spanjaarden het Bourgondisch kruis in hun vanen voerden, blijkt uit tal van gravures op den Tachtigjarigen Oorlog betrekking hebbende.

Een enkel oud vaandel, dat bewaard is gebleven en een plaats heeft gekregen in het Gemeente-Museum, zal waarschijnlijk aan de Hopman-

schap van de Broerstraat toebehoord hebben en bedoeld zijn in het raadsbeluit van 26 Maart 1750. Daarbij wordt, op het request van Jacob Bakker, hopman van de hopmanschap van de Broerstraat, »te kennen gevende, dat het vaandel van voornoemde borgercompagnie ten eenenmale was versleten en buiten staat van eenige verdere diensten, met verzoek daarin te willen voorzien, goedgevonden de afgegane heeren burgemeesters, als colonels over de burgerij dezer stad, te authoriseeren om op den inhoud van het voornoemde request te disponeeren."

Het vaandel, dat toen schijnt gemaakt te zijn, is van witte zijde en vertoont aan eenen kant het wapen van Nijmegen, daaronder een gouden lint, met de oud-Nijmeegsche spreuk *Beata Gens cujus Dominus Spes Ejus.* (Gelukkig het volk, dat zijn hoop in den Heere stelt). Boven het wapen het jaartal 1750. Aan de andere zijde het wapen van Oranje-Nassau, eveneens met het jaartal 1750.

De Schoenmakershaven.

Buiten de vroegere Hezelpoort hebben heel wat veranderingen plaats gehad in den loop der eeuwen, misschien meer dan ergens anders in deze stad. Daar was eenmaal de haven, daar was het Gyben-, later het Minorietenklooster met zijn kerkhof, daar waren de bokkinghuizen, een molen, touwslagerijen, de stadswerkplaats, een visscherij, de stadsrietbaan en de schoenmakershaven. Wel te verstaan zag men dat alles daar niet gelijktijdig; de eene eeuw zag dit, de andere eeuw zag dat.

De Schoenmakershaven, een woord, dat velen vreemd en onbekend zal klinken, was eeuwenlang de naam van een, uithoofde der geuren, waarmede zij de lucht in den omtrek vervulde, den Nijmegenaars welbekende plaats. Het was namelijk de naam van een uitgebreide leerlooierij. Have is Geldersch voor hof, een ingesloten terrein (vgl. kerkhof, doolhof, vrijthof, begijnhof), en werd door analogie verbasterd tot haven. In vroegere tijden bereidden de schoenmakers zelve, het leder, dat zij gebruikten, en de looikuipen, die zij daartoe noodig hadden, bevonden zich in dezen hof. Op de oude platte gronden onzer stad is hij niet met zekerheid aan te wijzen, doch het oudste plan, dat van 1572 dagteekent, vertoont naast en evenwijdig met de Haven – die, zooals men weet, toentertijde gevormd werd door de stadsgracht, van de Waal tot de Hezelpoort — een met boomen, misschien ook met een haag, ingesloten grondstuk, van dezelfde lengte, doch iets breeder dan de Haven. Dat zal vermoedelijk wel de Schoenmakershaven moeten zijn.

Deze plaats wordt reeds genoemd in 1460, bij een overdracht van 7 hond land, die gezegd worden gelegen te zijn »bij der Schoemeckerschenhoff". Maar de hof zal waarschijnlijk wel lang voor dien tijd bestaan hebben. Dat de schoenmakers in die afsluiting hun eigen kuipen en plaatsen bezaten, om huiden te bereiden en te drogen, ziet men uit overdrachten. Zoo draagt Gerlach Janszoon, riemslager, in 1426 over, »een hoff geheiten loehoff, gelegen opter haven", voor een erftins van 2 pond 10 sch. »Een hof (*ortum*) genoemd loehoff, by de poort der stad",

wordt verkocht in 1520, en in 1561 verkoopt Anna van Boeningen, haar recht en aandeel in een halven loehoff, met al zijn toebehooren, gelegen buiten de Hezelpoort en strekkende tot aan het erf der stad. Dat er ook huizen bij stonden, huizen van neringdoenden, die van leder leefden, handschoenmakers, schoenmakers, riemslagers en dergelijken, bewijzen al eveneens tal van overdrachten. Natuurlijk, zooals overal, waar mannen samenkomen, ontbrak ook de kroeg niet. Met haar bestaan worden wij bekend door een proces-verbaal aangaande een manslag, geregistreerd den 3den dag na Reminiscere, 1564. Kort te voren hadden zich eenige schoenmakers in een herberg bij de Schoenmakershaven bevonden, waar zij den tijd kortten met beugelen en de kan duchtig aanspraken. Toen het *quart d'heure de Rabelais* kwam, ontstond er twist over het betalen van het gelag, tusschen twee der aanwezenden. Een hunner, verklaart een getuige, »hefft volgens mitten sleger (bij het beugelen gebruikt) eynen krinck opter erden voir hem geschreven, en de sacht: Ick en pas op u nyet." Dit schijnt zulk een grove beleediging geweest te zijn, dat er moord en doodslag op volgden.

Niet ver van de Schoenmakershaven, ergens op de luchtige hoogte van het tegenwoordige Kronenburgerpark, stond toen ter tijde de looimolen van het schoenmakersambt. Wij vinden hem vermeld in een schepenprotocol van 4ª pt. Andreae, 1562. Daarbij verkoopen de meesters van het schoenmakersambt aan Symon van Hollant, zekere rente »uit den loemollen der schoemaeckers, gelegen opt Hoichvelt, aen den Roemschen Voet."

Omtrent de huiden, het looien en het schoenmakersgild geven de oude stadskeuren allerlei bepalingen, waarvan sommige hier met voeg een plaatsje mogen vinden, als bijdragen tot de geschiedenis der industrie in onze stad in vroegere eeuwen. Tusschen 1515 en 1521 was het schoenmakersambt opgeheven, waarschijnlijk tegelijk met dat der metselaars wegens wanbedrijven der gildebroeders. Waarin die bestonden, weten wij niet. Beide werden hersteld in 1521, waarop de schoenmakers in 1523 een nieuwen ambtsbrief kregen. Daaruit blijkt, dat hier toen dertien schoenmakers gevestigd waren. Dat is veel, met een bevolking van, ja, misschien 4500 zielen, terwijl wij thans, volgens het adresboek, met over 44,000 zielen, slechts 19 schoenmakerswinkels in onze stad tellen. Dus in 1520 één schoenmaker per 346, in 1901 één per 2300 inwoners. Het verschil ligt daarin, dat men oudtijds alleen met de hand gemaakt schoenwerk (zooals het vak dit noemt) kende, thans fabriekswerk draagt.

Onder de 29 bepalingen, die de »Schomekers ambachtsbrieff" van 1523 bevat, verdienen de volgende meer bijzonder de opmerking. Het leder, door de schoenmakers gelooid, mocht niet door hen in gebruik genomen worden, alsvorens door de daartoe aangestelde keurmeesters gekeurd en van zulke deugdelijke kwaliteit bevonden te zijn, dat het op de jaar-

markten van Keulen en Frankfort als »koepmansguet" beschouwd kon worden. — Zij mochten geen kalk- of looikuipen in de stad hebben. — Zwarte schaapslederen schoenen mochten niet breeder zijn dan vijf duimen (het was een tijd van schoenen met onmogelijk breede punten). Wie ze breeder maakte, werd beboet met een pond, en de schoenen werden voor zijn deur verbrand. De schoenmakers mochten de huid niet op het levende beest koopen, zij moest van het dier »affgedaen en ontwracht wesen". Ook mochten zij geen huiden op een mijl afstand van de stad, noch van schippers koopen, noch van elders bestellen. Op Zondagen, St. Crispijn- en Crispinianusdag (patroons der schoenmakers) en op andere heilige dagen, mochten geen huiden gekocht of verkocht worden. Bij het pond mochten alleen huiden gekocht worden van zulke vleeschhouwers, als in het Stads-Vleeschhuis slachtten. Niemand mocht schoenen verkoopen elders dan aan zijn bank. De schoenmakers schijnen ten tijde, dat deze bepaling gemaakt werd, veelal in dezelfde buurt gewoond te hebben, althans er werd bij verordend, dat niemand de koopers van een's anderen bank naar zich toe mocht wenken of halen, doch dit kan misschien ook wel betrekking hebben op de Markt, waar de schoenmakers met kramen en banken plachten te staan, behalve op die dagen, dat er ossenmarkt was. Niemand zal eenig leder in het water leggen, noch laten hangen, elders dan beneden de stad, bij de Haven, noch gelooid leder voor zijn deur of venster schaven. Vreemd en onbegrijpelijk, voor een leek althans, is de volgende bepaling: »Als die meistere dat werck doen verbieden alst vroest (vriest), so sall dat verboeden blijven, ter tyt toe alst wederomme regent".

Geslacht op geslacht van schoenmakers had dan zijn leder bereid in dezen looihof, duizenden en duizenden huiden waren daar bewerkt voor schoeisel en andere nuttige doeleinden. Toen ontbrandde de Tachtigjarige Oorlog. In 1574 naderde het krijgsgevaar ook deze stad, die het toen nog met de Spanjaarden hield. Een beleg kon elk oogenblik verwacht worden, en daagde de vijand op, dan zouden die huisjes vlak voor de poort gevaarlijk kunnen worden. De raad besloot dus in de Vasten van 1574 den schoenmakers te bevelen, hun huisjes af te breken, inzonderheid daar zij zich, in geval van nood, niet lang geleden daartoe bereid verklaard hadden. Maar toen de heeren, na verdaagd te zijn voor het middagmaal, 's namiddags weder zitting namen, verschenen de volgelingen van St. Crispijn in grooten getale in de raadzaal en smeekten, dat men hun huisjes vooralsnog zou laten staan. De raad, beducht voor »twysten en de unenicheit desenthalven," beval de schoenmakers den volgenden morgen terug te komen, teneinde met het St.-Nicolaasgild de zaak te bespreken. Tevens zond men een bode aan den stadhouder, van wien het bevel schijnt uitgegaan te zijn, om nogmaals te laten onderzoeken, of het noodig was de huisjes af te breken of niet.

Voor ditmaal werden de bedreigde looihuisjes nog gespaard. Maar einde Mei 1580, toen de stad zich bij de Unie had aangesloten en Jan van Nassau stadhouder van Gelderland was geworden, werd het andermaal raadzaam geacht, de vesting in weerbaren toestand te stellen, weshalve opnieuw werd besloten de looihuisjes vóór de Hezelpoort af te breken. Dat was slechts het eerste gelui, waar, door ondervinding geleerd, niemand zich aan stoorde.

In October 1583 kwam er een tweede bevel, »de havehuiskens buiten de Hezelpoort, ende wederom die andere huiskens, de heggen en boomen, onse stat schedelick, in alleriel aff te breken ende houwen laten." Groote ontsteltenis wederom in de schoenmakerswereld, die in een volgende raadszitting »comparyrden in groten ahntal," om te protesteeren; doch hun werd »aengesacht die loehuiskens buyten die Heselpoirte voir irst tontbloten ende naest die statt die muyren aff toe breken." Maar daarom gebeurde het nog niet; zoo vlug liepen de zaken niet van stapel bij onze voorvaderen. Wel kwamen de onthutste schoenmakers in grooter getale in den raad om hulp vragen, toen het vijandelijke garnizoen van Middelaar in April 1584 dreigde de huiden uit de kuipen te zullen halen. Zij verlangden bescherming van hun eigendom, hetzij door het graven van een gracht, het stellen van slagboomen, het plaatsen van een wacht, of anderszins. Een renboom of slagboom werd er daarop gezet, om den toegang tot de kuilen te versperren. Eerst in 1586 vinden wij in de Metselaarsrekening »die schoeimekershuiskens op die Haeven affgebraecken." Jan van Nassau had het dus niet gedaan kunnen krijgen; het was pas na de omwenteling van 5 Maart 1585, dat de lang bedreigde huisjes verdwenen.

Waar van toen af gelooid werd, vernemen wij niet, doch na de reductie, op 8 Maart 1592, besloot de raad zeker »quartier" op de Fraterenplaats tot hof voor de schoenmakers in te richten. Het vroegere Fraterhuis was het laatste huis van de Boddelstraat, links, van de Hezelstraat komende. De plaats of vroegere tuinen van dat gesticht zou men aan de schoenmakers, voor een termijn van twaalf jaren in pandschap afstaan, om hun looihaven aan te leggen, met het recht om het met zes jaren op te zeggen. Mocht het vóór dien tijd weder »peis ende vreed" worden, dan moesten de schoenmakers hun hof van daar opruimen, en weder aanleggen, waar het den heeren gelieven zou. Het volk had in die tijden, evenmin als onze straatjeugd van tegenwoordig, begrip van wat geoorloofd, wat ongeoorloofd was. Dat blijkt uit allerlei. Niet tevreden met den looihof bij het oud Fraterenhuis, veroorloofden de schoenmakers zich in 1599 »loecuipen te bestellen (maken) voir die Heselpoirte, aen een wech binnen die tranchée, causerende tselve boven den swerlastigen reuck allerley behinderongh in die nodige tegeweer ende defensie tegen den vijandt." Men had toen onlangs de wallen met bastions voorzien, waarvan er

een vóór de Hezelpoort lag, en in de tranchée van dat werk hadden de schoenmakers zich veroorloofd, looikuipen te maken. Natuurlijk kwam er bevel die kuipen onmiddellijk op te ruimen en ter behoorlijker plaatse te doen stellen. Zelfs nog in 1627 werd er een schoenmaker gevonden, die weder op de oude plaats een looi- of kalkkuil had laten maken. Op klachten hierover van zijn confraters, werd hem door den raad gelast, dien kuil onverwijld te doen vullen.

De in 1592 verwachte »peis ende vreed" kwamen te hunner tijd, kwamen en gingen meermalen, maar de looikuipen bij het Fraterhuis werden niet opgezegd en bleven bestaan tot de ontmanteling der stad.

Het terrein van den vroegeren looihof buiten de Hezelpoort werd na den vrede van Munster uitgegraven, om tuintjes van te maken. Den 3en April 1651 werd den »eigenaars der nieuw-gemaekte hoven buyten de Hezelpoort, waer weleer de looikuypen gestaen hebben," veroorloofd, hun hoven uit te breiden tot aan den weg, »lijnrecht van de balie (sluitboom) van de brug af," mits zij er een hek of heg langs plaatsten. Er heerschte toen in de stad een ware razernij voor tuinen: de Oude Stadsgracht, de Zwanengas, de Karrengas liepen tusschen niet dan tuinen. Buiten de wallen werden alle bastions, de stadsgracht en het glacis verhuurd aan burgers en aangelegd tot boomgaarden en lusthoven. De Kronenburgertoren werd aan de van Welderens afgestaan tot een duivenhok. Deze Arcadische toestanden duurden, totdat de inval der Fransche legers in 1672 er een einde aan maakte.

Vele Nijmegenaars zullen zich nog herinneren, hoe men bij een wandeling »de stad rond," dien onwelriekenden uithoek voorbij moest, achter de rekken met looiturven om, de wallen afdaalde naar de Haven, langs die vierkante kuilen, waarin van het hoofd tot de voeten rood getinte mannen rottende huiden opschepten en roerden. Dat alles verdween met de wallen, met de »velhuuskes" aan de Waal, en de looierij van Kersten aan den Ubbergschen Weg, en daarmede schijnt de looiindustrie uit Nijmegen grootendeels geweken te zijn. Voor het oog althans bestaat zij niet meer, en een straat met looi bedekt vóór het huis van een zieke, eertijds een gewoon gezicht, of tuinen met looi op de paadjes, krijgt men thans niet meer te zien.

Een émigré over Nijmegen.

De Schotsche dichter Robert Burns zegt in een van zijn geestige gedichtjes, dat wij niet bijzonder gesticht zouden zijn, »if we could see ourselves, as others see us." Individueel mag dat volkomen waar zijn, maar als een communiteit hebben wij Nijmegenaars ons niet te beklagen over het oordeel van onze naasten, tegenwoordig niet en in het verleden evenmin. Alle reizigers, van af Guicciardini, die onze stad in de eerste helft der 16e eeuw bezocht, hebben door alle eeuwen heen steeds een goed woord voor haar gehad. Onlangs kwamen mij onder het oog de »Memoires de l'abbé Baston, chanoine de Rouen," een émigré, die zijn vaderland uit hoofde der daar heerschende toestanden, van 1792—1803 moest verlaten. Op zijn zwerftochten bezocht hij ook Nijmegen en wat hij aangaande onze stad mededeelt, is, hoewel hij wel eens de plank misslaat — zooals bij een kort bezoek ook niet te vermijden was — zoo vleiend, dat ik mijn stadgenoten het genoegen niet wil onthouden, er mede kennis te maken.

Uit Brabant was de abbé te Roermond gekomen, van daar ging de reis de Maas af, in een schuit, die met nog vijf andere, door één paard getrokken werd. Op voorspraak der vrouw van een Schout-bij-nacht, vond hij te Mook een onderkomen bij den Pruisischen tolgaarder, die hem evenwel, toen hij vernam dat hij een Franschman was, onder een stortvloed van scheldwoorden, beval te vertrekken. Om vier uur 's morgens pakte onze abbé zijn bundel op en om zeven uren kwam hij te Nijmegen aan.

Daar huurde hij met zijn vrienden een somber klein huisje, in een afgelegen straatje, maar welks geringe huur veel vergoedde en waar hij twee maanden vertoefde. Hij beschrijft Nijmegen als »een aardig stadje van middelmatige grootte. De huizen zijn aanvallig (élégantes), van buiten goed in de verf; zij worden minstens eenmaal in de week aan den buitenkant gewasschen, van den kelder tot den zolder. Daartoe bedient men zich van een kleine draagbare spuit, die het water met kracht tegen muren en ramen opwerpt. De lucht is er gezond, de stra-

ten loopen op en af. Maar die verscheidenheid vermoeit niet, integendeel zij draagt er toe bij, om het genoegen van de wandeling te verhoogen.

»Nijmegen bezit kaden langs de rivier en een haven, waarin echter, terwijl ik daar ter stede vertoefde, weinig schepen lagen; misschien komen er meer in tijd van vrede. Om de Waal over te steken, bedient men zich van een schrander bedacht mechanisme, een gierbrug, die den geheelen dag heen en weer vaart. Men verzekerde mij, dat zij voor *f* 16.000 's jaars verpacht is. (Hier is de Franschman verkeerd ingelicht; hij verwart guldens met francs, de pacht was toen *f* 8960). Het onderhoud en de kosten dier brug kunnen slechts weinig bedragen. Op de kade wandelende, bemerkte ik tegen een muur [van de toenmalige Vischmarkt] een enorme walvischrib en daarboven een ruime kooi waarin een prachtige raaf huist. Op mijne vragen omtrent deze combinatie deelde mij een stedeling mede, dat de rib afkomstig was van een walvisch, dien men in de Waal gevangen had, ('t geen niet te gelooven is), op aanduiding van een raaf, die zich op dit drijvende eiland nedergezet had. Voor de zeldzaamheid der zaak bewaarde men een gedeelte (un extrait) van dit zeemonster, alsmede den ijzeren harpoen, waarmede men het gevangen had. Sedert dien tijd wordt er altijd een raaf op kosten der gemeente uit dankbaarheid (!) onderhouden. Deze pensionaire is gelukkig, indien ten minste volop voedsel de vrijheid om in de lucht te zweven en andere genoegens van het dierenleven, benevens een gezellin en een nest in de lente, kan vervangen. Zij wordt gevoed met rauw vleesch," enz. Hier heeft een of ander Nijmegenaar den reiziger voor het lapje gehouden; wat hij voor een harpoen hield, was een oud anker, de walvischrib was in Holland gekocht. (Zie mijn Oud-Nijmegen's Straten bl. 379). Een stadsraaf komt reeds voor in 1671. Doch in 1682 werd er een kooi gemaakt voor »een jongen raaf, sullende hangen tegen den Craen, aen de stadtsmuur." Volgens overlevering zou de raaf toebehoord hebben aan het Zakkendragersgild, en belangstellenden, die haar naar den stand der rivier vroegen, geantwoord hebben: »Noch gewassen, noch gevallen."

»Nijmegen is omringd," gaat de reiziger voort, »van onmetelijke vestingwerken, doch zal, naar deskundigen beweren, toch nooit een sterke stad zijn. Er zouden minstens 30.000 man noodig zijn, om haar te verdedigen. Maar de Hollandsche zuinigheid onderhoudt er slechts een zeer klein garnizoen. Gedurende mijn verblijf werd dit wat vermeerderd, op het gerucht, dat de Franschen naderden; palissaden werden vernieuwd, geschut in de batterijen geplaatst. Men weet, wat het loon was dier te elfder ure genomen voorzorgen. De vesting hield slechts enkele dagen (van 24 October tot 8 November) een leger tegen, dat voor niets stond. De vestingwerken van Nijmegen zijn derhalve zooveel verloren grond, die men betreuren moet, dat op die wijze nutteloos ligt. Laat ons nu eens over de inwoners spreken.

»Bijna allen hebben aardige (jolis) gezichten; veel vrouwen zijn bepaald mooi, zeer blank, van gewone grootte, goed gevuld (un peu grosses). Als de uitdrukking van haar gelaat niet bedriegt, dan moeten zij goed zijn. De zedigheid wordt door haar op hoogen prijs gesteld. Haar kleedij is eenvoudig, tengevolge van den invloed van het protestantisme (austérité presbytérienne). De meeste dragen op het hoofd niet anders dan een klein rond mutsje van tulle, waar doorheen men het haar ziet. Dikwijls wordt daar een effen lint bijgevoegd, soms staat er een groote strohoed boven op, of een hoed van andere stof, die, naarmate van het weder, dan voor regen- of zonnescherm moet dienen. Natuurlijk vindt men in Nijmegen, evenals elders, ook uitzonderingen, vrouwen, die met de Fransche modes en alle Fransche gebreken mede doen, maar dat is de minderheid in alle standen. Men kan zich niet voorstellen, hoe onze hoofddeksels, waarvan de émigratie allerlei exemplaren naar Nijmegen heeft doen trekken, verschillen van de hoofddeksels van dit land. Deze zijn, om zoo te zeggen niets, noch in stof, noch in grootte, maar de overige kleeding is zwaar (étoffé). Onze Fransche vluchtelingen daarentegen, met haar krullen, haar afhangende chignons haar *ébouriffé* (daarmede bedoelt hij die massa kroeskrulletjes, zooals die nu weder gedragen worden) en al de andere kleinigheden van haar toilet, vertoonen aan het oog van den opmerker, die het soliede acht, slechts scheuren; treurige gedenkteekenen van een lichtzinnigen smaak, dien zelfs de ballingschap, het ongeluk en de treurige tijden niet hebben kunnen verbeteren." Daarop volgt een strafpreekje op de gebreken der Franschen, hun ijdelheid, pronkzucht enz. »Ik heb een dame gekend" zegt hij o.a. »die geëmigreerd was en werken moest, om aan den kost te komen, toch kon zij niet leven zonder een kapper en poudre-à-la-maréchale."

»De godsdienst te Nijmegen is het protestantisme of het calvinisme in al zijn gestrengheid. Andere godsdiensten worden er geduld, maar bezitten er eigenlijk geen openbaren eeredienst; hoewel hun kerken wel bekend zijn en beschermd worden, gelijken zij toch van buiten op gewone huizen."

»Nijmegen bezit binnen haar wallen een vijftigtal joodsche familiën, wier leden den Sabbath en de joodsche gebruiken zeer stipt naleven." Daarop volgen eenige beschouwingen geheel in den geest van het moderne antisemitisme, die wij dus maar achterwege zullen laten.

»Het aantal katholieken is zeer groot te Nijmegen, maar de meesten zijn arm, een natuurlijk gevolg van de wetten des lands. De katholiek kan geen enkel ambt in de magistratuur bekleeden, hij is ingezetene, zonder burger te zijn. (Niet geheel juist; hij kon het burgerrecht voor 250 gl. koopen, dat de protestant voor f 25 en meestal minder kreeg. Katholieken kochten bijna nooit het burgerrecht; tusschen 1750 en 1794

geen enkele). »De katholiek kan zelfs geen winkel houden" vervolgt de abbé, »tenzij hij uit een geslacht stamt, dat katholiek was vóór de reformatie (»à moins qu'il ne fût de famille catholique au temps de la réformation." Ik moet bekennen, dat ik deze woorden, die de abbé tusschen aanhalingteekens plaatst, niet begrijp.) Men moet weinig liefde voor de aardsche goederen koesteren, om een godsdienst trouw te blijven, die zoo weinig belooft, of, indien men de aardsche schatten lief heeft, om den moed te hebben, dat alles op te offeren voor die schatten, die het geloof toezegt. De Nijmeegsche katholieken schenen mij dan ook zeer vroom, zeer warm, zeer liefdadig, bij hun bekrompen middelen. Hun huiskerken waren goed onderhouden, de priesters goed verzorgd. Zij deden ook al wat zij konden, om ons émigrés te helpen. Ook de Protestanten vielen ons niet lastig, maar zagen ons met onverschilligheid. Niettemin, wanneer zij den afkeer konden overwinnen, dien zij voor onzen eeredienst, en wij wederkeerig voor den hunnen gevoelen, wanneer godsdienstige vooroordeelen overwonnen waren en liefdadigheid de overhand behield, zoodat zij zelfs een Franschen priester in hun huis ontvingen, dan overlaadden zij hem met vriendelijkheden en hulp. Men vergeve mij de behoefte, die ik gevoel, om een ontmoeting mede te deelen, van welker waarheid ik overtuigd ben en die bewijst, wat ik daar juist beweerde.

»Het was elf uren 's morgens. Een jonge priester, zijn pak op den rug, erg moede, zweetend, komt op de Markt. Hij zet zijn pak op een paal, veegt zijn gelaat af met zijn zakdoek en kijkt rond, alsof hij iets zocht. Daar spreekt hem een goedgekleed heer aan: — Bent u een vreemdeling, mijnheer? — Ja, mijnheer. — Een Fransche priester, geloof ik? — Ja, een van hen, die den eed niet hebben willen doen (aan de nieuwe staatsinrichting). Die reizen allen in den staat, waarin gij mij ziet. — U schijnt iets te zoeken. — Ik zoek een herberg, waar ik wat te eten kan krijgen, voor ik verder ga. — Een herberg? Waarom doet u niet liever een of ander fatsoenlijk man de eer aan, bij hem te gaan eten? — Ik ken hier niemand. — Ziet u dat huis? (hij wees het duidelijk). Gaat u daar, klop, vraag mevrouw te spreken en zeg, dat ik u ten eten genoodigd heb; U zal goed ontvangen worden.... Ik heb vóór twaalf uur nog een paar zaken te verrichten." Daarmede groette hij den geestelijke en verwijderde zich.

»Men kon het licht wagen en de priester besloot dit ook te doen. Hij gaat naar het aangewezen huis, klopt, de deur wordt geopend en een jonge dame verschijnt. — »Wat wenscht u, mijnheer?" — Mijnheer uw echtgenoot heeft mij de eer en de liefdadigheid aangedaan, mij uit te noodigen met u en hem het middagmaal te gebruiken." En daarop vertelde hij de ontmoeting op de Markt. — »U verbaast mij, mijnheer, want ik geloof niet, dat u mijn man van morgen hebt kunnen ontmoeten.

Maar komt u binnen en gaat zitten. Mijn echtgenoot komt om twaalf uren thuis, dan zal alles zich wel ophelderen." — Het slaat twaalf uur en de echtgenoot komt thuis. Maar het was niet de persoon, die den maaltijd aangeboden had. De priester ziet dit, staat op, neemt zijn pak en gaat naar de deur. De heer des huizes houdt hem tegen en verzoekt hem te verklaren, wat dit alles beduidt. Na de opheldering aangehoord te hebben, zegt hij: »Daar is niets aan verbeurd. Iemand heeft u genoodigd, om bij mij te komen eten, welnu, de tafel is gedekt, eet met ons.... Vindt gij ook niet, kind?" — »O, het zal mij zeer aangenaam zijn," antwoordt de jonge dame en daarmede werd de Franschman mede genomen naar de eetkamer. In langen tijd had de reiziger zulk een goeden maaltijd niet genoten en toch was het maar, wat men noemt *la fortune du pot*. Het echtpaar liet hem vertellen en vond hem onderhoudend. — »En waar gaat u nu heen?" — »Altijd maar voorwaarts." — »Waar denkt u zich te vestigen?" — »Daar, waar de Voorzienigheid, die nooit dengene verlaat, die op Hem bouwt, mij een woonplaats en middelen van bestaan zal verschaffen." — Bij het nagerecht wisselden de gastheer en zijn vrouw eenige woorden in het Hollandsch, dat de gast niet verstond. Het was een beraadslaging, waarvan de uitslag weldra bleek. De tafel werd afgenomen en daarna richtte de gastheer de volgende woorden tot zijn gast: »Wat u nu gebruikt hebt, mijnheer, is zoowat onze dagelijksche kost. Bevalt hij u, dan behoeft u niet verder te gaan en kunt hem met ons deelen, zoo dikwijls u daar lust toe gevoelt. Voor het avondeten gebruiken wij alleen groente en zulk een eenvoudig avondmaal durf ik u niet aanbieden. Bent u er evenwel mede tevreden, dan zal u welkom zijn, en uw gezelschap zal het ons beter doen smaken. Om vier uren drinken wij thee; 's morgens tusschen acht en half negen ontbijten wij, met koffie of chocolade. Voortaan zal er voor drie personen, in plaats van voor twee, gedekt worden, als u dat ten minste convenieert. En om u niet te geneeren, zullen wij nooit op u wachten. Neemt u ons aanbod aan?"

»Onnoodig te zeggen, dat de ongelukkige banneling met de innigste dankbaarheid aannam. Het gelaat der beide echtgenooten glom van vreugde. De priester bracht in, dat hij misschien niet geregeld aan het ontbijt zou kunnen deelnemen. — »Ik begrijp u," zeide de echtgenoot. »U gaat op dat uur naar de Mis. Daar doet u wèl aan. Iedereen behoort zijn godsdienstplichten te vervullen. Maar wanneer dat gebeurt, dan zal mijn vrouw uw ontbijt warm houden...." En mevrouw heeft dat nooit verzuimd. Men kon geen logeerkamer geven, maar men huurde er een in de buurt; in hun eigen huis wezen die goede lieden hem een kast aan, waarin hij als reiziger, al zijn hebben en houden mocht bergen, en mevrouw zorgde, dat alles netjes bleef en goed onderhouden werd.

»Toen kwamen de twee dagen der week, waarop het vasten den

katholieken is voorgeschreven. Evenals altijd verscheen er vleesch op tafel, voor vasten-spijzen was er alleen groente. De andere gerechten raakte de priester niet aan. Hij bedankte voor de soep, waarvan hij anders een groot liefhebber was. Men merkte dit op en vroeg hem: »Bent u niet wel, mijnheer?" en andere vragen van dien aard, waarop hij antwoordde: — »Volstrekt niet, mevrouw.... »Ik verzeker u van neen, mijnheer." — „O! nu ben ik er," riep de echtgenoot opeens, en tegen zijn vrouw: „Zijn godsdienst verbiedt hem immers Vrijdags en Zaterdags vleesch te eten." En daarop verontschuldigingen, dat men daaraan niet gedacht had, anders zou men een schoteltje visch, eieren, een vastensoepje of zoo iets hebben laten klaarmaken. »Voortaan zullen wij aan uw twee gewone vastendagen denken, maar als er buitengewone voorkomen, dan moet u den dag te voren waarschuwen...." De priester antwoordde, dat men al te goed was, dat hij niets bijzonders noodig had, het allerminste was voldoende. Maar daar wilde men niet van hooren. Hoe zou nu aan het eind van de week een kleinigheid voldoende zijn, voor iemand, die op andere dagen een gezonden eetlust heeft. Daarop volgden meer tegenwerpingen, waaraan mevrouw een einde maakte met een woord van wijsheid en ware goedheid. »Man," zeide zij tot haar echtgenoot, »onze godsdienst verbiedt ons niet, op zekere dagen vleesch te eten, maar zij beveelt het evenmin. Wij hebben volkomen vrijheid. Mij dunkt, wij moesten nu vrijwillig hetzelfde doen, wat onze gast als godsdienstplicht verricht. Hij zal vasten uit plicht, wij voor ons genoegen. Onze gezondheid zal er niet onder lijden, misschien zelfs er nog bij profiteeren en op die wijze behoeven er geen verschillende potten gekookt te worden." De echtgenoot was tevreden met dit voorstel, waaraan men zich van toen af onveranderlijk hield, totdat, bij het naderen der Fransche troepen, de priester genoodzaakt was deze beminnelijke protestanten te verlaten. Ik moet er nog bijvoegen, dat, zoolang hij in Nijmegen vertoefde, hij nooit den man weerzag, die hem op de Markt had aangesproken, hoewel hij steeds naar hem uitkeek."

»In aardrijkskundige werken wordt nogal ophef gemaakt over het Stadhuis te Nijmegen, als een voorwerp, dat de aandacht van den reiziger ten volle verdient. Van buiten heeft het niets bijzonders, van binnen eenige zalen, die van vrij goeden smaak getuigen. In een dier zalen vertoonde men mij het zwaard, waarmede de beroemde Egmond en Hoorne onthoofd zijn, alsmede het zwaard van Karel den Grooten (!). A propos, daarvan moet ik mededeelen, dat elken avond de klok nog geluid wordt, voor het avondmaal van dien Keizer. Wij zouden dat de taptoe noemen." In de wanden eener kleine galerij op het Raadhuis, heeft men eenige merkwaardige oudheden bevestigd. Zij bestaan in opschriften, altaren, kleine beeldjes van goden, overblijfselen van grafmonumenten, alles van Romeinschen oorsprong en gevonden bij

opgravingen in de stad en omstreken, vooral aan den oever van de Waal, even beneden de stad. Men gevoelt een moeilijk te beschrijven gewaarwording, wanneer men die letters in marmer en anderen steen gehouwen aanschouwt, die uitdrukking geven aan de teederheid van een echtgenoot, de vriendschap, de dankbaarheid, misschien ook wel eens aan vleierij en angst; wanneer men een gelofte leest aan Jupiter, aan Mercurius, aan de goden van de onderwereld, en daarbij bedenkt, dat dit geen verdichtsel is, dat degenen, die deze woorden lieten beitelen, werkelijk die godsdienstige overtuiging voelden, waaraan zij uitdrukking gaven.... En dan die vijftien of achttien eeuwen, die tusschen het heden en het verleden liggen, waarvan men de beide uiteinden om zoo te zeggen in zijn handen heeft; met welk een overweldigenden indruk spreken zij tot de verbeelding!

»Het is Dinsdag en slaat twaalf uur; ik ga met de schare der muziekliefhebbers naar de hoofdkerk der protestanten. Dit was weleer een collegiale kerk. Van buiten maakt zij nogal vertooning, maar van binnen is zij naakt, evenals alle protestantsche kerken. Geen communietafel, die alleen opgeslagen wordt, wanneer men haar noodig heeft; geen enkel beeld, dat vrome gedachten opwekt, geen enkel uiterlijk teeken van godsdienstigen zin. Daarentegen een aantal wapens en andere begrafenispraal, gewijd aan de menschelijke ijdelheid, die hier tot stof vergaat en door wormen gegeten wordt. (Men placht in dien tijd geschilderde wapenborden boven de graven te hangen en liet na de begrafenis, vaak zes weken lang, de baar met het lijkkleed over de groeve staan). In het midden van het vroegere koor, verheft zich het gedenkteeken eener vorstin uit het huis van Bourbon. Wij Franschen zien daarop met aandoening het wapenschild van Frankrijk. Dit monument werd door de beeldstormers gespaard; zij hebben zelfs de versieringen geëerbiedigd, hoewel die aan het Catholicisme ontleend zijn. Men zegt, dat dit grafteeken aan de verwoesting ontkwam, doordien er een privilege aan verbonden was; waarin dat bestond weet ik niet. Dit kerkgebouw bevat het mooiste orgel in Europa, dat naar men verzekert 160.000 gl. gekost heeft. (Dit getal is onjuist: voor het nieuwe orgel werd in 1773 de som van 24.000 gl. betaald, benevens 4478—8—8 voor materialen). De kunstenaar, die dit orgel bespeelt, laat zich elken Dinsdag van twaalf tot één uur hooren, 't zij uit welwillendheid, 't zij omdat het hem voorgeschreven is. [Bij raadsbesl. van 21 Sept. 1776 werd vastgesteld, dat de organist Dinsdags van 11.30 tot 12.30, met open deuren op het orgel zou spelen]. Mijn verwachting werd niet voldaan, zoodat het uur, dat het concert duurde, mij lang viel. Of de organist was geen hoogvlieger, of wel hij was dien dag niet op zijn dreef: toch was het talrijke gehoor, dat opgekomen was, wel geschikt om zijn geestdrift te wekken, tenzij het aantal kenners niet in verhouding stond tot het aantal bezoekers, 't geen best mogelijk is.

»Eens bemerkte ik op de Nijmeegsche Markt een plaats, waar een zerk lag. Een ingezetene bespeurde mijn aandacht, en wel begrijpende, dat deze voortkwam uit onbekendheid met de zaak, gaf hij mij ongevraagd de volgende inlichting, waarvoor ik hem dankbaar was. »Alle begrafenissen uit de stad zijn verplicht naar de Markt te komen en om dezen steen heen te gaan. Is er een schuldeischer, die iets te vorderen heeft van den overledene, dan moet hij zijn vordering inbrengen, vóór het lijk om den steen heen is gevoerd. Zoodra dat geschied is, bestaat er geen wettig middel meer om te verhinderen, dat de doode rustig naar zijn laatste woning gebracht wordt. Ik veronderstel echter, dat wanneer het geval voorkomt, dat de schulden van een doode niet betaald kunnen worden, men hem dan toch maar begraaft, anders zouden de levenden te zeer er onder lijden, wanneer het lijk boven de aarde bleef staan, totdat de schuld betaald was. Maar misschien is het slechts een formaliteit, een herinnering aan een gebruik van vroegere tijden, dat eenmaal een aansporing kan geweest zijn, om geen schulden na te laten. Tegenwoordig weten de schuldeischers maar al te wel, dat het schandaal van zulk een arrest het verschuldigde geld niet zou doen te voorschijn komen, dat zij daarenboven nog gerechtskosten te betalen zouden hebben. Want mevrouw Justitia doet nergens iets gratis. Zij laten dus hun schuldenaars maar liever rustig hun toer om de fatale zerk doen." (Het is den lezers van dit blad wel bekend, dat er geen enkel bewijs bestaat, dat de schuldeischers hier ter stede ooit het bovenbedoelde recht genoten hebben).

»Twee maanden had ik rustig in de goede stad Nijmegen doorgebracht. Men kon zich daar voorstellen in een Fransche stad te zijn, waar de Revolutie haar banier nog niet geplant had. Het aantal émigrés van alle standen was er zeer groot. Men verzekerde mij, dat er wel een duizend waren. De magistraat veroorloofde ons de uitoefening van den katholieken eeredienst, zoo vrij als wij maar konden begeeren. Men scheen te denken, dat die tijdelijke concessies, aan vreemden gedaan, van geen beteekenis waren. De missionaris pater der Augustijnen veroorloofde ons het gebruik zijner kapel (in de Houtstraat). Wij hadden diensten speciaal voor ons, hoogmissen, lof, predicatiën en hoorden de biecht, alles onder de autoriteit van den bisschop van Roermond, onder wiens diocese Nijmegen behoort. Het feest van St. Lodewijk (beschermheilige van Frankrijk, 25 Augustus) vierden wij met een pracht, dien dag waardig, maar niettemin in verhouding met onze bekrompen middelen. De Fransche geestelijke, die als diaken bij de Mis fungeerde, keerde zich, na het Evangelie gezongen te hebben, naar de gemeente en predikte in zijn misgewaad van den hoek van het altaar, iets dat misschien nog nooit gebeurd was. Tranen stroomden, maar er was geen groot talent in den redenaar noodig, om die te voorschijn te roepen, de omstandigheden brachten daar meer toe bij dan hij. Toch had men de chariteit van

tevreden te schijnen met zijn toespraak, die nagenoeg geïmproviseerd was. Twee leden van den hoogen adel, gedeputeerd door het corps der emigranten, kwamen hem bedanken en verzochten hem om het handschrift van zijn preek, teneinde het te laten drukken. Hij was zoo wijs, van vriendelijk te bedanken voor dit gevaarlijke verzoek, en daar deed hij wèl aan. Ik ben volkomen berechtigd, om mij met deze geringschatting over deze zaak uit te laten." (Een noot geeft hier de verklaring, dat de abbé Baston zelf de redenaar was.)

»Dezelfde geestelijke predikte, maar bij die gelegenheid van den kansel, bij een episcopale Mis, een dienst voor de slachtoffers der Revolutie, in tegenwoordigheid van verscheidene predikanten, die door de nieuwigheid van deze plechtigheid aangelokt waren.

»Omtrent dezen tijd had er een klein voorval plaats, dat ons een groote vreugde veroorzaakte en onze hoop zeer deed stijgen. De graaf van Artois (later Lodewijk XVIII) kwam door Nijmegen, onder den naam van graaf van Ponthieu. Hij vertoefde daar niet, zag niemand dan diegenen, die in zijn weg kwamen, of liever dezen alleen zagen hem. Een zekere prinses de X. riep hem toe: »Monsieur, gij verbergt u tevergeefs. Overal zult gij harten ontmoeten, die u te zeer lief hebben, om u niet te herkennen." Het bescheiden antwoord luidde: Zooveel liefde heb ik nog niet verdiend, prinses." Zoo zegt men althans, maar ik heb het niet gehoord. De graaf was op weg naar den Haag, van waar hij naar Engeland ging. Hij zou zich aan het hoofd der Fransche troepen stellen, die zich daar verzamelden," enz. enz. Maar daar kwam niets van.

»Plotseling verspreidde zich het gerucht, dat de republikeinsche legers nieuwe overwinningen behaald hadden, en dat de Franschen met rassche schreden naderden. Het was duidelijk te zien, dat dit geen los gerucht was: de Hollandsche patriotten glommen van vreugde, terwijl de aanhangers van het huis van Oranje hun bezorgheid voor de toekomst niet konden verbergen. De Engelschen zijn verslagen, zegt men, en zeker is het, dat zij terugtrekken. Sedert drie dagen wemelen de Markt, de straten, de kaden, de gierbrug, van hun treinwagens en andere voertuigen. En wat een gewoel van verschillenden aard heerschte er: hier zag men zieken, daar gewonden, ginds krijgsgevangenen, verderop marketentsters en goedgekleede dames. Dan weder bedden, tenten, paardentuig, wapenen, ammunitie. De troepen kampeerden reeds op het glacis; de paarden stonden aan de piketten; de rook van de militaire keukens steeg van alle kanten in de lucht en hing als een wolk over het woelige tooneel. Het Engelsche leger scheen in den besten staat, het had aan niets gebrek en.... toch vluchtten zij! »Dat komt, omdat de vrede gesloten is," zeiden sommigen. »Neen," antwoordden diepzinnige staatkundigen, »daar zit het hem niet; maar die knappe jongens deugen niet aan wal, de zee is hun element." Te midden van al die drukte, worden

er in allerijl nieuwe vestingwerken opgeworpen; mooie lanen worden omgehakt, in één woord er wordt veel vernield, handenvol geld uitgegeven en toch liep alles daarop uit, dat men na weinige dagen capituleerde. Had men dat uitstel zoo duur behoeven te koopen? Was er eenig voordeel of eer bij te behalen?

»Maar van dat alles zullen wij geen getuigen zijn. Het Fransche leger was reeds op vier mijlen afstand van Nijmegen genaderd, de noodzakelijkheid en de voorzichtigheid bevalen ons te vluchten. Men kon elk oogenblik overvallen worden. Wij besloten dus de Waal over te trekken en drie armen van den Rijn tusschen ons en den vijand te leggen. Doch wij hadden een rijtuig noodig, om onze bagage en die personen van ons gezelschap te vervoeren, wier beenen den dienst weigerden. Paarden waren moeilijk te krijgen en werden tegen hun gewicht in goud betaald. En nog nam hun prijs dagelijks toe. Een dame, die toen vond, dat *f* 62 te veel was voor tien mijlen, moest drie dagen later *f* 250 voor denzelfden afstand betalen. Geld ontbrak en de Joden wilden niet meer leenen. Eens vond ik een hertogin en de vrouw van een president van het Hooge Gerechtshof, die in allen ernst bezig waren, de kaarten te leggen, om daaruit te leeren, hoe zij zich het noodige geld zouden verschaffen. Ons klein troepje was nog niet geheel van middelen ontbloot, zoodat wij nog enkele landgenooten konden helpen, die onze hulp evenmin noodig zouden gehad hebben als wij de hunne, indien zij, zooals wij, de strengste spaarzaamheid hadden willen in acht nemen. Eindelijk kregen wij een wagentje en paarden. Aan de Waal was een ontzettende ophooping en de gierbrug was weinig berekend op dergelijke omstandigheden. Daarenboven wilden de Engelschen geen enkel rijtuig in hun file toelaten, zoodat ons wagentje op de kade zijn beurt moest wachten, van elf uur voormiddags tot vijf uur namiddags van den volgenden dag, vóór wij over de rivier gezet konden worden.

»Ik stak dus maar over als voetganger en wandelde naar Arnhem, met twee bedaagde kameniers, die ik onderweg inhaalde." De reiziger maakte, tot zijn groote verbazing, op dien weg kennis met een tol, een instelling, die in Frankrijk niet bestond, noch ook thans bestaat. Aan dien tol moesten toentertijde ook voetgangers betalen. Omtrent Arnhem zegt hij nog dit:

»Zoo levendig als Nijmegen is, door zijn vrij druk handelsverkeer, zoo stil, ernstig, ik zou haast zeggen zwaarmoedig, is Arnhem. Doodsche stilte heerscht in alle straten. Maar misschien spreek ik hier een voorbarig en onjuist oordeel uit. Het kan wel zijn, dat bijzondere omstandigheden tijdelijk aan Arnhem dat voorkomen van eenzaamheid en verlatenheid gegeven hadden, en dat het daar volstrekt niet altijd zoo is." Van Arnhem ging de kanonnik naar Doesburg en van daar Duitschland in, waar wij hem aan zijn lot moeten overlaten.

Aanslag der Franschen op Nijmegen,

Zondag 11 Juni 1702.

Willem III, Frankrijks geduchtste vijand, in April 1702 ten grave gedaald zijnde, meende Lodewijk XIV de kans schoon te zien, om zijn eerzuchtige plannen door te drijven. Drie jaren na het sluiten van den vrede van Rijswijk, was hij bereid, Europa opnieuw in vuur en vlam te zetten; de Successie-Oorlog ontbrandde. Teneinde te verhinderen, dat Spanje door een kleinzoon van Lodewijk XIV zou geregeerd worden, sloten de Vereenigde Provinciën een verbond met Engeland en Oostenrijk. Den 8en Mei 1702 verklaarden de Staten den oorlog aan Frankrijk en Spanje; op 15 Mei volgde het manifest van Engeland en van den Keizer. Nederland had ook getracht den koning van Pruissen tot het verbond over te halen, doch deze bedankte »heuschelijk".

Een Fransch leger van 300,000 man was spoedig op de been en in beweging naar de grensvestingen, Italië, den Boven-Rijn en ons vaderland. Het gedeelte daarvan, dat het op ons land voorzien had, sloeg zijn hoofdkwartier op te Kaiserswerth, waar het weldra door de bondgenooten werd aangevallen. Op den 16en April begon het beleg dier vesting, door de Keizerlijken en het Statenleger, onder den prins van Nassau-Saarbrück, doch eerst den 17en Juni gaf zij zich over. Middelerwijl drong Coehoorn in de Fransche liniën en veroverde St. Donaes, na een geweldig bombardement van twee dagen. De Franschen zaten intusschen ook niet stil, doch deden voorloopig geen aanval. Maarschalk hertog de Boufflers dreigde met een geduchte legermacht nu eens graaf Tilly, dan weder Willem van Rheede, graaf van Athlone, op het lijf te vallen, of wel zijn slag te zullen slaan op Nijmegen, Grave of Maastricht. Het leger van Athlone was te zwak om iets te wagen, daar hij 12,000 man als bezetting aan Maastricht had moeten afstaan, terwijl daarenboven nog eenige zijner regimenten aan het beleg van Kaiserswerth deelnamen. Van deze machteloosheid meende Boufflers gebruik te kun-

nen maken, om Athlone te verhinderen, zich met Tilly te vereenigen, wiens leger bij Xanten lag. Maar dat plan mislukte: Tilly wist de Franschen te verschalken en slaagde er in, terwijl dezen na een zwaren marsch een rustdag hielden, zich onverwachts bij Athlone aan te sluiten.

Nog altijd was de oorlog van Fransche zijde niet verklaard, hetgeen niet verhinderde, dat de Franschen zich maar vast door verrassing van Nijmegen poogden meester te maken. De twintigjarige Louis, hertog van Bourgogne, kleinzoon van Lodewijk XIV, was onlangs als generalissimus aangekomen en nu wilde Boufflers, als een goed hoveling, hem de gelegenheid geven een *action d'éclat* te verrichten. Onderricht van den onvoorbereiden toestand, waarin zich Nijmegen bevond, besloot hij deze vesting te overrompelen. Het plan was goed gezien, maar werd niet met de noodige activiteit uitgevoerd. Men kon den jeugdigen Hertog niet vroeg genoeg uit zijn bed krijgen, en toen het leger eindelijk veel te laat opbrak, stond de zon reeds hoog aan den hemel. Van Goch trokken de Franschen tusschen de Niers en het Rijkswald op Mook aan en vandaar op Nijmegen. Door de groote hitte en de zware zandwegen werd het leger zeer belemmerd in zijn marsch, terwijl daarenboven een sterke wind geweldige stofwolken opjoeg.

Athlone, die te Clarenbeek, bij Donsbrugge (Kleef), met een legertje van 20 à 30,000 man gecampeerd lag, had lucht gekregen, dat de vijand voornemens koesterde op Nijmegen en nam onmiddellijk zijn maatregelen. In den namiddag van Zaterdag den 10en, gaf hij bevel de ammunitiewagens en het geschut in te spannen, doch daar de paarden ver weg, in den Duffel, in de weide waren, kon dit niet voor 's avonds tusschen 8 en 9 uur ten uitvoer gebracht worden. Generaal-Majoor Rhoo werd intusschen met zes escadrons en twee regimenten dragonders vooruit gezonden, teneinde de hoogten boven Mook, vóór de komst der Franschen, te bezetten. Onbekend zijnde met den weg (staf kaarten bestonden nog niet), dwaalde de ruiterij, na het vallen van de duisternis, den kant op naar Grave en moest zich onverrichterzake den volgenden morgen weder bij het leger aansluiten. De hertog van Wurtemberg werd eveneens met een twaalftal escadrons vooruit gezonden, om generaal Rhoo te ondersteunen; toen hij dezen niet vond, posteerde hij zijn troepen op de Mooksche heuvels, van waar zij later, zonder met de Franschen slaags geweest te zijn, den opmarsch van het leger volgden.

Vroeg in den morgen van 11 Juni was Athlone met de rest van zijn leger opgebroken; de infanterie liet hij langs den kortsten weg op Nijmegen aanrukken, terwijl hij met de cavalerie den weg over Mook nam, teneinde voeling te houden met de Franschen. Juist, toen het hoofd zijner colonne uit een hollen weg deboucheerde, zond hem de hertog van Wurtemberg bericht, dat zich, naar de kanten van het Rijkswald, 25 à 30 vijandelijke escadrons vertoonden. Dat was in zooverre

goed nieuws, want daarmede was het gevaar van afgesneden te worden voorbij. Onmiddellijk stelde Athlone zijn ruiterij in slagorde; er werd hier en daar geschermutseld, doch geen charges werden gedaan, weshalve de Staatsche ruiterij den marsch weder hervatte, »slapjes" achtervolgd door den vijand. Zoo vervolgde men den weg naar Nijmegen, terwijl de Franschen steeds meer ruiterij naar het front lieten rukken, nog altijd in de hoop, Athlone den pas te kunnen afsnijden.

Daartoe deed de ruiterij van de Maison du Roi ter hoogte van St. Anna onverwachts een aanval. Zij hieuwen zoo verwoed op de onzen in, dat dezen aanvankelijk terug deinsden; zij herstelden zich echter onmiddellijk en de garderuiterij werd met verlies afgewezen. Maar nu kwam ook de Fransche infanterie en het geschut in sterken getale opzetten. De Staatsche troepen waren daartegen niet bestand en verhaastten hun marsch op Nijmegen aan, waarbij de vijandelijke artillerie hun vrij zware verliezen toebracht. Zoo bereikten de beide legers, voortdurend handgemeen, bijna gelijktijdig de buitenwerken, terwijl de Franschen zich meer en meer deployeerden en de Nederlanders dreigden te omsingelen. Ook bemachtigden zij een batterij van acht kleine veldstukjes, drieponders, met hun bespanningen, die Athlone met de overige artillerie, twee uren te voren, vooruit had gezonden naar Nijmegen, doch die de stad niet meer hadden kunnen bereiken.

Het relaas onzer geschiedschrijvers is hier zeer onvolledig. Wat geschiedde er verder met de ruiterij van Athlone, die van dit oogenblik af niet meer genoemd wordt? Met den vijand op de hielen, was het onmogelijk door de nauwe poorten de stad in te marcheeren. Van een treffen hoort men niet. Het eenige, dat dus overblijft, is de veronderstelling, dat de infanterie, die haar route nam langs de Kleefsche baan, de stad bijtijds bereikte en dat Athlone's cavalerie zich in de contreëscarpe wierp, waarin blijkens diens verslag, voor meer dan 20 bataillons plaats was. De buitenwerken waren nog in wording. Eerst den 6 Februari van het vorige jaar was Coehoorn op last der Staten begonnen de stad te versterken. Volgens zijn plannen zou er worden gebouwd een cordon van lunetten, met elkander verbonden door bedekte wegen en voorzien van wapenplaatsen en reduits; het zou bestaan in een lunette Hoenderberg, een lunette Steenen Kruis, vóór de Hersteeg en Ziekerpoort, met een andere verder vooruit, Kijk in de Pot genoemd; een lunette Molenpoort, die de wegen van Mook en St. Anna bestreek en een op den Bottendaal; op het hellende terrein van daar naar de Hezelpoort kon men volstaan met vier bastions. Utrecht, Stadhouder, Zeelandia en Lelie Verdriet. Maar van dat alles schijnt toen nog alleen de meest geavanceerde lunette Kijk in de Pot voltooid te zijn geweest.

Over het bezit van dit werk ontspon zich onmiddellijk een hardnekkige strijd. In een oogwenk was het overrompeld door afgezeten dragonders

en andere ruiters, die er echter door de bezetting, 150 man sterk, even snel met bebloede koppen weder uitgeworpen werden. Nogmaals bemachtigden zij het, met behulp van andere troepen, en andermaal werden zij er door inmiddels uit de stad toegeschoten detachementen van de Blauwe Garde en van Karabiniers, ondersteund door een batterij van acht stukken, met achterlating van een aantal dooden en gewonden, weder uitgedreven. Men moet echter aannemen, dat ten laatste de Franschen toch meester bleven van de lunette, want hun geheele leger maakte een voorwaartsche beweging op het glacis, waarbij de onzen zich terugtrokken in de bastions en contreëscarpe. En nu begon het zware geschut op de wallen ook teekenen van leven te geven.

Het was toen omstreeks zeven uur in den morgen. In de stad, waar men, terwijl deze onverwachte aanval plaats greep, de vroegpreek bijwoonde, heerschte op het eerste bericht groote verwarring en ontsteltenis. De raad vergaderde onmiddellijk, doch nam enkel besluiten, »om voor te comen de quade effecten van brandt, soo by dese occurrentie souden konnen comen te gebeuren." »Alles was hier verkeert," zegt ds. Blomhert in zijn *Geschiedenissen van het Vereenigde Nederland.* »Daer waeren geen constapels [om het geschut te bedienen], geen canon was er op de wallen, de commies van 't Magazijn niet te vinden." Maar de onverschrokkenheid der burgers en van het kleine garnizoen vergoedde en redde alles. Door het beleid der burgerhoplieden, Beeckmann, van den Bergh, van Leeuwen, en vooral van den burggraaf Jacob van Randwyck, die het arsenaal (tegenwoordig kazerne der Kol. Reserve) deed openbreken, kreeg men wapenen en ammunitie, waarop men weldra met de kalmte van geoefende soldaten aan het werk ging. Elkeen besloot liever met de wapenen in de vuist te vallen, dan opnieuw den nek onder het Fransche juk te buigen. Inplaats van op de bespanningen te wachten, sleepten mannen, vrouwen en kinderen ijlings het geschut naar de wallen, plaatsten het in stelling en brachten ammunitie met stootkarren aan.

Naar men beweert, werd het eerste schot gelost door Ds. Casparus Eylbracht, predikant te Bemmel. Uit vrees van eigen volk te treffen, waren de stukken aanvankelijk wel wat hoog gericht, en vlogen de eerste schoten over den vijand heen. Maar spoedig was men ingeschoten, werd de vuurlijn getroffen en boorden de kogels in de dichte drommen der ongedekte Franschen, die aan de volle werking der stedelijke vuurmonden bloot stonden. Groote gaten werden in hun gelederen geschoten en weldra lag de grond bezaaid met gesneuvelde en gewonde mannen en paarden, wier aantal bij elk schot vermeerderde. Desniettegenstaande formeerde zich de ruiterij in een breed front, een halve maan, die de geheele vesting, van den Hoenderberg tot den Bottendaal, omsingelde. Hun doel was, het glacis schoon te vegen van verdedigers; aldus voor-

waarts heen en weder manoeuvreerende, trokken zij tot dicht bij de stad, drongen zelfs in de buitenwerken, niettegenstaande een welgevoed vuur van de wallen in hun escadrons sloeg en de gelederen aanmerkelijk dunde. Toch lieten de Franschen niet af. Nog eenmaal werd er een verwoede aanval op twee der poorten beproefd, maar onze mannen beukten de naderende colonnes met een hagelbui van kogels, en beide pogingen werden afgewezen.

Toen zag de Hertog van Bourgogne, dat de kans verkeken was: zijn overrompeling was mislukt. Er bleef niets anders over dan af te trekken. Op een uur afstand van de stad werd halte gemaakt, daar hield het leger zich den ganschen dag in slagorde geschaard, doch de onzen zagen geen reden, den aangeboden strijd te aanvaarden.

Den volgenden dag verlieten de Franschen de buurt van Nijmegen en troostten zich over hun échec met het plunderen van Kleef. De overste Douwe van Grovestins gaf hun achterhoede een nadrukkelijk uitgeleide. Met 300 ruiters van de Friesche garde wierp hij zich op den staart der Fransche colonne, die hij voor zich uitdreef »tot aen een hollen weg", misschien den Holledoorn, toen en later de weg naar Kleef. Daar liet hij den terugtocht blazen, na den vijand een verlies van 150 man en 13 gevangen officieren toegebracht te hebben. Hij zelf was er ook niet zonder kleerscheuren afgekomen; met zeven wonden voor zijn eigen rekening en een verlies van 70 dooden en gekwetsten, keerde hij in de stad terug.

Aan een zijden draadje had het welvaren van ons land op dien Zondagmorgen gehangen. Ware Athlone slechts een half uur later gekomen, dan hadden de Franschen Nijmegen in hun macht gehad. Geen onverschrokkenheid der burgerij zou dat hebben kunnen verhinderen. Daarmede had de weg in het hart der Vereenigde Gewesten opengestaan; het gansche ontzettende drama van 1672 zou nogmaals afgespeeld zijn, en ditmaal was er geen Willem III meer, om het gewicht van zijn zwaard in de schaal te leggen.

In deze episode blijft het eene en andere vraagstuk nog steeds duister en raadselachtig. Vooreerst die Ds. Casparus Eylbracht, is hij werkelijk de man geweest, die in de woorden van Van der Aa (Biogr. Woordenboek) »het eerste kanonschot loste en aan het hoofd der gemeente den vijand te keer ging?" In de raadszitting van 12 Juni werd besloten, de hoplieden, officieren en verdere burgers te bedanken, »voor de moeite en dienst, in dezen onverwachten overval en ongelegene tijd," doch geen woord over den strijdvaardigen predikant. Sterker is het nog, dat Ds. Theodorus Kruijthoff, »kerkleeraar in het Schependom", wiens lofdicht op »*de Onvergelijkelijke Trouwe der Borgeren*", bij deze gelegenheid ten toon gespreid, in het jaar na den aanslag in het licht gegeven, niet de

minste allusie maakt op den heldhaftigen collega. Ik voor mij ken geen vroegere melding van het feit dan de woorden van Arkstee, in zijn *Oude Hoofdstad der Batavieren*, 1732, bl. 122. Deze, die een kind was, toen zijn vader in 1703 het burgerschap verkreeg, zegt in genoemd werk, »zelfs schoot een Predikant uit de Over-Betuwe het eerste stuk kanon af." 's Mans naam geeft hij niet. Ds. Johan Blomhert, wiens *Geschiedenissen van het Vereenigde Nederland* in 1735 verscheen, dus 32 jaren na den aanslag, is de eerste, die den naam van den onverschrokken predikant mededeelt. Eylbrachts gloriedaad staat dus eigenlijk wel wat op losse schroeven, hoewel 's mans bestaan in dien tijd buiten kijf is.

Maar er blijft nog een ander punt op te merken. Ds. Blomhert zegt, dat in de stad alles »verkeert" was en dit blijkt ook voldoende uit de woorden van Arkstee t.a.p. Hoewel de Staten den 8en Mei den oorlog reeds verklaard hadden, stond er op 2 Juni nog geen geschut op de wallen. Daarvoor was de toenmalige Gouverneur verantwoordelijk; deze was graaf Walrath, zoon van Jan Lodewijk graaf van Nassau Ostweiler, vroeger commandant der Koninklijke Garde van Willem III en sedert 1701 Gouverneur van Nijmegen. Een anoniem schrijver uit dien tijd, M. de B., uittreksels uit wiens *Mémoires*, onlangs in de Bijdr. v. h. Hist. Genootsch van Utrecht verschenen, laat zich omtrent dezen nalatigen Vorst in de volgende woorden uit: »zijn gebrek aan geestkracht en doortastendheid waren zoo algemeen bekend, dat men, toen de Franschen hun leger tot onder het geschut van Nijmegen voerden, de arsenalen openbrak ten einde zich te wapenen, zonder zijn bevel af te wachten; de Prins bemoeide zich met niets. Dientengevolge steeg de minachting van zijn persoon tot zulk een hoogte, dat hij afstand moest doen van al zijn betrekkingen en zich op zijn goederen in Duitschland ging verbergen." En wat deed onze raad? Den 12en Juni werd goedgevonden, drie raadslieden en hoplieden te committeeren, om den heer graaf van Nassau, gouverneur van het garnizoen, »voor deszelfs *goeden ijver en moeite* in dese extraordinaire voorval te bedanken." Verder kon pluimstrijkerij moeilijk gaan.

Op het gelukkige behoud der stad werd een zilveren gedenkpenning geslagen, het blijkt niet op wiens kosten; in het stedelijk rekenboek is hij niet verantwoord. Een exemplaar daarvan berust op het Gemeente-Museüm. Het is ter grootte van een rijksdaalder en vertoont op den voorgrond een bastion, van uit de stad gezien; drie kanonnen, geheel ongedekt, worden over het parapet afgeschoten, over de hoofden der in de contreëscarpe geplaatste troepen; de stukken worden bediend door burgers, wier vaandel met het stedelijk wapen fier wappert in de zomerkoelte. Een paar heeren met wandelstokken en een paar dames in paniers en elegante Zondagstoiletten en een waaier in de hand, staan bedaard op het terreplein van den wal naar de charges der ruiterij te

kijken, zonder bedekking van schanskorven. In de verte de golvende lijn der Groesbeeksche heuvels. Zelden ziet men een historiepenning, zoo naturalistisch getrouw. Zelfs de duiven zijn niet vergeten, die opgeschrikt door het kanongebulder en het geknetter van het geweervuur, weerkaatst tegen de huizen, angstig, in zwermen hoog in de lucht heen en weder fladderen.

Bij den heer Willem Selonius, rector der Latijnsche School, werd een dichterlijke geest vaardig, die zich uitte in een poeëm op den mislukten aanslag, waarvoor hij van de Stad een gratificatie van *f* 50 ontving. Arkstee (ed. 1732, bl. 126) geeft een uittreksel van dat kunstwerk, bij welks lezing wij met kalme gelatenheid berusten in het verloren gaan van de rest. Men oordeele:

Den Franschen aanloop voor haar wal,
 Vol schrik van binnen en van buyten,
Te keer gaan, en de glory stuyten
 Van den Burgoenschen Hannibal
Die eens belust op Batavieren,
 Op Grootvaars raad besloten had,
 d' Aloude vrijheyd van haar stad
Met Mavors Knapen te bespieren;
 Maar ziende, op onze Krijgs-Trompet,
Den Balg van zwangere Kartouwen
Van boven na zijne ooren spouwen,
 Was hem het baaken haast verzet.
Het lust hem zoo nog eens te dansen,
 Op Kogelspel, na onzen trant,
 Van Kruyd, en Loot, en Blixembrand,
Geschapen voor zijn ligte Fransen.
NIEUMEGEN vloog weer op haar wal,
 En sloeg er zoo vergiftig onder
 Met haar gedreun van kop'ren Donder,
Dat hem de DROMMEL halen zal.

Tot de inname der Stad door de Franschen in 1794, placht men jaarlijks de gelukkige redding van 11 Juni te herdenken, met een plechtigen dankdag; viel hij op een marktdag, dan werd deze verzet. Alle handwerken en neringen waren verboden, alsmede het tappen, kaatsen, balslaan en andere spelen. Den avond te voren werden door het geschut op de wallen vreugdeschoten gelost. Na den val van Napoleon werd deze dankdienst niet meer hervat: de gedachtenis aan een meer schitterend wapenfeit, van oneindig grootere beteekenis, dat van den slag bij Waterloo, trad later daarvoor in de plaats. Desniettegenstaande is de geheugenis aan den zoo kranig afgeslagen aanslag der Franschen, daarom te Nijmegen nog niet uitgewischt. Niet minder dan vier straten in de nieuwe stad hebben namen ontvangen, welke met dien merkwaar-

digen 11en Juni in verband staan. Aan hem herinneren Eylbracht-, Fransche-, Fort Kijk-in-de-Pot en Athlonestraat. Wel een bewijs, dat de Nijmegenaars van heden den moed hunner vaderen nog altijd dankbaar herdenken.

Nog een herinnering aan dien glorierijken dag. Bij het verleggen der buitenwerken, in den winter van 1861—62, werden tusschen de Hersteeg en de Molenpoort tal van geraamten gevonden. Dit waren waarschijnlijk overblijfselen van Fransche soldaten, welke op dien Zondagmorgen in Juni voor het laatst het zonlicht aanschouwd hadden.

In 1703 verscheen te Nijmegen, bij Sweerus van Goor, boekdrukker, een werkje ten titel voerende: »Gekroonde Kloekmoedigheit of Onvergelijkelijke Trouw der Burgeren van de Aalouwde, en Vrije Rijckstadt der Batavieren, Nijmegen, betoondt Voor ons Algemeene, lieve Vaderlandt, in het Manhaftigh beschermen van Haare Stadt, tegen den onverwaghten, en geweldigen aanval, van den Mareschal, Bouflers, onder het gelei, van den Hertogh van Bourgondiën, Zoonszoon, van Lodewijck de XIV, Koning van Vrankrijk, en Navarre, met de gansche Fransche Legermagt, op den 11 Juny 1702. Gekroondt Met de Herstelling van Haar Rechten, Wetten, Keuren en Ouwde Vrijheden. In de Bestelling van Haare tegenwoordige, en, na 's Stadtsrecht geschikte Regeering, verkooren in het jaar 1702 en met algemeene toejuiching bevestigdt in dit loopende Jaar 1703. Gerijmdt Door Theodorus Kruythoff, kerkleeraar in het Schependom van Nymegen."

De schrijver verhaalt in het voorbericht, in breedsprakige woorden, hoe hij, na het gelukkig afslaan van den aanslag, »van verscheydene Lieden, zelf niet van de minste rangh (wel weetende dat ik een geest bezit, die zigh nu en dan, in de aangenaame beemden en lieffelyke waaranden van de Dichtkunde zoekt te verlustigen)" aangezocht werd dit voorval door een lofdicht te vereeuwigen.

»Maar ik," gaat de predikant voort, »die de woede des vijandts, nu zijn aanslagh mislukt was, zo met mijn eygen lijf, in de uitschuddingh mijner klederen, als met de strooping van mijn geheele huis, neffens andere Dorpelingen, hadde moeten ten doel staan," had daar toen weinig opgewektheid toe. Eerst later had hij zich geneigd gevoeld, de lier op te vatten.

De aanslag op de stad beslaat slechts een klein gedeelte van dat veertien 4° bladzijden groote gedicht, en daarin worden weinig bijzonderheden omtrent die gebeurtenis medegedeeld, de heldhaftige collega Eylbracht zelfs niet eens genoemd. Wat op het oorlogsfeit betrekking heeft bepaalt zich tot de volgende regels:

Was ooit myn dartle Zangheldin in schik,
Belust op Saffoos toon, een liedt te kweelen?
Zij is het even op dit oogenblik
En vaardt te speelen:

Gelijk wanneer, ja, noch veel meer, Mijn Heer
Boufters de vrij gevochte *Batavieren*
Besprong, en voor haar Vesting plantte neer
Zijn veldtbanieren,
Bestuuwt van *Vorst Louys* zijn Kleinzoons magt.
Doch wierd (hij had geen recht berigt van zaaken)
Begrimdt, en grof bespoogen onverwagt,
Uit koopre kaaken.
't Allomberoemde Nijmeegs Burgerdom,
Dat heet, gelijk 'et plagt in vroeger eeuwen,
Op zijn Romeins, hem dapper wellekom,
En vocht, als leeuwen.
't Is waar: de wal lagh wat verwareloosdt,
Ontbloot van schietgeweer, een noodigh wapen;
Men had zigh slechts met: „'t is genoodt," getroost
En scheen te slapen.
Het magazijn, met oorlogstuigh bevracht,
En krijgsvoorraadt, den dappren strijdtgenooten
In 't oorlogh dienstigh, was, vrij onbedacht,
Te lang geslooten.
Bij wat verzuim of waarom? weet ik niet;
Maar zo de BURGER ziet de Lely vaanen:
Aanstonds, hij zigh, vol moedt, in 't harnas schiet
En roept: „geen traanen,
Nogh Wijfgekerm, stuit Vrankrijk's krijgsgeweldt;
Het vuur en staal moet hier den maatstok voeren;"
En elck herschept zigh in een oorlogsheldt,
Op 't trommel roeren;
Vliegdt uit zyn huis, gelijck een jaagerstroep,
Verliefdt op 't eedel wildt, koomt toegeloopen,
Men bonst het Wapenhuis, in fel geroep,
Met mokers open,
En sleept het swaar Metaal, als paarden, voort,
Ter wallen op, tot 't worstelperk beschooren:
„Trek", roept men, „dringt de vyandt in de poort
Dan is 't verlooren."
De wal, genaakt, wordt rondom dight bezet
Met Burgerbenden, al bereidt te vechten;
Elk staat gelijk een rots, en na de wet,
Van oorloghsknechten,
Daar hem zijn Hopman plaatst, die geeft bevel;
Dan hier, dan daar, door 't moedig-volk gevloogen,
En waakt, gelijk een wakker krijgsgezel,
Uit hondert oogen.
Daar gaat het buldren aan, van 't schietgevaart,
Op 's vyandts legerspits in, dat het dondert!
Godt Mars, gezeteldt op zijn brieschendt paardt,
Riep, zelf verwondert:
„Ik heb, dat sweer ik, bij mijn oorlogsstaf!

Het zij in jonger, of aalouwde tij'en,
Zo lang men mijn den naam van, Krijgsvoogdt, gaf,
Zo niet zien strij'en.
Mijn oogen scheemren van het blikzemvuur,
Uit grof geschut, ter wallen afgedreeven.
O Keyzerstadt, gij zijt tot deezer uur,
Wel hoogh verheven,
En wijdt vermaardt, die, om U ouwdtheidt, leeft
Op parkement, en in historibladen;
Maar dat u grooter grondt van roemstof geeft:
Zijn Heldendaaden;
Gy sticht u Eertrofeen op 's vijandts puin.
Een Adelaar verstrekt u wapenteeken;
Maar laat hij vrij zyn dubble Keizerkruin
Gekroond opsteeken.
Ik zie eerlang, voorspeldt hij, u herkroondt
Met Keizergunst, en langgevierde Rechten,
Verdient door Heldendeugdt, nu weer betoondt,
In moedigh vechten."
Uit heeft de Baas. Hadt Roomen, zeg ik, reên,
Te stoffen op heur ingebooren Helden,
Die zigh voor haar, al kosten 't lijf, en leên,
In 't harnas stelden?
Gewis, o Nijmegen, U Burgerlof
Is door geen reeks van eeuwen uit te veegen,
Geeft zelf den vijandt U te roemen stof,
Schoon dat wij sweegen.
Wat guit, vloekt Heldt *Bouflers*, heeft ons misleidt,
Of hen kanon ontbrak! en ondertussen:
Zie hoe (hy stampvoet) men zijn Recht bepleit,
Met donderbussen!
Fluks raak ik, dacht hij, Meester van de Stadt
Maar och! men kan zyn reekning kwaalijk maaken:
Ze ging hem liever noch, in plaats van dat,
Wat doodtkruidt braaken.
Hier stort de Ruiter, uit zyn zaâl, in 't zandt,
Daar rukt het schroot den Voetknecht naâr beneden,
Gins boordt de Kogel door het Ingewandt,
Of braakt de Leden.
Men zegdt: Lowys stondt van zijn Zetel op,
Zo ras die droeve Maar hem klonk in d'ooren
Zijn boezem sweldt van spijt, hy schudt zijn kop,
Schier dol, van tooren:
„Hadt een, in 't oorlogh opgewiegdt Zoldaat,
Gestuit den aanval van mijn Legermagten:
Dat, zegdt hij, mogt mijn hoon, en Vrankrijks smaat
Nog wat verzagten;
Maar dat het dolle Burger Moordtkanon
Mijn Zegepraal bepaaldt, met hun Victori:

Dat dooft te veel den Luister van *Bourbon*,
En van mijn glori.
Ik zweer bij U, o zuivre maagdt Mary,
En bij het heiligh Kruisaltaar van Roomen:
Dat ik het Vloekgespuis zijn hoovaardij,
Eerlang zal toomen,
Met mijn getergde kling! o smerdt! o leedt!"
Doch geen verbleekt' er op dat gruwzaam sweeren;
Want yder weet, hoe veel een Franschen eedt
Is te waardeeren.
Ik zagh, en lachte hartlijk in myn vuist
Den *Lelybaan*, hoe trots, genoopt te wijken.
Ha! ha! hoe ging hij, met zyn bloedt begruist,
Druipstartend' strijken!

Daarmede eindigt het oorlogsverhaal, waarna de politieke gebeurtenissen in de Stad, op het titelblad aangegeven, in denzelfden verheven geest bezongen worden.

De Boddelpoort.

(*Prov. Geld. en Nijm. Courant*, 12 *Maart* 1899).

Daar het voornemen, om de Boddelpoort af te breken, indertijd veel pennen in beweging bracht, en in de voornaamste dagbladen en tijdschriften van ons land besproken werd, vergunne men mij, dit opstel, waarin de geschiedenis dier poort in het kort verhaald wordt, ook een plaatsje in te ruimen in dezen Bundel.

Wie sedert het vorige jaar de Voorstadslaan niet bezocht, zal daar veranderingen zien, wanneer een zijner eerste lentewandelingetjes hem in die richting voert. Waar verleden zomer nog het blonde koren golfde, waar groene aardappelvelden, met witte bloesemsterretjes besprenkeld, zich uitstrekten, is thans een gehucht van stijve, regelmatige, practische industrie-gebouwen verrezen, een gieterij, loodsen, bureaux en werkplaatsen, met den aankleve van dien, die met kracht en nadruk den vloek uit Genesis onderlijnen: In het zweet uws aanschijns, enz. Links van den weg, onmiddellijk naast Prima Villa, heeft de machinefabriek der Erven Westrhenen haar tabernakelen opgeslagen. De zoete, landelijke rust is daar voor goed verbannen door die moderne cyclopen. De dreunende klank van den hamer op het ijzer, zal het stille zijdeachtige ritselen vervangen der volle korenaren, golvende onder het zomerkoeltje. De doordringende stoomfluit en het knarsen van vijlen en boren zullen nu in de plaats komen van het tevreden gekras der krekels, die daar in de drukkend heete hondsdagen hun eentonige hymne aan de zon plachten te zingen.

Is de verhuizing dier fabriek — die in April zal plaats hebben — eenmaal bewerkstelligd, dan kan dat hoekje aan de Waalkade, waar zij thans staat, weer tot zijn vroegere stille verlatenheid terug keeren. Dan verdwijnt dat luidruchtige, berookte cyclopenhol en in het lommer der boomen zal de bewoner van grooter-Nijmegen, indien het hem lust, zich ongestoord voor den geest kunnen roepen, hoe het er daar weleer in klein-Nijmegen uitzag en zich verdiepen in bespiegelingen over het ver-

schil tusschen het heden en het verleden. De rivier met de voorbijglijdende schepen, geeft van zelve den tekst tot zijn overpeinzingen, in de woorden van Tennyson:

> Men may come and men may go,
> But it runs on for ever.

Van de twaalf poorten, die Nijmegen oudtijds uit- en toegang verleenden, zijn er nog overblijfselen van vier in wezen, alle vier aan de Waal. Daar hebben wij het Bezienders- of O. L. V. poortje, dat nog als doorgang dient, doch door het ophoogen der kade erg laag geworden en in de diepte geraakt is. Door dit poortje plachten de »bezienders", aan boord der op- en afvarende schepen te gaan, ten einde de tolgelden vast te stellen, die deze te betalen hadden, want de Tolkamer stond eeuwen lang aan de Steenstraat. Van het St.-Jacobspoortje ziet men sporen in het huis Waalkade no. 8. Barsten in het pleister aan het W. einde daarvan, geven nog de lijn aan van het poortgewelf. Het kleine raampje daarboven gaf licht en lucht in het poortkamertje, dat als woning verhuurd werd. Door deze poort plachten in het begin van den tachtigjarigen oorlog de koninklijke posten binnengelaten te worden, wanneer zij 's nachts aankwamen, met hun pakketten van bloedplakkaten en andere correspondentie van dien aard. Het derde poortgebouw is het best bewaard gebleven, doch is ook al gedeeltelijk onder den beganen grond geraakt. Dit is de St.-Anthonispoort, op den Waalwal, waar Maarten Schenck, in den nacht van den 11 Augustus 1586, een mislukte poging deed om in de stad te dringen en waarboven zijn hoofd te pronk gezet werd, toen men zijn lijk uit de Waal opgevischt en gevierendeeld had. Deze poort werd gesloten in 1590. De Staatsche troepen beschoten toentertijd de stad van uit de schans Knodsenburg te Lent, waarop de raad, op 15 Mei besloot: »Buyten die huysen van de Legemerct aen d'water uuytkomende, eenen eerden wal tusschen twee tuynen (heggen) te doen opwerpen, om daermit de voorsegde huysen onder tegen het schieten te befrijenn". Later werd die wal nog meermalen opgehoogd, tengevolge waarvan de poort onbruikbaar en dichtgemetseld werd. De vierde poort is de Boddelpoort, thans een gedeelte uitmakende der fabriek van Westrhenen.

Aan dezen uithoek der stad stond eenmaal een poort, die Macherens- of Machermanspoort heette. Men leest in het rekenboek van 1420, dat de stadsmetselaar arbeidde »aen het poortje bij Dirck van Machgeren." Verderop: »gecofft tegen Ruloff die Bruyn 3 haselbaerde (planken), totten paert by Derix van Machgeren", Meyster Deric, de stadstimmerman, »myt sich derde", d. w. z. met nog twee man, timmerde er daar toen lustig op los, dagen lang. Het volgt uit bovenstaande aanhalingen, dat deze poort haar naam ontleende aan het geslacht Van Machgeren, dat

daar reeds in 1373 woonachtig was, naar uitwijzen van een aanteekening van dat jaar in het cartularium van de H. Kruis Broederschap, waarin sprake is van een huis »opten Wyer (thans Waalplein) in der straete daer men gheet tot Derick van Macheren." Een andere, of dezelfde, Dirk van Machgeren zat op de schepenbank van 1414—29. De tweede vorm van den naam dezer poort, Machermanspoort, is een Oud-Nederlandsche hypochoristische vorm, een liefkoozende uitgang, dien men door moeders nog wel hoort gebruiken, wanneer zij haar kind Heineman of Janneman noemen, in plaats van Heintje of Jantje. Machermanspoort werd in den volksmond somwijlen afgeknot tot Manspoort, welke naam in het rekenboek van 1382 (ad sepem circa Roede taerne et Manspaert) en in die van 1424—29, voortdurend gebruikt wordt. In 1424 b.v. boekt de rentmeester, betaling voor ijzerwerk »aen die Manspoirte", alsmede »eyn nye slot ter paerte by Derix van Machgeren", in 1427 »een nye sloetel aen Manspaerte"; ook op de lijst der tractementen van de poorthoeders en poortsluiters komt deze naamvorm voortdurend voor.

Die Machgerenspoort stond dus aan den N. W. uithoek onzer stad, waar is niet met juistheid na te gaan, alleen beschrijft een schepenprotocol van 1410, het huis der van Machgerens als gelegen »by den Roden Toren", den uitersten verdedigingstoren aan het N. W. einde van den ringmuur. Dat is alles begrijpelijk genoeg. Meer bevreemdend is het, dat vroeg in de 16e eeuw, daaromtrent een tweede poort gebouwd werd, de Boddepoort genaamd, en waarom die twee poorten daar een dertigtal jaren bij elkander bleven staan. Wij weten te weinig omtrent de gesteldheid onzer stad in dien tijd — waarvan geen platte gronden bestaan — om dit raadsel te kunnen oplossen. Maar het feit staat vast, als een paal boven water. Zoo zijn er in het verleden allerlei vraagstukken, die nooit zullen worden opgehelderd, welk geduld en moeite men ook aanwende, om uit de oude geschriften en archieven meer te willen halen dan zij kunnen geven. Wil men evenwel een gissing wagen, dan ligt deze voor de hand. Men kan aannemen, dat de van Machgerenspoort aan het eind van de Boddenstraat stond. Later, in de 15e eeuw, werd de stadsringmuur langs den Weyer, verder Noordwaarts gelegd. Daardoor werd het noodzakelijk, een nieuwen uitgang naar den Waaloever te bouwen: de Boddepoort verrees, de Machgerenspoort had toen geen reden meer van bestaan en werd derhalve later ook afgebroken.

Reeds in 1526 is er sprake van de Boddepoort, waaraan toen een nieuwe deur gemaakt werd. Dat gebouw schijnt daar toen al vrij lang gestaan te hebben, want twaalf jaren later werd het afgebroken en herbouwd: 1538 »Totter *nyher* Boddepoirt tmaicken 2 holters gecofft"; meer posten aangaande hout volgen daarop, »item aen de Boddepoirt 5 daegh holt gesneden" (gezaagd). Dan komen de metselaars aan de beurt: »Doe die dwarsmuyr bij der Boddepoirten van den metzelers, nae Symons ende

Jude (28 October), gelaicht, wardt", enz. »Van tHoff wes aen die Boddenpoirt myt 1 peerdt gesleipt 44 blouwe hardde steen". De metselaars werden onthaald op een vat jucxstart (bier van een mindere qualiteit dan onze beroemde Mol), bij het leggen van den eersten steen en nogmaals »voir der baeghsteilinge van den Boddepoerten". Wederom »den metselers, doe sij den irsten baegh (boog) van der nyher Boddepoirten toegeslaegen hadden, den geschenct 5 vanen biers". In 1540 werd de laatste hand aan het gebouw gelegd: de kap werd er opgezet en met leien gedekt, waartoe 4000 deknagels noodig waren. Er werd een schoorsteenmantel in een der vertrekken boven de poort aangebracht en Gairt Verheyen beschilderde vier vensters met het stadswapen, te zamen 24 voet glas, die op *f* 4.— 16 st. te staan kwamen. De schoorsteenmantel werd door Mr. Peter beeldsnijder gebeeldhouwd of liever met houtsnijwerk voorzien, en de kunstvaardige moeder Aleit, de stadsvroedvrouw, ontving 16 st. »van den datum te stoffieren aen die Boddeport". Zoo werd die poort voltooid, waarvan thans nog een gedeelte in wezen is.

Lange jaren stonden de beide poorten, van Macheren en Boddepoort, naast elkander, elk met zijn eigen »poerthueder" of portier. In het stedelijk rekenboek van 1546 ontvangt de portier van Machermanspoirtgen een jaarwedde van *f* 3, die van de Boddepoirt *f* 5. Uit dit diminutief »poirtgen" en uit de mindere bezoldiging volgt, dat Macherenspoort kleiner was dan de Boddelpoort. In 1551 nogmaals dezelfde post, en dat is de laatste maal, dat deze poort op zich zelve genoemd wordt. In 1553 wordt alleen geboekt, dat Derick die lepper (de portier oefende het bedrijf van schoenlapper uit) als portier aan de Boddepoirt *f* 3 ontving. Van Macherman's poort wordt daar niet meer gerept. Maar van 1554—59 wordt steeds betaald *f* 5 »van Machermanspairt *off* Boddenpairt to sluyten" en met dit laatste jaar verdwijnt ook de dubbele naam en wordt er verder alleen van de Boddepoort gesproken. Het is dus aan te nemen, dat de Macherenspoort in 1552 of 1553 gesloopt werd, maar het volk, hardnekkig in zijn conservatief hangen aan oude namen, entte aanvankelijk den naam van de verdwenen poort op de nieuwe ernaast. Zoo blijven wij Oud-Nijmegenaars nog trouw spreken van »buiten" de Hersteeg- of buiten de Molenpoort, hoewel die poorten sedert tal van jaren den weg van al het ondermaansche gegaan zijn.

De naam Malindepoort, die In de Betouw (Nijm. in Wijken, bl. 40) aan Macherenspoort toeschrijft, is geheel onverklaarbaar en is mij bovendien nergens voorgekomen. Waarschijnlijk is het een onjuiste lezing. Maar wanneer men in het stedelijk rekenboek van 1554 leest, dat de stadstimmerman »een nyhe hamey (slag- of sluitboom, hek, afsluiting) aen die Haevenpairt" maakte, dan zal men wel mogen aannemen, dat daarmede de Boddepoort bedoeld moet zijn. De haven lag in dien tijd nog buiten de stad, vóór den ringmuur, tusschen de Waal en de Hezel-

poort en wanneer men de Boddelpoort uitging, kon men dan, om den Rodentoren heen, de haven bereiken. Men bedenke, dat de oever aan deze zijde zich toen een goed eind verder uitstrekte. Onder langs den Roden Toren liep een weg, waaraan in den Tachtigjarigen Oorlog een schans was opgeworpen. Dit blijkt uit een raadssignaat van 10 Juli 1585: »Den kapitein in die reguitze ofte Roden toirnse schantze" aan te zeggen om voortaan geen paarden noch hoornbeesten door den boom te laten passeeren, tenzij de geleiders van een behoorlijk paspoort voorzien waren.

Omtrent de Boddelpoort is verder weinig meer te vinden; dat weinige is van geen belang en betreft slechts onderhoud en reparatiën, als b. v.: »Howblock gegeven dat hy dry spryten (masten) fuirden aen de Boddelport ende wederom, dairmen die haspels over optocch". (Haspels waren werktuigen om touwen of kettingen op te winden.) In de eerste dagen van Maart 1574, toen de krijgsverrichtingen van Willem van Oranje in den Bommelerwaard en van Lodewijk van Nassau bij Maastricht argwaan bij den Raad verwekten, werd er een bolwerk aan deze poort opgeworpen. Toen het gevaar geweken was, na de nederlaag der Prinsgezinden op de Mookerheide, werd dit werk weder gesloopt. Opnieuw werd de poort versterkt na den terugkeer der stad tot de Spaansche zijde, toen Engelsche en Staatsche troepen in fort Knodsenburg in de Betuwe lagen: 1587 »Noch by die Boddelport, opt ordeis schietgaeten gemaeckt". Een ordeis, ordeus, was een hoogte, verhevenheid, in dit geval misschien het bastion bij den Roden Toren. — Eenige »rake" kanonschoten uit de batterijen van Knodsenburg, bij het beleg der stad door prins Maurits in 1591, waren het laatste avontuur in het bestaan van dit gebouw als poort eener vesting.

In 1601 besloot de Raad de haven buiten de stad te laten vervallen en een nieuwe, meer veilige, binnen de muren aan te leggen. Men koos daartoe het terrein aan het N.W. einde der stad, tusschen den Weyer en de Waal, waar het Waalpark zich tegenwoordig uitstrekt. De rol van de Boddelpoort was uitgespeeld; zij werd toegemetseld, doch bleef overigens in haar geheel. Zoo zien wij haar afgebeeld in Arkstee, zoo bleef zij bestaan en hebben velen onzer haar nog gekend. Het gebouw werd door de stad als woonhuis voor den havenmeester gebruikt, totdat het den eersten Mei 1800, door den Raad aan J. Teunissen verkocht werd, voor *f* 820. Bij die gelegenheid werd het in het schepenprotocol beschreven, als »een huis en erf met annexe tuin en pakhuis onder hetzelve, niet bezwaard met straat- en pompgeld of andere lasten, aan dezer stads Haven gelegen, van ouds de Boddelpoort, door Dirk Verwey thans nog bewoond wordende."

Eindelijk werd dit gebouw aangekocht door G. W. van Westrhenen, die het aantrok bij de door hem aldaar gebouwde machinefabriek, ijzer- en kopergieterij, waarvan het het Oostelijke uiteinde vormt. Die fabriek

met zijn ap- en dependentiën, kon zich jaren lang beroemen den onooglijksten hoek onzer stad te vertoonen. Thans zal daar gelukkig een verandering in komen en zal die staat van zaken weldra tot het verledene behooren. Maar wat zal er dan van dien verlaten rommel aan de Waal worden? Nijmegen bezit zoo weinig overblijfselen van zijn verleden, zou het dan niet mogelijk zijn, wanneer de fabriek wordt afgebroken, nog zooveel te redden van de oude Boddelpoort als nog te redden valt, de N. helft van het oude poortgebouw b.v.? Meer dan vier en een halve eeuw toch onzer geschiedenis zijn over die oude steenen heengegaan, dagen van bloei en dagen van vernedering, al wat daar ligt tusschen Willem II, laatsten hertog van Gelre, en Koningin Wilhelmina der Nederlanden. Men heeft daarnaast reeds een plantsoentje aangelegd, daar zou dat ruïnetje, wat opgeknapt en met klimop begroeid »goed bij doen", zooals de schilders zeggen. Vooral wanneer men de poort doorsloeg en het gebouwtje weder uitgroef tot zijn oorspronkelijk *niveau*, op de wijze waarop dit met den boog van Septimius Severus, op het Forum te Rome gedaan is. Schrijver dezes veroorlooft zich dit voorstel met verschuldigden eerbied, aan de heeren leden van den raad in overweging te geven.

De fabriek van Westrhenen werd 6 Nov. 1899, in publieke veiling, door de stad voor *f* 10,600 aangekocht. Zij werd afgebroken in de maand Maart 1900, nadat de raad, na rijpe overweging, tot vreugde van velen, tot het gunstige besluit was gekomen, de oude poort te sparen. Thans, nu zij, in het voorjaar van 1901, in orde gebracht, door een ijzeren hek wordt beschermd tegen het straatvandalisme en omringd is door een parkaanleg, zal deze eerwaardige bouwval, gewis door velen nog met genoegen aanschouwd worden.

De Toonkunst te Nijmegen.

Ten jare 1382 vermeidden zich onze heeren van den magistraat met zulke geneugten, als het spel van een *joculator* en een *fistulator* konden aanbieden. Deze beide kunstenaars hadden waarschijnlijk hun talenten vertoond op den maaltijd, die jaarlijks na de verkiezing der burgemeesters plaats greep en ontvingen 10 schilden *ad bibendum*, drinkgeld. Men hield zich toen nog aan het oude Romeinsche gebruik, om de vroolijkheid van den maaltijd te verhoogen door voorstellingen, zoowel als door muziek. Zoo kan de *joculator* van 1382 — de stadsrekeningen werden nog in de latijnsche taal gehouden — een kokeler of goochelaar geweest zijn, die »gokelde onder den hoet," en andere »gocheliën" vertoonde, of wel vroolijke gedichten voordroeg. De *fistulator* was een muzikant, een pijper. Eerst betrekkelijk laat en wel op het eind der 16e eeuw, ontmoet men het woord *muziek* in onze stedelijke bescheiden. Vóór dien tijd hoort men daar alleen van »spoelen" en »spoelluyden". Deze komen reeds voor in de Rekenboeken van 1420—29, die nagenoeg de eenige bron zijn, waaruit men eenig inzicht kan putten, omtrent onze stedelijke toestanden in de 15e eeuw. Pijper is eveneens een naam, die daarin aan muzikanten gegeven wordt. Oorspronkelijk beteekende pijp, een fluit, maar later werd het woord pijper ook op andere toonkunstenaars toegepast, die blaasinstrumenten, zooals de hobo, de schalmei en zelfs violen bespeelden. Nijmegen had reeds pijpers in haar soldij in 1427: »Gerit die piper verdingt om 8 gl. ende Peter die piper verdingt 1 jaer, omb 6 Arnh. gl. ende Henrick die piper, die enwech (weggegaan) is, geg. 1 Arnh. gl." Peter ontvangt in het volgende jaar 9 en Gerit 8 Arnh. gl. Al die muzikanten zijn gerangschikt onder het hoofd »Pensien der Wercklieden", maar zij waren hooger bezoldigd dan de werklieden, waarmede zij geclassificeerd werden. Deze bestonden in den stadsslotenmaker, met een tractement van 5 Rh. gl., Johan Schut (de schutter) 3 gl., de stratenmaker 6 gl., de ruderen (wijnroeders) elk 3 schilden (schild = 15 st.) Bij de werklieden zijn trouwens ook geplaatst de vier heemraden, die 12 gl., en

Rutger de scriver (stadssecretaris), die 46 Rh. gl. genoten. De hier opgegeven sommen evenwel moeten beschouwd worden als, wat men in het Engelsch noemt, *retaining fees.* Het waren werkelijk tractementen, maar de werkman werd daarenboven apart betaald voor elk werk, dat hij verrichtte, en zoo zal het met de muzikanten ook wel geweest zijn.

Meister Peter trumpener werd in 1427 aangenomen, tegen 15 Arnh. gl. 's jaars. Het kan zijn, dat hij als toonkunstenaar hooger stond dan de pijpers, en daarom hooger loon ontving, maar daarenboven had men zijn dienst ook vaker noodig, daar hij bij verschillende gelegenheden moest blazen. In 1429 ontving hij dan ook reeds 20 Arnh. gl. Zijn instrument was een trompet, die bij Maerlant voorkomt in *Alexander's Geesten*, onder de instrumenten der minstreelen:

„Die monestreuele quamen daer mede
Vor die coninc in die stede
Ende loefden met eren sanghe;
Daer was menich *trompe* langhe."

Reeds in 1427 was hier een maker van dergelijke instrumenten gevestigd, Goessen van Laeten, trumpmeker, die in dat jaar de gewone tegemoetkoming van de stad ontving, omdat hij een leien- in plaats van een stroodak op zijn huis had laten zetten. Een pipenmeker komt hier ter stede voor in 1438.

Evenals de overige stadsbeambten ontvingen ook de speellieden hun kleedij, die de stedelijke kleuren vertoonde en met eenig zilver versierd was. In 1521 krijgt Henric die Klijn, die spoelman, 5 gl. 4 st. voor zijn »cleydongh", en meister IJsbrant, onse organist, 5 ellen Engelsch laken. Van 1541—44 ontvangen de spoelluyde jaarlijks elk 5 el Engelsch laken, en jaarlijks te zamen 44 goudgl. = 177 gl. 4 st. Nog in 1582: »Mr. Cornelis Wailss, der stat spoelman, 5 ell Engelsch laken, half roet, half swart." Voor het zilver op de kleedij van den organist, ter waarde van een Mark, betaalde de stad de eene, de St.-Stephenskerk, de andere helft, alsmede het werkloon aan »Johan, van te sticken op des organyst cledonge 1 marck sylvers." 1539 »Voer onser stat spoelluyde van Henrick van den Boenhoff, op oir cledongh gehadt 2 marck sylvers, staen voor 38 gl. 8 st." De stad droeg somtijds bij tot den aankoop van instrumenten: 1540 »Der stat spoelluyde te vollenst oir instrumenten te koepen, ons heren hem toegelaten 5 gl." Ook werden de instrumenten wel op stadskosten met zilver beslagen: 1427 »Totten drie bratzen der piperen 2 marck 3 loet silvers, elc marc 10 Arn. gl. myn 1 quarter; van maeckloen elc stuck 5 Arn. gl.; te vergulden 1 Rh. gl. totaal 29 Rh. gl. 15 meeuwen." 1540 »Tott onsser stadt spoelluyde bradtzen gehadt van Walraven Smyt 42 loet sylvers, myn 1 vierdell; den, van 't vergulden mytten maeckloen, gegeven, 27 Joachim daelers ende 9 gl." De boven gebruikte naam bratze

is een verbastering van *viola di braccio*, armviool, onze gewone viool, en wordt in het Duitsch nog gebezigd voor een tenorviool, in tegenstelling met *viola di gamba*, beenviool of violoncel. Instrumenten met zilver versierd, of zelfs geheel uit zilver vervaardigd, waren een algemeene weelde aan de hoven in de 15e eeuw. Bij het huwelijk van den hertog Charles van Orléans met de hertogin Maria van Kleef, te Brugge, liet Philips de Goede op 86 zilveren trompetten blazen, en bij gelegenheid der terugkomst van laatstgenoemden vorst uit Portugal, in 1428, »y ot trompettes d'argent bien vj xx ou plus" (six vingt = 120), zoo schrijft een tijdgenoot.

De werkzaamheden der stedelijke speellieden bestonden in het musiceeren op feesten, maaltijden en danspartijen, bij processies, optochten der schutters, bezoeken van vorsten, »victorie blazen" na overwinningen, enz. Groote heeren en steden leenden elkander hun muzikanten, bij feestelijke gelegenheden. Het huwelijk van Eduard, onechten zoon van den hertog van Gelre, in 1410, werd opgeluisterd door den »vedeler (vioolspeler) van Orliens," die 4 Overl. gl. ontving, de pijpers van Arkel 3 gl., de pijpers van den bisschop van Straatsburg 1 gl., de pijpers van Deventer 2 gl., »want sy tsamen op Edewerts, mijns genedigen Heren zoens bruloffт toe Arnhem geweest hadden." Misschien bezat Nijmegen toen geen speellieden, althans zij worden daar niet genoemd. Later werden zij menigmaal in Arnhem gehoord: 1431 »In profesto Agnetae die spoilluden van Nijmegen geschenct, want sij hier komen waren de vrouwen te spoelen op den danshuse, dat after gelaeten (uitgesteld) waer omme sjoncheren wille van Voerst, die tot Utrecht gestorven was, 1 klinckert." 1456 »Des manendachs post Cantate gegeven den spoelluden van Nijmegen, die hier in die processie speelden, 1 goud Arnh. guld." 1492 »Gegeven dien spoelluden van Nijmegen, doe myn gnedige heer yerst tArnhem quam, enen Rodolphus guld." In de sted. rekeningen van Geldern komt in 1480 en volgende jaren voor »der stads spoelluyde van Nijmegen gespoelt vur dem heildum," d. i. de reliquieën, die in de processiën omgedragen werden.

Ook onze Rekenboeken vermelden gedurig het bezoek van vreemde pijpers, die gewoonlijk de opgewondenheid hielpen vermeerderen bij de weelderige feestmalen, welke jaarlijks in de eerste dagen van Januari, na de verkiezing der burgemeesters, plaats grepen. Daar kwamen voortdurend in de 16e eeuw, die van den hertog van Kleef, die van Deventer, van Wezel, »myns joncheren van Bronchorst speelman," die van Dordrecht, van Zutfen, van Soest, van Dordmund, van Aken, van Nuiss, van Munster, enz. 1544 »Doe beyde ons burgermeisters ter maeltijd saten in den Swaen (nu Bielen, op de Markt), sijn koemen der stadt spoelluyde van Lewerden (Leeuwarden), ende geschenct 3 snaphanen; ende daernae sijn onser stat spoelluyden gekommen, den geg. 1 snaphaen." Elk gezelschap musiceerde

dus afzonderlijk. 1546 »den vremden spoelluyden 12 br. st." Dit waren misschien Walen, Italianen of Franschen. In 1602 lieten zich zelfs Engelsche speellieden hooren, die een »vereeringhe" van 3 gl. ontvingen. De gratificatie van die vreemde muzikanten bedroeg in de 16e eeuw gewoonlijk twee à drie gulden en wordt veelal als »drincgelt" beschreven. Ook vindt men, dat in 1541 »die trompetters van myn heeren van Cleve vur oer nyhe jaer 3 gl. 5 st." geschonken werd, en 1566 »die stat spoeluy van Deventer, op Manendach nae ons Kermis, 27 st. voir oir Kermis."

Speellieden reisden rond om hun diensten aan te bieden: 1519 »gegeven 3 spoelluyden van Munster, die dess stat oeren dienst boden, 3 Hoornse gl." 1547 »drie spoelluyden die oeren dienst presenteerden, 1 gl. 4 st." 1576 »Frederick van Gelder etlicke dagenn die statt voor pieper gedient hebbende 1 gl. br." Mijn heeren lieten zich dan eerst een proefje van hun kunst geven, ten einde hun talenten te kunnen beoordeelen: 1552 »Durch mijner heren bevelh, gegeven twee spoelluyden, die int raethuys vor mijn heren gespoelt hebben, een daler." Zij werden toentertijd slechts voor een jaar aangenomen en moesten dan een eed doen aan de stad, doch wat zij zwoeren staat niet opgeteekend in het Eedboek. Dat scheen evenwel met zekere plechtigheid te geschieden, want in het Rekenboek van 1539 leest men dienaangaande: »Item int aannemen onser stadt spoelluyden, ende oick doe sy oeren eidt gedaen hadden, ons heren met sdeels meysteren van Sinter Claes, in die by reysen (die beide gelegenheden) tot Gerit van Riswick verdaen 7 gl."

Niet alleen in de stad, maar ook elders moesten de speellieden onzen heeren ten dienste staan. In 1428 trokken de pijpers zelfs mede te velde, toen men het kasteel ter Horst ging proviandeeren. Onder de uitgaven, die deze tocht medebracht, vindt men o.a. dat de 23 schutters en hun 12 knechten verteerden »uit ende yn (op de heen- en terugreis) *mit onsen piperen,* ende an corden ende an zenen (pezen voor bogen) 6 Arnh. gl." In 1560 gaan »unser stat spoelluyden," met onze heeren naar Arnhem ter dagvaart, waarvoor zij 4 gl. ontvangen. Er waren in dat jaar hier slechts twee speellieden, die elk de gewone vijf el laken voor hun kleedij kregen. Maar in datzelfde jaar, »doe die nye burgermeysteren gekozen waren, den spoelluyden, tot 3 parthien tho, geschenct 17 st." Die drie »parthien" waren denkelijk uit andere plaatsen.

In België had de toonkunst reeds vroeg een betrekkelijk hoogen trap van ontwikkeling bereikt. Yperen bezat beroemde minstreels in de 13e eeuw. Philip de Stoute zond in 1378 zijn minstreelen naar Gent, om zich in de toonkunst te oefenen; Brugge had een gild van minstreels in 1425. Desgelijks werd de toonkunst te Oudenaarde, Kortrijk, Brussel en door het geheele Vlaamsche land met liefde en toewijding bestudeerd. Toch kende men in die tijden niet, wat wij een orkest noemen; het

hoofdvereischte, aan muziek gesteld, was, dat zij luid klonk. Pepys, de Engelsche schrijver van een dagboek in den tijd van Karel II, spreekt nog laat in de 17e eeuw van *a noise* of fiddles, voor een concert van violen. Nergens blijkt het duidelijk, welke instrumenten onze pijpers of speelluiden bespeelden; maar violen, fluiten, allerlei trompetten, zelfs doedelzakken en rommelpotten worden genoemd onder de beminde speeltuigen in dien tijd, die ook hier wel in gebruik geweest zullen zijn. De smaak onzer heeren toch was weinig gekuischt, want van »trommeschlegers" verwacht men geen verfijnde muziek en toch verlustigde onze magistraat zich voortdurend daarmede, getuigen de Rekenboeken: 1581 »de stadstrommeschlagers 2 gl., hebbende gespoelt op die maeltijt van de heeren burgemeisters." 1586 »den trommenschlegers van de soldaten, op der heeren maeltijt gespeelt oder getromt hebbende, tot een vereeringhe toegelacht 3 gl." In 1587 ontvangen »le 4 trommeschlegers", die »nae alder gewoentten op nieuwe jaer bij de burgermeisters maeltijt gespeult hadden, 6 gl." 1588 »den trommenschlegerens, soe der burgerenn als der soldatenn, na der alder gewoentten, op die maeltit der heren gespoelt hebbende, 6 gl." Toostendrinken is een gewoonte, die toen nog niet bestond, anders zou men kunnen vermoeden, dat er een roffel werd geslagen, zooals daarbij nu wel een fanfare geblazen wordt. Men mag dus aannemen, dat onze martiale voorvaders, die allen van hun 20ste tot hun 60ste jaar in de burgerwacht moesten dienen, wanneer zij op hun feesten »door het dolle heen" waren, behagen schepten in de opwekkende klanken van de *soul-stirring drum.*

Maar daar werd ook meer edele kunst ten gehoore gebracht; in 1577 en 1580 speelde »mr. Cornelis die stadtspoelman mitt sein knechten unnd jongens", op het jaarlijksche burgemeesters-verkiezing's feest, ook Henric Noster, de organist, met zijn kinderen, of met zijn twee zonen, lieten zich daar vaak hooren, waarvoor hem 9 gl. vereerd werden, terwijl »de trommeschlegers van den soldaten" slechts 3 gl. voor hun trommelvliesverscheurende uitvoering kregen. Het orgel door Noster, organist van de Groote Kerk, bij zulke gelegenheden bespeeld, was een klein instrument, portatief of apportatief genoemd, waarop men reeds vroeg bij feesten in geheel Europa musiceerde. Op het jaarlijksche diner in 1608 treedt er een nieuwe muzikale kracht te voorschijn: »Jan Noster ende den couren (torenwachters), van dat sy den organist geassisteert hebben, int spelen op der heren maltijt, 9 gl.", terwijl de organist zelf ook 9 gl. kreeg. Van de muziek der torenwachters in dien tijd, moet men zich geen te min denkbeeld vormen. Zij waren degelijke toonkunstenaars en werden niet alleen gebruikt om de wacht op- en af te blazen, te waarschuwen, als zij den vijand zagen naderen, of als er brand uitbrak, maar moesten daarenboven ook bij feestelijke gelegenheden muziek-

stukken uitvoeren, uit de ramen van den Kerkboog. Later zullen wij meermalen voorbeelden van hun kunstvaardigheid ontmoeten.

Geschiedenissen der Vaderlandsche Toonkunst maken gewag van twee Nijmeegsche toonkunstenaars, die in de 16e eeuw gebloeid moeten hebben. Gerardus Avidius (Geertsen?) werd hier ter stede omtrent 1500 geboren; hij componeerde liederen, die in 1544 uitgegeven werden bij Tilman Susato. Ongeveer terzelfder tijd zou hier ook een organist van groote bekwaamheid werkzaam geweest zijn, Gerard Andriesz genaamd, van wien nog liederen bestaan voor vier en acht stemmen. Van geen dier beide namen is een spoor in onze Rekenboeken te vinden.

In de 17e eeuw begon er langzamerhand orde in den muzikalen chaos te komen. In plaats van zich in groote scharen te vereenigen, waarin de meest heterogene timbres zonder een beginsel bijeengevoegd waren, waar alles zich tegelijk deed hooren, begonnen de toonkunstenaars toen verschillende instrumenten in bepaalde muzikale vormen ten gehoore te brengen. De Italianen noemden dit *concerto,* *) overeenstemming, een woord, dat voldoende bewijst, dat men naar harmonie streefde, en dat dezelfde beteekenis heeft als het Grieksche symphonie. Iets op een concert gelijkende, althans een muziekuitvoering niet tot opluistering van een drinkgelag, wordt hier reeds aangetroffen in 1596: »Also na der heeren maeltit (het burgemeesters-diner) de heer van Warmont, admiraell, is geneicht gewest om te hooren de musicq, is derhalve van mijn heeren genodigct ten huyse van Mr. Jan de Hardt (den stadssecretaris, van wien de klok in de voorzaal van het Raadhuis afkomstig is), in biwesen van Burgemr. Beyer, Jan van de Graeff (schepen), etc. ende is aldoen ten huise Frederick Lossert gehaelt 27 qrt. wijns." In het volgende jaar uitte de muzikale admiraal na het diner weder den wensch, »te hoeren de const van musicque," en weder wordt hij door de heeren burgemeesters »to gast gelaeden" ten huize van den secretaris, »in biweesen van de predikanten, rectoor und meer anderen ende aen cost vertert 9 gl." Zonder een versnapering ging het nu eenmaal niet in die tijden, toch hebben wij hier klaarblijkelijk een echte muziekuitvoering, en zijn wij al een heel eind voorbij de »trommesleghers", met wier roffels en chamades men zich weinige jaren vroeger verlustigde. Voor het eerst wordt hier dan ook het woord musicque gebruikt, nòg geheel in zijn Fransche spelling. Hoe het hier verder met de toonkunst stond vroeg in de 17e eeuw, mogen enkele posten uit de Rekenboeken begrijpelijk maken:

*) Dit woord komt reeds voor in Shakespeare's Love's Labour Lost (1591) A. III, s. 2:

Visit bij night your lady's chamberwindow
With some sweet *consort*; to their instruments
Tune a deploring dump.

1600. 7 Februari, den torenwachter en zijn zoon wordt verboden »te spelen op instrumenten in geselschappen."

1602. 8 December wordt het tractement van Abraham den organist met 50 gl. 's jaars verhoogd, »mitsgaders hy zyn instructie naleve," en o.a. geen dansschool houde op Zon- en feestdagen, onder kerktijd, iets, waaraan hij zich reeds meermalen bezondigd had.

28 Nov. 1604: om te beter zijn dienst van het stellen der klokken, orgelspel en dergelijke te kunnen waarnemen, wordt Mr. Abraham ontheven van het *muziekonderwijs op de Latijnsche school*, met behoud van zijn tractament van *f* 400.

1613 »betaelt Mr. Abraham, organist, voor het spelen op instrumenten ten tijde van den Landdag alhier, en op de maeltijt van S. Ex. 3 gl." Zijn Excellentie was een der prinsen van het huis van Nassau.

1617. »Abraham Verheyen, organist, voor een recreatie van syne furstel. doorlucht. van Brandenburgh vnd S. F. D. denmael met spelen op instrumenten aengedaen, 12 gl." In datzelfde jaar werden Abraham Verheyen met zijn zoontje Peter en dochter Janneken, »uit gunst" tot burgers aangenomen.

1623, Raadsbesl. 21 Aug. »Op versoeck van eenighe speelluyden wordt voort speelen op der Heeren Burgemeesters maeltijt int Weeshuis, geaccordeert 12 gl."

1627, 21 Maart. Jan Freryck van Oeyen, musicien, koopt het burgerschap. — Herman van Wechhuysen uit Wesel, torenwachter en stadsspeelman, wordt het burgerschap vereerd.

27 April. »Aen de musicanten deeser stadt, voor dat sij eenige jaren herwarts mijn heeren, soo opten keur als andersints, met haer spoelen ende musick gedient hebben, 60 gl."

1629. Herman van Wechhuyssen, cour of torenwachter, ontvangt 18 gl., omdat hij »mit sijner soevenen, op allerley instrumenten gespeelt heeft" bij het »triumpheren" over de inname van Wesel en 's-Hertogenbosch. Dezelfde persoon ontving in het volgende jaar een gratificatie, met »sijne bijwesende musiciens", omdat zij over de verovering der stad Olinda, in Brazilië, »op den toren mit verscheidene instrumenten gespeelt hebben."

Op 14 Nov. 1621 werd Wynant van Westen aangesteld tot organist en voorzanger. Die twee betrekkingen konden toen samengaan, daar het orgel alleen bespeeld werd vóór en na de godsdienstoefening, het zingen geschiedde zonder orgelaccompagnement en werd geleid door den voorzanger met »taengesicht gekert nae idt volck." Dezelfde van Westen ontvangt in 1629 de somma van 48 gl. ten behoeve der stadsmuzikanten, die in 1628—29 »mijne heeren op de maeltijt van de keur, mit haer welen (vedelen, violen) ende musik recreatie aengedaen hebben", zijnde een rijksdaalder daags voor elk hunner. Op 10 Oct. 1632 werd van

Westen's tractement van 245 op 300 gl. gebracht, benevens vrije woning in het oude klooster Hessenberg, of wel in een ander huis, en op die voorwaarden verbond hij zich levenslang de stad te zullen dienen. Deze toonkunstenaar, een typische figuur uit zijn tijd, verdient, dat men een oogenblik bij hem stilsta.

Kunstenaars waren vroeger gemeenlijk meer veelzijdig ontwikkeld dan thans: men denke b. v. aan de vele begaafdheden en uitgebreide kennis van Albrecht Dürer en van da Vinci, van Michel Angelo en van Benvenuto Cellini, om eenige luisterrijke voorbeelden te noemen, terwijl de Nederlandsche schilder Jan van der Heyden tevens een bekwaam werktuigkundige en uitvinder van de slangbrandspuiten was. Ook onze organisten van de 16e en 17e eeuw waren ervaren in kunsten, die niet tot hun vak behoorden. Noster b. v., van wien vroeger sprake was, verstond, even als zijn voorganger, de kunst van in ijzer te snijden, en was gewoon, het stadswapen in de stadsbrandijzers te »steecken". Dezelfde Noster verzocht in 1570 een watermolen van zijn eigen uitvinding in de Waal te mogen leggen, en een vakgenoot, Abraham Verheyden, ontving in 1613 een octrooi voor een door hem »met excessieve moeite" uitgevonden watermolen, om koper of olie te slaan. Zoo was ook Wynant van Westen niet alleen een kundig muzikant, maar ook ervaren in meetkunst en verschillende daar min of meer mede verwante vakken, als astronomie, cosmographie, architectuur, physica, optica enz., die hij alle terugbracht tot »de rekenconst ende geometrie", volgens Plato »de eenige band van al het geschapene". Daar mathematische wetenschappen en muziek in dien tijd samengingen — in 1622 verzoekt de wed^{e}. van Mr. Abraham Verheyden, organist, ondersteuning voor haar zoon, die zich wenschte te bekwamen »in de mathematiek en muziek" — werd van Westen, ten einde hem verder te begunstigen, in 1635, terwijl hij zijn betrekking van organist bleef waarnemen, tevens aangesteld tot stadslandmeter en wijnroeder en nog daarenboven tot boekhouder van het Spinhuis.

Van van Westen bestaat er een werkje in de Gemeente-Bibliotheek, welks titel in pedante zeventiende-eeuwsche langdradigheid aldus luidt: »Mathematische Vermaecklijckheden, te samen ghevoegt Van verscheyden gheneuchlijcke ende boertige Werckstucken, soo uyt Arithmetica, Geometria, Astronomia, Geographia, Cosmographia, Musica, Physica, Optica, Catoptrica (weerkaatsing des lichts), Architectonica, Scioterica (kennis van zonnewijzers), als uyt andere onghehoorde mysteriën meer. Ghetranslateert uyt het Fransch in Nederduytsche tale ende verrijckt, vermeerderd ende verbetert met verscheyden observatien ende annotatien, dienende tot onderrichtinge van eenige duystere questien ende misslaghen in den Franschen druck. Door Wynant van Westen, Mathematicus ende Organist der stadt Nieumeghen. Den tweeden druck op nieus oversien

ende verbetert. Tot Arnhem, bij Jacob van Biesen, in den Vergulden Bijbel" 1641, 12°.

De eerste druk van dit werkje, waarvan minstens zes uitgaven bekend zijn, is gedateerd Nieu-megen, de 20 Juny 1636. Het bevat vrij kinderachtige kunstjes en spelerijen, maar was volgens de opdracht aan de HH. Gedeputeerden des Quartiers, Burgemeesters, Schepenen en Raad slechts »een kleyne proeve van hetgene UEE in het volgende sal geoffert worden." Aan het eind van het LVIIIste werckstuck, dat over een »musyckaccoordt" handelt, teekent de schrijver aan: »Wat belanght dese materye der musyck, alsoock de consonante ende dissonante species in de selve, gelijk oock in de Theorie, de proportie der maten, toonen ende semitoonen, van welcke in onse Provincien tot noch toe soo slordigh geschreven is; Daervan sullen wij (belieft het God) in het toekomende soo Mechanicé als Mathematicé, by gelegenheydt spreken, ende wijtloopigher handelen; verhopende den gemeenen Lief-hebber dies aengaende eeniger maten te contenteren." Die gelegenheid evenwel werd in dit boeksken niet gevonden. Ook na werckstuck LXXX, waarin het trillen van snaren van gelijken toon behandeld wordt, eindigt hij met de woorden: »Wat belangt andere consequencien meer hier uyt volgende, daerover sullen wij int toekomende, belieft het God, wyt-loopigh handelen." De dood verhinderde hem, die belofte te vervullen. Te midden der hevige pest, die Nijmegen in 1636 ontvolkte, bood Mr. van Westen dit geschriftje aan den magistraat, die de »dedicatie ende presentatie" daarvan beloonde met een geschenk van *f* 45. In de maand Augustus van dat jaar viel hij als een slachtoffer van deze vreeselijke ziekte. Hij werd opgevolgd door Lubbert Janssz. van Elburg.

Dat van Westen bij tijd en wijle ook de lier tokkelde, ziet men uit het Rekenboek van 1633: »Betaelt aen Wynant van Westen, organist, de somme van 24 gl., voor de dedicatie vnd presensatie van seecker gedicht tot loff van dese Stat gemaeckt." Misschien was dit die vertaling van Lambert Goris' *de Laudibus Noviomagi*, door den jongeren Smetius achter in zijn vaders Chronyckje geplaatst, die ons geen grooten dunk geeft van van Westen's dichtgave. Zij werd dan ook achterwege gelaten in de uitgave dier Chronyck van In de Betouw. Nogmaals ontving van Westen een gratificatie in 1632, voor zekere verzen door hem gemaakt, op de verovering van Maastricht, Roermond en Venlo.

1631. Raadsbesl. 14 December. »Alsoo eenen Johannes Huberti, Roomsch priester ende monnik tot St. Truyen, het pausdom verlaeten end in sijn volle gewaet binnen dese stadt gecommen is, Heeft een Eerbaer Raedt denselven geconsentiert voor eenighen tijtt alhier te mooghen blieven end musickschool te houden, end daerbij, boven het cleet, tott synen onderstant toegeleyt, 25 of 30 gl.; dies sullen die monnix-cap ende rock,

den provisoren ter handen gestelt worden, om arme kynderen daermede te kleeden."

In 1631 werd te Utrecht een muziekgezelschap opgericht, in navolging dan het nog oudere Caecilia-concert te Arnhem. Amsterdam volgde dit voorbeeld eerst in 1634, Nijmegen in 1632. Tot concertzaal werd door den magistraat alhier een lokaal in het Broerenklooster afgestaan. In het sted. Rekenboek van 1632 leest men: »29 Augustus. Betaelt van den omganck in den Broeren schoen te maecken, so onnuth (vuil) wass geworden weghen het timmeren der musyckcammer, 12 st." 28 Sept. 1632 wordt de rentmr. Peter Beeckman geauthoriseerd een steenen wenteltrap met toebehooren op het kerkhof van het Broerenklooster te doen maken, »om daerop bequaemelick tott de musicqcamer te kunnen gaan." Er werd dus een concertzaal gebouwd, boven den toen nog bestaanden kloostergang van het gewezen Predikbroerenklooster in de Broerstraat, die achter de huizen, boven aan de O.zijde lag. De toen gemaakte wenteltrap schijnt niet voldaan te hebben, althans 20 Dec 1643, werd besloten: »Opt versoeck der musicanten deser stadt, zal een bequaeme steene trap aen de musicqkaemer" gemaakt worden, waartoe »de steenen uit de Grift" gebruikt zouden worden. Die steenen waren afkomstig van de sluis, die de Grift of vaart van Lent naar Arnhem, met de Waal verbond, welke kort te voren door een dijkbreuk vernield was. Toch kwam die trap nog op *f* 100 te staan, benevens *f* 5 aan ijzerwerk.

Van de muziekkamer is verder weinig bekend, alleen uit enkele raadsbesluiten verneemt men van tijd tot tijd het een en ander omtrent haar wisselvalligheden. Blijkens een post in het Timmermans Rekenboek, werden op 17 Maart 1670 »eenige pennen gemaakt voor musquetten en piecken te leggen, op die opganck na de musickcamer en sulcx voor die 't willen leeren." Maar wat men daar moest leeren, is onverstaanbaar uit dien onduidelijken volzin. Op 20 Dec. 1672, toen het Fransche occupatieleger hier ter stede lag, en de Groote Kerk aan den R. K. eeredienst was gewijd, verzochten de Gedeputeerden van de Classis aan den Raad, »dat de musycqcamer haer Eersaeme mocht worden ingegeven, om daer haere classicale en consistoriale vergaderingen te houden;" hetgeen hun werd toegestaan. Het daarop volgende bericht aangaande dit lokaal dateert van 1701. In 1605 had de magistraat besloten, »de resterende boeken van de liberie" of stadsbibliotheek te doorzien en de waardelooze te verkoopen teneinde met de opbrengst daarvan goede boekwerken aan te schaffen, terwijl men jaarlijks 100 gl. zou uitkeeren, voor den aankoop van boeken. De twee burgemeesters werden verzocht een geschikte plaats uittezoeken voor die bibliotheek. Hun keus viel op een der vertrekken van het Raadhuis. Daar stond de bibliotheek jaren lang, totdat zij in 1656, ten behoeve der studenten, in een der lokalen van de Illustre School in het oude St.-Janshuis geplaatst

werd. Eindelijk toen de academie, in het laatste kwartaal der 17e eeuw, verloopen was, nam de Raad op 16 Febr. 1701 het besluit »de muzykkamer aan de Kleine Kerk te appropioeren, om de bibliotheek aldaar te stellen."

Keeren wij na deze lange uitweiding terug tot de beoefenaars der toonkunst. In 1648 bij de feesten ter eere van den Vrede van Munster, ontving »zeker vremde musicien [Johannes Walteri genaamd], sijnde een *componist*, *f* 30, omdat hij, met andere »musiciens," een Eerbaer Raedt met singen van verscheyde musyckstucken vermaeckt heeft."

1650. »Aen Wolfganck van Tubener, instrumentist, 12 gl., voor dat hy met spelen op nieuwe instrumenten myn heeren van de magistraet vermaeckt heeft." In datzelfde jaar krijgt Sander Gerrits 24 gl., omdat hij de torenwachters »int musiceren op allerley instrumenten van den kercktoorn heeft geassisteert", en dezelfde ontving een paar jaren later 100 gl. »over het musiceeren op den Kerckboogh." Niet dat hij daar muziekpartijen gaf; zijn musiceeren bestond in het blazen van muziekstukken uit de ramen bij feestelijke gelegenheden, *pro bono publico.*

8 Juni. »Aan Sander Gerrits *f* 100 's jaars, om opten toorn te musiceeren ende op instrumenten daertoe dienende te speelen, op alsulcke daegen ende uhren als hem geordonneert sall worden." Tevens werd toen een reglement »op het musiceeren van den toorn" gemaakt.

1652. Raadsbesl. 19 Mei. »Den organist sal de discipulen in tertia, quarta en quinta classibus (van de Latijnsche school) musicam doceeren, ten waere datt eenighe in de hoogere classen mede daertoe lust mochten hebben, die hy in sulcken val oock daerinne onderwiesen sall."

1655, 24 Augustus. »Aan den torenwachter Goessen Jemans 30 gl. geschoncken, voor de dedicatie ende presentatie van eenige musickstucken." Dit is de volgende verzameling die nog in druk bestaat en welker titel ten volle verdient, hier in zijn geheele lengte wedergegeven te worden: »Den tweeden Booven Sanck van Nieuw-Meegsche Fluyten; Laurier-Crans Gevlochten ende gecomponeert, vol soete Melodiën van Psalmen, Allemanden, Pavanen, Couranten, Galiarden (vier namen van oude dansen), Balletten, Airs, Intraden, etc. Seer constich ghebroocken ende doorsneden op verscheyde maniere, om met 1 of 2 Violen, off Cornetten, off 2 Schermeyen (schalmei, *chalumeau*, een soort van basfluit), off op de Klocken ende op andere Instrumenten te gebruycken, het zy in wat maniere dat ghy wilt. Is te samen ghevoecht ende gecomponeert door Goossen Jemens van Vreeswyck, Klockenist tot Nieuw-Meghen."

1658. Op 17 Maart werden op aanvraag der studenten, van de hier twee jaren te voren opgerichte Illustre School, de curatoren door den Raad verzocht, omtezien naar een muzikant, »gequalificeert soo wel int singen als spelen op allerlei instrumenten" en te onderzoeken »waer de studenten en anderen, in die const souden connen geinstrueert wer-

den." Op 28 Maart daaraanvolgend werd Mr. Jacob Paddenborgh of Paddenbroeck aangenomen tot stadstrompetter en muzikant. En, »soo wanneer van den Kerckboogh affgeblasen werdt," zou hij zich »daertoe mede moeten laten gebruycken. Op wintersse avonden, als somwijlen opt orgel gespeelt wordt (orgelconcerten?), sal hij gehouden sijn, sich daeronder met sijn cornet mede te laten hooren. Oock sal hij het musyck college, soo in den Broeren eens ter weeck gehouden wort, hebben te assisteeren." Voor dat alles ontving hij een tractament van 150 gl. 's jaars, vrij woning, en exemptie van wachten en impost. Dat hij vioolles gaf aan de studenten blijkt uit een raadsbesluit van 1601. Na zijn overlijden in 1672 werd Mr. Paul van Hensbergh zijn opvolger.

4 April 1660. »Delisbon de Lande, meister van ceremonien ende professor van goede gratiën in de konst van danssen," ontvangt verlof »die voorsz. konst, alsoock het speelen op de violedegambe, neffens andere meisteren, soo tegenwoordigh hier sijn, te mogen exerceeren ende deselve andere[n] te leeren.

1662. »Mr. Jacob, cornettist deser stadt, *f* 8, voordat hij twee dagen ten huisse van Willem Teyler [de Zwaan op de Markt] op de cornet geblasen heeft".

Muziekcollege was toen ter tijde de naam voor een min of meer openbaar concert, hoofdzakelijk van amateurs. Huygens spreekt dikwijls van zulke vereenigingen in zijn brieven en liet er zich ook wel hooren. Zulk een gezelschap hield zijn bijeenkomsten in de bovengemelde muziekkamer in de Broerstraat, zooals blijkt uit de conditiën gesteld aan Mr. Paddenborgh, en uit het volgende raadsbesluit van 28 Aug. 1661: »Op requeste van de lyffhebbers ende collegianten (leden) van het musyccollege van die *gereformeerde religie* alhier, heefft een Eerbaer Raedt Mr. Everhardt Radius, om syn excellerende qualiteiten, soo int spelen opt orgel, clavecimbal als op de viole, gebeneficeerd, voor den tijt van een jaer, met een vrie wooninge van een huis, gelegen in de Broederstraet, waertegens genoemde Mr. Radius sal gehouden sijn, nu en dan sijn const opt orgel te laeten hooren; oock dorgelpijpen soo niet wel en sijn ende daer hij bij can comen, te beteren ende naer sijn vermogen te redresseeren", tot welk einde de noodige sleutels zullen gemaakt en hem ter hand gesteld worden In de zitting van 9 Febr. 1672 werd besloten het »portityff of kleine orgel, staande in de Schepenkamer op het Raadhuis, aan het musicale college by provisie en tot wederopzeggens, by forme van leening af te staan". Zij hadden er niet lang pleizier van; reeds op 10 Juli v. d. j. moest het aan de Groote Kerk worden overhandigd, daar het kerkorgel door een kanonskogel tijdens het beleg was beschadigd.

1677, 4 Juli. Lambert Albert Lingmont, organist, op zijn verzoek aangesteld, »tegen een eerlycke recognitie, de leerlingen van de rector's

en conrectors classen in de musicque te exerceren", tegen een jaarwedde van 50 gl.

1688. Voor een nieuwjaar aan de muzikanten van het regiment van den hr. Colonel Berensdorff *f* 3; van Colonel Lanoy *f* 3; van den hr. Overste Holl *f* 3; van het regiment Hessische Dragonders *f* 3; van den den hr. Furst van Waldeck *f* 3; aan de trompetters van het regiment Prins van Friesland *f* 3; aan de musicanten van Colonel Dorsteling *f* 3. Ook *f* 3 aan de tamboers van al de bovenstaande regimenten, infanterie en dragonders.

1694, 21 Februari. »Request van Lambert Albert Lingmont, organist, en Paul van Hensbergen, musicanten, daer by het vertoonende, hoe dat (zij) dagelijcx veel schaede van vreemde ende Roomsche leijden, die de burgerie in de musicque instrueren; mit verzoek dat geene vreemde musicanten deselve musicque binnen dese stadt sullen mogen exerceren, sonder Haer Ed. Achtb. consent".

14 Nov. 1725. »In agting genomen de loffelijke attestatien van verscheide liefhebbers in de musicq, gegeven op de persoon van N. Bruinsman (lees: Ybo Ages Bruinsma), mr. organist te Donsum, bij Franeker; ook gehoort desselfs bequaemheit in de musicq", wordt hij aangesteld tot organist van de Broerkerk en klokkenist van den Grooten Toren, op een tractement van *f* 400 's jaars. Hij was als zoodanig werkzaam tot 1768. Van hem zijn in druk verschenen: »Nieuwe en Eenige bekende melodien, met eigen gecomponeerde Bassen", 1774, twee deelen 8°.

In 1726 verkreeg de Luthersche Kerk een klein orgel, waartoe de stad 100 daalders gecontribueerd had, dat, naar het schijnt, jaren lang door een gemeentelid bespeeld werd, althans eerst tien jaar later is er sprake van een organist. Op 27 Nov. 1737 wordt uit naam der Luthersche gemeente medegedeeld, dat zij voornemens was tot organist te benoemen zekeren Michiel Ernest Heins, »niet alleen een voornaam meester op het orgel en andere musicale instrumenten, maar te gelijck oock een meester in sangconst", die te Arnhem gevestigd was. De Luthersche gemeente kon hem evenwel niet meer geven dan 100 gl. 's jaars en vreesde, dat hij voor die som niet geneigd zou zijn herwaarts te komen, »versoeckende daertoe een redelijcke byslagh". De Raad, na de opinie ingewonnen te hebben van verschillende leden uit hun midden, die Heins »op de musicqkamers als andersints" gehoord hadden, besloot dien toonkunstenaar aan te stellen tot zangmeester hier ter stede. In die qualiteit zou hij gehouden zijn, tweemaal 's weeks, 's Woensdags- en 's Zaterdagsmorgen, de leerlingen van de rector's conrector's en derde klassen na het eindigen der school, »in de sangkonst ende singen van psalmen te institueeren", waarvoor hij jaarlijks »bij vorme van byslagh en nieuw jaer", een som van 150 gl. zou ontvangen. Deze Heins, waarschijnlijk te Hulst

geboren, staat bekend als de componist van zes symphonieën en van zes concerten voor viool.

Het schijnt evenwel, dat Heins voor de aangeboden som niet te krijgen was, althans 19 Sept. 1738 werd Johan Nicolaas Esser, uit Eisenach, aangesteld tot muziek- en zangmeester, »na goede preuven van zyne bekwaamheid in de muziek en van de zangkunst gegeven te hebben, tot genoegen van kenners, en hy voorts scheen te weesen van een sedaat levensgedrag en goede conduites". Dezelfde conditiën werden hem gesteld als aan Heins. Zijn »sedate levensgedrag" liet te wenschen: in 1741 vluchtte hij wegens schulden.

27 Jan. 1747. Dat er te dier tijde ook concerten plaats hadden in de Doelen, een stadslokaal tot nut en genoegen op Mariënburg gesticht, blijkt uit een raadsbesluit van bovenstaanden datum, betreffende een twist, die daarbij plaats greep. Desgelijks brengt een besluit van 23 Sept. 1765 ons in kennis met »het Muziekcollege, dat des Maandags in de Bonte Kraay vergaderde." Dit was een herberg op den Ganzenheuvel, naast de Kerktrappen.

9 Sept. 1761. »François Neyts, Directeur van het Groote Nederduitsche Vocaal- en Instrumentaal Concert", verzoekt verlof »om 't zelve en zyne exercitiën, gedurende de aanstaande kermis en agt dagen daarna, binnen deze stad te mogen verrigten. Voorts daartoe te vergunnen de plaats alwaar de manege alhier gehouden wordt", waarvoor hij bereid was, 150 gl. aan de armen uit te keeren. Het verzoek werd op die voorwaarde toegestaan. De manege, die toentertijd en reeds gedurende het Vrede-congres 1676—78 als schouwburgzaal gebruikt werd, was gebouwd, volgens raadsbesl. van 21 Nov. 1655, op den Mariënburg.

1766. »Aan den musicant Ulrich, wegens 't maken van musieck concert, ter occasie van de comst van Zijne Doorl. Hoogheyd, de Heere Erfstadhouder, etc. etc. etc. in dese stat, *f* 381.— » –»."

Na het overlijden van Bruinsma werd, bij besluit van 13 Sept. 1769, een nieuwe organist opgeroepen in de couranten, »teffens andere musicq-instrumenten, int bijzonder de viool tracterende." Reflecteerenden moesten hun talenten laten hooren. Bij bepaling van 18 October verschenen de vijf sollicitanten, gaven een proef van hun kunst voormiddags in de Broerkerk; 's namiddags speelden zij op de klokken, en 's avonds werden er andere muziekinstrumenten »behandeld, op de stads musicqcamer." De keus viel op Petrus Beyen, wonende te 's-Hertogenbosch, die aangesteld werd op een salaris van 300 gl. 's jaars. Wanneer de klokkenist ziek was, moest hij diens werkzaamheden vervullen. Op de vastgestelde dagen moest hij de muziekkamer ten Broeren »frequenteeren en de leden van dien int musicq alsdan assisteeren." — Beyen gaf eenige geschriften uit over muziek, o. a. Een Brief aan den Hr. Joachim Hess, organist te Gouda. Korte Verhandeling over het Zingen; te Nijmegen, bij

A. van Goor, 1782. Het orgel in de St.-Stephanus of Groote Kerk te Nijmegen, alsmede het Orgel in de Walsche Kerk, 1782.

27 Dec. 1781. »Ten einde aan het verlangen van veelen ter bevordering van het musicq te defereeren en teffens te coopereeren tot genoegen en luister voor het publicq", werd goedgevonden »de Marie[nburgsche] kerk, tot geenen dienst gebruikt wordende, tot een muziekzaal in te richten, op den voet van het geexhibeerde project."

29 Mei 1782. Wilhelm Gottlieb Hauff aangesteld tot organist en klokkenist, onder voorwaarde »dat hy meede de stads musicqcamer, op de twee wekelyksche vastgestelde daagen zal frequenteeren en de leeden van dien int musicq alsdan assisteeren". Hauff was geboren te Gotha, omstreeks 1755; vóór hij te Nijmegen beroepen werd, was hij werkzaam te Bommel. Verscheidene zijner talrijke composities zijn in druk verschenen, o. a. Zes sextetten voor Blaasinstrumenten, benevens een Cantate »De Dood van Christus". Een quartet voor twee violen, alto en violoncel obligaat; concerto voor clavesyn of pianoforte met accompagnement van twee violen, alto en basso, twee fluiten, twee horens *ad libitum*. Beide gedateerd 1779 en opgedragen aan den Rhijngraaf van Solms, kolonel kommandant dezer stad. »Lykzang ter Na-Gedachtenisse van Z. D. H. den Keyserlyken Generaal Veldtuigmeester Printzen Willem George Frederik van Oranje en Nassau, overleden te Padua, den 6 January 1799. Amsterdam, by J. Henning, op 't Rokkin". (Dit was de Prins, wiens gebeente onlangs met zooveel moeite opgespoord werd). Verder bestaan er van Hauff verscheidene composities in handschrift, o. a. een »Soprano Solo gecomponeerd voor Z. D. H. de Prince van Oranjen, by zyn Intreede in de Lutersche Kerk, te Nymegen" (tijdens het verblijf van Willem V op den Burcht (zie bl. 52) Hoogduitsche texten letter, enz. Hauff overleed in 1816. Zijn zoon Wilhelm Gottlieb Hauff Jr., geb. te Nijmegen in 1793, was werkzaam te Deventer, Groningen en Amsterdam, componeerde psalmen en gezangen voor orgel; overleed te Groningen in 1858.

26 Nov. 1788. Zekere G. Gantz, uit Kleef, »een musicant of violist", aangenomen tegen een salaris van 100 gl.; hij zou op de twee vastgestelde wekelijksche dagen de musicqkamer frequenteeren, voorts in de Weeshuizen muziekonderricht geven.

1795. »Aan de musicanten van de Zwitsers (het Zwitsersche regiment) voor un douceur *f* 42." — 1796. »Aan seventien musicanten van Waldeck en de Jagers, voor de musik bij de fête aangaande de Fransche overwinningen in Italie *f* 51." — 1797. »Aan de musicanten van het garnizoen wegens de musik bij een fête van de overwinning der Franschen *f* 31. — 1799. »Aan de Fransche muzikanten *f* 50, wegens het feest op 19 December."

Carel Frederick Muller, geb. te Nijmegen 17 Nov. 1796, misschien een zoon van Louise Muller, die toen hier ter stede en daarbuiten eenige beroemdheid genoot als zangeres en klaviervirtuose. Hij werd later ka-

pelmeester te Berlijn en voerde, volgens het onderschrift van zijn gelithographieerd portret, den weidschen titel van »Compositeur d'Honneur près la Cour de S. M. l'Empereur du Brésil". Van hem is bekend een Ouverture Triomphale.

Wanneer de muziekkamer in de Broerstraat werd opgeheven, is niet te vinden. Waarschijnlijk geschiedde dit in 1811, toen de Broerkerk voor den R. K. eeredienst in gebruik werd genomen. Reeds in 1784 bestonden er plannen om een concertzaal te bouwen: »Aan den architect J. Francq", zegt het Rekenboek v. d. j., »voort maken van teekeningen voor een Concertsaal en ryskosten, 174 gl." Maar tot teekeningen schijnt het zich bepaald te hebben, althans de oude kamer bleef nog lang in gebruik. Nog in 1806 werd bij raadsbesluit »het lokaal boven de Broederkerk, te voren onder de benaming Musickkamer bekend, afgestaan aan het zanggezelschap zich binnen deze stad bevindende, tot meerdere oeffening van hunlieden en vermaak van derzelver hoorderen, mits zich verstaande met de Wijckmeesters die daar gewoon zijn hun vergaderingen te houden." De *Nijmeegsche Courant*, die in 1814 ontstond, kondigde in zijn eerste jaargangen vaak concerten aan in de Place Royale, in den Ridder St. Joris (Molenstraat), en in de zaal van het Nut van het Algemeen, in de Kerskorfensgas. Gewoonlijk bedroeg de entrée een gulden voor een heer, 50 cts. voor een dame.

Op 28 Januari 1818 werd hier een muziekgezelschap opgericht, dat, blijkens een naamlijst, in 1825 niet minder dan 82 gewone leden telde, benevens 55 extra-ordinaire leden, hoofdzakelijk officieren, daaronder luitenant van Hoey Schildhouwer, die in 1830 zijn leven liet op de citadel van Antwerpen. In 1830 werd de Nijmeegsche Zangvereeniging »Polyhymnia" opgericht, onder de directie der gezamenlijke leden van het bestuur der afdeeling Nijmegen van de Maatschappij ter Bevordering van Toonkunst. Art. 28 van het reglement luidt: »Gedurende de paus zal het de leden vrijstaan Solo's, Duetten, Trios, Quartetten, Quintetten of Sextetten uit te voeren." Na 1838 hadden de muziekuitvoeringen plaats in de daartoe gebouwde zaal in den nieuwen Stadsschouwburg.

Men kreeg veel goeds te hooren op onze concerten in die dagen, want alle muzikale grootheden namen in die prae-spoorwegtijden gewoonlijk hun weg van of naar Duitschland over Nijmegen. Vertoonden er zich geen wereldberoemde sterren aan onzen muzikalen horizon, dan vergenoegde men zich met inlandsche krachten, zooals de tenor Vrugt, de zangeres Vinck-Lohr, de violist Ernst en anderen. Maar hun *leistungen* verschilden hemelsbreed van wat men tegenwoordig hoort. Latere muziekvereenigingen en de namen van ervaren toonkunstenaars, die hier ter stede gevestigd waren, leven nog in veler dankbare herinnering. Die allen te recapituleeren ligt buiten het bestek van dit opstel.

Het Meer.

Naar de meening van velen zou er een tijd geweest zijn, in het verre, verre verleden, dat een breede rivier haar stroomen rolde, waar thans ons kalm Meer rustig henen vliedt. De oudheidkundige baron Van Spaen veronderstelde, dat in den Romeinschen tijd, en tot omstreeks het jaar 1000, de Waal onderlangs de Kleefsche-, Beeksche- en Ubbergsche heuvels haar loop nam, en zoo op Nijmegen aanstroomde. Doch die theorie berustte op een onjuiste verklaring van een brief uit het jaar 891, en is daarom ook terecht verworpen. Maar wat niet in historische tijden bestaan heeft, kan niettemin in vóór-historische tijden het geval geweest zijn, toen de Rijn onbetwist meester was van de lage landen, en zijn machtige armen naar welgevallen, nu her- dan derwaarts henen slingerde. Heeft iemand ooit den bodem van Nederland grondig bestudeerd en gekend, dan was het de geoloog Staring, en deze zegt dat »de steile hellingen tusschen Nijmegen en Wielderen, voorzeker door afspoelingen van den Rijn (Waal) te weeg gebracht zijn, toen die, vele eeuwen geleden, zijn kronkelenden loop langs dezen heuvelketen nam." Geen dijken legden deze rivier aan banden en de tijd kwam, dat zij, waarschijnlijk tengevolge van een groote overstrooming, haar bed verliet en haar loop meer noordwaarts nam. Het vroegere stroombed, onder langs de heuvels, door die verandering afgesloten van de rivier, werd van toen af steeds onbeduidender, en veranderde ten laatste in niet veel meer dan een wetering, ons Meer. Aanduidingen ontbreken niet, dat dit water, nog slechts weinige eeuwen geleden, aanmerkelijk breeder moet geweest zijn. Daar zijn b.v. die drie groote graskampen, buiten den Kadijk, halverwege Perzingen gelegen, de Eerste-, Middel- en Derde Rietbaan genoemd. Die naam duidt aan, dat dit eenmaal rietvelden waren, en, zooals men weet, riet groeit niet alleen in het water, maar brengt er ook toe bij, om een moerassigen in een vasten bodem te veranderen. Ook verder, hoogerop, bij Perzingen, ziet men nog tal van rietbanen, die het bewijs leveren dat daar, voor betrekkelijk korten tijd het Meer nog placht te stroomen.

Dat men geen andere aanduidingen vindt van het voormalig bed der rivier, kan geen verwondering baren, wanneer men bedenkt, hoe spoedig een verloopen rivierarm uitgewischt wordt. Tevergeefs zoekt men thans bij Arnhem de plaats waar de Rijn vroeger stroomde, vóór hij in 1530 op last van Karel van Egmond, langs de stad werd verlegd. En wie, die dit niet uit de geschiedenis wist, zou bij het tegenwoordige Schenkenschans op de gedachte komen, dat dáár voor een paar eeuwen de onverdeelde Rijnstroom liep. Een kleine vingerwijzing omtrent den oorsprong van het Meer geeft ons ook de taal. De gewone beteekenis van het woord *meer* is, een van alle zijden door land ingesloten plas. Nu beantwoord het Wieldersche Meer wel aan die omschrijving, maar niet zijn tal-van-kilometers-lange uitwatering. Naast die gewone beteekenis van het woord *meer*, is dit aan den Beneden Rijn en aan onze oostelijke grens de gewone benaming van groote strangen of plassen, die overblijfselen zijn van oude riviertakken. Voorbeelden zijn het Boetselarer Meer, het meer bij den Montenberg, het Aspeler-, het Millinger-, het Wichensche Meer, het vroegere Leuter Meer, nu de Zeelandsche Wetering genoemd en andere. Een brug over het riviertje Kermisdal bij Kleef, wordt in 1371 »de meerbruggen" genoemd. In 1375 verkocht zekere weduwe twee morgen land in het Spijk »naast het *meer*stuk", en het »meer" waarnaar dat stuk land heette, was die oude Rijnarm, waarover het Spijksche veer vaart. Biezen, die veelal in zulke verloopen plassen in menigte groeien, heetten in het plat-Duitsch *meerbinse.*

Bij Wielder neemt het Meer tegenwoordig zijn aanvang en vertoont het zijn grootste breedte. Over een lengte van ± 3 kilometer, van het O. naar het W., heeft het daar een breedte van ± ½ à 1 kilometer, waarvan het riet evenwel voortdurend meer afneemt. Aan het O. einde loopt de Groote Wetering er in uit, die van Donsbrugge de afwatering vormt der lage landen in den Duffel. Aan zijn W. einde vernauwt het Meer zich dan tot een mager stroompje, dat de afwatering der weilanden in de Ooi in zich opneemt, benevens het van de heuvels afstroomende bron- en regenwater, en, nagenoeg overal dezelfde breedte behoudend, in tamelijk regelmatige richting door de Ooi voortslingert, en zich door een sluis in de Waal ontlast.

Oudtijds, toen het Meer breeder en dieper was dan thans, was het een vischrijk stroompje, dat als zoodanig voldoende waarde had, om als leengoed uitgegeven te worden. Op den eersten Vrijdag in de maand Maart, 1332, droeg jonker Willem van Persingen op aan graaf Reinald van Gelre, »die meer ende die visscherye by Persinghen gelegen", zooals die aan hem, en vroeger aan zijn ouders, plachten te behooren, als een leen roerende van het Rijk. Graaf Reinald beleende daarop Tilman van Groesbeek en diens erfgenamen met »dese vorsproke meer ende visscherie". In de volgende eeuw waren het Meer en de visscherij eigendom

geworden, gedeeltelijk van de stad, gedeeltelijk van de heeren van Ubbergen. Dit blijkt uit den loop der grenslijn, die de stad en de heerlijkheid scheidde, zooals die, bij de beleening in 1473, wordt opgegeven. Zij liep door de St. Jorisstraat, langs O. L. V. Preekstoel op het Oude Kerkhof (ons Bosch), den berg af, en »so voirt tot Oyerbrugge toe, ende voirt van der Oybrugge langs der *Statwater* van Nymegen tot Ubbergen Meer toe."

De verpachtingen van de visscherij in het Meer, door de stad en door de heeren van Ubbergen, leveren ons eenige gegevens. Ongelukkig zijn de in die stukken genoemde plaatsen niet altijd met juistheid aan te wijzen. In de voorwaarden der verpachting van de stadsvisscherij in 1555, wordt bepaald: »'t Is to weten dat onser stat water ende visscherye angeet bynnen den Meer, an die kribben, to die stont an Ubbergerberch, tegen den Colck, totter Oybruggen to." Ubbergerberch is de Hoenderberg; onder de Colck zullen wij moeten verstaan, het haventje bij de Sluis. Zoo wordt bij raadsbesl. van 24 Jan. 1600 den schippers, die in de tegenwoordige vorst »hun schepen in de *colck* voir die Honderpoirt hebben liggendt", bevolen de wacht te houden »int huys by die van der Oeyen aldair," teneinde hun schepen te kunnen beschermen tegen plundering en brandstichting door stroopende vijandelijke benden. Met »Oybrugge" zal denkelijk de losplaats bedoeld zijn, waarvan ook lager sprake is, en in welken zin het woord »brugge" in Nijmeegsche rekeningen meer gebruikt wordt.

Een raadsbesl. van 4ª. pt Voc. Jucund. 1565 luidt: »Die [aal]korven liggende vor der sluysen, buyten der Honreporten, sullen opgenomen worden, liggende in den Schependom, ende sal nymant dairin korven leggen dan mit consent ende bewilligong der burgemrn. in der tijt, die sulx verpachten moghen tot oiren profijt, om also die stat in oire possessie the halden." Die korven waren daar ongetwijfeld op last van den heer van Ubbergen gelegd, tusschen wien en de stad er voortdurend geschil was, omtrent het recht van de visscherij in het Meer. Wij vinden in de raadssignaten van 1575 een uitvoerig verslag van zulk een gehaspel, dat zoo graphisch en teekenend is, dat het wel verdient in zijn geheel hier een plaatsje te vinden. Dergelijke tooneeltjes toch verplaatsen ons somtijds beter in een lang verleden tijd dan wel eens uitvoeriger verhalen doen:

5ª alt. Invent. Steph. prothom.: Ten versueck van den ersamen Johan van Beeck, tuycht Johan Kremer, dat hij voirleden Sonnendach, omtrent elff uhren des vormiddachs, boven den alden tichelaven, ongeverlicken twe offte drie royen, hefft staen visschen mit sijn steeckhaem (hengelroede), und dat die heer van Oey (Gerard van Ooi, heer tot Ooi en Ubbergen, toentertijde burggraaf), van Oy kommende mit sijnen brueder, mit noch vier mannen bij sijn l. wesende, bij hem alsdan kommen is,

fragende: »Wat visschen hij daer vingh?" geantwort, lachensmonds: »Al die ick krijgen kan." Sacht volgens der heer van Oy: »Langht mij flox den haem her." Sacht hij: »Waerom solde ick u den haem langhen? Den haem kompt mij toe. Doe ick u to corten, ick eyn burger van Nijmegen, dat is onsser stat van rechten." Item is doe volgens der burggraaf tot hem in sijner naken (boot, Duitsch nachen) getreden end sijn rappier van ler geruckt: »Maeckt nyet voell gesweylers *) of ick doe"........ ende den haem genomen ende over bort gesmeten, seggende: »Id water komt mij ten halven diepen toe; und nu loupt in die stat und claget uwe heren." Doe riep der broeder: »Wairom smijt [gij] die haem overbort? Gij soltem toe stucken snijden; zij zullen dus weder visschen." Und is eyn swillis *) opverdich kommen varen, die den haem [op]visschen wolden. Sacht den heer van Oy: »Laet den haem drieven, off ick sall en u doen drieven laten." Und so is der haem an die Hoenreport angedrieven, alwair die wacht den haem gevischt, ende hefft hij, tuige, die wacht twe vainen [bier] gegeven, die sij dairup verdroncken.

Sabb°. post Laurentij mart.: Die contschap gegeven van Johan Kremer, is Geert van Oy, heer van Oy, in presentie van sijn l. broeder Herman van Oy, ende sijn ohem Johan van Boitbergen, vorgelesen, ende angesacht sulx to wesen ongeboirlick, als wesende die platz ende stroim int schependom. Dat eyn erber rait nyet behoirt to gestaden, noch to lijden, dat die borgeren in oir possessie soll turbiert werden, doch begerende sijn l. bericht ende antwort. Die heer van Oy hefft gesacht, dat die dingen tom deill also wie die conschap gegeven vermeldet, geschiet. Doch hed sijn l. brieff ende segell, dat die visserie hem over desen stroim toqueme, van fursten ende heren. Dairvan presentirende copien to willen verthonen, seggende: »so soin als ymantz dairtegens doin will, mocht hem vor sijnen competenten richter........, bekennende oick eyn borger deser stat to wesen.

Eijn erber rait befindende die possessie van to moghen vissen bij onse borgeren int schependom, van onverdencklicken jaren gewest ende noch to sijn, is die her van Oy angesacht, dat eyn erber rait eidzhalve verplicht, die stat gerechticheit vor to stain ende die to verdedigen, bis ter tijts ende so lange dat dieselven uyth oire hebbende possessie, mit ge-

*) Misschien verwant met *geswel*, dat in het MNB. *bildlich aufgeblasenheit* (Lübben, MND.WB.) beteekent, dus brutaliteit? Ter plaatse der iets verder door correctie onleesbaar geworden woorden, stond eerst *steeck*, doch dit werd doorgehaald.

*) Swelis, soort van een schuit. „Te Lenth overgefaren mit twe schuitten, soo menn mit een sweilis niet faren köst om dat ijss will." Sted. Rekenboek 1570, fo. 152°

boirlicke rechten gestoten sijn sullen. Ende totten einde is den borgeren bevolen, die possessie int schependom to vissen to continuiren. Ende so seer derselve Johannes daitlick bejegent [is], gedenkt eyn erber rait dieselve dairom to verdedigen ende oir hoefft to wesen. End dwijl die heer van Oy bekent, eynen borger to wesen, wurd hem [angezegd] gehorsamheit to leisten ende nyet daitlich durch sich off ymant anders tegen den borgeren vor tho nemen."

Den 8sten Maart 1610 wordt de stadsgerechtigheid voor de visscherij gezegd zich uit te strekken »van de sluisen af tot aan het Vrouwendaal." De heer van Ubbergen dacht daar anders over. Te zijnen behoeve getuigden twee zeventig-jarigen, dat de visscherij van den heer van Ubbergen altijd gereikt had, »van de Lombertsbleyck aff, ende oick beneden die bleyck, hent opwarts tot aent Persingsewater toe." — Die bleek, met het waschgoed, dat er op ligt te drogen, hemden, groote kragen, een slaapmuts met bandjes en ander linnen, ziet men op het grondplan van Nijmegen in Slichtenhorst, op den linkeroever aan den mond van het Meer. — Geen der beide bovengenoemde partijen gaf zich gewonnen, waarop de stad, 3 Maart 1613, besloot, met het visschen in het meer, als in 1610 bepaald, te blijven doorgaan, totdat de heer van Ubbergen zijn recht bij zegel en brief, of op andere gronden zou kunnen bewijzen. Het bewijs werd niet geleverd, behalve in het wijsdom der twee ouden van dagen in 1610, en het was daarop steunende, dat de heer van Ubbergen in 1654 het vischwater verpachtte »van de sluis tot het Vrouwendaal toe, bij het pannenhuis van den richter Halderen zaliger." De stad nam weder hetzelfde middel te baat als in 1565 en in 1613; zij gelastte haar dienaars in dat water te gaan visschen en de fuiken, daarin door de Ubbergsche pachters bij het pannenhuis gelegd, weg te nemen.

Bij den aankoop der heerlijkheid Ubbergen door de stad in 1764, werden ook eenige pachtcedulen van de visscherij in het Meer overgegeven, die later een plaatsje gevonden hebben in het Gemeente-Archief. Enkele kleine bijzonderheden komen daaruit aan het licht, o. a. leest men in het contract van 1610, dat de meesteren der St. Olofs-Broederschap te Nijmegen op hun teerdag mochten visschen in het Meer van de sluis af, tot »aent pasken (boschje) onder teegen den Ubbergschen windmoelen toe," en die molen stond op den heuvelrand, nagenoeg boven het Vrouwendaal. Den 28sten Febr. 1660 wordt de visscherij door den heer van Ubbergen verpacht, »beginnende van den grooten willigenboom aff, wes aen de losplaetse tot Ubbergen." De pachtprijs was toen *f* 12 's jaars. Wederom wordt de visscherij, strekkende »van den heer van Oy's water aff, tot aen de losplaets", verpacht 25 Mei 1674, ditmaal door vrouwe Odilia van Raesvelt, douairière tot Ubbergen, blijkbaar een dame met een goed oog voor zaken. Niet alleen stelde zij de pachtsom op *f* 19 's jaars, altijd een jaar vooruit te betalen, maar zij voegde er nog

eenige kleine clausulen aan toe. Vooreerst zou het mevrouwe van Ubbergen vrij staan, in het eerste pachtjaar drie trekken te doen met de zegen, van den heer van Ooi's water af; verder moest de pachter de pachtersche waarschuwen, wanneer hij van plan was te visschen met de zegen, en telkenmale, dat hij daarmede vischte, moest hij van de vangst haar doen toekomen »een sode, genoech synde voor haar mesnage." Men ziet, de gravin van Ubbergen had, zooals men dat noemt, den pachter het vel over den neus gehaald. Hoewel het contract over zes jaren liep, had hij er binnen drie jaren dan ook zijn bekomst van.

Den burggraaf Diederik van Welderen mocht het den 10den Mei 1677 gelukken, iets minder bezwarende voorwaarden te verkrijgen. Aan hem verpachtte vrouwe Odilia de visscherij in de heerlijkheid, »beginnende aen de stadssluis en aen de schotwilligh eindigende," voor zes jaren, tegen *f* 16 's jaars, vooruit betaald. Bij contract gedagteekend 23 Febr. 1678, pachtte hij de visscherij »van de Watersteeg af tot aan de schotwilg toe," voor zes jaar, tegen *f* 12 's jaars, en den 23sten Juli 1686 werd er nog bijgevoegd voor twee jaren, dat gedeelte, dat zich uitstrekte »van de stadt off dorpel van de sluys, tot aen de schortwillich," waarvoor hij *f* 25 had te betalen.

Uit deze contracten blijkt, dat de heer van Ubbergen gezegevierd had in het geschil met de stad. Blijkbaar was hij er in geslaagd, onze heeren te overtuigen, dat zij ongelijk hadden in hun pretensie. Doch zij gaven het daarom nog niet op, maar bleven zoeken naar tegenbewijzen. Nog in 1683 worden, naar uitwijzen eener raadsresolutie van 5 September, gecommitteerden uit den raad, die in conferentie geweest waren met den heer van Ubbergen aangaande de visscherij van het Meer, bedankt voor hun moeite en verzocht de noodige stukken op te zoeken, »dienende tot bewisinge van deser stadtrechten." Het schijnt, dat er niets gevonden werd, want later hoort men niet meer van deze kwestie. In datzelfde jaar werd er door den stadstimmerman een paal aan het Meer gezet, »tot ontscheydinge van 't Schependom en Ubbergen." Aan drie zijden was deze paal gebrand met het stadswapen, aan de vierde zijde met de afbeelding van een galg. Die galg was een »tot hier toe en niet verder", voor personen, die uit stad en schependom gebannen waren. Dat punt mochten zij niet overschrijden, op pene van de galg, gewoonlijk vervangen door een geeseling.

De heerlijkheid Ubbergen werd in 1764 door vrouwe Genoveva Maria, gravin van Welderen, geboren van Steenhuis, verkocht aan de gebroeders de Mist, industrieelen te Nijmegen, die haar kort daarop aan de stad Nijmegen overdeden. Het heerenhuis werd afgespleten en apart verkocht, »mitsgaders het privative regt van visscherij int riviertje het Meer, voor so verre de vorige eygenaaren daertoe beregtigt mogten sijn." Dit was, zooals het in een volgende leenacte wordt opgegeven, »het

riviertje het Meer, beginnende aan het boveneynde van de derde Rietbaan tusschen Ubbergen en Persingen, en eindigende bij de Meersluis bij de stad Nijmegen."

Behalve het recht op de visscherij, trachtten de heeren van Ubbergen oudtijds andere aanspraken op het Meer te doen gelden, die minder gegrond waren. In 1612 was er een schuit met hout beladen, van Cranenburg komende, omgeslagen, tengevolge waarvan de schipper verdronk. Daarop beweerde de heer van Ubbergen, dat het hout, de schuit, alsmede de kleederen, die de drenkeling bij zijn verdrinken droeg, als schipbreukige goederen aan hem, heer van Ubbergen, vervallen waren, aangezien het ongeluk in zijn heerlijkheid had plaats gehad. Dit was inderdaad een oud landsheerlijk recht, schoon de wetten omtrent schipbreukelingen reeds vroeg verzacht waren. De weduwe van den verongelukten schipper betwijfelde de billijkheid van dezen eisch, en riep den bijstand in van den Raad. Deze ontbood Karel Vijgh, heer tot Ubbergen, voor zich en bracht hem onder het oog, dat dergelijke aanspraken in strijd waren »met het gemeyne recht ende costumen, ende alle menschelijckheit, in het Rijck van Nijmegen niet toegestaen, en daerenboven bij de crimineele constitutie van Karel V, als een onredelijck gebruick ende corrupteele" gebrandmerkt. Daar niettemin de jurisdictie hierin questieus was, werd de heer van Ubbergen vermaand zich nader te bedenken, en den zoon van den verdronkene gelast met genoemden heer in compositie te treden. — Eenmaal was het inderdaad in Gelderland gebruikelijk geweest, dat zoo iemand »onnoselijcken" omgekomen, was, b.v. door een ongeluk met een wagen, paarden en wagen of kar aan den heer vervielen. Maar dit werd reeds in 1573, op den Landdagvaart te Nijmegen, afgeschaft.

Ook over een tol op het Meer verrezen er meermalen moeilijkheden met de heeren van Ubbergen, die pretendeerden, het recht te bezitten, daar tol te heffen. Het eerste voorbeeld, dat hiervan tot ons gekomen is, dagteekent van 3 Juni 1601, toen ingevolge klachten ingekomen bij den raad, dat de heer van Zuylen en Ubbergen zich veroorloofde, »tol-, veer- en weeggelden aan het Meer vóór dese stadt te vorderen," den koop- en schipluiden aangezegd werd, dat zij vrij en, naar oud gebruik, ongemolesteerd aan het Meer mochten laden en lossen, en dat mijn heeren, in geval van moeilijkheden, het voor hen zouden opnemen. Dat kan voor een tijdje geholpen hebben, doch uit een raadsbesluit van 9 Maart 1636 blijkt, dat de heer van Ubbergen toen een schip, met hout beladen van Cranenburg over het Meer komende, gearresteerd had, bewerende, dat »eenig van dat hout aan den heer, voor doorvaart, verschuldigd was." De raad beschouwde dit een »ongehoorde nieuwigheid" en verbood hem, dien tol te heffen, »diewiel den heer van Ubbergen geen jurisdictie in het Meer aldaar is competeerende." Toch

bleven de heeren van Ubbergen volhouden, dat dit hun recht was. In de raadszitting van 3 Febr. 1727 werd opnieuw door den burgemeester medegedeeld, hoe verschillende klachten waren ingediend, dat de rechter van Ubbergen zich sedert eenigen tijd wederom verstoutte, geld te vorderen van personen, die met beladen schuiten voeren »door het watertje, het Meer genaamd", en dat hij zelfs een schuit in beslag genomen had, van een schipper, die weigerde te betalen. Op grond van het besluit van 9 Maart 1636, werd het arrest op deze vaartuigen opgeheven en den heer van Ubbergen aangezegd, zich van dergelijke handelwijzen te onthouden.

Daarentegen deed de stad weder inbreuk op een andere pretensie van den heer van Ubbergen. In 1636 werd er een nieuwe portier aan de Hoenderpoort aangesteld, aan wien werd »vergost ende toegestaen het tellen van het faceelholt van Cranenburg te scheep coemende." Natuurlijk hadden de schippers, of wel de koopers van het hout, hem daarvoor een tantième te betalen. Hiertegen opponeerde de heer van Ubbergen, bewerende dat zijn voorvaderen »seeckere beneficie over 't tellen van 't faceelholt hadden, datt van Craenenburch te scheep door het Meer gevoert," en in zijn jurisdictie gelost werd. Bij besluit van 17 Febr. 1637, stelde de raad den heer van Ubbergen in het gelijk, en beloofde hem na het overlijden van den portier het beneficie terug te zullen geven. Kon hij eenig meer bewijs van zijn recht vertoonen, dan zou men hem onmiddellijk in het bezit daarvan stellen.

Zooals uit het bovenstaande ten overvloede is gebleken, was het Meer nog in de 17e eeuw een bevaarbaar water. »Dit stroompje," zegt Smetius (Opp. Batav. p. 21), »is niet breed, doch wel diep, en wordt door veel vaartuigjes bevaren, die hout uit de naburige bosschen en uit Cranenburg naar Nijmegen voeren." Van Cranenburg naar het Meer bestaat thans geen waterweg meer, maar op de kaarten van het Kwartier van Nijmegen in Pontanus en in Slichtenhorst ziet men, dat er in de 17e eeuw een gracht of vaart van dat stadje naar de Groote Wetering liep, die, zooals wij boven zagen, met het Meer in verband staat. Over de scheepvaart op het Meer verspreiden de raadssignaten en rekenboeken eenig verder licht. Uit vele aanteekeningen slechts enkele. Daar is al dadelijk een aardig voorbeeld te vinden in het rekenboek van 1526, toen het kasteel van Persingen, als open huis van den Hertog, gedurende den onmin met Karel van Egmond door de Nijmegenaars werd ingenomen en afgebroken: »Item doe die scheep nae Persingen, voeren, die gesellen geqwyt uutter herbergen tot Evert van Essen, daervoir betaelt 7 st." Dat was een gedeelte der burgermacht, die het kasteel ging belegeren. En dat er niet alleen kleinere vaartuigjes, *navigiolas*, zooals Smetius zegt, maar ook diepgaande voeren, zien wij uit een raadsresolutie van 21 Febr. 1611. Daarin werd bepaald, dat men opdat niet van noode zij, de

sluis bij zomer- en herfstdagen toe te houden, en het Meer te »steuten", ten behoeve der houtverkoopers, die met aken en »dypgaende scheepen het Meer gebruycken", op aanvraag der geërfden in de Neder-Ooi, aan den Kadijk, wier erven bij het toehouden der sluizen onderloopen en onbruikbaar worden, aan den Magistraat van Cranenburg schrijven zou, voortaan slechts lurdeynen en andere ondiepgaande schepen te gebruiken, die over de ondiepten tusschen de stad en Wielderen gemakkelijk heen konden varen. Grootere vaartuigen uit Cranenburg zouden dan te Wielderen ontscheept moeten worden, daar men niet van plan was, diepgaande schepen voortaan meer door te laten. Andere tijden, andere zeden. Het zou ons niet geraden zijn, tegenwoordig met een dergelijke boodschap bij de Pruisen aan te komen.

Ten slotte nog een kleine bloemlezing, betreffende een Meertol, waarmede ik tot nog toe geen weg weet: 1528. »Opten Meertol betaelt aen Dirick Meuss, 6 Phil. gul. Item die burgermeisteren myt eendeels van den meisteren van Sinter Claes, in bijwesen Henric van den Boenhoff, rekenmeister, mit Roeloff van Ewijck componyrt van den Meertol." In 1529 houden de burgemeesters met eenige meesters van Sinter Claes, weder »een kallingh (bespreking) met Roeloff van Ewijck, erfpachter, betreffende den Meertol." Wat dat voor een tol was heb ik niet kunnen uitvinden. Even geheimzinnig is het veer over het Meer, waarvan ook dikwijls sprake is, o. a. nog in het Rekenboek van 1794 en volgende jaren. In de 14e grossa der ontvangsten leest men daar: »Ontvangst van het provenu-goederen onder Ubbergen, o. m. het vheer over de rivier het Meer, in het jaar 1794 verpacht, niet ontfangen."

Nu nog een paar andere items: 1599, de stadstimmerman maakt riemen »voir die loirdennen van Cranenburgh." Er moet een druk verkeer geweest zijn, dat de stad eigen vaartuigen had, die op Cranenburg voeren.

1627. Bij besluit van 23 November wordt dijkgraaf en heemraden van de Ooi gelast, zeker steenen beeld, dat zij aan de nieuwe sluis buiten de Hoenderpoort hadden doen zetten, weg te nemen, »als smaeckende van superstitie ende affgoderije" en de »caste" daarvoor gemaakt toe te metselen. Gaarne zou men weten, welk afgodenbeeld men daar, in die ultra-protestansche tijden, kon hebben aangebracht.

1668, 20 Januari. 6000 oude Rijnsche leien uit het schip in het Meer, naar de Ooischans, de Broeren- en de Regulierenkerk gebracht. (Leidekkers Rekening). Die leien waren afkomstig van het kasteel van Cranenburg, dat toen afgebroken werd.

1882. Door minnelijke schikking, in den raad bekrachtigd op 18 November, worden eenige perceelen langs het Ubbergsche Meer aangekocht, in verband met plannen voor den aanleg van een nieuwen weg, tusschen

de St.-Jorisstraat en den Ubbergschen straatweg, waartoe de loop van een deel van het Meer moest worden veranderd.

Toen deze eeuw nog jong en in haar tientallen, en 's menschen smaak eenvoudiger was dan thans, behoorde het onder de kalme genoegens der Nijmegenaars, om zich door Christiaan Puplikhuizen, alias Christje de visscher, die in een huisje nabij het tegenwoordige Café Promenade woonde, over het Meer te laten roeien naar de Staart, een herberg, onder Wielderen. Voor een geslacht dat, met den dichter ten Hoet, overtuigd was, dat Ubbergen en Beek het aardsche paradijs in schoonheid evenaarden, zoo niet overtroffen, moet dat een genotvol tochtje geweest zijn. Een zaligheid was het voor hen met guitaar en zang dat stroompje op te gondelen, tusschen wilgenlanen en het Ooische weiland, met het steeds wisselend panorama der dicht begroeide, nog weinig bebouwde heuvelreeks, met kijkjes in stille valleitjes met »stulpjes" en »kluisjes" en het verdere ameublement der toenmalige sentimenteele poëzie. Te benijden waren die goede kinderlijke menschen, die zich zoo konden opwinden over het landelijk schoon van Ubbergen en Beek, dat zij lucht moesten geven aan hun gevoel in ontboezemingen zooals deze, die in ten Hoet's *Geldersch Lustoord* te vinden is: »O driewerf gezegend oord, drenk duizenden mijner broeders gelijk als mij, uit dien kosteloozen beker van hemelsche vreugde!"

Prins, later Koning Philips II, te Nijmegen.

16—18 October 1549.

Onlangs mocht ik een zeldzaam boek uit de bibliotheek van de Universiteit te Leiden ter lezing ontvangen, dat inderdaad in alle opzichten de *f* 100 waard is, waarvoor het, bij de verzending per post, verzekerd was. Het was een Spaansche foliant, in 1552 te Antwerpen gedrukt, ten titel voerende, in letterlijke vertaling: De allervoorspoedigste Reis van den zeer Hoogen en zeer Machtigen Vorst, don Philip, zoon van keizer Karel V, den Grooten, van Spanje naar de Duitsche Nederlanden, enz. door Juan Christoval Calvete de Estrella". Merkwaardig als dit werk op zich zelf is, het onderhavige boekdeel rijst nog in waarde door de personen, die het vroeger bezaten en wier ex-libris op het schutblad geschreven staan. De eerste aanteekening is *Ex Bibliotheca Nicotiana*. Dat was de bibliotheek van den Franschen staatsman Jean Nicot, die van 1530—1600 leefde en den twijfelachtigen roem geniet, van het rooken in Frankrijk in de mode gebracht te hebben. Naar hem werd tabak toen ter tijde *herba nicotiana* genoemd, van waar ook het woord nicotine is afgeleid.

Achter Nicot's naam werd door den volgenden bezitter het woord *Olim* geschreven, terwijl hij zijn eigendomsrecht vaststelde, met de woorden: *Ex augustissima Bibliotheca Thuana*. Die tweede eigenaar was niemand minder dan Jacques Auguste de Thou, de vertrouwde raadsman van de Fransche koningen Hendrik III en Hendrik IV, vice-president van het Parlement, bij het nageslacht vooral bekend door zijn beroemde *Historia sui Temporis*, wiens zoon op last van Richelieu in 1642, met den markies de Cinq Mars, onthoofd werd wegens deelname aan de intriges van den hertog Gaston van Orleans. In welke handen het boek vervolgens verkeerde, wordt niet opgegeven. Misschien waren het de stormen der Revolutie, die het naar Nederland voerden; daar althans werd het, in het einde der vorige eeuw, door een mij onbekenden heer Van Hulthem geschonken aan Hendrik van Wijn, een der grondleggers van de

Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde, archivaris der Bataafsche Republiek, wel bekend door vele oudheid- en letterkundige geschriften.

Aan die vroegere bezitters ontleent het eerwaardige boekdeel een zeker uitwendig belang, maar niet minder groot is zijn inwendige waarde. Senor don Juan de Estrella, die deze reis in het gevolg van den prins mede maakte, was een ijverig, weetgierig man, wien het misschien eenigszins aan critiek, maar niet aan lust tot navorschen ontbrak. Van de geschiedenis van elke provincie, van elke stad die hij bezocht, geeft hij een beknopt, volgens de wetenschap van dien tijd juist overzicht, bij welks samenstelling hij blijkbaar uit de beste toen bestaande bronnen putte. De welbekende Guicciardini heeft dan ook, echter zonder den Spanjaard te noemen, een ruim gebruik gemaakt van diens schrijven, voor zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi.* Uitvoerig beschrijft Estrella verder al de schitterende feesten, die den jeugdigen Vorst in verschillende steden van het uitgebreide rijk zijns vaders werden aangeboden. Hij schildert met liefde de eerebogen en versieringen der steden, de luisterrijke ontvangsten, optochten, bals, tournooien en vertooningen, en beschrijft met liefde de kleedingen dergenen, die er aan deelnamen, haar stoffen, snit en kleuren. Immers hij leefde in een prachtlievenden tijd, toen mannen fluweel en satijn, kant en veeren droegen, evenals de vrouwen, en niet minder dan zij, een warm belang stelden in kwikjes en strikjes.

Den 2[en] April 1549 deed Keizer Karel een tweeledig voorstel aan de Staten: hij wilde zijn zoon Philips al aanstonds in de erflanden doen huldigen, en tevens een uniform successierecht invoeren. Hijzelf, wiens ziel dorstte naar de rust der stille kloostercel van San Yuste, zou den Prins niet vergezellen. Gaarne, zoo schreef hij later aan den Landdag, zou hij »onsen landen van herwerts over" bezocht hebben, om den Prins voor te stellen aan zijn beminde onderdanen, »mer want vermits onse indispositie ons niet mogelick en is, die reyse te doen." In de zomermaanden van dat jaar trok de jonge Prins van stad tot stad, en werd alom gehuldigd. Ook het kleine Nijmegen genoot de eer hem binnen zijn wallen te mogen ontvangen. Wel kon dat stadje niet wedijveren met al de pracht, die de groote rijke steden van Noordelijk Italië, van Brabant en van Vlaanderen, die zelfs Amsterdam, Rotterdam en Utrecht hadden ten toon gespreid; toch was men over de ontvangst alhier ook zeer tevreden. Wat Estrella dienaangaande mededeelt, zal ik woordelijk wedergeven, terwijl ik zijn verhaal aanvul met enkele huiselijke détails uit het stedelijk rekenboek, die ons een kijkje achter de schermen vergunnen.

Zooals gewoonlijk bij dergelijke gelegenheden, begon men met een grondigen en hoog noodigen schoonmaak van dat gedeelte der stad, dat onder 's Vorsten oog zou komen. De Burchtpoort, die aan het einde der Burchtstraat stond en toegang verleende naar den Burcht, waar de

Prins logeeren zou, werd door de naburen gereinigd, die daarvoor met een ton bier beloond worden. Gewoonlijk plachten vorsten, die over de Waal aankwamen, aan den mond van het Meertje aan wal te stappen. Zoo had Karel V gedaan in 1545 en zoo deed koningin Anna in 1570. Om redenen, ons onbekend, zou Philips echter buiten de Hezelpoort landen en lag zijn weg naar den Burcht dus, langs Hezelstraat, Markt en Burchtstraat. Uit die drie straten alleen werden niet minder dan 182 karren »drecks" weggevoerd. En zelfs toen waren zij nog niet behoorlijk schoon, en moest men den kliksteenen drie vanen bier schenken, »die die straete beter schoon maeckten, dan dat daegs te vooren gedaen was." Er schijnt een landingsplaats gemaakt te zijn; acht voerlieden voerden twee dagen lang zand aan de Hezelpoort. Ook is er sprake van »die brugge dair onsse burgere overtogen doe die Prince quam," en van »elsen slieten (palen) daer men die brugge mit ondersetten."

Op de Markt, vóór den Wijngaard, een taveerne aan de Noordzijde, werd een tribune opgericht, waarop de Prins gehuldigd zou worden. Vijftien dagen arbeidden onze timmerlieden daaraan, waarbij zij zich mochten gaan verkwikken in den Beer, in de Grootestraat. De drapeering dorst men onzen stadgenooten niet toevertrouwen. Daarmede werd gewacht tot de Prins in de stad was, en toen werd de tribune »met gulden laecken behangen," door diens dienaren, wien men daarvoor *f* 1. 10 st. vereerde.

Voor de eereschoten werden er 21 bussen uit de Stadsschuur (waar nu de Schouwburg staat) gehaald en op het Valkhof gevoerd, waarmede òf ons Valkhofplein òf ook het Bosch bedoeld kan zijn. Acht andere stukken werden op de Markt en bij de Hezelpoort geplaatst, en »soe men dat geschot mitter haest schoon moest maeken, in die Hezelstraet ende voir die poort," werd er in de Bonte Kraai, op den Ganzenheuvel, voor *f* 1.16 bier gedronken.

Geschenken moesten ook worden aangeboden aan den Prins, maar daarover had men geen hoofdbreken. De Geldersche steden hadden eens voor al afgesproken, steeds alle hetzelfde te geven; dat liep geregeld af: twee vette ossen, die ditmaal *f* 190. 14 st. kostten, en drie toelasten wijn, te zamen 14 aam 8 vierdel, dus meer dan 56 onzer ankers. Gewoonlijk waren er ook een aantal zakken haver bij, doch die worden ditmaal niet genoemd. Namens de geheele provincie ontving de Prins te Arnhem een som van 13,000 gouden leliën.

Den 12en October kwam Philips te Arnhem aan, waar onze burgemeesters en eenige raadsheeren op drie karren heenreden, teneinde tegenwoordig te zijn bij de huldiging van den Prins als hertog van Gelderland. Den 16en October vertrok hij naar Nijmegen. En nu laat ik het woord aan senor Estrella.

»Toen de Prins te Nijmegen aan wal stapte, traden hem de Burggraaf,

de raad en veel adellijke heeren en burgers te gemoet, zeer smaakvol gekleed, vergezeld van meer dan 2000 goedgewapende soldaten, met hun vaandels, pijpen en trommen, om hem op den oever van de Waal te ontvangen. Zij betoonden veel eerbied en gaven blijken van vreugde, terwijl een der heeren betuigde, hoe gelukkig de stad zich gevoelde, met de eer van het zoo hoog geschatte vorstelijk bezoek. Toen de plichtplegingen afgeloopen waren, werd deze rede beantwoord door den heer president Viglius, uit naam van den Vorst, in vriendelijke en welwillende woorden."

Die heer president was de Fries Viglius of Wigle van Aytta van Swichem, president van den Geheimen Raad te Brussel, Zegelbewaarder van het Rijk, Ridder van het Gulden Vlies, enz. Onder de 2000 soldaten moet men de burgerhopmanschappen verstaan. De stad had vrij diep in de beurs getast om haar burgers een goed figuur te laten maken. Bij Henrick van Bochem genaamd Hieltjen, was voor *f* 29. 5 st. »soe van Sent Oloff's (het Smidsgilde) wegen ende anders, aen sloeyer (zijnde?)" en naaizijde gehaald, om de vaandels te vernieuwen, benevens voor *f* 30, 2 st. aan »sloeyer", voor sjerpen, benevens handschoenen, voor»19 bevelhebberen van onssen burgeren." Daarop volgt het onvermijdelijke: »Tot Jasper van Mulichom hebben eens deels bevelslude verdroncken, als sy die burgers gemonstert hedden, ende doe zij den Prins ingehaelt hadden, 52 vaenen biers à *f* 7. 10 st. Den burgers die int harnass uutgeweest waren," elk hoofdman, naar ouder gewoonte, tot 20 hoofdlieden toe, 2 ton bier, die zij met de manschappen van hun hopmanschap opdronken *f* 100. Voor muziek was ook gezorgd; daarvan getuigt het Rekenboek: »Doe onsse burgere monsterden ende den Prins inhaalden," 4 vreemde speellieden *f* 3. 4 st.; twee trommesleghers; Jacob Vosken, steenmetzeler, 2 dage gespuelt *f* 1; een ander speelman, hier woonachtig, *f* 2. De vreemde speellieden waren, op last der burgemeesters, gehuurd door den waard in de Kuip, in de Ziekerstraat, die daarvoor en voor verteringen door de muzikanten te zijnen huize gemaakt, 18 st. brab. ontving.

Na het uitspreken der boven vermelde redevoeringen, vormde zich de stoet, en trad men de stad binnen, door de dubbele Hezelpoort. Estrella, die goed rondkeek, beschrijft ons deze poort nauwkeurig, met haar verschillende gebeeldhouwde steenen, welke thans nog op de plaats van het Stadhuis bewaard worden: »Boven de poort," zegt hij »las men de vrome spreuk *Si Deus pro nobis, quis contra nos?* Evenals de buiten-, zoo was ook de binnenpoort onlangs, ten jare 1541, vernieuwd. Boven die binnenpoort staan twee steenen beelden, in wapenrusting, die een schild vasthouden met de woorden *Hic Pes Imperii.* Daaronder het wapen van Keizer Karel V rechts, dat van de stad links, zijnde een gouden leeuw op een blauw veld, met de spreuk *Justus ut palma florebit.*" Deze détails zijn interessant. Dat de laatste spreuk op de poort stond, was

onbekend. Zij komt eveneens voor als de oudste zinspreuk op een Nijmeegsche munt, namelijk op den ongedateerden Snaphaan, die vroeg uit de 16e eeuw moet dagteekenen.

Wat er verder op dien dag geschiedde, meldt Estrella niet. Maar wij kunnen het nagaan uit het Rekenboek: er werd heel wat wijn gedronken. Kreeg de Vorst zijn 56 ankers, ook zijn gevolg werd niet vergeten; elk ontving meer of minder, naarmate van zijn rang. De posten, die daarop betrekking hebben, maken ons bekend met verschillende personen in het gevolg van den Prins, en met andere, die hem opwachting kwamen maken; in enkele gevallen wordt er bij gevoegd, waar ze gelogeerd waren. President Viglius, Roomsch Keys. Maj. raad, »tot meister Peter's, 9 stads kannen; onze gen. Heer de stadhouder Hoogstraten, 9 kannen, tweemaal; hij logeerde bij Lambert Lambertss, in de Ridderstraat. »Den heer der den Prince dat sweert voirfuyrden, tot Vyghenhuys, 7 stads kan; de markgraaf van Bergen, bij burgemr. Thomas van Triest, 8 kan; de afgezanten van Tiel en Bommel, elk 5 kan; de generaal-penningmeester der Koningin (Maria van Hongarije, landvoogdesse) 5 kan; de kanseliers van Gelderland en van Friesland, gebroeders, 7 kan; de Rijngraaf 5 kan; de heeren van Roermond, Venloo en Erkelens, in den Roden Burcht, 3 kan (er was een Roode Burcht op de Markt, een ander in de Burchtstraat); de fouriers van den Prins, in de Zwaan (Markt, zilversmid Bielen) 5 kan en 's anderen daags »doe sy om hadden geweest forieren," 14 kwarten; den heer van Aremberg, stadhouder van Friesland en den Landscommandeur, elk 9 kan; Aremberg nogmaals 9 kan; hij logeerde bij Johan Vaeck; 's Prinsen hofmeester, in de Zwaan, 9 kan; en den heer van [Batenburg en] Anholt, in den Helm (Burchtstraat, naast de tegenwoordige Harmonie), 5 kan.

Nu komt Estrella weder aan het woord: »Den volgenden dag, zijnde den 17en, ging de Prins naar de Mis in de groote kerk, een tempel van prachtigen (sumptuoso) bouw, van een ronde gedaante, door Keizer Karel den Grooten gebouwd en door paus Leo III gewijd." Voor die aanteekening zijn wij den Spanjaard erkentelijk. Zij toont buiten kijf, dat de beide kapellen van den Burcht toen bestonden. De Karolingische kapel, die Estrella rond in plaats van zestienhoekig noemt, een vergeeflijke vergissing, is voor hem de groote kerk, *iglesia mayor*, in tegenstelling tot de kleine kapel, onze »ruine of halve kapel", waarin de Duitsche oudheidkundige Dr. Plath weigert een kapel te erkennen.

»Na afloop van de godsdienstoefening, ging de Prins naar de Markt, waar de eeden afgelegd werden op een tribune, die met veel smaak versierd was. Vooraf hadden die van de ambten van Maas en Waal, Bommel en Bossenghat*) reeds trouw aan zijn Hoogheid gezworen in de

*) De Spanjaarden verwarren voortdurend de letters *b* en *v*: de eene kroeg-

koninklijke zaal [op den Burcht]. Van de Markt keerde men terug naar het paleis, een oud vorstelijk verblijf, op een heuvel boven de Waal gelegen, in het hoogste gedeelte der stad."

Verder kunnen wij onzen Spaanschen leidsman niet volgen, want hij gaat dan over, den oorsprong van Nijmegen in zuiver renaissance-stijl te verhalen, waarbij Magus, koning van Gallië, zoon van koning Dis, Bato, prins der Catten, Hessus, zijn zoon en allerlei andere phantastische gasten te pas komen. Die uitweiding eindigt met de legende van den Zwaneridder, doch in een vorm, die aanmerkelijk afwijkt van de gewone lezing.

Den 18en October vertrokken de Prins en de Koningin, welke laatste ons daar voor het eerst wordt voorgesteld, naar Middelaar en verder naar Venloo, Roermond en Brussel. Die Koningin, die in het boek slechts hoog zelden genoemd wordt, was Philips nicht Maria, koningin van Hongarije, sedert 1531 landvoogdes der Nederlanden. Zij had zich te Brussel bij het reisgezelschap aangesloten.

Voor het vertrek der doorluchtige gasten, had de stad Nijmegen nog enkele uitgestoken handen te vullen, die het Rekenboek aldus opsomt: »des Princen deurwairders, herauten, colveniers, trompetters, elk drie gouden kronen of *f* 12. 18 st.; de tapissiers, twee gouden kronen; de portiers *f* 8. 12 st.; des Prinsen en Presidents (Viglius) secretarissen en deurwaarders, elk vier gouden kronen of *f* 17. 4 st. Verder: »Item doe die Prince gehuldt wardt, onser stadt diener in den Ber vertert *f* 6. 15 st.; Doe die Prince wederom van hier reisden, die dieners verdaen in den Ber *f* 5. 16 st. Aan extra-wakers, die 's nachts rondgingen in de stad, toen de Prins hier was, *f* 16. 6 st. Aan de roedragers »die voel loopens gehadt" hadden bij dit vorstelijk bezoek, 3 kwarten wijn.

De eeden, bij deze gelegenheid op de Markt gezworen, in gewone omstandigheden, eerst na den dood van den regeerenden vorst afgelegd, werden ditmaal bij diens leven door den opvolger aan zijn toekomstige onderdanen en door dezen aan den toekomstigen vorst gezworen. Die van den Magistraat luidde bijna woordelijk als die van de Ridderschap en der kleine steden:

»Wij burgermeysteren, scepenen, raidt, gemeyne burgeren, ingezetene ende onderdanen der stadt van Nijmegen geloven ende zweren, dat wij, na der afflivicheyt der Key. Mat., onsser alregenadighste heer, hertoghe van Gelre ende grave van Zutphen (dien Got een goet lanck, salich leven verleenen wylle), U dem duerluchtichsten fursten, onsen genadichsten

houder schrijft ***aqui se vende vueno vino,*** de andere ***aqui se bende bueno bino.*** Zoo ook Estrella. Met Bossenghat bedoelt hij het eilandje Vossenhol, vroegeren naam van 's Gravenweerd, waarop Maarten Schenk later zijn Schenkenschans aanlegde. Het eiland wordt nogmaals genoemd op f[os]. 268 en 318.

heere, heere Philips, prince van Spaengnen, van beyden Sicilien, etc. Ertzhertoghe van Oestenrijcke, hertoghe van Bourgoignen, etc., grave van Hapsburgh, van Vlaenderen, etc. als hartoughe van Gelre ende grave van Zutphen, leen des heyligen Roemschen Rijcx, onsen natuerlicken, rechten ende eenighen erffheere ende landtfursten, ende uwe princelicke duerluchticheyt erven end naecommelinghen, gehoirsam ende holt wesen sullen, uwer princelicker duerluchticheyt nutz, orbere ende beste voerstellen ende doen; derselver schade ende nadeel weren ende wenden, met allen onsen besten vermoeghen. Ende voorts alle tgene doen sullen, dat goede, getrouwe ende gehoirsame ondersaten hueren natuerlicken, rechten ende eenighen erffheren te doen schuldich ende plichtich sijn. Alles getrouwelick ende ongeverde so moet ons God helpen ende alle sijne heiligen."

Wat prins Philips bezwoer, is te vinden in het Groot Geldersch Placaatboek D. I, bl. 36. Hoe koning Philips die beloften vervulde, daarvan heeft de geschiedenis in bloed aanteekening gehouden.

Bergendal.

Een blik in het Verleden.

MEMINISSE JUVABIT.

Hoeveel malen in een zomer gaat niet thans elk Nijmegenaar, die een veder van den mond kan blazen, naar Bergendal? Men bedenkt zich daar niet meer over dan men vroeger, in de dagen van *olim*, deed, om zich op het Hof eens te gaan vertreden. Maar de tocht naar Bergendaal, zooals men toen zeide, was dan oudtijds ook een gansch andere onderneming. Nu wipt men in de tram en binnen weinige minuten staat men voor het Hotel Bergendal. Zoo eenvoudig ging dat vroeger niet in zijn werk. Het was toen, laat ons zeggen vijftig of zestig jaar geleden, een heel gedoe om daar te komen, alles was zoo gansch anders dan nu. Wandelen was niet in de mode, en alleen een rijtuig met twee paarden kon dien verren tocht ondernemen. Men dineerde in die dagen om drie uur, half vier, waarna er, voor de feestelijke gelegenheid van een theedrinken in Bergendal, een open calèche met vier plaatsen verscheen, of voor een grooter gezelschap, een char-à-bancs, een gesloten, glazen kast met drie of vier banken, ook wel een »glazen" wagen genoemd, getrokken door een paar bonkige knollen.

In stap reed men den Voerweg af en de poort uit. Was het Zondag, dan geurden daar buiten schollen en scharretjes, op droogrekken gehangen, waarnaast de jeugd uit onze achterbuurten, onder druk »gesteggel", ijverig koekhakte. In een sukkeldrafje reed men langs de herbergen, die rechts en links stonden, en waren er kinderen in de char-à-bancs, dan dreunden zij onvermijdelijk het rijmpje op, dat op het uithangbord van de herberg van Kersten, links van den weg, te lezen stond:

In het Hof van Berlijn.
Weldoen en vrolijk zijn,
Dat is de beste vreugd op aarde.
Hier verkoopt men wijn, bier en brandewijn
En haver voor de paarde.

Nu ontrolde zich de groene Ooi voor onze oogen, vol koeien, veelal

met zadelruggen, en heupbeenderen, daar men een hoed op kon hangen; daar trippelden melkvrouwen, met in de zon stralende koperen melktuiten aan den arm. Dan voorbij den leerlooier Kersten, die in den hoek woonde, gevormd door den Ooischen dijk en den Ubbergschen weg. Daar rook het naar leder, en zag men looiturven op hooge rekken staan, benevens een huis door de mineurs afgebroken tot op de veroorloofde hoogte, toen de stijfhoofdige eigenaar zich niet had willen voegen naar de voorschriften, omtrent het bouwen binnen het rayon der vesting. *Ooizicht* of wel het *Mannendaal* en verderop het *Vrouwendaal*, waren de volgende huizen. Even voor het buitentje van den kunstschilder Van der Brugghen, betaalde men den tol, die thans verderop, even voorbij *Eik en Berg*, geheven wordt. Voor het tolhuisje, midden op den weg, zag men een groote vierkante ijzeren plaat, die met een weegschaal in verband stond, en het gewicht der daarop staande voertuigen aangaf, waarnaar de tolgelden berekend werden. Daarop passeerde men *Beekmansdal*, nu Café *Promenade*. Aan den weg, onder het Café *Valk* (vroeger een buitentje *Hartjesbeek*, in 1819 als café geopend) stond een onverkwikkelijk riekende stijfselfabriek, die aan den burgemeester van Ubbergen, J. van Hees, toebehoorde. Dan bereikte men het *Roode Hert*, nu *Eik en Berg*, toen tertijde een druk bezochten theetuin. Een weinig verder schemerde tusschen het donkere kastanjeloof het witte Ubbergsche kerkje, bezongen door den jonggestorven stadgenoot C. H. Clemens, in een eenvoudig gedichtje, dat toen elk Nijmegenaar kende en liefhad:

Tempel Gods, in 't groen verscholen, enz.

Weldra kwam men dan aan het mooiste punt van den weg, waar men links, beneden, het kasteel van Ubbergen zag liggen, eigendom van en bewoond door jhr. Dommer van Poldersveldt, een groot, wit gebouw, met groene jalousiëen, omringd door zware denneboomen en zich spiegelend in een vijver met feestelijk springende fontein, de eenige, die toen in de buurt van Nijmegen te zien was. Daar tegenover, aan de rechterhand, de steile, goudgele Mopsenberg. Het Moordenaarsgasje sloeg men in, dat sedert, ten behoeve van zwakke zenuwen, herdoopt is in Molenaarspad. Toch heeft daar nooit een molen gestaan, maar wèl zijn daar in den avond van 10 Nov. 1795, twee Zwitsersche onderofficiers, te Nijmegen in garnizoen, door een bende gauwdieven overvallen en vermoord. Uit de gerechtelijke verhandeling, waartoe deze moord aanleiding gaf, blijkt, dat hij voorviel boven aan het Moordenaarsgasje, dat toen nog geen naam schijnt gehad te hebben, want in het raadsbesl. van 27 Juni 1796, waarin deze misdaad besproken wordt, is de plaats beschreven als »in het Nederrijksche Wald". Door het Moordenaarsgasje kwam men te Bergendal, langs wegen, die nog wel bestaan, maar ongelooflijk veranderd, naar den smaak van velen, verfraaid zijn. Toen

stond daar geen enkel buitengoed: het was alles bosch en hakhout, hier en daar bouwland.

Dat was de eenige weg naar Bergendal, door rijtuigen bereden in die tijden. De weg, dien de tram nu volgt, heette toen de Oude Kleefsche Baan, want dat was oorspronkelijk en reeds ten tijde der Romeinen de weg naar Kleefsland. Hij liep over Wielder naar Kranenburg; voorbij dat stadje ging hij het land in, heuvelop, totdat hij Kleef bereikte, langs den tegenwoordigen uitkijktoren op den Cleverberg. Een schilderachtige zandweg was die Oude Kleefsche Baan, heuvels op en af, tusschen het eiken hakhout, met mooie gezichten op de stad en de omstreken. Op de hoogte links, waar thans een villa staat, verhief zich toen een molen, bekend als de *Molen van Post*, die voor jaar en dag grootendeels werd afgebroken en in een zomerhuisje veranderd.

Den naam Bergendal, dien nu deze geheele buurtschap draagt, zal men te vergeefs in onze oudere stedelijke bescheiden zoeken. Hij is dan ook niet van vroegen datum en misschien wel overgenomen van het beroemde landgoed van prins Joan Maurits van Nassau, bij Kleef. Mij is hij niet voorgekomen vóór 1750. Het was toen een »weerdhuis" of herberg, en dat dit huis werkelijk een voorlooper was van het tegenwoordige Oud Bergendal, blijkt uit verscheidene raadssignaten van genoemd jaar. Op den 17en April had daar een twist plaats tusschen twee Nijmeegsche heeren: het raadslid de Mist, stichter der zeepfabriek, tegenwoordig in het bezit van den heer Dobbelmann, had een Nijmeegsch koopman, van Elsenbroek genaamd, een slag met zijn zweep toegediend. Nu beweerde de schout van Wielderen, onder wiens jurisdictie Bergendal lag, dat deze vredebreuk »vor thür des Hauses Berch und Thal genannt, auff ohnstreitliches Clevischen territoir", had plaats gegrepen. De beide betrokkenen daarentegen hielden vol, dat zij op den weg vóór het huis gestaan hadden, dus op Geldersch grondgebied, daar de Mist op zijn chais, bespannen met twee paarden, was blijven zitten. Maanden lang werd over deze kwestie heen en weder geschreven met den Raad van Kleef, maar dat alles heeft voor ons geen verder belang, dan dat wij er uit mogen opmaken, dat het »weerdhuis" Bergendaal ter plaatse van ons tegenwoordig hotel Oud Berg-en-Dal moet gestaan hebben.

Weder gaan tal van zwijgende jaren voorbij, en het was 1825 geworden, voor wij weder iets van Bergendal vernemen. Het »weerdhuis" was in dien tusschentijd een buitenplaats geworden. Slaan wij een oude Nijmeegsche Courant op, die onze vaderen lazen halfweg tusschen Waterloo en de Belgische revolutie, dan vinden wij op 23 Maart 1824 de volgende annonce:

TE HUUR, *om op* 1 *Mei* 1824 *te aanvaarden:*

De aangenaam gelegen BUITENPLAATS *BERGENDAAL*, bestaande in een nieuw opgetimmerd HEERENHUIS, MENAGERIE, nieuwe acht-

kante KOEPEL, TUINEN, WANDELINGEN en verder toebehooren, gelegen te *Beek*, een uur van *Nijmegen*, aan de groote Route naar *Cleve*, hebbende een voortreffelijk uitzigt over de *Ooi*, het ambt van *Over Betuwe*, enz.

Te bevragen bij den notaris P. Wiegand, te *Nijmegen*.

Blijkbaar heeft dus het »weerdhuis", de latere buitenplaats, zijn naam aan deze buurt gegeven, die in bovenstaande annonce nog Beek genoemd wordt. Wie op die buitenplaats 's menschen lot deelden, wie daar bij beurten juichten en treurden, wij weten het niet: hun namen waren geschreven in water. Het huis werd in 1824 gekocht door zekeren Hendriks, die het in een logement veranderde, want C. ten Hoet in het *Geldersch Lustoord*, waarvan de eerste druk in 1825 verscheen, noemt, van Bergendal sprekende, eerst »de herberg, alwaar de Koning van Pruisen uithangt." Dat huis is nu nog kenbaar aan den eeuwenouden lindeboom er voor en aan zijn tuin aan den overkant van den weg. »Even voorbij de herberg," gaat ten Hoet dan voort, »komt men aan een andere, en wel aan de eigenlijke herberg, welke de Nijmegenaars bedoelen, wanneer zij van Bergendaal spreken. Voor dezelve levert een dubbele rij van zware lindeboomen een verkwikkend lommer op, terwijl achter dezelve eene vallei, bekend onder den naam van het Filosofenpad, tusschen de bergen zich naar beneden kromt. Uit bijna al de vertrekken dezer herberg heeft men een verrukkelijk gezigt: doch dat, hetwelk men van de oostelijke bovenkamer geniet, aarzel ik niet voor het schoonste uit den geheelen omtrek te verklaren." Dat uitzicht zal men daar thans te vergeefs zoeken, het hout is ons, zooals zooveel andere zaken sedert dien tijd, geheel »over den kop gewassen". In het *Handboekje voor Reizigers, welke vermaakshalve de stad Nijmegen en haren Omtrek bezoeken*, dat kort na het *Geldersch Lustoord* verscheen, wordt »het logement *Bergendaal*, boven het dorp Beek", ten sterkste aangeprezen. Zooals ten Hoet in de bovenaangehaalde woorden opmerkt, werd de landstreek in 1827 door de Nijmegenaars reeds Bergendaal genoemd. Dit blijkt ook uit een annonce in de Nijmeegsche Courant van 3 April 1827, luidende aldus:

»Uit de hand te koop een BUITENGOED met twee TUINEN en een BOOMGAARD, beplant met onderscheidene soorten van VRUCHTBOOMEN, met omliggend HOUTGEWAS, hebbende een ruim en bijzonder fraai uitzigt op onderscheidene om dezelve gelegene Steden en Dorpen, liggende achter het huis van *HENDRIKS*, te Bergendaal.

Iemand hiervan gading makende, vervoege zich bij *J. R. DERKS*, in de *Stad Keulen*, naast de *Plaats Royal*, te Nijmegen."

Met dit buitengoed is de tegenwoordige *villa Berglust* bedoeld.

Onmiddellijk voorbij Oud Bergendal begint die merkwaardige streek, die den naam van Holledoorn draagt. Eeuwen lang is zij onder dien naam bekend geweest. De oudste mij bekende melding komt voor in

een oorkonde van 24 Dec. 1515, waar men leest »in die streek van het Nijmeegsche Rijkswald, die gewoonlijk genoemd en gezegd wordt in dye Haeldoern". En hoever zich die streek uitstrekt ziet men in een stuk van twee jaren later, toen Karel van Egmond den wil zijner moeder Catharina van Bourbon bekrachtigde, waarbij deze het toekomstige kapittel van de St.-Stephenskerk doteerde. Daarbij bepaalde hij, dat het kapittel zou bezitten twee hoeven land in het Rijkswald, dat gewoonlijk in dye Haeldoern genoemd wordt, strekkende met het voorste gedeelte tot aan den gewonen tolweg en met het achterste gedeelte tot Groesbeek. In de rekeningen van den waldgraaf van het Nederrijksche Wald in 1560 en daaromtrent wordt deze streek vaak kortaf »den Doernt" genoemd. Zoo b.v.: 1560, »Twye sleghen (hout) boeven die Doernt, gemynt (gekocht) bij M. Steven Heyden, scholaster" [van de St.-Stephenskerk]. In de 17e eeuw reikte de Holledoorn nog tot bij den Uilenput. Zoo ziet men in het Signaet van het Rijkswald; toen genoemd goed den 12 April 1692 verkocht zou worden, werd het beschreven als »gelegen in de Water Meerwijck, palende Oostwaarts aent Hooldoorntje, Noordwaerts aen het Kerssendael," enz. — In het stedelijk rekenboek van 1562 leest men, dat de stadsvoerman heeft »gehalt een block in den Hoel Doern ende een kar holts, mit viff perden." Wederom werden er groote hoeveelheden hout gehaald in 1580, om te gebruiken bij het geschutgieten. Twee jaren later gaat de heer van Groesbeek en Persingen met zes man, »in die Holdoren ende opt Hoichwalt, om Gort, die 't Obbergen te wonen placht, te suicken." In 1573 werd de bode »naar Groesbeeck" gezonden »ingen Hoel Dorren, om te vernemen nae die Geusen." Den 25en Jan. 1589 werd in den raad bericht, dat zekere Jacob van Wierdt, van Kleef naar Nijmegen gaande, »in die Hongdoornte gevangen genomen was. Het was toen een afgelegen oord, gansch niet gemoedelijk, en ook nog twee eeuwen later niet *geheuer*. Nog in een raadssignaat van 5 Juli 1747 leest men dat, daar, op 14 en 15 Juli, een groote drijf- en klopjacht op struikroovers, vagebonden en landloopers zou gehouden worden. In den tijd, toen Schinderhannes en zijn bende de grensstreken van Pruisen onveilig maakten, was de Holledoorn geenszins de aangewezen plaats voor eenzame wandelaars en was het niemand geraden in het Philosophenpad te gaan philosopheeren, tenzij het hem lustte de onzekerheid der aardsche goederen op zijn persoon gedemonstreerd te zien.

Hoewel de naam Holledoorn niet aangetroffen wordt vóór de 16e eeuw, moet hij toch ongetelde eeuwen ouder zijn. Letterlijk, als ontleend aan een hollen doorn (groeit de doorn ooit tot een boom met een stam, dik genoeg om hol te worden?), zal men hem niet moeten opvatten. Daartoe zijn er te veel plaatsnamen, die op doorn uitgaan. Het is een wijdverspreide uitgang, die reeds zeer vroeg voorkomt. In het Anglosaksische gedicht *Zang eens Reizigers* wordt verhaald, hoe Offa, heerscher der

Angelen, de grenzen bepaalde tegen de Myrgingen, bij Fifel*dore*. Waar die plaats lag, is niet bekend; bij Myrgingen heeft men wel eens aan Merovingen gedacht, te meer omdat zij ook Swäfen genoemd worden, dat door sommigen als een oude naam der Zeeuwen is beschouwd. Als voorbeelden van plaatsnamen op doorn, dore uitgaande, vallen mij de volgende in, maar er zijn er vrij wat meer: Apeldoorn en Appeltern in Gelderland. Appeldorn, achter Kalkar, en Appledore in Engeland. Attendorn in Westphalen, Hellendoorn, IJzendoorn, enz., benevens tal van plaatsnamen, die met Doorn beginnen. Naar de beteekenis van het woord kan men slechts gissen; misschien kan het van Keltischen oorsprong zijn, in het Iersch toch, dat een tak van het Keltisch is, beteekent *doire*, *duire*, bosch, woud. In Groningerland en elders geeft men den naam roode *doorn* aan een soort van grond, die overeenkomst heeft met klei. Beide beteekenissen, van bosch en van klei, eigenen zich tot de samenstelling van plaatsnamen en passen op onzen Holledoorn.

In latere jaren is er een steenfabriek in den Holledoorn verrezen. De geschiktheid van den bodem voor die industrie was den Romeinen reeds opgevallen. Ook zij hadden daar een steenbakkerij, zooals daar gevonden tegels getuigen, waarin letters gekrabd waren vóór het bakken. De eene vertoont een dubbel cursief Romeinsch alphabet; op den anderen teekende de pannenbakker Quartus aan, dat hij op zekeren eersten van de maand Juni 214 tegels vervaardigd had. Hoe mag de wereld er op dien eersten Juni uitgezien hebben? Hoe dat Nijmegen, waar die Quartus op feestdagen zijn loon ging verteren? — Nog heden ziet men links van het door het hout slingerende voetpad naar den Duivelsberg een diepe vallei, met te steile wanden om door de natuur gevormd te zijn. Zij is gegraven door de Romeinsche werklieden, die daar hun leem en klei tot baksteenbereiding gingen halen. Zelfs de weg, dien hun met leem beladen karren volgden, is kenbaar aan de laag leem, die hem bedekt, terwijl het voetpad voorbij den kuil uit zuiveren zandgrond gevormd is.

Dat in den Holledoorn vele Romeinsche oudheden gevonden zijn, is elk Nijmegenaar bekend, veel daarvan wordt in het Gemeente-Museum bewaard, veel is naar Leiden gebracht. Nog voor weinige jaren stond er een boerenhuisje aan den weg, welks muren geheel uit daar ter plaatse gevonden Romeinsche tegels waren opgetrokken door een landbouwer, wiens vroegere woning door den bliksem vernield was. Het moet daar, te midden van het oerwoud, in dat station aan den weg van Noviomagum naar Castra Vetera (Xanten), eenmaal een druk Romeinsch soldatengewoel geweest zijn. Ook daarvan »spreken de steenen." Tegels en dakpannen getuigen, dat er detachementen gelegen hebben van niet minder dan negen of tien verschillende Romeinsche legioenen, *) benevens

*) Volgens de stempels op tegels: LEG I. M(*inerva*) P(*ia*) F(*idelis*); LEG. II;

hulptroepen, o. a. een vendel Britten. Aan de Romeinen zijn wij Nijmegenaars zoo gewoon, dat wij ze haast als onze eigen voorouders beschouwen. Het treft mij dan ook met oneindig machtiger indruk, dat er in den Holledoorn een paar munten van Totila gevonden zijn, van Totila, den Koning der Gothen, wiens horden Rome in 546 innamen en erger plunderden dan de drie vorige zwermen van barbaren gedaan hadden. Hij was zelfs voornemens de Eeuwige Stad met den grond gelijk te maken en in een veeweide te veranderen. Van dien barbarenvorst zijn in den Holledoorn twee munten gevonden, een zilveren, waarvan In de Betouw spreekt (*de Fib. Ant. p.* 32) en een bronzen, die voorkomt in den catalogus zijner eigen verzameling.

Dr. L. J. F. Janssen, conservator van het Leidsche Museum, deed op gouvernementskosten voor tal van jaren vrij uitgebreide opgravingen in den Holledoorn, waarbij fondamenten van gebouwen, hypocausten, enz. werden blootgelegd. Welk een genot was het mij, als jongen, daar bij te staan en den vriendelijken geleerde te hooren uitleggen en verklaren. Met welk een gespannen verwachting zag ik daar die eeuwenlang begraven voorwerpen uit den schoot der aarde ophalen. Daar zagen dingen weder het zonnelicht, die minstens veertien of vijftien eeuwen verborgen gelegen hadden en het laatst door Romeinsche handen waren aangeraakt. En hoe geheel anders was dat Bergendaal en de Holledoorn in die dagen onzer jeugd. Een ware woud-eenzaamheid, waar men *Siegfrieds Wald-idylle* in het geboomte hoorde fluisteren, waar de nachtegaal sloeg, de houtduif kirde en de vroolijke schrille kreet van den meerkol weerklonk door de loofgewelven. Alles was daar zoo stil en rustig. De wereld dacht toen nog niet aan wielrijders, pleiziertreinen en »dagjes-menschen", die, zoo wij hun rumoerigen benden al eens ontsnappen mogen, toch overal hun sporen achterlaten in den vorm van vettige couranten uit alle oorden van ons land en Kleefsland, foeliepapier van bonbons en chocolade, gebroken flesschen en dergelijke overblijfselen hunner *nopces et festins*.

De terugreis naar de stad werd veelal genomen door den zoogenaamden Hollen Weg, die onder langs den Sterrenberg loopt, en uitkomt bij den voor een jaar of wat verdwenen watermolen, toenmaals verbonden aan de broodbakkerij van de Wed. Braam. Over dezen weg is de tijd niet heengegaan zonder verbetering. Het was in die dagen nog een mulle zandweg, waar, aan het benedeneinde, een heldere beek door de diepe karrensporen vloeide. Verder volgde men dan den straatweg. De poorten der vesting werden in dien tijd gewoonlijk een half uur na zonsondergang gesloten; voetgangers mochten 's zomers nog tot 10 uur, 's winters

LE. V; LEG. VI. V(*ictrix*); LEG. X. GR. INF. (*Germaniae Inferioris*); LEG XV; LEG XX. V(*aleria*) V(*ictrix*); LEG XXII PRI (*migenia*); LEG. XXX. V(*lpia*) V(*ictrix*).

vroeger, door het zoogenaamde klinket, een kleinen doorgang in de poort, de stad binnen komen. Nadat dit gesloten was, werd niemand zonder pas meer ingelaten. Paterfamilias, wilde hij in zijn bed overnachten, moest dus zorgen, zich bij den Plaatselijken Commandant van een pas te voorzien. Voor de gesloten poort gekomen, hield het rijtuig stil en schelde of klopte de koetsier. Men hoorde dan een knarsen van sleutels, een schuiven van grendels en de zware, met ijzer beslagen, donker roode poort draaide langzaam op haar scharnieren. Eerst nadat de sergeant van de poortwacht, bij het licht van zijn lantarentje, het briefje gelezen en zich overtuigd had, dat er geen gevaar voor stad en vaderland bestond, Lieb Vaterland kannst ruhig sein, mocht men de poort door en de donkere stad in. De duisternis werd daar slechts binnen kleine kringetjes zichtbaar gemaakt door olielantarens, op groote afstanden van elkander aan touwen hangende, midden over de straat. Zoo sukkelde men den Voegweg op en huiswaarts.

De Oudere Sociëteiten te Nijmegen.

Koffiehuizen kwamen in zwang in ons land in de tweede helft der 17e eeuw. Amsterdam had het eerste in 1663, waar de koffie, wier toebereiding toen nog een diep geheim was, bij contract geleverd werd, tegen 6 st. per mengel. Nagenoeg terzelfder tijd moet er reeds een te Nijmegen geweest zijn, in de Nieuwstraat, met welks bestaan wij alleen bekend worden door de volgende extra droge aanteekening in een raadsbesluit van 18 Oct. 1668: »In zaecken van de wed^{e} van zal. Otto de Haert, aenleggerse, tegens Jan Poein, verweerder, ter andere syde, verstaet een Eerbaer Raedt, datte verweerder wegens de twe jaer huishuir van 't huis van de aenleggerse in de Nieuwstraet, voer [de naam is niet ingevuld] *coffyman*, borge gebleven, daervoer instaen, ende die tot sijnen lasten neemen ende houden moet; met comdemnatie in de costen hiervoer aengewent." Uit dit besluit mag men opmaken, dat het koffiehuis geen goede zaken gemaakt had, dat de »coffyman" insolvent was geworden, en dat zijn borgtocht voor de huur moest opkomen. Een veertig jaren later is het de Engelschman Philip Savory, die in een raadsbesl. van 20 Mei 1702, als »coffyweerdt" voor ons optreedt. Zijn Café heette de Pauw en stond aan de Markt, ergens tusschen de Scheidemakersgas en de Broerstraat.

Vrienden plachten zich in de koffiehuizen op onderling bepaalde uren te vereenigen ten einde te discoureeren en te politiseeren. Zij vormden daar wat de Engelschen, met een woord van duisteren oorsprong, dat voor het eerst in 1648 aangetroffen wordt, een club noemden. Van zulk een vereeniging in een publiek lokaal, tot een vereeniging in een gesloten lokaal, was slechts een stap, en zoo ontstonden de sociëteiten in de tweede helft der voorgaande eeuw. Deze vermeerdering van het levensgenot vond haar weg naar Nijmegen vroeg in de 18e eeuw. Zij is ons echter alleen bekend uit één enkele noot, in een nu nagenoeg vergeten geschriftje: »Berigt van den Kerkenraed te Nijmegen, over de Vrijmetselarije", door de gebroeders Merkes, 1753. Daar leest men op bl. 56: »Voor omtrent dartig

en meer jaeren was binnen Nijmegen een confrerie van heeren van 't eerste fatsoen, onder den naem van 't Fransche Collegie. Dit heeft jaeren stant gehouden, komende de leeden weekelijks bij malkanderen; 't ontbrak doe niet aen nieuwgierige bemoeiallen, die op allerhande wijsen sogten te ontdekken, wat daerin verhandelt wierd. 't Behaegde die heeren egter niet, om dat aen de klock te hangen." Dit geheimzinnige college — college was toen de naam voor de latere club, men denke aan Frederik den Groote's Tabacks-collegium en aan sommigen van Cornelis Troosts teekeningen — was denkelijk de eerste club of sociëteit, die binnen Nijmegens wallen bloeide, maar wij kennen ongelukkig alleen haar naam.

Meer bijzonderheden zijn tot ons gekomen omtrent een tweede, die in 1760 ontstond. Dat was evenwel nog slechts een weinig georganiseerd prototype, niet veel meer dan een protoplasm, van een sociëteit uit den tegenwoordigen tijd. Een gelukkig toeval heeft gewild, dat een exemplaar van het reglement dier sociëteit is bewaard gebleven, en een plaats heeft gevonden in de bibliotheek van het Museum van Oudheden alhier. Het is een klein octavo boekje, ten titel voerende: »Reglement der Sociteit tot Nijmegen, onder de Zinspreuk *Alles op sijn Tijdt*", gedrukt bij A. van Goor, 1760. Enkele artikelen uit dat reglement geven ons een duidelijk inzicht in het wezen en de organisatie van deze vereeniging, opgericht op 2 Febr. 1760. Men begon met een inteekenlijst te openen, waarop het, »sonder sig aan eenige order of rang te binden", een ieder vrij stond als lid toe te treden. Die liberale bepaling verhinderde niet, dat onder de 52 heeren, welke toetraden, de namen worden aangetroffen van leden der hoogste familiën onzer stad, drie van Bylandt's, twee van Lynden's, een van Haersolte, van Randwyck, van Renesse, van Haeften, van Balveren, van Nievenheim en andere. De entrée was bepaald op één ducaat (*f* 5.50), »jaarlijks op de Groote Vergadering van 1 Mei te continueren", in andere woorden, de contributie was ook een dukaat. De vijf commissarissen moesten zorg dragen, dat er »een convenabel vertrek of vergaderplaats" gehuurd werd, en zich belasten met den aankoop van zoodanige goederen als noodig mochten zijn, eenige »speultafels, schack en damborden; item de beste couranten en nieuwspapieren, die by de sociteit zullen bewaard en verzameld worden, item een kleine atlas of eenige der beste landkaarten, het Recueil Militaire, Resolutiën of Extracten, Dibbetz' Woordenboek, Hubner's Genealogische Taeffelen, of dergelyke werken van algemeen nut, en verder alle huiselijke of nodige kleinigheden." Het zal niemand veroorloofd zijn eenig papier, boek of meubel, de sociteit toebehoorend, uit het vertrek mede te nemen, op boete van vier zestehalven (zestehalf = 27.5 cts.) en restitutie van dien, waartoe de kastelein zal hebben toe te zien. Wie wilde toetreden, nadat de inteekeningslijst gesloten

was, moest zich aan ballotage onderwerpen, die maandelijks zou plaats hebben en waaraan minstens 12 leden moesten deelnemen. Om toegelaten te worden, moest men drie kwart der witte »kogels" verkregen hebben, of drie witten tegen één zwarten.

Maar het vreemdste komt nu; art. 6 luidt: »De dagelijksche bijeenkomst zal wezen van 's morgens half elf tot twee uur, *en verder niet*, 't en ware bij nader goedvinden en daarop te nemen order. Gedurende dien tijd zal men van een goed vuur, zoolang als het noodig is, voorzien zijn, alsook van de nieuwspapieren als voorgemeld, en schoone Pijpen, *doch nieta anders;* 't en ware iemand iets voor eigen rekening en zonder anderen hinderlijk te wezen verlangde, of den kastelein verzocht te willen aanbrengen. Sullende het aan een ieder alsdan vrijstaan om voor tijdkorting eenig gepermitteerd spul, tsij met kaarten, schack of dambort te speulen, doch geen spul van hasard, nog dobbelsteen, tot wat spul het ook sij, ten einde anderen door een lastig gerucht of geraas niet te vervelen." Men bedenke, het gezelschap beschikte slechts over één kamer.

Art. 7. Men zal zich in alle discretie en vriendelijkheid verstaan en zich wel onthouden van alle contentieuse of hatelijke discoursen, lecturen en expressiën; dus mede van alle fat (vgl. het Fransche en Duitsche *fade* = flauw) en absurd gezwets, gevloek en onbetamelijkheid, op pene van, na vriendelijk vermaan, van de sociteit »versteeken" (verstoken, ontzet) te wezen.

Wekelijks zal men een sesthalf in handen van den secretaris contribueeren, zonder zich te laten manen. Bleef men na aanmaning drie of vier weken in gebreke, dan zou men geen stem meer hebben op de vergaderingen, noch bij balloteering, alvorens het achterstallige was betaald. Bij langer verzuim was men van zijn lidmaatschap vervallen, tenzij men het dubbelde van het verschuldigde betaalde. Was men eenmaal vervallen, dan kon men met ballotage weder intreden, mits de oude schuld afbetalende.

Voor elk spel kaarten moest men een sesthalf ten profyte van den kastelein of leverancier betalen, die daarvoor een bekwamen knecht zou stellen en onderhouden, ter dispositie en ten dienste van de sociëteit. De kastelein moest een inventaris van den inboedel opmaken en alles behoorlijk in orde en schoon houden. Wat een der leden mocht bederven, had deze op eigen kosten te vergoeden. Generale vergaderingen zouden plaats hebben in Maart en Mei. Het lidmaatschap kon men slechts bij een generale vergadering opgegeven, behalve bij sterfgeval of verandering van garnizoen. Art. 13. Men zal niemand, die geen lid is, toelaten, »'ten ware eenige fatsoenlijk heer, wonende buiten de stad, die geïntroduceerd zal mogen worden tegen betaling van een sesthalf aan den secretaris, en voor wiens gedrag de introducteur aansprakelijk blijft."

Dit reglement geeft ons een vrij uitvoerig beeld van een Nijmeegsche sociëteit, in het jaar onzes Heeren 1760. Er was deze eersteling een vrij lang leven beschoren, en toen er later meerdere sociëteiten alhier ontstonden, werd zij de Groote Sociëteit genoemd. Haar oudste vergaderlokaal is mij niet bekend; in 1805 was zij gehuisvest in het vroegere logement de Zwaan, op de Markt (thans de zilversmid Bielen), waar tevens een restauratie gehouden werd, en gelegenheid bestond tot het geven van diners, soupers, collations, enz. Op 23 Maart 1829 werd dat huis verkocht. Blijkens de couranten van dien tijd was het toen »een geheel nieuw, voor eenige jaren uit den grond opgetrokken, met een hardsteenen gevel prijkend kapitaal gebouw, tot hiertoe gediend hebbende voor de Groote Sociteit der stad, met vijf beneden- en negen bovenkamers, waaronder twee zalen, te weten de sociteitskamer beneden, geplafoneerd en geheel geboiseerd, met twee schuifbuffetten en slaand uurwerk; lang 15, breed ruim 5 ellen. Op de eerste verdieping, de onlangs voor concert- en danspartijen ingerichte zaal, geheel en met smaak gestukadoord, lang 20, breed 8 ellen." Het huis had een achteruitgang in het Rozen- (lees Rozenkrans)gasje. Waarschijnlijk had de sociëteit zich omtrent dien tijd ontbonden, althans latere berichten omtrent haar bestaan ontbreken.

Acht jaren na het ontstaan dezer sociëteit vernemen wij reeds van een tweede. Zij was gevestigd in het logement het Roode Hert, op de Markt, in het huis thans firma C. A. Vieweg en Zoon, uitgever der Prov. Geld. en Nijm. Courant. Dit huis werd op 22 Febr. 1768 door »de tijdelijke heeren directeuren en verdere leden van de sociteit binnen Nijmegen," aangekocht voor 7450 gl., en wordt in een schepenprotocol van 21 Juni 1773 beschreven, als »thans de Sociteit behoorende." Alle bijzonderheden omtrent haar ontbreken, alleen blijkt het, dat zij nog in deze eeuw bestond. Onder de Ontvangsten en Inkomsten van de Ellendige en andere Gevoegde Broederschappen, tusschen 1793 en 1810, worden »de Heeren van de Sociteit, in 't Hert genaamd", jaarlijks voor een erftins van twee schilden (*f* 1,50) opgegeven, die zij uit hun huis aan deze liefdage stichting verschuldigd waren.

Tegen het eind der vorige eeuw, toen partijschappen hoog gestegen waren en om het luidst schreeuwden, toen Keezen keften en Oranjeklanten brulden, vormden zich zoogenaamde clubs, in navolging van Parijs, waar sterk gedaan werd aan politieke tinnegieterij. Deze clubs hadden haar vaste vergaderlokalen, met zalen waar gerookt en gepraat werd, waar ook couranten en tijdschriften ter lezing lagen, doch waar men weinig dacht aan gezellig verkeer. Politieke discussie was daar de hoofdschotel, toch werden zij beschouwd als sociëteiten. Zulk een zoogenaamd »Vaderlandsch Genootschap" werd hier ter stede opgericht 27 Maart 1786. »De Algemeene Wetten en Inrichtingen van het Genootschap ter spreuke voerende *Voorbeelden Trekken*", zijn gedateerd:

Nijmegen, den 27 Maart 1788, herdrukt in 1795, met het dreigende motto:

Die Vrede en Vrijheid schendt — Geen Wet, noch Reden acht,
Vindt Eendragt, Moed, beleid in Bato's Nageslacht.

Het was dus een Keezenclub. Haar naam was ontleend »aan de gulden spreuk: Leeringen wekken, Voorbeelden trekken", doelende, zonder veel verband, op het voorbeeld van Claudius Civilis, wiens hoofd, vergezeld van twee ineengesloten handen, op het glazen zegel prijkte, dat thans in het museum bewaard wordt.

Het reglement dezer sociëteit, als »verbeterd" den 17 Maart 1795, »het Eerste jaar der Bataafsche Vrijheid", schreef o. a. voor: Art. 1. Dit Genootschap zal bestaan uit een onbepaald aantal leden, zonder onderscheid of ze van hunne bezittingen of het werk hunner handen leven, als dezelve maar niet zijn in huisselijke dienstbaarheid, of door het genot van alimentatiën kunnen gerekend worden, aan anderen te zijn verbonden of verpligt, hoedane om die redenen daarvan zullen zijn uitgesloten". Op godsdienstige begrippen werd geen acht geslagen, alle »braave patriotten" boven 20 jaren oud, konden lid worden. Ballotage had plaats 's Maandags en Donderdags 's avonds van 8 tot 9 uur, door ten minste twaalf leden, en acht candidaten was het maximum, waarover op één avond kon geballoteerd worden. Bij deballotage kon men zich na verloop van een half jaar weder laten voorhangen; twee derde der ballen moest gunstig zijn. De leden mochten elkander niet beleedigen, moesten »in burgerlijke beleefdheid verkeeren", niet vloeken of zweren, op boete van *f* 2 voor de eerste, *f* 3 voor de tweede reize; ontsnapte een derden vloek dan was men vervallen van zijn lidmaatschap.

Naar verkiezing mocht men iets of niets gebruiken, maar toch niet meer dan een half fleschje wijn of twee flesschen bier op een avond. Het vergaderlokaal stond den geheelen dag open, doch alle spelen waren verboden. In geval van »onverhoopte geschillen en onaangenaame verwijderingen" tusschen leden, hadden de directeuren het vermogen, het »wederhoorig" lid het zwijgen op te leggen en desnoods aan te zeggen, zich uit de zaal te verwijderen. Men zou daarna pogingen aanwenden, de twistenden te verzoenen, en mochten zij aan die bemiddeling geen gehoor geven, dan werden zij van de lijst geschrapt. Deze bepaling doelde denkelijk op de vergaderingen die 's Maan- en Donderdags om 6 uur plaats hadden. Daar werden lezingen gehouden, o.a. den 4 Maart 1795, door den bekenden teekenaar en leerlooier Hendrik Hoogers, welke voordracht ten titel voerde: »Verhandeling over de noodzakelijkheid der voorlezingen, ter verkrijging van kundigheden en over het behouden van de Ambten en Gilden in de stad Nijmegen", waarvan een gedrukt exemplaar in het bezit is van schrijver dezes. Het entreegeld

tot dit genootschap bedroeg 52 st., contributie maandelijks 8 st. Wie drie maanden daarin ten achter bleef, werd geschrapt.

Op den Doddendaal, op den hoek van de Gouverneurs-gas of Jodenberg stond in de 17e en 18e eeuwen een huis, in eigendom toebehoorend aan en bewoond door de graven van Bylandt Rheidt. Generaal-majoor graaf Otto van Bylandt verkocht dit gebouw in 1780 aan de Stad, die het aanvankelijk ter bewoning aan den rector afstond, en het later andere bestemmingen gaf. In 1797 was het verhuurd aan de club *Eendracht maakt Macht*, een patriottenclub, waaromtrent verder niets te vermelden valt.

Bij decreet van 8 Febr. 1798 gelastte het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, »zonder verwijl te doen vernietigen en te doen sluiten, alle zoogenaamde Gemeentebestgezinde Socitéiten, en voorts alle andere sociteiten of bijeenkomsten, om 't even of zij alleen tot tijdverdrijf of tot behandelen van politique zaken zijn opgericht." Als sociëteiten toen hier ter stede bestaande, worden opgegeven in een raadsbesluit van 22 Februari daaraanvolgende: »twee Vaderlandsche Genootschappen, 't eene voor Een- en Ondeelbaarheid, onder de zinspreuk *Voorbeelden Trekken*, 't tweede onder de zinspreuk *Voor Een- en Ondeelbaarheid*, voorheen onder de zinspreuk *Eendracht maakt Macht;* alsmede eene sociteit, meest bekend onder den naam van de Groote Sociteit, onder de zinspreuk *Alles op zijn Tijt;* en eene, meest bekend onder den naam van de Kleine of Borgersociteit, onder de zinspreuk *Dat buigt breekt zelden;* eene, genaamd de sociteit *Hydelberg*, en eindelijk eene, bekend als de sociteit *In den Doelen.* Zijnde deese overlaatste alle sociteiten van uitspanning, wordende gefrequenteerd door Burgers van verschillende denkwijse, alsmeede door Militaire officieren, alhier garnisoen houdende." Bij een besluit van het Intermediaire Administratief Bestuur van dit Gewest, van 28 Maart 1798, werden alle sociëteiten weder toegelaten. *Voorbeelden Trekken* schijnt daarna toch ontbonden te zijn, althans op 24 Augustus 1798 werd in den Raad ingediend »een taxatie der wapenen van de voormalige schutterij van 't geweesene Vaderlandsche Genootschap *Voorbeelden Trekken*." Die geweren dateerden uit den tijd, toen de noodkreet onder de Patriotten gehoord werd (de opzegging van het Barrière-Tractaat door Joseph II was daartoe het voorwendsel), dat het vaderland in gevaar was en dat de vrijheid van het volk werd bedreigd. Een algemeene volksbewapening werd toen gepredikt, en weldra rezen de *Exercitie-Genootschappen* als paddestoelen uit den grond. Duizenden, verlokt door de zes à zeven gulden, die zij met soldaatje-spelen konden verdienen, gingen daarop overal in het land zich in den wapenhandel oefenen.

Wil men nu al de bovenstaande als sociëteiten beschouwen, dan bezat Nijmegen in het eind der vorige eeuw zes zulke vereenigingen. Jammer,

dat er omtrent een zoo weinig tot ons gekomen is. Een Engelschman die Nijmegen in April 1794 bezocht, schreef een brief met zijn bevindingen aangaande deze stad naar huis, die later (October 1807) in *The Gentleman's Magazine* geplaatst werd. Daarin zegt hij o. a.: »Ik heb geen Engelsche courant gezien, sedert wij Rotterdam verlieten, maar dagelijks lees ik couranten in de Fransche taal, die in Holland en Duitschland uitkomen. Er is hier een leeszaal, genoemd »*La Société*, waar wij geïntroduceerd zijn, en waar wij dagelijks heengaan, om te vernemen, wat er omgaat in de wereld op politiek en letterkundig gebied." Welke sociëteit daarmede bedoeld is, kan niet meer worden nagegaan.

Omtrent drie der in het raadsbesluit van 22 Febr. 1798 ter ontbinding gedoemde sociëteiten, t. w. *Voorbeelden Trekken*, *Eendracht maakt Macht* en *Alles op zijn Tijd*, hebben wij reeds het een en ander leeren kennen. Ook aangaande de drie overige is wel wat, al is het maar weinig, te vinden. Op 1 Mei 1776 werd het huis »van outs genaamt den Diamand Ring of het Moorken," voor 3999 gl. verkocht door juffr. Anna Catharina Broen, aan directeuren der sociëteit *Dat buigt breekt zelden*. Dit huis stond boven aan de Grootestraat, thans de manufactuurwinkel van Van Bemmelen. Die vereeniging bestond nog voor een twintigtal jaren en was toen bekend als de Sociëteit van Van Dam. Uit een naamlijst der leden, loopende van 1800 tot 1821, thans bewaard in de bibliotheek van het Gemeente-Museum, blijkt, dat er in dien tusschentijd 83 leden toetraden. Buitendien waren er 10 extra-ordinaire leden en 16 eigenaars. Het huis was namelijk bij besluit van 3 Maart, op 21 April 1800 voor 4340 gl. overgegaan in het bezit van twintig leden, waaronder twee heeren Scheers, J. G. Most, J. W. E. de Man, W. van Roggen, een van Druijnen en andere welbekende deftige oud-Nijmeegsche namen. Een vijftien à twintig jaren geleden werd deze vereeniging ontbonden.

Omtrent de societeit *Hydelberg* kan ik slechts een gissing wagen. In een schepenprotocol van 12 Dec. 1761 en in een raadsbesluit van 28 Mei 1763, wordt het 't Heidelbergse Wynvat genoemd. Aangaande dit lokaal plaatste de eigenaar het volgende bericht in de *Nijmeegsche Courant* van 1 Sept. 1818:

> † † De ondergeteekende adverteert, alsdat hy van heden af, en ge-
> † durende het wintersaisoen, zich gereed houdt om gezelschap en *BIEFSTUK*-partijen te ontvangen, in het OUDE HEYDELBERGSCHE WIJNVAT, in de Molenstraat.
>
> J. F. MORKRAMER.

Nijmegen, 1 Sept. 1818.

Het zou kunnen zijn, dat daar in het eind der 18e eeuw een sociëteit gehouden werd. Bovenstaande annonce geeft ons weder een kijkje in het gezellige verkeer van vroegere geslachten. Er is daar sprake van

biefstuk-partijen. Dat waren gezelschappen, die, denkelijk in navolging van de beroemde Londonsche Beefsteak-Club, op geregelde tijden vergaderden in een of andere taveerne, in bonte rijen aanzaten om een biefstuk met gebakken aardappelen te nuttigen, met een glas rooden baai, waarna een bowl punch en liedjes-zingen, soms ook wel een dansje, de genoegens van den avond besloten.

Het huis de Doelen is welbekend, maar heeft een veel te lange geschiedenis om hier gevoeglijk te kunnen worden medegedeeld. Het stond op het terrein van den Mariënburg, boven aan de Houtmarkt. Oorspronkelijk in de 17e eeuw opgericht als een lokaal, waar de stedelijke schutters zich na het schijfschieten aldaar met een frisschen dronk konden laven, werd het weldra in een herberg veranderd, die aan de Stad toebehoorde en door haar werd verhuurd. Teneinde hoogere huur te kunnen vorderen, werd voorgeschreven, dat alle feesten van Ambten en Gilden, alle gerechtelijke verkoopingen, alle stedelijke verpachtingen in de Doelen zouden plaats grijpen. In het eind der 18e eeuw was daar een club gevestigd, die ons slechts uit een paar allusies bekend is. In 1795 begon men in den Raad een angstgevoel te krijgen, dat de clubs te veel opruiden en onrust stookten, weshalve de bekende Hendrik Hoogers, raadslid, op 11 Maart een voorstel deed, »om alle clubs, welke door dweeperij gedreven, zich zaamen voegen zonder behoorlijke legalisatie", te verbieden. In diezelfde zitting gaven twee burgers te kennen, dat zij van den Franschen generaal Lecourbe, verlof gekregen hadden, om een sociëteit op te richten, mits de vergaderingen plaats grepen met open deuren en niet bij nacht; waarop burgemr. Sander van Well voorstelde, deze sociëteit te vereenigen met die in den Doelen, »ten einde de band van broederschap zou kunnen worden toegehaald". Twee dagen later gewerd den Raad een schrijven van generaal Lecourbe, waarin deze aan twee andere burgers permissie toestond, om een patriotsche sociëteit te vormen, waaraan de generaal toevoegde, dat hij »met alle macht, die hem verleend is, de patriotsche socityten zal verdedigen, zoolang zij zich begeven om democratische beginselen te propageeren, et lorsque mes occupations me le permettront, je m'y rendrai".

De Sociëteit de Doelen overleefde de verschillende stormen van dien tijd, en bestond nog toen er een geordende staat van zaken begon te heerschen. Op 9 April 1803 werd op verzoek »der directie van de Sociteit in dezer stads Doelen", besloten »de kaatsbaan in de voorgemelde stadsherberg den Doelen", te repareeren en verbeteren, waarvoor een som van *ƒ* 50 werd uitgezet en geaccordeerd.

Uit het Rekenboek van 1808 blijkt, dat er toen hier ter stede minstens vier sociëteiten moeten geweest zijn. Deze komen voor in de opgave der particuliere huizen, die aan de Stad *ƒ* 3 's jaars lantarengeld betaalden voor hun lantarens. Daar vindt men de *Groote Sociteit* en de

Borger Societeit, elk twee lantarens; de sociëteit bij van Hateren en van Duuren en die bij P. den Docter, die er elk één hadden. Waar de sociëteit bij van Hateren en van Duuren gezocht moet worden, is mij ten eenenmale onbekend. De sociëteit bij P. den Docter, vergaderde in hetzelfde lokaal, waar vroeger de Keezenclub ***Eendracht maakt Macht*** placht te razen. Op 20 Febr. 1799 was dit aan de Stad behoorend huis verkocht, »ter afdoening der zware schulden, waarmede deze stad door de rampen des oorlogs is bezwaard geworden". Kooper werd P. den Docter, die er een logement van maakte, de Stad Frankfort genaamd. Een der groote zalen schijnt hij tot sociëteit verhuurd te hebben, maar welke heeren daar vergaderden, moet vooralsnog een vraagstuk blijven.

De beide sociëteiten, die thans te Nijmegen bloeien kunnen niet tot de oudere gerekend worden. De Harmonie werd opgericht 10 April 1812, door 45 »deelhebbers", die elk *f* 200 stortten. Na eenige samenkomsten in het koffiehuis den Ridder St. Joris, in de Molenstraat, (thans de boekdrukker P. A. Geurts), werd al aanstonds door hen in de Burchtstraat dat huis aangekocht, dat, meermalen verbouwd, nog altijd als sociëteitsgebouw in gebruik is.

Burgerlust ontstond in 1838. Een inteekenlijst werd geopend van 180 aandeelen, over een kapitaal van *f* 18.000. In September v. d. j. waren reeds 141 leden toegetreden. Men kocht een heerenhuis met grooten tuin op het Valkhof; dit werd afgebroken en in deszelfs plaats verrees het tegenwoordige Burgerlust, dat in den loop van 1840 was voltooid en in gebruik genomen werd.

Onsser Stadt Vleyshuyss.

Het abattoir is een moderne uitvinding, maar vleeschhallen bestonden reeds een paar duizend jaar geleden, getuige de kerk van San Stefano Rotondo, te Rome, die algemeen beschouwd wordt, de ronde vleeschhal te zijn, het *Macellum Grande*, dat in Nero's tijd gebouwd en A. D. 467 tot een Christenkerk gewijd werd. Een slachthuis zooals dat hetwelk onlangs geopend werd, heeft Nijmegen dan ook nooit bezeten, maar wel een vleeschhuis of vleeschhal. Dat moet hier al vroeg bestaan hebben, want reeds in een rekenboek der stad Nijmegen van 1382, thans berustend in het Rijksarchief te Arnhem, leest men van »una camera sita sub Macello." In een schepenprotocol van 1415 is er sprake van een huis, in de Nonnenstraat, bewoond door Everard die smit, gelegen »achter het *Oude* Vleeschhuis" (*antiquum macellum*). De ligging van het huis van dien smid, en daarmede van het Vleeschhuis, wordt in een ander protocol beschreven als »tegenover de Rozengas, en achter strekkende tot aan het hospitaal van St. Jan (Fransche kerk). Dit »Oude" Vleeschhuis was toen niet meer in gebruik als zoodanig, doch werd verhuurd voor 13 oude schilden 's jaars, welke tyns in 1427 verkocht werd voor 200 schilden.

Het Vleeschhuis, dat toentertijde in gebruik was, stond op de Markt, ter plaatse waar zich thans de Waag bevindt, ten minste in 1439 wordt van een huis op de Cannenmarct gezegd, dat het strekte »tot aan onser stat Vleishuyss." Het was aan dit Vleeschhuis, dat in 1525 ijverig gebouwd of verbouwd werd; 22 karren kalk en steen werden er gebracht en 24 karren »koeten ende gruys" (vuil en puin) weggevoerd, terwijl Willem Loet 24 st. brab. ontving »van die doeren te smeren ende die te tarren"; in het volgende jaar werden zij gepekt. Aan verven werd toen nog weinig gedaan, bij buitenwerk aan openbare gebouwen. Er stonden vleeschbanken in dit huis en er was een scherm, van welk laatste voorwerp het doel duister is. Van dat scherm hooren wij voor het eerst in 1513, toen twee mannen hun loon ontvingen, »vant schyrm

int Vleyshuyss op die balcken te trecken, doe Gysbert van Tuylssoen syn banck setten". Wij hooren er nogmaals van in 1526, »Goessen dat schrem uutter Vleyshuys aen Tonnenborch (*) gevuert", werwaarts toen ook »dat schrem van der Sieckerpairten" gebracht werd. Nogmaals in 1565 maakte de timmerman een scherm, »dair man die botter weegt".

Zou dat scherm in het Vleeschhuis wellicht gediend hebben, om dat gedeelte af te sluiten, waar het vee geslacht werd? Want dat dit in het Vleeschhuis geschiedde, blijkt van verschillende kanten. Een bepaling in den schoenmakersambachtsbrief van 1523 schrijft voor, dat niemand van dat ambt eenige huiden in de stad bij het pond zal koopen, »anders dan van onsen vleisshouweren, die in onse Vleishuys slaen." Dan in het rekenboek van 1560: »Item durch beveell der burgermeisters, meisteren van Sunter Claes, opt Vleishuys eenen oss geslaegen, daervoir betaelt 15 Phil. gul. Item van den oss te slaen ende uuttehouwen geg. 2 snaphanen, totaal *f* 38—38 st." Ook zegt een stadskeur: »Item en sal geen vleyshouwer opt Vleyshuis ennige calver slaen, sij en weren ten mynsten een maent alt", of die door den keurmeester op zijn eed, op een waarde van »wael 2 pont" (= *f* 2) geschat werden. Lammeren mochten daar niet geslacht worden, of zij moesten minstens een maand oud zijn. Eerst de 17e eeuw bracht verandering in dit gebruik. Op den 4en Juni 1600 werd besloten, den vleeschhouweren aan te zeggen, dat zij voortaan geen beesten meer in het Vleeschhuis mochten slachten, ossen, varkens, noch schapen, op verbeurte van de beesten en een goudgulden daarenboven.

Omtrent de vleeschbanken verneemt men het een en ander uit een aanteekening van 1446, in het boek van *Overdrachten ende alde Ordonnantiën*. Men ziet daaruit, dat toen ook heeren zulk een bank plachten te koopen, bij wijze van geldbelegging, ten einde haar aan slagers te verhuren. Daar leest men: »Item so is to weten, dat Riquin Riquinssoen heeft een vleysbanck int Vleyshuys; ende is dieselve banck die Rulof Huysraet, richter, in die sterften (toen een of ander aanstekelijke ziekte heerschte) cofte". Er staan daar meer aanteekeningen geboekt omtrent den verkoop van vleeschbanken, maar hoeveel er waren, komen wij niet te weten. In 1511 telde men er 24, doch later verminderde dat getal. Van die banken waren er in 1511 en 1513 elf verkocht voor het leven der koopers en dertien verhuurd voor 11 gl. 's jaars. De kooppri jzen

(*) De stad was toen in onmin met Karel van Egmond en stelde zich in staat van verdediging. Daartoe werden de schermen bij het geschut geplaatst in dien waltoren. Zoo leest men in Matthaei Analecta 1. 419, in 1511, „ende die bussen ende schermen bleven lange tyt op die Noode (tegenw. Neude, te Utrecht) staende." In 1437 liet hertog Arnold te Rosendaal drie schermen maken „over mijn g. h. bussen."

verschilden: *f* 32, *f* 28, *f* 27 enz. Dat hing natuurlijk af van de meer of min gewilde plaats. In 1534 werd besloten, geen banken meer te verkoopen, doch ze te laten versterven aan de stad en ze te verhuren. Daarentegen werd nader goedgevonden in 1604, de banken in pacht te geven, »beheltelick dat de vleyshouwer, alle weken deselve wisselende, die een nae den anderen deselve becleeden."

Betreffende de orde in het Vleeschhuis in die vroege tijden bestaan tal van keuren. Daaronder de volgende: Niet meer dan twee slagers mochten te zamen een rund of een varken slachten, maar in het warme weder tusschen Pinksteren en O. L. V. dag (15 Augustus) kon de burgemeester verlof geven, dat zij zich met hun vieren vereenigden. — Elke slager moest aan zijn bank staan, of daar een bij hem inwonenden knecht zetten; onbevoegden mochten in het Vleeschhuis geen vleesch verkoopen. — Het huis zou open zijn »op alle vleysdagen", van af dat St. Stephenskerk metten luidde, en om één uur sluiten. Was een slager niet aanwezig terstond na de opening, dan mocht hij dien dag geen vleesch verkoopen. — Van St. Walburg (1 Mei) tot St. Michels (29 September) mocht geen vleesch langer dan twee dagen te koop liggen. Werd het langer gehouden dan moest er een schotel met zout bij staan, en kon alleen gezouten verkocht worden. Wat Donderdags overbleef, mocht niet meer op het Vleeschhuis verschijnen, tenzij gezouten. — Geen vrouwen mochten bij de vleeschbanken staan; dit werd in 1549 in zooverre gewijzigd, dat zij daar wel geld mochten beuren, doch het was haar niet veroorloofd, vleesch uit te houwen, te wegen of te verkoopen. — Vleesch mocht alleen bij het gewicht verkocht worden en volgens zetting van den magistraat. Al het vleesch, dat op een bank lag, moest van hetzelfde beest afkomstig zijn, alleen lamsvleesch kon er bij gehangen en overal in het huis verkocht worden. Koeienvleesch mocht niet bij ossenvleesch liggen, ooienvleesch evenmin; deze beiden moesten kenbaar zijn aan een rood vaantje. Een Joodsche slager mocht aan een Christen niet minder dan een vierde part van een rund, of een half kalf of schaap verkoopen. — Niemand mocht vleesch in zijn huis verkoopen, tenzij het vier dagen in het zout gelegen had, alsmede worst. Wie vleesch van zieke beesten of stinkend vleesch verkocht, werd beboet met 10 pond »ende was syns ampts ewelic quytt". Vleesch van stieren mocht niet verkocht worden. Varkensvleesch van mindere kwaliteit alleen vóór het huis »upter nederster bancke"; gortig vleesch buiten het huis, onder den luifel en op een wit laken; later »voir dat vleyshuyss in dat kleyne huysken, dat daertoe gemaict is", en wie zulk vleesch verkocht, mocht in dat jaar niet slachten. Vanaf 1570 werd dergelijk vleesch verkocht, waar thans de Schouwburg staat.

Ten jare 1549 werd bepaald, dat burgers en ingezetenen, groot en klein vee mochten doen slachten en het vleesch daarvan verkoopen in

het Vleeschhuis of wel er vóór op de bank der slagers en slijters, daartoe vanwegen de stad bepaald. Dergelijk vleesch moest volgens de voor slagers geldende zetting van den raad verkocht worden, niet duurder, ook niet goedkooper. Dat er ruimschoots gebruik gemaakt werd van die vergunning, blijkt uit de rekenboeken; in 1549 b.v. ontvingen de twee keurmeesters *f* 5—12 st. »oer loen vant vleysch to chueren (keuren) int Vleyshuys, dat die burgere geslagen ende vercoft hebben", terwijl de stad *f* 28 ontving, »van die beesten die onze burgere int Vleyshuyss geslagen hebben durcht jaer". Voor elken os, die geslacht werd, betaalde men toen aan de stad 4 st., voor een koe 3, voor een rund 2, voor een varken 1½, voor een schaap 1, voor een lam ½ st. Aan den keurmeester was men verschuldigd, voor een os, koe of rund, 1 oort brab., voor een varken, schaap of lam, 1 luips. De vier slagers, die toen nog een bank voor het leven bezaten, waren vrij van die verplichtingen. In 1571 werd bepaald, dat afval van beesten moest verkocht worden, »voir die Waghe, tusschen die Kaick (aan den Zuid-Oosterhoek) ende Vleyshuis." Niemand mocht »ennige pensen, onvledicheidt" (vuiligheid) of bloed van beesten ergens in de stad nederleggen, noch uitgieten. Dat alles moest terstond na het slachten in de Waal geworpen worden. Het uitgieten van bloed op de straten werd nogmaals verboden in 1578, op boete van *f* 10. Het laten staan van bloed in het vleeschhuis, werd strafbaar gemaakt 3 Juni 1606, toen het slachten aldaar reeds jaren lang was afgeschaft. Bij datzelfde raadsbesluit werd bepaald, dat het huis gesloten moest blijven onder de predikatie, op Zon- en feestdagen, en, wat vreemder is, op »raadsdagen." Ook mochten er geen huiden gedroogd, noch iets gedaan worden, dat aanleiding tot stank kon geven.

Het is mij onbekend, om welke reden het Vleeschhuis verplaatst werd naar de kelders onder de Latijnsche school. Men begon daaraan te arbeiden in 1571, in welk jaar het rekenboek een post bevat, omtrent »holt verbruict in dat nyhe Vleishuys". De ingang was in de Stikke Hezelstraat. Daar arbeidde toen de leidekker »boven dat huys van den ynganck van dat Vleishuys". Deze ingang liep door het huis van den pelser of bontwerker Peter van Zanten, en was voor *f* 88 rijder guldens gekocht. Aangezien de kelder onder de School niet groot genoeg was, werden er nog twee aangrenzende kelders bijgekocht voor *f* 23 en *f* 31 resp. »tot behoiff des nyhe Vleyshuys". Ten jare 1573 werd er »int Vleyshuyss eenen luick gemaict, dair den roeck doer trect", misschien om vleesch te rooken? en in datzelfde jaar werd de timmerman betaald »van den Schoelkelder te ruymen, dair dat Vleyshuyss off gemaict is, und die vleysbanc helpen halen ende in dat nyhe Vleyshuys gestalt". Ook werden er twee »polisymeisteren (keurmeesters) int Vleyshuys aangesteld, op een vast tractement van 25 gl. 6 st. 10 ort. In 1574 werd er nog een huis

»in die Hezelstraet gecofft, tot ein Vleyshuyss gebruikt". Bij een raadsbesl. van 1575 werd den slagers bevolen den ingang van den kelder »onbeslommert" te laten en geen vleesch vóór het huis te verkoopen, doch alleen op de banken.

Lang bleef dit Vleeschhuis niet in gebruik. Den 13 Juni 1582 kwamen er klachten van de vleeschhouwers bij de heeren, dat zij het vleesch onder de School niet »onverderfflick" konden bewaren. Zij verzochten derhalve een andere gelegenheid, om hun waren veil te houden. Dit verzoek strookte met de plannen van den raad, die reeds 30 Aug. 1581 besloten had, de St.-Janskerk, op de tegenwoordige Korenmarkt, in te richten tot een Vleeschhuis, den muur van het kerkhof af te breken, ten einde daar een markt van wortelen, knollen, »moys (moes, kool) peulzen (peulvruchten) und anderss" te houden. Op het request der slagers werd dus onmiddellijk ingegaan, en de rentmeester kreeg last, die kerk in orde te brengen. Maar deze, een goed Katholiek, was niet geneigd tot zulk een ontheiliging van het godshuis en weigerde de daartoe noodige gelden te verstrekken. Derhalve werden twee leden van den raad gedeputeerd »om St.-Janskerk te doen repareren ende toe rusten tot eenen Vleyshuys, *vermits donwillicheit des rentmrs.*" Zij zouden het werk aanbesteden en indien de rentmeester bleef volharden, het noodige geld uit de accijnzen nemen. Dit geschil geeft ons een merkwaardig inzicht in de verhouding van den door de grootendeels Katholieke meesters van Sinter Claes benoemden rentmeester tot den Protestantschen raad.

Het schijnt wel, dat de slagers uit deze kerk verwijderd werden bij de omwenteling van 1585, althans het jaar na de reductie der stad, (1591) besloot de raad op 22 Maart, »bezichtinge" te doen, waar ter plaatse men voortaan het Vleeschhuis, »tot meeste eehre van der statt ende gerieff der burgerie, sal moegen halden". Weer viel de keus op de St.-Janskerk: het dak, dat stuk geschoten was bij het beleg, werd dichtgemaakt, »de kerckdeell (vloer) opgehoecht unnde gerepareert, den onderslaich totten nyhenn Vleyshuyse gemaekt ende gemetselt", en door den stadsvoerman werden »zeker materialia aen St. Johanskercke gebracht, totten Vleyshuyss ta maecken". Ook stelde de raad den 6en Augustus v. d. j. eenige bepalingen vast, waarnaar de slagers zich hadden te regelen en werd »tot een eynde ende tot gerieff van den burgeren, het koor van Sunt Johannskerck toegerust ende een doere daerinne gebroken, om daerinne het vleys te brengen". Men zou toezicht houden, dat er daaromtrent geen vuiligheid geworpen werd, »waerdoer eenighe putrefactie ende infectie gecauseert zoude mogen worden". In den zomer van 1594 werd aan zekere burgers, die eenige vette beesten geslacht hadden, »voor ditmaal op hun verzoek" nog toegestaan, dat vleesch op het Valkhof (tegenw. Schouwburg) te mogen veil bieden, doch voortaan moest alle

vleeschverkoop in de St.-Janskerk plaats hebben; »twaare dan keuchers off andersins gardich off onkeurbaer vleis, 't welk nae den alden voet op den Valckhof vercocht sal worden."

Het oude Vleeschhuis, in de Hezelstraat, was intusschen voor verschillende doeleinden gebruikt, nu eens als passantenhuis, dan tot stallen voor de paarden van doortrekkende ruiterij, terwijl in 1590, tijdens de beschieting der stad, de klokken, die men voorzichtigheidshalve uit den toren genomen had, daar geborgen werden. Sedert het wachthuis op den Blauwen Steen, bij besluit van 7 Juni 1592, was afgebroken, werd het Vleeschhuis naast de Waag, door de burgerij als wachthuis gebruikt. Dat dit huis aan de W. zijde van de Waag stond, denkelijk onder hetzelfde dak, ziet men uit het rekenboek van 1577, waar men leest: »die bencken tegen het Vleyshuys unnd die Waige opten Cruys". Toen men dus in 1611 de Waag afbrak, onderging het oude Vleeschhuis ditzelfde lot, doch in het eind van dat jaar had men besloten, de St.-Janskerk weder in orde te brengen voor de godsdienstoefeningen van de Engelschen hier in garnizoen en het Vleeschhuis te verplaatsen naar de nieuwe Waag. Zoo vinden wij dan ook in rekeningen aangaande het bouwen van de Waag, dat de stadsmetselaar *f* 140 ontving, voor het maken van het »gewulfsel int Vleyshuys en het houwen van de schenckels" (consoles); ook dat er in 1613, 12,000 nieuwe klinkers voor den vloer van dat huis werden gekocht, benevens IJselsteen en estriken. Verder werd den werkmeester gelast te onderzoeken, of de pilaren van het oksaal in de St.-Stephenskerk niet zouden gebruikt kunnen worden in het nieuwe Vleeschhuis. Daar dit niet het geval bleek te zijn, werd hem gelast te onderhandelen met den Amsterdamschen meester, die de hardsteen voor de Waag geleverd had, en met hem den prijs te bepalen voor nieuwe pilaren.

Dat Vleeschhuis in het Waaggebouw bleef in gebruik tot 1797, toen het tot een hoofdwacht werd ingericht en den slagers de vleeschverkoop te hunnen huize werd toegestaan. Zooals boven bleek, werden de banken aanvankelijk verpacht (in 1618 ten getale van 14 banken voor een totaal van *f* 103). Toen men echter in 1654 bemerkte, dat er collusie tusschen de slagers bestond, besloot de raad de vleeschbanken op een vasten prijs te stellen, *f* 25 per bank, welke som de gezamenlijke slagers verplicht waren op te brengen, indien alle banken niet verhuurd werden. In 1717 werd de minste prijs op *f* 50 gesteld, en meer naar advenant, waar voorkeur gewenscht werd.

Uit de verordeningen van verschillende jaren, zijn de navolgende opmerkenswaardig. Niemand, met uitzondering van de twee keurmeesters, mocht slachten, zelfs niet in den slachttijd, dan wie een bank gepacht had. Allen »smockelaers of soetelaers", die geen bank in Vleeschhuis hadden, werd in 1703 verboden te slachten of vleesch te verkoopen. In

1734 werd verordend, dat de slagers op de veemarkt alleen beesten mochten koopen. Het was hun verboden tegen elkander op te bieden, en wanneer de meester zelf kocht, mochten zijn zoons of knechts niet op die markt koopen. Ook werd tezelfder tijd verboden, vleesch langs de straten te koop bieden. Deze beide bepalingen werden op nieuw afgekondigd in 1778, en de laatste nogmaals in 1796, 1797 en 1800.

Op de goede kwaliteit van het vleesch werd van bestuurswege streng toezicht gehouden. In 1663 werd bepaald, dat geen koeien mochten geslacht worden, die meer dan vier malen gekalfd hadden. Ossen-, rund- en koeienvleesch mocht niet op dezelfde bank te koop liggen. Op het koeienvleesch moest een rood vaantje staan; zoo ook op het ooienvleesch, teneinde het van hamelsvleesch te onderscheiden. Geen koeien, ooien en rammen mochten geslacht worden tusschen St. Maarten (11 November) en Paschen, uitgenomen guste koeien; geen stieren. Het was verboden, vleesch op te blazen; schapen- kalveren- of ander vleesch met vet te versieren, tenzij dit aan het beest »vast" was geweest. Geen vleesch mocht men langer dan drie dagen 's zomers en vijf dagen 's winters te koop aanbieden. Het vleesch moest 's zomers tusschen 6 en 9 uur 's morgens op het Vleeschhuis gebracht worden, 's winters tusschen 7 en 10 uur. Alleen 's Zaterdags was dit den ganschen dag veroorloofd, zelfs al was het pas geslacht. Zes ijzeren ringen werden in 1664 in den muur van het Stadhuis in de Nieuwstraat bevestigd, waaraan alle beesten, die geslacht zouden worden, Donderdags of Vrijdags, van 10—12, een uur lang gebonden moesten staan, »hebbende voor hoy of gras". Daar werden zij dan door gecommitteerden uit den raad gevisiteerd, en, wanneer zij gezond bevonden waren, werd hun een teeken in den horen gebrand. Bij elk hoornbeest, dat geslacht werd, moesten de keurmeesters nazien, of het dat teeken in den horen vertoonde. In 1697 werd, »tot weringe van het slechte calfsvleesch, eenigen tijd herwaarts alhier verkocht", den onderschout, den keurmeesters en den portiers aan de stadspoorten gelast, nauwkeurig op te letten, dat geen kalveren in de stad gebracht werden, dan heikalveren, veraccijnsd ter waarde van *f* 3, en kalveren uit vette gronden, veraccijnsd ter waarde van *f* 4 — 10 st. Runderen te slachten van minder waarde dan *f* 25 en kalveren van minder dan *f* 3, werd in 1723 verboden. Acht jaren later bepaalde men, dat geen kalveren geslacht mochten worden, die, schoon aan den haak, minder wogen dan 60 pond. Vier personen, die gestorven beesten en varkens opkochten en ondershands tegen geringen prijs tot voedsel verkochten, werden in 1723 levenslang uit Stad en Schependom gebannen.

Voor de Joden heerschten gansch andere bepalingen dan voor de Christenen. In 1668 kreeg een Jood verlof om te slachten, mits hij bij eede beloofde, achterste kwartieren van het vee, dat hij slachtte, tegen kostenden prijs aan de Christenslagers te zullen aanbieden. In gevalle dezen

ze niet wenschten, dan kon hij ze aan andere Christenen verkoopen, doch altijd zonder winst. In 1697 werd een vleeschbank aan een Jood afgestaan voor *f* 60 's jaars: in 1703 werd bepaald, dat slechts vijf Joden banken mochten hebben, elk één bank, en ook slechts met één knecht mochten werken. Honderd gulden 's jaars en twee ducatons voor de armen werden van een Jood voor een bank gevorderd in 1705, en toen men in 1727 bepaalde, dat alle slagers *f* 100 's jaars zouden betalen, werd er bijgevoegd, dat de gulden van den Christen berekend werd tegen 20 st., die van den Jood tegen 25 st. In 1778 betaalden de Christenen *f* 50 voor een bank, de Joden *f* 62 — 10. Dit gaf een totaal van *f* 1112 — 10 st., waarvan *f* 100 — 6 — 14 d. afgingen aan »armenoortjes". De gezamenlijke slagers plachten in dien tijd, volgens oud gebruik, jaarlijks van de stad *f* 10 à *f* 12 te ontvangen, »tot een recreatie". In 1734 besloot men het aantal slagers te laten uitsterven tot op 12, namelijk 8 Christenen en 4 Joden.

Van de bovenstaande verordeningen vervielen de meeste bij de geweldige schokken, die de oude maatschappelijke instellingen ondergingen, tegen het einde der vorige eeuw. Het was toen ook, in 1793, na de plechtige afkondiging der »eeuwige en onvervreemdbare rechten van den Mensch", met de natuurlijk daaruit voortvloeiende Gelijkheid, dat de Joden verzochten niet alleen voortaan *f* 50 te betalen, evenals de Christenen, maar ook restitutie der *f* 12 — 10 st., die zij jaren lang extra betaald hadden. Hun eerste verzoek werd ingewilligd, doch in het tweede werd niet getreden. Dat sloeg op gebeurlijkheden, die plaats hadden gegrepen, vóór de bewuste rechten van den Mensch waren ontdekt.

Het verdient opmerking, dat terwijl de slagers in sommige steden, b.v. te Utrecht, een der machtigste gilden vormden, de Nijmeegsche vleeschhouwers zich nooit in een ambt of gild vereenigden en, voor zoover mij gebleken is, ook nooit gewenscht hebben dit te doen. De onderstelling, dat zij daartoe te weinig talrijk waren, gaat niet op, want in dat geval had men het ambt met een ander kunnen vereenigen, zooals meer gebeurde. Toch stonden zij onder streng toezicht van den magistraat. De raad bepaalde het aantal slagers en verleende de bevoegdheid, dit handwerk uit te oefenen. Den 16^{en} Mei 1728 werd iemand levenslang verbannen, omdat hij geslacht en vleesch verkocht had, »sonder dat hij als geadmitteerde slagter, daartoe gequalificeert was." De raad schreef voor, welk vleesch zij zouden verkoopen, tegen welken prijs, waar en hoe, en eischte, dat zij burgers zouden zijn. Een uitzondering op dezen laatsten regel komt voor in een raadsbesl. van 9 Febr. 1614, ten gunste van een slager uit Bommel. Toen deze aanvraag deed, om het burgerschap te mogen koopen, werd hem dit geweigerd, aangezien men vooreerst geen nieuwe burgers wenschte aan te nemen. Doch men veroor-

loofde hem »gelijckewael sich mit vleysslachten binnen deeser stad: in den Vleyshuise, als anderen te moegen generen." Genoten de slagers dus eenigermate de lusten van het gild, ook sommigen der lasten moesten zij dragen. Evenals de gilden moesten zij in de 17e eeuw een koperen kerkkroon aan de St.-Stephenskerk schenken. Hoe zij daartoe gebracht werden, is niet in de raadssignaten geboekt, zooals met de ambten en gilden het geval is; toch hangt er een kroon met de emblemen van het slagersbedrijf in de kerk. Of zou dit wellicht een vrijwillig aangeboden geschenk zijn?

Burgemeesters Tractement.

De brief, waarbij de stad Nijmegen in 1316 graaf Reinald ontslaat van zijn eed ten aanzien van het Rijk van Nijmegen, gaat uit van »Schepenen, Raad ende geheele gemeente"; burgemeesters worden daarin niet genoemd. De eerste melding van Nijmeegsche burgemeesters komt voor in een brief van 29 Sept. 1317, waarbij de stad Koblentz een verbond aangaat met de »burgemeesters, schepenen en alle burgers van Nijmegen." Dat levert evenwel nog geen doorslaand bewijs, dat er toen werkelijk reeds burgemeesters in Nijmegen zouden bestaan hebben, want in November van datzelfde jaar worden er in twee verdragen tusschen Andernach en deze stad, weder alleen genoemd »de Richter, de Schepenen, de Raad en alle burgers van Nijmegen." Weegt men die verschillende getuigenissen tegen elkander op, dan zou men kunnen aannemen, dat de magistraat van Koblentz in een dwaling verkeerde, toen hij van burgemeesters van Nijmegen sprak. Minder bekend met de inrichting onzer stedelijke regeering, veronderstelde men, dat die dezelfde was als in Koblentz, waar toen reeds twee burgemeesters regeerden.

In dertienhonderd in-de-veertig evenwel (het eindcijfer is onleesbaar), vindt men een Nijmeegsch burgemeester met zekerheid vermeld. Bij een brief van 134.... verklaart Reinoud III, ten Heilige gezworen te hebben »de burgemeesteren, schepenen, raad en al onze geliefde burgers van Nijmegen," in hun rechten te zullen handhaven. Dat bewijs is onomstootelijk: het staat daardoor vast, dat vóór de veertiende eeuw half verstreken was, Nijmegen zijn burgemeesters had, waarschijnlijk, evenals later, ten getale van twee. In de zeventiende eeuw — het is mij niet gebleken sedert wanneer — waren er jaarlijks niet minder dan zes burgemeesters, allen gekozen uit den raad. Twee dier heeren waren regeerende burgemeesters, die de curule stoelen bekleedden, de vier andere waren titulair: zij traden in enkele gevallen als plaatsvervangers op, doch ontvingen geen burgemeesters-tractement.

Van onze vroegste burgervaderen is ons niets, zelfs geen naam bekend.

Eerst van af 1414 zijn er enkele namen tot ons gekomen, maar gedurende die gansche eeuw slechts sporadisch. Ook met de honoraria der oudere zijn wij onbekend, daar in onze oudste rekenboeken, die van 1420 tot 1429 loopen, alleen tractementen voorkomen, betaald aan stadsbazen, timmerman, metselaar, smid en een paar anderen. In het Overdrachtsboek vindt men het vroegste burgemeesters-tractement bepaald op 50 alde schilden of 75 gulden. Daarbij somt een transfix van 1449 nog de volgende emolumenten op: »Voirt so sullen unse borgermeysteren elck voor loon hebben, vijfftich alde schilde, ende oir beslagen covelen, ende daer toe oir gewoenlick recht van den Hollanderen, van den koirmeisteren, van den zalmmeteren [in andere afschriften saltmeteren], van den kaelmeteren, (koolmeters) van den schoemekeren, van den vleishouweren, van den visscheren, van den strickeren van den buckinck, ende oer recht van den peyndonghen als dit van alts gewoenlick is, ende nyet meer." Daar deze emolumenten betrekking hebben op een tijd, waaruit wij noch rekenboeken, noch raadssignaten bezitten, en zij dus, in sommige gevallen, slechts bij gissing verklaard kunnen worden, zullen wij ze in stilte voorbijgaan en ons bepalen tot tijden, waarin wij ons op vasten bodem bewegen.

Van af 1511 tot het jaar 1661 incluis worden alleen de jaarwedden opgegeven, die de burgemeesters genoten; in 1662 vindt men voor het eerst hun emolumenten gedetailleerd en van af 1681 is dit geregeld het geval; van toen af nam de post van burgemeesters-honorarium jaarlijks den volgenden vorm aan:

1.	Als regeerend burgemeester	*f* 100. ″ ″
2.	Voor presentiën	″ 156. ″ ″
3.	Voor brood te wegen, sloten te verhangen en maten te ijken	″ 30. ″ ″
4.	Voor de verpachting der bieren	″ 19. ″ ″
5.	″ ″ ″ ″ tienden	″ 6. ″ ″
6.	Voor de flambouwen	″ 12. ″ ″
7.	Voor de mof	″ 10. ″ ″
8.	Voor de meet van de visch	″ 30. ″ ″
9.	Voor de kovel.	″ 29. 6. 8.
10.	Voor den vrijdom der accijnsen	″ 50. ″ ″
11.	Voor de kaas	″ 20. ″ ″
12.	Voor raadsteekenen	″ 17. ″ ″
13.	Voor het afhooren der pompmeesters-rekening.	″ 16.10. ″
14.	Voor tractement als raadsvriend	″ 165. ″ ″
15.	Als curator scholae	″ 4.10. ″
16.	Als rekenmeester	″ 26. ″ ″
17.	Voor raadsteekenen als rekenmeester	″ 7.10. ″
18.	Heymraad in Over-Betuwe	″ 9. ″ ″
19.	En voor het missen der Almanakken en Couranten op 't Raadhuis	″ 9. 9. ″

In lateren tijd kwam nog daarbij:

20.	Voor een 1/16 portie der tractementen van de overleden raadsleden	〃 27.10. 〃
21.	Uit het Postkantoor	〃 300. 〃 〃
22.	Voor het nazien der rekeningen van de Posterijen	〃 100. 〃 〃
		f 1147.15. 8.

Beschouwen wij nu elk dezer min of meer raadselachtig klinkende posten in het bijzonder, dan komen wij in de gelegenheid om in vogelvlucht, een blik te werpen in het labyrinth van oud-wereldsche municipale administratie.

1. *Als regeerend burgemeester.* Van af 1511 vangt jaarlijks de afdeeling *Uitgaven* in het stedelijk rekenboek aan, met de rubriek »Van der Heeren en Dienaren loon." Aan het hoofd daarvan stonden de beide burgemeesters, aanvankelijk elk met 50 schilden plus de emolumenten, die niet opgegeven worden. Dat duurde zoo tot 1562, toen elk hunner op *f* 100 en emolumenten gebracht werd, en daarbij bleef het tot het eind der vorige eeuw, toen de algeheele oude staat van zaken werd weggevaagd in dien orkaan, die den naam draagt van Fransche Revolutie. Er gingen toen in den Patriotten-tijd jaren voorbij, dat de burgemeesters in het geheel geen tractement trokken en zelfs nog bij art. 11 van het Reglement van het Gemeente Bestuur van 23 Oct. 1807, werden hun bezoldigingen in de stads kasse gestort.

2. *Voor presentiën*, dat is presentie-gelden. In het rekenboek van 1530 leest men onder het hoofd der tractementen: »Des anderen daigs na nyen jairs dach, doe men die nye burgemeisteren gekaren hadt, is men eendrechtelick verdragen, by onsen heeren van den raidt, meisteren van Senter Claesgilde, meisteren van den Bruderschappen ende meisteren van den Ampten: Dat men die tegenwairdigen raidsheren ende meisteren van Senter Claes gilde, alle Woensdach durcht jair int Raithuys bij een vergadert, elck alsdan geven sall 3 st. Ende wye alsdan van denselven Raidsheren ende meisteren van Senter Claes, voir 9 uuren, off dair omtrynt, int Raithuys niet en were, broecken ende therstond opleggen ende betalen sold 3 derselver stuvers."

3. *Brood wegen, sloten verhangen, maten ijken.* Eenige malen in het jaar, maandelijks of daaromtrent, gingen de burgemeesters onverwachts bij de bakkers rond en wogen het brood. »Item wes broet deech (ongaar) vonden wurde van den burgermeysteren, of ongepuert (niet behoorlijk gekneed?), die weers up 20 st.", is een stadskeur uit de 15e eeuw; het brood moest toen 16 loot wegen. »Item wes broet by den burgermeysteren koerber (beboetbaar) vonden wurde, dat alinge gebect soelen die burgermeister int Gasthuys geven ende daertoe sall hij (de bakker) sijn koeren gelden" (boete betalen). De boeten verschilden in den loop der tijden. Een bakker, die meermalen voor dergelijke vergrijpen beboet was, werd bij raadsbesl. van 15 Aug. 1632 met 200 gl. beboet. Voor het rondgaan bij de bakkers

ontving de burgemeester telkenmale acht raadsteekenen = 3 gl., de roedragers, die hem vergezelden, 4 raadsteekenen.

Tot voorzorg tegen verraad plachten de burgemeesters eeuwenlang, eenige malen in het jaar, de sloten der verschillende poorten om te ruilen. Dit geschiedde soms zes-, soms zevenmalen in het jaar; de burgemeesters waren daarbij gevolgd door de roedragers en de beide kliksteenen. De gratificatie was dezelfde als voor het broodwegen. In de 17e eeuw werd dit werk gevolgd door een maaltijd, b.v. in het rekenboek van 1616: »Over tverhangen der sloten, alwaer mijn heren te saemen mit den heer gouverneur en andere, tot 38 personen, sijn geweest, 107 gl."; in 1627 »overmiddach ghegeten door de burgemrs. Kelffken, Ter Spycken, Rensen, Singendonck, Bouwens, Dr. Glummer (syndicus), de 4 secretarissen, den gouverneur, twee wachtmeesters, den rentmeester, den auditeur (militaire), twee roedragers, stokmeester en 22 dienaren, te samen 126 gl. 8 st." Bovendien werd er onder de werkzaamheden een vat mol gedronken.

Het ijken geschiedde eveneens eenige malen 's jaars, op uitnoodiging van den raad: 27 Juni 1863 werden de burgemeesters verzocht »om door de stad alom te visiteren de gewichten, maten, kannen, ellen, gelijk deselve jaarlijks het brood bij de bakkers laten wegen." Ook hierop stonden acht raadsteekenen. 1626 »Betaelt aen den burgermr. *f* 60, ter saecken van thien reysen int jaer soo het broot te weghen, de sloten aen de poorten te verhanghen, ende de maeten te ijcken, yder telcke reyse acht raetsteeckenen, maeckende *f* 3, doch te saemen int jaer *f* 60.

4. *Verpachting der bieren*, of van het bieraccijns, had plaats omtrent Petri ad Cathedram (22 Februari), het hoogen een week daarna. »Den 19 Februarij, op verpachting der accijsenn, plegen die herenn ein maeltijtt te hebben, heb ick (Rentmeester) in plaetz der maeltijtt teickens (raadsteekenen, waarvan lager) gegeven; yder burgemeister 8, vort raetspersonen 4, de 2 rentmeisters ieder 8, raadssecretaris ende roeidragers elck 8, Klaesmeisters 4, secretarien 4, andere dienaers 2." Aldus het rekenboek voor 1586. Later werden die acht raadsteekens vervangen door zes gulden.

5. *Verpachting der tienden*, namelijk der stadstienden. Gratificatie dezelfde als bij de verpachting der bieren.

6. *Flambouwen.* In tijden, toen er 's avonds en 's nachts geen stedelijke verlichting bestond, was het noodig, dat men, in gevallen van brand of alarm, zijn eigen licht bracht. Daartoe verstrekte de stad jaarlijks aan de magistraatspersonen een aantal zoogenaamde pekkransen, die als flambouwen gebruikt werden. 12 Febr. 1601 werd besloten elk raadspersoon een lampet (lampade = lamp, fakkel, toorts) te laten maken, »om in tijt van nooden van licht geaccomodeert te mogen sijn, ock daer mede gedient te mogen wesen in tijden van alarm off van brandt." Den 29 Aug. 1688 werd besloten, voortaan geen pekkransen meer te verleenen, ten laste van

de stad, aan de leden van den magistraat of derzelver suppoosten. Later werd dit besluit in dier voege gewijzigd, dat men op 1 Nov. 1699 goedvond, in plaats van pekkransen jaarlijks voor flambouwengeld elk burgemeester 12 gulden te doen genieten en ieder raadsvriend, secretaris en stadsrentmeester 6 gl., mits dat zij altijd 25 pekkransen in voorraad zouden hebben, om bij ongeluk van brand te gebruiken.

7. *De Mof.* Het was te Venetië op het eind der 15e eeuw, dat de mof bij menschenheugenis het eerst gezien werd. Zij was toen aan beide seksen gemeen en bleef dit af en toe, volgens de luimen der mode, tot ver in de 18e eeuw. Wanneer men aanving onzen burgemeesters jaarlijks een mof te vereeren, is mij niet gebleken. Mijn oudste aanteekening dienaangaande gaat niet verder terug dan tot 1617; daar leest men, dat de onkosten van den Rijkschen Tol beliepen 273 gl. 6 st., »toe weten voor die heeren burgemeesteren ieder een mof 20 gl." enz. 1625 »Item beide den heeren burgemeesteren in der tytt voir haer gerechticheitt van den moiff, uutther den Tholh," enz.

8. *Meet van de visch.* Zekere vischsoorten werden bij de maat (het gewicht) verkocht, andere bij het getal: »Groen visch myt karschepen, die mytten getale off mytter maeten verkofft werden," betaalden den honderdsten penninck. »Item van elcken schuyten ind aicken ½ vleemsch. Item van elcken salm 1 ort stuver." Den 19 Dec. 1638 werd besloten, aangezien er sedert eenigen tijd klachten waren gehoord over misbruiken, door de keurmeesteren gepleegd, »int affhaelen van den meet van den visch," waardoor vreemde vischkoopers afgeschrikt werden, hun waren hier ter markt te brengen, »met ultimo December den meet van den visch op te heffen, zoodat de keurmeesters die van geen visch meer zullen mogen eischen. Edoch zal elk der burgemeesters indertijd tot een recognitie ontvangen 30 gl. en de keurmeesters dezelfde som." En in het rekenb. voor 1640: »Beide heeren burgemeesters, voor den meet van den visch, soo dieselve plegen te genieten ende bijt aenstellen van den Vischmerct (de toen nieuwe Vischmarkt, onder aan de Grootestraat) opgeheven is, elck 30 gl. Emit Henrickss, tolknecht 10 gl. denselven jaerlicx toegeleyt voor het invorderen van den impost, bij mijn heeren opt vercopen van den visch, in plaetse van de meet gestelt." Uit dien impost werden de 60 gl. voor de burgemeesters getrokken.

9. *De Kovel.* Telken jare ontvingen de burgemeesters een beslagen kovel, een met honderden ronde zilveren plaatjes beslagen hoofddeksels in stadskleuren, of, desverkiezende, het geld daarvoor. Volgens het Overdrachtsboek was dit een zinnebeeld: »Alsoo dat die stad van Nymegen mit oeren toebehoren, mitt silveren gelds aen het land van Gelre verpand is, und opdat wij idt Heylige Roomschen Rijck, nyet en sullen ter enniger tijt vergeten, und tot een eeuwige memorie van dien, so geeft die stadt den borggreve, die borgermeisteren ende den richter, elck eene

vereeringhe van een coevel met silver beslagen," enz. Het was een allesbehalve »flatteus" kleedingstuk, zoodat de ontvangers weinig genegenheid toonden, er mede in het publiek te verschijnen. Dies werd bij raadsbesl. van 22 Dec. 1601 bepaald, dat de heeren »ten minste op Paeschdag" hun kovel moesten dragen. Toen werd tevens vastgesteld, dat elk rentmeester telken jare den burgemeesters indertijd zal afvragen »off sij hunne coevelen, woe gebruyckelick, begeeren gemact te hebben, off dat sij daervoir die werde in gelt hebben willen." De 29 gl. 6 st. 8 d. vormden het bedrag, dat de kovel kostte, namelijk: acht rijksdaalders, het stuk à 46 st., voor het zilveren beslag, twee haakjes 19 st.; 2½ vierdel laken, half rood, half zwart à 3 gl. 17½ st. de el, maakloon 5 gl.

10. *Vrijdom van Accijnsen*, van wijn, bier, vleesch, enz. Bij besluit van 6 Mei 1579 waren de burgemeesters vrij van accijns gesteld. Dit werd aangevuld door de volgende raadsresolutiën van 11 Jan. 1667: »Alsoo die heeren borgermrn. in der tijt vóór den eersten July 1666, wegens haere consumptie door de pachter van 's Lands accijns sijn vrie gelaten, ende dus sedert den voorss. eersten July geseyde borgermrn. voor haere consumptie ider, neffens dandere leden, sijn aengeslaegen op een tantum van viftich gulden; Daer noghtans gemelte borgermrn. in der tijt daer bevoerens wegens haer consumptie in de accijnsen niet en hebben betaelt, maer daervan vrie sijn geweest, ende dat oversulcx die voorss. 50 gl. haer als een gedeelte van haer Ed. tractement soude affgaen, ende daerin willende voorsien, is bij een Eerb. Raedt goetgevonden ende verstaen dat die tegenwoordige regeerende borgermrn., neffens die in voorleden jaer geweest sijn, ende in volgende jaeren sullen comen te regeren, uyt de breucken (haer Ed. andersints privatieve toecomende) ider in sijn jaer, tot betalinge van accijns van haer Ed. consumptie, sall hebben en profiteren vijfftich gulden."

11. *De Kaas.* Kaas werd vroeger in grootere hoeveelheden genuttigd dan thans, zoodat het een belangrijk item vormde op het huishoudboekje. Dientengevolge werd een zekere hoeveelheid verstrekt, bij wijze van betaalmiddel, aan onze regenten. Volgens een oeroud voorschrift was elk magistraatslid gehouden, een bruikbaar harnas te bezitten. Als compensatie van de kosten daarvan, werd hun jaarlijks »harnasch- ende witten kees" verstrekt, eerstgenoemde wordt ook wel groene kaas genoemd. De kazen worden nader omschreven in het rekenboek van 1662, waar men leest, »22 stucks kaas, soo onder mijn heeren sijn omgedeelt 97 gl. 8 st.; 44 stuck Gravelantse kaesen, soo mede sijn omgedeylt 124 gl. 8 st." 1646 »elck haer groenen- ende witten kees, bedraegende de groene Gravelantsche kaesen 205 gl. 2 st. 4 d. en de witte 170 gl. 6 st." ('s-Graveland ligt in N. Holland, bij Hilversum.) Blijkens de rekenboeken van 1593, ontvingen de twee roedragers elk 25 st. »voor hun harnas *en*

kaas". 1616, »den semptlicken raetspersonen, reekenmeesteren, secretarien, rocydregeren ende anderen, yeder haeren harnis keese." Tusschen 1643 en 1661 werd meermalen besloten, de uitdeeling der kazen af te schaffen, maar ook telkenmale werd dit besluit weder herroepen, totdat men, 26 Jan. 1663, goedvond te bepalen, dat voortaan in plaats van kaas, de burgemeesters elk 20 gl., de raadsleden, syndicus, secretarissen en rentmeesters elk 10 gl. zouden ontvangen. Burgemeesters plachten twee witte en vier groene kazen, de andere heeren één witte en twee groene kazen te genieten. De kazen werden uit de opbrengst van den Tol bekostigd.

12. *Raadsteekenen.* Dit waren kleine looden plaatjes, in de 16e eeuw met het Salomonische opschrift VINUM LAETIFICAT COR HOMINIS, die op een bepaalde hoeveelheid wijn, of de waarde daarvan in geld, recht gaven. Zij werden uitgereikt als betaling voor speciale diensten, in grooteren of kleineren getale, naar gelang van het ambt van den recipient. Hun instelling dagteekent van vier dagen na Judica 1558, toen het volgende typische besluit genomen werd: »Die wijn cedulen belangende, is voor raedtsam angesien, dat umb den *beisten wijn* voor den raedtzheren tho erlangen, raedtztekenen gemaekt werden sullen, ider stuck werdt sijnde 2 br. st.; ende op Guidessdach vor ider hochtijt, sal in den raidt den wijncedel verlesen unde gelievert werden den rentmr., ende daerna sal heij idereen lieveren so voll tekenen alz den heren competiert, ider teken van eyn kan wijns. Ende sal mit verordent werden, dat wat heij vor ider teicken betalen sal, alz vor den *beisten wijn* als raitzwijn wesende. Dit is gestelt, umb dat in vorgangen jaren op die wijncedel verscheyden wijn den raetsheren ende andere toegestelt hebn." Acht raadsteekenen, in 1590 ieder ter waarde van drie stuivers brabants het stuk, later van vijf, zes en acht st., was de gewone gratificatie voor een burgemeester. Eens in het jaar werden de raadsteekenen door den rentmeester bij de wijnkoopers ingelost. »Item op Guedesdach voir sunt Peter ad cathedram (22 Februari), anno Dom (15)70 iss verdragen by burgemeisteren, schepenen ende rait, vort meisteren van sunter Claesgilde, dat die rentmeister ontvangen sall na sunt Peters dach, van die wijnwerden die raitsteykenen, dat stuck voir 5 stuver. Soe dat ick, Johan Verheyen, heb ontfangen 600 raitsteykenen, dat stuck voer 5 stuver, welcke ick nyet hoeger in mijn rekenschap die stat angerekent heb, dan ider teyken op 4 lopende stuver; komt mij van ider teyken 1 stuver. Dat mij dairvan toecompt beloept 15 lopende gulden." — Den 17 Febr. 1598 werd bepaald, dat de burgemeesters acht raadsteekenen in plaats van twee vierdel wijn zouden ontvangen voor »het staen over een executie." In de achttiende eeuw, toen de zeden meer verfijnd werden en men het bijwonen van een executie als een der pijnlijkste plichten van het ambt begon te beschouwen, werd het emolument daarvoor gebracht op 30 gl.

13. *Pompmeesters-rekening.* Over elken put, later over elke pomp door de geheele stad, · er waren er oudtijds een twintigtal — waren vier put-, later pompmeesters aangesteld. Dezen moesten zorgen voor het onderhoud der putten of pompen, en de kosten, die daarop vielen verdeelen over de huizen in de buurt, welke zich bij de respectieve putten of pompen van water voorzagen. Met dien verstande, dat zij, die putten of pompen in hun huizen bezaten, in verhouding minder betaalden. De aanslagen werden geraamd door de pompmeesters. Op 22 Jan. 1721 werd besloten, dat »voor het toekomende alle publycque pompen en putten staande binnen deze stad onder het opzigt en ordre van heeren borgermrn. en rekenmrn. sullen worden gerepareert en onderhouden, en dat de tijdelijke pomp- en putmeesteren hunne jaarlixe rekeningen voor meergemelte borgermrn. ende rekenmrn. sullen moeten doen; voor welke moeiten Haar Ed. en Achtb. het tractement van de heeren Borgermrn. en Rekenmrn. hebben geaugmenteert jaarlicx tot vijftig guldens, te beginnen met en over desen lopende jaare 1721." De afrekeningen hadden halfjaarlijks plaats.

14. *Tractement als raadsvriend.* Tot 1616 bedroeg het tractement van een raadslid 26 gl. Op 18 December van dat jaar besloot men, uithoofde der bijna dagelijksche vergaderingen, waardoor de leden hun eigen zaken moesten uitstellen of verwaarloozen, het honorarium te verdubbelen en op 52 gl. te brengen. 21 Febr. 1667 werd »om goede consideratien by deser tijts gelegenheid", goedgevonden »dat het tractement van de raadspersonen met 52 gl. zou worden verbeterd en van 104 gl. op 156 gl. zou worden gebracht." 27 Dec. 1730 »Vermits in 1664 was vastgesteld, dat de leden van den raad ten getale van twaalf de magistratuur dezer stad bekleedende, zouden hebben en genieten de tractementen des gemortificeerde raadsplaatsen; waarop gedelibereerd synde en in overweging genomen dat het aantal raadsleden bepaald is op 12, dat daarenboven de besoignes voor den Raad werkelijk zijn geaccresceert, en dat oversulx haar Ed. en Achtb. meerder moeite moeten nemen en meer geoccupeerd als voorheen, op voet van bovengemelde resolutie, dat de tractementen van 18 raden, door deze stad voorheen betaald, integaan met dezen jare 1730, onder de twaalf leden zal verdeeld worden, zoodat ieder 165 gl. komt te genieten."

15. *Curator Scholae.* Het beheer der Apostolische of Latijnsche School berustte meer dan drie eeuwen lang bij de geestelijkheid van St.-Stevenskerk, die haar tegelijk met de kerk gesticht hadden. Na de reductie der stad door prins Maurits ging de school met de kerk over aan de magistraat en deze benoemde 14 Sept. 1592 drie curatoren uit den raad, die tevens als schoolopzieners zouden fungeeren over »de Fransoese ende de Duytse schoelen," onder welke laatste men de Hollandsche of volksschool verstond. Daarin werden »eenige poincten verbetert ende noch te verbeteren den curatoribus scholae gelast." Af en toe in den loop

der tijden werd het aantal curatoren vermeerderd of verminderd, doch het dobberde gewoonlijk tusschen vijf en zes. Hun honorarium beliep nooit meer dan 4 gl. 10 st. per jaar.

16. *Rekenmeester*. Goensdach post Laurentii avond 1531 werden de stadsrekeningen afgehoord door burgemeesteren, schepenen en raad, meesters van Sinter Claes, gedeputeerden van Broederschappen en ambten. Dat was toen de gewone manier, die ook nog jaren later gebruikelijk bleef. Doch 4ª post Circ. Dom. 1559 werden door de meesters van Sinter Claes twee leden uit hun midden voorgesteld en aangenomen als rekenmeesteren, waarbij een derde persoon uit den raad zelven gekozen werd. In 1564 werd besloten, dat de stedelijke rekeningen zouden gevisiteerd worden in bijwezen van een of van beide burgemeesters, waarbij ettelijke meesters van Sinter Claes tegenwoordig moesten zijn. Die bepaling bleef ook gelden na de reductie der stad: men vond goed, op 20 Nov. 1594, dat een van de burgemeesters indertijd, »so duckmaels als men van der stadtwegen rekent, over deselve rekening mede staen moegen." Later waren er in den regel vier rekenmeesters, twee uit den raad, twee uit de gemeenslieden; somtijds werd dit getal met twee vermeerderd, ten einde in te vallen voor afwezigen (29 Nov. 1643; 22 Febr. 1654; 19 April 1699). »Op remonstrantie van dezer stadt rekenmeesteren", werd bij raadsbesl. van 23 Febr. 1603, »den selven oer tractement van 13 gl. tot 27 jaerlicx verbetert." Na dien tijd kwam daarin nooit vermeerdering.

17. *Raadsteekenen als rekenmeesters*. Deze werden betaald voor extraordinaire vacatiën, Vgl. no. 12. Teekenend is een raadsbesluit van 18 Maart 1739. Men verneemt daaruit, dat er klachten gehoord werden, dat de stedelijke rekeningen niet op vaste tijden werden afgesloten en afgehoord, dat er zelfs nog altijd onafgesloten rekeningen waren, van vóór 1672; dat daarentegen de rekeningen der Geestelijke Goederen jaarlijks afgehoord werden. De reden van dit onderscheid was daarin te vinden, dat er 227 gl. 4 st. betaald werd voor het afhooren en sluiten der rekeningen dier Goederen. Men besloot derhalve ten einde dezen staat van zaken te verhelpen, dat de auditores dezelfde jura zouden ontvangen voor het afhooren der stedelijke rekeningen, waartoe bovengenoemde som werd apart gezet, terwijl vier gulden aan den stokmeester werd toegekend, voor het »oppassen" tijdens de afhooring.

18. *Heemraad in Over-Betuwe*. In 1558 werd besloten, dat de heemraden in Over-Betuwe voortaan zouden genieten, »sess gulde ende een paer leersse jaerlix." Laatstgenoemde kleedingstukken, onontbeerlijk op de kleiachtige wegen van de Over-Betuwe, werden geschat op drie gulden.

19. *Almanakken en Couranten*. Omtrent de couranten op het Stadhuis, heb ik vroeger gelegenheid gehad het een en ander mede te deelen *). Almanakken werden reeds vroeg jaarlijks op stadskosten voor

*) Penschetsen, Eerste Bundel, bl. 241.

de leden van den magistraat aangeschaft. In 1545 was Sybert, gaande bode, voor zaken naar Arnhem geweest, »ende hefft 5 almanacken myt gebrocht int Raethuys, him geg. 18 st." Zoo als het ging met al wat geldelijk voordeel aanbracht, vermeerderde in den loop der tijden de kwaliteit en de waarde der almanakken, die men aankocht. Was men in 1585 nog tevreden met 37 »schrieffalmenacken" en 15 »gemeyne" of »slichte" ditos, benevens twee groote voor de Cancellarij, gansch andere eischen stelde men een honderd jaren later, naar luid der rekenboeken: »1667, bet. aen Jasper Dol 75 gul. voor almenacken mit memorieboeckjes, in gemermelt (gemarmerd) vergult leer, met silvere slootiens." 1684 »Aan den zilversmid voor het beslaen van verscheyde almenakken 200 gl. 10 st." In 1702 hadden de heeren weder wat anders bedacht. Er werd verstaan op 2 Januari, dat in plaats van alle drie jaren almanakken te geven aan de leden van den raad, secretarissen en rentmeester, alsmede voor het stadhuis, gekocht zou worden het Groot Geldersch Plakkaatboek uitgegeven door W. van Loon (Nijmegen 1701—1703). Doch 25 Dec. 1721 werd opnieuw goedgevonden aan de leden van den raad, secretarissen dezer stad en anderen, »alle drie jaeren gewoen sijnde een almanack te krijgen, met omloop van dit jaar te geven een almanack met *goud* beslagen, en vermits die voorss. almanacken meerder als het gewoonlijke, sijnde ordinair vijfftien guldens, sullen monteren, is vastgestelt dat in soo veele jaaren voor het toekomende geen andere sullen worden gegeven, totdat die meerdere somme sal wesen ingecort. En soo durende die tijt inmiddels eenige van opgemelte leden kwamen te sterven, sal aan hun tractement worden ingehouden soo veel soms als op voorss. almanacken nogh sal overig wesen; blijvende aen alle leden vrij, off sulcke almanacken, off alle drie jaaren vijfftien guldens daarvoor te trecken." Eindelijk werd de misstand van dit gebruik ingezien en het geven van almanakken afgeschaft, bij besluit van 31 Jan. 1731. Maar dat was een opoffering van eigen belang, die niet lag in den geest dier tijden en als natuurlijk gevolg daarvan, kwam 1 Febr. 1736 het besluit »in het vervolg geen couranten, comptoir- of andere kleine almanakken aan den raad, richter of secretarissen meer te leveren, maar in plaats daarvan het tractement van allen te verhoogen met één pistool = 9 gl. 9 st."

20. *Van de overleden raadsleden.* Nadat besloten was door uitsterven het aantal raadslieden op zestien te brengen, werd 5 Nov. 1777 goedgevonden, dat de tractementen der leden, wier plaatsen buiten vervulling bleven, in het toekomende verdeeld zouden worden onder de overige leden. Het $1/16$ gedeelte dier som bedroeg voor elk raadslid *f* 27. 10 st. Vgl. N°. 14.

21. *Uit het Postkantoor.* Den 2 Juli 1788 werd aan den raad medegedeeld, dat Z. H. de stadhouder, niet wenschte over de hem aangeboden plaats van postmeester te beschikken, in cas van vacature. Het provenu

van het postkantoor dezer stad droeg hij over aan den magistraat, in dier voege, dat elk raadslid boven zijn tractement jaarlijks daaruit *f* 300 zou ontvangen, elk gemeensman *f* 25, en dat hetgeen daarna over mocht blijven, aan de stadskas ten bate zou komen. Bovendien zouden de beide burgemeesters elk nog *f* 100 ontvangen, voor het nazien der rekeningen van de posterijen. De heeren genoten dit voordeeltje slechts één jaar, want eerst in 1793 overleed de postmeester Singendonck en in het volgende jaar kwam die zondvloed, die bekend staat als de inname der stad door de Fransche Sansculottes, waardoor al die geriefelijke vindingen van onze Edel Groot Achtbare Heeren voor goed werden weggespoeld.

Bovenstaande emolumenten waren onafscheidbaar van het burgemeestersambt. De beide heeren ontvingen bovendien de helft van alle correctioneele boeten (de andere helft viel aan de stad), en dat kon een aardigen bijslag vormen, want de boeten in die tijden waren nog al van belang, niet een paar kwartjes, zooals tegenwoordig. Dan nog *f* 7. 4 st., voor het »staen over (bijwonen van) een executie," in plaats van drie kwarten wijn, die vroeger daarvoor verstrekt werden (5 Maart 1664). Overigens kon de burgemeester eventueel nog andere stedelijke betrekkingen waarnemen, waarvoor hij apart betaald werd. Hij kon, als raadslid, zijn: opziener der stadspaarden, (voor de brouwerskarren en andere diensten bestemd), waarvoor hij 25 gl. trok, of kerkmeester, dat 9 gl. inbracht, of bibliothecaris, 25 gl.; provisor van het krankzinnigenhuis, *f* 4 10; provisor over de Geestelijke Goederen, *f* 36 en meer van die betrekkingen, welke hij niet behoefde neder te leggen, wanneer hij burgemeester werd. Zijn domestiquen ontvingen jaarlijks 15 gl. van de stad, voor het aannemen en weder afgeven van de sleutels der stadspoorten, die door de respectieve portiers 's avonds gebracht en 's morgens weder afgehaald werden. Maar het grootste voordeel genoten de heeren burgemeesters, wanneer zij hout- of wijnkoopers waren, zooals dikwijls voorkwam. In het eerste geval werd het grootste gedeelte van het hout, dat de stad voor bouwwerken noodig had, bij hem gekocht. Was hij wijnkooper, dan werd bijna alle wijn, die ten dienste der stad gedronken werd, en dat was geen kleinigheid, te zijnen huize gehaald. Men ziet daarvan merkwaardige voorbeelden onder het hoofd »Heeren Gelagen" in de stedelijke rekenboeken.

Uit al het bovenstaande blijkt onder meer, dat de oude stedelijke administratie een zeer samengesteld werktuig was, dat om den spil »geld" draaide, welks raderen men jammerlijk hoorde knarsen en kraken en dat bijzonder veel smeren noodig had.

Onze Molens.

Hoewel men ook in andere landen hier en daar wel windmolens aantreft, zoo blijft de molen niettemin voor ons Nederlanders een echt vaderlandsch voorwerp. Treffen wij het in den vreemde aan, dan dwalen onze gedachten onmiddellijk af naar de eindelooze groene weiden gespikkeld met grazend vee, de lange kanalen, slooten en weteringen, waarop het zonlicht flikkert en de wolken weerkaatsen, de vlakke weiden en velden, met wilgeboomen, lanen en dorpstorentjes in het verschiet, in de dierbare lage landen bij de zee. Zijn vier wieken roepen hetzelfde gevoel op, dat over ons komt, wanneer wij onverwacht de vaderlandsche driekleur op den Oceaan, of in een wildvreemde haven zien wapperen. Ook in het eigen land, waar wij hem dagelijks zien, blijft de molen voor ons een voorwerp van bekoring in het landschap. Zijn hoekige lijnen, scherp tegen de lucht geteekend, contrasteeren zoo uitnemend met de horizontale grondlijn. En om hem zweeft een waas van landelijke poëzie. Hoe krachtig staat hij daar op zijn voetstuk, vroolijk draaiend en het zonlicht opscheppend in het met witte of roodbruine zeilen bekleede netwerk zijner wieken, terwijl hier en daar een moedwillig toetsje van helder rood, blauw, geel of groen, geestig afsteekt bij de stemmige tinten van het landschap en de parelgrijze regenwolken. Binnen in het gebouw, wat al gezellige schuilhoekjes, waar kippen in schemerachtig halfdonker ijverig de gevallen graankorrels oppikken. Als een ontastbare gouden balk valt het zonlicht naar binnen door het kleine ronde raampje, in een atmosfeer bezwangerd met meelstof, schelle lichtvonken en gouden lijnen teekenend op een geheimzinnig samenstelsel van balken, stangen, staven en touwen. Er hangt een smakelijke gezonde reuk van meel, en hoe gezellig druk kraken de as en wieken en snorren de rondgaande steenen. Waait er een frissche wind over het veld, dan is de molen in zijn element; dan schijnt hij als bezield van levenslust te stoeien met de vlagen. Stemmingsvol, tintelend van buitenleven is de schildering van den molen op

een stormachtigen dag, die Bredero in den mond legt van Slimme Piet, den molenaar, in de klucht van dien naam:

Wat hettet van daech ien ruych weer eweest; t'isse niet te seggen.
Doch nou op den avont, so gaet de wynt al moytjes leggen.
Maer op den dach, de lucht betrock, het swerck dat vlooch,
't Scheen de wynt al sen kracht op onse meulen spooch,
So kraeckte de trappen en so verbrangst gilden de sporten.
Ick docht altemet, daermee sal 't hiele sootje van bovenneer storten,
So drilden de vleugels, so rammelden de plancken; daer stont niets stil,
Een vliegende storm blies, dat ons duyf hock van boven neer vil.

Het schilderachtige wordt in onzen tijd meer en meer verdrongen uit de wereld door het practische, waarop, bij al den zegen, dien het brengt, de vloek schijnt te rusten, dat het leelijk *moet* zijn. Onze windmolens worden langzamerhand medegesleurd door dien onweerstaanbaren stroom. Overal, zelfs in de beroemde Zaanstreek, moeten zij plaats maken voor stijve stoommolens en stoomgemalen. Vroeger wemelde ons vlakke winderige land van molens, groot en klein, van hout en van steen, op bokken en gestellen op den grond staande, liefst op een hoogtetje, den molenberg. Behalve op eenzame heiden en veengronden waren zij overal te zien. Elke stad, elk stadje was weleer een vesting, omringd door wallen, met boomen beplant, waar, op de uitspringende waltorens en op de hoeken van bastions, de molens steeds hadden postgevat. Zoo vertoont Leiden op het titelblad van den Statenbijbel niet minder dan acht molens op de eene helft zijner wallen. Kleine steden teerden toen grootendeels op haar eigen producten en de molens in en om de stad moesten bijna al het werk verrichten, dat thans grootendeels door stoomwerktuigen gedaan wordt. Grimmig waakten dan ook de middeleeuwsche wetten voor het welzijn van den molen, die daarin met de kerk gelijk gesteld werd. Immers in den Sassenspieghel worden als »ondadige" lieden, boosdoeners van de ergste soort, beschouwd, zij, die gebruik maakten van valsche maten, gewichten en zegels, moordenaars, ploegroovers, en zij die *molens* en kerken schonden, verraders, grafroovers en moordbranders. Molenwegen en kerkwegen waren beiden onvervreemdbaar.

In Nijmegen, zooals in de meeste kleine steden, bestond weleer een groot gedeelte der bevolking uit landbouwers, wier akkers de stad omringden en tot aan de stadsgracht reikten, want een glacis was onbekend aan de oude vestingbouwkunde. Op die akkers werden hoofdzakelijk graansoorten gekweekt en hun opbrengst werd in de molens der stedelingen gemalen. Binnen de muren der stad waren een aantal rosmolens; op de Waal, aan deze zijde lagen, althans in de 16e eeuw, een paar watermolens. De windmolens stonden aanvankelijk buiten de stad, want de wallen, waarop zij later een plaats vonden, begon men eerst in den aanvang der 16e eeuw op te werpen. Verlof om een molen te mogen

zetten werd door de stad verleend, die zich in den regel een tyns van één oud schild (75 cents) voor »het recht van den wind" liet betalen. Want twee der hoogheerlijke privilegiën, waarop de stad zoo prat was, luidden: »dat die stat buyten den Heer eenen vergunnen magh, eenen windtmolen te setten op die gemeynte," alsmede »dat in den schependom van Nijmegen een yder eenen wyndtmolen, buyten consent des Heeren, op sijn eygen erff magh setten." En al zeer vroeg had men van dat voorrecht gebruik gemaakt. Dat ziet men uit Froissard, die verhaalt, dat toen de Brabanters in Juli 1288, bij Ravestein, Gelre binnen trokken, »ils disoient entre eulxs, que ils croient courrir ce jour devant Nymaige et ardroient les molins et les fourbours" (faubourgs).

De Windmolenpoort (in de volkstaal samengetrokken tot Wiemelpoort) aan het eind der Broerstraat, droeg dien naam reeds in 1369 en de Hemel weet, hoeveel vroeger. Aan een of meer windmolens, daar buiten staande, was zij dien verschuldigd. Misschien stonden daar reeds die molens van Froissard en die »venticum molendinum van Gobel den bakker, onzen medeburger", waarvan een schepenprotocol van 1332 gewag maakt. Met zekerheid kunnen wij er daar een aanwijzen in 1439. Deze stond dicht bij de stad, op een zoogenaamden »molenberch". Dat kan daar een schilderachtig groepje gevormd hebben: de toen reeds oude poort, de ringmuur, de molen op zijn berg, een groepje huisjes daarbij en op den voorgrond Posthouwerspoel, een plas, waaraan het vee uit de buurt gedrenkt werd en waarin zich dit alles spiegelde. Boomen ontbraken er zeker niet, want daaraan had het voorgeslacht een bijzonder welbehagen.

Nauwelijks waren, vroeg in de 16e eeuw, de wallen voltooid, of de molenaars sloegen een oog van begeerte op die hooge plaatsen, waar hun molens elk zuchtje moesten opvangen, dat over de vlakte kwam strijken. Reeds in 1526 is er sprake van »den taern opten waill, daer den kruytmolen op steet." Dat moet Jan Vermaisens molen geweest zijn, waarop »mr. Gairt, stadsbuyssemeister," in 1527 zeven dagen lang het primitieve kruit maalde, waarvan de stad zich toen bediende en waarop, in datzelfde jaar »duyffstein gemalen ende gebroken" werd, »tot sement to maecken totten taernen", waltorens, die toen in aanbouw waren. Maar op welk gedeelten der wallen deze molen stond, komen wij niet te weten.

Den 1 Maart 1581 verzochten mr. Peter Golts en Goossen Stoir, molenmeesters, »een wintmolen op der stattwall, offte binnen der stat muyren, tot believen eens eerbaeren raets to setten." Acht dagen later werd bepaald, dat hij zou komen te staan op den wal »ende sall daerut jaerlicx onsse stat, om die authoriteyt desselven ende den wynt toe gewinnen 1 schilt betaelen." In hetzelfde jaar verzocht Ansem Poortman, een der meesteren van Sinter Claes, die tot de toen onderliggende Katholieke partij behoorde, den Kronenburgertoren te mogen pachten, ten einde daarvan

een molen te maken. De raad verwaardigde dit zonderlinge verzoek met geen antwoord, doch gelastte Poortman, te zorgen, dat de documenten, die de gevluchte geestelijkheid medegenomen had naar Kleefsland, weer terug kwamen. Peter Golts' molen kwam te staan op het terreplein van den wal, aan het einde van de Regulierstraat, zooals te zien is op de latere plattegronden der stad in Pontanus, Slichtenhorst en Blaeu. Aanvankelijk werd hij de »nijhe moelenn" of wel de molen bij Kronenburg genoemd, maar toen Stoir in het volgende jaar zijn helft in den molen overdroeg aan het Weeshuis, werd het weldra de Weezenmolen. Daar hij weinig opbracht, verkochten de provisoren het aandeel van het Huis in 1631. Kooper werd een lid der familie van de Poll. Door het huwelijk van jonkvrouw E. M. van de Poll, dochter van den landdrossaard, met Justus Flemingh, heer van Swolgen en Broeckhuysen, ging deze molen over aan laatstgenoemden. Wat hij in die tijden waard was, blijkt uit het schepenprolocol van 3 Febr. 1723, toen de weduwnaar Flemingh een vierde deel van »den molen van den heer drossaard van de Poll, als op deser stads wall is staende, van oudts de Pollenmolen genaamd", verkocht aan burgemr. Diederik Singendonck, voor *f* 1055, terwijl in 1766 *f* 4000 werd betaald voor de helft van den Polmolen, met kar, paard en verder toebehooren. De meeste molens waren toen nog van hout, doch dit was, blijkens de bovengenoemde platte gronden, een steenen molen, en als zoodanig wordt hij al beschreven in 1607.

Reeds in 1587 stond er nog een molen op den wal, misschien die oude kruitmolen waarvan boven sprake was. Een raadsbesluit toch van dat jaar maakt gewag van »den Wezenmolen ende de andere daerboven staende, toebehoerende Jan Willemss, coperschleger". Het was een klein houten bokmolentje, dat midden op het terreplein stond, blijkens de platte gronden der stad uit de 17e eeuw, die het tegenover het Soldaten-Pesthuisbastion plaatsen, noordwaarts van de Regulierstraat.

De bierbrouwer Jasper Suermont cum suis vroegen in 1592 verlof een molen te mogen zetten tusschen den St.-Hubertstoren »ende de Boddelpoert, op den wal." De raad kon zich wel vereenigen met het voorstel »dat eenighe molen tot gerieff der burgeren geset" zou worden, mits betalende dezelfde gerechtigheid als de twee andere walmolens, doch liet aan de artilleriemeesters over, om de plaats te bepalen, en dezen wezen daartoe den St.-Hubertstoren aan. Nog bij de ontmanteling der vesting stond aldaar een molen.

In hetzelfde jaar 1592 werd aan burgemr. Hendrik de Beijer en Jacob Hiddingh cum sociis, vergunning verleend, om een molen te plaatsen op den Molentoren op den wal, mits zij de kap van dien toren op hun kosten afbraken, de materialen daarvan komende aan de stad overhandigden, den toren dichthielden en ruimte genoeg overlieten om het geschut behoorlijk te kunnen plaatsen en bedienen. Dit was waarschijnlijk de

houten looimolen, toebehoorende aan Maurits de Bruyn, looier, die in 1760 inviel. Ingevolge raadsbesl. van 20 Juni v. d. j. werd hem vergund een steenen looimolen te mogen bouwen »op het Hooge Veld, omtrent de zoogenaamde Wolfs- of Zandkuil, zijnde een gedeelte heigrond." Bedoeld is hier de molen rechts van den Graafschen weg. Hij draagt nog het opschrift

MAURITZ DE BRUYN
(deze regel is bedekt door een ijzeren band)
IS DEN EERSTE STEEN
GELEYT DOOR
MAURITZ DE BRUYN
JUNIOR
EN
HENDRIK HOOGERS.

Bovengenoemde Hoogers was de bekende Nijmeegsche teekenaar. De 13 kanonskogels, in dezen molen gemetseld, dagteekenen waarschijnlijk van het beleg der stad in 1794. Op den morgen van 26 October deed Generaal Moreau een verkenning op groote schaal; vergezeld van meer dan 2000 ruiters en eenige compagniën Grenadiers, verscheen hij te 11 ure »bij den eersten molen" en deed de Hannoveranen, die daar op voorposten stonden, terugdrijven. Van den molenberg overzag hij het terrein om de stad en dat overzicht deed hem besluiten, voorloopig van een stormenderhandschen aanval af te zien.

Bij raadsbesluit van 16 Maart 1701 werd den eigenaars van een molen buiten de Molenpoort, staande op zekere twee morgen bouwland aan den Graafschen weg, die bij het aanleggen der vestingwerken had moeten afgebroken worden, door Coehoorn een plaats aangewezen, om hem te herbouwen: »op den toren bij den inganck van 't Oranje bolwerck," waartoe de raad verlof gaf. De ingang van dat bastion was aan de Oostzijde, dus zal men onder den hier bedoelden toren, den toren bij de Ziekerpoort moeten verstaan, want het Oranje bolwerk lag links van de Molenpoort en gaf zijn naam aan den tegenwoordigen Oranje Singel. Dáár »op den wal, boven bij de Ziekerpoort" was reeds vroeger een molen gezet, bij consent van 1 Juni 1693. Het jaar te voren was een stuk van den stadsmuur tusschen de Hersteeg- en de Ziekerpoort ingevallen. De stad weigerde het op haar kosten te repareeren, waarna dit eindelijk geschiedde vanwege den lande. Toen spoedig daarop de magistraat verlof gaf tot het bouwen van bovengenoemden molen, kwam er een schrijven van den Raad van State met de volgende *rebuffade*, »daer se (de stad) op alle middelen poogt te ontgaan, het repareeren der stads muuren — schoon steedelijk zijnde — se ten minste niet behoorde toe te laten, dat door het stellen van molens of anders, de muuren verzwakt werden." Men zette daar toen een oliemolen, blijkens raadsbesl. van 1 Jan. 1694, waarbij de eigenaar »van de oliemolen boven de Ziekerpoort", verlof kreeg een gebroken rad, dat door de »smeden met eene blaesbalch" niet kon gerepa-

reerd worden, dit door den stadssmid te laten doen in de Munt, op den Mariënburg.

Verder schijnen er geen molens op den wal gestaan te hebben. Waar wij »'s Greeffen moelenn" moeten zoeken, wiens as in 1585 gehaald en in de stadsbergplaats gevoerd werd, is niet na te gaan, daar deze molen verder nooit genoemd wordt. De wallen plachten oudtijds niet alleen dienst te doen als wandeling, maar werden ook met voertuigen bereden. Aangezien het draaien der wieken daarbij gevaarlijk kon worden, werd 21 Mei 1659, door den raad voorgeschreven, dat »als het zoo mocht waaijen dat de swingels van de molens op den wal staande, de passage van karren, wagens en paarden, hinderlijk of periculeus zou kunnen worden", de molenaars alsdan gehouden zouden zijn, op het eerste geroep van »passagiers", hun molens te laten stilstaan, op een boete van 10 goudgl. Een molenaar aldaar, die geweigerd had aan dit bevel gehoor te geven, op aanhouden van een »caros", werd in 1670 met één goudgl. beboet. In 1724 werd het malen op Zondag verboden, behalve na een langdurige windstilte, in welk geval men vergunning van den burgemeester moest vragen. Gunstiger klonk een besluit van 20 Febr. 1664, waarbij goedgevonden werd, de boomen op den wal te doen toppen en snoeien, daar zij den Weezenmolen den wind benamen. Een dergelijke resolutie werd op 31 Aug. 1797 genomen, ten bate van den bekenden St. Teunis- of St.-Anthonismolen. De raad verstond toen, dat de boomen aan den Graafschen weg, ter lengte van 70 Rijnl. roeden, op een hoogte van uiterlijk 14, of zoo dat niet voldoende was 12 voet geknot of zelfs geheel en al omgehakt zouden worden. Met betrekking tot den wal besloot men, dat de boomen aldaar »berceaugewijze tot cieraed en overschaduwing der publicque wegen blijven strecken," doch ze zoo laag te houden, dat de molens er geen hinder van hadden.

Buiten de Molenpoort kwamen reeds vroeg verscheiden molens te staan, in 1532 stonden er niet minder dan twaalf. Deze waren in de tweede helft dier eeuw verminderd tot vier, blijkens een op bevel van Philips II geteekenden plattegrond onzer stad, waarvan een copie in het Gemeente Museüm berust. Van sommige dier molens zijn de namen tot ons gekomen. Een daarvan wordt in een schepenprotocol van 1560 beschreven als »vroeger die Krakou off die Reguliersche moelen, staende aen den weg naer Heess, alre naest Ouen Gijssen moelen". Een ander wordt in datzelfde jaar genoemd: »ventimolus die Mussenberch, opt Hoechvelt, bij die Moelenpoert", en »die meulenaer van den molen op den Mussenberch", werd den 5n Mei beboet, »bevonden sijnde den import vant gemael gedefraudeert te hebben". In 1569 is er sprake van den Balverensmolen, buiten de Molenpoort, ook in 1582, wanneer de molenaar Jasper Suermont, die toen ook den St.-Hubertsmolen op den wal bezat, een vierde gedeelte van dezen molen kocht. De Spanjaardsmolen buiten

de Molenpoort komt het eerst voor in een raadsbesl. van 1598 en was in 1601 eigendom van den heer van Ubbergen.

Nog werd in 1593 toestemming gegeven door den raad tot het oprichten van den molen »bij de Molenpoort, omtrent Tessentoren", mits hij zoo geplaatst werd, »dat de stadswal en het gebruik van het geschut daardoor niet verhinderd worde".

Op het hooge gedeelte van het tegenwoordige Kronenburgerpark, nagenoeg in een rechte lijn met de Regulierstraat, stond in 1412 een molen, wiens ligging in dien tijd, het was lang voor de uitbreiding der ringmuren, aangegeven wordt als »buiten die Wymelporte, op den Roemschen Voet." Deze molen is te vinden op den plattegrond der stad van Braun en Hogendorp, 1572. Hij wordt genoemd in 1428, toen een detachement voetknechten, de Waal afgezakt zijnde, een nacht bivouakeerden »onder die loymoelen." De magistraat, dankbaar ze niet in de stad te krijgen, zond hun twee tonnen bier en voor een gulden aan »schoenbroett" (witbrood). Den volgenden dag vertrokken zij naar het beleg van Tiel. Buiten de Hezelpoort lag toen (zie bl. 78) de schoenmakershaven, en op dezen molen werd het looi gemalen. Het was »die loemoelen der schoemaeckeren, gelegen opt Hoichvelt, aen den Roemschen Voet", waaruit de meesteren van dat ambt, namens het gild, vier dagen na St. Andreas 1562, zekere rente verkochten, blijkens een schepenprotocol. — Een ander document van dien aard, uit 1438, maakt ons bekend met den molen der heeren Reguliere Kanonniken in de Molenstraat. In dat jaar verkochten de prior en het convent aan twee bakkers een stuk grond, gelegen tusschen het erf van dit klooster en den molenberg, waarop de molen van het klooster stond, dicht bij den Hoetberg, *) op voorwaarde, »dat sij den convent geen hynder wesen en soelen, tott oere moelen aff ende aen to commen, noch met tymmeringe ghenen wynt benemen en soelen, dat oen an oeren moelen ende gemael hynderen mocht." Het was die vroegere »Krakou off Reguliersche moelen" waarvan boven sprake was, in 1560.

De bakkers dezer stad kochten in 1598 voor *f* 80 een »molenstadt" (plaats om een molen te zetten) buiten de Hezelpoort, tegen de gewone 15 st. »voor den wind". Misschien was dit die »pelmolen buiten de Hezelpoort", waarvan de eigenaars in 1715 verlof kregen, hem te verplaatsen op een stukje land, op het Hoogeveld, buiten de Hersteegpoort. Nog werd den bakkers in 1676 toegestaan, een molen op te richten buiten de Molenpoort, »op zekere twee morgen bouwland aan den Graafschen weg, achter de Hutcuylen, van outs so genant." Dit was de molen op den Bottendaal. Hij werd afgebroken door het Engelsche garnizoen in 1794, toen men verwachtte, dat de Franschen deze stad zouden

*) Zie Penschetsen, Bundel I bl. 152.

gaan belegeren. Later werd hij weder opgebouwd, en verdween eerst bij het aanleggen van den spoorweg naar het Zuiden.

»Den Dijksen moelen" op den dijk, bij den St.-Hubertstoren, komt voor in 1630, nogmaals in 1671, en werd waarschijnlijk omgeschoten en niet herbouwd, bij het beleg van 1672, toen een dergelijk lot de meeste onzer molens trof. In 1699 ontving het Brouwersambt verlof, een molen te bouwen »bij den Dijk, buiten de Hezelpoort".

Bedaagde Nijmegenaars zullen zich een steil voetpad herinneren, dat van het begin van den Ubbergschen weg, tegen den Hoenderberg opliep. Dat pad was eeuwen geleden gemaakt, ten behoeve van een windmolen, die op den rand van den heuvel stond. Blijkens een raadssignaat van 1597 was deze molen toen nog nieuw. Den 9en Februari v. d. j. werd den molenaar van den »nieuwen moelen voor de Hoenderpoort" aangezegd, de bedongen penningen te betalen voor de hem vergunde vrijheid van wachten, ten einde die gelden aan te wenden tot de onkosten van het uurwerk op de Wiemelpoort. Ook deze molen is op de meeste oude plattegronden der stad te vinden. Hij was eigendom van den heer van Ubbergen en stond in diens heerlijkheid. Toch kon daarop geen koren gemalen worden, zonder billet van de pachters van het Gemaal hier ter stede. De huislieden van Beek, Ooi, en andere inwoners van het Rijk van Nijmegen zouden behandeld worden als ingezetenen van Ubbergen en vrij van accijns zijn in deze stad, tenzij zij daar het meel verkochten.

Het is begrijpelijk, dat in tijd van oorlog de molens het hard te verantwoorden hadden. Bij belegeringen, waren die, welke op de wallen stonden, de eerste voorwerpen, waarop het vijandelijk geschut gericht werd. Stonden zij buiten de stad, dan waren zij blootgesteld aan brandstichting. Zoo liet in 1580 de hopman op het huis Blijenbeek den magistraat weten, dat hij voornemens was, alle molens buiten de poorten in brand te steken, indien men Peter Schenk, Maarten's broeder, die hier gevangen zat, niet tegen behoorlijk rantsoen wilde loslaten. Waarop den bakkers aangezegd werd, toe te zien en te zorgen, dat hun molens behoorlijk verdedigd konden worden. Kort daarna was het Lubbert Torck, heer van Hemert, die dreigde den rooden haan op onze molens te steken. Hem liet de raad weten, dat men dat spelletje met zijn tweeën kon spelen, en dat men op zijn molens te Hemert zou verhalen, al wat hij de Nijmeegsche molens aandeed. Onnoodig te zeggen, dat onder die consideratie, onze molens rustig en lustig bleven draaien.

Mijns ondanks moet ik nog veel onbesproken laten, dat de aandacht wel verdienen zou, alleen wil ik nog even de quernen of handmolens aanstippen. De Romeinsche handmolen is den meesten lezers wel bekend, minder bekend mag het sommigen zijn, dat een dergelijk werktuig in onze provincie nog in de 18e eeuw in gebruik was, en toen, ten behoeve van het accijns op het gemaal, met de sterke hand der Wet moest

afgeschaft worden. Daartoe had het Kwartier tal van besluiten te nemen: 8 Juni 1725 werd op den Kwartierdag besloten, dat alle handmolens of quarnen, klein of groot, die in huizen te platten lande in het Kwartier van Nijmegen mochten aanwezig zijn, moesten verwijderd worden. 6 Juni 1729 werd den beambten aangezegd, dat niettegenstaande de plakkaten, diverse ingezetenen die molens nog altijd in hun huizen behielden en tot schade van 's Kwartiers import gebruikten, met bevel dat »alzulke molens of quernen afgebroken, alles in stukken geslagen, onbruikbaar gemaakt en geremoveerd moest worden", zonder dat eenig gereedschap tot die molens of quarnen behoorende, zou mogen verblijven. 9 Juni 1733: Zij, die het recht van den wind niet hebben, mogen geen ros- of grutmolen in hun huis, noch elders hebben en nogmaals wordt ten strengste bevolen, »alle handmolens of quaernen" af te breken. Den 7 Juni 1734 werd een boete van 20 ggl. op deze molens gezet. Dat schijnt geholpen te hebben, want daarmede verdwijnt dit overoude meubel uit de Kwartiersrecessen.

Benevens dezen had men oudtijds ook nog molens, die door trappen in beweging gebracht werden, zooals het wiel van de vroegere Nijmeegsche Kraan. Er bestaat een brief van Arnold van Nyenbeeck, dd. 3 April 1296, waarin hij de waard Nyenbeek, gelegen tusschen den IJsel en Voorst, benevens zekeren molen, tredemoelen genoemd, erfelijk opdraagt aan Reinald, graaf van Gelre. Zulk een molen heet nog in het Engelsch *treadmill* en wordt, of werd niet lang geleden, aldaar bij verscherpte gevangenisstraf gebezigd.

Nijmegen in de Latere Middeleeuwen.

Het is van algemeene bekendheid, dat Nijmegen tot in de tweede helft der 15e eeuw ingesloten werd door een ringmuur, die aan de landzijde een boog vormde, wiens kromming samenviel met den loop onzer tegenwoordige straten: Lindenberg, Valkhof, Oude Stadsgracht, Oude Varkensmarkt, Doddendaal, Roomsche Voet, van daar in rechte lijn naar de Waal. Van de Boddelpoort tot aan de St.-Stevenspoort liep een muur; van daar tot aan de Meipoort was de achterkant der huizen op de Lagemarkt onbeschermd. Van de Meipoort tot de Veerpoort (Lindenberg) liep weder de stadsmuur, waarboven, van af de Grootestraat, de huizen uitstaken. De poorten aan de landzijde stonden: aan het einde van de Ridderstraat, van de Burchtstraat, van de Nieuwstraat, van de Broerstraat, misschien van de tegenw. Augustijnenstraat, en van de Hezelstraat; aan de rivierzijde waren zes poorten. Wallen bezat dat stadje niet, doch vóór den ringmuur lag de diepe stadsgracht, en verder naar buiten een dubbele rij landweren. Buiten den ringmuur lagen ook de voorsteden: de Nieuwstad (waartoe gerekend werd, al wat lag tusschen ons Kelf kensbosch en de Waal); dan de St.-Jorisstraat, de Hersteeg, het klooster Mariënburg, de Ziekerstraat, voerende naar het Melatenhuis, en de Molenstraat met eenige molens, een hospitaal en het Regulierenklooster. Aan het einde van ons Bosch had tot 1273 de oude parochiekerk gestaan, en werd omstreeks 1460 de St.-Geertruidskapel opgericht. Het oude kerkhof werd nog steeds in eere gehouden en jaarlijks, op den octaaf van Pinksteren, door een plechtige processie bezocht, waarbij een Mis werd opgedragen voor de zielerust der voorvaderen, die daar ter aarde besteld waren. Onmiddellijk buiten de Hezelpoort had men rechts de haven, die langs den ringmuur tot aan de Waal strekte, voorts het Gyben- of Minorietenklooster met bijbehoorend kerkhof; de bokkinghangen, en de looierij van het schoenmakersambt (Schoenmakershaven). Verder, om de stad heen, hier en daar verspreide huizen denkelijk, en bouwland, dat tot aan de stadsgracht reikte, doch zich niet ver uitstrekte. Daarvóór kwam men al spoedig

aan heide en bosch, de uiteinden van het Nederrijksche wald, waarin toen nog evers, herten en wilde of verwilderde paarden huisden.

In de 12e en 13e eeuw, de vroegste, waarvan wij oorkonken bezitten, moet de stad nog zeer weinig bebouwd zijn geweest. Immers kon in 1196 zeker edelman aan de orde van St. Jan van Jerusalem een grondstuk schenken, ingesloten door onze Markt en Kannemarkt, Smidstraat en Nonnenstraat en Keumegas. Zoo was het ook denkelijk vroeg in de 13e eeuw, dat de nonnen van de Praemonstratenser Orde zich vestigden op een terrein, reikende van de Nonnenstraat tot de Lagemarkt, van de Grootegas tot achter de Priemstraat. Desgelijks kon Roomsch Koning Willem in 1249 een terrein schenken, de Hundsburg genaamd, om daar een nieuwe kerspelkerk te bouwen, en waarop zich thans de St.-Stephenskerk met kerkhof en de huizen daaromheen, benevens de Apostolische School verheffen, omvattende dus al wat er ligt tusschen de Markt, Hezelstraat, Heuveltje, Ganzenheuvel en Smidstraat. Bij hun vestiging hier ter stede in 1293, kregen de Dominicanen een grondstuk, gelegen tusschen de Korte Burchtstraat, de Lange- en de Korte Nieuwstraat en de Broerstraat. Zelfs nog in 1455 werd voor de Observanten ingeruimd, een terrein begrensd door de Boddelstraat, het tegenwoordige Waalpark, de Papengas en het Kloosterhof. Dat waren alle ruime open plekken, met misschien hier en daar wel een huisje, doch die denkelijk overigens tot den tijd toe, dat zij bebouwd werden, in gebruik waren als bleeken, moestuinen, boomgaarden, werk- en bergplaatsen en dergelijke doeleinden.

De stad, die in 1461 over de 2000 communicanten telde, hetgeen een bevolking van ongeveer 4000 zielen aanwijst, moet zelfs toen nog, laat staan vroeger, op een uitgebreid dorp geleken hebben. Hier en daar verrees het steenen huis eener adellijke of aanzienlijke familie, welks ligging tegenwoordige en vroegere straatnamen aanwijzen. Om slechts enkele meer bekende te noemen: de Boddenstraat, Taybertsgas, Stockomstraat, de Beynhomsgas, Kaaskorver(Kerskorfs-)gas, Kriebenbeek (nu Vijf Ringen), Heer Ottengas, Pikkegas (verbasterd uit Pieckengas), Woesicksgas, Frederik Jodensgas en anderen. Zulke heerenhuizen waren vermoedelijk omringd door tuinen en bijgebouwen; ook die doodloopende nauwe gangetjes, zooals men er nog enkele in de oudste straten ziet, in de Steenstraat, op den Grutberg en elders, gaven eenmaal toegang tot heerenhuizen, die aldus afgescheiden van de straat lagen. Kleinere steenen huizen werden kamers of steenen kamers genoemd.

De meeste huizen waren met hooge spitse gevels opgebouwd en grooter dan in de 17e en 18e eeuw het geval was, want het was een gewoon verschijnsel, dat het gezin samen bleef en dat getrouwde kinderen bij de ouders inwoonden. De woningen waren gedeeltelijk uit hout opgetrokken, hadden kleine steenen kruisramen met looden ruitjes, veelal een pothuis, en waren niet zelden getooid met een wijngaard, die tegen

den voorgevel opklom. Vóór den uit boven- en onderdeur bestaanden hoofdingang, was veelal een »wengher" (zitbank) aangebracht. »Heymelicheden" waren alleen in de huizen der meer bemiddelden te vinden. Hoe men in haar gemis tegemoet kwam, leeren tal van verboden in de stadskeuren, doch kan hier niet medegeeld worden. Wie er meer van weten wil, sla de Stadsrechten na, b.v. op bl. 29.

Verreweg de meeste huizen en zelfs de stedelijke gebouwen en kloosters waren in de Middeleeuwen en ook nog later, gedekt met riet, heide of stroo, besmeerd met leem, of wel men dekte met schaliën (kleine plankjes). Schoorsteenen waren lang niet algemeen en dikwijls uit hout gemaakt. Dientengevolge kwamen branden voortdurend voor, en breidden ze zich schrikbarend snel uit. Teneinde dezen misstand te verhelpen, verbood de magistraat, vroeg in de 15e eeuw, de houten schoorsteenen en betaalde een vergoeding aan allen, godshuizen zoowel als particulieren, die hun ontvlambare daken vervingen door harddak, lei of pannen. Na zulk een verbetering werd het dak door den stadslandmeter gemeten, en het harddak bij de roede vergoed, waartoe jaarlijks, blijkens de rekenboeken, honderden guldens werden besteed. De bluschmiddelen waren uiterst gebrekkig. Brandspuiten bestonden nog niet; men kon den brand dus alleen meester worden door emmers water in de vlammen te werpen en de muren omver te halen of te stooten. Ontstond er brand, dan liet men het water uit de stadspoelen loopen, doch deze lagen ongelukkig alle buiten de toenmalige stad en konden dus des nachts, wanneer de poorten gesloten waren, niet altijd dienen. Het water werd dan uit de stadsputten en elders geschept en met lederen brandemmers van hand tot hand aangereikt. Alle kloosters en groote heerenhuizen waren verplicht brandladders, brandhaken en -emmers in gereedheid te hebben. Waarschijnlijk hingen deze aan den voorgevel, zooals men dat nog wel in Duitsche en Tiroolsche dorpen ziet. Tegen het Raadhuis hingen zij onder een afdak in de Nieuwstraat.

De bevolking bestond voor een groot gedeelte uit landbouwers, doch ook zij, die een ander bedrijf uitoefenden, konden nog tijd genoeg vinden, om een stukje bouwland te bewerken en producten voor hun eigen gebruik te kweeken. De akkers lagen om de stad, en naast de huizen zag men meestal een vrij uitgebreid erf, waarop stallen stonden, een bakoven, een put, een moestuintje, een bleekveldje, benevens hooibergen en bergplaatsen voor veldproducten en brandstoffen. Oude keuren schrijven voor, dat de vensters dier schuren met luiken moeten gesloten zijn, teneinde ze tegen brandstichters te beveiligen. Uit dezelfde bronnen leeren wij ook, dat er mistvaalten op de straat vóór de huizen lagen.

Iedere huisvrouw maakte zelve de meeste der benoodigdheden, die men thans pleegt te koopen. Zij spon, weefde, en maakte vetkaarsen; zij bakte haar eigen brood, roggebrood, maakte haar eigen boter en kaas,

brouwde haar eigen bier, rookte haar eigen spek en bokking, droogde en zoutte haring en andere visch voor wintervoorraad. Was de familie rijk genoeg om vleesch te eten, dan werd ook dit gezouten, want versch vleesch werd slechts een paar maanden in het jaar genuttigd, en dan nog meer dat der op onze heiden grazende schapen, dan ossenvleesch. Hoenders daarentegen werden veel gegeten. Vruchten werden nog weinig gekweekt, en zullen hoofdzakelijk van buiten aangevoerd zijn; vooral was dit het geval met vijgen, rozijnen, amandelen en specerijen. Daar de huishouding dus in de meeste behoeften voorzag, waren de winkels weinig in aantal en bovendien onaanzienlijk. Zij waren klein en duister; de klanten traden dan ook niet binnen, doch deden hun aankoopen voor een groot venster, zooals men dat nog wel ziet bij bakkers en apotheken in kleine Duitsche plaatsjes. Dit venster was overschaduwd door een uitstekende luifel, waaraan, evenals aan de deur, sommige waren hingen uitgestald. Uithangteekens waren algemeen en werden zelfs bij gesloten huizen aangetroffen. Daar het nummeren der huizen niet bestond, was dit dan ook de beste manier om het huis kenbaar te maken.

Enkele straten, denkelijk die het drukste verkeer hadden, waren reeds vroeg geplaveid. Een der eerste zal wel de Steenstraat geweest zijn, destijds door de hoogere standen bewoond, en wier aan haar plaveisel ontleende naam, reeds in 1307 aangetroffen wordt. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat in de oudere tijden, de benaming straat gegeven werd aan die wegen in de stad, die bestraat waren; het woord toch schijnt afgeleid van het Latijnsche *via strata*, en met de zaak overgenomen te zijn van de Romeinen, terwijl de nauwere steegjes, die ongeplaveid bleven, hun Germaanschen naam van gassen behielden. De steenen hier ter stede tot het bestraten gebruikt, waren de gewone keien onzer zandgronden, welke de stad bij karrenvrachten aankocht, van nijvere personen die ze op de heide gingen gaderen. Doordien de straten ongeplaveid en denkelijk van ongeregelde breedte waren, veroorloofde men zich vrijheden bij het bouwen, die de magistraat slechts met boeten kon bedwingen. Alwie zich gedeelten van de straat toeeigent, zoo luidt een keur van omstreeks 1450, wie daarop gebouwd of zijn erf daarmede vergroot heeft, moet de straat weder op haar oorspronkelijke breedte brengen, op pene van *f* 5 en dat de magistraat daarenboven het op hun kosten zal laten geschieden. Met de straatreiniging was het treurig gesteld, of beter gezegd, zij bestond niet. Was er een processie op handen, of werd er een vorst verwacht, dan werd door den kliksteen (beulsknecht) daags te voren omgeroepen, dat de ingezetenen de Markt en de straten waar de optocht door zou gaan, moesten schoonmaken. Voor het overige werd de reiniging overgelaten aan de losloopende varkens, honden en kippen. Bijna elk gezin mestte toen ter tijd een of meer varkens, die hun voedsel grootendeels op straat moesten zoeken.

Een keur bepaalde, dat bakkers acht, slagers twaalf dier nuttige dieren mochten houden. Voor de voortplanting van het varkensgeslacht zorgde de stedelijke regeering, die steeds eenige beeren beschikbaar hield. Een varkenskot versierde den voorgevel van de meeste huizen, doch het was verboden varkens te houden in kelders, die een venster aan de straat hadden.

De voornaamste winkels waren die der kramers of kruideniers, zooals men die nog wel op dorpen aantreft, die alles en nog wat verkoopen, tot kleedingstoffen toe; voorts: schoen-, klompen- en kleedermakers; olieslagers of vette-wariers; smeden van verschillenden aard, tinne- en geelgieters; apothekers en barbiers of chirurgijns; borduurwerkers, lakensnijders enz. Vakgenooten van een of ander handwerk woonden gaarne bij elkander, waaraan wij nog enkele straatnamen te danken hebben: Smids-, Platemakers-, Brouwers- en Vleeschhouwersstraat, Scheidemakersgas en Kuipers-, ook wel genoemd Lompenkramersgas. De tegenwoordige Snijderstraat heette toen Lombardsstraat, omdat de Lombarden, de geldmannen der middeleeuwen, daar hun zaken deden.

Handwerkers en neringdoenden waren vereenigd in ambten en gilden, die niet alleen den handel, maar ook de sociale belangen der leden beoogden. Zij stonden onder toezicht van den magistraat, van wiens goedkeuring het aantal leerlingen, de leerjaren, de arbeidsuren, de contributiën, boeten en straffen, zelfs de regeling der jaarlijksche feesten afhing. Want behalve periodieke samenkomsten had er jaarlijks een groote maaltijd plaats, waaraan alle broeders verplicht waren deel te nemen. Zij die wegbleven van dit feest, moesten niettemin bijdragen. Aan het gildewezen waren verder godsdienstige plichten verbonden: het onderhoud van een altaar in de St.-Stephenskerk, het bekostigen van missen en jaargetijden voor overleden gildebroeders en zusters, het bijwonen der begrafenissen, het deelnemen aan processiën, het aanschaffen van waskaarsen voor de hoogtijden en dergelijke. Pleegde het ambt of gild misbruiken of ongeoorloofde praktijken, of kwam het in verzet tegen de bepalingen van den magistraat, dan werd het gestraft met opheffing van den gildebrief, tengevolge waarvan de gildedwang verviel en het handwerk voor iedereen vrijstond. Eerst na verloop van jaren werd de brief dan weder teruggegeven. Werkstakingen waren niet onbekend, hoewel minder georganiseerd dan tegenwoordig. Bij het bestraten van de Ziekerstraat in 1422, lezen wij, dat de straatmakers en hun knechts een gulden extra ontvingen, »want sij nyt wercken en wolden voir dat loin", namelijk ¼ gulden per roede, waarvoor zij den arbeid hadden aangenomen. Verhoogingen van arbeidsloon om zulke redenen komen vaak voor in onze oudste rekenboeken.

Opvallend groot is het aantal goudsmeden, dat hier reeds vroeg gevestigd was. Uit vele schepenprotocollen blijkt, dat zij zich niet beperkten tot den verkoop van goud- en zilverwaren, doch ook geldzaken

deden, zooals het wisselen van vreemde muntspeciën, wissels en crediet geven en uitbetalen, *) enz. Deposito's schijnen dezen geldhandelaars niet te zijn toevertrouwd; die overhandigde men bij voorkeur aan de kloosters. Geld was toen al even moeilijk te krijgen als thans, maar het was haast nog moeilijker te weten, wat men eigenlijk kreeg, want er waren munten in omloop van aller Heeren landen, en van zeer verschillende waarde. Daaronder ongelooflijk veel valsch en waardeloos geld. Nog in 1561 schreef het Hof aan den Tresorier-Generaal van Z. M., dat »dese landen soe vol quade hegmunten sijn, dat men ter nauwernoet eenich goet gelt bekommen kan." Dat Nijmegen zelve reeds in de 13e eeuw, en denkelijk veel vroeger, munt sloeg, bewijst ons Gemeente-Museüm met tal van zeldzame exemplaren.

De jongere zoons van den adel uit de omstreken, die zich in de stad gevestigd hadden, leverden burgemeesters, schepenen en raadslieden. Maar daar deze betrekkingen karig bezoldigd waren (men deelde toen reeds de zienswijze van Thorbecke, dat de eer een gedeelte van de bezoldiging van den ambtenaar uitmaakt), moest er iets anders bij gedaan worden, teneinde het huishouden gaande te houden. Daartoe boden de handel en de scheepvaart de beste gelegenheden. De talrijke vrijheden van land- en watertollen, vroeg in de 14e eeuw aan de Nijmegenaars geschonken, toonen, dat de stad toen reeds een uitgebreiden handel moet bezeten hebben. Vrijdom van Rijkstollen te water en te land, werd reeds in 1230 verleend. Op de Maas had de stad sedert onheuglijke tijden, vrijheid van tollen en andere lasten, van Gorcum tot Mézières in Frankrijk. Dientengevolge was de handel met Brabant en Vlaanderen bijna uitsluitend in handen der Nijmegenaars. Langs de Maas brachten zij Fransche wijnen herwaarts, alsmede zijde, suiker, olie en alle producten van het Zuiden, die door de Genueezen en andere Italianen te Brugge, Gent en Antwerpen in rijken overvloed werden aangebracht. Deze, benevens hier vervaardigd laken en bieren, alsmede haring, stokvisch en kaas, voerden zij den Rijn en zijn zijstroomen op, om vandaar weder terug te komen, met ladingen van hout, Rijnwijnen, cement, steenen, zout, leien, aardewerk, molensteenen en andere Duitsche voortbrengselen. Daartoe had de stad reeds in 1278 een verdrag gesloten met Keulen, waarbij de beide steden wederkeerig beloofden, elkanders burgers »als onse medeburgers vrij en veilig te laten handelen en wandelen in onze stad, zelfs indien een krijg tusschen onze wederzijdsche landsheeren mocht ontstaan."

Nijmegen moet dan ook reeds in de 14e eeuw een in het buitenland

In het Londensch Adresboek van 1677 vindt men in Fleetstreet tal van goudsmeden „who kept running cashes". Daaronder Francis Child, bankier van Karel II en stichter van de wereldbekende Child's Bank.

welbekende handelsstad geweest zijn, die naast het bloeiende Dordrecht kon genoemd worden. Uit de onderhandelingen van hertog Reinald met de gevolmachtigden van Eduard III van Engeland, in 1337, over de afbetaling van door den Hertog voorgeschoten gelden, die gedeeltelijk in wol zou geschieden, wordt Dordrecht of »Nymay" (Nijmegen) voorgesteld, als de plaats, waar die wol zou geleverd worden. Twee jaren later bekende Eduard *f* 52,750 aan hertog Reinald schuldig te zijn, en verbond zich bij brief, die som in Nyemeghen te zullen betalen. Bleef hij in gebreke, dan zou hij zes van zijn beste ridders (*chivaliers destat et de nation de chivalerie*) naar genoemde stad zenden, om aldaar in leisting te blijven, totdat de som betaald zou zijn. Toen in de 13e eeuw het Hanzeverbond werd opgericht, was Nijmegen een der 80 steden, die zich daarbij aansloten; ook zond deze stad in 1369 afgezanten naar Straalsund, om een vredesverdrag te sluiten tusschen Koning Waldemar van Denemarken en de Hansa. Bij de zittingen der Hansa, gedurende de geheele 15e eeuw, zat Nijmegen aan het hoofd der Nederlandsche steden. In 1450 komen zelfs na twee andere steden, onmiddellijk Nijmegen en de andere Nederlandsche steden, Arnhem eerst in de achtste plaats.

Het lijdt geen twijfel, dat Nijmegen toenmaals bepaald een rijke stad geweest moet zijn, waar veel geld beschikbaar was. Den 28 Mei 1441 bekende hertog Arnold van de stad in leen ontvangen te hebben een som van 13.800 Overl. Rh. gl., voor dien tijd geen kleinigheid. Toch kochten de Nijmegenaars twee jaren later nog den tol van Batenburg af, ten einde aldaar vrijdom te verkrijgen te water en te land. Maar de grootste financiëele onderneming van die tijden moet wel geweest zijn het uitleggen der stad, »dat onsse stat ind voirt onsen gemeynen burgeren ind ingesetenen, tot groten, swaren cost gecamen ys," zegt een raadsbesluit van den Zondag na Oculi, 1468. Daarvoor moest men beginnen met alle akkers op te koopen, die er om heen lagen; vervolgens moest men de oude muren en torens sloopen, nieuwe muren, torens en poorten bouwen en, weinige jaren later, achter die muren aarden wallen opwerpen. Daar moeten groote sommen mede gemoeid zijn geweest. Hoe men zich die verschafte, kunnen wij, bij totaal gebrek aan bescheiden, niet meer nagaan. Alleen weten wij, dat elk klooster in en om de stad verzocht werd, »enen kleynen penninck" van 100 postulaetguldens bij te dragen. De Mariënburg en de Regulieren in de Molenstraat weigerden aan dit verzoek te voldoen, waarop de raad 24 Oct. 1459, na rijp beraad, besloot, dat men deze »conventen ende oer goede, buten noch bynnen onser stadt, tot gheenre tijt verantwoorden, beschudden noch verdedingen en will; ende oick dat men heur onser stat vrijheden an den tollen nyet en will laten genyeten in enigerwijs."

Er waren in die tijden slechts twee marktdagen in de week, Maandag en Donderdag. De Groote Markt diende dan als groenmarkt, doch tevens werden daar allerlei andere zaken te koop geboden. De kramers sloegen

er hun kramen op, de schoenmakers hun banken, de ingezetenen mochten er brood veil hebben, en vrouwen gebranden wijn te koop aanbieden. Op onze Korenmarkt stond destijds nog de St.-Janskerk met haar kerkhof. Koren werd verkocht op de Lagemarkt, en daar mochten dan de rondschuimende varkens zich niet vertoonen. De vischmarkt had plaats onder aan de Grootestraat en langs de Waal. Ossenmarkt werd op zekere dagen gehouden op de Groote Markt, wanneer deze voor wagens en karren gesloten was. Er was een keur, waarbij het verboden werd, dat de ossen op de Markt zouden overnachten. De houtmarkt had plaats onderaan de Burchtstraat. Voorkoopen was streng verboden op alle markten. — Tweemaal in het jaar was er Kermis of jaarmarkt, die telkenmale 21 dagen duurde. De Meimarkt begon op 28 April; de herfstjaarmarkt, ook Ganzekermis genoemd, op 26 September. Twist maken en vechten op die kermissen werd buitengewoon zwaar beboet. Dat die jaarmarkten een gansch ander karakter droegen, dan onze tegenwoordige pretmakerij in October, spreekt van zelve. Het waren drukke markten, van heinde en verre bezocht, waar men zich allerlei benoodigdheden placht aan te schaffen. Op »die drye snydaghe van elker marct" stonden de vreemde gewandsnyders (lakenverkoopers) in de Burchtstraat en geen ander koopman mocht daar dan staan; ook in de Korte Burchtstraat mochten zij post vatten aan de Noordzijde. Doch onze eigene lakenkoopers stonden aan de Raadhuiszijde, ook in het Raadhuis »of sy willen", en niemand mocht »gave off genot" eischen van de kooplieden, die tegen zijn erf stonden. Alleen de stad liet zich betalen voor de staanplaatsen.

Wanneer het hertogelijke hof op den Burcht vertoefde, was er natuurlijk een groote toeloop van vreemden. Dan werden er somtijds steekspelen gehouden op de Markt, wier plaveisel bij zulke gelegenheden, tegen het uitglijden der paarden, met heide bedekt werd. Een wijnhuis, zooals men in Arnhem, Zutphen en elders aantrof, bezat Nijmegen niet; een danshuis evenmin. De grootste zaal van de stad was die van de lakenhal of het Gewandhuis, dat zich uitstrekte boven de winkels tusschen den Kerkboog en de Hezelstraat. Daar werd op wijn onthaald »die geselschap die tot Nymegen staken" (tournooiden) in 1424, en daar werd aan Jacoba van Beijeren een bal gegeven in 1422, waarbij gekruide wijn niet ontbrak en 25 pond waskaarsen de zaal schitterend verlichtten. Bij zulke gelegenheden werd er een orkest opgeslagen in die zaal, »daer die piperen opstaen" en speelde »de bottellary" een groote rol. De ridders, die gasten van den Hertog waren, werden gelogeerd in het Ridderhuis, waarvan ik een overblijfsel meen terug te vinden in het groote, oude huis boven aan de Ridderstraat, thans de drukkerij van den heer Bloembergen Santée. Ook de ruime woningen der adellijke en aanzienlijke familiën verleenden gastvrijheid aan voorname personen, waarvoor de stad gewoon was de kosten te vergoeden. Overigens waren

er reeds vroeg taveernen, die door de hoogste standen en den Magistraat druk bezocht werden, en die tevens goed logies gaven »voor man en beest." De voornaamste stonden aan de Markt (de Zwaan, de Zwarte Adelaar, het Roode Hert, de Wijngaart, de Rodeburcht); in de Grootestraat (de Kroon, de Gulden Mat, de Sleutel, de Bourbon, de Witte Beer, het Paradijs, de Eenhoorn, de Roode Leeuw); in de Burchtstraat (de Ezel, het Zwaard, de Roode Burcht en het Helm). Pelgrims en arme reizigers vonden een onderkomen in de gastkamers van de kloosters, alsmede in den beijert en de »stove" (verwarmd vertrek) van de hospitalen.

De geheele stad vormde één parochie, tot 1273 die van St. Geertruid, en van toen af aan St.-Stephen gewijd. De pastoor of plebaan had aanvankelijk slechts drie of vier accolyten, later een talrijken stoet van vicarissen, in 1460 niet minder dan 29. Bovendien waren er tal van mannen- en vrouwenkloosters in de stad. Predikheeren, Johanniters, Cellenbroeders, benevens Praemonstratensernonnen, conventualen van de derde orde van St. Franciscus, bijgenaamd die van de Poenitentie, en verschillende begynenhoven. Even buiten de stadsmuren stond de Mariënburg, bewoond door Reguliere kanonnikessen; het Regulierenklooster buiten de Windmolenpoort en het Gyben- of Minorietenklooster, buiten de Hezelpoort. Dan waren er nog twee gasthuizen, dat van St. Nicolaas en dat van St. Jacob of der Zwarte Zusters. Voorts moet er nog een hospitaal, »het Armengasthuis, buiten de Wintmoelenpoerte", dus in onze Molenstraat, reeds vóór anno 1400 gestaan hebben. Met de verzorging en verpleging der armen, die toen, om allerlei redenen, te lang om hier uit te leggen, oneindig minder talrijk waren dan thans, belastten zich de geestelijkheid, de kloosters, inzonderheid ook de broederschappen, een achttal vereenigingen, wier doel was het zieleheil der medebroeders en de verzorging van minvermogende stadgenooten, »godsarmen," zooals hun bescheiden ze noemen. Onze »Ellendige en andere gevoegde Broederschappen" zijn een laatste overblijfsel van deze vrome vereenigingen.

In 1215 bepaalde paus Innocentius III, dat voortaan niet alleen bij alle kathedralen, maar ook bij alle andere kerken van eenig aanzien, magisters zouden aangesteld zijn, die, betaald door de kerk, de jongeren der gemeenten gratis zouden onderwijzen. Het is derhalve zoo goed als zeker, dat tegelijk met de St.-Stephenskerk, ook de daartegenoverstaande, in 1544 verbouwde, Apostolische school gebouwd werd, wier bestaan in 1397 vaststaat, terwijl een *rector scholarium Novimagensium* reeds in 1284 genoemd wordt. Dat bleef eeuwenlang de eenige jongensschool, want het onderwijs was uitsluitend in handen der geestelijkheid. Meisjes konden waarschijnlijk onderricht ontvangen in een of meer der vrouwenkloosters. Dat er echter reeds vroeg in de tiende eeuw hier goed onderwijs werd verstrekt, bewijst het grafschrift van

paus Gregorius III, in de St. Pieterskerk te Rome. Deze paus, die in 996 den heiligen stoel beklom, wordt in dat epitaaf gezegd, zijn onderricht in Nijmegen genoten te hebben, »*Noviomaga doctus in urbe*".

De gewone middelen, die de hoofdbron der stedelijke inkomsten uitmaakten, bestonden hoofdzakelijk in accijnzen op wijnen en bieren; belastingen op het zout, het graan, de olie, het laken, enz. Teneinde aan de vele bezwaren en moeiten bij het innen der belastingen te ontkomen, had men reeds vroeg ten opzichte der gemeene middelen, het stelsel van verpachting ingevoerd, waarvoor de pachtpenningen halfjaarlijks betaald moesten worden. Verder trok de stad vele tynsen, renten of erf- en andere pachten uit landerijen en huizen; zij bezat een rivier- en een landtol (weggeld), verpachtte de kraan aan de Waal, alsmede de beide wagen (op de Markt en aan de Waal), de banken in het Vleeschhuis en meer dergelijke zaken. Was zij oogenblikkelijk in geldgebrek, dan wist zij zich het noodige te verschaffen door den verkoop van lijfpensiën, tegen 5 % of 6 %, aan geldschieters in en buiten de stad, en zelfs in de naburige streken van Duitschland. Dat men in ruime mate van dit middel gebruik maakte, bewijst het oudste stedelijk rekenboek, van 1420, waarin men reeds een som van over *f* 3369 aantreft, uitbetaald als jaarrenten van lijfpensiën, die in 1422 reeds tot *f* 3745 gestegen waren.

In de eerste jaren der 14e eeuw bestond het stedelijk bestuur nog uit den rechter, de schepenen, raad en leden van het Sinter-Claasgild. Burgemeesters worden voor het eerst genoemd in 1300 in de veertig. Eeuwenlang bleef de magistraat op die wijze samengesteld. Te ver zou het voeren om hier de organisatie, de rechten, plichten en het streven van het bestuur in oogenschouw te nemen. In het algemeen zij slechts opgemerkt, dat Nijmegen in de middeleeuwen, evenals elke andere stad, zoowel een economische als een rechtseenheid was. Overigens behoeft men onze Stadsrechten slechts te doorbladeren, om aanstonds te zien, dat de stoffelijke welvaart der bewoners het doel was, dat de magistraat nooit uit het oog verloor. Daarop was alles — na de mate der begrippen van dien tijd — ingericht. De ambten en gilden moesten begunstigd worden, daarom werd concurrentie door invoer van goedkoopere waren uit andere plaatsen niet geduld; zelfs het Schependom, dat toch onder de stad behoorde, mocht niet met haar concurreeren. Voor elken tak van nijverheid bestonden allerlei bepalingen aangaande de kwaliteit der waren, die zij voortbracht, terwijl een streng toezicht op de maten en gewichten waarborg gaf, dat men de juiste kwantiteit ontving. Werd er in het groot verkocht, dan moesten de waren in de stadswaag gewogen worden. De inmenging van ons vaderlijk bestuur ging nog verder. Teneinde de prijzen der eetwaren te drukken, was voorkoop streng verboden en werd de prijs van vleesch,

brood, wijn en bier wekelijks door zetting van den magistraat bepaald. Kortom de stadsringmuur was de horizon van het stedelijk bestuur, daar over heen reikte zijn blik niet. Schijnt ons deze organisatie en zienswijze barbaarsch en primitief, vergeleken met onze meer harmonisch ontwikkelde toestanden, dan berechtigt ons dat echter nog niet, om ze ten eenenmale te veroordeelen. Zij was niet willekeurig gemaakt, doch was een uitvloeisel van de trapsgewijze, geleidelijke voortschrijding naar het betere. De ontwikkeling der steden, waaraan men de hedendaagsche maatschappij te danken heeft, moest noodzakelijk door die phase gaan, waarvan ik hierboven getracht heb, een kort overzicht te geven.

Nijmegens Weerbaarheid in de Middeleeuwen.

Het is waarschijnlijk, dat er reeds in Romeinscbe tijden een nederzetting bestond in het centrum van onze tegenwoordige stad. Wat er van haar werd bij de Frankische invasie, is niet meer na te gaan, maar, mag men de traditie gelooven, volgens welke hier omstreeks 692 een Christelijke kerk gesticht werd, dan volgt daaruit, dat er toen reeds zooveel menschen samenwoonden, dat zij voor hun eeredienst een kerkgebouw noodig hadden. Op den zoom van het zich toen uren ver in alle richtingen uitstrekkende Rijkswald gevestigd, konden die problematische toenmalige Nijmegenaars niet veel anders zijn, dan landbouwers, houthakkers, kolenbranders, jagers, visschers en een enkele vrachtrijder. Maar dat alles is raadselachtig en hangt in duisternis en nevelen. Eén ding staat vast: met de stichting van den burcht door Karel den Grooten, moet er nieuw leven in die dommelende nederzetting zijn gekomen, in zijn soort in het klein te vergelijken met dat uitslaan der vlerken van onze stad na de ontmanteling, een twintig jaren geleden. Hetzij de keizers, omgeven van een talrijk gevolg en dienstpersoneel, tijdelijk hun verblijf op den burcht hielden, hetzij er een graaf op woonde, onder wiens gezag het gansche Rijk van Nijmegen stond, steeds bleef de Burcht als zetel van het bestuur zijn aantrekkingskracht uitoefenen op het omliggende land. Aan de bewoners en de bezoekers van den burcht was altijd wat te verdienen, en waar wat te verdienen valt, pleegt het menschdom samen te komen. Handwerkers en neringdoenden gevoelden zich aangetrokken door de kans op winst, gepaard met de grootere veiligheid, die de beschermende burcht aanbood, en vestigden zich gaarne in zijn nabijheid. Het is aannemelijk, dat aanvankelijk de bewoners van dit plaatsje in tijden van gevaar met hun have en goed een toevluchtsoord binnen de burchtmuren vonden, doch al spoedig zullen zij daartoe te talrijk zijn geworden en eischte de veiligheid van het slot, dat de aangrenzende nederzetting met een of andere bevestiging werd beschut.

Meer dan waarschijnlijk is het, dat die nederzetting reeds ten tijde

van Karel den Grooten op een of andere wijze versterkt was. Maar hoe? Wellicht waren er de overblijfselen van Romeinsche muren weder opgebouwd; wellicht ook bestond de bevestiging in een aarden wal, waarop een hoog en stevig staketsel van balken, palen en planken, en daarvóór de breede, diepe, doch droge stadsgracht. Zulke versterkingen waren gewoon bij die steden, waar bergsteen ontbrak. Bevestigd op een of andere wijze was de *stad* — om het nu bij gebrek van het juiste woord, maar eens zoo te noemen — toen zeker; want eerstens was een open vlek naast een keizerlijken burcht toen ondenkbaar, en ten tweede wordt Nijmegen in de kronieken van de 9e eeuw steeds *castrum*, *civitas* of *urbs* genoemd, alle woorden, die alleen gebruikt worden voor versterkte steden. Men denke daarbij evenwel niet aan een stad in de latere beteekenis van dat woord, met een zelfstandig bestuur, een burgerij, stedelijke vrijheden en inrichtingen. Bovenstaande Latijnsche woorden werden toen in ruimeren zin, voor een min of meer bevestigde plaats genomen, in tegenstelling met *vicus* en zelfs *villa*, die voor open dorpen en vlekken gebruikt werden.

Desniettegenstaande leest men, dat de Noormannen, toen zij Nijmegen omstreeks 880 hadden ingenomen, het met een zeer stevigen wal en muren (*vallo firmissimo et muris*) omgaven, aangezien zij voornemens waren op den burcht, en, »uit hoofde hunner onberekenbare menigte", ook in de stad te overwinteren. De muur zal om den burcht gebouwd zijn, doch het woord *vallum* wordt in te veel beteekenissen gebruikt, dan dat men met juistheid zou kunnen bepalen, waarin de versterkingen, door de Noormannen aangebracht, bestonden. Misschien werden alleen de verwoestingen hersteld, bij de inname der stad gemaakt, en zeker bestond een groot gedeelte hunner werken in palissadeeringen en staketten, want om veel te metselen ontbrak de tijd, daar zij slechts kort te Nijmegen vertoefden en middelerwijl nog een beleg weerstonden. Overigens blijkt, dat het materiaal, waarmede zij versterkten, grootendeels hout moet geweest zijn, want, naar de kroniek luidt, staken zij bij hun aftocht niet alleen den burcht, maar ook de door hen gemaakte versterkingen in brand. Vijf en veertig jaren later, in 925, brachten de Noormannen op een hunner rooftochten Nijmegen andermaal een bezoek, en wederom ontvangen wij bij die gelegenheid het bewijs, dat de stad toen moet versterkt geweest zijn. De zeeschuimers verbrandden de *voorsteden*. Haar bestaan bewijst een afgesloten stad; die stad, waar meer te halen was dan bij de landbouwende bewoners der voorsteden, konden de roovers niet zoo snel bemachtigen, waarop de Nijmegenaars, bijgestaan door de bezetting van den burcht (*castellani*), de Noorsche plunderaars met groot verlies afsloegen. Men wachte zich echter hierbij aan een geregelden gemetstelden ringmuur te denken. Bekend is het, dat aan den ringmuur van Keulen eerst begonnen werd in 1200, en het is niet waarschijnlijk,

dat het kleine Nijmegen zulk een bloeiende machtige stad als Keulen, in dat opzicht zal vooruit geweest zijn.

De vraag is, hoever de stad zich te dier tijde uitstrekte? Een afdoend antwoord is daarop niet te geven, maar slaat men een blik op een plattegrond van Nijmegen, dan valt terstond in het midden der oude stad een nagenoeg cirkelvormige aaneenschakeling van straten in het oog. Deze lijn van straten werd niet ontworpen door het stedelijk bestuur, zooals tegenwoordig het geval is. Zij heeft haar ontstaan te danken aan omstandigheden. Klaarblijkelijk waren die straten oorspronkelijk een weg of open terrein achter den wal of ringmuur, die de toenmalige stad omsloot. Aanvangende bij den Schouwburg, waar tot 1826 de Burchtpoort stond, heeft men in Noordelijke richting de Hoogstraat, dan de Strikstraat, (die vroeger doorliep tot de Vleeschhouwerstraat). Hier is een eind van den loop onzeker: Vleeschhouwerstraat of Steenstraat? Geen van beide hebben aan haar Westeinde volkomen aansluiting aan de richting, waarin de veronderstelde muur liep. Doch trekt men de lijn van de Vleeschhouwerstraat door, zonder acht te geven op de geringe kromming Zuidwaarts, die zij aan haar Westeinde maakt, dan komt men uit op de Nonnenstraat. Van daar loopt de lijn onafgebroken door: Nonnenstraat, Ganzenheuvel, Heuveltje, Houtstraat, Paulstraat, Oude stadsgracht, die ons weder brengt aan het punt van waar wij uitgingen. Om allerlei redenen, te veel om hier uiteen te zetten, is het waarschijnlijk, dat dit de loop was der vroegste bevestiging, die Nijmegen omsloot.

Tot hiertoe bleef ons de aard der omsluiting onbekend; was het een palissadeering, een aarden wal of wel een muur? In de 14e eeuw krijgen wij zekerheid dienaangaande, en vinden wij den *stadsmuur* herhaaldelijk vermeld in de schepenprotocollen, bij de beschrijving van panden, die verkocht worden. Zoo lezen wij in 1378, van een huis »in de Steenstraat, strekkende tot den stadsmuur". 1392, een huis tusschen den stadsmuur en de Weyerstrate; 1400, huizen bij den stadsmuur, buiten de Windmolenpoort, die aan het eind van de Broerstraat stond.

Bovenstaande aanteekening van 1392 verdient een oogenblik nadere bespreking. Zij geeft een vingerwijzing, dat in dien tijd ook de vroegere Westelijke voorstad reeds ommuurd was. De Weyerstraat toch, vermoed ik, zal wel dezelfde zijn, die gewoonlijk de Wyer genoemd wordt (ons Waalpark en Lagemarkt). De muur om de Noordzijde schijnt eenigszins later voltooid te zijn. Een raadsbesluit van 1413 immers zegt: »item soelen die rentmeyster voertaen alle jaer vertymmeren, ten minsten hondert dusent steens, aen den mueren tusschen die Wyntmoelenpoirte en de Heselpoirte, *thent ter tyt toe, dat die muer mitten taernen all upgetymmert is.*" Bij gevolg was toen reeds dat halvemaanvormig gedeelte bij de ronde stad aangetrokken, dat ligt tusschen het tegenw. Waalpark, de Boddelstraat, Roomschen Voet, Doddendaal, Oude Varkens-

markt, en zich bij de voormalige Windmolenpoort aan den ringmuur der oudere ronde stad aansloot.

De hooge muur, die de stad omringde, was ongetwijfeld van een aanmerkelijke dikte. Bij zekere verbouwingen te Kleef in 1854, vond men een gedeelte van den oudsten ringmuur, wiens dikte niet minder dan acht voet bedroeg. Zeer zeker zal Nijmegen zich niet met een minder zwaren muur veilig geacht hebben. Onze muur was voorzien van een aantal uitspringende torens, bestemd om de tusschen hen liggende *courtine* te bestrijken, weshalve zij op omtrent dubbelde armborst-schotwijdte van elkander stonden, 50, 125 à 200 pas en van schietgaten voorzien waren. Zij waren deels rond, deels vierkant, sommige ter hoogte van den ringmuur, andere staken daar hoog boven uit. Alle waren van uit de stad toegankelijk. In 1420, uit welken tijd onze oudste bescheiden dienaangaande dagteekenen, waren zij reeds met geschut gewapend en voorzien van schietgaten, bekleed met hardsteen (Drakenvelder- en Galssheidersteen), die met houten luiken gesloten waren. Sommige dier torens waren met leiën of pannen, andere met heide of stroo gedekt. Ook de muur was gedekt (»verdinght die taerne ende muren te decken," 1420). Uit dat dekken der muren mag men opmaken, dat er een overdekte houten galerij boven langs den binnenkant der muren liep, waarover de wachten en rondes gingen, en waarin bij belegeringen de boog- en andere schutters post vatten. Over zulk een galerij zal het geweest zijn — niet over de wallen, zooals Slichtenhort zegt, want wallen bestonden nog niet — dat de zevenjarige Karel van Egmond, tijdens het beleg der stad in 1473, werd rondgeleid, ten einde den moed en de geestdrift der burgers aan te wakkeren. Hij was op een klein paardje gezet en had een boog en pijlkoker om zijn schouders hangen *). Ten einde in het onderhoud der muren te voorzien, werden vele boeten niet in geld, maar in duizenden baksteenen gevorderd, en bezat de stad bovendien haar eigen steenovens aan den mond van het Meer.

Het stedelijk geschut, de bussen, bestaande in slangen, halfslangen en kartouwen, werd bediend door burgers, onder toezicht van den bussemeister en der bussenschutten. Eerstgenoemde stond niet in vaste betrekking, doch werd aangenomen, wanneer men zijn diensten noodig had. De stukken werden of elders gekocht, of onder toezicht van den bussemeester hier ter stede gegoten. Het primitieve kruit, bossepolver, werd hier ter stede vervaardigd. Ook de steenen kogels werden hier gehakt, uit Drakenvelder (Drachenfelser) steen, waarbij een ring gebruikt werd, om de gewenschte grootte te verkrijgen. In vredestijd werd het geschut geborgen in het bussenhuis, dat tevens als stadsschuur diende; voor

*) Een dergelijke galerij, volmaakt geconserveerd, kan men nog zien in het heerlijke oude Beijersche stadje, Rothenburg-ob-der-Tauber.

bespanning werden de paarden van den stadsvoerman gebruikt. Het ijzeren geschut werd geteerd, tegen den invloed van het weder, de zundgaten waren bedekt met een houten »kapel". De Nijmeegsche geschutgieterij schijnt op het einde der 14e eeuw in goeden naam gestaan te hebben; toen liet de stad Deventer, door den bussegieter Ludeke Mey te Nijmegen een steenbus gieten.

Vóór de muren lag de diepe droge stadsgracht, waardoor een zware dichtgevlochte doornen heg liep, tuin of gelaecte (Mnl. luken, Geldersch laken, = sluiten). Een keur van 1413 stelde de zware boete van 10 pond, op het vernielen »der stat gelaecte." Wie die som niet kon betalen, werd op de kaak gezet, om daar te staan, zoolang de raad en de meesters van Sinter Claas goed vonden. Omtrent een tiental poorten gaven toegang tot de stad. De meeste waren aangebracht in een sterken vierkanten toren; de doortocht was zoo smal, dat er slechts een wagen te gelijk door kon. Zij werden gesloten met dubbele deuren, waarvan een paar aan den ingang, het andere aan den uitgang hing en deze deuren waren beslagen met sterke ijzeren platen. Daar het middeleeuwsche geschut nog niet voldoende doordringende kracht bezat om bressen te schieten, werd de aanval gewoonlijk op de poorten gedaan, weshalve de steden er op uit waren, hare poorten zooveel mogelijk te versterken. De zware ophaalbrug, die over de gracht toegang gaf tot de stad, werd opgehaald, en vormde dus een eerste bedekking voor de poort. Verder werden er flankeerende muurtorens aangebracht en was de poort zelve voorzien van een aantal versterkingen, die in onze rekenboeken aangetroffen worden onder de namen van voorpoorten, staketten, valhekken, slag- of renneboomen, schorten en schermen, hameiën, schotpoorten en wat niet al. Het gebruik van elk dezer te verklaren, zou meer ruimte eischen, dan mij hier ten dienste staat. Achter de poortdeuren werden zware balken bevestigd, die haar wederstandsvermogen aanmerkelijk vermeerderden. De poorten werden bewaakt door »poorthoeder", poortsluiters, schotpoortbewaarders en boomsluiters, allen stadsbeambten, en verder door een wacht der gewapende burgerij. Dit brengt ons tot de levende strijdkrachten der stad.

De weerbaarheid eener middeleeuwsche stad vereischte steeds, dat haar burgers geoefende krijgers waren: wachten betrekken en goede schutters te zijn, behoorde tot de eerste burgerplichten. Daarin was de oude stedelijke organisatie de voorloopster onzer tegenwoordige staatsinrichting, dat zij, van de vroegste tijden af, directe belastingen en dienstplicht, de twee hoofdeischen der moderne staatsregeling, reeds volledig georganiseerd en toegepast had. Maar die plicht was aanvankelijk ook een recht, dat even als de versterking der stad, voor de ingezetenen nieuwe vrijheden en nieuwe voorrechten schiep. De plicht om hun stad te verdedigen, maakte alle burgers deelachtig aan de eer van wapenen te mogen dragen. Dat recht werd door alle vorsten erkend, en in geen

hunner kwam het ooit op, dit den stedelingen te bestrijden. Even als de rijkssteden den keizer krijgers moesten leveren, zoo beval de landsheer de bevolking zijner steden op te komen, voor heervaarten en »reizen", wanneer hij te velde trok. De bereden adel van de stad en van het platte land, met zijn aanhangers vormde daarbij de ruiterij, de burgerij der steden leverde de voetknechten, doch ook de stedelijke magistraat, meest uit den in de steden gevestigden adel gekozen, deed dienst als ruiterij.

In 1422 besloot de raad van Nijmegen, dat allen die meesters van ambten waren, een »vol harnas" voor hun eigen persoon moesten bezitten. Was iemand niet rijk genoeg om dit te koopen, dan stond het aan den raad en twee meesters van 's mans ambt, om te bepalen, welke bewapening hem billijkerwijze kon voorgeschreven worden. Voortaan echter, bepaalde men toen, zou ieder, die als meester aangenomen wenschte te worden in een of ander ambt of gild, een volledig harnas moeten bezitten. Dat harnas mocht tijdens de dienstjaren — die van 16 tot 60 reikten — nooit verkocht, noch in beslag genomen worden. Viermaal 's jaars had er een heerschouwing of inspectie plaats, en werd daarbij een meester bevonden geen harnas te bezitten, dan werd hij beboet en mocht zijn ambt niet langer uitoefenen, totdat hij weder een harnas zou hebben aangeschaft. Op die heerschouwen moest elkeen onder eede verklaren, dat het harnas, dat hij droeg, zijn eigendom was.

Natuurlijk kwamen er bij het defensieve harnas ook offensieve wapenen, wier hoedanigheid aan individueele keus schijnt vrijgelaten te zijn. De Arnhemsche Kroniek vermeldt, onder dd. 18 Juni 1497, dat die van Tiel aan Nijmegen schreven, dat zij dien dag gestreden hadden tegen Frederik van Egmond, waarbij »leider God betert" het meerendeel van hen gesneuveld was. Zij verzochten dus om hulp, daar bij de laatste dagvaart bepaald was, dat de drie hoofdsteden de bewoners van de Nederbetuwe in tijd van nood zouden bijstaan. Arnhem en Nijmegen zonden daarop van hun »trefflicksten." In eerstgenoemde stad werd een wapenschouw gehouden, waarvan de lijst nog voorhanden is. Zij bevat 55 namen, met opgave der wapenen, die elk man bezat. Daaruit blijkt, dat er geen geregelde bewapening bestond; elk man koos het wapen dat hem behaagde en dat het beste bestemd was voor zijn krachten en gaven *). De 55 Arnhemsche burgeren bezaten te samen 21 haakbussen, 11 handbussen, 4 spiesen, 40 hellebaarden en 12 »tuychen", waaronder men misschien armborsten zal hebben te verstaan.

Het eerste der acht punten in 1413 aangenomen te Nijmegen, aan-

*) Eerst in de raadszitting van 30 April 1690 werd in overweging genomen, of de [stads]compagnieën niet *„op egael geweer* soude connen worden gebracht, voor een gedeelte met musquetten, snaphanen en pieken bewapend."

gaande den raad, luidde, dat elk schepen en elk raadslid op zijn eigen kosten een paard moest onderhouden, minstens 20 Rijnl. gl. waard. Wie dit niet deed, of binnen een jaar aanschafte, zou vervallen zijn. Stierf het paard of verkocht men het, dan moest men binnen twee maanden een ander bezitten. In 1447 werd hieraan toegevoegd, dat in oorlogstijd (»alst vede weer") men een paard moest houden, dat 27 R. gl. waard was. Het moest een reysich pert" zijn, »daer een gewapen op ryden mach". Wie zulk een paard niet bezat, mocht een jaar lang niet in den raad komen, zou verstoken zijn van alle voordeelen, die de betrekking van raadslid medebracht en geen ambt kunnen bekleeden. Verklaarde een raadslid echter onder eede, dat hij te arm was, om een paard te houden, dan mocht hij in den raad komen en zijn biergeld, wijngeld en pondgeld ontvangen, doch hij kon geen stadsambt bekleeden. Tweemaal 's jaars werden de »raetspeerde" geschouwd, waarbij de meesteren van Sinter Claas tegenwoordig moesten zijn. De eerste inspectie had plaats tusschen Paschen en Pinksteren, de twee omtrent St. Victor (10 October.)

Ten einde zich te oefenen in het schieten, vereenigden de burgers zich in schutterijen. Van de organisatie dier korpsen in de middeleeuwen hier ter stede, weten wij zoo goed als niets. De eenige bron, die ons enkele gegevens verstrekt, zijn de rekenboeken van 1420—29. Wij zien daaruit, dat zij onderscheiden waren in Alde schutten, Jonge schutten, St. Joost- en St. Jurgens- (niet dezelfde schutten) St. Olofs-, St. Sebastiaansschutten en de »schutten buten die Wyntmoelenporte", mogelijk dezelfde als St. Sebastiaans, dezen althans bezaten een altaar in de Regulierkerk, in de Molenstraat.

In 1424 kregen de schutten 3000 steenen van de stad »tot oren dulen" (doelen). De projectielen, die zij gebruikten, waren pijlen, die hier ter stede gemaakt en door de stad met honderdduizenden werden opgedaan. Op zekere tijden schoot elk gezelschap naar den papegaai, bij welke gelegenheden de stad wijn en geld placht te schenken. Het gebeurde wel, dat de Hertog hun de eer aandeed mede te schieten; dit geschiedde o.a. in 1512, toen de bussemeester »die bussen uyt fuerde," om vreugdeschoten te lossen, »doe onse genedigh here die papegey aff had geschoten". Burgemeesters en de meesters van Sinter Claes, schonken op dien dag 's Hertogen raden een gelag van *f* 10 en aan den Hertog zelven 9 vierdel wijn.

In den tijd, waarover de bovengenoemde rekenboeken loopen, (1420—29) ging er geen jaar voorbij zonder een of meer expedities, reise of heervaart; nu eens tegen den Bisschop van Utrecht, dan tegen den Hertog van Kleef. Lang duurden die tochten niet, de langste was het beleg van Amersfoort, waarmede 51 dagen heengingen; maar gewoonlijk liepen zij af in enkele, somtijds zelfs in twee dagen, en zoo hadden er dan

b.v. in 1420 niet minder dan vijf »reysen" plaats. De manschappen, die elke stad te leveren had, werden namens den vorst plechtig opgeroepen of bij klokkenslag geboden. Behalve de adellijke heeren, schepenen en raden met hun aanhang, die de ruiterij, de reizigers of reizener vormden, en de burgerij, die dan verplicht waren uit te trekken, hadden de steden nog een klein staand legertje van meestal 24 schutten, die door de stad gekleed en bewapend werden, o.a. met tabbard, kovel, harnas en een boog of armborst. (»Item onse schutten an verloss an corden, zenen, pesen, slate (sloten) verstelt, die bagen gebraken weder gemaict ende dry nye bagen gemaict 9 rh. gl. 12 m. Rek. 1428"). De schutten werden voor eenige, b.v. tien jaren aangenomen; elke twee hunner hadden een knecht, die mede te velde trok, en op marsch de harnassen van zijn twee meesters droeg, wanneer deze niet per schip of per wagen reisden. De soldij van den schut bestond in twee alde botken, die van den knecht in twee Gelresche meeuwen.

Op zulke tochten reden de heeren hun paarden, de burgers en schutten werden meestal op wagens of met schepen vervoerd. Proviand werd medegenomen, eveneens op wagens, en bestond in wijn, bier, stokvisch, haring, bokking, een enkele maal ook versche visch, schapenvleesch, roggebrood, weggen (witbrood), boter, kaas, zout en olie. Bovendien kreeg de stadsrentmeester, die de expeditie vergezelde, nog contanten mede voor »teergeld"; wat daarvan overbleef, moest hij terug brengen. Verder werden medegenomen honderden schotels en kannen, eenige zakken, bijlen, schoppen, houweelen en een »pavey", een draagbaar scherm, waarachter de boogschutters plaats namen. Potten, ketels en drievoeten werden voor de expeditie gehuurd. Dat alles werd op wagens geladen, die door wapenschilden, vlagjes en wimpels als treinwagens kenbaar waren, terwijl de transportschepen een »oliewimpel" voerden. Ook een monnik, een geneesheer, een kok en een hoefsmid togen mede uit. Kostbaar waren dergelijke expedities toen nog niet. De vijf tochten van 1420, waaronder een naar Amersfoort, kwamen de stad op 303 Rh. gl 8 meeuwen te staan, benevens 10 paarden, die »afgereden" of bedorven waren en die met 213 Rh. gl. vergoed werden. Gebroken of verloren wapenen en ander oorlogstuig werd eveneens door de stad betaald; in rekening worden gebracht: hoeden, gelaijen, (glavien, lansen), zwaarden, strijdhamers, sporen, een schoot en een kraag van een wapenrusting, zadels, hoefijzers, bogen en gedeelten van bogen, enz. Geschut schijnt niet mede genomen te zijn op dergelijke tochten, althans het wordt niet genoemd. De burgemeesters regelden het corps: wij vinden hen in 1426 bij het vertrek der troepen, »tallen reysen geseten an den water, die troepen van man tot man doen opschriven." Gedurende de expeditie voerden zij hun manschappen aan; elk van hen beiden had zijn eigen »wimpel". Er is (in 1428) ook sprake van 15 »heerwympels" die door een schilder

geleverd werden, benevens zes wapenschilden »voer die herbergen" waarin de groote heeren op den tocht vertoefden, en 102 »gelay-teyken", vaantjes voor de glavien. Pijpers en een trompetter vergezelden den troep; de laatste ontving vóór den tocht een paar laarzen, alsmede kwasten aan zijn trompet. Voor het vertrek en bij de tehuiskomst werd er op stads kosten een stevig glas wijn gedronken in een der beste taveernen.

Het getal mannen, die uittrokken wordt niet opgegeven, één enkele maal, in 1426, wordt er gezegd dat 106 reysener of ruiters terugkwamen. Stelt men de bevolking van Nijmegen in het midden der 15e eeuw op ongeveer 4000 zielen, dan zou men het strijdbare gedeelte daarvan kunnen schatten op omtrent 600, waarbij dan nog een 150 nietstrijdbaren kan gevoegd worden, die om verschillende redenen tehuis bleven, b.v. om de stad te bewaken. Door de vier hoofdstraten werd de stad in vier vierdeelen verdeeld, die, naar de daarin gelegen kerken, de namen droegen van St.-Jan-, O. L. Vrouwen-, (St.-Stephenskerk), Broederen- en St.-Anthonisvierdel. Elk dezer vierdels vormde een korps, waarbij een vijfde werd geleverd door de voorsteden. Elk dier afdeelingen had zijn aangewezen loop- en verzamelplaats, zijn vasten post op torens of muren, werwaarts zij zich in tijd van nood had te begeven. Daardoor was er dan geen gezoek, geen heen- en weer geloop, geen verwarring. Ieder wist, welken post hij te betrekken had en kende zijn plicht. Bij een beleg voerde de burggraaf het bevel in de stad; bij een expeditie stonden de burgemeesters aan het hoofd der burgers. Zoo sneuvelde in 1417 Johan van Ooi, graaf van Ubbergen, burgemeester van Nijmegen, aan het hoofd zijner burgers in een treffen met het leger van Jacoba van Beijeren. In 1480, toen de Kleefschen Wageningen belegerden, trokken de Nijmegenaars uit, om die stad te ontzetten. Bij Heusden werden zij overvallen en verslagen door de Kleefsche legermacht, en aangezien zij weigerden zich gevangen te geven, vonden daar de twee burgemeesters, met bij de vierhonderd burgers den dood.

Aan haar weerbaarheid was het dat de steden haar opkomst en bloei te danken hadden. Door die macht konden haar ingezetenen zich van lijfeigenen tot stemberechtigden verheffen en den vorst allerlei voorrechten en privilegiën afdwingen. Lang duurde de worsteling om de opperheerschappij, doch in het eind behielden de steden toch in zoo verre de overhand, dat zij zich die politieke onafhankelijkheid wisten te veroveren, die haar als zetels van hoogere cultuur in den lande toekwam.

Het beleg van Nijmegen in 1590-91.

Het moet den lezer der vaderlandsche historiën van Bor, de Groot, van Meteren en anderen, opvallen, dat in het relaas der reductie van Nijmegen, onze stad een nog al belachelijk figuur maakt. Zij vertoont daar Thrasonische grootspraak, bij volkomen machteloosheid. Deze voorstelling stemt echter geenszins overeen met hetgeen ons uit de stedelijke bescheiden, vooral uit de raadssignaten van dien tijd, voor oogen treedt. Het is dan ook waarschijnlijk, dat de bluffende rodomontades, die de stad door de bovengenoemde schrijvers ten laste gelegd worden, ontstaan zijn uit de praatjes van kampen en bivouaks en geen de minste historische waarde bezitten. De afval van Nijmegen in 1585 had veel opspraak gemaakt in den lande; het was dan ook niet bevreemdend, dat haar reductie, na een langdurig beleg, de fantaisie aan het werk zette, en dat allerlei verhalen in omloop kwamen. Die verdichtselen vonden hun weg in de werken der geschiedschrijvers en werden door den een van den anderen overgenomen. Zij kunnen echter den toets aan gelijktijdige berichten niet doorstaan. Dat hoop ik te kunnen aantoonen in de volgende bladzijden, waar ik, aan de hand onzer officieele bescheiden, de ware toedracht van de overgave zoo veel mogelijk zal trachten na te gaan.

Op den 6n Maart 1585 gaf Nijmegen zich over aan Parma en bijna onmiddellijk daarop begon de weerwraak over dien afval. Reeds op 11 Maart daaraanvolgende kon de magistraat 75 kogels, groot en klein, die uit Lent in de stad geschoten waren, opkoopen tegen één stuiver het stuk. De »eirste cloet die van Lent alhier geschaeten was", schijnt als een curiositeit behandeld te zijn, en werd met zes stuivers betaald. Het waren Engelsche troepen in Staatsche soldij, toen in de Betuwe gelegerd, die deze kogels in de stad geworpen hadden, en daaronder ook »furiger kloeyten", gloeiende kogels, die op verscheidene plaatsen brand stichtten. In October v. d. j. liet Maurits de schans Knotsenburg te Lent opwerpen, ten einde van daar de stad met zijn geschut te dwingen, en, niettegenstaande den heftigen tegenstand der Nijmegenaars, was het werk

spoedig voltooid. Er werd een Engelsche bezetting in gelegd, onder bevel van kolonel Norris, die het de stad zoo lastig maakte, dat Hautepenne, de Spaansche stadhouder van Gelderland, het noodig vond, hem van daar te »verstuyven", waarbij de bezetting haar geschut en ammunitie achterliet. De schans schijnt daarop gesloopt te zijn.

Vroeg in het voorjaar van 1590 begonnen er geruchten te loopen, dat de vijand voornemens was, deze stad »onlanx" te komen belegeren. Maurits was in persoon in de Betuwe verschenen: »Syn Ex. van Nassouwen, vur Nijmegen tho velde getrocken sijnde," werd den 5 Mei 1590, uit naam van het Hof van Gelderland en van de stad Arnhem conjunctim, vereerd met vier amen wijn en twee last (60 mud) haver, die door den heer van Gendt van Meinerswijk overhandigd werden. Zondag 11 Mei verzocht het Hof van Gelderland den magistraat van Arnhem, een goed aantal arbeiders te bestellen, tot het opmaken van de schans te Lent, op kosten der Generaliteit, waarop bevel werd gegeven, »die preskynder to wege te brengen met die grevers, in so groeten getale alst moegelick is." Te Nijmegen zat men intusschen ook niet stil. Den 11 Mei werd in den raad besloten, de stad zooveel doenlijk te versterken en schanskorven te maken; van een houtvlot, dat juist voor de stad was aangekomen, werd het noodige hout voor palissaden, enz. gekocht, tevens zou men Karel van Mansfeld verzoeken, om een compagnie lansiers en een honderd goede schutters herwaarts te zenden.

Weldra brak de bui los. Uit een brief gedateerd Mei 1590, waarbij Nijmegen Parma dringend om hulp aanzoekt, blijkt, dat er op 10 Mei een poging gedaan was, om de stad te overrompelen. Hiervan melden de raadsignaten geen woord, alleen het stedelijk rekenboek geeft eenige inlichting: »Betaelt den soldaetten opten 14 May, die omb waeren gefarenn omb die petarssen (*pétards*) ader kameren mitt kruitt, staende voer der Heeselportten, daer die viandtt meinden die portte mitt to springen, to halen", enz. Wat er gebeurd was, verneemt men uit de Gedenkschriften van jhr. A. van der Capellen, die zich evenwel vergist in den persoon van den aanlegger dier poging: »Marten Schenck", zegt hij, maar Schenck was toen reeds negen maanden dood, »hadde een aenslagh op Nimmeghen, ondergroef de Heseport, dat alles veerdich was om de myne te doen springen, sonder dat die burgerije daervan eenige kennisse hadde. Daer staet onversienlijck op een rumoer onder de wacht, roepende *slae doet; daer is hij*, veroorsaeckt uyt 't vliegen van een vleermuys in haer corps de garde, waerdoor d'entrepreneurs sulcken scrick kregen, dat sij haer begonnen werck lieten staen, meinende ontdeckt te syn, ende gingen loopen. 's Mergens sagen die van binnen wat perykel haer genaeckt hadde, niet wetende hoe sij daer van waeren verlost. Dus kan een klein accident beletten eene groote entreprise".

Daar de stad door een coup-de-main niet te bemachtigen was, moest

zij door een geregeld beleg gewonnen worden. »Also die viandtt op huyden begonst heefft dese stadtt over die andere zyde der stroom te belegeren", zoo luidt het raadsbesl. van 15 Mei, besloot men het bolwerk buiten de Molenpoort bij wijze van contrescarp te doen afsteken, en een aarden wal op te werpen achter de Lagemarkt, (oorsprong van onzen Waalwal) teneinde het benedenste der huizen te beschermen tegen de kogels van de overzijde. Vijftien soldaten werden daartoe aangenomen, tegen tien stuivers 's daags — zij werkten onder het vuur der vijandelijke batterijen — alsmede twee vendels der burgerwacht, om dagelijks te pionieren. Verder liet men alle schepen zinken, die tusschen de Kraan en den bok lagen, met het doel, de kade te versperren en een landing aldaar te verhinderen. De schippers en hun vrouwen werden op de Wiemelpoort »bewaard", en eerst op 14 Juli daaraanvolgende ontslagen, met verlof om uit de stad te vertrekken. Op 29 Mei werd er voor een respectable hoeveelheid wijn betaald, die bij Johan Noott, waard in de Roos, onder aan de Grootestraat, gedronken was, bij gelegenheid van een krijgsraad aldaar gehouden door de hoplieden en officieren der burgerij, de burgemeesters en ettelijke meesters van Sinter Claes, »aldaer geroepen sinde als het beleg van den viandtt tott Lenth gekommen, omb mitt malckanderen toe consuliren."

De bovengenoemde brief aan Parma meldt verder, dat het beleg op 14 Mei begon, met »une furieuse batterie, rompant et brisant non seullement nos tours et défences du costé de l'eau, desquels lon ne pouvoit flanquer, ains avec cela faisant un incroyable dégast et dommage aux églises, monastères et tous aultres édifices, publicz et privez". Met tien kanonnen was de vijand begonnen, maar dagelijks werden er onvermoeid nieuwe loopgraven en batterijen aangelegd, om meer geschut te planten. Hier heerschte gebrek aan ammunitie en mondbehoeften, men verzocht Parma dus dringend om hulp binnen 4 of 5 dagen voor deze stad, die door haar trouw aan Z. M. en het Katholieke geloof, door de vijanden tot op de beenderen was afgeknaagd, »a esté continuellement invadez, travaillez et mangez jusques aux os, par nos ennemis, qui encore pour le présent ne cherchent que se rassasier de nostre sang, pour saouller leur appetit de vengeance". Daarbij een postscriptum, dat dien morgen, 20 Mei, reeds meer dan 120 schoten de stad getroffen hadden, »avec balles de feu", genoeg om alles in vlam en assche te doen opgaan; en nog steeds werd er meer geschut geplant. Ook de lastige schans Knotsenburg, te Lent, werd weder opgebouwd. De manschappen werkten daaraan meestal bij nacht, of wel, beschermd door ijzeren blinden, ten einde zich voor het kanon der vesting te beveiligen.

Op 24 Juni werd het bovenste gedeelte afgeschoten van den toren, welke tot dien tijd toe, boven den nog thans bestaanden massieven vierkanten bouw van baksteen, eindigde in een spits-toeloopend leidak. Gelukkig waren

de groote klokken met de »symbolenn," (speelklokjes) reeds acht dagen tevoren afgenomen en in de kelders onder de Latijnsche school geborgen en was ook »de voorschlaich ader tonner vant uhrwerck", op dezelfde plaats gebracht. Later werd een uurwerk met slaande klok, van het Gasthuis in de Grootestraat (nu Luthersche kerk) afkomstig, gehangen in het torentje, dat toentertijd nog op het dak van het schoolgebouw prijkte. Met de klokken had men daarna nog veel gehaspel: in December werd er een alarmklok op den afgeschoten toren gehangen, vervolgens een slaande klok; 23 Jan. 1591 werd er een klok onder den Kerkboog bevestigd, tegen het huis van den boekverkooper Daniel Tryessens, en 20 April weder een uurklok met een beteren toon, op den stomp van den afgeschoten toren geplaatst, terwijl op 19 Juli de organist aldaar een zonnewijzer aanbracht.

Aan het aantal in de stad geschoten kogels, die de magistraat in 1590 opkocht, kan men zien, dat zij warm bestookt werd. Niet minder dan 510 »koevels, die van den viantt in dese statt waeren geschoten," werden met 3 st. het stuk betaald. Niet alleen de Waalkant werd deerlijk gehavend, maar ook de bovenstad kreeg haar deel. In het Raadhuis vielen zes kogels, en het nu verdwenen »toerngen baeven die windeltrappe" werd »bekantz affgeschaetten". Van het Vleeschhuis en de Waag werd het dak zwaar beschadigd, doordien er een omgeschoten schoorsteen op nederviel; het dak van de St.-Janskerk werd geheel vernield, en het Spinthuis, in de Muchterstraat, met gloeiende kogels in brand geschoten. Op een gelijktijdige Duitsche gravure ziet men drie schansen tegenover de stad; dat waren Knotsenburg, een tweede nagenoeg tegenover de Grootestraat en een derde tegenover den Burcht. Uit de middelste schans werd met een bomketel of mortier gevuurd, en daar het geschut van dit werk de geheele Grootestraat enfileerde, hadden de belegerden, van de Kraanpoort tot den Blauwen Steen, tal van schanskorven geplaatst. Dien zomer waagde men het dan ook niet, de gewone processies door de Burchtstraat te doen gaan, en de groote omgang op St.-Stevensdag, 3 Augustus, ter eere van den Beschermheilige der stad, moest zich beperken tot den Ganzenheuvel.

Kolonel Geleyn was reeds in den zomer van 1590 tot gouverneur der vesting en garnizoenskommandant aangesteld. Het garnizoen was gering, omtrent drie goede vendelen, maar weinig ruiterij. Raadssignaten v. d. j. noemen Welsche (Italianen of Walen?) soldaten, die op het Hof lagen en om de drie dagen een roggebrood van 5 ℔ per man ontvingen, benevens dagelijks gezamenlijk een ton bier. Een vendel ruiterij van Hoogstraten vertrok op 17 Augustus eigenmachtig naar 's-Hertogenbosch, zonder afscheid te nemen van Geleyn of van den magistraat. De compagnie van Don Felipe de Robles werd daarop herwaarts gezonden, maar aangezien men bevond, dat zij slechts 23 paarden en over de honderd

bagagepaarden, benevens een groot aantal losse vrouwen en jongens medebracht, weigerde men die bende in de stad toe te laten. Intusschen werden voortdurend weder gezanten afgevaardigd naar Brussel, teneinde Parma om hulp te verzoeken, waarop, 28 Augustus, hopman Rossum in den raad verscheen, met de verblijdende boodschap, dat de Hertog de stad »bij de eerste gelegenheid secoureren en den vyandt verjagen [zou] uyt de schansen te Lenth." In afwachting van die zeer gewenschte gelegenheid, werd door den raad den volgenden dag een brief gezonden aan graaf Peter Ernst van Mansfeld, met het naïeve verzoek, »datt wij van der schanssen to Lendtt unnd van den viandtt moegen worden verlost."

In September kwam Nicolas de Taillart, edelman ordinaris van Z. M.'s artillerie, door den graaf van Mansfeld gezonden, teneinde zich met het opzicht over de artillerie te belasten. De groote bezorgdheid in de stad evenwel was niet zoozeer om een sterke bezetting te krijgen, als wel om het moeilijke vraagstuk op te lossen, hoe die te onderhouden, »aengemerckt die uterste armoede der burgeren ende desolatie der huiserenn, wairdoir onmogelick die soldaeten den aenstaende winter te logerenn, ende service te fureren, insonders so die schantze tott Lendtt voir dieselve tijtt niet en wordt ingenomen, causerende dat er algereets geenen brandt om gelt en is te becommen" (Raadsbesl. 24 Sept. 1590). Kort daarop werd dan ook bepaald, dat alle soldaten tegen 20 October zich van huizen of kamers moesten voorzien, en niet langer ten laste der burgers mochten zijn, bij wie zij tot dien tijd toe in kwartier gelegen hadden.

't Gebrek nam gaandeweg toe en de voorraad van levensmiddelen begon sterk in te krimpen, hoewel Mansfeld van tijd tot tijd een honderd malders graan zond, want de stad was nog altijd niet berend en het verkeer aan de landzijde niet afgesloten. Die rogge werd door den magistraat berekend tegen tien gl. het malder, maar alleen per schepel en aan »schamele" burgers verkocht. Bij de bakkers kostte het malder reeds 12 gl. Geen wonder, dat het bier er ook niet beter op werd, ondrinkbaar dun, waarop den brouwers werd aangezegd, daarin aanstonds te voorzien, opdat men verder geen klachten vername, »oick dese statt elders nyett teenmael in schanden en gerade". Waaruit blijkt, dat de stad zelfs in die benarde tijden, haar beroemd molbier nog bleef exporteeren.

Het gerecht stond stil en op een aanzoek der burgers, dat het weder mocht zitting nemen, antwoordden mijnheeren op 13 Oct. 1590, »dat men daer mit, in ansehung van de tegenwoirdige benautheit des tijtss, ende terwiele die schansse vann Lentt bij den viandtt wordt geoccupeert, alnoch sal supersederen". Verzoeken van minder gegoeden, om uit de stad te mogen vertrekken »ter oirsaken van armoede unnd tegenwoirdige benautheit", kwamen dagelijks voor. Want niet alleen werden de woningen verwoest door de kanonnade en waren de wachtdiensten, waaraan

alle ingezetenen moesten deelnemen, zwaar, maar terwijl de levensmiddelen stegen in prijs en de verdiensten nihil waren, kon de stad hare geldelijke verplichtingen niet nakomen. Renten, rekeningen en tractementen werden slecht of in het geheel niet betaald, in andere gevallen werden de tractementen verminderd. Op 2 Aug. 1590 nam de raad een besluit, »belangende seker different geresenn tusschen die alinge borgerie van der Grootestraet, unnd die huisfrouwe vann Wyer van Haeps, in regarde van sekere meubele guederen, so zij van meynonge was uth deser statt to fluchten". Zij werd beboet »in sekere fendelenn een roott Bourgondisch cruys" te laten maken en de burgerij (in de Grootestraat, waar zij woonde,) een ton mol te geven. In den nazomer van 1591 vooral weken velen uit de stad, hetgeen evenwel niet veroorloofd was zonder verlof van den magistraat en veelal gegeven werd met de bijvoeging, van niet terug te keeren zonder »expres consent". De meesten vertrokken naar Huisen (toen nog Kleefsch), Venloo en Kleefsland.

Daar de welvaart der stad eventueel onder dezen exodus moest lijden, werd 27 Maart 1591 besloten, dat men geen bedden, koper- of ijzerwerk noch andere »meubele goederen" meer uit de stad zou laten gaan, behalve die, welke toebehoorden aan lieden, die op eede konden verklaren, dat zij de stad uit pure armoede verlieten. Toch verklaarde de magistraat na de inname, dat er af en toe over de 3000 bedden waren weggezonden en door nood en armoede verkocht. »De stad en de burgerij", zegt Bor, »waren in een ellendigen toestand, de huizen vrij doorschoten en ontramponeert; in de huizen was weinig inboedel of huisraad, want doordien alle handel, nijverheid en akkerbouw zoo lang stil gestaan hadden, waren de ingezetenen genoodzaakt geweest hun beste huisraad te verkoopen, teneinde in hun behoeften te voorzien". Wanneer hij daar echter bijvoegt, dat het malder rogge 34 gl. zou gekost hebben, dan gaat hij ver bezijden de waarheid. Uit de aanteekeningen der raadsheeren, die de korenmarkt wekelijks bezochten, blijkt, dat de weit niet steeg boven *f* 17, de rogge niet boven *f* 12 het malder; het roggebrood van 5 ℔ werd dientengevolge gezet op 4 st. 3 penn. Overigens varieerde de prijs van rogge in al die maanden van het beleg tusschen 7 en 9 gulden. Rundvleesch en schapenvleesch golden het geheele najaar onveranderlijk 3 st. het pond. Onder bedekking der nachtelijke duisternis gingen de ingezetenen prikken vangen in de Waal.

Daar het garnizoen bijna geen soldij ontving, werden de soldaten bij den dag brutaler en moedwilliger. Zij beroofden de burgers en stalen wat los en vast was. »Lamentatiën ende claeghschrieven" van de slachtoffers aan den raad hielpen niets. Op 29 Mei 1591 werd besloten: »Om die groote moytenn ende quellagien, die dagelicx mijnen heeren daervan aenkommen eenmael ontslagenn te zijnn", de klagers naar den garnizoenskommandant Geleyn te verwijzen. Weinige dagen later had weder een

tamboer iemand de hand bijna afgehouwen, een ander geslagen en met voeten getreden. Mijne heeren, welcer zoo eigenmachtig, zoo ijverzuchtig op hun rechtspraak, wisten er nu niets beters op dan Geleyn te verzoeken, de wandaad te willen doen straffen, »daermitt die burgerie nyett en veroirsaeckt en worde, sich in oneenicheyt tegen de soldaten op te stellen". Aan Geleyn was bij zijn aanstelling toegestaan een tol te heffen op de voorbijvarende schepen, een daalder per lijnpaard van elk schip, dat stroomop getrokken werd, en naar advenant voor de schepen, die stroomaf gingen. Daarvoor zou hij het garnizoen in behoorlijke tucht en orde houden. De drie constabels, die de stad in dienst had, om haar stukken te bedienen, wilden op een dergelijke wijze in hun geldelijke verlegenheid voorzien, en rantsoeneerden de schepen, die voorbij zeilden. Toen de raad deze handelwijze vernam, werd hun aangezegd, daarmede te eindigen, »daer dit een ongehoirde ende extra-ordinarise impositie was, die reden unnd billicheit te weder". Veertien dagen later vroegen zij om vermeerdering hunner soldij, die hun toegezegd werd: de hoofdconstabel werd toen op 16 Kar. gl. per maand gezet, de beide andere op 12 gl. Jasper Abels, attelleriemeister, ontving 20 gl. in plaats van een nieuwen mantel, als belooning voor zijn trouwe diensten. De artillerie had het dan ook hard te verantwoorden; de stad bezat slechts 25 bronzen vuurmonden en 6 (volgens anderen 12) ijzeren, waarmede zij het vuur van den overkant dapper beantwoordde, maar weinig zal hebben kunnen uitrichten tegen aarden wallen en schanskorven. Mortieren schijnen de belegerden niet gehad te hebben. Aan ammunitie was geen gebrek, maar de stukken leden onder het voortdurend gebruik, en reeds in Januari 1591, moest er een bussengieter uit Ravestein komen, teneinde de »loetgaten" der kanonnen te vermaken, die geheel uitgebrand waren.

Somtijds luwde de kanonnade aan den overkant een weinig, en in dat geval hadden de constabels in de stad last, hun vuur eveneens te staken, »teneinde den vijand niet te irriteren tot beschadiging der huizen onzer burgers". Dit was ook in den herfst van 1590 het geval; men scheen toen zelfs een vonkje van hoop te koesteren, dat het beleg opgeheven zou worden, hoewel de schans op 13 October bevonden werd »by den vyandtt *alnoch* geoccupeert" te zijn. Maar het was slechts een korte verademing en op 7 November vernam men, dat hij opnieuw voornemens was, »een leger voor dese stadt te brengen, ende deselve wederom mitt gewaltt aen to grypenn". Men zou dus ijlings schrijven aan den stadhouder don Juan Manrico de Lara, om krijgsvolk, enz. gereed te houden en zoo spoedig mogelijk naar Middelaar en het land van Kuik te doen marcheeren, alsmede in de buurt der stad te leggen, teneinde den vijand te »schricken", zooveel mogelijk afbreuk te doen en in zijn plannen te verhinderenn. Men zou hulp en bijstand vragen aan de graven Ernst en Karel van Mansfeld, verbeteringen aanbrengen aan de wallen, enz.

enz. In stootenden wanklank met dat krijgstumult, met al die »drouffheit, benautheit, onsen armen miserabelen staet, utersten noodt ende ellende" in de stad, klinkt het ergerlijke, onbeschaamde raadsbesluit van 5 Dec. 1590: »Is goet gefonden unnd by een Erber Raedt ende meisteren samptlick geresolveert, tot *eehre der stadt*, dat die maeltijt op keur der heeren burgermeisteren sal gehaldenn worden, wie van aldts gebruickelick. Dan, sal so veer mogelick is, vermijdtt wordenn dat die costenn so hooge nyet meer en loopen als vorhins geschiedtt is". Den 18 daaraanvolgende, weder een fraai besluit: »dat belangende het geschenck mitter stadtskannen, dat daervan d'ordonnantie so vele mogelick altijt sal geobserveert worden". En 6 Jan. 1591, toen ook de hoplieden der burgerwacht niet buiten hun teerdag wilden doen, »en voornemens zijnde daar wijn te drincken, gelijck dat op den maeltijt der burgermeisteren geschiet is", werd hun van stadswege een aam wijn geschonken, aangezien zij den heer Geleyn genoodigd hadden. En dat, terwijl de kogels over de Waal suisden en tegen de huizen donderden, terwijl van uit Lent het dreigende Mene, Tekel, Upharsin in vlammende letters op de muren der feestzaal geschreven werd.

Parma was al dien tijd in Spa, heil zoekende voor zijn rheumatiek in de genezende wateren van Tonnelets en Sauvenière, en onze bedreigde stad aan haar lot overlatende. Op 19 Maart begon hij teekenen van leven te geven, en liet aanbieden het garnizoen met 300 man te versterken. Dat aanbod werd met algemeene stemmen afgeslagen, »om redenen myn heeren daertoe moverende". Men besloot geen infanterie meer aan te nemen, vroeg daarentegen 50 ruiters, »tot bevrijungh des veldtts", en dat alleen, »mits sich selffs *in toto* verplegende, op de maniere der garnisoenen binnen 's Hertogenbosch". Het ontbrak maar al te zeer aan wat Thucydides noemt, de zenuw van den oorlog. Op 10 April boden onze heeren aan 700 Kar. gl. voor de loopende maand aan de drie vendels te betalen, waarmede de kapiteins niet tevreden waren. Daarop volgde een besluit om aan niemand eenig servies te betalen, die niet op de rollen van secretaris Kanis stond. Hoofd voor hoofd zou elk soldaat 32 st. ontvangen, de officieren naar advenant. Sommige soldaten protesteerden, dat zij recht hadden op een rijksdaalder, maar ontvingen voor bescheid, dat de stad niet meer konde, noch wilde betalen.

In Lent schijnt men goed op de hoogte geweest te zijn van den staat van zaken binnen de stad, want reeds op 16 April 1591 verscheen er een tamboer, die een schrijven van Maurits bracht, geadresseerd aan burgemeesteren, raad, meesteren van Sinter Claes, Ampten en Broederschappen. Men besloot de gemeente den volgenden morgen reeds tegen 7 uren te ontbieden, teneinde de missive te bespreken. Er werd een copie van het geschrift naar Brussel gezonden, maar wat Maurits had voorgesteld, wordt ons niet medegedeeld.

In den zomer van 1591 was Parma op weg, om het door Maurits belegerde Groningen te gaan ontzetten. Afgeschrikt door de venen en moerassen, die zijn leger door moest trekken, keerde hij onverrichter zake terug, in de hoop, in de afwezigheid van Maurits zijn slag te kunnen slaan in Gelderland, en Nijmegen door de inname van Knotsenburg te ontzetten. Op 26 Juni was hij met zijn troepen tot Mariënboom, op den Groesbeekschen weg, genaderd, waar burgemeester Uwens en kolonel Geleyn hem bezochten, teneinde met hem te beraadslagen over de te nemen maatregelen. Uit dit kamp bij Mariënboom ontving de stad een aanschrijving, om de groote veerpont en een aantal schepen en schuiten in gereedheid te houden, teneinde het leger over te zetten naar de Betuwe, terwijl drie stukken zwaar geschut uit den St.-Hubertstoren, aan het N.-W. einde der stad, aan M. de la Motte, generaal der artillerie van Z. M., geleend werden om bij het beleg van Knotsenburg gebruikt te worden. Men vereerde dezen edelman een paar okshoofden rooden Franschen wijn, kapers en olijven voor zijn tafel, benevens de noodige haver voor zijn paarden. »Tot bewaerungh van den ehre deser statt, wijlen dat hoff alhier gehalden werdt", d. i. terwijl Parma hier was, werden de stadskannen geschonken aan de graven van Hoogstraten, van Ligny, van Barlaimont, de gezanten van Venloo, den maarschalk van Kleef, president Richardot, Parma's vertrouweling in al zijn beraadslagingen en ondernemingen, en anderen. Op 13 Juli was Parma de gast onzer heeren ten huize van burgemr. Johan Kelffken, op den hoek van Platenmaker- en Snijderstraat, waar thans de heer Wethouder Thijssen woont. Een collation was daar voor hem bereid, dat hoofdzakelijk uit lekkernijen bestond, want Parma was een echte snoeper. Daar was kaneelstok bij noodig, suiker, amandelen, arangie (sucade), kruidnagelen, erwten (versta suikererwten), anijs, kersen, bessen, salade, wittebrood en allerlei »freuttenn", alles besproeid met 129 kannen rooden wijn. Dienzelfden nacht trok het leger over de Waal, na zich bij den mond van het Meer ingescheept te hebben. Parma was bij de inscheping tegenwoordig, en ontving daar nogmaals 13 kwarten deelwijn in kruiken, benevens suiker, amandelen, kaneel, orangien, kapers, olijven, wittebrood, alsmede potten, roemers en twee schotels, en den volgenden dag liet men weder voor hem: »aen die Honderportt" brengen zes kwarten deelwijn, banket, suiker, kersen, bessen, salade en wittebrood.

Zoodra de troepen over de Waal waren, sloegen zij onmiddellijk het beleg voor het wespennest Knotsenburg, maar de 600 man sterke bezetting, onder bevel van Gerard de Jonge, verdedigde zich dapper en maakte het den belegeraars niet gemakkelijk. Maurits, bericht van dezen aanslag ontvangen hebbende, spoedde zich van Steenwijk, dat hij voornemens was te belegeren, over het Rouveensche moeras naar Gelderland. Aan Marcellus Bacx droeg hij de taak op, het bedreigde fort te ontzetten.

Bacx en zijn twee broeders, door Bosscha de grootste ruiterkapiteinen genoemd, die Nederland ooit heeft voortgebracht, kweten zich met moed en beleid van hun taak. Op 24 Juli had er een schitterend treffen plaats tusschen Elst en Ressen, waarbij de Staatschen, ten getale van 200 paarden en 2000 man infanterie, vijf compagniën élite ruiterij van Parma in een hinderlaag lokten en een bloedige nederlaag toebrachten, terwijl de bezetting van Knotsenburg terzelfdertijd een heftigen uitval deed op de belegeraars. Van de Spaansche ruiterij sneuvelden vele officieren van hooge geboorte, o. a. Alfonso d'Avalos, broeder van markies del Guasto, onderkoning van Napels, graaf Octavio van Mansfeld, broeder van Karel, graaf Decio Manfredi, kapt. Antonio Padillo en anderen. Over de honderd gevangenen werden gemaakt en vijf vaandels veroverd, waaronder dat van Parma's keurbende. Tengevolge dezer nederlaag braken de Spanjaarden het beleg van de schans op en trokken in allerijl de Waal weder over, waarbij, naar men beweerde, wel een driehonderd man verdronken. Op deze heldhaftige verdediging van Knotsenburg werd een zilveren gedenkpenning geslagen, waarvan een afbeelding in Arkstee te vinden is.

Weldra vernam men hier ter stede den uitslag der expeditie, waarop Nijmegen haar laatste hoop gevestigd had. Men hoorde, dat S. Alteze (son Altesse, zooals Parma in de raadssignaten steeds genoemd werd) niets had uitgericht. Hij werd dan ook hier na zijn roemloozen aftocht uit de Betuwe, »niet sonder wederweerdigheit bejeegent; weynighe waeren op vleyery afgerecht", schrijft Hugo de Groot, »veele toonden hun misnoegen door een dreygendt stilzwijgen; d'onbesuyste onder tgraeuw konden sigh selfs niet van schimpighe woorden speenen." Moeilijk kon Parma, »verlekkert op glory", dien hoon verduwen; daarbij nam zijn kwaal weder toe, tengevolge van verdriet en vermoeienis, zoodat hij naar Spa terug wilde keeren, zonder iets verders te beproeven. Toch wilde de magistraat nog een poging aanwenden, door aan invloedrijke personen in Parma's omgeving, »onsen uttersten noodtt" onder oogen te brengen. Men wenschte, dat er een »formeel veldttleger" om de stad zou gelegd worden, onder bevel van een hoofdofficier, die Parma in alles zou kunnen vervangen. De stad moest voorzien worden van genoegzame proviand en ammunitie, zooals betaamde voor een grensstad, waar de vijand voor de poorten lag. President Richardot bood aan, het garnizoen te versterken, geheel ten koste en laste van Z. M.; maar na lange overwegingen, werd eendrachtiglijk besloten, dat men geen ruiters of knechten meer in de stad zou nemen, en zich behelpen met degenen, die daar nu in garnizoen lagen, ten einde »onse schamele burgerie tegen desen aenstaenden winter, nyet ferner te bedroeuenn." Zoo scheidde men als vrienden na het uitdeelen van tal van stadskannen aan allerlei adjudanten, stafofficieren en hooggeplaatste personen van het gevolg. »In den dageraet"

van 5 Augustus vertrok Parma naar Spa, terwijl hij het overschot van zijn leger achterliet, onder bevel van kolonel Verdugo.

Dagelijks liepen er nu geruchten, dat de vijand voornemens was, de stad te overrompelen. Dientengevolge werd bepaald, dat alle burgers en ingezetenen zich bij het eerste alarm op de hun aangewezene alarmposten moesten begeven. Zij, die onwillig daartoe en met den tegenwoordigen staat van zaken ontevreden waren, moesten tegen den volgenden dag de stad ontruimen, en niet weder daarbinnen komen, buiten weten onzer heeren. Het hout, dat de houtkoopers in de Molen- en Ziekenstraat hadden liggen, moest onmiddellijk opgeruimd worden, ten einde het water, uit de poelen geschept, een vrijen afloop te bezorgen, in geval van brand door de gloeiende kogels gesticht. Den 13e Augustus werd een raadslid in allerijl naar Verdugo gezonden, om hem »die aencompste des fiandts tot belegerungh deser stadt te melden". Meer en meer troepen concentreerden zich in de Betuwe. Verdugo bood aan, nog een duizend man in de stad te leggen, doch dat voorstel werd met eenparige stemmen verworpen, waarop hij met zijn legertje naar Middelaar trok. Derwaarts volgde hem weldra de burgemeester, met een verzoek, om 1000 of 1500 man buiten de stadsgracht vóór de stad te leggen, ten einde den vijand te verhinderen aan die zijde geschut te plaatsen. Nogmaals zou men bij Parma een laatste poging aanwenden, er op aandringen »om ons mitter daet ende effectivelicken te secoureeren", bij wijze van ultimatum er bij voegende, dat, indien middelerwijl iets ten nadeele der stad voorviel, »men daervan voir Godtt, Syne Ma^{tt}. und S. Alteze, expresselicken ende ahm hoechsten wil geprotesteert hebben, als hebbende ten dienste van S. M. gedaen, alles wes men gekonst ende gemocht heefft, ende voor deselve meer geledenn als eenighe steden deser gantzer Nederlandenn." Dit schrijven werd met een expres naar Spa gezonden, »neffens iterative protestatie".

In de eerste herfstdagen van 1591 was de angst in de stad ten top gestegen. Bij wijze van *captatio benevolentiae* verzocht de magistraat, 11 September, overste Verdugo: »S. E. gelieve die goede handtt daerahn te halden, datt Christiaen Huygens, secretaris van de Staten, zynder gefenckenis (mits betaelende die belooffde rantzoenpenningen) mochte verlaeten worden" Geleyn, die zich te Waohtendonk bevond, werd teruggeroepen, en men verzocht Verdugo, om zelf hier te komen, teneinde te beraadslagen, hoe de plannen van Maurits te verijdelen, daar men »die aencompst des fiandtts mitt gantzer gewalt tot onser belegeringh" vernomen had. Inderdaad de Prins was de Betuwe reeds ingetrokken, en aangezien geheel Gelderland nu ontbloot was van Spaansche troepen, oordeelde hij den tijd gekomen, dat Nijmegen hem als een rijpe vrucht in den schoot moest vallen. Den 14n October werd zijn komst aan Parma te Spa geboodschapt, met verzoek om onmiddellijk hulp te verleenen, daar

men de »belegeringh" of bestorming nu te allen stonde kon verwachten.

Dienzelfden 14en October was Maurits reeds te Oosterhout aangekomen, waar zijn leger versterkt werd met acht vendelen Friezen, hem door zijn neef graaf Willem Lodewijk, stadhouder van Friesland, aangebracht. Nu werd er een poging aangewend, om een weinig boven de Lennepe Kamer (Fort Krayenhoff) een schipbrug over de Waal te slaan, doch door het geschut van den stadsuitlegger, en vooral door het vuur van den St.-Huberts toren, werd men genoodzaakt, de brug wat lager te leggen. In den nacht van den 15n was zij voltooid en op den 16n trok het leger er over, 8500 man of 72 vaandels infanterie sterk, benevens 17 vendels ruiterij, ten getale van 1600 paarden. Het leger maakte een flankmarsch, trok achter de stad om en legerde zich »in de valeye", zegt Bor, maar het is niet duidelijk, welke plaats hij daarmede bedoelt. Met den avond keerde men weder terug naar de Betuwe. Dien dag had de Prins de stad doen opeischen, maar had een spottend antwoord ontvangen: »Prince Mauritz was een jonck vrijer, ende de stadt Nimmegen een vrijster die hy quam vrijen, daer hij soo licht niet en soude aenraken, ofte hij behoorde meer moeite ende arbeidt daeromme te doen; dat sij meerder macht sien wilde." Dat zou boud spreken geweest zijn, maar het raadssignaat van dien dag geeft een inzicht in andere gevoelens en slaat een gansch anderen toon aan. Van de opeisching wordt niet gerept, maar men besluit aan Verdugo te melden, dat men, bij gebrek aan de gevraagde hulp, voornemens is zich »te behelpenn ende salvieren mitt alsulcke middelen, als de tijt ons presenteren sal." Een vrij duidelijke voorschaduwing van wat komen zou. De vaderlandsche geschiedschrijvers weten er nog bij te vertellen, dat de burgers samenrotten, »en met opgeswolle verbolgenheit tRaethuys opstoven," zich beklagende van den Koning verlaten te zijn, voor wien zij zich zoo lange jaren zooveel kosten getroost, hun bloed vergoten, lijf en leven gewaagd, alles op het spel gezet hadden. Parma liet hen nu in den steek; men moest trachten zich met Maurits te verstaan en goede voorwaarden te erlangen. »Daar hoorde men", zegt Hugo de Groot, die dit alles mededeelt, »eerst lang morren en daarna eindelyk de stem van eenen die met groot cieraet van welseggen den jammerlyken staet waertoe sy vervallen waeren, tsluyten der stroome, tverwoesten der landen, tvernielen hunner huysen en goederen, de hongher voor de deur beklaegende," waarna, op de wijze van Tacitus, het geheele welsprekende pleidooi gegeven wordt, door dien onbekenden redenaar voor de overgaaf der stad gehouden. Van dat alles is geen woord in de raadssignaten te vinden.

Den 16en October had Maurits al zijn geschut, benevens nog eenige schepen met ammunitie ontvangen; den volgenden dag trok het leger weder over de brug en legerde zich om de stad. Het grootste gedeelte der ruiterij werd gelegd »op den Harde (Hardnagel?), boven de stadt,

aan de Oye, daer een brug lag", zegt Bor, wel te verstaan over het Meer. Maurits, met graaf Philips van Nassau, met 8 vendels, de Engelschman Sir Francis Vere, met 16 vendels, de Schot Balfour met 10, Groeneveld en Hortinga, elk met 8, en de Rijngraaf van Solms met 17 vendels en 11 cornetten, lagen op den Hoenderberg en ten Zuiden van de stad; Duivenvoorde met 4 vendels en 6 à 7 cornetten, ten Westen. Boven de stad lagen de oorlogschepen, benevens een aantal jachten en ponten, teneinde de troepen, in geval van nood, naar de Betuwe te kunnen overvoeren. De tranchées werden nu geopend, en daar er geen uitvallen schijnen gedaan te zijn, was men weldra dicht bij de stad genaderd, zoodat het geschut in stelling gebracht kon worden. Veertig stukken werden geplaatst tegenover de Hoenderpoort en in de Ooi, zestien in Lent, tegenover den Lappentoren (N. O. uithoek der stad), benevens drie »tegenover den burcht", een plaatsbepaling, die aan duidelijkheid wel iets te wenschen overlaat. Men was van plan, de bres te schieten aan het N. O. einde van de stad, omdat de stadsmuur aldaar door geen aarden wal versterkt was, zeggen de geschiedschrijvers. Doch dat gevaar was verholpen. In de maand Augustus was er aldaar in allerijl door de stedelingen een stevige wal opgeworpen. Mannen, vrouwen en kinderen hadden daarbij de handen aan den arbeid geslagen van wonder en geweld. Om plaats voor dien wal te vinden, had men verscheidene kleine huisjes moeten afbreken.

Op den 19en October werd de stad opnieuw door een trompetter gesommeerd; men verzocht hem, den volgenden middag terug te komen, wanneer hij een afdoend antwoord zou ontvangen. De trompetter kwam terug op den bepaalden tijd, en het antwoord luidde, dat men bereid was te onderhandelen. Jonker van Bronckhorst, raadslid en broeder van den eigenaar van het huis Oosterhout, waar Maurits gelogeerd had, werd daarop naar het kamp gezonden, als gijzelaar voor zulke personen, als Z. E. ter onderhandeling herwaarts zou gelieven te zenden. Als ostagiers verschenen nu de heeren van Meinerswyck, Rysoor en kapt. Bernard van Gendt. Door de stad werden burgemr. Flemingh, Ott Pauwels, raadsvriend, Ryck van Mulicom, mr. van Sinter Claesgild, en Johan de Hardt, raadssecretaris, benevens Dirk van Haeps en Mr. Jan van Dorenburch, leden van Sinter Claesgild, gecommitteerd om met graaf Maurits »frientlicken te onderhandelen, ende to tredenn opte reconciliatie deser stadt, vermogens die punten ende artikelen [in de raadszitting van] gisteren vervat." Volgens Bor maakten ook de luitenant van hopman Snater en de vaandrig van Geleyn deel uit van de commissie.

Altijd volgens de geschiedschrijvers, sloegen de heeren afgezanten der stad een vrij hoogen toon aan. Zij beweerden geen last te hebben, om iets te wijzigen in de voorgestelde artikelen, pochten, dat zij »een dubbele stad" hadden (t. w. wat overbleef van den ouden ringmuur en daar-

vóór de omsluiting der voorsteden, voltooid in 1468) en, spijt spaden en schoppen (d. w. z. de mijnen der belegeraars), gewillig volk genoeg om haar verder te versterken; dat hulp in aantocht was, maar dat zij toch wel eens wilden hooren, wat Z. E. voorsloeg. Maurits zond daarop weder een trompetter naar de stad, met last iemand te zenden, gemachtigd om te onderhandelen. En weêr luidde het antwoord: »Dat had zulk een haast niet; hij was de stad nu al zes jaren kwijt en kon dus nog wel tot morgen wachten." Aldus Bor, maar gansch anders luidt het bovenbedoelde raadsbesluit. Het is nooit gedrukt en daarom zal ik het hier in zijn geheel wedergeven, aangezien het een helder licht verspreidt over de stemming in de stad:

Zondag 20 Oct. 1591: »Is dese stadt noghmaels, als voor de derde reyse, durch den opgenanten trompetter van wegen S. Exie. ten einde als boven, gesommeerd. Daerop die meisteren van den Broederschappen, van den Ampten, representerende die alinge gemeinte deser stadt, vergadert sijnde, mit die welcke neffens een Erber Raedt in der breydenn die sake overwegenn is, sampt oick mitten heere van Geleyn ende andere hopluyden deses garnisons, diewelcke affirmeren onder hun, mitt allen den inliggenden soldaeten so sterck nyett te sijnn, om éénen taern alleenlick van der stadt [voldoende] te besetten, ende om eenich assault te verwachten, wel ses mael moesten stercker sijnn. Unnd so men nochtans beducht, jae, voor seker die tijdinghe genouchsam aencompt, datter gheen secours of datelick ontset voorhanden, ende middelerwijel men alhier in peryckel is, om tenn allen stonden, tott onser aller verderff ende uterste ruïne, mit frou und kinderen overvallen ende overweldicht te worden, als siende het geschutt in den getalle vann omtrent 40 cartouwen voor onsen ooghen geplant, ende alle andere preparamenta daertoe ferdich, is nha lange daerop gehaldene communicatie bij een Erber Raedtt, mrn. vann St. Nicolaesgilde ende meisteren van Broederschappen ende Ampten, eendrechtelick goetfonden und geresolveerd, om alle wijders inconvenienten voor te kommen, dewiel men doch tott het uterste Co: Matts. secours ende daetelick ontseth verwacht heeft, mit d'Exie. van Graeff Maurits van Nassouwen in onderhandelinge van accordt te tredenn, ende sich wederom mitt den Geunieerde Prouintien te vereenigen, op alsulcke puncten und artickelen als bij een Erber Raedtt verfath, und derseluer Gemeynte voorgelesen sijnn. Is folgents joncker Derick van Bronckhorst, raitsfreunt, tott gieseler genoempt, om van deser stadswegenn sich bij S. Exie. in den leger to verfoegenn, tegens alsulcke persoenen als deselve S. Exie. tott disenn einde alhier binnen deser stadt sall moegenn overseinden."

De gezanten kwamen nog dienzelfden namiddag van Maandag 21 October in de stad terug, en begaven zich onmiddellijk naar het Stadhuis, waar de geheele raad en alle meesters van Sinter Claes verzameld waren

en in gespannen aandacht luisterden naar het rapport dier heeren, die hun wedervaren in het lange en breede mededeelden. Zij lazen daarop de apostilles voor, op de punten door de stad gevraagd, en keerden in den namiddag naar het kamp terug, teneinde met Z.E. »finalicken te sluyten, daerdeur dese stadtt nu ende in toekomende tijden genoechsame macht versekert, ende in oeren rechten, privilegiën, costuymen ende preëminentien bewaert ende hant gehalden zijnn, sonder oijck dieshalve mitt eenige extraordinariss lasten te bezwaerenn." In dezelfde zitting werd besloten Z.E. te vereeren een zilver vergulden kop of bokaal »alhier opter rekenkameren berustende," die indertijd voor Parma bestemd was geweest, doch hem wegens de nederlaag te Lent, niet was aangeboden. Men liet er nu het wapen van Maurits op graveeren.

Bor verhaalt de toedracht gansch anders. Volgens hem zou Maurits zich beleedigd gevoeld hebben, toen hij op zijn derde sommatie ten antwoord ontving, dat er zulk een haast niet bij was, enz. Hij zou daarop onmiddellijk de ostagiers der stad teruggezonden en de zijne herroepen hebben. Want het bleek nu toch, dat men slechts uitstelde om tijd te winnen, den ganschen nacht immers waren er tusschen Grave en Nijmegen signalen met vuur gewisseld. Men zou dus den volgenden dag aanvangen, de batterijen van alle kanten te laten spelen. Toen men dan in de stad zag, dat het ernst werd, en dat er van Verdugo niets meer te verwachten was, zond de magistraat de bovengemelde commissie en gaf zich over. Zoo luidt het weinig geloofwaardige verhaal van Bor. Van Meteren voegt er nog bij, dat er onder de ruiterij in de stad zich een vendel van Hendrik van Kieboom, alias Neuse, bevond, die Geertruidenberg aan Parma verkocht had. Zoodra deze van parlementeeren hoorde, haastte hij zich zijn nek te redden en met zijn manschappen de stad te ontruimen. Zij braken door het Zeeuwsche regiment heen en ontkwamen. Ook dit gelijkt een praatje; zoo gemakkelijk laten belegeraars bij de overgave eener vesting, het garnizoen uit de omsingelde stad niet ontsnappen.

De capitulatie en het verdrag, waarop de stad zich overgaf, met de apostilles daarop, berusten nog *in originali* in den Blok en zijn in druk te vinden in de *Handvesten van Nijmegen* bl. 311. Het blijkt daaruit, dat de meeste der tien artikelen, door de stad gesteld, werden toegestaan, andere afgeslagen of gewijzigd. Dat artikel 4 geweigerd werd, was het grievendste voor de burgers. Daarin verzocht men »de openbare en vrije exercitie, so wel van de Catholyke als van de Gereformeerde religie, en de continuatie van de jegenwoordige magistraet in de regeeringe der stadt." De apostille luidde, dat »in Nijmegen evenmin als in eenige andere stad der geunieerde provinciën de Catholieke godsdienst geduld kon worden." De magistraat zou »alleen by provisie en geduurende dese oorloge, en sonder vermin-

dering van haare privilegien" door Z.E. worden aangesteld. *) Het garnizoen zou dienzelfden middag uittrekken, met vliegende vaandels, slaande trommen, brandende lonten en alle bagage. Hierop kwamen de hoplieden Snater en Jan van Weerde persoonlijk aan Maurits mededeelen, dat de bezetting onmogelijk gereed kon zijn, dien middag uit te rukken; zij verzochten, ook namens gouverneur Geleyn, die ongesteld was, tot den volgenden morgen in de stad te mogen blijven. Maurits had daartegen geen bezwaar, mits dan 300 man der zijnen den Burcht zouden bezetten. Want zoo zal men de woorden »op het Valkhof", zooals Bor schrijft, wel moeten opvatten. Dientengevolge trok de compagnie van Z.E.'s garde met eenige manschappen van het vendel van kapt. Borrit, onmiddellijk onder het wapperende oranjevaandel de stad in. Maurits zond terstond na de inname een brief aan den raad van Arnhem, waarin hij mededeelde, dat de stad bemachtigd was, »sonder datter eenigen scheut vur geschiet is, daervan den Almechtige gelaefft sije." Hij moet bedoeld hebben, uit zijn kanonnen aan de landzijde in batterij gesteld, want zooals boven bleek, had zijn geschut aan den overkant van de rivier zich twee jaren lang niet onbetuigd gelaten.

De bezetting marcheerde den volgenden dag met krijgsmanseer de Hezelpoort uit, teneinde zich naar het toen nog Spaansche Grave te begeven. Den 22 October werd Maurits, ten huize van den rentmeester Van Zellar, door den magistraat een maaltijd aangeboden, en den volgenden dag aldaar een dergelijk huldebetoon gedaan aan de Staten-Generaal. In dezelfde raadszitting, waarin het besluit tot dit laatste genomen werd, 23 October, werd tevens »Geresolveert ende goetfonden, datt men in respecte van dese reductie onder die gehoirsamheit van den heeren Statenn Generael der Vereenichde Nederlanden, aen den Coninck van Hispaniën ende daert sal van noode zijn, eene justificatie instellen unnd verfertigen sal, opdat onse burgers oft burgerskynderen, ter oirsaken van dezelve reductie, in frempde landen boven recht unnd redens nyet belast oder besweert en worden."

Behalve de bovengenoemde bokaal en de gewone hoeveelheid wijn bij zijn intrede in de stad, ontving de Prins een strijdros ten geschenke, voor 275 gl. van kapt. Arndt Hessels gekocht, met al het daarbij behoorende »getuich" en een »subdeken" (zadelkleed), alles expresselijk voor den vorst vervaardigd. Daarentegen werd door Maurits later een som van 1640 Car. gl., die Parma bij den muntmeester had staan, aan de stad overgedragen om te haren dienste te gebruiken.

Het stedelijk rekenboek bevat nog dit, de eerste post na de inname: »Den 24 Octobris gegeven Schlim und Steven (kliksteens), die welcke

*) Aan dit laatste artikel heeft men zich echter in 1648 niet gehouden, niettegenstaande het protest van den stads-syndicus Lambert Goris.

die kiste mitt Marten Schenck van Cronenborch (toren) gebraicht, wtth beveell der heeren burgermeister, 15 st." De overblijfselen van den overste werden daarop, in de woorden van Bor, »seer heerlijcken met groten pompe in de Grote Kerke voor den hogen autaer begraven, in het graf van een hertog van Gelderland; den Prince Mauritius van Nassau, met synen adel en oversten en kapiteynen, het lijk volgende en geleydende." Daarop kan men de woorden van Corneille toepassen, dat Schenck *»ne méritait, ni cet excès d'honneur — ni tant d'ignominie*", als hem bij het vinden van zijn lijk was aangedaan. Of hij in het graf van Catherina van Bourbon werd begraven, blijft twijfelachtig. In het besluit der Staten-Generaal van 23 Aug. 1591, staat alleen, dat men zal verzoeken, Schenck te begraven »in de Kerck van Nijmegen, vóór den hoogen autaer aldaar," *) en dat altaar stond minstens acht meters ver van het monument. Het komt mij voor, dat dit verzoek letterlijk werd uitgevoerd, dat men een kelder groef vlak vóór het hoogaltaar, waarin de overblijfselen van Schenck werden bijgezet. De kerk werd overgegeven aan de Protestanten, het altaar afgebroken, en de mensa gebruikt als grafzerk op den kelder, waarin Schenck's kist geplaatst was. Die steen ligt daar nog. In denzelfden kelder werd in September 1608 het lijk van den op den 7en dier maand, bij Xanten, gesneuvelden graaf Adolf van Nassau ter aarde besteld.

Ten slotte nog dit. Den 3en Mei 1592 werd goedgevonden in den raad, »alle auteurs en handdaders van de revolte deser stad" in 1585, met hun adherenten, benevens al degenen, die sedert dien overgang in den magistraat of meesters van gilden geweest waren, »wheerlooss te maecken, ende opten wachten nyet te gestaeden." Daarentegen zou elk hunner, naar zijn qualiteit en vermogen, maandelijks een zekere som hebben te betalen. Dit besluit werd den volgenden dag geconfirmeerd.

*) Van de Poll in de Geld. Alm. 1892, bl. 126; vgl. Van Schevichaven, St.-Stephenskerk, bl. 74, waar de inhoud van den kelder onder het monument is beschreven.

Twee oude Nijmeegsche Almanakken.

In hoe grooten getale almanakken jaarlijks ook gedrukt worden, zij blijven ephemeer en verdwijnen met *les roses d'antan.* Een jaar lang meten zij den tijd voor ons af, worden door millioenen geraadpleegd, maar is 31 December voorbij, dan verdwijnt de almanak met het afgeloopen jaar in het onmetelijke dat was, en maakt plaats voor dat komen zal. Hij schijnt in het niet te verzinken, als de bloemen, die ons in *zijn* zomer gelukkig maakten, en de bladeren, onder wier schaduw wij wandelden. Ariosto zegt, dat al wat op aarde verloren gaat, naar de maan verhuist; indien dat waar is, dan moet er daar wel een rijke bibliotheek van almanakken zijn. Gevolgelijk behooren almanakken uit vorige eeuwen,

> Pick'd from the wormholes of long vanish'd days,
> And from the dust of old oblivion rak'd,

onder de zeldzaamheden. Onlangs had ik echter het geluk bij de boekhandelaren van Stockum & Zonen te 's-Gravenhage, zulk een drijfhout op den Oceaan des tijds machtig te worden. Misschien is het wel een *unicum*, in elk geval is het een curiositeit, interessant genoeg om er hier het een en ander omtrent mede te deelen.

Het is een boekje ter grootte en ter dikte van den Nijmeegschen almanak, die de firma C. A. Vieweg & Zoon jaarlijks tot voor korten tijd, tegen 6 cent in den handel placht te brengen, en is van een bruin kartonnen bandje voorzien. De titel is: »Oprechten nieuwen Nymeegsen Almanach, Opt Schrikkeljaar onzes Heeren Jesu Christi, 1772, Voorzien met alle de voornaamste Jaar-, Paerde-, Beeste- en Leermarkten; de Op- en Ondergang van Zon en Maan op ieder dag. Te Nymegen, by de Boekverkoopers." Verder is het titelblad versierd met een grove houtsnede, voorstellende een stad aan een rivier gelegen, waar boven men leest »Nymegen", maar die niet de minste overeenkomst met onze stad vertoont. Voor- en achterin zijn zes bladzijden wit papier; het

almanakje behoorde dus tot de categorie der zoogenaamde schrijfkalenders, die reeds in de 16e eeuw hier te lande voorkomen.

Men had te Nijmegen in de 17e eeuw reeds almanakken gedrukt, zooals blijkt uit een raadssignaat van 13 Nov. 1667; van dezen inhoud: »In zake van Nicolaes van Hervelt, dezer stads boeckendrucker, tegen Guilliam Reits [ook Meys, boekverkooper op de Markt alhier], ten anderer zijde, verstaat een Eerbaar raad, dat geen almanakken op den naam van den predikant Diepenbroeck alhier zullen mogen verkocht worden, als die bij den klager gedrukt zijn; verklarende de andere almanakken, die op den naam van Diepenbroeck elders gedrukt zijn, fameuse libellen, en zullen die geconfisqueerd en prijs gemaakt worden. En wordt de beklaagde belast, aan den magistraat van Utrecht, bij wijze van request te verzoeken, ten fine de drukker van die gezegde almanakken te Utrecht moge worden gelast, diezelve in te houden en niet meer te verkoopen. En daar benevens zal er in de couranten aan ieder een notificatie gedaan worden, dat mijn heeren geen almanakken op den naam van Diepenbroeck gedrukt, voor authentiek zijn houdende, als die bij den klager zijn gedrukt." Noch van Ds. Diepenbroeck, die geen Nijmeegsch predikant was, noch van zijn almanak is mij verder iets bekend.

Eigenlijk is de onderhavige geen echte Nijmeegsche almanak, maar een Utrechtsche, dien men, door het titelblad te veranderen, voor Nijmegen pasklaar heeft gemaakt. Dit blijkt reeds op bl. 2: daar leest men in de »Rekening der jaren", dat het toen honderd jaren was »na tinnemen van Utrecht door de Franschen." Ware de almanak een Nijmeegsch product, dan zou men daar natuurlijk de inname van *onze* stad vermeld hebben. Verderop in het boekje wordt gevonden, een »Lyste der vrye Markten, die men houden zal binnen Utrecht over den jare 1772". Ook daar zou men *Nijmeegsche* markten verwachten, men had toen toch hier twee jaarmarkten, benevens paarden- en veemarkten. De Utrechtsche Almanak genoot een zekere vermaardheid. Hij werd voor het eerst aldaar gedrukt in 1615, en behoorde tot de »stichtelyke ende morele almanacxkens."

Onze almanak van 1772 is hoofdzakelijk in de zoogenaamde Gothische letter gedrukt. Hij begint met de »Eclipsen dezes jaars," dan volgt »Van de vier Getyden," d. i. de datums, waarop de jaargetijden aanvangen. Uit de daaropvolgende »Rekening der Jaren" vernam men o.a., dat het 93 jaren was na den Nijmeegschen Vrede, 6 na de proclamatie van George II tot koning van Engeland, 54 na die van Lodewijk XV tot koning van Frankrijk, 21 jaren na den dood van den Prins van Oranje (Willem IV), 24 na de geboorte van Willem V, erfprins. Dan volgt het »Bericht tot den Almanak," anders gezegd Kerkelijke Tijd- en Feestrekening en de dagen, waarop de Quatertempers vielen.

Daarop vangt de kalender aan, waarin Zon-, feest- en heiligendagen

met roode letters gedrukt zijn. Boven elke maand staat een vierregelig rijmpje, als b.v.:

FEBRUARIUS:

Lustig vyer of warme stoven,
Zyn tot noch toe verr' te loven,
Boven 't wyde woeste veld,
Daar men geene huizen telt.

MARTIUS:

't Waye West, het waye Zuyen,
Nog al speurt men Meertse buyen
'k Hou zo vele van 't gemak,
By het vyer of onder 't dak.

APRILLIS:

Dat wy nu eens buiten gingen,
Waren dat zo vreemde dingen?
Hoor, hoe zingt de Leeuwerik,
Zo, alzoo; nu heeft het schik.

SEPTEMBER:

Wilje nog terwyl het werm is,
Varen hier of daar te kermis,
Haast u eer het word te laat,
En de Somer henen gaat.

NOVEMBER:

Geene Heiligen van allen,
Konnen Slemper zo gevallen,
Als wel Sinte Marten doet.
O! zyn Ganzen zyn zo zoet.

De kalender bevat de gewone wetenswaardigheden: kermissen en jaarmarken, markten; de kwartieren van de maan, met de daarbij te verwachten weersgesteldheden; heiligendagen, vastendagen, enz. Sommige vasten zijn beschreven als »botvasten", d. w. z. *geboden*, voorgeschreven vasten. Uit de opgave der vele jaarmarkten, kermissen en markten, krijgt men een inzicht in het bedrijvige handelsleven van vroeger. Geen commis-voyageur reisde toen rond, om den winkelier van nieuwe zaken te voorzien. De koopman trok zelf met zijn waren het land in, van plaats tot plaats, teneinde ze aan den man te brengen en de almanak maakte hem bekend, waar de beste gelegenheden daartoe bestonden. Niet alleen de markten hier te lande werden opgegeven, maar ook die van ver buiten onze grenzen, in plaatsen als Duinkerken, Oudenaarde, Leipzig, Kassel, St. Omer, Parijs, Luik, Emmerik, Antwerpen, Brugge, Niort, Bremen,

Aurich, Rijssel, enz. Men begreep dan ook al vroeg het nut van zulk een opgaaf in den almanak, weshalve onze Raad op 12 Febr. 1611 besloot: »Sy gedacht dat tot gelegener tyt, tot versterckingh van deeser stadt naerongh, versieningh gedaen werde, dat in de calenders van Hollandt, Zeelandt, sticht Vuyttrecht ende Overyssel, te drucken ende vuyttegeven beyde deeser stadt jaermarckten, deene op Meyavendt ende dandare op Sunte Michels avendt ingaende; alsoock die twee perdemercten, dierste op Guedesdach voor halve Mey, ende den anderen op Sunte Galle dach, den sestiende van October, alden stils, mede gestelt moegen werden; waertoe de burgemrn. Johan Kelffken ende Henderyck de Beyer, haeren diensten der stadt gepresenteert hebben". En in het Rekenboek v. d. j.: »Voor vereerungh aen den boeckdrucker tot Deventer, om onse peerdenmerckten in den almanack te stellen, twee Albertynen = 10 gl. 14 st. Een bode van Deventer, voor de presentatie van eenige almanakken 4 gl. 10 st."

Op den kalender volgt de »Lyste der Vrye Marckten, Die men houden zal binnen Utrecht, over dezen jare 1772". Dan de »Vacantiën voor den Ed. Hove Provinciaal van Gelderland", ten getale van vier: Paasch-, Pinkster-, Groote- en Kerstvacantie. Hetzelfde voor den Ed. Hove van Utrecht en voor den Ed. Hove van 's-Gravenhagen. Daarna: »Van den Watergetyden" of de uren van eb en vloed in verschillende plaatsen, gevolgd door een »Korte narigt omtrent het gebruik van de Nieuwe Nijmeegsche quartiers Kleine Zegels".

Daarop volgt: »Opregten, onvervalschten Italiaanschen Waarzegger, Of Wiskonstige Prognosticatie: Op het schrikkeljaar ons Heeren 1772, Gepractiseert door Don Antonio Magino. Professor en Mathematicus der Stad Bononien, in Lombardyen. Gedrukt na de copye van Bononien". Daarbij een zeer grof zoogenaamd portret van Don Antonio Magino, met een astrolabium in de hand. Deze onsterfelijke astroloog, eigenlijk Magini genaamd, die ook nog ten huidigen dage in sommige almanakken »practiseert" en den staat van het weder voorspelt, was geboren te Padua, 13 Juni 1555, werd in 1588 beroepen tot hoogleeraar in de astrologie, astronomie en mathesis te Bologna, waar hij 11 Febr. 1517 overleed. In zijn tijd genoot hij een groote beroemdheid als astroloog, niet alleen in Italië, maar in geheel Europa. Met dien van Nostradamus, den vermaarden astroloog van Karel IX van Frankrijk, prijkte zijn naam in alle almanakken van alle landen. Zijn berekeningen werden, evenals het cijferboek van Bartjens, den ouden rekenmeester, steeds herdrukt, vermeerderd en gewijzigd, met dit onderscheid, dat Magino altijd verondersteld werd nog te leven en voort te »practiseeren".

Tegenwoordig is don Antonio zeer karig met zijn mededeelingen; wij krijgen niet meer uit hem, dan de voorspelling van vorst, regen, onweer, betrokken lucht, kritiek, enz., maar in 1772 gaf hij nog ware orakel-

raadsels ten beste. Als een voorbeeld zijner wijze van den sluier der toekomst op te lichten, hier een paar voorspellingen: »Januarius: Nieuwe maen, Sondag den 5, smorgens te 0 uur 6 min. in den Steenbok, met windrig weer. Twee grooten zyn Vrienden geworden, het veinsen in aanslagen is een groot beleid". Bij het eerste kwartier wordt hij practisch en merkt op: »die met den Veenboer wel staat, is 'er het beste aan"; in andere woorden het zal vriezen, men zal turf noodig hebben. »Leste kwartier: Men hoort van veranderlyke dingen, de tyd zal alles leeren". Somtijds is hij duisterder, b.v. in het eerste kwartier van Februari: »Venus is uitgelaten, en brengt nieuwe tyding in vremde talen". Eerste kwartier in Maart: »Daar brouwt nog iets. Hy zal er het beste aan zyn, die zig in tyds gewapend houd; want veele zullen het opstaan vergeten". April, laatste kwartier, met »matig" weder: »Hier en daar hoort men nog van eenige duellen". Mei, nieuwe maan: »de zeehanen gaan nog al op buit uit". In het tweede kwartier wordt de schoonmaak geprofeteerd, op een wijze, die elk huisvader verstaan kan: »Sta vast, schrobbers en luiwagens, de vrouwtjes krygen de koorts". Bij de nieuwe maan in Junius of Wiedemaand (in enkele oud-Duitsche kalenders wordt de zesde maand Weide- of Wedemonat genoemd) adresseert hij zich aan het schoone geslacht: »Mercurius waarschouwt de vrouwtjes, om in huis te blyven, opdat zy door de sterke lugt haar kleur niet zouden verliezen". (Blijkbaar had hij de fiets niet voorzien). Bij de nieuwe maan, op 30 Juni: »De bonte pelsen en roode broeken mogen nu wel uit". Tegenwoordig zou men daar vroeger toe overgaan. September, laatste kwartier: »Schalk tegen schalk, die het gaeuwste is zal het nest vatten". Na die geheimzinnige profetie gaan September, October en November voorbij, zonder meer dan een laconische weervoorspelling, buiig, veranderlijk, donkere lucht. In December flikkert de geest van den ziener weder op: »Volle maan, met helder weer; dyken en dammen, zetje schrap. Vorst en sneeuw is op het naast. De Vrieseman danst dapper in de lucht. Dewyl men tegenwoordig aan de natuurlyke zon niet veel heeft, moet men troost zoeken by den Veenzon" (het turfvuur). Waarna hij eindigt met het eerste kwartier »Donderdag 31, zavonds ten tien uuren in den Leeuw, met koude lucht: Mars hangt de Wapenen aan een kant om zich met baletten en commedien te vermaken. Hiermede eindigende, solliciteeren wy de goedgunstige Lezers onze Prognosticatie met attentie na te zien, blyvende

UE. Dienstwillige Dienaer
DON ANTHONIO MAGINO".

Op de prognosticatie volgt een niet minder nuttige »Weekelykse Speculatie van den dag daar de Kinderen op geboren worden, haar eigenschap en wat de Planeet in dezelve is werkende". Deze merkwaardige

opmerkingen mogen hier in hun geheel overgenomen worden. Misschien dat deze of gene *pater familias* er nog zijn voordeel uit trekken kan, bij de tegenwoordig zoo moeilijke kwestie: Wat zullen wij van onze jongens maken?

»Welk mensch geboren is op een Sondag, onder de planeet Sol, ryd, commandeert en is gaarne mooi gekleet; zal veel wils genieten, dog weinig overgaren.

»Die op een Maandag, onder de Planeet Luna geboren is, zal zeer vriendelyk zyn, heeft veel geluks onder de jonkvrouwen, en zal een zeer goed Houwlyk doen.

»Die op een Dingsdag geboren is, onder de Planeet Mars, heeft een kwaden aard en loze gedachten, questy zal hy moveren, ende kwalyk varen.

»Die op een Woensdag geboren is, onder de Planeet Mercurius, valt haastig, ligtelyk tot vegten, en zelden zal hy veel geluks hebben.

»Die op een Donderdag geboren is, onder de Planeet Jupiter, valt lekker, hovaardig, slordig, hoogmoedig, en heeft zelden veel geluk; is wantrouwig en veranderlyk.

»Die op een Vrydag geboren is, onder de Planeet Venus, valt zeer amoereus, lieftalig, en heeft een variabel geluk meest in zynen Huwelyken staat.

»Die op een Saterdag geboren is, onder de Planeet Saturnus, valt wreet, haastig, ongestadig, klappig, kyfachtig, laatdunkend, moveert hem met vele zaken, dog is ongelukkig." — Vat men de producten van al die dagen samen, dan krijgt men gewis geen zeer gunstigen indruk van het menschdom in het algemeen!

De volgende bladzijde geeft ons een lijst van de datums, waarop Vastenavond, Paschen en Pinksteren zullen vallen, van 1772—1787. Daarop volgt »Davids Harp, spelende allerhande Lofzangen ende geestelyke Liedekens. Nevens een Geestelyk Doolhof. Gedrukt voor de Liefhebbers van Geestelyke Gezangen," met een ruw vignetje van David, geknield op de harp spelende. Bij sommige dier zes gezangen staat de »voys" aangegeven, waarop zij gezongen moeten worden, o. a. een Avondzang op de voys van »Ik groet U maget reine", en »Het is den Mensch gezet eenmaal te sterven," op de voys van »Aardig, aardig Airtje". Over die laatste wijs voor zulk een lied, moet men zich niet verwonderen. Wereldsche, zelfs jolige wijzen voor geestelijke liederen, waren toen niets ongewoons (het Leger des Heils brengt dit nog in praktijk). Zoo diende b.v. met succes »O Angenietje, myn Honigbietje" voor Valerius':

„Siet christenmensch,
Hoe dat naer wensch,
De Heer die eeuwig leeft,
U weer geholpen heeft."

En zoo werd de wijze van de Toeback, »Is er iemant uyt Oostindien gekomen", gebruikt voor het vrome lied van Valerius, »Wel gelukkig, die wel leert te sterven". Immers door een veranderd tempo, kan het dartelste lied ernstig worden en omgekeerd, zoodat men danslustigen in de achterbuurten van Londen, vaak met de grootste voldoening ziet polkeren en walsen op de muziek van Psalm 100, op een draaiorgel prestissimo gedraaid. Eens zag ik zelfs te Marsala, op Sicilie, een straatjongen, die op de toonen van het Angelus, van den torenklok weergalmend, een zeer geanimeerde hornpipe of anderen pas seul uitvoerde.

Het op den titel van mijn almanak beloofde Doolhof is daar helaas! niet in te vinden. Doolhoven vielen in de 17e en 18e eeuw zeer in den smaak, niet alleen in natura, uit maagdenpalm of ander struikgewas in tuinen gevormd, maar ook in den vorm van losse prenten en in almanakken. Vaak ziet men daarop nog tusschen de zwarte lijnen, den met rood krijt of potlood getrokken weg, dien de zoekers, lang geleden, gevolgd hebben om het centrum te bereiken. Midden in die gedrukte labyrinthen vond men doorgaans de beeltenis van een of anderen vorst, tot wiens eere het doolhof gemaakt was, dikwijls ook van vrouw Venus of van andere goden en godinnen. In het Geestelijk Doolhof zou daar een of andere godsdienstige voorstelling gestaan hebben. Ook in volksboeken werden doolhoven niet zelden aangetroffen, als Minnelyck Doolhof, Doolhof der Minne, Liefdes Doolhof, en dergelijke meer.

Het boekje besluit, evenals de Nijmeegsche Almanak voor weinige jaren nog deed, met een Kroniek. In een almanak, die de tijdrekening van het jaar geeft, is dan ook een kort overzicht van de merkwaardigste gebeurtenissen uit het verleden volkomen op zijn plaats. Men vindt reeds zulk een kroniekje in een aan de vergetelheid ontrukten almanak van 1587, berustende in de Bibliotheek te Deventer, een »schryfalmanach met heerlicke Cronicken daerby gestelt" zegt de titel. Desgelijks in een Delftschen almanak van 1596, waar de kroniek aanvangt met het jaar 1520. De »Korte Kroniek" aan het einde van mijn almanakje, loopt van 1700 tot en met 1771, en bevat in 16 zeer dichtgedrukte bladzijden, weinig meer dan opgaven van »heerlyke victories" »harde" of wel »bloedige bataljes", vredes- en oorlogsverklaringen uit de verschillende Successie-oorlogen dier eeuw, benevens tallooze aanteekeningen omtrent het sterven en trouwen van vorstelijke personages en van vorstinnen, die »in de kraam bevallen", of van Prinsen of Prinsessen »verlost" zijn. Het laatste feit, dat daar geboekt staat, is: »Den 12 February is de Koning van Zweden overleden, waarop den Kroonprins Gustaaf aanstonds voor Koning wiert uitgeroepen." Die opvolger was Gustaaf III, die op 29 Maart 1792, op een gemaskerd bal, door Anckarström werd doodgeschoten.

De heer H. J. C. Vieweg bezit een dergelijk Nijmeegsch almanakje van 1774. In de twee jaren, die er tusschen dit en het voorgaande

exemplaar verloopen waren, had het boekje wel eenige verandering ondergaan, doch het zeilde nog altijd onder een valsche vlag, het is nog steeds een vermomde Utrechtsche almanak. De titel is niet veranderd, maar onder het stadsgezichtje staat nu: »Te Nymegen, by A. van Goor, Stads- en Quartiers-Drukker, 1774". De vierregelige rijmpjes boven de maanden zijn anders, en de Prognosticatiën zijn ietwat meer fantastisch, b.v. in dezen geest, bij de volle maan van Februari: »De lelien zullen in't aanstaande Lente sayzoen hare geur verspreyden, want het schynt dat de Tweelingbroeders van verre reeds hun werking doen, schoon 't nog geen May is, en Astrea geeft er haar toestemming toe". Daarop volgt een »Koren-Boekjen, van verscheiden Steden en Plaatsen, hoe veel Mudden, Sakken of Schepels Zaad elk op't Last heeft, volgens de ordre van 't A.B.C." Dan het Kronijkje vanaf 1711; »Vrymarkten in de Provincie Utrecht; het afryden der Postwagens van Utrecht (»Op Nimwegen alle dagen, 's morgens somers ten 7, en 's winters ten 8 ure"). Af-varen van Veer- en Vrachtschepen uit Utrecht; vertrekken der posten. »Legplaatzen van de Schepen en Markt-Schuyten, in de Oude Gragt tot Utrecht." En daarmede eindigt het. Vervallen zijn dus de speculatiën omtrent den aard der kinderen, in verband met den dag, waarop zij geboren worden, alsmede de Lofzangen en Liedekens, en het Doolhof.

Het boekje is genaaid in een hoornen omslag, met het stadswapen op de voorzijde; op de keerzijde is gedrukt de volgende

NIEUW-JAARS WENSCH.

WAt soort van Vis men brengt, en welke Schepen varen,
Het Rytuyg dat bevragt de Passagiers en Waaren,
Soo meede t geen voor nieuws ook aangekomen is,
t Verloorne en de Vond, wy roepen uit gewis;
En met dees Nieuwen-Jaar u alle zeegen wenschen,
Leefd altoos vergenoegd, in vree met d'Eevenmenschen:
Opdat het u welgaâ in dees vernieuwde tyd,
En gy dan reeden hebt, met recht te zyn verblyd.

U Ed. Dienaers
De Roepers der Stad *NYMEGEN.*

Dit almanakje werd dus door de omroepers als nieuwjaarsgroet aangeboden.

Van den Utrechtschen almanak verscheen met 1898 de 174e aflevering bij de firma Kemink & Zoon; hij bestaat denkelijk nog, maar wanneer die almanak ophield, hier ter stede dienst te doen als Nijmeegsche, is onbekend. De familie van Goor verliet den boekhandel in 1821, en zoover de herinnering van het levende geslacht gaat, werd het kleine Nijmeegsche almanakje uitgegeven door de firma C. A. Vieweg & Zoon, wier voorvader zich in 1814 alhier als boekdrukker en uitgever gevestigd had. Het eerwaardige boekje overleed in 1899, aan verval van krachten.

De Genees- en Heelkunst in Oud-Nijmegen.

Het onomstootelijk bewijs, dat de genees- en heelkunst werden uitgeoefend vijftien of zestien eeuwen geleden, op de plaats waar wij thans wonen, levert ons Gemeente-Museum. Daar ziet men overblijfselen uit het Romeinsche tijdperk, hier gevonden, die ons eenigermate een denkbeeld kunnen geven van de hoogte, waarop de heelkunst in dat verre verleden stond. In 1840 werd door de mineurs een steenen doodkist op den Hoenderberg opgedolven, op het glacis tusschen de Hoender- en de Hersteegpoort. Blijkbaar was daarin een geneesheer van het Romeinsche tijdperk begraven, wien men zijn instrumenten mede in het graf gegeven had. In die kist toch lagen, benevens andere voorwerpen, een bronzen pincet, bronzen chirurgische naalden, setons of drachten, sondes, met en zonder lepeltjes en haakjes, spateltjes met lancetten verbonden, schaafijzers, zoo goed gevormd en zoo fijn afgewerkt, dat ze nog heden ten dage gebruikt zouden kunnen worden. Verder bezat Smetius in zijn museum eenige forcepsen, benevens *ventouses* (kopglazen) van metaal en van aardewerk en andere instrumenten van dien aard. Al die voorwerpen toonen ons, dat de Romeinsche heelmeester reeds met vele geheimen der wetenschap vertrouwd was. Het weten van den medicus kon weinig zichtbare teekenen achterlaten, behalve op het gebied van ophthalmie. Van oogartsen heeft men stempeltjes gevonden, waaruit blijkt met welke zalfjes zij de kwalen van het teedere gezichtsorgaan bestreden. Het waren de middelen, aanbevolen door Hippocrates, Celsius, Plinius, Scribonius, Largus, Galenus, Oribanius en andere autoriteiten uit die tijden.

De eigenlijke geschiedenis der genees- en heelkunst in onze stad, vangt evenwel eerst aan minstens tien eeuwen later, met het jaar 1382, omdat daarmede onze stedelijke bescheiden beginnen. Zij staat in hoofdzaak geschreven in rekenboeken en raadssignaten. In genoemd jaar vermeldt het in het Latijn gehouden stadsrekenboek, dat 2 pond 8 st. betaald waren als *propinationes*, drinkgeld, aan magister Petrus Odolphi, physicus. In

een schepenprotocol van 1411 treffen wij zekeren »magister Johannes Falconerius, phisicus" (Engelsche artsen noemen zich nog gaarne physician) aan, die in het duistere Kriekenbekegesken (Vijf Ringengas) verblijf hield. In 1420 woonde W. van Assendelft, medicus, op het Groote Kerkhof, waarvan men gerust mag aannemen, dat hij een goede leverancier was. In hetzelfde jaar maken wij kennis met onzen proto-chirurg mr. Gerrit Butzeel. Het boek der »Overdrachten ende alde Ordinantien" heeft de volgende aanteekening aangaande hem bewaard: »Onse stat heeft angenomen tot oren wederseggen, meyster Gerit Butzeel, onser stat meyster the wesen van cyrurgien; ende hij sal verbonden wesen op heervaerden ende reysen (veldtochten) van onser stat wegen mede the reysen, als des noets geboert. Ende wij soelen hem sjaars gheven voer sijn loen, vijff alde schilden (omstr. *f* 3.75) of payment, Pasche et Victoris betaelbaer, ende sijn cledinge mit ons stat schriveren ende boden, ende then vyer hoechtyden (Paschen, Pinksteren, Maria Hemelvaart en Kerstmis) eyn fless wijns." De stads-chirurg ontving dus dezelfde kleedij als de secretarissen en de boden. Waarin die bestond, blijkt uit de rekenboeken: jaarlijks werd hun uitgemeten, zeven el laken voor een tabberd en kovel met de banden, nu eens »lang zwart", dan weder »gecrumpenes gruen" of ander laken. Veldtochten werden extra vergoed: voor vijf korte expedities, die elk slechts weinige dagen duurden, ontving hij in 1420: 18 gl. 15 meeuwen. In 1425 »voor dat he op tween reysen uytgewest ende die zieken meysterden, daer hy ongeloent af was, geg. 3 rh.gul." Meester Butzeel practiseerde hier nog in 1429, zijn tractement was toen gestegen tot 8 rh.gul. 's jaars.

Van 1429 tot 1511 ontbreken de rekenboeken en kan ik alleen vermelden, dat den 7 Febr. 1442 »onse stat hefft angenomen meister Jan van der Stall, onser stat cyrurgicus te wesen" tegen 4 oude schilden 's jaars, benevens 4 sch., »voer den dienst din he sonder loen int gasthuys doet", waarvan de stad en het gasthuis elk de helft betaalden. Den 19en December van dat zelfde jaar werd hij nogmaals aangenomen, onder voorwaarden, dat hij mede zou gaan op heervaarten en reizen als het noodig was; bij hetzelfde loon als in Februari bepaald, zou hij op de vier hoogtijden »as die stat wijn geeft", een flesch wijn ontvangen. Verder dat Karel van Egmond in 1493 »zijn lieven getrouen meister Johan van Thyenen, doctor in de medecynen," tot zijn medicum aanstelde, met alle vrijheden en privilegiën aan dat ambt verbonden. Hij mocht te Arnhem of wel te Nijmegen wonen, »dair hon van beyden tbest gelegen wesen ind beliven sall," doch moest steeds bereid zijn te komen, wanneer de hertog hem ontbieden zou. Daartoe moest hij twee paarden houden, waarvoor hij het »rufoeder" (groenvoeder) ontving. Hij en zijn knecht mochten ten hove gaan eten, en, werd er »ghenen kost gehalden", dan zou hij hetzelfde ontvangen als de andere dienaars. Jaarlijks werd hem

kleedij verstrekt »als sulcke doctoir toebehoirt" benevens een jaarwedde van 40 Rh. gl.

In 1511 doemt er hier weder een doctor op, doch die hier slechts tijdelijk verblijf schijnt gehouden te hebben. Zijn naam komt niet voor op de lijst der tractementen, maar in de afdeeling »Van Schenckongh in den herberghen mitter stadt kannen". »Als doctor Krijss hier quam ende toch nae den lande van Cleve, ende weder was connen," werd hij onthaald op 5 stadskannen. Onder dezelfde rubriek in 1519 staat meister Johan van Venrade, doctor, geboekt als ontvanger van vijf vierdel wijns, de quart à 4 st. 1 oort. Desgelijks ontving mr. Herman van Zittart, Medicinarum Doctor, drie vierdel wijns in 1521. Ook deze vertoefde hier slechts tijdelijk en misschien is met hem bedoeld »de waelgeleerde *Henrick* van Zittart", toentertijd lijfarts van den Hertog van Gelre. Men had in die tijden rondreizende geneesheeren, later ontaard in kwakzalvers. Zulke peripathetische artsen had ons keurboek op het oog, toen men daarin, vroeg in de 15e eeuw, bepaalde: »Item sal men den meystreren die rijdende komen, gheven die will 4 sc. ende den gaenden 2 sc. cleyn, ende niet meer, bij 1 pond (boete)." Die sommen zal men voor een consult betaald hebben. Lezen wij echter in het volgende jaar: »Item geschenct meister Merten, doctor, die die joffer van Wely bannen sold, 3 vierdel wyns," dan moeten wij waarschijnlijk niet aan een psychiater, maar aan een geestelijke denken, die den boozen uit de behekste freule moest bannen. In datzelfde jaar was er ook weder een tijdlang een geneesheer door de stad bezoldigd, wiens naam niet wordt opgegeven. Wij kennen hem alleen uit een paar posten: »den doctoer in de medicinen, vur ein vierdel jaers syn loen betaelt 14 gl. 8 st., in 1523 »den doctor" 43 gl. 3 st. en in 1526 »den doctor in de medecynen" 60 gl. »Meister Johan van Venray, doctor", die deze stad reeds in 1519 bezocht, zooals boven bleek, was hier weder in 1528, doch zijn verblijf schijnt toen langer geweest te zijn, want in plaats van vijf vierdel wijns, zooals den vorigen keer, ontving hij toen drie »vueder". Bedrieg ik mij niet, dan was deze meister Johan van Venrade, tevens pastoor van St. Johan te Keulen. Zulke een combinatie kwam meer voor. Magister Henricus Spiker, medicinarum doctor, werd in 1447 rector van het altaar van het H. W. H. Sacrament in de St.-Stevenskerk te Nijmegen; Heer Evert van Ege, cureet te Almelo, 1404, was »ein heerlijck meister in der medicinen", rector en stichter van het klooster Mariënwolde. Andere voorbeelden worden in grooten getale aantroffen in de matrikulen der Universiteiten, van vóór de Hervorming.

In 1529 werd doctor Cornelis Cornelisz. onthaald op vijf vierdel wijns. Het blijkt niet, dat er toen een stads-geneesheer was, hoewel diens diensten in die dagen hoog noodig waren. In dat jaar toch heerschte hier de geheimzinnige Engelsche zweetziekte, een dier vreeselijke epidemiën,

die in de 15e en 16e eeuw het menschdom van tijd tot tijd decimeerden. Blijkens het stedelijk rekenboek kwamen verschillende Duitschers hun dienst aanbieden, waarschijnlijk slechts als verplegers. Uit Xanten kwamen twee manspersonen en een »vrouwemyns", die onze burgeren bijstonden. Zij werden op stadskosten geherbergd en ontvingen 13 gl. »tot eener schenckonghe". Twee anderen »heeren" (geestelijken) uit Paderborn, schonk men »om trouwicheyt, sij by den zieken in tijt der nyer zwete bewesen, ende durch begerte ooick the langer bleven, tot een lyffenisse" twaalf en een kwart el »koirs" (koorlaken = fijn laken) en daarenboven elk twee Philips gulden. Drie mannen uit Wezel gekomen »omb the waichten die zieken", werden op stadskosten geherbergd en ontvingen een gratuïteit. Hoe de ziekte hier behandeld en bestreden werd, is nergens te vinden. Arnhem bezat in dien bangen tijd ook geen of niet genoeg geneesheeren, en riep de hulp in van »meister Hanss van Zwoll, arster of wondtmeister". In de hoofdstad van Overijsel schijnt de ziekte toen niet gewoed te hebben.

Mr. Frans Balde, physicus, werd aangesteld tot stads-doctor in 1539, op een tractement van 40 Brab. gl. en op de hoogtijden dezelfde hoeveelheid wijn als een raadsheer. Dan hoort men niets meer van een doctor, tot men in 1550 de aanteekening vindt. »Doe meister Christophel van Genth syn doctoirs maeltyt doen sold, hem durch ontheit burgermeisteren, schepenen ende rait ende meisters van Senter Claessgilde geschenct, 56 gl. 5 st." Wat daarmede bedoeld is, weet ik niet. In 1552 daagt Balde weder op: hij werd aangesteld als »physic doctor", op 21 Juni. Volgens een register op de raadssignaten, bevatte het raadsbesluit van dien dag »de instructie hoe hij zich omtrent zijne patienten zal hebben te reguleeren." Het deel der raadsbesluiten dat dit bevatte, is helaas! verloren gegaan. Balde practiseerde hier nog een jaar of wat en ontving in 1552 »voor syn loen nae den tyt", 112 gl. 10 st.; in 1553: 156 gl. Over de jaren 1554—56 is geen doctorstractement geboekt; dan volgt 1557—60 mr. Thomas Erckelens, doctor, op een bezoldiging van 100 Philips guldens, die naar den koers berekend op 281 gl. 5 st. en 286 gl. 5 st. kwamen. In 1562 ontving »der medicus Melanclius" 211 gl. Weder gaan twee jaren doctorloos voorbij, dan verschijnt in 1565 dr. Anthonius Reael, medicus, op een honorarium van 50 gl. »Deze is gescheiden", zegt het Rekenboek van 1566, »op Pynxten anno ses ende sestig; hem betalt voer een halff jair 25 gl." Na een afwezigheid van twee jaren kwam hij weder terug in 1568 en werd op den 15 Januari aangenomen tot stads-doctor. Daar Erckelens een bezoldiging van 100 Rh. gl., Melanclius van 100 br. gl. ontvangen hadden, gaf men Reael toen een tractement van 50 daalders, bij welke gelegenheid onze heeren van den raad 16 kannen wijn met hem dronken. In het volgende jaar werd hij opnieuw aangesteld: »Dr. Anthonius Reaell is aengenomen die

borgers als medicus te dienen, jaerlicx voor vyff ende soeventich Carolus gulden, van twintich faluirde Brab. st. 't stuck, of 23 lopende; is anno 1569 in de Vasten in synen dienst gekomen, 83 gl. 8 st."

Een tweede doctor, Matthijs Swartger, »ys tho verordinirt 56 gl. 5 st." In 1572 staat Reaell weder alleen, op 50 daalders; 1574 op 50 gl. De tijden waren toen bitter slecht en de stedelijke financiën verbeterden niet onder Alva's heerschappij. Reaell ontvalt ons in 1581 en werd in 1582 en volgende jaren opgevolgd door dr. Godefridus of Gaert Steghe, »medicus et philosophus", zooals hij aangeteekend staat in het stedelijk rekenboek, in bijzonder mooie letter, die alleen gebruikt wordt voor hem en voor Johannes Lodingius, licentiaet. Dr. van der Steghe, uit Amersfoort herwaarts gekomen, schijnt voornemens geweest te zijn, zich hier voor goed te vestigen, want naar uitwijzen van het kerkelijk rekenboek over 1585—87, kocht hij hier »fuer sich unde syn erven erfflick ein grafft, gelegen int Naerde (Noorder) pandt, toegen den omganck over, aldernaest onss richters Warner van Lennips graft; daer syn (die Doctor's) huisfrou up S. Elisabethz aevent anno (15)85 in begraven ys, fuer 8 dalers." In datzelfde voor onze stad zoo merkwaardig jaar, verdwijnt ook de doctor van het beeldvlak. Uit het raadsbesl. van 10 Jan. 1593 blijkt, dat men toen onderhandelde met zekeren geneesheer, om »tegen een eerlyck tractement" door de stad in dienst genomen te worden. Die persoon was dr. Petrus Lysselius, die als honorarium ontving »to samen meede van weegen het leese, 200 gl." Het was evenwel geen college, dat de zeergeleerde heer gaf: hij combineerde eenvoudig zijn doctorschap met de betrekking van voorlezer in de kerk, terwijl de organist het voorzangerschap vervulde. Bij raadsbesl. van 23 April 1594 werd bij zijn tractement van 150 gl. »voor het lezen in der kercken, Sondachs vóór de predicatie, den docter medecinae toegelacht 50 gl. jaerlicx. Daarenboven genoot hij vrije woning in een der stads-huizen, doch daar dit gebouw vochtig was, vroeg hij het huis van burgemr. Cornelis Jegher te mogen betrekken, 't geen hem werd toegestaan, op voorwaarde, dat hij de reparatiën voor zijn rekening zou nemen, waar tegenover hij dan weder vrij zou zijn van zekere belastingen.

Voor wij het scherm laten zakken over de 16e eeuw, zullen enkele woorden niet te onpas zijn, over een afschuwelijke ziekte, die, naar men beweert, door de kruisvaarders uit den Levant medegebracht, in ons land eeuwen lang talrijke slachtoffers eischte, doch die omstreeks het eind der 16e eeuw reeds aan het afnemen was. Ik bedoel de melaatschheid. Van de behandeling dier ziekte had men zelfs niet het minst rudimentaire begrip. Onze geneesheeren wisten niet eens de diagnose te maken, en de lijders uit het geheele land moesten naar St. Jacobs-Kapel bij Haarlem trekken, om zich daar een certificaat van besmetting of van gezondheid te doen afleveren. De stad vergoedde de reiskosten

met een paar gulden en er waren jaren, dat tien à twaalf mannen en vrouwen dien jammerweg moesten gaan. Zulk een gedrukt attestatie berust nog in het Gemeente-Archief te Leiden, en is van dezen inhoud: »Kenlick is allen luden, Hoe dat wi ghemeen gesworen van Sinte Jacobs capelle, buyten Haarlem, gheproeft ende met alre naersticheydt besien hebben, Een *mans*persoon, ghenoempt *Quirijn Jansz van Leyden*, Welcke wij nu ter tijt Mellaats wtgheven, besmet te wesen met Lazarije, waeromme *dat hi* gaen sal met vlieghers, Een Clap hebbende op die borst, Een witte bant om thooft. In kennisse des waerheyts, soe hebben wi ghemeen ghesworen voorschreven Desen brief besegelt met ons ghemeen seghel. Int Jaer ons Heeren Duysent vyfhondert ende *twee ende tseventich, den sesten dach Januarij styli communo.*" *)

Toen Haarlem belegerd werd door de Spanjaarden, gingen de melaatschen het certificaat te Keulen halen, maar na de inname togen zij weder naar Haarlem als tevoren. Leprozenhuizen bestonden in elke stad, bijna in elk dorp; hier ter stede tot 1579 buiten de naar deze lijders genoemde Ziekenpoort, en later bij het Rozemarijngasje. Maar de zoo noodzakelijke afzondering werd niet doorgedreven. 's Woensdagsavonds en den geheelen Donderdag mochten de melaatschen in de stad komen bedelen en zelfs waren te koop veilen. Het was hun evenwel verboden, langs de deuren te gaan, zij moesten zich opstellen onder het afdak van het St. Nicolaasgasthuis in de Grootestraat (nu Luthersche kerk). In het midden der 17e eeuw was deze ziekte, ten gevolge van hoogere welvaart en verbeterde hygienische toestanden, zoo zeldzaam geworden, dat men kon besluiten het Melatenhuis te verkoopen.

Een andere plaag, waaronder het onwetende menschdom eeuwen lang leed, waren de kwakzalvers. Deze zwervende broederschap werd gerecruteerd uit barbiersknechts, apothekersbedienden, »gesjeesde" studenten in de medicijnen, veldscheerders of zoogenaamde militaire doctors, in hoofdzaak uit gelukzoekers en bedriegers van allerlei aard en landaard. Hun persoonlijkheid, zooals zij zich vertoonden, phantastisch uitgedost, op jaarmarkten en kermissen in alle steden en dorpen van ons land, is vereeuwigd in tal van schilderstukken onzer humoristische schilders uit de 17e eeuw. De faculteit zag ze zeer ongaarne, vooral wanneer zij medicijnen verkochten; beperkten zij zich tot tandentrekken, snijden en kerven, gebroken beenderen zetten, dan had men er eenigszins meer vrede mede. Zoo verklaarde in 1594 Simon Dominicq »bij mannen waarheid", aan den raad, dat zekere Mr. Crijn de kunst van steen- en breuksnijden geleerd had, en daarin zoo expert was, „dat hij hem zijn eigen kinderen wel wilde toevertrouwen om gesneden te worden." Zulk een doorslaand bewijs van

*) Wat bovenstaand cursief is gedrukt, werd in het oorspronkelijke met de pen ingevuld.

s mans kunst was voldoende, en de heeren aarzelden niet, hem verlof te geven, hier ter stede aan het snijden te gaan. Daarentegen leest men in het raadssignaat van 1 Sept. 1598, dat er veel geklaagd wordt en »die dagelycxse experientie betuigt waer te syn," dat veel patiënten door ongeschikte lieden »haer der artsenyen onderwindende," deerlijk worden verzuimd en mishandeld. Teneinde daarin te voorzien, heeft de stad den ordinarius medicus benoemd en dientengevolge wordt aan alle andere personen, mannen of vrouwen, van welke kwaliteit ook, verboden de praktijk uit te oefenen.

Benevens de peripathetische luidruchtige wonderdoctors, die op markten en pleinen consult gaven, waren er nog steeds andere discipels van Aesculapius, die van de eene naar de andere stad reisden, waar zij zich dan voor eenigen tijd ophielden. Zulk een was die ongenoemde geneesheer, die zich in 1593 voor een jaar aanbood, en die de raad 10 Januari bij provisie aannam, daar hij goede getuigschriften had van zijn eerbaarheid en »oprechtheyt" in de religie. Hij kreeg, met zijn vrouw, verlof zich in een der leegstaande kloosters te huisvesten op het tractement »daerop staende", van 100 daalders 's jaars. Een raadsbesl. van 29 Aug. 1600 brengt ons in kennis met »Martin Lievenss, heidense meister, soe hy seidt", die, na zijn attestatiën vertoond te hebben, verlof kreeg eenigen tijd hier te vertoeven. Wederom beschikt een raadsbesl. van 4 Febr. 1615, »dat geen quacksalvers van buten commende hier op den Merckt sullen voorstaen moegen, maer henlieden geordonniert ende bevolen sal worden te vertrecken, uuytgenomen breucksnyders ende dergelycke, met deuchdelycke ende wettighe attestatien, ende die consent van een eerbaer raedt vercregen sullen hebben om haer conste alhier te exerceren." En zelfs dan werd hun praktijk nog voorzichtig beperkt. Op 29 Sept 1619 vroeg Willem Herbers verlof om zijn zoontje, oud omstreeks twaalf jaren, eenen steen te laten snijden door mr. Gerrit van Wyck, steensnijder, terwijl mr. Jan van Dornenburch, den alden, verzocht zijn zoontje door denzelfden meester van een breuk door snijding te mogen laten genezen. Beide werd toegestaan, mits het geschiedde ten overstaan van den »stads ordinaris medicin" en van twee meesters van de chirurgie. Aan Charl de Berde werd 9 Juli 1638 veroorloofd, omtrent veertien dagen binnen deze stad te mogen »voorstaen", medicamenten verkoopen en kuren verrichten, aan degenen, die zich aan hem zouden adresseeren, mits hij een behoorlijke recognitie aan de armen betaalde. Jan Leobardt werd 3 Nov. 1640 »na gehadt advies van den stads-medicus", veroorloofd op de Markt te mogen »voorstaen," zijn aangegeven medicamenten verkoopen en operaties doen, zonder zich echter »met vordere stucken van de medecine off chirurgie te mogen bemoeien, tot wederopseggens toe." Daarentegen werd 11 Mei 1641 besloten, op request der chirurgijns, dat, indien Berend Mensinga, kwakzalver, in de stad mocht komen, hij onmiddellijk last zou krijgen om te vertrekken.

In 1648 werd aan Jan Morfaets, uit Huisen, vergund, alhier te mogen »voorstaen" en medicijnen te verkoopen, mits leverende een »preuve" daarvan aan den raad, en een geldelijke recognitie aan de chirurgijns. Aan Franciscus Titellinus werd in 1628 toegestaan, zijn »const" alhier voor een tijd te mogen uitoefenen, »mits dat hy zyn beroep niet te buiten ga." Die kunst zal wel breuk- en steensnijden geweest zijn. Een vrouwelijke kwakzalver trad hier op in 1708. Johanna Rosina Gijslaryn kreeg toen verlof »haer medecynen en kunst op te stellen en te veylen, mits vooraf het gild, edoch ter arbitrage de heeren burgemeesters, contenteerende." In 1719 werd aan mr. Johan van Broeckhuysen, chirurgijn uit Hildesheim, veroorloofd zijn kunst als oculist binnen deze stad uit te oefenen. Zulke raadsbesluiten zijn met honderden te vinden en zijn teekenend voor den lagen trap, waarop de wetenschap toen stond. Onder de geautoriseerde kwakzalvers mag ook de scherprechter niet vergeten worden. Deze gold bij velen voor een kundig heelmeester, werd geraadpleegd bij wonden en zette gebroken ledematen. In het Liber Depositionum Testium leest men op 4 pt. Remin. 1565, dat iemand »totten boell geweest wass ende had sijnen arm laten verbinden". In 1609 betaalde de stad »mr. Hans scherprichter, voor de cure van seker arme verlaeten vrouw *f* 15." Men meende, dat de scherprechter zekere kostbare zalfjes bezat, gemaakt van menschenvet en dergelijke bestanddeelen. In de raadszitting van 8 Maart 1620 beklaagde zich een apotheker, dat de scherprechter hem lasterde, »als off hy in syn officie soude getreden syn, ter oorsaecke dat hij eenich mensch-smeer, uuyt een doot corper gesneden", verkocht had. De apotheker beweerde, dat hij het vet niet zelf uit het lijk gesneden had, maar dat dit door de chirurgijns bij de autopsie van een zelfmoordenaar geschied was; waarop de scherprechter verklaarde, dat hij niet den apotheker bedoeld had in zijn opmerking, maar »degeene, die 't selve smeer buten hem hadden uytgesneden."

Toch was er na de oprichting onzer hoogescholen bepaald vooruitgang merkbaar in het weten onzer doctoren. Er traden mannen op, die ernstige studiën met goed gevolg gedaan hadden. In 1601 werd hier Michael van Mandeville benoemd, »om te vertreden tdoctoraetschap in der medicynen en de trectorschap in der Latijnsche scholen," op een tractement van 400, later 450 gld. en 30 gl. huishuur. Een dergelijke verbinding dier twee betrekkingen werd meer gezien. Te Harderwijk werd in 1548 Henric Dillenberg tot rector aangenomen en tevens tot stadsmedicus, terwijl Joannes van Velpen, onderwijzer der vijfde klasse aan onze Apostolische school, omstreeks 1645 tevens als geneesheer fungeerde. Men zou dan ook denken, dat zoo iemand, een doctor-rector, de aangewezen man was, om te zorgen voor een *mens sana in corpore sano*. Onze raad echter maakte liever een afscheiding. Hij schijnt Mandeville's verdiensten als geneesheer hooger geschat te hebben dan zijn classiek onderwijs en bood

hem in 1607, boven zijn ordinaris tractement als stadsgeneesheer, nog 100 daalders 's jaars, mits hij aftrad als rector en alleen zijn praktijk in de medicijnen waarnam. Mandeville kon zich daar wel mede vereenigen. Later in 1618 werd hij ook lid van den raad en schepen, welke betrekkingen hij bleef waarnemen tot aan zijn dood in 1636, toen hij als slachtoffer viel van de pest.

Met zijn verschillende gansch niet karige tractementen en daarbij een vette praktijk, zou men denken, dat Mandeville had kunnen rondkomen. Toch vond hij het noodig, om van zijn collega's in den eerbaren raad gedaan te krijgen, dat zijn beide zoons op stadskosten zouden studeeren. Het koetje moest nu eenmaal gemolken worden, men leefde immers onder het hemelteeken der »reciprociteit". Zijn kleinzoon, Gualterus genaamd, werd hier later professor in de Medicijnen. Omtrent hem werd 30 Jan. 1661 besloten, dat hij als zoodanig 250 gl. zou genieten, even als zijn vader had gedaan, benevens 200 gl. als ordinarismedicus. Tevens werd hem vrijheid gegeven, om een reis naar Parijs, »in Frankrijk", te doen, om zich aldaar, voor omtrent een jaar, in de gasthuizen en anderszins in de praktijk te beter tot dienst van de stad te kunnen oefenen. Voor een professor klinkt dit nog al zonderling. Meer begrijpelijk is het van een chirurg, en zoo vindt men dan ook, dat Egidius van Elzen, stadschirurgijn, in 1683 verlof ontving om naar Leiden te vertrekken, »tot vordering sijner studiën", mits een bekwaam persoon in zijn plaats stellend. Weer om een andere reden kreeg Mr. Jan Vervoert verlof in 1690. Hij zal, luidde het raadsbesl. van 14 Mei, één campagne het regiment van overste Dedem als chirurgijn mogen bedienen, en zijn winkel alhier met uithangende bekkens, door een knecht laten waarnemen. Doch zoodra de campagne geëindigd is, zal hij hier terugkomen, op poene van den winkel te sluiten, de bekkens in te trekken, en hier ter stede de chirurgie niet langer te mogen uitoefenen.

De epidemie, die hier in 1636 heerschte, was een der felste, die deze stad ooit geteisterd heeft. Van het najaar van 1635 af, was de sterfte aan kwaadaardige koortsen, door het krijgsvolk hier gebracht, buitengewoon groot. Op het Mariënburgsche Kerkhof alleen werden niet minder dan 713 Fransche soldaten begraven, »die hier en daer door de stadt gestorven waeren." Daarop volgde de pest, met zulk een felheid, dat tusschen 31 Juli 1635 en 1 Aug. 1636, een 6009 menschen werden weggemaaid, »benevens vele, waarvan geen aanteekening gehouden was." Op 5 April begroef men 62 lijken, de oogst van 24 uren; wekelijks vielen er van 178 tot 270 slachtoffers. Tien huizen bleven slechts onaangetast in de geheele stad; half Juli waren er reeds zes chirurgijns bezweken, zoodat er maar één overbleef. In dien vreeselijken tijd wijdde Dr. IJsbrand van Diemerbroeck, die zich kort te voren te Nijmegen als geneesheer gevestigd had, zich met volkomen zelfopoffering toe aan het wel-

zijn zijner medeburgers. Men hoort wel beweren, dat hij zijn patiënten bezocht, van het hoofd tot de voeten gehuld in een gewaad van marokijn, met groote ronde glazen voor de oogen en een lange sneb, opgevuld met aromatische kruiden. Maar dat verhaal berust op een dwaling. Het was een doctor te Genève, die zich gedurende een pest-epidemie zoo toetakelde. Diemerbroeck zelf deelt mede, dat hij geen andere voorzorgen nam, dan veel tabak te rooken en geregeld te leven. Zij, die dit verhaal van den pestdoctor met het zonderlinge costuum, op Nijmegen toepassen, voegen er gewoonlijk bij, dat hier ter stede, van iemand met een langen neus wel gezegd wordt: »Zijn neus is toch niet zoo lang als die van den pestdoctor". Heeft iemand ooit die apocryphe spreekwijze hooren gebruiken?

Als belooning zijner toewijding in dien gevaarvollen tijd en ter erkenning zijner verdiensten als geneesheer, werd hij, terwijl de pest op het hevigst woedde, 16 Juli 1636, tot stadsdoctor aangesteld, op een tractement van 100 daalders 's jaars, na zijn huwelijk met 30 te vermeerderen, voor huishuur. Er brak eerlang een geschil uit tusschen hem en zijn collega Emmanuel van Mandeville (zoon van den rector-doctor) over de financieele voordeelen der gezamenlijke praktijk. Dit droeg niet bij, om hun samenwerken aangenamer te maken, en dientengevolge verzocht Diemerbroeck in 1644 zijn ontslag. Het resultaat zijner ondervindingen in den pesttijd, gaf hij later (1646) in het licht, waarvoor de magistraat van Nijmegen hem een vereering van 150 gl. toekende, terwijl het nakroost hem de eer bewees, een der nieuwe straten naar zijn naam te noemen. Zijn werk „*Tractatus de Peste*", werd overgezet in de meeste talen van Europa en bevat werkelijk tal van scherpzinnige opmerkingen, die bewijzen, dat hij zijn tijd in vele opzichten vooruit was. Niettemin bevinden er zich onder de ingrediënten, die hij voorschreef, een aantal, die men thans te vergeefs in de apotheek zal vragen, als daar zijn: zure gist, harst, terra sigillata (fijngestampt rood Romeinsch aardewerk), bloedsteen, eendenvet, duivendrek en drakenbloed, paarlen, roet, poeder- en azijn van bezoar (steen uit den maag van plantetende dieren), confect van hyacinthen, kweeënpillen, azijn van guttegom, adderpillen (*trochisi viperini*), kervel, Venetiaansche zeep, enz. Dergelijke ingrediënten waren toen in elke pharmacopaea te vinden.

Boven den Kerkboog is een vertrek, dat bij de Oud-Nijmegenaars nog altijd bekend staat als de Snijkamer. Dit werd in 1613 afgestaan aan de »meisteren van de chirurgie binnen deeser stadt, tot doeffeninghe van deselve wetenschap, ende tot meerder geryff van die burgerie, die 'tselve van doen souden mogen hebben." Daar hielden de chirurgijns hun vergaderingen, namen examens af van degenen, die tot het gild wenschten toe te treden, en, in de woorden van het besluit, waarbij dit lokaal in 1641 werd afgestaan aan de doctoren en chirurgen, »tot hare academy,

om aldaer haere exercitiën ende oefeningen, so in der medecijnen als chirurgye te mogen doen." Weinige jaren later, toen hier een Illustre School was opgericht, ontving de bovengemelde professor Gualtherus van Mandeville verlof, ten dienste zijner colleges, de lijken te mogen gebruiken van alle vreemden, die in den beyer van het Gasthuis kwamen te overlijden. In 1679, toen de Illustre School opgedoekt was, werd aan de geneesheeren het skelet, dat indertijd ten behoeve van de academie was aangekocht, afgestaan, onder voorwaarde dat zij het goed zouden onderhouden. Aan die voorwaarde is voldaan, want het stond daar ter plaatse nog gaaf, met al zijn 213 beenderen, tot omstreeks 1870; wat er na dien tijd van werd, is schrijver dezes onbekend. Tegelijk met het skelet ontvingen de geneesheeren vergunning, om de woorden *Collegium Chirurgicum* op de deur van hun lokaal te laten schilderen, en twee jaren later werd besloten, een der ramen van »de collegekamer van de heeren doctoren" te versieren met het stadswapen. Voor de laatste maal werd »de zoogenaamde anatomie of de kamer van het chirurgijnsgild" afgestaan aan het »Geneeskundig College binnen deze stad," in het jaar 1800.

Met de chirurgie was en bleef het in de 17e eeuw toch nog treurig gesteld. Deze werd niet beschouwd als een vrije kunst, maar als een handwerk. De chirurgijn was ingedeeld in een der gilden, hier te Nijmegen bij de barbiers, elders, ik meen te Amsterdam, bij de klompenmakers en holsbloksnijders. En dat was immers juist gezien, hanteerden zij niet allen het snijmes? Er was dan ook geen leerstoel voor chirurgie, want de anatomische lessen, die Rembrandt schilderde, betroffen alleen de pathologische anatomie, zij hadden ten doel om bekendheid met den inwendigen mensch te verleenen, niet om operateurs te vormen. De toekomstige chirurgijn werd in de leer gedaan bij den barbier; hij begon zijn loopbaan met het afgeknipte haar der patienten op te vegen, leerde scheermes en schaar hanteeren op *animae viles*, steeg dan tot de kunst van tandentrekken, aderlaten, koppen, en ontwikkelde zich op deze wijze tot de hoogste trappen van zijn vak. Had hij »het gild gewonnen", dan mocht hij drie glanzende scheerbekkens aan zijn deur laten bengelen, maar alleen dàn, als hij gildebroeder was, volgens raadsbesl. van 15 April 1638. Maar ook reeds vroeger, 11 April 1621, werd aan Isaäc van Wingerden, chirurgijn van de compagnie van Prins Frederik Hendrik »bekkens uitgehangen hebbende, zonder het gild gesproken en gecontenteert te hebben," bevolen, deze weder naar binnen te halen. Was een baardscheerder niet gequalificeerd als chirurgijn, dan mocht ook hij geen bekkens aan zijn deur hangen, maar wel in zijn winkel, en zich met niets bemoeien, dat tot het chirurgijnsambt behoorde (10 April 1639).

Bij gebrek aan wetenschappelijke ontwikkeling, kon dan de begaafde chirurgijn door praktijk de noodige handigheid verkrijgen, om bloedige

en onbloedige operaties min of meer naar den eisch te verrichten. Maar de geheimen der kunst waren nog onder zulk een ontzettende laag van onwetendheid en onkunde bedolven, dat men zijn verwachting op de hulp van het snijmes niet hoog stelde en bij gebrek aan betere kunstenaars, moest men zich wel aan den baardschraper toevertrouwen. Zoo was het dan ook, dat zelfs vorsten zijn hulp niet versmaadden. Toen graaf Willem Lodewijk van Nassau in 1580, bij het beleg van Groningen verwond was, schreef hij, dat »der balbierrer so ich bis dahero gebraucht, gute vertröstung geben hat." Twaalf jaren later, toen hij bij het beleg van Coevorden weder een wond ontvangen had, riep hij dan ook nogmaals de hulp van den »balbierer" in, over wiens heelkundige behandeling zijn broeder graaf Jan eveneens zijn tevredenheid betuigde.

De operaties van den chirurgijn-barbier op den minderen man, hebben vaak den schilders en etsers van de 17e eeuw, zooals Adriaan Brouwer, Jan Steen, Cornelis Dusart en anderen een luimig onderwerp aan de hand gedaan. Onder een ets van laatstgenoemden, de Heelmeester genaamd, van 1695, staat het volgende rijmpje, dat geen groot denkbeeld geeft van des meesters methode:

De duyvel, meester Hans! is dat mijn arm verbinden!
Riep Teeuwis. Op dien schreeuw trok Griet een scheve bek.
Je praat zoo wat, zei Hans. Ik moet het kwaad eerst vinden,
Zal ik 't genezen. Wel! hoe baar-je, ben-je gek?

Uit het pendant van deze plaat, getiteld »de Kopster", blijkt, dat het koppen aan de vrouw van den heelmeester werd overgelaten. Men ziet haar daar aan den arbeid op den voet van een vrouw, terwijl de dikke chirurgijn er bij staat met een groote klisteerspuit aan den gordel gehangen, en welgevallig een vlijm wet. Het onderschrift luidt:

Zet jij je koppen maar," zei dikke Piet tot Trijn,
Ik slijp de vlijmen vast; het zal haar wel cureeren;
En wordt Lijs flau en helpt geen veurschootband, noch wijn,
Dan zal ik aanstonds met mijn spuitding haar klisteeren. *)

Bovenstaande voorstellingen geven te denken en maken het begrijpelijk, dat de raad in 1637 besloot, dat chirurgijns geen leden mochten afzetten, noch »hoofden openen" (trepaneeren), anders dan in bijwezen van twee ordinaris doctoren in de medicijnen en van de meesteren van het barbiers- en chirurgijnsgild. Later werd hun ook, op arbitraire straffen, verboden medicijnen te geven (16 Juli 1662.)

*) De rook van een brandenden band, werd, evenals het branden van veeren, gebruikt om in zwijm gevallen vrouwen weder bij te brengen. „Aylieve laet heur toch an heur schorteldoeckxbandt ruycken", zegt Symen, als Teuntje flauw valt, in Bredero's Symen zonder Soeticheyt. Men ziet een brandend bandje ook soms wel te pas gebracht op schilderijen van Jan Steen.

Ik zal den lezer niet vervelen met de namen van alle stadsdoctoren op te noemen. Dat zou een heele opsomming worden, want in de 17e en 18e eeuw waren er voortdurend twee stadsmedici. Slechts een enkelen wil ik hier nog uit de massa te voorschijn halen, Johan Hartman Degener, die in 1737 onder dr. Peter van Suchtelen, tot tweeden stadsdoctor werd aangesteld, op een traktement van 100 gl., dat in 1743, toen hij eerste stadsdoctor werd, tot 300 gl. werd verhoogd. Hij was geboren te Schweinsfurth, in Beieren, in 1687, en gepromoveerd te Utrecht. Toen hij zijn aanstelling ontving, moet hij hier al een lange praktijk achter den rug gehad hebben, want het was 22 jaren geleden, dat hij burger van Nijmegen werd. Behalve eenige verhandelingen in wetenschappelijke geschriften, gaf Degener een Latijnsche dissertatie in het licht over Turf, die verdienstelijk schijnt geweest te zijn, want zij werd in het Fransch en Duitsch vertaald. Verder verscheen van hem een uitvoerige Historia Medica van de dysenterie, die in 1736 hier ter stede zoo hevig woedde. Van dit werk was de eerste oplage van 1200 exemplaren binnen weinige maanden uitverkocht, en gaf hij een tweede uit in 1755. Omstreeks 1740 ontdekte Degener te Ubbergen, waar het tegenwoordige Bronhuizen staat, een bron, wier water eenige minerale stoffen inhield, en die hij zich voorstelde, dat tot genezing van allerlei kwalen kon gebezigd worden. Na eenige proeven genomen te hebben met dit heilwater, gaf Degener in 1745 een boekje uit, *Acidulae Ubbergenses*, waarmede hij hoopte Ubbergen tot een badplaats te verheffen. Doch de gravin van Welderen, toenmalige vrouw van Ubbergen, wilde daar niet van hooren. Zij liet het veelbelovende water met een hek of palissadeering insluiten, en maakte op die wijze een einde aan Degener's eerzuchtig plan om Ubbergen een mededinger te maken van Spa, Aken, Wiesbaden en — Kleef, dat zich nagenoeg terzelfder tijd tot badplaats proclameerde. Dit bronnetje weet men thans niet meer te vinden. Dr. Degener was schepen van 1753—56, burgemeester in 1756 en overleed in datzelfde jaar.

Te allen tijde moeten hier, behalve de stadsdoctoren, medici gevestigd geweest zijn, die van hun privaat-praktijk leefden, maar omtrent wier wezen en werken niets bekend is. Slechts in bijzondere gevallen valt er in het voorbijgaan een lichtstraal op hun persoon door een of ander raadsbesluit, waaruit wij hun bestaan, maar ook niet veel meer, te weten komen. Zulke gevallen zijn, wanneer b.v. de raad in 1644 besluit, dat doctoren voortaan niet zoo lichtvaardig te werk zullen gaan met het aderlaten. Of wanneer in 1601 aan Dr. Baghsom, »hebbende tegenwoordig een formeele apothekarswinkel", toegestaan wordt, »dien, neffens syn practyck als Dr. medicus, te mogen houden, zonder dat zulks in consequentie zal getrokken mogen worden, mits gehouden blyvende syn ordonnantien te boek te stellen of te liassen, om ten allen tyde te kunnen nagezien worden." Op dezelfde wijze vernemen wij, dat in 1669 »voor-

alsnog in advies gehouden" wordt, of men den Joodschen doctor Salomon Moyses, op zijn verzoek zou toelaten, zich hier te vestigen en dat hem dit eerst een goede twee jaar later werd toegestaan. Dat verlof had hij noodig in zijn qualiteit van Israëliet, want overigens mocht elkeen — onder voorwaarde dat hij van de protestantsche religie was — hier vrij practiseeren, na het vereischte examen voor het college op den Kerkboog te hebben afgelegd.

Omtrent recepten valt nog mede te deelen, dat de doctoren die voor hun patiënten zelve bij de apothekers plachten te brengen. Dit blijkt uit § 17 van de Ordonnantie op de Apothekers van het jaar 1762, voorschrijvende, dat de doctor gehouden was, zijn recept alleen te *brengen*, bij den door den patient opgegeven apotheker; ingeval de zieke het aan den geneesheer overliet, den pharmaceut te kiezen, dan was hij verplicht, den naastbij wonenden te begunstigen. De doctoren in de vorige eeuw waren gewoon, zich voor recepten apart te laten betalen. Op hun rekeningen stond gespecificeerd, zooveel visites en zooveel ordonnantiën. Misschien was het lange geschrijf, ten gevolge der vele ingrediënten, die men noodig achtte om een drankje samen te stellen, wel de oorzaak van dit gebruik.

De raadssignaten bieden weinig gelegenheid, om na te gaan, wat het honorarium der doctoren per visite in verschillende tijden bedroeg. Enkele malen vloeit zoo iets er ter loops in. Zoo ziet men uit het stadsrekenboek van 1526, dat de stad toen een economische manier had bedacht, om haar patiënten genezen te krijgen. Zij besteedde ze uit: »Sweer kystemeker, [in stadsdienst] in den halz geschaeten, den aen meyster Thiessen verdinght; daer aff gegeven drie Phil. gul." Zulke gevallen komen in dien tijd meer voor. Verder werden nog een paar chirurgijns-honoraria opgegeven, als in 1576, toen aan mr. Clemens Overbeeck, barbier, drie daalders werden toegekend, omdat hij »die heydensche vrouwe gemeistert hadde, den welcke eyn van onser statt schutten, doer dat lijff geschaeten hadde." Dan in 1584, toen een geneesheer, die een arme krankzinnige vrouw »geholpen ende genesen had," die in den put in de Hezelstraat gesprongen was en beide haar beenen brak, acht pont groot voor »meisterlohn" ontving. Ook een besluit, van 28 Augustus 1661, werpt eenig licht op dit vraagstuk. Bij een betwiste doctorsrekening bepaalde toen de magistraat, dat de doctor berechtigd was 12 st. per visite te rekenen, voor één of twee patiënten; 24 st. wanneer er een meerder getal in hetzelfde gezin bezocht werden. Maar dit geval was exceptioneel, »als bevonden synde eene contagie aldaer geweest te syn."

Dr. Jenner's heilzame uitvindingen der koepok- en kinderpokken-inenting, werd ook hier, als bijna overal, aanvankelijk met wantrouwen aangezien, als een goddelooze tegenwerking van den wil des Heeren. Zij werd dientengevolge bij raadsbesluit verboden. Allengs evenwel werd

de waarde dezer ontdekking erkend en begon men te begrijpen, dat deze Engelschman een der grootste weldoeners van de menschheid was. Toch werd het besluit vooreerst nog niet ingetrokken, hoewel de raad niet ongenegen was, het inenten op aanvraag toe te staan. Bij besluit van 22 Febr. 1775, werd vastgesteld, dat op boete van 100 gl., de »kinderziekte niet mocht worden ingeent, zonder consent van den magistraat." Zelfs nadat in 1785 Dr. van Geuns, professor primarius medicinae te Harderwijk en door de Staten van Gelderland aangesteld tot Archiater dezer Provincie, door onzen raad geconsulteerd, een gunstig advies over de inenting had uitgebracht, bleven de heeren toch nog wantrouwend. In den winter van 1794, toen hier een pokkenepidemie heerschte, verzocht Otto, graaf van Randwijck »om zijn dogtertje de kinderziekte te mogen doen inoculeren". Het verzoek werd toegestaan, maar met veel omhaal en wijdloopigheid: »gehad de consideratien van heeren regeerende burgemeesters, ingevolge en in voldoening hunner Edele GrootAchtbare resolutie commissoriaal, benevens het schriftelijk advies, in het besluit geinsereerd, der beide dezer stads doctoren, hebben hun Edel Grootachtbara," enz. enz. enz. de verzochte permissie verleend. Twee groote folio-bladzijden in het raadssignatenboek moesten volgeschreven worden, om deze gunst te kunnen toestaan. Het verschil tusschen toen en thans is groot.

Tal van eeuwen zijn noodig geweest om de geneeskunde uit den duisteren afgrond van empirie, kwakzalverij en bedrog te brengen op de schitterende hoogte, die zij thans bereikt heeft. Alleen door de groote ontdekkingen in deze eeuw gedaan, konden zich de kennis en de techniek in de praktijk op zoodanige wijze verheffen, boven de toestanden, die uit vorige eeuwen van geslacht op geslacht werden overgeleverd. De geneeskunst tast nu niet meer in het blinde rond, zij doet geen stap meer in het duistere, maar gaat voort op een vasten bodem. Met zuivere, welgegronde, welgeordende kennis weet zij de wetten te ontdekken en te doorgronden, die de verschijnselen beheerschen. Haar vooruitgang neemt dan ook toe als het ware in een meetkundige reeks. Zij maakt reuzenschreden, en aan de hand der natuurwetenschappen en van het experiment, bereikt zij vaak het wonderbare en het ongeloofelijke. Steeds verder worden voor haar de grenzen van het onmogelijke verwijderd.

De Broerdijk.

Het oudste werk van 's menschen hand in de buurt van Nijmegen is zonder twijfel de Broerdijk. Geheimzinnig is zijn oorsprong, en ten eeuwigen dage zullen het wel onbeantwoorde vragen moeten blijven: Welke volksstam wierp dezen dijk op? en met welk doel geschiedde dit? Geen enkel overblijfsel is ooit gevonden, dat eenigermate op den weg kon helpen, om zelfs een gissing te wagen naar de gravers, die hier òf in grooten getale, òf langen tijd aan den arbeid moeten geweest zijn, om deze aardmassa op te werpen. Dat geeft reeds een bewijs van een zeer lagen trap van beschaving, bij degenen die dezen arbeid verrichten. Waar Romeinen, waar Germanen eenig werk van belang tot stand gebracht hebben, vindt men onvermijdelijk kleine voorwerpen van hen afkomstig, een gesp, een muntje, potscherven, stukken van werktuigen en dergelijke. Hier niets; zelfs niet het primitiefste voorwerp van steen, been of hertshoorn. De legende schrijft dan ook, teneinde den naam en het ontstaan te verklaren, een bovennatuurlijken oorsprong toe aan dit aardwerk. Twee broeders, die hier hun akkers hadden, leefden voortdurend in onmin over de grenzen van het wederzijdsch bezit. Teneinde hieraan voor goed een eind te maken, wierp een hunner in een enkelen nacht dezen dijk op, nog wel met een houten potlepel. Aldus de overlevering.

Men heeft den Broerdijk wel beschouwd als een grenswal of een verdedigingslinie, opgeworpen op de grens van het gebied van twee volksstammen, evenals de Chineesche Muur, de limes van het Romeinsche gebied in Germanië en de Romeinsche wallen in Engeland; en dat laat zich wel aannemen; de kruin kon dan oudtijds met palissaden versterkt geweest zijn. Maar dan moet het werk, tenzij het onvoltooid zij gebleven, van grootere uitgebreidheid geweest zijn dan het thans is. Men kan gevoeglijk veronderstellen, dat het oorspronkelijk zijn aanvang nam op den rand van den heuvel, in een tijd, toen de Waal nog onderlangs den Hoenderberg liep. De weg, die thans nog van nabij den zoom van het heuvelplateau op den dijk uitloopt, wettigt eenigermate deze veronder-

stelling. Het kan mogelijk zijn, dat dit gedeelte, links van den Berg-en-Dalschen weg, werd afgegraven door de Romeinen, bij het aanleggen van de heirbaan naar Germanië. Aan het Zuidelijk einde, bij de boerenwoningen, zijn er enkele aanduidingen, dat de dijk daar eenmaal verder doorliep, in het kreupelhout, aan de overzijde van den tegenwoordigen Postweg. Doch door het planten van boomen en het aanleggen van wegen is het terrein daar geheel vergraven. De Duitsche archeoloog Dr. Jacob Schneider vermoedt, in zijn *Geschichte und Geographie der Rheinlande,* dat onze dijk oorspronkelijk in een tamelijk rechte lijn doorliep tot aan de Maas en dat hij den grenswal vormde tusschen het gebied der Bataven en Gugernen.

Even geheimzinnig als de oorsprong van het werk, is die van zijn naam. Onder zijn tegenwoordigen vorm is deze ons vijf eeuwen bekend. Maar wie zal zeggen, of dit de oorspronkelijke vorm, of wel een volksetmylogische verbastering daarvan is? Opgemerkt kan worden dat Brothar, Broter een oeroude Germaansche naam is, in de vorige eeuw als »Broer" nog als doopnaam gebruikelijk, en waarvan de geslachtsnamen Broeder en Broers afstammen. En dat oude Germaansche namen in een onafzienbaar ver verleden terugreiken, ziet men aan den Bataafschen naam Cariovald en den Kaninefaatschen Brinno, beide ons door Tacitus bewaard. Door een natuurlijke klankverwisseling in Cariovald vervormd in Herold, in de 8e eeuw nog voor-, thans geslachtsnaam; terwijl Brinno hier en daar op het platte land in Gelderland, nog in den vorm Briene als voornaam gebruikt wordt. Het is dus volstrekt niet onmogelijk, dat deze wal opgeworpen werd, op bevel van een of ander Germanenvorst, die den naam van Broder of Broer droeg. Dat de genitiefs *s* ontbreekt, Broer*s*dijk zooals men zou verwachten, staaft slechts mijn argument, want in het alleroudste ons bekende Duitsch, blijft het alg. zelfst. naamw. bruoder onveranderd in alle naamvallen van het enkelvoud.

In de rooiing van dat gedeelte van het Nederrijksche Wald, waar de Broerdijk werd opgeworpen, vormde zich zeker al vroeg een kleine nederzetting, aanvankelijk misschien grenswachters, wier afstammelingen werden landbouwers, zwijnenhoeders, houthakkers, kolenbranders, jagers, enz. En waar de mensch zich eenmaal vestigt, daar blijft hij meestal, eeuw in eeuw uit, vrijwillig *glebae adscriptus.* In 1328 vinden wij daar al een »goed", toebehoorend aan Hendrik en Arnt, zoons van wijlen Reinald van Hoemen, denkelijk wel dezelfde Reinald van Hoemen, die in 1302 burggraaf van Nijmegen was en die een zoon had, die Arnold, Arent heette. De gebroeders van Heumen droegen in 1328 al hun recht op dat goed over aan Johan van Dornick, ridder, burggraaf van Nijmegen, ten behoeve van Wolter van Goch. Henric Simonsz van Goch kocht daar een ander goed in 1337 van Eympz, weduwe van Johan van de Velde. Vier jaren later, in 1341, verkocht Henric van Goch zijn goed aan Henric Heern-

split, rentmeester van den hertog, als tinsheer, ten behoeve van heer Johan Molyart, proost van Arnhem, die het hem teruggaf tegen een erftins van een mark alden brabans.

Ludekijn Pruever bezat een erf aan de Brudersdijcke in 1368, waaruit Baldekijn Lauwert een erfpacht had van 12 malder rogge en tien pond, het eene jaar rogge, het andere jaar geld. Om zulke hoeveelheden op te brengen, moet er veel bouwland tot dat goed behoord hebben. De helft van deze pacht was reeds afgelost in 1383, toen Arnt Ridder eigenaar was geworden van deze bezitting.

In het einde dier eeuw vinden wij den toenmaligen heer van Ubbergen aldaar als bezitter van een goed, waarvan hij tienden verschuldigd was aan den hertog. Omstreeks St.-Laurensdag 1393 droeg hertog Willem van Gulik honderd Rijnsche guldens over aan Loef van Ubbergen, »in onse tiende gelegen an den Bruderdick, bij Nymegen, up Johan's goede van Ubbergen," in afbetaling eener som van 320 Rijnsche guldens, door Loef betaald als losprijs uit zijn gevangenis, waarin hij, op een der talrijke krijgstochten in dienst van den avonturenzoekenden hertog was geraakt. Ook deed Tielman Pruever, goudsmid te Nijmegen, in 1424 gerechtelijk opdracht ten behoeve van Peter Lauwart, den jongen, van verschillende bezittingen, waaronder het tiend van den hof aan den Broerdijk, zooals hij die van den hertog van Gelre, twee jaren te voren, voor een schuld van 1200 oude schilden in pand ontvangen had. De panden werden eerst den 3en October 1554, dus door koning Philips, als hertog van Gelre, gelost. In een overdracht van 1413, wordt het huis en erf van Johan van Kierberch besproken, genaamd Bruderdijck en gelegen bij den »Bruderdijck aen der Kulen". De zandkuil ten Z.W. van den dijk bestond toen dus reeds. Misschien was daaruit eenmaal wel een gedeelte van het zand gehaald, waarmede de dijk werd opgeworpen.

De huizen en goederen, waarvan boven sprake was, werden verwoest, toen Maximiliaan van Bourgondië zich in 1494, van het vorstendom Gelre trachtte meester te maken. Hij begon met Roermond, dat zich zonder slag of stoot overgaf. Van daar rukte hij »niet alleen met macht, maer oock met dreygementen en vinnigheyd" op Nijmegen aan. Onder andere vinnigheden, lieten zijn troepen het dorp Hees en het gehucht bij den Broerdijk in de vlammen opgaan. De Nijmegenaars zagen dit van hun ringmuur en konden daaruit berekenen, wat hun te wachten stond. Maximiliaan attakeerde de stad van de Oostzijde, bij de Hoenderpoort, doch werd afgeslagen, terwijl »een ongeloofelyke menigte" van zijn krijgsvolk werd nedergehouwen bij herhaalde uitvallen. Er moet meer gebeurd zijn, waarvan wij niet weten, want de vorst vond geraden »in allereyl op te kraemen", met achterlating van allerlei oorlogsmateriaal, benevens zijn grof geschut, zijn muurbrekers, welker bespanning destijds nog zeer slecht was en zich niet snel genoeg uit de voeten kon maken. Niet veel

meer dan een halve eeuw later, was het gehuchtje weder herrezen uit zijn asch en bewoond door lieden, welvarend genoeg, om zich een goed glas bier te kunnen veroorloven. Wij zien dit uit het sted. rekenboek van 1551, waarin de ontvangst van *f* 113 geboekt staat »van die Haltersche bieraccijze, mitten Mariënboemken, Bruederdick, die Cuyle, ende die daeromtrent voor geldt byer tappen ende verkoepen."

De Broerdijk loopt volkomen N.-Z., dwars door een glooiing of plooi van het terrein. Nog voor minder dan een halve eeuw, lag hij geheel onbebouwd tusschen het bouwland, begroeid met gras, thym, brem en andere heideplanten. Hij was toen vrij wat hooger dan thans, zijn kruin smaller en dientengevolge de zijden minder steil. Aan de Oostzijde is het niveau van den bodem, waarop de dijk staat, eenigszins lager gelegen dan aan de Westzijde. Ongeveer 200 pas van den Berg en Dalschen weg gemeten, bereikt de hoogte van de O.-zijde, volgens vluchtige opmetingen, 4½ M. van den voet tot aan den zoom der akkers; midden op is hij een paar meters hooger. Vandaar neemt de hoogte plotseling af, om weder op circa 250 pas van het Zuidelijk uiteinde 3 M. boven den beganen grond te rijzen, aan de O.-zijde gemeten. De bebouwde breedte van den kruin is thans bij den Berg en Dalschen weg, 18 M. verderop 25 M. De hellingen of zijden blijven tot nog toe onbebouwd, maar nemen jaarlijks in hoogte af, tengevolge van het ploegen, eggen, afregenen, enz. Binnen een afzienbaren, niet ver meer verwijderden tijd, zal de geheele massa met de naburige velden gelijk gemaakt zijn. Dit dus bij voorbaat, ter uitvaart van het geheimzinnige gewrocht, zwijgende getuige van een raadselachtig verleden.

Een en ander aangaande de Apostolische- of Latijnsche School.

Zes eeuwen lang, veel minder zal het niet zijn, is er onderwijs gegeven aan de jeugd in den Z.O. hoek van het kerkhof bij de St.-Stephenskerk. Reeds in 1215 bepaalde Innocentius III, in navolging van een zijner voorgangers, Alexander III, in het vierde Lateraansche concilie, dat voortaan niet alleen bij alle kathedralen, maar ook bij alle andere kerken van eenig aanzien, magisters zouden aangesteld worden, die, betaald door de kerk, de klerken of de jongeren der gemeenten, gratis in de grammatica en andere wetenschappen zouden onderrichten. Het is dientengevolge waarschijnlijk, dat er reeds een school onder leiding der Geestelijkheid bestond bij het oude St.-Geertruidskerkje, aan het tegenwoordige Bosch, en het is zoo goed als zeker, dat bij het bouwen der St.-Stevenskerk gelijktijdig daarmede een school werd opgericht naast die nieuwe kerk. Schriftelijke bewijzen zijn daarvan niet voorhanden, maar weinig meer dan een eeuw na de inwijding van dat godshuis, wordt reeds, in het cartularium der H. Kruis Broederschap, onder dagteekening van 19 Juni 1397, gesproken van een huis »in de Hezelstraat, bij het Gewandhuis (dat aan de W.zijde der markt stond), achter strekkende tot aan de *School*" en Gerlacus, rector scolarium Novimagensium, wordt genoemd in een oorkonde van 1284. Ook andere namen van een paar rectoren uit vroege tijden zijn tot ons gekomen. In 1446 beschikt Nicolaas Collart over een rente uit zeker huis, ten behoeve van mr. Henrick van Kuyck, rector der school, en in 1449 wordt Wilhelm van Hukelom rector der Nijmeegsche School genoemd. De Latijnsche School was toen, met het Fraterhuis, in de Boddelstraat, de eenige school hier ter stede en werd druk bezocht. Daar werd onderwijs gegeven in Latijn, logica, hoogere wetenschap en vooral ook muziek, want de rectoren waren verplicht, hun leerlingen voor den kerkzang te bekwamen. Met de scholieren moest de rector op heilige dagen en hoogtijden, bij Missen en Vespers op het koor tegenwoordig zijn. De jongens verschenen daar oorspronkelijk in hun gewone kleedij,

totdat de pastoor Adolf van Bommell, omstreeks 1400, instelde, dat zij in koorhemden hadden te verschijnen. Tengevolge van dergelijke geestelijke functiën, ontvingen de scholieren reeds vroeg in de middeleeuwen den naam van klerken (*clerici*).

Barmhartige zielen plachtten de vele onbemiddelde scholieren vaak te bedenken, vooral in hun uitersten wil. Zoo vermaakte magister Henric Doeys, priester en kanonnik van St. Steven in 1554, 21 brab. gl. aan de H. Kruis Broederschap, waarvoor deze jaarlijks in de Groote Kerk, op den derden Zondag na St. Victor (10 October), voor het H. Kruisaltaar 32 arme schoolkinderen moest bedeelen, 22 uit de groote school en 10 uit het Fraterhuis. Zij moesten ontvangen een bruin-grauw »wollen kortlaken" van 20 ellen, waarvan elke klerk drie vierdel kreeg. Daarenboven jaarlijks op St.-Simon- en Judasdag (28 October) moesten 32 arme scholieren, 11 van de groote school en 5 uit het Fraterhuis, een nieuw hemd ontvangen; 11 van de groote school en 5 uit het Fraterhuis, een paar nieuwe schoenen. Niet lang daarna werden er uitvoerige bepalingen gemaakt omtrent de kostelooze verpleging van »arme, schemele, krancke schoelklercken", in het Armen Gasthuis van St. Jacob (nu Gouden Leeuw, Hezelstraat), en bij gebrek aan plaats aldaar, in het St.-Nicolaas Gasthuis (Luthersche Kerk). Daartoe hadden eenige weldádige vrienden der jeugd, een som van 115 daalders beschikbaar gesteld.

Vroeg in de 15e eeuw begon het schoolgebouw teekenen van verval te geven. Reeds in ons oudste Rekenboek, dat van 1420, arbeidt »der Stadt leydeck met syn oeperknecht", acht dagen lang op het dak, waar zij 200 pannen leggen. In 1422 waren timmerlieden er 41 dagen bezig, »die die schoel afbraken ende dat holtwerek weder opmaeckten, gesulret (zolderingen gemaakt) ende gedeckt hebben". Er werd toen een verdieping opgezet; metselaars arbeidden 29 dagen »alsmen die scolen boven afbraecken", er werden vijf vensterbanken en drie glazen vensters gemaakt, 12.000 steenen en een massa ijzerwerk verbruikt. Zoo, met wat schoren en stutten in 1521, hield de school het, voor zoover wij weten, nog 122 jaren uit, maar toen, in 1544, moest zij ook geheel herbouwd worden. Toen verrees dat gebouw, welks jammerlijk overschot wij nog zien staan, ten prooi aan verwaarloozing, verval en ruïne. Hoewel zondigende door eentonigheid in zijn gelijkmatig verdeelde oppervlakte, door gebrek aan relief en schaduw, was het eenmaal toch in zijn geheel niet onschoon. Rijk versierd was die gevel oorspronkelijk, met zijn twaalf apostelbeelden, ter eere der Keulsche Apostelkerk, waarvan de St.-Stevenskerk ressorteerde; met zijn schoon gebeeldhouwde wapens en krulwerk; met zijn hoog dak met twee rijen spitse dakvensters, waarop flitsende windvaantjes, en gekroond met een slank, zwierig torentje, waarin in 1565 een »klocksken" en in 1590 het uurwerk met slaande klok geplaatst werd, dat vroeger op het St.-Nicolaes Gasthuis in de Grootestraat gestaan

had. In overeenstemming met de plaats, waar het gebouw stond, waren bij de wereldsche vroeg-renaissancevormen ook ernstige elementen niet vergeten. Doodshoofden en beenderen aan de kroonlijst, een basrelief van het Laatste Oordeel midden in den gevel, en de Tien Geboden (eigenlijk waren er maar negen: het tweede gebod, tegen gesneden beelden, ontbreekt) op den band onder de ramen, pasten bij de kerk, het kerkhof en het karakter der geestelijke heeren, onder wier toezicht de school stond. Weer, wind en steenworpen hebben de apostelen in vormlooze massa's veranderd; de Tien Geboden zijn weggeregend en -gevroren, en daar zij in het abracadabra-latijn van Arkstee vrij onbegrijpelijk zijn, moge hier een betere lezing haar plaats vinden:

Non aliena tuis venerabere numina votis;
Sume Deique tui vanos nec nomen in usus.
Septima sacra coles opera feriatus ab omni.
Semper honore tuos merito reverere parentes.
Non hominem quempiam crudeli morte necabis.
Alterius caveas lectum temere jugalem.
Non furtum facies, digitos cohibebis ab illo.
Testis es accitus, nihil attestabere falso.
Nullius adfectes spaciosum tecta per orbem,
Alterius nuptam, servum, famulam vel asellos.

Onder het laatste oordeel stond:

Ante judicium interroga te ipsum.

In 1544 was het gebouw voltooid. Later, in 1553, ontdekte men, dat zekere looden knoppen, ter versiering van het dak aangebracht, in plaats van massief, van binnen hol en met water gevuld waren. Deze knoeierij gaf aanleiding tot de vervolging van den schuldige, Walther Zeepzierre. Hij werd in den stok gezet en ondervraagd; de zaak kwam voor het Hof te Arnhem, waar onze heeren voortdurend heen moesten om getuigenis af te leggen, al 't geen den wijnkoopers zeer ten goede kwam. Hoe de uitspraak van het Hof was, staat geboekt in een handschriftelijke verzameling extracten van vonnissen van genoemd Hof, door den hr. Wethouder J. H. Graadt van Roggen aan het Oud Archief geschonken.

De nieuwe school bezat ruime zalen, waarvan die op de eerste verdieping misschien oorspronkelijk de geheele lengte van het gebouw besloeg, want eerst op 18 Sept. 1646, werd een memorie ingediend door den stads metselaar, »in watvoeghen de classen in de Latynsche school, met een muyre gesepareert ende van elkander onderscheyden" konden worden. Dat ruime vertrek werd tot allerlei doeleinden gebruikt. Jaarlijks hadden daar acht dagen voor Pinksteren de verkiezingen plaats van de meesters van Sinter Claas. Dan werd er rijkelijk gegeten en gedronken op stadskosten. In 1565 zaten 328 personen aan, à 4 st. per hoofd voor den maaltijd; 260 gasten namen deel aan het feest in 1567, à 5 st. per persoon,

en verdelgden zeven ton bier, 2 amen wijn (360 onzer flesschen), benevens 21 kwarten. De glazen werden gehuurd en in de opgewonden stemming werden er niet weinige gebroken, 31 in 1570; in sommige jaren voegt het Rekenboek er bij: »ende gestolen". Dergelijke feesten werden opgeluisterd door de muziek van de stadsspeellieden en door »damesbediening": 12 st. betaald »aen de mechde, voer hoer onley und moeten" (onlede, last en moeite). Enkele personen kregen hun maal thuis gezonden, waaronder de beul, de twee kliksteenen, het Melatenhuis, de torenwachters, enz.

Tijdens de godsdiensttwisten van 1566, hielden de Katholieken hun vergaderingen in deze zaal en waakten daar 's nachts. Van daar deden zij een tijdigen uitval in den nacht van 25 September, op het beeldstormende gespuis, dat zich gereed maakte zijn schendende hand aan het Christusbeeld op het kerkhof te slaan. Later werden daar vaak troepen gehuisvest in tijd van nood, wanneer er elders geen plaats was; als in 1573 een bataljon Spaansche soldaten, op doormarsch uit het Z. naar het beleg van Haarlem. Hun bezoek kwam den glazenmakers ten goede, daar »die glasen ende raemen in de Schoell, van die Spaengers seer verdorven waeren." In 1672—74 lagen er Fransche soldaten, die het gebouw in zulk een staat van walgelijke vuilheid achterlieten, als alleen een Rekenboek uit dien tijd kan wagen in woorden uit te drukken. Niet veel beter gedroegen zich de burgerwachten, die daar een paar jaren later hun wachten betrokken en het gebouw, blijkens raadsbesluit van 10 en 25 Mei 1676, zoo beschadigden, zooveel »ongelegendheden" bedreven, dat men besloot om te zien naar een andere plaats voor hen.

Zolders en kelders waren al even ruim; de eerste werden in de 16e eeuw in tijden van schaarschte door de Stad gebruikt, om haar voorraad van rogge te bergen. De kelders werden aanvankelijk verhuurd, in de 15e eeuw tot een stadsvleeschhuis ingericht, met ingang van de Hezelstraat. (Zie boven bl. 163). Maar reeds in 1582 verzochten de vleeschhouwers een andere localitet om hun vleesch te verkoopen, daar zij het in het vleeschhuis onder de School, niet »onverderfflick konden halden", waarop de St.-Janskerk tot een vleeschhal werd ingericht. In 1593, toen de toren gerepareerd werd, na afgeschoten te zijn door de Staatsche troepen van uit het fort Knotsenburg, te Lent, werd daar de steen gehouwen, noodig voor het herbouwen. In 1601 werd de kelder ingericht tot ruiterstallen, en diende nog als zoodanig in 1612, »toen de ruiter corps-de-garde onder die school" met klinkers geplaveid werd.

Ruim als de schoollokalen waren, toch moeten zij naar onze begrippen van hygiëne, te bekrompen geweest zijn voor het aantal leerlingen, dat er plaats in moest vinden. Dat de school in de 16e eeuw duizend leerlingen zou geteld hebben, zooals de vertaler van Guicciardini's *Descrittione di Tutti i Paesi Bassi* mededeelt, mag als een mythe beschouwd worden; in het oorspronkelijke is geen woord daarvan te vinden. Wel

waren de Latijnsche scholen oudtijds drukker bezocht dan thans, daar zij bijna de eenige scholen waren, en er ook onderricht gegeven werd in lezen en schrijven. Zoo vindt men aangeteekend, dat Mr. Herman van Scheerenbergh in 1444, te Harderwijk als rector werd aangenomen, op voorwaarde, dat hij te houden had 300 »uitheemsche" scholieren, en den koordienst zou bezorgen, evenals zijn voorgangers dat plachten te doen. Die »uitheemsche" scholieren zullen knapen uit die omliggende plaatsen geweest zijn, waar toen nog geen scholen bestonden. In onze schoolreglementen van de 16e eeuw worden zulke jongens *extranei* genoemd; zij betaalden 8 st. schoolgeld, terwijl de *intranei*, burgerzonen, slechts 6 st. moesten opbrengen. Bovendien waren allen aan den rector een halven stuiver inschrijvingsgeld en een half pond kaarsen op St.-Katharinendag (25 Nov.) verschuldigd, benevens 8 st. aan den praeceptor, in wiens klasse zij zaten, en halfjaarlijks een stuiver voor de algemeene lessen. Volgens »gemeyn en geloofwaardig seggen", deelt Schrassert in zijn Beschrijving van Harderwijk mede, dat er bij een brand aldaar 350 leerlingen der Latijnsche school verongelukten en verbrandden. Ook dat getal is misschien wel overdreven; als authentiek daarentegen mag men de opgave beschouwen, dat hier ter stede bij de pest van 1636 niet minder dan 180 leerlingen en drie meesters begraven werden. Authentiek is ook het getal van 2000 leerlingen, die de Latijnsche school te Emmerik, in de eerste jaren der 16e eeuw bezochten.

Welk voordeel een stad uit zulk een toeslag tot haar bevolking trok, kan men nagaan uit een request door de burgers van Emmerik ingediend bij den raad, een halve eeuw later, toen de school in verval geraakt was en nog *slechts* 800 leerlingen telde. Daarin wordt becijferd, dat elke scholier minstens 5 goudguld. 's jaars verteerde, = 4000 gg.; dagelijks een pint bier = 200 kwarten daags, of 50 ton per maand; elke jongen jaarlijks 2 malder rogge = 1600 malder. Voor dat alles werd accijns betaald, ook geen geringe som. »Ende off die clercken dit byr offte broot bidden (door bedelen verkrijgen) offte betalen, et word deses altosamen to Embricke gemaelen ende gebrouwen". Zulk een school gaf dan eenigermate dezelfde voordeelen, die een garnizoen meebrengt.

Orde te houden onder zulke heirlegers van jongens, in een ruwen, onbeschaafden tijd, moet niet gemakkelijk geweest zijn. En dat er somtijds vrij schabouwelijk geboefte onder liep, zou men kunnen opmaken uit een post in het sted. rekenboek, waarin een zekere hoeveelheid bier verantwoord is, gedronken door den busmeester, den knecht van den burgemeester en anderen, toen zij naar Hees geweest waren, om »etlicke klercken" te zoeken die »Johan van Berck een deel sylverwerck, op sijnre huysfrouwerssuster brueloffl, [waar zij misschien gezongen hadden,] gestaelen solden hebben." In 1574 vond de Raad noodig, een Commissie te benoemen, om den rector opmerkzaam te maken op allerlei abuizen en

misbruiken in de School, inzonderheid in de laagste klasse, die van den Nullanorum. Vier jaren later werden er weder luide »claechtungh gehoord van idt regieren" der Latijnsche school en de rector in den raad geroepen en gewaarschuwd. En dat alles, niettegenstaande een rijkelijk gebruik van lichamelijke middelen van overtuiging en argumenten *ad hominem*, als b.v. in 1626: »Aen Jacob Janssen, wielmaker, 1 gl. 4 st., voor vier placken ten dienste van de schole alhier." Maar de jongens waren niet »onder de plak" te krijgen.

Vooral in het midden der 17e eeuw schijnt het bijzonder slecht gegaan te zijn, en de schuld lag ook niet altijd aan de scholieren. Een raadsbesluit van 15 Febr. 1643 uit »grote clachten over het slechte onderwys en gebrek aan order in de Latynsche school alhier". In de raadszitting van 15 Jan. 1654 werden bittere jeremiades gehoord, over den meester van de vijfde klasse, »alsdatt hy ongerust is", en met de andere meesters in twist en onmin leefde. Dat ook zijn vrouw, in het voorbijgaan op straat, zich tegen de andere leeraren »moetwillich ende vrevelick" gedroeg. Op 8 Aug. besloot men middelen te beramen, om de »slechte constitutie" van de school te verbeteren. Want het was zoo ver gekomen, dat de goede gemeente binnen deze stad, hun kinderen naar elders ter schole zond, of wel ze van de school nam, en een beroep liet leeren. Teneinde verbetering hierin te brengen, werd besloten, dat elke klasse haar eigen meester zou hebben, en dat de conrector, Joh. Leonh. Weidnerus, wegens »syn onbevalliche Hoogduytse spraecke", zou afgedankt worden. In 1653 steeds klachten, dat de school sedert jaren zeer slecht was, waarop men in het volgende jaar overging tot een drastisch middel: 12 April 1654 »Opdat den rector scholae die discipline te beter moge exercieren, ende die scholieren tot haer debvoir gehouden worden, salmen verdacht wesen om seecker persoon te bewilligen, die den rector in het straffen der scholieren die wederspannig mochten syn, die behulpelicke handt sal bieden". Met behulp van dit »uitvoerend bewind" schijnt men het gewenschte gevolg verkregen te hebben, want daarmede kwam er een tijd lang een einde aan de klachten.

Aanmoedigingen voor de vlijtige scholieren ontbraken evenmin. Reeds in het rekenboek van 1618 vindt men: »8 gl. 10 st. betaeld aen den conrector magistro Joanni Majo, bij hem verschiedelyck aen den klercken der Latynsche school vereert, in teecken van nersticheyt". De belooningen bestonden aanvankelijk in geld: op 22 Aug. 1621 werd besloten, jaarlijks 20 gl. »te distribueeren, voor vereerunghe van degeene in de schole, die van wegen haers verstandt ende neersticheit, haer sullen voorgedaen hebben". 1626 »betaelt aen mr. Willem Verheyen, om dairmede voor een jaer te vervallen die vereeringh der scholieren, die by idt examen bevonden worden, in nersticheyt ende wetenschap die andere tovertreffen, 20 gl." Die twintig gulden werden daarna jaarlijks verstrekt, in 1630 is

er bijgevoegd, »tot inkoop van boecken, die de scholieren, voor andere nerstich geweest wesende, vereert sijn". 1685 werd aan den boekdrukker Wilhelm Roukens 81 gl. 16 st., en 57 gl. 12 st. »voor leverantie van praemia voor de Latijnsche school" betaald; in het laatst dier eeuw varieerde de som voor prijzen betaald van 45—75 gl., benevens in 1693 voor 50 gl. Latijnsche boeken »ten behoeve van de leeskynderen". 1785 worden er 210 gl. aan prijzen gegeven. Van die prijzen zijn er enkele in de Gem. Bibliotheek terecht gekomen. Zij zijn gebonden in kalfsleder, dragen het stedelijk wapen op beide omslagen en voorin een opdracht: *Ingenuo optimaeque spei puero*, enz.

Eeuwenlang werd er eenmaal 's jaars door den rector en de scholieren een feest gevierd, en wel op St. Gregoriëndag, 12 Maart, ter eere van dezen heiligen Paus, die zeer veel aan de verbetering van het onderwijs had toegebracht. Dan hielp de Magistraat de vreugde vermeerderen, door de gift van een ton bier: 1521 »Den scoelmeister metten scolieren, op Sent Gregoriën, oeren festdach, een vat biers, 2 gl." In 1526 kregen zij slechts voor 1 gl. bier en brood; in dien tijd had het feest plaats op het Gewandhuis, de lakenhal, aan het W. einde van de Markt, waar een groote zaal was, die veelal voor feesten gebruikt werd. Zij ontvingen daar toen een vat dik bier à 1 gl. 2 st.; in 1529 een vat juxstart. Ook na het herbouwen der school bleef men getrouw aan deze oude gewoonte: in 1545 wordt het feest »Konyncks stacy" genoemd; waarom, weet ik niet; in 1547 en '48, stacy. Omstreeks dien tijd kwam er een verandering: het waren niet langer de jongens, die met den rector en de andere meesters feest vierden: de scholieren verdwijnen en in hun plaats komt de magistraat het gelag opluisteren met zijn tegenwoordigheid. 1557 »den rector met die schoelmeisters, op sunte Gregoriëndach, voer oer ton bier, mit etlicken raetsvrunden verdaen 15 quarten wijns". 1587 »betaelt aen denn Septanorum, Sextanorum unnd Nullanorum schoelmeisters (onderwijzers dier verschillende klassen), voer oer maeltijt op Dominica Exaudi, 1 gl. 16 st." Zelfs nog na de reductie der stad, toen zoovele eeuwenoude instellingen en gebruiken werden afgeschaft en verboden, bleef het St.-Gregoriusfeest bestaan: 1594 »Verricht den schoelmeisteren der Latijnsche scholen, hunluyden van outs gebruickelyck comparerende op Gregorij, 2 gl. 5 st." 1597 »den schoelmeisteren der Latienischer scholen haer gerechticheyt van Gregorij, 2 gl. 5. st." Eerst bij raadsbesl. van 18 Febr. 1615 werd het Gregorijfeest, tegelijk met den Vastenavond, afgeschaft en verboden.

Voor de jongens, die in de kerk zongen, waren er nog andere tractatiën. Op Witten Donderdag werden zij, na het wasschen der altaren, in de Gerfkamer onthaald op pleskens (een nu vergeten Nijmeegsch gebak, bollen of broodjes), appelen, noten en bier. Daarbij stelt het sted. rekenboek van 1531 ons nog in kennis met het volgende: »Op sente

Johannisdaich in den wynter (27 December), voir den jonghen clerken int koir opt hoeg altair gehadt, 3 quarten wijns."

Van hun kant waren meesters en leerlingen ook bereid, bij gelegenheid de stad ten dienste te staan. In 1566, na den brand van den grooten toren: »den meisteren in den groit schoel, gegeven te verdrincken, dat sy die klocken in die kerck togen, 12 st." 1567: »Den rector mit den scholmeisteren geg. 6 raitzteickenen, van dat sy met die clericken die groit (nieuwe) clock in der kercken hadden gebracht". 1568, gegeven aan 20 klerken, die de leien [voor den toren, uit het schip] op die werff (kade) gedragen hebben, 12 st. brab.; 26 Juli, aan drie klerken, die de leien op den toren naar boven droegen, 2 st. 1 oort. In 1572 en weder in 1586 hielpen zij het geschut naar de stadsgracht trekken, waarvoor de rector, de scholieren en de constables, die de stukken bedienden, eenige kwarten wijn ontvingen. En weder in 1588: »Op 24 January zynn mynn herenn burgermeisteren, attelrye meisteren, den rector unde sine midtpreceptorenn ende die connestables, geweest tot Johan Noot, overmits zy duck der stadt dienst gedaen, als mit trecken des geschutz, vertert 10 gl. 5 st." *)

Reeds in vroege tijden was het beheer van de school uit de handen der Geestelijkheid grootendeels overgegaan in die van den Magistraat. In de oudste stedelijke rekeningen, 1420—29, bezoldigt de stad nog slechts één onderwijzer, dien van de allerlaagste klasse, later *nullanorum* genoemd, d. w. z. onderwijzer eener klasse, die niet medetelde. De cleresij benoemde en bezoldigde toen nog den rector en de andere onderwijzers. Van 1430 –1511 ontbreken de rekenboeken en is er de geschiedenis onzer school dientengevolge een blank. Wanneer wij haar dan bij het licht dier documenten weder kunnen nagaan, dan blijkt, dat er in dien tusschentijd een verandering had plaats gegrepen. In het rekenboek van 1511 vindt men: »Mr. Derick van Ryswick, schoelmeister, geg. 16 gl.; dat andere heft hy gheboert uytten toll, van sinnen vader". Dat hier de rector bedoeld is, blijkt uit het daarop volgende rekenboek, dat van 1513: »Meister Derick van Ryswick, onsen rectoir in die schole, 32 gl." En dezelfde som wordt hem ook in de volgende jaren uitbetaald.

Men ging in dien tijd niet bij het Kapittel om raad over de benoeming van een rector, maar bij de heeren van het Fraterhuis, waaraan een bloeiende school verbonden en waar men dus wel bevoegd was, een oor-

*) Dezelfde diensten werden ook elders door de schooljeugd bewezen. Een slang, de Luneburger genoemd, werd in 1521, tot het beleg van Steenwijk benoodigd, uit Hattem gehaald. Van Zwolle zou zij naar Mastenbroek vervoerd worden, waartoe verzocht werd „die rectoer van der scolen, omme dye clercken orloff the geven, sij mijt helpen solden trecken, daer die wech quaet mocht sijn," zoo leest men in de rekeningen van den hertogelijken rentmeester.

deel uit te spreken over zaken van onderwijs. Was de keus gedaan, dan ging de benoeming nog al zonderling in haar werk. In 1542, twee jaren vóór de School herbouwd werd, trad de toenmalige rector af en werd een bode naar Zwolle gezonden, »om den nyen rectoir, off hij oick komen wolde". En de rector scheen nog eenigen tijd ter overdenking noodig te hebben, want de bode vertoefde zeven dagen in de Overijselsche hoofdstad. Mr. Johan van Venboet, dat was des rectors naam, besloot evenwel te komen, tegen een tractement van 32 gl., plus de schoolgelden en andere emolumenten, waarvan boven sprake was. Daarop werd de stadsboekdrukker, Peter van Elzen, naar Zwolle gezonden, om den geleerden heer af te halen en herwaarts te begeleiden. Vier jaren later, 1546, toen de rectorsplaats weder vacant was, moest Sybert, de gaande bode, naar Keulen reizen, »omme te vernemen nae enen geschicten man tot enen rector". De bode schijnt aan die lang niet gemakkelijke taak te hebben kunnen voldoen, en vond zijn man in Duisburg. De rectoren werden toentertijde slechts voor weinige jaren aangenomen, en schijnen meestal onvoldaan geweest te zijn, of wel zij gaven geen voldoening. Was men van weerskanten tevreden, dan werd de termijn vernieuwd. Dit geschiedde b.v. met Mr. Peter van Sevenaer, die in 1573 voor zes jaren werd aangenomen, later nog een paar malen met drie jaren verlengd. Ook gebeurde het wel bij een vacature, dat rectoren hun dienst kwamen aanbieden. In 1552, toen men weder aan het zoeken was, werd »rector van Trycht, doe hy synen dienst alhier presenteerde, ten Predickbruederen geschenct 12 qrt." Maar hij werd niet aangenomen, en Hanric van Raesfelt, boeckprynter", reisde naar Deventer, »omme te vernemen nae enen rectoir", en ontving daarvoor 1 gl. 4 st., »tot syner teringe". Een andere bode trok tweemalen naar Keulen, »om aldaer nae enen toe vernemen, daer hy aengewesen wardt, die onse stadt aennemen soldt voir enen rectoir". Die Keulenaar werd benoemd, en kort daarop lezen wij, dat de stadssecretaris hem medenam naar Arnhem, bij een vergadering der Hanza, waarschijnlijk om als tolk te fungeeren. Zijn naam was Mr. Frans Byrsaeus.

De komst van een nieuwen rector werd gewoonlijk gevierd met een gezellig slemppartijtje. Misschien gingen onze heeren daarbij uit van het bekende *in vino veritas*, teneinde den man, aan wien de stadsjeugd werd toevertrouwd, grondig te leeren kennen. 1546: »Mytten nyen rector, die van Doyssberg gekomen was, myt sdeels raetzvrunden int Ffraterhuys, totter burgemeisters huis gehaelt, 10 quarten wijns". Burgemr. Thomas van Triest was wijnwaard van zijn beroep. In 1552 waren de burgemeester en een aantal heeren »ten Frateren, bij den Pater toe gast, omme enen tot den rector in die Schoelen aen te nemen, denselven geschenct 32 qrt. wijns, gehalt bij onsen burgemeister vurschreven". Met dienzelfden nieuwen rector dronken kort daarop »etlicke van ons heren"

en twee kanonniken van St. Steven nogmaals eenige kwarten wijn. En weder in het volgende jaar: »Onse heren bij den Pater toe Frateren, myt den nyhen rectoir toe gast gewest, daer laten halen 20 qrtn. wijns. Onse heren mit die meisteren van Sunter Claes tweemael mit den nyhen rectoir geteert, doe mit hem verdragen is (toen men met hem accordeerde), tot Joryen int Heirtz huys (het Hert, taveerne op de Markt) verdaen 87 qrttn. deelwijn". Men schijnt zich grondig te hebben willen vergewissen van 's mans *capaciteit*, in den letterlijken zin van het woord, vóór men hem begroette met Molière's: »dignus es intrare in nostro docto corpore".

Het oudste reglement der Apostolische School, dat bewaard is gebleven, gedagteekend 9 Dec. 1573, is afgedrukt in de Stadrechten van Nijmegen bl. 305. Dat reglement was opgesteld ten behoeve van den rector Peter van Sevener, en was een hernieuwing van hetgeen voorgeschreven was geweest aan diens voorganger. Men krijgt daaruit een vrij goed overzicht van de organisatie der School in dien tijd. De rector ontving een vast tractement van de Stad, van 140 daalders, benevens de vroeger vermelde emolumenten van schoolgelden enz. Daaruit moest hij een praceptor bezoldigen en »goeden, gelerten en geschicten lectoren voor de 3^e, 4^e, 5^e, 6^e, 7^e en 8^e klassen, alsmede twee goede cantoren". Dier tractementen konden dus niet groot zijn. Tot 's rectors plichten behoorde ook, dat hij op het koor aanwezig was, op heiligedagen en hoogtijden, bij Missen, Vespers en processiën, om toezicht te houden op de jongens, die in die kerkdiensten medezongen. Ten dien einde werd de toonkunst onderwezen, en vindt men reeds vóór de herbouwing der School posten als de volgende: 1533 »Mr. Peter van Menss, van in der schoelen een taffel (bord) te maeken, daer men voir den klercken den sanck op schryfft. Item van die taeffel in der Schoelen zwart te verruwen". 1555: »van Johan die maelder gehadt een gemaelde taeffel voer den klercken in der Schoelen, omme daerop toe leeren syngen". Het reglement bepaalde verder, dat de rector op alle heiligedagen, van 9—10 voormiddags en van 1—2 uren namiddags, de grootste intranei (jongens uit de stad), de responsoria en andere gezangen, na gelegenheid des tijds, moest instudeeren, om op het koor te zingen. Aan de jongere knapen moest hij de beginselen der zangkunst leeren, »wie dat voer hem pliege tho geschien". In de vastendagen en op »gebanten vasteldagen", ook wel botvasten genoemd, moesten die zanglessen voormiddags plaats hebben van 9—11, omdat de scholieren dan hun schoollessen om één uur konden waarnemen. Ook moest de rector goed opletten, hoe de scholieren zich in de kerk gedroegen en de »overtreders" bestraffen.

Wat het verdere onderwijs aangaat, leert men niet veel uit deze bepalingen. Men ziet er alleen uit, dat de jonge scholieren »ten einde hun zeden te vormen", uit de *Disticha de Moribus* moesten leeren; dat waren zede-

rijmen, die op den naam van den Latijnschen moralist Dionysius Cato gingen. Dit werk bleef in gebruik tot laat in de 18e eeuw. Nog in 1755 werd het herdrukt ten behoeve der Latijnsche school alhier, door Hendrik Heymans, wien een raadsbesluit van 18 Juni, daarvoor het monopolie voor vijftien jaren vergunde. Het blijkt verder, dat de onderwijzers tot en met de derde klasse toe, de schrijvers, die zij voorlazen ook in het Hollandsch moesten vertalen, om ze den leerlingen begrijpelijk te maken. Bepaald wordt ook nog, dat de rector en de andere onderwijzers geen privaatlessen mogen geven, alleen de in de School gegeven lessen zullen zij mogen repeteeren.

De bepalingen omtrent het wonen der scholieren zijn niet zoo duidelijk, als men wel zou kunnen wenschen. Daarin wordt gezegd: »Also voell uhtheymsche scholeren ankomen, is verordent dat dieselve articulen van den huyseren ader herbergen yn den legibus vursch. aengelaegen, nerstelick onderhalden werden; ende om sulx toe beiter ynt werck tho brengen, sall die rector alle weikenn tweemaell die plaetzen, daer vergaderongh der scholerenn sijnn ende bevonden wardenn, visityren ende sich erkondigenn off die leges ordentlick onderhalden werden." Onder die »plaetzen daer vergaderongh" der scholieren waren, zal men misschien het Fraterhuis mogen tellen; te Emmerik althans, gingen scholieren, die de stadsschool bezochten, te dier tijde op het Fraterhuis in de kost. Leerlingen uit andere plaatsen moesten bij hun aankomst een half jaar woninghuur vooruit betalen, »en nyt soe vroich van hyr tho trecken, noch in oer patria te verblieven, dan tydtlick wederom toe komen om studeren te continuyren".

Nog belooft de Stad den rector, zijn lectoren en cantoren te zullen beschermen tegen »alle wylmoet, gewalt ende overdaet yn worden ende wercken". Ook zal men hen en de scholieren op hoogtijden in het koor, in de kerk en bij processiën beschermen tegen gedrang. Mocht groote pestilentie uitbreken, hetgeen God verhoede, dan zal de rector met consent van den Raad de School mogen sluiten, terwijl zijn tractement toch zal blijven doorgaan. Het laatste item luidt, dat de rector goede discipline zal onderhouden en dat hij zelf, de meesters en de *pauperes* (jongelieden die pro Deo tot het vak opgeleid werden?) zullen zorgen, dat de scholieren op ongewone dagen en uren niet spelen op St.-Anthonies Kerkhof, op het Valkhof en aan de Waal; en die aldaar bevonden werden, naar billijkheid te straffen. Onder het reglement staat nog een clausula, dat wanneer iemand het verschuldigde schoolgeld niet betaalde, de raad den rector een bode of een roedrager zou medegeven, om te zorgen, dat hij geld of panden kreeg.

Toen kort na den afval der stad van de Unie, in 1585, de toestanden van de Latijnsche School eenigszins gewijzigd werden, besloot de raad zelf in het vervolg de meesters aan te stellen. Mr. Johan de Wirdt,

de rector, werd op 26 September in den Raad ontboden, en nadat de heeren hun »calculatio" gemaakt hadden, kwamen zij overeen de Wirdt 325 gl. te betalen voor zijn onderwijs en kerkdienst. De conrector zou 180 gl. ontvangen, de leeraar der 4e klasse 30, die van de 5e en 6e klasse 70 gl., van de 7e 40, van de 8e klasse 10 gl. 's jaars. De onderwijzer van de 5e en 6e klasse vond, dat men hem te weinig toezeide, en wilde zich slechts voor zes maanden verbinden.

Het eerste jaar der 17e eeuw bracht een nieuwen rector aan de Nijmeegsche school. Den 18en Maart 1601 bood zich Michael de Mandeville aan, om alhier »te vertreden 't doctoraetschap in der medicijnen ende 't rectoraetschap in der Latijnsche schole." Hij werd aangenomen op een tractement van 100 daalders, met het vooruitzicht »op verbeteronghe ende competentie nae gelegenheit van saecken." Zeven jaren lang bekleedde hij die beide ambten. Toen begonnen de vroede vaderen in te zien, dat het beter was deze betrekkingen te splitsen. Bij besluit van 5 Augustus 1607 werd Dr. Mandevile »boven zijn ordinaris tractement van 100 daalders, nog 100 toegelegd, mits zijn rectoraetschap quitterende en zijn praktijk in de medicijnen alleen waarnemende." Tot dit laatste was hij bereid. De combinatie dier beide vakken was anders in die tijden niet zoo gansch ongewoon. Henrich Dillenburg werd in 1548 te Harderwijk aangenomen tot opper-leeraar en stads medicinae doctor en Joannes Velpen, quintanorum aan de Latijnsche school te Nijmegen, omstreeks 1645, wordt door Slichtenhorst tevens als geneesheer opgegeven. Een predikant, die ook als medicinae docter practiseerde, »wat toen ter tijd niet vreemd was", wordt genoemd door Prof. Fruin, in »het Dagboek van een oud-Hollander," namelijk Ds. Vogelsangh, omstr. 1655.

In 1646 werd de rectorsplaats vacant, doordien de rector en raadsvriend Willem Verheiden zijn zittingen moest waarnemen in de vergaderingen van het Kwartier van Nijmegen. Den beroemden oudheidkundigen Johannes Smetius werd daarop voorgesteld, het rectorsámbt provisioneel te willen waarnemen, »in sulcker voegen als sijn WelEerwaarde achten sall het beste ende dienlickste te wesen." Smetius aanvaardde de betrekking en fungeerde eenige maanden, voor welken dienst hij met 200 gl. vereerd werd. Van den rector, die daarna aangesteld werd, Petrus Wierich of Werichius (hij kwam uit Bommel) beleefde de stad weinig genoegen. Reeds in 1651 werd hij weder afgezet, omdat hij »eenige discipulen over seecker faict, haer bij solemneelen eedt had laelen expurgeren." Weder in gracie aangenomen, ontving hij in het volgende jaar een schriftelijke reprimande, over het geven van »extra speeldagen", en omdat hij de jongens op de wekelijksche bededagen, vóór en na de predicatie niet ter school liet komen. Werichius was onverbeterlijk en na herhaalde waarschuwingen, eindigde hij met in 1659 zijn ontslag te krijgen, wegens »sloffigheid" in het voortdurend ongeoorloofde vacantiën geven.

Men koesterde in die tijden niet de minste vrees, dat er te veel zou worden gevergd van der schooljongens hersens. De schooluren waren lang, de vacanties kort; en nog, welke vacanties! Een raadsbesluit van 29 Aug. 1652 bepaalde, dat de scholieren gedurende de vacantie toch nog de school moesten bezoeken, van 9—11 en van 1—3, »gelyck van alts plach te geschieden." Evenals bij den dankbaren schooljongen in van Alphen, moest hun »speelen leeren" zijn. De reglementen van 1648 en van 1654 bepalen, dat zij niet alleen binnen, maar ook buiten de school, »wairt mochte wesen", de Latijnsche taal onder elkanderen moessten »oeffenen ende gebruycken". Op 11 Juli 1655 werd den scholieren der Latijnsche school een speelplaats aangewezen, in de droge Stadsgracht, tusschen de Molen- en Hezelpoorten. Een der meesters behoorde altijd tegenwoordig te zijn bij dat spelen, om te zorgen, dat de »letterjeugd" onderling Latijn sprak, en de provoosten (politie-agenten) moesten zorgen, dat geen vreemde jongens zich in die spelen zouden mengen.

Van af 1609 vindt men voortdurend in onze raadssignaten en rekenboeken vermeld, dat de Latijnsche schooljeugd comedies »agierde", onder toezicht en tuïtie van den rector. Of het voor het genoegen van de leerlingen was, is de vraag, want het bracht veel studie en van buitenleeren mede, *na* de schooluren; dit laatste bepaalde de Raad er uitdrukkelijk bij, wanneer hij verlof gaf tot zulke voorstellingen. Welke stukken zij voorstelden en in welke taal zij »agierden", de Hollandsche of de Latijnsche, wordt nooit vermeld. Het was de rector, die de jongens hun rollen deed instudeeren, en die zich ook met de costumes en misschien met de decoratiën belastte. In die onkosten kwam de Stad hem tegemoet, met sommen van 50 tot 200 gl. Dergelijke »exercitiën van recreatie" hadden plaats nu eens in de Broerkerk, dan in die van den Hessenberg of wel van den Mariënburg.

Ook de toonkunst, die vóór de Hervorming uit hoofde van het zingen in de kerkdiensten, een groote plaats bij het onderwijs vervuld had, werd in het midden der 17de eeuw weder op het curriculum gebracht. Bij raadsbesluit van 19 Mei 1652, werd den organist gelast, den discipelen van de 3e, 4e en 5e klasse muziekonderricht te geven; mochten eenige leerlingen uit de hoogere klassen daar ook aan wenschen deel te nemen, dan stond dit hun vrij. Misschien ontving de allerlaagste klasse ook wel muziekonderricht, althans in 1651 werden den onderwijzer *infimae classis* 75 gl. 's jaars extra toegelegd voor het onderricht in schrijven, cijferen, geometrie en *anderen consten*. In 1677 werd den organist een jaarwedde van 100 gl. toegekend, om daarvoor de scholieren van de rector's en conrector's klassen »in de musicque te exerceren". En nog in 1737 werd besloten, dat de organist van de Luthersche kerk de jongelingen van de rectors, conrectors en derde klassen Woensdags en Zaterdags in de zangkunst en in het zingen van psalmen zou »institueren".

Publieke muziekuitvoeringen schijnen de leerlingen echter nooit gegeven te hebben.

Veel bijzonderheden, die ons thans vreemd in de ooren klinken, zouden nog vermeld kunnen worden omtrent het wezen der Latijnsche School en haar leeraars in vroegere eeuwen. Zoo b.v. een ukase van den raad, dd. 8 Aug. 1703, waarbij den meesters van de Triviale School verboden werd, degens te dragen. Zij mochten kiezen tusschen een mantel en een wandelstok, om zich een contenance te geven. Maar *est modus in rebus, sunt certi denique fines.* Alleen worde hier nog de zonderlinge levensloop van een der praeceptoren aangestipt.

Bij raadsbesl. van 25 Nov. 1636 werd Anthonis Aigener, »gewezene claviger van de Latynsche schole", bij provisie aangesteld tot septuanorum, en op 10 Mei daaraanvolgend kreeg hij zijn definitieve benoeming. Een tijd lang ging het goed. Aigener werd onderwijzer der 6ᵉ, daarna der 5ᵉ klasse. Maar »het zijn sterke beenen die weelde dragen", en die bezat Aigener niet. Op 18 Maart 1655 besloot de Raad, Anthonius Aigener »hebbende zich in dronckenschap verlopen ende verscheidene impertinentien in de schole begaen", te beboeten in een vierde gedeelte van zijn jaarlijksch tractement, met de bedreiging van ontslag, »indien hij sich vorder tottet droncken-drincken mochte begeven". Die straf werd hem nog kwijtgescholden. Zijn gedrag was echter van dien aard, dat hij in 1662 voorgoed werd afgezet, omdat hij den vorigen Zondag namiddag publiek schandaal in de predicatie gemaakt had, door zijn dronkenschap; zich reeds meermalen dronken op school vertoond, en den rechter kwalijk bejegend had. Nu opende Aigener een privaatschool, die vele scholieren van de Latijnsche School tot zich trok. Weldra ontstond er vijandschap, tusschen Aigener's leerlingen en die van de groote school, welker glazen door eerstgenoemden werden ingeworpen. Mr. Aigener werd in den Raad ontboden en hem aangezegd, dat hij zijn discipelen over dit misdrijf ernstig de les moest lezen; kwamen zij zich verder te buiten te gaan, dan zou hij gehouden zijn »dezelve scherpelick in de vergadering van een Eerbaer Raedt te geysselen". Maar Aigener's school verliep al spoedig en nu tobogade hij hollend naar beneden. In 1664 ontmoeten wij hem als ziekentrooster »dergenen soo Godt de heere, met de bedroeffde sieckte der pestilentie compt te besoecken", op een salaris van 400 gl. 's jaars. Hij was toen woonachtig op de Belvedere, als concierge, maar moest verhuizen naar den Stratenmakerstoren, aan de Waal, bij den Lindenberg. Deze woning behaagde hem niet, waarop men hem vergunde, zijn intrek te nemen in het huisje van Anna de groentenverkoopster, naast den stadsschermmeester. Uit vrees voor besmetting, werd hem in Februari 1665 een woning aangewezen »in het Melatenhuys, staende bij het Pesthuis alhier", onder het Hof, en toen hij halsstarrig weigerde dit bevel na te komen, werd hij uit zijn betrekking ontslagen.

De drie maanden, die nog overbleven van den tijd, waarvoor hij was aangenomen, moest hij wonen in een huis in de Boddelstraat. Ging hij niet goedwillig derwaarts, dan hadden de stadsdienaars last, hem »de facto te doen delogeren". Een tiental jaren later bekleedde hij de betrekking van doodenbidder, terwijl hij tevens privaatlessen gaf in het Latijn. Niettegenstaande dezen prozaïschen levensloop bleven de Muzen hem trouw; nog in 1682 ontving hij vier ducatons van den Raad, voor het maken van een Nieuwjaarsgedicht.

Met het maken van gedichten had het onder de onderwijzers in de 17e eeuw »sein eigenes Bewandtniss". De *cacoethes versificandi* heerschte epidemisch onder hen, en kreeg een der geleerde heeren een aanval, dan moest de stad het ontgelden. Carmina en lofzangen op overwinningen en veroverde steden, of waren die op het oogenblik niet voorhanden, dan maar *In laudem Urbis inclytæ* etc., opgedragen en gepresenteerd aan een Eerbaer Raedt, lokten onvermijdelijk een mandaat uit van vijftig, in acute gevallen zelfs van een paar honderd gulden. Jammer maar dat al die ontboezemingen in manuscript bleven en hun weg schijnen gevonden te hebben naar de muncipale prullenmand. Van dat alles is geen hexameter bewaard gebleven.

Onze Romeinsche Oudheden en verzamelingen daarvan.

»Onderaardsch Rome" noemde de geleerde Scriverius, in een gedichtje aan Smetius, *) den oever van de Waal beneden onze stad. Dat was gewis een groote overdrijving, gepleegd door dezen oudheidkundige, teneinde zijn vriend genoegen te doen. Zeker is het niettemin, dat er geen andere stad in ons land te vinden is, wier bodem zulk een rijke mijn van Romeinsche oudheden geweest is. Die rijkdom bestaat echter meer in quantiteit, dan in qualiteit. Wat hier gevonden werd, kan niet de vergelijking doorstaan, met de voorwerpen, die men ziet in de musea van Rome, Napels en andere Italiaansche, noch zelfs met die der Duitsche steden, welke van Romeinschen oorsprong zijn, als Bonn, Maintz, Trier, Worms, Wiesbaden, Karlsruhe, en zooveel andere. Bronzen en marmeren standbeelden, candelabres, vazen, rijk versierde kroonlijsten, mozaieke vloeren en overblijfselen van grootsche gebouwen, zijn hier, voor zoo ver wij weten, nimmer opgedolven. De Romeinsche stad, die hier eenmaal stond, zal wel in dezelfde verhouding gestaan hebben tot Rome, en de groote steden van het Rijk, als een afgelegen dorp in Frankrijk tot Parijs, Lyon of Bordeaux. Het Romeinsche Nijmegen was een »nest", een »gat", een garnizoensstadje, in een der armzaligste uithoeken van het schitterende Rijk. Maar een viertal eeuwen hebben de Romeinen daar toch gehuisd, en verbazend veel sporen van hun verblijf hebben zij achtergelaten.

Helaas! Wij moeten daaromtrent thans in den verleden tijd spreken. Onze bodem, die eenmaal zoo rijke mijn, schijnt nu zoo goed als uitge-

*) Niumago omnia succinunt sepulta,
Hic tot rudera, scruta tot vetusta,
Ignorabile nomen, oppidumqne
Quod si quaeritis, o mei Batavi,
Ite, ite ad Vahalim, patremque Rhenum,
Subterranea Roma dicet: Hic est
De Castr. Veter. p. 41.

put. Immers hoe betrekkelijk weinig is er te voorschijn gekomen, bij dat jaren lange graven sedert 1878, bij het leggen van gas- en waterleidingen, riolen, fundamenten en kelders, zoo binnen als buiten de stad. In 1678 kon Joh. Smetius Jr. nog zeggen, dat men hier geen spade in den grond stak, of men vond »Romeinsche fundamenten, voetstukken van beelden, vloeren, riolen, brokken marmer, opschriften, beeldjes, lampen, munten, aardewerk". En hij verbaast zich, dat er na zoovele eeuwen, in een stad, die zoo talrijke veranderingen ondergaan had, waar zooveel fundamenten zijn gelegd, zooveel kelders, regenbakken en riolen zijn gegraven, nog altijd overblijfselen der oudheid in den schoot der aarde konden verborgen liggen. Wij, het nakroost, ondervinden, dat die schat niet onuitputtelijk was.

En hoe weinig van al dat in den loop der eeuwen gevondene is er nu nog overig! Ons gemeente-museum is eigenlijk slechts afgeroomde melk. De room werd er afgeschept in vorige eeuwen. Als hersenlooze verkwisters zijn onze voorzaten omgegaan met die schatten, de adelbrieven onzer stad. Voor hen hadden die vondsten geen andere dan materieele waarde. Denkbeeldig hullen wij ons in zak en asch, wanneer wij bedenken, wat hier vernield en verloren gegaan is. Vond men fundamenten van duifsteen, dan werd geen onderzoek ingesteld, naar den oorsprong en vroegeren vorm van het gebouw, waartoe zij behoord hadden. Fluks werden zij opgegraven en tot cement gemalen. Van stadswege werden er in November 1665, 81 ton tufsteen uitgegraven op het Bosch, in December 67 ton, in Januari 1666 nog 58 ton. Had men met eenig verstand gegraven, hoeveel geheimen van het verleden zouden ons zijn blootgelegd. Toen was men tevreden met de 24 st. per ton, die de tufsteen opbracht, wat kwam de rest er op aan? En zoo was het te allen tijde en met alles gegaan. Brokstukken van beelden werden in muren gemetseld, opschriften ondergingen hetzelfde lot, marmer werd tot kalk gebrand. Zilver-, koper- en ijzersmeden wierpen de Romeinsche penningen en andere voorwerpen, die men bij hen kwam verkoopen, in den smeltkroes of verkochten ze aan opkoopers uit andere steden. »Elk oud handwerker van dat ambacht," zegt Smetius, »weet de vreemdste en wonderbaarlijkste verhalen te doen, omtrent merkwaardigheden van dien aard, hier in zijn jeugd gevonden". Toch waren er altijd gestudeerde en belezen mannen genoeg, volkomen op de hoogte van de waarde dier zaken, maar niemand voelde zich geneigd te verzamelen en te bewaren. »Men gaf zulke voorwerpen aan vrienden en bezoekers uit andere steden ten geschenke. Dat behoorde er zoo bij, dat, als men in Nijmegen geweest was, men een of andere antiquiteit, een Romeinsche munt, een beeldje, een ring, of een kommetje van roode aarde mede naar huis bracht. Hoeveel hebben Rudolf en Theodoor van Steenwijk, niet aan hun bloedverwant Bernardus Paludanus, te Enkhuizen, geschonken? Hoeveel

heeft Jacob Verheyen niet weggegeven aan allerlei vrienden?" Zoo jammert In de Betouw, in een zijner geschriften.

Al even kortzichtig en bekrompen handelde de magistraat, toen deze 12 Juli 1660, terwijl het cabinet Smetius hier ter stede reeds wereldberoemd was, resolveerde »den heere prince Maurits, stadhouder des vorstendoms Cleve, te presenteeren ende te vereeren, seeckere ende verscheydene groote steenen, gelegen alhier buyten de Heselpoort, in de Gasthuysweide, met noch een groote steene back, bij forme van een dootkist, dewelcke myn heeren oordeelen syn furstel. gn. aengenaem te sullen syn." Zij werden aangenomen »met sonderlinge aengenaemheyt ende contentement". Negen dagen later besloot de raad, »noch eenige andere oude, ende groote [steenen], oock stucken van antiquiteyten, sercken ende andere fragmenten" aan te bieden, »om geemployeert ende tot cieraet gebruyckt te worden, in den Diergaerde ende fonteine onder Cleeff, aen des vorsten springhbergh, tot wtnemende plaisier en de geneuchte van alle curieuse ende van verre comende lyff hebbers ende toesienders, nochmaels aen te bieden, ende te versoecken in aengenaemheyt gelyve aan te nemen, verscheyde nieuwe uitgevondene groote steene backen, sercken, het oudt verwulffsel boven deser Stadthuysen oude secretarie *), ende wat voor dier gelycke fragmenten meer bijeen gebracht connen werden, om die mets den eersten op Cleve toe te senden ende presenteren te laten." Den volgenden dag: »Noch eenige groote ende oude steenen backen, sercken, beelden ende andere fragmenten, opgesocht ende uitgevonden, hebben mijn heeren syn F. D. prins Maurits op Cleve toevoeren ende tot eene vereeringe presenteren laten." In het volgende jaar ontvingen twee personen elk een ducaton, »voor de uitgegraven steenen, die syn Furstl. doorluchticheyt van Brandenburg vereert syn." (9 Jan. 1661). (Brandenburg is een schrijffout voor Nassau, vergeeflijk, daar de vorst in Kleef woonde.)

Liever dan deze Romeinsche voorwerpen aan Smetius te schenken, gaf men ze aan dien gewezen gouverneur van Braziliё, die door den Keurvorst van Brandenburg, tot Stadhouder van Kleef was aangesteld, en daar millioenen uitgaf, om de Thiergarten, Bergundthal, Freudenberg en anderen lusthoven te scheppen. De gansche hemicycle om zijn bekend ijzeren cenotaaf was weleer bedekt met Romeinsche opschriften in Nijmegen en omstreken gevonden, die nu prijken in Duitsche Museums.

*) Hier is blijkbaar een vergissing ingeslopen, omtrent dat verwulfsel afkomstig van boven de secretarie. In de Betouw toch spreekt in het *Bijvoegsel tot de Lotgev. v. d. Gew. Burcht*, bl. 10, noot 1, van „een *fanum* ... gestaan hebbende op de Winseling, welks gewelffsel en andere daarbij gevonden oudheden, door de tijdelijke (versta: in der tijd) Regeering van Nijmegen in den jare 1660 zijn vereerd geworden aan vorst Maurits van Nassau", enz.

Claas Bruin beschrijft dat bouwwerk in zijn *Kleefsche Arcadia*, 1730: »Niet verre van dit Huys Bergendall, siet men een halvemaansgewijs gemetseld muirwerck; van binnen in een goede order beset met Romeinsche inscriptien, Steene beelden, groote en kleine Potten en Kannen, Lampen, Hoorens (?) etc. met veel moeite in een reeks van jaren versameld", enz. Op de afbeelding van het monument, die deze beschrijving vergezelt, ziet men minstens vier groote basreliefs met menschelijke figuren, schijnbaar grafmonumenten. »Heden echter in slechten staat," voegt Bruin erbij. Wij zagen het in onze jeugd, in door een eeuw van verwaarloozing, nog verslechterden toestand. Tegenwoordig zijn alle Romeinsche voorwerpen er uitgebroken en, ik meen, naar het Bonner Museum gezonden.

Maurits stierf in 1679, maar gelukkig had men reeds vóór dien tijd opgehouden alle Romeinsche oudheden, die hier gevonden werden, naar Kleef te zenden. Dit blijkt uit posten in de rekenboeken. Den 9^en^ en 10^en^ Nov. 1669, leest men aldaar, »eenige oude steenen met oude beschrijvingh van die outheyt, uit de binnenmuur gebroken, daar althans de rentmeester Herman Singendonck woont, in 't huis van Zellar, en sulcxs op last ven mynheeren Welderen en Goris. Item, noch een diergelycken steen gebroken uyt de muur, boven de straatdeur van 't huys van dr. Buyl, in de Bloemerstraat, en beyde de steenen opt Stadthuys doen brengen." In 1670 werden nog »twee oude antiquiteiten steenen uitgebroken op het Hof en na de Schepencamer gebrocht," en in April van het volgende jaar »in den muur der gaellerie" op het raadhuis gemetseld. Ook vroeger had de raad wel eens lucide oogenblikken gehad, en genoeg belangstelling getoond voor gevonden voorwerpen om ze op te eischen. Dat geschiedde o.a. bij raadsbesluit van 24 Sept. 1645, toen Hendrik van Hafte werd aangezegd »de anticque stucken ende andere rariteyten, by syne arbeyders int graeven aen den Roomschen Voet gevonden, opt Raethuys te brengen; gelyck mede Peter van Hafte ende Jan Vetgens, yder een kanneken, ende dr. Herman van Ryswick seecker kaeckbeen van een doot mensch, ter voorzegde plaetse gevonden, aldaar (op het Raadhuis) brengen sullen."

Op de algemeene lauwheid en onverschilligheid, kwamen enkele loffelijke uitzonderingen voor. Toen de Italiaansche reiziger Guicciardini, in de voorhelft der 16e eeuw, Nijmegen bezocht, verwonderde hij, de Italiaan, zich over de vele Romeinsche oudheden die hier gevonden werden. »Overblijfselen van prachtige gebouwen (*edificj suntuosi*), graven (grafsteenen?), opschriften, enz. die nog dagelijks opgedolven worden." Hij zag een aantal dier merkwaardige voorwerpen ten huize van Jan van Valckenburg. Enkele der gedenkstukken, waarop de oogen van dien Italiaan toen rustten, zijn, dank alleen aan hun zwaarte en onhandelbaarheid, nog altijd hier aanwezig, gemetseld in den muur der galerij, waarmede men naar

het Gemeente-Museum gaat. Daar ziet men een opschrift uit de verzameling van Valckenburgh afkomstig, dat later in het kabinet van Van Steenwijk kwam (Catalogus van het Gem. Museum no. 22). Smetius zag dien steen nog ongeschonden. Later werd hij, met no. 24, op een barbaarsche wijze verminkt, doordien er door deze beide steenen heen een deur geslagen werd, in den muur, waarin zij bevestigd waren. Zoo werden oudheden in dien tijd behandeld. No. 23 was gevonden in 1487, kwam in het kabinet van Valckenburg, vervolgens in het bezit van Hendrik Leijdekker, die met een juffr. Valckenburgh gehuwd was, lag daarna een tijdlang verwaarloosd in een hoek, en werd in de vorige eeuw door een heer van der Houven aan de stad geschonken.

Ook de namen van latere verzamelaars mogen niet in stilte voorbijgegaan worden, al is er omtrent hen en hun schatten niets meer bekend. Als zoodanig worden genoemd Buys, Canisius, de van Lyndens, burgemr. de Beyer, Roukens, Rudolf en Theodoor van Steenwyck, Daniël Gysius, Cornelius Walraven Vonck, en anderen. Een raadsbesl. van 20 Dec. 1786 deelt mede, dat »vier antique steenen of monumenten, weleer binnen deze stad, of in derzelver nabijheid gevonden," door J. A. baron van Heeckeren van Enghuijsen, schout van Zutphen, aan de stad werden geschonken. Zij waren weleer door een zijner voorouders »bewaard en nagelaten," en werden door den schenker »ten behoeve en tot luyster van deze stad, als daartoe betrekkelijk zijnde," aangeboden. Het geschenk werd in dank aanvaard, terwijl »HunEd. Groot Achtbaren considereerden, over de beste wijze, waarop zij den gever een naader en voegzaam bewijs van hun satisfactie zouden kunnen geven." G. C. In de Betouw zegt in zijn dissertatie De Ordine Procedendi, etc. 1786, dat er in het kabinet van Van Hekeren (Heeckeren?) een zeer schoon beeld van Jupiter en een van Hercules waren, beide te Nijmegen gevonden; verder is ons niets omtrent die verzameling bekend, welke te gelijk bestond met die van Joh. In de Betouw.

Al deze verzamelingen verzinken evenwel in het niet, tegenover den eenmaal door geheel Europa beroemden schat van oudheden, die de Smetiussen, vader en zoon, gedurende een tijdperk van tachtig jaren, met onvermoeiden ijver en toewijding bijeenbrachten. Johan Smetius, de vader, werd hier tot predikant beroepen in 1618. Kort daarna geschiedde het, dat er in het daarin zoo vruchtbare veld de Winseling (bij het tegenw. fort Krayenhoff) tal van Romeinsche oudheden gevonden werden: vloersteenen, vazen, potten, lampen, beeldjes van Jupiter, Neptunus, Mercurius en anderen, ringen, gesneden steenen, Sycamberkopjes, benevens een aantal gouden, zilveren en bronzen munten. Smetius, die in de oudheidlievende stad Aken het levenslicht aanschouwd en veel gereisd had, griefde het te zien, hoe dergelijke merkwaardigheden hier vernield, verwaarloosd, weggegeven of, waar het mogelijk was, in dagelijksch gebruik genomen

werden. Een sarcophaag vernederd tot een varkenstrog, een Romeinsche schaal dienst doende als een drinkensbak voor kippen, een terra sigillata kommetje als zoutbakje, een amphora gebruikt als oliekruik, *) waren hem een gruwel, weinig minder dan heiligschennis. Hij begon dus vlijtig onderzoek te doen naar al wat voorhanden was, naar al wat er gevonden werd, en dat op te koopen, waarbij men van zijn liefhebberij gebruik maakte, om hem gansch niet onbelangrijke sommen te vragen, voor dezelfde voorwerpen, die men eertijds verwaarloosd had. Zoo kreeg hij in den loop der jaren dat kabinet bijeen, dat eerlang een Europeesche vermaardheid verwierf, en dat later door zijn zoon met denzelfden ijver, ernst en toewijding werd in stand gehouden en uitgebreid. Gisbertus Cuperus, de vermaarde staatsman en oudheidkenner, die met Smetius bevriend was en hem vaak bezocht, paste op dit kabinet de woorden toe, die Plutarchus gebruikt omtrent de bibliotheek van Lucullus: hij noemde het »een verblijf der Musen, waarin men zou willen wonen bij zijn leven, en ter aarde besteld worden na zijn dood". Niet minder vleiend schreef het *Journal des Savants* in 1678: »Ce cabinet est assurément *le plus ample qui soit au monde*, en matière de lampes, urnes, boucles, poids, mesures, petites statues, anneaux et autres semblables byoux antiques."

Een paar bijzonderheden kunnen de beteekenis van Smetius' verzameling meer opvallend doen uitkomen. In 1639 schreef Joh. Rhodius, een der vermaardste oudheidkundigen van Italië, in een verhandeling over Romeinsche kleedinggespen, dat hij, evenals de meesten zijner collega's, nooit andere dan koperen exemplaren gezien had. Niet weinig was hij verbaasd, toen Gronovius hem schreef, dat er te Nijmegen een predikant was, die er niet minder dan 500 bezat van koper, zilver en goud, en daaronder van de edelste vormen. Op zijn verzoek zond Smetius hem toen eenige afbeeldingen, waarvan het gevolg was, dat Rhodius een tweede uitgaaf van dat werk met de beschrijvingen en afbeeldselen van Smetius' gespen verrijkte, en dat deze nogmaals werden overgenomen in een derden druk, die in 1672 te Kopenhagen het licht zag. Zoo ging het ook met de zoogenaamde graflampen. Toen Fortunio Liceti, professor in de oudheidkunde te Padua, in 1647 een tweede uitgaaf van zijn geschrift over Romeinsche graflampen bereidde, liet ook hij Smetius verzoeken eenige afbeeldingen van dergelijke voorwerpen uit zijn Museüm te willen verleenen. Deze zond teekeningen van zijn mooiste lampjes, waaronder een

*) Dat kwam ook elders voor. In 1618 werden bij Goedereede eenige Romeinsche oudheden gevonden, waaronder een geheel onbeschadigde ruiterhoorn van geel koper. Tot ongeveer 1850 toe, werd deze hoorn door de nachtwakers aldaar in plaats van een klap of ratel gebruikt. Ik ontleen dit zeldzaam feit aan Dr. Pleyte's Verslag v. h. Rijksmus. v. Oudh. te Leiden, over 1900, bl. 28.

zeer bewonderde met het beeld eener Nereide, die alle een eervolle plaats vonden in twee door Liceti uitgegeven werken. Dat Italiaansche oudheidkundigen hun geschriften moesten verrijken met de schatten te Nijmegen, bij de *ultimi Batavi*, gevonden, is wel een bewijs voor de hooge waarde der verzameling, die zulke voorwerpen bevatte.

Smetius was niet alleen een ijverig verzamelaar, maar ook een grondig kenner zijner schatten. Van hem zegt de beroemde geleerde Saumaise in een brief aan Gronovius: »Ik ken niemand in de wereld, die meer liefde koestert voor de oudheid, noch er beter mede bekend is, dan Smetius. Inderdaad hij alleen *weet*, wat hij doet, andere verzamelaars fladderen rond als schimmen, zonder te trachten iets te doorgronden; zij worden alleen gedreven door een wilde en blinde liefhebberij." Scriverius noemt Smetius in een brief aan Hugo de Groot: »den grootsten en ervarensten beoefenaar der oudheidkunde in al hare vakken." Zoo werd Smetius dan ook de algemeene vraagbaak, en hoe hij geheel opging in zijn studie, ziet men uit zijn brieven. Evenals Archimedes zijn probleem bleef uitwerken, terwijl de Romeinsche soldaten zijn vaderstad plunderden, zoo correspondeerden Smetius en Cuperus nog op 7 Augustus 1672 over een bronzen beeldje, geen drie weken nadat beider woonsteden ingenomen waren en wemelden van Fransch krijgsvolk. Eerst aan het einde van dat schrijven komen eenige woorden over de toestanden. Dat kenschetst den man. Talloos zijn de brieven door Smetius gewisseld met geleerde vrienden in Nederland en in het geheele beschaafde Europa. In druk uitgegeven door zijn achterkleinzoon Johan in de Betouw, vormen zij een uiterst lezenswaardige verzameling van kleine vertoogen over allerlei Romeinsche oudheden, zeden en gebruiken. Alle beroemde namen van dien tijd treden ons voor oogen onder zijn correspondenten: Gronovius, Voetius, Nicolaas en Daniel Heinsius, Rivetus, Salmasius, Pontanus, Ewichius, Constantijn Huijgens, Casaubon, Spanhemius, Burmannus, Graevius, de gansche keurbende der geleerden van dien tijd. De brieven zijn in Ciceroniaansch Latijn geschreven en getuigen van een verbazende belezenheid en kennis, gepaard aan een innige liefde voor het onderwerp, dat er in behandeld wordt, een gemoedsstemming, die den lezer onwederstaanbaar medesleept.

Het kabinet der Smetiussen en de geleerdheid der beide verzamelaars deed den naam van Nijmegen wijd en zijd weergalmen. Uit aller heeren landen stroomde men naar het kleine stadje aan de Waal. Want terwijl de klassieke opvoeding, die men destijds ontving, de belangstelling wekte der beschaafde standen voor de voorwerpen, afkomstig van dat volk met welks letterkunde zij doorkneed waren, vond men buiten Italië toen nog slechts weinig musea van antiquiteiten. De deur van Smetius' heiligdom stond open voor alle belangstellenden en velen waren er, die binnen traden, om die toen zoo zeldzame schatten te aanschouwen en door den

welwillenden, geleerden bezitter ingewijd te worden in de geheimenissen der oude beschaving, die zij vertegenwoordigden. Na een herhaald bezoek van Frederik Hendrik, begon Smetius den 16den Oct. 1633 de namen aan te teekenen dergenen, die van zijn voorkomendheid gebruik maakten, en dit werd na zijn dood voortgezet door zijn zoon, tot den 6den Juli 1703, weinige maanden vóór diens overlijden. Het boek, een lijvig quarto, waarin zij de bezoekers opteekenden, is nog in wezen, en wordt bewaard in de bibliotheek van het Gemeente-Museüm. Men vindt daarin de namen van tal van vorsten, gezanten, allerlei hooggeplaatste personen, adellijke heeren en dames, studenten en kunstenaars. Onder de eerste vorstelijke bezoekers schijnen keurvorst Karel Lodewijk en zijn broeder Robert, paltsgraaf van den Rijn, geweest te zijn, op 1 Sept. 1633; Smetius was toen nog zoo vereerd met zulk bezoek, dat hij zich genoopt voelde zijn gevoelens lucht te geven in een Latijnsch gedicht, een kleine zwakheid, die wij hem ten goede moeten houden. Verder vinden wij daarin de namen van Hendrik Casimir van Nassau, gouverneur van Friesland; Johan Georg, hertog van Saksen; Philip Wilhelm, markgraaf van Brandenburg; Joachim Frederik, vorst van Holstein; Karel, prins Denemarken, Frederik Willem van Brandenburg; de Hertogen van Mecklenburg en van Wurtemberg; de landgraaf van Hessen; meermalen paltsgraven van Anhalt; prinsen van Saksen, van Nassau benevens van Hessen; de Engelsche kroonpretendent Jacob, hertog van Monmouth (onthoofd in 1685), alsmede magnaten uit Frankrijk, Italië en Zweden. In de twee jaren, dat het Vredecongres hier ter stede zat, moeten de dienstboden van Smetius een gouden oogst gehad hebben. Dagelijks kwamen er toen groote gezelschappen, heeren en dames, ambassadeurs met hun vrouwen en dochters en gevolg, belangstellenden en nieuwsgierigen; de stroom hield niet op.

Zooals boven reeds werd aangetoond, was het geen blinde verzamelwoede, die de beide Smetiussen er toe bracht, alle krachten in te spannen om hun collectie uit te breiden. Met onverdroten geduld en liefdevolle arbeidzaamheid bestudeerden zij de voorwerpen in hun bezit, wier beteekenis zij uit de classieken toelichtten. De oudere Smetius moet reeds in 1645 een inventaris gemaakt hebben van zijn verzameling. Zijn vriend, de vermaarde Leidsche professor Nicolaas Heinsius, verzocht hem bereids op Nieuwjaarsdag van genoemd jaar, uit zijn eigen naam, uit dien van het publiek en van alle geleerden, zijn vertoog over het Romeinsche huisraad (*Commentarium de Supellectile Romana*) in het licht te geven, daar dat werk toch zoo goed als klaar was. Vermoedelijk was dit die lijst van voorwerpen in zijn bezit, die achter den catalogus der door Smetius nagelaten boeken gedrukt is (Leiden 1653). Later sloeg de jongere Smetius de handen aan den arbeid, en gaf in de Latijnsche taal een zeer uitvoerige beredeneerde catalogus van zijn museüm uit. In

1677 verkondigde de catalogus der door alle boekhandelaars van Europa bezochte jaarmarkt te Frankfort, dat dit werk weldra zou verschijnen, en inderdaad, in het volgende jaar zag dit lang gewenschte geschrift het licht te Nijmegen, bij den boekdrukker Reinier Smetius, broeder van den schrijver, onder den titel van *Antiquitates Noviomagenses.*

Een gezellig boek is die *Antiquitates*, in zijn ouderwetschen hoornen band. Reeds de titelplaat doet den liefhebber van antiquiteiten watertanden. Men ziet daar een klassieken grijsaard, een colossale urn of pot vol munten onder den haardsteen begraven, verschillende beeldjes, Victoria, Mars, Mercurius en Abundantia staan op den wel wat anachronistischen schoorsteenmantel, terwijl zich een rommelzootje van allerlei oudheden op den voorgrond vertoont: legioensteenen, Sycamberkopjes, een canopevaas, een beeldje van Sylvanus en een fragment van een beeldhouwwerk, waarvan het oorspronkelijke nog in den muur van onze Raadhuisgalerij bevestigd is (Catalogus v. h. Museum No. 6). Door het openstaande venster heeft men een kijkje in een dichtbegroeiden tuin of een park, waarin zich een klassiek achtkantig paviljoen of tempeltje vertoont. Gelukkig gekozen is het motto van het werk, ontleend aan Cicero's 9e redevoering tegen Verres, aangaande de kunstschatten, die C. Heius Mamertinus verzameld had, eindigende met de woorden: »Dat alles was dagelijks te zien, en strekte niet minder den bezitter, dan de stad zijner inwoning tot eere."

Met een opgewonden, doch deftige voorrede wordt men dan het heiligdom binnengeleid, waar de kundige bezitter de schatten zijner geleerdheid ten beste geeft, om de oude overblijfselen te verklaren en voor ons te doen herleven, door aanhalingen uit klassieke dichters en prozaschrijvers. Alphabetisch gerangschikt verrijst de geheele verzameling voor ons verwonderd en bewonderend oog. Toch ben ik het niet eens met In de Betouw, dat het verlies van dat museüm »eenigzints vergoed wordt door deszelfs beschrijving." Mij althans geeft het naslaan van dien catalogus een dergelijke gewaarwording als het lezen van het menu van een keurig diner, wanneer ik honger heb, en geen kans zie om iets van al dat lekkers te bemachtigen.

Verwend als wij zijn door de schatten der hedendaagsche musea, staan wij toch verbaasd over de hoeveelheid en de hoedanigheid der door Smetius bijeengebrachte zaken, wel te verstaan bijna alles in en om Nijmegen gevonden: 10,000 Romeinsche, eenige Grieksche, Keltische en Gothische munten; 1000 moderne munten, noodmunten en gedenkpenningen, van verschillende landen. Meer dan 80 ringen met gesneden edelsteenen, waaronder robijn, smaragd, jaspis, cornalijn, onyx, amethist, lapislazuli; huwelijksringen met slangenkoppen (amphisbaena); 20 *res turpiculae* of Ithyphallische vormen, uit metaal of been; een vijftigtal hoofden van beelden, marmer en brons, één van glas met een zilveren diadeem; 25

voetstukken van beelden, groot en klein; 35 belletjes van verschillenden vorm en grootte; honderden urnen en aschkruiken, heel en gebroken; een albasten Egyptische vaas, met een (hiëroglisch?) opschrift, waarschijnlijk voorgesteld op de titelprent en gewis door een Romeinsch liefhebber der oudheid uit het land der Pharaonen medegebracht. In deze urn, die asch en fragmenten van beenderen inhield, werd een kleinere gevonden met dergelijke overblijfselen gevuld. Tallooze schalen van rood aardewerk (terra sigillata), waarvan een tachtigtal verschillende pottenbakkersnamen worden opgegeven; een honderdtal schrijfstiften, zilver en brons. Deze werden in zoo groote getale gevonden, dat ze voor pijpenpeuters gebruikt en »ook nu nog bij honderden worden weggeschonken aan vreemden," zegt Smetius. Hun ongeloofelijk aantal bracht hem tot het zonderlinge vermoeden, dat hier ter stede in den Romeinschen tijd een druk bezochte hoogeschool zou geweest zijn. Verder 7 gouden kettinkjes met edelsteenen; 7 kopglazen van aardewerk (men vergeve mij deze antiphrase); tal van chirurgische instrumenten; een gedeelte van een bronzen lauwerkrans; meer dan 500 gespen en broches, goud, zilver, verguld, brons, ijzer, sommige ingelegd met edelsteenen of glas en geëmailleerd, van 150 verschillende vormen, zonder daarbij de meer eenvoudige te rekenen; een koperen passer met zilveren punten; een jachthoorn van rood aardewerk; 27 lepeltjes, zilver en brons; een ivoren fluit; een gouden oorring met granaten; honderden lampjes, waaronder elf bronzen van de schoonste vormen; 6 vingerhoeden; meer dan honderd damschijven; 33 doosjes, rond, vierkant, hartvormig, alsmede amulettendoosjes. Meer dan 50 beeldjes van goden, heroën, menschen en dieren, in zilver, brons, ivoor, marmer en terra cotta, daarbij een zilveren beeldje van Harpocrates, dat een eindeloos geschrijf in de toenmalige geleerde wereld uitlokte. Merkwaardig waren vooral ook een verguld bronzen beeldje van den H. Stephen en een Christusbeeld, van een crucifix afkomstig. Dit laatste beeldje was opmerkelijk uithoofde van het lendenkleed, dat van de heup tot de knieën reikte en versierd was met den laticlavus in groen en blauw gestreept glas. De beide voeten waren niet op maar naast elkander genageld, zoodat de Zaligmaker met vier spijkers aan het kruis gehecht was geweest. Doch meer dan genoeg is reeds aangevoerd, om een denkbeeld van den rijkdom van dit museüm te geven.

»Ik wenschte wel," schreef Smetius in 1635 aan den stedelijken raad, »dat de antiquiteiten tegens een redelijken prijs bij de stad mogten blijven en bewaard worden. Dan alzo Haar Achtbaarheden daartoe misschien niet genegen zullen zijn, behoorde ten minste een register te worden gemaakt van zulke inscriptiën van penningen die singulier en elders nooit gezien zijn. In allen gevallen behoorde alhier te blijven, de groote steenen en inscriptiën." Zooals wij boven zagen, is dit laatste geschied, doch het museum van Smetius is verloren gegaan, hopeloos verloren ge-

gaan, want het is verspreid. Den 16 Sept. 1703, kort na het overlijden van den jongeren Smetius, werd de gansche schatkamer door zijn weduwe voor *f* 20.000 verkocht, aan Johan Wilhelm, keurvorst van de Paltz, en naar Düsseldorf getransporteerd, van daar naar München en over verschillende musea verdeeld. Dat Z. D. het museüm tot dien prijs nog voor een koopje kreeg, spreekt de weduwe Smetius onbewimpeld uit, in den brief, waarin zij den vorst dank zegt voor de betaling. »Mijn man saliger" schrijft zij, »heeft het cabinet tot dienst van Uwe Ceurvorst. Doorlugtigheid *soo goede koop* afgestaen, op hoope dat hem en sijne familie justicie soude wedervaeren, in sijne regtmatige pretensie op het ampt Willemstein van wegen voorgeschoten gelden, waerover ooick aan die hoffcancelrije voor eenige jaeren hebbe sententie gekregen". Deze brief is gedagteekend 3 Jan. 1708.

Arkstee, de schrijver van »de Oude Hoofdstad der Batavieren", bezat een merkwaardig boekdeel in folio, door Smetius nagelaten, waarin »op het allerkeurlykst was afgetekent al het Romeinsch huysraat, zo van vaazen, potten, lampen, naalden, gespen, lepels, spatels, gewigten, beelden, ringen, oude opschriften en afdruksels van gesnedene edelgesteenten, voormaals alhier gevonden." Zeer te betreuren is het, dat deze teekeningen ooit in handen van Arkstee kwamen, want bij zijn vertrek naar Amsterdam, nam hij dit boekdeel met vele andere zaken op Nijmegen betrekking hebbende mede, ten gevolge waarvan dat alles voor deze stad verloren ging.

Het museüm van Smetius was zonder vergelijking het beste van dien aard, dat Nijmegen ooit binnen zijn wallen bezeten heeft. Gelukkig was Smetius' mantel op zijn kleinzoon Johan in de Betouw gevallen. Deze ervaren oudheid- en geschiedkundige, even ijverig verzamelaar als zijn vermaarde voorzaten, kocht zijn gansche leven, dat boven de gewone spanne ging († 11 Nov. 1820, oud 89 jaar), alle Romeinsche oudheden, die in deze stad en in haar omtrek werden gevonden. Zijn kabinet werd 30 Sept. 1822 en volgende dagen te Amsterdam verkocht, in het Oudezijds Heeren-logement, Groene Burgwal. De catalogus dier verkooping bevat 1928 Romeinsche munten en penningen, waaronder unieke en hoogzeldzame, 84 gesneden steenen, en 141 nummers van anderen aard. Te vergeefs heb ik de Nijmeegsche couranten dier herfstdagen nageslagen, om eenig bericht omtrent het verloop dier verkooping te vinden. Alleen is het mij bekend, dat veel voorwerpen werden aangekocht voor het museüm te Leiden, andere voor het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, ik vermoed, dat er ook het een en ander door mijn vader moet zijn gekocht, hoewel ik daarvan in zijn aanteekeningen geen spoor heb kunnen ontdekken. Hij toch was het, die de traditie der Smetiussen en van In de Betouw voortzette en met piëteit alles verzamelde, wat op het verleden van Nijmegen betrekking had.

Door het huwelijk mijner moeder met den heer P. C. G. Guyot, kwam deze verzameling later in diens handen. Zij werd door hem voortgezet, en bij zijn vertrek naar 's-Gravenhage gedeeltelijk aan de stad Nijmegen geschonken. Onder den naam Kabinet-Guyot, vormt zij daar den nucleus van het stedelijk Museüm van Romeinsche Oudheden. De rest dezer verzameling, waaronder 158 gesneden steenen en ringen, werd te 's-Gravenhage in het najaar van 1869 in het openbaar verkocht en dientengevolge verspreid.

Een vijftig, zestig jaar geleden.

1 Januari 1901.

Ihr bringt mit euch die Bilder froher Tage,
Und manche liebe Schatten steigen auf;
Gleich einer alten, halb verklungnen Sage,
Kommt erste Liebe und Freundschaft mit herauf.

Het *Nieuws van den Dag* gaf in 1898 een lijvig boekwerk in twee deelen in het licht, getiteld: »*Een Halve Eeuw*", waarin een overzicht gegeven werd van alles, wat in de laatste halve eeuw op elk gebied der maatschappelijke ontwikkeling heeft plaats gehad. Dat werk zal den meesten lezers wel bekend zijn, en bespaart mij dus de moeite van elke toespeling op veranderingen op sociaal en cultuur-historisch gebied. Als »a picker-up of inconsidered trifles," zal ik in de volgende rhapsodie uitsluitend kleine details opdisschen, betreffende de toestanden in onze geliefde stad, een goede halve eeuw geleden, mijn tijdgenooten ter herinnering, voor het jongere geslacht een blik in de omgeving, waarin hun ouders en grootouders leefden, voor de Nijmegenaars van lateren datum, een beknopte voorstelling van het wezen der stad hunner inwoning, in de laatste jaren der regeering van koning Willem II. Misschien zal ik mij daarbij wel meer dan den lezer lief is met beuzelarijen bezighouden, maar ik wil het er op wagen.

Ons stadje — wij telden toen 20.000 en een paar honderd inwoners, plus een garnizoen van een duizend man — lag nog ingesloten in zijn gordel van wallen, beplant met een laan van schaduwrijke oude iepen en lindeboomen. De kanonnen, die daar vanaf het jaar '30 gestaan hadden, waren gedemonteerd en naar het Arsenaal gebracht. De schildwachten waren verdwenen, met hun donkerroode schilderhuizen. Over het parapet en vanaf de bolwerken had men een vriendelijk, landelijk uitzicht. Daar zag men beneden den wal de droge stadsgracht, daarvóór de buitenwerken, voor den in de geheimenissen der vestingbouwkunde oningewijde een doolhof van bedekte wegen, ravelijns, traversen, contre-gardes, tenailles,

wapenplaatsen en wat dies meer zij. Daarvóór het glacis, dat tot aan het Kerkhof en den Molen op den Bottendaal reikte, met gras begroeid, waar smalle voetpaadjes doorheen liepen en koeien »gehuud" werden. Onmiddellijk daartegenaan begon het bouwland, koren-, aardappelen- en boekweitvelden, doorsneden door statige lanen. Behalve bij den Molen van Mertz, aan de Oude Kleefsche Baan (Berg-en-Dalsche weg), was nergens een huis te bekennen, tot waar het oog rustte op de daken bij den Broerdijk, bij St. Anna, bij Hees en bij Weurt. Liet men zijn blik over de stad gaan, dan vertoonde zich een niet onaardig stadsgezicht met één groote en drie of vier kleine torentjes. Op den voorgrond de schamele buurten van het Achter den Wal, haveloos kindergewemel, een mengelmoes van armoede, rompslomperig klein boerengedoe, waarvan hier en daar nog overblijfselen te zien zijn in onze Walstraten.

Op de ruime pleinen van het Arsenaal lagen bommen en kanonskogels vreedzaam in regelmatige, pyramidale stapels naast lange rijen vuurmonden, affuiten, bomketels, caissons, fourgons, prolonges, alles in keurige, rechtlijnige orde. Daarnaast het kleine Jodenkerkhof, een warboel van overeind staande grafsteenen. De tuin van het Gasthuis, toen nog een ouderwetsch laag gebouw, deed denken aan prentjes in het *Verheerlijkte Nederland*, met zijn smalle paadjes, tusschen vierkante, met maagdenpalm afgezette bedden, waarop groenten en bessenstruiken, hier en daar een vruchtboom, en bij het huis perkjes met goudsbloemen, zonnebloemen en asters. Voor de oudjes was dat een gesloten paradijs, als de Peri stonden zij voor het hek, wandelden op de met klinkers geplaveide plaats, of zaten op banken in het zonnetje, vol bewondering voor den met zijn kleurenpracht pronkenden pauw.

Van de Regulier- tot de Hezelstraat vormde de Wal een vrij sterke helling. Vandaar zag men aan de stadszijde neder op de Kat (Parkweg), een driehoekig grondstuk, met oude stallen en loodsen, waarop in 1850 onze eerste gasfabriek verrees. De Kronenburger toren, met afgebrokkelden trans, was nog een kruitmagazijn, met een schildwacht er voor, die den wandelaar het rooken verbood, evenals dit geschiedde bij het kruitmagazijn vóór Mariënburg. Zoo kwam men aan het einde van den Wal, bij de Boddelstraat, waar een groote looierij juist niet de liefelijkste geuren verspreidde en hooge schragen met looiturven tegen den Wal stonden. Weinige schreden verder bereikte men het kleine Haventje, thans Waalplein.

Boven elk der poorten stond een woonhuisje, en aan de stadszijde een steenen parapet, waarover men nederzag op de lanterfantende soldaten van de poortwacht, en op het betrekkelijk drukke gewemel in de straten, een aardige tegenstelling met de rust buiten de wallen. Ouderwetsche houten molens stonden op de bastions bij de Regulierstraat en bij de Haven.

Uiterst kalm, ja eentonig was het leven hier in die dagen. De gehuwde dames gingen weinig uit: zij zaten thuis, zorgden voor de kinderen,

deden het huishouden, breiden en lazen meest vertaalde romans in 8° uit het Leesgezelschap, met een lithographie op het titelblad. Op haar was het grafschrift der Romeinsche matrone nog altijd toepasselijk: casta vixit, lanam fecit, domum servavit (zij leefde kuisch, spon en bewaarde het thuis, of bleef thuis). Weinig anders was het leven der jonge meisjes: deze borduurden kraagjes, chemisetten, manchetten enz., haakten, maakten tapisseriewerken, klimperden wat op de piano en teekenden somtijds een albumblaadje. Teekenen was toen meer in de mode dan thans, hoewel, of misschien omdat het niet bij den schoolcursus behoorde. Met muziek had men minder op, die liefhebberij bepaalde zich grootendeels tot wat rammelen van dansen en opera-brokstukken op de piano en het zingen van meest Fransche romances. Voor de winteravonden: een periodiek kransje waar chocolade gedronken, gebabbeld, en alweer gehandwerkt werd.

De heeren volgden hun bezigheden en gingen om een uur of drie naar de sociëteit, couranten lezen, Goudsche pijpen rooken en een bittertje of een glas madera drinken. Velen liepen voor het middageten nog een eindje om, de stad rond (over de wallen) en het Hof. Er waren er, die dit dagelijks geregeld deden. Daar was o.a. een gepensionneerde majoor M., naar wiens voorbijkomen men zijn horloge had kunnen gelijkzetten. Hij was een keurig gekleed oud heer, die dan ook, naar men zeide, zijn garderobe uit Brussel liet komen.

Men dineerde destijds om drie uur, half vier. Ook na den maaltijd was een wandelingetje niet ongewoon, vooral op het Hof en langs de Waal, om eens op te nemen, hoe het met ijsgang of hoogwater stond, de stoombooten te zien aankomen, of wat het seizoen medebracht. De kaden waren toen gansch anders dan nu, zij vormden een smalle strook, een meter of wat breed; van de Kraan tot het veer bestond de kade nog uit parkwerk, bij den Waalwal en onder het Hof geheel aan zich zelve overgelaten, ongeplaveid, met kalkkuilen, houtzagerijen, schuitentimmeringen en dergelijke zaken. De strekdam bestond niet, de waterkeeringen evenmin, jaarlijks had men het hoogwater dan ook tot binnen de poorten.

Om zes uur dronk men thee, daarna las men de couranten, bij voorkeur het *Handelsblad* en de *Haarlemmer;* de *Prov. Geld. en Nijmeegsche* verscheen alleen 's Woensdags en 's Zaterdags, één halfvel druk. De *Gelderlander* was in '50 een strijdlustig borstje, een tiental jaren oud, dat om zijn scherpe artikelen nogal eens in heet water zat. Ver van schitterend was de verlichting, waarbij men zijn avonden doorbracht. Men kende binnenshuis nog niet anders dan de patent-olielamp, die met haar weidsche namen *astrale*, of *solaire*, *lampe à couronne*, *moderateur*, enz. toch maar weinig licht gaf, en bij het aansteken het geduld eischte van Job. Iets beter waren de ietwat latere Carcel-lampen, die men opwond, totdat zij een geluid maakten, alsof zij zich verslikten. In de keuken en bij de mindergegoeden brandde een koperen lamp, die in vorm zoowat overeenkwam

met een duiventil op een voetstuk, en van een walmend wollen pitje op een lange tuit voorzien was. Aan de speeltafel, op slaap-, jongens- en kinderkamers deed men het af met vetkaarsen, op blinkend koperen kandelaars of op blakers, vergezeld van dompers en snuiters. De gangen der huizen werden verlicht door lange dunne rattestaarten van kaarsen in wit-glazen lantarens.

Na de thee, om een uur of acht, verscheen de roode wijn, roode baai, en om 10 uur het avondeten. Zaterdagsavonds kon pater familias met een gerust geweten naar de sociëteit gaan, waar op andere avonden alleen »losse heeren" te vinden waren. Het was daar dan springvloed, zóó vol, dat zelfs de stoelen uit de keuken vaak in requisitie kwamen. Het avondeten bestond op dien dag algemeen uit warme broodjes met chocolade of andere gekookte melkkost. Het feit, dat die broodjes den oven verlieten omstreeks 7 uur, werd den volke kond gedaan, door het toeteren op een horen, op de stoep. Van de laatste beide bakkers, die dit reeds door Adriaan van Ostade vereeuwigde gebruik getrouw bleven, woonde de een op den hoek van Platenmakerstraat en Gapersgas, de ander hoek Ridderstraat en Nottegas.

'sWinters had men om de veertien dagen een abonnements-concert, waarop de tenor Vrugt en mevr. Finck-Lohr uit Amsterdam zich nog al eens lieten hooren en onze muziekmeesters optraden. Niet zelden ook werd men vergast op groote talenten, zooals Ernst, Vieuxtemps, Liszt, Eichholz, Servais, Dreyschock, Thalberg, de gezusters Milanollo en andere dwalende sterren, die toen aan den muzikalen hemel schitterden. Dan waren er verder casino's op vaste tijden, waarop de jonge dames in eenvoudige neteldoeksche japonnetjes dansten, die zomers afgedragen werden. Er waren avond-kunstbeschouwingen in een zaal van den Schouwburg, georganiseerd door het teekengezelschap »Oefening kweekt Kunst" en lezingen voor de leden der Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Van tijd tot tijd kwam eens een tooneelgezelschap uit den Haag, met Peters, Hanswijk, de dames Sablairolle en *tutti quanti*, afgewisseld nu en dan door een liefhebberij-voorstelling van het hier aanwezige officierencorps of van jongelieden uit den burgerstand, waarbij Haspels zijn eerste sporen verdiende en ontdekte wat er in hem zat. Verder kwam er wel eens een Fransche vaudeville-troupe van Alexandre, ook wel wat men in Duitschland noemt een »Meerschweinchen" een Duitsch opera-gezelschap, dat in oude, versleten, onmogelijke costumes, de meest ambitieuse stukken voordroeg: Zauberflöte, Don Juan, Norma, Zampa, Dame Blanche, benevens la Fille du Regiment, le Chalet, Fra Diavolo, le Postillon de Lonjumeau, enz. Bij de Freischütz trok de wilde jacht voorbij, in den vorm van eenige fantastische, witte figuren op een zwart doek geschilderd. Af en toe kwam er een paardenspel van Blondin, Fourreau, Baptiste Loiset, den dikken Blanus, Wolschläger en hoe zij verder moch-

ten heeten, die hun houten tent opsloegen op het Valkhof. Eenmaal, herinner ik mij, dat van Aken hier verscheen met zijn menagerie. Hij werd later, meen ik, de eerste directeur van den Zoölogischen tuin van Amsterdam of Rotterdam. Bij de genoegens mag misschien ook geteld worden de jaarlijksche boeken-auctie van den Amsterdamschen boekhandelaar Canongette. Hoewel er hier toen minstens vier goede boekwinkels waren (Vieweg, Thieme, ten Hoet en Haspels), werd er bij zulke gelegenheden nog genoeg verkocht, om reis- en andere kosten te dekken en een behoorlijke winst te maken. Ik zou geen boekhandelaar aanraden deze speculatie hier thans te ondernemen.

Des Zondags ging elkeen minstens eenmaal naar de kerk, waar men nog op matten stoelen zat en een predikant hoorde prediken in een rok en korte broek, wiens kostuum buitenshuis gecompleteerd werd door een driekanten steek. (In dit zelfde gewaad, plus een lamfer, deden de aanzeggers hun rondes). Na de koffie stroomde alles naar het Hof. Daar kwam de gansche beau monde bijeen; als in een manege liep men rond, steeds weer elkaar ontmoetende. De paden waren toen veel smaller, de perken meer met struikgewas begroeid. Muziek was daar nooit, stoelen stonden er niet, en op banken zitten was niet reçu. Na het middagmaal was er Zondags, bij goed weder, muziek in den een of anderen theetuin, stafmuziek of horenmuziek van het hier in garnizoen liggende regiment (jarenlang het 2de daarna het 8e) en toen de militaire kapellen afgeschaft waren, van de schutterij. Het meest speelden zij op het Badhuis, dat in de Waal lag en een jaar of wat zeer in trek was, zoodat er somtijds gevaar bestond, dat het gansche gezelschap met den *genius loci*, den vroolijken heer D., aan het hoofd, naar den kelder zou gaan. Enkele malen kwam het op het Badhuis tot een dansje. In Lent was ook wel muziek, o. a. altijd op den Zondag, waarop de kermis opende, verder in het Roode Hert te Ubbergen (nu Eik en Berg), vroeger hier of daar in Hees, o. a. bij den bloemist Burgers, nabij de Witte Poort, toen onze eenige bloemist, want bloemen waren nog niet gewijd door de Mode. Men ging vroeg naar die gelegenheden, teneinde een goede plaats te krijgen, dronk thee en, daar men tijdig begon, bleef er nog gelegenheid over voor een flesch wijn, waarbij de kinderen met boterhammen gesterkt werden. Voor de gratificatie van heer Omnes werd ook gezorgd, hoewel wij toen niet zoo druk over hem waren als thans. Een paar maal in de week was er »groote taptoe" op de Markt. Daar musiceerden bij beurten de stafmuziek en de hoornblazers een uur lang, na afloop waarván zij, een marsch blazend, de Burchtstraat af naar de Valkhofkazerne marcheerden, omstuwd tot de laatste noot toe door de dankbare hoorders.

Veel rijke families, misschien wel bij de twintig, hielden destijds rijtuig, veelal met twee paarden. Bij de stalhouders huurde men char-à-bancs

en barouchets met 6 of 8, calèchen met 4 plaatsen; kiereboes en koetskarren begonnen reeds te behooren tot het verleden. Wat wij nu coupé noemen, heette toen brom (Engelsche brougham, spreek uit broom, naar den beroemden lord kanselier van dien naam, den uitvinder van het afgesneden (coupé), rijtuig); de vigilante is van lateren tijd. Niet te vergeten is ook het sleetje of sleepkoetsje, waarin allen, die den kaap van de zestig omgezeild zijn, zich oogenblikken van genotvolle verwachting zullen herinneren, van kinderbals en partijtjes; de meesten onzer zijn in dat koetsje ten doop, sommigen ten huwelijk gevoerd. Dankbaar zijn wij hem, die dat oud-wereldsche voertuigje, dat zooveel vreugde binnen zijn vier wanden gehuisvest heeft, een plaats in ons stedelijk museüm bezorgde.

Het was toen de tijd, dat de Polka-epidemie uit Polen overwoei naar Westelijk Europa en de wereld bij storm nam. Zij werd een ware razernij; aan allerlei voorwerpen gaf de nieuwe dans hun naam; de dames droegen Polkahoeden, Polkakraagjes, Polkamantels; wij liepen met Polkaboordjes, Polkawandelstokken en rookten Polkasigaren. Toch was de muziek, waarmede de Polka haar intrede hield, een schraal, armzalig hop-hop-hopje, dat niettemin op alle draaiorgels gezet en op alle piano's voortdurend afgetrommeld werd. Zelfs het straatpubliek nam deel in de bevlieging en zong allerlei min of meer stichtelijke liedjes, »getoonzet" (een mooi, toen nog onbekend woord) op de wijs van de Polka. Nagenoeg gelijktijdig met dezen dans was er nog een zekere Duitsche feestmarsch, die eveneens nooit op eenig muziekprogramma mocht ontbreken.

Hemelsbreed verschilde de toenmalige kleedij van de tegenwoordige; zij was meer deftig, sober en stijf, alle zwier ontbrak. De dames kenden geen ronde hoeden, alleen *capotes*, die het geheele hoofd omsloten en een eind voorbij het gelaat uitstaken. Zij werden opgezet over een »tour-de-tête" een combinatie van tule, bloemen, lintjes enz., als een kiespijn-doek om het hoofd en onder de kin vastgemaakt. Verder was die hoed voorzien van een voile van gaas of kant, die tot op de borst afhing, van keelbanden en *bavolets* van belang. Het was een indrukwekkend samenstelsel, vergeleken bij de elegante »dopjes" onzer dagen. Aniline-verven waren nog onbekend, zoodat er weinig keus van kleuren bestond; flodderige *volants* waren nagenoeg de eenige opmaaksels van japonnen. Shawls werden veel gedragen, namaak-Indisch en 's zomers witte crêpe; dan ook spencers, manteletjes, mantilles, en hoe die dingen verder mochten heeten. Zijde, mérinos, mousseline, jaconet, orleans en 's zomers neteldoek waren de gewone stoffen. Werd de japon opgenomen, dan bespeurde men het uiteinde van een broek, die met een Engelsch kantje tot op de bottine nederhing. Er bestond ook iets, dat »pijpjes" heette, doch dat behoorde tot de geheimenissen van het damestoilet, die aan oningewijden slechts bij name bekend waren. Kinderen en bakvisschen droegen altijd broeken tot op den voet, of ook wel om de enkels

saamgetrokken, hetgeen *à la Turque* heette. Bij het gaan plachten de dames nooit de armen te laten hangen, noch de parapluie of parasol te dragen zooals het andere geslacht. Stemmig lagen de armen over elkander voor het middel, den zakdoek in eene, regen- of zonnescherm in de andere hand. Wijzen met uitgestrekten arm of scherm gold voor gansch onbetamelijk. Die eerwaardige witte vrouwenschedels, die men thans in zoo grooten getale ziet (vooral zomers in de pensions) waren toen onbekend. Gehuwde dames droegen veelal mutsen met gekleurde linten, en begon de sneeuw der jaren op haar hoofden neder te dalen, dan schaften zij een *tour* aan, anders gezegd een front, van de haarkleur harer jeugd. Zwart haar werd het meest bewonderd; vlas- of strookleurig werd niet goedgekeurd, en rossig was bijna veracht. Pommade en cosmétique waren dan ook onmisbaar; daarmede werd de haardos donkerder gemaakt en gladgestreken, tot hij glimmend als een lederen kapje om het hoofd zat.

Het mannelijk geslacht ging uitsluitend in laken, liefst zwart, gekleed. Tweed en andere grijze stoffen waren onbekend; steeds droeg men gekleede jassen, hooge hoeden en altijd handschoenen. De broek was veelal van sous-pieds voorzien, die er zelfs aangenaaid waren. Oudere heeren vertoonden zich nog veel op straat in gekleede rokken, en witte dassen waren lang niet zeldzaam. Daarbij glad geschoren, of ook met kleine bakkebaardjes of een ringbaard. Knevels begonnen eerst te verschijnen en werden nog niet algemeen met een goed oog aangezien. Lange baarden droegen alleen de sapeurs, die vóór het regiment uit marcheerden.

In den burgerstand kleedde het vrouwelijk geslacht zich nog ietwat stemmiger dan hoogerop. Meiden, oud en jong, waren als meiden gekleed, met knipmutsen, jakken en zwarte »everlast" rokken; zij werden aangesproken, ook door haar consorten, als »meisje" of »vrijster", niet met »juffrouw", 's Zondags in japonnen, die ze ook wel jassen noemden. Geen nieuwmodisch gekapte hoofden. Een meid voor een jonge dame aan te zien, wat nu wel gebeurt, was toen geheel onmogelijk.

De uniformen verschilden veel van de tegenwoordige. Niemand kon een infanterie-officier, met zijn rok met lange panden en zijn stijf tegen het lijf gekneld degentje, dat in klein tenue door een gat in de lange jas stak, voor een cavalerist houden. De hooge stijve kraag en de opslagen der infanterie waren wit, die der artillerie rood. 's Zomers werden witte broeken gedragen en 's Zondags steken met pluimen van zwarte hanenveeren. Een wespentaille, met de daarvan onafscheidelijk breede heupen, werd toen een mannelijke schoonheid geacht, en sommigen onzer jonge officiertjes brachten het daarin zoo ver, dat menig jong meisje jaloersch kon zijn op hun lief figuurtje. Bij de officieren der veldartillerie en der cavallerie was het *ton*, de sabel onder den linkerarm recht vooruit

te dragen. De manschappen der infanterie, ook gerokt in parade-tenue, droegen een soort van wollen worsten op hun schouders, wingsen genaamd (Eng. wings = vleugels) van dezelfde kleur als de pompon. Zij hadden wit lederen koppels, gekruist over de borst, waaraan sabel, patroontasch en bajonetschee hingen. Hun groote, bloempotvormige schako, met geschubden koperen stormband, was versierd met een grooten wollen pompon, wit voor de infanterie, rood voor de artillerie en genie. Bij het laden van het vuursteen-geweer, dat in twaalf tempo's geschiedde, werd het bovenste van de patroon afgebeten, de lading in den loop gedaan en met den laadstok naar beneden geramd.

In den tijd, waarvan hier sprake is, bezaten de straten nog geen naambordjes en slechts enkele hadden klinkerpaden en trottoirs, maar alle groote huizen hadden stoepen van hardsteen en met steenen of houten palen er voor, door kettingen (die de straatjeugd voor schommels gebruikte) vereenigd. Geen huis zonder spionspiegeltje. Vóór vele huizen stonden nog boomen. Er was kort te voren een tijd geweest, dat zij in bijna alle straten te vinden waren, en hoezeer zij tot de schoonheid en schilderachtigheid van het stadsgezicht bijdragen, kan men elders nog in vele plaatsen zien. Maar wat het aanzien onzer straten niet verfraaide, waren de varkensslagerswinkels, waarvoor de varkens, aan een achterpoot gebonden, soms bij tweeën en drieën den dood lagen af te wachten, dien zij in het aan de straat open voorhuis ondergingen! Dit zelfs in de Burchtstraat, vóór de tegenwoordige Bodega.

De winkels waren meer dan eenvoudig, zoowel uiterlijk als innerlijk. Evenals de heerenhuizen, hadden de betere winkels vensterruiten van hoogstens een halven meter grootte. Spiegelglas was hier nog geheel onbekend. Van Gils, die een galanteriewinkel hield op den hoek van de Broerstraat (nu Bahlmann), was de eerste, die iets grootere ruiten en het opschrift *Prix Fixe* aanbracht, want dingen was nog vrij algemeen. Dames »winkelden" weinig. Men liet de zaken thuis komen, om daaruit een keus te doen. Maar die keus was niet groot en beperkte zich tot het artikel »Duitsche knoei", die goedkoop had behooren te zijn, doch over het algemeen toch duur genoeg verkocht werd. 's Avonds was er geen noemenswaardige verlichting in de winkels, hoogstens een paar olielampjes, het was er dan bepaald somber.

De stedelijke verlichting bestond in vrij ver uit elkander geplaatste olielantaarns, die aan touwen met katrollen over de straten hingen, ook wel hier en daar aan een ijzeren arm tegen de huizen of boven op een paal aangebracht waren. Verkondigde de almanak maneschijn, dan werden zij niet aangestoken. In den voormiddag plachten de lantaarnaanstekers met een berrie rond te gaan, om de lampen af te halen teneinde ze schoon te maken. 's Avonds om 10 uur begonnen de vier klepperlieden, aan wie ons nachtelijk welzijn was toevertrouwd, hun rondes, in lange

jassen, een karpoetsmuts op het hoofd, een sabel op zijde, een klep in de eene, een piek in de andere hand, en met den welbekenden roep: »Tien uur het de klok", enz. Zoo ging ieder uur elk eenmaal zijn wijk rond, daarna terug naar het Stadhuis, waar zij in de wachtkamer zaten te dommelen, totdat het tijd was, om weer rond te gaan. Toch hoorde men nooit van inbraak of diefstal. Brand was hoogst zeldzaam; ik herinner mij slechts één enkelen. Hij greep plaats bij den hr. R. in de Snijderstraat. Daags werd de orde gehandhaafd door een *santa hermandad* van vier politieagenten, dienders genoemd. Dezen droegen hooge steken dwars op het hoofd, echte driemasters, lange klepjassen en een stevigen rotting, met welker vermaningen de straatjongens nogal eens kennis maakten. Daarbij een infanteriesabel, aan een zwart lederen bandelier over den schouder gehangen, doch deze behoefde nooit de schede te verlaten.

De medische faculteit bestond toenmaals uit omtrent tien Aesculapen, waarvan sommigen artsen waren, anderen chirurgijns. Deze laatsten wijdden zich aan bevallingen en de toen nog veelvuldig voorkomende periodieke aderlatingen. Een gedeelte van het bloed werd daarbij in een soepbord opgevangen en den volgenden dag in geronnen staat, met het bloote oog terloops bekeken. Drie of vier der heeren doctoren hielden een eigen rijtuigje. Er werden nog veel recepten geschreven en een drankje in een vrij groote gebefde flesch met gebruiksaanwijzing, was een onvermijdelijk gevolg van een doctorsvisite. Voor aangename afwisseling somtijds ook wel poeders en verzilverde of vergulde pillen. Tandartsen bezaten wij niet. De verpleging onzer tanden werd waargenomen door den Kleefschen tandmeester Lehman Josephson, die daartoe op geregelde dagen in de stad kwam, gewapend met een grooten, zwart fluweelen zak, vol rammelende stalen instrumenten, benevens een zakje chocolaadjes, waarop hij de kinderen tracteerde. Te Kleef bezat deze dentist een aardige verzameling van oudheden, schelpen en andere naturaliën. Kunsttanden waren in die dagen nog weinig of niet in gebruik en menigeen betreurde, dat het wisselen der tanden niet op vijftig-, in plaats van op tienjarigen leeftijd plaats greep.

Opvallend is het, hoe het architectonisch karakter der stad in de laatste jaren bij den dag verandert. De vroeger zoo talrijke kleine woninkjes verdwijnen, de ouderwetsche heerenhuizen worden veranderd in winkels, met nieuw-modische puien. Gedeelten, vroeger als achterbuurten beschouwd, worden thans doorsneden door aanzienlijke winkelstraten. En niet alleen in het voorkomen der stad, ook in haar bevolking is een merkbare verandering gekomen. Nijmegen verdiende vroeger den naam van Pensionopolis; het was het aardsche paradijs van gepensionneerden, die daar hun aardsche loopbaan eindigden, in de zalige verwachting van hier eenmaal als tweede-luitenants weder op te staan. Ik kan mij den tijd herinneren, dat wij niet minder dan elf gepensionneerde generaals rijk waren, mannen,

die het overwinnende geschut van Napoleon op alle slagvelden van Europa, van Cadix tot Moskou, hadden hooren donderen. Daar waren de generaals van Balveren, Diepenbrugge, Dolleman, de Favauge, Howen, Kuijtenbrouwer, Paravicini di Capelli, van de Poll, Schepern (uitgesproken Sjiperne, een Zwitser), de overigen zijn mij ontgaan. Hoewel hier ook thans nog aan gepensionneerden geen gebrek is, zulk een escouade kunnen wij niet meer monsteren. Het wil mij voorkomen, dat met den ouden staat van zaken ook het oude ras van Nijmegenaars verdwijnt. Maar zelden meer hoort men onder het volk het lijmerige gemoedelijke Nijmeegsch spreken. De oude spelen der straatjeugd, de oude liedjes, zijn vergeten of verbasterd. Aanzienlijke geslachten, die hier eeuw in eeuw uit gewoond hadden, zijn òf uitgestorven òf naar elders vertrokken. Vooral onder den hier gevestigden adel is dit opvallend. Verdwenen in de laatste halve eeuw zijn de van Bijlandts, de van Wassenaers Catwijck en de van Wassenaers Pancras, de Schenks van Nydeggen, de de Royes van Wichen, de van Renesses van Wilp, de van Balverens, de Hacforts, de Singendoncks, de Mackay's, de Sweerts de Landas (de beide laatste althans in de mannelijke linie). Verdwenen ook zijn tal van niet-adellijke oud-Nijmeegsche regeeringsgeslachten: de de Bruijns, de van den Steen's, de de Beijer's, de de Man's, de van den Bergh's, de van der Brugghen's, de Pieck's en zooveel andere.

Wat de tweede helft der 19e eeuw ons gebracht heeft, in de plaats van de boven aangestipte verouderde toestanden, weet iedereen en de meesten verheugen zich er in.

> Andre Zeiten, andre Vögel,
> Andre Schnabel, andre Lieder.
> Sie gefielen mir vielleicht,
> Wenn ich andre Ohren hätte.

Dat ik er geen onbegrensd behagen in schep en niet kan medegevoelen in die weltevredenheid, is een mijner vele fouten, of wel ligt aan mijn leeftijd. Immers zooals Maerlant zegt: »De mensch gaet opwaert tote seventich jaeren." Dan gaat hij langzamerhand »suffen ende raesen", en klemt zich vast aan het verledene; »hi priset dat daer was, het heden dinct hem gedwas." Maar een nog veel wijzer man dan Maerlant zeide reeds duizenden jaren vroeger: »Ende zeght niet: Wat is er dat de vorige daegen beter geweest syn dan dese? Want ghy soudt sulcx niet uyt wysheid vraegen." Zoo sprak, in de Prediker, de wijze Koning Salomo.

En wat ging er nu wel om in dat stadje, welks dagelijksch leven ik boven met enkele toetsen aanstipte? Ten einde die vraag te beantwoorden, neem ik ter hand het »Algemeen Overzigt betreff. Gemeente Aangelegenheden dezer stad, van 1840 tot en met 1850," door den 1sten Stadssecretaris C. C. Haverkamp. Daarin vind men een beknopt

overzicht van den toestand van Nijmegen, in het midden dier eeuw, die in den nacht van aanstaanden Maandag op Dinsdag bij het verleden gevoegd zal worden. Slaan wij die bladzijden na, dan ontdekken wij het volgende:

In 1850 bestonden te Nijmegen 4 bierbrouwerijen, 4 blauwververijen, 3 Eau de Cologne-fabrieken, 5 kaarsenmakerijen, 1 katoendrukkerij, 2 likeurstokerijen, 8 leerlooierijen, 2 olieslagerijen, 5 sigarenfabrieken, 12 tabaksfabrieken, 1 zeepziederij en zeepmakerij, 2 zoutziederijen, 3 korenwindmolens, 1 koren- en pelmolen, 1 koren- en oliemolen, 1 koren- en runmolen en 1 runmolen. Allen werkten hoofdzakelijk voor de behoefte in de gemeente en gaven werk aan een totaal van 270 arbeiders. Tusschen 1840—1850 werden vier vergunningen door ingezetenen dezer gemeente aangevraagd, tot het daarstellen van stoomwerktuigen in hun fabrieken. Van deze werden er 2 geweigerd en 2 verleend, doch slechts 1 kwam tot stand, nl. in de zeepziederij van J. van der Heijden en Zoon, in de Begijnengas, waar het diende tot het heet maken van water.

Vervoermiddelen. Deze bestonden op 1 Jan. 1851 in een postwagen Nijmegen—'s-Hertogenbosch; 1 Nijm.—Kleef; 4 diligences Nijm.—Arnhem, 1 Arnhem—Nijmegen. — Behalve deze waren er 46 vrachtkarren en wagens, die het vertier bevorderden met de gemeenten in Over-Betuwe, het Rijk van Nijmegen, Maas en Waal, Noord-Brabant, Limburg en Kleefsland. Eenige reden dagelijks, andere 1 of 2 maal in de week, op gezette dagen, meestentijds 's Maandags.

Het vervoer te water werd verricht door 2 stoombeurtschepen Nijmegen—Rotterdam, 10 stoombooten der Nederlandsche Maatschappij Rotterdam—Mannheim, die hier 163 maal aanlegden; 5 stoombooten der Maatschappij Nederlanden en Midden-Rijn, die hier 51 maal aanlegden; 4 beurtschepen Nijmegen—Amsterdam; 3 Nijmegen—Rotterdam; 2 Nijmegen—'s-Gravenhage; 2 Nijmegen—'s-Hertogenbosch; 2 Nijmegen—Groningen; 2 Nijmegen—Deventer. De beurtschepen op Amsterdam en Rotterdam deden de reis 46 maal; die op 's-Gravenhage 31 maal; op 's-Hertogenbosch 50; op Groningen 21; op Deventer 50 maal. Bovendien waren er 10 marktschuiten, die op marktdagen van verschillende plaatsen boven en beneden de rivier marktbezoekers aanbrachten. Ook was er één marktschip, dat op Tiel voer.

De *veestand* in 1850 bedroeg 4 hengsten, 149 ruinen, 345 merriën, 16 veulens; 8 stieren, 68 slachtossen, 1044 koeien, 428 kalveren; 123 ezels; 396 varkens; 187 geiten; 3 bokken; 3200 kippen; 120 eenden. Het getal bijenstokken kon geschat worden op 650 stuks, die 2400 stuks opleverden.

Vergelijkt men bovenstaande getallen met die van 1899 (de laatste gegevens, waarover wij beschikken kunnen), dan ziet men, hoe het karakter

van Nijmegen in die halve eeuw veranderd is. Van een akkerstadje is het een, wat zal ik het noemen? een luxe stad? geworden, waar duizenden aan den avond van een werkzaam, woelig leven, de zeilen strijken, hun scheepje op het droge trekken en een rustigen ouden dag komen zoeken en, laat ons hopen, vinden. Dus, terwijl men in 1850 met een bevolking van 21.540 een totaal van 514 paarden bezat, had men in 1899 met 42.857 slechts 643 paarden. De karrepaarden zijn grootendeels verdwenen. Hetzelfde met de ezels. In 1850: 123, thans 34. Het rundvee stond in 1850 op 1648, in 1899: 2011. Dat ligt hoofdzakelijk aan meer melkkoeien, die van 1044 op 1560 kwamen. Geiten namen ook af: 1850 kende hier 187 geiten, nu zijn er 170, doch de 3 bokken van toen groeiden aan tot 15. Varkens zijn sterk toegenomen: tegenover de 396 van 1850, staan er nu 2450. Pluimvee kwam van 4320 op 5335. In 1850 hield men hier 650 bijenkorven, in 1899 slechts 42. Derhalve, achteruitgang op de geheele lijn van het boerenbedrijf. Het landelijke element verdween, en natuurlijk. Die akkers, die onze grasburgers van 1850 plachten te bebouwen, zijn straten, pleinen, tuinen geworden:

Jam pauca aratro jugera regiae
.... Moles relinquunt.

En nu de vooruitgang. Bovenaan staan de spoorwegverbindingen, die iedereen kent en gebruikt, en niettegenstaande die machtige concurrentie hebben wij nog 12 stoombooten, die meestal dagelijks varen, 93 vrachtwagens, die op 55 plaatsen rijden, vele driemaal in de week en 10 marktschuiten. Alleen de diligences en postwagens zijn den weg naar het teniet gegaan, die vóór hen werd betreden door draagkoetsen, rolwagens, bolderwagens en andere *chi va piano va sano* gelegenheden.

Eindelijk konden wij in 1899 tegenover dat ééne stoomwerktuig van 1850 stellen 32 fabrieken en ondernemingen van nijverheid, die te zamen 33 stoomwerktuigen gebruiken, benevens 19, waarin uitsluitend gas als drijfkracht wordt gebezigd. Mij dunkt dus, dat, indien onze stad in de nu aangebroken eeuw evenzeer vooruit gaat, als zij het in de tweede helft van de 19e gedaan heeft, en ik wensch het haar van ganscher harte toe, dat dan zij, die na ons komen, in dat opzicht althans, geen billijke reden tot klagen zullen hebben.

Aanvulling.

HOLLEDOORN.

Na het lezen van Dr. Knapperts zaakrijk geschrift *Folklore,* herroep ik het vermoeden, omtrent den oorsprong van den naam Holledoorn, door mij uitgedrukt op bl. 147. Ik ben nu geneigd te vermoeden, dat deze streek haar naam verschuldigd is aan een boom, gewijd aan de godin Holle. »In de buurt van Wertheim", zegt Dr. Knappert, bl. 235, noot 2 »staat een »frau Hollenbaum", en elders leest men: »an frau Hollenbaum, da stehet ein Mark". Men zal dan echter niet aan den gewonen doornstruik moeten denken, maar aan den eglantier, wilde roos, *rosa canina,* die in het Duitsch ook *hagedorn* heet. »Sie wächst besonders gern da, wo früher heilige Haine standen, oder an Plätzen, die einst zu Opfer- und Begräbnissstätten gedient haben. Sie heisst noch in manchen Gegenden, z. B. am Niederrhein: Friggdorn (Friggadorn)". Von Perger, Deutsche Pflanzensagen, bl. 235. En zegt Prof. Symons, in de Gids van Juli 1883, bl. 19: »volgens het oordeel van gezaghebbende mythologen, hetwelk ik deel, zijn de Noordsche Frigg en Freya vertakkingen van eene Duitsche godheid, die als Fria, *Holda* (Holle) en onder andere namen verschijnt". Sprekende van den Hollenbaum zegt Dr. Knappert t. a. p. »Nog heden verzamelen de heksen zich gaarne onder zulke boomen". Grimm Deut. Mythol. 4, S. 878. Nu heeft onze Hollendoorn niet den naam van een heksenvergaderplaats te zijn, maar toch werd vroeger (nog?) gezegd, dat melkvrouwen, die de melk met water aanlengden, na haar dood in de Holledoorn spookten. Ook dat bijgeloof brengt ons weder tot Holla terug, die eenigermate godin van de veeteelt en het akkerbouwbedrijf en daarmede dermate vereenzelvigd was, dat zij zelfs van een koestaart voorzien werd voorgesteld. (Knappert, t. a. p.). Mij dunkt deze verklaring van den naam Holledoorn is meer aannemelijk, dan de vage gissingen, die ik op bl. 147 uitsprak.

PENSCHETSEN

uit

NIJMEGEN'S VERLEDEN.

DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

Gemeente-Archivaris.

Derde en laatste Bundel.

GYSBERS & VAN LOON

BAKKERSTRAAT 7 a

ARNHEM

1966

NIJMEGEN. — FIRMA H. TEN HOET. — 1904.

„It may be said, that the past is not in our possession; that we are sure only of what we can realise, and that the present and future afford enough contemplation for any man. But those who argue thus, argue against their better instinct. We take an interest in all that we can understand, and in proportion as we enlarge our knowledge, we enlarge *ad infinitum* the sphere of our sympathies."

LEIGH HUNT, the Town.

INHOUD.

	Blz.
De Almanakken van den Nijmeegschen magistraat	1
Geschiedenis van een Weg en van een Vaart	6
Nicolaas van Helt Stocade	17
Naweeën van het Nijmeegsche Vredecongres	23
De Augustijnenkerk in de Begijnengas.	30
Het oudste Rekenboek der stad Nijmegen	33
Nijmegen in de laatste dagen van het Fransche Bewind . .	46
Het dorp Beek	53
Een paar bladzijden uit het vorstenleven in de zestiende eeuw.	61
Moraliseerende Uithangborden	66
Het planten van den Vrijheidsboom op de Markt, Zondag 30 November 1794	70
De Winsseling.	76
Journaal van een Reis gedaan in 1797	83
Bidkapellen buiten onze Stad.	90
Thee, Koffie en Chocolade (Tweehonderd jaar geleden). . .	98
De Dierenwereld te Nijmegen.	106
De Nijmeegsche Broederschappen	115
Nog een oude Nijmeegsche Almanak	124
De overwinning bij Niftrik en de Kapel aldaar	132
Hendrik Heuck, de uitvinder van de Gierbrug	139
Onze Dienstboden uit het Verleden	147

	Blz.
Langs de Waal in 1733	155
Per Beurtman van Nijmegen naar Rotterdam in 1783 . .	160
Het Verleden onzer straten	164
De Straatverlichting	173
Een Vade-Mecum van het Nijmeegsche Garnizoen in 1750 . .	177
Ubbergen.	183
Oude Publicaties	198
De Volmaakte Geldersche Keuken-Meyd	207
Nieuwjaar en oude Nieuwjaarsprenten	216

De almanakken van den Nijmeegschen magistraat.

Het is in het jaar van gratie 1545, dat wij voor het eerst vernemen, dat te Nijmegen op stadskosten almanakken aangeschaft worden, ten behoeve van de kanselarij. Sybert, de stadsvoetbode, was in het eind van dat jaar naar Arnhem gezonden met een boodschap en bracht toen vijf »almenaecken" mede ten behoeve van het raadhuis, waarvoor hij 18 st. ontving. Weinige jaren later placht men ze in Keulen te gaan halen. Dat kan zijn reden daarin gehad hebben, dat Nijmegen tot het aartsbisdom Keulen behoorde en zich dus naar den Keulschen kalender had te regelen met de feestdagen, enz. Denkelijk waren die almanakken dan ook niet veel meer dan kerkelijke decretoriën of kalenders, zooals die wel aangetroffen worden in brevieren, getijdeboeken en missalen, waarin de feestdagen met roode letters gedrukt zijn. Van 1551 af kwamen jaarlijks »nae alder gewoente" de almanakken, »groet ende klein", uit Keulen. In 1560 haalde men van daar »diverse almenacken ende boickens", waarvoor 12 st. werden betaald, en in 1564 »schrieffalmanacken voor de cancellarij" à 3 st. het stuk, benevens voor 8 st. almanakken en »pronosticatien". Schrijfalmanakken waren kalenders, met wit papier doorschoten, om aanteekeningen te maken. Onder prognosticatiën verstond men voorspellingen; deze werden in bijna alle almanakken gevonden, waarvan zij, met de leer der gezondheid, het meest gelezen gedeelte vormden. Gewoonlijk waren die voorspellingen zonder bijbedoeling uit de lucht gegrepen, doch dat zij niet altijd een onschuldige strekking hadden, bewijst een brief van den Raad van State aan Philips de Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Gelderland, dd. 16 Febr. 1547. Dat schrijven handelt over »sekere pronosticatie geprent bynnen der stadt Nijmegen", waaromtrent wordt opgemerkt, dat zulke schrifturen niet alleen »curious verboden" waren, maar dat dit geschrift daarenboven inhield onbehoorlijke en scandaleuze zaken tegen den geestelijken stand en, naar het scheen, gemaakt was om »het gemeine volk tegen de overheyt op te

reuren." Men verzocht derhalve die van Nijmegen dit werkje te verbieden, den drukker te straffen en te corrigeeren, in dier voege, dat anderen een voorbeeld daaraan zouden nemen en zich wachten dergelijke boekjes te drukken. Zeer zeker zou de Keizer, indien het te zijner ooren kwam, geenszins met deze zaak tevreden zijn.

Ten jare 1564 vinden wij voor het eerst, dat de almanakken hier ter stede gekocht worden. Toen leverde Henrick van Sevener, boekbinder, aan de kanselarij o. m. »3 scrieffalmenack", benevens zes andere. Maar de twee volgende jaren kwamen zij weder uit Keulen, in 1565 ten getale van 36 exemplaren. — »Den 20 Dec. 1570 Daniel gelevert op de cancelrye Ambrosij almenacken ende schrijffalmenacken." Eerstgenoemde waren Deventersche almanakken, die toen groote vermaardheid genoten, want Ambrosius was niemand minder dan »D. Ambrosius Magirus, een liefhebber der natuerlicker consten, medicus ende physicus te Deventer, op de universiteyt in licentiatie" gepromoveerd, die toen reeds vele jaren lang almanakken uitgaf, welke door geheel Nederland gretig gekocht en bestudeerd werden. Zoo sleten nog in 1596, blijkens aanteekeningen uit dien tijd, »een craemer uth die Twente 375, een man van Emmerick 41, Berendt die bode 1000 ende Lambert Barthelse, boeckvercooper te Sneeck, 523 exemplaren van den almanack, bij Johan Evertsz. Cloppenborch, te Deventer, gedruckt."

Het rekenboek van 1572 geeft een uitvoerige opgave omtrent de in dat jaar gekochte almanakken. Er werden toen genomen „almenacken mit gebeent papier", à 4 st. het stuk, en „6 schrieffboickens om mit die griffel daerin tho schrijven, mit almenacken" eveneens à 4 st. het stuk. Onder »gebeent papier" verstond men waarschijnlijk, dat ivoor- of beenachtig gesatineerd papier, waarop men potloodschrift met vocht kon verwijderen, dat nog eeuwen later in zakboekjes aangetroffen werd. Griffel beteekent in het algemeen schrijfstift, kan ook wel voor potlood gebruikt zijn. In 1573 werden almanakken en practica's gekocht niet alleen voor de secretarissen, maar ook voor »de stadt dienres" waaronder men moet verstaan stads-timmerman, —metselaar, —smid, —leidekker en dergelijke bazen. Practica was de algemeene benaming van boekjes van enkele bladzijden, die aanvankelijk afzonderlijk uitgegeven werden, later in de almanakken een plaats vonden. Zij bevatten raadgevingen voor 's menschen gezondheid in verband met den invloed, dien de planeten op de verschillende lichaamsdeelen geacht werden uit te oefenen.

De Nijmeegsche boekverkooper Daniel van Tryst leverde in 1575 almanakken »mit pampier gebonden ende mit ledige blader." In 1578 is er weer wat nieuws: »4 groote practica, een langenn almenack op die cancellarye, item 1 Nostradamus"; in het volgende jaar een »Nostradamus in Francoys". Michel de Nostre Dame, beroemd astroloog werd in 1503 te St. Rémy, in Provence, geboren en stierf in 1566. Hij schreef

Centuriae Propheticae, een reeks van voorspellingen in dichtmaat, die voor orakels golden en eeuwen lang een plaats in almanakken vonden, waar zij, als visioenen uit de Openbaring, op den geest van boeren en dergelijken een overweldigenden indruk bleven maken. Zoo gebeurde het meer, dat almanakschrijvers levende dooden werden; hun geest bleef rondwaren in de jaarlijksche ephemeriden, eeuwen nadat het lichaam te ruste gelegd was, zooals b.v. het geval was met Don Antonio Magino, Don Origanus, John Partridge en anderen. Laatstgenoemde, de Londensche almanakmaker, was een komiek voorbeeld van zulk een schim. Hij had in zijn almanak voor het jaar 1708 den dood van Lodewijk XIV voorspeld, waarop de satirieke Swift, in het tijdschrift *the Tattler*, den dood van Partridge op 28 Maart 1708 voorzeide. Toen de tijd gekomen was, waarop Partridge volgens deze profecie moest sterven, beweerde Swift, dat de almanakmaker ook werkelijk overleden was. Partridge hield vol, dat hij nog leefde. »It is a cheat", schreef hij, »and he a knave that did it". Maar vrienden van Swift beweerden even hardnekkig het tegendeel en hielden zich verontwaardigd over de onbeschaamdheid van den overledene, die niet wilde weten, dat hij dood was, en zich fatsoenlijk laten begraven. Hardnekkig bleef Partridge bij zijn weigering tot in 1715, toen hij eindelijk toch den weg van alle vleesch ging. Maar als almanakmaker was hij overleden in 1708; volgens de spotvogels was de almanak van dat jaar de laatste, die werkelijk van hem uitging. Dat verhinderde niet, dat tot het eind der 18e eeuw de *Merlinus Liberatus* en andere almanakken jaarlijks onder den naam van Partridge plachten te verschijnen.

Crescit eundo; de aankoop van almanakken voor het stadhuis bleef steeds toenemen. Van vijf in 1545 was men in 1588 reeds tot 51 gestegen, die door den Nijmeegschen boekverkooper Johan van Ravenstein, à 2 st. het stuk, voor de heeren en dienaren geleverd werden. Maar daar waren er onder met klampen beslagen, wier prijs men niet kan nagaan, daar deze tezamen met andere voorwerpen opgegeven is. Almanakken »in kalveren ombschleegen gebonden sinde" verschijnen in 1591.

Na de reductie der stad kwam, met andere Hollandsche gebruiken, ook de gewoonte hier in zwang, dat boden, boekverkoopers en anderen den heeren van den raad almanakken vereerden en daarvoor een recompens ontvingen, die den prijs van het geschonkene ver overtrof. Zoo werd den 20en Jan. 1592 »betailt per ordonnantie mijner heerenn aen einen baede, kommende van (blanco), die minheerenn van den raide mitt almanaicken tott einen nijhen jaere vereert hadde, *f* 5". In het rekenboek van het volgende jaar: »Voor almanacken ende prognosticatien over de jaeren 1593—94, aen mijn Heerenn uyt Deventer gezonden", ontvangt de boekdrukker aldaar, »in recompens van zijn nieuwjaer, *f* 12". En zoo gaat dat dan jaarijks met verschillende personen, o. a. in 1610 »de boden van S. E." (prins Maurits).

»Sekere cleefalmanacken" worden in 1597 bij een stadgenoot gekocht; dit waren plakalmanakken, die, op bordpapier bevestigd, „tott koopmansgerijff in de comptoiren" en ook in de kanselarijen werden opgehangen. Het jaar 1611 bracht weder wat anders: zeker ongenoemd persoon ontontving *f* 12, »in recompens van sijn vereeringh van eenige gedructe exemplaren van sijn kalender perpetuweel". Was Adrianus Metius misschien die ongenoemde? Door dezen Franekerschen hoogleeraar was immers in 1609 te Amsterdam in het licht gegeven, een »Eeuwighe Handtcalender, in hetwelcke gheleert wordt eeuwichlijck alle de Feestdaghen des Jaers, soo beweechlijck als onbeweechlijck, mitsgaders de Lunatien ende Waterghetijden, op een nieuwe manier, door de leeden der vingheren des handts te rekenen ende te tellen."

Niettegenstaande het bezit van deze »Kalender Perpetuweell" bleef men voortgaan jaarlijks nieuwe kalenders aan te schaffen, waarbij de algemeene toename der weelde zich ook liet gevoelen. Niet minder dan *f* 65 werd in 1667 betaald „voor leverantie van almanackjens met memorieboeckjens in gemermelt (gemarmerd) vergult leer, met silvere sloten." Dat was nog slechts het begin van de overdaad. In 1681 kwam men reeds tot »30 almanacken met tafelboecken (memorandumboeken) in silver beslagh, ijder 70 st., totaal 105 gl., benevens 30 comptoir-almanacken mit wit papier [er] tussen, ijder 10 st., en nog »groote almanacken mit schrijffpampier". In 1684 betaalde men een zilversmid *f* 200 – 16 st. »voor het beslaen van verscheiden almenakken", en dergelijke posten kwamen jaarlijks terug, nu eens meer, dan eens minder. Voor de verandering werd in de raadsvergadering van 2 Jan. 1702 door HaarEd. en Achtb. goedgevonden, dat in plaats van alle drie jaren aan den magistraat, secretarissen en stadsrentmeester zulk een kostbaren almanak te schenken, voor elk hunner, alsmede voor het Stadhuis, zouden gekocht worden „de Placaetboeken, ingebonden zijnde, onlangs van den raadsheer van Loon in 't licht gegeven". Dat was het Groot Geldersch Placcaatboek, in 1701–1703 te Nijmegen in druk verschenen. Vervolgens kwamen er weder almanakken: 37 in 1707 à *f* 111. In 1709: »Aan twee heeren van de regeering, in plaats van een almanak, *f* 118–10;" 1718: »Aan den heer borgemeister van den Bergh voor en in plaatse van 20 almanakken *f* 280."

Nog mooier volgt. Den 24 Dec. 1721 besloot de raad »aan leden van den raad en secretarissen dezer stad, alle drie jaren gewoon zijnde een almanak te krijgen, met omloop van dit jaar te geven een almanak *met goud beslagen.* En vermits die voorss. almanacken meerder als het gewoonlijke, sijnde ordinair vijfftien guldens, sullen monteren, is vastgesteld, dat in sooveele jaaren voor het toekomende geen andere sullen worden gegeven, totdat die meerdere somme wederomme sal wesen ingekort. En soo durende die tijd inmiddels eenige van opgemelte leden kwamen

te sterven, sal van hun tractement worden ingehouden sooveel soms, als op voors. almenacken nogh sal overig wesen; blijvende aen alle leden vrij off sulcke almanacken, off alle jaer vijfftien gulden daarvoor te trecken." Overeenkomstig dit besluit werden zij het volgende jaar geleverd: »Aen Matthijs Dier voor leverantie van d'aelmenacken met haer toebehooren, **3606 gl. — 2 st. – 8 d.**" *)

Adus het stedelijk rekenboek. Op het eerste gezicht van dezen verbluffenden post is men geneigd aan een schrijffout te denken. Maar neen; uit de optelling blijkt, dat dit hooge bedrag wel degelijk bedoeld en bij het afhooren der rekeningen goedgekeurd is. Het staat te lezen op fol. 90 verso van het rekenboek over 1722.

Daarmede was dan ook het toppunt bereikt. Den 31 Jan. 1731 werd een besluit genomen, dat alle raadsleden, die sedert de resolutie van 1721 aangekomen waren, in plaats van den gouden almanak een equivalent van *f* 100 zouden ontvangen. En daar bij besluit van 27 Dec. 1730 het tractement der raadsheeren met *f* 55 's jaars was verhoogd, zouden voortaan geen almanakken, met goud of zilver beslagen, noch de equivalenten daarvan meer worden verstrekt. Den 1 Febr. 1736 werd besloten in het vervolg geen comptoir- of andere almenakken aan den raad, richter of secretarissen meer te leveren, maar in plaats daarvan het tractement van allen te verhoogen met een één pistool of *f* 9—9 st. En daarbij bleef het, totdat na de inname der stad door de Franschen in 1794, al dergelijke oud-wereldsche instellingen voor goed werden weggevaagd.

*) Zulk een almanak was aanwezig in mijn vaders kabinet. Het was een boekje iets kleiner dan het „Zakboekje van Nijmegen" en gebonden in zwart chagrijn. Midden op den omslag, aan den voorkant, was het stadswapen aangebracht, in laag relief in goud gedreven. Verder waren er gouden hoeken aan en een sluiting, waardoor een stevig gouden potlood ging.

Geschiedenis van een Weg en van een Vaart.

De plaats, waar tegenwoordig het dorp Elst in de Overbetuwe ligt, was reeds bewoond door de Romeinen, en in de 7de eeuw, onder den naam van villa Eliste, een dorp van eenige beteekenis. Meinerswijk komt voor in 814, de Praast in 834, Lent in 1172. Het is hoogst waarschijnlijk, dat een weg deze oude plaatsen met elkander, alsmede met Arnhem en Nijmegen verbond. Geen gebaande weg evenwel, hoogstens een landweg, die een gedeelte van het jaar onder water stond.

Teneinde verbetering in dezen toestand te brengen vergunde de Roomsch koning Hendrik VII zijn leenman graaf Reinald van Gelre, op diens verzoek, den 19 Sept. 1310, op eigen kosten dwars door de Betuwe, tusschen Nijmegen en Arnhem, een dijk of opgehoogden weg op te werpen ten behoeve van reizigers, en een grift daarnaast te doen graven ten bate van de scheepvaart. Tot dekking der kosten van zulk een groote onderneming werd den Graaf toegestaan aldaar een tol te heffen.

Of de Vorst van deze vergunning gebruik heeft gemaakt weten wij niet; bij het zwijgen van kronieken en bescheiden hangt een nagenoeg ondoordringbare duisternis over deze zaak. Pogingen om den weg te verbeteren werden later in de middeleeuwen aangewend, maar de vaart wordt nooit genoemd. Wij hooren alleen van den weg. Zoo reden op Dinsdag na Reminiscere 1447 een paar raadsvrienden van Arnhem naar Bemmel, „om daer te vercallen mit den van Nijemegen van den wege tusschen Arnhem ende Nijmegen te maecken." Nogmaals kwamen Vrijdags na St. Katharina 1470 de burgemeesters van Arnhem naar Elst, met „ons gen. Heren vrienden, teghen den van Nijmegen, om te bespreken den wech tusschen Nijmegen ende Arnhem." Een eeuw later was men nog niet veel verder. Op Vrijdag na St. Jans geboorte 1563 gingen weer twee Nijmeegsche raadsleden naar onzen genadigen heer den Stadhouder „om die straet tusschen Arnhem ende Nijmegen te maecken", en in 1567 werd „die reparatie van den wech tusschen Lent ende Arnhem geaccor-

deert." Maar die reparatiën schijnen weinig verbetering gebracht te hebben. Gingen onze heeren van den raad in de 16de eeuw naar Arnhem, dan namen zij slechts zelden hun weg over Lent en Elst. Liever voeren zij naar Bemmel, van waar zij zich op een kar naar Huissen en zoo verder naar Arnhem lieten rijden. Dat wordt door veel posten in onze rekenboeken geboekstaafd.

Den 13 Aug. 1534 maakte hertog Karel een verordening ten opzichte van het graven eener landwetering. »Alsoe", zegt hij in den aanhef, »eyn mennichvoldighe lange tijt van jairen heruwarts die landtweteronge van Averbetuwe ongegraven gebleven, waerbij dieselve onse lantschap in groiten verderfflicken ind onverwynlicken schaiden gekommen is," had hij besloten, dat men den aanstaanden zomer de wetering weder moest uitgraven, »nementlick den olden baedem ind alden boert te suecken." Elk kerspel mocht daarbij zijn eigen aandeel laten graven, uitgezonderd Gent, Angeren en Bemmel, »die bij malckanderen blijven moiten, oorsaecken halven want dat eyn kerspell dairaff meer royden weterongen ind mergentaell dan dat ander heefft." En daar de tienden in de verschillende kerspelen door »desen graeven" aanmerkelijk verbeterd werden, zouden de tiendheeren jaarlijks 5 % van hun tienden hebben op te brengen. Verder moesten alle kerspelen, alle edelen en onedelen, geestelijken en wereldlijken bijdragen in de kosten. Een uitzondering werd alleen gemaakt ten behoeve van minder gegoede landlieden, die op gepachte erven zaten. Noch Nijmegen, noch Arnhem had een duit er aan op te brengen. Kan hier dan de grift dwars door de Betuwe bedoeld zijn, zooals Slichtenhorst (bl. 420) boudweg beweert? Ik kan het niet gelooven. Pontanus, dien hij vertaalde, heeft het blijkbaar niet zoo opgevat en spreekt slechts van *aquaria et aquaeductio.*

Zeker is het niettemin, dat er een vaart door de Betuwe bestond in het derde kwartaal der 16de eeuw, zij het dan ook in een slechten toestand. Dit wordt buiten alle kijf vastgesteld door een brief van het Hof aan Karel van Lynden, ambtman van Overbetuwe, dd. 16 Febr. 1571. In dat merkwaardige schrijven leest men van »den grooten menichfoldigen clachten ons daegelicx (overmits desen nu leyder voirgefallen inbreuck der stroomen) aenkhommende van de onordentlicken und onlijdelicken exactien ende ransonneringen, soe die schippers ende veheren (veerlieden) den duertreckenden koipluyden ende anderen, oick onderdanen, ende mede Sijner Ma^ts^. posten, boden ende bryeffdrageren dagelicx affnemen, tusschen dese stadt Arnhem ende die van Nijmmegen durch den bevolen ampte" (van Overbetuwe). Bevel wordt derhalve gegeven »aenstondt ende onvertochlick to Lent, voir Nijmegen," gereed te houden twee goede, behoorlijk toegeruste schuiten met gereedschap en lieden om den reizenden man te gerieven. Ingevolge bevel Zijner Majesteit moest er dagelijks, om acht uur en om één uur, een schuit uit beide steden afvaren. De

schippers te Lent zouden zich omtrent hun vaarbeurten hebben te verstaan, zoodat de dienst geregeld waargenomen werd. De tocht mocht niet meer kosten dan één Keizersgulden van 20 st., dien de reizigers onderling moesten opbrengen. Handelingen tegen bovenstaande bepalingen waren strafbaar met verlies van schuit en daarenboven nog »arbitralijck, bij banne off anders." Bedrieg ik mij niet, dan moet deze schuitenveerdienst een der vroegste in Nederland zijn geweest. Immers Amsterdam begon eerst in het begin der 17de eeuw op geregelde tijden-varende vracht- en veerschuiten naar verschillende plaatsen te hebben.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende, dat de vaart in Februari 1571 bestond. Wanneer dus blijkens het stedelijk rekenboek in 1570 door den Nijmeegschen raad met Arnhem eenige brieven gewisseld werden »aengaende die vaert in Overbetuwe te *maicken*", dan zal men daaronder moeten verstaan — evenals dit woord *) boven herhaaldelijk met betrekking tot den weg gebruikt werd — in betere orde te brengen. Tengevolge dier onderhandelingen werd in 1571 door den ambtman en de ridderschap van Overbetuwe, alsmede door den magistraat der steden Arnhem en Nijmegen een verzoek aan koning Philips gericht om octrooi tot herstelling en onderhoud van de verbinding tusschen de beide steden. Zij verzochten machtiging om daartoe een tol te mogen heffen van een stuiver van elken wagen, een halven stuiver van een kar, een oort (kwart)-stuiver van een paard, een half oort van een koe of rund. Wel te verstaan, dat de ingezetenen der Overbetuwe, alsmede de ridderschap, vrij zouden zijn van dien tol.

Niet onaardig is het uit dit request te zien, hoe het stond met het verkeer in die dagen. Men raamde, dat er dagelijks 40 voetgangers tusschen beide steden gingen; dat er 10 rij- en 5 trekpaarden van elke zijde kwamen; jaarlijks 20,000 ossen en 4000 koppel paarden, »overmits die peerdemerckt tho Elst," terwijl de passage van kalveren, varkens en schapen wel 100 gl. zou opbrengen; op hoeveel per hoofd deze laatste schatting berekend was, wordt niet opgegeven. Voor de vaart meende men eveneens op 40 personen van weerszijden te mogen rekenen. Verder waren er volgens opgaven in de jaren 1567—69 gemiddeld 4080 ton Nijmeegsch bier in Arnhem gesleten, zonder nog te rekenen hetgeen op den Veluwezoom en in de omstreken van Arnhem werd gedronken. Van andere koopwaren begrootte men, dat er dagelijks twee last van Nijmegen op Arnhem en één in omgekeerde richting vervoerd werden, het laatste hoofdzakelijk visch uit Harderwijk; alsmede jaarlijks 10,000 tonnen turf. Wat het vervoer op de marktdagen in de beide steden opbracht, zou voldoende zijn om het onderhoud van de vaart te bekostigen. Met vier trek-

*) In dien zin wordt het nog gebruikt, b.v.: „Een scheur in een jas laten *maken*."

schuiten, namelijk twee tot het vervoer van passagiers en twee voor dat van goederen, meende men vooreerst te kunnen volstaan.

De postweg, die toen reeds bestond, was voor het handelsverkeer gesloten, doch mocht gebruikt worden door de boeren, die hem dan ook moesten onderhouden. Dit althans schijnt door te stralen uit een brief van Jacob van Borselen, »postbewaerder binnen Arnhem", aan de Rekenkamer. Daarin klaagt deze ambtenaar, dat de Rekenkamer »overlangen tijt" geleden, twee sloten had doen maken, »omme den postwech daermede te sluyten ende te bevrijden". Nu hadden echter kooplieden sleutels weten te verkrijgen, die op deze sloten pasten, en men mag vermoeden, dat zij den weg met hun zware vrachtkarren aan stukken reden, »waerdoir die huysluyden groiten schaeden lijden want men daer een gemeyn wech van maeckt." Hij verzocht derhalve, dat men de sloten zou veranderen, »updat den huysluyden Co^r^. Ma^ts^. postwech bevrijt mochten worden." Het antwoord (dd. 23 Juni 1573) luidde, dat dit vroeger reeds meermalen op Z. M. kosten geschied en men ook nu nogmaals bereid was, de daartoe gevraagde 35 str. toe te staan, mits dat de postbewaarder goed opletten zou, dat er verder geen misbruik van dezen weg gemaakt werd of, zoo dit mocht geschieden, ijverig zou zorgen, dat zij die zich daaraan schuldig maakten, »becommerd" en verantwoordelijk gesteld werden.

Bij zijn vele beslommeringen duurde het geruimen tijd, eer koning Philips eenig antwoord gaf op het vroeger vermelde verzoek in 1571 door belanghebbenden gedaan, om een betere verbinding tusschen Arnhem en Nijmegen te verkrijgen. Dientengevolge werd in de instructiën gegeven aan Ott van Heteren en andere afgevaardigden, gecommitteerd naar de vergadering te Antwerpen, 24 Oct. 1579, o. m. bepaald, dat zij aartshertog Matthias zouden solliciteeren om octrooi voor de vaart, en zich daartoe wenden tot Thomas Grammaye, landrentmeester-generaal. Aan dezen werd daarop het octrooi door den Koning verleend ter belooning zijner langjarige diensten. Hij mocht het kanaal op eigen kosten laten graven en te zijnen voordeele exploiteeren. Maar bij die vergunning bleef het vooreerst. De tijden waren er toen niet naar om groote en kostbare ondernemingen op het touw te zetten.

Vijftien jaren lang bleef het plan rusten, en hoewel de raad van Nijmegen reeds 12 Maart 1592 besloot te schrijven aan burgemr. de Beyer, »belangende die penningen tott opmaeckingh van de vaerte tusschen Nijmegen ende Aernhem", was het 22 Febr. 1595, geworden eer de Landschap, op request van Nijmegen en Arnhem, »inziende hoe groot gerief van deze zaak te wachten" was, het koninklijk octrooi bekrachtigde en den beiden steden »als meest daarbij geinteresseerden" veroorloofde het maken van de vaart »ter eerster commoditeit bij de hand te nhemen." Daarop werden het Hof Provinciaal en die van de Rekenkamer geautoriseerd om met toedoen van eenige personen uit het ambt van

Overbetuwe, mitsgaders uit de beide steden, »zulke order te stellen, als zij tot 's lands gemeene best naar der zaken eisch, bevinden zouden te behooren." Den 31 Mei 1597 deden de gecommitteerden »op de voorgenomene griffte" verslag van hun wedervaren en bevinden te Arnhem en werden zes leden benoemd om een lijst te beramen van tollen en weggelden. Eindelijk, 18 en 19 Januari 1598, werd, »na velerhande communicatiën", raadzaam gevonden een aanvang te maken met het werk en daartoe 2000 gl. 's jaars beschikbaar te stellen. Maar tot uitvoering ging men daarom nog niet over. Het schijnt voor die tijden een onderneming van niet minder zorg en hoofdbrekens geweest te zijn, dan de kanalen van Suez en van Panama in den onzen.

Den 21 Maart 1598 vond de Landschap noodig nog zes jaren uitstel toe te staan, te rekenen van aanstaande Paschen af; vertraging veroorzaakt door oorlogsrampen, overstroomingen of pest niet mede te rekenen. Ook werd bepaald, dat de willige stad door de eventueele onwilligheid van de andere niet van het octrooi verstoken zou worden. Met de onwillige stad had men het oog op Arnhem, dat steeds huiverig bleef en weinig hart gevoelde voor de onderneming, zooals blijkt uit de volumineuse correspondentie tusschen de beide steden gevoerd. Den 23 Mei 1604 verzocht de magistraat van Nijmegen dien van Arnhem, daar hij »dit werck, aengezien de incomparable commoditeiten ende id gerijff, dat voor beide steden daerinne gelegen is, geerne nae vermoegen gevordert sien" zoude, de onderneming nogmaals in »naeder deliberatie" te willen nemen. Men schatte toen de kosten op 90,000 gl., misschien zou het ook wel iets meer kunnen worden. De Burggraaf van het Rijk van Nijmegen, alsmede de Ambtman van Overbetuwe hadden beloofd door opbieding van huislieden in hun ambten, het werk zooveel mogelijk te zullen bevorderen. Ten slotte werd de zaak toch beklonken en bepaald, dat Nijmegen ¾, en Arnhem ¼ der kosten zou dragen. Maar daarmede kwam er nog geen gang in de zaak. De Nijmeegsche raad verzocht den 10 Febr. 1607 den gemeenslieden »continuatie van de middelen tegenwoordig in train zijnde [bestaande in accijnsen op de consumptie der bieren, generale en loopende middelen, stilstand van de Munt en het achterwezen van het Kwartier] tegen goede hoop ende beloften, dat men bij den opheven van dien in eenige 7 of 8 jaren sal beginnen die grifte te maecken tusschen dese ende die stadt van Arnhem." Doch reeds den volgenden dag verklaarden de gemeenslieden te begeeren, dat het maken van de vaart »ten allereersten bij der hant genomen moge worden, conserverende daertoe die middelen, generalijck in de stad loop hebbende, voor nog vier jaren ende langer, indien het noodig mocht blijken, tot voltrecken van dien gewenscht werck."

Minder toeschietelijk was men in Arnhem; daar werd op den 12en April voorgesteld aan de gezworen gemeente, „off se niet en solden begeren te versien tot eenige lijdelijcke inwilligong, 't sij bij forme van

schatthongh off andersins tot bekostigingh van de vaert tusschen Nijmegen ende Arnhem, in regarde van 't merckelijcke profijt und commoditeit desselven wercks". Maar hoewel de raad aldaar nu de hoopvolle zienswijze van Nijmegen scheen overgenomen te hebben, was de gemeente niet voor het plan te vinden. De gildemeesters refereerden, »dat de gemeynte vooralsnog swarigheit maeckten zich over die voorschreven vaert te resolveren" en wenschten de quaestie te laten overstaan tot het volgende jaar.

Desniettegenstaande verzocht Arnhem den 9en September aan Nijmegen een voorschot van 16,000 gl., »aengezien men besorgde aldaer (te Arnhem) geen penningen tot fournissement derselver stadts quota in de onkosten der voors. vaert te sullen connen te wegen brengen." Men was dus middelerwijl tot het plan toegetreden en zes maanden later stond Nijmegen 10,000 gl. toe, op voorwaarde, dat deze schuld binnen vijf jaren zou worden afgelost. Nijmegen zelve had ook moeite genoeg om de noodige contanten bijeen te brengen. Wel hadden particulieren en gestichten gelden voorgeschoten tegen schuldbrieven, maar lang niet in voldoende hoeveelheid. Burgemeester Biesman werd dus den 22 April gecommitteerd om te Amsterdam 25 à 30,000 gl. voor 4 à 5 jaren te gaan opnemen. Ook dat vlotte niet, hoewel hij zich zelven en andere bekende personen als borgen aanbood. Slechts 20,000 waren te krijgen en nog wel tegen 8%. Die conditie moest men aannemen, »gemerckt het cleyn crediet, dat desce stadt alomme schijnt te hebben." Dankbaar was men dan ook, toen van een anderen kant nog 4800 gld. tegen 6¼ % te krijgen waren.

Wat er destijds nog in wezen was van de oude vaart moet weinig te beteekenen hebben gehad. Noch op de kaart der Zeventien Provincien, noch op die van Gelria en Zutfania in Guicciardini's Description des Pays-Bas, Amsterdam 1609, noch op eenig andere mij bekende kaart uit dien tijd is er een spoor van te vinden.

In September 1607 werd de eerste spade in den grond gestoken. Men liet bij Elst, aan de Drie Bruggen, een proef nemen, door eenige roeden te laten graven, »zoo diep als het eenigszins doenlijck was", 30 voet b.v. De predikant te Elst zou daartoe verzocht worden aanteekening te houden van het aantal arbeiders en den tijd, dien elk hunner werkte. Den 23 October werden de eerste 250 roeden aangenomen tegen 12½ gl. per roede van 16 voet. Eindelijk werd op 22 December 1607 besloten in de aanstaande Meimaand een aanvang te maken. Toen ging men met man en macht aan den arbeid. Daartoe had men 1015 kruiwagens à 15 st. het stuk uit Dordrecht laten komen, later nog 745 à 12½ st., benevens 630 raderen. Daartegen worden slechts 363 spaden opgegeven à 16 st. en 350 schoppen à 7½ st., benevens watermolens en andere werktuigen. (Wat men onder die kruiwagens moet verstaan, die per stuk minder kostten dan een spade, is wel eenigszins onbegrijpelijk.) In een paar jaren was

het werk, zoover Nijmegen betrof, voltooid: den 15 Febr. 1610 ging de »samplicke raedt" reeds »besichtiging doen van de gelegenheydt der grift en hoe men opt gevoeglijckst de *imperfectien* van dien soude mogen beteren."

»De inperfectien!" Nauwelijks had men twee maanden gegraven, of de klachten begonnen. Den 6 Juli 1608 reeds jammerde de ambtman van Overbetuwe, dat het land in zijn ambt onderliep, door gebrek aan waterloozing. Kort daarop hooren wij van »gescheurde gaten tusschen Elden en den Rijn." In 1613 verzocht de graaf van Culenborg aan de Landschap, niet meer noch minder dan dat de grift maar weder zou gedempt worden, uit hoofde der schade, die de ingezetenen ten platten lande van Buren en Culemborg door haar leden. Dit verzoek werd gehouden in advies. Tusschen 1628 en 1630 werden dergelijke klachten voortdurend ingebracht, ook door die van Over- en Nederbetuwe, wier landerijen tengevolge van het aanleggen van de grift voortdurend overstroomd werden. De Landschap vermaande Nijmegen en Arnhem beter voor de sluizen en duikers te zorgen, en daar bleef het bij.

Ten einde raad en geduld, besloten de benadeelden zich zelve te helpen. Den 23 Mei 1634 kwam het bericht aan den raad van Nijmegen, dat Diederik van Lynden, ambtman van Overbetuwe, zich veroorloofd had door den schout en de huislieden van Elst »aen de Verlooren Seeghe" een dam dwars door de vaart te doen leggen. Zulk een verwatenheid kon niet geduld worden. In overeenkomst met Arnhem besloot men onmiddellijk geweld met geweld te keeren, »opdat beyder steden recht, luyster ende reputatie geconserveerd mochte werden," aangezien men het niet raadzaam achtte voor het Hof te procedeeren, waar de quaestie »in langheit getrocken" en zeer kostbaar zou worden. Op Woensdag 28 Mei 's morgens om 4 uur, trok derhalve burgemeester Pontiaan Singendonck aan het hoofd van 4 burgercompagniën met vliegende vaandels en slaande trommen de Betuwe in, vergezeld van de Marienburgsche »schutterij (doelenschutters)", een aantal schippers en een menigte arbeiders en karren. Ook burgers van Arnhem, ten getale van 40 man en een trompetter, lieten zich daar vinden, waarop met vereende krachten de dam weldra afgegraven en de vaart weder geopend werd. Na een dag hard werk onder de heete Meizon, was het een aangenaam bericht, dat de Nijmegenaars bij hun terugkomst wachtte. Zij werden verrast met de verkwikkende mededeeling, dat de raad goedgevonden had aan elke compagnie burgers vier ton bier te schenken, aan het korps schutters en schippers elk twee. Tevens was besloten, den ambtman en de heemraden van Overbetuwe aansprakelijk te maken voor de schade toegebracht aan de griftdijken, waarvan zij de aarde weggegraven hadden om den dam te maken. Mochten de heeren binnen Nijmegen of Arnhem »te becommen sijn", dan zou men hen gevangen zetten en met recht tot schadevergoeding »constringeren."

Een aangename tegenstelling met dit krijgshaftig bedrijf vormt een raadsbesluit van 18 Juli 1649. In die *piping times of peace* verstond de raad, dat de visscherij op de grift, van den dijk te Lent tot halfweg, in de eerste jaren verpacht voor 22 daalders 's jaars, voortaan gratis zou worden afgestaan aan het in 1644 in Nijmegen opgerichte Oude-Mannenhuis, »mits dat die magistraetspersonen bij guede gelegenheyt daerinne mede sullen moegen visschen." Gaarne stel ik mij een paar burgervaderen voor, behaaglijk in de schaduw van een wilg gezeten, die onder genoeglijk gekout, met het oog op den dobber, een post, een bliek of een vorentje trachtten te verschalken. Omstreeks dezen tijd werd het kanaal door Slichtenhorst als volgt beschreven: »In 't jaar 1608 is er van de Wael af tot in den Rhijn by Arnhem, door de Over-Betouwsse dorpen Lent, Elst en Elden, zekere vaert gegraeven, hebbende op de laeghste plaetsen de diepte van tien, op den grond de breyte van 32 voeten, ende ten weder-zijden een dijk hoogh ten minsten acht voeten ende 32 breed. Deze grift, daer Aernhem het vierde deel van heeft bekostight, is met sluysen zoo bewaerd, dat de schuyten met haere ladingh, tot groot behulp van den reysenden man (voor al by reghenachtigh weder, wanneer de dijken glad en glibberigh zijn) wegh ende weder met paerden worden voort-getrocken." — Bij besluit van 25 Febr. 1642 had de Nijmeegsche magistraat een overeenkomst getroffen, »over het maecken van eenen goeden ende bestendigen wegh langhs die grifte door d' Overbetuwe, waerbij also de stadt Nijmegen 't meest geinteresseerd was," deze het grootste deel der kosten op zich zou nemen. De tol tot onderhoud daarvan werd gegeheven aan de Zeven Bruggen. Zij werd door de stad verpachtt was voorzien van een »bequaeme" woning, bestaande in huis, achterhuis en schoone stalling en »ordentelijck geapproprieerdt tot een herberge."

Zooals reeds in 1571 was voorgesteld, had het verkeer tusschen de beide steden plaats met trekschuiten, het beminde vervoermiddel dier bedaarde tijden. Jubelt niet de dichter:

> Wie kan de vinding van de Trekschuit ooit waardeeren?
> Men reisd als zat men thuis; geen schocken, draayen, keren
> Ontrust het lichaam, 't zy men vaart by dag of nacht,
> Men vindt al slapende zich op zijn plaats gebracht.

Aanvankelijk schijnen deze vaartuigen stadseigendom geweest te zijn, want in 1662 brengt de stadstimmerman in rekening, dat hij eenige dagen »tho Lenth aen die treckschuyten" gearbeid had. Later behoorden zij aan de schippers der beide steden.

Uitermate vlot ging het verkeer evenwel niet, steeds haperde er iets aan. Den 27 Jan. 1682 besloot de raad, dat bij hoogwater slechts één schuit daags zou varen, die om 10 uur van Lent vertrok. »Totter tijt toe dattet peert weder op den dijck" kwam en de schuit wederom als

gewoonlijk zou varen, was de vracht 15 st. per persoon, voor een koffer betaalde men 8 st.; zakken en kleiner gepak naar advenant. Een expresschuit »bij ongelegen waterstijden", kosstte 8 gl. Bij dezelfde gelegenheid werd besloten, dat de schippers, die toen nog zes in getal waren, zouden uitsterven op twee. Verder werd den 17en Maart v. d. j. bepaald, dat de schippers van elk der beide steden twee overdekte schuiten moesten leveren, voorzien van goede paarden. Deze vaartuigen moesten dagelijks gereinigd en niet gebruikt worden voor het vervoer van bokking of zware pakgoederen. Van half Maart tot half April zou de schuit in correspondentie met de gierbrug afvaren van Lent naar Arnhem, om 8 uur. Van Arnhem naar Lent, om 6 uur, zoodat de passagiers nog bij tijds kwamen voor het beurtschip, dat om 9 uur naar Holland afvoer. 's Middags om 2 uur vertrok er een schuit van beide steden. Op de schippers rustte de verplichting de grift in bevaarbaren toestand te houden: eenmaal 's jaars moesten zij het ingeloopen zand uitbaggeren, lisch, riet en onkruid verwijderen. Te Elden, waar de passagiers overstapten in het Arnhemsche schip om den Rijn over te steken, moesten zij zorg dragen, dat een goed zandpad voorhanden was.

Maar het kanaal was en bleef een kind der smarte, waarvan de stad Nijmegen bijzonder weinig genoegen beleefde: de opbrengsten vielen tegen *), de kosten van onderhoud der dijken, duikers, sluizen en bruggen waren zeer groot, vooral toen door overstroomingen een paar maal de sluizen te Lent en te Elden vernield waren. In 1741 schreef Wagenaar in zijn Tegenwoordigen *Staat van Gelderland*, dat men met jaagschuiten van en naar Arnhem voer, maar, voegt hij er bij: »deze vaart is somtijds onbruikbaar en dan op sommige plaatsen te eenemaal droog, zo dat men er te voet kan doorgaan." Het was dan ook een ware uitkomst, toen de gedeputeerden op den landdag te Zutphen, op 18 April 1741, aan den raad meldden ondershands vernomen te hebben, dat de Rekenkamer niet

*) Aan de Rekeningen van de Grift ontleen ik deze voorbeelden:

	Opbrengsten. gl. st. d.	Uitgaven. gl. st. d.
1618 — 20	1449 — 18 — 12	28,891 — 6 — 10
1627	470 — 14 — 8	6657 — 16
1628 — 32	1575 — 12 — 11	4261 — 7 — 6
1633	183 — 15 — 14	7296 — 7 — 12
1634	0	8166 — 5 — 4
1635	0	7544 — 8 — 6
1636	0	5158 — 3 — 10
1637	54 —	4970 — 13 — 8
1638	10 — 5	5438 — 7 — 6
1639	5 — 12	5238 — 7 — 10

En zoo ging het jaar op jaar.

ongeneigd was de Grift, Griftdijk enz. *cum omni onere et causa* over te nemen. Onze heeren lieten zich dat »wel gevallen"; het was van de stad niet te vergen, schreven zij terug, »om haare vordere immense schaden en eyntlijke totale ruïne te eviteren", dezen land- en waterweg langer te onderhouden. Men moest evenwel bij die overdracht trachten er nog een klein voordeeltje uit te slaan b.v. vrijheid van tollen aan de Zeven Bruggen voor alle Nijmegenaars. »Edog, inval om sulx na redelijkheyt t' obteneren geen cans sonde mogen wesen, het werck daeraen niet te accrocheren, opdat de stad van Nijmegen van soo een swaer en ruineus pak eenmaal worde ontlast en gedechargeerd." Arnhem had dus nog niet zulk een slechten kijk op de waarde der onderneming gehad, toen men zich daar niet kon warm maken voor de te Nijmegen eeuwen lang zoo vurig begeerde grift.

De Rekenkamer dorst de gracht ook niet goed aan en beproefde den weg alleen over te nemen, waarvoor zij bereid was 10.000 gl. te geven. Maar Nijmegen wenschte van alles af te zijn, bovenal van de gracht, en zoo werd de zaak ook beklonken in 1742.

De trekschuiten werden nu afgeschaft en de vaart aan haar lot overgelaten. Hoe de toestanden tien jaren later geworden waren, ziet men uit een raadsbesluit van 5 Juli 1753, Arnhem had toen geklaagd, dat terwijl eenige zijner burgers een wagendienst tusschen de beide steden hadden georganiseerd, zeker bewoner van Elst een vrachtwagen op dien zelfden weg had ingesteld. Daarop antwoordde de Nijmeegsche magistraat in een vrolijke luim: »De grift voor het tegenswoordigen sodanig verlant sijnde, dat weinig off liever geene hoope overigh is, dat sij ooit sonder hulpmiddelen in het werk te stellen, weder bevaarbaar sal konnen worden, sijn de vheerschipperen, wedersijts voor de grift aangestelt, van hun selven geworden schipperen op wagens." Zij hadden onderling de vrachten voor passagiers en goederen vastgesteld, »met dat ongelukkige gevolg, dat de passage over den wech, uit verscheyde principes soodanigh is belemmert, dat [de weg] bijna voor gesloten geacht mach worden". De heeren stelden derhalve voor, liever dan „dit armhartige vheer tot een yders beswaar te willen doen stand houden", het voor elk een open te stellen om met paarden, karren, chaises, wagens, phaetons, calessen en andere rijtuigen, personen en goederen te mogen vervoeren.

Men ging in op dit voorstel en weldra verschenen er twee »toerwagens," een daarvan bekostigd door Nijmegen, die dagelijks »over en weer" reden en voldoende waren voor het niet zoo bijster drukke verkeer tusschen de beide steden. Deze »correspondentiewagens" bleven in zwang tot den Franschen tijd, toen zij door diligences vervangen werden. En de gele diligences van Bouricius, later van Gend en Loos, door drie logge paarden getrokken, bleven over dien weg rollen, totdat in 1879 de spoorweg naar Arnhem geopend werd. De weg had intusschen ook eenige

veranderingen ondergaan. In 1809 werd hij verbeterd met het zand, dat door de doorbraak bij Oosterhout en Loenen over de weilanden uitgestort was. Later werd hij met klinkers geplaveid en met twee rijen schaduwrijke boomen beplant, terwijl de drijfweg er naast, weleer betreden door 23,000 ossen 's jaars, in de dagen, toen de Ooi nog een lustoord was voor Deensche ossen, met keien bestraat werd, die er een halve eeuw geleden nog lagen.

De vaart is ook thans nog in haar geheele lengte kenbaar, hoewel hier en daar tot een sloot ingekrompen en op vele plaatsen door dammen versperd. Er hangt over dien stillen waterweg een geest van heengegane dingen. De trekschuit daagt daar voor ons op uit den nacht van het verleden. Wij zien in een vroolijken Gelderschen zonneschijn, in een vizioen van warmte-gevend licht, het jagertje komen aansjokken op zijn bonkig paard, met de lange lijn achter zich, die het ouderwetsch vaartuig sleept. Een groep van langgepruikte, kortgebroekte heeren staat politiseerend bij het roefje. Wij hooren het zuigen en kabbelen van het water, zien het buigen van het riet, het duiken der breede plompe bladen langs den oever. Een oogenblik zwijgt het eentonig krakend gezang der Geldersche nachtegalen, totdat de wiegelende weerkaatsing van den vergulden vierkanten achtersteven, dansend over de zich langzaam sluitende watervoren, wegsterft en de zomerstilte weder onverbroken op het kalme landschap rust.

Nicolaas van Helt Stocade.

Het is Nijmegen niet gegeven, zooals sommigen steden der provincie Holland, te kunnen bogen op een schitterende phalanx van kunstenaars. Onze stad is in dat opzicht stiefmoederlijk bedeeld. Slechts twee of drie schilders van eenigen naam werden binnen Nijmegen geboren. Geldenhauer noemt in zijn *Collectanea*, circa 1525, onder de beroemde mannen van Nederduitschen stam uit dien tijd, twee glasschilders, die om den voorrang streden, den Amsterdammer Dirk Jacob en den Nijmegenaar Arnold Oertgen. Van dezen stadgenoot is verder niets bekend, en uit den aard der zaak zullen zijn werken wel verloren gegaan zijn. Behalve hem hebben wij nog Stocade en Langeveld. Omtrent laatstgenoemden heb ik in der tijd het een en ander medegedeeld. *) Van Stocade was mij slechts bekend, dat Samuel van Hoogstraten in zijn *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst*, 1678, boek I, bl. 256, hem noemt onder die »trefflijcke geesten, die meest opt gros der konst ende edele verkiesing hebben gesien," en hem onder andere vermaardheden in deze volgorde plaatst: Govert Flinck, Gerrit Douw, Stocade, Jan Lievens, Mieris. In het »Amsterdamsche jaarboekje" voor 1902 gaf de heer E. W. Moes, toenmaals adjunct-, thans directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam, een weldoorwrochte levensschets van onzen kunstenaar in het licht. Het is verbazend, hoeveel de heer Moes over hem heeft weten bijeen te garen, niet minder dan 37 octavo bladzijden vol van wetenswaardige bijzonderheden. Wij krijgen daarin een uitvoerig overzicht van het leven en de werken van dezen meester, doch moeten ook met verdriet vernemen, dat geen enkel zijner werken in onze musea wordt aangetroffen, terwijl ook in buitenlandsche verzamelingen zijn naam slechts zelden voorkomt. »Toch," merkt de heer Moes op, »verdient hij niet aan de vergetelheid te worden prijsgegeven, al was het alleen om het feit, dat Vondel verschillende van de voortbrengselen van zijn penseel vereeuwigd heeft."

*) Penschetsen Dl. I bl. 91.

Nicolaas van Helt, bijgenaamd Stocade, werd te Nijmegen geboren, in 1615, vermoedelijk van R.-K. ouders, want zijn naam komt niet voor in de Protestantsche doopregisters. Waar hij zijn kunstopleiding genoot, is onbekend, waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden. Al spoedig aanvaardde hij de toen gebruikelijke reis naar Italië, het beloofde land der schilders. Die reis moet tusschen 1635 en 1649 hebben plaats gehad, aangezien een bijschrift onder zijn portret uit laatstgenoemd jaar, gewag maakt van een verblijf te Venetië en te Rome. Het was daar waarschijnlijk, in die vroolijke bent van kunstbroeders, dat hij den bijnaam kreeg, waaronder hij algemeen bekend is, en waarvan hij zich bij voorkeur bediende. In dien tijd, toen elkeen meestal een degen droeg, schijnt Nicolaas van Helt zich bij voorkeur met een *stocade* gewapend te hebben. En dat dit een nog al opvallend wapen was, ziet men uit een getuigenis afgelegd bij het rechtsgeding betreffende het duel van de heeren van der Goes en van Aedrichem: van laatstgenoemden wordt verklaard, dat hij voorzien was van »een seer lang ende stijve *stocade*, die hij zijn jongen achter hem liet dragen."

Van Italië toog Stocade naar Frankrijk, »où il a faict de si belles oeuvres, qu'il a esté estimé digne d'être receu peintre de Sa Majesté Tres-Chrestienne," zegt het levenberichtje onder het portret van 1649. Voorwaar geen slecht begin voor een jongmensch van even dertig, naast mannen zooals Lebrun, Lesueur, Claude Lorrain, Nicolas en Gaspard Poussin, Philippe de Champagne en dergelijken. Toch is er in Parijs geen spoor meer van hem te vinden, noch in kunstwerken, noch in archiefstukken of andere geschriften. Wèl zijn er elders een aantal schilderijen van hem aan te wijzen uit dien tijd, o. a. zijn oudste bekende werk, thans in het Museüm Rodolphinum te Praag, voorstellende een jeugdig hoveling van Lodewijk XIII, in het zwierige gewaad dier tijden, ten voeten uit, gemerkt: N. de Helt Stocade, 1637. Uit dienzelfden tijd dagteekent het portret van den Beierschen bouwmeester en beeldhouwer Georg Pfründ. Dit werk, dat in Dusseldorp terecht is gekomen, is niet gemerkt, maar een gravure, die er van vervaardigd werd, geeft den naam »Nic. von Held, te Parijs". Ook het portret van den vermaarden etser Stefano della Bella werd door Stocade omstreeks 1640 te Parijs geschilderd. Della Bella nam dit schilderstuk mede naar Florence, waar de groothertog Ferdinand II het in 1664 in zijn paleis liet plaatsen, doch het is daar thans niet meer te vinden. Dat Stocade ook aan het hof begunstigers vond, bewijst een door hem geschilderd portret van François de Bonne, duc de Lesdiguières, pair de France, lieutenant pour le Roy en Dauphiné, waarvan de schilder zelf een ets vervaardigde, gemerkt *Stocade pinxit et fecit.* Dit werk moet dagteekenen van omstreeks 1645. Meer heeft de heer Moes omtrent Stocade's werkzaamheden in Parijs, niet kunnen opsporen, »al worden diens diensten aan de Fransche Kroon zeer geroemd."

Omstreeks 1645 hield onze schilder verblijf te Lyon, waar hij in het huwelijk trad met Johanna Houwaert, dochter van den koopman David Houwaert en Catharina van Gestel. Door dit huwelijk werd hij zwager van den Nederlandschen landschapschilder Jan Asselijn. In 1646—47 treffen wij Stocade te Antwerpen aan, als vrijmeester van het St. Lucasgild. Hij liet daar in 1646 een zoon doopen in de Kathedraal. Het was denkelijk te Antwerpen, dat hij een portret schilderde van den bouwmeester Simon Bosboom alsmede een van zich zelven. Omtrent dezen tijd, na zijn terugkomst in het vaderland, moet hij een belangrijk werk voor het prinselijk jachtslot te Dieren geschilderd hebben, waaromtrent het ordonnantieboek van 1649 vermeldt: »Aan Nicolaes de Helt, dict le Stocade, over een stuck schilderij, op het Huis Dieren gelevert, *f* 400," geen onbelangrijke som voor dien tijd.

Dat Stocade in 1650 weder in zijn vaderstad aanwezig was, bewijst de naamlijst der bezoekers van het toen wereldberoemde oudheidkundige museüm van Smetius, die in de biblioteek van het Gemeente-Museüm bewaard wordt. Hij werd daarin aangeteekend: *Stocade, pictor*, 1 *februarij* 1650.

In het volgende jaar wordt een schilderij, »sijnde een St. Sebastiaen, bij hem (Stocade) selffs geschildert," opgegeven als deel uitmakende van een loterij van schilderijen, die zekere Josias Tulleken, in 1651, te Naarden op touw zette. De loterij ging niet door en Stocade kreeg zijn stuk terug in 1654. Hij was toen reeds sedert twee jaren poorter van Amsterdam, waartoe hij zich in 1652 had laten inschrijven, tegelijk met zijn zwager Asselijn, en de bekende schilders Ferdinand Bol, Govert Flinck en Jacob van Loo. In het einde van dat jaar maakten Stocade en zijn vrouw hun testament, hij »sieckelijck ende te bedde" liggende, slechts tijdelijk echter. Uit dat document blijkt, dat hij toen twee kinderen had, Maria en Jeremias, en dat hij woonde op het Singel, over de Luthersche Kerk, tusschen de Kater- en de Mandenmakerssteeg, »alwaer 't Wapen van Nimwegen uythanght." Het doet goed dit te vernemen; dat kleine détail brengt den man nader tot ons. Bij al zijn zwerven was zijn hart aan het kleine nest blijven hangen, en toen hij eenige jaren later naar de Breestraat verhuisde, werd zijn nieuwe woning weder onder het palladium van het Wapen van Nijmegen gesteld.

Te Amsterdam werd Stocade met Bartholomeus van der Helst, Martin Kretzer en Johan Meurs, een der oprichters van de Broederschap der Schilderkunst, »ingewijdt door schilders, beeldthouwers en deszelfs begunstigers" met een allegorisch gedicht van Thomas Asselijn, op St. Joris Doelen, 12 Oct. 1654. Tot dien tijd toe schijnt hij zich voornamelijk op portretschilderen, toegelegd te hebben, doch in dat vak bezat Amsterdam toen meesters, tegen wien Stocade niet was opgewassen. Hoewel hij nog het portret schilderde van burgemeester Gerard Schaep en diens vrouw, wijdde

hij zich echter van toen af meer bepaaldelijk aan decoratieve schilderwerken, vaak van groote afmetingen. Daartoe behoort o. a. een stuk, gemerkt N. v. Helt Stocade F. (ecit). A^{0}. 1654, dat op het kasteel Zuylen hangt, voorstellende »hoe Venus met hare gulden wagen neergedaald Adonis wellustig omhelst," levensgroot, goed geteekend, doch bont van kleur. Uit dezelfde jaren is een portret van een jonge dame, als Diana voorgesteld, vroeger eigendom van J. van Maris, tegenwoordig van een kunsthandelaar te 's-Gravenhage. Dan een stuk, Joseph, die door Jacob berispt wordt om zijn droomuitlegging, voluit gemerkt en gedateerd 1655, thans te Boo, in Zweden, in 1762 voor *f* 235 te Amsterdam verkocht. Verloren gegaan is een portret, dat Stocade schilderde van den beroemden beeldhouwer Artus Quellinus, waarbij Vondel een vierregelig versje schreef.

Wij komen nu aan dat tijdperk van Stocade's leven, dat den heer Moes aanleiding gaf, diens levensschets te plaatsen in het »Amsterdamsche Jaarboekje", namelijk Stocade's werkzaamheid in het Stadhuis aldaar. Het was misschien door tusschenkomst van zijn vriend Quellinus, dat hij aangenomen werd onder de schilders, die dat achtste wonder der wereld met hun penseel versierden. Van zijn werken aldaar geeft de heer Moes een uitvoerige beschrijving. Ik kan hier slechts mededeelen, dat zij bestaan in een omvangrijk zolderstuk en een schoorsteenstuk. Zij dagteekenen van 1655 en '56. Van dienzelfden tijd moet ook een Cloelia zijn, waarop Vondel eveneens een vierregelig versje schreef, vóór 1657; het stuk bestond nog in 1688, doch schijnt sedert verloren gegaan te zijn.

Na voltooiing van zijn arbeid aan het Stadhuis, werd Stocade belast door de gebroeders Trip met het versieren van hun vorstelijke woning aan den Kloveniersburgwal, het bekende Trippenhuis, tusschen 1660—62 gebouwd, thans zetel van de Kon. Academie der Wetenschappen. Hij schilderde daar verscheidene plafonds, die door verbouwingen in 1815 aan het oog onttrokken, in 1886 grootendeels weer aan het licht kwamen. Terwijl Stocade in Amsterdam werkzaam was, ontving hij bezoek van een ouden vriend uit Lyon, den beroemden astronoom en reiziger in het Oosten, Balthazar de Monconys. Deze teekent op 18 Aug. 1663 in zijn reisverhaal aan: »j'allay chercher d'abord Stocade, que je ne trouvay pas; j'y trouvay sa femme, que je ne pus jamais reconnoistre, tant elle est changée de vieillesse et de melancholie." Aan deze laatste kwaal scheen onze schilder niet te lijden, want toen Monconys den volgenden dag zijn bezoek herhaalde, moest hij zijn vriend gaan opzoeken, »au cabaret où les peintres s'assemblent." Twee dagen later vergezelde Stocade Monconys en den hertog de Luynes, om de bronzen beelden te gaan zien, die voor het Stadhuis bestemd waren.

Blijkens een raadssignaat dd. 17 Maart 1665, was Stocade toen in Nijmegen; de heeren van den raad namen dien dag »diverse teeckeningen" van hem in oogenschouw, ten einde daaruit de keus van een onderwerp

te doen, dat geschilderd zou worden, in »de galerije gaende na deser stadts tegenwoordige Reeckencamer, alsmede nae de camer boven de Secretarie van de Heeren Gedeputeerden." De teekeningen bevielen en de heeren besloten »dat daertoe niemant anders als de voorn. Stocade zal worden gebruyckt, mets dat hij zich in alle redelijckheyt sal hebben te laten vinden, in 't aennemen van 't voorss. werck." Hij vroeg 300 rijksdaalders, doch kwam af tot 200, waarvoor hij beloofde »het werck naer sijnen eysch ende naer de conste te sullen maecken."

Wat er van dat schilderstuk werd, weten wij niet. Thans is er nog een schoorsteenstuk in de Trouwzaal alhier, een allegorische voorstelling van de reductie der Stad in 1591. Het is voluit gemerkt Stocade F., doch geeft geen hoog denkbeeld van diens kunst, zoodat de gedachte wel eens bij mij opgekomen is, of het geen copie zou zijn? Oneindig beter is een kleiner schoorsteenstuk in het kamertje naast de Raadzaal, doch dit is niet gemerkt. Het is een allegorische voorstelling van de verpanding van den Burcht, in 1248. De heer Moes schrijft ook dit aan Stocade toe en meent, dat de schilder aldaar aan graaf Otto zijn eigen (Stocade's) gelaatstrekken heeft gegeven. Gedurende zijn verblijf te Nijmegen schilderde Stocade nog een portret van dien burgemeester Roukens, die 8 Aug. 1705 onthoofd werd, waarvan thans nog alleen een gravure bestaat. *) Verder maakte hij een portret van Jan Swaen, advocaat voor het Hof van Gelderland, gemerkt *Stocade fecit*, en »De groote schilderij van de Stadt ende de gierbrugge," die onder dezen titel op den inventaris van den boedel van Hendrik Heuck, uitvinder van de gierbrug voorkomt. Misschien is dit hetzelfde stuk, dat thans in het Louvre te Parijs hangt en aan Bartholomaeus van der Helst wordt toegeschreven. Het stelt voor Heuck en zijn vrouw, met de stad Nijmegen en de gierbrug op den achtergrond; Heuck wijst met zijn rotting naar de brug, waarvan de vrouw een ontwerp in de hand houdt.

Even als Stocade van Amsterdam uit een bezoek bracht aan Nijmegen, zoo vertoefde hij ook een tijdlang in Groningen, waar hij een paar burgemeesters-huizen met zijn werk versierde. Daar schilderde hij o.a. een »Verkraghtinge van Lucretia" en een »Andromeda van de rots verlost," die door Ludolf Smids en door de Groningsche dichteres Titia Brongsma bezongen zijn.

Nog een groot aantal andere werken van Stocade worden door den heer Moes opgegeven en critisch besproken, portretten, historie- en genrestukken, misschien zelfs enkele landschappen. Een daarvan, met eenig vee, behoorde vroeger tot het kabinet van mijn vader en kwam onlangs in het

*) Het portret van Roukens, dat op het Nijmeegsch Museüm hangt is, naar mijn vermoeden, na diens dood geschilderd. Roukens houdt daar Vondels treurspel *Palamedes of Vermoorde Onnoozelheyd* in de hand.

Rijks-Museüm terecht. De heer Moes betwijfelt evenwel de echtheid van dit stukje, mijns inziens niet ten onrechte. Voor landschapschilders schijnt Stocade ook wel eens hun werken gestoffeerd te hebben.

Het laatste levensteeken van Stocade, dat ons bereikt heeft, dagteekent van 18 Sept. 1666. Wij zien hem daar, onder het genot van een glaasje brandewijn, hem door den beroemden landschapschilder Jan Wijnants, in diens kroeg voorgezet. Stocade was daar niet zoo zeer gegaan ter wille van dat borreltje, als wel om zijn kunstbroeder te herinneren aan een oude schuld van *f* 40. Maar het antwoord was niet geruststellend: »Ja, ja, Stockie," zei Wijnants, »binnen kort zal ik je wel eens betalen." Het binnen kort van schuldenaars, pleegt somtijds wel eens lang gerekt te worden, en lengte van dagen was Stockie niet meer toegezegd. Den 26 Nov. 1669 werd hij uit zijn huis in de St. Anthoniebreestraat ten grave gedragen, voor de matige som van *f* 15.

Bovenstaand is een zeer kort resumé van het uitvoerige met vlijt en toewijding bewerkte opstel van den heer Moes. Wie Stocade en zijn werken grondig wenscht te leeren kennen, tevens een portret van den schilder te bezitten, verzuime niet het *Amsterdamsche Jaarboekje* voor 1902 aan te schaffen.

Naweeën van het Nijmeegsche Vredecongres.

Het sluiten van den vrede van Nijmegen ging niet van een leien dakje, toch was hij na meer dan twee jaren geharrewar, dan eindelijk beklonken. Maar hoe? Niemand was tevreden. In 's-Gravenhage was men zoo vertoornd op Beverningk, de ziel der onderhandelingen, dat de voorslag gedaan werd, niet slechts om de bekrachtiging van den vrede te weigeren, maar zelfs om Beverningk in rechten te betrekken. Het is echter mijn doel allerminst, om de politieke naweeën van dien weinig roemrijken vrede te bespreken. Dat onderwerp is reeds meermalen door meer bevoegden behandeld. Ik wensch den lezer van dit opstel dus niet rond te voeren door de nevelachtige spheren der hooge staatkunde, maar verzoek hem mij te willen volgen in de handelskantoren, in de winkels en de binnenkamers van de burgerij der goede stad Nijmegen. Ook daar liet dat congres een bitteren nasmaak achter; ook daar heerschte onbevredigdheid en teleurstelling. Veel van de bergen van goud, die men op een afstand had zien flonkeren en die men gehoopt had af te graven, waren, van nabij bekeken, gebleken klatergoud te zijn. Dubloenen, Spaansche Matten en Patacons waren met zakken vol door de vreemde heeren in de stad gebracht, en ook werkelijk verdwenen in de geldkisten en andere bewaarplaatsen onzer neringdoenden, maar er stond misschien nog meer te boek, en toen, nadat de vrede gesloten was, de heeren ambassadeurs naar de vier punten van het kompas uiteenstoven, was het niet gemakkelijk, het verschuldigde meester te worden.

Zoolang hun Excellentiën hier vertoefden, onvermoeid bestelden en kochten, was het verboden de onder de gilden gebruikelijke dwangmiddelen tot betaling in praktijk te brengen. Den 15 Mei 1677 had de raad goedgevonden en verstaan, »dat geen gilden of ampten zullen mogen doen eenige interdictie, in specie soodane die eenige leverantie gedaen hebben aen eenige ambassadeurs, als alleenlyk met kennisse van de regerende burgemeesters". En dat het den heeren ernst was met dit verbod,

bleek drie dagen later, toen Karel Rampers, een vermetele schrijnwerker, zich desniettegenstaande liet gelusten, door den bode van het timmermansgild, buiten kennis van den magistraat, interdictie aan zijn ambtgenooten te laten doen, dat zij zich niet zouden laten gebruiken in dienst van Monseigneur Jean Baptiste Colbert, markies van Croissy, etc. etc., ambassadeur plenipotentiaris van Zijn Allerchristelijkste Majesteit Lodewijk, Veertienden van dien naam, Koning van Frankrijk en Navarre, etc. etc., vóórdat Z. Ex. hem, baas Karel Rampers, zou betaald hebben. De eigenmachtige heer Rampers, wegens dit feit voor den raad gedaagd, beriep zich op den ambtsbrief van zijn handwerk, waarbij hij beweerde, dat het den ambtgenooten vrijstond, dezen maatregel op slechte betalers toe te passen. Gevraagd dien brief eens ter inzage voor de heeren te brengen, verklaarde hij dat niet te kunnen doen, daar deze, volgens zijn voorgeven, in den Franschen tijd verloren gegaan was. Een boete van 50 ggl., waarin meester Rampers werd geslagen, benam anderen schuldeischers den lust om zijn vermetel voorbeeld te volgen. Mocht zulk recht van interdictie vroeger bestaan hebben, dan werd het nu krachtens bovengenoemd raadsbesluit, voorgoed gecasseerd en geannuleerd.

Men moest dus de zaken haar gang laten gaan en zijn voorzorgen nemen, zoo goed en zoo kwaad als het kon. Maar in April 1678, toen de onderhandelingen dreigden in het zand te zullen verloopen en verscheiden ambassadeurs Nijmegen verlieten, graaf van Oldenburg, Olivenkrantz en Spanheim naar Engeland, Platen en don Pedro Ronquillo naar Brussel togen, werd het tijd, dat men zijn geld zocht te krijgen, vóór de vreemde vogels met de Noorderzon verdwenen. Onder degenen, die het diepst in de schulden staken, was don Pedro Ronquillo, tweede ambassadeur van den koning van Spanje. Van December 1676 af, had hij gewoond in het huis van jonker Johan van der Meulen, heer van Over-Asselt, Schooneborg, Sleeborg en Druten, lid der Gedeputeerde Staten des Kwartiers van Nijmegen, staande in de Houtstraat, thans No. 61, bewoond door de baronnessen Sweerts de Landas. Zoodra het aanstaande vertrek van den Spanjaard ruchtbaar werd, liet jonker van der Meulen beslag leggen op alle bezittingen enz. »ende in specie op alle soodane meubelgoederen ende effecten, als in sijne, heere arrestants, huysinge sijn berustende, omme daeraen te verhalen alle verschenen huyshuur, bij S. E. aan hem heer arrestant, volgens contract ende opgerichte huircedul verschult ende noch te verschuldigen." Doordien het Gemeentearchief slechts enkele acten bezit op deze zaak betrekking hebbende, is het niet mogelijk, de juiste toedracht te ervaren. Het blijkt evenwel, dat het huurcontract in zulke losse termen was opgesteld, dat er bij de scheiding verschil van opinie ontstond, omtrent de verschuldigde som.

Dientengevolge maakte Don Pedro den 26en April 1678 een overeenkomst met jonker van der Meulen, waarbij hij toestemde, dat de geschil-

len omtrent den huurprijs, ter beslissing zouden worden overgelaten aan Mr. Jenkins, mediateur van wegen Groot-Britanië, en Mr. Christin, derden ambassadeur van Spanje. In het geval, dat dezen het niet eens konden worden, mochten zij er een derden persoon bijroepen. Kon men dan nog geen vergelijk treffen, dan zouden een paar andere ambassadeurs een uitspraak doen, waaraan beide partijen beloofden zich te houden. Voorshands zou senor Ronquillo aan van der Meulen overhandigen een wissel ten bedrage van 800 rijksdaalders, betaalbaar op zicht, op dertig dagen, te Antwerpen, voor welker betaling een zekere M. Benoit Fabini borg bleef. Verder zou Ronquillo, bij wijze van panden voor de som, die bovengemelde ambassadeurs zouden komen te bepalen, achterlaten, zijn twee mooiste rijtuigen met tuig voor een zesspan van zwarte merries; een behang (Gobelin?) bestaande uit tien stukken; dertig karmozijn roode fluweelen zetels, en een bed behangen met gordijnen van damast met gouden passement. Dat alles zou verblijven in het huis van jonker van der Meulen, terwijl Fabini borg bleef, dat niets daarvan verwijderd zou worden. Mocht de waarde der in pand gelaten goederen niet zooveel bedragen als de te bepalen som, dan zou Fabini het ontbrekende aanzuiveren, drie maanden na liquidatie van den in pand gelaten inboedel, waarvoor hij tegenover schepenen zijn persoon en goederen verbond.

Een ware paniek beving nu onze neringdoenden: het werd een algemeen gehol naar het Stadhuis, van lieden, die arrest gingen leggen op de goederen van den met schulden belasten ambassadeur. Daar kwam vooraan de wijnkooper Johan van Leeuwen, die op 11 October tegenover schepenen te allen rechten arrest deed, op de goederen in deze stad en schependom van Z. E. don Pedro Ronquillo, ten einde daaruit te verhalen een som van *f* 1400, wegens leverantie van wijnen. Het werd een bijzonder drukke dag voor de beide heeren schepenen, die op dien 14en October zitting hadden: een onafgebroken stroom, een gansch heirleger van schuldenaars kwam opdagen en beslag leggen. Jan van Odekercke voor *f* 650; een ander met een onleesbaren naam voor *f* 230; Hendrik van Haeften, wegens verleende medicamenten en specerijen, *f* 900; Peter van Poelwijck, voor geleverd brood, *f* 880; de wed. van Jan Peters, *f* 176; Jan Tonis, *f* 70; Catharina Boellie, *f* 100; Dirk van Esweiler, *f* 100; Roelof van Dalen, *f* 133; Willem Janss, hoefsmid, *f* 100; Jan Herborts, *f* 60; Barbara de Man, *f* 65; Jan Adelaert, *f* 102 – 10 st.,; Roel Hendrix, *f* 105; de leidekker Hendrik Appelboom, *f* 379; Boudewijn Heyligers *f* 102; Adolf Caspersz, *f* 80; Peter Steenhouwer, *f* 280; Herman de Beyer, *f* 1200; Michael Joosten en Jan Eyckman, *f* 220, daarbij staat aangeteekend: »deese beyde hebben gerevoceert"; Jan Erpagen, *f* 30; Pauwels van Veerssen, *f* 250; Frederick timmerman, *f* 64; Peter Adams, *f* 30; drie personen te zamen, voor *f* 180; Willemijntje Heyden, *f* 75, »wegens huyshuir, als sijn Ex^{cie} voor desselfs stalmeesters heeft

affgespraecken"; Johan Philips, wegens geleverd koperwerp *f* 30; »item Wilberck, van te kort voor *f* 40 en restitutie van twee bedden". Later kwamen er nog eenige nadruipers: den 12 Juli: Johanna van der Straten, die beslag legde op »sekere silvere confoor, berustende onder haer en toecomende don Pedro Ronquillo, om daeraen te verhaelen een som van *f* 40." Ook »eenen Lepijn, cock van S. E. voor een som van *f* 460, herkomende van verdient loon", welk arrest hem »allerdings" werd toegestaan. En dan nog een uiterst geheimzinnig beslag, door een persoon, wiens naam met de grootste zorg onleesbaar gemaakt is, doch waaruit ik toch nog »burgemeester Fagel" meen te ontcijferen, voor *f* 620, aan hem verschuldigd, om een met evenveel zorg onleesbaar gemaakte reden. Een speelschuld, of geleend geld, misschien? Voor ons navorschers, die gaarne het fijne van oude zaken weten, is het wel jammer, dat bij de pretenties van elk dier schuldeischers niet is aangeteekend, waarmede hij Z. E. geriefd had. Het aantal der verschillende fournisseurs enz. is verrassend, maar men bedenke, dat de strenge beperkingen der ambten en gilden veroorzaakten, dat men met velerlei personen te doen kreeg, terwijl er tegenwoordig veeleer een strooming bestaat, om zooveel mogelijk takken van nijverheid in één nering samen te vatten. Wat don Pedro Ronquillo betreft, alle arresten zijn in het protocol geroyeerd, een bewijs, dat hij zijn schuldeischers tevreden stelde.

Opvallend door zijn overdaad, zelfs onder die in het algemeen zoo weelderige en verkwistende huishoudens der ambassadeurs bij het congres, was graaf Benedictus van Oxenstiern, ambassadeur plenipotentiaris van Zweden. De heer de St. Didier, die, als zijnde verbonden aan het Fransche gezantschap, al die grootheden van aangezicht tot aangezicht kende, beschrijft hem als »un homme dont la mine répond à sa naissance: il est magnifique; mais le trop de dépense qu'il faisoit, estoit cause que sa maison n'estoit pas toujours bien reglée. Son air froid, joint à une gravité naturelle, le faisoient passer pour glorieux. Il touchoit cent écus par jour du Roy son maistre." Bij deze beschrijving van zijn persoon en karakter kan nog gevoegd worden, dat hij zijn intrek nam in het huis in de Lange Hezelstraat, dat thans het Postkantoor is.

Niettegenstaande zijn 100 kronen daags, stak ook Oxenstiern, bij zijn vertrek, diep in de schulden, maar de samenhang zijner geldzaken is veel duisterder dan die van zijn collega Ronquillo. Geen enkele acte van pandschap, beslag of arrest op zijn goederen, is in de schepenprotocollen te vinden. De vrede met Zweden werd geteekend 2 Oct. 1678, doch Oxenstiern was reeds vóór dien tijd vertrokken. Klaarblijkelijk waren vóór zijn afreis de noodige overeenkomsten gemaakt met zijn schuldeischers. In 1681 begonnen de moeilijkheden: grand seigneur, magnifique et glorieux, zooals de St. Didier hem beschrijft, had hij meer

beloofd, dan hij vermocht te houden. Den 9en November van genoemd jaar, besloot de raad »het request van verscheiden crediteuren wegens gedaene leverantie aen den heere grave van Oxenstiern, noch ten achteren sijnde," ter hand te stellen aan de gecommitteerde heeren, die naar den Haag vertrokken, om aldaar met onzen burgemeester Verbolt, lid der Generale Staten, te spreken, en met hem te overwegen, op welke wijze de supplianten »op de gevoeghlickste maniere soude geholpen en tot voldoeninge van haere deughdelijcke achterwesen connen geraecken." Waarschijnlijk wenschte men, dat Verbolt met den Zweedschen gezant te 's-Gravenhage over de zaak zou beraadslagen, doch de heeren schijnen niets teweeg gebracht te hebben, althans een rapport van hun missie is niet geboekt. Een jaar later, 1 Nov. 1682, werden op voorstel van een raadslid, aan de crediteuren gegeven »brieven van verschrijvens aen den heer graef, ten einde hare langh gewachte betalinge eenmael mogen erlangen." Dan gaat er weer een jaar zwijgend voorbij, totdat 28 Febr. 1684, de raad aan Gabriel Moser, »agent van Z. E. den heer grave Bengt van Oxenstiern," op zijn verzoek toestaat »voorschriftelijke brieven van sijn alhier bedreven leven en wandel," terwijl twee burgemeesters en een raadslid gecommitteerd werden, »om de versochte inventarisatie der meubelen, hooghgedachte grave van Oxenstiern aengaende, bij te wonen." Den 25 Maart 1685 ontvangen de crediteurs de verzochte »voorschriftelijke brieven"; en den 3 Juni daaraanvolgende krijgt de stadsbode verlof om naar Kopenhagen te mogen reizen, en daar drie maanden te vertoeven, denkelijk ook al ten behoeve dezer zaak. Eindelijk werd op den volgenden 1 Juli, »op verzoek der crediteuren en daar tegen gedaen bericht van Dirk Noot, stadsbode, goedgevonden, om gelibelleerde redenen den voorsz. Dirk Noot te ordonneren, de meubelen toebehoorende welgemelte grave, hem door Gabriel Moser in renversaell en deposito gegeven, aenstonds aen supplianten over te geven."

Daarmede gaat de kwestie ter ruste in de raadssignaten, waar Oxenstiern niet verder genoemd wordt. Maar nogmaals flikkert zij voor een oogenblik op, in een »translaet uyt het Sweetsch," door den rijksarchivaris in Gelderland, Mr. J. F. Bijleveld, gevonden in het archief van het huis Enghuyzen, in bruikleen aan het Geldersch archiefdepôt afgestaan, en waarvan Z.Ed. de goedheid had mij een afschrift te doen geworden. Het stuk behoort tot de afdeeling »Gezantschappen, van Walraven van Heeckeren" o. a. in Zweden, 1692—98.

Wij zijn daar aangeland in het najaar van 1692, en wel op den 30 September O. S. of 10 October N. S., op welken datum, namens de heeren Staten-Generaal, door hun gevolmachtigde, zekeren Jean Boor, een Hollander, woonachtig in Zweden, »een ootmoedigh memoriael (werd) geinsinueert aan sijne Hooghgraefelijcke Excellentie Bengt van Oxenstierna," ten behoeve van eenige Nijmeegsche burgers, »vermiddels de

groote swaerigheyt die onlangs is opgekomen, aengaende de landtgoederen, die van Uwe Hoochgrafflijcke Exc[ie] aen haer in betaelingh getranssporteert zijn geworden."

Ontdaan van zijn 17e eewsche omhaligheid, blijkt dan uit dit document, dat ingevolge transporten van 16 Juni en 8 October 1684, de graaf voor de vordering zijner Nijmeegsche credieteuren, 15000 rijksdaalders of 30,000 daalders gehypothekeerd had op een landgoed van 135 boerenhoeven, op Wester Norlandt, tegen een jaarlijksche rente van 8 %, waarvan 5 % interest en 3 % tot delging van het kapitaal, vormende dus een rente van 2400 daalders. Die som was tot dien tijd toe trouw betaald. Weinige dagen vóór dit schrijven echter, had de Koninklijke Liquidatie Commissie aan den gevolmachtigde doen overhandigen een berekening, waarbij haar principalen den rijksdaalder op 6 mark stelden. Daardoor werd het kapitaal, in plaats van 30,000 daalders, gebracht op slechts 22,500, en de rente op 1800, in plaats van 2400 daalders, dus een verlies medebrengende van 600 daalders. Dat kon onmogelijk de meening van den graaf zijn, meende de gevolmachtigde, die daarop een allerootmoedigst verzoek deed, dat de afrekening weder op den ouden voet mocht voortgezet worden.

Maar er was meer. De heer baron en landshöfdingk Otto Wellingh, had den 15 September j.l. den arrendator vóór zich ontboden, en hem ernstig verboden, aangezien de immissie, die het Koninklijk Kamer College aan graaf Oxenstiern op alle verpanding had verstrekt, vooralsnog niet aangekomen was, zich verder met de rente te bemoeien, zoolang dat document niet ontvangen was. Door dit arrest leden de crediteurs groote schade, want behalve dat de arrendator de »perceelen", die omtrent dezen tijd door de boeren uitgevoerd werden, anders te water had kunnen medevoeren, was hij nu »leedigh" terug gekomen. Daarbij stond het nog te vreezen, dat de rente, die nu door den arrendator van de boeren hadden kunnen geïnd worden, door »dees Croons Bevelhebber" gebeurd en tot een ander gebruik aangewend worden en moeilijk terug te krijgen zouden zijn. Maar het allerergste was, dat zich nu geen arrendator meer met die rente wilde inlaten, aangezien men niet gevoelde daarbij eenige zekerheid te hebben. Het was dus wel een hard geval, dat de heer landshöfdingk de renten met arrest had belegd, daar deze zaak toch de principalen van den gevolmachtigde in het geheel niet aanging, en er tot dien tijd toe nimmer van zulk een immissie van den pandseigenaar of arrendateur sprake was geweest. Integendeel, de crediteuren waren bij brief van Z. K. Majesteit, van 24 Oct. 1687, in dier voege verzekerd geworden, dat zij »sonder op d'een of d'andere manier eenige naereeckeningen van onses raedts gravatiën off reeckeningen, aengaende 't voorgeroerde pandt onderworpen te zijn, ganschelijck ongeturbeerdt en in haer ongehindert voordeel sullen verblijven, soo lange ende totdat sij voor de pandtscheydingh ende

ten genoege, 't zij uyt het selvige pandt, off andersinds werden betaelt ende uytgelast".

Dientengevolge stelde men den landshöfdingk aansprakelijk voor alle schade, die 's Graven Nijmeegsche crediteuren zouden komen te lijden. Het request eindigt met een verzoek aan zijn Hooggrafelijke Excellentie, om hun zijn hulp te verleenen, teneinde het arrest te doen opheffen, en dat door zending der immissie, de heer landshöfdingh geen aanleiding moge hebbe hen verder lastig te vallen.

En op dat punt moet ik de kwestie laten staan. Hebben de crediteuren verder hun renten behoorlijk ontvangen en is de schuld gedelgd? Wij willen het hopen, maar wij weten het niet. Misschien zou het antwoord te vinden zijn in het archief van Buitenlandsche zaken. Onze stedelijke bescheiden bewaren dienaangaande het diepste stilzwijgen.

De Augustijnenkerk in de Begijnengas.

Volgens het algemeen plakkaat van 1622, dat in 1638 door de Staten vernieuwd werd, mochten „geene Jesuyten, nochte priesters, papen, moniken ofte andere geordende personen van de Roomsche gesinden in de Vereenighde Nederlanden en de geassocieerde plaetsen komen ofte verblijven." De straffen, waarmede zij bedreigd werden in geval van handeling hiertegen, waren hard: de eerste maal boete, de tweede maal geeseling en verbanning, de derde maal „swaerder an den lijve." Toch schrikten deze bedreigingen de geestelijken niet af, om hun plichten tegenover hun geloofsgenooten te vervullen. Voortdurend waagden zij zich in de stad, bedienden de sacramenten en hielden geheime godsdienstoefeningen. Deze laatste hadden veelal plaats in het holle van den nacht, bij voorkeur in de benedenstad, in den omtrek van de Lagemarkt, meestal op zolders en in kelders der vele aldaar wonende brouwers.

In de tweede helft der 17e eeuw, meenden de katholieken sporen van een meer verdraagzamen geest bij den magistraat te bespeuren. Niet alleen had men in het najaar van 1663 den Bisschop van Roermond op zijn verzoek veroorloofd de stad te komen »bezien," de raad had zelfs besloten zijn Doorluchtige Hoogwaardigheid, uit naam der stad te complimenteeren en »tracteeren" en betaalde 100 rijksdaalders voor die tractatie. Misleid door deze voorkomenheid jegens hun prelaat, begonnen de katholieken te denken, dat de tijden der vervolging voorbij waren, en waagden het ter sluiks enkele geheime bedehuisjes in te richten. Zulk een, door een Augustijner pater bediend, had een tijdlang bestaan in de Begijnengas, tegenover het Burgerkinderen Weeshuis. In het begin van den winter van 1666 kwam dit ter oore van den magistraat, die het kerkje onmiddellijk liet aanslaan, en krachtens de plakkaten confisqueeren. De monnik schijnt nog bijtijds gevlucht te zijn, althans van hem vernemen wij niets. Doch enkele bijzonderheden omtrent deze aangelegenheid leveren een paar posten in het rekenboek van den stadswerkmeester, waaruit men

ziet, hoe de raad bij zulke gevallen te werk ging. Daar leest men, dat den 29 December 1666 »eenige arbeiders aen den avont int huys daer de paepse kerck was gebout, in de Bagijnnegas [gezonden werden] om 't selve te bewaren." Dagen lang bleven zij daar de wacht houden, niettegenstaande de vensters reeds op 1 Januari 1667 's avonds waren toegenageld. Daarop werd den 5en Januari »den autaer uyt den kelder van de Augustijnen gedragen ende op de Zutphensche kamer [ten Stadhuize] gebracht." waarbij voorzichtigheidshalve eenige soldaten tegenwoordig waren. Later werd dat altaar overgedragen naar de Stadsschuur. Nog werden op 28 Februari »11 potten met violetten (oud Geldersch voor anjelieren) uyt den Augustin nae den borgermeester Goris gebracht." Misschien hadden deze ter versiering van het altaar gediend. Acht daarvan eigende de heer Goris zich toe, de drie overige schonk hij aan den werkmeester. Het huis werd nu geheel ledig gemaakt: »Uyt tselve huys nae 't Stadthuys gebracht 400 [bossen] slecht faceel, 125 talhout, en na den stockmeester 200 slechte rijs bossen en op den Boogh 90 rijs bossen." Op den Kerkboog namelijk, waar destijds het brandhout voor de wachten bewaard werd. 28 Febr. 1667, Mr. Hans smit met mij (stadstimmerman) aen 't ophangen van diverse schilderiën op de Zutphensche Kamer (in het Stadhuis), gecomen van den papisten."

Op verschillende manieren trachtte men nu het gebouw van nut te maken. Den 10 Januari 1667 werd bepaald, dat „het huys staende voorhoofs in de Beghinegass, daer de paepsgesinde haer verbodene vergaderingen gehouden, ende oversulcks hetselve huys d'Augustinerkerck gemoemd hebben," aan een geschikt persoon voor den tijd van 10 à 12 jaren zal verhuurd worden, om herberg te houden, onder voorwaarden, dat alle ambten en gilden dezer stad verplicht zouden zijn, al hun vergaderingen en teerdagen uitsluitend daar te houden. Er schijnt zich geen huurder te hebben opgedaan, waarop den 29 Mei daaraanvolgend de sleutel van het huis aan den wolspinner en »manist" (menist) Jan Wellingh werd overhandigd, »om de spinneren daerin plaets te geven tot wercken." Maar den 7 Juni 1668 werd op verzoek van Mr. le Cain, »christallenblaeser," »het huys genaemt den Augustiner" voor hem beschikbaar gesteld, om zijn industrie uit te oefenen, terwijl „de kinderen die tot nogh toe daer gesponnen hebben," in het Spinhuis op den Hessenberg geplaatst zouden worden. Dies werd 12 Juni »den Augustijnenhuys besemschoon gemaakt, also eenen mons. le Cain daerin sal comen woonen om christalijnen glazen daer in te blasen." Hoe het met deze onderneming ging, blijkt niet. Het kan zijn, dat deze M. le Cain dezelfde persoon is, welke elders la Cam en de la Can genoemd wordt, die in vennootschap met Hendrik Heuck, uitvinder van de gierbrug, professor Kranen, en het raadslid dr. Engelbert Beeckman, een glasblazerij had in het Glashuis, welke in 1670 liquideerde. Zeker is het, dat „het huys van de gewesene

christalblaserei, genoempt de Augustiner, in de Bagijnegasch, tegens over 't Weeshuys deser stadt gelegen", 28 September 1670 overgegeven werd aan de Diaconie, om het te verkoopen »tot subsidie van hun achterstant". Den 23 November daaraanvolgende besloot de raad, ten behoeve van Coenraad Derckx, schoolmeester, »kooper van het huis die gewesene christallblaserije," den kerkmeester als overthinsheer aan te zeggen, dezen »wegens het recht van naestingh van tselve huys in redelijckheyt te behandelen."

Den 9 Juli 1672 werd Nijmegen ingenomen door de Franschen; de Roomsche godsdienst werd hier toen de heerschende en de St. Stephenskerk aan de katholieken teruggegeven. Reeds op den 15en kwam »zeker Augustinen muenick, met groot empressement, van dreygementen vermenght," in den raad, eischende restitutie van het huis in de Begijnengas. »Is goedgevonden ende verstaen hem te antwoorden, dat hetselve huys bij HaerEd.Achtb. naar genome kennisse van saecke, bij forme van justitie terecht was geconfisqueerd, op advys van onpartijdige rechtsgeleerden, dat [zij] daarvan niet connen noch gedencken af te wijcken, ende niet verstaen dat [zij] met dreygementen bejegent sullen worden."

Wat in de stad voor de Katholieken nog te redden was, werd nu gered. Reeds den dag na de inname werd besloten, »dat de schilderijen van de Roomsgesinden, voor desen opt Stadthuys gebracht en nogh voorhanden sijnde, wederom aen deselve sullen toegestaen ende gevolcht worden." Of die schilderijen in 1591 uit de kerken en kloosters waren weggehaald, of wel van het Augustijnerkerkje afkomstig, kan niet meer worden nagegaan. Het laatste komt mij meer waarschijnlijk voor, daar ik onzen burgervaderen van de 17e eeuw niet genoeg kunstzin toedenk, om te kunnen aannemen, dat zij jaren lang genot zouden gevonden hebben in de aanschouwing van „papistische" schilderstukken. De »ornamenten", waarvan op 10 Juli sprake was, kunnen tot het kerkezilver van de Augustijnerkerk behoord hebben. Aan de boodschap, waarmede de onstuimige monnik toen werd afgescheept, voegde men nog deze opmerking toe: Dat HaerEd. en Achtb. op recommendatie van graaf de Lorges, gouverneur dezer stad, »de ornamenten uyt civiliteyt en daertoe ongehouden, hadden de[n] geestelijcken laeten toecomen; datse daermede tevreden moesten wesen ende haer gecontenteert houden."

En daarmede eindigt de korte geschiedenis van het Augustijnerkerkje in de Begijnegas.

Het oudste Rekenboek der stad Nijmegen.

Dit eerwaardig handschrift, dat in het Rijksarchief te Arnhem berust, dagteekent van A°. 1382 en is dus 38 jaren ouder dan het oudste rekenboek op ons Gemeente-Archief. Het is geschreven op papier met het watermerk van een Moorenkop, en is gesteld in de Latijnsche taal. Het weinigje beschaving, dat er in de vroegere middeleeuwen te vinden was, bestond geheel alleen onder de geestelijkheid; deze kon lezen, schrijven en bezat allerlei kundigheden, die de wereldlijken misten. Vandaar dat alle ambten, waarbij kennis te pas kwam, door geestelijken werden vervuld. Hun verband met de Romeinsche Curia, die zich, door haar uitgebreide betrekkingen, in haar stukken uitsluitend van de Latijnsche wereldtaal bediende, maakte, dat voor de geestelijkheid van alle landen van Europa die taal de officieele werd. Zoo kwam het, dat alle acten en documenten in het Latijn geschreven werden, en dit bleef gebruikelijk, ook toen later de ambten door wereldlijke personen vervuld werden.

Het oudste stuk, dat wij in de landstaal aantreffen, is het verdrag tot staking der vijandelijkheden tusschen den graaf van Gelre en den heer van Kuik, dd. 31 Oct. 1286. Van den Nijmeegschen magistraat bestaat er in de landstaal een overeenkomst betreffende een geschil met eenige edelen, onder dagteekening 18 Juli 1308. Doch eerst bij raadsbesl. van 28 Sept. 1558 werd bepaald, »dat affter desen dach in der Cancelrien gheen bryeven over all in Latijn geschreven sullen worden, dan toesamen in Duythz". De rekenboeken werden echter reeds in 1414 en misschien nog wel vroeger in de landstaal gehouden. De Latijnsche taal toch was ongeschikt om de nieuwe denkbeelden uit te drukken en moest zich, in het gevoel van haar onvermogen, voortdurend bedienen van verklarende woorden in de landstaal. Van daar in het onderhavige rekenboek ophelderingen als de volgende: *ligna dicta* sparren; *virgula dicta* rijs; *trabes dicti* balken; *sporta dicta* mand; *lapides dicti* pannen; 10 stucken holte *pro* intaghen; *pro* 1 blocke *ad* heyen; *servis sepem* te vullen *cum terra*

et gleba; ligni pro steygerholt *et ad* heyen. Een waar potjes-Latijn, van dezelfde kracht als het Fransch gesproken op kostscholen voor jonge dames: *prêtez-moi un peu votre* pennemes, *pour faire un point à mon* potlood. Soms werd ook wel een Latijnsch woord gefabriceerd, b.v. *scuppus*, een schop.

Voor de cultuur-geschiedenis dezer stad is dit Rekenboek niet zonder belang. Het bevat de oudste data van haar maatschappelijk bestaan: het gansche systeem der stedelijke financiën wordt er in blootgelegd. Wij zien er uit, welke openbare gebouwen toen reeds bestonden, welke straten geplaveid waren; wij leeren de werkloonen en prijzen van levensmiddelen kennen, vinden er de namen der aanzienlijke geslachten, die toen hier gevestigd waren. Kortom een schat van kennis betreffende het vroege verleden onzer stad, ligt in deze 36 folio bladzijden opgesloten.

Het beheer der stedelijke financiën was destijds, en nog jaren later, toevertrouwd aan de burgemeesters *pro tempore.* Wel geven de Stadrechten daarover geen bepaalde keuren, maar het blijkt voldoende uit memoranda als deze, in de rekening van het burggraafschap over 1397: »Doe Daem van Wusic ende Deric Dericszoon borgermeesters waren tot Nymegen, overloop van oirre rekeningen 64 ₶ = 29 gl. 35 gr." Desgelijks aan het einde van de oudere rekenboeken: 1420 »Henric van Lent ende Derik Dericssoen bleven sculdich van oirre burgermeisterscap," enz.: »Jan Scheerre betailt van Baldekens wegens van Lent ende Sander van Redinchaven, dat sy ons niet betailt en hadden in oere burgermeisterscap," enz. terwijl de drie laatste jaren (1427 —,29) eindigen met sommen, »die men oen van oeren burgermeisterschap sculdich bleef." — Onder de burgemeesters waren twee rentmeesters of ontvangers belast met de comptabiliteit.

De rekeningen werden gehouden in ponden, solidi = schellingen en denarii = grooten; 12 grooten maakten een schelling of stuiver; 20 schellingen een pond of gulden, numeriek dezelfde indeeling, die nog in Engeland gebruikelijk is. Andere munten werden evenwel ook door den rentmeester aangenomen: oude schilden, berekend tegen 2 pond 16 schelling of 42 grooten; Fransche schilden à 42 grooten; goudguldens à 32 grooten, floerken, waarde niet opgegeven, misschien de flor of florijn; nobels (4 nobels = 7 oude schilden), doch al deze munten werden tot ponden, schellingen en grooten teruggebracht. Gemakshalve zal ik in de volgende uittrekselen gebruiken het equivalent gulden, en in plaats van schellingen stuivers.

Kon er ooit sprake zijn van een goeden ouden tijd, dan was het, financieel gesproken, de tijd waaruit dit rekenboek dagteekent. De stad deed als een welvarend particulier, zij teerde grootendeels op de tijnsen, die zij trok uit haar grondbezit, bebouwd en onbebouwd. Hoe zij aan die bezittingen gekomen was, weten wij niet, bij gemis aan bescheiden. Directe belastingen worden in dit rekenboek niet vermeld. De verbruiks-

of indirecte belastingen waren weinig; zij troffen het zout, 161 gl., het bier, 600 gl., het zelfbrouwen (zoo meen ik *fermentum*, in tegenstelling met hoppengruyt te moeten verstaan), 246 gl. en de »schepelen", al wat bij den schepel verkocht werd, 353 gl. Slachtvee, olie, zeep, meede (honingdrank), wijn, brandewijn, brandhout en zooveel andere artikelen, een eeuw later alle belast, waren toen nog vrij. De bovengenoemde accijnsen werden niet door het bestuur geïnd, doch verpacht aan den meest biedende. Van wien de stad het recht ontvangen had, accijnsen te mogen heffen, en volgens welken maatstaf zij geheven werden, is almede onbekend.

Een eerste bron van inkomsten vormden de stadslanderijen, heidegrond om de stad heen gelegen, die verpacht werd in perceelen van 1 tot 4 morgen, op zeer weinige uitzonderingen na, voor een tyns van 12 st. per morgen. Verpacht over 47 personen, brachten zij op, 63 gl. 3 st. Wij vinden onder die pachters namen van familiën, die eeuwenlang in Nijmegen bloeiden: Tengnagel, Apeltern, Zebaers, Redinchaven, Blitterswijk, van Lent, Puls, Bodde, Posthouwer, Holland, Vetcoper, van Nieulant enz. Waar deze heide (*miriea*) lag, is niet moeilijk na te gaan. Van het O. tot het Z.-W. lag om onze stad een aaneenschakeling van vier heerlijkheden Ubbergen, Beek, Groesbeek en Hatert; Ubbergen reikte in het tegenwoordige stadsgebied, tot aan het Kelfkensbosch (de stad eindigde aan de W.-zijde van het Valkhof). Straks zullen wij hooren van land te Hees en te Neerbosch. De bovengenoemde heide moet dus gelegen hebben tusschen de W.-grenzen van Ubbergen en de andere heerlijkheden, en de grenzen van Hees en Neerbosch, dus die streek omvat hebben, die reeds in 1365 en nog thans het Hoogeveld genoemd wordt, met de onderdeelen Galgeveld, Molenveld, Nieuweveld. Zoo wordt dan ook in het rekenboek van 1414 het met dit hoofd correspondeerende genoemd: »de heyde up die Gruesbecxse strait". Misschien is dit wel het alleroudste grondgebied der stad buiten hare muren, wat in andere streken van Gelderland hengemunde, in Duitschland almende genoemd werd. Het moet stads-eigendom geweest zijn, voordat de aangrènzende heerlijkheden (behalve Ubbergen) ontstonden, en werd dientengevolge tot geen derzelve gerekend.

De grond achter deze heide, dus dichter bij de stad, was in vele gevallen gepacht door dezelfde personen, die de eerstgenoemde grondstukken in handen hadden. Deze perceelen waren kleiner en bij het hond, niet bij het morgen, verpacht, alle voor gelijken prijs, t. w. 7 hond voor 12 st.; 4 hond voor 6 st.; een vierde part van 7 hond voor 3 st. enz. Het totaal beliep, over 43 personen, 15 gl. 18 st. Heide »naar de kanten van Hees", verpacht aan 15 personen, voor een totaal van 14 gl. 8 st. Verder was er land in den Teersbroek, grootendeels in erfpacht uitgegeven. Dit was bouwland verdeeld in hoeven: die Audehuover (oude hoeve), gelegen boven de Wetering, naar den kant van Wichen, 16 mor-

gen 5 roeden; De Gheer, 11 morgen; des Hertogenkampe, nabij Frizenborch, 8 morgen; de Nyehuoven, 12 morgen; de Meyhorst, de Dyvenvoert, Rehovel, enz. De pachten verschilden: 16 morgen, 50 roeden voor 19 gl. 16 st.; 11 morgen voor 6 gl.; 8 morgen 50 en 9 morgen ook voor 6 gl.; 3 morgen 3 hond 2 gl.; 21 morgen 7 gl.; 8 morgen 4 st. Er waren twaalf pachters en de geheele opbrengst beliep 129 gl. 15 st. 6 groot. In die streken moet toen reeds vruchtbaar bouwland geweest zijn, en in dat geval waren de pachten zeer laag. In Maas en Waal werd in 1340 wegens landpacht betaald 25 à 30 st. per morgen; in Neder-Betuwe 2 gl. 8 st.; in OverBetuwe steeg zij zelfs tot 2 gl. 10st. en 2 gl. 16 st.

In de vijf volgende hoofden van ontvangsten worden wij in de gelegenheid gesteld een kijkje in de stad te nemen. Daarin zijn aangeteekend tynsen en huren, waarbij verschillende localiteiten genoemd worden. Voor een hofstad bij den *Klokkenbergh* betaalde Baudewijn Lauwart 6 st. 8 groot. Onder het *Vleeschhuis*, toen in de Nonnenstraat, waren twee »kamers", kleine woonhuisjes, waarvan een verhuurd was voor 1 gl. 18 st., het andere kosteloos bewoond werd door een zakkendrager. »Kamers", denkelijk winkels, onder het *Gewandhuis*, de lakenhal, die de geheele W.-zijde van de Markt vormde, waren verhuurd voor 14 gl., twee kamers van het H. G. Huis brachten op 10 gl. Bij »acht hofsteden van de *Mouthoefstat*" (het lokaal waar mout gemaakt werd? vgl. mouthuus bij Verwijs en Verdam M. N. W. B. VI. 1994) wordt de prijs slechts opgegeven van vier, 8 gl. Twee hoven (*orti*, looihoven) buiten de Hezelpoort, waar de Schoenmakers-looihaven was, waren verpacht voor 1 gl. elk, aan twee schepenen. De visscherij in de stadsgracht, van de Waal tot de Hezelpoort, die als haven diende, was verpacht voor 10 st. aan den schepen en rentmeester Zibodo van der Clocken. Voor huur van twee kelders onder de *Latijnsche School* 2 gl. 18 st. en 3 gl. Een hofstad bij den burcht 12 gr. Voor twee tuinen bij het *Oude Kerkhof* (Kelfkensbosch) 1 gl. 12 st. en 2 gl. Peter Vijgh voor zijn molen, staande op den *Rodentaerne*, 12 st. (Roode-, later St. Hubertstoren, een waltoren op den oever van de Waal, aan de W.-zijde der stad). De erven van Andreas cauwersijn, betaalden 12 st. »voor de *Taybertsgas*". Cauwersijns waren wisselaars en geldschieters. In de rekeningen van 1420 en '21 vindt men onder de ontvangsten: »Henric Michgelis van den tymmeringhe boven Taybertsgasse 12 sch." Misschien was dit dezelfde loods, die de Cauwersijn in 1382 in pacht had. Tayberts-, later Geertruid Boyensgasse (welke Geertruid in 1414 pachtster was van dezelfde »tymmeringhe") heet thans O. L. V. trappen en voert uit de Steenstraat naar het Beziendders-, vroeger Geertruid Boyens-poortje. Dat dit steegje toen een voordeelige stand was voor een »geldman", bewijst wel, dat de Steenstraat destijds gansch andere bewoners had dan thans. Ook op de klandisie der

scheepvaart zal mr. Andreas de cauwersijn gerekend hebben. — Voor een hofstad gelegen bij *Vridachspoel* 23 st. Waar deze poel lag is niet bekend. (Zij wordt ook genoemd in de rekenboeken van 1414, 1422 en 1424). Van Willem Zayart, voor zijn waarden gelegen aan de Waal, in Sweenweyde 2 gl. Van den *raamhof*, waar de lakenbereiders hun lakens droogden, 4 gl. 12 st. Hij lag destijds tusschen de Papengas en den Kloosterhof.

Onder bovenstaande pachten en tynsen zijn ook geplaatst de pachtgelden van de Zoutmaat, de Schepelen, Weggeld (landtollen) 94 gl.; de Kraan en het Scrade-ampt (schrooien en vervoer van wijnen) 90 gl. Van deze waren de Schepelen, de Weggelden, de Waag, het Schrootambacht of de Wijnpeil, de Gruit en de Bierbrouwerij, oorspronkelijk alle eigen goed van den landsvorst. Deze beide laatste waren 6 Maart 1366 door den Hertog aan Walraven van Oy en Baldeken Lauwart verkocht, die ze daarop aan de Stad schijnen te hebben overgedaan. Wanneer en hoe de overige inkomsten stedelijk eigendom waren geworden, is almede onbekend. Onder het bovengenoemd hoofd zijn verder gerangschikt: de gelden betaald door de wandsnijders (lakenkoopers) op het Gewandhuis, voor 21 groote staanplaatsen à 3 gl. 12 en 10 kleine à 2 gl. 8, over het geheele jaar 195 gl. 42 st. Nog op de Meikermis van de wandsnijders 12 gl., op St. Michiels-, of Ganzenkermis, slechts 1 gl. De groote lakenmarkt had dus plaats op de Meikermis. Op St. Jan van de bakkers 14 gl. 10 st. Kerstavond 13 gl. 10; van de vleeschhouwers, huur van 26 banken in het Vleeschhuis, à 24 st. per bank, 32 gl. 8 st., tweede halfjaar 20 banken. Dan de zonderlinge post: »van Arnold Goyswin, ten bate der wakers door hem verstrekt" (*quos concessit*), eerste halfjaar 30 gl., tweede 34 gl. Al deze pachten, tynsen en verdere opbrengsten maakten een totaal van 17 gl. — 6 st. — 6 d.

De volgende, 10e som, klinkt vreemd in onze ooren: »Interest op gelden verstrekt door de stad, die afbetaald kunnen worden". (*Census. de pecunia concessa per civitatem, stante ad redemptionem*). Dit waren tien hypotheken op huizen, waarvan drie niet betaald werden. Zij waren berekend in oude schilden van 41 à 42 grooten. De hoogste som beliep 6 gl. 16 st. 8 d., de minste 28 st. Totaal 25 gl. 8 gr.

Er werden zes nieuwe burgers aangenomen in dat jaar, die elk 5 oude schilden = 13 gl. 13 st. 3 gr. betaalden. Peter Houbergh, een wandsnijder, ontving het burgerrecht, geschonken van de schepenen, doch betaalde evenals andere wandsnijders 11 gl. 4 st. aan de stad om zijn ambt te mogen uitoefenen. De gelden der overigen vloeiden niet in de stadskas. Heer Willem van Redinchaven ontving »een nieuwen burger", 14 gl.; de twee loopers of voetboden, één samen en nog twee personen, wie zij waren werd vergeten er bij te schrijven, misschien de twee roedragers, samen ook één burger.

De overige ontvangsten zijn van minder belang; ik licht er alleen nog uit, dat Tilman van Groesbeek en Nicolaas Trouloos, beiden schepenen,

»provisoren van het Hospital", 693 gl. 6 st. 8 d. aan de stad betaalden »de finantiis". Met dit gesticht zal wel het St. Nicolaas-hospitaal, in de Grootestraat, bedoeld zijn, hoewel er toen ook een gasthuis buiten de Wiemelpoort bestond, waarvan overigens zoo goed als niets bekend is. -- Het totaal der ontvangsten beliep in dit jaar 5116 gl. 19 st. 10 d.

Het eerste hoofd der uitgaven bevat de lijfrenten, die de stad te betalen had voor opgenomen geld, in de middeleeuwen de gewone vorm van stedelijke leeningen. Daarbij bedraagt de hoogste rente 100 gl. Ook andere verplichtingen zijn onder dit hoofd gebracht, als 8 gl. aan Henric Weyman, voor den muur van het huis der wed. Arnold Ronde. Misschien stond dit huis tegenover het Raadhuis. Wanneer het Buitengericht daarvoor zat, in de open lucht, werd de straat met ketens afgesloten, die aan eene zijde aan het Raadhuis, aan de overzijde aan een der huizen bevestigd waren, waarvoor de bewoner van dat huis een zekere vergoeding ontving. Dat kan in bovenstaand geval bedoeld zijn. Aan Peter Bodde, voor tyns van een gedeelte van het Raadhuis, 17 gl.; aan Reymbold Puls, voor tyns van het Vleeschhuis, 108 gl. 3 st.; aan Arnold Goyswin, uit de Waag 50 gl. Wellicht hadden deze personen gelden voorgeschoten voor reparatie dier gebouwen. Aan mr. Jan plaetmeker's, »voor de berclock" (brandklok) 14 gl.; mr. Henric, busmeester, die opzicht had over het stedelijk geschut, 16 gl. 14 st. Mr. Cristian, geneesheer, 8 gl. 4 st. Albert Sens en zijn zuster Mechteld, een tyns uit de School (Latijnsche School), 38 st.

Kleedij ter waarde van 16 gl. werd verstrekt aan heer Willem van Redinchaven en aan de twee stadsroedragers, een betrekking, die eenigermate overeen kwam met onze deurwaarders. Dezen ontvingen daarenboven elk een kovel van 16 st. Voor de tabbards der »meesters met de boogschutters" (*magistris cum sagittariis*) werd te zamen 9 gl. 6 st. 5 gr. besteed. De stadsmetselaar, -timmerman, -smid, -leidekker, -busmeester, -stratenmaker, elk vier ellen laken, ter waarde van 5 gl. 10 st. De portener (portier van het Raadhuis?), mr. Johan en zijn metgezel, voor hun tabberden, elk vier el, van 4 gl. 8 st.; de tabberd van den pannendekker 3 gl. 16 st., de 24 tabberden der boogschutters, elke tabberd 3 gl. 12 st. Voor den kovel van Peter Baerlant, onderrichter, 16 st. In latere jaren ontvingen de richter en roedragers kovels met zilver beslagen, die vrij groote sommen kostten. *) Alles te zamen beliep de kleedij 210 gl. 18 st. 8 gr.

De bouwwerken, die in dat jaar uitgevoerd werden, waren niet kostbaar en kwamen slechts op 72 gl. 6 st. te staan. Er werd een ticheloven gebouwd, vermoedelijk aan den mond van het Meer; er werd gemetseld aan de Kreyts- (later St. Stephens) poort; 3000 steenen, à 28 st. per 1000, werden verbruikt aan den stadsringmuur, achter het huis van wijlen Johan

*) Zie Van Schevichaven, Penschetsen I. bl. 5.

van Wusic en Johan Tengnagel. Hierover werd 4 dagen gearbeid door den stadsmetselaar en zijn knecht, tegen een loon van 12 st. voor den baas, van 10 stuivers 8 grooten voor den knecht en 5 st. 4 gr. voor elk der 2 handlangers. Aan den *Rooden toren* (uiterste toren aan de W.-zijde der stad) werd een pyler gebouwd, waartoe 3300 baksteenen noodig waren. Meer werd er niet gemetseld.

Toen ter tijde waren reeds tal van straten geplaveid, en zooals boven bleek was er een stadsstratenmaker, mr. Wolter genaamd. In dit jaar werd er gestraat op den *Honsborgh* (Markt), de baas met een knecht, zes dagen lang. De baas verdiende 10 st. 8 gr., de knecht 5 st. 4 gr. daags, benevens samen een drinkgeld van 2 gl. Elf karrevrachten steenen (gewone keien), à 10 st. per kar, werden hierbij verbruikt. Voorts arbeidde de meester bij *het erf der Predikbroederen*, 8 dagen lang, waarbij hij 8 karrevrachten steenen en voor 16 st. zand verwerkte. Bij de *Wiemelpoort* en diens voorpoort (de poorten waren destijds meestal dubbel, zooals wij de Hezelpoort nog gekend hebben), 16 dagen lang, 18 karren steenen en 42 karren zand, terwijl er voor 3 gl. 18 st. modder (*lutum*) van daar weggevoerd werd. Bij het *Vleeschhuis* (Nonnenstraat) 2 dagen; bij de *Kraanpoort* (Groote straat), bij de *Veerpoort* (Lindenberg). Hij ontving 32 st. voor arbeidsloon, steenen, en het toemaken van zes gaten, bij gelegenheid van den ommegang met het Maria-beeld (Zondag na Pinksteren), in de *Nieuwstraat*, bij het huis van Hendrik van Redinchaven. In de *Nonnenstraat* werkte de meester 28 dagen; er werden 32 karrevrachten keien gebracht; voor 112 karrevrachten zand en weggevoerde modder, tegen 18 grooten per kar, werden 6 gl. 10 st. 8 gr. betaald. Voor reparatie bij den put, staande tegenover het huis van den schepen Herman Collart, waren 8 dagen werk en 13 karrevrachten keien noodig. Vijf dagen bij het H. G. Huis (St. Anthonisplein?) 5 karren steenen. Bij den put tegenover het huis van den ridder Lambert Zebars 3 dagen, 2 karren steenen; bij het huis van Johan Valke; 3 dagen bij het huis van Hendrik Mys, nabij de voormalige *arca* der Joden. Wat dit woord *arca* hier beteekent, is niet gemakkelijk uit te maken, misschien een soort van bank of wisselplaats, want arca heeft o. m. ook de beteekenis van schatkist. Dit gebouw, of wat het was, had toen een ander gebruik gekregen, hoewel den Joden nog altijd het verblijf in de stad vergund was. Bij het *Gewandhuis*, voor het huis van Hendrik van Bemmel, die zooals boven bleek een »kamer" onder het Gewandhuis gehuurd had, 2 karren steenen. Het geheele onderhoud der straten kwam de stad dit jaar op 130 gl. 14 st. te staan, daarbij aankoop van een kruiwagen 36 st., van een mand om de steenen te dragen 3 st., van een schop 8 st. en van werktuigen »te verstelen en te scerpen" 28 st.

Bij al deze karweien, op één na (op de Markt), werkte de baas alleen. Dat spreekt voor de weinige drukte, die in de straten en aan de poorten heerschte. Gewoonlijk verwerkte de straatmaker een kar steenen daags;

daarmede kon hij zich niet afsloven, vooral daar de werkuren langer waren dan thans. Toch werd er niet gerookt noch gepruimd: de pijp, dat heerlijke middel om den tijd te dooden, werd nog alleen ontstoken in de wildernissen van Zuid-Amerika. Maar de menschen leefden in 1382 meer op straat en met babbelen kon ook heel wat tijd worden zoek gemaakt.

Timmerwerk. Er werden twee houten huizen in de Ooi gebouwd en met pannen gedekt. Waartoe deze bestemd waren, waag ik niet te gissen. Onnoodig is het hier de verouderde namen der bouwmaterialen op te geven, alleen zij opgemerkt, dat de wanden uit vlechtwerk van rijs bestonden, een wijze van bouwen, die Tacitus als Germaansch beschrijft, en waarvan men, tot voor weinige jaren, nog voorbeelden te Groesbeek, aan den weg van daar naar de Water-Meerwijk kon zien. De pannen op deze twee huizen in de Ooij waren met teenen op de daken bevestigd. Er werden drie deuren aangebracht, doch van vensters is geen sprake, evenmin van schoorsteenen. Met hun beide kwamen zij op 80 gl. 10 st. te staan. Een derde werd aldaar op dezelfde wijze gebouwd, waar zekere Gillis zou wonen; dit huis kreeg twee deuren met »ghehenghen", klinken en een slot. Van vensters wederom geen sprake. De kosten bedroegen over 52 gl.

Leidekkers-arbeid. Het dagloon van dezen persoon bedroeg 16 st. daags, waaruit hij zijn knecht moest betalen. Soldeersel kostte 5 st. 4 gr. het pond. In het geheel werd er voor 16 gl. 2 st. 4 gr. gewerkt.

Bij het huis van Otto van Zandwijk op de *Werf* (kade) werd 125 dagen lang gearbeid. Het was dus een werk van belang, maar wat er geschiedde kan men niet nagaan. Boomen werden uit het woud (Rijkswald?) gehaald alsook in Elten gekocht; er werden veel balken, palen en planken aangeschaft, er werd een steiger gebouwd, er werd geheid en gegraven. De stadstimmerman was dagelijks aan den arbeid en verdiende 10 st. daags; de gravers en arbeiders 112 dagen, tegen een dagloon van 5 st. 4 d. Allen gezamenlijk ontvingen een drinkgeld van 32 st. Dan kwamen er nog 11 schepen met leem (*glebum*) à 10 floerken per schip en »4 flesschen" (*lagenae*) bij te pas. Dit geheimzinnige werk kwam op 273 gl. 19 st. 4 d. te staan. Daarop volgen vijf posten, tezamen 16 gl. 16 st. 8 gr., voor de heg op de Werf. In plaats van palissadeeringen gebruikte men destijds heggen van stevig vlechtwerk, blijkens deze posten gemaakt met palen of staken in den grond gegraven, teenen en stroo. Nog werd er een heg van den *Rooden toren* tot aan *Manspoort* (later Boddelpoort) gemaakt. Ook daar weder palen of staken en teenen, en tot meerder sterkte werd dit vlechtwerk opgevuld met aarde en leem. Deze heg kostte 21 gl. 10 st. 8 gr.

Onder het hoofd wachters en poorthoeders vinden wij, dat er twee torenwachters waren, die in de zes zomermaanden samen 10 gl. 12 st. 8 gr. verdienden, in den winter 14 gl. 4 st. Verder waren er vier personen,

die wacht hielden op de muren van de stad en die eveneens 7 gl. 2 st. ontvingen. Dan wordt er nog een wachter genoemd, die 18 st. verdiende per kwartaal; waar hij de wacht hield wordt niet vermeld, misschien in het Stadhuis? Drie wakers, met bovengenoemde vier wachters, kregen voor 46 winternachten, 2 st. 4 gr. per nacht. De hoeder, die de Burchtpoort bij dag bewaakte, ontving voor 95 dagen, van 21 September tot Kerstmis, daags 2 st. 4 gr.; een ander bij nacht »voor de sluetels" van diezelfde poort 4 gl. 16 st.; de twee hoeders van de Wiemelpoort, voor denzelfden tijd, 16 st. 4 gr. per week; de wachter van de Hezelpoort ontving alleen evenveel als de beide voorgaande samen.

Veertien personen kregen vergoeding, omdat zij hard- in plaats van stroodak op hun huizen hadden doen leggen, ad 1 schild van 41 grooten per roede dak. Anselm de kuitmeter kreeg als loon voor het meten dier daken 3 gl. Deze daken kostten de stad 267 gl. 14 st. 4 gr., een groote som, maar het verminderde dan ook het gevaar van brand.

Schenkingen van wijn. Een belangrijk hoofd in die dorstige tijden, toch was men in 1382 zuiniger daarmede dan later. Het totaal beliep slechts 158 gl. 11 st. 8 gr. Acht en dertig jaren later was het reeds gestegen tot over 351 gl. Onder de begunstigden in het onderhavige jaar komen voor als ontvangers van eerewijn, aangeboden door de stad: mr. Peter Odolf, geneesheer, 3 quartalen, die 2 gl. 8 st. kostten. Ik gebruik hier het Latijnsche woord *(quartalia)*, dat in den tekst voorkomt, omdat mij niet duidelijk is, welke hoeveelheid bedoeld wordt. De kwarten, waarvan in de latere rekenboeken sprake is, konden in 1382 onmogelijk 16 st. kosten. Quarteelen, door Kiliaen opgegeven, hielden 1½ aam = zes ankers. Die hoeveelheid kan evenmin bedoeld zijn. Mijn onwetendheid bekennende, ben ik genoodzaakt, mij van het woord quartalen te bedienen, waarbij men in het oog gelieve te houden, dat elk quartaal 16 st. kostte. Mr. Arnold van 's Hertogenbosch, chirurgijn *(sorgius)* ontving slechts twee quartalen; heer Ocke, een Fries, zes, desgelijks de graaf van Tekelenburg; het gezin van den graaf van der Marck, vier; Jacob van Brabant, bediende *(famulus)* van den Koning van Frankrijk, vier; Jacob van Apeltern, richter in Deventer, werd onthaald op wijn en kersen? (serusis = cerasis?), ten bedrage van 2 gl. 2 st. De schepenen der Geldersche steden gebruikten op het Stadhuis, voor 4 gl. 2 st. malmezie (malvezij), clareit (kruidenwijn) en brood. Met den deken en de kanonniken der H. Apostelkerk te Keulen (die het patronaatschap van de St. Stephenskerk bezat) werd slechts voor 30 st. wijn gedronken. Op de groote feesten werd wijn verstrekt aan de communicanten, aan wie, na gebruik van het H. Sacrament, een dronk ongewijde wijn werd geschonken, als op het vigil van Paschen en op het Paaschfeest, in de kerspel (St. Stephens-)kerk, alsmede aan de Predikheeren en aan de zieken in het Hospitaal (van St. Nicolaas, nu Luthersche kerk), 28 gl. 18 st. Op Pinksteren aan de com-

municanten in de St. Stephenskerk 2 gl. 12 st.; op Maria Hemelvaart, in de St. Stephenskerk, 25 st.; aldaar op Maria geboorte, 16 st.; op Aller Heiligen 20 st. en met Kerstmis, in de Kerk 8 gl. 13 st. 4 gr.; in het Hospitaal 6 st. 8 gr. Aan Johan Joedeke, toen hij met de schepenen en raad onderhandelde over de deur of poort (porta) van Heinken Heinkensz 12 gl. 8 st. Aan den tollenaar van Dordrecht, toen hij met de schepenen en raad dezelfde zaak behandelde 12 gl. 3 st. Heinken was schepen, maar welke quaestie hier bedoeld wordt, is niet bekend. Met den proost der kerk van St. Salvador (te Utrecht), waarbij tegenwoordig waren Tilman Ricoldsz., Baldekijn Lauwart, Otto van Ewijk (schepen), heer Willem (Henpman, pastoor van St. Stephen) Henric van den Hautart (schepen), Rudolf Lauwart, Johan Vighe en de twee roedragers, ten huize van Mette Capers, ter eere van zijn terugkomst na de sterfte (pest of andere in de middeleeuwen steeds heerschende aanstekelijke ziekte) 12 gl. 2 st. 8 d. Aan dien van Kleef, t. w. Arnold Heymeric en zijn gezellen, 4 quartalen; aan den Prior van Wesel 2 quartalen. Toen de schepenen en raad spijsden met den Prior van Wesel 2 quartalen. Toen de schepenen en raad spijsden met den Prior van het Broederenklooster, aan wijn 8 gl. 13 st. Drinkgeld aan een goochelaar en een pijper 10 st. Aan den geneesmeester van den Koning van Engeland en diens vrouw, 2 gl. 13 st. 3 gr. Aan mgr. Lambert Martijn, kanonnik van Dordrecht, 2 quartalen. Aan den Proost van St. Jan te Utrecht 4 gl. 16 st. Toen de boogschutters naar den papegaai schoten, 7 gl. 16 st. 2 st. drinkgeld. Aan den jonker van Kuic met zijn gezellen, 6 quartalen; mgr. Marcelis van Ingen, 4 quartalen; den heer (Reinart) van Schonevorst, 6 quartalen. Deze beide heeren behoorden tot de onderteekenaars van den landvrede tusschen Jan van Blois en de Geldersche ridders en knapen in 1377.

De tochten der loopers of gaande boden vormden een apart hoofd. Zij waren geweest te Keulen, Kleef, Kranenburg, Buderic, Utrecht, Deventer, Bommel, Lijn, Heusden, Dortmund, enz. Een tocht naar Keulen werd betaald met 2 gl. 16, Kranenburg 5 st., Kleef 10, Xanten 20, enz. Het totaal aan hen uitbetaald bedroeg 80 gl. 5 st. 8 gr.

Al wat niet paste onder de voorgaande hoofden, werd gebracht onder de rubriek »Verschillende Uitgaven". Daaronder vindt men: 18 gl. 15 st. aan de boogschutters, voor hun uitgaven, toen zij in de Vasten, voor den hertog van Gulik naar Kraeneleide gestuurd werden. Voor het wegvoeren van modder van het Stadhuis 16 st. Voor een lans of glavi aan den (stads)wimpel 16 st. In de Vasten voor linnen, laken, ongel, draad, worsten (fakkels) en werkloon, 16 gl. 13 st. Een keten aan de Hezelpoort, 16 st. Uitgaven aan gernaet (witte, zoete wijn) en brood, toen de heeren schepenen en raadsvrienden op het stadhuis zich trachtten te verstaan over de moeilijkheden met den graaf van Kleef, 32 st. Aan Diedrick van Groesbeek, die de dikke alben (een muntsoort) in het vuur

beproefde omtrent hun zilverwaarde, 24 st. Voor het (met het stadswapen?) beschilderen van de bus (om zijn papieren te bewaren) van een der loopers 28 st. Aan de schrijvers van den heer Proost, voor het zegel van den tolbrief van de karrentol, 2 gl. 18 st. 3 gr. In het vorige jaar had hertog Willem den landtol, dien hij te Nijmegen bezat, opgeheven, en de inwoners dezer stad, benevens allen die daar goederen haalden of brachten, vrij gesteld van al zijn landtollen. De Proost in quaestie zal de proost van Arnhem, 's Hertogen rentmeester, geweest zijn. Voor palen aan het Nieuwe Bosch 32 st., rijs daartoe gebruikt 3 gl. 18 st. 4 gr., werkloon 28 st.; later nogmaals voor palen en teenen aldaar 2 gld. In het rekenboek van 1414 vindt men men veel posten »vanden Nijen Bussche to stoppen, eensdeels nije getuynt, ende die tuyn eendeels gericht", alsmede hout, staken, rijs en teenen voor den tuin (omheining). Waar lag dat nieuwe bosch, dat toen schijnt gepoot te zijn? Vermoedelijk naar den kant van Hatert; het wordt genoemd in een overdracht van 21 Juli 1465, zonder plaatsbepaling, doch in een charter van 14 Jan. 1507 leest men, »te Nyenbosch, op den hoek van de Groenstege en de Mouwixsche straet," dat zou dus zijn bij het tegenwoordige St. Anna. Dat hier St. Anna niet genoemd wordt, doet mij vermoeden, dat de kapel aldaar nog niet bestond. Deze verschijnt eerst in onze bescheiden, van af het tweede kwartaal der 16e eeuw, en haar verrijzen gaf waarschijnlijk aanleiding tot het ontstaan van het naar haar genoemde gehucht.

Aan de mannen, die de haag bij de Borchpoort maakten voor staken, teen, leem en stroo, 2 gl. 3 st. Voor een jongen stier 9 gl. 8 st. Voor huur van een stier 2 gl. 16 st. Aan een man, die den stier in de Ooi bracht 5 st. Daar Nijmegen toen nog grootendeels een landbouwende bevolking had, zorgde de magistraat, dat er steeds een stier en een beer voorhanden waren. Voor het wegvoeren van vuil van *Manspoort* (Boddelpoort) 38 st., van het Raadhuis 12 st. Voor reparatie aan het huis van Godefried van Xanten, toen de School gedekt werd, 16 st. Aan de Predikbroeders voor 40.000 baksteenen, ad 28 st. per duizend, 16 gl. Dit was zeker rijkelijk betaald, want de rentmeester voegt er aan toe, »op bevel der schepenen," en onmiddellijk daaronder: »Voor dezelfde hoeveelheid van Henric Reymboldsz 10 gl." Een touw aan de »uerclocke" 20 st. Voor het beproeven van een groot aantal »Hennegroten" (een zilver muntje) in het vuur, ten huize van Peter goudsmid, in tegenwoordigheid van twee schepenen en anderen, 28 st. Reparatie van den weg in de Hersteeg, tegenover de *Hanchuoven*, 4 gl. 16 st. De hanghoven waren tuinen tegen de hellingen der stadsgracht gemaakt, waaraan zij hun naam ontleenden, vgl. het *hangen* van een berg. Voor het vullen van kuilen bij den stadsmuur, achter het erf van Johan van Wusic, 5 st. Op het Stadhuis aan wijn en bier, toen de schepenen een overeenkomst maakten met Floris van Eymeren, over den wissel, 8 gr. Werkloon voor den meester en zijn

knechts voor het dekken der School, 15 gl. 8 st. Pannen daartoe gebruikt, 6 gl. 16 st., voerloon van pannen, cement en zand, 22 st. Voor het aanbrengen der pannen uit Beuningen 14 st. »Panpir" en zegelwas 3 gl. 6 st. Drinkgeld aan de meester-pijpers, die speelden bij den ommegang op Sacramentsdag, 6 st. 8 d. Aan de boogschutters, die naar Tiel en Gennip geweest waren, voor hun loon, 82 gl. 10 st. Dit slaat misschien op den veldtocht van 1379, toen Hertog Willem de stad en het huis te Gennip belegerde, welks heer, Reinald van Brederode, partij gekozen had voor de Heeckerens, terwijl 's Hertogen zoon Tiel in 1381 verraste. Dirk van Groesbeek en Peter Baerlant (onderrichter), voor de onkosten van het spel, toen het beeld der H. Maagd omgedragen werd, 13 gl. Een wagen- of mysteriespel, zooals destijds bij kerkelijke feesten gebruikelijk was. Toen de duivel Moeme en zijn vriendinnetje Marieken van Nijmegen »na Nimmegen gereyst waren, daer sij quamen opten Ommegancxdach",, naar luidt het oude gedicht, zagen zij »vergadert veel volcx overeen." De reden hiervan was hun spoedig duidelijk:

Men salder gaen spelen een wagenspel,
Dat is alle jaer op desen dach te doene.

Reparatie van een slot aan de voorpoort der Hezelpoort 16 gl. Heide om de heg te vullen, staande tusschen Kreytspoort en Manspoort (van de latere St. Stevens tot de Boddelpoort), 36 st. Werkloon voor het vullen daarvan met aarde 7 gl. 4 st. Reparatie van brandhaken 8 st.

Voor een »stande" aan de deur van het Gewandhuis 6 st. Stande beteekent een ton, misschien in dit geval als urinoir gebruikt, waartoe op het Romeinsche Forum, onder het Kapitool, eveneens tonnen dienden, wier inhoud verpacht werd aan de volders. Ook thans nog worden deze, in sommige landen tot datzelfde doel gebruikt, in kazernes en dergelijke gebouwen. Voor het bouwen van een (houten) huis aan de Molenpoort, verschillend timmerhout, tegels, palen, bandgarden, teenen, spijkers, leem voor den dekker om mede te pleisteren en voerloon, 3 gl. 16 st. (»Huyse mit stroe of mit anderen weken dake ghedect, soelen mit leeme geplaestert wesen" bepaalde een zeer vroege stadskeur.) Ook aan de Hezel- en aan de Borchtpoort werd zulk een huisje gebouwd, denkelijk accijnshuisjes. Voor het vervoer van een donderbus van het Stadhuis naar Engelrike, heen en terug 2 gl. Engelrike was een kasteel in Westphalen. Van Johan van Hoogstraten, heer van Cuik, zegt de Geldersche Kroniek van den Anonymus (uitg. Joosting bl. 69), dat hij sneuvelde bij het belegeren van Engelrike door den hertog van Gelre. Van Berchen en Pontanus maken geen gewag van dit beleg.

Een hek aan de *Wymoelenpoert* (later nog sterker samengetrokken tot Wiemelpoort), voor hout, spijkers, scharnieren en werkloon, 2 gl. 4 st. Een slot aan den *ronboem* (slagboom) van de Burchtpoort, 17 st. 4 gr.;

het slot aan den renneboom van het wynket, 5 st. 4 gr.; een slot, gespijkerd aan de deur, waarmede men gaat naar de voorpoort aldaar, 8 st. Loon aan den dekker, voor 8 dagen arbeid op het dak van het Vleeschhuis, 10 st. 8 gr. daags; daarbij werden gebruikt bandgarden, teenen, tegels en spijkers. Een »knuester" (beter cluester, hangslot) aan het Vleeschhuis, 10 st. Zestien touwen aan de stadsweegschalen, 22 st. Voor planken en hout, voor een leuning aan den omgang? of de brug? (transitus) van de Wymoelenpoort, 33 st.; planken, wagenschot en spijkers, voor 4 vensters aldaar, 3 gl. 5 st. Glas schijnt niet gebruikt te zijn. Voor het wegvoeren van modder bij de Hezelpoort, voor stroo (om op den grond te leggen, op modderige plaatsen) en voor werkloon, 28 st. Loon der stadsrentmeesters, elk 22 gl. 8 st. Willem van Redinchaven en zijn metgezellen voor hun arbeid, 12 gl.; waarin die arbeid bestond, is niet te onzer kennis gekomen.

Zonderling is deze post: »Voor het verlies van straetsteyn", in den loop van het geheele jaar, 12 karrevrachten, waarde 5 gl. 4 st. Dit kan, dunkt mij, alleen beteekenen, dat die steenen gestolen waren. Nog bij Leidsche keuren van 1752 en 1791 wordt verboden het opbreken van straten, het *weghalen* en wegwerpen van straatsteenen.

Het totaal der uitgaven, behalve hetgeen verschuldigd was aan de burgemeesters, voor den maaltijd op den dag hunner verkiezing, beliep 5688 gl. 9 st. 2 d. De rekening sloot derhalve met één tekort van 571 gl. 9 st. 4 d.

Het is er verre van af, dat ik met deze weinige aanteekeningen al het merkwaardige uit dit rekenboek zou hebben medegedeeld. Er valt daar nog heel wat meer in op te merken, maar voor het doel, waarmede ik het ter sprake bracht, geloof ik met het aangevoerde te kunnen volstaan.

Nijmegen in de laatste dagen van het Fransche Bewind.

Nijmegen heeft voor de geschiedenis der omwenteling van 1813—14, niets merkwaardigs opgeleverd, zegt Bosscha. Terecht. Het is niet stormenderhand ingenomen door de Pruisen, zooals Arnhem, noch hebben er dergelijke tooneelen plaats gegrepen, als in Woerden en Naarden, Amsterdam en 's-Gravenhage voorvielen. Voor de geschiedenis in het algemeen, zijn de gebeurtenissen alhier in dat tijdstip dus van geen belang, maar het verleden eener stad heeft voor haar bewoners toch altijd een zekere bekoring; het is verbonden met het leven hunner eigen voorvaderen en wordt daardoor eenigermate familie-geschiedenis. Als zoodanig kan ook wat hier ter stede in den winter van 1813—14 geschiedde, misschien nog wel enkelen lezers eenige belangstelling inboezemen.

Na den tegenspoed in Rusland en de daarop gevolgde vernietiging van het Groote Leger, had de Keizerin Regentes in den senaat gezegd: »Franschen, Uw Keizer, het Vaderland en de Eer roepen U." Van alle voorname steden des Keizerrijks werd gevorderd, dat een Commissie van het stedelijk bestuur de verzekering van trouw en onderworpenheid aan de Keizerin zou overbrengen. Deze boodschap kwam te harer tijd ook te Nijmegen aan. De heer burgemeester, voegde de prefect aan zijn kennisgeving toe, zal wel gelieven, een adres aan H. M. de Keizerin op te stellen, en daarin de gevoelens van den raad en van de ingezetenen uit te drukken.

Tegen 20 October 1813 werd de raad dus bijeengeroepen, »om, ter navolging van andere voornaame steeden van het Rijk, door adressen aan H. M. de Keizerin hunne verknogtheid te kennen te geven," en haar te verzekeren, »dat geen opofferingen te zwaar zouden zijn voor den roem van onzen Vorst en de eer van het Rijk." Daar er bij die zitting slechts

15 leden present waren, en de wet een meerderheid van ⅔ van den raad vereischte om een besluit te nemen, kon er dien dag niets gedaan worden. Men vergaderde dus opnieuw op 25 October, bij welke gelegenheid 20 van de 22 leden verschenen. De oproeping van den prefect werd ter tafel gebracht en de heeren maakten *à mauvais jeu, bonne mine.* »In aanmerking genomen, dat niettegenstaande de veele opofferingen welke de stad in de laatste jaaren door omstandigheden heeft moeten doen, en de zwaare lasten waarmede dezelve bezwaard is, [die] de ingezeetenen nogthans met alle onderwerping hebben gedraagen, en daarvan een voorbeeld willende geeven", werd goedgevonden het volgende gezwollen maar weinig zeggende adres aan H. M. af te zenden. Dit draagt allen schijn van uit het Fransch slecht vertaald, misschien door den onder-prefect M. de Bonnechose opgesteld te zijn:

Nijmegen, den 25 October 1813.

»De raad der Gemeente van de stad Nijmegen aan H. M. de Keizerin, Koningin en Regentesse.

Mevrouw!

»De ongelukken der Groote Armée veroorzaakt door de gestrengheid van een vroegtijdige [winter], zijn hersteld met die edelmoedigheid welke de Vaderlandsliefde en de verknogtheid van een groot volk kenschetst. Het is dat zelfde Volk waarvan Uwe Majesteit erkent heeft de moed en energie, welke zij thans oproept in naam des Keizers, van het Vaderland, van de Eer.

Mevrouw! De Municipalen raad van de gemeente Nijmegen beijvert zich Uwe Majesteit te verzekeren, dat zij altijd gereed zal zijn, om 't Vaderland in zijne behoeftens bij te springen, om alzo te realiseeren de vaderlijke zorgen van haaren doorlugtigen Souverain, om aan Europa een gelukkige en langdurige vrede te bezorgen.

De stad Nijmegen zal zich gelukkig achten, zo Uwe Majesteit ontfangen wil de hulde van haare getrouwheid en verknogtheid."

Vijf dagen later, 30 October, zat de raad weder; er werd niets verhandeld, dat op de tijdsomstandigheden betrekking had, alleen deed de commissie van financiën rapport over het boekjaar 1812, sluitende met een batig saldo van *f* 35.658.35. Dat was de laatste vergadering onder het Fransche régime: het zou 13 April 1814 worden, eer de raad weder bijeenkwam.

Van 16 tot 18 October had de volkerenslag in de vlakte van Leipzig gewoed. Daar werd het lot van Europa beslist en begon de heerschappij van Napoleon ten einde te loopen. Bij het naderen van den winter waren Spanje en Duitschland reeds door de Franschen ontruimd, maar Nederland bleef nog steeds in hun bezit. Aangezien dit land voor de verdedi-

ging van Frankrijk tegen de uit Duitschland optrekkende legers van onberekenbaar belang was, besloot Napoleon het bezet te houden. De troepen op Neerlandsch grondgebied gelegerd, wel voorzien van wapenen en krijgsvoorraad, waren met de vele vestingen, die over het geheele land verspreid lagen en de combinatie van inundatiën, meer dan voldoende, om een hardnekkigen weerstand te kunnen bieden. »Laat men in Holland verstandig zijn," zeide Napoleon den 16en November tot Schimmelpenninck, »en zich wel overtuigd houden, dat ik Nederland liever dan het af te staan, aan den Oceaan terug zou geven."

Maar Nederland liet zich niet gezeggen. Denzelfden dag, waarop Napoleon die woorden sprak, had de Fransche generaal Molitor, tegenover de dreigende houding der bevolking, zich genoopt gezien, Amsterdam te ontruimen, werden daar wapenborden met den Franschen adelaar afgerukt en de huisjes der gehate douane langs den geheelen Buitenkant verbrand. Den 17en November had de omwenteling plaats te 's-Gravenhage, waar Napoleon openlijk werd afgezworen, en den 21 November het bestuur in naam van den Prins van Oranje aanvaard door G. K. van Hogendorp en van der Duyn van Maasdam. Ten einde Gelderland in zijn macht te houden, schijnt maarschalk Macdonald, hertog van Tarente, een oogenblik gedacht te hebben, zijn hoofdkwartier van Nijmegen naar Arnhem te verplaatsen. Den 24 November trok hij uit Nijmegen derwaarts, vergezeld van een aantal generaals en aides-de-camp, twee divisies ruiterij en veel geschut. Doch bij onderzoek bleek die stad, welker vestingwerken onder Koning Lodewijk grootendeels gesloopt waren, niet langer geschikt om verdedigd te worden. Minder dan een week later, den 30 November, werd Arnhem, na een vrij hevig bombardement door de Pruisen, onder generaal von Bülow, stormenderhand ingenomen. Het garnizoen, omtrent 4000 man sterk, werd door de Pruisen, die tallooze nederlagen te wreken hadden, deels over de kling gejaagd, deels krijgsgevangen gemaakt, terwijl een ander gedeelte nog bijtijds over de Rijnbrug vluchtte en zich in Nijmegen bergen kon.

De val van Arnhem schijnt Macdonald's plannen gewijzigd te hebben. Ook Nijmegen dacht hem niet langer veilig. Daartoe droeg niet weinig bij de onwil der Spaansche krijgsgevangenen, die men gedwongen had in het Fransche leger over te gaan. Van de uit Arnhem ontkomen Franschen vernamen zij, hoe de Pruisen onder het garnizoen hadden huisgehouden. Hardnekkig weigerden de Spanjaarden dienst te doen in geval van een beleg, en daar deze weerspannige geest ook onder het overige garnizoen merkbaar werd, vond Macdonald het geraden op 4 December zijn hoofdkwartier van Nijmegen naar Kleef te verplaatsen. Maar daarom was hij nog niet gezind, eerstgenoemde stad prijs te geven. Het belang dat Napoleon in deze vesting stelde, was hem wel bekend. Immers op het congres te Chatillon had de Keizer, onder de sterkten, welker blijvend bezit hij voor-

sloeg, uitdrukkelijk genoemd »de vesting Nijmegen met een gedeelte der linie van de Waal."

Nijmegen bleef dus zuchten onder zijn Fransche bezetting en daar het gouvernement niet onbekend was met den geest der Nederlanders, werd er streng gelet op de houding der ingezetenen. Op een der laatste Zondagen in November vermat zich Ds. Kannegiesser, predikant der Luthersche gemeente alhier, bij de godsdienstoefening het gewone gebed voor Z. M. den Keizer achterwege te laten. De straf bleef niet uit: reeds den volgenden dag werd de kerkeraad uitgenoodigd hem af te zetten en een anderen predikant te beroepen. Het was slechts dank aan de welwillendheid van den onderprefect, M. de Bonnechose, dat aan Ds. Kannegiesser gelegenheid verleend werd, zijn omissie te verklaren; tot zijn geluk vertrokken de Franschen vóór de zaak definitief beslist was.

Drukkend waren de vorderingen, die in de laatste weken van 1813 op de stad gemaakt werden; allerlei eischen werden gedaan van levensmiddelen en andere behoeften, niet alleen voor het garnizoen, maar ook voor dat van 's-Hertogenbosch en zelfs van Wezel. Grave, dat tot dekking der rivier de Maas scheen te moeten dienen, werd in allerijl versterkt. Het aandeel, dat Nijmegen daartoe moest opbrengen, bedroeg 21.598.52 francs, volgens besluit van 10 Nov. 1813, te nemen uit de »fonds libres de toute nature"; daarvan waren 10.000 fr. voor de levering van hout, 2620 voor werkloon, 2553 voor transport van boomen, gekapt in de bij die gelegenheid uitgeroeide bosschen van Wichen, en andere noodwendigheden, waartoe gerequireerd waren 65 wagens met zes paarden en 990 werklieden. Daarbij kwam nog een buitengewone belasting op het mobilair en het personeel, van 1½ sou per franc. Dit alles geschiedde op last van M. Firmin de Beaumont, prefect van de Monden van den Rijn, die, vreezende in 's-Hertogenbosch, zijn standplaats, te zullen worden ingesloten, zich herwaarts begeven had. Ook het schoone geboomte in den omtrek onzer stad werd niet gespaard; het werd gekapt deels voor brandhout, deels voor palissaden en blindeeringen ten behoeve der vesting Wezel. Wèl ondervonden de Nijmegenaars, dat de laatste loodjes het zwaarst wegen.

Teneinde de geallieerden, wier verkenners reeds langs de oevers van de Waal zwierven, te misleiden en de vertooning van een groote legermacht te maken, marcheerden de Franschen van tijd tot tijd de eene poort uit, de andere in, trokken in Maas en Waal van het eene dorp naar het andere en brachten zelfs bezoeken aan Kleefsland. Dit was dezelfde taktiek, die men op het tooneel pleegt te baat te nemen, wanneer de marsch van een groot leger wordt voorgesteld. De figuranten verdwijnen door de coulissen rechts, marcheeren achterom en treden links in dichte drommen weder op. Maar het besluit om zich aan de gevaren van een eventueel beleg te onttrekken, stond reeds vast bij de Fransche autoriteiten. Hoewel er in de stad en omstreken nog altijd wel een 6000

man lagen, vond de maarschalk het niet geraden, iets te ondernemen. Die troepen waren niet betrouwbaar; behalve de boven-vermelde Spanjaarden, wier gezindheid niet twijfelachtig was, waren zoowel infanterie als cavalerie samengeraapt uit verschillende regimenten; zij waren zonder samenhang en stonden bovendien nog gedeeltelijk onder vreemde officieren.

Eindelijk brak de ure der verlossing aan. In den laten avond van den 4en Januari kwam de tijding, dat het grootste gedeelte van het Pruisische garnizoen van Arnhem den Rijn was overgetrokken en zich in de Betuwe bevond. Nu was dus de tijd gekomen om Nijmegen te ontruimen en een veilig heenkomen te zoeken. 's Avonds te voren waren de gewezen prefect van het Departement, Firmin de Beaumont, en de sousprefect de Bonnechose, onder geleide van twee bataljons van het 22e regiment Lichte Infanterie, dezelfde troepen, die in Woerden hadden gewoed, naar Cranenburg vertrokken. In alle stilte werden nu de voorbereidselen gemaakt voor den aftocht van het verdere garnizoen. Door de welwillendheid van M. de Bonnechose evenwel, waren de autoriteiten reeds eenigen tijd van te voren in het geheim onderricht van het ophanden zijnde vertrek, en waren op diens verzoek maatregelen van orde vooruit beraamd. Toch zagen zij, die ingewijd waren in het geheim der ophanden zijnde evacuatie, waarvan op den 4en 's avonds de magistraat door generaal Exelmans in kennis werd gesteld, het oogenblik van het vertrek niet zonder bezorgdheid te gemoet. Hoe zouden zich de soldaten gedragen onder den sluier der nachtelijke duisternis, bij de demoralisatie, gepaard met moedwil en woeste baldadigheid, die bij een aftocht zoo vaak voorkomt? Met angst verbeidde menigeen den morgenstond.

Plotseling, in het holle van den nacht, werden de bewoners van de Hezelstraat, de Markt en de Burchtstraat, opgeschrikt door een donderend geraas, dat snel naderkwam. Vol angst vlogen zij naar de ramen. Daar stoof de wilde jacht voorbij. Een geheel regiment Fransche Lanciers, spookachtig in roode mantels gehuld, de flitsende lanspunten en fladderende vaantjes hoog boven de blinkende chapkas, met kletterende sabels en karabijnen, stormde in gestrekten galop voorbij door de flauw verlichte straten. Uit Druten voor de naderende Pruisen geretireerd, waren zij de Hezelpoort ingereden en galoppeerden zij de Hoenderpoort uit, hun weg nemende naar Kleef. Wat nog van het Nijmeegsch garnizoen overig was, verzamelde zich nu marschvaardig op de Markt; dit bestond uit 200 man van het 22e Lichte Infanterie, 50 man van het 10e regiment Kurassiers en een paar stukken geschut, met omtrent 50 kanonniers. Om 4 uur in den morgen marcheerden de laatste troepen de Hoenderpoort uit, naar Kleef, in alle stilte en in de beste orde. Trouwens de Franschen hadden zich gedurende den ganschen tijd van hun verblijf alhier »voorbeeldig gedragen", zegt In de Betouw in zijn Kronyk; de hertog van **Tarente**

had er goede tucht onder gehouden. In zulk een volkomen stilte had de aftocht plaats gehad, dat de meeste Nijmegenaars er op den morgen van den 5en Januari nog niets van wisten, en nauwelijks hun oogen en ooren konden gelooven, toen zij de verrassende vreugdeteekenen over de onverwachte verlossing gewaar werden.

Onder de burgerij had sedert lang een geest van verzet tegen het Fransche bestuur geheerscht. De oplichting van den oud-Russischen kapitein Vergeel, die door de gendarmerie naar 's-Hertogenbosch vervoerd was, om zich te verantwoorden wegens onvoorzichtige uitingen, had kwaad bloed gezet, terwijl ook de voortdurende lichtingen en de zware geldelijke vorderingen de gemoederen niet weinig hadden verbitterd. Een vierhonderd der aanzienlijkste inwoners hadden zich reeds sedert eenigen tijd in het geheim gewapend en waren gereed, om op het eerste alarm het voorbeeld der Hollandsche steden te volgen. De Franschen waren van dat alles niet onkundig geweest, doch botsingen willende voorkomen, hadden zij zich er toe bepaald, een waakzaam oog te houden op hetgeen er omging.

Onmiddellijk na het vertrek der Franschen bezette de burgerij de poorten en vereenigden zich de leden van het vroegere stedelijk bestuur. De heeren B. J. C. baron Mackay van Ophemert en M. W. de Man, leden van den raad, begaven zich als gelastigden naar Druten, dat na het vertrek der Fransche Lanciers door de Pruisen bezet was, en stelden den aldaar commandeerenden officier in kennis van den staat van zaken te Nijmegen. Met hetzelfde doel gingen twee andere leden van den raad, de heeren J. M. Singendonck van Dieden en F. A. van den Steen, naar Lent, om met den Pruisischen generaal von Borsél in onderhandeling te treden. Het gevolg was, dat reeds om 6 uur 's morgens een paar compagnieën Pruisen de stad introkken, waar zij met oorverdoovend gejuich werden ontvangen. Een aantal Fransche achterblijvers en deserteurs werden gevangen gemaakt, daaronder een Spanjaard, dien sommigen onzer, in de jongelingsjaren, nog als een eerzamen houthakker, bekend als „den Spanjool," in onze straten werkzaam gezien hebben.

Ook veel Hollanders en Duitschers maakten van de tijdsomstandigheden gebruik om Napoleons vanen vaarwel te zeggen. De gierbrug, die de Franschen vóór hun vertrek ontredderd hadden, werd nu zoo spoedig mogelijk hersteld en de in de haven gezonken schepen weder opgehaald, zoodat men reeds den 6en Januari in staat was, de uit Arnhem aanrukkende geallieerde troepen over de Waal te voeren.

Den 13en April had de eerste raadsvergadering plaats. Dezelfde heeren, die onder het Fransche régime om de groene tafel gezeten hadden, namen ook nu daar weder plaats: Otto, graaf van Randwijck, burgemeester, W. S. J. Moorrees, B. J. C. baron Mackay van Ophemert. J. W. Pels, H. W. Rappard van Balgoy, H. Mulders, P. van Lom, T. M. W. Schenck van

Nijdeggen, J. Vermasen, H. P. G. Quack, H. Hoogers, H. M. Derks, A. Manders, I. Kopp, M. de Bruyn, Ch. van der Brugghen, A. van Elsbroeck, A. I. L. Brouwer, J. M. Singendonck van Dieden en W. Engelen van Pylsweerd, secretaris. Niet langer werd nu het blad van het raadssignaat in tweeën gevouwen om rechts het verslag in het Hollandsch, links in de Fransche taal neder te schrijven. Verdwenen was het Fransch. De heeren hielden zich dien dag bezig, met discussies over de middelen om het door de stad verschuldigde deel op te brengen, in de kosten veroorzaakt door den Landstorm, alsmede van kleeding en equipement van het contingent in de landsmilitie. Tevens gaf het lid Moorrees den raad in overweging, »of 't niet noodzakelijk zoude zijn, om het monument af te breeken, 't geen bij raadsresolutie van 6 Mei 1811 op den grond van Karel den Groote (versta: het Hof, vóór de Romaansche kapel) ter eere van Napoleon, onzen gewezen souverein opgerigd was?"

»Heeft de raad goedgevonden den heer Burgemeester te verzoeken, om alle overblijfselen van den geweldenaar te laaten wegneemen, en op die grond voor de kapel te plaatzen, hetgeen hij Burgemeester, 't dienstigst zal oordeelen."

Het benauwde tijdvak van verdrukking was daarmede afgesloten: op dien laatsten dag der lentemaand van het jaar 1814, was een nieuwe geschiedenis voor het vaderland aangevangen. Hoe de stad zich weder oprichtte en alles geregeld werd, in de eerste dagen na de verlossing van de laatste twintig rampspoedige jaren, eerst van anarchie, daarna van vreemde overheersching en dwinglandij, leze men in het zaakrijke geschriftje van Aeneas baron Mackay van Ophemert, *Nijmegens Herstelling in* 1814.

Beek.

In van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek* vindt men niet minder dan tien plaatsen in ons land, die Beek heeten, zonder dezulke te tellen, wier namen met *beek* beginnen of eindigen. Een plaats, waar een heldere beek stroomde, moet dan ook wel haar aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op het onbeschaafde menschdom der oudheid, dat den put eerst van de Romeinen leerde kennen en dat voorwerp met den naam (*puteus*) van hen overnam. Gaarne vestigde men zich in den oertijd aan den oever van een stroomend water en reeds vroeg zullen derhalve de eerste bewoners hun uit takken gevlochten hutten in de bosschen gebouwd hebben, nabij de vele beken, die door het tegenwoordige Beek stroomen of weleer gestroomd hebben. Van het verblijf der vroegsten is een overblijfsel tot ons gekomen, een beitel uit vuursteen gefatsoeneerd, die thans in ons gemeentemuseüm berust. Van hen tot de Romeinen was waarschijnlijk een heele sprong, en daarmede daagt de beschaving in die oorden. Beek werd toen de standplaats van een detachement van het Xe legioen. Dat er een Romeinsche weg door het dorp liep, op Colonia Trajana (Xanten) aan, wil men afleiden uit een in 1628 gevonden fragment van een mijlpaal, waarop de naam van Trajanus staat; het valt echter niet te ontkennen, dat dit niet zeer groote steenblok ook wel van elders, van den hooger gelegen weg, hier heen kan zijn gebracht. In de Betouw beweert, dat er in Beek nog »zwaare grondslagen van muuren, zoo van duifsteen, als in kalk zeer vast gegootene keisteentjes [*beton*], onder de aarde liggen". Ook deze zouden van Romeinschen oorsprong zijn.

Vroeg in de 14e eeuw valt de eerste straal van het licht der geschiedenis op ons dorpje. Dit was toen een Kleefsch leen en werd in dat jaar door den graaf van Kleef in leen gegeven aan Dirk Korteloef. Diens geslacht uitgestorven zijnde, ging de heerlijkheid over op Gerhard, heer van Hornes en Perweijs, als echtgenoot van Ermgard, halve zuster van graaf Johan van Kleef. In 1350 beleende Diederik van Hornes, heer Gerhard's oudste zoon, met toestemming van zijn oom Johan, graaf van

Kleef, Johan van Groesbeek, heer van Heumen, met de heerlijkheid en het goed, dat hij in het kerspel Beek bezat, de gerichten hoog en laag daaronder begrepen. Bekerberg zou tusschen hen verdeeld worden. Dat gedeelte was dus allodiaal en moet een oude bezitting van Groesbeek geweest zijn.

Blijkens een verdrag van 1342 tusschen bovengenoemde Ermgard en Johan van Groesbeek, bezat deze toen de gerichten van Bekerberg, Dampruke en Goexwinkel onverdeeld met den heer van Hornes, doch »dat aan 't lijf dreghet" en de tollen behoorden half en half aan beiden. Seger van Groesbeek, Johans zoon, werd in 1359 onmiddellijk door den graaf van Kleef met Beek en Malden verleid. Van toen af bleven beide heerlijkheden in handen dezer familie, totdat Johan van Groesbeek, in 1660, Beek aan Frederik Hendrik, baron van Randwijck, verkocht, wiens nakomelingen haar tot nog toe bezitten.

Door zijn zwaren, slechts 60 voet hoogen, uit duifsteen gebouwden toren, die zijn eerwaardig grauw onder een vulgaire laag van witselkalk verbergt, maakt de kerk van Beek een indruk van hoogen ouderdom. En daarop mag zij ook aanspraak maken. Aanvankelijk was het een kapelletje, door het naburige klooster van Zifflik opgericht en onder het kerkgebied van dit kapittel gebracht, dat ook het collatierecht bezat. Viermaal 's jaars kwam een priester van daar, om de heilige Mis op te dragen. Er bestaat een oorkonde van 4 Sept. 1388, waarbij Johan van Drummen, vicaris der kerk te Zifflik en rector der »kerk of kapel in Beke", bekent aan het kapittel van Kleef zekere jaarrente schuldig te zijn, voor een stuk land te Zifflik. Deze erfpacht had vroeger toebehoord aan Dirk Coenraadz. buttelier, daarna aan diens broeder Ricold, deken van Kleef, en vervolgens aan Arnold Bonart, rector der kapel te Beek, die haar bij testament aan zijn kerk vermaakte. Die verschillende eigenaren brengen ons tot in het laatst der 13e eeuw. Geen spoor van oudheid echter is in het kleine kerkje meer te ontdekken; witsel en stucco hebben hun werk grondig verricht. Hoogstens zou men uit de verschillende breedte der twee gedeelten van het schip mogen opmaken, dat het smalste, het oostelijke, het oorspronkelijke kapelletje was, en dat het ietwat breedere westelijke gedeelte, met den toren, daar omtrent 1536 tegenaan gebouwd werd, toen het kapittel van Zifflik naar Kranenburg was overgebracht en de kapel tot een parochiekerk verheven werd. In 1569 was er aan deze kerk een verblijvende vicaris als rector verbonden, en werd deze door Willem Lindanus, bisschop van Roermond, gelast in zijn parochie te resideeren, op poene van ontzetting uit zijn pastoraat. Na de reductie van Nijmegen, in 1591, werd de pastoor, evenals al zijne ambtgenooten ontheven, terwijl de kerk in 1602 voor den Protestantschen eeredienst in beslag genomen werd. Van af 1648 hielden de Katholieken hun godsdienstoefeningen op den Musschenberg, even over de grens, in een kapelletje door een Augustijner monnik

gebouwd, doch diens opvolger werd in 1664 het verblijf op Pruisisch grondgebied ontzegd, waarna de Roomsche bewoners van Beek moesten parochieeren te Wielder of te Nijmegen. In 1796 besloot het Kwartier van Nijmegen, dat de Hervormde predikant de helft der kerk, door een gordijn gescheiden, aan een katholiek geestelijke moest afstaan voor diens eeredienst. Doch dit arrangement beviel den pastoor niet, die liever den dienst in een daartoe ingericht lokaal, bij een zijner parochianen, verrichtte. Een nieuwe R. K. kerk werd in 1833 gebouwd en evenals de oorspronkelijke kapel aan den H. Bartholomaeus gewijd; in latere jaren werd deze door de tegenwoordige kerk vervangen.

Omtrent de toestanden der heerlijkheid in die vroege dagen is ons niets bekend; wij kunnen daar alleen naar gissen. Hoewel haar gebied van vrij groote uitgestrektheid was, reikende van nabij het tegenwoordige Bronhuizen tot aan de Pruisische grens en van de Ooi tot aan Groesbeek, moet zij zeer dun bevolkt zijn geweest, weshalve dan ook een kerkdienst vier malen 's jaars voldoende werd geacht. Zelfs in 1798 telde Beek nog slechts 482 inwoners, in 1840 tot 715 aangegroeid. Daar de heerlijkheid uit het Rijkswald genomen was, moet het grootste gedeelte harer oppervlakte uit bosch bestaan hebben, waarin de vele beken, vooral in het lagere gedeelte, uitgebreide poelen en moerassen vormden. De kleederwasscherij, thans een rijke bron van inkomsten voor de bewoners van het dorp (het adresboek geeft 46 bleekers en bleeksters), nam eerst in de 19e eeuw een hooge vlucht. Want oudtijds waschten de Nijmegenaars, in letterlijken zin, hun *linge sale en famile.* Daartoe bezat de stad groote bleekvelden: één buiten de Hoenderpoort, een ander buiten de Hezelpoort, en later nog drie in de stad, onder het Hof, bij den Doddendaal en bij het Kloosterhof.

Het in de Boddelstraat gelegen Fraterhuis moet eene uitgebreide bezitting achter Beek, naar den kant van Wielder gehad hebben, de Fraterbergen genaamd. Bij de opheffing van dit gesticht, werden deze door de stad genaast en bij de geestelijke goederen gevoegd. Er stond eenig bosch op, doch grootendeels moet het heidegrond geweest zijn. De burgemeester M. L. Singendonck deelde 5 Mei 1734 in den Raad mede, dat hij zijn bezitting, de Wieldersche bergen genoemd, had doen rioleeren, bepoten en nu met een walletje wenschte te omgeven. Dat had echter moeilijkheid, omdat de Fraterbergen hier en daar in zijn bezit inschoten, weshalve hij die bergen van de stad wenschte te koopen. Den 23 Juni kreeg hij ten antwoord, dat aangezien de stad tusschen de jaren 1696—1726, bij vier verkoopingen van hout aldaar, slechts 441 gl. gebeurd had, men bereid was aan zijn verzoek te voldoen, en hem 33 morgen te verkoopen, voor een jaarlijksch canon of grondrente van 5 schilden, dus 3 gl. 15 st. per jaar. Deze Fraterbergen moeten op Pruisisch grondgebied gelegen hebben, want het transport geschiedde voor de Cranenburgsche schepenen.

Het is waarschijnlijk, dat de eerste heeren van Beek een kasteel bezaten, ofschoon dit niet voorkomt in oude bescheiden; misschien werd het in 1507 door de Kleefschen verwoest, toen dezen ook het huis te Ooi en te Persingen vernielden. De latere houders der heerlijkheid, die tevens heeren van Groesbeek waren, mag men aannemen, dat het slot ter laatstgenoemde plaats bewoonden. Dat de heer Frederik Hendrik van Randwijck reeds in 1660 een buiten te Beek liet aanleggen, volgt uit een duisteren omhaal van woorden, in een rijmelarij van den Nijmeegschen pensionaris Van Someren, getiteld: »Op de Vermakelyckheyt van Beek, dorp buyten Nymegen, aan den Hoogh-Edelen Heere Frederick Hendrick van Randtwyk, heere tot Rossum en Beek, etc." 1660. Na de

Hooge bergen, laege dalen,
Schoone velden, waterstralen
Uit de aders van de bron,
Eyke boomen, dichte hagen,

alsmede de »soete, lieve eensaemheden" en den »kristallijnen vloet" der beken bezongen te hebben, valt hem in, dat hij, in geval van nood, zijn dorst aan laatstgenoemde zou kunnen lesschen. Maar tot dat pijnlijk uiterste behoeft hij toch niet te komen, want, »'t Water-Nymphje" geeft hem een beteren raad:

„Gaet, seyd sy, myn Heer besoecken,
Die my geestich op gaet doeken, *)
Die myn beeckjens vloeyen doet;
Die my ciert aan alle kanten
En met boomtjens gaat beplanten,
Als men doet uit overvloet.

Die de bergen doet vermind'ren,
Daer die myne beeck verhind'ren,
Die myn weyde cieren gaet;
Die met planten, spitten, graven,
Komt zijn eygen lust te laven
Van gematichde overdaet.

Klaarblijkelijk is in deze coupletten het aanleggen van een buiten bedoeld. De wandelaar spreekt dan nog van een ander buitenverblijf. Was de heer Randwijck niet »op zijn huys", dan kon hij terecht bij zijn vriend Doctor Van Munster. Die bezat daar

„soo moyen huysje,
Pater heeft geen beter kluysje,
'K wou 'k daer al mijn leven bleef.

*) Opdoeken heeft hier blijkbaar een andere beteekenis dan wij tegenwoordig aan dat woord hechten. Veeleer is hier bedoeld: opdokken, voor den dag brengen.

Vriend Van Munster zou »licht een kruykje tappen" en daarna kon onze pensionaris

te rugge stappen,
Daer de wagen komt van Kleef,

en met dat voertuig stadwaarts rijden.

Het goed van den heer Randwijck was, *mutatis mutandis*, het tegenwoordige Spijker. Ter plaatse waar dit huis staat, had vroeger, wie zal zeggen hoe lang geleden, een voorraadschuur gestaan, immers reeds de Saksische wetten noemen onder de gebouwen, die tot den hof behooren, »het spicarium, waar het koren bewaard wordt." Later ging de naam over op kleine buitentjes. Op dit landgoed ontving graaf van Randwijck, op 7 Aug. 1787, Willem V en zijne gemalin, bij gelegenheid van den verjaardag van H. K. H. Onder andere feestelijkheden in den pastoraal-sentimenteelen geest dier dagen, had er een optocht plaats van landlieden, rijkelijk met oranjelinten behangen. Er waren vuurwerken, illuminatie der tuinen, en chassinetten, die allerlei pasquillen, caricaturen en hatelijkheden aan het adres der »keezen" te zien gaven.

Jacob van Randwijck, zoon van bovengenoemden Frederik Hendrik, ging, in de eerste jaren der 18e eeuw, om met het plan, een groot kasteel in zijn heerlijkheid te bouwen. De plaats, die hij daartoe koos, lag echter niet in het dorp, maar rechts van den weg, die van af het tegenwoordige Gemeentehuis naar Persingen loopt. Er werden daar op groote schaal breede grachten aangelegd, die gedeeltelijk toegegroeid, nog altijd bestaan en blijken geven, dat er grootsche bouwplannen bestonden. Doch verder dan de fondamenten kwam het niet, en Beek bleef zonder kasteel. Onder het opgehoogde gedeelte, waarop nu de vruchtboomen staan, liggen nog altijd de grondslagen en de kelders. Naar mij van welingelichte zijde wordt medegedeeld, gaat het in die onderaardsche gewelven niet met rechte dingen toe. Daar spoken de witte vrouwen, die zich, bij nacht en ontijd, de grap veroorloven voorbijgangers bij de voeten te grijpen en vast te houden.*)

Zels toen het Spijker nog een buitenverblijf was der Van Randwijcks, nu welhaast een eeuw geleden, werd de vrije wandeling aldaar aan een ieder vergund. Men kon daar reeds in het eerste kwartaal dezer eeuw allerlei ververschingen bekomen, waartoe op verschillende plaatsen hutjes en prieeltjes waren gemaakt, een vleugel van het woonhuis werd destijds als logement gebruikt. Wanneer ook het hoofdgebouw als zoodanig werd ingericht, heb ik niet kunnen ontdekken. In het eerste kwartaal der 19e

*) Verg. Kronyck ende Historie van het edele en machtige Geslachte van den Huyse van Egmondt, Alkmaar 1655. 5e. druk, bl. 52:

De kostilicke huysen zijn nu als moordkuylen en speloncken,
Daer nu wonen de witte wijven en nacht-geesten.

eeuw, was het een der meest beminde uitspanningen der Nijmegenaars geworden, geëxploiteerd door Beker, later door Braam, wiens weduwe daar in de dagen onzer jeugd den schepter zwaaide. Waar nu de stallen staan, was toen de bakkerij; daar werd een mik met krenten gebakken, die zeer in den smaak viel. En tegen dat gebouw aan stond, tot voor weinige jaren, de watermolen. Hoe romantisch, buitenlandsch mooi, eenigermate schrikwekkend, leek ons die molen, als hij in werking was. Het overvloedige water uit de ruime kom daarachter gelegen, bracht niet alleen het zware half in den grond gelegen dreunende houten rad in beweging, maar stortte zich daarenboven langs een houten geul, in een dikke zilveren kolom bruisend en klaterend naar beneden in de diepe kom. Voor ons kinderen was dit een Giessbach, die alle andere Beeksche watervalletjes verre te boven ging en die alleen overtroffen werd door de donderende watermassa, waarmede de overstroomde Ooi in het voorjaar door de sluizen ledig liep.

Tot de Beeksche buitenplaatsen wordt ook het schoone landgoed de Hanenberg gerekend, welks ingang aan den Berg-en-Dalschen weg ligt. Hier is, dank zij de liberaliteit van den eigenaar, den heer Wendelaar, de wandeling aan het publiek veroorloofd. Dit buiten werd een tijdlang Ruimzigt genoemd; ten onrechte: Ruimzigt was oorspronkelijk de naam van den tegenwoordigen Hanenberg, aan den hollen weg van Beek naar Berg-en-dal. Eenmaal was dit het Tusculum van den oudheidkundigen Johan in de Betouw, die daar meestal zijn zomers doorbracht en zoo aan deze woudeenzaamheid gehecht was, dat hij er wenschte begraven te worden. Hij liet daartoe op een der hoogste punten, temidden van een dennenboschje, een graf maken, op welks zerk men las: »Gelukkig de mensch, die over het akelig graf een vrolijk uitzigt heeft in de verwachting eener zalige hope." Om redenen, ons onbekend, werd In de Betouw evenwel niet daar, maar in de St. Stephenskerk bijgezet. Na zijn dood werd het buiten, 11 Jan. 1821, verkocht en aldus in de *Nijmeegsche Courant* van 22 Dec. 1821 aangekondigd:

»Een BUITENPLAATS overtreffende in heerlijke Gezigten alle andere in de Provincie Gelderland, genoemd *RUIMZIGT* en *STERRENBERG*, bestaande in HUIS, TUINEN, SLINGERBOSSCHEN, WANDELINGEN, BOUWLAND en HOUTGEWASSEN, voorzien van een zeer aangename altijd vlietende BEEK, met onderscheiden WATERVALLEN en eene schoone VALEI met OPGAANDE BOOMEN beplant, groot te zamen ongeveer 11 Bunders, gelegen in het aangename Dorp Beek. Zullende geveild worden in 3 Parceelen en in massa."

Hieruit blijkt, dat In de Betouw niet alleen Ruimzicht bezat, maar ook den daar tegenover liggenden Sterrenberg, met de vallei aan diens voet en de eenmaal zoo aanvallige, thans door de waschvrouwen verknoeide beek. Bij de verkooping werden de perceelen gescheiden en de Sterrenberg met de »schoone valei" bij het Spijker gevoegd. De kooper van

Ruimzigt had geen hart voor zijn bezitting, die in 1825 beschreven werd als »deerlijk in verval." Een tijd lang stond er een boerenwoning, waar men kon gaan theedrinken en zelfs, mits koude keuken medebrengende, het middagmaal gebruiken. Ook deze verdween te harer tijd en een heerenhuis verrees in haar plaats.

De Ravensberg, thans een villapark in embryo, was met zijn eeuwenoude kastanjeboomen eenmaal een der mooiste punten van Beek. Blijkens een annonce in de *Nijmeegsche Courant* van 24 Juli 1827 stond daar toen een hofstede, met moesland en boomgaard. In die aankondiging wordt reeds gezegd, dat het terrein »door deszelfs hooge ligging in de nabijheid van den straatweg, bij uitnemendheid geschikt zou zijn daarop huizen met schoone en vrolijke uitzigten te bouwen." Vijf-en-zeventig jaren werd ons sedert dien tijd die ramp, die thans in vervulling komt, bespaard. Laat ons dankbaar zijn voor het genotene. *Fuit Ilium.*

Naast den Ravensberg ligt een vallei, door een of anderen enthousiast voor Beeksch natuurschoon bestempeld met den pompeusen naam van Elyzeesche vallei. Hier had in 1834 of '35, toen onze officieren nog duelleerden, tusschen twee luitenants van het garnizoen een *rencontre* op het pistool plaats, waarbij een hunner het leven liet.

Van den Ravensberg daalt men langs een steil paadje in een kloof, waardoor een beek stroomt, die weleer zeven watervalletjes heette te vormen en uitliep in een kom, waarin, evenals bij het Spijker, de Beeksche waschvrouwen haar wasch spoelden. Hier stond het logement Westerbeek, ook wel naar den naam van den eigenaar Beker genoemd, ter plaatse waar thans de villa staat van jhr. Dommer van Poldersveldt, burgemeester dier gemeente. Daarbij bevond zich ook een watermolen, doch deze viel niet zoo zeer in den smaak als die van het Spijker.

De villa Pietersberg, oudtijds de Hondsbeek geheeten, was in het begin der 19e eeuw beroemd om hare terrasvormige tuinen, vele fonteinen en watervallen. Er was o.a. een fontein die 17 voet hoog heette te springen en een »ijsval", waarover het water langs 27 trappen bruisend naar beneden spoedde. Van dat alles is thans niet veel meer over.

Op een heuvel ter linkerzijde van den ingang der Meerwijken, ligt, door lommerrijk geboomte omgeven, het landgoed Bakkersberg. Toen dit goed den 29 Juni 1827 door den bekenden Beekschen notaris en dichter, C. ten Hoet in het logement Westerbeek verkocht zou worden, werd het aldus in de *Nijmeegsche Courant* beschreven:

»Een Landgoed, gelegen te *Beek*, op een uur afstands van *Nijmegen*, aan den bovenweg op *Kleef* en in het middelpunt der schoonste wandelingen, bestaande in: 1° een zeer logeabel, voor weinige jaren eerst nieuw opgebouwd Heerenhuis, met Tuinen, Boomgaard en Vijver; 2° eene Boerenwoning naast het Heerenhuis, met daarachter gebouwde Stalling en schuur; 3° eenen nieuwen Koepel op eenen daarbij behoorenden

Bergtop; en 4° ongeveer 3 bunders Bouwland en ruim 1 bunder Houtgewas, mede nabij de voors. gebouwen gelegen.

N. B. Het Heerenhuis, bewoond door den Heer Mr. A. C. M. Backer, is te zien op Vrijdag den 8 Junij, van 's voormiddags 10 tot 's namiddags 2, en van 's namiddags 3 tot 's avonds 6 ure, enz."

Waaruit wij mogen opmaken dat de heer Bakker, volgens toenmalig gebruik, nog om twee uur dineerde.

Van de overige buitens valt weinig op te merken; de meeste zijn van modernen oorsprong, uit de tweede helft der 19e eeuw, sedert welk tijdperk men welhaast kan zeggen dat Beek onherkenbaar veranderd is. Op het voorgeslacht, vóór de 19e eeuw, oefende Beek weinig aantrekkingskracht uit. Het waren Hees en Neerbosch, die in den algemeenen smaak vielen. Dat men de natuur van Beek kon bewonderen, blijkt zelfs uit de woorden van den prozaïschen rijmelaar Van Someren, wiens lofzang op dit dorp ik boven aanhaalde. Maar terwijl betrekkelijk goede wegen naar de dorpen ten Westen der stad voerden, bleef Beek weleer tamelijk ontoegankelijk. Het ligt nog niet zoo heel ver in het verleden, dat men dit dorp alleen bereiken kon langs een barren, golvenden zandweg, zoodat vele voerlieden naar Kleef of Kranenburg gaande, om hun paarden te sparen, liever tot Zifflik door de Ooi reden. Ook had Beek van ouds den naam van onveilig te zijn; het heette in de 18e eeuw, dat Schinderhannes en zijn bende wel eens strooptochten over de grens ondernamen, om te zien, wat daar te halen viel. Zij die na het vallen van den avond den duisteren Beekschen weg moesten gaan, plachten dit liefst niet in hun eentje te doen, doch wachtten op de hoogte van het Vrouwendaal, totdat zij gezamenlijk een klein caravaantje konden vormen. Daarin kwam verandering in 1824, toen de straatweg werd aangelegd. Bij die gelegenheid werd de weg meer waterpas gemaakt, tengevolge waarvan verscheidene huizen aan de Noordzijde van de chaussee, die eertijds aan den weg stonden in de diepte kwamen te liggen. De eerste steen werd gelegd op 27 April, bij het toenmalige logement Westerbeek, door den Nijmeegschen burgemeester A. F. van der Steen, als president der Commissie van Aanleg. Binnen twee maanden was het eerste gedeelte gereed, van Nijmegen tot aan het kerkhof te Beek. Op Pinkster Zondag 8 Juni werd dit plechtig geopend door de commissarissen met hun dames, in zes rijtuigen. Ofschoon slechts weinigen wisten, dat dit op dien dag zou geschieden, »telde men daar 's namiddags meer dan 100 paarden en op den tweeden Pinksterdag ontelbare rijtuigen en paarden, die tusschen de duizenden wandelaars wemelden." Aldus beweert de *Nijmeegsche Courant* van dien dag, in opgewonden overdrijving.

Een paar bladzijden uit het vorstenleven in de zestiende eeuw.

Den 6 of 7 December 1518 trad Karel van Egmond te Celle, in de tegenwoordige provincie Hannover, in het huwelijk met Elizabeth, dochter van Hendrik I van Brunswijk-Lüneburg. De bruid was 27, de bruidegom 50 jaren oud. Het huwelijk werd niet door feesten opgeluisterd. Den 6den kwam de vorst te Celle aan, den 8sten aanvaardde hij de terugreis en den 14den was hij weder in Arnhem. Maar in Gelre zou het anders gaan, had de hertog besloten. Reeds vóór de voltrekking van zijn huwelijk had hij kennis doen geven aan bannerheeren, ridderschap en steden van zijn voorgenomen echt, die, volgens hem, ten zeerste bevorderlijk zou zijn aan 's lands welvaart. Om derhalve »sijne furstel. genade gesellyne eerlick tontfangen ende tonderhalden, as sich des geboirt," moest het geheele landschap bijdragen, waarvan »nyemant, wye die oick sijn, in verschoent zullen warden." De vorsten en vorstinnen, die de doorluchtige bruid zouden vergezellen, moesten vanwege de steden »geërt ende geschenct sijn."

Het duurde geruimen tijd, alvorens de geëischte sommen opgebracht waren. Bij herhaling moest de hertog de steden op den meest dringenden toon aanmanen tot het doen der zetting. Zelfs in Januari van het volgende jaar was de schatting nog niet overal gedaan, en waren de generaalrentmeester Hendrik de Groiff en andere gemachtigden, genoodzaakt om aan de invordering spoed bij te zetten. Ook Nijmegen haastte zich niet en meermalen kwamen er boden van den Hertog, »om des hylicspennyncx will." Toen de schatting ten laatste geïnd was, beliep het totaal 20,999 gld. Na aftrek der onkosten had Nijmegen met het land van Krefeld daartoe opgebracht in ronde getallen 6226, de Veluwe 7839, Zutphen 3772 en Roermond 1361 gld.

Maar terwijl de steden zich beijverden om alles in gereedheid te

brengen, vertrok Karel plotseling op 22 December naar Frankrijk. Waarschijnlijk stond deze reis in verband met het naderende einde van keizer Maximiliaan en den wensch van Frans I, koning van Frankrijk, om diens opvolger te worden. Op Woensdag na »Aller Kinderendagh" (29 December) kwam mijn genadige lieve Here, onder geschutgebulder van de wallen, te Nijmegen aan. Hij nam zijn intrek niet op den burcht, doch ten huize van den stads-rentmeester Peter van Beringen, die eerst 12½ gld. ontving, »om die koycken (keuken) vur mijnen gen. l. Here to bestellen", en daarna nog eens 8 gld. 8 st. »om alle dyngs vur sijn furstel. genade te koupen." Maar dat was ook alles, want de Hertog betaalde voor zijn onderhoud en dat der zijnen; zelfs 2 gld. en 2 st. »om hantschoen vur mijnre Genade ende eynen douck te koupen, dair men sijne clederen in solde slaen," op de reis.

Op Nieuwjaarsdag genoot de Hertog een »ontbyten" en vroeg des morgens van dienzelfden dag, verliet hij Nijmegen, vergezeld van eenige riddermatige ruiters. De poorten waren nog gesloten, weshalve de portiers, die ze openden, een fooitje van vier Schrikkenbergers voor hun moeite kregen. De weg lag naar de Maas. Te Mook werd overgevaren en daar de dag toen reeds gevorderd was, waren de bedelaars ook bij de hand en gaf de rentmeester »onder weegen om Gaidtz will 4 st." Te Bree, in het land van Kessel, werd de Hertog door de schutten ontvangen, die 2 gld. kregen om zijn gezondheid te drinken. De tocht ging verder over Venlo, Wachtendonk, Erckelens, enz.

Van hetgeen er tusschen Karel en den Koning verhandeld werd, is weinig uitgelekt. Maximiliaan overleed den 11 Januari 1519, en kort daarop aanvaardde onze Hertog de terugreis, met een machtiging om de belangen van den Franschen Koning in het Duitsche Rijk waar te nemen. Den 10 Februari was hij in Gelre terug, en weldra werd hij ook weder in Nijmegen verwacht. Burgemeester Jacob van Weze reed hem met de raadsvrienden te gemoet, na zich vooraf met een »gelach" van 3 gld. versterkt te hebben. Waar zij hem ontmoetten, weten wij niet; wij vangen den Hertog eerst weder op Zondag Judica (10 April) op, toen hem alhier negen vierdel eerewijn werden aangeboden. Nu kwamen allerlei groote heeren en afgezanten van steden hem begroeten, die allen den eerewijn ontvingen: de vier bannerheeren, de raad van Roermond en die van Venlo, die van Arnhem, enz. »Den alden greve van Yssenborch" werden zeven vierdel aangeboden. Vermoedelijk kwam deze hertog Gerlach van Yssenburg, om met den hertog te onderhandelen over het zenden van troepen, want de Arnhemsche rekeningen spreken in de maand Augustus van datzelfde jaar van »die knechten, die mitten greven van Yssenborkh gekomen waren." Daar kwamen ook om den Hertog te begroeten de beide jonkheeren van Bronkhorst en Wisch en tal van anderen, te veel om op te sommen. Van zijn verblijf te dezer stede maakt Z. G.

gebruik om den schutten de eer aan te doen, met hen naar den papegaai te schieten, dien hij natuurlijk, met het onfeilbare schot van alle gekroonde hoofden, afschoot, waarvoor hij nogmaals negen vierdel wijn ontving.

De Bronkhorsten op den huize Hulzen, te Hatert, werden vereerd met een bezoek van den Vorst: »Item te Hulsse den meechden, die minen Heer vyngen, haer croen te lossen, gegeven 1 gulden." Men zal hier moeten verstaan, dat de meisjes dwars over den weg, dien hertog Karel zou volgen, een kroon van groen en bloemen hadden opgehangen, welke zij op hem nederlieten en hem zoo gevangen hielden, waarvan hij zich met één gulden loskocht. Dit gebruik schijnt eenigermate gelijkgestaan te hebben met het »voeten vegen", dat thans nog in ons land en in de meeste landen van Europa bestaat, wanneer men voor het eerst een fabriek of dergelijk gebouw bezoekt. Onze landvorsten van weleer werden vaak de slachtoffers van deze grap, hoewel niet altijd met een kroon, zooals in dit geval. In 1386 zijn het de timmerlieden van Castrum, die hertog Willem vangen, en deze koopt zich los met een fooi van 32½ groot; in hetzelfde jaar vangt de stratenmaker van Goch de Hertogin; in 1398 wordt hertog Willem nogmaals gevangen, ditmaal door meisjes, wien hij een gulden »tot oeren dansspul" schenkt"; 1493 Karel van Egmond weder door twee partijen van »meechden" in de Minderbroederstraat te Arnhem; in hetzelfde jaar gaat hij bij de Kruisbroeders te Misse, doch wordt door »de meechden in den weghe geschut." 1519, »doen sijn genaden te Horne uuten dorp reden, vynghen [hem] die meechden" en kocht hij zich los met zeven stuivers. De *bonhomie* dier tijden veroorloofde zulke jokkernij, waarmede men nu niet bij gekroonde hoofden zou moeten aankomen.

Nadat de Hertogin op luisterrijke wijze in Zutphen en in Arnhem was onthaald en gehuldigd, kwam Nijmegen aan de beurt. Het zou daar evenwel eenvoudiger afloopen. Waar Karel op dat oogenblik was, weten wij niet. Zeker is het, dat hij zijn gemalin niet vergezelde. Zij kwam zonder hem om hare »huldonghe" in ontvangst te nemen. Op Zaterdag na Invocavit (19 Maart) 1519 begaf zij zich op weg. Zij voer over naar de Praast en nam van daar haar tocht door de Betuwe. Ook zij bedacht »die kroepellen ende arme luyden opten wege", met vier stuivers. De reis ging niet voorspoedig, maar wat er aan haperde, is niet duidelijk: »Als de landtrentmeister mit mijn gen. vrouwe aen den Rhijn gereden was, ind soe men mit mijn gen. vrouwe waigen niet aver en konde gekoemen, is die rentmeister mit Willem ingen Nuland ind anderen gereeden tot Geryt van Doirnynck huys."

Zoo was het duister geworden, eer de vorstin te Nijmegen onder klokkengelui aankwam. Dies werd zij ingehaald met 24 groote wastoortsen van meer dan een gulden het stuk, terwijl langs haar weg naar den Burcht 34 brandende teertonnen op palen geplaatst het nachtelijk duister uit de lantarenlooze straten verdreven, en deze op feestelijke wijze ver-

lichtten. Achter het rijtuig der vorstin volgde een slier van bannelingen, »dieghene die 't lant verbroickt hadden" en die, zich vasthoudend aan een aan den vorstelijken wagen gehecht touw, met haar naar binnen kwamen en daardoor van hun straf ontheven waren. Muziek was er in overvloed, want behalve de stadspijpers, hadden nog de speellieden van Munster, Kleef en Wezel, uit elke stad drie, hun diensten aangeboden.

Wat er met de massa geld geschiedde, die het land voor dit huwelijk had opgebracht, wordt ons niet medegedeeld. Zeker is het, dat de kosten der ontvangst alhier en de geschenken, die der Vorstin werden aangeboden, uit de stadskas betaald werden. Deze bestonden uit 100 malder haver, in 24 gehuurde zakken gedaan, die met »sackbanden ende teenen" toegeknoopt waren; vier amen (16 ankers) en acht vierdel Dreyhuyser wijn (een mij onbekend merk van Rijn- of Moezelwijn), die 105 gld. 6 st. kostten. Daartoe kwam bij dergelijke gelegenheden gewoonlijk een paar vette ossen, doch dat ging nu niet vanwege de Groote Vasten. In plaats daarvan werd »oerre genaden noch geschenct an gruenen vysch (versche of wel riviervisch) 18 gld. 6 st." Deze visch werd Haar Genade aangeboden in kuipen. Aan de wijnvaten, de »carthysien" (toortsen van was), de met haver geladen wagens, en aan de vischkuipen hingen 36 schildjes met het vorstelijk wapen. Het schoonste geschenk evenwel waren twee zilveren vergulde kannen, wegende te zamen 28 mark, die Sander van den Boenhoff aangenomen had voor 801 gld. 13 st. te leveren. De Hertogin kreeg ze op dezen dag waarschijnlijk slechts in teekening te zien, want de kannen waren nog niet voltooid. Zij werden eerst later naar Arnhem gebracht en haar aangeboden en overhandigd door Dirk van Gent, stadsroedrager. »Selff anderre" (d. i. met één metgezel) had hij ze naar Arnhem gebracht in een korf, dien zij tusschen zich in droegen aan twee »gordele."

Op den tweeden dag van haar verblijf te dezer stede, Maandag na Reminiscere, had de plechtigheid der »huldongh" plaats, waarschijnlijk in een der zalen van den burcht. De magistraat zwoer den eed van trouw en Haar Genade bezwoer, met haar hand »op het weerdigh, heiligh evangelium, bij haer furstelicker ende vrouwelicker eren," onze stad, derzelver privilegiën, oude rechten en gewoonten in eere te zullen houden, welke zij bestedigde, bevestigde en confirmeerde. Hiervan werd een brief opgemaakt en door haar eigenhandig onderteekend, welk document nog altijd in den Blok bewaard wordt en het eenige zichtbare overblijfsel van dit vorstelijk bezoek vormt. Een Mis werd op dezen dag in de St. Stephenskerk gehoord, blijkens de hertogelijke rekening: »den koster ind organist toe Nyemegen, as mijne genedige vrouwe aldair gehult wart, gegeven 1 croen, valet 1 gl. 14 st." Als echte huisvrouw bracht zij ook een bezoek aan de keuken op den burcht: »Ipso die Reminiscere toe Nyemegen die kaick (kok) gegeven, als oir Genade in die kaiken (keuken) queme, 1

gouden croen" (weder een gebruik overeenkomend met ons »voeten vegen": eerste bezoek aan de keuken, fooi aan de macht, die daar den scepter, in casu, den potlepel zwaait). In die keuken zou evenwel het feestmaal niet toebereid worden, dat haar Genade nog te wachten stond. Ook hier zien wij weder: andere tijden, andere zeden. De Landvorstin ging »met de joncheren, vrouwen ende jouffrouwen", benevens de heeren van den magistraat naar de taveerne van Thonus van Triest, op de Groote Markt, »waer tsamen getert ende oire Genaden dair ein gelaigh geschenct van 57 guld." Denkelijk werd haar ook op dezen dag als »stijgbeugeldronk", de tweede bezending van 5 amen en 2 vierdel wijn, van eenigszins mindere qualiteit dan de eerste, geschonken, die wij nog te haren bate in de stedelijke rekening geboekt vinden.

Den volgenden dag vertrok hertogin Elizabeth naar het Overkwartier, waar zij doorgaans te Gelder haar verblijf hield. Eer zij de stad verliet, werden er nog een paar vorderingen namens haar vereffend: »Op Dynxdach post Reminiscere, toe Nyemegen gegeven in die Zwaen (logement en taveerne op de Markt, thans de zilversmid Bielen), van des heeren van Arssens wegen 10 s." Dit was Reinier van Gelre, halve broeder van haar echtgenoot en natuurlijke zoon van hertog Adolf, gehuwd met Aleid Schenk van Nydeggen, vrouw tot Arssen. Hij was drost op de Veluwe en kamerridder der Hertogin.

Wij zagen reeds veel in bovenstaand relaas, dat afwijkt van onze zeden en gebruiken, en waaruit de gemoedelijke eenvoud dier tijden blijkt. Doch in dat opzicht spant de kroon de volgende post, waarmede ik de items betreffende dit vorstelijk bezoek besluit: »Ernst Schut gedaen, om die Brunswijckse haeffluden clederen, die in den Papegay (een logement of herberg, waar de heeren, niet de kleêren) laegen, to lossen van den cledermaecker, 6 gld." Waarschijnlijk had deze er reparatiën aan te doen gehad en wilde hij de kleederen niet afgeven, alvorens betaling ontvangen te hebben.

Moraliseerende Uithangborden.

In de 16e en 17e eeuw wemelde Europa van moralisten, die een soort van aanschouwelijke zedeleer in het leven riepen. Emblemata en zinnebeelden noemde men die niet altijd even pittige of even smaakvolle literatuur, waarmede, zoowel in als buiten Nederland, de boekenmarkt overstroomd werd. En niet alleen waren de schrijvers en dichters aan het woord, ook het publiek voelde een onweerstaanbare behoefte om, te pas en te onpas, moraal uit te kramen, meestal door middel van spreuken: op huizen, koepels, tuinhekken, drinkkannen en roemers, voorwerpen van ceramiek, overal werden wijze lessen gepredikt. Men stond steeds klaar zijn evennaasten gratis een of andere beachtenswaardige vermaning ten beste te geven. Dat de menschen van de 17e eeuw niet de wijste generatie zijn geweest, lag allerminst aan het gebrek aan waarschuwingen en goeden raad. Zelfs de uithangborden namen niet zelden deel aan deze zedepreeken. Onder de schilderstukjes, door wijlen den heer J. H. Graadt van Roggen aan het Gemeente-Museüm vermaakt, bevinden zich twee uithangborden, waarvan het eene in dien geest werkzaam is. Het is een soort *proverbe en action* op de wijze spreuk: „Bezint, eer gij begint". Het schilderstuk, dat uit de 18e eeuw dagteekent, vertoont de bij dergelijke voorstellingen gewone hand, uit de wolken komende, die in dit geval een jachthoorn houdt, uit wiens mondstuk een menschenhoofd steekt. Beneden, rechts een jongeling, bereid om zijn sprong te nemen, links een heremiet, die uit zijn kluis treedt en op den hoorn wijst. Daaronder de volgende woorden:

1.

Hou, vrind, Eer gy begind,
U toch eerst wel bezind;
't Is wyd om in te gaan,
Eng 't Eind, wil u beraân.

2.

Wat wil die Swakken Grysaard zeggen?
Laat hy zyn hoofd ter ruste leggen;
Het heeft geen nood, 'k ben jong en moedig,
Gezond, vol Kragt, Vlug en Voorspoedig.

3.

Wuft, onbedagt, die les veracht,
Heeft my thans in het naauw gebragt.
Ach! dat ik hier wel uit [en] waar,
Nu denk ik aan [u], Beste vaar.

Facilis descensus Averni. Evenals in de fuik en de eendenkooi, komt men er gemakkelijk in, maar moeilijk weder uit. Ook in Engeland heeft de hoorn in de 17e eeuw dienst gedaan, om deze les aanschouwelijk te maken. De bibliotheek van het British Museüm bezit een allerinteressantste collectie van oude balladen, in de 18e eeuw door een graaf Roxburghe verzameld en naar hem de Roxburghe Ballads genoemd. Daarin bevindt zich er een uit de 17e eeuw, getiteld: »The Extravagant Youth, or an Emblem of Prodigality". Er boven ziet men een grove houtsnede, voorstellende een jongeling, gereed in een hoorn te springen. Links van hem een man, die teekenen van ongerustheid geeft, aan de andere zijde een krankzinnigenhuis met het uithangbord „The Fool"; uit de getraliede ramen kijken twee personen naar buiten. In de ballade vertelt de verkwistende jongeling zijn levensloop, eindigende met de woorden:

But now all my glory is clearly decay'd,
And into the *horn* myself have betray'd.

.

All comforts now from us are flown,
My father in Bedlam makes his mown,
And I in the Counter a prisoner thrown.
The *Horn* is a figure by wich it is known.

Bedlam, verbastering van Bethlehem, was het toenmalige Londensche krankzinnigenhuis; the Counter, een andere naam voor de Fleet, was de gevangenis voor schulden.

Van een ietwat anderen aard is het tweede uithangbord, een schilderwerk uit de 17e eeuw. Daarop ziet men vier personen, een monnik, boven wien de woorden Ick bidt voor U; een krijgsman met den helm op het hoofd, het getrokken zwaard in de hand, boven hem Ick vecht voor U; een advocaat in toga, Ick pleit voor U, alsmede een boer met een mand met eieren aan den arm en het bijschrift Ick verryck U. In het onderschrift is de boer nogmaals aan het woord met de triomfante verklaring:

Of dat gy bidt, of dat gy veght, of dat gy pleyt,
Ick ben den boer die de eyer leyt.

Somtijds werd in de plaats van den boer een kip gesteld, die alleszins met meer recht kon beweren, dat zij het was, die „de eier leyt", of wel men schilderde een boer met een hen in zijn armen.

Dit satyrisch-humoristische huisteeken was ook in Engeland wijd verspreid, gewijzigd naar omstandigheden. Daar zag men veelal een koning, met de woorden: *I rule all*, een priester, *I pray for all*; een krijgsman. *I fight for all*; en John Bull of een landman (farmer), die evenals onze boer, zegt: *I pay for all.*

Deze opsomming van elks doen, met het woord *all* verbonden, is van ouden datum, althans in Engeland. In Robert Greene's *Spanish Masquerade*, een historisch stuk van 1589, leest men reeds:

The Cardinalls solicit all,
The King grauntes all,
The Nobles confirm all,
The Pope determineth all.
The Cleargie disposeth all,
The Duke of Medina hopes for all,
Alonso receives all,
The Indians minister all,
The Soldiers eat all,
The People paie all,
The Monks and Friars consume all,
And the Devil at length will carry away all.

Een navolging van bovenstaand schijnt te zijn een adres aan Koning Jacob I van Engeland, bewaard onder de handschriften van den oudheidkundige Elias Ashmole, eveneens in de bibliotheek van het British Museüm. Dit luidt als volgt;

The Lords craved alll,
The Queene graunted all,
The Ladies of Honour ruled all,
The Lord-Keeper seal'd all,
The Intelligencer marr'd all,
The Parliament pass'd all,
He that is gone oppos'd himself to all,
The Bishops sooth'd all,
The Judges pardon'd all,
The Lords buy'd, Rome spoil'd all.
Now, Good King, mend all
Or else the Devil will have all.

Nijmegen moet in de 17e eeuw ook een satyriek uithangbord bezeten hebben, dat niet mis was. Een tapper had daarop verscheidene groote en eenige kleine pijpestelen doen schilderen, met het onderschrift:

Grote steelen en kleine steelen,
Maer grote steelen 't meest.

Het woordspel, was duidelijk, werd maar al te wel begrepen en besproken. Zulk een opmerking viel niet in den smaak onzer heeren van den Raad, die dan ook bevalen, het bord te te veranderen. Nu liet de man er een grooten snoek op schilderen, die een kleinen visch verzwolg, met de woorden:

Grote visschen eten de kleine visschen.

Ook dit opschrift was hatelijk en werd niet geduld. Weer kwam bevel het te veranderen, en de tapper ziende, dat hij toch altijd met zijn moraliseeren aan het kortste einde trok, gaf het op en dekte zijn aftocht met een Partischen schicht. Hij liet zijn geheel uithangbord blauw verven en daaronder zetten:

Als ick dan toch de waerheid niet magh schrijven,
Dan sal ick alles maar blaeu blaeu laeten blijven.

Het planten van den Vrijheidsboom op de Markt, Zondag 30 November 1794.

»Het was bij Meiboomen" zegt de heer A. J. C. Kremer (aan wiens opstel in de *Prov. Geld. en Nijm. Courant* van 5 Oct. 1902, ik hier het een en ander ontleen) »dat in 1776 het volk van Noord Amerika zich vereenigde en het besluit nam, om op te staan tegen de regeering van uit Engeland." Dit feit schijnt de oorsprong te zijn geweest van de Vrijheidsboomen, die in Frankrijk tijdens de Groote Revolutie zoo talrijk verrezen. De eerste boom van dat soort, dien men daar mocht aanschouwen, werd in 1790 geplant in het dorp Saint-Grandeur, bij Civray, in het tegenwoordige departement van de Vienne. Het was pastoor Norbert de la Chassagnaie die dit gewas, dat zulke heerlijke vruchten beloofde, in zijn vaderland trachtte te acclimatiseeren, door het op het dorpsplein zijner gemeente te poten. 's Mans parochianen schijnen gedacht te hebben, dat nu het millennium aanbrak. Onder de schaduw van dit eikje werden oude twisten door scheidslieden beslecht, oude veeten bijgelegd, verbroederden zich rijk en arm. Een opgewonden verslag van deze plechtigheid verscheen in den *Moniteur*, en weldra gevoelde elke stad, elk dorp in Frankrijk een onweerstaanbare behoefte, om een vrijheidsboom te bezitten, niet minder dringend dan de tegenwoordige nooddruft aan beelden van beroemdheden. In het begin van 1793 telde men te Parijs alleen een goede 2000 van die boomen en men schatte, dat het totaal in Frankrijk niet minder dan 60,000 bedroeg. Het werd een staatszaak. De Nationale Conventie vaardigde op 3 Pluviose van het jaar II (21 Maart 1794) een bevel uit, dat alle gemeenten, waarin de Vrijheidsboom gestorven was, een nieuwen moesten planten. Deze verplichting en het onderhoud dier boomen werd opgedragen »aan alle goede burgers, opdat ieder gemeente een Vrijheidsboom zou bezitten, onder bescherming der Republiek." Nijmegen zou van dat geluk niet verstoken blijven.

Jammer is het, dat niemand dergenen, die in het einde der 18e en het begin der 19e eeuw in deze stad woonden, zich de moeite gegeven heeft, om aan te teekenen, wat hij of zij tusschen 1785 en 1815 hier beleefd en gezien had. Jammer evenzeer, dat zij die later kwamen en omgang hadden met hen, welke die bewogen dagen doorleefd hadden, de verhalen niet verzamelden, de herinneringen niet bijeenbrachten, welke die ouderen van dagen gaarne ten beste gaven. Door die nalatigheid toch is veel wat wetenswaardig was verloren gegaan.

Tot die zaken behoort ook het planten van den Vrijheidsboom op de Markt. Dat was een gebeurtenis, op zichzelve van weinig beteekenis, doch merkwaardig als een symbool van een algeheele omwenteling in de denkwijze der lagere standen. Met de inneming van Nijmegen door de Franschen op 8 November 1794, had men hier afgedaan met het Huis van Oranje en spreidde de Gallische haan zijn beschermende vleugels uit over deze stad. De oude magistratuur werd afgedankt door den Representant van de Fransche natie, burger Bellegarde (het *de*, dat hem toekwam, had hij voor het oogenblik maar verdonkeremaand) en een nieuwe magistraat van Fransch gezinde patriotten op denzelfden dag benoemd. De nieuwe Raad werd gevormd door tien leden, wier werkzaamheden aanvankelijk bijna uitsluitend bestonden in het opstellen van publicaties, aangaande al hetgene de Fransche broeders geboden of verboden, en bovenal van wat zij noodig hadden en requireerden, somtijds tot zes publicaties toe op éénen dag. Een der onschuldigste was de volgende, die op Zaterdag 29 November den volke uit een raam van het Stadhuis werd voorgelezen:

»VRIJHEID, GELIJKHEID, BROEDERSCHAP.

Burgemeesteren, schepenen en raaden deezer stad, informeeren by deeze alle hunne welmeenende burgers en ingezetenen, dat, vermits hunne meede-ingezetenen den wensch geuit hebben, om zoo haast als 't doenlyk was, haare vreugde wegens de blyde inkomst der Fransche troepen en het onwaardeerlyk geluk van vry, gelyk en broeders der Franschen te zyn, op het allerplechtigst door het planten der Vryheidsboom te doen blyken; zoo heeft de voornoemde magistraat, om aan den wensch van hun en die der welmeenende burgerye te voldoen, goedgevonden en verstaan, deeze plechtigheid op morgen den 30en November, des namiddags om half vier uuren te bepaalen.

Inviteerende alle hunne meede-ingezetenen dit Feest by te woonen, en zich op den bestemden tyd op de Groote Markt dezer stad te laten vinden, om in de algemeene vreugde deel te nemen.

Aldus gedaan in den Raadt te Nymegen, den 9en Frimaire, 't derde jaar der Fransche eene en overdeelbaare Republicq, den 29 Novembris 1794".

Le style c'est l'homme heeft iemand met veel waarheid gezegd. Nu hebben wij, Nederlanders, een jaar of wat geleden, ons plichtmatig opge-

wonden over Wilhelmina-lindetjes; maar ik betwijfel, of een Vrijheidsboom ons bloed nog in beweging zou kunnen brengen. Om zich dus in te denken in de opwinding over dat laatstgenoemd gewas, welke vaardig werd bij Franschen en Nederlanders in het eind der vorige eeuw, moet men zich verplaatsen in het gemoed en het inwendig leven der menschen, die aan deze plechtigheid deelnamen. Leest men hun stijl, dan begrijpt men — voor zoover hij verstaanbaar is — hoe ze dachten en voelden; wat ze zagen in dat jonge boompje-met-een-hoed-op, getooid met papieren bloemen en kleurige linten, dat zich daar verhief, midden op de Markt, waar ze gewoon waren hun kool en knollen te koopen. Ik kan dus niet beter doen dan woordelijk weder te geven, wat ze gevoelden, althans spraken, zooals dat geboekt staat in het raadssignaat, het eenige gedenkboek waarin de diagnose van dit ziekteverschijnsel bewaard is gebleven:

Zondag den 30 November 1794. »De plegtigheid der oprichting van den vryheids-Boom op de Groote Markt der stad Nymegen, ten gevolge van het yverig versoek door de Borgerye gedaan, zynde vast-gesteld geweest op den 10e van rymmaand [vertaling van den Franschen naam Frimaire], het derde jaar der Fransche Republicq; heeft de Volks-Representant Bellegarde, een detachement cavallerie voorafgaande, en verzeld met het Etat-Major der Armee, gevolgd door het ligchaam der Municipaliteyt en gemeente dezer Stad, en door een rey van 36 jonge Borgeressen, in het wit gekleed, zig op het bepaalde uur vervoegd na de plaats die bestemd was tot de oprichting van den vryheids-Boom, denwelken dadelyk is geplant geworden, onder de toejuiching van eene ontelbare menigte welmeenende Borgeren, en onder den weergalm der Musiek van het instituut der Republiek, op expresse ordres van den volks-Representant herwaards overgekoomen, om dit feest meerdere luyster by te zetten.

Den vryheids-Boom geplant zynde, hebben de jonge Borgeressen denzelven met bloemen en groene takskens bestrooyd, als een gedenkstuk van eene vryheid nieuw-verkreegen en bestendig gemaakt door de wyze beschikkingen van het Fransche volk, welkers Representant meede uit handen dier Borgeressen de uitmuntendste betuigingen heeft genooten, hunner dankerkentenisse en van die hunner aller meede-Borgeren.

Een diep stilzwygen hierop gevolgd zynde, heeft de Borgermeester Van Grasveld, zig plaatsende aan den voet van den vrijheids-Boom, de navolgende aanspraak aan Nymeegs Borgeren toegevoegd:

»Zyt welkom! waarde meedeburgers, Zyt welkom! Bewooners van de aloude Stad der vrye Batavieren! Ontfangt onder de schaduw van dezen vryheids-Boom, wien uw hart en hand geplant heeft, de vuurige heilwenschen van uwe Borger-Regenten. Uwe vryheid herleeft; uwe regten, zo lang door stadhouderlyke magt-spreuken en aristocratische heerschzugt verdonkerd, zyn herboren. De wet der gezonde reede, en niet die der

vorstelyke Cabinetten zal gebieden; verdiensten en geene blinde geboorte; deugd en goede zeden, geen hoofsche vleyery; arbeidzaamheid, en geen gunst der grooten, zal voortaan uw geluk beslissen. Uwe koophandel, de aloude en eenige bron van Nationaal welvaaren, zal, ontkluysterd van Engeland's boeyen, en verdeedigd door vrye Franschen en vrye Batavieren, met verdubbelde luyster bloeyen. Welaan dan, vrye Burgers, spant alle Uwe kragten in, om dit gebouw van algemeen geluk te helpen vestigen. Herdenkt aan uwe voorvaderen, aan hunne brandende zugt tot vryheid, hunne menigvuldige opofferingen, hun lyden en hunne glorieryke zeegenpraal. Herdenkt dit, en wy zyn voor ons zelven overtuigd, dat hetzelfde bloed nog in uwe aderen, dezelfde brandende zugt nog in Uwen boezem, en dezelfde kragt nog in Uwen arm huisvest. Ja, gewis, de nakomelingschap zal ook U zeegenen, en deeze vrijheidsboom, geplant in eene grond zo vaak besproeid met het dierbaar bloed van onze vrye voorvaderen, zal ook hier weelig bloeyen.

Het is aan U, Burger Representant, dat wy onze erkentenis betuigen, voor het edelmoedig en trouwhartig gedrag der Fransche Natie ten onzen opzigte. Levendig doordrongen van bewondering en vriendschap, voor het eenig volk van Europa, welk de wysgeerte met de kunst van oorlog paart, betuygen wy dat, gevoelende de waarde van onze vryheid en ons geluk, de herdenking aan onze braave voorvaderen, welke al opofferende wat hun in de wereld dierbaar was, en den kelk der bitterheid tot den grond leegende, geduurende tagtig Jaaren hebben geworsteld met den magtigsten en wreedsten der alleenheerschers van dien tyd, en schoon vaak gedrongen tot uitersten, hunne vrye Hoofden met standvastigheid hebben opgeheven, en de Dienaars der dwingelandy van hunne haardsteeden verdreven. Dit denkbeeld, aangevuurd door de herinnering van ons eygen lyden onder het juk van eenen onbepaalden heerscher, zig noemende Stadhouder, en van eene bende aristocraaten, en van het helsch gedrag van de alles verwoestende Engelschen, die getrouw aan hunne grondbeginselen, ons, als van ouds, als trouwloose on ondraagelyke Bondgenooten behandeld hebben, zal ons de voetstappen der Franschen doen volgen, en wy, voor altoos vereenigd met de dappere verdeedigers van de regten der menschheid, zullen aan onze nakoomelingschap, te gelyk met de waare vryheid, een onuitputtelyke bron van geluk overlaaten.

Deeze aanspraak geeindigd zynde, heeft de volksverteegenwoordiger [M. de Bellegarde], aan de inwooners van Nymegen, te saamen gekoomen, om den Boom der vryheid te planten, de volgende woorden toegesproken:

»BATAVIEREN!

De Franschen hebben door hun eigen veerkragt en standvastigheid, hunne vryheid weeten te verkrygen en te vestigen. Weet insgelyks op hun voorbeeld en dat uwer voorvaderen hun na te volgen. Toond U zulk

eene vryheid waardig, en gy zult tot rugsteun hebben een wysgeerig en moedig volk, hetwelk alle despoten der aarde doet sidderen.

Deze Boom, die wy met U planten, een waarborg onzer vriendschap, zo wel als een gedenkteeken onzer overwinningen, kan deszelfs wortels in uwen grond niet uitbreiden, nog denzelven overschaduwen met deszelfs weldaadige takken, dan naarmaate dat gy ons zult navolgen, in die glorieryke baane die voor U openstaat. Laat de geheiligde vrijheidsliefde deszelfs vuur in U doen ontvonken, ryst op met ons, om de heerschzugt ter neder te vellen, om de onvervreemdbaare regten van den mensch te doen eerbiedigen.

Laat ons de heerschappy der tirannen doen verwisselen met een regeering van gelykheid. Hollanders en Franschen, laat ons voortaan één volk van Broeders uitmaaken. Die geestdrift met welke ik dit Borgerfeest zie verzeld gaan, is my tot een bewys, dat deeze myne gevoelens ook de Uwe zyn, en tot een verzeekering dat u geluk niet te vergeefs is geweest ons verlangen."

Deeze aanspraak gevolgd zynde geworden door een algemeene toejuiching van Lang leve de Republicq, heeft de Volksvertegenwoordiger met dezelfde staatsie, zig weder vervoegd naar het Raadhuis, alwaar de algegemeene vreugde zig meer en meer heeft geopenbaard, en is deze ten allen tyde merkwaardige dag beslooten geworden door een Bal, hetwelk tot in de laate nagt heeft geduurd, met de merktekenen eener allerzuiverste en allesints Broederlyke vreugde."

Zoover het deftige raadssignaat, dat zich niet inlaat met het onofficieuse gedeelte van het feest, en met wat er verder voorviel op de Markt. Wij kunnen ons dat echter voorstellen, naar analogie van wat in andere steden gebeurde. Gewoonlijk reikten dan mannen en vrouwen elkaar de hand, vormden eèn wijden kring en dansten zingend om den boom. Te 's-Gravenhage zong men Ça Ira en het echte Fransche Carmagnole-lied:

Madama Véto avait promis
De faire bombarder tout Paris, enz.

Het is mogelijk, dat de Fransche grenadiers en voltigeurs mededansten en het lied voorzongen, terwijl ons volkje nabrulde. Maar het zou mij niet verwonderen, dat het eindigde met een gemoedelijk »Patertje langs den kant", gewoonlijk de hoogste uiting van een feestelijke stemming bij den kleinen man en vrouw.

De Vrijheidsboom was wellicht gegroeid op Hulzen, want Léonard de Beyer, heer van Hulzen, was toen stadssecretaris en allicht, dat hij een jong eikje aan zijn Gemeente vereerde. De boom werd geplant door G. Smits, die daarvoor *f* 6 ontving, benevens *f* 6, 18 st. voor gedane verschotten, terwijl de vlag, die er aan hing, voor *f* 21.15 geleverd was door **A. Noorduijn.**

Maar het exotisch gewas mocht hier niet gedijen. Tusschen 1794 en 1799 werd er niet minder dan viermalen de schendende hand aan geslagen en de boom omgezaagd. Voor de laatste maal geschiedde dit op 1 Sept. 1799. Dat jaargetij was niet geschikt om boomen te planten en toch kon de Markt niet van haar Vrijheidsboom verstoken blijven. De magistraat liet derhalve een namaakboom (*un abre figuré*, wat mag dat geweest zijn?) poten, met het voornemen een levenden boom te doen planten, zoodra het seizoen dit zou toelaten. Zoo schreef de Raad aan generaal Malher, die hier commandeerde. Zaterdag den 16en November werd de boom geplant, naar het schijnt zonder festiviteiten. Het raadssignaat van den 19en bevat een afschrift van een schrijven aan den Generaal, in antwoord op een missive, waarin deze schijnt aanmerking gemaakt te hebben, dat dit zoo in alle stilte was geschied. Maar de bordjes waren verhangen sedert 1794; de requisities en andere afpersingen hadden haar werk gedaan, het stroovuur was uitgebrand. Vrij kortaf antwoordde de Raad, dat het hem voorkwam beter te zijn, de zaak te laten zooals zij was, zonder de troepen lastig te vallen om »demonstraties van dien goeden wil te doen, waarvan zij zoovele roemrijke blijken gegeven hadden tegenover den vijand".

Hoelang die laatste Vrijheidsboom de Markt bleef versieren is niet bekend.

De Winsseling.

Buiten de voormalige Hezelpoort, een eindje achter het Gemeentelijk Slachthuis, ligt een streek, die den naam draagt van de Winsseling, met de daaraan grenzende Lennepekamer. De naam Winsseling, zegt Smetius in zijn *Oppidum Batavorum* p. 32, »zou volgens sommigen van *wisselen* afgeleid en ontstaan zijn uit *wisselingh*, geldwisselen, omdat daar eenmaal, in den Romeinschen tijd, de winkels der geldwisselaars stonden, waarvan de overblijfselen, die men daar nog vindt, afkomstig zouden zijn; of wel, volgens mijn zienswijze, van *wentelen*, in Oud Geldersch, en nog in den tongval van het naburige Kleef *winsselen*, dat de beteekenis van draaikolk heeft, omdat de rivier daar ter plaatse met groote kracht op den oever aanstuwt." Smetius is veelal niet gelukkig in zijn etymologische pogingen en ook niet in dit geval. Ware deze plaats haar naam verschuldigd aan een Romeinsche instelling, dan zou men, dunkt mij, een verminkt Latijnsch woord mogen verwachten, terwijl Winsseling zuiver Germaansch klinkt. De oudste vorm van den naam komt voor in het cartularium van het Heilige Geest-huis, in een aanteekening d.d. Vrijdag na den Zondag Laetare 1359, waar sprake is van land op den »Weysselynck." De *n* was dus toen nog niet in de eerste lettergreep te vinden, weshalve men wellicht nader bij de waarheid komt, wanneer men den naam afleidt van het oud-Duitsche woord *wisa*, dat reeds in de zesde eeuw voorkomt, in den codex van St. Gallen, met de beteekenis van *weide*. Eén ingeschoven onorganische *n* komt eveneens voor in den genitief van het vragende voornaamwoord, eerst *wes*, later *wies*, eindelijk *wiens*. *Ling* is een gewoon suffix bij allerlei woorden, ook bij namen van grondstukken, akkers, weiden, als b.v. »een camp genaamd de Crommelingh," in de naburige Biezen (Overdrachtboek 11 Juni 1612). Reeds vroeg overigens wordt een liquida aangetroffen in den onderhavigen plaatsnaam: in het stedelijk rekenboek van 1420 toch leest men W i l s c h e l i n c k.

De grootte van de Winsseling in de 17e eeuw wordt niet opgegeven,

doch de Lennepekamer, een gedeelte van de Winsseling, dat zijn naam ontleende aan een steenen huis (oudtijds »kamer") van een Van Lennep, besloeg toen nog een oppervlakte van 28 morgen, die echter door het aanleggen van kribben aan de noordzijde der rivier meer en meer zijn weggespoeld. Nog bij besluit van 23 September 1634 liet de raad de geërfden aan de Winsseling en Lennepekamer polsen, of zij geneigd zouden zijn, eenige jaren langer het onderhoud der kribben en ritsen vóór hun erf op zich te nemen, zooals zij tot dien tijd gedaan hadden, tegen »het genot van den aanwas." Tevens werd toen besloten »de bovenste krib en de daarop volgende rits te doen ophalen en sluyten." Op hun verklaring, dat zij daartoe nog vier jaren bereid waren, werd hun 24 Juni 1635 »den ordelicke aanwas" toegestaan. Dus toen was er nog aanwas, geen wegspoeling. Volgens opmeting van den stadslandmeter bleef er in 1708 niet meer over van de Lennepekamer dan 1 morgen, 2 hond, 5 roeden, en die zijn sedert ook verdwenen.

Nadat in 1747 de lunet Hollandia, die op een zandplaat in de Waal aan de Lentsche zijde tegenover het Hof lag, door hoog water half weggespoeld en daarom opgeheven was, ging men er toe over, al de vóór de Stad gelegen werken door een enveloppe met glacis en bedekten weg te verbinden. Daartoe moest de dijk buiten de Hezelpoort verlegd en meer naar de rivier toegebracht worden. Het Gasthuis had daar een weide buitendijks, die op 800 gld. de morgen geschat werd, doch door dit verleggen van den dijk binnendijks kwam te liggen, waardoor zij 200 gld. aan waarde verloor (Raadsbesluit van 22 Juli 1750). Toch was er ook vóór die verplaatsing zooveel land door de rivier weggevreten, dat men reeds in 1740 vreesde, dat de dijk aan de Winsseling schaardijk zou kunnen worden (Raadsbesluit van 8 Juni 1740).

Lang, waarschijnlijk eeuwen, vóór de komst der Romeinen, was deze plaats reeds bewoond, door een menschenras, nog onbekend met het gebruik van metalen. Enkele hunner uit steen gevormde werktuigen aldaar gevonden, worden in het museüm bewaard, als een beitel van jadiet, een van gele thonsteen, een van vuursteen, een akshamer van grauwe steen, een bijlhamer van groene steen, een stuk versteend hout, waarin een menschelijk gelaat gesneden is, een koperen beitel. Welke menschen hebben die stomme getuigen van een ondoordringbaar verleden gemaakt? Wij staan daar voor een met zeven zegels gesloten boek; elke aanwijzing ontbreekt; wij weten niets van hen, zelfs niet genoeg om een gissing op te bouwen.

Uit dien alsnog peilloozen tijds-afgrond gaan wij over op de Romeinen.

Nergens in de buurt onzer stad zijn zoovele en zoo belangrijke Romeinsche oudheden aan den dag gekomen als aan de Winsseling: »Grondvesten en kelderachtige holligheden van een zwaar gebouw", schreef In de Betouw in 1802, »waarschijnlijk zijnde geweest een sterkte of (gelijk

sommigen zich verbeelden) een munt- en wisselhuis der Romeinen, worden te dezer plaatse, bij laag water, op den bodem der Waal met haken of boomen gepeild." En naar aanleiding van het vermoeden, dat dit een Munt zou geweest zijn, voegt hij er in een noot bij: »Nog onlangs, in dit jaar, zijn brokjes van matrijzen aan den oever der rivier gevonden!"

»On a encore plusieurs restes et ruines des faits Romains à l'orée du Vahal, où l'on pense que le camp Romain et consulaire fut assis et parqué, lorsqu'il se tenoit en garnison," schreef Guicciardini in 1565 (vertaling van 1609). Natuurlijk is hier de Winsseling bedoelt. In het begin der 17e eeuw stond daar nog, bij de Lennepekamer, de ruïne van een Romeinsch bouwwerk. Volgens In de Betouw had het, hoewel van kleineren omvang, eenige overeenkomst met de »Romeinsche ruïne op het Hof," waarmede hij het Romaansche halfrond bedoelt. Vermoedelijk is het dus een rond tempeltje geweest, eenigszins zooals het bekende zoogenaamde tempeltje van Vesta, op de Piazza Bocca-della-Verità te Rome. Het gewelf van dat gebouwtje op de Winsseling was nog in zoo goeden staat, dat men in de 16e eeuw toen men een zoldering boven de Kanselarij en de Rekenkamer op het Stadhuis maakte, zich daarbij van dit Romeinsch metselwerk bediende. Bij de verbouwingen in 1658 werd het er uitgebroken en in 1660, bij raadsbesluit, aan Maurits van Nassau, te Kleef, geschonken, die toen bezig was Romeinsche oudheden te verzamelen, om daarmede zijn lusthoven te versieren. In November 1630 werd in de bouwvallen van genoemd sacellum een naakt mansbeeld gevonden en een aan Jupiter Optimus gewijd altaartje. Daar vond men eveneens een beeltenis van Andromeda aan de rots gekluisterd, met een gevleugelden draak aan haar rechter-, een kist met een vaas daarop aan haar linkerzijde. Beide deze voorwerpen werden door Smetius in 1670 aan de Stad geschonken en zijn thans nog op het Stadhuis aanwezig.

Op de Winsseling werden ook gevonden opschriften gewijd aan de Matronae Aufaniae, welker naam eveneens wordt aangetroffen op steenen in Frankrijk en in Duitschland opgegraven; een aan de Matres Mopates, door een korenkooper opgericht; aan Jupiter Optimus Maximus Domesticus; aan Mercurius Rex sive Fortuna Regina, Jupiter Optimus Maximus en den Genius Loci, en andere, die zich thans allen in de Gemeente-verzameling bevinden.

Kleinere voorwerpen van waarde, om niet te spreken van penningen, zijn daar eveneens in menigte aan het licht gekomen. Zoo vertelt Smetius (Antiq. Noviom. p. 33) van een vrouw, die daar placht te gaan zoeken naar penningen, duifsteen, enz. en die daar in 1657 de gelukkige vondst deed van dat merkwaardige intaglio in cornalijn (afgebeeld in Arkstee, *Oude hoofstad der Batavieren* 1788, blz. 51). Dit steentje, dat klaarblijkelijk uit een ring is gevallen, vertoont een kruis met een visch aan elken arm hangend, een bekend vroeg-christelijk embleem. Een onyx,

met nagenoeg dezelfde voorstelling werd te dezer plaatse in 1676 gevonden. Beide deze steentjes berusten thans in het Kon. Museüm te Munchen. In de Betouw bezat een stempeltje van een Romeinschen oogarts, waaromtrent hij mededeelt: »In het jaar 1671 wierd dit steentje door Laurens van den Bergh, burgemeester der stad Nijmegen, en zijn huisvrouw Margaretha Vorsterman, bij een wandeling op de Winseling, langs den oever der Waal, toevallig gevonden". Drie jaren later werd daar dat keurige zilveren, geheimzinnige beeldje van Harpocrates ontdekt (afgebeeld in Arkstee, als boven blz. 55), dat in de 17e eeuw zooveel geleerde pennen in beweging bracht, en waarvan Smetius de gelukkige bezitter werd, die er in zijn *Antiquitates*, p. 127, een uitvoerige beschrijving en nu misschien wel wat verouderde verklaring van geeft.

Smetius deelt mede, dat zich aldaar »aan de oppervlakte allerlei overblijfselen en brokstukken van oude gebouwen vertoonden, vooral baksteenen, scherven van potten en kommen van levendige kleur en buitengewoon schoon glazuur (*terra sigillata*). Vele daarvan vertoonden letters figuren, beeldjes, die duidelijk hun Romeinschen oorsprong bewezen. Wanneer dit veld, waarop eenmaal een stad stond, werd omgeploegd of geëgd, dan kon men in bijna elke vore, wanneer de aarde door regen weggespoeld was, allerlei voorwerpen van dien aard zien liggen; men had ze voor het oprapen. De geheele oever der rivier was bezaaid met puin en scherven; zoolang men zich herinneren kan," zegt hij, »en ook nu nog, worden voortdurend zulke voorwerpen blootgespoeld, terwijl bij bewogen water en stormachtig weder, lichtere potjes nu eens aangespoeld, dan weder zwaardere uit het zand en de klei opgewoeld en te voorschijn gebracht worden. Is de rivier na hoog water weder in haar bedding teruggetreden, of is zij door den oostenwind in beroering gebracht, dan zullen zij, die zulke voorwerpen zoeken en trachten op te sporen, daar nooit tevergeefs heengaan. Bronzen, zilveren, somtijds zelfs gouden munten worden dan wel eens gevonden, zegelringen en huwelijksringen, edelsteenen, waarin allerlei figuren gesneden zijn, jaspis, agaat en onyx; uiterst veel gespen (*fibulae*), schrijfstiften, spijkers, ooren van potten, sleutels, beeldjes en allerlei soort van antiek huisgerei. Daar vindt men stukken marmer, pannen, gestempelde tichels, baksteenen, aardewerk, glas, looden en andere kleinigheden van dien aard. Vindt men al geen meer kostbare zaken, dan zal men toch zelden of nooit tevergeefs gaan; altijd vindt men voorwerpjes van metaal of anderszins; altijd iets, dat de moeite waard is mede naar huis te nemen.

»Grondvesten van gebouwen zijn daar reeds vroeger grootendeels uitgegraven om te gebruiken als fundamenten voor nieuwe gebouwen, en mede omdat zij den landbouw belemmerden. Ook was de tufsteen in latere jaren, tengevolge der storing van den handel door den krijg, oorzaak dat de schippers, om dien steen te verkrijgen, de oude bouwwerken zijn gaan

uitgraven, terwijl Nijmegenaars, die akkers in deze streek gepacht of gekocht hadden, eenige voeten diep gingen graven om op te sporen wat er nog overbleef van muren, kelders, putten, riolen en fundamenten. Zoo kwamen aan den dag plaveisels, gewelven, bases van kolommen, hoopen beenderen, ijzerwerk en allerlei dingen, te veel om op te sommen. Ik heb er muren gezien, bekleed met gladgestreken kalk, met nog volmaakt heldere kleuren beschilderd, terwijl potten, munten, tegels in mijn tegenwoordigheid uit den grond gehaald werden. Niet zelden zijn er groote hoeveelheden penningen gevonden, koperen zilveren en zelfs valsche, met een laagje edel metaal bedekt. Hier werd ook dat ijzeren werktuig gevonden, dat nu vóór het Stadhuis ligt". *)

Zoo schreef Smetius, die nog het geluk had de Winsseling, zoo al niet meer in hare geheele oorspronkelijke uitgestrektheid, dan toch nog altijd ettelijke morgens groot te zien. Immers een raadsbesluit van 7 Nov. 1628 spreekt van een partij duifsteen, die „op zeven mergen land, in de marsch (weide of broekland) aan den Winsseling geleeghen" opgegraven en tegen 1 gl. per ton verkocht werd. In 1672, toen het leger van Lodewijk XIV Nijmegen belegerde, werd daar bij het aanleggen van loopgraven en batterijen veel gevonden: tal van graflampjes, beeldjes, huisraad, het schoonste aardewerk en penningen; ook na de overgave der Stad, toen Turenne er over de drie duizend man aan den arbeid zette, om een geretrancheerd kamp en andere werken te maken. Wat gevonden werd, bleef eigendom der Franschen en werd door hen bij de evacuatie in 1674, medegenomen. Daaronder was een lampje, in den vorm van een Bacchuskop, van voortreffelijken arbeid. Het werd met eenige penningen ontdekt in een steenen doodkist. Jean Brun, de toenmalige predikant der Waalsche gemeente alhier, liet het afteekenen en naar die teekening werd een gravure vervaardigd, die opgenomen is in Cuperi *Dissertatiuncula de sigillo argenteo Harpocratis* (het zilveren beeldje, waarvan boven sprake was).

Een opgraving van eenig belang greep plaats in 1834. Dienaangaande leest men het volgende in de *Prov. Geld. en Nijmeegsche Courant* van 16 September: »Sedert eenige dagen is men van landswege bezig, met het doen van eene kleine opgraving in de nabijheid van het fort Krayenhoff, een vierde uurs buiten de Hezelpoort gelegen, ten doel hebbende het nasporen van de rigting der Romeinsche muurwerken, waarvan sedert den aanleg van dat fort eenige brokken boven de beganen grond uitstaken. Deze onderneming heeft aan den dag gebracht de fondamenten van twee regthoekzijden van een groot vierkant, zijnde de ééne zijde tot hiertoe lang bevonden omtrent 90 el, en de andere omtrent 60 el. Het

*) Wat dit voor een voorwerp mag geweest zijn, is onbekend; evenmin weet men, wat er van geworden is. „Vóór het Stadhuis" was zeker allerminst de plaats om het een langdurig bestaan te verzekeren.

middelwerk is nog niet zoo ver ontbloot, dat de vorm herkenbaar is, doch de algemeene aanleg doet eenigszins denken, gelijk men meent, aan vrij groote badstoven (thermen). Het is voor de wetenschap te hopen, dat men voortgaande, in staat moge zijn om, niettegenstaande de moeilijkheden van het lokaal en de vernieling of verbouwing (?) van een groot gedeelte bij den aanleg van het fort, de bestemming van het gebouw in het algemeen en van eenige voorname deelen met waarschijnlijkheid te bepalen." Wat de uitslag dier opgravingen was, en door wien zij geleid werden, is mij niet bekend. Denkelijk is er wel een verslag van te vinden, in een of ander oudheidkundig tijdschrift uit die dagen.

De laatste vondst van eenige waarde aan de Winsseling werd gedaan door een hengelaar in 1868. Deze ontdekte aldaar, bij den eersten steenen kop in de Waal, een doosje, welks deksel en bodem gevormd zijn uit twee Romeinsche medaillons, het eene van Marcus Aurelius, het andere van Commodus, diens zoon en opvolger. De aanwezigheid van »een spiegelend zilver schijfje" in het dekseltje, wettigt het vermoeden, dat dit een zakspiegeltje was eener Romeinsche dame, dat tevens tot berging kon dienen van ringen of andere kleine toiletartikelen. Dit voorwerp, destijds beschreven door Dr. Janssen, conservator van het museüm van Oudheden te Leiden (in Nijhoffs-Bijdr. voor Vaderl. Geschied. en Oudheidk. N. R. I. blz. 113), werd aangekocht voor het Nijmeegsche Gemeente-museüm.

Op hetgeen er nog overblijft van de Winsseling is het tegenwoordig treurig gesteld. Binnendijks is geen bouwland meer, zoodat de ploeg en eg, die in Smetius' tijd zulk een goede hulp gaven aan den liefhebber der oudheid, daar thans niets meer aan den dag kunnen brengen. Slechts ligt er nog een brok betonmetselwerk in de gracht, aan de oostzijde van het glacis van het fort Krayenhoff, terwijl er een eind verder een dergelijk stuk uit den grond steekt, overblijfselen misschien der in 1834 ontbloote bouwvallen. Buitendijks, langs het water, placht men tot 1895 bij laag water nog altijd scherven genoeg te vinden, vooral fragmenten van zoogenaamde offer- en wrijfschalen en van Samisch aardewerk met beeldjes en figuren versierd. In de maand October van genoemd jaar, was de stand der rivier buitengewoon laag; ik ging er toen heen en beschreef de plaats en mijn vondsten in de *Prov. Geld. en Nijm. Courant* van 13 October. Dat schijnt de aandacht der heeren van den Waterstaat op dit punt gevestigd te hebben, en wat nooit gebeurd was geschiedde toen. De geheele voet van den dijk, tot aan de rivier toe, werd met een dikke laag puin overdekt, die sedert voortdurend vernieuwd wordt. Zoo werden de laatste sporen van de tegenwoordigheid der Romeinen daar ter plaatse grondig uitgewischt.

Uit al het boven aangevoerde blijkt ten overvloede, dat de Waal in den Romeinschen tijd, nog onbedwongen door dijken, haar loop meer noordwaarts nam. Er moet toen op de Winsseling een volkrijke stad

gestaan hebben, die zich één gevoelde met het verre machtige Rome, welks goden zij naast haar vaderlandsche godheden in haar tempels aanbad.

Far and wide
Temple and fabric went down, nor left a site;
Chaos of ruin, who sall trace the void,
Over the dim fragments cast a lunar light,
And say: Here was, or is, where all is doubly night?

De geleerde Ewichius, die zich in de 17de eeuw bezighield met nasporingen omtrent de steden van het Romeinsche tijdperk in deze streken, schreef in 1630 aan zijn vriend Smetius, dat, aangezien het Romeinsche Burginatium bij Monterberg in Kleefsland, moet gelegen, Arenacium, volgens de aangegeven afstanden, op de Winsseling zou gestaan hebben. Zijn uitspraak omtrent Burginatium wordt ook thans nog als juist erkend; minder aannemelijk is zijn veronderstelling omtrent Arenacium, dat volgens de woorden van Tacitus (*Hist.* IV, 22) op het eiland der Bataven, niet aan den Gallischen Waaloever schijnt gezocht te moeten worden.

De Duitsche oudheidkundige dr. J. Schneider vermoedde in zijne *Neue Beiträge zur alten Geographie des Rheinlandes*, s. 26, dat de Romeinsche stad op den heuveltop, waarop thans Nijmegen staat, het Batavodurum van Tacitus zou zijn geweest. »Nog geen kwart van een mijl verder naar beneden," vervolgt hij dan, »in de aan de Waal gelegen vlakte, waar nu het fort Krayenhoff staat, bevond zich een groote Romeinsche legerplaats en daaraan sloot zich, in die streek, die de Winsseling en Lennepekamer genoemd wordt, een nederzetting, welke later tot een stad aanwies en onder den naam Noviomagus bekend stond."

Om allerlei redenen, te lang om hier uiteen te zetten, is ook deze meening niet aannemelijk. Tot nog toe blijft het een onopgelost vraagstuk, hoe de Romeinsche stad, of wat het dan ook moge geweest zijn, dat eenmaal op de Winsseling stond, genoemd werd. Hoe ging zij te niet en verdween zij van den aardbodem, zoodat zelfs haar naam niet meer bekend is? Werd zij geplunderd, uitgemoord — men denke aan de »hoopen beenderen", waarvan Smetius spreekt — en verbrand door Frankische horden, of wat was haar einde? Die vragen zullen misschien nooit beantwoord kunnen worden. De eenige mogelijkheid, die thans nog overblijft, is, dat de uitbreiding van Nijmegen ook in deze richting zal plaats hebben. Geschiedt dit, dan is de kans niet uitgesloten, dat bij het graven van kelders en riolen, het leggen van buizen voor gas- en waterleiding, nog een of ander opschrift wordt opgedolven, waarin de naam der plaats voorkomt. Vermoedelijk toch ligt daar in de diepte nog menig voorwerp begraven, dat eenmaal, lange zwijgende eeuwen geleden, door menschenhanden in het licht des daags werd gewrocht.

Journaal van een Reis

gedaan door Simon Simonides Jongewaard en vrouw Antje Ebmeyer, Marten van Broek en vrouw Catharina Maria Jongewaard, Wouter Anthony van de Ramhorst en vrouw Joanna Agatha Jongewaard.

Het onderstaande relaas is ontleend aan een afschrift, door Mevr. de wed. J. H. Graadt van Roggen, met andere boeken en manuscripten, ingevolge den wensch van wijlen haar echtgenoot, aan de Gemeente-Bibliotheek dezer stad geschonken. De reizigers, die daarin optreden, waren welgestelde houtkoopers uit Westzaan, in Noord-Holland; het doel van hun tocht was een houtvlot te gaan bezichtigen, door hen uit Duitschland besteld, en welks komst zij te Nijmegen verwachtten. Dit schetsje geeft ons een merkwaardig inzicht in de gecompliceerde reisgelegenheden, waarvan men destijds genoodzaakt was gebruik te maken. In dit geval tusschen Westzaan en Nijmegen niet minder dan negen verschillende vervoermiddelen, zonder de veerschuiten te rekenen.

»Den 1en Aug. 1797 vertrokken wij met ons vieren met het wagentje van broeder van Broek, ten 1½ uuren van Zaandam naar de Westzaander overtoom, onder het faveur van een zakelijke regenbuy aldaar komende, en na een quartier uurs gewagt te hebben, arriveerden broeder Jongewaard en vrouw. Naar malkanderen verwelkomt te hebben, vertrokken wij ten 2 uuren met de boeyer naar Halfweg Haarlem en Amsterdam, zijnde de dames extra-bang in het overvaaren; bijzonder muntte daarin uyt suster Jongewaard: ja zelfs moest de fok gestreeken worden. Wij kwamen behouden te Halfweg, stapten direct in de schuyt na Haarlem, alwaar wij te 4½ uur arriveerden. Van daar met de schuyt van 6 uuren op Leyden, alwaar wij des avonds ten 10 uuren arriveerden, ons intrek nemende in den *Goude Engel*, bij de wed^e. van Rossum. Wij accordeerden aldaar met de casteleines over een Allemandewagen voor 6 personen, voor *f* 12 daags. Wij gingen des avonds ten 11½ uuren te bed.

»Des morgens 2 Augustus vertrokken wij van daar met onze wagen met 4 paarden ten 6½ uuren na Rotterdam, rijdende over Soeterwoude en Soetermeer, alwaar wij eens verversten. Van daar op Berckel, den Berg en Hilversberg, komende ten 11 uuren te Rotterdam; ten 11½ uuren overvarende op het Overmaze, alwaar wij een uur gepleistert hebben. Van daar reeden wij op Ridderkerk, varende op't nieuwe veer over, en zoo op Papendrecht. Aldaar lieten wij ons rijtuig staan en wij voeren over op Dordrecht, alwaar wij 's middags ten 4 uuren arriveerden in het Logement *Bellevue*, zijnde aldaar een zeer schoon uytzicht. Wij wandelden de stad eens door; intusschen was broeder van Broek het hout gaan zien, dat Vrijdag moest verkocht worden. Wij aten wat in de herberg; intusschen kwam broeder terug, ons berigtende dat het houtvlot van den hr. Jacobi, waarheen onze reys lag, was leggende 4 uuren beneden Wesel, en aldaar was wagtende naar den uytslag van een dispuut hetgeen er plaats had, tusschen de Fiscaal van de Marine en de heeren Notters, dog dat hetzelve door de heere Boone in den Haag was geschikt en dezelve reeds op reis was, om den heer Jacobi daarvan te verwittigen. Wij voeren ten 6 uuren weder over op den dam, wandelden na Papendrecht, reeden van daar ten 7 uuren over Sliedrecht, Giesendam en Hardinxveld, en arriveerden ten 10 uuren te Gorcum, ons intrek nemende in den *Doelen*, bij de castelein W. van Dongen, aten aldaar zeer proper en gingen ten 12 uuren te bed.

»Des morgens 3 Augustus bezagen wij de stad en wallen, ons bijzonder verwonderende over de fraay- en netheid van twee beurtscheepen op Rotterdam varende en aan de wal liggende, zijnde dezelve, al wat ijser en koper is, extra glad en fraay. Wij vertrokken van Gorcum 's morgens 11 uur op Dalem, Vuuren, Braadaal (huis op de grens der gemeenten Vuuren en Herwijnen) en zoo binnen door na Thuyl, alwaar wij ten 2 uuren arriveerden in de herberg bij D. Muurman. Wij aten aldaar en voeren toen over met de gierbrug op Bommel. Wij verwonderden ons over de schoone wegen welke wij passeerden, zijnde de geheele weg en dijk vol beplant met grote nooten-, appelen- en peerenboomen, welke extra schoon stonden. Ook stonden wij zeer verwonderd over de gierbrug, als hebbende de meeste van ons gezelschap nimmer zulks gezien. Wij bezigtigden Bommel, voeren weder over met een klein zeylschuitje, hetgeen zeer aangenaam was, reeden van daar ten 5 uuren des avonds op Weerdenburg, Nereijen (Neerijnen) aldaar den dijk af op Est en Wayjenooyen, daar weder op den dijk naar Thiel, alwaar wij ten 7½ uuren arriveerden, ons intrek nemende in het *Heerelogement*, bij de castelein Hermanus Roesing, daar wij het zeer goed hadden, hoewel het logement weynig uytzigt heeft. Wij wandelden eens te Thiel, rencontreerden den ouden burger Riemsdijk, dewelke ons zeer vriendelijk verzogt met hem te gaan, hetgeen wij accepteerden. Nadat wij daar een amicaal glas wijn

hadden gedronken, vertrokken wij na ons logement, aten wat en gingen te bed.

»Des morgens, den 4 Augustus, voeren wij met de gierbrug over op Wamel, zijnde deze gierbrug de grootste en fraaiste die er is*), en alles zeer netjes. Wij reeden op Leeuwen, al links af op Druten, Offerten (Afferden), Deest, Winsum (Winssen), Weurt en kwamen ten 3 uuren te Nimwegen, varende terstond met de gierbrug over op Lent, komende aldaar ten 3½ uuren in het logement bij den casteleyn Krijnen. Zodra wij aldaar kwaamen, spraken wij de heer Boone van Dordrecht, ons berigtende dat het houtvlot van den heer Jacobi moogelijk, ja zeer waarschijnlijk, morgen ochtend vroeg alhier zoude passeeren, weshalven wij resolveerden, hetzelve alhier op te wagten. Nadat wij spoedig wat gegeeten hadden, voeren wij weder over op Nimwegen, ons zeer verwonderende over de schuynsche en schoone ligging van de stad. Wij bezigtigden de Groote kerk, waar bijzonder in uytmunt het fraaye orgel, doende de organist ons het pleyzier enige stukjes voor ons te speelen, hetgeen zeer mooy was. Van daar wandelden wij naar de Belvedere, alwaar wij thee dronken, zijnde aldaar, voornaam[elijk] boven op de platting, het schoonste gezigt dat men kan wenschen, kunnende bijna daar niet van weggaan. Ook kreegen wij aldaar een onverwachte donderslag. Wij wandelden verder de stad door en arriveerden te 8½ uuren wederom in ons logement. Aten zeer lekkertjes en gingen te bed.

»Des morgens, 5 Augustus, stonden wij te 5 uuren op, hoorende dat het houtvlot reeds drijvende was en dat er reeds een waarschouwer aan de gierbrug was geweest. Wij maakten ons gereed; intusschen voeren wij nog eens spoedig over na Nimwegen, om de enige overblijfzels van het afgebroken kasteel te bezigtigen, staande aldaar nog overig een oude heydensche capel en een Romeinsche capel. Ook was daar nog een extra diepe put, zijnde deze capellen, zo wel als het afgebroken kasteel alle van duyfsteen, alles de oudheid waardig om hetzelve te bezichtigen. Wij retourneerden en bleven wachten na het houtvlot; intusschen vonden wij in onze herberg de navolgende vaarsjes op de glaazen:

Men noem vrij Werther dwaas, wijl hij zig bragt om 't leven;
Hij die geen liefde kent, kan ik die taal vergeven;
Maar hij die zuyvre min met weermin ziet beloond,
Op 't punt staat van zijn wensch zijn heil te zien bekroond,
Dog zich door 't nijdig lot daarin ziet wederstreeven,
Zal nooit de naam van dwaas aan trouwe Werther geeven.
Ten minste zweer ik dit, voor mijn gedugte God,
Dat zonder Lotje, word ook Werthers lot mijn lot.

*) De gierbrug, die thans dienst doet tusschen Tiel en Wamel, munt uit noch door grootte, noch door fraaiheid. Dat haar voorgangster in 1797 die van Nijmegen overtrof, zal wel daaraan te danken zijn geweest, dat laatstgenoemde brug in 1794 door de Engelschen op hun terugtocht vernield was, en men, tengevolge der zware lasten waarop de stad toen ter tijde zat, nog geen nieuwe hebbende kunnen aanschaffen, zich van een noodbrug bedienen moest.

en een ander:

Geen korter les van meerder kragt,
Als Micha zes, en wel vers agt. *)

Wij hoorden dat de wind te sterk woey, dat het houtvlot niet konde drijven, weshalve wij resolveerden, eerst wat spoedig te eeten en dan met een aak de rivier op te zeylen, hetwelk wij volvoerden, gaande ten 2 uuren onder zeyl. Wij vonden het houtvlot leggen tegen over Gent, en arriveerden ten 3½ uuren aan het vlot. Wij wierden zeer vriendelijk gerecipieerd door den hr. Jacobi, zig beklagende dat wij niet smorgens waren gekomen. Wij vonden aldaar den Commies Generaal en [den] Ontfanger van de Convoyen en Licenten van Nimwegen, met eenige dames, welke allen aldaar gedineert hadden. Wij wierden direct verrast op extra lekkere Rinsewijn, dewelke wij uyt bierglazen dronken; de dames wierd aanstonds sterke coffy gepresenteert. Wij gingen vervolgens op het vlot wandelen, alles bezigtigende. Hetzelve was lang 670, en breed 118 voeten, buyten den aanhang, dewelke nog 50 voeten breed was. Daar was 460 man op; 9 tenten stonden er op voor het volk, en dan de tent voor den heer Jacobi; alles in een geregelde order, die van den heer in het midden. Vooraan lagen 21 riemen en agter ook 21; voorts lagen er agter uyt 11 ankers. Alle dagen werd er een os geslagt en opgegeten, gelijk wij er ook een zagen hangen en afhouwen. Agter op het vlot stonden 2 hooge stellagien; die aan de linkerhand was voor de stuurlieden, en die aan de regter hand voor het gezelschap, dat van tijd tot tijd kwam om met het vlot te drijven, beyden het geheele vlot overziende. Wij beklaagden ons dat wij het zoo ongelukkig troffen, dat het vlot niet konde drijven van de harde wind.

»Nadat wij wederom in de tent waren gearriveerd, wierd ons terstond warme spritzen en taart toegedient en niet minder Rinsewijn, die wij ter deeg aanspraaken. Intusschen kwam er een donderbuy; nadat die over was, resolveerde het gezelschap dat behalven ons was, naar Nimwegen te vaaren, waarover de heer Jacobi en wij zeer verheugd waren. Naauwlijks waren die vertrokken, of er kwamen schoone glaasen en wij kreegen toen een nog veel lekkerder zoort van Rinsewijn; deze was zeer oud en alder-delicaatst lekker.

»Kort daarna zijnde 5½ uure ontstond er een groot geweld, want de stuurman ordonneerde om de ankers te ligten en te gaan drijven, naardien de wind was gestild. Hierover waren wij uitermaten verheugd, want niemand wist er af, dat een houtvlot zoo laat was beginnen te drijven. Maar dit deed de stuurman eensdeels om ons te pleyzieren, ander-

*) Daar leest men: Hy heeft u bekend gemaeckt, o menschen! wat goet is: en wat eyscht de HEER van u, als recht te doen en de weldadigheyt lief te hebben, en ootmoediglick te wandelen met uwen Godt?"

deels omdat het volk Sondagsmorgens beter en spoediger te kerk konde. Daar was een volmaakte order en subordonnantie; ieder ging op zijn post: voor, aan ieder riem, was 6 en 8 man, en agter insgelijks. De aken gingen na de ankers, zijnde in ieder aak 6 man; ieder aak wist zijn anker. Nog lagen er op zijde van het vlot 12 aken, in ieder was 6 man en een anker; alle touwen van de ankers waren op het vlot vast, en alles lag in een schoone en geregelde order, zeer waardig om het te bezigtigen. Naarmate de ankers geligt wierden, begon het vlot al harder te drijven. De stuurlieden stonden op hunne stellagie, mogende onder het vaaren niemand bij haar komen. Wanneer er voor geroeyd moet worden en hoedanig, dit wordt door de stuurlieden door het wuyven met de hoed geordonneert, vooral bij ieder draay of droogte. Het stuuren van agteren geschied ook met de riemen en de ankers, ordonneerende dan hier, dan daar het anker te laten vallen. Alles geschied zo in order, dat het commando is niet gegeven, of dezelve wordt uytgevoerd. Ook zijn er voor en agter nog twee aanmaanders, die de seinen der stuurlieden observeeren en het volk in order houden.

»Wij dreeven alleraangenaamst voort; ten 7½ voor Nimwegen komende, was dit een schoon gezigt: bij duyzenden van menschen stonden naar het vlot te zien; in ieder schuytje dat voor de gierbrug lag was 2 man om de ketting van de gierbrug te laten vallen, leggende deze aan de Lentzijde. Nadat wij de stad voorbij waren, meenden wij dat onze aak ons weder zoude komen afhaalen, dog dezelve konde wegens [wind]stilte en felle stroom niet bij ons komen, weshalven de hr. Jacobi zoo vriendelijk was, naar van elkander afscheid genomen te hebben, ons dwars over naar den wal te brengen. Wij meenden dat wij aldaar de vaste wal hadden, maar wij bemerkten dat wij op een eyland waren. Toen waren de dames in grote benauwdheid en verlegentheid, waar bijzonder in uytmuntede zuster van Broek. Wij konden kwalijk staan van lachen. Spoedig kwam er een boot met een man om ons te haalen, dog kon wegens de droogte niet bij ons komen. Wij moesten over plankjes en riemen daarin klauteren, dat er raar toeging. De man van de boot liep door het water om ons zo voort te duwen. Wij kwamen eindelijk zeer goed en vrolijk ten 8 uuren in ons logement, zijnde, vooral de heeren, zeer rosig van het water en de Rinsewijn.

»Den 6 Augustus vertrokken wij ten 6½ uuren van Lent na de Greb, passerende Slijk-Ewijk, Loenen, alwaar wij een weinig verversten, ziende aldaar het houtvlot weder komen aandrijven. Vervolgens reeden wij na Thiel, de dijk af door de Dalwagen na Heusden, dog in het nederrijden van de kluft naar het veer, om over te vaaren, geraakte wij met de wagen bijna omver, doordien de voorste paarden niet wilden opschieten, dog alles liep best af en wij voeren over, komende ten 11½ uuren aan de

Greb, in de herberg, bij de castelein Slok, welke dien dag als bailluw van Rheenen in desselfs district was verkooren.

»Wij bestelden aldaar wat eeten, gingen vooraf wandelen naar de Tafelberg; onder het opklimmen kregen wij een zwaare regenbuy met donder. De dames keerden spoedig terug en de heeren schuylden onder de boomen. Dezelve ras voorbij zijnde, gingen wij op den berg, alwaar een overheerlijk uytzigt is, hetgeen niet minder diestijds fraai was, door de voorbij zijnde donderbuy en het gerommel van verre van den donder. Vandaar wandelden wij langs het Slangepad weder terug na de herberg.

»Nadat wij gegeeten hadden, reeden wij ten 3 uuren na Rheenen, na oom en tante en neef Van Campen. Te Rheenen komende gingen wij in de kerk, zagen oom en neef zitten. Deze wisten niet wat zij zagen. Na de kerktijd wandelde wij met neef na het huys van oom en tante. Tante die thuis was en zeer nieuw stond te zien, egter waren zij allen en wij zeer blijde, dat wij malkanderen in zo een goede welstand aantroffen. Nadat wij een kopje thee en glaasje wijn gedronken en van elkander afscheid genomen hadden, vertrokken wij ten 6 uuren van daar na Amerongen, resolverende neef om ons met zijn rijpaard uytgeleyde te doen, en des nagts bij ons te blijven. Wij reeden over Est, en het bosch doorrijdende arriveerden wij ten 7¾ uuren te Amerongen in *het Rode Hart*. Wij wandelden eens en soupeerden wat en gingen te bed.

»'s Morgens ten 7½ uuren, den 7 Augustus, namen wij afscheid van neef en reeden na Utrecht, passeerende Wijk bij Duurstede, alwaar wij eens verversten, in de herberg *de Snoek*, vindende aldaar de volgende vaarsjes op de glaazen. [Deze, minder oorbaar zijnde, moeten achterwege blijven]. Vandaar reeden wij over 't huys ten Halve en Vegten, pleysterden daar eens, en kwamen ten 12½ uuren te Utrecht, nemende onze intrek bij de castelein van Rossum, op Vreeburg. Het was aldaar zeer druk, overmids het paardemarkt was; wij wandelden eens, bezagen de zijdefabriek en overheerlijke lustplaats Sijdebaalen, dineerden in onze herberg en vertrokken aldaar ten 5 uuren na Loenen, passeerende Suylen, Maarssen en Breukelen, verversten daar eens, reeden toen over Nieuwesluys en arriveerden te 7½ uuren te Loenen, in de herberg *het Regthuys*. Wij logeerden aldaar en vertrokken 's morgens den 8 Augustus, ten 8½ uuren, van daar op Loenersloot, Bambruggen, Abcoude, de Diemermeer, door na Amsterdam. Daar doorgepasseert na Halfweeg Haarlem en Amsterdam, alwaar wij ten 12½ uuren arriveerden, in het Huys ter Hart, bij de weduwe Halleman. Wij aten daar lekkere baars en zonden onze voerman, na dezelve afgedankt te hebben, naar Leyden met zijn rijtuig. Wij voeren met zeer mooy weder te 5½ uuren over na de Wessaander Overtoom; aldaar arriveerden wij ten 6½ uuren, dronken een kopje thee in de herberg, waarna broeder en suster Jongewaard en wij van elkander afscheid naamen, malkanderen bedankende voor het pleyzier, hetwelk wij

over en weder hadden elkander aangedaan, gaande zijlieden ten 7 ¾ uuren, met een open schuytje, naar huys te Wessaanen, en wij met het tentjagtje naar onze huyzen te Zaandam, alwaar wij ten 8 uuren aankwamen, broeder en suster van Broek aan de Hogendijker sluys uytzettede, gaande wij verder roeyen naar huys, alwaar wij ten 8½ uuren arriveerden, zijnde zeer vermoeyd van de reys, egter fris en gezond, vindende alles in goede order, hebbende voornoemde reys ons gekost *f*"

[Het getal is niet opgegeven].

Bidkapellen buiten onze stad.

In de meeste Roomsche landen vindt men hier en daar aan de wegen kleine bidkapelletjes, meestal open van voren, doch afgesloten met een ijzeren hek. Achterin bespeurt men het altaar, versierd met papieren bloemen, een beeld van de of den Heilige, aan wien het gebouwtje gewijd is, een lampje en veelal tal van tinnen ex-votos. Alles is zoo eenvoudig mogelijk, teneinde niet de hebzucht op te wekken, van voorbijgaande landloopers en ander gespuis. Vaak zijn, vooral in Italië, de gewitte buitenmuren bekrabbeld met namen, vergezeld van een datum, een vurigen aanroep, een *inbrünstig* schietgebed aan den Heilige, aan wien het kapelletje gewijd is. De geloovige kruist zich en neemt den hoed af in het voorbijgaan, vrouwen zetten haar last naast zich neder, knielen en doen een kort gebedje. Op zekeren dag in het jaar, die aan den Heilige gewijd is, wordt de kapel geopend en feestelijk verlicht, het altaar met bloemen versierd. Van heinde en ver uit den omtrek komen dan de dorpelingen, in scharen liggen zij op den weg vóór het heiligdom geknield, terwijl een priester uit een naburig dorp de H. Mis bedient op het altaartje.

Vóór de Hervorming waren er verscheidene dergelijke bidkapelletjes om onze stad gelegen. Zij werden vernield in den Tachtigjarigen Oorlog, toen godsdiensthaat en onverdraagzaamheid tot het uiterste gestegen waren. Aan den weg van Hatert naar Over-Asselt ziet men nog de muren van zulk een gebouwtje, in de wandeling de St. Walricks of Koortskapel genoemd. Dat is het laatste overblijfsel der vele heiligdommetjes, die weleer in onze landouwen de geloovigen tot het gebed, en uit het dagelijksche leven tot iets hoogers riepen. De herinnering aan andere blijft leven, doordien zij hun naam aan de plaats gegeven hebben, waar zij eenmaal stonden. Aangaande de bedehuisjes zelve is natuurlijk weinig te vinden in de stedelijke bescheiden. Op sommige laat nu eens een schepenprotocol, dan weder een post in het stedelijk rekenboek af en toe een lichtstraal vallen, waarna zij weder verzinken in den orcus der vergetel-

heid. Het weinige, dat ons archief oplevert aangaande deze kapelletjes, is onderstaand bijeengebracht.

Omtrent den Kalvariënberg en de Zeven Kruisen, buiten de Molenpoort, alsmede de kapel van het voormalige Gybenklooster, buiten de Hezelpoort, heb ik indertijd het een en ander medegedeeld. *) Sedert is mij het volgende gebleken. Op den platten grond van Nijmegen, door den geograaf Jacobus van Deventer, op last van koning Philips II vervaardigd, (waarvan een facsimile berust in het Gemeente-Museüm alhier), ziet men een eindweegs op den weg naar St. Anna, aan de Oostzijde, een gebouwtje als *Sacellum* (kapel) beteekend. Van de stad af tot aan dit kapelletje staan aan de O.-zijde van den weg *Zeven Kruisen.* Die stichting ga ik nu verder stilzwijgend voorbij, om te beginnen met:

St. Joriskapel. Het is mij niet mogelijk, de plaats, waar deze stond, nauwkeurig te bepalen; denkelijk was het ergens in het tegenwoordige Hoender- of zoogenaamde Hunnerpark. Aan haar ontleent de St. Jorisstraat haar naam, daar zij den weg was, die naar deze kapel voerde; desgelijks was er een stadsgracht, die in schepenprotocollen van 1450 de nieuwe-, in 1525 de St. Joostgracht heet, en die nagenoeg, evenwijdig met de St. Jorisstraat moet geloopen hebben. Joost, Joris en Georg toch is dezelfde naam. Zoo noemt »In de Betouw" (Nijmegen verdeeld in Wijken, Straaten en Stegen bl. 19) onze St. Joristraat de St. Joostenstraat. Van een stuk land, gelegen »aen den wegh daer men geet tot sente Joest capelle," leest men in een schepenprotocol van daags na Misericordia 1481. Het schijnt daar toen, en ook nog wel een eeuw later, onbebouwd land geweest te zijn. Immers in 1559 bracht de stadsvoerman in rekening, dat hij met twee karren, een dag keien gevoerd had (om tot straatsteenen te gebruiken) »van 't Hoochvelt, bij sunt Joost capel," en daar werd in dien tijd meer naar keien gegraven, die alom in ons diluvium in zoo grooten getale worden aangetroffen. Het lijkt niet zoo geheel onwaarschijnlijk, dat de St. Joost-, St. Jorrien- of St. Jorisschutten, die met »den schutten voer die Borchpoort" reeds in 1414 voorkomen, hun schietoefeningen op dat onbebouwde terrein zouden gehouden hebben en dat door hen deze kapel, ter eere van hun schutspatroon, was opgericht. Omtrent de kapel zelve bestaat slechts één enkel aanteekeningetje, een schepenprotocol, waarbij Nicolaus van den Kampe, vijf dagen na Jubilate 1459 aan heer Johan Vijgh, pastoor der St. Stephenskerk, een rente van een Rhyn. gl. overdroeg, betaalbaar uit zeker huis in de Platenmakerstraat, ten behoeve der kapel van St. Georg. Zij moet reeds vroeg in de 15e eeuw bestaan hebben, daar de Sent Joiststraat al in 1424 genoemd wordt. Wanneer zij verdween, is niet te vinden.

St. Jacobskapel. Een schepenprotocol van Zaterdag na St. Thomas 1519

*) Penschetsen. D. I, bl. 236.

vermeldt, dat Jacob van Elden en Jut, zijn vrouw, met hun vrijen wil verkoopen, een stuk land, een halven hond groot, gelegen »buiten de Hyrtstegepoirt, bij de kapel van St. Jacob." Andere protocollen plaatsen deze kapel dichter bij de Ziekerpoort, als: 2a post Reminiscere 1532, »land gelegen bij de kapel van St. Jacob, buiten de Sykerpoirt," en vier dagen na Maria Hemelvaart 1535: »een stuk lands gelegen buiten de poort onzer stad, genoemd de Sieckerpoirt, bij de kapel van St. Jacob"; nogmaals Zondag Quasimodo 1542 en 3a post Alexij van dat jaar, »land opt Hogevelt, bij St. Jacobscapelle." Ook de laatste maal, dat deze kapel in onze bescheiden voorkomt, 3a ipsa Crispini 1569, worden vijf hond land beschreven als gelegen »buiten bij der Zykerport, aen sunt Jacobss capell." Nader kan haar standplaats niet worden bepaald. Uit het stedelijk rekenboek van 1543 blijkt, dat er in dat jaar aan de St. Joris- en aan de St. Jacobskapel gearbeid werd. Ware het niet dat laatstgenoemde nog voorkomt in 1569, dan zou men geneigd zijn te vermoeden, dat beide werden afgebroken. De bedoelde post luidt als volgt: »Claess Deryckss (stadsvoerman) gefuert 15 dage steen van sent Jacobs- ende sent Joriens capellen; item noch in der vurschreven weeck, Claes van Woesick gefuert 3 dagen steen van den vurgenanten capellen. In die vurschreven weeck Jutt Hecks carre 6 dage gefaeren steen van den capellen. Item in dieselve weeck Johan Wylhems gefuert 4 dage steen van den capellen; Claes Snijer insgelijcks 4 dage." Van 7 October af werd er nog 6 dagen lang steenen gereden van beide kapellen. Aan de St. Jacobskapel schijnt een kerkhof verbonden te zijn geweest; 1565, »Willem van Haipz heeft 1 dach coten (vuil, hoogduitsch koth) aen St. Jacobs kerckhoff gefuert in ein gatt."

St. Nicolaaskapel. St. Jacob was de beschermheilige van pelgrims, St. Nicolaas van kooplieden, reizigers en nooddruftige voetgangers in het algemeen. Het was dan ook een gewoon gebruik bidkapelletjes aan die heiligen gewijd, even buiten de steden op te richten; de reiziger kon daar geluk afsmeeken op den altijd min of meer gevaarlijken tocht, of een dankgebed opofferen, wanneer hij veilig was aangekomen. Tegenwoordig hebben wij in plaats daarvan de Eerste- en de Laatste Stuiver, waar de reiziger zijn eersten of zijn laatsten borrel op de reis kan naar binnen slaan. — De St. Nicolaaskapel wordt het eerst genoemd in een schepenprotocol van St. Gregoriusdag 1414, waarbij ook de ligging eenigermate wordt aangeduid: »een huis, hofstede en toebehooren, gelegen aan de Hyrtstegen, bij de Pedelersgasse, achter strekkende tot het erf der kapel, gesticht ter eere van den H. Nicolaes, gelegen in het veld." Woensdag na Driekoningen 1450, »land op het Hoigvelt, bij het erf van St. Nicolaas." Twee dagen na Driekoningen, 1470, »land bij St. Claes capel, bij den Bruederdijck gelegen." Zondag Quasimodo, 1563, »aan de Pelersgas, bij St. Nicolaeskapel." Die Pelersgas was een weg, die van

de Burchtpoort oostwaarts liep, misschien wel die, welke langs de R. K. begraafplaats in de richting van den Broerdijk loopt, thans Oude Daalsche Weg genaamd. — Meer is er omtrent de Sint Nicolaaskapel niet te vinden, alleen blijkt uit een overdracht van St. Vitusdag, 1417, dat er een doodenakker bij deze kapel lag. Er is daar sprake van »land gelegen bij het kerkhof, (*apud Cymeterium*) der kapelle van St. Nicolaes.

St. Annenkapel. Dit bedehuisje gaf zijn naam aan een buurtschap onder Hatert. In de Betouw zegt in zijn Annales, op autoriteit van Smetius, dat er in 1375 een kapel te Hatert gebouwd werd. Of daarmede de kapel van St. Anna of de kerk van Hatert bedoeld is, blijkt niet, maar vermoedelijk is wel de kerk gemeend. In een charter van 14 Jan. 1507 is sprake van »land te Nijebosch, op den hoek van de Groenstege en de Mouwixsche straet." Dat bij deze plaatsbepaling St. Anna niet genoemd wordt, doet mij vermoeden, dat de kapel destijds nog niet bestond. Deze toch stond juist op dat punt. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat zij eerst later verrees en daarmede aanleiding gaf, tot het ontstaan van de naar haar genoemde buurt.

Deze kapel wordt nog al eens genoemd in rekenboeken en andere oude bescheiden, bij gelegenheden wanneer er daaromtrent het een of ander gebeurde. Als b. v. 1542 »Herman (rijdende bode) gewest an St. Annencapell, op die heye, omme dat die heyden sych van daer solden maecken." Eenzaam stond het kapelletje daar toen nog op de heide; tegen zijn beschermende muren konden de heidens hun vuren aanleggen, beschut van den wind. Gansch ander gezelschap zag men daar den 9 Febr. 1545/46, bij gelegenheid van het bezoek van Karel V aan Nijmegen. »Doe die burgers myt oere rustinge der Koningynnen (Maria van Hongarije) toe gemuet getoegen waren, hebben sdeels bij S. Annen capelle verdroncken 9 vaenen biers." Er was dus alreede een herberg in die buurt verrezen. Toen de Keizer van hier afreisde naar Maastricht, was de lijfwacht vooruitgetrokken en stond hem bij St. Annenkapel af te wachten. De magistraat, die Z. M. te paard geëscorteerd had, nam daar afscheid en keerde naar de stad terug. Later weder gansch andere tafereelen: 1576, »betaelt den 27 Martij aen Jan van Leer und Derick Verhuven, dat sij sijn gewest aen sunt Tannen cappel, um to besichtigen wat volck dat van wegen der guesen, knecht an wolden nemen." 11 October v. d. j. »heeft de roeidrager kerkenspraeck gedaan op onze dorperen, doe mijn heeren justitie doen wollen aen Sunt Annen capelle, dat de huysluyden myt oir gewheer daer commen solden." Dit overeenkomstig een bepaling in het oudste Keurboek: »Als men yemant ontlijven sall bij den gerichte buyten der stat, daer en sal nyemant medegaen, hij en neme sijn gheweer (wapen) mede." De kapel moet nog zeven jaren na de reductie dezer stad gestaan hebben en werd afgebroken in 1598. Toen ontving Gerrit van Swol 1 gl. 18 st. »van 4750 steenen af te breken, van Sunt Annes kapel." Blijkens een raadsbesluit van

14 Aug. 1650, werd de weg in laatstgenoemd jaar verlegd over de plaats, waar de kapel vroeger gestaan had. Nogmaals werd de weg naar St. Anna veel verbeterd »en sonder eenighe crompte gemaackt" in 1664. Zij golfde in dien tijd nog zoo zeer, dat er punten waren zoo diep gelegen, dat men van daar den stadstoren niet kon zien. Om dit te verhelpen werden de hoogten afgegraven en in de diepten geworpen, waarbij 539 ton keien verzameld en naar de stad gebracht werden. Op 1 October v. d. j. werd »de kapelbergh aen de Moocksche straete het muurwerck in den grond liggende, omgehouwen en uyt malcanderen gesmeten." En daarmede verdween het laatste overblijfsel van St. Annenkapel.

Mariënboom. Waar men geen bidkapel bekostigen kan of wil, wordt nog vaak een houten kastje met een heiligen prentje of met een klein beeldje er in, aan een boom gespijkerd. Vermoedelijk was dit het geval met den Mariënboom. Maar in 1537 was er reeds een kapel op die bedeplaats verrezen, met een daaraan verbonden rector. Een schepenprotocol van vijf dagen na Jubilate 1538, stelt dit buiten kijf met de woorden: »Johan van Berck betuigt, dat hij verschuldigd is aan den rector in der tijd der kapel van de Heilige Maria, genoemd Marienboemcken, ten behoeve dier kapel 6 golde gulden, betaalbaar op Sint Maarten." In 1579 toen de stad tot de Unie toegetreden en Johan van Nassau stadhouder was, werden de klokken uit de meeste kloosterkerken weggehaald en als kanonspijs verbruikt. Dat lot trof ook die der kapel van Mariënboom, aangaande welke het rekenboek van dat jaar bericht, dat »Jan Hinxt (stadstimmerman) hefft noch die klock gehaelt, 1 dach, aent Marienboemken." Het gebouw bleef nog jaren lang in stand, totdat 6 Februari 1604 zijn verdwijnen aldus geboekt werd: »Betalt de metselairs vant muyrwerck vant capel aen Marienboomken aff te breken 17 g. 5 st."

Misschien verrees later het tegenwoordige buitentje op de plaats waar de kapel gestaan heeft. In het midden der 17e eeuw was het terrein nog onbebouwd. Bij raadsbesluit van 7 Jan. 1650 werd joffer Gijsberta de St. Hilaire, dochter van wijlen den gouverneur dezer stad vergund te verkoopen »zeker stuck land opt Hoogveld gelegen, genant het Marienboomken." Mijn oudste aanteekening omtrent het goed Mariënboom is van 22 Juli 1707, toen het nog een bouwhof was. Door de wed. Borries werd op dien dag beslag gelegd, op de goederen van den wijnkooper Gerard van Heuvel, o. m. »seker huys, stal en schuur met bijgehorige hof, boomgaard en landerijen, genaemt het Marienboomken, herkomstig van den heer gouverneur van Welderen, in den polder (!) of landstreke van Marienboomken, op den Hogenvelde, in deser stads schependom." Den 16 Juni 1723 werd »de bouwhof genaamt Marienboomken, in deser stadt schependom, groot ongeveer 16 mergen, alsmede sodanig bouw- en heyland aen de oversijde, gelegen int Nederrijkse wald," verkocht door de erfgenamen van den ritmeester Pieck en van vrouwe Alarda Pieck,

in leven ehevrouw van den Hoogwelgeb. heer Johan van Welderen, generaal, enz. voor *f* 1650. Het wordt een buitengoed genoemd in 1774: den 9en Mei v. d. j. verkoopen de erfgenamen van Cornelis Christoffel Vermeer het »buitengoed Mariënboom," tezamen groot 16 morgen, voor *f* 6791 aan Jacobus Poelman en Elisabeth Marie Taree, ehelieden. Men zal opmerken, dat met die promotie tot een buitengoed, het vroegere gemoedelijke diminutief Marienboom*ke* afgeschaft was.

St. Anthoniskapel moet in de buurt van den algemeen bekenden St. Teunismolen gestaan hebben. De heilige St. Anthonis de abt, kwam hier te lande weinig voor als schutspatroon van groote of parochiekerken, des te meer van kleine bedehuisjes op het platte land, die meestal niet veel meer dan een uur gaans van de moederkerk gelegen waren. Ook van deze kapel is de stichting onbekend, want wanneer een schepenprotocol van den dag na St. Gallus, 1410, spreekt van een kapel gelegen »in den Nedernbossche," dan zal daarmede wel de Neerbosche kerk bedoeld zijn. Vroeg in de 15e eeuw schijnt de St. Teuniskapel reeds bestaan te hebben, aangezien de St. Anthonismolen wordt genoemd in een protocol van twee dagen na St. Pauls, 1417, en men mag aannemen, dat hij zijn naam ontleende aan de waarschijnlijk in zijn nabijheid staande kapel. Deze wordt voor het eerst genoemd in een protocol van 1426, waar sprake is van een stuk land »gelegen in den Nederenbusch, aan den weg waarmede men afdaalt van de kapel van St. Anthonis." Niet onwaarschijnlijk stond de kapel aan den viersprong, waar de wegen van Neerbosch en Hatert samen komen, want dat zij dicht bij den molen stond, blijkt uit een schepenprotocol van twee dagen na Laetare 1452. Toen verkocht Gerrit van Hol Dirkszn. aan Jan Bijlevelt »een molen gelegen *bij de kapel van St. Anthonius*, met alsovoel van den lande daer sij op staet als die stat begript, voor een erfpacht van twee malder koren sjaars."

Waar geloovigen komen om hun devoties te verrichten, daar ontbreekt het gewoonlijk niet aan speculanten op de weldadigheid. Zoo had ook een melaat zijn tabernakel opgeslagen bij St. Anthoniskapel. De kennis van dit feit zijn wij verschuldigd aan het stedelijk rekenboek van 1566, waar men leest: »Den meellaet an sent Thoniscapel op die hey, betaelt 15 str., van dat die dyners sijn doir, durch bevel der burgermeisteren, opgelopen hadden." Dit was geschiedt toen het gerecht in Neerbosch onderzoek deed naar zekere gestolen goederen; er werd bij diezelfde gelegenheid eenig bier gedronken »by Hilleken, die mollers frou ain Beynom's molen", de St. Teunismolen, hier genoemd naar den naam van den eigenaar, burgemeester Beynhem, die ook een goed bezat te Neerbosch.

De St. Teuniskapel werd afgebroken in 1584. Van af den 20 Februari verrichtten dagen lang leidekkers, metselaars en timmerlieden het sloopingswerk: den 19 Maart gingen 49 voerlieden elk een vracht steenen halen, later werden »alle die karren durch deese stad gebaet, umb stein

an St. Anthoniskapell toe halenn." Den 15 Maart werd de stadsstraatmaker betaald, »vann die stein tusschen die Moelenportt to stouwenn, unnd denn kalck aff to schlaenn, die welcke van Sanct Anthoniscapel gebracht waren." Uit dit alles mag men afleiden, dat de kapel tamelijk groote afmetingen moet bezeten hebben.

Bij de St. Anthonismolen werden somtijds doodvonnissen voltrokken voor misdaden, begaan in het schependom. »Een doodkist gemaakt voor Jan Franssen van Neerbos, die den 28 Sept. 1669 onthooft soude worden ain St. Anthonismolen, als oock geschiet is, omdat hij einen dootgesteken heeft." Aldus in het Timmermansrekenboek. Nog in 1761 had er een moord plaats »op de hei, bij de Graafsche weg, omtrent de *gerichtsplaats.*

Behalve deze bovengenoemde kapellen, wier ligging min of meer bekend is, waren er nog andere, van wien niets verder te vinden is dan de naam. »Een Keyts- of Keynscapell" wordt vermeld twee dagen na Crispinus en Crispinianus, 1563, en als »St. Krinscapell, int Hesesche velt gelegen", vier dagen na St. Bartholomaeus, 1569. St. Keyne is als heilige in het Engelsche graafschap Wallis bekend om zijn bron. Welke echtgenoot van een jonggehuwd paar het eerst van haar water dronk, bleef de baas in het huwelijksleven. Toch schijnt St. Keyne buiten Wallis niet vereerd te zijn, en wordt onze kapel ook niet *St.* Keyns genoemd. Keyt kan de naam van den stichter van dit kapelletje geweest zijn; een Johan Keyt, waardijn van de Munt, komt voor in een overdracht van 12 Oct. 1591; St. Krin, tenzij dit een samentrekking ware van St. Quirinus, blijft onverklaarbaar. — De kapel van heer Ewold, in Hees, wordt genoemd in een protocol van vier dagen na St. Simon en Judas, 1562, en nergens anders. Het is mogelijk, dat daarmede de Heessche kerk bedoeld werd, en dat heer Ewold pastoor daarvan was. Op Zaterdag na Letare 1552 vermaken Gerard Tele en zijn vrouw, 6 gl. aan de meesters der kapel van Theobald te Hees. Nadere bepalingen daaromtrent volgden op Zondag Judicate, toen tevens werd vastgesteld, dat er telken Zaterdage in genoemde kapel een Mis moest gedaan worden, ter eere »der gebenedeider Moeder des Almechtigen." Het blijkt niet, waar die kapel stond. Nog in een protocol Judiciale van 1 Maart 1655 is er sprake van »2 morgen lant int Heesche velt gelegen, bij 't kapelleken."

In 1822 bestond er in Groesbeek, in de Heikantsche buurtschap, een bouwhof de Heilige Boom (*Nijmeegsche Courant* 8 Oct. 1822). Denkelijk had daarbij eenmaal een dier boomen gestaan, met de beeltenis van een Heilige, waarvan boven sprake was, bij Mariënboom. — De Preekboomsewegh onder Hatert wordt genoemd in een overdracht van 28 Dec. 1708. In een raadsbesluit van 5 April 1796 was het de Prikboomsche weg geworden. Daarbij zal men niet moeten denken aan het preeken van een R. K. geestelijke, maar veeleer aan dat van een der

vroege hervormers, misschien van Ludovicus Ornaeus, van wien het bekend is, dat hij in den zomer van 1566 in die streken predikte, o. a. aan den Weissenburg (nu Groenewoudpark).

»Dit land," zegt Pater Brugmans in de voorrede zijner laatste bewerking van het leven der H. Lidwina, »is onvermoeid in het bouwen en rijkelijk in het sieren van kerken, zeer gevuld boven vele natiën en landen met christelijk leven en vereenigingen van contemplatieve menschen." Daarbij had hij meer bepaaldelijk het oog op Holland, maar Nijmegen stond daar niet bij achter. De vele kloosters en bagijnenhofjes in en om de stad, en de talrijke bidkapellen daarbuiten, door godvreezende lieden gebouwd, getuigen, dat hier ter stede in de 15e en 16e eeuw een ijverig geestelijk leven en een warme godsdienstzin moeten geheerscht hebben.

Thee, Koffie en Chocolade.

Tweehonderd jaar geleden. *)

Koffie en thee hebben onze voorouders, even als tabak en aardappelen, overgenomen van de Engelschen, denkelijk in de tweede helft der 17e eeuw. Omtrent 1666 schijnt men te Rotterdam wel thee, maar nog geen koffie gedronken te hebben. Toch zegt Stephanus Blanckaert in 1687, in zijn *Verhandeling van de Coffee*, dat de koffiehuizen in Amsterdam toen reeds zoo druk bezocht werden, dat ze »gepropt" waren, zoodat de regeering in 1689 er reeds een belasting op kon leggen, die later herhaalde malen verhoogd werd. Deze beide dranken, benevens chocolade, voldeden blijkbaar aan een, misschien niet algemeen gevoelde, maar toch werkelijk bestaande behoefte. Tot dien tijd toe had men bij alle maaltijden en andere gelegenheden de keus, tusschen wijn, bier, mede, melk en water, alle goed in hun soort, maar toch op den duur wel wat eentonig. Het was dus een ware uitkomst, toen er drie onschuldige en smakelijke dranken bij kwamen, niet bedwelmend, zooals wijn en bier, noch flauw, zooals mede, melk en water. Dat zij aan een behoefte voldeden, bewees weldra de *vogue*, die zij bij alle standen genoten, een populariteit zooals waarschijnlijk geen nieuwen drank ooit vóór of na dien tijd is te beurt gevallen. Aanvankelijk evenwel kon men deze nieuwigheden niet aan den huiselijken haard genieten. Zij waren alleen verkrijgbaar in koffie- en theehuizen. Hoewel dergelijke lokalen destijds niet door vrouwen bezocht werden, schijnen dezen toch een middel gevonden te hebben, om kennis te maken met de nieuwerwetsche lafenissen, en eerlang behoorden zij tot de vurigste aanbidsters daarvan. Een boekje, dat te Amsterdam het licht zag in 1701, met den titel *De gedebaucheerde en Betoverende Koffy- en Thee Weereld*, in de voorrede over het misbruik dezer dranken handelende, merkt op: »De mannen hebben sederd omtrent veertich

*) Met vriendelijke vergunning der Directie, overgedrukt uit het Tijdschrift *Eigen Haard*, 23 Mei 1903.

jaaren herwaarts deze gewoonte aangenomen, die allengs is vermeerderd, totdat de vrouwelyke sexe deselve daarin is nagevolgd." Toen eenmaal de vrouwen gingen mededoen, ontwikkelde zich een nieuwe phase. Men organiseerde koffie- en theegezelschappen, waar aanvankelijk een kopje koffie of thee met een koekje werden voorgezet, doch waarbij weldra, evenals bij onze *five o'clock tea's* het geval werd, niemand, die zijn fatsoen liefhad, de weelderigste versnaperingen mocht laten ontbreken.

Zoo uitgestudeerd was men op de qualiteit van den geurigen drank, dat liefhebbers zelfs tot over de honderd gulden voor een pond beste thee gaven. »Wel, Madam", zegt Rijmer, in Langendijk's *Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden:*

Dat is excellente thee! Zij is geurig en is als fluweel in den mond.
Kwistgoed. Mijnheer, het is iets raars: ze kost me honderd guldens het pond.
Ik heb er een katje van twee pond door een vriend van gekreegen.
Rijmer. Wel ik moet bekennen, dat ze door de heele kamer ruikt.

Het theegezelschap kwam 's namiddags om twee of drie uur bijeen, en schaarde zich om een Japansch-verlakte tafel, ingelegd met zilver of paarlemoer. De Chineesche blauwe koppen waren fijn als eierschalen, soms versierd met goud of zilver beslag; daarbij kostbare »Vinke-, saffraan- en theepotten", zilveren of kristallen suikerdoozen en confituren-bakjes, met gouden vorkjes aan baleinen of schildpadden steeltjes. Eerst werden verschillende zorgvuldige proefjes, uit miniatuur-kopjes genomen, om de keus te doen der qualiteit, die men zou drinken; waarna men overging tot de grootere koppen. Melk werd niet gebruikt. Daarentegen wel suiker en saffraan. Nadat een ongeloofelijk aantal dier koppen verorberd was, verscheen de porseleinen brandewijnkom, met haar kostbaren langgesteelden lepel, waaruit het »afzakkertje", vaak in het meervoud, werd toegediend. Moest men zich daarna »om redenen" absenteeren, dan vroeg men verlof om »een theebriefje te gaan bestellen." Dat de conversatie in dergelijke gezelschappen even geurig moet zijn geweest als de thee, kan men licht begrijpen.

Nu begonnen de kanselredenaars en de zedenmeesters hun Boanergesstemmen tegen deze nieuwe zonde te verheffen. Dit zware geschut werd vergezeld door een knetterende fusillade van luimige gedichten, satires en andere geschriften. Zelfs de »rolzanger" in de straten oogstte den meesten bijval, wanneer zijn schorre brandewijnstem de nieuwmodische dranken hekelde en bespotte. Koffie- en theegezelschappen werden de meest pikante achtergrond voor scabreuse vertelsels. Zoo gaf het bovengenoemde boekje *De Gedebaucheerde en Betoverende Koffie- en Thee-Weereld*, bij zijn veelbelovenden titel nog de verlokkende belofte, te zullen onthullen »de aardige voorvallen, die zich sederd weinig tyds tot Amsterdam, Rotterdam, 's Hage, Utrecht en elders op de koffy- en theegeselschappen, zoo onder getrouwden en ongetrouwden, hebben toegedraagen, met al de debauches

en ongeregeldheden, die onder pretext dezer laffe dranken gepleegd worden." Natuurlijk liet ook het tooneel zich niet onbetuigd; het publiek was onverzadelijk, waar het gold de modische koffie- en theedrinkers te zien hekelen en belachelijk maken. Het haalde zijn hart op aan blijspelen zooals: *De Thé-zieke Juffers; De Vermakelyke byeenkomst of het zeldzame Koffy-praatje; De Verlooren Diamant-ring of de Verkwistende Thédrinkers; het Oude Koffi-Huis of de Haagsche Mercurius gehekeld; het Gezelschap gehouden tusschen eenige Juffrouwen* en tal van dergelijke kluchten. Van iets lateren tijd zijn twee geschriftjes: *De Klap-banck der Juffers, ofte het vermaeck van de The-tafel, voorgesteld in Saemenspraeken tusschen zeven juffers;* alsmede *De Klap-banck der heeren, ofte het vermaeck van het Caffe-huis, voorgesteld in Samenspraecken; op versoeck der gestoorde Juffers in het ligt gegeven.*

Daar tegenover stonden zij, die de nieuwe dranken aanprezen en ophemelden uit een hygiënisch oogpunt, zooals Dr. Steven Blanckaert, met zijn *Gebruycken en Misbruycken van Thee*, 1686, en Dr. Cornelis Decker, alias Bontekoe. Deze laatste, een apostel van het bloedverdunnend stelsel, pende een verhandeling, waarin hij het gebruik van koffie, thee en chocolade, als middel tot behoud der gezondheid, ten zeerste aanbeval; vooral Thee-Boei (Bohea) of groene thee, mits niet te sterk, stond bij hem hoog aangeschreven. In een zijner werkjes, over *'t Excellentste Cruyt The*, 1685, ried hij zijn patiënten 50, 100 à 200 kopjes in een zitting te drinken, zooals hij zelf met succes op een voormiddag volbracht had. Naar het uiterlijk van Bontekoe te oordeelen, zou men meenen, dat die theevloed toch niet zoo heel schitterend werkte. Een schrijver in de *Haagsche Mercurius* van 1696, 's doctors methode beoordeelende, schreef dat »Bontekoe door het menigvuldige theedrinken zyn balsamieke (!) sappen zoo zeer verdroogd had, dat zyne gewrichten schenen te rammelen als castignetten, wanneer hy voor den wind naar iemand toekwam." Toch waren er die het in theedrinken bijna even ver brachten. In de *Vermakelyke Haagsche Reize of 't Gezelschap van Sessen*, drie heeren, twee juffers en een boer, blijft het vervoermiddel, de trekschuit, om 3 uur te Leiden liggen, en moet het gezelschap een uur wachten op een volgende schuit. Van die gelegenheid wordt gebruik gemaakt, om in een logement te gaan theedrinken. »De thee, alzoo zy zeer fyn en lekker was," zegt de schrijver, »vond by ieder een tamelyken aftrek, en ik geloof, dat de boer dien middag wel vyftich kopjes opzoop."

Het was niet alleen de faculteit, die de dranken aanprees, een dichterlijke geest werd wakker onder leeken, de een bezong de thee, de ander hief een panegyriek aan op koffie, »'t Nabateesch gewas, geteelt in d'Oosterlanden." Dergelijke lofzangen werden van buiten geleerd en met groot succes op thee- en koffiekransjes opgezegd. Koffie werd destijds gedronken gemengd met geurige specerijen, als kaneel, kardemom, kruid-

nagelen en ambergris. Het was toen even gewoon elkander met een kop koffie, als met een glas wijn toe te drinken.

Van chocolade hoort men minder; die was te soliede om mede te flirten ten bedrage van 200 kopjes: daartoe zullen weinigen het gebracht hebben. Naar men beweert zou de Spaansche koningin Maria Theresia haar het eerst aan Frankrijk geopenbaard hebben; door haar werd het hof er mede bekend. In de provinciën echter schijnt de nieuwe drank minder opgang gemaakt te hebben, hoewel ook velen haar het elixer vitae achtten. Zoo verdedigde in 1684 een jonge doctor bij zijn promotie voor de medische faculteit van Parijs, de stelling »que le chocolat bien fait, est une invention si noble, qu'il devrait être la nourriture des dieux, plutôt que le nectar et l'ambroisie." Made de Sévigné was ook min of meer van die opinie: »Vous ne vous portez pas bien," schreef zij, 11 Febr. 1671 aan haar dochter, »le chocolat vous remettra; mais vous n'avez pas de chocolatière, comment ferez-vous?" De *Mercure Galant* van die dagen vertelt, welke chocolade op de collations van Lodewijk XIV werd voorgezet. Aanvankelijk gebruikte men de Spaansche chocolade, liefst die uit Cadix kwam, doch deze werd te sterk gekruid bevonden, waarschijnlijk met kaneel, zooals in Spanje nog gebruikelijk is. Vervolgens kwam de Italiaansche in de mode; ook deze was verhittend en veroorzaakte duizelingen, ten gevolge der specerijen en der muskus, die zij bevatte. Het gevolg dier tekortkomingen was, dat — hoewel de chocoladehuizen voor zijn *vogue* getuigen — deze drank toch nooit dien roep van gezondheidbrengend verkreeg, waarin de beide andere zich mochten verheugen. In het Journaal van Huygens evenwel speelt zij een groote rol, grooter zelfs dan koffie en thee. De chocolade moet destijds harder geweest zijn dan tegenwoordig. Huygens althans boekt in zijn journaal, Juni 1677, in zijn mooiste Fransch: »Je fus chez un tourneur, pour me fair un *moulinet* à chocolade, lequel le valet de Benting m'avoit appris à faire le matin sans des oeufs dedans."

Het Gouvernement, dat zich te allen tijde weinige onzer liefhebberijen laat ontgaan, zonder er munt uit te slaan — met uitzondering van de piano — wierp dan ook alras een oog van begeerte op de drie lievelingsdranken. Wanneer deze voor het eerst met een accijns begunstigd werden, is mij onbekend, doch voor mij ligt een »Ordonnantie waer naer in den Quartiere van Nymegen, tot steun van de Gemeene Saecken betaelt sal worden den impost op de Coffey en Thee." Dit stuk werd gedrukt »Tot Nymegen, by Abraham van Wezel, Stadts- en Quartiersdrucker, 1701." Daarbij werd bepaald, dat voor ieder pond rauwe koffieboonen en ziziers*) onder de koffieboonen gemengd, welke in de provincie

*) Volgens de welwillende mededeeling van een deskundige, is het woord *ziziers* in den koffiehandel niet meer bekend. De overeenkomst met het Latijnsche *cicer*, erwt, doet vermoeden, dat er mede bedoeld zou kunnen zijn, de zooge-

Gelderland ingevoerd werden, 8 st. aan den pachter van den koffie-accijns verschuldigd waren; »gebrande boonen ofte poeder, ende soodanige die daer onder mochten gemenght worden, 11 st." Voor elk pond thee, werd een gulden gevorderd. Op koffiehuishouders, die er toen reeds in menigte waren, drukte de last zwaarder. Dezen moesten voor rauwe koffie en ziziers 12 st. betalen, voor gebrande boonen of poeder 15 st. En ten einde het beminde artikel zuiver te houden, werden met een boete van *f* 100 bedreigd, alle koffiehandelaars en -verkoopers, die iets anders dan koffie en ziziers te hunnen huize »verbranden" of andere stoffen daaronder mengden. Na zonsondergang mocht niet meer gebrand, en nergens anders dan in hun winkels mocht de koffie »gestampt of geprepareerd" worden. Koffiemolens waren dus nog onbekend, de boonen werden in een vijzel gestampt, van daar ook het woord poeder, in plaats van gemalen koffie.

Op het vervoer van koffie en thee stelde de ordonnantie dergelijke bepalingen, als thans op het vervoer van spiritualiën staan. Geen koffieslijter of grossier mocht koffie of thee uit het district van den eenen accijnspachter in dat van een anderen voeren, dan met een billet van den pachter, uit wiens district de waren kwamen, inhoudende den naam van den vervoerder, de kwantiteit koffie of thee, opgave of er ziziers bij waren, of de koffie gebrand of ongebrand was en vermelding van de plaats, werwaarts zij vervoerd werden.

Ten einde den impost naar behooren te kunnen collecteeren, stond het den pachters vrij, in de steden en te platten lande, alle winkels, kramen, huizen en kelders, waar kofie, ziziers of thee verkocht werden, te betreden, teneinde onderzoek in te stellen naar de hoeveelheden daar voorhanden en die aan te teekenen. En opdat alle winkeliers, slijters en verkoopers kenbaar zouden zijn, moesten zij voor hun deur of aan hun luifel een bordje uitsteken of hangen, met het opschrift Hier verkoopt men Coffy en Thee, alles op een boete van *f* 10. Aan een ieder was het verboden koffie, ziziers of thee langs de straten of aan de deuren te koop te bieden, op een boete van *f* 25.

Het bleek, dat er op die wijze nog niet genoeg uitgehaald werd, men kon de schroef nog wel wat meer aandraaien. Daartoe werd een paar jaren later een curieuse progressieve belasting ingevoerd, die beter doel zou treffen en deswegen verdient hier meer uitvoerig besproken te worden. Op een Kwartiersvergadering te Nijmegen, 29 Aug. 1703 werd gearresteerd een »Ordonnantie, volgens dewelke ten behoeve van de Gemeene

naamde ronde- of mannetjes koffieboon (Duitsch *perlbohne*). Gewoonlijk zijn in de koffievrucht twee vlakke boonen, met den platten kant tegen elkander in een vlies vereenigd. Somtijds komt het voor, dat deze twee aan elkander gegroeid zijn, en dan een ronde boon vormen. Deze heet mannetjes-koffie en komt als zoodanig aan de markt. Zij wordt door sommige consumenten boven de gewone boon verkozen.

Saecke, in den Quartiere binnen Nymegen geheven en geinnet sal worden, den impost op de comsumptie van coffey, thee en chocolaat." Deze impost moest betaald worden, door degenen in wier huizen, tuinen, kamers of andere plaatsen de drie bedoelde dranken zouden gedronken worden.

Tuinen niet te vergeten: men gebruikte het middagmaal vroeg in die dagen, om 2 uur, en teneinde de eindelooze zomernamiddagen door te komen, had men in Holland zijn koepel, liefst aan een vaart met trekschuitenverkeer gelegen, aan den overkant weiden met grazend vee, waar, als de schaduwen lang werden, de melker zijn koeien in de bocht dreef, teneinde emmers en tuiten te vullen. De Nijmegenaars behoefden geen lange wandeling te maken, om hun lusthoven te bereiken. Hun tuinen en koepels lagen binnen de veste, in de Oude Stadsgracht (daar bestaat nog een dier koepels ten huidigen dage), in de Hersteeg, de Molenstraat, Bloemerstraat, Ziekenstraat, Zwanengas, Reguliersstraat. Derwaarts trokken de vrouwelijke familieleden spoedig na het middagmaal, de heeren na afloop hunner bezigheden. Daar hadden die gehekelde theegelagen plaats, waarvan boven sprake was, maar om dien drank te mogen genieten, moest men betalen volgens onderstaande schaal:

1. Alle leden van de regeering van het Kwartier, alle ambtsjonkers, burgemeesters, schepenen, raden, landschrijvers, secretarissen, ontvangers, rentmeesters, commiezen (militaire intendanten) en alle andere »bedienden" van de ambten, van de steden dezes quartiers, van de provincie, van de generaliteit en van de admiraliteit, moesten 8 gulden 's jaars betalen om het recht te hebben koffie, thee en chocolade, of een dier dranken, te drinken.

2. Dezelfde som moest betaald worden, door alle personen niet in de bovenstaande opsomming begrepen, doch die 10,000 gulden bezaten, in kapitaal of goederen, of die een bedrijf uitoefenden, dat daarmede gelijkstond. Ook zij, die een bestaan vonden in het verkoopen van koffie, thee en chocolade, uitgenomen degenen die, wegens geringeren omzet, lager moesten getaxeerd worden.

3. Alle degenen, die een kapitaal bezaten van 5—10,000 gulden of goederen en koopmanschappen tot dat bedrag, zouden 5 gulden 's jaars betalen.

5. Predikanten in steden, betaalden 5 gulden, op het platteland, 4 gulden. Dezelfde som moesten geven alle schouten in de ambten en onderschouten in de steden, 't en ware zij middelen bezaten of een bedrijf uitoefenden, waardoor zij in de 1e en 2e klasse behoorden. Een taxe van 7 gulden moesten ook zij betalen, die een vermogen hadden van 2500—5000 gulden.

6. Van hen die 1000 gulden bezaten, of een bedrijf uitoefenden, dat daarmede gelijk stond, werd 1 gulden gevorderd.

Men nam dus aan, dat ieder die een veer van den mond kon blazen, een of meer dezer dranken gebruikte. Dit aan te moedigen, ten bate der matigheid, schijnt de overheid niet noodig geacht te hebben.

8. »Coffyweerden" (koffiehuishouders) in de steden en op het platteland, »die de grootste neringe en consumptie maakten," waren aangeslagen op 100 gulden; de mindere, in verhouding tot hun zaak, op 75, 50 en 25 gulden.

9. Alle »weerden die in haer huys volck logeren, ordinaris (open tafel, gaarkeuken) houden ende gelagen setten," moesten, boven de som, waarop zij voor hun eigen gebruik getaxeerd waren, als zij de drie dranken in huis wilden schenken en verkoopen, daarvoor nog apart, naar advenant hunner neering, betalen. Ten dien einde zouden zij door den magistraat getaxeerd worden, of anders geen dier dranken in hun huis mogen gebruiken, op een boete van 100 gulden.

10. De ambtenaren te platten lande, alsmede de leden der ridderschap, die in de regeering zaten, en de magistraten in de steden, waren verplicht de schatting eerlijk en kosteloos te verrichten, vóór 31 October aanstaande en deze op te zenden aan de Kamer der Gedeputeerden, om op de eerste Kwartiersvergadering voorgebracht en gecollecteerd te worden.

11. De eerste helft van den aanslag was betaalbaar vóór 31 December, de tweede vóór 30 Juni, op pene van 2 st. opslag op den gulden en parate executie.

12. Vrij van dezen impost waren alleen zij, die onder solemneelen eed aan de bevoegde autoriteiten vóór 31 October zouden verklaren, dat er in hun familie, huizen, tuinen of kamers geen der bewuste dranken gedronken, noch ook door anderen gebruikt zou worden, »nogte dat (zij) ook aan andere huysen of plaatsen, *uitgesondert alleenlyck in de coffyhuysen*, deselve drincken sullen." De in hortenden stijl gestelde eed, dien zulke bijna-geheel-onthouders hadden af te leggen luidde:

»Ick geloove en zweere, dat ick naar de Expiratie van de Maant October aanstaande, tot den lesten Juny incluys van het volgende jaar, geen Coffy, Thee of Chocolaat sal drincken, en dat deselve drancken in mijn familie, mijns wetens, of (door) andere in myn Huys, Tuyn of Camer, sonder onderscheyt wie het sy, (niet) sal gedroncken worden; en dat ick deselve aan andere Huysen of Plaatsen, uytgesondert alleen in de Coffy-Huysen, oock niet drincken en sal. So waarlyck," enz.

Mocht het gebeuren, dat na 31 October of na het afleggen van den eed, iemand, »een militair of anderzins," bij een persoon, die de gelofte gedaan had kwam logeeren of inwonen, en dat deze logé die dranken gebruikte, zoo moest de onthouder de bevoegde autoriteiten terstond daarvan kennis geven, welke dan dien persoon volgens de voorgaande norma aansloegen, en daarvan kennis gaven aan de Gedeputeerden, ten einde het verschuldigde behoorlijk te doen innen.

13. Zij, die vermeenden naar gelang hunner kapitalen, enz. te hoog te zijn aangeslagen, konden binnen veertien dagen na dien aanslag, zich

beklagen bij de autoriteiten en werden, wanneer zij hun klacht bij eede staafden, in een mindere klasse teruggebracht.

Acht gulden in 1703, kon wel gelijk staan met 16 à 20 gulden van onzen tijd, de overige aanslagen naar advenant. Met zulke lasten en bezwaren moesten de koffie-, thee- en chocoladedrinkers van weleer het recht bemachtigen, om die dranken te mogen gebruiken. Waarlijk, het genot van

The cup that cheers, but not inebriates

werd hun niet gemakkelijk gemaakt! Dergelijke bepalingen in de thans aanhangige Drankwet, zouden misschien wel aanbevelenswaard zijn.

De Dierenwereld te Nijmegen.

Hoe grooter een stad, hoe meer verfijnd haar uiterlijke beschaving, hoe meer de dierenwereld daar op den achtergrond treedt. Paarden en enkele kleine huisdieren zijn welhaast de eenige gedierten, die men daar nog te zien krijgt. In afgelegen dorpen en kleine landstadjes daarentegen, loopen kippen, eenden, ganzen, soms zelfs varkens, vrij op straat. Daalt de zon ter kimme, dan ziet men de koeien en geiten, die buiten gegraasd hebben, haar nachtkwartier opzoeken; wollige tegen elkander dringende drommen schapen komen terug van de heide; melkkoeien worden naar de pomp op het plein van het dorp gedreven, om daar te drinken. Dat alles verdwijnt, wanneer het stadje of dorp zich uitbreidt, gedeeltelijk uit hoofde van grootere drukte op straat, gedeeltelijk tengevolge der daardoor voorgeroepen politiereglementen. Uit de dagen mijner kindsheid, in de dertiger jaren van de vorige eeuw, toen mijn moeder in de Burchstraat woonde, herinner ik mij, dat daar een familietje krielkipjes nog rustig een graantje liepen te pikken. Zij behoorden aan onzen buurman, den heer van Burck. Kraaien zaten statig te philosopheeren op het trapgeveltje van onzen overbuur, den apotheker Coenen, firma Kruger (nu café *Métropole*). Zoo gewoon was haar bezoek aldaar, dat wij die geveltrapjes kraaientrapjes noemden. In het voorjaar, wanneer het kraaiendom zich installeerde, plachten de zwarte gezellen voortdurend in onzen tuin takjes te komen halen, in het najaar druiven te stroopen. Zoo iets ziet men nu niet meer, in onze gemoderniseerde drukke stad.

Hoe weinig schuw duiven zijn in een plaats, waar niet gereden wordt, toonen de alom bekende duiven van de Piazza San Marco, in het paardenlooze Venetië. Duiven werden hier ter stede vroeger meer algemeen gehouden dan thans. Alleen in de achterbuurten wijdt de jongelingschap zich nog aan die liefhebberij. Men ziet ze des Zondags, in hemdsmouwen met een paar duiven in de hand, een der oude bastions van het Kronenburgerpark beklimmen en daar hun duiven oplaten, wier vlucht zij met

niet minder belangstelling gadeslaan en volgen dan de vogelwichelaars der oudheid, of de twee kroonpretendenten die der adelaars op het Romeinsche Forum. Oudtijds, toen men een groot gedeelte van het jaar op gezouten vleesch en visch, stokvisch en haring teerde, vormde een gebraden duifje een niet te versmaden afwisseling van dat dieet. »Duivenhuizen" komen dan ook al vroeg voor in de bescheiden onzer stad. »Dat duyfhuys after Geerts van Oy, dat Jan Cuysman te hebben plach, [heeft] Gart van Asbeck gepacht 6 jaren lanck, elck jaer om 5 Arnh. gulden", leest men in het rekenboek van 1420. Gerard, heer van Ooi, bezat een huis aan het einde van de Boddelstraat en daarachter moet dat duivenhuis gestaan hebben, waarschijnlijk was het een gebouw van een goede grootte, te oordeelen naar de voor dien tijd hooge pacht. In 1429 werd het dan ook in tweeën, het boven- en het benedengedeelte, elk afzonderlijk verhuurd. Zoo ziet men nog in Boven-Egypte overal groote duiventillen, opgebouwd van Nijlslib en brokken aardewerk, hoog boven de nederige hutten der fellahdorpen uitsteken. Nog in de zeventiende eeuw, 28 Mei 1652, verkreeg de commandant der stad, jonker Van Welderen, op zijn verzoek, verlof van den raad, om den Kronenburgertoren als duivenhuis te gebruiken. Allerlei redenen konden hem tot de keus van dien toren geleid hebben. De ruimte daarin was zoo groot, dat de duiven zich tot in het oneindige konden vermeerderen; natuurlijk zouden zij haar vlucht nemen naar buiten, waar zij niet alleen minder gevaar liepen geklept te worden, maar ook zich op de zaadvelden te goed konden doen.

In het Schependom was het houden van uitvliegende duiven beperkt tot die personen, die minstens zes morgen land bezaten; duivenhuizen mochten alleen zij houden, die minstens tien morgen land hadden, (raadsbesl. 26 Maart 1650). In dien tijd moeten de duiven hier ter stede een ware plaag geweest zijn, immers bij publicatie van 19 Sept. 1655 werd verboden, ze te laten uitvliegen en 20 Juli 1693 werd »een yder vrijegelaten de duyven, so op ymants dack oft erf komen te sitten, daerop doot te mogen schieten", wegens het beschadigen van het dak en het verontreinigen van het regenwater. Zij werden ook beschuldigd »krakeelen, ongelegenheden" en ziekten te veroorzaken. Dit laatste kon het geval zijn, wanneer zij, evenals ratten, in tijden van epidemieën, uit besmette huizen de ziektekiemen overbrachten. Vandaar dat zij meermalen door publicatiën in den ban gedaan werden, als in 1663, 1693, en nog in 1758. Dat zij toch niet uitgeroeid werden door die maatregelen, blijkt uit den gedenkpenning, geslagen op den verijdelden aanslag der Franschen, 11 Juni 1702. Opgeschrikt door het kanongebulder en het geknetter van het geweervuur, ziet men daar zwermen duiven boven de stad angstig heen en weder fladderen.

Ook tegen het losloopen van kippen is af en toe gereglementeerd. Bij publicatie van 12 Juni 1691 werden zij beschuldigd door haar »scrobben",

in medeplichtigheid met de straatjongens, de grasbanden op het Bosch te bederven. Een boete van 4 gld. werd derhalve gelegd op het los laten loopen van hoenders. Tusschen 1721—50 werd meermalen afgekondigd, dat alle kippen, die men op den Wal aantrof, dood geslagen en haar eigenaar beboet zouden worden.

Wie Straatsburg bezocht heeft, weet welk een gemoedelijk aanzien de talrijke ooievaars, die daar jaarlijks hun nesten op de huizen komen bouwen, aan deze stad verleenen, met hoeveel vreugde de ingezetenen ze in de lente terug zien komen, met hoeveel weemoed zij ze in den herfst zien vertrekken. Vroeger genoot ook onze stad de eer van zulk »hoog" bezoek. In 1457 stond een huis, den Euver genaamd (Nijmeegsch-ooievaar) in de Groote straat, achteruitkomende tegen de Keumegas; het bestond nog in 1538. Of ooievaars op het dak nestelden, is niet overgeleverd, maar bij den brouwer Hendrik Uwenss had een ernstige brand plaats in 1553 en op zijn dak stond een ooievaarsnest; wij weten dit uit het rekenboek: »Enen leyendecker die den oeyversnest op Hanrick Uwenss brandt affstiet, geschenckt 6 brab. st." Vermoedelijk trachtte men de vogels op die wijze te redden van den vlammendood. Zulk een nest was meestal geplaatst op een oud karrewiel en daarnaar heette een huis in de Hersteeg in 1641 het Uiverradt. Denkelijk was dit hetzelfde huis, dat in een schepenprotocol van 27 April 1722, het Oude Rad genoemd werd en naast de woning van den stadsvoerman Ariëns stond. — Op Arkstee's gravure van »Nijmegen uit het Oosten", ziet men een ooievaar op zijn nest zitten, op een der huizen vooraan den dijk te Lent.

Tusschen 1845—50, misschien ook vroeger, placht jaarlijks een ooievaarspaar te nestelen naast een schoorsteen op het dak van den olieslager Roos, op den Klokkenberg. Deze vogels stoorden zich niet aan het stampen van den molen, noch aan het geraas der schoolkinderen, die daar hun speelplaats hadden. Op de kikvorschenjacht gingen zij in de Paardenspoeltjes, in de Rietbaan buiten de Hezelpoort, en in de Ooi.

De aardige Middeleeuwsche Hystorie van den Seven Wise Mannen van Romen (1479) vertelt, dat terwijl zeker ridder en zijn vrouw aan tafel zaten, »er een nachtegael quam vliegen bij het vengster ende began soe soettelick te singen, dat sij sich verwonderen die thoerden". Philomela schijnt destijds, en ook nog een paar eeuwen later, als men die oude schrijvers mag gelooven, minder schuw geweest te zijn dan thans. Wanneer de pensionaris Jan van Someren in een zijner rijmelarijen het kasteel van Ubbergen beschrijft, omstreeks 1660, laat hij Nicolaas Vijgh, heer van Ubbergen zeggen:

De fiere nachtegael
Vlieght rondom om mij heen en singt sijn soete tael;
Dat vlugge fleutertje kan hier geen ruste vinden,
Dan is het in mijn bosch, dan in dien ouden linden,

En volgt my waer ick ga, dan hier, dan op dien tack,
En staen de vensters op, het nadert mijn gemack.

Nachtegalen zijn thans, dank zij de vogelvangerij, zoo goed als uitgeroeid rondom de stad. Vroeger was dat anders. Een publicatie van 5 April 1758 verbiedt het uithalen van »nesten der nagtegalen, soo *binnen dese stadt* en Schependom gevonden wierden, als zijnde strekkende tot vermindering van het algemeen agrement". De uitdrukking »binnen dese stadt" komt tweemaal voor in deze afkondiging. Maar waar konden die vogels in de stad nestelen? in de tuinen achter de huizen? de nachtegaal toch bouwt alleen in struiken, meen ik. Voor jaren, toen het Hof nog een stil, alleen des Zondags bewandeld tuintje was, kon men ze daar in het voorjaar steeds hooren slaan. Enkele liefhebbers hielden destijds het zangertje in een kooi, van een groen gordijntje voorzien, teneinde een kunstmatigen nacht te vormen en het diertje aan het zingen te krijgen. Er waren hier toen meer liefhebbers dan thans, die vogels in kooien hielden, kwartels, leeuweriken, vinken enz. O.a. woonde er een barbier in de Houtstraat, wiens leeuweriken, vóór zijn huis opgehangen, de gansche straat met hun vroolijken zang vervulden. Leeuweriken in een kooi, met een groen zootje, ziet men thans gelukkig weinig meer. Veel aangenamer is het, 's winters den gekuifden leeuwerik op onze pleinen in vrijheid, als op wieltjes te zien voortrollen, terwijl hij ons met zijn zwarte kraaloogjes wantrouwend opneemt.

Een ander vurig vogelliefhebber uit die dagen was de te Nijmegen welbekende schrijver C. H. Clemens. Deze oefende zijn liefhebberij op groote schaal uit, de vogelvangst daaronder begrepen. Zijn gang hing aan weerskanten vol met kooien, knippen, netten en strikken. Ook op de zolders en in de vertrekken was dergelijk tuig te zien, terwijl hij één kamertje in een volière herschapen had. Daar woonden vinken van verschillende soorten: goud-, garst-, distel- en kersvinken, meesjes, kneutjes, mauriken, piepers en hoe het gevederte volkje verder mocht heeten. Daar zag men een paar kwartels en een patrijs, terwijl in een kooi aan den wand een raaf hing, die in het Brabantsch zijn meester placht te begroeten met de woorden: *Dag boas, potverdikke!*

De Nijmegenaar van de 17e en 18e eeuw placht 's zomers gaarne op de Kwartelvangst te gaan. Niet alleen vormde deze vogel een zeer smakelijk gerecht, waartoe hoofdzakelijk de wijfjes gebruikt werden, maar ter wille van zijn vroolijken, helderen slag, hield men hem gaarne in een kooi. Hij heette daarenboven weerkennis te bezitten, en met zijn roep, waaruit men: *Nog meer nat* verstond, regen te voorspellen. Meermalen tusschen 1693 en 1745 werd bij publicatie veroordeeld, dat »velen zich veroorlooven over het koorn eenige sleepnetten te trecken, omme daermede wachtelen of iets anders [b.v. patrijzen of leeuweriken] te vangen." Hierop werd een boete van vier, later van tien gulden gesteld. Wie wach-

tels »met lijnbellen in het steeckgaren" wilde vangen, mocht zich dit alleen veroorloven, met toestemming van den eigenaar van het koren, terwijl het streng verboden was, bij dezen sport honden te gebruiken.

De Stad schafte in 1602 een raaf aan, die in een kooi aan de Waal tegen den muur van de Vischmarkt, boven een walvischkaak werd opgehangen. Generaties van raven volgden elkander daar op, tot in 1794 toe. Volgens overlevering zou de vogel aan het Zakkendragersgild toebehoord, en belangstellende op de vraag naar den stand van het water geantwoord hebben: *Niet gewassen, niet gevallen.*

In de laatste jaren der 16e eeuw hing er een arend in een kooi, op de St. Jans- (tegenwoordige Koren-)markt, een levende voorstelling van het stadswapen. Aangaande dezen koning der vogelen deelen de rekenboeken mede, dat de »aarnskauw" in 1592 gemaakt werd. Het was een der kliksteenen (beulsknechten), die met het schoonhouden der kooi en het leveren van aas aan dezen vogel belast was. Met het jaar 1597 verdwijnt de arend uit onze bescheiden.

Evenals de Stad een arend als levend wapenbeeld hield, zoo hadden onze hertogen in de middeleeuwen levende leeuwen, het wapen van Gelre, in ijzeren hokken op het Valkhof, waar zich thans Burgerlust verheft. Van die leeuwen hoort men voor het eerst in de hertogelijke rekeningen van 1388; groote getallen van schapen, leeuwenschapen genoemd, staan daar te hunnen laste aangeteekend. Zij verdwenen eerst met den laatsten vorst uit het Geldersche huis, in 1538, toen landgraaf Philip van Hessen, die eveneens een leeuw in zijn wapen voerde, het koninklijk echtpaar uit den boedel van Karel van Egmond kocht. Ook andere dieren werden in die menagerie op het Valkhof gezien, o.a. hinden en in 1405 een kameel. Laatstgenoemd gedierte verorberde in 93 dagen 22 malder haver, benevens 482 brooden, voor hem gebakken, voor 23 gl. gewoon brood en 13 spint zout. Het droeg een groen hoofddeksel en een linnen kleed, dat voor hem »bemaelt" was.

Tot de nu verdwenen straatvertooningen behooren de gedresseerde dieren: een rossige dansende beer met een Italiaanschen, Poolschen of Hongaarschen impressario; een geit, sterk in het zich balanceeren op een kleine oppervlakte en het dansen op haar achterpooten; een haas, die een geweer afschiet; gedresseerde kanarievogels; een paard, dat de kaarten en de letters kent, kan spellen, weet te zeggen, welke vrijster uit het omstaande publiek het eerst zal trouwen en meer dergelijke toeren doet; dat alles is voor goed van hier verdwenen, zelfs apen bij draaiorgels zijn zeldzaam geworden.

Onder de dieren, die men oudtijds steeds in onze straten zag ronddolen, behoorden varkens en honden in de eerste plaats. Zij werden nuttig geacht om velerlei vuil en afval op te ruimen, dat anders zou zijn blijven liggen, totdat de straat bij gelegenheid van een processie of hoogtijd eens

geveegd werd. Een keur uit de 14e eeuw bepaalt, dat »verkenen" niet op de Korenmarkt mochten komen tusschen Zondagavond en Dinsdagmorgen, omdat 's Maandags de graanmarkt gehouden werd, en om dezelfde reden niet tusschen Woensdagavond en Vrijdagmorgen, bij gevolg wèl op andere dagen. Maar de goede tijd voor de varkens liep toen toch reeds ten einde. Niet lang daarna werd vastgesteld, dat men varkens alleen op zijn eigen erf mocht houden, en niet in kelders, die op straat uitkwamen. Alle varkenshokken in de straten onder vensters gebouwd, moesten afgebroken worden. Raadsbesluiten om het flaneeren van varkens op 's heeren wegen te beperken, volgden elkander nu snel. Alleen mochten zij nog over de straten loopen om aan de Waal te gaan drinken, en wel, zomers tusschen 5 en 6 uur 's morgens, 's winters tusschen 6 en 7. Binnen het uur moesten zij dan weer thuis zijn, zonder gesnuffel op de straten of voederen voor de deuren. Een brouwer mocht het nog respectable maximum van 12 varkens houden, niemands anders meer dan 8. Dat was in de 15e eeuw, maar het duurde nog wel een paar eeuwen, alvorens men de varkensplaag geheel meester was. Nog diep in de 17e eeuw werd er voortdurend tegen gereglementeerd; in 1655 b.v. was het noodig weer te bevelen, binnen 24 uur alle varkens uit de stad te verwijderen, op straffe van verbeurte der dieren, ten bate van het Gasthuis. Deze bepaling werd bekrachtigd in 1724 en 1773. Zoo ver gaan wij nu niet meer; wij zijn minder exclusief geworden. Zoo lang de daartoe gekozen plaats niet ongeschikt verklaard en één meter van de woningen verwijderd is, kan men in deze stad zooveel varkens houden, als men wil. In 1902 maakten nog 3400 varkens van onze gastvrijheid gebruik. Een stootende gewoonte, die hier voor jaren in zwang was, is gelukkig verdwenen. Vóór het huis der varkensslagers plachten de ten doode opgeschreven dieren uren lang aan een achterpoot gebonden te liggen, totdat hun laatste oogenblik gekomen was en zij, onder luid protest, het moordhol ingedreven werden.

Vroeger liet men ook wel rundvee op de Markt overnachten. Dit werd verboden bij een keur van de 14e eeuw: »item en sal nyemant sijn koen des nachts upten Honsborch (Groote Markt) laten liggen, bij 10 schill. boete". Denkelijk had dit plaats, vóór er een beestenmarkt op handen was, die destijds aldaar gehouden werd.

Van de vagabondeerende honden af te komen, ging niet zoo gemakkelijk als van de varkens, en blijft nog altijd een *pium votum*. Het voorgeslacht, dat van krasse, drastische maatregelen hield, had daartoe den hondenslager bedacht, in een tijd toen de noodzakelijkheid van politieagenten nog niet eens was ingezien. Eerstgenoemde functionaris komt reeds voor in het rekenboek van 1543, hoewel hij zijn lateren naam toen nog niet verdiende, en zijn invloed op het hondendom meer door overreding schijnt te hebben uitgeoefend: Heyn die Licht, beulsknecht van beroep, ontving in genoemd

jaar 10 str. »2 honde uyter Stat gejaget hebbende". Dat was goed betaald, maar het zal ook lastig werk geweest zijn, de dieren de poort uit te krijgen. De bedelaars, die dezelfde persoon gewoon was de stad uit te geeselen, zullen wel minder onwillig geweest zijn den kortsten weg naar buiten te nemen. Een speciale hondenslager vinden wij vermeld in 1563, toen Johan van Cleeff, die maelder, 6 str. ontving »van die stadswapen toe maelen, welcke op die hontsleger cleidong gemaelt is." Dat wapen stempelde hem als stadsbeambte, en was niet onnoodig, want velen waren er gewis, die zich zeer ontsticht gevoelden als hij de plichten van zijn ambt op hun huisdier uitoefende. Het schilderen van het stadswapen op 's mans wambuis was de goedkoopste manier, om hem met het stedelijk kenteeken te voorzien en geschiedde, omdat hondenslager geen vaste betrekking was. Hij werd aangesteld als men hem noodig had en betaald per stuk. In 1470 kreeg hij te Middelburg één stuiver per zes gedoode honden, in 1466 en 1493 te Leiden één stuiver per vier, in 1532 te Amsterdam een halve stuiver per stuk. Het getal moest hij bewijzen nu eens met den staart, elders met het vel, of met het lijk van het gedoode dier. Heerschte de pest, dan werden de honden, die zich op straat vertoonden, nagenoeg uitgeroeid, te Middelburg b.v. in 1494 werden er 742 doodgeslagen, elders klom het aantal soms boven duizend. Niet veel beter ging het hun, als er een dolle hond in de stad gerapporteerd was. Dan werden geen muilkorven voorgeschreven, maar men ging aan het doodslaan. *Morta la bestia, morto il veneno*, zegt het Italiaansche spreekwoord immers. Zoo werden in Januari 1645 de schoorsteenvegers alhier voor den raad ontboden en hun bevolen, alle honden, die zij op straat mochten vinden, dood te slaan. Zij verklaarden zich daartoe bereid. Den 16en April hadden zij er 158 gedood, waarvoor zij acht stuiver per stuk ontvingen.

Met groote honden wist men destijds ook wel weg. In Delft beval de raad in 1552, binnen veertien dagen »quyt te maecken alle doggen off diergelijcke groote rekelen", welke te groot waren om door een daartoe aangewezen ring *) getrokken te worden, die aan den Stadhuistoren hing. Men kon de honden desverkiezende aan boord van een schip brengen, dat daartoe gereed lag. Bij een dergelijken maatregel te Amsterdam, was het de hondenslager die den ring bezat, waarmede de grootte der dieren gekeurd werd. Te Nijmegen beval de raad den 24en November 1669, alle slagers en iedereen, die groote Engelsche of andere doggen hield, deze in huis te houden en niet op straat te laten loopen, op poene dat de honden zouden doodgeslagen, en de eigenaars beboet worden, in van 6 tot 12 gl. Verder gingen publicatiën van 1746 en 1791, waarbij allen bezitters van groote honden en voornamelijk van »zoogenaamde bul- of bloedhonden", gelast werd, zich binnen tweemaal vier en twintig uren

*) Vandaar de zegswijze: dat kan niet door den beugel.

van die dieren te ontdoen, daar deze reeds meermalen menschen hier ter stede overvallen, gebeten en andere ongemakken aangedaan hadden. Kruiwagenshonden moesten steeds gemuilband zijn. In 1721, -36 en -50 werd afgekondigd, dat honden, losloopend op den wal aangetroffen, doodgeslagen en de eigenaars beboet zouden worden. In 1755, dat alleen groote jacht- en windhonden op straat mochten loopen, andere groote honden moesten weggedaan of binnenshuis gehouden worden.

Maar niet altijd keerde onze magistraat zijn aangezicht tegen de honden. Evenals deze dieren thans voor den krijgs- en ambulancedienst gedresseerd worden, zoo gebruikte men ze in het einde der 16e eeuw om, in conjunctie met de wacht, de stad te bewaken. In 1595 en volgende jaren, toen men steeds in vrees leefde, dat de Spanjaarden de stad van uit Grave zouden overrompelen, vindt men voortdurend posten in de rekenboeken, betreffende »die honden aan de veltpoerten". Er werd brood voor hen gebakken en vleesch van doode dieren gekocht. Waarschijnlijk lagen zij aan een ketting vóór de poort, ten minste er werden halsbanden aangeschaft à 9 st. het stuk.

Het behoorde weleer tot de vermaken van goddelooze jongens, om een hond in de kerk te lokken, in de hoop, dat deze dan te ongelegener tijd zou beginnen te blaffen, of zijn misnoegen over het gezang door janken uit zou spreken. De apostel Paulus schijnt reeds last gehad te hebben van zulke inmenging, Filip. III : 2 schrijft hij »ziet op de honden", en Johannes zegt uitdrukkelijk, in het laatste hoofdstuk der Openbaringen, vs. 15: »buiten zullen zijn de honden". Om aan dit voorschrift te voldoen, waren hondenslagers in de kerken aangesteld, die wel niet den dood van den overtredenden hond zochten, maar hem met de bullepees te verstaan gaven, dat zijn tegenwoordigheid niet gewenscht was, wanneer hij het waagde »onder de sermoene ende den dienst Godes" zijn opinie uit te spreken. In de dorpen behoorde het hondenslaan in de kerk, tot de bijbaantjes van den schoolmeester. Een hunner, Dirk Adriaansz Valckoog, zegt uitdrukkelijk, in zijn »Regel der [Neder] Duytsche Schoolmeesters, 1591", dat onder diens verplichtingen gerekend werd:

„'t Geboeft sal hij de kercke wt jaghen,
Ook bestellen dat de honden worden geslagen."

Voor ik afscheid neem van de Nijmeegsche dierenwereld, moet ik nog een paar *ferae naturae* noemen in verband met onze stad. In een brief van den Raad van State, 30 Maart 1740, aan onzen raad geschreven, klaagt de commissie, die het vorige jaar de fortificatiën had geïnspecteerd, »met surprise te hebben gesien, dat in de fortificatiën van de stad sig is onthoudende een menigte van conijnen, die door het maken van menigvuldige pijpen ende holen, veel schade aan de aardwerken toebrengen." Dat was nu niet zoo heel vreemd. De heide, waar de konijnen tehuis

behooren, reikte toen tot dichter bij de stad. Konijnen werden daar in latere jaren niet zoo talrijk gevonden, doch toen de stad nog in haar wallen lag, loonde het des jagers moeite, om bij helder, vriezend weder eens in »de Werken" te gaan kijken. Gewoonlijk was er dan in de stadsgracht, tusschen de Hersteeg- en de Ziekerpoort, wel een haasje te vinden, dat zich tegen den stadsmuur, beschut van den Noordenwind, in het winterzonnetje zat te koesteren.

Vreemder dan de tegenwoordigheid van hazen en konijnen in de Werken, is de aanwezigheid van mollen op het Hof. Wanneer men bedenkt, dat daar ter plaatse tot 1796 de Burcht stond, waarbij geen tuinen waren, dan vraagt men zich af, hoe zijn die diertjes daar gekomen? De vorm van zijn voorpooten, maken den mol minder geschikt om voetreizen te ondernemen; het lijkt dus niet waarschijnlijk, dat hij uit de Ooi zou zijn komen aanwandelen. Evenmin van den Hoenderberg. Slechts één oplossing van dit raadsel schijnt mij dan over te blijven, namelijk dat er mollen gewoond hebben in de Noordelijke helling van den heuvel, waarop de Burcht stond, die, zooals blijkt uit oude platen, onbebouwd was. Deze zouden dan na de slooping hun onderaardsche woonplaatsen hooger op gevestigd hebben, en in dat geval zeker tot de oudste geslachten van Nijmegenaars behooren.

Ten slotte nog een kleine statistieke opgave van huisdieren, die tegenwoordig nog onder ons vertoeven. Dat waren in 1902: 685 paarden, 29 ezels, 2161 runderen, 3400 varkens, 33 schapen, 195 geiten, 19 bokken, 7000 kippen, 200 eenden, 34 kalkoenen, 26 ganzen, 8 zwanen, 28 bijenkorven. Het aantal honden, katten en duiven was = x.

De Nijmeegsche Broederschappen.

Een grenzenlooze verwildering der zeden had in de vroege middeleeuwen plaats gegrepen. Het Christendom, dat de ontaarde Romeinsche maatschappij aanvankelijk gezuiverd en opgeheven had, was langzamerhand achteruit gegaan en geëindigd met te verzinken in een staat van bandelooze barbaarschheid, die de Romeinsche verdorvenheid nog verre te boven ging. »Zij, onder wien ik woon," schreef paus Hildebrand in 1023 aan een zijner vertrouwden, »Romeinen, Longobarden, Noormannen (Normandiërs?), ik acht hen in sommige opzichten erger dan Joden en heidenen. En als ik tot mij zelven inkeer, dan gevoel ik mij door het gewicht mijner eigene schuld zoo ter neder gedrukt, dat er geenerlei hoop of heil voor mij overblijft, dan alleen in de barmhartigheid van Christus." Rome en Italië waren geen uitzondering, het was evenzoo in geheel Europa gesteld. Doch langzamerhand kwam er een ommekeer: diezelfde droefheid over de verdorvenheid der gansche christenheid, die den Paus kwelde, datzelfde zedelijke gevoel begon alom te ontwaken. Een dier tijdperken in de geschiedenis der menschheid brak aan, waarin »de Geest, die blaast waarheen hij wil, zijn adem krachtiger schijnt te verheffen. Dan pleegt een merkwaardig samentreffen plaats te hebben tusschen de verschijnselen op het gebied des zinnelijken en geestelijken, des uit- en inwendigen levens der menschen, en het vereenigd vermogen dier verschijnselen, voert de onvolmaakte christenheid van een lager zedelijk-godsdienstig standpunt tot een hooger."

Het was tengevolge van zulk een heilzame strooming, dat omtrent den uitgang der elfde eeuw, de kloosterordes in aantal begonnen toe te nemen, dat andere terugkeerden tot grootere strengheid van levensregel, nieuwe zoogenaamde observanties vormden. Velen, misschien afgeschrikt door den slechten naam, waarin conventen geraakt waren, verkozen een godvruchtig leven te leiden, zonder zich binnen de clausuur van een klooster op te sluiten, of een kloostergelofte af te leggen. Zoo ontstonden reeds in de 11e eeuw de zusterschap der Begijnen, in de 13e de

broederschap der Begharden, Beguini of mannelijke Begijnen, in de 14e die der Lollarden of Cellebroeders en die des Gemeenen Levens. Al deze vereenigingen waren bezield door een streven om de godsdienstplichten streng na te komen, en te leven voor zelfverzaking en nederig werk van dienende liefde, de praktikale zorg voor de armen en het volk.

In dien tijd van geestelijke wedergeboorte ontstonden ook de Broederschappen, kerkelijk goedgekeurde vereenigingen van geestelijken en leeken, mannen en vrouwen, van verschillenden stand en rang, door geloofsdrang tot bovengenoemde doeleinden vereenigd. Zij legden echter geen gelofte af, en beleden geen geschreven regel. Nijmegen, dat zich te allen tijde door een warm godsdienstig leven heeft doen kennen, was zeker niet onder de laatste steden, waar de geloovigen zich in broederschappen vereenigden. Doch van geen enkele harer is de juiste tijd van haar ontstaan bekend. Het eerste voorkomen harer respectieve namen, valt in de volgende jaren, hoewel er alle reden is om aan te nemen, dat de meeste reeds vroeger bestonden:

Heilige Geest, 1307.

Heilige Kruis, 1330.

St. Marie, 1332, vanaf 1526 *O. L. Vrouw* genoemd.

St. Michiel, 1339.

St. Anthonie, 1421.

St. Barbara, 1449.

H. Sacrament, 1449.

St. Jacob, 1491.

St. Jorien, 1495.

St. Olof, 1499.

St. Peter, 1509.

St. Hubert, 1554.

De Ballingen, 15e eeuw.

St. Geertruid. In de Betouw (Kerk. en Godsd. Gestichten, bl. 80) schrijft, dat de St. Geertruids-kapel [waarvan de overblijfselen nog staan bij de Belvedere], in 1460 door de giften van milddadigen »bijzonderlijk van de *St. Geertruids-broederschap*" in staat werd gesteld een vicaris te onderhouden. Van deze broederschap zijn geen bescheiden bewaard gebleven. Zij wordt echter opgegeven als de ontvangster van een zekere hoeveelheid bier, in het stedelijk rekenboek van 1521.

St. Stephen. Overdrachtsboek 16 Sept. 1607.

Buitendien waren er nog enkele broederschappen, uitsluitend bestaande uit de leden van een of ander ambt of gild. Onder dezulke zullen wij de volgende moeten rangschikken:

St. Lucie, } worden genoemd in het Stedelijk Rekenboek van 1521,
St. Willem, } onder het hoofd »van den Skenkonghe van bier".

St. Sebastiaan. Haar provisoren komen voor in een overdracht van 1542.

St. Loyes broederschap, dicta id Smedeampt (Raadsbesl. 4 post Victoris 1562).

De Romeners, of *Romeinen*, omstreeks 1560, een vereeniging, wier leden een bedevaart naar Rome gemaakt hadden.

Evenmin als de stichtingsbrieven, zijn de reglementen der broederschappen tot ons gekomen. Alleen omtrent de godsdienstplichten van die van het H. Kruis is het een en ander bekend. Toen zij in 1470 een rector bij haar altaar in de St. Stevenskerk aanstelden, werd bepaald, dat deze priester bij vigiliën en Missen zou bidden voor de levende en voor de doode broeders en zusters dier broederschap, voor de zielen van alle geloovigen, die dáar begraven lagen, alsmede voor de zielen der armen, waarvoor geen bijzondere gebeden werden opgeofferd, »geheiten die ellendige zielen." Alle Zondagen, op den daartoe bepaalden tijd, moest hij een Mis op het H. Kruis-altaar lezen, voor de broeders en zusters, die daar tegenwoordig waren; bidden voor de levenden en de dooden, voor hen die de broederschap begunstigden, alsmede voor alle zielen alsboven beschreven. Na de Mis zou hij, volgens oud gebruik »te grave gaan", memoriën doen voor allen, die daar begraven waren en de psalmen lezen *Miserere mei Deus*, met de collatiën *Deus bone largitor* en *Fidelium Deus omnium conditor et redemptor*.

Kwam een der broeders of zusters te overlijden, dan moest de rector, op den tijd, die hem zou worden voorgeschreven, »de begencknisse" (uitvaart) van den overledene doen, een zielmis op het altaar lezen, voor de ziel van den overledene en van alle geloovigen, die daar begraven lagen, alsmede met memoriën [1]) ten grave gaan. Had de broederschap zaken te verrichten, dan was de priester, zoo hij daartoe aangezocht werd, verplicht, tegen gratificatie, zijn hulp te verleenen, »opdat die zaken expediert worden." Verder was deze broederschap gehouden alle Vrijdagen een Mis te doen zingen voor het H. Kruis, met diaken, subdiakenen, twee dienaars en zangers; daarop volgde een lage mis. Eens ter maand, eveneens op een Vrijdag, zou de »Parrix Myss" (denkelijk gesticht door een lid van Nijmeegsche familie van den Perrick) gelezen worden, waarbij drie waskaarsen gedurende den ganschen dienst behoorden te branden. Dagelijks moest er een waskaars branden voor het H. Kruis, bij de vroegmis, de hoogmis en bij vesper. De lamp, het eeuwige licht, brandde dag en nacht.

In Driessens *Monumenta Groningana*, p. 600 en vlg., vindt men het reglement der Groningsche Kalende-broederschap, gesticht in 1318. Verder kan ons de stichtingsbrief van een Arnhemsche broederschap een inzicht geven in de organisatie en verplichtingen van dergelijke vereenigingen. Daar zulke documenten zeldzaam voorkomen, meen ik den lezer geen ondienst te doen, met het hier in zijn geheel te laten volgen.

[1]) Lijsten der overledenen, die in de gebeden herdacht werden.

»Dyt nabeschreven is dye ordinancie [der] Brueders ende Susteren der bruederschappen des Heiligen Martelers ende Bisschops Sancti Herasmi, in sancta Walburgen kerck binnen Arnhem, aengheheven int jaer ons Heren dusent vijff hondert ende neghen.

1. Soe wye in dese voirschreven bruederschap ghaen ende begeert tho sijn, ist een paer volcks, als man ende wijff, sullen sij voir oiren inganck geven, elck enen rijnschen gt.gulden ende een pont wasch; ist een ledich man, wijff ofte maget, dye sall gheven enen rijnschen gulden ende een pont wasch. Ende dat gelt ende wasch sullen sij gheven, eer sij int bueck geschreven warden, off eer sij der bruederschap genieten.

2. Off ennich man, wijff, knecht ofte maget waer, dye der bruederschap begheerden, dye welcke tot quade gerucht stunde, het waer in wat infamie hij oeck stonde, denselven en sal men in gheenreley wijss in der voirschreven bruederschap ontfangen.

3. Off twee personen waren, dye der bruederschap begeerden, ende in enyghe saeken twystende waren, dye en sal men nyet ontfangen, sij en hebben sich ieerst verleeken, opdat daer gheen vorder twydracht onder den brueders en komme.

4. Off ennich brueder der bruederschap voirschreven twidracht hedde myt enen anderen, dye in der bruederschap niet en ware, ende der bruederschap begheerden, dye en sal men niet ontfangen, ten sij hij sich yeerst verlickt mit onsen medebrueder.

5. Off twe brueders dye in die bruederschap sijn, twistende worden met woerden, dat sich niet aen erftael [1]) en druege, ofte aen saecken dye welcke men myt recht vervorderen muste, alsulcken twist ende scheell [2]) sullen die selff verblijven bij dye gardiaens in der tijt, ende bij twee van den olsten bruederen der bruederschap voirscreven.

6. Ende off dye vieer voirschreven des nyet gevynden en kunnen, sullen sij enen averman [3]) van den brueders voirschreven kieesen.

Ende soe wes den averman doer goetduncken ende consent der vieer voirschreven gedeputieerden gescheitzluyden dan uytsprekende worde, ssullen sij toe beiden sijden mede verenicht ende gescheiden sijn.

Ende soe wye van hem beiden des gescheytz nyet volgen en wolde, dye sall van stonden aen uyt dye bruederschap gedaen warden, ende voertaen der voirschreven bruederschaps diensten nyet ghenieten.

7. Nyemant en sall ennyghe brueder ofte suster aennemen, dan in tegenwoerdicheyt ende myt consent des gemeyn bruederen voirschreven.

8. Noch gheen gardiaen en sal yemantz ontfangen in dese bruederschap, dan oeck myt consent der bruederen voirschreven.

9. 1°. Als men ennygen mansspersoen in dese bruederschap ontfan-

[1]) Erftael = erfenis van onroerend goed. [2]) Onmin. [3]) Scheidsrechter.

gen sal, dan sal men yerst vraghen, eer men hem ontfangt, off hij oick ennygen twist myt ennyghen onsen brueders hefft, ende dan den gemeynen bruederen oeck vragen, off daer yemantz is dyewelcke in onmin myt hem staet. Ende staet hij dan mit yemant onsers in onmin, soe en sal men hem niet ontfangen in der bruederschap, hij en sij yerst daer aff in vrientschappen gescheiden ende verleken.

Up den heiligen bisschopz- ende martelarsdach Herasmi [3 Juni], sall den dienre den bruederen ende susteren baden, um tho kercken tho kommen, um dye stacie ende dienst Gaetz helpen tho volbreyngen, ter eere Gaetz ende heiligen Bisschops voirschreven. Ende soe wye sich dan apsentierden ende niet en quame, die gebaet sijn myt den voirschreven dienre (dan buyten noetsaecken), sal ghelden ende broecken een pont wasch.

2°. Ende dan des middagss tho samen ghaen in een gedeputieerde [1]) ersame herberge offte huys, um hem onder den anderen vrolicken tho sijn. Ende soe wye hem hefft laeten teykenen um mede tho teren ende nyet en quame, dye sall halff soe voel ghelden gelick een der brueders voirschreven verteert hefft.

Des anderen dages sullen brueders ende susters der voirschreven bruederschap wederom tho kercken kommen, ter zielmissen um gehoechnisse [2]) der bestorven brueders ende susters toe holden, dye welcke den pastoir der voirschreven bruederschap dan onder Missen benuemen sall, [3]) mit alsulcken spyndynghe [4]) ende keersse up den licke [5]) tho setten, geliecker-wijss Claes Hetynck [6]) onse medebrueder zeligedachten, dat aen den Vicariens der Collegiaten kercke sant Walburgen bekosticht ende begiftícht heft, nementlicken een half molder weytz voer den ermen dan daer te spynden; ende alsoevoel vicariens als dair in der tijt sijn, die priesters sijn, sullen elcx een waskeerss op dat voirschreven lick setten, ende elcken vicarien dye den Misse leset, sal enen wegge (brood) hebben.

Als dye zielmiss dan voleyndet is, sullen wederum vergaderen dye olde gardiaens der voirschreven bruederschap, myt dye gedeputierden nie gardiaens, ende voert myt denghenen dye des van den brueders voirschreven belieft, in die selve herberrige, daer sij des dages te voeren geteert hebben. Ende teyndens ofte voir die maeltijt, sullen dan dye olde gardiaens terstondt, sonder langer vertoch, rekenschap doen voir den

[1]) Vooraf bepaald, aangewezen. [2]) Tot aandenken. [3]) Daartoe bevat deze ordonnantie een naamlijst met het opschrift: „Dyt nabescreven sijnen brueders ende susters van sancte Erasmus bruederscap in sancte Walburghen kercke tè Arnhem." De lijst loopt van 1509—1579. [4]) Gift bedeeling, Latijn *spendere*. [5]) Lijkbaar, sarcophaag. [6]) Men zou uit deze bepaling kunnen veronderstellen, dat de broederschap ouder was dan 1509 en dat de ordonnantie in dat jaar werd gewijzigd, of wel dat de broederschap in genoemd jaar werd opgericht, doch de ordonnantie eerst later te boek gesteld in den tegenwoordigen vorm.

gemeynen brueders, ende dye schriften ende pennyngen van stonden aen overleveren ende gheen restanten tho rekenen, updat sancte Herasmusgelt onvertagen warde.

Nota. Als dye rekenschap dan alsoe van den alden gardiaens gedaen is, soe sal men enen olden gardiaen holden ende enen nien gardiaen kyesen tot den olden, ende sullen dan dat jaer tho samen blijven ende dye bruederschap in eren holden dat beste sij kunnen. Ende off den olden gardiaen meer uytgelacht hedde dan ontfangen, dat bewijslicken waer, sal men hem datselver terstondt vernuegen.

Off den gardiaens yetz voerquaem daer dye brueders voirschreven um bijeen wesen musten, ende dat alsdan dye gardiaen dye gemeyn bruederen doer oeren dienre deden baeden, soe wie dan nyet en quame ende ongehoersaem waer, sall broecken een half pont wasch, ten waer hij sich doer noetsaecken verschulden worde.

4°. Off ennich brueder ofte suster deser bruederschap voirschreven gebroeckt hadde, ende dye broecke niet ghuetwillich betalen en wolde, als hij van den dienre gemaent worde, denselven sal men terstondt uyt dye bruederschap doen.

10. Als ennich brueder ofte suster storve van dese bruederschap, sullen dye ander brueders ende susters kommen ende helpen dye begraven; ende soe wye onser daer tho den dienre baeden ende niet en quaeme als hij in der stadt waer, sall broecken een half pont wasch, ten waer hij sich oeck doer noetsaecken verschulden.

Als ennighe brueder ofte suster deser bruederschap gestorven is, denselven sal men sijn maenstont [1]) holden, doer onse brueders ende susters voerschreven; ende daer sullen alle breuders ende susters mede commen offeren ter zielmissen tijt. Ende soe wie dan niet en kommet ende offert, als hij gebaedt is ende in der stat is, dye sal broecken een half pont wasch, tensij ut supra.

11. Als men yemantz aennemen ende in dese bruederschap ontfangen sall, denselven sal men yerst alle puncten voirschreven bijsonder voerlesen, opdat hij weten mach wat hij holden sall, op, off hij in ennyghe voirschreven artikel broeckende worde, dat hij dan nyet seggen en derve, hij en hadde des nyet gheweten.

12. Nyemant onser en sall dye een den anderen heiten lyegen in ernsten moede, up een peen van een pont wasch, ende dat tho betalen bij verloss sijnre bruederschap.

Off dye rentmeyster myt den commissario ennyge vervallen peen ongemaent lieten staen, ende daer versumelicken in bevonden worde, dye selve peenen sullen sij betaelen. Ende dieselve gardiaen sullen des jaers oeck rekenschap doen, van allen peenen dye doert jaer vervallen synt."

[1]) Mis, die 4 of 6 weken na iemands overlijden gedaan wordt, waarbij de aanwezigen voor hem of haar ter Communie gaan.

Het is waarschijnlijk, dat, behoudens kleine afwijkingen, dezelfde regelen in kracht zullen geweest zijn bij de Nijmeegsche broederschappen; het doel van dergelijke vereenigingen toch was, een stipte betrachting der godsdienstplichten en het leiden van een godvruchtig leven. Dat barmhartigheid, de eerste essentieele christendeugd daarbij niet kon vergeten worden, spreekt wel van zelf. Overigens blijkt het voldoende, dat het in praktijk brengen dier deugd het doel van twee onzer vereenigingen was, uit den naam, dien zij aangenomen of verkregen hadden. De »Eyllendighe gheseilschap" was de naam, waaronder de H. Kruis broederschap in de 14e eeuw bekend stond, doch die later overging op de St. Michelsbroederschap. Het is zeer waarschijnlijk, dat laatstgenoemde haar zetel had in de Platenmakerstraat N°. 11. Naar haar heette het tegenwoordige Gapersgasje in de 15e en 16e eeuw, St. Michielsgesken; op de Arminiaansche plaats ziet men nog een poort uit de 15e eeuw, die misschien toegang gaf tot een lokaal, waar deze broederschap haar bedeelingen verrichtte. Zoo had de H. Geest broederschap rechts bovenaan in de Muchterstraat een gebouw, het Spinthuis of de Spiendt genaamd, waar haar provisoren gewoon waren hun liefdegaven aan armen en noodlijdenden uit te reiken.

Tot het verrichten dier werken van barmhartigheid, bezat elke broederschap haar eigen bezittingen, landerijen, huizen, erfrenten en -tinsen, enz., haar geschonken door medeleden en andere liefdadige personen. Daar de H. Geest de christelijke liefde opwekt, bezielt en vruchtbaar maakt, was de aan haar gewijde broederschap de meest begunstigde. Blijkens de legerboeken was er nauwelijks een huis in de stad, dat niet met een of andere uitkeering ten behoeve van het H. Geesthuis bezwaard was. Weinig minder waren de inkomsten van het Heilige Kruis en van de St. Michielsbroederschap. Deze drie stonden dan ook te boek als de groote broederschappen, de overige als de kleine.

Sommige broederschappen, o. a. die van het H. Kruis en van het H. W. Sacrament, hadden eigen altaren gesticht in de Groote Kerk; andere wijdden hun devotie aan een of ander altaar in diezelfde kerk, gemeenlijk dat van hun schutspatroon. Op die altaren werden de in de broederschap voorgeschreven diensten gedaan; somtijds ook werden zij op hare kosten versierd met beelden en andere sieraden, terwijl de broederschap mede de bij de diensten noodige kaarsen en olie bekostigde en den rector of vicaris zijn stipendium betaalde.

Zoo gingen deze broederschappen van geslacht op geslacht, eeuw in eeuw uit, rustig voort haar christenplichten te vervullen. De toetreding der stad tot de Unie van Utrecht, met het daarop gevolgde bestuur van Johan van Nassau, moet verandering in haar toestand gebracht hebben, doch onze bescheiden zwijgen daaromtrent. Haar dagen evenwel waren geteld. Toen Maurits Nijmegen, na den afval van 1585, in 1591 weder

tot de Unie reduceerde, werd alhier de Roomsche godsdienst in den ban gedaan, en vervielen daarmede de broederschappen. Dat niet alleen; haar goederen werden beschouwd als kerkegoederen, die door de Hervorming heerloos geworden en aan den Staat vervallen waren. Bij plakkaat van 31 Mei 1580 toch, waren de geestelijke goederen der Roomsche kerk onder het bestuur gesteld van een afzonderlijke Rekenkamer, teneinde ze voor algeheelen ondergang te bewaren, en ze te gebruiken volgens den wil der stichters, »*ad pias usus* und Godts eher, insonderheyt averst tot onderholt godtsalycke ervarenis und gelehrte kerkendiener, utspandungh der almissen, stiftung, operbouwing und verbeterung der scholen und tho conservation der verarmten und adelicken geslachten." Nog geen zes maanden na de inname der stad, den 1 Maart 1592, werden de fondsen van alle broederschappen geconfisqueerd, in ééne massa vereenigd, en onder het beheer eener commissie gesteld, om ze »ten meesten profijte en voordeel der armen te administreeren." Teneinde dit gemakkelijker te maken, liet men de toenmalige boekhouders hun jaar uitdienen, terwijl hun, op hun verzoek, een raadsprovisor werd geadjungeerd. Het nieuwe college ontving den eenigszins zonderlingen naam van »Ellendige en andere gevoegde Broederschappen", waaronder het, alsmede onder de afkorting »den Elend", nog steeds werkzaam blijft.

Daarop volgde in Juni, een oproeping aan de provisoren der broederschappen, om het op haar altaren gebruikte zilver op het Stadhuis te brengen, »eer en bevorens tselffde van den garnisoen, in de Stadt liggende, welcke nu meer haer werck darvan maken, tselffde op te speuren ende prijs te maken, zonder dat een Eerbaer Raedt daerin ordre off remedie stellen kan, henlieder dat ontwondet ende affgedwonghen werde." Beter ware het, vond men, dit aan den raad te overhandigen, die de waarde er van aanwenden zou, ter herstelling van den bij het beleg afgeschoten toren der St. Stevenskerk, het weder ophangen der klokken en de restauratie van dat gebouw. De antwoorden namens de broederschappen gegeven, toonen aan, hoe het destijds met hen gesteld was. Die van het H. Kruis verklaarden het zilver en de kleinoodiën nooit in bewaring gehad te hebben; de Kerk had zich daarmede belast. Die van H. Michel deelden mede, dat zij het hunne voor 100 Carolusguldens, ten bate der armen, reeds lang geleden verpand hadden, waarvan zij de notarieele akte konden vertoonen. Die van St. Olof zeiden, dat hun zilver ten verkoop naar Dordrecht gezonden was, teneinde hun schulden te kunnen betalen, waarvan zij bereid waren rekening en verantwoording over te leggen. Het antwoord van de overige broederschappen wordt niet medegedeeld, waaruit men mag vermoeden, dat zij eveneens niet veel meer bezaten.

De door den terugkeer der stad tot de Unie teweeggebrachte staat van zaken, had ook in het vervolg geen gunstigen invloed op de Broe-

derschappen. Het was voor velen een netelige vraag, hoe te handelen met de betaling der aan haar verschuldigde gelden, die oorspronkelijk, voor een groot gedeelte, door de vrome schenkers bestemd waren voor Missen en de rust der voorouderen, doch die thans niet meer ten dien einde besteed werden. De Raad maakte aan dezen twijfel een einde, door op 18 Juli 1604 te bepalen: »overmitz swaricheyt bij den diaconen ende boeckhelderen van de bruderschappen gemact, om in te vorderen de renten van de gilden ende bruderschappen int gemeyn," dat Thonis Portman gemachtigd zou worden, »om die willige in de vrundtschap, ende donwillige met recht tot der betalinghe te constringeeren." Het stedelijk bestuur nam nu het geheele opperbeheer der broederschappen in handen; het eischte zelfs, dat men geen provisoren zou kiezen zonder zijn voorafgaande goedkeuring, en bepaalde de wijze, waarop de gelden moesten besteed worden. Toen b.v. in 1601 mededeeling gedaan werd, dat de renten en inkomsten van de broederschap der Romeinen niet ingevorderd werden, daar deze vereeniging bijna uitgestorven was, beval de raad, dat tot tijd en wijle, dat er order gesteld zou zijn op dergelijke inkomsten, de diakens en armverzorgers deze zouden invorderen ten bate der huisarmen, op voorwaarde, dat zij tevens het venster der Romeinen in de kerk zouden onderhouden. Kort daarop (4 Maart 1607) werd bepaald, dat het H. Kruis en St. Michael jaarlijks 40 gl. moesten opbrengen, tot onderhoud en verpleging van krankzinnigen. Daarenboven werden de boekhouders 13 Febr. 1628 verplicht de diakens bij te staan in het uitreiken der aalmoezen, terwijl ook aan het Arme Kinderen Weeshuis, opgericht in 1636, jaarlijks 800 gl. voor kleeding moest uitgekeerd, alsmede in den onderstand van behoeftige krankzinnigen worden voorzien. En zoo bleef het voortgaan, steeds meer eischen werden aan de regenten gesteld, maar de vermeerdering der inkomsten hield daarmede geen gelijken tred.

Tot in het laatste decennium der 18e eeuw was het beheer der broederschappen uitsluitend toevertrouwd aan Protestanten, en werden vermoedelijk ook alleen geloofsgenooten bedeeld. De meer vrijzinnige denkbeelden, die toen begonnen veld te winnen, deden het onrechtvaardige inzien dier handelwijze, die zooveel te meer onbillijk was, daar de gelden der broederschappen oudtijds grootendeels door Katholieken waren geschonken. Vanaf 1796 werden dan ook Roomschgezinden onder de provisoren benoemd, en deze maatregel is sedert dien tijd onveranderd in zwang gebleven. Nog steeds worden de regenten uit beide gezindheden gekozen, vier Katholieken tegen drie Protestanten. Ook de bedeelden bestaan uit behoeftigen van beide gezindheden.

Nog een oude Nijmeegsche Almanak.

In den tweeden bundel dezer *Penschetsen* bl. 226 werden twee oude zoogenaamde Nijmeegsche Almanakken besproken, van anno Domini 1772 en 1774. Door de welwillendheid van den heer Secretaris dezer Gemeente, Mr. D. A. van Munster van Heuven, ben ik sedert bekend geworden met een nog ouderen almanak, in zijn bezit en wel, een echten Nijmeegschen, te Nijmegen gedrukt in 1741. De vorige waren slechts pseudo-Nijmegenaars, het waren Stichtenaars, die zich voor Nijmegenaars uitgaven. Daarom waag ik het op dit onderwerp nogmaals terug te komen, en den lezer met dat geschriftje in kennis te stellen. Het boekje is drie of viermaal zoo dik als die van 1772 en 1774, en is gebonden in een groen kartonnen bandje, met ingeperste figuren, die eenmaal verguld waren. In den omslag aan de voorzijde is het stadswapen gestempeld; op den achteromslag ziet men de bekende Lucretia uit de Romeinsche geschiedenis; met een hoog Pompadourkapsel, een wapperenden sluier, doch overigens gedecolleteerd ten voeten uit, is zij voorgesteld, zich een dolk in de borst stootend. Om haar heen, in een ovaal lijstje, leest men de woorden: *Vi compressa necem persequor ultro. Forma pudicitiae matribus usque manes.* (Door geweld overmachtigd, zoek ik vrijwillig den dood. Gij blijft steeds het toonbeeld der kuischheid voor alle moeders). Twee kleine koperen klampjes vormen de sluiting.

De titel, die zooals het geheele boekje grootendeels in Gothische letter is gedrukt, luidt: »Nieuwe Nijmeegsche Almanach. Op 't Jaer onses Heeren Jezu Christi 1741. Voorsien met alle de Vrij- Jaar- Paarde- Beeste- en Leermarkten. De verandering des Weers, met de Zon- en Maans op- en ondergang." Daaronder een houtsneetje, voorstellende onze stad. Al stond het er niet boven, met eenigen goeden wil zou men Nijmegen herkennen, met zijn burcht, kraan en Kraanpoort. Het onderschrift is: »'t *Nijmegen*, bij d' Erfgenam. van *Azuerus van Goor*, in de Grootestraat."

De almanak begint met een opgave der eclipsen voor dat jaar, en wel

met een klein maan-eclipsje op 1 Januari, te Nijmegen zichtbaar. Op de eclipsen volgen »De Vier Getijden deses Jaars", de datums waarop de seizoenen aanvangen. Dan een korte »Tijd-Rekening der Jaren", als 5690 na de Schepping, 4034 na de Diluvie of Zundvloed. De onmiddellijk daarop volgende merkwaardige gebeurtenis is de Munstersche Vrede. Dan wordt herinnerd, dat het 39 jaar was »na de Overrompeling der France voor Nijmegen" en verder nog eenige belangrijke gebeurtenissen.

Daarop volgt het »Berigt voor den Almanach", namelijk de Zonnencirkel, Gulden Getal, Epacta, datum der kerkelijke feesten en het eenigszins geheimzinnige »Agterwint. 7 week. 4 dag.", waaronder wel zal te verstaan zijn, de oude achterwinter, nawinter, het Intervallum majus, van Kerstmis tot Quadragesima. Nu nog de Quatertempers en dan komen wij aan den hoofdschotel, den kalender. Daar staat, als altijd, boven elke maand een triviaal moraliseerend vierregelig rijmpje, als bij Januari:

Gij menschen, doch uw dagen teld,
En u gestaag voor oogen steld,
Hoedat het sterven gaat gewis,
En dat de tijd onseeker is.

De 19e van deze maand, een Donderdag, was »Vroukens-avond". Op dezen dag, die aan de H. Maria en Martha, de zusters van Lazarus, gewijd was, werd te Arnhem in 1419, door de scholieren »ons Vrouwenspul" vertoond. Wat dit voorstelde, is onbekend. Het heet verder dat de vrouwen dan de baas mochten spelen, konden vragen, wat zij begeerden, en getracteerd moesten worden, doch op die gebruiken is mij geen toespeling uit oude tijden voorgekomen. Bij Februari wordt gezinspeeld op den Latijnschen oorsprong van dien naam:

Dit is de regte Feber-maand;
Schoon zij den weg ter Zomer baand;
Den mensch nogtans, door haar bedrijf,
Schijnt of hij had de Koorts op 't Lijf.

Waarbij natuurlijk de Vastenavondkoorts bedoeld is.

Het rijmpje voor September licht ik er uit, ter wille van het daar voorkomende minder gewone woord »rol" in de beteekenis van lied:

De May is wel een schoone tijd,
Maar deze Maand ons meer verblijd:
Dan queeld de Nachtegaal zijn Rol:
Maar dees [September] maakt ons de Sakken vol.

In dezelfde beteekenis wordt dit woord gebruikt in een Nijmeegsch raadsbesl. van 25 Sept. 1748, waar een landlooper beschreven wordt, als »gevende sig uit voor een rolsanger, die de steeden en ten platten lande met liedjes te singen de kost wind." November:

Tot onderhoud van 't Mensch-geslagt
Word Os en Verken omgebragt.
Zoo stiert het al de groote God
In 's Menschenhand: doet zijn gebod.

December:

Gij kale, schrale Lanterfant,
Uw schuld is 't dat gij klappertand;
Gij zingt des Zomers bij het Nat,
Nu danst ook in den Winter wat.

Dit gelijkt wel een weerklank van de bekende fabel van de Mier en de Krekel.

Reeds in het midden der 17e eeuw gaf Johan Stichter, te Amsterdam, een almanak uit bij Dirk Rembrandtszn. van Nierop, en daarom de Nieropper Almanak genoemd, met een plaatje boven elke maand, en daar tegenover de visch, welke in die maand moest worden opgedischt. Zoo b.v. bij Maart:

De pos die schiet zijn kuyt, de kabeljou vergaet;
De heylbot en de zalm zijn nu opt alderbeste.

Deze voor ons vischrijk land zoo practische raadgevingen, worden in den Nijmeegschen almanak lakonischer gegeven. Dichtkunst verspilt hij er niet aan. Hij verwittigt den lezer maandelijks, altijd in verband met de schijngestalte van de maan, welke visch goed is, soms ook welk vleesch en andere zaken. Zoo leest men b.v. op 10 Januari, laatste kwartier, kabeljau goed; 17, nieuwe maan, tarbot goed; 24, eerste kwartier, bot goed; 8 Februari, laatste kwartier, spiering goed; en op die wijze het geheele jaar door, rivier- en zeevisch. Op den 25en September recommandeert hij oesters. Dit is overeenkomstig het bekende voorschrift, dat deze smakelijke schelpdieren alleen gegeten moeten worden, in maanden met een r in haar naam. In Engeland evenwel rekende men, dat ze reeds met St. Jacob, 25 Juli, *in season* waren, en dan nog wel zulk een gunstige werking hadden, dat wie oesters at op dien dag, het geheele jaar nimmer geldgebrek zou hebben. — Behalve zijn raad omtrent visch, deelt de almanak ook nog mede dat lamsboutjes goed zijn bij volle maan op 29 April; hooi bij volle maan, 5 Juli; hazen bij nieuwe maan, 9 October; kreeften, volle maan, 22 November en pekelvleesch, laatste kwartier, 30 November.

Na opgave der vacantiën van de Hoven, en de tafel der Water-Getijden, volgt een »Ordre op 't Af-varen der Schepen en Reysen der Posten en Post-Wagens." Daaruit blijkt, dat Nijmegen, een groote anderhalve eeuw geleden, meer reisgelegenheden bezat dan men allicht zou vermoeden. Dagelijks kon men per beurtschip, die toen ook ingericht waren op het vervoer van passagiers, naar Tiel, Bommel, Gorinchem, Dordrecht en Rot-

terdam; ook 's winters, als het open water was. 's Woensdags vertrok er een beurtschip naar 's-Hertogenbosch; Woensdags en Zaterdags naar Emmerik; Donderdags naar Amsterdam; Zaterdags naar Gouda, Haarlem en Amsterdam; Zondags, Maandags en Dinsdags, om de drie weken, naar Delft en Leiden, en dagelijks twee trekschuiten, heen en terug, door de grift naar Arnhem. In hetzelfde jaar, waarin deze almanak verscheen, werd evenwel het kanaal, waarin die schuiten voeren, met al zijn baten en schaden, door de steden Nijmegen en Arnhem aan de Rekenkamer der Provincie overgegeven. Kort daarna hielden de trekschuiten op te varen, en werden er dagelijks »toerwagens" in gebruik gesteld, waarvan Nijmegen er een bekostigde. De grift kwam langzamerhand in onbruik. Thans ziet men hier en daar nog gedeelten met riet, kroos en waterlelies begroeid, welke ons herinneren aan dien waterweg, waarlangs onze voorouders, onder het genot van een Goudsche pijp en een gezellig schuitenpraatje, hun bezoeken aan Arnhem brachten.

De communicaties over land bestonden in de volgende: Dagelijks van 15 April tot 15 September, behalve Zondags, reed er een postwagen op Amsterdam: Maandags, Woensdags en Vrijdags een op Keulen; dagelijks een naar Kleef, heen en terug; Dinsdags- en Vrijdagsavonds reed de post naar Brabant, Frankrijk, Duitschland, Italië en Spanje; Woensdags- en Zaterdagsavonds een op Utrecht, Holland en Engeland. Wie zich dus dorst blootstellen aan de toenmalige gevaren van reizen te land en te water, kon aan zijn verlangen voldoen; er waren gelegenheden te over om weg te komen. Reisboeken ontbraken ook niet; er was er o. a. een, te Amsterdam uitgegeven in 1689, voorzien van »gebeden voor reysende lieden", acht in aantal, een voor elken dag der week.

Hierop volgen vier blaadjes gesatineerd karton, waarschijnlijk het zoogenaamde »gebeent papier", waarvan boven op blz. 2 sprake was.

Profetieën mochten toenmaals niet ontbreken in een almanak; een plaats werd dan ook hier ingeruimd aan »Den opregten Italiaanschen Waarzegger of Wiskonstige Prognosticatie. Op het Jaar onses Heeren, 1741, gepractiseerd door Don Anthonio Magino, Professor en Mathematicus der Stadt Bononien, (Bologna) in Lombardijen", met een portret van den professor, dat hem met één wit en één zwart oog voorstelt. Maar daar lette men zoo nauw niet op; portretten in almanakken waren nooit geflatteerd. Daarom zegt ook Klaar, in Langendijks *Wederzijds Huwelijks Bedrog*, van een door de natuur misdeeld persoon: »Dat is een hangbroek. Dat 's een puikje der portretten uit den almanak." — Evenals de visschen, die »goed" waren in den kalender, vallen ook de voorspellingen samen met de kwartieren van de maan. Maar, om ze te verstaan moet men begaafd zijn met den zienersgeest van Don Anthonio. Wat toch kon een gewoon sterveling opmaken uit zulke voorzeggingen als: »Daar kon wel wat wonders uitgeregt worden, bijzonder in Engeland; de Goden worden

met dekmantels voorsien." Of wel: »De pekbroeken beginnen de voeten ligt te worden en in de wind te zien." — »Neptunus vloot werkt wat wonders uyt, tot voordeel van den harp-slager." — »De jonge Zee-hanen komen in aanzien." Tot beter verstand van zijn voorspellingen deelt Signor Magino ons mede de namen der potentaten en landen, die bij zijn progosticatiën »verbeeld" worden: zoo wordt Spanje aangeduid door den draak; de Zeeuwen door de Jagers; Polen, het ongetoomde paard; Muscoviën, de bonte muts; de Turk, den ouden hond. Als verdere hulp wordt een »Aanwijzinge" verstrekt der Landen en Steden, welke onder de 12 Zodiaks-teekenen gelegen zijn. Daaruit blijkt o. a. dat Schotland, Holland, Zeeland, Oost- en West-Friesland onder de Kreeft liggen, een lot, dat zij deelen met Constantinopel, Venetië, Genua, Lubeck en Bohemen, terwijl Griekenland, Rinkou (de Rheingau?), Parijs en Lyon onder de Maagd te vinden zijn.

Dan volgt een »Kort en Bondig Kronykjen, beginnende met de Geboorte ons Heeren Jezu Christi tot op dezen tijd (1741)", een sammelsurium van historische en apocryphe data, b. v. »A°. 444 N. C. leefde de historyschrijver Horatius; 506, is Haarlem beginnen te timmeren; 967, werd de bisschop van Menatz (Maintz) door de Muizen op den Muisentoorn, staande midden in den Rijn, levendig opgeknaagt; 1219, baarde de gravin van Henneberg tot eene dragt 365 kinderen"; verder veel historische data en eindigende met den strengen winter van het jaar te voren, die van 4 Januari tot 10 Maart duurde. Den 9 Februari reed men nog met paard en slede van Stavoren naar Enkhuizen, dwars over de Zuiderzee, een rit van vijf uren.

Met een nieuwe pagineering gaat men dan van ernst over tot jokkernij. Men had weinig publieke vermakelijkheden in die dagen, en daar de boog toen, al evenmin als thans, altijd gespannen kon blijven, zocht men ontspanning in onderling verkeer, samenkomsten, waarbij eten en drinken een groote rol speelden; zulke uitspanningen werden vaak uitspattingen, »varkensvreugde", zooals Hooft dergelijke slemppartijen een eeuw vroeger genoemd had. »In den aanvanck van den maeltijt is men zeedigh," zegt de Oostzaansche predikant Jacobus Sceperus in zijn *Ouden- en Huydendaegschen Dronckeman*, 1663, »men spreeckt stil, men gebruyckt kleine glaesjes, kleyne teuchjes," gaandeweg »werden de glaezen en romers grooter, de teugen langer en tayer.... Laet ons drincken en eens vrolijck zijn." Daar hoorde zingen bij. Was de wijn in den man (niet minder in de vrouw) en de wijsheid in de kan, dan kwamen de »mopsjes" en de liedeboekjes uit de tasschen, en dan kon ook de almanak van dienst zijn. Er bestaat een oud lied, *het Geboortelied* genoemd, dat door »boeren en burgerlui" bij feestelijke gelegenheden nog wel gezongen wordt, beginnende met:

Wie in Januari geboren is

en waarbij al de twaalf maanden de revue passeeren. Dit was oorspronkelijk zeker almanak-poëzie, en komt overeen met de proza-uiteenzetting van dat onderwerp in onzen almanak van 1772.

Voor dergelijke gelegenheden bevatte ook de Nijmeegsche Almanak van 1741 een uitgelezen bundeltje, getiteld: »De Nieuwe Zang-School. Voor alle Vrolijk om te zingen, verscheyde Aangename Liedekens; Gedrukt voor alle Zang-Beminnaars en Beminnaressen." Het schijnt er destijds bij behoord te hebben, en getuigt niet voor den verfijnden smaak der toenmalige almanak-lezers, dat zulk een boekje zoogenaamde »pikante kost" moest bevatten. Alkmaar vooral was berucht om zijn obscene almanakken, waarvan een tijdgenoot schrijft, dat er »van daar dikwijls almanakken koomen, die door het ontugtig Jan Hagel met gejuich kunnen gelezen worden". Waren zij niet direct vuil, dan waren zij toch een voortdurende aanval op den goeden smaak, op al wat betamelijk was. De Nijmeegsche almanak was in dit opzicht al niet beter dan de andere. Wanneer men die liedekens kon zingen, moest het al een heel eind ver gekomen zijn met de vroolijkheid. Zij zijn niet onaardig gedicht, maar meer dan erotisch. Men vindt er zelfs een onder, dat een onmiskenbare navolging is van een der meest gepeperde gedichten uit Ovidius' *Amores*. De opdracht »Aan de Zang-Beminaars" (het vrouwelijk geslacht is hier gelukkig buiten spel gelaten) waarschuwt dan ook niet onduidelijk, dat daar voetangels en klemmen liggen:

Hier is Venus aan het minnen,
Hier is Bagchus aan het ninnen (drinken).
 Hier speelt Orpheus op de Lier,
 Cloris streelt zijn lieve Bruydje,
In het Groen of in een Schuytje,
Ieder zoekt hier zijn playzier.

Ter afwisseling volgen dan »Gedenkwaardige Zaaken, voorgevallen in de Jaaren 1699 en 1700", wel de interessantste bladzijden van het boekje. Zij geven ons een inzicht in de prijzen van levensmiddelen en in de geweldige schommelingen, die deze ondergingen, in een tijd, toen het vervoer nog beperkt was en de handel op allerlei wijzen belemmerd en gekortwiekt werd. Niettegenstaande zijn lengte verdient dat stuk dan ook in zijn geheel overgenomen te worden:

»Anno 1699 moest men in Holland geven voor:

Een Last witte Zeeuwsche Tarwe	somma	f 560- 0
Een last Pruysse Rogge	〃	- 392- 0
Een Last Boekweyt	〃	- 250- 0
Een Last Garst	〃	- 176- 0
Een Last Haver	〃	- 120- 0
	Maakt te zamen	f 1498- 0

En in 't Jaar 1700 kon men voor dit bovenstaande koopen, dit navolgende:

Een Last Tarwe	somma	*f*	240- 0
Een Last Rogge	〃	-	126- 0
Een Last Boekweyt	〃	-	102- 0
Een Last Garst	〃	-	60- 0
Een Last Haver	〃	-	42- 0
Duyzent pond zoete Melks Kaas	〃	-	60- 0
Duyzent pond Kamynde Kaas	〃	-	25- 0
Een Ton Leydse Boter	〃	-	80- 0
Een Oxhooft Franse Wijn	〃	-	30- 0
Een Ancker Brandewijn	〃	-	12- 0
Een Ancker Jenever	〃	-	8- 0
Een Ancker Seck (wijn uit de Canarische Eilanden)	〃	-	12- 0
Een nieuw pak Kleren	〃	-	30- 0
Een vetten Os of Koe	〃	-	60- 0
Een vet Verken van 200 pond	〃	-	20- 0
Een paar vette Schapen	〃	-	14- 0
Twaalf Hoenders	〃	-	6- 0
Twaalf Kalkoenen	〃	-	9- 0
Twaalf Gansen	〃	-	6-12
Vier Hasen	〃	-	6- 0
Vier Speen-Verkens	〃	-	5- 0
Twaalf Konijnen	〃	-	4- 4
Hondert pond Baars	〃	-	15- 0
Hondert pond Voorn	〃	-	3-15
Tien elle Snoeken (snoeken een el lang)	〃	-	3- 0
Tien zakken witte Erreten	〃	-	22-10
Tien zakken graauwe Erreten	〃	-	27- 0
Duyzent pond Kool	〃	-	5- 0
Hondert duyzent groene Bonen	〃	-	18-15
Vijf hondert bosse Wortelen	〃	-	2-10
Tien Cabbeljauwen	〃	-	3- 0
Vier hondert Schelvissen	〃	-	5- 0
Tien schepel Peren	〃	-	7-10
Tien schepel Appelen	〃	-	4- 0
Tien manden Pruymen	〃	-	1- 0
Duyzent pond Kerssen	〃	-	10- 0
Een Bock van vijftig pond	〃	-	3- 0
Een Last Haring	〃	-	60- 0
Een Last Zoute-vis	〃	-	60- 0
Een Paart	〃	-	50- 0
Een Cheesje	〃	-	30- 0
Vijf hondert pond Paling	〃	-	43-15
Vijf hondert pond Aal	〃	-	25- 0
En dan schiet er nog over voor 48 Menschen, elk een Rijksdaalder te verteren	〃	-	120- 0
En dan schiet er nog over voor de Knegt en de Meyd	〃	-	10-16
Maakt te zamen als voren		*f*	1498- 0

De laatste bijdrage is getiteld »Een Vermakelijk Comedie, tusschen Urbanus en Isabel; zijnde een ware Historie eertijds voorgevallen en geschied binnen de stad Amsterdam; Treur-Blij-eyndend spel. Gedrukt voor de liefhebbers van Poësy." Dit is een berijmd gesprek tusschen een man, die zijn vermogen »met mallen" heeft doorgebracht en zijn door hem verlaten vrouw, bij wie hij komt bedelen. Zij veinst hem niet te herkennen, zegt hem eenige welverdiende waarheden, wanneer hij zich openbaart, en eindigt met hem in genade aan te nemen. »Kom," zegt Isabel »geeft u van de straat; Leeft zoo gij hoort te doen; 'k pas op geen Vriendenpraat." En daaronder staat het woordeke »UYT"

Men ziet het, de almanakken van het midden der 18e eeuw waren nog ver van de Aurora's, Musen- en Provinciale almanakken der 19e eeuw. Zij waren meer op practisch nut berekend. De koopman vond er het vertrek van schepen en wagens, den datum van jaarmarkten en kermissen, van Nisjni Novgorod tot Bordeaux en Lyon; de practisijn kon er naslaan de vacantiën der Hoven en den prijs der zegels; de schipper de getijden en het wisselen van de maan; de lekkerbek den tijd, waarop de verschillende visschen het best waren; kinderen konden er (*cum grano salis*) de chronologie uit leeren; het schamele volk vond er literatuur; de pretmakers liedjes om te zingen: »Elck wat wils, Allemans gading". Geen wonder, dat Ridderus in de 17e eeuw kon zeggen: »het Hollandsche volck is sot op almanacken."

De overwinning bij Niftrik en de kapel aldaar.

Na een verbond met Engeland aangegaan te hebben, zond hertog Willem van Gelre en Gulik den 12 Juli 1387 zijn hoonenden ontzegbrief aan Karel VI, koning van Frankrijk. In dien brief noemde hij Richard, »koning van Engeland en van Frankrijk" en betuigde, dien te zullen helpen om zijn hem wederrechtelijk onthouden erfdeel, Frankrijk, te herwinnen. Den Koning van Frankrijk verklaarde hij als vijand te beschouwen en te zullen behandelen, weshalve hij hem den oorlog aankondigde en uitdaagde. Te zelfder tijd werd ook den Hertog van Bourgondië en de Hertogin van Brabant de oorlog aangezegd. Het was een stout bestaan, »de vlieg, die den olifant" tartte, zooals Willems vader de verhouding tusschen de beide Vorsten beschreef *).

Den 8 September antwoordde koning Karel, dat hij den aangeboden krijg aannam. Aangezien men in Frankrijk vreesde, dat de Geldersche hertog, behalve met de Engelschen, ook met de Duitschers een geheim verbond had aangegaan, en dat deze drie vijandelijke machten het koninkrijk op het onverwachtst van drie zijden te gelijk zouden kunnen aangrijpen, maakte men daar aanstonds groote voorbereidingen. Het was te verwachten, dat, wanneer de oorlog uitbrak, Brabant in de eerste plaats zou overvallen worden. Teneinde hierin te voorzien riep hertogin Johanna de hulp in van haar bloedverwant Philips den Stouten, hertog von Bourgondië, en deze, die na den dood der Hertogin Brabant, Limburg en Luxemburg vanwege zijne vrouw, Margareta van Vlaanderen, hoopte te erven, gaf onmiddellijk gehoor aan haar bede, door 400 à 500 speerruiters te zenden, die in de inmiddels versterkte grensplaatsen Millen, Gangelt en Vucht gelegd werden. Niettegenstaande er nog, voordat de vijandelijkheden aanvingen, een wapenstilstand gesloten was tusschen de Hertogen van Gelre en Bourgondië, gingen deze Bourgondische ruiters voortdurend op Geldersch grondgebied marodeeren. Reeds einde October waren hertog Willems »wapentuers (geharnaste ruiters) vóór Vucht tegen die Borgoinschen" getogen, doch

*) Hist. Gelriae, auct. anon. Ed. Joosting, p. 92.

dit verhinderde niet, dat dezen den 10 November het stadje Stralen verrasten. Dit werd uitgeplunderd, grootendeels verbrand en de rijkste burgers gevankelijk medegevoerd, om zich met zware losgelden vrij te koopen, waarna de plunderaars weder naar hun standplaatsen terugkeerden.

Inmiddels verzamelde zich in 's-Hertogenbosch een machtig leger van Brabants edelen en strijdbare burgerij, dat weldra tot 40,000 man aangroeide en onder aanvoerders van rijpe ervaring en beproefden moed gegeplaatst werd. Belegeringswerktuigen en ammunitie werden in overvloed bijeengebracht; ook aan levensmiddelen was geen gebrek, immers »zonder wijn, vleesch en lekkernijen (délices) tot aan de keel," zegt Froissart, kon men op de Brabanters niet rekenen. De Hertogin kwam met haar ganschen hofstoet naar 's-Hertogenbosch, om het leger in oogenschouw te nemen. Beide partijen zagen er evenwel tegen op, om een krijg in het hartje van den winter te beginnen, en zoo werd op 24 December 1387 een wapenstilstand gesloten, die tot Paschen duren zou en later verlengd werd tot Pinksteren.

In Grave had hertog Willem reeds sedert eenigen tijd een krachtig garnizoen van »wapentuers ende schutten" gelegd. Eerstgenoemden hadden bereids den 10 Augustus 1387, blijkens de rekeningen, een niet onbelangrijke som aan soldij ontvangen. In December vertrok de hertog, die tot dien tijd op den burcht te Nijmegen vertoefd had, naar de kanten van Grave, in de hoop de Bourgondische bezettingen der grensplaatsen tot een strijd uit te lokken, doch deze waren daartoe niet te bewegen. Evenmin voelde hij zich geneigd, den wapenstilstand te breken, te meer daar het hem met de bondgenooten niet medeviel. De zwakke Richard II, koning van Engeland, had de handen vol om zich de Schotten van het lijf te houden; al wat hij ten behoeve van Willem vermocht te doen, was een vlootvertooning op de Fransche kust te maken. Ook van Duitschland was niets te verwachten; daar heerschte te groote verdeeldheid om eenigen steun te kunnen leveren; wat hem van daar te hulpe kwam, bestond in eenige roofridders en fortuinzoekers uit de Nederrijnstreken en Westfalen.

Zoodra de termijn van den wapenstilstand verstreken was, opende de Hertogin, die zich wegens hare machtige bondgenooten zeker waande van de overwinning, den veldtocht, door het beleg te slaan vóór Grave, de poort, waardoor de Gelderschen Brabant konden binnenrukken. Zijn onmacht voelende tegenover het groote leger, dat daartoe in het veld was gebracht, poogde hertog Willem te elfder ure nog den vrede te verkrijgen, door afstand te doen van deze door de Hertogin vurig begeerde vesting. De Brabantsche legerhoofden waren niet ongeneigd op dit voorstel in te gaan, maar de koopmansgeest der stedelingen was te veeleischend. Zij wilden er een goede zaak van maken en verlangden, dat hertog Willem alle tot dien tijd gemaakte oorlogskosten zou vergoeden.

Zulk een vernederende voorwaarde weigerde de krijgshaftige Vorst aan te nemen.

Het beleg werd daarop met vernieuwden ijver doorgezet; dag en nacht brulden de bombarden, die zware steenen in de stad wierpen, welke de huizen verpletterden, terwijl boogschutters de op de muren verzamelde burgers fel bestookten. De stad was goed voorzien van ammunitie; vele wagenvrachten »grooten steen tot mijns Heren meesten bussen" waren uit Nijmegen naar Grave gezonden. Het stedelijk geschut liet zich dan ook niet onbetuigd: steenbussen, waaruit »donresteenen", en »lootbussen", waaruit »loden donrecloten" geschoten werden, brachten den belegeraars geduchte schade toe. Volgens den anonymen kroniekschrijver hadden de belegerden veel te lijden van de lijken, die de Brabanters overal verzamelden *) en met hun blijden in de stad wierpen, waar er vele op de daken bleven liggen en een ondragelijken stank verspreidden.

Voortdurend werden er uitvallen gedaan, geen dag ging zonder schermutselingen voorbij, terwijl de lichte Geldersche troepen, die op den huize Hatendonk, bij Sambeek, lagen, de fourageerende en stroopende Brabanters onophoudelijk overvielen.

Nadat het beleg eenige weken geduurd had, bemerkten de Brabanters, dat er op die wijze geen einde aan zou komen, daar de stad slechts aan de zuidzijde ingesloten was, en dus uit Gelderland steeds nieuwen toevoer van al het noodige kon krijgen. Men besloot dit te verhinderen, door de Maas over te trekken. Te dien einde bouwden zij een brug even beneden Grave, maar toen deze bijna voltooid was, werd zij door de belegerden vernield. De overtocht moest dus op een andere wijze bewerkstelligd worden. Er waren doorwaadbare plaatsen bij Mook en bij Niftrik, terwijl er een vaste brug lag bij Ravestein. Dit stadje lag in het gebied van heer Reinald van Valkenburg, heer van Borne en Sittart, en als zoodanig leenman van Brabant. Deze was natuurlijk bereid zijn leenvrouw toestemming te verleenen om een leger van 10,000 man door zijn gebied en over de brug bij Ravestein te laten trekken.

Hertog Willem vermoedde wel, dat de Brabanters de rivier zouden overtrekken, doch niet wetende, op welk punt dit zou geschieden, verdeelde hij zijn leger in drie afdeelingen, waarvan hij eene naar Mook, de tweede naar Niftrik zond, terwijl hij de derde bij zich hield. Den 29 Juni, bij het krieken van den dag, greep de overtocht plaats en zoodra de Brabanters het Geldersch grondgebied betreden hadden, gingen zij aan het plunderen: Niftrik en Wichen gingen in de vlammen op. Dienzelfden middag nog hoopten zij Nijmegen te overrompelen.

In Nijmegen was dit spoedig ruchtbaar en hertog Willem besloot onmiddellijk naar den Maaskant te snellen en den vijand het verder

*) Cadaveribus undique congestis, l.l. p. 74.

doordringen te beletten. Na in de St. Stephenskerk de mis bijgewoond en vurige gebeden tot O. L. Vrouw gericht te hebben, verliet hij de stad in alle stilte aan het hoofd eener bende van 400 à 500 ruiters, ridders en knapen, de bloem der Geldersche en Nijmeegsche ridderschap, benevens eenige Engelsche boogschutters. Te vergeefs poogden de meer bezadigden onder zijn omgeving, waaronder de heer van Ghemen, hem te bewegen, zich in Grave te werpen en van daar uit de Brabanters te benadeelen, liever dan een zooveel sterkeren vijand in het open veld aan te tasten. De vurige jonge Vorst luisterde niet naar hun raad. »Beter en eervoller is het den vijand aan te vallen, dan aangevallen te worden," waren zijne woorden. »Ontrolt mijn banier. Wie ridder wil worden, ga met mij voorwaarts; ik zal het hem maken ter eere Gods en van St. George, aan wier bescherming ik mij blijmoedig toevertrouw op den dag van heden, en van Onze Lieve Vrouw, wier beeld te Nijmegen staat, die ik bij ons vertrek begroette; aan haar beveel ik nogmaals onze zaak aan." *) Stapvoets, ten einde de paarden niet noodeloos te vermoeien, reden zij toen den weg op naar Niftrik.

Zoodra hij de plunderaars gewaar werd, zette de hertog zijn helm op en wierp zich aan het hoofd der zijnen, met den kreet: »Gelre! Gelre!" op de verstrooide benden. Allen wedijverden om de eerste te zijn en zich onder het oog van den Hertog te onderscheiden. Het was een jong edelman, genaamd Herman van Moerbecke **), wien de eer te beurt viel het eerst een Brabantsch ridder uit het zadel te werpen. Een paniek beving de afdeeling, die de Gelderschen dus onverhoeds overrompeld hadden: zij geraakte geheel in verwarring. De dikke stofwolken, door de paarden opgeworpen, verhinderden den vijand het geringe aantal der aanvallers te overzien. Zij waanden door een groote legermacht overvallen te zijn en sloegen op de vlucht. Bij de brug ontstond een wild gedrang; velen werden in de Maas geworpen, anderen sprongen er in, in de hoop de overzijde zwemmend te bereiken, doch werden door het gewicht hunner wapenrusting in de diepte gesleurd. Zoo vonden volgens sommigen 1200, vol-

*) In de toespraak, die den Hertog door den boven aangehaalden anonymen kroniekschrijver (p. 67) wordt in den mond gelegd, en in de daarvan weder verschillende, die Slichtenhorst (blz. 165) geeft, is de Renaissance te zeer aan het woord. Livius en Tacitus stralen daarin door. Meer te vertrouwen is Froissart, die een tijdgenoot van den Hertog was en die derhalve boven gevolgd is.

**) Wie was deze van Moerbeke? Geen Gelderschman waarschijnlijk. Er bestond een kasteel van dien naam in het land van Breda, doch dit was leenroerig aan Brabant. Een ander Moerbeek ligt in de buurt van Alkmaar. Een dorp Maubach ligt in Gulikerland, in de vallei van de Roer. Froissart verhaspelt nog al de hem minder bekende Duitsche namen, en zou wel in staat zijn geweest om van Maubach Morbek, zooals hij den naam spelt, te maken. Een Sander van *Meer*beke komt voor onder de knapen van het Overkwartier, in een oorkonde van 3 Sept. 1318 (Nijhoff, Gedenkw. III, No. 178).

gens anderen 3 à 4000 den dood. De boogschutters zullen in die dichte drommen van vluchtenden denkelijk ook wel niet verzuimd hebben groote slachting aan te richten.

Zij, die het leven er afbrachten, renden door naar het leger vóór Grave, waar hun verhaal van het gebeurde algemeen schrik en ontsteltenis verwekte. Wanende, dat het geheele Geldersche leger, wellicht bijgestaan door wie weet hoeveel Duitsche en Engelsche hulptroepen, in aantocht was, waren de Brabanters op niets meer bedacht, dan om een goed heenkomen te zoeken in een overhaaste vlucht. Tenten, belegeringswerktuigen, geschut, krijgsvoorraad, mondbehoeften, alles werd achtergelaten. Binnen twee uren na den overval, was er geen Brabanter meer te zien. De mannen met de »hooge paarden, lange zwaarden" hadden hun werk uitstekend gedaan. Zij hadden hun ouden roem gehandhaafd, de nederlaag bij Woeringen, juist honderd jaren geleden, prachtig gewroken. Waar het treffen had plaatsgegrepen, lag de grond bedekt met dooden en stervenden, waaronder velen van aanzienlijken bloede, o. a. een jong ridder uit Namen, Gaultier de Celles, met wien de Hertog gedurende zijn kruistochten in Pruisen, op vriendschappelijken voet had verkeerd en wiens dood hem zeer ter harte ging. Het getal der krijgsgevangenen, door de Gelderschen gemaakt, was grooter dan hun eigen aantal; daaronder waren niet minder dan 72 ridders. De anonyme kroniekschrijver zegt, dat deze overwinning aanleiding gaf tot een spreekwoord: »Door het zwaard van éénen Gelderschman...." Ongelukkig breekt juist daar het handschrift af, zoodat het spreekwoord voor ons verloren is gegaan.

Nadat de Hertog zich in de open lucht in het verwoeste Niftrik met spijs en drank gelaafd had, reed hij met zijn legertje en de gevangenen naar Nijmegen terug. Zonder zijn wapenen af te leggen, begaf hij zich naar de St. Stephenskerk, om de H. Maagd dank te zeggen voor de overwinning. Vóór haar altaar ontdeed hij zich van zijn wapenrusting, die hij aan haar opdroeg, terwijl hij de 17 of 18 op de Brabanters veroverde banieren in haar kapel deed ophangen, ter eeuwige herinnering aan dezen glorierijken dag. Vermoedelijk bleven zij daar, totdat Nijmegen in 1473 door de Bourgondiërs werd ingenomen.

Ook O. L. Vrouw te Wichen werd bedacht. In de hertogelijke rekening van Henric van Steenbergen over het jaar 1388 leest men: »Item een el kamkaets (camecate, een zijden stof met goud doorwerkt), dat mijn lieven Heere deede gheven onss zueter Vrouwen beelde tot Wygchen, doe hy gestreeden had, tot eenre mantelen, 6½ guld." Nog is er een post omtrent een wijgeschenk, dien ik aan dezelfde bron ontleen, maar die wel wat duister is: »Computatum met Willem van Olmen binnen den vurschreven tijt; van dem gehallt ende gehad irst ½ gulde laken, dat geseynt up die Alde Yssel den gueden sente Muer (St. Maur?), den mynen lieven Here gelaeft had in den stryde thegen Ravestein, costen 16 gln."

Dezelfde rekeningen bevatten nog een paar posten, op dien dag der overwinning betrekking hebbende: »Meyster Jan van Cleve, wondenmeyster, voir sijn loin, dat he mijn liven Herèn vriende, die in den stryde van Niftrik gewondt waren, ende mijns Heren [ge]vangen deels curiert hadde ende synen cost, tsamen 49 gld.".

»Dirck ten Beeck, sheeren dienre van G[h]emen, van enen perde verloiss, dat he in mijns heren dienste tot Nyfterich verderf, 20 gld."

Verder bestaat er nog een afschrift van een paspoort, uigereikt door den Hertog aan een zijner schildknapen, die in dit gevecht verminkt werd. Dit stuk, in het Latijn vervat, is van den volgenden inhoud:

»Wij Wilhelm, eerstgeboren zoon van Gulik, bij de gratie Gods hertog enz., aan allen en ieder, die deze tegenwoordige brieven zullen zien, doen kond, dat Wichman van Ulde, genoemd Sverken, schildknaap, onze dienstman, toonder dezes, zich bij ons dapper in den strijd heeft gedragen, toen wij te Niftrik streden tegen de Brabanters, alwaar hij door een zwaardhouw zijn linker arm verloren heeft; weshalve wij, daar hij genoodzaakt is naar onbekende en vreemde streken te trekken, allen en een ieder nu en in het toekomende verzoeken hem, ter liefde van ons, welwillend te behandelen en niet toe te laten, dat hem, door wien ook, eenige overlast worde aangedaan. Daarmede zult gij ons een aangenamen dienst bewijzen, dien wij steeds aan U en de uwen met dank zullen erkennen. Gegeven onder ons zegel, dat ter waarborg der waarheid hieraan gehangen is. Gegeven in het jaar" *).

Het veld, waar de bedoelde overwinning plaats greep, draagt nog steeds den naam van den *Strijdkamp*. Wellicht liet de hertog als dankoffer aldaar terstond een kapelletje bouwen, of wel er stond toen reeds een bedehuis. Vier jaren later, 16 Augustus 1392, verleende het kapittel van Xanten, dat het patronaat der parochie van Niftrik bezat, vergunning tot het oprichten eener kapel te Niftrik, onder voorbehoud der pastoreele rechten. Luidens een bul van paus Bonifacius IX van 1403, was dit bedehuis gewijd aan O. L. Vrouw en den heiligen: Victor, Petrus en Paulus. Het was op den feestdag van de beide laatsten, 29 Juni, dat de slag geleverd werd; waarom St. Victor, wiens dag op 10 October valt, in aanmerking kwam, is niet meer na te gaan; misschien om zijn naam (Victor = overwinnaar)? Paus Bonifacius stond het patronaat der kapel toe aan den Vorst en zijn opvolgers, en verleende een aflaat van 10 jaren aan hen, die »de kapel te Nyfteric, door den Hertog *herbouwd*," godsdienstig zouden bezoeken. Ten behoeve van haar onderhoud beschonk hertog Willem haar met »die thiende in den broick aen die Tyrsse, tussen Nijmegen ende Wychgen, mit oiren toebehoren." Dienovereenkomstig vindt men ook aan-

*) Het jaartal is niet ingevuld. Van Doorninck, Acten betr. Gelre en Zutphen 1377—97, Register no. 24, blz. 188.

geteekend in de rekeningen van den hertogelijken rentmeester Henric van Lent, 1408, betreffende zekere tienden te Wichen: »Dit is tsamen gegeven totter capellen tot Nyfterich, dairomme en rekent men dit niet upgeboirt." 1410: »Item die thiende aen die Tirss is gegeven totter capellen tot Nyftrich." Hertog Arnold van Gelre verleende 11 Maart 1438 vergunning, dat de kapel bij het kapittel van Grave werd geïncorporeerd; deze vergunning werd door paus Nicolaas V in 1451 goedgekeurd en door Karel van Egmond 15 December 1515 bekrachtigd.

Het kapelletje moet reeds vroeg in verval geraakt en geseculariseerd zijn, te oordeelen naar het volgende schepenprotocol, in het Nijmeegsch archief berustend:

»Item Floris van Eck (wedue) tuyget, dat een tijt geleden is, dat die huysfrou des Drosst van Ravestein, Rytzshart Thonen, geweest is tot Nyfftrick, ende dat daer bij der joncfferen gekomen is her Derick Schryck. Soe heefft Floris van Eck her Derick hooren seggen totter jufferen: Siet, juffer, wij komen hier van den borchgreff (Joachim van Wyhe, heer van Hernen) roepen, ommedat ghij over soldt geven die drie morgen lants ende dat *vervallen capelleken* met zijnen toebehooren. Dairop des drosst huysfrou zeyde: Woe soe, her Derick, men is doch mytten borchgreff verdragen, ende in den verdrach en is doch van der capellen ende oir toebehoeren niet gewagen geweest; dair zij her Derick vurs. heeft hoeren seggen: Jae, jouffrou, soe moet u mar blieven sitten. Luyt Gerytzss van Nyfftrick tuget ingelick wo vurs. Item noch tuygen Floris van Eck, wedue, vurs. ende Gaert, oir soen, dat her Alert van Eck, Floris vurs. soen ende Gairtz bruder (?) suister, den dienst in der cappelen vurs. van wegen des Drossts aengenamen ende gedaen heefft, ende zij hebben waell gehoert ende gesijn, dat die Drosst na der gevenckschap noch must geven X kronen van den selffst dienst. 5 post Visitationis Marie Ao (XVc) XXXVIJ."

Van de rectoren, die met het beneficie der kapel begiftigd waren, zijn de volgende namen tot ons gekomen:

1392. Wijnand van Ambe, kapelaan en secretaris van hertog Willem, uit een adellijk Geldersch geslacht gesproten.

14... Johannes Wytenhorst, kanunnik te Zutphen, die dezelfde betrekking als van Ambe bij den hertog bekleedde, en in 1434 verlof ontving het rectoraat te mogen afstaan of verruilen. In 1442 was hij kanunnik van St. Marie te Utrecht.

1458. Gerardus Coenen.

1505. Gerardus Rover, die omtrent dit jaar afstand deed van de kapel ten behoeve van het kapitel van Grave.

Voor zoover bekend is, lieten de rectoren dezer kapel de lasten daarvan door vicarissen verrichten.

Hendrik Heuck.

De uitvinder van de gierbrug. *)

Bij gelegenheid, dat het Taal- en Letterkundig Congres te Nijmegen gehouden werd, in den nazomer van 1901, deelde de heer C. Hofstede de Groot mij mede, dat er in de Louvre te Parijs een schilderij hangt (Coll. La Caze no. 68), toegeschreven aan Bartholomeüs van der Helst, die hij vermoedde, dat den uitvinder van de gierbrug moest voorstellen. Toen hij zich kort daarna weder te Parijs bevond, had hij de goedheid mij een photographie van dat werk te zenden, waarvoor ik hem hier nogmaals mijn hartelijken dank betuig. De conjectuur van den heer Hofstede de Groot was volkomen juist. De stad in den achtergrond van dat stuk, is Nijmegen, zooals dat zich vertoonde in het midden van de 17e eeuw, doch de kenmerkende gebouwen, die men daar ziet, zijn thans alle verdwenen. Verdwenen zijn de Kraanpoort, de Kraan, de Galerij, het St. Jacobspoortje en de St. Hubertsmolen. De deftige heer, die met zijn wandelstok naar de Gierbrug wijst, en de dame, die het ontwerp daarvan in haar hand houdt, zijn blijkbaar de uitvinder van dat vaartuig en zijn vrouw. Het geluk is hem gunstiger geweest dan dengene, die het schaatsenrijden bedacht, aangaande wien Klopstock zegt, in zijn ode aan die kunst „*Vergraben ist in ewige Nacht der Erfinder grosser Name zu oft.*" De naam van den uitvinder der gierbrug is bewaard gebleven. Hij heette Hendrik Heuck.

De belangrijkheid eener uitvinding laat zich het best afmeten, door terug te zien naar de toestanden, waarin zij verbetering bracht. Het veer over de Waal, van Nijmegen op Lent, werd in het midden der 17e eeuw bediend, door een paar zeil- en roeiponten, benevens een vrij groot aan-

*) Met vriendelijke vergunning overgedrukt uit het tijdschrift *Oud Holland* 1902, 1e Afl.

tal roeibootjes. Aan klachten over afzetterij, onwilligheid en andere onaangename behandelingen door de veerlieden, ontbrak het niet. Daarvan getuigen tal van raadsbesluiten. Men was dan ook in 1648 omgegaan met het plan om een vaste brug te leggen, maar ook dat had groote bezwaren. In dien staat van zaken bracht Heucks uitvinding een verandering. Zij was het ei van Columbus, dood eenvoudig in haar theorie. De stroom stuwde het geankerde vaartuig voort, en door middel van een roer werd het van den eenen oever naar den anderen gedreven. Een aanzienlijke oppervlakte werd verkregen, door twee vaartuigen aaneen te koppelen en met een planken vloer te bedekken. Het was geen geringe verbetering, en hoe de wereld haar waardeerde, mag men afleiden uit den naam, dien de nieuwe brug in andere landen ontving. Het sobere Nederland was tevreden met »gierbrug," zooals de uitvinder haar genoemd had; voor de meer tot overdrijving geneigde naburen werd zij een fliegende Brücke, pont-volant, flying-bridge.

Van den persoon, in wiens brein deze uivinding geboren werd, bestaat een portret in zwarte kunst, uit het midden der zeventiende eeuw, door G. Wingendorp. Heuck is daar voorgesteld omgeven door een krans van speren, harnassen, strijdaksen, pijlkokers en ander krijgstuig, afgewisseld met schenkkannen en schotels. Deze bijzonderheid wordt medegedeeld door van der Aa in zijn Biographisch Woordenboek, doch daartoe, en tot de opmerking, dat Heucks spreuk was »Selden Onberispt," bepaalt zich dan ook alles wat daar omtrent onzen uitvinder ten beste gegeven wordt. Iets meer aangaande zijn levensloop kan bijeengegaard worden in het archief van Nijmegen, de stad zijner inwoning.

De geslachtsnaam Heuck komt daar reeds voor op de allereerste bladzijde der Burgerboeken. Daar leest men dat Wilhelmus Hoeucke het burgerschap verkreeg in 1337. Na dezen werd dit voorrecht, in den loop der 15e en 16e eeuw, nog door verscheidene andere personen genaamd Heuck verkregen, doch van geen hunner schijnt onze Hendrik een afstammeling geweest te zijn. Vermoedelijk was hij een zoon van dien koopman Hendrik Heuck, die, om het geloof uit Roermond geweken, den 13en November 1616 tot Nijmeegsch burger aangenomen werd, met zijn elf kinderen, en wiens tweede zoon Hendrik heette. Zoo laat het zich verklaren, dat zijn naam niet aangetroffen wordt in de Nijmeegsche doopregisters, die met het jaar 1608 aanvangen.

Tusschen 1631 en 1654 komt onze Hendrick Heuck meermalen voor in de raadssignaten: bij de boedelscheiding van zijn oom Johan; als curator van een krankzinnige nicht, weduwe van den stadsrentmeester Baccart; in een eisch om schadevergoeding tegen een schipper, wegens een partij verongelukte Spaansche zeep; in een quaestie van betwist recht van weg; als schuldeischer van de stad voor een bedrag van *f* 147 aan levensmiddelen, uitgereikt aan de bewoners van het naburige Oosterhout,

bij gelegenheid van een dijkbreuk. In 1649 bezat Heuck een huis aan de Kannenmarkt, welks huurwaarde was aangeslagen op 100 gl., en dat dus een kapitaal huis moet geweest zijn, vermoedelijk de tegenwoordige Maas en Waalsche Bank. Van luitenant der hopmanschap van de Markt, waarin zijn huis stond, werd hij in 1654 bevorderd tot hopman. In 1656 kreeg hij verlof een tuintje te mogen aanleggen en met boomen beplanten, aan den voet van den stadswal, van de Mezekouw tot aan de St. Joris-trappen, en in 1661 won hij een verzilverden degen, bij het prijsschieten der doelisten op den Mariënburg. Dat hij een ervaren schutter was, toont overigens de schuttershoorn, bewaard in het Nijmeegsche Gemeente-Museüm. Van de acht zilveren daaraan hangende plaatjes met de namen der koningen, zijn er drie die Hendrick Heuck als zoodanig vermelden, in de jaren 1636, 1643 en 1668. Het conterfeitsel, waarvan van der Aa gewaagt, werd misschien tijdens een dier koningschappen vervaardigd. De krans toch, die daar Heucks gelaat omgeeft, met zijn combinatie van krijgs- en Bacchanalische emblemen, roept weelderige drinkgelagen van feestvierende schutters voor den geest, »hun troniën gloeiende van den Rinschen wijn."

Welk bedrijf Heuck uitoefende in al die jaren, is niet te vinden. Alleen blijkt het, dat hij op den 6en Januari 1638 verkozen werd tot meester van het schippersgild. Op eens, als Minerva uit het hoofd van Jupiter, springt de gierbrug vaardig, volledig en reeds in het bezit van haar naam, uit zijn brein te voorschijn. Wij vernemen niets van proefnemingen. Op den 28en Februari 1657 deden eenige heeren gecommitteerden uit den raad rapport, dat zij in conferentie geweest waren met den hopman Heuck, »over het leggen en de gebruycken van een gierbrugge over de Waell." Hun rapport was gunstig, weshalve zij geautoriseerd werden, »om het-selve werck finalick te sluyten," en een accoord te maken met den uitvinder, aan wien de exploitatie er van werd verpacht. Het tot dien tijd toe gebruikte veer was a° 1656 verpacht geweest voor 1643 gl.; Heuck kreeg de pacht uit de hand voor 1600 gl. Geen spoor van eenige belooning voor de uitvinding leveren onze bescheiden, evenmin nam Heuck een octrooi daarvoor.

Den 30 April 1657 lag de brug reeds, en toen de winter naderde, werd den 21 October een commissie uit den raad benoemd, teneinde een geschikte plaats te zoeken, om bij ijsgang de brug met de ponten te bergen. Deze werd gevonden tusschen den havenmuur en den St. Huberts-toren, en 190 gl. werden betaald om deze plaats bij aanbesteding te »verdypen."

De vroegere veerponten en -schuiten plachten af te varen van den voet van den Lindenberg, nabij het Oosteinde van de stad, opdat de vaartuigen, door den stroom afgedreven, niet al te ver beneden Lent zouden aanlanden. Bij de gierbrug, die geankerd lag, bestond daarvoor geen

gevaar, weshalve zij verder stroomaf gelegd werd, ter plaatse, waar zij thans nog altijd afvaart. Dit punt was verkieslijker, omdat het zich meer in de nabijheid bevond van de woonplaatsen der brouwers en andere kooplieden, op de Lagemarkt en in de omliggende straten gevestigd. Misschien deed de gierbrug aanvankelijk den overtocht niet zoo periodiek en geregeld als tegenwoordig, althans de raad bepaalde, 4 Juni 1657, dat er »tot gerieff van den reysende man, ende tot bevordering van de commercie ende coopmanschap", in het veer steeds een schuit gereed moest liggen. Ook kreeg Heuck een klokje van de stad te leen, dat vroeger op de St. Stephenspoort had gehangen, waarmede het vertrek van de brug door luiden zou aangekondigd worden.

De veerlieden van het oude zeil- en roeiveer waren nu hun broodwinning kwijt, want alleen Heuck, als pachter, had het recht passagiers over te zetten, maar het vaderlijk bestuur trok zich hunner aan, en bepaalde, in 1657, weer in 1662 en nogmaals zelfs in 1667, op voorstel van Heuck, dat zij bij het verlaten van hun betrekking, die een stadsaanstelling was, hun tractement van 40 gl. 's jaars zouden blijven genieten, totdat zij een anderen dienst konden vinden. Maar daarvoor moesten zij dan ook zorgen, dat »in alle voorkomende nooden zooveel doenlijk" was, »de gierbrug tot gerief van passanten bruikbaar gehouden werd", alsmede hopman Heuck en diens lasthebbenden in alles gehoorzamen, met de bedreiging van ontslag, in geval van onwilligheid.

Den 1en Februari 1659 werd de gierbrug voor het eerst publiek verpacht, en weder werd Heuck de pachter; ditmaal voor zes jaren, tegen *f* 2500 's jaars. Het veergeld bedroeg toen 4 d. per persoon; 1 st. voor een ton bier; 4 d. voor een ledige ton, en een halve stuiver voor een zak koren. Meer wordt niet opgegeven, maar dat Heuck vaak moeite had te krijgen wat hem toekwam, blijkt uit tal van gevalletjes, waarbij de hulp van den raad werd ingeroepen. Om daaraan een eind te maken, bepaalden de heeren, dat hij het veergeld voortaan altijd contant moest eischen, onwilligen mocht hij aanhouden, tot zij betaalden. Gaf hij krediet, dan verloor hij zijn aanspraak.

In 1660 beval de raad, dat de brug, wanneer er menschen, karren, paarden of andere beesten op waren, aan beide zijden met boomen en kettingen zou gesloten worden, teneinde ongelukken te voorkomen. De vaste brug aan de Lentsche zijde, moest voorzien worden met zwalpen; bij ongelukken zou Heuck aansprakelijk zijn voor de schade. Vreemd klinkt dit gebod op het eerste gezicht; men zou verwachten, dat die voorzorgen van den beginne af genomen waren. Maar men bedenke, dat veerponten ook thans nog dikwijls aan alle zijden open zijn, en uit de veerpont had de gierpont zich ontwikkeld. Jaren na het beleg der stad door de Franschen in 1672, toen de brug vernield werd, bleef het Lentsche vak nog zonder schuttingen. De Engelsche ambassadeur Temple

beschrijft den angst, dien hij daar uitstond, toen hij in 1676 het Vredecongres kwam bijwonen en met zijn twee carossen met zes paarden, een voertuig met koffers, benevens acht rijpaarden, zich moest wagen op die »brugge, omtrent 200 schreden lang, van planken die slegt onderhouden werden, sijnde vele los en schuddende, hebbende geen schuttinge ter zijden." En toen van uit de stad de eereschoten begonnen te donderen, werden zijn paarden »zo breideloos, door dat geluit en 't geraas der planken, dat het scheen dat zij mij eer in de rivier, als op de gierbrugge wilden brengen." Met de gierbrug was Z. Exc. overigens zeer ingenomen: hij vond het »een bijzondere uitvindinge en zo gemakkelijk, dat ik verwondert ben, dat ik dezelve nooit in andere plaatsen in 't werk heb zien stellen."

Zooals boven is opgemerkt, ontving Heuck van de stad Nijmegen hoegenaamd geen belooning voor zijn uitvinding, en er is geen spoor te vinden, dat hij een poging deed om die te verkrijgen. Daarvoor wendde hij zich hooger. In 1661 deed hij een voorstel aan den Raad van State, om op kosten van het Land een gierbrug te leggen bij Wezel. Bij die gelegenheid verzocht hij, voor de uitvinding van de gierbrug te Nijmegen, »die tevens tot dienst van het Land gehouden" werd, een jaarwedde van 1000 gl. Den stedelijken raad vroeg hij dit request te steunen, waarbij hij beloofde gedurende zijn pachtjaren met 500 gl. tevreden te zullen zijn, en de overige 500 gl., of zooveel meer als het Land geneigd zou zijn hem toe te staan, ten bate van de Stad te laten komen. De raad ging in op dit hoogst aannemelijk voorstel, doch bedong er bij, dat indien Heuck minder dan 1000 gl. mocht krijgen, hij in dat geval toch met de stad zou moeten deelen. Bij den raad van State schijnt het verzoek geen ingang gevonden te hebben.

Met Paschen 1665 kwam Heucks pacht ten einde, en daarmede zijn verband met de gierbrug. Uit dankbaarheid werd hem vergund, levenslang met zijn familie »voor de inventie van de gierbrugge, vrij en exempt van veergelt te zijn." De brug werd nu publiek verpacht, en ging over, voor een termijn van acht jaren, in handen van kaptn. Van Erp en Jacob de Witt, tegen een pachtpenning van 5000 gl. 's jaars.

In 1660 deed Heuck een vergeefsche poging om een nieuwe betrekking te zijnen behoeve te doen scheppen, die van vierde tolbediende aan de Nijmeegsche Tolkamer. De raad verstond, dat men met drie kon blijven volstaan. Van 1665—1669 was hij stads rentmeester, doch schijnt middelerwijl zijn vrije uren aan de verbetering eener toen betrekkelijk nieuwe industrie te hebben gewijd. In 1658 hadden Jacob Uwens, M. D. en Johan van Zellar levenslang octrooi ontvangen voor het oprichten en uitoefenen eener glasblazerij, waartoe hun het oude St. Jacobsgasthuis of Pesthuis, in de Hezelstraat (thans de Gouden Leeuw), met een aangrenzend huis en tuintje was afgestaan, met verlof om hun oven in de voor-

malige kapel te stellen. Die tak van nijverheid was nieuw in deze stad en de raad meende, dat zij den Nijmegenaars belangstelling zou inboezemen. De bepaling werd derhalve gemaakt, dat een bus in de fabriek moest opgehangen worden, en dat »hetgeen door yemant, ut curieusheyt in de glasblazerije komende, daarin mocht gesteecken werden," tot voordeel van het Gasthuis komen zou. Bleef de opbrengst onder 50 gl., dan moesten de fabrikanten het tot die som bijpassen. Reeds in 1665 was deze onderneming overgegaan in handen van Johan van Barmont en consorten. Dezen liquideerden in 1670 en bij die gelegenheid leeren wij de namen der consorten kennen; het waren mannen van beteekenis: Theodorus Cranen, hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan de Nijmeegsche Illustre school, Dr. Engelbert Beeckman, schepen en lid van den raad, hopman Hendrick Heuck en een zekere Jean la Cam.

Laatsgenoemde, die beweerde het geheim ontdekt te hebben, om »crystal de montaigne" te vervaardigen, was vroeger in Utrecht werkzaam geweest. Hij had van de Stichtsche Vroedschap de beschikking van het oude kapelletje van het St. Agnietenklooster, met de aangrenzende vertrekken, kelders, enz. ontvangen, teneinde daar »allerhande cierlijcke ende constige wercken te gieten ende formeren, dienende tot ornament in een cabinet ende andere veelvoudige gebruycken." Maar deze uitvinding schijnt geen vruchten gedragen te hebben en ook het Nijmeegsche consortium liep teniet. Den 23 Jan. 1670 besloot de raad op verzoek der geassocieerden, dat, »de brandende oven van cristall" niet meer gestookt zou worden, niettegenstaanden »de potten die er nog vol op stonden". La Cam kreeg verlof »de kunst van kristalblazen" verder op eigen kosten uit te oefenen. De »instrumenten, drogues, materialen en potten" mocht hij voor de helft van den kostprijs à contant overnemen. Dat deed hij niet, waarop de oven werd afgebroken. De boedelinventaris dezer onderneming moet nog in wezen zijn, en zich bevinden in het Notarieel Archief te 's Gravenhage. Tot mijn leedwezen is het mij niet mogen gelukken inzage van dat document te verkrijgen. Naar mij werd medegedeeld, bevat het een lijst der werktuigen om bij het glasblazen te gebruiken »glaswerck, gemaecte (geboetseerde) fruyten, om glas af te maeken, enz."

Heuck schijnt een verdere ontwikkeling van zijn kennis op dit gebied in petto gehouden te hebben. Den 7en Mei 1670 kreeg hij een *fiat ut petitur* op een request aan de Landschap, waarbij hij verzocht begunstigd te worden met een octrooi voor twintig jaren in de Vereenigde Provinciën, om »sijne nieuwe inventie van 't maken ende artificieuselijck wercken van crystall de Montagne," te exploiteeren, alsmede om die voorwerpen te mogen venten en verkoopen. Kwam deze onderneming ooit tot stand? Wij weten het niet; doch zoo ja, dan had zij een kortstondig bestaan. Twee jaren later brak het noodlottige jaar 1672 aan. Bij den aanmarsch der Fransche troepen op Nijmegen, volgde Heuck het slechte

voorbeeld van zoovele zijner stadgenooten, waaronder drie der vier predikanten en nam de vlucht. Waar hij heentrok, is niet bekend; wellicht naar 's-Gravenhage, waar hij althans in lateren tijd een huis bezat. Den 10^en^ Juni werd hij vervallen verklaard van zijn rang als hopman en gecasseerd.

Hoewel hij dus het krijgsgewoel door een overhaaste vlucht ontweken was, schijnt zijn geest zich toch in dien tijd op martiaal gebied bezig gehouden te hebben. Den 26 Maart 1675 verzocht hij van de Landschap, bij request, waarin hij zich betitelt: »inventeur van de gierbrugge tot Nijmegen", provinciaal octrooi en attache van een octrooi, hem verleend door de heeren H. M. M. De uitvinding bestond in »een soort van bagagiekarren, voerende twee stukken geschuts, nevens al 't geene tot de artillerie specteert; en dan nog zeker affuit met twee wielen, waarop drie stukken kanon en een borstweer, schootvrij voor musket en karabijn, ieder door één paard in bequame wegen facyl te trecken."

De Landschap committeerde uit elk kwartier twee leden, om deze uitvinding te onderzoeken. Wat die commissie verrichtte en welk advies zij uitbracht, is onbekend. Of Heuck het octrooi verkreeg, is ons evenmin overgeleverd.

In het volgende jaar was Heuck weder in zijn vaderstad terug, en wenschte de door den oorlog en de daarop gevolgde occupatie der stad te niet gegane onderneming der glasblazerij weder op te vatten. Daartoe verzocht hij den 21^en^ Januari 1676 de toestemming van den raad, »omt chrystall- of glashuys weer aen te vangen." Men verwees hem naar de provisoren van het Armen Gasthuis, in wier beheer het gebouw was overgegaan; doch zijn verzoek om accijns- en wachtvrijheid voor hemzelven en »compagnie vant selve huys", werd alvast afgeslagen. Van de glasblazerij schijnt niets gekomen te zijn. Hij kocht toen een huis in de Nieuwstraat, aan de Westzijde bovenaan, dat de Stad vroeger aan den Syndicus ter bewoning placht af te staan, maar dat toen in een gedelabreerden toestand verkeerde, blijkens den volgenden post in het Timmermansrekenboek, dd. 12 Aug. 1676: »Uyt de Latijnsche School gelevert aen den hopman Heuck, volgens resolutie, 34 glasramen ende 7 deuren, soo gecommen waren uyt thuys in de Nieustraet, daer mijn hr. Breul gewoont heeft, en bij mijn heer Heuck van de Stadt aengekocht is."

Heucks levensdraad was nu ook weldra afgesponnen. Op den 5^en^ Dec. 1677 werd de procureur Johan Roukens geautoriseerd, om van wegen de stad »de nalatenschap van den hopman Heuck zaliger te bespreken," voor wat hij, bij slot van rekening, nog schuldig bleef, wegens het huis in de Nieuwstraat. Ook andere schuldeischers kwamen opdagen, o. a. zekere Abraham Hartman, die eenige goederen van Heuck »over jaar en dag in verwin" had bezeten, welke hij nu wenschte te verkoopen, terwijl hij tevens voor een verschuldigde som van 7000 gl. beslag legde op twee

huizen van Heuck aan de Varkensmarkt, de tegenwoordige Houtmarkt. De boedel werd door de erfgenamen aanvaard onder benefice van inventaris. Het moet een hopeloos verwarde aangelegenheid geweest zijn, zoodat een der curatoren den 10 Mei 1685 bedankte, er zich verder mede in te laten. Johan Roukens, notaris en procureur, werd toen aangesteld, om de zaken verder te regelen en, zoover dit mogelijk was, de schuldeischers af te betalen.

Was het dankbaarheid voor Heucks uitvinding van de gierbrug, die de stedelijke regeering er toe noopte, hem een welverdiende vernedering *bij zijn leven* te besparen? Of wel was het de vrees, de Franschen te beleedigen, *) indien men aan den laf hartigen hopman, die niet tegen hen had willen strijden, een onteerende straf voltrok? Zeker is het, dat eerst na Heucks overlijden, en toen de Fransche heeren, die het Vredecongres hadden bijgewoond, vertrokken waren, het smadend besluit genomen werd, om zijn naam uit het Stadhuis te verwijderen. Gedurende zijn rentmeesterschap was er een nieuwe vloer in de vestibule van het Raadhuis gelegd, waarin Heuck, als rentmeester in der tijd, volgens toenmalig gebruik, zijn naam had mogen doen zetten. Deze moest nu verwijderd worden en dientengevolge leest men in het Metselaars' rekenboek, onder 23 Maart 1678: »In de kerck twee steenen uyt de vloer gebroken, ende dat gat met andere steen toegestopt, ende dese 2 steenen gekant ende opt Raathuys in de Voorzaal geleyt, in plaetse van de uytgehouwen naam van Rentmr. Hendrick Heuck." Zou het nu niet op den weg van den tegenwoordigen gemeenteraad liggen, 's mans zwakheid te vergeten, en den uitvinder van de nuttige gierbrug een eerherstelling te verleenen, door zijn naam aan een der nieuwe straten te geven?

Als erfgenamen van Heuck worden genoemd, de volgende spruiten uit zijn echtverbintenis met Catharina Brouwers: Susanna, gehuwd met Johan Pallade; Maria en Eva. Overleden waren een dochter Geertruid, die gehuwd was geweest met Arnold Crijnen, en een zoon Joachim, weduwnaar van Susanna Hackert of Hackaert. Al deze kinderen waren geboren tusschen 1632 en 1669.

Na hetgeen boven werd medegedeeld, kan er wel geen redelijke twijfel bestaan, dat Heucks eenige aanspraak op de herinnering van het nageslacht bestaat in zijn uitvinding van de gierbrug. Dat was inderdaad een gelukkige vinding, en waaraan men sedert slechts weinig heeft kunnen verbeteren. Het is gezegd, dat om een uitvinding te doen gelukken, drie

*) Hoe ver een eerbare raad in dit opzicht gaan kon, bewijst het feit, dat men bij het bezoek van Napoleon in 1811, het opschrift

HIC STETIT, HIC FRENDENS AQUILAS, HIC LUMINE TORVO,
CLAUDIUS ULTRICES VIDIT ADESSE MANUS

van het Hof deed wegnemen, uit vrees dat de Keizer daarin een beleedigende toespeling zou zien. Zijn regimenten droegen immers ook *aquilas*.

factoren moeten samenkomen: de scherpzinnigheid om haar te bedenken en de technische bekwaamheid om haar te verwezenlijken. Daarbij komt een derde, niet minder noodzakelijke vereischte, de behoefte, die de maatschappij gevoelt aan het voortbrengsel. Ontbreekt deze, dan kan de uitvinding wel geboren worden, doch zij heeft geen levensvatbaarheid. In Heucks geval, sprong de behoefte aan een verbeterden overtocht in het oog. Aan het door hem uitgedachte systeem heeft men sedert slechts weinig kunnen verbeteren. Zijn brug gierde aan een kabel rustende op eenige schuitjes, hoeveel is niet bekend. Op Hendrik Veltman's schilderij van 1669, op het Raadhuis te Nijmegen, dat deze stad in vogelvlucht te aanschouwen geeft, ziet men er drie. Tot 1873 gierde de brug aan een ketting rustende op zeven bochtaken. In plaats daarvan kwam toen een onder water gespannen dwarskabel, waarmede de brug door middel van een toom verbonden werd, en zoo is het gebleven tot op den huidigen dag. Maar tal van gierbruggen over de geheele wereld, hebben het systeem van Heuck onveranderd behouden. In Siberie b.v. vaart er een over een arm van de Jenissei, die daar 900 M. breed is; zij giert op niet minder dan dertien schuiten, en bestaat overigens, evenals onze »Zeldenrust", uit twee samengekoppelde vaartuigen met een planken vloer overdekt.

Onze Dienstboden uit het Verleden.

In het *Handelsblad* werd niet lang geleden de veelbesproken dienstboden-kwestie weder eens geventileerd, en om te toonen, dat het vroeger al niet veel beter was dan thans, werden er aanhalingen gemaakt uit het werkje van den Utrechtschen schoolmeester Simon de Vries: »Seven Duyvelen regeerende ende vervoerende de Hedendaegsche Dienstmaegden", 1650. Wat daaruit werd aangehaald, was hoofdzakelijk ontleend aan het hoofdstuk »de Hovaerdige Duyvel". Dat is dan ook de duivel, die het meest in het oog valt, die »oude slanghe", die zijn bekoring nog niet verloren heeft. Vreemd en onverklaarbaar blijft het mij slechts, dat er nog zoovelen zijn, die gelooven, dat dit eenmaal anders was, dat het »ewig Weibliche" zich ooit zou hebben kunnen verloochenen. Het is mijn vaste overtuiging, dat die kameniers en kamerkatjes van Penelope, die zoo aardig waren met de vrijers van mevrouw, en zoo brutaal tegen mijnheer, toen deze incognito optrad, evenzeer als de »morssebels" van mr. de Vries, te voorschijn kwamen »als juffers, ghestrickt, gequickt en opgepronckt als kermispoppen".

Dat voorbeeld is oud genoeg, en toch hebben er te allen tijde menschen geleefd, die meenden, dat het vroeger beter was, dat er een tijd zou bestaan hebben, waarin de dienstboden toonbeelden van alle deugden waren en de vrouwelijke ijdelheid heelemaal niet kenden. Schreef niet Dr. Pieter Bernagie in 1684:

»Ik bid je, let eens op de meiden! Zoudt gij ze kunnen onderscheiden Van burgerdochters? Draagen zij niet van fijn goud, zoowel als wij, De strikken om het hoofd, en ringen, En kettingen en alle dingen? Zelfs groentjes, die eerst voor een jaar Uit Mofland kwamen en toen maar Een schraal groen rokje hadden, draagen Nou witte kapers alle daagen." — Moeder had nog eenvoudiger tijden gekend: »Ik ben ook jong geweest," zegt zij tot haar dochter, »maar zuinig, en zó niet toegedost." Waarop Johanna: »Mama, voor deze was de wereld heel anders; nu gaat

elck een gepareld, gediamant, gesteent, gestrict; Toen ging men zedig opgeschickt."

In datzelfde jaar geeft ons Asselijn in de *Echtscheiding van Jan Klaasz en Saartje Jans* het volgende type van de Amsterdamsche dienstmaagd:

> 't Gaat met de dienstmeisjes noch al erger en vry bet.
> 't Is schande zo als er hedendaags oppronken, palleren en kleeden.
> Ik weet dat er zijn die veertien, ja vijftien gulden voor twee paar akers aan een neusdoek durven besteeden;
> Een zijd jak is nou al te gemien, 't moet nou al gesamaard weezen, wie dat men maar ziet;
> En komje op de Heere- of op de Keizers-graft, wel je kend de juffrouwen langer onder de dienstmeiden niet!
> Een kaaper is niet genoeg, daar moet noch een floerze over heen, en 'en gouwe naald in 't hooft, strikken aan d'ooren, met fijne stienen.
> Kan dat altemaal van de huur komen? dat makenze my niet wijs.
> De wrong moet tout à la mode weezen, losse scheelen aan 't hoofd, en hier en daar met krulletjes; en dan hebbenze pas
> Twie hemden in de weereld, dat is ien aan het lijf, en 't ander gedurig in de was,
> Daarze dan zo een maand of zes weeken mee loopen.

Niet anders is het oordeel in de »cène van het vrouwe-parlement, in het Amsterdamsche kluchtspel *de Goevrouw* van Albert Magnus, 1686. Daarin verkondigt Engeltje: »Mij dunkt, dat op de kleeren ook een reglement behoorde te zijn. 't Is schande zoo slordig, als men met de kleeding gaat, men kan geen staaten onderscheiden. Let eens op luyden van middelen, van afkomst: wat dragen ze, dat niet voort word gedaan door burgersvrouwen en dochters? En wat die weer, dat niet gevolgd wordt van meiden." En in het *Kraambed van Zaartje Jans*, 1683 moraliseert Jan Klaas: »Ook is dit alleen de reden, dat er soo veel raaken uit 'er fatsoen. Dat de onvermogene die wel vermogene alle dingen willen nadoen. En dat kan immer geen duer hebben, die moeten 'er selfs konsumeren." Toen, even als nu, waren de meiden dus ook niet de eenige zondaressen. Menschen zijn menschen, en er wordt gezondigd *intra et extra*.

Zooals de ijdelheid, zoo zullen ook wel alle gebreken, die elk geslacht op zijn beurt nieuwerwetsch noemt, in den allerbesten, ouden tijd bestaan hebben, en geen klappen konden dat verhinderen. Toch werd dit heilmiddel oudtijds ruimschoots aangewend. Daar bestond echter het gevaar van represailles. Reeds Dante schildert in den 30sten zang van den *Inferno* een heftigen strijd tusschen meester en knecht, waarbij zelfs de eigen woorden der kijvenden worden medegedeeld. Een dergelijke scène woonde Erasmus bij, in Parijs, tusschen zijn huisjuffrouw en haar gedienstige, welk tafereeltje hij met groote *gusto* aan een vriend in Nederland overbriefde. Er was 's morgens een bloedige kloppartij geweest, die zich 's middags herhaalde. »Ik wilde," klaagt de hospita, »haar terecht zetten -

(zij meende: ik wilde haar de kracht mijner vuisten doen gevoelen, toen zij in een oogwenk mij de muts van het hoofd rukte. En toen smeet de helleveeg mij de muts in het gelaat, en toen, toen trok zij mij hier, en hier, en hier, de haren uit, ziet."

Ook hier te lande mocht men zijn woorden klem bijzetten, met handen en voeten. In Bredero's »Spaansche Brabander", 1618, tracht Robbeknol de knecht, die te laat thuis komt, zijn meester te verbidden met de woorden: »Och, heer, *wilt mij niet slaan.* Want ick hebbe u gewacht al over de twee uren." Zoo leest men in het Journaal van Huygens, op 7 Maart 1693, dat de beroemde staatsman Koenraad van Beuningen zijn knecht eens met een rotting »lustigh afgesmeert" hebbende, den jammerende bediende troostte met de opmerking, dat hij (Beuningen) in zijn jeugd ook wel slagen gehad had, hoewel hij een heer, terwijl het slachtoffer maar een knecht was. Men mocht het *argumentum baculinum* gebruiken, wanneer de boden, naar het oordeel van den heer of vrouw, een pak verdienden. Dat veroorloofden de keuren, maar het moest dan ook werkelijk verdiend zijn, anders was de executie strafbaar, en werd zelfs zwaar gestraft. Zoo werd de brouwer Engel van Kessel, die zijn meid hier ter stede, in 1583 »onverschulterwies seer geslaghen had", door den raad in 20 daalders beboet. Goedkooper kwam Frans van de Poll er af, die, in 1605, een »medeken" bij hem in dienst geslagen en belasterd, waarschijnlijk voor leelijke dingen uitgemaakt had. Hij kwam vrij met twee daalders boete en retractie van den laster. Verder dan het slaan van dienstboden, gaat een keur van Delft, uit de tweede helft der 16de eeuw. Kwam het daar voor, dat een »rybaudt off pijnre", anders gezegd een lastdrager, »die om een berrye draget, enen guden knape versprake" (een goedgeboren man met woorden beleedigde), »hij mach hem metter vuyst slaen, sonder boeten." — Groote woorden, die men tegen zijn naasten niet mocht zeggen, kon men ongestraft zijn bedienden toevoegen. Het was bij onzer stads keuren veroorloofd: »Wie den anderen loeghent (liegen heet) of dorperlic (onbeschoft) spreekt," verbeurde 10 schilden (7 gl. 50); »mer heren ende vrouwen mit oeren gesinde (bedienden) en brocken niet" (betalen geen boete). Zeer streng daarentegen was de straf, welke den dienstbare trof, die zijn opinie tegen zijn meester wat al te vrij uitsprak. Bij raadsbesl. van 25 Aug. 1756, werd een »lijfknecht die zijn meester met woorden geïnjurieerd had", veroordeeld in het openbaar oprecht berouw en leedwezen over zijn gedrag te betuigen en om vergiffenis te smeeken, 14 dagen op water en brood gevangen te zitten en mocht jaar en dag in Stad en schependom zich niet verhuren, noch eenigen dienst bekleeden. Het loon, dat hij verdiend had, was verbeurd en na aftrek der kosten zijner detentie vervallen ½ aan de diaconie ½ aan de huisarmen, met strenge waarschuwing om zich in het vervolg »buiten opspraak te houden", op poene van nadere dispositie. Dit alles

wegens »het contravenieren van het respect ende gehoorzaamheid welke een iegelijk dienstbode aan zijn heer off vrouwe uit natuurlijke verpligting en kragt der wetten altoos verschuldigt." Desgelijks werd 26 Juni 1737 een knecht, die dronken thuis kwam en in zijn dienst diverse »excessen beging", voor altijd uit de stad gebannen.

Wie daarentegen met eerbied behandeld werden, althans na hun dood, dat waren de bedienden van predikanten. *Gens de roi ne sont pas des marouffles*, 't is Molière, meen ik, die het zegt (Prinsen paarden zijn geen beesten.) In de 17de eeuw hadden de predikanten ten onzent een gansch eminente positie, die zelfs op hun dienstbodenpersoneel zijn weerschijn afwierp. Aangaande deze werd bij raadsbesluit van 19 Sept. 1699 vastgesteld, »dat de domestiquen van een predikant, comende te overlijden", dezelfde vrijheden van kerkrechten zouden genieten als de Weleerwaarde heeren zelve, namelijk klokkenluiden, het spreiden van het lijkkleed en het dragen van de baar. Deze bepalingen vereischen eenige toelichting. Voor het luiden van de klok, een kwartier lang, betaalde men 1 gl. 10 st. aan de kerk en 1 gl. 18 st. aan de bierkruiers, die met het luiden belast waren. Het spreiden van het kleed doelt op een mode van dien tijd, om het zwart lakensche of fluweelen kleed, dat over de kist gelegen had, nog eenigen tijd, uiterlijk zes weken, over het gesloten graf op de lijkbaar uitgespreid te laten liggen. Daarvoor betaalde men vier goudgl. (5 gl. 12 st.) aan de kerk en de halve waarde van het kleed aan de armen. De vrijheid van het dragen van de baar bracht mede, dat het lijk naar de kerk of het kerkhof gedragen mocht worden, door buren, vrienden of verwanten, zonder dat men de bierkruiers, die de officieele lijkdragers waren, daarvoor behoefde te betalen, zooals dat bij begrafenissen van gewone stervelingen het geval was.

Den 3 Oct. 1649 werd in den raad gelezen en gearreteerd, »seeckere geconcipieerde ordonnantie, opt huyren ende affvhaeren van de maechden, mettet geene daervan dependeert." Dat stuk is verloren gegaan, jammer genoeg, want hoe ouder dergelijke documenten zijn, hoe meer zij ons inlichten over toestanden, gansch verschillend van de onze. Waarschijnlijk zouden wij in die ordonnantie menige curieuse bijzonderheid aangetroffen hebben omtrent de verhouding van meesters en dienstboden. Het onderwerp kwam later meermalen ter sprake in den raad. Den 3den Febr. 1657 werden drie raadsvrienden geautoriseerd, om het statuut »opt huyren van de knechten ende maechden bij eerste gelegenheyt te revideren ende in eenige poincten, ist noodich, te redresseren." Doch ziet, het oude reglement was zoo goed, dat de heeren geen kans zagen, er iets aan te verbeteren; het werd »gelaeten in staet ende esse, gelijck het leyt." Tien jaren later werd evenwel een verandering noodig geacht: het meidendom was er niet beter op geworden onder den invloed van de algemeene weelde, die in onze toenmalige Gouden Eeuw heerschte. De twee burge-

meesters werden met een raadslid gecommitteerd, om een concept-reglement op te stellen, ten einde »de exorbitante veyle ende ontijdige verlatinge van haeren dienstboden" tegen te gaan. Drie jaren lang blokten de heeren, om dezen huiselijken steen des aanstoots te verwijderen. Toen brachten zij voort, onder datum 6 Aug. 1671, het reglement, waarvan de quintessence hier volgt:

»Borgermeesteren, schepenen en raedt deeser stadt bevindende dat dagelijx groote ongeregeltheyt gepleegt wort, soo bij diegeene die dienstboden, dienaers ofte maegden, ende minnemoers (minnen) behulpigh zijn ofte de handt bieden int verhuyren, die men gemeenlijk vermeysters (mieden = huren) ofte besteedsters noemt, als meede bij die dienstboden selfs," enz. ordonneren en statueren bij desen;

1. Besteedsters moeten inlichtingen inwinnen omtrent het gedrag in den laatsten dienst, van degenen, die zij aanbieden, in het bijzonder, of zij hun tijd aldaar uitgediend hebben.

2. Doet de besteedster dat niet, dan verbeurt zij 6 goudgl. (à 28 st.).

3. Zij verbeurt dezelfde boete, indien zij dienstboden raadt, hun dienst te verlaten of ze bij zich in huis opneemt.

4. Alle dienstboden zullen in den nieuwen dienst treden met 3 Mei of 3 November, op boete van 12 st. daags voor elken dag later, op het bedongen loon te korten.

5. Degenen, bij wie zij in dienst waren, zullen hun toelaten binnen die dagen te vertrekken, op pene van dezelfde boete.

6. Hebben zij zich verhuurd, met of zonder godspenning, dan zijn zij gehouden in dien dienst te gaan, op straffe van binnen jaar en dag (= een jaar en zes weken) in Stad en schependom niet te mogen dienen, en daarenboven »arbitralijck gecorrigeert" te worden.

7. Zonder wettige reden mogen zij een dienst niet verlaten, vóór den bedongen tijd. Zij zullen hun meesters, vrouwen en de verdere familie met eerbied en gehoorzaamheid behandelen, en zich »in stilligheyt, eerbaerheyt ende matigheyt" zóó gedragen, dat hun heer en vrouw »in haeren handel en wandel een groot genoegen comen te nemen; op pene van geen loon te ontvangen en jaar en dag in Stad en schependom niet te mogen dienen.

8. Is een meester of vrouw misnoegd over het gedrag van knecht, meid of min, dan mag hij of zij onmiddellijk de huur opzeggen en de dienstbode wegzenden, mits betalende het halve kwartaal; zonder gehouden te zijn, reden te geven, en de aldus »gecasseerde" zal onmiddellijk moeten vertrekken.

9. Bedienden, die in een dienst zijnde, zich verbinden daar langer te blijven, zijn verplicht hun woord te houden, op verbeurte van de helft van het reeds verdiende loon.

10. Willen dienstboden, »door weerspannigheid, baldadigheid of on-

trouw," een dienst buitentijds verlaten, dan kunnen de meesters eischen, dat zij den bedongen tijd uitdienen, op straf van verbeurte van het loon en in Stad en schependom niet meer te mogen dienen.

11. Verlaat een dienstbode een dienst heimelijk, om zich buiten Stad en schependom te begeven, dan zal hij of zij, »als zijnde verdagt van groote ontrouw", bij klokkenslag worden ingedaagd, om binnen veertien dagen de reden te komen geven van zijn of haar vertrek.

12. Zij, die hun dienst op deze wijze verlaten, en zich in Stad of schependom ophouden, zullen van daar aanstonds hebben te vertrekken, op arbitrale correctie.

13. De meester of vrouw, die meent reden te hebben, een bediende buitentijds weg te zenden, zal, nadat de zaak gehoord en onderzocht is door den raad, slechts huur betalen voor den tijd, dat hij of zij gediend heeft.

14. Wordt er iets in huis vermist, dan hebben de meester en de vrouw, indien zij de dienstbode verdenken, het recht dier kist of kast te laten opensteken en onderzoeken.

15. Heeft een dienstbode zich aan meer dan een persoon verhuurd, dan zal zij moeten dienen bij dengene, met wien zij het eerste contract aanging.

(Curieus is omtrent dit punt een der oudste statuten van Arnhem. Dit bepaalde, dat een dienstbode, die, zich verhuurd hebbende, dit contract verbrak en zich aan een ander verhuurde, verplicht was in dienst te gaan bij den eersten, en daarenboven het loon te betalen van de gedienstige, die de tweede meester in haar plaats had moeten nemen.)

16. Niemand mag dienstboden in dienst nemen, zonder de zekerheid te hebben, dat zij in den vorigen dienst hun tijd uitgediend hebben, op een boete van 6 goudgl.

17. Dienstboden, die wenschen te vertrekken, moeten tien weken vóór het einde van den bedongen termijn den dienst opgeven. »Stilswijgende". boden zullen gehouden zijn, tegen het bepaalde loon, nog een half jaar te blijven dienen.

De tijden in aanmerking nemende, valt er op deze ordonnantie niet veel aan te merken. Zij bleef dan ook lang in zwang. Den 15den Aug. 1764 werd zij aangevuld met eenige bepalingen omtrent de besteedsters, die hier ook in het kort mogen volgen:

1. Niemand mag zich afgeven met het besteden van dienstboden, zonder aanstelling van den raad.

2. Uitgezonderd ouders, voogden, broeders, zusters, oomen, moeyen, broeders- en zusters-kinderen.

3. De besteder of besteedsters moet een »bordetje" vóór het huis hebben, met dit opschrift:

„*Hier woont een geadmitteerd Besteeder* (*of Besteedster*) *van Knegts*, *Koetsiers*, *Tuinluiden*, *Kameniers*, *dienstmaegden en Minnemoers*."

4. Zij mogen geen dienstboden in hun huis bijeenkomsten laten houden, noch minder aan dezelven koffiie, thee of andere dranken schenken, noch gedogen, dat aldaar drank gehaald of gedronken wordt, op pene van cassatie en bovendien arbitrale straffe.

5. Voor het overige hebben zij zich te houden aan de ordonnantie van 6 Sept. 1671.

Deze beide ordonnantiën bleven onveranderd in zwang tot het einde der 18de eeuw.

Langs de Waal in 1733.

In dien tijd, toen de ingezetenen dezer Stad nog binnen haar wallen woonden, deed elk rechtgeaard Nijmegenaar minstens eenmaal daags een wandelingetje langs de Waal. Met welgevallen wijdde hij dan zijn aandacht aan de scheepvaart, aan de vaartuigen, die voorbij gleden en aan die welke aan de kade lagen. De drukte en bedrijvigheid aan boord en op den wal verhoogden het genot van 's wandelaars *dolce far niente.* Ook de détails van het huiselijk leven dier menschelijke amphibieën, hadden hun bekoring voor den toeschouwer. Men zag de vreemdsoortige wasch, waarin roode baai een groote rol speelde, uithangen op de Drie Gebroeders; de pot koken op de Vrouw Gesina, het dek zwabberen op de Volharding, en het schippersgezin van de Jonge Jan, op het luik van het vooronder gezeten, onder plechtig stilzwijgen, koffie drinken uit een blinkend koperen keteltje in wit porceleinen kommetjes geschonken. Proppen boterham, die bedenkelijke gezwellen veroorzaakten in de roode wangen, werden daar met teugen van het geurige bruine vocht naar beneden gespoeld. De Hollandsche zindelijkheid der vaartuigen, met hun blinkend koper en schelle kleuren, vermillioen, grasgroen, hemelsblauw en zwavelgeel, maakten een prettigen indruk. Maar de Keulenaars bovenal boeiden de aandacht, met hun twee masten, hun dekhuisje of roefje, waar rood geverfde potjes geranium gloeiend afstaken tegen het helder witte gordijntje vóór de raampjes. Die schepen brachten met zich een geur van verre en romantische landen. Zij riepen den nog onvoltooiden Keulschen Dom voor den geest, met de kraan op den stompen toren, zooals wij dien kenden van de prent op Johan Maria Farina's Eau de Cologne kistjes. Zij tooverden ons den Drachenfels voor oogen, Andernach met zijn kraan, Maintz met zijn rooskleurige domkerk; den Muizentoren en de Loreley. Alles wel bekend, zoo niet van eigen aanschouwing, dan uit prenten, uit gravures met prachtige luchteffecten bij dag en bij nacht; ruïnes schel verlicht door een zonnestraal, uitkomend tegen dreigende donderwolken,

regenbogen, die zich spiegelden op den gladden Rijnstroom, en op den voorgrond, opgewonden Duitsche studenten, met den ransel op den rug en den arm om elkanders schouder geslagen.

Dat alles gaf een wandeling langs de Waal te aanschouwen, in die dagen vóór spoorwegen over haar »glazen rug" donderden, toen de rivierscheepvaart heel wat meer in te brengen had dan thans. En toch had die scheepvaart destijds reeds veel verloren van de belangrijkheid, die zij bezeten had, een goede honderd jaar te voren. Hoe het er aan de Waal toeging, in 1733 — het jaar waarin Arkstee's »Oude Hoofdstad der Batavieren" het licht zag — wordt ons als met een tooverlantaren voor oogen gebracht, in een document, waar men zoo iets minder zou zoeken, in de »Instructie en Reglement van den Kaaimeester", op den 20 Mei v. d. j. in den Raad beraamd. Men denke zich daarbij de kade veel smaller dan thans, de huizen kleiner en bijna alle gewit. Er liep oudtijds een geheimzinnige profetie onder het volk, dat, wanneer *alle* huizen aan de Waal wit zouden zijn er weder een slag op de Mookerheide zou geleverd worden. Dat gevaar is thans geweken, op het oogenblik is daar, geloof ik, geen enkel wit huis meer te zien.

De kade wemelde van turfdragers, ruwe schippersgasten en varensgezellen, brouwersknechts, die het beroemde Nijmeegsche molbier inscheepten, en daar tusschen door deftige kooplui en burgers, met driekante steken, korte broeken en lange pruiken, bij bewolkte lucht nog al geneigd een mantel om te slaan; aan lanterfantende, uitlandsche soldaten in kleurige uniformen, hier in garnizoen, geen gebrek.

Gaan wij nu met de »Instructie van den Kaaimeester", bij wijze van een Baedeker, in de hand, den Lindenberg af en de Veerpoort uit, dan zien wij daar rechts, niet de Stadsherberg, die wij ouderen van dagen daar gekend hebben, maar een der ronde hoektorens van den burchtmuur, de Stratenmakerstoren genaamd. In de Waal »zooveel mogelijk rechts", dus bij de uitwatering van het Meer, lagen de vuilnisschuiten, die het stratenvuil wegvoerden. Tegenover de poort werd de plaats opengehouden voor aankomende schepen. Een eindje verder, tegen over het Bezienders poortje, links af, was een trap, waaraan de turfschepen lagen, achter elkander geschaard, in rijen van drie diep, of »drie dik", zooals het reglement dit uitdrukt. Er werd toen nog betrekkelijk weinig steenkool gebrand, meer hout en turf. De Stad sloeg 's zomers duizenden tonnen turf in, die in het Glashuis (de Gouden Leeuw, Hezelstraat) bewaard werden. Zij werden verbruikt op het Stadhuis, op de talrijke burgerwachten en uitgedeeld aan de armen en andere rechthebbenden.

De volgende trap heette de Mosseltrap, daar moesten de vischsnikken en mosselschepen aanleggen, waarbij bepaald was, *à tout seigneur, tout honneur*, dat wanneer een vischsnik (dit was een vaartuig door een paard getrokken, in Friesland nog gebruikelijk) aankwam, het mosselschip, dat

bij de trap lag, de plaats moest ruimen. Mosselen worden tegenwoordig, naar het schijnt, nog door den kleinen man als avondeten gebruikt; haar verkoop behoort tot de werken der duisternis. Eerst nadat de gaslantaarns zijn ontstoken begint de mosselman zijn lied: »Mosseltjes zoet, versch en goed. Haal mosselen." Vroeger schijnen deze schelpdieren slechts door de allerarmsten genuttigd te zijn. Een raadsbesluit van 17 Aug. 1580, verbiedt den ingezetenen den soldaten »enige smeheworden, als mosseleters, bedelers" en dergelijke, na te roepen. Reeds in de 14e eeuw worden mossels en, nota bene, oesters als armeluiskost beschreven door den bedelmonnik in Chaucers *Canterbury Tales* (Sompnours Tale):

> For many a muscle and many an oistre,
> When other men han ben ful wel at ese,
> Hath been our food, our cloistre for to rese.

Het derde trapje, het kleine trapje genoemd, was uitsluitend gereserveerd voor den Rotterdamschen Beurtman, die daar elken morgen kwam aanleggen, vóór hij zijn reis aanvaardde. Daar gingen de passagiers aan boord. Geen ander schip mocht tegen hem aan liggen, want 's morgens, om 7 of 8 uur, naar gelang van het seizoen, moest de kaaimeester een kwartier lang het klokje op de Kraanpoort luiden, en wanneer hij daarmede gedaan had, beval hij den beurtschipper, onmiddellijk los te maken en stroomaf te zakken. — Vervolgens kwam men aan de groote ronde kraan; als een oud-krijger behangen met medailles, droeg zij in haar massieven muur de gedenksteenen, verhalende van hoog water en ijsgang, die zij onwrikbaar weerstaan had. Bij de kraan lagen steeds veel schepen, die geladen of gelost moesten worden, en daar stonden de »kraankinderen", de ruige apostels, die het wiel trapten, waarmede de lasten werden opgeheven.

Tusschen de kraan en het veer ziet men, op oude plattegronden der Stad, een inham; daar mochten geen schepen liggen. Die plaats werd opengehouden om paarden te wasschen en te drenken. Eerst bij besluit van 2 Dec. 1761, werd dat gedeelte van de kade opgemetseld en met zerken belegd. Dan kwam men aan het vak van de gierbrug en onmiddellijk daarachter, en vóór den bok of ijsbreker, lagen de kooloompjes en zoutschepen, de vaartuigen, die eetbare kool en zout aanbrachten. Een raadsbesluit van 16 October 1667 gelastte, dat schepen die met visch, uien, kool, wortelen, carotten, knollen en andere groenten aankwamen, terstond moesten laten omroepen, wat zij te koop hadden. Zij mochten niet verkoopen aan de voorkoopsters, alvorens zij hun waren gedurende twee dagen met open luiken aan de burgers aangeboden en verkocht hadden. Een gansch andere opvatting, dan de tegenwoordige groenten- en vruchtenveilingen; voor den stedeling echter wel zoo aangenaam.

Tegen den Waalwal aan waren ettelijke kalkkuilen, en ten behoeve der handelaars in kalk, moesten de »ponten" die kalk uit Luik brachten, een »Maaspont" lengte achter bovengenoemden bok liggen. 's Winters, bij ijsgang, werd de plaats achter den bok opengehouden voor de gierbrug. Dat was waarschijnlijk om havengelden uit te sparen, maar voorzichtig was het niet. Dit bleek in 1740, toen de Waal, na elf weken gezeten te hebben, op 10 Maart aan het kruien ging. De bok was spoedig vermorzeld door de onweerstaanbare ijsschotsen, waarop de gierbrug werd medegesleurd tot Oosterhout. Daar werd zij achter een krib geschoven, door de machtige schollen stukgeramd en zonk. Men had leergeld betaald, en liet de gierbrug van toen af liever in de haven overwinteren, wanneer er ijs van boven kwam.

Beneden de kalkponten was de legplaats der beurtschepen op 's-Hertogenbosch en Duisburg, alsmede van de kalkschepen, die daar moesten laden en lossen. Vervolgens kwam men aan de helling van Stigman's scheepstimmerwerf, die tot aan den muur van de haven (Waalpark) reikte. Op de drie marktdagen moest de rivier daarvóór vrij blijven, ten behoeve van de aken, die de boeren van boven en van beneden naar de markt brachten. Voor die marktschuiten moesten alle schepen, die daar lagen, plaats maken. — Vaartuigen, niet genoemd in bovenstaande instructie, mochten laden en lossen, waar zij plaats konden vinden, en in geval van dispuut, daar waar de kaaimeester hun aanwees.

Van het Bezienderspoortje tot aan de Grootestraat, moest de kade door het turfdragersgild worden schoongehouden. Van de Grootestraat tot aan de Lagemarkt, door de sleedrijvers. Dezen moesten ook de Galerij zindelijk houden. Dat gebouw, waarvan het bureau der Waalpolitie een laatste overblijfsel is, was toen nog een open galerij of arcade van zeven traveeën, in 1645—54 gebouwd, »tot een schuilplaats voor den regen, en wandeling voor de lieden aan de Waal te doen hebbende." Arkstee schildert ons het publiek, dat daar samenkwam; het was een slag van menschen, dat gewoon is, rijkelijke sporen van zijn verblijf achter te laten, schillen en pitten van vruchten, overblijfselen van gedroogde schol of scharretjes, tabakspruimen, pijpenasch enz. Daar zag men ze zitten en staan,

Meest verminkt, met kruk en staaken.
En met een pypje in hun mond,

liegende en bluffende om het hardst. De invaliede verkondigde,

Dat men hem 't winnen van een' slag
Of stad, alleen heeft dank te weeten.

Een ander haalde uit over zijn »kom-af",

Hoedat zijn stam en Adeldom
Reeds was bekend in Alva's tijden.

Een derde, een politieke tinnegieter, kon

> Zoo trotsch gelijk een Machiavel
> Het rad van 't staatsbelang bestieren.

Kortom, dat soort van onze stadgenooten, dat men thans op het Hof, op de bank tegenover »Quem dabis" en het uitzicht op de Betuwe, hun wijsheid en wereld-aanschouwingen kan hooren ten beste geven.

Dat de kade nergens »belemmert" werd door oude schepen, balken of andere »swaare stucken", daarvoor had de kademeester te zorgen. Hij vertegenwoordigde de overheid en de orde aan den oever van de Waal, vóór onze stad.

Een vast tractement schijnt hij niet genoten te hebben, hij leefde van »belooningen", en deze waren menigerhande, in natura zoowel als in specie. Van een »veennis of praam", die turf loste, kreeg hij een ton turf; van een vischsnik, drie schelvisschen of een kabeljauw; van een mosselschip, een emmer mosselen; van den Beurtman op Rotterdam, telkenmale, dat deze afvoer, vier stuivers; van een kooloompje, drie kolen; van een oompje met schol, een dubbeltje; van een zoutschip, drie kannen zout; van een »poon", (platboomd vaartuig), met haring of zoutevisch, een schelling; van een snikje met zoutevisch of bokking, of van een hengstje (binnenvaartuig) met appelen of »look" (uien), drie stuivers; van een kalkpont, twee schellingen; voor het aanwijzen of bezorgen van een legplaats aan een vaartuig, drie stuivers; voor het sluiten van een schip aan de stadsketting (een straf voor weerspannigheid, toegepast op schippers en voerlui, die gedurende den tijd, somwijlen wel zes weken, dat zij aan den ketting lagen, verstoken waren van hun beurt), een daalder; van den Amsterdamschen, Dortschen, Middelburgschen en den Goudschen veerman, een schelling elke reis; van den Hagenaar, drie stuivers; van den Bosschen veerman, vier stuivers; van den Gorcummer, een schelling; van den Tielschen, Emmerikschen en Duisburgschen beurtschipper, een dubbeltje.

Bovenstaand schetsje vertoont ons een phase van Nijmegens ontwikkeling, in een tijd, toen scheepvaart nog de voornaamste factor van den handel was. De uitvinding van James Watt, die de beweegkracht ondekte, welke in stoom huist, tengevolge waarvan de wereld overdekt werd met ijzeren wegen, langs welke het stoomros nacht en dag voortholt, bracht daarin groote veranderingen teweeg. Toch toont ons een wandeling langs de Waal ook in onzen tijd, dat er nog heel wat omgaat op dien waterweg. Snikken, oompjes, poonen, hengsten en andere vreemd benaamde vaartuigen zijn verdwenen, de Lethe overgevaren, maar daarvoor zijn thans in de plaats gekomen stoomboot-beurtschepen en sleepbooten, met hun slier van kolossale sleepkanen, wier inhoud groot genoeg is om drie goederentreinen te bevrachten, en wier lengte het publiek, wachtende om naar Lent overgevoerd te worden, vaak wanhopig maakt.

Per Beurtman van Nijmegen naar Rotterdam, in 1783.

In vorige opstellen bl. 126 en 157, was er sprake van den „beurtman", met welke gelegenheid reizigers destijds gewoon waren, zich naar de steden stroomafwaarts te begeven. Wij, die gewend zijn aan de gemakken, welke de stoombooten aanbieden, stellen ons allicht voor, dat een tochtje per beurtschip wel geen ideale, maar toch een gemoedelijke en draaglijke manier van reizen geweest zal zijn. Die illusie zal men verliezen, wanneer men den volgenden vermakelijken brief leest, door den heer W. Graadt van Roggen geplaatst in de *Prov. Geld. en Nijm. Courant* van 22 Maart 1903, en mij welwillend, als een penschets uit Nijmegens verleden, ter opname afgestaan, waarvoor ik hem nogmaals mijn beleefden dank betuig.

Maakte de heer van Schevichaven, in zijn bijdrage »Langs de Waal in 1733" *) met een enkel woord gewag van den Rotterdamschen Beurtman, die felkenmorgen aan »het kleine trapje" kwam aanleggen, vóór hij zijn reis aanvaardde — wellicht dat ook, in aansluiting hiermede, een reisje per Beurtman van Nijmegen naar Rotterdam niet onaardig is voor hen, die belangstellen in Nijmegen's verleden. Natuurlijk moeten wij dan teruggaan tot den veel gesmaden tijd der nog meer gesmade trekschuit, ons, jongeren, alleen maar van hooren-zeggen bekend en met medelijden herdacht als we de aandoenlijke regels van Potgieter lezen, waarmeê hij het jagertje zoo droevig toespreekt met de woorden:

„Och, arme, stram van leden,
Och, arme, grauw van haar!"

Wij kunnen het ons dan ook niet voorstellen, dat er dagen en dagen noodig waren, om ons kleine landje van Oost naar West door te trekken, dat men rekening te houden had met duizenden kleinigheden, die soms

*) Zie boven bl. 155.

groote oponthouden ten gevolge hadden, terwijl vooral bij een reis te water, de uitdrukking »wind en weer dienende" van groote beteekenis was.

Er bestaat uit den jare 1782—1783 eene reisbeschrijving in XXXI brieven, waarin een ongenoemde, die zich verschuilt achter de initialen L V N aan zijne »Waarde Moeder" en zijnen »Geachten Broeder" verslag geeft van zijne »Vermaakelijke Reizen door het grootste gedeelte van het Duitsche Rijk; gedaan in den jaare 1782 en 1783. Doormengd met Geographische beschryvingen van de voornaamste Steden en Plaatzen des gemelden Ryks, nauwkeurige opgaaven der zonderlingste Volksgewoonten". Het uitgangspunt van zijn »vermaakelijke" reis was Rotterdam; van daar vertrok hij op eenen »ongemenen schoonen dag" met de roef op Utrecht, waar hij een nacht moest logeeren »in den Zwarten Arend, buiten de Witte Vrouwe Poort"; des anderen daags, 's morgens om acht uur, reisde hij verder met den postwagen naar Arnhem; ook hier moest hij weder overnachten en kon eerst den derden dag na zijn vertrek de grenzen over, naar Wezel komen. Nadat hij langen tijd in Duitschland rondgezworven en de voornaamste plaatsen bezocht heeft, keert de reislustige L.V.N. over Nijmegen naar Rotterdam terug, en maakt voor dit laatste traject van zijne langdurige reis gebruik van den Beurtman. In Nijmegen kwam hij aan »namiddag om drie uren, aan den tweeden dag, nadat wij daags te vooren, 's morgens om zes uuren, uit Keulen vertrokken waren." (Alzoo 33 uur, waar men nu 3 à 4 uur over doet). Hij schrijft dan verder:

»En alzo wij niet voor 's anderdaags, van Nimwegen verders konde Vertrekken, zo kwamen wij gevallig van beide de Waagens, allen in eenen Logement aldaar te Logeeren, genaamt den Zalm, *) bij de Craanpoort, juist geen heel groot, nog prachtig Logement, dog goede Weltoebereide Spijzen, en eene goede Ligging. Vriendelijke brave Menschen, en ongemeen Siviel, zo als ik, al weinig Logementen zo op mijne Reizen hebbe aangetroffen, als waaromme ik alle Reysigers aldaar zoude durven Recommandeeren; die twee Duitsche Heeren (in 't Logement gekomen zijnde) waaren mij zeer aan, dat ik van de Partei wilden zijn, alzo zij van voorneemens waren, Een Wagen te huuren, om haar 's anderdaags 's morgens vroeg, van daar te laten brengen op Uitrecht." Maar deze Duitschers schenen hem niet zeer aan te staan, zoodat hij zich niet verder »met die indiscrete Perzoonen wilde inlaaten", en op een andere wijze wilde probeeren naar Rotterdam te komen; »ik zocht dan al verder na een Rotterdamsche Beurtman, die ik aldaar aantrof en sprak en 's anderdaags 's morgens vroeg Varen moesten" en besloot hij met dezen de reis te water te doen. Maar daar het nog helder dag was, wandelde hij eerst de stad nog eens rond, »de Craanpoort uit, langs de Waalkant naar het

*) In de Groote straat, naast de Luthersche kerk.

Kalverboss, doch hadde moeiten tegen de hoogten, langs het Valkenhof tegen het Kalverboss op te klimmen; ik ging een weinig in dat aangenaam Bosch op een Bank onder die Boomen zitten, ik dagten bij mijzelven, alzo mij Nimweegen en derzelver Anvirons bekend waren, bijzonder van nog over twee Jaaren, en ik alle Geldersche Steeden bezien hebbe, zo zoude ik Nimweegen prefereeren te zijn de Mooiste, Plaisantste, Grootste, Volkrijkste en Levendigste Stad van de Provintie Gelderland — ja, indien ik, een Stad ter Wooning moesten uitkiezen, buiten mijne tegenwoordige Stad, werwaarts ik na toe Reizen, en verhoope te koomen, en ik konde teffens mijn Ligchaam verdeelen, zo zoude ik wel wenschen, met mijne Eene helft, in Nimweegen te woonen, en met mijn Andere helft in Maastricht, want anders, en zoude ik niet weeten, wat voor Eene, van die twee Plaatzen te prefereeren."

Na dan den nacht alhier te hebben doorgebracht, vervolgt hij aldus zijn reisverhaal.

»Daarna vertrok ik uit Nimweegen en ging om neegen uuren Scheep met de Beurtman op Rotterdam, ik nam in dezelve mijn plaats, achter in het Kajuyt, alwaar Eene Warme Kagchel gestookt wierdt, dat mij zeer wel kwam, ik Voer met Eene Kapiteins Weduwe-Vrouw, met haar Zoon en Dochter, die genaamt was, de Weduwe Teunissen, en na haar Mans dood het Veer, voor Eenen van haare Zoons behouden hadde; ik trof dat zeer wel, aan Scheep gekomen te zijn bij deze Lieden, alzo wij een zeer tegenspoedige Reis op 't Water hadde, want daar en was genoegzaam geen Wind en de Wind hadde wij nog regt Contrarie, en het Misten al die tijd zo sterk, dat wij geen Wal en konde zien en van Nimweegen tot de stad Thiel, eenen ganschen dag tot 's avonds toe, op 't water bleven drijven."

Daarbij kwam nog, dat een hooge koorts hem »zeer Vehement" aanpakte, zelfs zoo, dat »de Omstanders in het Schip dagten, dat ik dood bleef." Gelukkig verliet de koorts hem in Tiel, doch bleven zij op het water zoozeer tegenspoed behouden, »dat wij 's anderdaags 's middags eerst om twee uuren voor Dortdrecht kwamen;" dáár moest de schipper den geheelen dag lossen en laden, en besloot onze vriend in de stad zijn fortuin maar te gaan zoeken en »liefst aldaar in Eenen Logement op een goed Bed te vernachten," daar het slapen aan boord hem blijkbaar niet bijster scheen te bevallen. »Wij lieten ons dan, van Boort, met een Bootje na de Wal brengen, alzo kwaamen wij eran den tweeden dag, Namiddag om twee uuren binnen Dordrecht aan Wal."

Daar hij in die stad veel familie had wonen, ging hij eerst een paar »Neeven en Nichten" opzoeken, aan wie hij natuurlijk wijd en breed al zijn wederwaardigheden moest verhalen en toen zij dan ook gehoord hadden, dat hij koorts gehad had en hij er ook »zeer mismaakt en vervallen na 't Ligchaam 'er uitzag", raadden zij hem aan, »om maar die

Nimweegsche Beurtman te laten loopen (op welkers Vertrek van Dort weinig staat te maken en was) en Vertrekken 's anderdaags 's morgens met de Rotterdamsche Marktschuit, die ten neegen uuren moest afvaren."

Hij vond dien raad wel goed en wilde hem gaarne opvolgen om »hoe eerder hoe liever bij mijne Moeder t'huis te zijn", maar zijn bagage was nog op de Nijmeegsche Boot en hij wist niet goed wat daarmede te doen. »Ik zogt middelwijl de Schipper te spreeken, die ik wist aldaar in de Buurt, bij eenen zeker koopman komen moest, en dewelke ik aldaar ook aantrof, ik verzogt dat hij te Rotterdam komende, dezelve aldaar maar Scheep zoude laten, tot dat ik het zelve, zelfs met een Kruijer van Boord kwam halen."

De neven schenen hem niet te logeeren te vragen, althans hij vermeldt uitdrukkelijk, dat hij »in 't Logement de Roo Leeuw" overnachtte.

„'s Anderdaags 's morgens om negen uuren vertrok ik dan uit Dordrecht, met de Marktschuit op Rotterdam, doch hadde al weder tegenspoed, van direct Contrarie Wind, en stilte, zo datte wij 's agtermiddags om vier uuren, eerst te Rotterdam aan 't Veer aankwamen." Hij had dus twee en een halven dag noodig gehad om van Nijmegen naar Rotterdam te komen, maar zijn bagage bleef nog langer onderweg. Want den volgenden dag vroeg ging hij naar »het Veer, alwaar de Nimweegsche Beurtman moest aankomen, doch dezelve en was nog niet aangekomen." Men begrijpt, dat hij niets op zijn gemak was, want »ik stond zeer verleegen hoe te doen, met mijne Goederen, die nog Scheep waren, want daar en stonde geen adresse op." Hij droeg nu, ten einde raad, de verdere expeditie zijner bagage op aan »Eenen Neef van de Nimweegsche Schipper, daar de Weduwevrouw Meutje over was" en eerst twee dagen nadat hij thuis gekomen was, werd al zijne »Bagagie, dat uit verscheidene stukken bestond, zeer prompt aan mijne Woonplaats bezorgd."

Twee en een halve dag op het water, om van Nijmegen naar Rotterdam te komen en dan nog twee dagen op zijn bagage te moeten wachten — me dunkt, 't is voor een automobilist om er nachtmerrie van te krijgen; en toch is er een tijd geweest, dat men er tevreden en — gelukkig mede is geweest.

Het verleden onzer straten.

Plaveisel was reeds bij de Romeinen in gebruik, zooals men te Rome, Pompeji en tal van andere steden van Romeinschen oorsprong kan waarnemen. Van hen is dan ook ons woord straat (Latijn *strata via*) overgenomen. Toch schijnt er na het Romeinsche tijdperk een tijd geweest te zijn, waarin de meeste straten dezer stad niet geplaveid waren en toen daarop de *Steenstraat* bestraat werd, was dit een onderscheiding, voldoende om haar een naam te bezorgen. Aanvankelijk waren alleen die straten geplaveid, waar het meeste verkeer en drukte heerschte; de kleinere volgden eerst later, en bleven in veel gevallen tot in de 17e eeuw onbestraat. De Groote Markt was in de 16e eeuw met klinkers geplaveid, de straten met gewone keien, die met karrevrachten op het Hoogeveld, »in 't Walt" en elders gegaderd, en door de stad gekocht werden. Dat plaveisel krijgt men in kleinere plaatsen nog wel te zien, en vooral te voelen, want het is alsof de straatmakers er een duivelsch genoegen in hebben, om de keien met de scherpe kanten naar boven te plaatsen.

Reeds in het oudste rekenboek dezer stad, dat van 1382 dagteekent, vindt men een »straetmeker" onder de stedelijke beambten, die jaarlijks 4 ellen laken ontvingen tot hun kleedij. Zijn dagloon was 10 st. 8 grooten daags, een voor dien tijd zeer hoog loon. Op één uitzondering na, bij het plaveien van de Markt, werkte hij dat geheele jaar steeds alleen, zonder knecht, en kon op die wijze 28 dagen zoek maken, om 32 karren steen in de Nonnenstraat te leggen. Eeuwen lang werd de bestrating bekostigd uit de stadskas, maar in 1617 bedacht men daarop iets anders. Op verzoek der bewoners, zou toen de Sey[gel]baen »gesteenstraet" worden, »op vaste belofte" dat zij de helft der kosten zouden dragen, elk in verhouding tot de grootte van zijn erf, en in wekelijksche afbetaling. »Ende sal voortaen tselve, daer eenige straten deser stadt van nieuws gesteenstraet sollen werden, alsoo ten regard van de onkosten en materialen gehandeld werden". Men schijnt echter niet de hand aan dit be-

sluit gehouden te hebben, want in 1638 werd opnieuw bepaald, dat de reparatie der straten, »tot nog toe op stads kosten gedaen", voortaan geschieden zal, ten laste van derzelver bewoners aan weerszijden, of door de stad op hun kosten. Een dergelijk besluit werd nogmaals genomen in 1641, met uitzondering van de Markt en van de Molenstraat, waarvoor de stad aansprakelijk bleef. Maar reeds het volgende jaar werd goedgevonden, de straten dit jaar nog op stadskosten te laten maken, aangezien zij »tegenwoordich watt ontramponiert en vervallen sijn". Dies werd een straatmaker aangenomen, die ze voor 400 gl., met stadskeien, tegen Petri ad Cathedram aanstaande, »well gemaeckt ende geconditioneerd sall leveren." Hetzelfde geschiedde weer in 1644, om dezelfde reden, »also die straeten binnen deser stadt alomme seer verbroecken ende ontramponiert sijn", voor 600 gl., onder voorwaarde, dat daartoe gebruikt zouden worden, »goede, groote grove keien en geen andere of kleine". Nogmaals in het volgende jaar.

In het midden der 17e eeuw had men zijn bekomst van keien en begon te verlangen naar een beter materiaal. De Burchtstraat en de Hezelstraat waren weder »vol putten, en kuylen en laagten", weshalve men in 1650 besloot, een partij »straatsteenen" aan »den Maaskant" te doen koopen. Werd dat besluit ten uitvoer gebracht, dan zijn toch slechts enkele straten met die steenen geplaveid, want nog 26 Juli 1666 lezen wij, dat in de Grootestraat »in de ganse straet de *keien* en het zandt" uitgespoeld waren door den »extraordinaris stortregen van eergisteravond", en dat deze verwoesting door eenige arbeiders weder »overgesmeten" werd. Het werd 1760, dus bijna honderd jaren later, eer men afdoende maatregelen nam, door te besluiten, »een genoegzame quantiteit Brabantsche straatsteenen te doen inkoopen en ontbieden, ten behoeve dezer stad." Men contracteerde voor een millioen steenen, waarvan jaarlijks een bepaald aantal moest geleverd worden, en welk contract doorging tot 1794, toen de inname der Stad door de Franschen er een einde aan schijnt gemaakt te hebben. Volgens overeenkomst van 1775, moest de straatmaker telken jare 30 Rhl. roeden oude straat, die hem zou aangewezen worden, opbreken en met Brabantsche steenen beleggen.

Het bestaan van goten wordt in de 15e eeuw gewaarborgd, door een keur in het oudste keurboek, waar men leest: »alle Saterdags salmen die steenstraten reynigen ende vegen ende alle hyndernisse, beyde holt ende ander dinck, afdoen." Door een ietwat latere hand, werden achter steenstraten de woorden *ende gaten* (goten) gevoegd, terwijl een afschrift van de 16e eeuw steenstraten veranderde in *straten*, dus alle, niet alleen de geplaveide groote straten. Doch hoe het met die goten gesteld was, is niet duidelijk. In 1546 werd »die *holten* gaet in die Hezelstraet, streckende nae de Boddestraet gelacht," een arbeid aangenomen voor 2 gl. 9 st. en waartoe de stad drie planken leverde. In het volgende jaar werden er *steenen*

goten gelegd in de Grootestraat, »tegen de Vleishouwerstraet", en in 1549 »een *steenen* goot bij de Boddepairt." Daarop in 1550, »een holtenkist gefuert in die Broederstraat, die daer in die gaet geleydt wardt, tusschen [deze straat en] die Nyestraet." Al deze items bekostigde de stad, maar in 1602 kregen die van de Brouwerstraat bevel, de goten op hun kosten te laten maken, tot aan het St. Jacobspoortje (bedoeld is denkelijk het St. Stevenspoortje) toe, onder gewelven of tralies en omtrent 1½ voet breed. In 1632 hooren wij van goten uit klinkers gemaakt: »8000 clinkerts totten goeten van de Nyestraet," en dat zal wel niet de eenige straat geweest zijn, waar toen zulke goten bestonden.

In het rekenboek van 1529 vindt men, dat er werd »gecofft een planck totter bruggen op die watergaett bij Keyserspaertgen". *) Wanneer men bedenkt, tot welke *bandjirs* de goten bij stortregens kunnen aanwassen, dan zou men verwachten, dat een dergelijke maatregel ook in andere deelen der stad genomen werd. Dat was echter niet het geval. Een raadsresolutie van 27 Juli 1651 luidt: »Alzoo de geuten, daer over men ut het Gapersgasken ende Snijderstraet respectieve in de Plaetenmaeckersstraet is gaende, diep ende weyt sijn, sulcks dat men die, als het regent ofte doit, seer qualicken kan overstappen tot groote incommoditeyt voor de kinderen, sampt geladen waegens ende karren", werd den stadswerkmeester gelast, deze goten te laten overdekken, »zooals aan de Varkensmarkt (Houtmarkt) en aan het huis van den rentmr. Walbeeck geschied is." Desgelijks een besluit van het volgende jaar, om de goot bij de pomp in Hezelstraat, »seer diep sijnde," met planken »te overwulffen ende gelijck te maecken," evenals de goot in de Houtstraat. — In 1631, bij het bestraten der Zes Huizen (Bloemerstraat) werd bevolen, dat de goten vier voeten van de huizen moesten blijven. Die maatregel gaf aanleiding tot het ontstaan onzer stoepen en trottoirs. (Rijden met voertuigen of kruiwagens over de »kleine- of klinkersteenen" wordt verboden 27 Jan. 1762).

Met een plaveisel »vol putten, kuylen en laagten" en goten, die op *wildbäche* geleken, waren natte voeten bij regen- of dooiweder onvermijdelijk. Maar daar kwam erger bij. Den 15 Nov. 1643 moest de raad

*) De juiste ligging van dit poortje is mij niet bekend. Het komt voor in de volgende posten van de stadsrekenboeken: 1522 „twe nye porten gevuert an Keysersportken; item gevuert an Keyserspoortken... carren calx." 1527 „Holt verbesicht an Keyserspoirtken." 1528 „Van Keysersportken gesleipt 18 holten." 1540 „pacht van eyn huys an Keyserspoirtken." Dit poortje schijnt aan de Noordwestzijde der stad gestaan te hebben, blijkens een lijst van werklieden, die in 1529 „den nyen wall tuyschen die Boddepairt en Keyserspairtken geslicht" hadden. De latere St. Stevenspoort misschien? Waarschijnlijk ontleende het zijn naam aan een geslacht Keyser, dat te Nijmegen in de 15e en 16e eeuw gevestigd was.

den ban uitspreken, over »alle uit-steekende goten waarbij het water van de daken op de voorbijgangers nedervalt, tot incommoditeyt ende overlast dier voorbijgangers, tot deformiteyt ende ontsieringh van de huizen." Tegen aanstaanden Vastenavond moesten al die goten weggeruimd, en langs den gevel geleid zijn. Daarom gebeurde dit echter nog niet. Het was noodzakelijk, het bevel den 31 Juli van het volgende jaar nogmaals uit te vaardigen, en 28 Oct. 1729 opnieuw te bevelen, dat het regenwater van de daken langs de huizen moest afloopen, in houten, blikken of andere goten. Ook was het niet alleen hemelwater, dat, met alle andere goede gaven, van boven kwam. Men kent de gravure naar een schilderij van Ostade, voorstellend een oud vrouwtje, dat zekere vaas uit het venster ledigt, waaronder het rijmpje:

Hou, gore Besjen, hou, hebt gij uw eer verloren?
Dat gij uw op eerbre hoofden stort;
Of denckt gij met dien dreck ons d' ogen uyt te boren,
Opdat uw rimplend vel niet meer gesien en wordt?

Tegen zulke stortbaden werd reeds vroeg in de 15e eeuw een bepaling gemaakt: »En salmen bij avond noch bij nacht geen menschen quaet noch uryne up die straet gieten" bij 10, later bij 20 schilden boete. Toch moest nog in 1726, op een boete van 6 gl. verboden worden »het werpen van hout, water en andere vuiligheyt boven uit de huizen".

Zooals men nog in de oudste gedeelten onzer steden kan zien, waren de meeste middeleeuwsche straten van geringe breedte, hetgeen zijn oorsprong daarin had, dat ten tijde harer wording, het verkeer met voertuigen nog zeer gering was. In die nauwe straten werden vóór de huizen nog uitbouwen aangebracht, varkenshokken, pothuizen en »wengers". *) Daar kwamen de buren zomersavonds, in het koele schemeruur, bij elkander. Daar babbelde men honderd uit, want nog waren er geen sociëteiten en men maakte weinig visites, waar aan de praatzucht kon worden voldaan. En hoe deze woedde in het gansche lieve vaderland, bewijzen wel de tallooze politieke pamphletten uit de 17e en 18e eeuw, die een of ander praatje ten titel voeren, als daar zijn: Buur-, Schuyte-, Waghen-, Slee-, Karos-, Veer-, Wijve-, Visschers-, Veenboers-, Schutters-, Beurspraetje en zooveel andere, die zeker niet dezen naam gekregen zouden hebben, indien er niet alom in het oneindige gebabbeld was. — Toen handel en industrie toenamen, moesten alle uitbouwen, die het verkeer belemmerden, noodzakelijk verdwijnen. Zoo besloot de Raad 23 Apr. 1615, »om de Bruerstraet niet te verengen ende beletten idt vahren aldaer van wagens ende karren," dat de wengers aan beide zijden, niet meer dan drie

*) Nijmeegsch meervoud van het MND. *wange*, Sitzbank zu Seiten der Haustüre, bes. die aufrecht stehenden Seitensteine derselben. Lübben *in voce*.

voeten mochten uitspringen. De »voorstilen" behoorden zoo laag te blijven, dat de naven der karren er over heen konden gaan; de pothuizen moesten afgebroken worden, de luifels, zonder stijlen, met ijzeren krammen aan den muur bevestigd zijn. Den 23 Mei werd dit bevel nogmaals herhaald, en 1 Juli als uiterste termijn voor de uitvoering gesteld.

Bovengenoemde luifels waren mede een groote last in de nauwe straten. Zij waren een gevolg van de wijze, waarop de winkels gehouden werden. Men trad daar niet binnen, doch deed zijn inkoopen voor het open venster, en opdat de klant beschut zou zijn tegen zon en regen, was de luifel aangebracht. Maar deze werden niet altijd behoorlijk onderhouden, en vielen somtijds neder. Derhalve nam de raad 12 Maart 1723 een kloek besluit: de luifels moesten uitsterven. Een strikt verbod werd uitgevaardigd, iets aan de luifels te laten doen, verven, timmeren of repareeren. Waar dit geschiedde, zou de luifel onmiddellijk op kosten van den eigenaar worden afgebroken. Een nieuwe te laten maken was streng verboden. Toen er dientengevolge een luifel in de Hezelstraat nedergestort was, werd den architect gelast alle luifels in de geheele stad te onderzoeken en een lijst te maken van de bouwvallige. Waarschijnlijk ontvingen de eigenaars bevel deze aftebreken. Den 18 Juni 1731 werd bepaald, dat *alle* luifels binnen vier jaren opgeruimd zouden worden. Luifels van latten of ijzeren banden, waarover boomen geleid waren, moesten vóór 1 Januari verwijderd en de boomen opgesnoeid worden. Een bewijs, dat de vroegere bevelen de stem eens roependen in de woestijn geweest waren. Men ziet dan ook nog de luifels in haar glorie, op de gravure van de Markt in Arkstee (1733, bl. 235) en van de Wiemelpoort, bl. 185.

Waren de boven beschreven toestanden ergerlijk, niet minder treurig was het met de reinheid gesteld in de toenmalige straten. Daar heerschte een staat van zaken, die thans nog alleen in Chineesche steden voorkomt. Uit de middeleeuwen ontbreken ons de gegevens, maar het was ook in volgende eeuwen nog erg genoeg. In 1562 vond de raad noodig, te verbieden »myt ennighe karren off anders ennighen dreck, koten (vuil van het ergste soort) off vuylniss, op eenighen der statt straten te fuyren off te storten," op een boete van 3 pond per kar. Een keur van 1571 beval, dat elkeen alle Zaterdagen de straten en goten voor zijn huis schoon moest maken, den drek en de vuilnis buiten de stad brengen. Wie bouwde, moest Zaterdags de groote hoopen kalk en puin van de straat ruimen en buiten de Hezelpoort doen brengen. Hetzelfde was reeds vroeg in de 15e eeuw gelast, met verbod »sijn slijck voer des anders doer te cruden, of een anders wand te verontreynigen"; de »vuylicken" (krengen) moest men »op die heyde, bij den Galgenberch" voeren.

In Utrecht vindt men reeds in 1417 »slijckburgers" vermeld, personen, die »onser stat bruggen, trappen, straten, stegen of enige andere steden (plaatsen), schoenhouden sellen." Niet veel later vinden wij zulk een

persoon in Nijmegen werkzaam. In 1420 ontving iemand 1 gl. 33 meeuwen »van den werf (kade) bi den Vischmerct schoen te maken, daer voil slijcke lach. Item Willem van den Bek van den slijck avert jaer van den raethuys ende wech te vueren 4 ℔." Dezelfde van den Bek verrichtte deze werkzaamheden in volgende jaren. In de 16e eeuw geschiedde dit, »nae alder gewoenten", door den beul en diens helpers. Daags voor de groote feestdagen had er steeds een algemeene schoonmaak plaats, die door omroeping bevolen werd, als op Hemelvaart, O. L. V. beeldedracht (groote processie op de octaaf van Pinksteren), H. Sacramentsdag, O. L. V. Hemelvaart, Kerkwijding (September), Kerstmis en als er een aflaat was. Maar het geschiedde met een slappe hand: toen prins Philips in 1549 zijn intrede zou doen, werd den kliksteenen, hoewel er niet minder dan 182 karren drek van de Markt, Burcht- en Hezelstraten gevoerd waren, gelast de straten nogmaals beter schoon te maken, dan den dag te voren geschied was. Merkwaardig is ook een post in het stedelijk rekenboek van 1582: voor het wegvoeren van »drie karren drex van des burgemeister Kelffkens doer", 65 dito's van de Markt, vóór het raadhuis en nogmaals van voornoemden burgemeesters deur.

In 1597, het was een pestjaar, verstonden onze heeren, »om die stad voor alle infectie soo voel doenlijck te preserveren ende meteen het verbreiden van de stadtswallen op 't gebeurlickst te vorderen", dat ieder, die mest op het Valkhof (versta het Bosch) had liggen, dezen binnen 14 dagen had weg te brengen. Alle andere vuiligheid, liggende in de O. helft van de stad, moest aan den wal aan die zijde gebracht worden; wat in de andere helft lag, aan den wal bij den Doddendaal. Het volgende jaar verscheen weder eene verordening, tegen degenen, die verzuimden de straten schoon te maken, die varkens op straat lieten rondloopen, die hun vuil in de goten wierpen, en die »den dreck op den straeten *gelaeden*," niet naar de wallen brachten. Tevens werd het verbod van ophoopen van mest voor staldeuren wederom vernieuwd. Ten einde »de stad van alle vulnis ende putrefactie te suveren," werd nogmaals in 1600 verboden, varkens los te laten loopen, en varkens in hokken onder de vensters te mesten; die hokken moesten binnen acht dagen afgebroken worden; en dat het ernst met dit bevel was, blijkt, want na verloop van den bepaalden tijd gingen de burgemeesters met stadsdienaars rond en deden alle hokken, die nog te vinden waren afbreken. *)

Met het eerste jaar der 17e eeuw begon een geregelde reinigingsdienst, die over vier stadskarren beschikken kon en het vuil naar de wallen voerde. Om dezen dienst te bekostigen, schijnen de ingezetenen aangeslagen geweest te zijn. Althans de gelden werden aan de huizen gecol-

*) Zie over het houden van varkens, bl. 110.

lecteerd, onder den naam van »dreckgelden". Zij beliepen in de laatste drie maanden van 1601: 183 gl. 13 st.; in 1603: 720 gl.; in 1605: 383 gl. 5 st.; dit deficit was ontstaan doordien de collecteur met de rest »sonder adieu was doorgegaen." Dan, in 1606 lezen wij, dat de collecte »gefalyert" was, en men dus »ginnen ontfanck gehad" en daarmede was dit systeem voor een poosje verloopen. Het begon opnieuw in 1609, met een collecte van 668 gl. 10 st., en zoo verder, van omtrent 600 tot 800 gl. 's jaars. Maar tevens vindt men posten voor extra-karren, die »eenighe straedten rondtomme het Raedhuys" reinigden.

In 1642 beproefde men, »aengesien de straten niet genoegsaem gereinigd" werden, weer iets anders. De burgerhoplieden zouden, elk in zijn hopmanschap, een voerman aanstellen, die het vuil moest wegvoeren naar de wallen, waartoe de stad, evenals vroeger, in twee helften gedeeld werd. In deze regeling waren de zoogenaamde voorsteden, Hersteeg, Zieker- en Bloemerstraat, niet opgenomen. Alleen die straten, luidde het besluit, »soo de tegenwoordige stadts-voerman gewoon is te reynigen, uuytgesondert dat die Pauwestraet, van de Burchtpoort tot de Wiemelpoort toe, met de Varkensmarkt (Houtmarkt) daarin begrepen en mede schoon gehouden sellen worden." Het reinigen werd aanbesteed per hopmanschap; die van de Smidstraat ging daarbij het hoogste, 192 gl., die van de Burchtstraat het laagste, 140 gl. Later werden de hopmanschappen twee aan twee aanbesteed. De Markt werd Dinsdags en Zaterdags door den omroeper geveegd tegen 15 st. maandelijks. Doch de voerlieden gingen slechts eenmaal 's weeks rond, weshalve op 16 November 1642 een besluit genomen werd, »also tegenwoordelick de straten binnen deser stadt alomme met dreck ende vuylicheyt beleyt ende seer onrein sijn," de karren vier dagen in de week te laten rondgaan, en twee hopmanschappen per dag af te doen.

Van 1619 af, toen er twee provoosten werden aangesteld, de voorloopers onzer politieagenten, waren dezen belast toezicht te houden, dat de dienstmaagden het vuil bijeen veegden aan den hoek van het huis, alwaar de »straatman", het dan kwam opscheppen. Hem en den voerlieden was het streng verboden, om onder den arbeid bier of sterke dranken te drinken. Doch al die voorschriften en bepalingen baatten weinig op den duur, daar de hand niet gehouden werd aan derzelver uitvoering. Ten einde raad, besloten de heeren op 30 Oct. 1657, aangezien »de straten overal ongereinight ende vol vuylicheyt blijven leggen," den boden der hopmanschappen te gelasten, de op dit vergrijp gestelde boeten stiptelijk in te vorderen, van al diegenen, die eenig vuil op straat brachten. Zij moesten daartoe dagelijks rondgaan en scherp toezicht houden, terwijl »haar Eersame", de leden van den raad, toekomenden Dinsdag, zijnde 10 November, collegialiter door de geheele stad zouden omgaan, om te onderzoeken, of hun bevelen werden nageleefd. Een algemeene inspectie

dus, die wel evenveel zal teweeggebracht hebben als andere algemeene inspecties. Het kwaad was niet uit te roeien. Nog in 1693 moest bevolen worden, de mistvaalten binnen een maand van de straten op te ruimen.

Onbeschrijfelijk was de toestand, medegedeeld in het rekenboek van *Arbeiders' Verdienst* A° 1661, waar men leest »den dreck afgevoert aen de Stryckstraet, daer onder den dreck een gestraete straet gevonden wiert." De stadswerkbaas gaf last, »dat se die straet souden vervolgen en den dreck soo diep weghnemen, dat de straet bloot was." Daarmede gingen dagen heen. Ook later was die buurt een ware Augias-stal. Den 12 Juni 1675 brengt de stadsvoerman in rekening, dat hij »vuylnis van St. Anthonis Kerkhoff en die in 't Duyvengesken lagh, tot den ouden gront weggevuert", voor den bedongen prijs van 55 gl., en aan den Steenen Sluis in de Ooi, gebracht had. Het volgende jaar werd het Valkhof onder handen genomen en 443 karrevrachten vuil van daar naar den Ooidijk gebracht, waarvoor de dijkgraaf 1½ st. per kar betaalde.

Den 8 November 1794 werd Nijmegen door de Franschen ingenomen; den 14en gaf de commandeerende generaal bevel, de geheele stad, vooral de Groote Markt, onmiddellijk te reinigen. Dat zegt wat, want, zeker, de Sansculottes waren allerminst kieskeurig. In 1799, werd, na twee vruchtelooze pogingen om het reinigen der straten te doen aannemen, door den raad besloten *drie* karren met de noodige mannen en paarden bij aanneming de straten dagelijks te doen reinigen, en het vuil en »messie" naar een bepaalde plaats te doen vervoeren, teneinde het later te verkoopen. Het werd aangenomen voor 1004 gl. Uit een brief aan het Departementaal Bestuur van Gelderland, dd. 31 Oct. 1804 blijkt, dat het reinigen der straten, waaronder begrepen was het ophalen der haardasch, was aanbesteed, en dat die mist voor goede prijzen verkocht werd aan de landbouwers van den omtrek.

Zal ik een juist tafereel ophangen van het verleden onzer straten, dan moet men mij veroorloven, aangelegenheden te bespreken, die men anders liefst onbesproken laat. Er zijn echter bijzonderheden, die te karakteristiek zijn voor het wezen onzer oude steden, dan dat zij hier verzwegen zouden worden. Kleine woningen bezaten in dien tijd nog geen heimelijke gemakken. Wat het gevolg daarvan was, kan men nagaan. Een enkel voorbeeld, om hiervan een denkbeeld te geven. In het kerkelijk rekenboek van 1585—86 leest men: »Van 't groote Kerckhoff schoen te maecken, anno '86 betaelt van 21 carren minschendrecks aff te vueren", enz. Zoo werden ook de wallen, de open waltorens, de Waalkade en alle min of meer eenzame plaatsen verontreinigd. De nauwe steegjes, Scheidemakersgas, Beinhomgas, Lompekramersgas waren onbegaanbaar en alleen door ze met hekken te sluiten kon men dat verhelpen. Ten einde raad, besloot het bestuur in 1603 »om alle infectie te verhoeden," een publieke *convenience*, »ter gelegener platse" op den ijsbreker of bok

in de Waal te laten maken. Later werden dergelijke gelegenheden, ook op het St. Anthonis Kerkhof, op het Valkhof en op andere plaatsen aangebracht. Een raadsbesluit van 26 Nov. 1648 luidt: »Alsoo, men bevynt datt veele luyden opten Wall aen de poorten ende andere publieque plaetsen haer gevoech doen, causierende grote vuylicheyt, schandaell ende affsien van die passanten," hetwelk voornamelijk daardoor komt, dat vele huizen omtrent den wal staande, niet met privaten voorzien zijn, zoo heeft een eerbaar raad »nae genaemen oghenschijn" goedgevonden, op den wal 5 publieke privaten te doen maken, te weten aan Blankaarts torentje, aan de Ziekerpoort, aan de O. zijde van 't Oranjebolwerk, aan de Hezelstraat, in den hoek van den toren, en aan de Haven tusschen de corps-de-garde en de sentinelle. Drie dagen later werd een man aangesteld om deze privaten schoon te houden. Daarbij werd 18 Juli 1656 verstaan, dat elk huis met een heimelijk gemak moest voorzien worden, en den metselaars, timmerlieden, enz. werd verboden, eenige reparatie te ondernemen aan eenig huis, waarin geen secreet aanwezig was. Zelfs dat hielp niet, zoodat in 1660 een persoon moest aangesteld worden, wiens werk daarin bestond, met een kruiwagen onnoembaar vuil van den wal weg te voeren. En men bedenke, dat de wal destijds een publieke wandeling was.

Ongetwijfeld was het aan die algemeene vervuiling, die weerzinwekkende onreinheid, welke overal het oog trof, de verpeste luchten, die men in de steden inademde, toe te schrijven, dat de middeleeuwsche dichters en schrijvers van »Exempelen", als heerlijk contrast met het aardsche, den hemel steeds beschreven, als een liefelijke groenende weide, vol welriekende bloemen, waar de zaligen in smetteloos wit gekleed rondwandelen, in »een sonderling vermakelijke roke" (reuk), »een rooc so wonderliken suet". Ook de H. Maagd en andere heiligen verspreiden bij hun verschijning steeds een onuitsprekelijk liefelijken geur en »suete lucht"; van haar heet het, »soe ghinc zoeten roke verre ende wide."

Ook deze phase in de ontwikkeling onzer stad scheen mij, niettegenstaande hare vele onverkwikkelijke détails, niet onwaardig geboekt en hier medegedeeld te worden.

De straat-verlichting.

In de overblijfselen der zeven boven elkander gebouwde steden, die Schliemann in Troas ontgroef, vond hij slechts één enkel lampje, en dat werd opgedolven uit de ruïnen der zevende stad, het Grieksche Ilium. Niet veel verder waren in dat opzicht onze voorvaderen in de middeleeuwen gevorderd: hoewel zij hun huisjes, na invallen van den nacht, plachten te verlichten, waren zij nog niet op het denkbeeld gekomen, om ook het duister uit de straten kunstmatig te verdrijven. Trouwens, die toestand bestond nog in Constantinopel in het midden der 19e eeuw. Wenschte men licht te hebben op straat, dan moest men het zelf medebrengen. Dat was in Nijmegen bij stads keur van de 15e eeuw verplicht: »Item er sal nymant achter negen uren sonder lantern langs den straten gaan," luidde het voorschrift. De rekenboeken toonen, hoe onder die omstandigheden men zich behielp: in 1553 betaalde de Stad drie gulden, »voor twee tordtsen, daer mijnen heer der Stadthelder", graaf van Hoogstraten, mede naar een tavern gelicht werd, om met den Raad een glas wijn te drinken. 1592 »een laimptaern, daer Frederick kamerknecht ons heren mit op die wacht lucht," wanneer zij de ronde deden. 1576 een blikken lantaren »om die heren des nacht mede te luchten" enz. En opdat eerzame burgers, die 's avonds of 's nachts in de duistere straten van doen hadden, geen ongelukken zouden krijgen door over voorwerpen te vallen, had de behoedzame raad reeds in de 15e eeuw bevolen: »Item sal men des avonts die bencke, vyschkerren, ende die kremerkraemen van die straeten doen."

Het was naar allen schijn eerst in het jaar 1670, dat men er aan begon te denken, de straten, na ingevallen duisternis, te verlichten, maar het was aanvankelijk alleen de Markt, die aldus begunstigd werd. Den 23 December van dat jaar, noteert de Stadswerkmeester in zijn Timmermans' rekenboek; »de 4 lanternen gestelt, als een op den hoeck van de Broerstraet, een op den hoeck van de Vijff Ringengass, een op den hoeck van

de Heselstraet, en dan een op een post. Ordre gegeven, volgens ordre van mijn heren, om t'avont die 4 lampen in brant te steken; daartoe tot een iseren kan, van 2 kannen [inhoud] 6 st. en voor 2 kannen oly, 18. st." jammer genoeg, het besluit waarvan dit een gevolg was, is in het raadssignaat niet geboekt. In het volgende jaar werd in elk der vier »lant-teernen, in yder geset 4 grote stucken Frans glas, en rontom met loot gelegt"; ook werden de lantarens geverfd.

Een halve eeuw later moeten er reeds heel wat lantaarnen aangeschaft zijn, want in 1720 betaalde men aan »monsieur Eliman, voor leverantie van lantaarnen, 425 gl." Eliman was geen Franschman, de titel monsieur werd gegeven aan personen, die men niet als »heer" wenschte te erkennen. In 1723 verbrandde men voor 1212 gl. olie, in 1729 voor 1392 gl. Aan onderhoud, hoofdzakelijk aan stuk gegooide glazen, kostten de lantarens in 1725 niet minder dan 413 gl., in 1732 reeds 527 gl. Volgens de instructie van 7 Sept. 1740, moesten de katoenen pitjes »ten minsten tot tien [draden] dik zijn." Dagelijks hadden de vulders de noodige olie bij den opzichter (waartoe de onderschout op een tractement van 25 gl. was aangesteld) te gaan halen, en wat er overschoot, wanneer alle lampen gevuld waren, bij hem terug te brengen. Het aansteken geschiedde met een brandende kaars, waarbij »de kleine deur" van de lantaren alleen mocht worden geopend.

De pit moest elken dag met een scherpe schaar worden afgeknipt, en op bepaalde dagen behoorden de lantarenglazen en »snuyvers" *) van roet gereinigd te worden. Was het lichte maan, alswanneer de lantarens niet brandden, dan zouden de lampen en lantarens terdege worden schoongemaakt. Voor een lamp, die niet gevuld was, werd den aansteker een boete opgelegd van 12 st.; ging de lamp uit vóór den bepaalden tijd, van 6 st. Deze boeten kwamen ten goede aan de klepperlieden, die het verzuim rapporteerden, en werden des Zaterdags bij de betaling van het loon afgetrokken.

In 1755 werd bepaald, dat een ieder, die één of meer lantarens vóór zijn huis wenschte, deze van stadswegen geleverd kon ontvangen, met ijzeren armen en verder toebehooren bevestigd. Tegen een som van drie gulden 's jaars per lantaren, zouden deze evenals de stadslantaarnen behandeld worden. Niet velen maakten van dit voorstel gebruik; zoo hadden in 1774 de heer Singendonck en mevr. Smits, elk vier lantarens aan hun huis (in 1761—64 had Singendonck er zelfs zes gehad), freule van Welderen één; burgemeester Pieck, twee graven van Welderen, burgemeester van Leeuwen, graaf van Bylandt, secretaris de Beijer, elk twee; graaf

*) In de mij ter beschikking staande woordenboeken, komt dit woord niet voor. Lübben MND. Wb. verklaart snuve-schere door lichtschere, dus snuiter. Misschien was de „snuyver" dat pijpje, waaruit de pit brandde.

van Quadt één; de Sociëteit, op de Markt, één; de Synagoge, twee. In het geheel waren er slechts 34 particuliere huizen en gebouwen, in 1783 maar 31, met stadslantarens verlicht.

De stadslantarens werden in 1759 in plaats van aan houten, aan ijzeren armen in den muur bevestigd en waar dit gevoeglijk geschieden kon, werden die lantarens, welke op houten palen stonden, eveneens op armen tegen de muren aangebracht. Hoe de lantarens in de verschillende wijken verdeeld waren, blijkt uit een opgave van lantarengelden in 1776. Toen betaalde de Broerstraat 45 gl.; de Hezelstraat 34 gl.; de Lagemarkt 6 gl.; de Smidstraat 20 gl.; de Muchterstraat 27 gl.; de Burchtstraat 29 gl. Andere stadsgedeelten worden niet opgegeven en schijnen dus niet verlicht geweest te zijn. Aan particuliere huizen waren 37 lantarens, die 111 gl. opbrachten, totale opbrengsten 271 gl. Er waren destijds in het geheel reeds 214 lantarens in de stad.

Zoo werd de verlichting langzamerhand verbeterd. In 1808 werd het loon der lantaarnaanstekers verhoogd, wegens hun »extraordinaris diensten, sedert het invoeren van de *groote lamptaernen*, en voor het schoonmaken derzelve, in plaats van [een toelage voor] flanel en linnen." Daarbij ontvingen zij nog jaarlijks een »keel" (kiel) met zwart linnen knoopen, en een sloof.

Reeds in 1845 moet er een poging gedaan zijn, om gas in te voeren; de proefneming schijnt zelfs op een vrij groote schaal geschied te zijn, althans nog in 1848 ontving W. van Duuren *f* 300, »tot geheele kwijting zijner vordering jegens de stad, wegens in 1845 gedane proef tot verlichting door camphine gas," een preparaat bereid uit zuivere terpentijn en spiritus. De courant van laatstgenoemd jaar bewaart daaromtrent een diep stilzwijgen; zij vermeldt alleen een koninklijk besluit van 28 Mei 1845, waarbij het gebruik van »loopend gaz" in een vesting, wordt veroordeeld. Een paar maanden later was Z. M.'s zienswijze dienaangaande veranderd, en verleende hij, bij besluit van 26 Juli, aan de heeren Bryan te Utrecht, Roukens en van Gils, te Nijmegen, verlof om »een fabriek tot vervaardiging van pijpgaz uit steenkolen, ten einde daarmede publieke en andere gebouwen te verlichten, op te richten, op het erf bekend onder den naam van het Nieuwe Bleekveld." Deze concessie leidde tot niets. Een nieuwe vergunning om de stad met »loopend gaz" te verlichten, werd verleend 24 Juni 1850. De invoering daarvan werd nu, bij aanbesteding, voor 20 jaren opgedragen aan de firma Schretlen en Cie, te Leiden, tegen *f* 6943 's jaars, dat was *f* 2223 meer dan er het jaar te voren aan olie verbrand was. De fabriek werd gebouwd op de Kat, nu Parkweg. Den 14 October werden de eerste pijpen gelegd, lantarens branches en candelabres volgden spoedig, en Zaterdag 24 Mei 1851, om half negen, werd de eerste proef van verlichting genomen. Deze heuglijke gebeurtenis werd met een feestje opgeluisterd. De leden van de regeering met hun

dames togen naar de Kat, waar »in de laagte van het terrein," zich een schitterende zon van gaslichten vertoonde, en de muziek van de schutterij zich liet hooren. Er werd gespeecht over en weêr; o. a. complimenteerde de heer P. van Geer, uit Utrecht, een der vennooten, Nijmegen als »de stad, die het voorbeeld had gegeven, van zich te willen verheffen boven de algemeene vooroordeelen en de gaz-verlichting tot een openbaar goed gemaakt." Hij wenschte, »dat de verlichting van Nijmeegs' ingezetenen gelijken tred mocht houden, met die harer straten en dat die ware verlichting aan stad en inwoners ten zege moge strekken." Toen toog men naar het Stadhuis, waar wederom gespeecht en ververschingen aangeboden werden. Van daar naar het Bosch om een »smaakvolle illuminatie" te bewonderen, en een dito dito voor den Kerkboog. Natuurlijk was er »een onbeschrijfelijk groot aantal wandelaars" op de been.

In het nieuwjaarsgedicht, dat de aansteker van »het heilzame oliepitje" ('s mans eigen woorden), gewoon was zijn medeburgers jaarlijks aan te bieden, kwam op 1 Januari 1851 de volgende onbaatzuchtige hoewel droefgeestige toespeling op het nieuwe licht voor:

Haast is de tijd verstreken,
Van ons eeuwen-oud bestaan,
En de Zon van onzen luister
Zal in Gaz dra ondergaan.
't Is dus heden voor het laatste,
Nijmeegs Brave Burgerschaar,
Dat we U onzen heilwensch bieden,
Bij het pas begonnen jaar.
Dat de bron van milde Zegen,
Ruimschoots in Uw veste vloey;
En Uw Welvaarts-Zon zoo helder,
Als de **Gaz-Vulkaan** steeds gloei.

Een Vade-Mecum van het Nijmeegsche Garnizoen in 1750.

Onze Gemeente-Bibliotheek bevat een boekje ten titel voerende: »Ordres en Reglementen van den dienst in het Guarnisoen der stadt Nymegen en onderhoorige forten, gearresteerd den 1 September 1750. Te Nymegen, by Henryk Heymans, Boekverkoper, stads- en quartiers Drukker, naast het Stadhuis, 1750." Het was geen kleinigheid voor de militairen, wien dit aanging, al wat dit boekje, in niet minder dan 75 blz. bevat, goed in het hoofd te hebben; daarbij een kurk-droge lectuur. Maar, *habent sua fata libelli*, een boek kan vervelend gevonden worden, door het geslacht, waarvoor het bestemd is, dat desniettegenstaande nog volstrekt niet versmaad wordt door lezers van latere tijden. De ouderdom kan er waarde aan geven. Zoo ook dit handboekje. Het is voorzeker geen boeiende lectuur, maar in zijn soort, een herbarium, waarin wij menig curieus bloempje bewaard kunnen vinden.

Gouverneur dezer stad was sedert 1749 »Lodewijk Frederik, by der gratie Gods hertog tot Saxen, Gulik, Cleve en Berg, ook Engeren in Westphalen, Landgrave in Thuringen, Markgrave tot Meissen, vorstelijke grave tot Henneberg, grave tot Markt en Ravensberg, heere tot Ravestein, des Koninklijke Poolsche Witte Adelaars en der Johanniter Ordre ridder, Generaal der Infanterie en collonel van een regiment te voet, ten dienste der Vereenigde Nederlanden. Gouverneur der stadt Nymegen en onderhoorige forten, mitsgaders commandeerende Generaal der trouppes in Gelderland in guarnisoen leggende"; en op die lange lijst van titels volgen nog drie &c. &c. &c.

's Prinsen wapen omringd van een tropee van vaandels, ouderwetsche snaphanen met korte gekromde bajonetten, kruitlepels, wisschers, lonten, espontons en hellebaarden, rustende op twee kanonnen en keteltrommen, prijkt boven de voorrede, die Z. H. met eigen Hooge Handen onderteekende: L. F. H(erzog) Z(u) Saxen. »Zijn Hoogheyt den Heere Gouverneur" erkende daarbij geen exemplaren voor echt, dan die hij eigenhandig geparafeerd had.

Nog negen levensjaren waren den zwaargetitelden heer Gouverneur beschoren, toen hij bovenstaande handteekening in dit boekje schreef. Op 15 Juni 1759 werd hij uit zijn huis in de Burchtstraat, het oude Egmondshof (nu No. 16, mantelmagazijn »de Ster), met alle mogelijke militaire pracht en praal, naar de Groote Kerk gebracht, en daar bijgezet in het graf onzer hertogin Catharina van Bourbon. Daar had ik, bij gelegenheid eener reparatie van den kerkvloer, vele jaren geleden, de eer Zijn Vorstelijke Excellentie van aangezicht tot aangezicht te mogen aanschouwen. Wat er van hem overbleef was een klein persoontje, gekleed in een groen zijden wambuis, bezaaid met gouden sterretjes, zwart fluweelen korte broek met kniegespen, zwarte zijden kousen en fluweelen schoenen. Op zijn borst prijkte de *crachat* van de Koninklijke Poolsche Witte Adelaar.

Het boekje, waarin 's vorsten geest nog leeft, begint met het bevel, dat »Alle Ruyters, Soldaten (infanteristen), Canoniers te zamen in goede Eendragt en Vriendschap zullen leven, en de inwoonderen van de stadt en ten platten lande geen overlast aandoen." Geen ruiter, soldaat of kanonnier mocht zich op straat vertoonen, anders dan »in zyne monteering, het zydgeweer op zijde, de haeren byeen gebonden, en altoos in een behoorlyke propreteyt. Egter de geene die by borgeren arbeyden wordt gepermitteerd met een keel (kiel) zonder zydgeweer te gaan." Hier worde opgemerkt, dat er destijds geen kazernes bestonden; de soldaten gingen in de kost bij die burgers, welke ze wel wilden huisvesten, of huurden kleine huisjes of gedeelten van huisjes in de achterbuurten; velen waren meer of minder getrouwd. Zij, die een handwerk verstonden, gingen buiten hun diensttijd bij een ambachtsbaas arbeiden, of trachtten op andere min eerlijke manieren een duitje bij hun soldij te verdienen. Voor eigen rekening te arbeiden verboden hun de wetten op het gildewezen, die door de militaire autoriteiten erkend en geëerbiedigd werden.

»Geen ruyter of soldaat mag op straaten tabak rooken ofte gaan eeten. De officieren en onderofficieren moeten zorge draegen, dat alle ruyters en soldaten altoos met een goed air, en niet als boeren, over de straate gaan, hetzy de zelve in of buyten dienst zyn; dat zy altoos met styve knien marcheeren en het hoofd wel recht houden. Wanneer een ruyter ofte soldaat een officier ontmoet, moet hij tegen den zelven front maken, den hoed (driehoekigen steek) met de linkerhand, aan de voorste punt, met den duym en de twee vingers afnemen, den arm vervolgens schielyk na beneden, regt nederwaarts, doen vallen, zoo dat den arm over het zydgeweer en het binnenste van den hoed aan de linkere knie komt te sluyten; voorts moet hy den hoed met een goed air weder op 't hoofd zetten, en, nadat hy de halve wending gemaakt heeft, vervolgt hy zyn weg, zonder reverentie (buiging) te maken."

Werd een militair dronken op straat gevonden, dan moest men hem naar zijn kwartier of naar de naaste wacht brengen, om uit te slapen en

»disordres" te voorkomen. Alle »pasbanen" en dergelijke spelen, op wachten, in herbergen, of in kwartieren waren verboden. Ontdekte men ontuchtige vrouwen »in het regiment", dan werden deze in arrest gezet. In de stad mocht niet geworven worden, voor andere regimenten dan die hier in garnizoen lagen. Het was verboden op straat te schieten, »moordslagen *) te werpen" of andere vuurwerken af te steken, bij welke feestelijke gelegenheid ook. »De soldaten van het guarnisoen zullen hun vrouwen en kinderen hebben te wederhouden, van niet langs de deuren te bedelen." Geen krijgslieden, noch hun vrouwen mochten buiten de stad hout gaan stelen, »op exemplaire straffen, en zal hierop ex-actelijk worden gepast. De soldaten zullen zig wagten op het land en in de tuinen, zoo binnen als buiten de stad, te gaan marodeeren om groente of fruyt te steelen."

Op Zon-, heiligen- en leening-dagen, mochten de militairen zich niet buiten de stad begeven, »om alle disordres te voorkomen." Ging een soldaat op veroorloofde dagen naar buiten, dan moest hij, op straffe van arrest, weder door dezelfde poort terugkomen, waardoor hij uitgegaan was. Op strenge straf was het den »gemeenen" verboden, de Hoender- of Hersteegpoort uit te gaan, en zich op Pruisisch grondgebied te begeven. Daar toch lagen de ronselaars en man-dieven van Frederik den Grooten steeds op de loer, die somtijds zelfs strooptochten over de grens maakten, ten einde vierschotige boerenjongens voor het leger van zijne Pruisische Majesteit te bemachtigen. Dagelijksche wandelpassen werden afgegeven door de ondermajoors; verlof- en arbeidpassen (om bij de burgers te werken) voor één dag, door den auditeur-militaire. Aan hen, die met een pas naar buiten mochten, was »op rigoureuse straffe" verboden, den boeren overlast aan te doen, te jagen, te visschen of boomen te schenden. Bij raadsbesluit van 18 Mei 1731, was een soldaat hier in garnizoen *strengelijk gegeeseld* en levenslang uit de stad verbannen, wegens het met zijn sabel baldadig omhouwen van boomen in de St. Annalaan. Niemand mocht jagen in de werken, op poene van met de spitsroeden gestraft te worden; **) ook de officieren werden »gewaarschuwd", niet met honden of jachtgereedschap in de fortificatiën te gaan wandelen. De buitenwerken waren destijds een ware konijnen-warande. In een brief van 30 Maart 1740 aan den magistraat, merkte de Raad van State op, dat de heeren van de commissie, die het vorige jaar de forten had geïnspecteerd »met surprise

*) Oude woordenboeken beschrijven moordslagen als „geladene bommen of loopen van geweren, in den grond begraven, op zulk eene wijze, dat zij ontploften, wanneer men er op trapte." Er zal hier evenwel een onschuldiger, geraas makend vuurwerk, klappers, zwermers, of zoo iets bedoeld zijn.

**) Voor wien onbekend mocht zijn met de beteekenis van het spitsroeden loopen, diene tot naricht, dat daarbij de delinquent, met ontbloot bovenlijf, had te loopen door een laan van soldaten met stokken gewapend, die er duchtig op los sloegen.

hebben gesien, dat in de fortificatien van de stad sig is onthoudende, een menigte van conijnen, die, door het maken van menigvuldige pijpen en holen, veel schaede aen de aardewerken toebrengen."

Op straffe van de spitsroeden was het mede verboden, »den degen, veel min messen of ander geweer te trekken, al deede men zelfs geen quaat daarmede." Niemand mocht zijn geweer bij dag of nacht afschieten; wilde men het schoonmaken, dan moest men de lading »aftrekken"; daar toe was de laadstok van boven met een soort kurkentrekkertje voorzien. Schieten op straat was een pekelzonde van het voorgeslacht; vooral geschiedde dit bij het optrekken en aflossen der wachten, zooals men ook ziet op Rembrandt's »Nachtwacht." Hier ter stede werd dit meermalen, o.a. 2 Aug. 1694, door den raad strafbaar gemaakt.

Aan de trompetters, pijpers en tamboers van het garnizoen, werd verboden op Nieuwjaarsdag langs de straten te blazen, de trom te slaan en om fooien te vragen, uitgezonderd aan de officieren van hun eigen regiment, terwijl den soldaten verboden werd, dien dag of nacht te schieten.

Wanneer de commandeerende officieren van regimenten te voet of te paard wenschten te exerceeren, dan moesten zij daarvan Z. H. den heer Gouverneur in kennis stellen, die hun de plaats daartoe zou aanwijzen.

De »ordres in cas van allarm" bepalen, dat in geval van brand, de tamboers op de hoofdwacht alarm zouden slaan, »over en weder over de Markt gaande." Dan zouden op alle poortwachten, waar zich tamboers bevonden, ook dezen alarm slaan, en alle tamboers van het garnizoen, die in hun kwartieren waren, moesten, zoodra zij dit hoorden, eveneens aan het trommelen gaan, en zich met slaande trom naar de hun aangewezen alarmplaats begeven; hetgeen de stad met een oorverdoovend geraas moet vervuld hebben. Kwam er brand bij dag, dan werden aanstonds alle barrières gesloten, de valbruggen opgehaald, de poorten gegrendeld, en niemand mocht de stad uit- of ingelaten worden.

Uitvoerig waren de »ordres om geobserveert te worden op de wagtparade." Op Zon- en feestdagen werd »de vergadering" geslagen om 11 uur, teneinde »de godsdienst" niet te storen. Blijkbaar was dus toen de kerk reeds om 11 uur uit. Wanneer »de vergadering" geslagen was, moesten *alle* regimenten op de garnizoensparadeplaats opmarcheeren, met het regiment, dat de hoofdwacht nam, op den rechtervleugel, en aan het hoofd der marschcolonne. Zoodra alle regimenten opgemarcheerd waren, liet de oudste officier zijn »regimentsparade" eenige malen de gezwinde lading maken, en bleef daarna voor zijn parade staan met het esponton in de hand. Dit was een halve piek, die destijds door infanterie-officieren gedragen werd (de oude *lanza spezzada* van het Spaansche leger), terwijl de onderofficieren hellebaarden droegen. Elke manoeuvre wordt daarna uitvoerig beschreven, waarbij de troep aangesproken wordt als: »parade geeft agt"; »parade rangeere zig"; »parade sal marcheeren". De grootmajoor, die

altijd tegenwoordig moest zijn, liet de officieren door den ondermajoor een voor een »om de posten trekken" (loten) en onderzocht, of alle onderofficieren behoorlijk ingedeeld waren. Terwijl dit »trekken" plaats greep, moesten de officieren »stil staan en niet praaten." Was dit afgeloopen, dan gaf de grootmajoor de parade over aan den kapitein, die de hoofdwacht hebben zou. Geen officieren dan zij, die op de parade te doen hadden, mochten staan of wandelen tusschen de grenadiersposten en de parade; zij moesten daarenboven »stille zijn en niet praaten".

Officieren en adjudanten mochten »het volk" (de manschappen) niet met de stok richten noch *slaan*, als Z. H. de heer Gouverneur de parade met zijn tegenwoordigheid vereerde; dus op andere tijden wèl. »Het volk zal nooit op de wacht trekken, of op de parade komen, zonder staart in het haair te hebben." (Later, toen zij in kazernes woonden, plachten de manschappen te paard gezeten op in een kring geplaatste banken, elkanders staart te vlechten). »Het volk zal, als zij van de wagten afgelost zijn, het geweer wèl dragen (behoorlijk houden), en als haar officieren passeren, zullen zij front maken en staan blijven, en nooyt den hoet afnemen, als zy het geweer in de hant hebben. Terwijl het zeer dikwyls gebeurt, dat zoo ras de wagten van de paradeplaats gemarcheert zijn, dezelve door malkanderen lopen, en zig zeer negligeeren.... zal de hoofdofficier du jour, zig dikwijls laten vinden in de straaten waar de parade moet door marcheeren."

De officier moest de vier en twintig uren, die hij de wacht had, steeds op zijn post blijven, en daar zijn eten laten brengen; daar er geen kazerne was, en dus ook geen menage gekookt werd, kregen om de beurt zes man van de wacht verlof, om spijs en drank voor de manschappen te gaan halen, waartoe hun drie kwartier vergund werd. Van een onderofficierswacht van acht man, mocht er maar één tegelijk met dat doel uitgaan.

Onder de reglementen rakende de wachten in het algemeen, vindt men verschillende bepalingen omtrent de wallen, werken en poorten. Niemand mocht op den wal »met vuur of brandende tabakspijpen" loopen; er mochten geen kinderen spelen, en men moest op den beganen weg blijven. In de werken was het verboden, paarden of andere beesten te laten grazen, of vuil te storten. Reed een kar met puin of vuiligheid de poort uit, dan moest een man van de wacht hem stilletjes volgen, om te zien, waar het gestort werd. Geschiedde dit in de werken of op het buitenste glacis, dan ging hij zonder iets te zeggen naar de wacht terug, en rapporteerde het geval aan den officier of sergeant, die den voerman, wanneer deze de stad weder inkwam, in arrest nam en aan de hoofdwacht meldde. De wachten genoten voor zulk een vangst een goeden drinkpenning.

Officieren en onderofficieren, die aparte posten hadden, mochten geen cadetten of soldaten veroorlooven 's nachts thuis te gaan slapen. »Zullen ook geen oppassers op de wagt nemen, om voor corporaals te dienen."

Een onderofficier, die een kussen of deken op de wacht gebruikte, zou naar behooren gestraft worden. De wachten aan de poorten moesten scherp toezicht houden, dat er geen pruimen, vooral geen gele of witte, in de stad gebracht werden. Dit was eenvoudig een gezondheidsmaatregel, waarschijnlijk door den raad uitgeschreven.

Naderde een vreemdeling de stad, dan werd hij door den schildwacht aan de buitenste barrière aangehouden en aan den sergeant van de buitenste avancée gebracht, die hem naar de wacht voerde, waar nauwkeurig onderzoek gedaan werd naar zijn naam en zijn qualiteit, alsmede waar hij ging logeeren. Had de reiziger geen pas of certificaat, dan werd hij door een paar musketiers naar de hoofdwacht gebracht. »Bij Luyden van fatsoen en distinctie", ondervroeg men de bedienden naar de gewenschte bijzonderheden. Wilden vreemde bedelaars de stad in, dan moest de wacht dit verhinderen. Ruiters, soldaten en kanonniers, die met een wandelpas naar buiten mochten, hadden hun passen en »degens" aan de wacht te laten, tot zij terug kwamen. Den soldaten van de poortwacht was het verboden iets te eischen van wagens, karren of personen, die de poort in- of uitgingen. Even voor het aanbreken van den dag, moesten de officieren van de verschillende wachten hun tamboers naar de hoofdwacht zenden, om daar de réveille te slaan.

Dan volgen nog eenige »ordres" omtrent verschillende wachten in en om de stad, omtrent patrouilles en rondes, openen en sluiten van poorten, alles alledaagsch en zonder verrassingen of eenig belang voor ons.

Los in het boekje ligt nog een geschreven staat van het »Herzoglich durchl. des Printzen von Sächsen-Hildburghausen regiment, wie starck solches den 3 Februarij 1748 hier in Nymweegen eingerücket." Daaruit zien wij, dat dit infanterie-regiment uit 9 compagnieën bestond, waar van de eerste de »leib-compagnie" was. Elke compagnie had 3 sergeants, en van 70 tot 74 minderen; het geheele effectief bedroeg 675 man. Onder de hoofdofficieren en kapiteins, waren drie Nederlanders: luit.-kol. baron van Tyll, de kapiteins van Coevorden en van Randwijk. Er ligt een tweede staat bij, betreffende het infanterie-regiment van den generaal-majoor van Brakell, dd. 16 Dec. 1747, waarbij de luit.-col. verklaart, »op den eed aan den lande gedaan, dat de manschappen in de bovengemelde lijst gesteld, werkelijk present in het garnizoen zijn." Dat regiment bestond uit 11 compagnieën, van 24—42 man, 23 sergeants, 14 tamboers en 369 minderen. Onder de officieren, die allen Nederlanders waren, treffen wij aan de welbekende namen van: de majoors van Balveren, van Haersolte, van Welderen, kapiteins: Verspijck, Spengler en Hacfort.

Ubbergen.

De steile hellingen, waaronder Ubbergen nestelt, welke van Nijmegen doorloopen tot Kleef, zijn teweeggebracht door afspoelingen van den Rijn, die, vele eeuwen geleden, zijn loop nam langs deze diluviale heuvelformatie. Bij de stad draagt deze hoogte den naam van Hoenderberg. Die benaming is niet van zeer vroegen datum. In onze oudste bescheiden, overdrachten en dergelijke, wordt hij niet anders genoemd dan Ubbergsche berg. Eerst in 1513 ontmoet men den naam Honreberg (in 1511, die Honrepoirt), dat slechts een oudere spelling is voor ons tegenwoordige Hoenderberg, of zooals nu de mode wil Huner(Hühner?)berg. Anderen zeggen en schrijven Hunnerberg, en hebben daarvoor de authoriteit van Smetius, die (Oppid. Batavor. p. 38) van den *Collis Hunnorum* spreekt, hoewel er geen denken aan is, om dezen heuvel met de Hunnen in verband te brengen, evenmin als met Hoenders.

Er zijn meer van die namen in Ubbergen, daar men geen weg mede weet, waar het acumen van den scherpzinnigsten etymologist hulpeloos voor stil staat. Een schepenprotocol van 14 Dec. 1357, spreekt van een stuk land aan het Cattenpat gelegen. Het rekenboek van 1565 geeft »Henrie Roeloffs hefft 1 dach keien van dlant gelesen, aen den Kattenpat". Smetius beschrijft dit in 1645, als een pad, vroeger bezaaid (of bestraat? *strata*) met puin, keien en overblijfsels van metselwerk. Dat puin zou van de Romeinen afkomstig zijn geweest, die dan waarschijnlijk huizen, of wel grafmonumenten langs dien weg hadden staan. Thans is de naam, naar ik meen, vergeten, maar de richting van den weg wordt eenigermate aangeduid in een bepaling van den grens der heerlijkheid Ubbergen, in 1473. Deze liep toen »van de Cop, myt den Copschen wege, langs den Kattenpat toe", en zoo op de tegenwoordige St. Jorisstraat aan. Verder, iets naders in een schepenprotocol van 28 Nov. 1788. Daar leest men, dat de erfgenamen van den boekverkooper H. Heymans, aan de St. Andries-broederschap te Ubbergen (mij onbekend) verkoopen een perceel

bouwland »op het Hoogeveld, digt bij den Broerdijk, schietende Zuidwaarts aan de gemeene straat of Kattenpat". Dat alles wijst ons echter niet aan, welke der thans nog bestaande wegen bedoeld is, en geeft geen inlichting omtrent den oorsprong van den naam.

Dat het dorp Ubbergen, zooals wel beweerd wordt, zijn naam ontleent aan zijn ligging op bergen, is natuurlijk onzin. De meeste huizen aldaar staan niet op, maar aan den voet der zoogenaamde »bergen". Trouwens, de oudste vormen van den naam, die tot ons gekomen zijn, luiden Ubbürgen (1277), Ubbrugen (1285), Upburgen (1290), terwijl in oorkonden van 1326 en 1402, Johan van Ubburgen voorkomt. Een charter van 1360 geeft het eerst de spelling Ubberghen. Maar daarmede is de kwestie niet uitgemaakt. Het is zeer wel mogelijk, dat de naam reeds lang, voordat hij in schrift gesteld werd, zijn overouden vorm had verloren. Hij kan verbasterd Keltisch, Germaansch of Romeinsch zijn, en blijft in elk geval een raadsel, naar welks oplossing te gissen doelloos zou zijn.

De plaats, waar Ubbergen ligt, was reeds bewoond, in het tijdperk, toen de Romeinen hier meesters waren. Dit volk, dat, waar wij in het duister verleden dezer landstreek rondtasten, ons steeds voor oogen treedt, heeft ook in Ubbergen menig spoor van zijn verblijf achtergelaten. Zoo vond men daar in 1541 de overblijfselen van een vrij groot gebouw; in het midden der 17e eeuw werden er »bijzonderlijk aan het hellen van het gebergte", schrijft In de Betouw, »uitgegraven zware grondslagen van muuren, zoo van duifsteen, als van in kalk zeer vast gegotene steentjes (beton), een menigte van oud ijzerwerk, steenen met opschriften" enz. In 1818 werd boven op den Mopsenberg, tegenover het toenmalige kasteel, ter diepte van 9 voet, een buitengewoon groote urn gevonden, van roode aarde, waarin zich asch, beenderen en een kogelvormig potje bevonden. Het museüm te Antwerpen bezit tal van Romeinsche voorwerpen, in 1826 opgedolven in diezelfde heuvels. Zij werden door Mr. W. F. J. van Genechten, advocaat te Turnhout, neef van den toenmaligen eigenaar van het kasteel, jhr. G. V. Dommer van Poldersveldt, die gehuwd was met vrouwe M. V. J. Stroobant de Terbrugge, aan dat museüm geschonken. *) Ook ons Gemeente-museum heeft een rijken schat van Romeinsche oudheden aan te wijzen, onder Ubbergen gevonden.

Ubbergen is een der oudste heerlijkheden in ons land, en was niet begrepen in de verpanding van den burcht, de stad en het Rijk van Nijmegen, aan graaf Otto, in 1248, aangezien keizer Rudolf I, in 1290, Thilman Werenbertszoon, van Nijmegen, bevestigde in het hooge rechtsgebied in zijn dorp Upburgen, »hetwelk hij daar erkend wordt uit te oefenen, zonder toestemming of gezag van iemand boven hem, dan alleen met vergunning van Ons zelven en van het H. Roomsche Rijk". Dat deze Thilman

*) Catal. du mus. d'Anvers, 1888, p. 44 et suiv.

(een hypochoristische vorm van Thiele, afkorting van Thideric, Diderik) »van Nijmegen" genoemd wordt, geschiedde, omdat hij in Nijmegen een domicilie had en daar in de regeering zat. In een oorkonde van het klooster 's Gravendaal van 1286, wordt hij betiteld burgemeester, of wel raadslid, *consul juratus*, dezer stad. Van Berchen daarentegen noemt hem in zijn kroniek (p. 82) bij gelegenheid der schenking van de kapel in de Broerstraat aan de Predikheeren in 1293, Theleman, zoon van Wereman (hypochoristische vorm van Wero, afkorting van Werenbert), van Uberghen. In andere oorkonden van 's Gravendaal, van 1284 en 1287, heet hij Diederik, zoon van den *heer* Wernbert.

De heerlijkheid kwam in den loop der tijden in het bezit van verschillende, door huwelijke verwante geslachten. De eerste heer van Ubergen, wiens naam tot ons gekomen is na Thilman, is Johan van Ubburgen, die in 1326 genoemd wordt. Of hij van Thilman afstamde, weten wij niet, doch het is wel waarschijnlijk, daar hij in het bezit was van zekere tienden, die deze in 1291 had verkregen. Johan van Boenenburg genaamd van Honstein, heer van Ubergen, was burggraaf van Nijmegen in 1279—81; Arent van Ubergen was in het bezit der heerlijkheid in 1403, Zijn dochter Hille of Hildegonde, werd in 1409 door hertog Reinald IV beleend met de heerlijkheid, »gelijck men die van ons haldende is, tot eenen Kuijckschen leenrechte". Hoe de hertogen van Gelre aan dit leen, dat een 120 jaar vroeger nog rijksleen was, gekomen waren, wij weten het niet. Hille werd nogmaals beleend in 1416 en bij die gelegenheid gravin van Ubbergen, en Ubbergen een graafschap genoemd, een titel, die ook later aan deze en enkele andere heerlijkheden bleef toegekend, als Indoornik, Winssen en Redichem, terwijl Geldermalsen éénmaal een burggraafschap wordt genoemd. *) In 1420 werd zij ten derden male beleend, onder helderschap van Johan van Ooij, haar echtgenoot. Haar kleindochter huwde met Johan van Boenenburg, waardoor de heerlijkheid weder in dit geslacht kwam. Daaruit ging zij over op de familiën Vijgh (1627), van Steenlant (1675), van Welderen (1716). Genoveva Maria baronesse van Steenhuys, douairière van Welderen, verkocht de heerlijkheid *met* het kasteel, in 1763 voor 60.000 gl. aan de gebroeders Abraham Adriaan en Jacob Theodoor de Mist, stichters der zeepfabriek van de firma Dobbelmann. Deze heeren werden 20 en 22 Augustus van dat zelfde jaar failliet verklaard, ten gevolge, waarvan de zeepfabriek en Ubbergen verkocht moesten worden. Van laatstgenoemde heerlijkheid werd de Stad koopster, op 1 Augustus van het volgende jaar, *zonder* het kasteel, voor 31.000 gl. benevens 600 gl. voor der verkoopers deel in de revenuën van het loopende jaar. De heeren de Mist hadden daar dus nog een aardig duitje aan verdiend.

*) Nijhoff, Gedenkw. VI, N°. 713.

Zoo werd de Stad leenvrouw van de graafschap en heerlijkheid, met hooge en lage jurisdictie, met het recht van aanstelling van richter, schepenen, secretaris, schout, collecteur der verpondingen en verdere bedieningen aldaar; voorts vrije privatieve jacht, het vrije veer over het Wieldersche Meer, de bieraccijns, de erfpachten, overthinsen, tienden en alle rechten bij graafschap en heerlijkheid behoorende. Dat klonk alles wel grootsch en mooi, maar een som van 61.000 gl. was natuurlijk niet in de stadskas te vinden. De stadsrentmeester kreeg dus last deze onder de ingezetenen te negotieeren, tegen 3 %, en zoo werd zij bijeengebracht. Een juffrouw Margaretha Jacoba Smith nam 17 obligatiën van 1000 gl. elk; de wed[e] Judith Petronella Smidts, geb. Engelbert, schoot 16.000 gl. voor; het O. B. Gasthuis 5000, de Ellendigen 4000, verder waren er personen, die 3000, 2000, 1500, 1000 en tot 500 gl. aanbrachten. Voor de negotiatie dier gelden ontving de stadsrentmeester 1½ % commissie, makende 420 gl. Van 1767 af, vormden de revenuën van Ubbergen de 15e grossa in het stadsrekenboek. Schitterend waren zij niet, gewoonlijk bereikten zij geen 2000 gl. Eerst in de laatste jaren der 18e eeuw begonnen zij dat getal te overschrijden. De heeren de Mist hadden een vrij wat voordeeliger zaak gedaan dan de stad. Zij hadden den room er af geschept, de stad kon zich met taptemelk tevreden stellen.

In overeenkomst met den geest des tijds, moest de inbezitname der heerlijkheid met de noodige plechtigheid plaatsgrijpen. Op Vrijdag, den 10 Augustus 1764, des morgens om 11 uur, reden de beide burgemeesters, Mr. Pieter Verschoor en Mr. François van den Steen, het raadslid Hendrik Pieck, die den aancoop had bewerkstelligd, en de stadssecretaris C. W. Vermehr, onder bewondering van het straatpubliek, in twee koetsen met vier paarden, van het Stadhuis af, de Hersteegpoort uit, over het Hoogeveld (Bergendalschen weg?) naar het nieuw verkregen domein. Bij het naderen der grens, denkelijk aan den Hollen Weg, kwamen ruim 40 man, »in volle wapenen, alle levendig verzierd", de rijtuigen tegemoet. Na »eenige manoeuvres met het geweer, presenteren van hetzelve en andere eerbewijzingen", escorteerde deze eerewacht de rijtuigen naar het huis van den Ubbergschen schepen Willem Waalen, het Roode Hert (thans Eik en berg) genaamd. Daarvoor werden de heeren door den Richter van het Ubbergsche gericht, verwelkomd als heeren der heerlijkheid, waarbij hij de ingezetenen aan Haar Ed. en Achtb. gunstige bescherming aanbeval. Nadat de eerewijn gepresenteerd was, traden zij door eerebogen »onder het strojen van aangenaame groentens en 't geluid van vreugdegalmen", de woning binnen. Daar vonden zij »alles meede op eene gedistingeerde wijze toegemaakt" en werden begeleid naar een bovenkamer, waar zij zich naar de wijze der vorsten, aan de vensters plaatsten, ten einde de verschuldigde eerbewijzen in ontvangst te nemen. Onmiddellijk barstten salvo's los, niet alleen uit musketten, maar ook uit drie stukken

geschut, in het tuintje aan den overkant van den weg geplaatst, »begeleid door een geréitereerd vreugdegeroep".

Onder geleide van den Richter en de gerichtslieden, namen de heeren vervolgens een gedeelte der gekochte landerijen en de limieten van het gebied in oogenschouw. Hierop volgde een maaltijd, waartoe de Richter en de gerichtslieden genoodigd waren, en telkens wanneer »de hooge en andere gepaste conditiën" gedronken werden, donderde het geschut en knalden de geweren. Na het eten woonden de Burgemeesters en de Raadssecretaris de zetting der lasten en de verpachting der weilanden bij, en hun tevredenheid uitgedrukt hebbende, reden zij tegen den avond, door het escorte tot aan de grens begeleid, weder naar de stad terug.

Met eenige tonnen bier door de Ed. Achtb. Heeren geschonken, maakte Ubbergen zich dien avond vroolijk, terwijl de »jonge dogters een convenabile gifte" in geld hadden ontvangen, voor haar moeite in het groenmaken, versieren en het strooien van „aangenaame groentens". Maar in één huis van het dorp heerschte jammer en droefenis. Eeresalvo's plachten destijds niet met los kruit, maar met scherp geladen geweer gelost te worden, en die gewoonte had een slachtoffer geëischt. »Aan R. de Haan, richter der Heerlijkheid Ubbergen", getuigt het rekenboek, »wegens visitatie en onkosten van en gevallen op 't bij ongeluk doodgeschote lichaam van Hent Salm, 42 gl. 5 st." *A quelque chose malheur est bon*, kan de Richter gedacht hebben.

In 1339, zegt Smetius in zijn Chronyck, »is de capelle tot Ubbergen gefundeerd", en hij verwijst daarbij naar een afschrift van den fundatiebrief. Dat geschrift is in het stedelijk archief niet voorhanden. Wij vinden daar niets, dat op de kapel betrekking heeft, vóór a°. 1452. In dat jaar wordt zij genoemd, in verband met een merkwaardig persoon, den Gelderschen kroniekschrijver en lateren kanunnik van de St. Stevenskerk, Willem van Berchgen. Op Sint Margriet v. d. j. schonken Johannes de Curia (van den Have?) en Willem van Berchgen (zooals de naam destijds steeds gespeld werd), aan den rector der kapel te Ubbergen, zeven schilden, »ter vermeerdering van den eeredienst, als een ware aalmoes", uit een huis gelegen in de (Stikke) Hezelstraat, achter strekkende tot de School, de oude Latijnsche school, tegenover de Groote Kerk.

Dit oude kapelletje bleef in wezen tot in het midden der 17e eeuw. Den 3 Sept. 1648 besloot de raad »sich te laten gevallen" een subsidie van 150 gl. aan den Heer van Ubbergen te verleenen, »tot wederoptimmeringh van de kerck in zijne heerlijckheid". Met dat sommetje kon men niet veel uitrichten. De stormen van den Tachtigjarigen Oorlog hadden ook dit gebouwtje niet onberoerd gelaten; het verkeerde in een deerlijken staat van verval en moest waarschijnlijk geheel herbouwd worden. De toenmalige heer van Ubbergen, Nicolaas Vijgh, oud-burgemeester van Nijmegen, wendde zich dus tot den Landdag. Daar verklaarden de Staten

van het Kwartier van Nijmegen en van de Veluwe, den 26 Oct. 1650, zich bereid, een subsidie van 3000 gl. toe te staan, »tot optimmeringh van de (Ubbergsche) Kerk, ten einde die tot pleging van den godsdienst bekwaam te maken". Het Kwartier van Zutphen evenwel, wilde slechts 2000 gl. bewilligen, onder voorwaarde daarenboven, dat dan ook de vervallen kerken in dat Kwartier zouden gesubsidieerd en opgebouwd worden. Op herhaald aanzoek, werd eindelijk 17 Sept. 1653 toegestaan, dat een som van 3000 gl. uit de Gemeene-middelen van het Nijmeegsche kwartier betaald, en bij de verdeeling van de Landschapslasten aan de creditzijde van dat Kwartier zouden gebracht worden. Intusschen was het verbouwen reeds in vollen gang. Bij besluit van 16 Juni 1652, tastte de magistraat nogmaals in de stadsbeurs, ten einde het nieuwe bedehuis een geschilderd »glas" te vereeren, waarschijnlijk het stadswapen voorstellende. Daarenboven liet zij nog in 1687 twee klokken in het torentje hangen, ter waarde van 109 gl.

Bij het beleg van Nijmegen door de Franschen in November 1794, werd het kerkje zoodanig gehavend, dat het onbruikbaar was. Eerst in 1806 werd het weder in orde gebracht, en had er op Zondag 30 November de eerste godsdienstoefening plaats. De dienst werd verricht door den predikant van Ubbergen en Beek, Ds. Exalto d'Almaras, die een toepasselijke preek hield en de leden van het Stedelijk Bestuur, benevens een grooten toevloed van Nijmegenaars, in het bijzonder toesprak.

Opvallend is het, hoevele in de geschiedenis dezer stad bekende personen in verband met dit godshuis genoemd worden. De verschillende heeren van Ubbergen, die daar in hun gestoelte de kerkdiensten bijwoonden, die onder de zerken te ruste gelegd werden, en wier geschilderde rouwborden eenmaal de wanden versierden, laat ik buiten sprake, en bepaal mij tot beroemdheden. Den kroniekschrijver van Berchen ontmoetten wij boven als begunstiger dezer kerk. Na hem daagt in 1542 Jacob Canis op, bekend als een der flinkste burgemeesters, die ooit in Nijmegens curule stoel zat, en als den vader van den gelukzaligen Petrus Canisius. Burgemeester Canis schonk in 1542 honderd gulden »tot behouff der capellen tot Ubbergen". Wat hem tot die milddadigheid bewoog, is niet meer na te gaan. Vervolgens komen er een paar welbekende namen voor onder de predikanten. In October 1654 verzocht Nicolaas Vijgh, heer van Ubbergen, aan de classis, »bedieningh sijner kercke, mitz daervoor presenterende soodanige hondert dalers, als zijn Ed. van het Landschap jaerlicks sijn toegestaen". De classis nam hiermede genoegen, en stelde bij provisie order op de predikbeurten. Het jaar te voren was Johan Smetius de zoon, de eerste geweest, die aan de Nijmeegsche Illustre School (welke eigenlijk eerst in het volgende jaar werd ingewijd), zijn studies met een publieke dissertatie besloot. Hierop vertrok hij naar de hoogeschool te Utrecht, en deed, na volbrachte academische loopbaan, een reis door

Frankrijk, waar hij mede aan eenige universiteiten studeerde. In zijn geboortestad teruggekeerd, werd hij in 1661 de eerste hervormde predikant te Ubbergen.

Al was het aantal Protestanten in de gemeente niet groot, het zou voor hem geen sinecure zijn. Den 4 September van het jaar zijns beroeps, stelden de gecommitteerden van de classis voor aan den raad, ook de kerk te Weurt weder voor den openbaren eeredienst te openen en haar bediening te combineeren met de pastorie te Ubbergen. De raad ging in op dit voorstel, liet onderzoeken, welke tienden aan de Weurtsche kerk toekwamen, of welke subsidiën zij genoot, en was van gevoelen, dat in cas de genoemde kerk mocht heropend worden, »het aengenaem zou zijn, dat Ds. Johannes Smetius, ten regarde van de goede diensten, soo dese stadt van sijn W. vader zaliger ontfangen had, de Weurtsche gemeente neffens die van Ubbergen, als predikant quam te bedienen". Het was eervol, hoewel de weg van Ubbergen naar Weurt in de 17e eeuw, vooral 's winters, geen pleizierrit kan geweest zijn. Maar er was meer goeds voor Smetius weggelegd. De weleerwaarde collega's in de stad waren niet geneigd, »de vogelen des velds", zooals zij de dorpspredikanten noemden, op des duivels oorkussen te laten rusten. Den 19 November van hetzelfde jaar werd, op voorstel der bedienaren van het H. Evangelium alhier, besloten, Ds. Smetius, predikant te Ubbergen, te verzoeken, »gedurende de melancholie (krankzinnigheid) van Ds. Simeon Ruytingh, tot verlichtinge van de drie andere predikanten, die haeren dienst overmets davont predicatie ende catechesatien, heel bezwaerlick valt," te willen assisteeren en de vroegpreek te komen waarnemen, tegen een recognitie van 100 gl., die Ds. Ruytingh tot nog toe als extraordinaris-tractement had genoten. Zoo fungeerde Smetius jarenlang als predikant in de beide dorpsgemeenten met den aankleve van dien; in 1664 kreeg hij van de stad een toelage van 150 gl., »totdat hij met een behoorlijcke bediening zal voorzien sijn." Dit geluk viel hem te beurt in 1679, toen hij tot predikant te Nijmegen beroepen werd.

Zijn opvolger was Caspar Eylbracht, die zich later te dezer stede een onsterfelijken naam verwierf met het peterschap van een straat in de nieuwe stad, door het eerste kanonschot van den wal te lossen bij den overval der Franschen op 11 Juni 1701. In 1681 was hij, als proponent, aangesteld tot predikant te Weurt, en werd door gecommitteerden van den raad beraadslaagd met gedeputeerden van de Classis, over de collatie van een predikant te Ubbergen, waarop Eylbracht den 8 Sept. 1682 tot beide gemeenten werd beroepen. Reeds in het volgende jaar volgde hij een beroep naar Bommel. Het geringe honorarium was misschien niet zonder invloed op dat rassche vertrek, weshalve de heeren in het jaar daarop spraken van dat te vermeerderen, en het bij besluit van 31 Dec. 1685 op 500 gl. brachten.

Op Eylbracht volgde Ds. Ribbius, van wien mij niets bekend is, dan dat zijn preeken nog al bijval vonden, te oordeelen naar de opbrengst der kerkecollectes. In een »Memorie van ontfangst van het gelt van de kerck, aen duiten in het kerckenzakje, telken Zondage," over de jaren 1684—88 varieert de opbrengst van omtrent één gulden, tot 6 gl. toe, dit laatste bij gelegenheid van het H. Avondmaal. Dat getuigt van geen slechte opkomst, wanneer men in aanmerking neemt, hoe klein de gemeente en hoe onbemiddeld de meerderheid der bewoners van Ubbergen in die dagen moet geweest zijn. De slechte ontvangsten zullen wel met den staat van het weder in verband gestaan hebben, in die parapluielooze tijden. Bij raadsbesluit van 16 Sept. 1657 kwam de helft der collecten, op verzoek der Nijmeegsche predikanten, aan de stedelijke diaconie.

Na de herbouwing van 1650 is er niet veel meer aan deze kerk veranderd; alleen werd in 1828 »de oude kerktoren" afgebroken en door een nieuwen vervangen, en kwam de gemeente in 1842 in het bezit van een orgel.

Hoewel Thielman, de eerste ons bekende heer van Ubbergen, beschreven wordt als »van Nijmegen", *) is het toch wel waarschijnlijk, dat er reeds vroeg een kasteel in die heerlijkheid moet gestaan hebben. Immers het vermoeden ligt voor de hand, dat het was op een kasteel, dat Diederik, graaf van Kleef, zich den 19 Dec. 1277 verbond, Reinald, graaf van Gelre, tegen iedereen bij te staan, oorkonde waarvan werd opgemaakt »te Ubburgen, bij Nijmegen." Omtrent de lotgevallen van het slot in de 16e eeuw, werd reeds vroeger het een en ander medegedeeld. **) Dat oude gebouw werd door den toenmaligen heer der heerlijkheid, Bernard graaf van Welderen, in 1712 geheel gesloopt en door een nieuw vervangen.

Toen de heeren de Mist 1764 de heerlijkheid aan de stad verkochten, splitsten zij het kasteel met zijn park daarvan af. Bij die gelegenheid wordt het in de Leenakten met de volgende aanlokkelijke woorden beschreven: »Het casteel of heerenbehuysinge, met desselfs bijde vleugels, visvijvers, waterwerken, allees, wandelingen en dreeven, moestuynen, boomgaarden, elsepas, starrebosch en verder houtgewas, beginnende aan het eynde van den moestuyn, en schietende ten Noorden van de gemeene weg tot aan de heerlijkheid Beek, groot ten minsten 12 morgen. Dan nog het privative regt tot en aan de visserij in het riviertje de Meer genaamt", enz. De »bijde vleugels" hier vermeld, ziet men op de gravure in Arkstee (1732), het best op het gezicht van den achterkant van het huis. Zij werden later eenigszins veranderd en gaven aan het van weerskanten door zwaar geboomte belommerde gebouw, dat zich in den vijver spiegelde,

*) Misschien bewoonde hij het in 1530 door de stad van Johan van Boenenburch, heer van Ubburgen, gekochte „Hof van Ubbergen", dat daarop afgebroken, en op welks plaats het N. einde der tegenwoordige Bloemerstraat aangelegd werd.

**) Penschetsen II, blz. 21.

een zeer aanvalligen aanblik. De gebroeders de Mist verkochten het huis cum annexis in 1764 aan den stadsrentmeester Johannes Moorrees; vervolgens ging het door koop in 1796 aan David Johan van der Burch, in 1802 aan S. D. Cartier, in 1813 aan P. H. de la Court. Vijf jaren later werd het gekocht door jhr. Gijsbert Jan Dommer van Poldersveldt. Het was de heer Dommer, die dit landgoed op alle mogelijke wijzen verfraaide, die de slingerpaden deed aanleggen in de zoogenaamde Boschjes van Dommer, en die de ontwerper en hoofdondernemer van den in 1824 aangelegden straatweg werd.

De Nijmeegsche pensionaris Johan van Someren, die het oudere kasteel omstreeks 1669 bezocht, spreekt in zijn duistere rijmelarij van een koepel of vertrek, waarin een fontein sprong. Deze eigenaardigheid was ook in het nieuwe huis aangebracht. In de zoogenaamde fonteinkamer zag men een nis van grotwerk, waarin een fontein haar kristallen straal 15 voet hoog opschoot en klaterend nederkwam, het vertrek des zomers met een heerlijke koelte vervullende. Aan den heer Dommer viel in 1830 de eer te beurt, Marie Therèse Charlotte, hertogin van Angoulême, de vermaarde dochter van Lodewijk XVI, gedurende eenige dagen tot gast te hebben. De Hertogin, die uit Engeland kwam, waar de cholera heerschte, en op weg was naar Weenen, moest vijf dagen quarantaine houden, vóór zij de Duitsche grens over mocht trekken. Met vier hofdames logeerde zij op het kasteel, terwijl haar nichtje, Louise Marie Therèse d'Artois, dochter van den vermoorden Hertog van Berri, met haar gouvernante haar intrek genomen had in het hotel te Beek, doch haar veertienden verjaardag op het kasteel kwam vieren.

Dit kasteel werd gesloopt in 1868. De heeren Dommer plachten, behalve op Zon- en feestdagen, de wandeling in het park onder geleide van een tuinman te veroorloven, en wie in Nijmegen logés had, liet niet licht na, van deze vriendelijke vergunning gebruik te maken. Door lommerrijke lanen bereikte men een heuvel, waar onder een ouden lindeboom een bank stond, van waar het oog verrukt te gast kon gaan aan de stille Ooi, bespikkeld met grazend vee, de blauwende vergezichten langs de oevers van Waal en Rijn, en dichterbij, de beide emeritus-kerkjes van Persingen en Ooi, droomend van verleden tijden. Donkere lanen, golvende slingerpaadjes onder het hooge hout, uitgestrekte vijverspiegels, watervallen, tempeltjes, een korenveld, volgden op elkander in gedurige afwisseling en gaven een rijke verscheidenheid van liefelijke landschappen in kort bestek. Er was een onderaardsch gewelf waar Romeinsche oudheden in dezen omtrek opgedolven, een plaats gevonden hadden, en er was een met mos begroeide hermitage, waarin een aan de Hertogin toegeschreven stemmig tweeregelig Fransch versje:

Viens relever ton âme en ce paisible lieu,
Admire la nature et adore ton Dieu.

Ubbergen was overigens niet rijk aan buitens; Hees en Neerbosch vielen oudtijds meer in den smaak. Dientengevolge zijn er slechts weinige huizen, waarvan iets te zeggen valt. Onder de oudste daarvan behoort de bouwhof de Kop. Reeds een schepenprotocol van St. Urbaansdag 1422, vermeldt dat Johan, bastaard van den Heer van Groesbeek, een stuk land kocht, gelegen »opt Hoogvelt, aen den weeghe die geet then Coppe-weert." Er stond toen, of althans twee jaren later, reeds een huis. In 1424 verkocht Reyner van Kuyck, een jaarrente van 4 schilden aan Bartholomeüs die Clair, uit een huis, enz. »genoemd die Kop", waarbij 18 morgen lands, tusschen het land van den graaf van Ubbergen en dat van Jan Nyerman, strekkende met het eene eind tot aan den Hynxtberch, met het andere tot aan den Landweer. »Onsse burgemeester" ging in 1553 »mit die stadsskar omme die schattongh to manen op die Kopp, ende vort omme die hey omgevaren."

Het ging destijds in die afgelegen buitenbuurten niet altijd gemoedelijk toe. Men had er veel last van heidens, blijkens, het rekenboek van 1560 en niet minder van bandelooze soudeniers. Zoo werd een der Stads rijdende boden in 1569 gezonden »op den Kop, aen der Bruederdijck ende die Praestdie (te Hatert), omme thoe vernemen, off die lanssknechten den huysluiden oick overlast andeden, ende so den huysluiden overlast geschieden, hen (den lansknechten) aen to seggen sij sich van daer maecken solten, off eyn eersame raet dochter dair hem anders voir an to sien." Kort daarop schijnt men daar een wachtpost gelegd te hebben: 1572 »den 31 Maij betaelt Cornelis van den Kerckhoff 4 gl. brab., welck die schutten aldair verteert hebben, als sij die swanebussen ende ande munetie van geschot op den Cop gehaelt hadden." In de 18e eeuw was de »Groote Kopzen Hof" stadseigendom geworden en werd door den magistraat den 9 Sept. 1772 in negen perceelen verkocht, voor 5476 gl. Zij placht toen aan pacht 200 gl. op te brengen. De Groote Kop wordt in het eerste kwartaal der 19e eeuw een landgoed genoemd, dat zich »met dezelfs tuinen aan den steilen rand des bergs verheft". De naburige Kleine Kop, die reeds in 1569 voorkomt, lag niet in de heerlijkheid, doch op het Hoogeveld, in het Schependom, en komt dus hier niet in aanmerking.

De Kop was een der eerste plaatsen, waar een wederdoopersche predikant van den Heer van Batenburg, in Augustus 1566, het Evangelie predikte, toen de verkondigers van de nieuwe leer zich nog slechts lieten hooren »in de haghen, in de bosschen, op het veld, op berghen, op de waterkanten, somtijds in huysen, off daer sij plaetse vonden". In de steden durfden zij zich nog niet te wagen. De andere plaatsen, waar zij het Woord toen predikten, waren het oude Joodsche Kerkhof, aan den tegenwoordigen Berg-en-Dalschen weg, en den Weissenburg, tegenover het Groenewoud.

Tegelijk met den Grooten Kopschen Hof, werd in 1773 verkocht

»het Hinsdal, onder Ubbergen gelegen". Wij zagen boven in 1424 den Hynxtberch reeds genoemd. Hij komt wederom voor, met gewijzigde spelling in een schepenprotocol van 13 Nov. 1461. Op dien dag bekende Seger van Redinchaven, schuldig te zijn aan Johan van der Weyden, een lijfrente van 10 Rijnsche gl., »uit een stuk land hem toestendig, gelegen bij de Kop, genaamd den Hynsberch". Een brief van 25 Juni 1712 bevat een kondgeving van Peter Hengst, den ouden, stadhouder der vrije heerlijkheid Ubbergen, dat zijn zoon Philip Hengst gekocht heeft van vrouwe baronnesse Geertruid Vijgh, douairière en boedelhoudersche van wijlen hoogwelgeboren heer Louis van Steeland, vrijheer van Ubbergen, enz. enz. »seker perceel lands, in sijn voor en bepalinge gelegen in dese heerlijckheyt, in het eerste dal", voor vrij erf en goed, uitgenomen *f* 4 's jaars, op Kerstmis, aan de verkoopster te betalen.

Verder is er niet veel geboekt omtrent algemeen bekende huizen en plaatsen te Ubbergen. Het Vrouwendaal komt het eerst voor in een schepenprotocol van 1569, in de volgende woorden: »een stuk lant opt Hoighvelt, tegen 't Vrouwendael geleghen", waaruit niet is op te maken, of er toen reeds een huis in dat dal gebouwd was. In de 18e eeuw stond er een herberg. Den 12 Maart 1778, verzocht Johan de Haen, een stukje groesland, liggende voor het huis en de herberg het Vrouwendaal, van welk huis hij eigenaar was, te mogen laten omspitten en met vruchtboomen bepoten. Dat gebouw moet dus verder van den weg gestaan hebben dan het tegenwoordige, want thans zou daarvoor niet voldoende ruimte bestaan om een boomgaard aan te leggen. Een twintigtal jaren later was het een buitentje geworden, dat in 1790 de ontvanger de Bruyn verkocht aan zekeren Hendrik Daler. Deze, wenschende het te verhuren, verkreeg van den raad verlof, er een woonhuis voor hem zelven naast te bouwen, op grond tot de heerlijkheid Ubbergen behoorende, tegen de gewone recognitie van een schild (15 str.) aan de stad te betalen. In de *Nijmeegsche Courant* van 7 Febr. 1817 werd het uit de hand te koop geboden, als »een schoon en welgelegen huis, met twee tuinen". Dit huis, ook Ooizicht genoemd, stond op de helling van den heuvel, even als het Mannendaal. De in zijn tijd bij het Nijmeegsche publiek in blakende gunst staande C. H. Clemens, schrijver van eenige te dezer stede veel gelezen werkjes en gedichtjes, bracht de laatste twee zomers van zijn lijdend leven, aan zijn stoel gekluisterd, op Ooizicht door. Hij overleed in zijn woning in de Paulstraat, 12 Oct. 1841, op 33-jarigen leeftijd.

Het Vrouwendaal behoort thans niet meer onder Ubbergen. Bij Kon. besluit van 5 Maart en 24 Mei 1816, werd het stadsterritoir uitgebreid tot aan de Ooische sluis, en zoover onderlangs den Hoenderberg, als de buitenwerken, met het fort Sterreschans daaronder begrepen, zich op de hoogte uitstrekten, voorts alle huizen aan den Ubbergschen weg tot en met het Vrouwendaal.

Omtrent het niet ver daarvan gelegen Mannendaal, kan alleen worden medegedeeld, dat deze naam voor het eerst voorkomt, in een overdracht van 31 Oct. 1788: »bouwlant op den Hoenderbergh, tegenover het Mannendael gelegen". Ook hieruit is niet na te gaan, of er toen een huis stond. Hoe deze beide dalen aan hun opvallende namen kwamen, is te eenenmale onbekend.

Beekmansdal wordt in onze oude bescheiden niet genoemd, en reeds aan den uitgang *dal* kan men opmaken, dat het van jongeren datum is. In oudere plaatsnamen toch luidt deze steeds *daal:* Bergendaal, Mannendaal, Vrouwendaal, Stadsdaal enz. Waarschijnlijk ontleent de vallei haar naam aan de familie Beeckman, die in de tweede helft der 17e eeuw tot de Nijmeegsche regeeringsgeslachten behoorde. Een hunner was misschien de stichter van het buitentje Beekmansdal. Dit goedje, eenmaal bekend als de Brouwerij, werd in 1856 door den toenmaligen eigenaar, den kunstschilder A. van Pelt, verkocht aan A. van de Wal, die er een logement van maakte, dat hij Tivoli noemde. Pensions waren toen nog niet zoozeer in zwang als tegenwoordig; theetuinen begonnen uit de mode te geraken. Zelfs de kapel van het 1e regiment Infanterie, die daar somwijlen met haar uitvoeringen het Nijmeegsche publiek trachtte te lokken, vermocht Tivoli niet boven water te houden. Reeds in het volgende jaar werd het door van de Wal van de hand gedaan. Na nog een paar malen van eigenaar verwisseld te zijn, werd het in 1893 herschapen in Hotel, Pension en Café »de la Promenade".

In de vallei achter dit huis staat het Chalet, door den gewezen minister J. J. L. van der Brugghen, in het midden der vorige eeuw als zijn Tusculum gebouwd.

Het tegenwoordige café Valk was weleer een buitengoed, dat reeds in 1756 vermeld wordt onder den naam »Hartenbeek, van ouds de Fontein." Toen de heer Leonard de Beyer, den 27 April 1796 dit goed verkocht, werd het beschreven als »de buitenplaats Hartenbeek, bestaande in heerenhuis, schuur, tuinen, vischvijvers, bosschen en lanen". In 1819 kwam het in handen van Albert Valk, wiens zoon Dirk het goed bij de boedelscheiding in 1827 voor *f* 7600 kocht, bij welke gelegenheid de notaris en dichter Cornelis ten Hoet, in de *Nijmeegsche Courant* aankondigde, dat hij op 10 April aanst., in de herberg het Roode Hert, zou ter veiling brengen »het welbekende landgoed Hartenbeek, met huis, schuur, terrasvormige tuinen, vijvers, en bergen met houtgewas, groot ongeveer 6 bunders." Van Dirk Valk ging het in 1873 over op zijn eenigen zoon Hendrik, den tegenwoorden eigenaar. In zijn bekend werkje *Het Geldersch Lustoord*, zegt ten Hoet, dat »Hartenbeek de aangenaamste wandelingen en de lachendste vergezichten aanbiedt," vooral van het hooge terras, waar zich »een vijver bevindt, door looverrijk geboomte digt beschaduwd, welke, wanneer dezelve goed onderhouden wierd, alhier een

fraaie partij zou kunnen daarstellen." Men ziet, de allesveranderende tijd is ons hier genadig geweest; in bijna 80 jaren is daar weinig veranderd en met genoegen zien wij die plaats nog in dezelfde vormen, waarin zij zich afspiegelde in de oogen van het voorgeslacht.

In de tuinen van het tegenwoordige Eik-en-Berg zal menig oud Nijmegenaar zich herinneren, in zijn jeugd een genoeglijk kopje thee of glaasje wijn genuttigd te hebben. Het was toen, ik spreek van meer dan een halve eeuw geleden, een herberg, het Roode Hert genaamd, diezelfde, op welks bovenkamer de heeren gecommitteerden van den raad op dien 10en Augustusdag, als heeren der heerlijkheid, zich den wijn van den waard en de hulde der dorpelingen lieten welgevallen, zooals wij boven zagen. De heuvels achter dit huis waren in dien tijd niet begroeid: het voorgeslacht had roekeloos huisgehouden met het hout. Dat blijkt uit het Register op de Leenacten van het Kwartier van Nijmegen, waar men leest, dat tot de *heilanden* van de graafschap en heerlijkheid Ubbergen behoorden, die welke gelegen waren »tussen den weg schietende den berg op (de Holle Weg), omtrent 't huys van Willem Waalen, 't Rode Hert genaamt, tot het einde der heerlijkheid aan de sijde van Beek en 't Nederrijksche Walt."

Dat Roode Hert kon zich, toen de 19e eeuw nog jong was en de Nijmegenaars hun genoegens in een beperkt kringetje moesten zoeken, in een druk verkeer verheugen. Het *Handboekje voor Reizigers, welke vermaakshalve de stad Nijmegen en haren omtrek bezoeken*, zegt in 1826: »Te Ubbergen vindt men eene zeer goede, en door de Nijmegenaars van den fatsoenlijken stand druk bezochte herberg, *Het Roode Hert* genaamd, alwaar men, bij het bezoeken van dit dorp des daags zijnen intrek kan nemen. Men doe dit echter liefst niet op eenen Zondag, vermits men aldan, door de groote drukte aan de herberg, des namiddags bezwaarlijk van eenen maaltijd zoude kunnen worden verzorgd". Wat een andere wijze van uitgaan dan tegenwoordig, roepen die weinige regels ons voor den geest! Naar Ubbergen rijden in een kiereboe, een kales, een koetskar, een rolwagen of brommer; daar zijn *intrek* nemen in een herberg, en den maaltijd gebruiken! De tijden veranderen en met de tijden 's menschen genoegens. Men besteedde bij zulk een feest zijn tijd, met een bezoek aan de *„plaats"* van den heer Dommer en »het overige van den dag met het doen van wandelingen over de bergen tegenover het kasteel, alsmede in de met dennenboschjes begroeide en van lanen doorsneden bergen achter de herberg, die de bekoorlijkste partijtjes met de schoonste vergezichten opleveren, en op het landgoed Hartenbeek genaamd, waartoe men echter vooraf verlof van den eigenaar moet vragen."

Het buiten Bronhuizen ontleent zijn naam aan een minerale bron. Tegen het midden der 18e eeuw ontdekte Dr. J. H. Degener, aan den voet der Ubbergsche heuvels, ter zijde van den weg, niet ver van de grens van

Beek, een bron, welker water hij bevond verschillende minerale bestanddeelen te bevatten. Volgens zijn analyse bleek het te zijn — »een zeer reyn, licht en spiritueus water, met een fijn zout en staal-poejer vermengd," gelijkend op het water van de Sauvenière te Spa, en dus dienstig bij alle kwalen, waartegen die beroemde bron werd aangewend. Na eenige proeven genomen te hebben, gaf hij in 1745 een geschriftje uit, getiteld: Acidulae Ubbergenses, of Kort Verhaal van een Gezondbron, in de Graafschap en Heerlijkheid Ubbergen ontdekt en voorgesteld door Johan Hartman Degener ordinaris Medicinae Doctor der Stadt Nijmegen en Lid van de Keyserlijke Academie der Natuur- en Geneeskunde." Daarin worden alle goede eigenschappen van dit water verkondigd; niet alleen was het als tafelwater beter dan »het bekende Bristolsche water, dat in ons land zoo zeer geprezen" werd, maar ook vond men in het laatste hoofdstuk de kwalen opgesomd, waartegen men dit water met goed succes kon gebruiken. Wij treffen daaronder veel oude bekenden aan, maar ook veel euvels, die thans uit de mode zijn, als daar is: kwalijkheid, opgeblazenheid (nu meer een moreel gebrek) inwendige brand, koude koorts, innerlijke drift, verstopping van de milt, verstopping van de takken, blauwe schuit enz., kortom het was »een klein universeel, of van de natuur zelfs toebereid geneesmiddel". Hoewel Degener sedert jaren der Douairière lijfarts was, en het boekje aan haar had opgedragen, en hoewel hij betuigde, dat »zijn meening juist niet was, alle kreupelen en lammen van andere landen tot ons te lokken, alsof men hier buytengewoone dingen en mirakelen moeste verwachten", het mocht niet baten. De oude dame zag reeds haar lief landelijk Ubbergen overstroomd door een heirleger van allerlei kranken, van saletjonkers, saletjuffers en avonturiers uit alle landen van Europa; vauxhalls en redoutes, bassette en roulette, zondige spelen, als tuyseherije met kaarten en teerlingen, waren in aantocht. Dat zou niet gebeuren. Fluks liet zij het heilwater met een hek afsluiten. Voor Ubbergen was de kans verkeken, om een kermis der ijdelheden te worden. Het bronnetje murmelde in 1820 nog in landelijken eenvoud langs den weg, doch toen later het buitengoed Bronhuizen gebouwd werd, leidde men zijn water af naar dit huis en werd er een pomp op geplaatst.

De tegenwoordig vereenigde gemeenten Ubbergen en Beek reiken tot aan de Waal, en omvatten de dorpen Ubbergen, Beek, Persingen, Ooi en Erlekom. Zoo uitgestrekt was de oude heerlijkheid bij lange na niet. Haar Oostelijke grens liep N. en Z. even voorbij het tegenwoordige Bronhuizen den heuvel op en met een rechten hoek op den Kop aan. Daar begon het Hoogveld, dat tot het schependom behoorde en tot aan de stad reikte. De grens der heerlijkheid volgde dan den Hollen Weg. Alleen wat tusschen den rand van het Hoenderberg-plateau en het meer lag, dus een lange smalle strook, behoorde tot de heerlijkheid. Nog bij de beleening van 1473 werd de grens getrokken langs de helft van de St.

Jorisstraat (toen Ubbergsche weg genoemd), dwars over het Oosteinde van het tegenwoordige Bosch, den Voerweg af, naar het Meer toe, dat in zijn loop den Noordelijken grens vormde. De ringmuur der stad was, tijdens deze leenbrief geschreven werd, reeds een tiental jaren verlegd van de Westzijde van het Valkhof, naar waar bij de Belvedere de oude wal zich nog vertoont. Er was dus een heele brok van de heerlijkheid bij de stad getrokken, op welke voorwaarden is onbekend. Waarschijnlijk ging de stad toen even eigenmachtig te werk, als zij in het begin der 17e eeuw deed, toen er vóór de wallen een bolwerk op grond der heerlijkheid werd gelegd. De toenmalige heer van Ubbergen verzocht, 28 Oct. 1608, ter vergoeding van zijn voor de fortificatiën onteigende land, »een goede portie weiland" te mogen ontvangen. Bij besluit van 11 Febr. 1609 werd dit verzoek afgeslagen, met het bescheid dat zijn grond »op evaluatie" betaald zou worden. Dus bewijzende dat de beruchte, door Bismarck in 1871 uitgesprokene maxime, *la force prime le droit*, een paar eeuwen vroeger ook reeds in praktijk gebracht werd.

Oude Publicaties.

Wie zich den gevel va. het Stadhuis, vóór de restauratie van 1880, kan te binnen brengen, zal zich herinneren dat aan het laatste raam aan de westzijde, een soort van getraliede kast te zien was, die een paar voeten uitsprong. Destijds hoorde men nu en dan van den kerktoren, een vreemdsoortig klokgeklep, er scheen met een hamer op een klok geslagen te worden. Het straatpubliek wist wat dat beteekende en slofte, als er niets beters te doen was, naar de Korte Burchtstraat, waar het met opgeheven gelaat tegenover het bewuste venster post vatte. Dit werd dan aldra geopend en de welbekende figuur van Cortebos, ambtenaar ter Secretarie, verscheen, met een papier in de hand, waaruit hij op officieelen toon aan het aframmelen ging, van een of ander dat B. en W. noodig achtten, aan belanghebbenden bekend te maken. Dat waren de „publicatiën van de puye deser stadt," die eeuwen lang in zwang geweest zijn. Onder het oude régime was het een der roededragers, die ze voorlas, en die den datum der afkondiging, soms ook zijn naam onder het afschrift teekende. Van af het eind der 17e eeuw, zijn publicaties bewaa' gebleven, opgeteekend in drie welbeduimelde boekdeelen, die alle sporen van veelvuldig gebruik vertoonen, daar dezelfde bekendmaking vaak jaar op jaar gedaan werd. Zooals zij daar geboekt staan, vormen zij een niet onaardige verzameling, waaruit de lauwe adem van een sedert honderden van jaren uitgeloofd leven, ons nog als het ware tegemoet komt, zeer onderrichtend voor de kennis van vroegere toestanden. Zonder al te veel van onze verbeelding te vergen, kunnen wij ons met behulp dier geboden en verboden, een vrij goede voorstelling maken, van enkele phases in het doen, het laten en de gevoelens van het voorgeslacht, in de dagen van Willem III, onze zoogenaamde Gouden Eeuw.

Niet alle publicatiën echter, zijn voor ons van belang. Die over het betalen van taxen, haardstedegeld, achterstallige belastingen, over ver-

pachtingen, peindingen en arresten, ijken van maten en gewichten, collecten, oproepingen van geërfden, echtscheidingen, indagingen en dergelijke onderwerpen kunnen wij gerust ter zijde leggen. Anders wordt het geval, wanneer zij betrekking hebben op politie en straatleven, daar komt ons menig minder bekend détail onder de oogen. Zoo zien wij, b.v. dat het in dien tijd onder de Katholieken hier ter stede gewoonte was, hun huizen kenbaar te maken, door een wit, zwart of anders-gekleurd kruis op deuren, poorten of vensters. Dit, alsmede het sluiten op heiligen dagen, en het alsdan »niet uitstellen van haere coopmanschap", en het wèl uitstallen op Zon- en andere erkende feestdagen, verdroot den magistraat, die in 1686 een verbod liet afkondigen, dat alle dergelijke kruisen binnen tweemaal vier en twintig uur moesten verdwijnen, op een boete van 2 goudguld. (28 str). per kruis. Tevens, dat winkels moesten geopend en gesloten zijn, op de daartoe bij de Staatskerk erkende dagen.

Werd hierbij het sluiten van huizen op heilige dagen verboden, niet minder arbitrair was een andere afkondiging, betreffende het sluiten wegens een sterfgeval in de familie. Daardoor, heette het, worden »velen in hun nering en coopmanschap verhindert, en ydereen in de onseeckerheyt gestelt, of die gesloote huysen oock geinfecteert sijn," door pest of andere besmettelijke ziekten. Bevel derhalve, dat op 10 ggl. boete, alleen het sterfhuis mag gesloten worden, en verder zal niemand, »hoe nae die oock in den bloede sou mogen bestaen," zich veroorlooven zijn huis te sluiten.

Toen ter tijde stonden er hier en daar in de stad verlaten en vervallen huizen. Dit moet begonnen zijn, na de reductie der stad door prins Maurits, in 1591, toen de meeste Katholieke families de wijk namen naar elders; althans reeds bij raadsbesluit van 27 Febr. 1601 werd een ordonnantie afgekondigd, dat het stadswapen op de vervallen huizen geslagen, en deze stadseigendom verklaard zouden worden. Later, misschien tengevolge van het bombardement, de inname en occupatie der stad door de Franschen, 1672—74, waren er weder een aantal huizen verlaten en ledig blijven staan, weshalve in 1692 werd bekend gemaakt, dat de magistraat »met leedwezen vernomen" had, »dat tot ontcieringe van dese stadt, veele huysen binnen deselve geruineerd, vervallende ende verlaten bennen," vooral in de Nonnen- en Vleeschhouwerstraten. Men riep derhalve belanghebbenden op, die »geraseerde ende verlaten huysen" wederom te aanvaarden en te doen repareeren. Bleven de eigenaars in gebreke, dan zouden deze panden aan de stad vervallen en ten algemeenen bate verkocht worden.

Gaven de vervallen huizen, als afgestorven deelen in het lichaam der stad, een verwaarloosd, onsierlijk aanzien aan onze straten, niet minder bracht daartoe bij de gewoonte van ingezetenen, om allerlei zaken vóór hun huis te laten liggen. Bij publicatie werd derhalve in 1670 gelast,

het opruimen van al het hout en de blokken, waarmede vele straten, vooral de Molenstraat, »beslommerd en onbruikbaer gemaeckt" werden. Binnen veertien dagen moest dat alles verdwijnen, op verbeurte van het hout. Mistvaalten vóór de deuren gelegen, moesten binnen een maand verwijderd worden, anders zou de stad dit laten doen, op kosten van den eigenaar. Een andermaal, in 1689, was men minder geduldig, en luidde het bevel, dat de paarden- en andere mesthoopen vóór de huizen, binnen vier dagen weggevoerd moesten worden.

Tegen de slordigheid en vuilheid der ingezetenen, heeft de magistraat steeds een hardnekkigen strijd te voeren gehad. Talloos zijn de verordeningen om deze euvels te bestrijden; toch moest, wat reeds door keuren van de 13e en 14e eeuw verboden was, den burgers van de 17e en de 18e eeuw nog voortdurend onder het oog gebracht worden. Het reinigen der straten was in het eind der 17e eeuw aanbesteed; de kosten waren omgeslagen over de bewoners, naar evenredigheid van de huur, waarvoor de huizen aangeslagen waren. Ook de kosten van het maken en repareeren der straten werden betaald door de huurders. Maandelijks werden de daarvoor verschuldigde gelden opgehaald, maar de collectanten schijnen niet altijd vriendelijk ontvangen te zijn, immers een publicatie van 1692, gelast den ingezetenen »de maenderse," de wed. Dietz, »civielijck ende wèl te bejegenen, en het haer verschulde beleefdelick te betalen, op pene." enz. — Elkeen moest de straat vóór zijn deur schoon houden, de bevroren goten vóór zijn erf openhakken, het vuil op behoorlijken tijd samen vegen. Niemand mocht asch, oesters- of mosselschelpen op straat of in de goten werpen: geen bloed of afval van beesten, »besonders van sieke luyden," mocht bij dag of nacht in de goot uitgestort worden. Dat alles was reeds verboden in de 15e en de 16e eeuw, doch werd tusschen 1688—97 bij herhaalde publicatiën nog steeds strafbaar gemaakt. Desniettegenstaande werd er in diezelfde jaren geklaagd, dat op sommige plaatsen »de vuylicheyt van de gooten op groote hoopen wort te samengekeert, en bijgevolgh groote stanck causeert." Bevolen werd derhalve op den morgen van 20 September 1689, dat nog op dienzelfden dag om 11 uur, de volgende dagen om 10 uur, elkeen vóór zijn erf de goot met een emmer of kuip met water moest doorspoelen, en wanneer de vuilniskar rond kwam, het vuil vóór zijn huis bijeen vegen en doen opladen, »om den stanck so veel doenlijck te beletten." Varkens mochten niet meer in de stad gehouden en moesten »quyt gemaeckt" worden, op pene van »goedeprijs-verklaring" en vier goudgl. boete. Geen bevel werd zoo dikwijls afgekondigd als bovenstaande verordeningen; de rand der bladzijde is letterlijk zwart van de verschillende er naast geschreven datums, waarop dit voorschrift tusschen 1688 en 1783, werd afgelezen.

Al bestonden er destijds geen fietsen en geen automobielen, toch waren de straten niet geheel veilig voor voetgangers. »Tot droefheyt en leedwesen

werd dagelix bevonden, de groote ongelegentheyt en periculen" veroorzaakt door het snelle rijden van carossen en ander »vaertuygh", waardoor niet alleen kinderen, maar zelfs »groote menschen" en oude lieden gevaar liepen overreden te worden. Een publicatie gelastte derhalve »alle coutsiers van coutsen, callessen, bolderwagens, chaises, volants, karretjes ofte wat voertuygh oock," bedaard door de stad te rijden, of boete van twee ggl. de eerste maal, arbitrale correctie de volgende keeren. Tevens werd den koetsiers verboden, bij het uitgaan der kerk, hun koetsen vóór den ingang van den Kerkboog te plaatsen, waardoor zij het publiek den uitgang belemmerden.

Veel last had men toenmaals, even als thans, van het spelen op straat. Reeds in 1575 was het verboden op het St. Stevenskerkhof te spelen, »dartelheyt en baldadigheyt te plegen". Men had er toen, en weder in 1632, een getralied »geckenhuysje" doen zetten, om de baldadige bengels in op te sluiten. Het spelen met cooten (bikkelen) op de Vischmarkt, werd verboden in 1658. De soldaten van de wacht aan de Kraanpoort, mochten de »contraventeurs executeeren, met het afnemen van de hoeden." Dat spel werd toen nog door jongens, thans alleen door meisjes gespeeld. In 1663 werd den provoosten (politieagenten) gelast, de spelende jongens »aen te grijpen, en in 't huysken op 't Kerkhoff staende, te zetten". Aan het eind dier eeuw schijnt de kooi niet meer bestaan te hebben, maar de straat-Apachen gingen voort »dartelheyt en baldadigheyt te plegen". Immers hadden mijnheeren in 1692 »met groote tegenheyt ervaren", dat de deur der Latijnsche school met drek besmeerd, het sleutelgat met steentjes toegestopt was; de glazen van de Kerk en van de School werden voortdurend ingegooid en allerlei baldadigheden uitgericht. Vooral schijnt het Bosch ook veel te lijden gehad te hebben. In 1691 had men »met groot misnoegen vernomen", dat het nieuw-gemaakte »plackwerck (gazon) aen deser Stadts plantagen bij het Calverbosch, door eenige dartele jongens ende andere quaetwillige persoonen, met het afloopen en clootschieten, alsmede door 't scrobben van hoenders seer bedorven wordt". Men stelde daar een boete op van 4 ggl. en het opperste kleed, terwijl de schuldige hoenders verbeurd verklaard werden.

Behalve het verbod van bovengenoemde spelen, werd in 1694 afgekondigd, »dat geene pasbanen op deselve wallen, noch in 't Calverbosch sullen mogen gemaeckt, of daerop met dobbelsteenen eenighsints gespeelt worden". Hoe dit gespeeld werd, is mij niet bekend; kan het wellicht hetzelfde spel geweest zijn, dat onze dramatisten van de 17e eeuw *pasdies* (passedix) noemden? In Asselijns *Jan Klaasz*, laat vader Jan Jasper zijn aanstaanden schoonzoon beloven: »Datje de kroegen zult haten, nog van Pasdies, Al-Wat-Ik-Zie of van in 't Verkeerbord te speulen, zult maken je werk". Of de pasbanen in den smaak vielen, valt niet te betwijfelen. In 1716 had de raad zich genoopt gezien, te doen afkondigen, dat »diegene

die een pasbaan hield, al speelde hij zelf niet mee, te water en te brood geconfineert, en ieder die er op komt te spelen, 5 goudgl. voor de eerste reis, 10 voor de tweede, en vervolgens arbitrairlijck gestraft (zou) worden". Toeschouwers verbeurden het opperste kleed; de helft der boeten kwam ten bate van den aanbrenger. Den soldaten van het garnizoen, moest dit spel nog in 1750 verboden worden *).

De winter bracht weer andere plagen, waaraan Nijmegen nu, eeuwen later, nog steeds lijdt. In het oudste keurboek wordt verboden: »item en salmen nyet kuetschen, noch sneeplocken", op een boete van 20 schelling. »Dat niemand sne plocken en solde, noch met sne werpen", vindt men in de Stadrechten van Tiel (1476). Dat zal wel zijn sneeuwballen gooien. »Kuetschen" houd ik voor »met yssleden op afgaende straten te vaeren". Dit laatste, thans veroorloofde genoegen, werd in de 17e eeuw bezocht met een boete van 6 ggl., die ouders voor hun kinderen, meesters voor hun knechts hadden te betalen, met het alternatief van gevangenisstraf. Nog gevaarlijker was een tijdverdrijf, waarvan men in 1689 en later meermalen »in ervaring" kwam, dat namelijk »eenige stoute jongens sich gelusten" lieten, in de stad, op de wallen, in de stadsgrachten en daar buiten, elkander uit de hand of met slingers met steenen te werpen. Hierop werd een boete van niet minder dan 10 ggl. en het opperste kleed, benevens de aansprakelijkheid van ouders gesteld.

Verboden werd in datzelfde jaar 1689, de den Nijmegenaar zoo dierbare sport van visschen, »omtrent de stadt". Met die onbepaalde uitdrukking, schijnen alle wateren in den omtrek bedoeld te zijn geweest, waar de liefhebbers zich veroorloofden, »kleine snoecken met teutebellen en ander vischtuig" te verschalken. Hierop werd een boete van 3 ggl. en verbeurte van het tuig gesteld. Het voormalige vischrecht van alle burgers schijnt de magistraat, bij de stijgende eischen, welke aan de Stad gesteld werden, al vroeg aan zich getrokken te hebben, teneinde de visscherij aan beroepsvisschers te kunnen verpachten. Aan ongequalificeerden werd eveneens in 1699, en ook later verboden, het jagen in het schependom, met roer, netten, honden of anders, op een boete van 20 ggl. alsmede verbeurte van het jachtgereedschap en de honden. Dit was een bittere grief voor de Nijmegenaars. Als burgers eener vrije rijksstad toch, hadden zij lang prat gegaan op hun jachtrecht: »Dat die burgeren ende ingesetenen in 't schependom groff und alle wildt mogen vangen", luidde immers een bepaling in de oudte Stadrechten. Dat recht was hun door den raad ontnomen, die in 1657 bepaalde, dat niemand in het schependom mocht jagen, tenzij hij aldaar in 1000 daalders beërfd ware. Maar de burgers stoorden zich daar niet aan; in 1662 werd geklaagd dat het

*) Zie boven bl. 179.

schependom »teenemaal met jagers en jachthonden geïnfesteerd was", waarop de raad liet afkondigen, dat de schout alle jagers »bij den kop zou vatten, wie se wesen mochten", desnoods met behulp van de boeren en »bij trecken van de klock". Dit besluit moest meermalen afgekondigd worden, een bewijs, dat men er niet in slaagde het kwaad uit te roeien.

Bepalingen om brand te verhoeden kwamen natuurlijk veelvuldig voor. Meermalen werd allen brouwers, bakkers, smeden, »tot silversmeden incluys", herbergiers, tappers, distillateurs, olieslagers enz. gelast, hun schoorsteenen door den stadsschoorsteenveger te doen vegen. In de heete zomerdagen, kwam er steeds een bevel, om vóór zonsondergang vóór de deur of in het voorhuis, een ton of kuip vol water te zetten, op boete van 3 ggl., en met dezelfde boete werd elkeen bedreigd, die zich veroorloofde, eenig water daaruit te scheppen, of water te halen uit de gevulde brandkuipen »staende omtrent de putten en pompen". Brouwers mochten geen heide stoken, »daer de droevige ervarentheyt voor desen veelmael geleert" had, dat daaruit licht brand ontstond. Den bakkers was het verboden heide op hun ovens te drogen. Noch zij, noch de brouwers mochten meer dan één kar van deze gevaarlijke brandstof in voorraad hebben; alle veertien dagen zou daarnaar onderzoek in hun huizen gedaan worden. Branden werden toentertijd nog hoofdzakelijk met lederen brandemmers gebluscht; hoe groote moeite het was die emmers, »sakken, reepen en ander materiael", na een brand weder in handen te krijgen, getuigen herhaalde publicatiën. De vrees voor brand verhinderde evenwel niet, dat men bij gelegenheid roekeloos met vuur kon omgaan. Bij afkondiging van 8 Nov. 1689 b.v., werden de ingezetenen verzocht, tegen den 21en aanstaande, bij de kroning van Willem III tot koning van Engeland, »teeckenen van blijtschap te geven, met het aansteecken van vieren, pecktonnen, lanteernen, ende voorsz. dagh met vreughdeteeckenen te eindigen". Maar aangezien daaruit licht »ongemack te verwachten" was, moest elkeen een ton of kuip met water in zijn voorhuis plaatsen, en zijn vensters gesloten houden.

Een publicatie van 1692, welker bewoordingen ons, komende uit een venster van het Stadhuis, vreemd in de ooren klinken, beval, dat men »Sabbath- of Zon-, feest-, vast- en bededagen, met het gehoor van Godts heylige woort ende oeffeninge van Christelijcke wercken ende deughden sal heyligen, vieren ende stichtelijck toebrengen, waertoe de praedicanten haere gemeynten, de schoolmeesters de jeught, de ouders haere kinderen ende huysgesinnen, ende een yder sich selven sal vermanen ende opwecken. Ende dit alles ten eynde Godes eere ende de saligheyt des menschen gevordert, ende die gedreyghde straffen van den Lande genadigh afgeweert mogen worden". Bakkers mochten op die dagen geen brood, noch weggen bakken, geen vleesch in hun ovens braden. Geenerlei veld- of handarbeid mocht verricht worden; tappers konden geen »gelagen

setten", geen wijn, gedistilleerde wateren, noch bier verkoopen, »uytgesondert aan weghveerdige ende reysende luyden". Kloot-, klos- en kegelspel waren niet geoorloofd; op boete van 20 ggl. was het den herbergiers verboden, kaart-, verkeer- of tictackbort te laten spelen. Dit laatste spel. was misschien ons trictrac. »Wandel", zegt Jan de Regt, in de *Slechte Tijd*,

> langs winckels daer ze tappen,
> Ei, luyster! luyster! Hoe die ticktack schijven klappen,
> Den taarling rolt....

Het verkeerbord moet weer iets anders geweest zijn. Immers in Bernagies' *Ontrouwe Kantoorknecht* zegt dat individu: »Eerst leerden ze me muizebruyjen, daerna ticktacken, eyndelijck verkeeren".

Al deze genoegens waren op de in de publicatie genoemde dagen verboden, en den onderschout was gelast, vergezeld van een der roedragers, nauwkeurig onderzoek te doen, of dit bevel werd nageleefd. De boete van 3 ggl., die er op de overtreding stond, kwam hun geheel ten goede.

Dezelfde publicatie, waarbij deze Sabbathschendingen verboden werden, bevatte eveneens een bedreiging tegen het »lichtveerdigh ende moetwillich sweeren, vloecken ende lasteren van Godes heyligen naem", op een boete van 6 ggl. per vloek. Wijders werd verboden »het vergesellen met roers ende het affschieten van deselve, bij het trouwen van bruydegoms en bruyts, of het schutten van soodanige; oock bij 't in- en uytgaen van de kercke, geene brandewijn of andere stercke wateren, wijn of bier te drincken, op poene van 4 ggl."

Er bestonden meer genoegens, die verboden waren. Verboden werd in 1693 voor of na Vastenavond, zich in »onbehoorlijke of verkeerde klederen te steeken", bij dag of nacht; insolentiën en brooddronkenheden te plegen; in stad of schependom zich te vermaken met ganzen- of katten te trekken, hanen te knuppelen en zich op andere »bedenckelycke, onordenktelijcke manieren te exerceeren ofte vermaken", op een boete van 10 goudgl. Verboden werd ook door een zorgzaam vaderlijk bestuur in 1689, het schijnbaar onschuldige »koeckhouwen op blocken, met bielen en groote messen, omdat daarvan lichtelick groote ongelucken te verwachten staen". Wie dit liet doen, verbeurde zijn koeken en zijn gereedschap. In Leiden was dit vermaak reeds bij plakkaat in 1637 verboden. Met het stoken van St. Maartensvuren, schijnt het hier ter stede al even bont toegegaan te zijn als elders, althans er werd arbitrale straf op gesteld in 1690. — Destijds bestond in de meeste steden de gewoonte onder het volk, om op Kerstmis rond te loopen en heil te wenschen, zooals thans nog op Nieuwjaar geschiedt. Dies werd hier ter stede jaarlijks bij publicatie verboden, »aan alle vagabonden en bedelaers, om op Kerstavond langs de straten te gaan bidden en bedelen om Kersbrood, op een boete van 3 ggl. voor den gever en van arbitrale straf voor den ontvanger dier giften".

Was het kermis, dan moesten alle kramen Zondags gesloten blijven. Loterijen waren daar in die dagen niet minder geliefd dan thans. Reeds 31 Maart 1598 besloot de raad, op verzoek der predikanten, dat voortaan geen »lotherien keukelspelen off dergelijcken in der stat sullen geleeden worden." Het »loten met balletjes, op de aanstaande kermis", werd verboden den 9 Sept. 1659. Niemand mocht ook met draaiborden, »raefel" of andere dobbelspelen op de Markt staan. Rafel- of rijfelspel (Engelsch *rifle*) was een geliefde loterij. In Adriaan van der Venne's *Tafereel van de Belachende Werelt*, 1635, zegt een boerenmeid tegen haar vrijer:

Milde Lubbert, 'k moet je vragen,
Wil je niet een lootje wagen
In de rijffel-loerderij,
Daer veul prijzen op een rij
Zijn te krijgen, of te halen;
Gouwe knoppen, sulvere schaelen,
Bekels, spiegels, moy vergult,
Voor wat oogh en lust vervult.

Bij publicatie werden zekere stedelijke beambten onder de bescherming van den magistraat genomen. Zoo de hondenslager, in Mei 1666. »Ieder een, groot of klein, tot jongens incluis" werd gelast, hem »ongemolesteert te laten, met dreigen, naloopen, steenen smijten of anders." Desgelijks werd in 1688 verboden, op boete van 25 ggl. en arbitrale straffe naar gelegenheid, den stadsroeper »met woorden of wercken te beleedigen". Het molesteeren van dezen stedelijke beambte schijnt zijn oorsprong gehad te hebben in het feit, dat hij vroeger als beulsknecht fungeerde. Bij raadsbesluit van 2 Jan. 1605, werd Steven van der Lip tot stadsroeper aangenomen, op voorwaarde dat hij dezelfde plichten zou vervullen als zijn voorganger, waaronder behoorde het schoonhouden van zekere plaatsen en gebouwen, »sonder dat hij gehouden sal weesen, den stadsboel te dienen". Opmerkelijk is het, dat een dergelijke betrekking reeds bij de Romeinen in minachting was. Cicero toch zegt, dat personen, die het ambt van omroeper uitoefenden, niet onder de decuriën konden opgenomen worden (Eos qui facerent praeconium, vetari esse in decurionibus.)

Met de bovenstaande uittreksels zijn de curiositeiten uit deze verzameling bij lange na niet uitgeput. Om nog een paar dingen te noemen; een verbod in 1693 om komkommers, »wijnkrusselen" en pruimen te verkoopen, »uytgenomen pruymen van de Mast" (Damascus); in het volgende jaar, en meermalen, werd verboden »groote Hollandsche- of Emmeriksche kolen" op de Markt en aan de huizen te verkoopen. Alleen vóór de Meipoort mocht dit geschieden. Niemand mocht ze in eenige hoeveelheid in zijn huis of zijn kelder hebben. Telken jare kwam er een verbod aan bakkers en brouwers, om hun klanten met kermis te tracteeren, als aanleiding gevende tot oneerlijke concurrentie; verbod, meermalen tus-

schen 1688 en 1737, om soldatenvrouwen huisvesten. Maar al te dikwijls toch verzuimden de krijgers, bij een verandering van garnizoen, »de hoofden hunner geliefden" te tellen, en vergaten vrouw en kinderen mede te nemen. Die dierbare panden kwamen dan ten laste der Stad, weshalve afkondiging, dat deze binnen drie dagen moesten afmarcheeren. Een publicatie van 1688 beval allen burgers en inwoners, om een hoornwerk op den Hoenderberg te gaan slopen; dagelijks moesten twee hopmanschappen bij beurten, zich aan dien arbeid wijden. Verboden werd om pasquillen uit te strooien; om ijzeren kanonskogels, handgranaten enz. van de batterijen, deuren, vensters, planken, pannen en ijzerwerk van de huizen te stelen; om bijenkorven in de stadsgracht te zetten; om schapen langs de wegen te laten grazen; om duiven te laten uitvliegen; om geslachte kalveren en schapen op te blazen; om met bossen (meestal gestolen) hout op den rug, de Stad in te komen; om tuinen te bestelen; enz. enz. Doch laat het hierbij genoeg zijn. Voldoende is reeds gegeven, om aan te toonen, dat oude publicatiën een schildering geven van een vervlogen maatschappelijk leven, en een niet te versmaden hulp verleenen, om ons de denkwijzen, zeden en gewoonten van het voorgeslacht onder sommige gezichtpunten te leeren kennen.

De Volmaakte Geldersche Keuken-Meyd.

»Ce n'est l'aise des Brabançons", zegt Froissard, in zijn kroniek, »òu que ils soient et que ils font, ils veulent estre en vins et viandes et en délices jusques au cou". Die liefde voor lekker eten en drinken hadden en hebben de Noord-Nederlanders met hun Zuidelijke naburen, ja, men mag eigenlijk wel zeggen, met de geheele wereld gemeen. Bij de onbeschaafde volkeren komt qualiteit van het voedsel, veelal minder in aanmerking, dan quantiteit. Toch is er geen volk zoo onbeschaafd, of het heeft zijn lievelingsspijze, en die wil het goed toebereid zien. In het weelderige Rome had de gastronomie, en daarmede de edele kookkunst, reeds een hoogen trap van verfijning bereikt. De naam der drie Apicii, vooral die van M. Gabius Apicius, is bijna even beroemd als die van Brillat Savarin, Carême en Béchamel. Genoemde Marcus stond bekend de fijnste tafel in Rome te hebben, en heeft dan ook in letterlijken zin, *mangé sa fortune*, waarna hij zich met een dosis vergif uit de wereld hielp. Geen dezer drie Apicii is evenwel de schrijver van het werk »Over de Kookkunst, of over Spijzen en Kruiderijen" (*de Arte Coquinaria seu de Opsoniis et Condimentis*), dat onder den luister van hun naam het licht zag. Het was een zekere Caelius, die dit geschrift, onder een valsche vlag, de wereld inzond.

Het oudste mij bekende Nederlandsche keukenboek is een handschrift uit de 15e eeuw, in 1872 uitgegeven door de Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen. Maar in 1599 verscheen er in druk een *nieuw* kookboek, bewijzende, niet alleen, dat er reeds andere vóór dien tijd moeten bestaan hebben, doch tevens, dat de vreeselijkheden van den Tachtigjarigen Oorlog, onzen voorouders den lust tot goed eten niet benomen hadden. De titel van dit werk luidde: »Een nieuw Koockboeck, dat noch noyt in druc geweest en is, vergadert wt vele verscheyden boecken, als wt het Latijns, Fransoys, ende Italiaensch, etc. Leerende hoemen alderhande vleesch, vogelen, wiltbraet ende visch koken sal, ende wanneer

alle spijze ende wijn tot haren besten; ende van allerhande spijze, wijn ende azijn goedt te behouden. Ende alle manieren van salaet te maken. Ende veel gode leeren hier toe dienende. Ghedruckt tot Delfft, bij Bruyn Harmansz. Schinckel, met Register en Schoolgebeds", 1599 kl. 8vo, 126 blz. Dus een kookboek in *optima forma*, zelfs nog meer uitgebreid dan onze tegenwoordige, waarin men geen »Schoolgebeds" meer vindt, die, zou men zeggen, daar dan ook minder op hun plaats zijn.

Volgens *de Navorscher*, Juli 1903, werd er in 1746 door Steven van Esveld, te Amsterdam, een kookboek uitgegeven met 15 jaren privilege. Hij beloofde er zich nog al veel van, zooals uit de voorrede blijkt, niet alleen, omdat er destijds geen ander Nederlandsch kookboek bestond, maar ook, omdat de recepten afkomstig waren van een dame uit een aanzienlijk geslacht, »een zeer deugdzaame Mevrouw". Zijn privilege werd in 1761 verlengd, en in 1787 verscheen er reeds een zesde druk van dit werk. Toch werd zijn roem overvleugeld door een spicilegium, dat te Nijmegen het licht zag, bij Isaac van Kampen, boekdrukker en boekverkooper, naast het Stadhuis, waarvan reeds in 1768 een derde, veel vermeerderde druk verscheen. De uitgave van dat jaar is een klein, lijvig octavo deeltje, van niet minder dan 495 blz., benevens 34 blz. korten Inhoud, en nog een Bijvoegsel van 95 blz. De breedvoerige titel luidt: »De Volmaakte Geldersche Keuken-Meyd, Onderwyzende hoe men allerhande Spyzen op een smakelyke en min kostbare wyze kan toerigten; namentlyk: het koken, stoven, bakken en braden van alle soorten van Vleesch en Visch, mitsgaders het stoven, inmaken en drogen van allerley Groentens en andere Vrugten, als meede het Inzouten en Roken van Vleesch, het maken van Worsten, en eyndelijke eenige beproefde Huys-Middelen, zeer dienstig in veelderhande Qualen en Toevallen; waar by nog komt, Een Verzameling van hondert agtien Uitgelezene Recepten, Ter extraordinaire toebereydinge van delicate Spyzen, Confituren en Tincturen."

Op de titelprent van dit gewrocht ziet men een welvoorziene keuken. Van den zolder hangt een cirkelvormig toestel, dat eenige overeenkomst heeft met de beroemde lichtkronen in de St. Walburgskerk te Zutphen en in de cathedraal van Aken. Daaraan hangen een kalkoen, een haas en drie andere dieren. In de plooien van een opgenomen gordijn daarboven, ziet men, bij wijze van festoenen, aan de eene zijde groenten en vruchten, aan de andere verschillende soorten van visschen liggen. Boven den met een »valletje" versierden breeden schoorsteenmantel, is een toepasselijk schilderstuk aangebracht. Dit wettigt het vermoeden, dat de vrouw des huizes de keuken vaak met haar tegenwoordigheid vereerde, het kunstgevoel toch van kok of keukenmeid, zal destijds wel niet zoo hoog ontwikkeld geweest zijn, dat dit schilderij daar te hunner verlustiging geplaatst was. De kok is bezig een machtig vuur op te poken, waarboven

een groote pot hangt, terwijl een jongetje het spit zit te draaien. Naast den schoorsteen ziet men een fornuis, waarop potten staan te koken. Blijkbaar is er een diner gaande; door een open deur werpt men een blik op een gezelschap, dat in een opkamer aan tafel zit, werwaarts een jongeling een rijk versierde pastei opdraagt. In een vertrekje naast de keuken hangen hammen van den zolder en is een meid bezig, vaten te wasschen.

Hoewel dit handboek voorzeker minder praktisch ingericht is, dan het nu verouderde, eenmaal onontbeerlijke werk van Henriëtte Davidis, of het tegenwoordige keukenevangelie, mej. A. C. Manden's Recepten van de Haagsche Kookschool, toch geeft het een goeden dunk van de hoogte, waarop de edele kookkunst in de dagen onzer over-over-grootouders stond. Fijne gerechten met klinkende raadselachtige Fransche namen, komen er weinig of niet in voor; het beweert op »min kostbare wyze" te werk te gaan, niettemin zou men nog heden ten dage, een zeer smakelijk diner uit de 760 daar opgegeven gerechten kunnen samenstellen. Misschien zullen de tegenwoordige keuken-autoriteiten wel vinden, dat er wat luchtigjes over hoeveelheden wordt heen gestapt, daar men het meestal voor lief moet nemen met *wat*, *eenige*, *een weinig*, *naar uw goedvinden*, enz. Ook worden er ingrediënten vereischt, die nu in weinig keukens meer te vinden zijn, als: cardemom, gember, salie, meyeraan, gestooten wagholderbessen (lijsterbessen), stuffels, roggebol, peper-(mieriks?)wortels, timejaan (thym), canaryzuyker, verjus van uytgedrukte wyndruyven, enz. enz. Maar dan staat er ook wel geruststellend bij »die het lust", of, »doch dit laat ik aan den Liefhebber". Kaneel werd veel gebruikt, vanille wordt geen enkele maal genoemd.

De meeste der soepen zijn nog altijd in gebruik, andere komen niet meer voor, maar schijnen daarom niet te versmaden, b.v. witte soep van gefarceerde kalfsbout, van kalkoen, eenden of duiven, kransvogels, (lijsters), leeuweriken, enz. Amandelsoep met patrijzen of jonge hoenders, waartoe ¾ ℔. amandels noodig waren, wordt ons niet meer voorgezet. Onbekend is mij ook — hoewel ik geen bezwaar zou hebben, er kennis mede te maken — een blanke soep van kalfsborstjens (zwezeriken). Daarbij figureerden artisjokkenbodems, aspergekopjes, peterseliewortels, ¼ pond amandelen, bouillon, 4 eieren, wat foelie en notemuskaat, ingrediënten, voorzeker, waaruit wat goeds kon worden. Opmerking verdient, dat alle soepen in diepe *schotels* opgediend werden, terrines schijnt men toen in Gelderland nog niet gebruikt te hebben, hoewel de ceramiek van elders ze destijds reeds lang kende.

Onder de soepen zijn ook gerangschikt, zekere gerechten, die wij als zoodanig niet meer gebruiken; soep van appelen, van pruimen van damast (Damascus), van kersen of morellen, van gedroogde kersen, van bottels, van »sleyen" (wilde pruimen, sleedoorn) met gedroogde vijgen, enz. Dit

waren evenwel geen echte soepen; zij werden toebereid met Rijnwijn en gekruid met cardemom, citroenschillen, kaneel, foelie, enz. Dobbelsteentjes van geroosterd brood spelen een rol bij die spijzen, en somtijds wordt de rand van de schotel gegarneerd met fricadellen. Zulke gerechten zouden wij waarschijnlijk met den naam moes bestempelen.

Onder de riviervisschen worden de tegenwoordig op de tafel onbekende grondels (een soort van karper) genoemd. Een Omgekeerde Armiaan (Arminiaan) schijnt ook nu nog niet vergeten te zijn. Van Dale's Woordenboek althans, beschrijft het als een gebraden en op bepaalde wijs toebereide baars of snoek. Bij de riviervisschen zijn geplaatst kikvorschen, waarvan men de billetjes bakte, of toerichtte als een fricassee van heel jonge kuikens, en daar smaken ze ook werkelijk naar. Maar »krakollen" (caracollen)? »Die zijn des winters het beste, alsze toe zijn in haare huyzen". Het is een soort van slak, ook kronkelslak genoemd. Van de zeevisschen valt niets bijzonders op te merken. Men was blijkbaar bekend met de bekoringen van schildpad-ragout, gemengd met kreeftenstaarten en oesters, dit laatste, een verfijning, die gansch niet verwerpelijk voorkomt. Ook gefarceerde schildpad, op de wijze van gefarceerde snoek, bestoken met kreeftenstaarten en overgoten met een coulis van kreeften. Met oesters wist men toen heel wat te doen; zij werden gestoofd, gebraden, en gebakken in St. Jacobsschelpen, of wel aan een spitje, na in beslag gewenteld en met wat kaneel bestrooid te zijn; ook voorgezet in pasteitjes, in een groote pastei, alsmede »gepiept", dat wil zeggen, in haar eigen schalen, op een rooster met een sterk vuur gekookt. Minder aanlokkelijke vischgerechten, waren: gebakken rog, stokvischklompen, stokvischpastei en haringpastei.

Over rund- en kalfsvleesch deelt onze Volmaakte niet veel bijzonders mede. Zij beschrijft een »fricandon" van rundvleesch, die nog wel in den smaak zou vallen, maar welker toebereiding 1½ blz. vereischt, dus te lang is om over te schrijven; er kwamen truffels, morilles en bodems van artisjokken bij te pas. Verder zijn het grootendeels dezelfde stukken, die wij nog op onze tafels plegen te zien, alleen zijn wij minder gemeenzaam met voeten van runderen, kalveren of schapen, (dit laatste wordt aanbevolen als »een goed eeten bij den drank") »den snuyt en den raag" uit een ossekop, »uyers van een beest", »zweezertjes of borsten van een koebeest" pens, kalfs- of schapenooren, kalfs- of lamsvleesch met mosselen, kalfslong, kalfsgekroes, een schapekop, staarten van hamelen, kastrolori of rijstpastei van schapestaarten, schapelong en -lever, lamsvleesch met prikken, ooren en snuit van een varken. Die lekkernijen hebben haar tijd gehad, en zijn van onze menu's geschrapt.

Van het wild werden eveneens, naast de ons bekende stukken, andere minder gewone gegeten, b.v. een hartekop, een hartetong en bovenal hartenhorens. Voor wie lust heeft dit gerecht te beproeven, volgt hier het

recept. Als de horens nog jong en week zijn, broeit men met heet water de haren er af, kookt ze bijna gaar, stooft ze met gehakte peterselie, met wat champignons, een blaadje foelie, wat bouillon, zout en citroensap.

Het was toen nog een goede tijd voor de liefhebbers van wild, er worden soorten genoemd, die men nu in Nederland niet veel meer onder den tand krijgt, b.v. de oerhaan, (de Duitsche auerhahn) dien het woordenboek zelfs niet meer kent, berg- en zand- of hazelhoenders en de godenspijs, ortolanen; deze laatste at men toen niet in het voorjaar, maar wel in het najaar met het ingewand, zooals wij nog een snipje »met zijn drek" nuttigen. Niet onaardig is het op te merken, welk een taai leven sommige van die smaken en gebruiken hebben; zoo werden de snippen reeds toen opgediend op sneetjes brood en »netjes opgepent met haar eygen bek". Op ortolanen en kwartels werd een wijngaardblad en een sneetje gebakken spek gelegd, en zoo krijgt men ze nog heden ten dage voorgezet in het steeds-van-mode-wisselende Parijs. Een duur gerecht waren de ortolanen ook toen reeds:

Die twee schoteltjes met ortolans, die te middag op de tafel hebben gestaan.
Hebben mijn man sestig ducaaten gekost, en die zijn alte maal opgegaan.

zegt mevrouw Kwistgoed in Langendijk's *Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden.*

Aanbevelenswaardig zijn verder sommige preparaten, die onder het gevogelte voorkomen. Wat dunkt u, b.v. van jonge hoenders met kreeften of garnalen; van »heele kleine kuikentjes in papier" (*en papillotte*), duiven à la grapadille, waaronder wij wel *en crapaudine* zullen moeten verstaan; en zoo worden er meer schotels opgegeven, die allen lof verdienen.

Onder de groenten treffen wij alle de ons bekende soorten aan, uitgenomen spruitjes, spruitkooltjes en Brusselsch lof. Aardappelen worden evenmin genoemd, toch werden zij reeds in 1772 in ons schependom in groote hoeveelheden verbouwd, »meestendeels met intentie om elders daarmede negotie te drijven," zegt een raadsbesluit van 29 Februari van dat jaar. Dientengevolge was de prijs der aardappelen toen zeer gestegen, »tot drukking van de behoeftigen," waardoor »een volstrekt gebrek ten nadeele van de goede borgeren en ingezetenen, bij vervolg te vreezen" stond. De uitvoer werd dus bij provisie verboden, op verbeurte van de aardappelen, paarden, kar of wagen, schip of schuit, waarin zij geladen mochten zijn. Uit deze woorden blijkt, dat aardappelen toen reeds algemeen gegeten werden.

De meeste groenten werden op dezelfde wijze als tegenwoordig toebereid, maar er zijn enkele combinaties bij, die nog al barbaarsch schijnen, b.v. »wortelen of peen met gedroogde scharrekens". Witte wortelen en in bouillon gestoofde knolselderij, vallen niet veel meer in den smaak.

Evenmin wordt hop gestoofd of ingemaakt, noch worden jonge groote boonen met de schil gegeten. Deze sneed men dan als snijboonen, iets dikker, stoofde ze met boter en peterselie, ze werden met coteletten, of wel met mager spek of ham op den rand van den schotel, opgediend. De toenmalige »olipodrigo (Spaansch ollapodrida, een letterlijke vertaling van het onsmakelijke potpourri) of Geldersche huspot", lijkt niets op wat wij zoo noemen. Het waren allerlei groenten, behalve roodekool, met een stuk ham, verschillende stukken vleesch, en een paar duiven, alles door elkander gestoofd. Dit heeft meer overeenkomst met de Spaansch ollapodrida dan met onze hutspot. Een gerecht genaamd hutspot komt al voor in de 16e eeuw, en ontleende zijn naam aan hutsen, door elkander schudden, vgl. ons hotselen. Kiliaen zegt in zijn woordenboek, dat deze spijs zoo heette, omdat de stukken vleesch, enz., in hun jus gestoofd, door elkander geschud moesten worden. Maar van dat schudden spreekt ons kookboek niet. Andere landen namen deze spijs, met haar naam, van ons over; de Franschen aten hochepot, de Engelschen hotchpotch. Dat toont wel, dat dit eenmaal een beminde schotel moet geweest zijn. De »Volmaakte" weet eveneens een Knorhutspot toe te bereiden. Daarbij werden stukken runderschenkel met allerlei kruiden, in Rijnwijn een ganschen nacht op een zacht vuur gestoofd, waarbij het deksel van den pot met deeg toegemaakt was. Knorbeen en knorvleesch zijn thans nog bekend. — Over het geheel deed de huismoeder destijds voor haar wintervoorraad meer groenten drogen dan thans, of zijn er misschien nog families, waar men gedroogde boere- of wolle boonen, snijboonen, artisjokken, asperges en bottels op de tafel ziet verschijnen?

In het hoofdstuk der groenten werden ook champignons besproken, waarbij mij onbekende soorten, fontjus (Latijnsch *fungus*?) »een gewas veel lekkerder dan een champignon en wassen hier te lande", en maserons. Deze beide werden ook gedroogd of ingemaakt, en dan als morilles gebruikt.

Hoewel het kookboekje van 1599 reeds de kunst om »alle manieren van salaet te maken" mededeelde, schijnt dat gerecht in het begin der 17e eeuw hier te lande nog weinig in trek geweest te zijn, getuige het volgende spotrijmpje van Roemer Visscher:

> Een Noorder boer was in de Mey getrokken uyt
> Na Parys, om de Franse spraeck te leeren.
> Daer gaf men hem te eten sla en groene cruyt,
> 's Middachs en 's avonts, meer dan syn begeeren.
> Soe dacht hy, ick wil weder huyswaerts keeren,
> Want daer men in de somer eet gras, par ma foy,
> Daer moet men in den winter dus wel eten hoy.

Het kookboek geeft saladen in groote verscheidenheid, behalve de nog

gebruikelijke, ook van roode kool, boere- of bruine kool, knollen wortelen, cichoreiwortelen, schorseneeren, snijboonen, appelen, rabonsel, (een worteltje met eiersaus gegeten), enz. Sommige daarvan werden eerst gekookt.

Hors d'oevres waren, bij al haar volmaaktheid, aan onze keukenmeid onbekend. Wel had zij ansjovis, maar die gebruikte zij alleen als garnituur. Onder de zuren worden opgegeven: komkommers in dunne schijfjes gesneden, en »heele kleine komkommers", sleeën, barbarissen en pruimen van Damast, alle op wijnazijn. Augurken worden niet genoemd. Toch waren die toen wel bekend. Jaren vroeger laat Langendijk in zijn *Wederzijds Huwelijks Bedrog* (1714), de sluwe Charlotte zeggen: »Laat die groote pot vullen met versche augurken." Dat moet toen een délicatesse geweest zijn, want het werd gezegd, om den heer, die naar haar hand stond, een hoog denkbeeld te geven van haar fortuin. Maar hoe die versche augurken toebereid werden, is mij onbekend. — In het aanhangsel komen twee preparaten voor, die acia genoemd worden: acia van knolletjes en Inlandsche acia. Blijkens hun toebereiding, moeten dit ook zuren geweest zijn, het Inlandsche acia kwam zelfs overeen met Engelsche piccallilly. Acia schijnt een verbastering van het Javaansche atjar. Zoo vindt men op een menu uit de 18e eeuw onder de zuren: assia kool en assia bamboes.

Met het nagerecht was het allertreurigst gesteld. Daar waren citroen-, zoetemelks-, en amandel »flaay", amandel-, citroen-, Spaansche wijn-, en mandenmakerspappen, blaauw-Mangé (versta blanc-mangé); zware poddingen, b.v. van roggebrood, en afschuwelijke taarten, o.a. van groote noten. Erger nog: spinazietaart, kerveltaart, beide echte taarten, met suiker, krenten, kaneel, succade en citroenschillen er in, en dan — zuurkooltaart! Mocht iemand daar naar haken, hem geef ik hier het smakelijke recept: »Kookt een sterke siroop van zuyker, doet er de gekookte zuurkool in, met een goet deel oranje- en citroensnippers, hudzelt ze braaf ront, doet ze in de korst en bakt ze gaar gelijk een andere taart". Maar ik spaar mijn lezers en zal niet verder over zulke ongehoorde vreeselijkheden uitweiden. Met »feulcitees of gebak om de randen van de schotels", blijkt uit de bereiding feuilleté bedoeld te zijn. Er is ook een recept om Cresmis Pays te maken, een curieus voorbeeld van phonetisch schrijven, voor het Engelsche Christmas pies.

Aan het eind van het boek staan een vijftigtal huismiddeltjes, tegen allerlei kwalen, doch die vallen buiten de grenzen dezer bespreking. Wij komen daar op een ander gebied.

Voorzeker heeft geen geschrift, dat ooit te Nijmegen het licht zag, zich zoozeer en zoo lang als dit in de algemeene gunst mogen verheugen. Maar wie was de schrijver of de schrijfster? De uitgever Van Campen deelt dienaangaande het volgende aan »den bescheyden leezer" mede. In

1747 kwam een »voornaame Dame", hem een verzameling van honderd »uitgeleezene recepten aanbieden, benevens niet zeer bekende geneesmiddelen voor eenige ongemeene toevallen." Deze verzameling werd door hem uitgegeven en vond zooveel bijval, dat binnen korten tijd alle exemplaren over de toonbank verkocht waren. Van Campen begreep daaruit, dat een degelijk kookboek ook wel koopers zou vinden, weshalve hij zich wendde tot die vrouwen van hoogeren en lageren rang, die hier ter stede als de allerkundigste huishoudsters bekend stonden. »Uyt den rijken voorraat van haar E. E. Keukenwetenschap", mocht hij een groote menigte recepten ontvangen, die hij door een gerenommeerden kok liet nazien en classificeeren. Twee uitgaven van dit werk waren binnen vijf jaren uitverkocht en toen verscheen de derde, de onderhavige druk, »met een importante vermeerdering en veel kostelijke en aangename spijze", benevens »delicaate soupe voor Vastendagen", terwijl er nog een afzonderlijke afdeeling van huismiddelen werd bijgevoegd. »Gebruykt dezelve tot uw voordeel en vaart wel", is de heilwensch, waarmede hij zijn voorrede besluit.

Met de »zeer deugdzame mevrouw" van de Amsterdamsche, en de »voorname dame" van de Nijmeegsche uitgave, zal men het zoo nauw niet moeten nemen, als men tenminste oordeelen mag naar de Fransche woorden in de recepten, die geradbraakt zijn, als het gétatewaal van een hedendaagsche kok of keukenmeid: buf, breese, ragoe, jeu, coli, carabelle (caramelle) cheley, hasee en achee champions, blanzeeren en blantseeren, fulcitée, binjee, enz. Voor een tijd, waarin het Fransch schering en inslag was, is dat wel wat heel erg. In één opzicht was de dame ons vooruit, zij schreef Engelsche keekjens, waar wij bespottelijk van kaakjes praten.

Dis-moi ce que tu manges, et je te dirai ce que tu es, heeft iemand gezegd. Wat zal men naar dien maatstaf denken, van het geslacht, dat volgens de voorschriften der Volmaakte gespijzigd werd? Mij dunkt, dat het niet fijn beschaafd, daarentegen wel weelderig en overdadig was. En als zoodanig hebben tijdgenooten de rijke lui dier dagen geschilderd. Zoo waren er Amsterdamsche lekkerbekken, die geen andere konijnen wilden eten, dan welke door een daarvoor beroemden kok te Haarlem gebraden waren, waartoe zij speciaal ingerichte bussen lieten maken, om het gebraad warm over te brengen. Een ander placht zijn knecht met den postwagen naar den Haag te zenden, om daar komkommers uit het Westland te koopen à 2 gl. het stuk. Er waren liefhebbers, die vroeg in het voorjaar een gouden ducaat (5 gl. 50) voor een schotel groote boonen betaalden. Op diners zag men tien of twaalf entrées op elkander volgen, een weelde als die der bruiloft van Camacho. Maar het eischte geen hoofdbreken om een presentabel diner te combineeren, in een tijd toen men, blijkens een bewaard gebleven menu, zijn gasten achtereenvolgens kon voorzetten: »drie hoofdschotels, bestaande in een gebraden gans,

twee kalkoenen, vier kuikens; zes assietien: peulen, bloemkool, snijboonen, gestoofde kersen, salade, komkommers; bijwerk: augurkjes, ingelegde morellen, koolassia, assia bamboes". Welke nagerechten daarop volgden wordt niet medegedeeld. Hier is trouwens genoeg om aan te toonen, dat de eischen nog niet hoog waren gestegen. Dat een goed diner een symphonie behoort te zijn, waarin alle gerechten te zamen een harmonisch geheel vormen, kwam niet op bij de gastronomen dier dagen. Hun zilver, het tafelgoed, het porcelein en het kristal, zouden ons dan waarschijnlijk ook beter bevallen dan de manier, waarop de diners samengesteld waren.

Nieuwjaar en oude Nieuwjaarsprenten.

Nieuwjaarsdag is voorzeker een der meest neerdrukkende, tot treurigheid stemmende dagen van het gansche jaar. Onafwijsbaar dringen zich op dien dag, meer dan op eenigen anderen der 365 of 366, ernstige tot weemoedigheid stemmende gedachten aan ons op. Hoevelen, die een jaar geleden nog met ons waren, zijn uit ons midden heengegaan. Hoevelen, die thans nog onder ons verkeeren, zullen op aanstaanden 1en Januari op het appèl ontbreken. En wat houdt de toekomst voor elk onzer bereid? Zal ons en den onzen nog een jaar vergund zijn, of zullen wij tot het voorgeslacht behooren? Wie kan voorzien, wat dat jaar in zijn duisteren schoot verbergt? Voorwaar, die onzekerheid stemt allerminst tot vroolijkheid. Is het dan om zich aan dergelijke beklemmende overdenkingen te ontworstelen, dat een groot gedeelte van het menschdom het nieuwe jaar met uitgelaten dartelheid intreedt? Of huldigt men de zienswijze van Horatius:

Quid sit futurum cras, fuge quaerere; et
Quem Fors dierum cumque dabit, lucro
 Adpone.
Carpe diem quam minime credulus postero *).

Onder klokgebom, tromslag, afsteken van vuurwerken, vervaarlijk geschiet en niet minder vervaarlijk gezang, placht het oude jaar weleer de eeuwigheid van het verledene in te gaan. Levenmaken behoorde bij zijn uitvaart en bij de geboorte van het nieuwe jaar. In sommige steden schoot de burgerwacht, bij wijze van een serenade, vóór de deuren harer hoplieden en andere officieren, een eerbetoon, dat denkelijk met een glas wijn of anderen drank beloond werd. Niet alleen de burgerwacht, maar al wat

*) (Vraag niet wat de toekomst brengen zal, doch beschouw elken dag, die u beschoren is, als winst. — Geniet van het heden, daar gij niet weet, of er een morgen op volgen zal).

een geweer of pistool bezat, liet dien nacht, wat de Arabier noemt »het kruit spreken". Mannen en jongens liepen op straat te schieten, zoolang hun ammunitie duurde. Uit taveernen en wijnhuizen knalde schot op schot. Zelfs de eerbare huisvader werd door de razernij bevangen, en verliet af en toe den welvoorzienen feestdisch in de binnenkamer, om op de stoep zijner woning een saluutschot te gaan lossen. In de kazernen was het nog in het eerste kwartaal der 19e eeuw gebruikelijk, wanneer de manschappen zich na taptoe in opgewonden stemming bevonden, een helsch lawaai te maken door de trommen te roeren, op hoorns en trompetten te blazen. Slechts door de instrumenten op dien avond weg te sluiten, vermocht men aan dit martiale gebruik een eind te maken.

De van nature nog al luidruchtige Nijmegenaar, liet niet na, van zulk een gelegenheid tot rumoeren te profiteeren. Bestrafte al de magistraat het afschieten van het roer, bij het op- en aftrekken der wacht, met zes gulden boete, op Nieuwejaarsnacht was de schutter niet te weerhouden, niettegenstaande jaar op jaar de volgende afkondiging, van den stadhuize, door den roedrager, met passenden ernst afgelezen:

»De heeren borgemeesteren, schepenen en raadt deser stadt, beducht sijnde dat niettegenstaende voorige gegevene ordres, dese nacht met het ingaen van het nieuw jaer, veele haer geweer lossen ende afschieten souden, hebben goetgevonden, tot voorcominge van sulcx, mits desen alle ende een ygelick desen aanstaende nacht of vervolghlighlick, geene dagen noch nachten, 't zij op de borgerwachten of elders op de straten, eenig geweer te lossen of af te schieten, op een boete van twee [later 4 en 6] goltgulden, waervoor [zij] aenstonts in hechtenis sullen gestelt werden, totdat die betaelt sullen sijn."

Het klonk dreigend, maar men wist, waaraan zich te houden. Het publiek nam de publicatie aan voor kennisgeving, en ging over tot de disordres van den nacht, alsof de stem van het stadhuis zich niet had laten hooren. In Halifax placht men niemand te hangen, vóór men hem gevangen had, zegt een Engelsch spreekwoord, en zoo ging het ook in Nijmegen. De kunst was om de overtreders in de donkere straten te snappen.

Het zingen op nieuwjaarsnacht en -dag was een even oud als algemeen gebruik. Een middeleeuwsch nieuwjaarsliedje begint met deze woorden:

Nu singhet ende clinghet mit groot gheluut,
Al in den nyeuwen jaeren;
De nickers jaeghet al uut ende uut.
Her Jesus moet ons bewaeren.

De nikkers schijnen toen nog zulk een muzikaal gehoor gehad te hebben, dat leelijk zingen ze kon verdrijven. Maar toen men niet meer aan nikkers geloofde, bleef men toch zingen. Dat werd hier en daar nog al eens tegengegaan, o.a. verbood de magistraat te Amsterdam reeds in 1578 »het singen ende spelen [op instrumenten] van 't nieuwe jaer bij

de straeten, voir der goede luyden deure, daerdoor grote vergaederingen van volck quam te vallen op de straeten", en allerlei ongeregeldheden voorkwamen. Natuurlijk was met dat »vallen op de straeten" niet bedoeld, dat de menschen bevangen door drank, of wel door het gezang, neervielen, het beteekende, dat zij zich verzamelden.

Ook hier ter stede werd het verboden. Den 30 Dec. 1705 besloot de raad »het Nieuwjaar singen, waer door op Nieuwjaarsnaght in deser stadt en schepedomme veele disordres en ongeregeltheden worden gepleegt, bij publicatie aldaer eernstelick te verbieden." Het was niet zoo zeer tegen het zingen, als tegen de ongeregeldheden, die daar mede gepaard gingen, dat de magistraat zijn stem verhief. En waarin die bestonden, leert ons een verbod, in 1758 uitgevaardigd door den raad van Nieuwpoort, tegenover Schoonhoven: »Dat niemand, tsij jong of oud, sal vermogen Nieuwjaer te singen, te wenschen, of *in iemands huyzen te lopen, ende de luyden iets af te eysschen of te nemen;* veelmin zal men aan zulke personen iets mogen geven of vereeren, onder wat voorwendsel het zoude mogen zijn; op een verbeurte van tweemael vijf en dertig stuivers, en daerenboven correctie der Heeren, na exigentie van zaken."

Terwijl de magistraat aldus het schieten en zingen verbood, wilde hij echter de goede gemeente wel tegemoet komen in de behoefte aan leven maken, daar dat op nieuwjaar zoo noodzakelijk scheen geacht te worden. Hij liet daartoe op den toren beieren, kleppen of luiden. Drie en een halve eeuw geleden werd dat hier reeds een oud gebruik genoemd. In het rekenboek van 1558 toch leest men, dat »die twee koeren (torenwachters), van te beyeren opten nyhen jaersdach, nae alder gewoenten, 8 st. ontvingen." En deze alde gewoente wordt in den nieuwjaarsnacht nog steeds in eere gehouden en door het publiek, dat dan op het pad is, ten hoogste gewaardeerd.

Toen het zingen aan de deuren in onbruik geraakte, schijnen zij, die er boven waren om aan de huizen te gaan aankloppen of bellen, teneinde een nieuwjaarswensch in klinkende munt om te zetten, er toe gekomen te zijn, volgens het beginsel *do ut des*, om hun zegenwensch in druk aan te bieden. Maar om dat drukwerk aan den man te mogen brengen, moest eerst verlof van hooger hand verkregen worden, blijkens een verzoek ingediend aan den raad, 9 Nov. 1796, door J. Jacobson en M. van Hingsbergen, »toornwagters hier ter stede, om, evenals verscheidene andere stads bediendes, met het aanstaande nieuwjaar Nieuwjaarsbrieven, ofte iets diergelijks, langs de deuren uit te geven." Daar men oudtijds, meer nog dan thans, op illustraties gesteld was — zelfs geen ernstig geschiedboek verscheen zonder »prentafbeeldingen", — moest ook de heilwensch met een kunstwerk voorzien zijn. De geslachten, die ons voorgingen, plachten hun kinderen niet te bederven, door te veel of te kostbare geschenken. Waren de jongens, die Hildebrand bezong, niet in de wolken

met knikkers, stuiters, ballen, tollen en dergelijk speeltuig? Tracht u dan het gezicht voor te stellen, bescheiden lezer, waarmede een vader van anno 1840 of '50 zijn gemengde gewaarwordingen zou hebben uitgedrukt, als zijn hoopvol zoontje had kunnen aankomen, met het verzoek om een fiets van een f 150, een kodak, of de paraphernalia voor cricket, voetbal en lawntennis. Ik vrees, dat men op het groote fresco van Michel Angelo, in de Sixtijnsche kapel, te Rome, zou moeten gaan zoeken, om daarvan bij benadering een voorstelling te krijgen. Kinderen van dien tijd waren niet ingeteekend op geïllustreerde tijdschriften, en kregen weinig prenten. Een nieuwjaarsprent was een kunstuiting, waaraan blijmoedig een plaats werd ingeruimd bij den schamelen schat van lithographieën à één stuiver het stuk, van Arntz in Dusseldorp, waaruit het prentenkabinet der toenmalige jeugd bestond. Zoo is het gekomen, dat tal van die ephemère kunstprodukten aan den chaos van het verleden ontrukt, en thans met een plaats in onze stedelijke museüms vereerd konden worden.

De oudste mij bekende gedrukte nieuwjaarswensch, werd in 1624 door Hendrik den torenwachter, aan het Haagsche publiek aangeboden. Het oorspronkelijke document is niet bewaard gebleven, doch een afschrift er ván is door Jeroen Jeroense opgenomen in zijn Koddige en Luimige Opschriften op Luifels, Wagens, enz. enz.:

Ik trompetter welbedacht,
Hou snell en goede wacht,
Principael in de nacht,
Als yder slapen placht.

Ick heet Heinderijck;
Wie is mijns gelijck,
Die op den Haagse toren
So mijn trompet doe hooren?

UE. dienaer Heinderijck wel grage,
Trompetter op den toren van s'Gravenhage.
Mijn gebiedenden Heeren,
Die mijn geven kost en kleêren.

De nieuwjaarsprenten van de 18e eeuw gaven heel wat meer te zien en te lezen dan de schamele epigonen, die wij gekend hebben. Het waren vellen papier van ± 35 × 43, met drukke composities, grove houtsneden, behandeld met een middeleeuwsche breedte van lijn, die een tafereeltje uit het straatleven dier dagen voor oogen stelden. Niet weinig breedvoerig waren de gedichten, die daaronder stonden. Als een voorbeeld neem ik den Nestor der nieuwjaarsprenten in ons Gemeente-Museüm, het Straatvegers- of „Karre-Mans Nieuw-Jaars-Gedigt, Opgedragen aan Haar Wel-Edele en Agtbare Heeren, Borgemeesteren, Schepenen en Raaden; Nevens mede alle Koop-Luyden, Borgeren en Inwoonders dezer Wijtvermaarde Koop-stad Nymegen. Op 't jaar 1731", Gedrukt bij

Azuërus van Goor »in de stads- en Quartiers-Boekdrukkerij, boven in de Heezel-straat." De prent stelt voor een vuilniskar, wier voerman, met een grooten driekanten steek op zijn tot op de schouders golvende lokken, den ratel zwaait, terwijl een coquette dienstmeid of juffer met *paniers* en op haar muts een *queue de pigeon*, bezig is vuil bijeen te vegen.

Destijds, en nog jaren later, bestond de poëzie op de nieuwjaarsprenten uit twee afdeelingen. De wensch, gekruid met de zedelessen, die men toen zoo gaarne en zoo rijkelijk ten beste gaf, stond onder de opdracht, en was deftigheids- en vroomheidshalve, naar het voorbeeld van den Statenbijbel, stichtelijk, in twee kolommen, met Gothische letter gedrukt. Daaronder, in gewone letter, een »toezang", op een of ander welbekende wijs te zingen, en die 's avonds ook zeker wel in menige binnenkamer of keuken, onder het genot van kandeel en oublies, zal gezongen zijn. Op de onderhavige prent philosopheert de karreman in Gothische letter, over de hebzucht van den boer en concludeert: »Daarom zoo blijft hij Boer, en Heer moet blijven Heer" een opvatting, daar men nu anders over denkt, doch die ook, het zij hier in het voorbijgaan opgemerkt, voorkomt op een drinkkan van het Voermansgild, in het Gemeente-Museüm *). Zonder overgang treedt onze karreman dan sprekend op:

Wanneer ons Ratel draayd, dan roept men overluvt,
Kom, Meysjes, rep je ras, en brengt u Vuilnis uyt;
Dit is ons pligt en werk, om te houden schoon de straat,
Op dat niemant door Mist of ander Vuyligheyd gaat.

Daarop volgt de heilwensch voor de verschillende klassen der maatschappij, met de bede om een fooi, en vervolgens het »Karremans Liedeken. Voys: *Rozemond die lag gedooken, Etc.*" Als een voorbeeld van het genre, moge het hier in zijn geheel een plaats vinden:

Meysjes als wy by u komen,
Om u Asch en Vuyligheyd,
Stof en Vuyl doet ons niet schromen,
Geef ons doch geen spytig bescheyd,
Wilt ons liever een Glaasje biên.
 Grietje, veegd u Huys gezwinde,
Zet het Vuyl dan op de straat,
Op dat men daar niet Meer kan vinde.
Dan bent gij een brave Maat.
Wy hebben niet lange teyd,
Dat zeg ik u, zoete Meyd.
 Neemt u Werk dan in agte,
Doet zo dat behoorlyk is,
Dat men hoord van u geen klagte,
Gy zyt immers jong en fris;

*) Laat heeren, heeren blijven,
Laat den een lezen, en den ander schrijven.

Als gy t'avond hebt gedaan,
Wilt dan stil na Bed toe gaan.
 Bid God dat hy u wil bewaren,
In de donkere naare Nagt,
Dat hy u Gezond mag sparen,
Het staat alles in Gods magt,
Ook voor alle Ramp en Druk,
Quaad gespuys en Ongeluk.
 Als den Haan begint te kraayen,
Maakt dat gy dan ras op staat,
Om wat te stoppen of te Naayen,
Of als onze ratel slaat,
Maak dat gy u Vrouw behaagd,
Dat zy over u niet klaagd.
 Weest niet wreet of quaat van Zinne,
Tegen Baas of tegen Vrouw,
Want daar is niet by te winne.
Deze les die geef ik jouw,
Weest dienstbaar aan Juffer en Heer,
Tot Nieuw-jaar zo krygt gy meer.

Uitgegeven door U. L. Dienaren, de Kar Luyden dezer stad Nymegen.

Dat Glaasje, dat de karreman in bovenstaande regels wenscht zich te zien aanbieden, ik weet niet, of dat wel in den haak was. Een eeuw vroeger althans, was het dat zeer zeker niet. Toen had de raad, op 16 Mei 1660, goedgevonden, op een boete van tien goudgl., den ingezetenen »wel stichtelyck te interdiceren, den voerluyden ende provoosten (politie-agenten), int reynigen van de straten ende afvoeren van den dreck," uithoofde der »grote excessen begaen int droncken drincken ende den burgeren voor de deuren bier aff te eischen, tot werkelijcke ondienst ende affsien van een yder, geen bier altoos te schencken, off dieselve te tappen."

Drie jaren jonger dan de heilwensch der karrelieden, namelijk van 1734, is de nieuwjaarsprent van »de Vulders en Aanstekers dezer Stads Lantaarnen", mede in ons museüm bewaard. De gravure vertoont een straat, en teneinde ons de verschillende werkzaamheden der wenschers duidelijk te maken, staat boven de huizen rechts, een goedmoedig glimlachende stralende zon, terwijl links een pik zwarte lucht, met fonkelende sterren, te zien is. Drie man zijn aan den arbeid, twee staan op ladders tegen de lantarenpalen opgericht, terwijl een derde uit een oliekan een der lampjes vult, waarvan hij er eenige in een tasch om zijn lijf draagt. De vierde biedt, hoed in de hand, de nieuwjaarsprent aan een juffrouw, die hem over haar onderdeur iets toereikt, dat op een oester in haar schelp gelijkt, maar wel iets anders zal voorstellen. In het Gothisch gedrukte gedeelte voldoen de mannen van het licht, aan een drang van hun gemoed, om de zedeles te lezen, waaronder een »stichtelijk en

zedelijk Nieuwjaars-Lied, op de wijze: *Vrienden staat een weinig stil, enz.*", in vier coupletten. Er wordt o. a. daarin verklaard, dat zij de lantarens aansteken

Opdat, wanneer het duister is,
Men Nog kan zien te gaan gewis,
't Zij vroeg of laat,
Dat men niet valt op straat.

Dan komt in het laatste couplet de catechiseermeester weder om den hoek kijken, met een ernstige aanmaning tot deugd, opdat

gij in 't Hemels vol playzier
Komt allegaar;
Dit wensch ik U tot Nieuwejaar.

Deze plaat kan ook in andere steden dienst gedaan hebben, want zij was niet te Nijmegen, maar »te Arnhem en 's-Hertogenbosch, bij Hendrik en Willem van Goor" gedrukt. De achterkant toont, dat zij eenigen tijd in de huiskamer heeft rondgeslingerd; pater familias heeft er berekeningen op gemaakt, in guldens, stuivers en penningen, terwijl een onbeholpen kinderhand er een paar spreuken en een versje op krabbelde. Misschien dat ik, met dit hier te laten volgen, den schat van vaderlandsche kinderrijmpjes met een tot nog toe onbekend exemplaar verrijk. De aanhef schijnt wel ontleend aan een psalm van Datheen:

So lang als Mose bat,
Met opgeheven hand,
Was Israël te sterk,
En Amelik te schand.
Israël en hotie (?) dat had et niet gedaan,
Maar Israëls scheepje dat is te grond gegaan.
En Israëls kat
Is geschoten in haar gat.
Tireliere
Bij de riviere
Daar zij zat.

Te Nijmegen gedrukt bij den bovengenoemde Azuërus van Goor (zoon van den Arnhemschen Hendrik van Goor) »op het hoek van de Markt en Grootestraat", is der Klapperlieden wensch van 1761. Bij nieuwe maan en sterrenlicht, houden de vier klepperlui, gewapend met een piek, een lang rapier aan den gordel, al kleppend de wacht bij het stadswapen, dat midden op straat staat. Onder dit tafereel vindt men weder de zedepreek in Gothische letter, terwijl het vocale gedeelte, te zingen op de wijze van: »*ô Holland schoon, etc.*", verdeeld is in een Toezang, een Avondzang en een Morgenzang.

Dit is een zeldzaam exemplaar, waarop, toen het een volgend jaar op een andere plaats zou opgewarmd worden, ten behoeve van den drukker de noodige correcties met de pen zijn aangebracht. Blijkbaar werd het

aldus voor een dorp pasklaar gemaakt. Alle toespelingen op het stadsleven zijn gewijzigd, de »hoog achtbaarheid" van den raad en de »waarde borgery" werden vervangen door »ons overigheid" en »allen die hier woondt"; de stad" werd »het veld", Bataviers" veranderden in »ingezetenen". Bij de stoute woordschepping quaadgespuysheyd", werd in plaats van de laatste lettergreep een »noch" ingevoegd, en de »*noble* klepperschaar" werd nederiger de »trouwe" betiteld.

Wees mij gegroet, »Meyer met de slee", ook u neem ik gaarne op in deze galerij van oude kunst, hoewel uw nieuwjaarsprent in het museüm eerst van 1855 dagteekent. Gij hebt reeds lang geleden de reis aanvaard, waarvan niemand terugkeert, uw voertuygje wordt als een curiositeit bewaard, en de rijen beginnen te dunnen van hen, die daarin hun eersten rit deden. Zagen wij niet af en toe onze moeders met de dikke baker, in uw met trijp bekleede tooverkast verdwijnen, met een heidensch broertje of zusje op den schoot, dat er kort daarna als een nieuwbakken christenbroeder of -zuster weder uit te voorschijn kwam? Dat was voor de meesten van ons de eerste rit. Tien jaren later placht gij ons af en toe dan weer te komen halen, om ons naar kinderbals te brengen; de meisjes in een wit jurkje uitgedost, een lang broekje met kantjes, en krullen of twee staartjes op den rug; de jongens in blauw lakensch buis, wit vest, witte broek en lage schoentjes; met een flaconnetje en de onontbeerlijke hoornen bonbonière in den zak, om »het eeuwig vrouwelijke" na de vermoeienis van een Galoppade, een Carrée, een Colonne, een Allemande of een Anglaise een verfrisschend scheutje eau de Cologne te kunnen aanbieden, of een versnapering, in den vorm van een verkwikkend pepermuntje, dat heerlijk tusschen een paar kopjes rondgepresenteerde slappe melkchocolade inkwam. En niet alleen kinderen, ook volwassenen werden in die dagen naar diners, partijen en ander vermakelijkheden »gesleept"

Lang vóór 1855 placht »de koetsier van de sleepkoets" bij de nieuwjaars-audiëntie aan de voordeur niet te ontbreken. Hij overhandigde dan een gravure van zijn sleepkoetsje, die een half vel in beslag nam en waarbij geen plaats voor een zegenwensch overschoot. Op het exemplaar van 1855, schijnt de lithograaf het koetsje uit zijn »innerlijk bewustzijn" geteekend te hebben; het is een voorstelling, die ver van de werkelijkheid afwijkt. Een vers staat er onder, maar van nieuwjaar spreekt het niet, geen zegenwensch ontvloeit Meyer's lippen. Hij neemt de gelegenheid te baat om zich en zijn paarden wat op te hemelen, en herinnert zijn klanten dat

Door 't wachten bij Concert en Ballen,
Bruilofden en Vermakelijkheid,
Tijd en weer kan tegenvallen,
Terwijl men sleept of dat men rijd.

Maar dat is minder, redeneert hij philosophisch, »alles heeft zijn wee

en tegen, 't is God, die mensch en beest bevrijd", om dan te eindigen met het niet duidelijk uitgedrukte, maar toch voldoende begrijpelijke:

En blijf op de gunst mijner klanten bouwen
En op 't geen dat ELK 't wel vat.

De tamboers der Stedelijke Schutterij plachten ons oudtijds ook met een prent te verblijden. Jarenlang was dat de eenige gekleurde. Zij gaf ons den tamboer te zien met zijn toenmalige kolossale trom, hangende op een wit schootsvel. Het gedicht begon:

Tamboer van Nijmeegs burgervaan,
Volijvrig op den Slag, enz. enz.

Datzelfde gedicht kwam steeds terug. Maar naarmate de glories van den Tiendaagschen Veldtocht in het verleden verbleekten, werden de fooitjes kleiner, en daarmede verdwenen de kleuren. Zij, die de trommen bij Hasselt en Leuven geroerd hadden, waren verhuisd naar betere gewesten. Hun opvolgers gevoelden niet de minste behoefte, om »glory from the canons's mouth" te gaan plukken. Kalm en bedaard wenschten zij in 1855 hun medeburgers »Vrede en Eendragt" en zichzelven »een regt voordeelig Nieuwjaar".

Bij de bovengenoemde aanbieders van nieuwjaarsprenten, kwamen in later tijden nog anderen: de Klokkenluiders de Torenwachters (de eenigen, die nog de oude traditie tot 1904 gehuldigd hebben), de Stadsvischhakker, de Bedienden van de Stadskomedie, de Kolendragers, de Gasstokers, de Tuinman van het Hof, de Bestellers der Staatsspoorwegen, de Stadswegwerkers, de Lantaarnaanstekers in de buitenwijken, enz. Maar de aardigheid was er af, de prent raakte uit de mode. Zij, die een gedrukten heilwensch plachten aan te bieden, begrepen dat deze mondeling even aannemelijk zou zijn, en evenveel inbrengen kon.

Behalve nieuwjaarsprenten werden er voorheen nog andere nieuwjaarsgiften tegen contanten ingewisseld. De leerjongens van den smid boden den klanten van hun baas, een miniatuur ijzeren hamertje aan, dat de heer des huizes als pijpenpeuter voor zijn gouwenaars kon gebruiken. Daar waren ook enkele gemeentebeambten, die met hun wensch een almanak aanboden, als de hellebardiers, zooals men toen nog de stadhuisboden noemde, de politieagenten, enz., terwijl de bode van het Nut den almanak zijner Maatschappij bracht. Onder de almanakken waren schrijfalmanakken met wit papier doorschoten, die onder meer een naamlijst bevatten »van alle Heeren hooge- en mindere ambtenaren in deze stad en Arrondissement, leden der collegiën in dezelve gevestigd", enz. Een voorlooper dus van het Zakboekje van Nijmegen, dat de boden ons thans nog plegen te vereeren. Advertentiën evenwel werden er niet in aangetroffen. Die kunst had men den Amerikanen nog niet afgekeken. De oudste mij bekende, als nieuwjaarsgeschenk aangeboden almanak, dagteekent van 1774. Dit

boekje verkondigt ons de bediening van de gevers in het volgende versje, op den hoornen omslag gedrukt:

NIEUW JAARS WENSCH.

Wat soort van Vis men brengt en welke Schepen varen,
Het rijtuyg dat bevragt de Passagiers en Waaren,
Soo meede 't geen voor nieuws ook aangecomen is,
't Verloorne en de Vond, wy roepen uyt gewis;
En met dees Nieuwen-Jaar u allen zeegen wenschen,
Leefd altoos vergenoegd, in vree met d'Eeven menschen:
Opdat het u welgaâ in dees vernieuwde tyd,
En gy dan reeden hebt, met recht te zyn verblyd.

U Ed. Dienaers
De Roepers der Stad *Nijmegen.*

Het waren dus de omroepers, die dezen nieuwjaarsgroet aanboden. Zoo veranderen de tijden, en wij veranderen met hen.

Hiermede besluit ik mijn *Penschetsen uit Nijmegen's Verleden.* Ik heb daarin getracht, het verleden onzer stad uit verschillende oogpunten toe te lichten, toestanden voor oogen te stellen, die aldaar eenmaal bestonden. Uit den afstand van eeuwen gezien, kan dat verleden, ons in menig opzicht aantrekkelijk voorkomen, behaaglijker dan onze eigen tijd. Dat is echter niet dan optisch bedrog: »'t is distance lends enchantment to the view." De rust van het verafgelegene hangt over die langverleden dagen. Wij zien het zwoegen, drijven en dringen van toenmaals uit de verte, op ons gemak. Wij staan niet in het midden dier ruwe menigte, worden niet gestooten, op de voeten getrapt, noch physiek, noch moreel. Als gezien uit een venster, of van een balkon, trekt dat alles aan ons voorbij, voor ons slechts een interessante vertooning. Konden wij echter dat oude leven nog eens mede leven, wat zouden wij er een gansch anderen indruk van krijgen!

Terecht heeft de geestvolle Paul Louis Courrier dan ook ergens opgemerkt, dat niets den mensch meer verzoent met het tegenwoordige, dan de vergelijking met het verleden. De onbeschaafdheid, ruwheid en onwetenheid van alle klassen der maatschappij in vroegere eeuwen, springt steeds in het oog. Vergelijkt men daarmede die toestanden, waarin wij leven, dan blijkt ten duidelijkste, dat ons volksleven in het algemeen vooruit gaat, dat ontwikkeling veld wint en het beschavingspeil hooger wordt. Zoo komt men tot de troostrijke overtuiging, dat het tegenwoordige de vergelijking met elk tijdperk van het verledene, allerminst behoeft te vreezen.

ARNHEMSE HERDRUKKEN

Herdrukken van zeldzame en belangrijke werken op het gebied der Nederlandse topografie.

No. 7

GYSBERS & VAN LOON

BAKKERSTRAAT 7a

ARNHEM

PENSCHETSEN

UIT

NIJMEGEN'S VERLEDEN.

PENSCHETSEN

uit

NIJMEGEN'S VERLEDEN.

DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.
Gemeente-Archivaris.

GYSBERS & VAN LOON
BAKKERSTRAAT 7 a
ARNHEM
1966

„Antiquity! thou wondrous charm, what art thou? that being nothing art everything! When thou *wert*, thou wert not antiquity — then thou wert nothing, but hadst a remoter *antiquity*, as thou calledst it, to look back to with blind veneration; thou thyself being to thyself flat, jejune, *modern*; What mystery lurks in this retroversion? or what half-Januses are we, that cannot look forward with the same idolatry with which we for ever revert! The mighty future is as nothing, being everything! The past is everything, being nothing."

Essays of Elia.

NIJMEGEN. — FIRMA H. TEN HOET. - 1898.

Ieder die zich, speels of gestreng, met de geschiedenis van Gelre bezig houdt zal regelmatig op publicaties stoten van de hand van Herman Diederik Joan van Schevichaven. Verwonderlijk is dit niet. Ten eerste heeft de schrijver tussen de drie- en vierhonderd artikelen en meer dan een tiental boeken geschreven, over geschiedkundige onderwerpen, doch tevens heeft zijn oeuvre een dusdanig hoge kwaliteit dat men er nimmer aan voorbij komt zijn werk te raadplegen. Wie enigermate vertrouwd is met zijn geschriften stuit steeds op de bewonderenswaardige eruditie van deze auteur die de kennis van de historie van zijn gewest verre te buiten ging. De verklaring voor deze fabuleuze veelwetendheid ligt voor een groot deel in het avontuurlijke leven, dat deze vagante Nijmegenaar geleid heeft. Als zoon van Derk Hendrik Jan van Schevichaven en Jacqueline van Noort werd hij op 14 october 1827 geboren. Niet lang daarna stierf zijn vader. In 1833 hertrouwde zijn moeder met P. C. G. Gyot. Deze nam de omvangrijke verzameling „historische oudheden", die van Schevichaven sr. had opgezet, onder zijn hoede en breidde haar aanzienlijk uit. In 1850 werd de gehele collectie aan het gemeentebestuur van Nijmegen geschonken en zij vormt nog steeds de kern van het Nijmeegs gemeentemuseum.
Herman Diederik bezocht het gymnasium in zijn geboortestad om daarna zijn studies voort te zetten aan de Universiteit van Leiden. Ondanks zijn vriendschap met Vosmaer en Busken Huet kon de studie der letterkunde hem niet volledig bevredigen en trok hij als reiziger de wereld in. Hij doorkruiste Spanje en Italië om zich voorlopig in Parijs neer te laten. Toen in maart 1854 Frankrijk en Engeland definitief de zijde van Turkije kozen in de strijd van de laatste tegen Rusland (de Krimoorlog), besloot van Schevichaven als vrijwilliger dienst te nemen bij de cavallerie en wel bij het corps Chasseurs d'Afrique. Aan drie grote veldslagen nam hij deel en ook bevocht hij de Russen bij het beroemde beleg van Sebastopol. In maart 1856 kwam in Parijs een vredesverdrag tot stand, maar van Schevichaven voelde er weinig voor naar deze stad terug te keren. Hij zwierf door de Levant en toefde gedurende enige tijd in Egypte en Israël. Aan het einde van deze Odyssee belandde hij in Londen. Hij nam zich voor een dienaar te worden van de beeldende kunst en liet zich inschrijven aan de South Kensington School of Art. Hoewel hij een natuurlijk tekentalent bezat kon hij ook nu niet wennen aan de collegebanken en verruilde hij zijn tekenstift voor zijn pen. Een geschiedenis van de Engelse uithangborden was het eerste grote boek dat van zijn hand, onder het pseudoniem Jacob Larwood [1]), in 1864 verscheen. Het sloeg aan bij het Engelse publiek maar ook in ons land, waar van Lennep er aandacht aan wijdde. Onder hetzelfde pseudoniem schreef hij „The history of the Parks of London", „Forensic Anecdotes" [2]), „Clerical Anecdotes" en „Theatrical Anecdotes". Daarnaast verschenen er talrijke tijdschriftartikelen van zijn hand in Charles Dickens' weekblad "All the year round", in "The Graphic" en in "Once a week".
Doch ook aan zijn Londense tijd kwam een einde en de treklust beving hem weer. In gezelschap van zijn halfzuster, mejuffrouw Jacqueline H. P.

Guyot, doolde hij na 1870, het jaar waarin zijn moeder stierf, door Zwitserland, Italië, Marokko, Tunesië, Oostenrijk, Zuid-Slavië en Roemenië. 's Zomers was het tweetal op reis om zich tegen de winter in een grote stad te vestigen waar van Schevichaven zich aan historische studies wijdde en het verzamelde materiaal ordende. Geruime tijd verbleef hij te Rome maar ten lange leste keerde hij naar zijn vaderstad Nijmegen terug. In 1893, op zes en zestigjarige leeftijd, koos hij er blijvend domicilie. Nog voor zijn terugkomst was als resultaat van zijn reizen van zijn hand verschenen „Epigraphie der Bataafsche krijgslieden in de Romeinsche legers, gevolgd van een lijst van alle geregelde hulptroepen tijdens het keizerrijk". Het lijkt ongeloofwaardig, dat dit de enige pennevrucht van van Schevichaven zou zijn in de drie en twintig jaar die volgden op zijn vruchtbare Londense tijd. Maar de waarschijnlijkheid dat de schrijver, werkend in vreemde landen, onder een schuilnaam geschreven heeft, maken de nasporingen hiernaar uitermate moeilijk.
Op 29 september 1897 werd van Schevichaven tot archivaris van Nijmegen benoemd als opvolger van Mr. W. van de Poll. Alsof hij aan het begin stond van een nog te veroveren carrière, zo stortte hij zich op zijn werk en nog op de voorlaatste dag van zijn leven begaf hij zich naar het stadsarchief, omdat zijn werklust en studieijver hem daartoe dwongen. Het is hier niet de plaats om zijn directe archivalische werkzaamheden voor het voetlicht te brengen. Wel schijnt het gepast enige aandacht te besteden aan zijn geschreven werk. Van den beginne af aan publiceerde van Schevichaven opstellen in de Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, in Gelre, in de Geldersche Volksalmanak en andere periodiek verschijnende organen. Zij waren wisselend in omvang — van enige kolommen tot tientallen pagina's — bestreken steeds historische onderwerpen en stonden bij voorkeur in betrekking tot de geschiedenis van Nijmegen. Van Schevichaven deed meer. In verschillende grote werken, gewijd aan de topografie van zijn stad, aan haar oude gebouwen en aan veel ander wetenswaardigs en tot dan toe onbekends stelde hij de vruchten van zijn nasporingen te boek. Wie de productie en het niveau van deze „amateur-historicus" in de laatste twintig jaar van zijn leven overziet mag hem zonder overdrijving een „Vestdijk" noemen onder de Nijmeegse geschiedschrijvers.
Op 13 october 1918, één dag voor zijn een en negentigste verjaardag, overleed hij, volkomen onverwacht. Zijn begrafenis werd één grote betuiging van dankbaarheid door zijn talrijke vrienden en kennissen. De stad Nijmegen had hem nog tijdens zijn leven — in 1906 — de hoge eer bewezen een straat naar hem te noemen.

De grote vraag naar zijn dagbladartikelen maakte reeds spoedig een wijdere verbreiding noodzakelijk. In 1898, 1901 en 1904 herverschenen ze in drie bundels onder de titel „Penschetsen uit Nijmegen's Verleden". Een laatste verzameling zag in 1925, eveneens bij de firma H. ten Hoet te Nijmegen, postuum het licht als „Sprokkelingen". De vereniging „Dorpsbelang" verzorgde in 1912 een boekwerkje „Het Schependom van Nijmegen

in woord en beeld" waarin een aantal van van Schevichaven's in de krant verschenen opstellen over Hees, Neerbos en Hatert herdrukt werden. Niet alles, wat van Schevichaven oorspronkelijk voor de krant geschreven heeft, is in deze vijf bloemlezingen opgenomen.
Het meest gevraagd en gezocht zijn nog steeds zijn „Penschetsen", die als een mozaiek kunnen gelden van Nijmegen's bewogen lotgevallen en waarin zich de historie van ons gewest reflecteert. Dat de heren Gijsbers en van Loon in hun serie „Arnhemse Herdrukken" deze trilogie hebben opgenomen is naast een hommage aan een groot en veelzijdig schrijver een révérence aan een breedgespreide lezerskring.

PETER SLIEPENBEEK.

[1]) Misschien is dit „bos van de huisgod" een zinspeling op het Kelfkensbos, waaraan de fraaie, in 1944 onherstelbaar beschadigde, patriciërswoning gelegen was, waarin van Schevichaven een groot deel van zijn jeugd doorbracht.

[2]) Hoewel ik dit werk nooit in handen heb gehad neem ik dit graag aan op gezag van de schrijver van het artikel „H.D.J. van Schevichaven †" in Het Handelsblad van 14 october 1918.

DOODENROEPER OF VOORGANGER DER DOODEN
TE NIJMEGEN.